ИСТОРИЈА СРПСКОГ НАРОДА

Владимир Ћоровић

С А Д Р Ж А Ј

Предговор

Предговор је написао В. Ћоровић припремајући дело за штампу.

Историја српског народа др Владимира Ћоровића обухватиће целокупан приказ прошлости српског народа од најстаријих времена па све до данас. У књизи се излаже најпре политичка судбина Срба кроз све мене, толико многобројне и тако разноврсне, и додир и везе Срба са осталим државама и народима на Балкану. Судбина трију великих сила, у три периода српске прошлости, везана је за Србе и српски народ: Византије, Турске и Аустрије; Млеци, Мађарска, Бугарска, Албанија имају читаве векове своје историје у додиру са нама. У књизи су сви ти моменти приказани генетички, да се од почетка добије тачна слика о карактеру тих односа и о њиховом узајамном утицају. Схваћена тако, књига је, природно, обухватила и културну историју, хотећи да прикаже и културне везе и утицаје појединих народа. Читаве главе говоре о нашој књижевности и уметности.

Тенденција је књиге, да се истакне у довољној мери улазак српског народа у европску заједницу, да се обележе тешкоће с којима се борио и напори које је уложио, и да се, указујући увек на инициативе и утицаје који су долазили са стране, нађе оно што је битно и трајно српско, и што је било позитивно и конструктивно. *Историја* треба да покаже, које су то унутрашње вредности и какве врсте биле, што су успеле да нас одрже кроз толике векове и кроз невероватно тешке кризе. У књизи нема националног самохвалисања, али има националне вере. Народ, који је претурио толике невоље, у најтежим приликама, нема разлога да се сада, ма у ком часу, предаје малодушности. Књига је рађена са свом научничком опрезношћу, и увек је имала пред очима само истину. Та истина је понекад непријатна за појединце или поједине скупине, али она се морала рећи: без истине нема праве историје, а сем тога за оне, којима историја треба да буде "учитељица живота", она губи свој прави значај чим хоће да извесне чињенице било прикрије, било изврне. У нашој прошлости има толико светлог, лепог и великог, да нас слабо и рђаво нема шта да узбуђује и оно чак долази као допуна великом, да га јаче истакне.

У нашој књижевности ова ће *Историја* бити новина. Књиге К. Јиречека приказују само стару српску државу, а *Историја* г. Ст. Станојевића излаже само политичку судбину српског народа. Ова нова *Историја* г. Ћоровића биће културно-политичка. У њој је историја свих српских области и држава, рађена синхронистички и са тежњом, да се што боље виде и обраде њихове етничке основе и развој заједница. У довољној су мери истакнуте и наше везе са Хрватима и Словенцима од најстаријих времена, кад смо несумњиво утврђени као једна велика племенска заједница, па све до нашег толико дуго очекиваног Уједињења. Покушало се нагласити, колико су које наше области утицале на дух и стварање народне целине и какав им је значај у заједничкој држави. То ће показати довољно јасно, да нема дела у нашем државном организму, који нема заслуга за њ и који не представља једну неизлучиву позитивну компоненту.

Ова књига, сем овог свог националног интереса, показује још и то, како се у нас у последње време лепо развија историска наука. Видеће се, колико је нових испитивања и резултата дошло после 1911. год., кад је објављена прва Јиречекова књига, и колико се у извесним питањима отишло даље. Поставила су се нова питања и пробудили стари проблеми. Овај велики Светски Рат, са својим променама свих врста, унео је у историска схватања извесну очигледност, каква се раније тешко дала замислити. Пред нашим очима рушиле су се старе вишевековне државе и обарали се престоли; избијале револуције; померале се географске карте из основе; пред свет се постављала небројена, сложена и дотле неслућена питања изукрштаних интереса свих континената. То омогућава дубље улажење у схватања државних проблема и релација и суд с нешто више прегледа. Српска историја у вези је са општом, и не може се ни схватити ни радити без ње. Српско питање у многом погледу и нама самим постаје јасније, кад је у рељефу велике светске политике. Исто тако, поступци наших противника и велики историски сукоби могу бити правилно цењени само кад их посматрамо у том великом оквиру и са целом позадином.

ПРВИ ПЕРИОД

Продирање Словена на Балкан

Сеоба или велико померање народа, које је почело узимати све већег маха од другог века после Христа, беше један од најзначајнијих покрета у хисторији Европе. Он је, како је то лепо примећено, значио у исто време и распадање и обнову. Стари свет, коме је политички била главни представник моћна Римска Империја, узмицао је и падао под неодољивом навалом свежих и активних племена, која су, најпре са севера а после и са истока, стремила према његовим средиштима. "Како за нашу државу настају већ последња времена", писао је још Тацит у својој *Германији*, "најбоље што нам још срећа може да поклони, јесте неслога међу непријатељима." Узроци и мотиви за та велика померања читавих племена и народа разноврсни су и веома сложени, али је њихов процес готово из правила морао доводити до сукоба са Римљанима. Ови су далеко истакли своје државне границе: изазивали су на доста страна својим освајачким прохтевима реакције угрожених; и држали су под својом влашћу све главне прилазе за средњу и јужну Европу и њена најплоднија и најпитомија подручја. Већ крајем другог века воде се борбе на дунавској линији између Римљана и германских племена, која су у покрету; а експанзивни и многобројни Готи допиру све до обала Црнога Мора, да се у наредном веку, с појединим одредима, пребаце пустошећи у Малу Азију и подножје Кавказа. Од средине трећег века почиње готска офанзива на Балканско острво, извођена претежно из старе Дакије а данашње Румуније. Осећајући тешкоће одржавања сувише далеких и растегнутих граница, Римљани се решавају, пред крај трећег века, да напусте извесне области, као на пример истакнуту Дакију, па да на природно повољнијим границама, са више концентрације снага, изврше бољу организацију одбране. Али Царевини није било помоћи. Иако је опасност од насртљивих варвара била очигледна, у Империји се ипак, у неколико махова и на неколико страна, воде огорчене борбе разних претендената за царски престо. Неколико таквих обрачуна свршено је и на балканском подручју, неки готово пред очима спољашњих непријатеља. У много прилика тражи се сарадња туђинаца, и за ту сарадњу жртвују се крупни државни интереси.

У четвртом веку један читав низ "илирских" царева, чију серију мало раније почиње Диоклецијан, који су потицали из разних места Илирикума и који су долазили на власт захваљујући у главном својим војничким способностима, успео је, донекле, да изведе извесне реформе и развију војничко самопоуздање, али ни он није могао да спречи процес распадања. Царевина је постала претешка, да би се могла у целини одржати. Свестан тога, а руковођен и другим разлозима, подигао је Константин Велики Цариград (330. год.) као нову престоницу, давши том нарочит значај Балканском Полуострву. Год. 395. изведена је и стварна подела Царства у источно и западно, иако то можда није била права тенденција творца те поделе, цара Теодосија.

Крајем четвртог века, око 370. год. појавише се хунске гомиле на подручју данашње Русије. Под њиховим притиском извесна се племена тога подручја повлаче према западу, док им друга, покорена, признају власт. На удару Хунима беху нарочито Готи, врло моћни, који су се још ту развили у две велике скупине, источну и западну. Док су источни добрим делом признавали хунску власт, западни су почели читав низ необичних пустоловина. Један њихов део спустио се на Балкан, потукао ту једну царску војску и у смелом залету допро до самог Цариграда; после тог првог залета, који је био сузбијен, они се прибирају поново и нешто преговорима и обећањима а нешто силом и претњама постају упола господари на Балкану. С Балкана прелазе у Италију, где 410. год. узимају и пљачкају Рим. Покоривши и потиснувши Готе, Хуни су несметано продрли до Дунава, повукавши са собом делове прегажених народа, германских и словенских. Појаве Словена у подручју око Дунава

несумњиво су у вези са готским повлачењем и хунским надирањем. Мешање Гота и Хуна и са овима Бугара на том подручју померања оставило је трага у нашим старим споменицима; тим се да тумачити, што неки наши стари писци, са Стеваном Првовенчаним, називају Бугаре Готима. Досада је правац померања био у главном од севера према југу и југоисточно, а много мање према западу; с појавом Хуна почиње велико кретање маса од истока према западу и југозападу. Долине дунавске постају попришта дугих борби; панонска котлина је крајњи циљ многих сеоба, а Влашка служи за неколико столећа као нека врста подручја за прелаз. Већ германским надирањем поремећени поредак на дунавској линији претвара се сад у потпун етнички и државни хаос. Ту се сручују и мешају старинци и дошљаци, гоњени и гониоци, побеђени и победиоци, расе Европе и Азије, најразноврснији типови и језици. За времена хунског господара Атиле (433-453. год.), "бича господњег", који је задао страх целој Европи и чије су ратничке гомиле прелазиле дубоко у Француску и у Италију, страдале су много и северне балканске покрајине, нарочито подручје од Дунава до јужне Мораве. После његове нагле смрти распала се хунска држава за необично кратко време. Њеним падом користише се у главном два германска Хунима подложна племена: Готи у Панонији и Гетиди у Дакији. Готима је био господар Теодорих, јунак епске поезије германске, човек од веће вредности. Он се брзо снашао у хунском расулу и постао је, за кратко време, једно од главних лица у хисторији Балкана и Средње Европе. Он покорава и уједињује готска племена на подручју европског дела Источног Римског Царства. Његова је моћ толика, да га цар Зенон 484. год. именује конзулом, бојећи се да се од савезника не прометне у непријатеља. Кад му је готски елеменат постао и сувише сумњив, цар Теодориха упућује, као свог мандатара, у Италију, да тамо силом преузме власт од Одоакра, који је 476. срушио Западно Римско Царство. Одазивајући се царевом позиву Теодорих је 488. год. кренуо са највећим делом својих људи на Италију, оставивши панонско подручје и дунавску линију без правог господара.

На плодна подручја, која беху напустили Готи, кренуло је више варварских племена. Северна граница Царевине имала је ту доста незаштићених прелаза, јер цар Зенон није могао да место Гота њихову одбрану повери својој војсци. Као врло активни јављају се на тој страни, одмах после одласка Гота, хунски Бугари. *Бугари* су азиског порекла, хунско племе с нешто мешавине, што им и име каже (у турско-монголском bulgha значи "мешати"). Припадају јужно-татарској раси (чагатај), а по језику су најсроднији чувашкој групи, очуваној у источној Русији, у области Поволожја. Њих су повукли са собом Хуни; "стара Бугарска", како се у VII веку зове њихова постојбина, била је претежно у кубанској области. Већ 482. год. звао их је цар Зенон у помоћ против Гота. У борби с Готима Бугари нису имали среће; али су зато сад, после њихова одласка, желели да се богато окористе.

Продирању варвара у то доба помагале су у Источном Царству и друге прилике. У Византији је иза смрти цара Зенона, 491. настала борба за престо. Царица његова, Аријадна, успела је да протури за цара једног од својих нижих дворских чиновника, силенцијара Анастасија, који се четрдесет дана после смрти мужевљеве венчао с њом и поставио је поновно за царицу. Против њих се, са извесном сумњом за братову смрт и са много огорчења, диже брат Зенонов Лонгин са својим земљацима Изаурима. Лонгин убрзо би ухваћен у Цариграду, прогнан у Египат и тамо рукоположен за попа, али се устанак, који је он потакнуо, разбуктао по Изаурији и узо опасне размере. Три године требало је византиској војсци, док је угушила устанак и док јој је успело, да добије главе задњих и најопаснијих противника. Да би у неколико постао сигуран од евентуалних нових побуна цар Анастасије нареди, те се велик део Изаура расели с њихових огњишта и насели по Тракији. Осим тога, било је тада великих верских борби ради оштрине васељенског халкедонског сабора (од 451.) и ради интрига, које су га пратиле као и већину васељенских сабора. Јеретички назори Нестора и Еутахија нису били без својих присталица; сам је Цар на ужас опозиције симпатисао са учењем овог другог и допуштао у Цариграду његово слободно проповедање. Цариградска патријаршија, желећи да појача свој углед као патријаршија престонице и да изведе црквено јединство на истоку, беше решила да се цариградском патријарху признају исте повластице какве је имао папа у Риму за запад и да цариградски патријарх буде положајем најстарији од свих источних. Незадовољство је услед тога било почело да добија антигрчко обележје. Читаве покрајине Мале Азије и Африке устадоше против цариградских одлука и постојала је не мала опасност, да покрет са верског пређе и

на чисто политичко поље. Између Рима и Цариграда дође услед тога чак до стварног раскида. Најзад, 502. год., Византија се без потребе заплела у рат са перзиским владаром Кабадом. Рат тај, који је трајао три године, без много среће за обе стране, истрошио је знатно државу и ослабио њену војну снагу, а није јој донео никаквих стварних успеха.

Све су те ствари без сумње пратили и варварски народи око Дунава. Није случајно, да оне исте године, 493., кад у Цариграду бесни буна против цара и царице у изауриском покрету, варвари прелазе Дунав и упадају у Тракију, где с успехом војују. Анастасије, немоћан за борбу на више страна, шаље Теодориху, победнику у Италији, владалачке знакове последњег римског императора, да би био сигуран бар од њега; а на дунавске варваре, међу којима су главни Бугари, шаље јаку војску. Али год. 499., код реке Цурте, би та војска, која је имала 15.000 војника и 529 ратних кола, страховито потучена, изгубивши четири вође и више од 4.000 војника. Охрабрени тим успехом Бугари наставише борбу, и 502., не наишавши ни на какав отпор византиске војске, опленише немилице Тракију. Није немогуће, да су Изаури, које је Анастасије силом колонизирао по тим крајевима, можда и намерно, да му се освете суделовали с Бугарима или им помагали за разна обавештавања. За то време Готи су из Италије проширили границе свог поседа и на источну обалу Јадранског Мора, заузевши сву Далмацију у римском опсегу, све до Колубаре, и читав Срем са Сингидунумом (данашњим Београдом). И подручје моравске долине беше несигурно. Год. 505. ту је изведен један тако силан напад Бугара и њихових помагача на Византинце код реке Мораве (Марга), да је по речима савременика, код поражене византиске војске сасвим скрхан војнички дух отпора.

Те борбе и стални унутрашњи немири, нарочито у Цариграду, где су странке у популарном циркусу стварале честе нереде, исцрпише у великој мери војне снаге у држави. Цар се озбиљно забрину о судбини неких својих области, па чак и самог Цариграда. И с тога се, из страха продирања варвара и њихових ненадних препада, одлучи да престоницу опаше јаким заштитним зидом, како би је заштитио од изненађења и да би је у случају потребе могао лакше да брани. На ту мисао чини се, да је био дошао и његов претходник, цар Зенон. "Дуги зид" његов (то μακρον τειχος), који је хватао од Грчког до Егејског Мора, у линији од Селимврије до Херакљеје, био је дугачак неких 40 римских миља, висок и дебео по 20 стопа и допуњен кулама за војнике. Имао је на 600.000 кубних метара камена. Осим тога, да би пешак више био сигуран од напада варвара, цар помаже, по свршетку дугог зида (512.), и насељавање, у доњим крајевима око Дунава, германског племена Херула, који су се потуцали по овим крајевима Европе и једним делом, у V веку, сачињавали пратњу и помагаче Атилиних Хуна у тим пределима, а у ово доба били пријатељи и савезници Источних Гота. Колонизације туђинаца за заштиту државних граница била је мера којом се Византија није само једном послужила, а колико је та мера стварно била подесна да заштити државу и колико је откривала њену слабост показују најбоље догађаји, који су дошли после тога.

Крај Анастасијеве владавине био је врло буран. Ушавши у страсне верске борбе као еутихијанац он је изазвао против себе готово сву хијерархију и огроман део народа. Ово нерасположење повећали су још и нови финансијски намети. После једне буне цар позатвара и поубија многе од бунтовника; свргну сва три патријарха: цариградског, антиохиског и јерусалимског; растера многе епископе и свештенике и изазва пометеност у црквеним одношајима свог доба. Тај метеж у држави употреби војвода Витилијан, из Залдапе с Дунава, латинског порекла који диже устанак у Тракији. Да би скупио што више војске, он позва у помоћ и варваре. Међу њима је било много Хуна и Бугара. С великом масом он разби неколике цареве војске и пљачкајући продре до самог Цариграда. Одбачен одатле, после једне неуспеле поморске битке, он се повукао у унутрашњост као стварни господар Тракије, не устручавајући се од акције у суседним областима. Успех његов долазио је добрим делом од тог, што се он није истакао као прост бунтовник, него и као верски противник царев. Против цара и еутихијанаца изјавише се на својим састанцима епископи Илирика и Грчке, и после епископи Епира помагани и од трупа тога краја. Под утисцима разних борба и завера, дочекавши 517. један огорчен упад варвара (до Термопила,) стално у трзавицама, упорни Анастасије, пресвиснуо је једне олујне ноћи 518. године.

После Анастасијеве смрти прогласи се за цара неочекивано поглавар његове телесне гарде Јустин. Неписмен и прилично прост, али подузетан, тај је човек оставио своје родно село и кренуо у свет за бољом срећом, па је, захваљујући својој упорној енергији, храбрости (у изауриском рату стекао је поверење царево) и сеоској лукавости, дошао до највећег места у држави. Као исправан православац он би од противника еутихијанских и прошлог цара поздрављен као избавилац и помаган свим ауторитетом цркве. Он се измири и са Витилијаном, домами га у двор и именова магистром војника и конзулом, да га мало после смакне и тако као јединог опасног такмаца за увек склони с пута.

Пред крај живота цар се све више ослањао на свог сестрића Јустинијана и учини га најзад у априлу 527. својим савладаром, да му иза смрти, у августу те године, преда обезбеђен и непрепоран престо. Нови цар, једна од најкрупнијих личности византиске хисторије, беше занимљива комбинација несумњиве бистрине и ширег духа са упорношћу тврде памети и неодмереношћу сурових инстиката. Образован пажљиво он је имао обимног енциклопедиског знања старих филозофа и жив интерес за многа питања савременог живота. Бавио се песништвом и богословијом (њему се приписује позната црквена песма "Јединородни сине"); био врло упућен правник и његова кодификација римског права и данас је на цени (*Corpus iuris civilis*); а као сјајан споменик његових високих идеја стоји славна Аја Софија, највеличанственија грађевина императорског Цариграда. Као владар он је, међутим држави донео само релативне користи. Прецењујући и своје снаге и средства он је подузимао послове, који су се изводили са много напора и жртава, а завршавали често са врло проблематичним вредностима. Увукавши Византију у сукобе готово са свим светом, да би обновио стари сјај и значај царства, он је исцрпао све њене изворе и сокове и довео је до потпуне изнурености и финансиске немоћи, што је било поразно не само за његове наследнике, него и за крај саме његове владавине.

Из нешто сувише општих вести знадемо, да је већ делимично током Јустинове, а с почетка Јустинијанове владавине настало опет живо кретање у пуној мери варварских племена у пределима око Дунава. Сваке године, казује један савремени грчки писац, провањују Хуни, Анти и Словени, Σκλαβηνοι, у византиске покрајине и то кроз Илирик и читаву Тракију, од Јонског Мора до предграђа Цариграда. Прве прелазе покушали су Анти, и нису добро прошли; али њихов први неуспех није обесхрабрио друге. Цар је, због тих упада, био понекад у осетној неприлици. Ушавши у рат са Перзијом, који је избио пред смрт Јустинову, Јустинијан није имао довољно војске, да је баци према дунавским нападачима и да их обуздава у прохтевима.

Словени, који су живели, и ако многобројни, непознати ближе Европи и њезиним писцима, све иза карпатских гора и од Висле до Азовског Мора, јављају се у хисторији са својим именом тек у ово доба, кад су дошли на домак грчких граница, потиснути из своје постојбине од тих разних народа у општем померању тих времена. Име Словѣнинъ долази од корена wleu - κλυεζω - cluere, и означава људе, који живе око река; читав низ имена извора и потока очуван је све досад с тим именом: Словац, Словиње, Словин, Славница и др. Први пут се спомиње то име у теолошким питањима и одговорима Псеудо-Цезара Назијанског, οι Σκλαυηνοι και С горње стране Дунава спомиње их οι και Δανουβιοι πζοδαγοζευομενοι. Φυδωνιτοι, у првој половини VI века савремени византиски писац Прокопије, који наводи, да Словени заједно са једнокрвним Антилима заузимају највећи део простора на другој обали реке. И сви други писци VI века познају Словене у тим крајевима У Седмоградској они су оставили много топономастичког трага, а данашња се Влашка једно време тада звала словенском земљом. Значи, дакле, да су ту они стигли током друге половине V и на почетку VI столећа, заједно са хунским и бугарским четама, које су надирале из источнијих крајева Европе и потискивале Словене имајући их више као подложнике него као савезнике. Нарочито беху на ударцу словенска племена иза карпатских кланаца, од Дњестра до мора, она која спомиње савремени Јорданес (Sclaveni, Sclavani), куда су највише и најлакше пролазили надирачи, да би се спустили у обе дунавске котлине. Ради овисности од тих завојевачких народа словенско је народно име код многих западних писаца и племена доведено у етимолошку везу са латинским називом робова: Словѣнинъ-Sclavanus- Sclavus.

Против тих нових дунавских непријатеља Јустинијан, у оскудици довољне војске, постави добре заповеднике: најпре свог синовца Германа, вешта и срећна у борбама, па после Хилвуда (531. год.), пореклом Анта. Овај се храбро борио против својих саплеменика, али је после три побуне и заглавио од њих. Иза те двојице не дође нико, да их достојно замени и притисак нападача поче да бива све тежи. У то време изби у Цариграду опасна буна против цара, потекла од монофизита и присталица Анастасијевих потомака, и то још више омете организацију отпора на северној страни. После, тек што је славни царев војвода Велизар крваво угушио буну, поче нови рат са Вандалима у Африци, а три године доцније, 535. и опасно и дуготрајно ратовање у Италији против Источних Гота. Заузет на толико страна цар не доспева да обрати пуну пажњу догађајима око Дунава, нити с почетка томе непријатељу придаје ону важност, коју осталима. Ради тога Словени, Анти и Бугари постају све слободнији и све насртљивији и све се више учвршћују на плодном терену, на ком су се нашли. Једна борба између Анта и Словена 533. омела је за неко време њихове акције против Царства, али за то Бугари искоришћавају талијански рат, проваљују дубоко на Балкан и имају врло љуте борбе са византиским проређеним посадама. Чак је поглавар Илирика, Хун Аскум, био заробљен од Бугара и одведен у њихову земљу.

У оскудици своје војске заузете ратове у Италији, Византинци су тражили помоћи и у тих племена, која су делимично прелазила Дунав и постајала њихови поданици. Кад је Гепид Мундо, поглавар Сирмиума, приставши уз Византинце, постао заповедник Илирика, он је ту нашао "мноштво Бугара", који сигурно нису били само четници. У борбама против Гота царевом вођи Велизару, после заузећа Понтуса, долази помоћ од 1.600 коњаника са византиским заповедницима, али са војницима састављеним "највише" од Хуна, Словена и Анта, и оних, што станују с горње стране Дунава. Њихов византиски вођа зна чак и неке навике словенског ратовања. Они су вешти, саопштава он, да се сакрију за грм или за камен и да, искочивши изненада, заробе жива непријатеља. "Око Дунава, где станују, тако су увек нападали Грке и остале варваре." У византиској војсци против Терзије било је не само словенских и антских војника, него и заповедника. То заједничко ратовање знатно је доприносило, да Словени познају из ближе грчке војне обичаје и тактику и да се њима послуже; а слабост ромејска, која је требала њихове помоћи, давала им је уверење, да немају одвише опасна противника.

То сазнање могло је да се појачава сваки дан. Дуготрајни рат у Италији са сваковрсним обртима очевидно је црпао снаге царства и изазивао својим економским последицама не само незадовољство, него и нове непријатеље. У скоро покореној Африци избијали су немири и завере, ради којих се морала тамо држати и стално занављати јача посада. Око 540. поче и персиски владар Хозроје нове нападаје на византиске области Мале Азије, на економски најразвијеније и по царство најважније. Искоришћавајући ту запосленост Византије на другим странама и Словени су, као и други народи њихова суседства, прелазили Дунав и ишли у пљачку. Хроничари бележе један страшан упад Бугара – Хуна у то време. У Илирику су била узета 32 града, а 120.000 заробљеника одведено је преко Дунава. Јустинијан је, да умири бар неке, нудио Словенима погодбу. Под условом да бране слична упадања Хунима – Бугарима, он им је давао стари град Турис, подигнут некад од цара Трајана, и земљу око њега, обећавајући им уз то сваку потпору и доста новаца. За Словене је то био доказ више о ослабелој снази моћне царевине. Најзад, 542. године, пошто се и пре јављала на махове, обухвати страховита куга европски свет косећи људске животе. Нарочито пострада од ње у улице збијени, много насељени и некад много хигијенски Цариград – сам Јустинијан једва је преболео – али не беше поштеђена ни провинциска места, заједно с војничким посадама.

Кад је решавао да почне акцију против Гота у Италији цар Јустинијан се пожурио, да им што пре одузме Далмацију, како би му ова могла послужити као једна од операционих база. Његова војска груписала се, у главном, на обалама Далмације, сузбијајући готске покушаје, да се искрцају и поврате изгубљено. Унутрашњости западног Балкана није се обраћала довољна пажња; тамо су биле огромне планине, тешко проходне, с великим шумама и са путевима недовољно погодним за веће експедиције. То су добро пратила племена са дунавске линије и према том су удешавали своје упаде. Кад се византиска војска пребацила у Италију, нагрнуше Словени преко границе у већим гомилама.

За време тог дугог рата у Италији Словени готово сваке године упадају у суседне области Византије. Почеше се већ помало и привикавати, да на десној обали реке, често дубоко у унутрашњости царства, и презимљују и да се понеки ту и настањују. Кад је Велизар успео да преотме од Гота Рим, словенске чете опленише сав Илирик, све до Епидамна (Драча), убијајући и робећи кога стигну и отимајући чак и саме градове, јер "није било никог да их брани", како бележи један савременик. Византиска војска од неких 15.000 људи није смела да се упусти у борбу с њима, што значи да су Словени бројем били знатно јачи и опаснији. Ромејске ствари уопште не иду добро. Рат у Италији не може да се води без довољних средстава и војске, и Велизар, немајући тога моли, да буде опозван. Гепиди, један готски огранак заузели су град Сирмиј 536. год. и готово сву Дакију, а Лангобардима је цар уступио град Норикум и панонске тврђаве, да би их добио као савезнике против Гота. То ове није сметало да, спустивши се до Дунава, близу Гепида, провалују у Далмацију и Илирик и да тамо, тобоже као цареви савезници, плене и робе. Друга дачка места, с наново утврђеним Сингидуном уступио је цар Херулима, који нису били много бољи од Лангобарда, али који су бар ишли у војску, у редове федерата, у неку врсту "страних легија". Њима је цар давао и поклоне, управо најам, по који су долазили нарочити посланици, као што их је пре давао и Гепидима. Убрзо су та варварска племена почела међусобну борбу, посебно Гепиди и Лангобарди, и искрвавила су се, подбадана од цариградске дипломатије, толико, да нису за дуже времена била никаква озбиљна опасност ни за Цариград, ни за друге суседе. Цариград је и желео, да их види завађене и упућене на помоћ и зависност од њега и онеспособљене за ма какву заједничку акцију већег стила.

Та борба између Гота и Византије, између варвара с Дунава и царских чета, између Гепида, Херула, Лангобарда; то гушање с пуно крви, створило је у тим областима од Дунава до мора и на обе обале око Дунава једно стање, у коме се многима чинило да је све могуће. Ауторитет власти није се осећао много боље од зидина појединих тврђава. Кад се Царевина кретала да покаже своју снагу, то је бивало само на махове и увек у локалним акцијама на самом Балкану. У паузама, после напора, куљале би кроз многе пролазе нове чете варвара, увек спремне за харање, често са свежим придошлицама и власти су биле немоћне да их спрече. Царска војска односила је понекад победе, где се за њих дала прилика; али против ненадних упада и препада и против плављења северних граница туђим елементима, није могло бити другог лека него да се тамо образује јака и непробојна обрана.

Један страховит поход Словена у унутрашњост царства забележен је 548. године. Једна њихова чета, не већа од 3.000 људи, прешла је без запреке Дунав, па без икакве муке и Марицу, и ту се поделила у две групе. Пролазећи у пустошењу Илирик и Тракију оне су тукле византиске оделе, с којима би се сукобиле, иако су понекад биле слабије бројем. Једно јако оделење коњице, које је било у трачкој тврђави Цурулу под заповедништвом царског дворјанина Азбада, покуша нападај, али би разбијено "без икакве муке" и "поубијано у најсрамнијем бегу", а сам Азбад заробљен. Њему су нападачи најпре скидали ремење с коже на леђима, па га онда бацили у ватру. Словени су по том, несметано, опседали и ударали и на тврђаве, стекавши искуства и ратне вештине; а пре, говори Прокопије, "нити се усуђиваху сићи у равницу нити борити се око градова". Тако заузеше и приморски трачки град Топер, дванаестак дана хода од самог Цариграда. Мушко становништво у њему, око 15.000 поубијаше, а жене и децу са свим благом поведоше у робље. Овај словенски поход описан је као језовито дело клања и мрцварења, равно хунским крволоштвима. Иза њих су као свиреп траг остајале лешине поубијаних без обзира на године, и то посмицаних не мачем или стрелом, него побијених на коље или премлаћених по глави, пошто би им руке и ноге спутали међу четири даске у процеп. Друге су, не могавши их са собом уз многу стоку повести кућама, угонили у њихове стаје и тамо их све заједно спаљивали. У своју земљу повели су робља на десетине хиљада.

После извлачења Велизарева у Италији ствари пођоше сасвим рђаво по Византинце и готски краљ Тотила имао је да савлада још само извесне слабе ромејске посаде, које су се храбро опирале, али без помоћи из отаџбине биле осуђене да пропану. Кад је била непосредно угрожена чак и Сицилија и Месана одлучи се Јустинијан, да још једном напне снагу и покуша срећу. За врховног вођу постави свог синовца Германа и даде му довољно

средстава, да прикупи и организује војску. Геман је био човек јаче вредности и уживао је добар глас; нарочито су га се прибојавали Анти и Словени, против којих је раније с успехом ратовао на Дунаву. Док је он у Илирику, у Сардици, опремао војску, пређоше Словени, у броју као никад дотле, у Византију и утаборише се пред Нишем. Неке од њих, који су се расули по земљи, да би пљачкали, ухвате Византинци и испитају, па чувши да намеравају напасти чак Солун и околне градове обавесте одмах о томе цара. Овај се забрину и нареди Герману, да одустане од похода на Италију, него да свакако гледа сузбити Словене. Ови, дознавши за то, и рачунајући са Германовом војском, не усудише се да приме борбу, него прешавши илирске горе спустише се у Далмацију. Кад је минула та опасност Герман нареди да се војска спрема за Италију, али му, услед нагле смрти, не би суђено да наум изведе. Његови заменици дођоше у Солуну и одлуче да ту презиме налазећи, да би због одмакла времена било тешко предузети сувим пут за Италију (550). У то време пређе преко Дунава нова група Словена и споји се са онима, што су већ били на другој страни. Већ је онда упадало у очи то прелажење и наваљивање Словена на Византију, кадгод ова подузима јаче акције против Тотиле и Гота. Није чудо с тога, што се код Грка јављало подозрење, да то не бива случајно и да између Тотиле и Словена постоје неке везе. Они су их тумачили подмићивањем од стране Тотилине, у главном оним средством, којим су се Византинци служили изигравајући суседне народе у своје сврхе. Карактеристично је, доиста, да је Тотилино име остало запамћено код Јужних Словена и да најстарија наша хроника, *Дукљанска*, ставља Тотилу у словенске владаре. Што су Словени упадали у византиске покрајине обично онда, кад је ромејска војска прелазила у Италију није тешко разумети. Они су имали прилике да се обавештавају о тим кретањима од својих људи, и иначе, и знајући да им се, у оскудици војске, неће моћи ставити озбиљан отпор ишли су преко Саве и Дунава више у пљачку него у борбу. Против тих нових словенских чета цар је овог пута опремио знатну војску. Сукобили су се чак код Адријанопоља. Претоварени пленом, кад су угледали Грке, Словени се повукоше на једну главицу чекајући напад; док је царева војска с почетка оклевала, а касније, натерана нерасположењем војника због оскудице у храни, почела је борбу са помешаним осећањима. Византиски пораз био је потпун; први пут том приликом Словени су отели и њихову заставу. Несметани, они су иза тог наставили плењење и опустошили су област Астику, за коју се дотле није памтило да је била харана и која је, према том, била ретко богат плен. Овако пљачкајући словенске су чете стигле до самог Великог Зида, нешто мало више него дан хода од самог Цариграда. Нова ромејска војска, у потери, стигла је једну словенску чету тих пљачкаша и повратила један део плена и заробљеника, али су други успели да се још увек с богатом пљачком врате кућама.

Поучени искуством после тих упада и жељни да несметано приберу нове чете за дефинитиван напад против Гота, Византинци су поставили врло пажљиве и довољне страже на дунавској линији, да спречавају препаде с те стране. С тога нови словенски нападаји, 552., не иду више у Тракију, него знатно западније, преко гепидског подручја, у Илирик, у западну Србију или источну Босну. Тако су прошли готово несметано, пљачкајући и убијајући. Византиска војска, несумњиво бројем слабија, није смела уопште да се упусти у борбу с њима, него је само нападала позадину и хватала појединце. Није чак могла ни да зада теже ударце Словенима при повратку преко самог Дунава. Колики је био словенски плен тог пута види се најбоље по том, што су Гепидима, за превоз преко Дунава, плаћали по дукат на главу и успели, наравно, да одвуку и читав плен. Да би у будућности спречили везе Словена са Гепидима, у Цариграду се већ мислило о том, шта да се понуди овим другима, па да Словене оставе осамљене и тим лакше доступачне освети. Али борба, која ускоро наста између крвних непријатеља, Гепида и Лангобарда, даде цару прилике, да јевтиније дође до решења. Да би казнио словенске помагаче он се стави на страну Лангобарда и поможе им, без посебног војничког учешћа, да добију победу. У тим борбама Гепиде су помагали Бугари, а за своје услуге наплаћивали су се сем од њих још и од Византије, харањем њених покрајина.

После Тотилина пораза код Тагина и његове погибије (552.) и после тим проузроковане пропасти готске државе, престају за неко време и упади Словена и других народа с Дунава. Уплашила их је том приликом показана упорност и енергија Царевине и могућност, да се та војска победница обрати сад против њих. Престале су, можда, у исто време и све везе, које су имали са Готима и Тотилом. По свој прилици, после пада Италије,

могао је Јустинијан у први мах да одвоји и нешто више војске за посаде у градовима унутрашњости и да појача страже око Дунава, ако ником другим а оно Трачанима и Илирима, које је у великом броју био покупио за задњи напад против Тотиле.

Крај Јустинијанове владавине био је иначе врло суморан. Он је остао победник на неколико страна, скршио је опасне државе и Вандала и Гота, успео чак, да закорачи и у Шпанију, мучену унутрашњим борбама, али је то све донело врло мале или готово никакве користи снажењу матице царства. Непрестано ратовање тражило је силне људске жртве, варварисало нарави и рушило општа добра и материјалне и духовне културе. Цветна Италија постала је гомила згаришта и поприште подивљалих људских чопора. Северна Африка, од рата и куге, опустела је готово сасвим и стала све наглије да пропада. Финансије државне ишле су све више на горе, и као последица дошао је с једне стране притисак на народ, да се створе нови извори прихода, а с друге опште падање вредности и поскупљивање живота. Злоупотреба код недовољно плаћене војске и чиновника постају јавна саблазан. Прве царске уредбе, да се дође до финансиске равнотеже, тичу се смањивања војске. Место 645.000 људи, колико је требало бити у логорима, остаје једва 150.000 и то расутих по свима покрајинама пространог царства, од Мале Азије до Шпаније. Па и та тако сведена војска била је бедно издржавана, неуредно плаћана и слабо храњена; долазило је чак дотле, да су војници понекад морали и просити или бежати из легија. Око 558. напуштају се многа утврђења у Мезији и око Дунава; код Лаза у Азији византиски заповедници рушили су својим рукама зидове утврђених места која су напуштали, да не би послужила после непријатељу. Заморен и остарео, цар се бави више црквеним него војничким пословима и његова клонулост осећала се и одражавала и у свим другим државним органима.

Пред крај његове владавине опасност од "варвара" запретила је непосредно самом Цариграду и очевидно показивала зло, које, поред свих далеких успеха на западу, није могло да се спречи на кућњем прагу. Година 558. била је врло тешка. Силан земљотрес у Цариграду оштетио је многе зграде у вароши, а Анастасијев зид, занемарен и иначе, развалио се на неколико места. Услед оштре зиме Дунав се био толико следио, да су преко њега могли прелазити не само људи, него и тешка кола. Ову прилику искористио је вођа кутригурских Бугара Заверган (Завер-хан), да провали у Византију. На пут му није стао нико. Чак се изрично наводи да је нашао пусте пограничне крајеве и да је без муке допро до Тракије. С једном четом он је, кроз проваљени Анастасијев зид, дошао готово до пред саму престоницу чинећи насиља сваке врсте. У Цариграду наста велик метеж добеглица и неописан страх. Јустинијан даде неке драгоцености пренети у Малу Азију, што још више појача опште запрепашћење. Што је најгоре, у самој престоници не беше довољно праве војске за борбу. Царска гарда, схоларији, беху више за параду и нимало свикли боју, а и они су једва достизали да запоседну најважније тачке на самим градским зидинама. У невољи би позван стари Велизар, да спасава град. С нешто ветерана и слободних трупа, с много сељака, који су имали да у згодан час захалачу са свих страна, искусни Велизар је успео да одбије непријатеља, искористивши грабљивост Бугара, који, раштркани ради пљачке, беху изгубили способност концентрисане акције. Клонулост царева испољила се, међутим, и том приликом. Заверган, који се после узмака испод Цариграда био прибрао, јер није било никог да га гони, тражио је од Јустинијана новчане накнаде и добио их је, пошто се цар устручавао да отеже преговоре.

У то време долази на византиске границе још једно ново азиско племе, које ће неколико векова бити једно од најважнијих у хисторији средње Европе. То су Авари или Обри. Турско-татарског порекла они су раније становали негде иза Касписког Мора. Обликом, бојом лица и обичајима они су толико блиски Хунима, да их многи од старијих писаца или потпуно мешају или свесно идентификују с њима. Један византиски писац, Теофилакт Симоката, који има најбоља обавештења о њима, тврди, да они и јесу у ствари Хуни, а да су аварско име узели од славног и чувеног племена Авара, да би тим именом створили себи већи углед. Номадско племе, они су мењали своја седишта, често од воље, а често и присиљени. У турском *авар* уопште означава бегунца и скитача. Овог пута (552.) њих су били потисли Турци и у бегу пред њима Авари су, иначе као и сви Хуни добри коњаници, допрли на западне обале Црног Мора. Одатле, њих око 20.000, бежећи и даље оставише и

црноморске народе, који су живели онуда. Тај њихов бег запамћен је добро и Византинци су им га доцније чешће пребацивали, док су Турци сваком приликом наглашавали, да су Авари још увек њихови поданици, и да, ма где били, не могу избећи мачу њихова султана.

То бежање Авара и борбе, које су настале услед њихова надирања према западу, као и међусобна клања хунских племена изнад Дунава, изазваше општу пометеност. Заплашена племена тих подручја нису знала шта све може изићи из тог општег непријатељства и стога се, у невољи, обраћају Цариграду и нудећи тобоже своје услуге у ствари траже, да отуд буду подржани. Цар их све, усвојивши једном тактику мићења, прима усрдно и отпушта с поклонима. Као остали варвари поступају и Авари. Год. 558. они преко Алана улазе у везе с Грцима и то на овај начин. У земљи Лаза бавио се тада Јустин, син Германов, кога обавестише Алани о варварским жељама, а тај то саопшти даље цару. На Јустинијанов захтев дође у престоницу посебно аварско посланство. Оно се ту разметало снагом свога племена и његовом непобедивошћу и коришћу, коју би могло имати Царство од њихова савезништва, а тражило је као цену за то достојне дарове, сталну плату и родну земљу за становање. Доследан својој политици Јустинијан је пристао на то. Савез је био склопљен и наилазио је на одобравање, јер се Византинима чинило, да је главно да други за њих свршавају послове, па свеједно, да ли ће Авари победити или бити побеђени. И одиста, они наскоро почињу нападаје за рачун Византије и боре се са Утигурима, Залима и Сабирима и љуто нагрђују Анте. Али лукави, они се у брзо сналазе на новом подручју, разабиру односе у суседству и већ ускоро шире свој опсег. Око год. 562. шаљу посланика у Цариград и траже, да им се одреди земља за насеља. Према предлогу стратига Јустина цар им понуди бившу постојбину Херула, такозвану другу Панонију, али Авари не примише те понуде. Јустин беше, међутим, поверљиво сазнао, да је жеља Авара у ствари била сасвим друга: они нису тражили земљу као за стално насеље, него као погодан терен за пљачку и с тога су хтели да пређу на десну обалу Дунава, и то, ради лакшег успеха, са дозволом Царевине. Сазнавши за то Византија с подозрењем прати рад аварских људи, одузима им оружје, које су куповали на њеном подручју, спрема одбрану реке и одбија да испуни постављене захтеве. То изазва протесте од аварске стране и убрзо почну спремања за отворена непријатељства. Што се није могло добити лукавством требало је освојити на сабљи.

Сукоб се заоштрио још и тим, што је после смрти Јустинијанове (565.) његов наследник Јустин II из основа променио ујакову политику према варварима. Поремећене финансије државне и сувишна попустљивост довели су владу у врло тежак положај и у земљи се јављала јака струја против широке руке Јустинијанове. Јустин сматра да је мићење варвара варвара било лоше средство за њихово смиривање; они су то сматрали више знаком слабости него неком државном мудрошћу и услед тога је осетно страдао сам углед Царевине. Кад су Авари упутили своје посланство новом цару тражећи не само дотадашње дарове, него и њихово повећавање, указујући поред своје велике снаге и на заслуге, које су учинили Царевини прекративши дотле уобичајена варварска пљачкања по Тракији, Јустин им даде одговор који је био пун императорске самосвести и нимало склон за пазар. Нису они ни потреба ни страх империје и ово све, што се чини за њих више је милост него обавеза. Одбивши, да им да оно, што су тражили он им је у једној реченици изнео програм своје политике: место новца и откупа, варваре ће одбијати од Византије страх пред њеном снагом.

Авари, који су међутим окупили око себе остатке сродних хунских племена, и у источној Европи и на десној обали Дунава, неке милом, а неке силом, као у међусобним борбама искрвављена бугарска племена, почели су били да се шире према западу и без пристанка Јустинијанова. Коњаници, у широким пољанама ових предела они, као и Хуни Атилина времена, имају пространо поприште за своје испаде. Ратници су по занату и од потребе. Доста брзо познавају Панонију, прелазе у њу и у залетима искрсавају чак на франачким границама. Уплашени донекле одлучношћу новог цара они остављају на миру византијске границе, бар за једно извесно време, и све се више обрћу према западу. Прва њихова надирања су у северозападном правцу према Тирингији, где присиљавају франачке владаре на одустајање од ратова против њих. Аварско пробијање према југозападу дошло је нешто доцније и било је изазвано борбама између Гепида и Лангобарда. Помућени одавно између себе и крвно завађени, и једно и друго од тих племена тражило је савезнике за

страшан и коначан обрачун. Лангобарди се обраћају Аварима, налазећи да су им Византици, савезници Гепида, заједнички непријатељи. Бајан, поглавица аварски, пристаде на савез, али уз цену, да њему припане освојена гепидска земља, уз друге неке делове. У борби иза тога Гепиди су били потучени и у њихову земљу, у долину ушћа Драве, све до Фрушке Горе, продреше Авари. Византинци су једва успели да за себе спасу тврди град Сирмиј, као крајњу тачку и кулу на савској граници. Ушавши у гепидско подручје Авари се још више померају према југу и нарочито према западу, а као Лангобарди, осетивши непосредно незгоде аварског суседства, искористише промену управе у Италији и кренуше тамо 568. "са женама и децом и свим покућством", заузеше Авари и њихове земље. Западни извори казују, да су их Лангобарди сами уступили Аварима с погодбом, да их опет узму, ако им буде нужде да се враћају. Занимљиво је, доиста, да везе између та два племена и иза тога остају доста срдачне и ако је овде тако лако претпоставити, да су Лангобарди на свом терену више узмицали, него што су га даривали. Тако су се крајем шездесетих година VI века Авари раширили по свој Панонији и постали на том подручју главни чинилац. Долазећи као победници они су ту загосподарили и свим расутим словенским насељима, која су се овде затекла од ранијих похода, или су их доводили са собом, кад су пролазећи њиховим земљама померали словенска станишта све од долине Дњестра и Дњепра, па до дунавског ушћа.

Словени са Аварима

Авари су тако, избегавши директне веће сукобе с Византијом, постигли ипак донекле оно, што су тражили: али су обухватили читаву дунавску долину и стали сад према Царевини са извесним правом на даљу експанзију и са извесном афирмацијом своје снаге. Сад се само није више радило о том, да пређу на десну обалу Дунава у горњем току, него да пређу са северне стране на јужну у његовом доњем току, односно да из основа помере стабилизовану северну границу Царевине. Та се жеља код њих јавља врло брзо и врло јасно. Они гласно траже и хоће стари Сирмиј, не само као најважнији емпориј тога краја, него више као опасно упориште византиске војске на подручју, које њима има да буде исходиште. Али вешти, и у страху од још неокушане снаге цареве војске, они желе да се нагоде и да то добију мирним путем. Цар их упорно одбија у том захтеву, но везан на другој страни, ипак покушава преговоре, али за већу сигурност шаље тамо као главног преговарача вођу дворске страже и свог доцнијег сувладара Тиберија. Овај долази до извесног споразума с њима, али се цару тај чини сувише попустљив и он стога гони на рат као на најбоље средство да се смире и упамте ти сви узбеснели дошљаци. Али рат није испунио наде цареве. Византиска војска, осећајући противничку надмоћ, узмицала је пред Аварима и држала се једино у сирмиској тврђави. Изгледа чак, да су аварске чете продрле до Тракије и да су тек, ту сузбијене, пристале на мир. Тај мир, чији садржај није потпуно познат, морао је, међутим, свакако водити рачуна о том, да су Авари постали стварни господари читава подручја од Фрушке Горе до близу ушћа Дунава, изузимајући једино две царске тврђаве, Сирмиј и Сингидунум.

За читаво то време о Словенима нема ближих вести. Византија је више забављена Аварима него њима и не обраћа им пуне пажње. Словени, вероватно, суделују с Аварима заједно, као њихови поданици на подручју данашње Војводине и с тога их грчки писци не наводе нарочито. Тек око 578. год. забележен је један опасан словенски поход против Царевине, али ни тај не беше изведен од Словена с аварског панонског подручја, него са доњег Дунава. У огромном броју, са неких 100.000 људи, провалили су они у Тракију да је плене. Византиски цар беше на невољи. Заплетен од раније у дуг и врло променљив рат са Терзијом, он сад није имао довољно расположивих чета, да их баци против Словена. С тога шаље посланство аварском поглавару Бајану, да му овај помогне тим, што ће напасти Словене у њиховој земљи и тако их одвући од Византије. Авари пристадоше и то, у главном, с тога, што су желели да и над тим делом словенских племена утврде своју власт. Још пре овог позива био је Бајан позвао словенске поглавице и вођу им Даврентија, да га признају као врховног господара и да му плаћају данак. Словени су дали кратак одговор. "Какав је то човек што се греје сунчаним зрацима, који ће учинити да се покоримо? Та ми смо се научили да владамо туђом, а не други нашом земљом. А то друкчије не може бити док траје ратова и мачева." На то је дошло до свађе, у којој заглави аварско посланство. Бајан је сад нашао погодан час, да као мандатар Византије освети увреду, а и, према речима савременог Менандра Протектора, што се надао "да ће наћи земљу пуну богатства, пошто су пре Словени опљачкали ромејско подручје, а њихово није нико други од осталих народа." Авари, с грчким изаслаником, и с војском од 60.000 оклопника, пређоше на ромејско подручје и преко данашње северне Србије и Бугарске, заобилазним путем, стигоше на доњи Дунав. Прешавши реку у лађама са по две крме нападоше одмах словенско подручје и разграбише све, "а да се нигде нико од тамошњих варвара није усудио да се с њима упусти у борбу, него се беху разбегли по шипражју и у густеж шуме." Велик број византиских заробљеника, који се затекао међу Словенима, би ослобођен и враћен кућама. Саме Словене потераше Авари на обавезу плаћања данка. Али чим су се Авари одатле повукли у своје подручје, Словени брзо дигоше главу, па наставише према Грцима даље упаде у Тракију, а према Аварима пркосни став непокорности.

Осетивши Бајан са Аварима, да Византија треба њега и да је, према том, њена снага друкчија него што је он замишљао, одлучи се брзо, да сам, без имало обзира, узме утврђени

Сирмиј. Послао је, истина, свог човека у Цариград да прими од цара уговорени годишњи поклон од 80.000 номизмата, што је била последица задњег мира, и сачекао његов повратак, па је онда, обавештен да рат с Перзијом још траје, дигао сву војску и пао између Сирмија и Сингидунума. Ту се спремао да почне дизати мост на Сави, не само да би лакше деловао према Сирмију, него и да би имао повољнији прелаз у византиско подручје. На грчке протесте одговарао је, да то подизање није уперено против њих, него против Словена, који не испуњавају према њему узетих обавеза; – али да ће сваког, ко би покушао да га омета у том послу, сматрати као непријатеља. Не могући му се одупрети Грци су пасивно посматрали рад. Кад је мост био готов Авари су изашли с правим захтевом тражећи предају града. Свесни да је Сирмиј ванредно важно стратешко место за ромејску војску, која се у њему може прибрати и из њега почињати акције без опасности прелаза преко реке, они желе, да то место добију у своје руке и с тим и стварно јемство за своју сигурност. Они знају византиску непоузданост према ранијим народима на овом подручју и, поучени искуством, неће да доживе њихову судбину. У Цариграду се, поред све незгоде општег положаја, није могло на то пристати. Пад Сирмија значио би много више него пад ма ког другог града у унутрашњости. Не само да се руши једна јака брана царевине, него, што је још горе, њене слабости постају очевидне, губи се страх од њене снаге и северна племена на граници почеће да иду за аварским примером. "Волео бих му дати", кажу да је рекао цар Тиберије, "једну од две моје кћери, него град Сирмиј." Немајући војске, а жељан да спасе град, посла неколико виших и мањих заповедника, да из Илирика и Далмације с тамошњим посадама покушају помоћ. Обратио се и Лангобардима. Авари су, међутим, подигли још један мост с друге стране, и варош тако потпуно отсекли. Тај други мост био је врло вероватно подигнут на каналу цара Проба, који је био спроведен од Јарка до Купинова и који је од Срема правио неку врсту острва. Град се храбро држао, све док му није почело недостајати хране; а онда, остављен без помоћи, тешко намучен глађу, мораде да се преда, 582. године. Са Сирмијем, "преславним градом", како веле савремени Византинци, пала је предња ромејска кула на северној граници, најважнији мостовни браник за прелаз Саве, и тим падом створена је прва рупа на бедему царевине.

Словенска племена, кренувши у онако великом броју у Византију, нису била много пометена аварском акцијом против њих. Њихови главни одреди чак се не хтедоше ни враћати док не сврше оно, што беху наумили. Овог пута, у унутрашњости ни од ког несметани, они пљачкају широка византиска подручја, и то, како вели савремени Јован Ефески, један јерменски писац, "читаву Хеладу, тесалске и трачке покрајине" и "заузеше многе вароши и градове". Важно је, међутим, да они не напуштају одмах земљу, у коју провале, него да ту почињу презимљавати и остајати "као у својој земљи". Исти писац изрично казује, како Словени у Византији "станују сасвим слободно и без страха, као на свом властитом подручју;" даље, да "до данашњег дана (то је година 584.) станују, седе и почивају у ромејским покрајинама, без бриге и страха, пленећи, убијајући и палећи; обогатили су се; имају злата и сребра, ергеле коња и много оружја и научили су ратовати боље од Ромеја." И ако те речи не треба узети дословно, јер сам казује, да су Словени били и истеривани и да, још увек припрости, не излазе ван шумских предела и да не знају за оружје осим копаља, ипак оне казују толико, да се Словени почињу привикавати на византиске земље и да иза пљачкашких упада остају и понеки, који се ту задржавају и деломично настањују. Да је то настањивања било у приметној мери крајем VI или почетком VII века види се из једног детаља војничког стратешког списа, који се приписивао цару Маврикију. У опису Словена и Анта тамо се каже, како су та племена слободољубива и никако вољна да робују или да неко њима влада, "а нарочито у властитој земљи." У *Тактици* цара Лава то се место прецизира: да је њихова земља с оне стране Дунава. Значи, дакле, да је с њима било искуства и на другој страни реке, где су чували своје особине, и ако на туђем тлу.

Кад је умро цар Тиберије (582.) и наследио га његов зет и успешни војсковођа у Азији Маврикије, северна је граница царевине била веома ровита. Сва боља војска била је још увек заузета у богатим и за царство врло важним покрајинама Мале Азије. Осећајући то, варвари постају све насртљивији. Не познавајући још новог цара хаган беше послао своје људе у Цариград, да за сваки случај склопи мир. Код Маврикија то посланство с почетка наилази на леп пријем и он пристаје да призна створено стање, не желећи нових заплета. Ту

предусретљивост Авари схватише као слабост и увиђајући да је мир пречи царевини него њима, хаган га је наскоро почео уцењивати и спремао се, да свој стечени посед још боље заокружи. Поклони, који му се шаљу из престонице, нису му довољно лепи и он их враћа натраг; тражи повишење годишњег дара са 80.000 на 100.000 златника. Кад му Маврикије то одбија, Бајан 584. прекида уговор и одмах почиње рат. Његов нападај на погранични Сингидунум био је толико ненадан, да је затекао грађане ван града, при пољском раду. По напред смишљеном плану Авари су напали све ромејске тврђаве на великој дунавској артерији, Сингидунум, Аугусте и Виминациј. У тој навали они продреће све до Анхијала, наишавши на отпор само код сингидумских градских врата. Изненађени и донекле уплашени тим наглим продирањем варвара, Византинци им послаше двојицу изасланика, бившег поглавара Сицилије, Елпидија и царева дворјаника из телесне страже Коментиола, да преговарају о миру. Осећајући своју снагу хаган је био охол и узимао је претећи став, и кад се један од византиских посланика, Коментиол, усудио да одговори равном мером, био је толико бесан, да их умало није оба погубио. После извесног времена преговори су ипак поново настављени и 585. дошло је до мира попуштањем Византије и примањем познатих аварских захтева.

Али стварног мира није било. Видећи немоћ царевине ни Словени не хтедоше да остану без удела у добити. Те исте године, кад Авари склапају мир с Византијом, по свој прилици само за то да се припреме за нове походе, јављају се и Словени са својим нападајима. Византиски људи су држали, да су те нападаје непосредно потакли Авари. Ствар није немогућа, и ако је мало необична иза оних упада аварских на њихово подручје за рачун Византије. Објаснити се може или тако, да су и Авари и Словени увидели, да им је много издашније заједнички нападати на ослабело царство, него се трошити у узајамној борби; или да су Словени, притешњени и заплашени од аварске силе, примили на се дужност њихових претходница. Упад Словена, после мира са Аварима, дошао је неочекивано и имао је, услед тога, с почетка успеха. Продрли су дубоко чак до Дугог Зида, и у опасности за престоницу сам је цар организовао обрану. Познати Коментиол је, међутим, с трачке стране припремао чете и онда, једног дана код реке Ергиније изненада извршио напад и знатно потукао неке пљачкашке одреде. Словени су ипак остали у земљи и Коментиол их је морао напасти по други пут код Адријанопоља, близу тврђаве Ансина, где су били под вођством неког Радогоста. Тек том другом победом била је Астика ослобођена од Словена.

У јесен исте године, 585., крену се против Византије и хаган Бајан са Аварима, можда у помоћ Словенима. Изговор или можда непосредан повод за нападај био је у повређеном поносу Бајановом. Један скитски свештеник ("боколабра") учинио је прељубу с једном од хаганових жена и на бегу у Турску био је ухваћен од Византинаца и, место Аварима, послат је у Цариград. Раздражен том непажњом према његовој части и личности Бајан је одмах отпочео непријатељства, толико нагло, да његов посланик у престоници, који беше дошао да прими годишње поклоне, није имао кад да се врати. Хаган је опустошио сву дунавску околину и заузео с нешто отпора већи део граничних тврђава. Цар повери врховно заповедништво војске Коментиолу. За тешке прилике Византије на Балкану нема можда речитијег сведочанства од тога, да је цела та војска, прибрана у Анхијалу, износила тек 6.000 правих бораца и да се са том шаком људи имала бранити читава дунавска линија и сви балкански кланци! Па ипак, извесни византиски одреди држаху се врло добро и код Томија умало не заробише самог хагана. Само, кад је размер снага био и сувише очевидан и у вође ушао страх, да при борби не прођу врло рђаво, настала је пометња и заређали порази. Авари продреше у Тракију, узеше многе градове и зауставише се пред Адријанопољем. Узбуђена престоница била је веома незадовољна читавом организацијом обране и у својим прекорима и погрдним песмама није штедела ни војно водство, ни самог цара. Под утиском непосредне опасности брзо је спремљена нова војска, која са успехом прима борбу и после пораза Авара чисти Тракију од провалника.

Негде у то време пада и први словенски поход против Солуна, дуго запамћен и у народној и у црквеној традицији онога краја. У легенди о св. Димитрију прича се, да су једне недеље, 22. септембра 586., осванули пред солунским градом многобројни Словени (и ту се понавља број од 100.000), упућени тамо од хагана. Задржали су се најпре око тврђавице св.

Матроне, а онда су свом снагом јурнули на град носећи већ спремљене лествице, да би могли ускочити на зидове. Градска посада, и ако изненађена, храбро се опирала помагана од грађана. Словени су већ били вешти ратној вештини при опсади градова; имали су све опсадне справе, огромне балисте и чак такозване корњаче, које су ради заштите биле прекривене најпре сухим кожама, а после, да се не би запалиле, превучене поново свежим кожама воловским и камилским. Бацали су камење на град, казује један очевидац, који су били као читави мали хумчићи. Ипак нису успели. Храброст бранилаца била је велика, а отпор чврст и са много довитљивости. После једног испада, чију су срећу приписивали заштитнику града св. Димитрију, Солуњани прилично потискују словенске нападаче. Не надајући се таквом отпору Словени брзо малаксавају и седми дан напуштају опсаду, да се од Солуна упуте према Грчкој, где су пљачкајући продрли врло дубоко и где се задржавају све до 589. године.

Кад је 591., услед унутрашњих криза у Персији, Византија могла да успешно заврши послове на тој страни за један дужи период година, цар Маврикије одмах пребацује своју војску у Европу, једва дочекавши, да са довољном снагом обезбеди северне границе и са средствима достојним Царевине иступи пред варваре. Лично, као ниједан владалац пре њега, кренуо се Маврикије на дунавску линију, да прегледа стање земље и пограничних градова и да осмотри војску, која се прибирала око Анхијала. Из тог времена забележен је један врло занимљив податак. Византиски војници беху ухватили и довели пред цара тројицу Словена, који уза се нису имали ништа од оружја, него само своје музичке инструменте, неку врсту китара. На царево питање: ко су и шта раде у његовој земљи, они су одговорили врло уопштено и нимало вероватно. Они су казивали, да су пореклом Словени са неког западног океана. Њима је хаган послао људе, с богатим поклонима за поглавице, да би и међу њима могли купити народ за војску. Они су, веле, примили поклоне, али одбили понуду, изговарајући се на тегобе пута. Њих тројица су били послани, да то саопште хагану, а он их је, љут ради одговора, силом задржавао, не марећи за утврђено правило међународних односа, да су посланици неповредиви. Ради тога су они, чувши за ромејску земљу, добегли у Тракију. Носе китаре, јер су се у њиховој земљи не зна за оружје; певају само уз лире, а не уз бојне трубе. Цару су се свиделе њихове песме, а дивио се развијености њихових телеса; па их лепо угости и упути у унутрашњост. То наивно казивање с правом је већ одавно тумачено као нека врста шеретлука; пре ће бити, да су ова три Словена вршила службуухода и унапред била спремна, да даду, на очи безопасни, такав одговор. Из саопштења политички важно било би само то, да су Авари, спремајући се за борбе, тражили да појачају своју војску и да се, у исто време, смире са осталим противницима. Са Лангобардима су се, доиста, и нагодили 591. године. Рат се, према томе, током те године, спремао на обе стране и могло се мислити, да ће бити и врло тежак и врло крвав.

Непријатељства су почела 592. год. Цар Маврикије је одбио хагану повишење годишњих плаћања, што је овај, вероватно намерно, удесио као повод за рат. Са Аварима ратују и Словени, и то, како по свему изгледа, као њихови подложници. У легенди св. Димитрија изрично се каже, да је хагану подложан "цео народ" Словена αποv). Други један грчки писац, Теофилакт Симоката, казује, да је (то ιvoζ хаган "наредио" Словенима, да му приправе много лађа, како би на њима прешао Дунав. Ови су почели свој посао близу ушћа Саве у Дунав. У том раду их је, међутим, много ометала сингидумска посада, која је често испадала из града и палила донесену и приправљену грађу. Ради тога аварске и словенске чете опседну град. Опсада је трајала кратко време; изненада, седми дан, позвао је хаган своје људе да напусте Сингидунум. Ови су наравно, то учинили одмах, али су наплатили од града као цену за одлазак: 2.000 златника, и један златом окићен сто и једну скупоцену хаљину. Припреме за прелаз Хаганове војске почеле су онда на другом месту, близу града Сирмија, односно испод Митровице. Хаган вели, Симоката, "припреми мноштво Словена да тешу дрво". Кад су лађе биле готове, он посла једно оделење војске да иде напред и задаје страх, а сам крену даље на исток, према Бононији. Врховну команду византиске војске имао је војвода Приск. Његове се чете добро држе, али слабије бројем морају ипак, да узмичу. Хаган осваја град по град, док најпосле не стиже и под Дризиперу. После опсаде од неколико дана, услед једног ненадног испада градске посаде, његова војска нагло узмаче и умало не прсну у бег. Лаковерни свет Средњега Века приписивао је то неком чудном

привиђењу. Кад су се, причало се, отворила градска врата, учинило се Аварима да безбројне грчке фаланге силазе из града и уплашени тим варварски војници нагло устукнуше. Јака воља хаганова повратила је убрзо потребну дисциплину и обезбедила му нове победе. Хаган потискује Приска са читаве дунавске линије и прогони га и у унутрашњост; све до добро утврђеног града Цурула. Да помогне свом тешко притешњеном војводи цар Маврикије шаље једно писмо, упућено тобоже Приску, али удешено да пане у руке Аварима. Цар је као соколио Приска да издржи, док византиска флота, која је тобоже већ послата, не сврши свој нападај на аварско подручје, иза леђа хаганове војске. Добивши то писмо, аварски вођа поверује у њ, прими мали откуп од Приска, диже опсаду и крену одмах натраг, да штити угрожени домаћи крај.

С пролећа идуће године (593.) посла цар Приска поново на Дунав, да спречи словенске упаде у Тракију. Цар му је том приликом нагласио, да се непријатељ сигурно неће смирити, док се не увери да према себи има опасна противника; односно, ако се солидном обраном и утврђивањем дунавских граница не онемогуће њихови насртаји. Византиска војска дође до Доростола потпуно спремна за борбу. Ту стиже Праску хаганово посланство тражећи обавештења, чему има да служи тај нови војни поход, кад је лањске године између њих дошло до мира. Приск је одговорио, да се Византинци не спремају на Аваре него на Словене и да, према томе, нема ни говора о повреди мировног уговора. Иза тога, једне ноћи, сасвим изненада, Приск је пребацио своје чете преко Дунава и напао словенску војску, коју је водио Радагост. Напад је био тако неочекиван, да је сам Радагост једва изнео живу главу ускочивши на неоседлана коња. Дошавши после себи, у сукобу с једним византиским оделењем, он је покушао да им сузбије налет, али је и по други пут морао да се спасава једним вратоломним скоком у реку, коју је срећно препливао. Словенска земља би похарана, а људи разјурени. Добивени плен је Приск упутио у Цариград, са пратњом од 300 војника. На путу, чак на шестом конаку, дакле дубоко у унутрашњости, напала је на тај караван једна јака словенска чета и била би сигурно уграбила сав товар, да није случајно дошла једна нова грчка чета првима у помоћ и тако спасла ствар. Овај је случај веома карактеристичан за тадашње прилике на Балкану и несигурност, која је владала чак за леђима оперативне војске, у покрајини најближој престоници; исто као што је доказ о слободи словенских чета на византиском тлу и донекле можда о њихову одомаћивању.

Приск је, после првог успеха, наставио ратовање. Његове чете полазе за Словенима дубоко у њихову унутрашњост у данашњој Влашкој. Словени се повлаче у околне шуме и ритове, где су намеравали навући непријатељску војску, невешту том терену, и сасвим је сатрти. Византинцима, који су били дошли у доста тежак положај, поможе издаја једног Гепида. Он је довео Византинце до положаја једне словенске чете и учинио, да су изненађени Словени морали примити и изгубити борбу. Грчки вођа Александар беше ударио на тешке муке том приликом заробљене Словене, да би му дали потребне податке и о осталим словенским оделењима, али су мученици упорно остајали неми и несавитљиви. Гепид, врло добро обавештен о Словенима, понуди поново своје услуге. Он оде једном од словенских поглавица, неком Мужоку, обавести га о поразу Радогостовом и замоли га, да му даде људи и лађа да их спасе. Мужок му даде 150 чамаца и 300 веслача. С њима Гепид дође до реке Паспирија, па их ту издаде Византинцима; а одмах за тим спроведе Прискову војску и у Мужоков крај. Грчка војска упаде тамо онај дан, кад је Мужок давао даћу свом брату и кад све званице беху изопијане. У самом метежу многи од Словена бише поубијани, а сам Мужок заробљен.

Цар је желео, да сва та акција не остане на половним мерама и с тога нареди, да војска презими на словенском подручју, како би одмах с пролећа могла почети поново прочишћавање и леве обале Дунава. Та наредба изазва побуну у војсци. Приск је и сам мислио, да је мудрије повући се на своје подручје; једно због солидније исхране а друго ради несигурности у туђој земљи, где су препади сваки час могући. Маврикије га је, ради тих обзира Прискових према расположењу војске сменио са положаја главног заповедника, а на његово је место поставио свог брата Петра. Хагану је било необично ово повлачење византиске војске, па посла своје људе Приску, да извиде ствар. У исто време, он је стао чинити све припреме, да он са своје стране напане Византинце; а издаде наредбу и Словенима да прелазе Дунав. Приск, обавештен о том, шаље једног свог поуздана човека

хагану, да га на сваки начин одврати од те акције. Хаган је, као господар овог "целог народа", изјављивао, да је Приск "ступио на моју земљу и напао на моје поданике", па је – место да брани своје поданике, затражио удео у плену. Приск је с муком наговорио своје војнике, да пристану на то. Хагану је враћено 5.000 заробљених Словена, а он је задовољан тим пристао, да византиска војска пређе преко његова подручја. Јасно је, према овоме, ма колико иначе вести биле нејасне, да су словенска насеља, и то не само она на западу, око Саве, него и она у Дакији, била у овисности од Авара; само су ова источна, због удаљености, била у многом слободнија. Приметили смо, у осталом, већ раније, да је хаган баш тим дачким Словенима слао посланства са захтевом да му плаћају данак и да их је, кад су они одбијали, присиљавао на то. Да су они, кад год су могли, избегавали да му чине по вољи и да је хаган, са своје стране њих употребљавао као монету у својим рачунима, није нимало необична појава ни у односима савремених, а камо ли оновремених народа. Цар је оштро прекорио Приска ради тог поступка. Он је добро видео, да ће ово хаганово посредовање само појачати аварски престиж код Словена. У колико су се Словени раније и опирали Аварима, они ће сад да се држе с њима нешто из страха од Византије, а нешто с тога, што непосредно осећају стварну и респектовану снагу Хаганову.

Ново ратовање на дунавској линији настављено је с пролећа 596. год. Византиска војска беше прилично поколебана у дисциплини и незадовољна с неким царевим реформама. Словени, опорављени од прошлих удараца, постају поново агресивни и њихове пљачке по Тракији бивају и опет честа појава. Занимљив је из тог времена опис једног сукоба између њих и византиске војске. Једна чета од 600 Словена, опљачкавши неке градове, гонила је богат плен и водила много заробљеника. Византиски заповедник, онај познати Александар, пожури са 1000 коњаника, да их стигне и отме плен. Кад опазише византиску војску Словени почеше убијати заробљенике, остављајући само жене и децу. У исти мах, брзо, од кола са пленом направише своје бедеме. Византинци су се устручавали да их нападну, јер су словенске стреле добро гађале у њихове коње. Александар с тога нареди, да војници сјашу и да личним јунаштвом разбију непријатеља. Словени су, у јарости, стали сећи и остале заробљенике, што је веома узбудило нападаче и донело им најпосле победу. Међутим, остала ромејска војска остаде дуго неактивна. У једном лову, бежећи од вепра, војвода Петар беше се ударио о једно дрво и повредио ногу, па је дуже болестан потпуно напустио војне операције. У престоници се веровало, да он намерно избегава борбу и да његова личност не даје довољних гаранција за сигурну обрану царевине. Кад је, директно прекорен од цара, покушао нешто живљу акцију и прелаз преко Дунава имао је великих губитака и више је штетио угледу царске војске тим него својом пасивношћу.

Једна његова извидница од дваестак људи беше упућена преко Дунава, да пре Петрова прелаза реке уходи словенске положаје и кретања. Изморена и недовољно опрезна та је извидница заспала у једној шуми и пала у руке Словенима. Да би спасли главе ти људи одадоше Словенима све што су знали о Петровим намерама. Тад вођа Словена, Пиригост, дође са својим четама близу реке и спреми заседе у шумама. Кад је војвода Петар наредио својој војсци прелаз преко Дунава дочекали су Словени први одред од 1000 људи и потпуно га уништили. Видевши то војвода Петар издаде наредбу, да сва војска пређе одједном и да, у пуној снази, прими нападај. Словени изиђоше да спречавају прелаз и искрцавање. Али киша византиских стрела обасу њихов табор и кад паде Пирогост они оставише бојно поље. Немајући коња Византинци их нису прогонили, него се задовољише тим, што су том победом постали господари над обе обале Дунава. Кад су, прибравши се, пошли напред у туђу и непознату земљу, ромејски војници наиђоше на тешке неприлике. Нарочито их је мучила жеђ у неком крају Добруче, где на далеко није било текуће воде или јачег извора. Један човек, кога су нашли да их поведе до какве реке, спроведе их до неке ближе непознате Хеливакије. Кад је војска полегла да се халапљиво напије воде осуше на њих своје стреле Словени, сакривени у шумама противне обале, вероватно већ унапред спремљени за тај случај. Византинци покушаше да их потисну, али видећи се према упорну непријатељу у непознатом крају, несигурни за леђа, а у страху од какве нове издаје, они почеше брзо да се повлаче и нису се дали зауставити све док нису преградили Дунав. Читаво Петрово ратовање завршило је, према том, неуспехом и цар је с тога био присиљен, да му одузме врховно вођство.

С пролећа 598. прибрао је нови врховни заповедник, познати Приск из ранијих ратовања, изморену војску у Астици и зачудио се кад је видео колико је проређена. Обновивши је и подигавши јој дух, он пређе с њом Дунав и дође до Нова. Хаган је и опет затражио објашњење ради тог сукоба, а Приск му је одговорио са старим претварањем, да је дошао с тога, што је ту лов добар и што је место с добрим водама и згодно за јахање. Хаган је примећивао, да је то аварска земља и да Ромеји крше мир прелазећи у њу; Приск је, опет, одговарао, да је земља византиска и да он с правом долази ту. Авари су, према овом, сматрали себе као господаре подручја на ком су становали Словени и понашали су се, у овај мах, као позвани да узму на се дужност њихових заштитника. Ради тога на тај византиски упад одговорише освајањем Сингидунума, чије становништво преселише на своје подручје. Приск на то пожури да војску приближи освојеном граду и стиже с њом на дунавски оточић Сигу, око 30 миља удаљен од вароши, а сам потражи хагана у Константиоли, да говори с њим поводом тога. Хаган је седео на обали, а Приск је седео на лађи и тако су над Дунавом водили оштар разговор. До споразума није дошло; шта више, хаган је, наљућен византиским пребацивањем, прекинуо разговор и бесно довикнуо, да ће трагом Сингидунума наскоро поћи и многи други градови. После тог узалудног састанка Приск нареди свом заповеднику Гудују, да поврати изгубљени град. Овај с флотом доплови под варош и спреми нападај. Авари, у обрани, место порушених бедема поставише низ бедема од кола, као Словени у прошлогодишњој извидничкој бици, али не могаше одолети. Кад је Сингидунум поново дошао у византиске руке, они одмах почеше подизати зидове и утврде желећи да град обезбеде од каква новог препада. То утврђивање даде тобоже повод хагану, да у свој форми објави Византији рат.

Аварска војска овог пута није упала ни у Тракију ни у Илирик, него много западније, у Истру и Далмацију. Овамо је хаган имао више изгледа на плен, јер су крајеви били раније неисцрпени; а можда се устручавао и да прими борбу с Приском око тешких балканских кланаца, где су се Грци били добро припремили. Незаштићена Далмација страдала је много; спомиње се, да су Авари и Словени том приликом разорили на 40 градова и места. Приск није могао са својом малом војском да спречи ту провалу; послао је само опробаног Гудуја са 2.000 војника, да извиђа и узнемирава аварске чете. Избегавајући војнички пут, на ком би се морао сукобити са главном војском непријатеља, опрезан Гудуј се са својим војницима верао кроз кланце и с успехом изненађивао и робио аварске страже и комору. Једна таква победа над овећим једним оделењем Словена и Авара силно је обеселила папу Гргура Великог, кад га је, забринута, обавестио о њој егзарх Италије.

При борбама на западу хаган је хтео да има и савезника. Нашао их је у својим старим пријатељима Лангобардима, ради којих је упутио једно посланство франачком краљу упозоравајући га, да буде у миру колико са њим лично, толико и са њима. Са Лангобардима заједно словенске и аварске чете продиру у Истру, палећи и пустошећи све. У јулу 600. год. папа Гргур Велики пишући солунском епископу Максиму каже му, да се много брине и жалости поводом тога, што му овај јавља о опасностима од словенског племена и то тим више, "јер кроз пролаз Истре почеше већ улазити и у Италију." А тешећи га вели му са резигнацијом и са прорицањем рђаве будућности, да се ипак не смућује сасвим ради тога, "јер они, који ће живети после нас, видеће још гора времена!"

Пред зиму 599., почео је хаган акцију и на исток. Пошао је на град Томи, а Приск се пожурио одмах за њим да град брани. Али до веће борбе није дошло целе те зиме. Слабо опскрбљена, ромејска је војска почела да пати од глади и с пролећа, уз часни пост, та њихова невоља је била општепозната. Изненађује, у том часу, један ретко човекољубив поступак аварског господара. Обавештен о тој јуначкој муци, Хаган је преко Васкрса понудио Византинцима примирје од пет дана и послао је гладној војсци довољно хране, да се поткрепи. То је, наравно, знатно деловало на слабљење ратничког расположења. У то време повео је Коментиол другу војску против Авара идући према Никопољу. Код града Јатра дође до борбе, ненадне по Византинце и с тога катастрофалне. Коментиол је, изгубивши потпуно главу у изненађењу, давао сметене наредбе и знатно је допринео, да се окрене у бег и оно чета, што је било спремно да води борбу. У војсци с тога наста опште уверење, да је он учинио издају и намерно упропастио војску. У Дризипери му не дадошеући у град, него га дочекаше погрдама и камењем, и он посрамљен побеже у Цариград. Његове усплахирене

вести, и изглед бегунаца, изазваше тамо опште запрепашћење. Многи, у паници, помислише да се спасавају у Азију. Цар хитно опреми своју гарду с нешто друге војске и грађана, да чува Дуги Зид и престоницу мислећи, да ће Авари, по старој навици, допрети дотле. Они су доиста и били потерали Коментиола и прогонећи га заузели Дризиперу, кад одједном међу њима наста страшан помор. Самом хагану за један дан умре седморо деце. То омете и потпуно заустави његову војску.

Цариградски сенат одлучи да тражи мир. Царево посланство нашло је хагана у Дризипери још тешко жалосна, али склона за преговоре. Постигнут споразум гласио је да Дунав постане међа између Византије и Авара. Хаган је жртвовао источне, дачке, Словене дозвољавајући Ромејима, да у борби против њих могу прелазити Дунав. Ради чега је он тако поступио није данас познато; али је врло вероватно с тога, што ти Словени нису показивали нимало склоности да врше према њему поданичке обавезе. Они се, очевидно, нису борили са Византијом за то, да би примили аварско господство; њихова жеља била је увек да остану, колико могу, слободни на све стране.

Поред свега његова неуспеха у прошлој борби и поред свега огорчења, које је владало против њега и у војсци и у грађанству, цар и опет именова Коментиола за вођу на Дунаву. Учинио је то на своју штету, јер је сад мржња са побеђеног војсковође преношена и на сама цара. Цар је, међутим, учинио то с надом, да ће Коментиол, поучен скупим искуством, бити у новим борбама много обазривији и да ће упети све своје силе, да спере љагу с имена. Мир, који беше склопљен са хаганом, цар није хтео да поштује. Његова намера беше непоколебива, да снажном офанзивом одбије варваре што даље од Царства и да, осетно кажњени, ти народи из руских степа задуго не помисле приближити се међама моћне Царевине. У Сингидунуму сјединила се у лето 600. год. Коментиолова војска са Присковом и из тврдог Виминација почела, с озбиљним борбама, прелаз преко Дунава. Под вештим водством Присковим они у три велике битке осташе победиоци; у трећој и дефинитивној заглавило је око 15.000 варвара заједно са неким од синова хагановик. Авари узмакоше у банатске долине прикупљајући нове снаге. Приск пође и тамо за њима и разби их поново. Да их дотуче што јаче он посла једно оделење од 4.000 људи, да пређе чак и реку Тису и да их и тамо гони. Тај византиски одред наишао је на другој обали Тисе три гепидска насеља, у којима је све окренуо под нож. Упоран, хаган је скупио нове чете не само аварске, него и од других подложних и застрашених народа и племена, међу којима је било много Словена. И та нова, на брзу руку прикупљена, војска би разјурена, оставивши велик број људи као заробљеника у нападачевим рукама. У ропство паде 8.000 Словена, 3.000 Авара и 6.200 других варвара. Тек тада хаган се реши, да почне молити цариградског господара за милост према заробљеницима и за обзире према себи лично. Цар Маврикије прими аварско посланство и пусти из Томија читаво робље, а Коментиол се те јесени врати с војне старим и готово заборављеним Трајановим путем. Граница је после тога остала потпуно мирна.

За то време Цариград се спремао на страшне кризе. Цар Маврикије није био никад много вољен у својој престоници. Већ раније, при првом Коментиоловом поразу од Авара, било је јавних погрда против њега. Кад је, пред крај 601. год. настала у Цариграду глад, цар је, при једном јавном опходу, био нападнут не само погрдама, него и камењем. Рат са Аварима није био нимало популаран. Цару се оштро пребацивало, да је пристрасан и тврдица. Публика је протестовала, што он штити Коментиола, крива за два тешка ромејска пораза, а сувише запоставља у ствари заслужног Приска. Кад је Маврикије, после победе у Банату, за главног заповедника војске место Приска поставио свог брата Петра, под чијим је водством онако љуто страдала војска у походу против Словена, протести почеше да узимају опасне размере. Војска се осећала увређеном и њена дисциплина поче осетно да попушта. Сем свега тога, о Маврикију се био пронео глас, како није хтео откупити из аварског ропства ромејске четнике и како је хаган, разјарен због тога, дао све поклати.

Смењивање Присково беше донекле охрабрило и утученог хагана. Чим му је дошао глас, да је опасни противник повучен, његови људи почињу да постају живљи и окупљају се у подручју око Ђердапа. До Маврикија допре глас, како хаган спрема освету и помишља чак на један поход на Цариград. Забринут, он нареди Петру, да предухитри Аваре и да их нападне одмах на левој обали Дунава. Петар се не усуди да крене равно против Авара, него

упути једног свог подзаповедника на аварске поданике Словене. Гудуј, одређени подзаповедник, пређе Дунав и постиже извесне успехе. У свом походу он је био помаган и од Анта, који се овог пута јављају као савезници Византинаца. И многи други аварски поданици беже од хагана, више од страха због прошле катастрофе, него због нових подвига византиских. Византиска војска, пуна неповерења према новом врховном заповеднику, није хтела сад да продире дубље у опасне словенске крајеве и да уопште остаје на левој страни Дунава. Цару се, међутим, чинило, да је преко потребно искористити прошле успехе и метеж аварских поданика и наређивао је с тога, да се офанзива никако не прекида и да се не да даха противнику. Његова је наредба гласила, да војска безуветно мора презимити на непријатељском подручју и да тим потврди успехе и буде лакше спремна на коначне борбе с пролећа. Али, поколебана у дисциплини, војска одби, да се покори тој наредби. На ту упорност војску је нагонило још и то, што због глади није могла да се шаље четама храна из престонице, него им је поручивано, да се снабдевају пленом од непријатеља. На цареве поновне и озбиљне позиве војска одговори тим, што поче отворену буну. За новог цара међу четама би извикан један од бунтовничких вођа, прости и сурови Фокас. Побуну војске поздрави незадовољна престоница и одмах се придружи царевим противницима. 23. новембра 602. Фокас би крунисан, а до мало дана погибе Маврикије и пет његових синова. С падом Маврикијевим напуштена је и његова офанзивна политика према Аварима и Словенима. Он је био последњи цар Источне Империје, који је на дунавској линији одбијао навале северних и источних племена, хотећи да државу спасе од варварске најезде.

Нови цар, један од најобичнијих војничких скоројевића, није имао своје државне политике, а добивши власт путем једног преврата сву је своју снагу трошио само на то да свој престо заштити од судбине свог претшасника. Кад су се дигли Перзијанци тобоже да свете Маврикија, а у ствари да искористе трзавице Царства, настале на све стране, "кроз читав исток, и Киликију и Азију и Палестину и све околне земље све до саме царице градова," како каже Димитријева легенда, Фокас напушта северну границу, повисује данак хагану, а сву војну снагу пребацује из Европе у Азију. Тамо ствари иду све горе и Перзијанци, у један мах, постају готово господари северног малоазиског подручја.

У пометености, која је настала у Византији приликом промене на престолу и повлачења војске у Азију, нарочито гледају да се освете и окористе суседна аварска и словенска племена. Првих година Фокасове владе помиње се један већи упад Авара у Тракију; а до мало учесташе и походи Словена. Словенске чете прелазе без напора преко незаштићених граница; силазе у поједина места, заједно са женама и децом; и негде врше пљачке и палеж, а негде се и задржавају. Авари, за то време, шире своју моћ према западу и од 603-610. год. ратују и освајају по фурланском и млетачком подручју не наилазећи нигде на отпор, који би им сломио залет. Ово продирање варвара, успеси Перзијанаца, глад, заразе и личне опачине Фокасове изазваше нове буне у Византији, које, истина, скршише новог цара, али не могоше поправити све оне зле последице, које беше изазвао протекли метеж. Почетком октобра 610. год. Фокас би срушен и измрцварен, а власт уграби главни вођа опозиције, заповедник Африке и један од бољих војвода у борбама против Перзијанаца, чувени и после много хваљени Хираклије.

Словени насељавају Балкан

Главна државна брига цара Хираклија, за читаво време његове владавине беше усредсређена у битности на азиска питања. На то су га нагониле, с једне стране, тешке прилике Царевине у том крају, а с друге и лични интереси. Он је био пореклом с истока, из Кападокије; сву је младост провео у Малој Азији, где је за владе Маврикијеве ратовао с Перзијанцима; свој успех против Фокаса имао је у главном да захвали афричким четама и азиским пријатељима. Сем тога, за Византиску Империју посед богатих области Мале Азије и Египта беше једно од животних питања, нарочито ради снабдевања с храном пасивних европских области. Најпосле, притисак Перзијанаца и њихово безобзирно надирање, као и освајање главних места Мале Азије и чак египатске Александрије (619.), тражили су неодољиво, да Царевина предузме енергична средства за своју обрану. Ради свега тога цар Хираклије је свој главни интерес обратио на исток и одмах, од прве године своје владе, почео тамо војничке акције. Западни део Царевине препустио је, међутим, ако не његовој судбини, а оно свакако далеко споредније својој бризи.

Словени су врло добро осећали, да Византиска Империја нема довољно војске, која би могла да спречи њихово надирање на Балкан. Видећи, да су границе недовољно штићене, Словени са Аварима заједно прелазе тамо праћени породицама; а како је све мање било војничких византиских покушаја, да се они силом одбију, то је тип ових прелаза постепено губио карактер војничке борбе. С почетка, Словени иду да пљачкају; а касније, кад је после честих пљачкања плена остајало све мање, они се почињу задовољавати тим, да просто отимају и заузимају туђа напуштена поља и њиве и да место покретних узимају непокретна имања. Код Словена било је вероватно пребегавања и прелажења на византиско подручје још и с тога, да би се избегло суровостима аварске власти, која је била врло тешка. Несумњиво стоји, да су првих година VII века њихови походи необично чести; да највећи део старих градова пропада тих година и да се отад о њима губе трагови. Вести из средине VII века већ јасно говоре о јаким и већ сталним словенским колонијама на Балкану. Процес преотимања и колонизација извршен је, дакле, у том времену, кад је Византија била сва заузета својим тешким и напорним кризама и борбама на истоку.

Словени су били врло експанзивни. Њихова насеља хватају у VII веку од Црног Мора па све до баварске границе, а судећи по јачини њихових чета не изгледа да су била ретка. Год. 611. Словени провањују у Истру и силно је пљачкају, а у исто време туку се и по Баварској. Друге словенске чете харају по Византији. У Солун се збегло мноштво породица из дунавских, панонских и дачких области, а поименце се спомиње становништво из Ниша и Софије. Солунска легенда св. Димитрија казује, како се дигао огроман словенски народ разних племена, Друговића, Сагудата, Велегезита, Вајунита, Брзита и других (од којих многа, судећи по називу, нису била словенска) и како је опљачкао не само унутрашњост, него како је, на чуновима, стигао и опленио и сву Тесалију, околна острва, грчке отоке заједно са Цикладима, сву Ахају, Епир, велик део Илирика и чак један део Азије, опустошио многе градове и покрајине и напао најзад и сам Солун. Напад је био и са мора и са сува. Да то није имао бити прост пљачкашки напад закључивало се у Солуну по том, што су с нападачима биле и њихове жене са пртљагом, спремне да се настане ту одмах после пада града. Значи, очевидно, да је насељавање Словена већ вршено на тај начин и да су, пре те опсаде Солуна, сасвим доле на југу Царевине, други неки градови, севернији и ближи непријатељу, већ тако прешли у словенске руке. Словенски нападај на Солун и овог пута није успео. Словенски бродари, сувише збијени на чуновима, тако су лоше маневрисали приликом општег јуриша на град, да се велик део лађа сопственом кривицом извртао и изазвао општу забуну код флоте. Сам словенски вођа, Хацон, био је заробљен и после каменован. Словени ипак не напуштају плана да се некако дочепају Солуна и позивају хогана, да им дође у помоћ. Хоган се одазвао позиву, али тек после две године. Он је, прича легенда, покупио "сва племена варварска" са Словенима и Бугарима и онда послао коњицу, да посвршава претходне послове и изврши препад. Сам је дошао под град мало касније, са огромном

војском и са потребним справама за опсаду. Али је град и овог пута успео да се спасе упорно брањен од свих слојева становништва, а помогнут и од цариградских власти.

У ово време пада и освајање Далмације. Несигурност у њој већ и раније показује понајбоље сакривање и закопавање новца и накита домаћег становништва. У Нарони нађен је закопан златни накит једне хришћанке с новцима царева од Јустина I до Тиберија II, склоњеним сигурно у страху од непријатеља; а у Грабовнику, код Љубушког, био је у једној гомили сакривен гвоздени лонац са златним новцем цара Јустинијана и Јустина II. Далматински градови, с пуно старог богаства, били су од варвара готово по правилу освајани, па рушени. Стара и угледна Салона била је узета, по причању Константина Порфирогенита, преваром (Словени и Авари пресвукли су се у одела ромејских војника), а по градској традицији, забележеној код Томе Архиђакона, после дуже опсаде (око 614. год.). Градско становништво спасавало се на суседне отоке како ту, тако и при заузећу Епидаура. Сем Салоне и Епидаура страдали су том приликом и многи други градови као Дукља, Нарона и Дамавијум (у Босни), а неоштећени остадоше једино Задар и Трогир. Место старе Салоне подигнут је после у близини Сплът; место Епидаура Дубровник; а место Дукље Бар. Чувена дунавска тврђава Сингидунум страдала је врло много тих времена и потпуно је за увек изгубила своје име. Исто тако и важни Виминацијум и Цибале у Славонији и друга места. Ово страдање градова упада у очи. Оно је, истина, обична појава код свих варварских најезда, али је на нашем подручју било и сувише велико. Сигурно је, да је градско становништво покушавало само да брани свој иметак и да је због тога, и ради пљачке, код нападача појачан бес разарања.

Византија је управо у то доба била најтежа притешњена од Перзијанаца. Год. 614. беше пао у њихове руке Јерусалим, а 619. и далека Александрија. Посед Египта, житнице царевине, беше озбиљно угрожен. Цар Хираклија одлучи с тога, да напрегне сву снагу против толико ојачаног непријатеља и да лично води војску. Да би се колико-толико обезбедио с леђа он нуди Аварима врло повољне увете, ако пристану на то, да буду лојални суседи. Преко посланика би уговорено, да се Хираклије и хоган лично састану у Хиракљеји, на домак саме престонице. У свој својој царској слави, с богатим даровима, са блештећом спремом, цар је стигао на заказани састанак. Хоган, међутим, беше приправио заседу да га ухвати и Хираклију је једва успело, да се, прерушен, спасе у последњи час. Сав његов богати царски пртљаг уграбише Авари. У исти мах хаганови људи, искоришћавају опшtu забуну, појуришe према Цариграду, да га узму препадом. Сама варош обранила се без много жртава, али су за то страдала предграђа све до такозваних Златних Врата. Пустошећи Тракију вратили су се Авари кућама водећи мноштво робља (619. год.). Поред свега тога, Хираклије није могао да прекине везе с њима. Опасност на истоку била је још већа; а да води рат на две стране Византија нити је смела, нити би могла. На муци, Хираклије обнавља преговоре с хаганом и прима увете мира, као да је тешко побеђен. Цар је имао да плаћа подвостручен првашњи данак, по 200.000 златника, и још да даде таоце као јемство за мир. Колико је цару било стало до тог да дође до споразума види се још врло добро и по том, што је међу таоцима био и један његов ванбрачни син и један сестрић.

Склопивши мир с хаганом Хираклије се свом снагом баца на Перзију. Осетивши његову нову снагу у борбама перзиски владар Козроје поче да тражи савезнике. Нашао их је, природно, у Аварима, који су били лако готови на погодбу, знајући да Перзијанци немају шта тражити у Европи. У лето 626. год. имао је бити изведен заједнички нападај на Цариград. Перзијанци су требали напасти престоницу са азиске стране, а Авари са европске. Са Аварима су ишли и Словени сачињавајући највећи део њихове флоте. На Петров-дан те године стигоше прве аварске чете пред Дуги Зид. Хаган је кренуо сва себи подложна племена, Бугаре, Гепиде и Словене и са огромном војском опседе Цариград. Словени, који су долазили Црним Морем, беху повели собом и жене, које су биле вешти бродари. Један део Словена придружио се Аварима, по позиву, као нека врста савезника, лакоме на богат цариградски плен. "И земља и море напуни се дивљих народа", каже један савременик; а други вели да стиже "бесни вихор непријатеља, бљујући, као неизмерна пучина, варварски муљ." 31. јула почео је општи јуриш. На једној страни нападали су Авари, а на другој Словени, који су имали прве редове "голих пешака", а друге у оклопима. Они су довукли и опсадне справе. На једном делу фронта подигли су дванаест кула, које су по висини биле

равне градским бедемима. Словени су још били добили задатак, да на својим лађама превозе Перзијанце са азиске обале. Али словенски мали чамци нису се могли мерити са византиским бојним лађама. Сем тога, настале су за њих велике незгоде, што су Византинци приметили да се они споразумевају с Аварима помоћу давања знакова ватром, па су их варали. Таква једна превара одлучила је чак исход целог предузећа. Византиски Јермени запалили су ватре у луци код Св. Николе, а Словени, мислећи да су то Авари, кренули су тамо, запали у заседу и тешко настрадали. Хаган, бесан што је због тога онемогућен комбиновани нападај с копна и мора, приписујући пораз не превари, него невештини словенској, даде поубијати и оне који су били спашени. Словенска је погибија била страховита; "услед многе крви зацрвене се морска вода", каже један савременик. Читав залив Златног Рога, где је напанута словенска флота, био је пун мртвих телеса и празних чамаца. Словени после тога узмакоше, а због њих мораде се повући и хоган, порушивши пре куле и затрпавши ровове. Словени су прсли на све стране, "иако их," вели један извор, "нико није гонио". Било је свакако више из страха од Авара, него од Византинаца. Пораз је био завршен 8. августа 626. год.

Аварско-словенски пораз пред Цариградом створио је нову фазу у односима између њих. Поступање хаганово са Словенима, на очиглед непријатељу, деловало је силно на све који су суделовали у борби. Огорчење је, природно, појачавало и то, што се осетило да снага господара није толика, колика се њима чинила; и што је византиска победа обуставила сва богата финансиска средства, која су дотад јачала Аваре и осигуравала им превласт над осталим народима с леве обале Дунава. А своју превласт они су искоришћавали свирепо. Старе хронике говоре о том са страшним примерима. Кад су Хуни-Авари полазили против кога, пише хроничар Фредегар, они су напред слали Словене, а сами би остајали пред табором. Ако Словени победе Авари истрче да узму плен; а ако подлегну они су им давали помоћ. Зими би долазили међу Словене, да се хране, да им узму плен и да спавају с њиховим женама и кћерима. Уз то су им Словени давали и други данак. Руска, такозвана *Несторова хроника* изрично наглашава, да су Авари "насиље чинили" женама словенскога племена Дуљеба. Чак су словенске жене запрезали место коња. С тога је разумљиво да сад, кад се јавила прилика да се почне раскрштавање с Аварима, Словени устају против њих. На подручју данашње Јужне Чешке, Аустрије и северне Словеније побуњени Словени, под водством једног франачког трговца, Сама, успеше чак да створе своју државу, која је трајала две-три десетине година. Саму се негде иза 632. придружио и Дрван, кнез Лужичких Срба, dux gente Surbiorum, que ex genere Sclavinorum erant, који је дотле био под франачком влашћу. То је најстарији хисториски спомен српског имена уопште, које ће се после јавити и код словенских племена на југу.

Против Авара не усташе само Словени. После хаганове смрти насташе међу Аварима и Бугарима борбе око наследства. Није потпуно јасно на основу чега су Бугари тражили свој део власти, али је то свакако карактеристично за опадање аварског угледа. У тим борбама страдали су Бугари и један њихов део дошао је Словенима тражећи склоништа; па се после, не зна се зашто, упутио у Италију, у Беневент. Много озбиљнији био је покрет источних Бугара, Уногундура, који становаху на подручју од Дњестра и Азовског Мора на исток. Одметнувши се од Авара, бугарски поглавица Кубрат или Курт уђе у ближе везе са Византијом и склопи с њом савез. Цар Хираклије направи чак Кубрата византиским патрицијем. Царевини је добро дошао тај сукоб између Авара и Бугара, и она је новог савезника зердно помагала, да би могао истрајати и бити по њу од користи.

Иако је Хираклије, мало после аварско-словенског пораза пред Цариградом, успео да страховито потуче и Перзијанце у бици код Ниниве (627.) и да изазове грађански рат код њих, он ипак није могао да на истоку добије жељени мир. Перзија је била скршена, и никад више није постала озбиљан противник Византије. Али место ње јавља се нови и исто тако опасан противник; чак, по свом свежем замаху и великом верском одушевљењу, готово и опаснији. То су Арапи, звани Сарацени, са новим пророком Мухамедом. Од 630. год. Мухамед постаје неоспоран вођ Арапа. Те године он је у триумфу ушао у Меку, коју је раније морао напуштати, и његова вера *Ислам* осваја нагло све веће кругове арапских племена. Читав покрет има колико верски, толико исто и политички карактер. Наследници Мухамедови са исламском вером врше у ствари и уједињавање арапских племена. Арапи

освајају Сирију, Палестину, Ирак, Западну Перзију, Мезопотамију после Египат и Триполис, и Ислам постаје вера огромне већине народа Мале Азије. Већ пре средине VII века нова арапска држава, изникла нагло као тропски цвет, постаде један од најважнијих чинилаца у Средоземном Базену. Забринут за судбину својих покрајина на истоку цар је спремао нове војске. Али, болестан, он нема више пређашње активности. Крај великих борби, које су почеле између Византије и Арапа, Хираклије није доживео; он је умро 641. год., остављајући државу пред крупним заплетима.

Ово време, од Маврикија до Хираклија, представља период словенског учвршћивања на Балкану. Источна питања беху постављена с више снаге, него западна. На истоку су према Царевини биле организоване снаге једне државе и једног покрета с вођством ретких способности; на западу и северу Балкана јављале су се, међутим, чете, које нису биле новост и које с тога не изгледаху непосредно опасне, и које своје улажење у земље Византије не извођаху под једним вођством, с јасним планом. Борбе између Авара и Словена чињаху се у Цариграду као погодан знак, да ни једна ни друга страна неће бити после њих способна за веће акције, и с тога их пуштаху да се крве чак и на свом подручју помажући једне против других, и то Словене против Авара. Упади тих чета трајали су већ читав један век, и мада непријатни, нису ипак довели Византију пред несавладиве тешкоће; у Цариграду се рачунало, да се с њима може, ако и кад затреба, с нешто напора снаге релативно лако и брзо изаћи на крај. Међутим, захваљујући својим великим масама, Словени су успели, да се распростру дубоко по целом Балкану, а да се на његовом северу и западу дубоко укорене. На том подручју они су брзо постали бројем надмоћнији од урођеника и потискивали су ове, или их временом апсорбовали, на свима линијама.

Доцнији византиски цар Константин Порфирогенит приповеда, с нешто легендарних елемената, да су за време владе цара Хираклија почеле прве сеобе Срба и Хрвата на Балканско Полуострво. Напоменувши, да су Хрвати дошли на југ пре Срба са севера, где су им били најближи суседи, на границама франачке државе, он казује, да су они били "добегли" цару Хираклију у време, кад су Авари заузели Далмацију и опустели је. С царевим одобравањем, и вероватно с нешто његове помоћи, Хрвати су потисли Аваре и настанили се у тој области. У том причању има колико се да проверити, највише истине. Покрет Словена против Авара узео је врло широке размере и борбе Хрвата с њима чине саставни елеменат опште акције. Није случајно ни оно, што се наводи, да су једна племена долазила пре других. Очевидно, ништа не би било мање стварно, него веровати, да су словенске масе у ово сто година, што смо им кретања могли пратити, долазиле само с једне стране, у једном правцу и у исто доба. Ми немамо никаквих позитивних доказа, да су Хрвати дошли на југ пре Срба, али да је то могло бити, о том нема никакве сумње.

И за Србе је слично причање. Два су брата, казује исти византиски цар, наследила у власти оца; па је један с пола народа кренуо у Византију и дошао све до Солуна. Отуд је и остало име једног тамошњег насеља Србљија, τα Σερβλια. После неког времена ти се Словени упутише натраг, али, прешавши Дунав, предомисле се и замоле цара, преко београдског заповедника, да им уступи другу земљу за настањивање. Цар им даде ове од Авара опустошене земље: Рашку, Зету, Неретљанску Крајину, Захумље, Травунију и Конавље. Словенски походи до Солуна доиста су постојали, као и њихово повлачење на Дунав и преко Дунава. За Србе се не вели, да су се борили против Авара, него да су дошли после њихова пустошења. Да ли су ти Срби били раније у вези са Аварима, можда као њихови поданици, нема података, у писаним изворима, али се то са много вероватности може закључивати на основу њихова географског смештаја. Српска насеља у Византији непосредно граниче са областима, где је била аварска власт и где су се у главном одржавали сви ови догађаји, које смо напред помињали.

Сам цар Константин Порфирогенит навео је једно причање, које је несумњиво српскохрватског порекла, а састоји се у овом: да су Хрвати дошли на југ из Беле Хрватске, а Срби из Беле Србије, Бојке, односно нека њихова племена са Висле. На основу арапских писаца путника X века дошло се до закључка, да је Бела или Велика Хрватска обухватала добрим делом источни део данашње Чехословачке; а Бела Србија Галицију и подручје око извора Дњестра и Висле. Врло је вероватно, да су и племена из тих крајева, у вези са

осталим словенским насељима средње Европе, постала активнија после устанка против Авара; и да су ступила и у договоре са Византијом. Да ли је и колико је било Срба и Хрвата на Балкану и у панонској долини и пре тих борби не може се сигурно тврдити, али је вероватно. Вероватно тим више, што се и српско и хрватско име среће дубоко у Грчкој, у Тесалији и Пелопонезу, куд их је бацао талас ранијих похода, свеједно да ли у мањим или већим групама. По нашем мишљењу, словенске миграције (у колико их тако можемо назвати) ишле су током читавог једног столећа кроз цело подручје тамошње Румуније и Мађарске, и сва словенска племена из суседних области, а међу њима и Срби и Хрвати, учествовали су у њима, према приликама, са већим или мањим масама. У борби с Аварима и после њихове пропасти добили су само активни Срби и Хрвати већи замах. Међу словенским племенима на југу та су два убрзо узела водећу улогу.

На истоку, између Дунава и Балкана, Словени, у првој половини VII века, станују у толиком броју, да се читава та област назива Словенском, Σκλαβινγα. Византиски писци веле, да је тамо било седам словенских племена. Исто је тако у VII веку била у словенским рукама и Далмација. Средином VII века та је област у неколико већ била смирена; то излази бар донекле по чињеници, што је папа Иван IV око 642. год. слао свог опата Мартина, да по Истри и Далмацији откупљује робље и светачке мошти. Да су Словени у то доба имали сигурна упоришта на далматинској обали, следи одатле, што су 642. с великом флотом напали у Италији беневентско кнежевство и усудили се искрцати близу Сепонта. Тај им подвиг није успео, али је свакако карактеристичан и за сигурност њихове залеђине и за њихов нападачки дух.

Од балканских покрајина Царевине беше прилично слободна од Словена долина Мораве, главна прометна артерија, која је спајала престоницу с Дунавом и Европом. Словенска насеља туда, у колико их је било, нису долазила до већег израза. У византиској власти остадоше Ниш и Софија све до IX века. Остали делови Балканског Полуострва на истоку и западу, од Бара с једне и Балкана с друге стране, изузимајући приморске градове, беху већ претежно словенска земља. Током прве половине VII века колонизација Словена на Балкану била је већ у главном свршена ствар.

Балканска култура у доба сеобе Словена

Моћна Римска Империја, која је још 229. год. пре Христа почела своја освајања Илирика и која је већ од цара Августа господар Балканског Полуострва, оставила је овде, као и на другим странама у току од неколико векова, дубоке трагове своје државне културе.

Римско-латинска култура померила је, пре свега, дотадашњи утицај грчког језика. Тачније, тај се утицај осећао и на најзападнијим тачкама Балканског Полуострва. Грчку културу одржавале су старе њихове колоније: Аполонија (Појани код Валоне), Епидамнос – Дирахијум (Драч) Лисос (Љеш), Коркира Црна (Корчула), Иса (Вис), Фарос (Хвар), Трагуријон (Трогир), Епетијон (Стобреч). У Сиску је чак остало грчких натписа, и много помена о култу Херакловом. Новац у нашим крајевима био је понајвише грчки; драхме и хемидрахме из Аполоније и Дирахија ишле су не само дубоко у унутрашњост, у средишњу Босну, него чак и преко Дунава у Ердељ. Илирски краљеви кују новце с грчким натписима. У религији продире култ Хермеса, Пана, Артемиде и Нимфе. После римског освајања грчки је језик потиснут и у вековима после Христа било га је у тим крајевима готово сасвим нестало.

Освојивши ове области Римљани су се одмах дали на то, да их што боље обезбеде за себе. Уводе се наскоро на свим стратешки важнијим местима градови и гарнизони и стварају се добре комуникације. С римским гарнизонима иде употреба и колонизација земље, која бива трајнија, кад војничка служба у овим крајевима постаје наследна. Први низ тврђава почиње с далматинске стране, одакле је настало и прво продирање. С друге стране, у касније време, ширио се римски елеменат и дуж Дунава, стигавши тамо делимично из Јадранског Приморја, а делимично из Маћедоније. Уз активне војнике у тим логорима и око њих било је много ветерана, који су, отслуживши војску, остајали у земљи, као трговци, занатлије, посредници итд. и који су, нарочито, ширили римски утицај.

Врло су брзо, још за првих царева, изграђени војнички путеви. Једна цеста, настављајући се на талијанске, ишла је од Истре све до Скадра, одвајајући један крак за Сисак, други од Салоне на Саву и трећи од Нароне на Дрину. Поред Саве ишао је велики пут од Љубљане и Сиска на Сирмиј и даље до мора, хватајући споредним путевима главна места појединих области. Поред тих главнијих линија било је много краћих и споредних, које су служиле локалним интересима, као линија Нарона – Невесиње или Епидаур – Травунија. Посебно важан пут беше чувени Игњатијев пут (‚via Egnatia’), који је спајао Илирик с Маћедонијом и Тракијом. Почињући из Драча, тај је пут водио преко Охрида и Битоља на Солун и служио корисно све до Новог Века. Главни војнички пут, "прастара артерија" од Дунава до Цариграда, био је израђен већ 69. год. Водио је моравском долином и Нишавом на Софију, а одатле, преко такозваних Трајанових врата, долином Марице. Тај пут, (широк око шест метара), поплочан великим полигонима камењем или набијен песком (отуд назив *калдрма* – καλοζ δροµοζ), ишао је обично у правој линији. Ознаке су обележавале *миље* (mille passuum), с дужином од 1482 метра. Уз пут су биле станице за преноћишта (mansio) и за измену коња (mutatio), какве се још увек спомињу по Русији. За чување путева и јавну безбедност подизана су мала утврђења (castella, praesidia) или куле (turres). Од Београда до Цариграда била је 31 станица, 43 места за измену коња, и око 670 миља. На такозваним Трајановим вратима, на том путу, била је административна подела Истока и Запада. Тракија је потпадала под префектуру Истока, а читав остали Балкански Полуоток под префектуру Илирика.

Главно место на западном делу Полуострва била је Салона (Солин). За време цара Диоклецијана, који је почео ту у близини да подиже свој величанствени двор, град постаје једно од првих места читаве државе. Порфирогенит каже, да је велик готово као пола Цариграда. Спомен на Диоклецијана (цара Дукљана), који је и умро ту (313.) и био сахрањен у свом маузолеју, претвореном после у стону цркву, очуван је у народу овог краја све до данас. Салона је била административно средиште целе простране Далмације, која је

хватала до Колубаре, и једно од главних трговачких места. Читава обала Јадранског Приморја беше густо засијана мањим и већим колонијама и градовима, од којих су многи, иако настали пре Римљана, добили постепено латински карактер. Почињући од границе провинције Далмације, од Албоне (Лабина) и Фланоне, и од Тарсатика (Трсата), на раскршћу путева за Далмацију и Сисак, већа насеља се у главном држе; тако: Сениа (Сењ), Енона (Нин), Јадер, Јадера (Задар), Трагуријум (Трогир), Нарона (Вид код Метковића), која је била на пловној Неретви као и Онеум (Омиш) на Цетини. У унутрашњости, на реци Крки, развио се главни град Либурније Скардона (Скрадин), у коме је било седиште једног од три далматинска округа и у ком се одржавао сабор (concilium) северне Далмације. Сем тога важна места у унутрашњости беху: Асерија (Подграђе код Бенковца), Нединум (Надин), Бурнум (Шупљаја Црква), Варвариа Еквум (Читлук код Сиња), Промона (Тепљу), Нове (Руновић), Municipium Magnum (Баљина Главица) Сикули (Бихаћ, код Каштел Новог), Pons Tiluri (Триљ), Municipium Salvium (Грковци код Ливна), Bistue vetus (Варвара код Прозора), Bistue nova (Зеница). Стари град Далмата, Страбонов "велики град" Делмијон, Делминијум, сачувао је своје име до данас, Дльмьно – Думно, Дувно. На југу од Нароне стајао је Епидаур (Цавтат), средиште јужног далматинског округа. У источној Херцеговини постојао је неки стари град у Потоцима код Мостара и значајан град код Стоца. Велико римско утврђење беше Могорјело код Чапљине. У источној Босни зна се да је нека колонија – colonia Ris... – идентична са Рогатицом и да је била једна још ближе неодређена колонија у Сарајевском Пољу. Домавија, Домавијум код Сребренице беше једно од најважнијих рударских места целе римске државе у овим странама. У Боки Которској најважнији град и понекад седиште илирских краљева беше Ризон, Рисиниум (Рисан); а онда Агрувијум – Грбаљ, Батуа, Будуа (Будва). У Дукљанском Приморју важан је Улциниум (Улцињ) и најјужнија тачка провинције Далмације Елисос, Лисос, Лисум (Љеш). Отуда је један пут водио до унутрашњости према Нишу.

У Покрајини Превалитани беше главно средиште старе Илирске државе, Скодра, до које се долазило воденим путем уз Бојану. Према Ливију, то је била "arx munitissima" и ванредно цењена по свом стратешком значају. Друго важно место била је Доклеа код Подгорице, по којој је читава област добила назив Дукља. Ту је живело илирско племе Доклеата, "Princeps civitatis Doclatium". Неки Кајо Епикадијес сахрањен је у Салтуи, у данашњим Вилусама на Грахову. Стари илирски град је и Метеон, Медеон (Медун). На југу је све време био од великог значаја Епидамнос-Дирахијум (Драч).

Лика и Крбава имају исто тако много старих насеља. И само име Лике старог је порекла. Град ’Αλονψοι биће вероватно приморска Лопсика, а ’ Ορτοπελγτωι - Ortoplinia, Ортопула биће идентична са Стиницом. Друга важнија места су ова: Вегиа (Карлобаг), Монетиум (Брињe), Арупиум (Прозор код Оточца). Преко подручја Јапода у овој области римска насеља нису била јаче развијена. Главни град Јапода Метулум (Муњава код Огулина) пропао је приликом римског освајања. На извору Привилице код Бихаћа било је народно светилиште Јапода. Од свих места унутрашњости најзначајнија је била Сисциа (Сисак), средиште покрајине Савије. Ту је било стециште многих путева и важна тачка бродарства на Сави. Тип старих савских чамаца очуван је у јединственом прехисторском примерку сарајевског музеја. Ради великог трговачког значаја Сисак је имао и своју ковницу новца. Остала су важнија места ова: Андаутонија (Шчитарјево), Сервициум (код Градишке), Aqua Viva (Вараждин), Aquas Jasac (Вараждинске Топлице), Марсонија (Брод), Цибале (Винковци), из кога беху родом два цара, Валентијан I (364-375.) и његов брат и сувладар Валенс (364-378.), затим Мурса (Осек). Од других мањих места на Дунаву и око њега важнија су: Корнакум (Сотин), Кукнум (Илок), Титобургум (Даљ), Бониниа (Баноштор), Рициум (Сурдук), Акуминкум (Стари Сланкамен), Басиане (Петровци код Руме), које је добило име по Басијану, сину Септимија Севера.

Главно место источне Паноније беше Сирмиум, Сирмиј (Митровица), по ком је читава суседна област добила своје име Срем. Поставши колонија већ од времена Флавијеваца он се током III-VI века развио у световну и црквену метрополу. Ту се налазио леп царски двор, амфитеатар, ковница новца и фабрика оружја. У Сирмију је 282. заглавио у војничкој побуни цар Проб, који је, да би запослио војнике, наредио да се саде виногради по Фрушкој Гори и

даље ниже око Смедерева. Према Сингидунуму, на утоку Саве у Дунав, беше Таурунум (Земун).

Одавно, у свој хисторији Балкана, место данашњег Београда беше од великог значаја, ради свог стратешког и привредно важног положаја. Његови први оснивачи, келтски Скордисци, стварали су од њега тврђаву, а Римљани су га после развили удесивши ту главни логор једне легије. У Сингидунуму се родио цар Јовијан (+364.); овде је било седиште аријанског епископа и једног аријанског сабора (366.). Код Ритопека беше Трикорниум, град племена истог имена; даље на исток Винцеја (Смедерево), према ком се налазила Константиола, Констанциола (Ковин). Врло важан беше Виминациум (Костолац), са својом ковницом новца и пристаништем за речну флоту. Ту је 196. год. Каракала био проглашен за цезара. Одатле је скретао дунавски пут за Цариград. Остала места око Дунава беху: Ледерата (код Рама), Пинкум (Велико Градиште), богати рудник, Егета (Брза Паланка), Акве (Прахово), у византиско доба владичанско средиште с већим опсегом, Маргум (Орашје код Дубравице). Horreum Margi (Ћуприја) био је највећи град у унутрашњости Мезије, управ на граници Дарданије. Арсена је Ражањ, а Praesidium Pompei Нерићев Хан код Алексинца. Наисус (Ниш), родно место цара Костантина Великог, стециште шест разних важних путева, имао је одавно врло велик прометни значај, и с тога је одувек, све до наших дана, био тражен и нападан. Од Ратиарије (Арчера) према Нишу, и од Прахова према Ћуприји водили су путеви с Дунава у унутрашњост и њих су Словени при својим упадима често употребљавали. С тога је тамо цар Јустинијан подигао и обновио 27 градова и тврђава, бранећи линију Тимока. У западном делу Србије римских места од већег значаја није било. Далматинско-мезиска погранична област беше у главном око Губеревца и Рудника; извесни рудници (Мајдан и Парлози, Рудник, Стојник) припадали су Далмацији. Спомиње се неки римски municipij Mal... (Malavicus?) у Висибаби код Пожеге. Римско насеље било је, чини се, и у Плевљима.

Од Ниша према југоистоку и југу беху Скупи (Злокућани код Скопља). Цар Јустинијан, који се родио у близини те вароши, у селу Таурисију, подигао је Скупи на ранг маћедонске метрополе, давши јој латински назив Justiniana Prima. Јустинијан је поделио Источни Илирик у две црквене области, Дакију и Маћедонију. Овој другој одређено је средиште, заједно с политичким, у Скупима (535. године), а у област су јој спадале: горња и доња Мезија, обе Дакије, Превалитана, Дарданија најсевернија покрајина Македоније такозвана Macedonia salutaris и један део Панoније. После 602. год. нема више никаквих вести о тој архиепископији, а "политичко тежиште из Јустинијане Приме поново се премешта у Солун". Очевидно је, да је то било у вези са надирањем Словена. Прокопије је казивао за тај град, да је био ванредно украшен храмовима, дворовима, тржиштима, И стару варош Улпијану (Липљан) Јустинијан је удостојио своје пажње, обновио је и дао јој име Justiniana Secunda. Оба су та имена остала само у званичној црквеној литератури, а у народу самом остала су старија имена до наших дана: Скопине , арнаутски Шкуп, турски Ускуп и Ушћуп. Од Скупи према југу нема нарочито великих римских насеља. Већ је Момзен приметио да "никад није свуда кроз маћедонску унутрашњост кренуо енергичан покрет градског развоја; удаљенији предели једва су, бар стварно, изишли из сеоског реда." Од интереса је важно гранично место Стоби (код Грацког), где се сад врше систематска ископавања, Хераклеја Линкестис (Битољ), звани понекад и Пелагонија, и Лихнис, прозван после Ахрис (Охрид). Охрид је био порушен у борбама за сеобе народа и до већег значаја дошао је тек у словенско доба. Јужније беху Едеса (Воден), некад престоница маћедонских владалаца и Бероја (Верија, Караферија, Бер), једна од првих хришћанских епископија Балкана, где је проповедао сам апостол Павле. Једно време тај је град био такмац Солуну, најважнијем граду византске државе после престонице. На путу између Скопља и Градског била је и граница између латинске и грчке домене.

Немајући увек довољно војске на расположењу, да би спречавао све навале варвара преко Дунава, Јустинијан је био почео да подиже и обнавља старе римске градове и тврђаве, да место живе људске снаге постави тврђавне бранике и да разређеним посадама да бољу заштиту и више могућности за отпор. Римска насеља ишла су, у главном, понајвише уз морску обалу и дуж великих пловних река, а насеља у унутрашњости или су се развијала на главним стециштима путева или су потицала од старог домаћег становништва.

Средиште Балкана нема ни у пола онолико насеља колико периферија; систем градског развоја био је, војнички схваћен, као повезани лимес, који је с периферије с мора, и природних комуникација продирао према Дунаву и у унутрашњост. Тај систем је добрим делом задржао и Јустинијан, само је место офанзивног имао код њега дефанзивни карактер. Иза римске линије дунавских тврђава Јустинијан подиже још један низ утврђења, слабијих, али корисних и осигурава пажљиво и бокове, да противнику учини што тежим продирање према престоници.

Прокопије, савременик и хисторичар Јустинијанов, у свом делу *О грађевинама* подробно наводи то подизање градова. Оно је почето већ првих година Јустинијанове владе, али се осећа тек средином VI века, кад Хуни и Словени не могу да продиру с трачке стране, него из Паноније. Уз свој родни крај Јустинијан је нарочито утврдио главна места унутрашњости, Ниш и Софију, где су се стицали многи путеви. Уз дунавску линију подигоше се стражаре и утврде; сва су места имала бити ограђена рововима и насипима, у колико се не би доспела обновити стара утврђења с кулама и зидовима. Те грађевине нису биле увек солидне; подизане су журно, с материјалом који је био при руци, и без икаквих других сем стратешких обзира. "Мањи замкови имају на угловима четири округле куле, веће вароши четворо-шесторо- или осмоугаоне куле од три боја. Тај се тип лако распознаје у хемским земљама. Северни зид Сердике (Софије) са округлим кулама скрпљен је од старога материјала, са грчким натписима из ранијега доба царства, олтарима трачких божанстава и надгробним каменовима. Замак (Кулина) Равна у долини Тимока са округлим кулама поправљен је од темеља из материјала римских каменитих грађевина и натписа. Исто тако и велика већина споменика из Виминација није нађена у првобитном положају, него су узидани у стенама великог замка, који је подигнут од камења старе вароши". Од Сингидунума (Београд), који је био прилично запустео, Јустинијан поново направи град "славним и достојним причања". У близини Београда подигао је и град Октавон, а уз Дунав подиже и обнови читав низ градова, међу којима Ледерату код Рама и Пинкум (Велико Градиште). Број мањих градова и стражара пео се на стотине, а служили су колико за обрану, толико и за збегове сеоског и незаштићеног света. У самом тимочком крају, у подручју тврђаве Акве (Прахова) било је 37 таквих градова и стражара; сам чувени Гамзиград изгледа да је из тог времена; од Сингидунума до илирске границе било их је 39, а до ушћа Дунава 80. Чак у Маћедонији и Дарданији било их је 127. Страх од провале ширио се по свој царевини, а ради рђавог искуства и потребе да се не веже оперативна војска утврђивао се не само север, него и средина Царства, па чак и југ са Епиром и Тесалијом све до класичних Термопила.

Према Словенима служиле су за одбрану нарочито утврде око Силистрије. Словени, који се "стално прикрадају и потајно нападају оне што туда иду, учинили су тамошња места несигурним" казује за њих Прокопије, описујући градње у тим пределима. Због словенских провала и пљачкања сасвим је била запустела тврђава Улмита, коју Јустинијан подиже из темеља, да би, како се вели, онај крај "био слободан од словенског насртања и заседе." Тај систем Јустинијанових тврђава у Добручи хватао је до Тулче и Дунавеца (Халмириса).

Али те тврђаве нису биле од веће користи. Њихов велики број ишао је на штету солидности. При навалама Словена, Бугара и Авара видело се, да су падале без много отпорне снаге. Ни изглед им није био од јачег утиска и врло је добро примећено, да се ниједан од тих градова није одржао у народној успомени с Јустинијановим именом онако, како је случај с грађевинама цара Трајана, Филипа или Константина. "У рушевинама градова и тврђава није још нађен ни један једини натпис, који би овековечио славу великог градитеља Јустинијана". При подизању тих градова учествовали су сви они народи, што су живели око Дунава; њихових трагова има доста у топономастици VI века, где се иначе у то доба не би могли очекивати. Такав је, на пример, назив Долебин (Δολεβιν), који је очевидно у вези са словенским племеном Дуљеба, Долеба. У Бугарској би можда могле бити словенског порекла Стене (Στενεζ). Чисто словенски карактер има Скапљица, Скопљице (Σκαπλιζω), за које се изрично каже, да је "ново". Исто је тако нашег типа у подручју Ниша назив Врачишта (Βρατζιδτα), "нов град". Ти називи могли су потицати било од војничких најамника у византиској војсци, било од словенских досељеника, који су ту остали са пристанком византиских власти.

Многа од старих места страдала су за време свих ових најезда током VI-VII века. Највећи је део, ипак, пропао у VI и почетком VII века, кад су Словени сами, или у заједници с другим народима, упадали у Византију, да се користе пљачком из тих старих и богатих места. Доклена, Епидаур, Нарона, Сарона, Агрувијум, Мурса, Сингидунум, Виминациум и други знатни градови пропали су за увек баш при упадима Словена. Њихово разбегло становништво није се више враћало на стара огњишта, сем у стратегиски важни Сингидунум, него су избеглице, после, у близини старих места подизали нова: Подгорицу, Дубровник, Котор, Сплит, Осек. Ипак било је доста старих градова, који су се и одржали; нарочито то беху они, који су се налазили на мање изложеним местима. Значајна је чињеница, да је добра половина ових насеља задржала своје старо име. Упада, даље, у очи да главне реке на нашем подручју нису славизиране: Дунав, Сава, Дрина, Неретва, Лим, Сана, Босна, Тара, Вардар, Тимок и др. задржавају своја стара несловенска имена. Предсловенска су имена Промина, Динара, Мосор, Лапад, Бргат, Клисура, Дурмитор, Вележ, Родопа, Балкан, Комови, Чакор и др. Међутим, доста планина има ипак словенске називе, као Проклетије, Хум, Рудник, Бјелашица, Буковица, Вучја Планина, Мокра Гора, Медведник и др. Називи отока у Јадранском Мору готово су сви наслеђе старине: од Куриком – Крк, Фарос – Хвар, Братиа – Брач, Паг, Постумиана – Пашман, Арба – Раб, Мелита – Мљет и сл. У земљама Балканског Полуострва, чак и далеко на западу, очувано је све до данас романско име. Чувена планина Романија у Босни најбољи је пример за то. Имамо и села Романе, Романовце и сл. Чак и име манастира Риња дериват је од Романа.

Највише непосредно примљених имена места има у Приморју, и око Дунава, где је романска култура била најинтензивнија; понегде су стари облици славизирани наставцима или аналогијом на неку сличну народну реч, и то обично из вулгаризованих и дијалектских облика. Од племена Јадесина постали су и Јадери и Јадер, и имена Јадран и Задар на западу и Јадар на истоку; од племена Делмата и Далмата настала је с чистим вокалом Далмација и с вокалним Дльмно-Думно, Дувно, а с нешто сложенијим процесом Гламоч од Дламоч. Има извесних метатеза у примању имена места, као Скардона – Скрадин, Сирмиум – Срем или Тилур – Трилур – Триљ. Иначе је преузимање било доста непосредно: од Сениа – Сењ, Трагуриум – Трогир, Доклеа – Дукља, Медеон – Медун, Скодра – Скадар, и сл. Понекад се име старих места очувало у неком малом споредном локалитету, као од Нароне – Норин или од Марсоније бара Мрсуњ. Има и примера, да су имена извесних места узимана не по номинативу, него по другим падежима. Цеље је дошло не од Целеја, него од Целеје; Ad musculum, дало је Омишаљ. Од вулгарног Σιο Παλατι дошло је вероватно Ασπαλαυον = Aspalato = С-плѣть, Сплит. Тако је од вулгарно-грчког τιρ τηv ποηιv дошло Истанпол и Стамбол. Од саме ознаке старе градске општине civitas, очувано је цьвьтать – Цавтат. Од Castra romana имамо у Срему име Костроман.

Стара романска култура очувала се најсвесније у Приморју, где је читаво време одржаван непосредан додир са Италијом као матицом те цивилизације. Унутрашње романске колоније, ма колико да су имале утицаја на општу културу околног становништва, нису могле да читавој земљи даду потпуно своје обележје, као оне приморске и као донекле дунавске. У унутрашњости је, сем тога, било и више утицаја источне грчке културе и грчког језика, који су спречавали апсолутну превласт латинског. Граница између та два језика ишла је, од прилике, од Љеша, испод пута Скадар – Призрен на Липљан и Скопље, па одатле према Софији. Линија око ових места била је са помешаним утицајима. Латински је понегде ишао и преко те зоне, али није био јаче интензивности. Иначе, утицај латинског био је врло велики. То је био званични језик државе и као такав уведен поготово у сву администрацију. Сами цареви византиски подржавали су га у свечаним актима својим ауторитетом. Оснивајући Скупи Јустинијан га назива "Јустинијана прима" и Прокопије мора да тумачи својој публици, како то има да значи "прва". Латински је, исто тако, био и језик војске, у којој су служили разни народи Царства и на њему се споразумевали, као недавно немачким у Аустрији. Преко војске и логора продирао је латински језик у народ. Латинска команда остала је првих векова чак и у византиској војсци. У Далмацији се у латинској култури био развио чист романски језик, с много аркаичких елемената, очуван готово до наших времена. Румунски, у источном делу, с нешто млађим типом, исто је тако продукат латинске културе. Чак и арнаутски, једна врста лингвистичких петрефаката, готово је у доброј половини

романског порекла. За људе, који су говорили латински, употребљаван је у читавој Средњој Европи назив Влаха, добро познат свим словенским народима. Потекао од келтског племена Volcae, то име су примили Германи као Walhaz, Walh, и означавали су њим своје пороманђене суседе. Од Германа су преузели то име и Словени. Код нас су тако себе звали стари Дубровчани још у XIII веку, свесни своје романске културе, и име Влаха истицали су као разликујући се од својих српских суседа. У унутрашњости, романски елеменат није увек представник више културе као на Приморју. Његови припадници повлаче се испред Словена у планине али се овде-онде групишу у веће целине, као у Јужној Мађедонији или у карпатским пределима. У планинама они се претежно баве сточарством, тако да су код нас временом појмови Влах и сточар постали готово синоними. Њихове сточарске организације са катунима, и њихова сточарска терминологија освајају извесна подручја наших динарских крајева. У источној Босни и западној Србији цела се једна област зове Стари Влах, у Херцеговини се Столац и његово подручје звало раније Доњи Власи; извесна наша племена зову се Власи Дробњаци, Власи Мириловићи, Власи Бањани. У Црној Гори читав се један крај назива Катунска Нахија. У старој српској држави Влаха је било доста и помињу се често. За разлику од приморских Влаха ове брђанске, по оделу и мрком лицу, зову "црногуњцима", "Црнима Власима" – "Мауро-Власима", "Мор-Власима", "Морлацима". Занимљиво је, да један добар део наших планина, где је сточарство и млекарство нарочито развијено, носи назив Влашић, Влаховићи, Влахиња, Влашка, Влашковци и сл.

Што романски елеменат Балканског Полуострва није могао да асимилује словенске досељенике, као што је раније чинио са Илирима и Трачанима, са Германима у Италији, или са Галима у Француској, има више разлога. У оно раније доба римска је снага била у напону; сад, после IV и V века, државни организам био је истрошен. У држави се све више осећа утицај туђих народа, који је Империји опасан и онда кад је у његовој служби, а не само кад је у борби с њим. Метежи сеобе народа знатно су померили и ослабили романско становништво, Словени су дошли на Балкан у већим масама и имали су за собом богате резерве; за њихове упаде има неколико пута вести, да се врше с гомилама од више десетина хиљада. Романи су, према њима, све више губили терен; остављени сами себи, са слабом или недовољном државном помоћу, они су губили и дух и стару активност. Романи су некад долазили као освајачи, свесни своје снаге, били господари; док су сад били потискивани, побеђени, предмет пљачке.

Пре доласка Словена, на Балкану се већ била прилично развила хришћанска вера. У IV веку било је у балканским областима неколико активних епископија. Један епископ у Сирмију с поносом је хвалио своје место, "главу Илирика", у ком је хришћанство за време Диоклецијанових прогона дало довољно доказа о чврстини својих верника. По цркви св. Димитрија, коју је у том граду подигао префект Леонтије (око 412.), Сирмиј се прозвао ‚civitas s. Demetrii', односно Митровица (Димитровица). У овом крају било се нарочито раширило Аријево тумачење Христове природе и с тога су у Сирмију држана четири црквена синода (348., 351., 357-8., и 378.). На подручју данашње Србије било је неколико епископија (Виминацијум, Сингидунум, Хореум Марги, Акве, Ниш, Рамезиана, Пауталија, Улпијана, Стоби), од којих је она у Виминацију од V века постала митрополија. У Скупи Јустинијан је 14. априла 535. установио архиепископију, као средиште нове самосталне црквене области, која је обухватала пет покрајина (данашњу Бугарску, већим делом; Србију, северну и јужну, са Сремом; и северну Албанију с Црном Гором). Оснивање ове архиепископије, која је обухватала највећи део балканске унутрашњости, где се дотле признавала компетенција папина, изазвало је протесте у Риму. Цар је из политичких разлога морао да попусти и 545. издао је новелу, којом је архиепископији одузео самосталност и признао папино право на њену област. Последњи податак о овој архиепископији датира из 602. год.; вероватно је напуштена у вези са провалама Словена на почетку VII века. У римској покрајини Мезији, негде у Бугарској, деловао је у IV веку готски епископ, аријевац Улфила (Вулфила), који је за своју паству спремио превод Новог Завета и први готски алфабет. Још у IX веку, око Томија, одржавала се готска литургија. У Далмацији Салона беше како световна тако и црквена метропола, по оснивању ранија од свих северних и источних. У њој је у V веку подигнута једна базилика, чије размере нема готово ниједан други црквени споменик старог и словенског века (58.20 x 28.50 м). Ту су, по једном не сасвим сигурном извору, била држана два покрајинска црквена сабора, 530. и 533. године. Као подручне Салони наводе се ове

далматинске и босанске епископије: Арба, Јадар, Скрадона, Нарона, Епидаур, Бистуе; па Мартаритана и Бароe, чија је локализација несигурна. На другом сабору од 533. било је закључено, да се оснују још три епископије, али папа је, незадовољан, осудио поступке и с тога не изгледа вероватно, да су оне остварене. Кад се образовала покрајина Превалитана, онда је црквена метропола за ту област постала Скадра (Скадар). Око те и драчке митрополије помињу се као епископије Дукља, Сарда, Љеш и вероватно Улцињ.

Суревњивост између верских поглавица у Риму и Цариграду старог је датума. Иако је административна власт између Рима и Цариграда дељена у двоје, Рим није био склон да то до краја прими и у црквеном погледу. Папа Иноћентије I овластио је 412. год. солунског епископа да води бригу о цркви и решава све спорове у областима Ахаје, Епира, Крита, Дакије, Мезије, Дарданије, Превалитане и Маћедоније, дакле готово целог Балканског Полуострва сем Тракије. Солунски епископ постао је папин викар. Да то није било радо гледано у Цариграду разуме се само по себи; исто као и то, да је због тога долазило до сукоба, јавних и тајних. Несумњиво је, међутим, да је до VII века римски утицај на подручју западног и средишњег Балкана био претежнији од цариградског. Црквена организација допуњавала је, дакле, утицај организације административне и војничке. У нашим земљама епископи су били у огромној већини романског порекла. Од 98 очуваних имена из источних и средишњих области, 59 је несумњиво латинских као Амантиус, Сатурнинус, Секундианус, Гајус, Гојце, Бонозус, Феликс, Бененатус, Коруалиус и сл. Романског је порекла у осталом, била и породица цара Јустина I, чији чланови носе латинска имена.

Тек од VII века, доласком источњака Хираклија, улази у војску и државне службе више грчког и источњачког елемента; и тек од његова времена Византија са својим балканским покрајинама постаје више носилац грчке културе. Али, место да потискује латински, она је имала да са ужасом осети како све више Балканско Полуострво плави словенски елеменат и словенски језик. Место латинског који је изумирао долазио је словенски елеменат, свеж, неодољив, многобројан, који је хтео да живи.

Кад смо дошли на Балканско Полуострво ми смо Срби доспели потпуно у сферу утицаја латинске културе. Преко ње смо добили сва прва обавештења и у њој нашли основе првог хришћанског васпитања. Назив Грка, господара Балкана, дошао нам је не од њих самих, као Турцима и Арапима, који их по службеном имену Ρωματοι називају Рум и Урум, него по латинском Graecus, Гръкъ – Грк. Владара Византије нисмо, исто тако, звали по службеном имену βαδιλευζ, већ по латинском caesar – цѣсарь, цесар, цар. У нашем старом језику романског порекла су речи: altare – олтар, arca – рака, cerrus – цер, compater – кмотр – кум, maturus – матор, oleum – олај, sanctus – сант, vesica – бешика, missa – миса, crux-crusi-krus – крст. Неке романске речи остале су и у средњегрчком и словенском, тако calendae – коледа, cominus – камина, комин, castellum – кастел, Костолац, castrum – костур, cisterna – цистерна, clausura – клисура, commercium – кумер, cursus-cursarius – курсар, хусар, гусар, magister – мајстор, palatium – палата, porta – порта итд. Примери су, као што се види, разноврсни и потичу не само од утицаја цркве и администрације него и од материјалне културе, коју су Словени нашли и примали на Балкану.

Везе између Романа и Словена на Балкану постојале су временом све тешње. Многобројнији, Словени су највећи део романског становништва на западном делу Балкана претопили у својим редовима. Власи сточари, измешали су се потпуно са Србима. То је дошло понајвише с тога, што су се обоји бавили претежно сточарством и што их није делила вера. Кад су Турци почели подвлашћивати српске државе они више нису могли да праве велике етничке разлике између Срба и Влаха, него су брђанско православно сточарско становништво звали уопште Власима; а касније су они, и многи други народи, чисто у погрдном смислу, звали све православне уопште Власима. Романи су се дуго држали одвојено у својим затвореним градским општинама на Приморју, али је и тамо од X века почео све јачи прилив Словена, који су, после, тим градовима дали мање-више претежан словенски карактер; Дубровник и Сплъет, који су још XII века били романски, у XV и XVI веку постају носиоци нове словенске културе и књижевности.

"Не може бити сумње" пише Ј. Ердељановић једном приликом, "да су староседеоци, који су много векова пре доласка Срба живели на овом земљишту и прилагодили се његовим приликама, имали и таквих културних тековина, које су Срби морали од њих примити, јер су им биле најподесније за живот у новој постојбини или су обележавале појмове и предмете, који су Србима дотле били непознати. У такве тековине спада нпр. камена кућа и колиба, по који део одела, неки сточарски термини и вероватно по која пракса у сточарењу... Ја сам, приликом својих проучавања у племенима Брда и старе Црне Горе могао запазити неке интересантне појаве као последицу етничког стапања Срба са старим Власима и с Арбанасима... Запазио сам нпр. интересантне комбинације од српске и влашке топографске номенклатуре и могао сам утврдити, да су Срби попримали од Влаха оне географске термине специјалног карактера, који су подешени особитој природи карсног терена... Овај процес примања и стапања између нашег народа и балканских старинаца вршио се наравно само у високим планинским пределима, у којима су били заостали Власи и Арбанаси у нешто већем броју. И примљене особине би остале ограничене само на те пределе, да није било познатих миграција из динарских крајева у Посавину, Подриње и Поморавље са Шумадијом. Али су тим миграцијама динарски насељеници преплавили ове области на северу и североистоку и предали старијем становништву готово све своје особине, тако да су и оне од њих што су биле позајмљене од балканских староседелаца постале мање или више општим особинама свих или великих делова Срба и Хрвата од Јадранског Мора па далеко на исток до у слив реке Тимока".

Унутрашњост Балканског Полуострва, нарочито источна Босна и Херцеговина, Рашка и западна Србија беху врло мало и неједнако засијане римским колонијама. Од старих римских места најмање их је до VII века очуваних на том подручју. Томе није исти разлог, који је и за ишчезавање старих колонија у Срему. У Срему се то збило услед силног мешања народа од IV-VII века и тешких борби и пертурбација на том подручју. У овој области то је дошло с тога, што је римска пенетрација била мање интензивна због удаљености од исходишних средишта и због географске одвојености и теже приступачности. Ова област опасана је на целом западу и југу читавим планинским низовима динарског система, преко којих се прелазило тешко и само у дужим етапама; с истока је заклањао масив Шаре; док су руднички планине и моравске шуме штитиле ту област са севера. И из Салоне и из Цариграда у ове се крајеве стизало тешко, с много напора, а без праве користи. Природно је с тога, да је тај крај остао као један од најконзервативнијих на целом Балкану; чудним стицајем прилика и, можда, наклоности, догодило се, да смо се у тај најконзервативнији предео населили баш ми Срби.

Словенска племена и њихова култура

Словени, чија су најстарија седишта била у подручју данашње источне и јужне Пољске и југозападне Русије, припадају индоевропској заједници. Они представљају крајњу североисточну групу народа те припадности. Њихова источна граница прелази у подручје татарско-монголских народа. С тога у старој словенској култури, поред индоевропских наслеђа и веза наилазимо на јак утицај и тих источних суседа. Да то словенску културу чини необичнијом и више сложеном разуме се само по себи; али то је оно, што је чини занимљивом и важном и за општу европску заједницу.

Словенски језик писмено је утврђен на једном дијалекту тек у IX веку после Христа, а све сигурне вести, које имамо о њему као и о Словенима уопште, нису старије од VI столећа. Са језицима Истока и Југоистока, јерменским, албанским и балтиским, словенски припада групи *сатем* – језика. По сродности с тим групама да се одредити и његово територијално распростирање. Словенски се на истоку додиривао са ариским или тачније иранским, јер с њим заједно има процес првобитног *с* после *и* – и *у* – вокала и гласова *к*, *р*. Лексикално је иранско *бага* сигурно у вези са нашим *богъ*. С друге стране, словенски има врло много сродних црта са балтиским језицима, литванским, летским и изумрлим пруским. Из прасловенског језика развиле су се у главном три велике словенске језичке скупине, према географском ширењу појединих племена, према гласовно-физиолошким особинама својих носилаца, и према културном утицају суседних племена. Западна је група чешко-пољска, са кашупским, лужичко-српским и готово изумрлим полапским; источна је руска; трећа је група југословенска.

У самим јужнословенским дијалектима ни данас, ни у прошлости, није било оштрих граница између појединих дијалеката, између словенских, српскохрватских и бугарских, него су сви прелазили једни у друге. Што се нарочито тиче словеначких и српскохрватских говора, за њихову старину А. Белић даје овакво тумачење: "Пре доласка њихових претставника на Балканско Полуострво – они су говорили једним, заједничким језиком. У границама тадашње њихове друштвене заједнице добиване су три диалекатске нијансе: кајкавска, чакавска и штокавска, од којих су и после тога чакавски и кајкавски дијалекат развијали заједничке црте. Када су њихови претставници дошли на Балканско Полуострво, однос се међу њима променио у толико што су сада чакавски и штокавски диалекти почели да живе општим животом, а један је део кајкавског диалекта – хрватски кајкавски почео да потпада под све јаче утицаје штокавског и чакавског диалекта, и да се развија засебно од словеначког кајкавског."

Сродност и сличност словенских језика врло је велика; много већа него сродност између романских и германских. Разлога за то има више. Први је и најодлучнији, што су Словени дуго живели у једној непрекинутој маси, груписани на терену недељеном великим морима и све до X века неуклинченом од других, туђих народа. Други, врло важан је разлог тај, што словенски елеменат није ушао у онакве "амалгамирајуће процесе" са туђим елементима, у какве су улазили на југу Илири-Арбанаси, или Дако-Романи, или Англо-Саси-Нормани, него је, изузевши донекле Бугаре, одржао у главном свој етничко-лингвистички карактер чист, у колико није сасвим подлегао физички моћнијем страном утицају. Најзад, трећи је разлог, што је свест о словенској заједници била доста жива и што су веза између појединих племена и народа трајале дуго са уверењем о етничкој припадности. "Сви словенски језици или наречја одржали су верно и чисто досада стари заједничко-словенски језички тип, истина са различним губицима или модификацијама", наглашавао је В. Јагић.

Доласком Маџара и стварањем њихове државе растргнута је непосредна веза између северних и јужних Словена, а надирањем Немаца путем низ Дунав губила се веза између Чеха и западних Јужних Словена. Али трагови пређашње заједнице још су очевидни. Чакавска акцентација, која је код нас најизразитији представник старог типа, има доста

додирних тачака са најзападнијим руским диалектима, као и словеначка са источним чешким. Подударања има, исто тако, и у фонетици. Посредници су били понајвише словачки и малоруски диалекти, који су дуго били у непосредном додиру с јужнословенским.

Језичка заједница и непосредно сродство претпоставља, природно, и једну заједничку језичку и општу културу. Она се могла развити само на једном заједничком подручју, на ком су словенска племена живела у непосредном узајамном додиру.

Спомена о старим Словенима нема ни у једног писца до VI века. Крајеви Источне Европе, далеко од државних амбиција римских и од грчких колонија на Црном Мору, били су за старе писце нека полумитска насеља и све вести о њима биле су или врло опште, кад су дошле по непосреднијем сазнању, или врло легендарне, кад су се препричавале. Од неких општих имена народа, која се тамо помињу, као Скита и Сармата, не може се поуздано утврдити, да ли се и у колико се односе на Словене. С нешто више сигурности можемо пратити, како се за Словене јавља понекад име Венета (Veneti, Venedi, Winden, Wender); још у XIX веку нека словенска племена називају се Вендима и Виндима. Али и при том треба бити врло опрезан, јер је венетско име раширено по свој Европи и јер је постојало врло старо италско племе Венета, које је имало своје подручје Венетију, после Венецију. Под венетским именом изрично подразумева Словене латински писац VI века, Гот Јорданис. Он казује: "Многобројни народ Венета станује од извора река Вистуле преко огромних подручја... Макар што им се имена сад мењају према различитим породицама и местима, они се у главном ипак називају Склавени и Анти." Њихово се подручје, вели тај писац, простире "од града Новијетуненског и језера које се зове Мурзијанско све до Дњестра и на север све до Висле; они имају за насеља мочваре и шуме. А Анти, који су од њих најхрабрији, тамо где се савије Понтиско Море, протежу се од Дњестра све до Дњепра. На том подручју, под истим именом, постоје и ранији спомени може бити баш наших племена, али се ни код једног писца не да овако утврдити, на кога се непосредно мисли. Већ Плиније наводи међу племенима што допиру до Висле, уз Сармате и Сцире, и Венеце; а Тацит, нешто опредељеније, одбија да доведе у заједницу Венете са Германима и Сарматима, иако су, држи, ближи првима. На Пајтингеровој карти смештени су Венди међу Дунавом и Дњестром. Од Висле до Дњестра цео простор припада, у главном, Словенима; на том подручју они остају кроз читаво доба хисторије, ширећи се одатле на југ, исток, и на запад. Код већине писаца они су приказани као "врло велик народ" или "као безбројна племена".

Карактер и тип једног насеља најбоље обележавају његови народни топографски називи. Арапи и Персијанци, упозорава добро К. Јиречек, имају безброј имена за све врсте степа и равница; Шпањолци за планине, а код Словена "пада у очи богаство назива за текуће и стајаће воде, за изворе и студенце, језера и брље, баруштине и мочвари, за шуме, жбуње и гајеве. Противно томе ретки су заједнички словенски називи за облик планина, те је локална терминологија у Карпатима, источним Алпима, у Карсту на Адрији и на Балкану врло различита." Значи, дакле, да су Словени живели у неком крају пуном шума и вода. И само име Словен, видели смо напред, у вези је с тим и долази од корена kleu- cluere. Позната народна фраза "ославило је пролеће" означава покрет дотле замрзлих вода и буђење новог живота под сунцем. Арапски стари писци наводе, да је "земља Словена равница покривена шумом", а Словени да "живе у шумама". Пут за Кијев "води кроз степе, беспутицом, кроз потоке и велике шуме". Пољски научењак Ростафински упозорио је на чињеницу, да су Словени реч *буква* добили од Германа; из тог излази, да у првој постојбини Словена није било тога дрвета. Такво подручје постоји, доиста, око средњег Дњепра, у данашњем Полесју; он је с тога склон веровати, да је баш на том подручју и била првобитна отаџбина словенских племена.

Словени су, доиста, били врло вешти у животу на води. Они мајсторски граде лађе; сами су одлични бродари, и то и мушки и женске. У једном стратешком спису, који се приписивао цару Маврикију, казује се, да насеља Словена и Анта "леже уз реке... око њих су понајобичније непосредно шуме, или баре, или ритови." "У прелажењу река вештији су од свих људи. Одлично издржавају у води, па често неки од њих изненађени каквом опасношћу у својим насељима загњуре се у дубину, држе у устима трске удешене за такву прилику, дуге и потпуно изврћене, које допиру до површине воде, па лежећи наузначке у дубини дишу кроз

њих и издржавају много сати тако." На својим лађама Словени се отискују врло далеко и допиру чак до Кикладских Острва.

За стару постојбину Срба казује Константин Порфирогенит у свом важном спису *О управљању државом*, да Срби "потичу од некрштених Срба, прозваних и белих, што станују с оне стране Турске (тј. Мађарске) на подручју, које они зову Бојки (Βοϊκι), где граничи Франачка као и велика некрштена Хрватска, прозвана и Бела". Бели Хрвати станују "уз Франачку", а "подложни су Отону, великом краљу франачком и саском, и некрштени су, а с Турцима се орођавају и пријатељују". Балкански Хрвати потичу од тих белих Хрвата, који беху "суседи Словенима, непокрштеним Србима". Овде се очевидно мисли на Лужичке Србе, чија локализација тачно одговара даним границама. Један источни писац помиње Србе као становнике "који се пружају према истоку, а далеко су од запада". Један анонимни географ баварски IX века наводи опет, да су "Сервиани толика држава, да су из ње настала сва словенска племена и да, као што тврде, отуд воде порекло".

Да ли од тих Срба у ствари потичу и наши јужни преци? Језична веза између Срба на југу и Лужичких Срба није таква, да показује непосредну ближу сродност, нарочито не сродност за овако доста касно доба растанка. По природи свог места лужички говор је прелаз од пољских до чешких особина и далеко је од карактеристика српскохрватског језика. Српско племе од Чешке (Бојка – terra Boiorum, Bohemia) до "истока", или хрватско од Полабја до Дњепра, у толикој распрострањености, тешко да је било јединственог типа. Исто је тако мало вероватно, да су цео тај широки простор насељавали само припадници једног племена. Пре ће бити истина, да су на том простору живела и друга словенска племена, измешана, услед померања с истока према западу. Племенска имена тога времена веома су померена. Има Дуљеба, на пример, јавља се на Бугу и у Чешкој; име Анта налази се од Кавказа до Алпа. Име Хрвата није уопште словенског него иранско-сарматског порекла, а јавља се као лично име у натписима II и III века у Танаису, и није извесно да је с почетка имало етничку ознаку. Ф. Рамоуш га изводи од речи haurvatar "чувар стоке" или huurvatha "пријатељ". Име Франака, на пример, које долази од francus означавало је најпре "само чињеницу политичке слободе кретања за владајуће класе". Српско и хрватско племе било је, по свој прилици господареће племе, односно то су организованије племенске скупине, које су као такве дошле до јачег израза. Има једна вест код Константина Порфирогенита, у којој се каже, да су за један нападај у Италију Дубровчани на својим лађама превели: τουζχ£ ρωβατουζ και τουζ Iolmουζ Σκλαβαρχονταζ, т.ј. "Хрвате и остале словенске господаре". На подручју Словенаца, западно од Целовца, око Мосбурга, било је средиште једне старије жупе, где су кроз Средњи Век постојали "касази" као једна врста племена и слободних људи, чије се име још увек чува у многим месним називима. На том истом подручју, нешто проширеном, очувано је у монографији и хрватско име на више места и Љ. Хауптман је са разлогом могао извести закључак, "да је касаз и Хрват исто". Важно је утврдити, да се град српског краља Чимислава звао Кесигесбург, т. ј. град Кесига, односно Касага. Порфирегенит прича, да се један од петоро браће, који је Хрвате довео на југ, звао Косенцис, а други Хрват. Хрватин је и код нас у Средњем Веку често употребљавано као лично име. Српско име, међутим, није било много у обичају као лично име. Народски, оно је у најстарије време гласило Срьблинь; облик *Србин* доцнијег је порекла. У туђим споменицима зову нас Surbi, Sorabi, ΣερβIoι. Етимологија имена још није утврђена; али је, чини се, сличног културног порекла као и назив Словена (срьбати, sorbere), по нашем животу близу воде.

Занимљиво је и врло важно, да је Порфирогенит забележио хумско предање, по ком род њихових владара Вушевића или Вишевића потиче "од некрштених становника око реке Висле". По том би веза једног српског племена са северним Словенима данашњег пољског подручја била утврђена на начин, којим се и сада служе испитивачи насеља. Ми не видимо никаква оправданог разлога зашто се тим предањима не би могло потпуно веровати. Језичке разлике, у диалекту, не могу бити довољан разлог против тога. У непосредном додиру с другим, врло сродним словенским елементима, разлике су се постепено губиле; а мешавине је било и код наших саплеменика на југу, као и код оних на северу. Ради оскудице докумената све до X века нама је данас готово немогуће апсолутно утврдити све мене тих процеса, а да су постојала несумњива претапања и изједначавања да се закључити из појаве, да је много словенских племена, с разних страна, учествовало у колонизацији

Балкана и претрпело, несумњиво, много измена свог првобитног типа. Шта је остало у данашњем нашем језику од диалекта Абодрата, Дуљеба или Смољана?

За порекло наших старих насеља доста говоре и топономастичке паралеле. Позната је појава, да се код одсељеника често јављају имена њихових пређашњих области. С тога, по свој прилици, није случајно што имамо Млаву код нас и у Пољској; Дунајец у Херцеговини и Дунајец у Галицији; Одру и код нас и у Шлеској; Свитаву у Босни и Моравској, Пшињу у Јужној Србији и Шлеској; Мораву по целом нашем подручју од севера до југа и сл. У краковској области, поред других примера, вреди сравнити: Броновице и хрватски Брановец, Његосавице – Негославце, Прзибиславице – Прибиславец и сл. Карактеристично је и име *Галич* у Галицији и наш *Галич* у јужној Србији. У Карпатима, међу Словацима, сретамо називе: Ситница, Сливник, Брусница, Теплица, Љуботиња, Плавница, Стројна, Тврдошин и др.; а у Зволешком Лесу, у Словачкој: Слатина, Каменица, Штавнице, Крупиница, Страхора и сл. На неколико се само словенских страна срета назив Кијев!

Словенска племена, која долажаху на Балкан, нису била увек истог ужег рода. То се види одмах већ по том, што она нису силазила на Дунав једним путем и из једне области. Сељења Словена имала су, у главном, два правца. Једни су силазили уз обале Црнога Мора, преко Дњестра и Серета, у данашњу Румунију, а одатле на Дунав. То су источна племена, којих је било више; по речима грчког хроничара Теофана, седам-осам. Мојсој Хоренски, јерменски географ VII века, казује да је у Дакији живело чак двадесет и пет словенских племена и да су она отуд, потиснута Готима, прешла Дунав и посела не само Тракију и Маћедонију, него и Ахају и Далмацију. Други су силазили у панонску долину преко Карпата, вероватно кренути најпре од Хуна и услед тога дуго времена туђи подложници. Један њихов део прелазио је Дунав и Саву понекад из властите иницијативе, а понекад у служби Авара. Прва, не знамо кад и у ком обиму вршена кретања изазвала су, после, нова, или из невоље, ради потискивања; или из жеље за пљачком; или по примеру првих; или на позив у савезништво.

Нека од тих племена позната су нам по имену. Теофан изрично помиње Северце (Σεβερειζ), које су Бугари преместили из насеља око Варне. У такозваној *Несторовој Хроници* има помена о племену Северјана "по Десни, по Сами и по Сули", далеко на северу, које је 883. покорио кнез Олег. Један део овог племена допро је до Грчке, где у Епиру још увек постоји успомена на њих у имену Севрани (Σεβρανη) – Северјани. Постоји мишљење, да су они становали и између Тамиша и Чарне и да је по њима добио име Северински Банат, док ми држимо да је ово име дошло од града Северина и имена цара Септимија Севера. Седам других племена, која су била у њиховој околици, померише Бугари према југу и према западу до граница аварских. Теофан не помиње њихова имена, него за нека од њих дознајемо с друге стране. Једни су се, изгледа, звали Моравци, по реци Морави, којој су дали нов словенски облик, место старог Маргуса. Име Мораваца (Μωραβων) јавља се тек око IX века, а Порфирогенит помиње област Мораве (Μωραβιαζ). Племе *Тимочана*, за које франачки хроничар Ајнхард бележи да се 818. год. одвојило од Бугарске, добило је тај назив по Тимоку, у "чијем се подручју беше населило. Са севера су и Абодрити, насељени у Дацији, по којима је остао назив "бодрошке жупаније". У Чешкој је постојало племе Дечана. Можда се у нашем називу Дечани очувао траг једног племенског назива. За Србе (Sorabi) кажу Ајнхардови *Анали* 822., да заузимају "велик део Далмације". Њих Порфирогенит, један век доцније, описује као господаре и становнике подручја од Раса све до Пливе и Цетине. Кад је цар Константин III 649. год. напао вардарске Словене и један део њихов силом преселио у Малу Азију, они су тамо, по свом имену, основали град Гордосервон. Српских колониста било је и по грчким областима, судећи по именима Сурпи и Сербохија у Тесалији, Сербијаника у Коринау, Сербон у Аркадији и др. У Маћедонији је очувано повише имена словенских племена. Племе *Друговића,* у јужном делу Маћедоније и око Полога, имало је своју посебну епископију. Оно се, као и нека друга племена помиње у солунској легенди Св. Димитрија, VII и VIII века. Племе "Дреговића" наводи, међутим, *Кијевска Хроника* и у Русији међу Припјатом и Двином, а име "Драговића" помиње се X-XII века и у Алтмарку. Овде је можда име не само племенски назив, него и ознака заједнице. *Сагудати* су становали између Солуна и Верије, вероватно источно од Вардара, и нису, у суштини, чисти Словени. Њихово име потсећа на мађарско-хунске Сакуле, Сакулате, Szekoly. Назив места Сакулево

(у леринској области), чији староседеоци имају предање да су ту "од ветко време" и речица Сакулева могу бити остаци њихових насеља. *Велегезити* су се населили у Тесалији, где се око залива Вола створила, provincia Belegezitiae. *Вајунити* су се из Маћедоније померили према Епиру, где од XIV века постоји област *Вагенеција*. Да су Вајуни – Бабуни, како неки мисле, није сигурно. *Брзити, Брсјаци* становали су око Охридског и Преспанског Језера, допирући све до Велеса; и од свих словенских племена на југу показивали су највише активности. Без ближе ознаке назива у Димитријевој легенди наводе се словенска племена с Ригхина и са Струме. Ови с Ригхина, помешани с влашким елементима, продрли су у VIII веку и у Свету Гору и ширили се по тим крајевима. Поред њих извори од VIII-XIII века спомињу и једно племе Смољана и "смољанску тему", заједно с њиховом епископијом. Били су се населили на средњој и горњој Мести и допирали су до Арде. *Кијевска Хроника* казује, да је велико племе Кривића подигло град Смоленск; а зна и за руско племе Смољане. У Херцеговини, на десној обали Неретве, постоји врло јако браство Смољана. Околина Солуна била је пуна словенских насеља. Сами Грци називају тај крај једно време "Словенском" (Σκλαβινια). Домало у том важном трговачком граду словенски језик долази знатно до израза. У старом *Житију Св. Методија* чак се прича, како је византиски цар Михајло наговарао Св. Ћирила да се прими тешке дужности покрштавања Словена, пошто зна њихов језик. "Ви сте Солуњани", вели се да је он говорио, "а Солуњани сви чисто словенски говоре".

На југу Балканскога Полуострва допрли су Словени са својим већим насељима чак до Пелопонеза. Порфирогенит с уздахом бележи да је сва земља изгубила грчки карактер и постала варварска. У IX веку они су ту чак основали слободну своју област. Од тих словенских племена изрично се помињу на југу, у Лакадемонији и на Хелосу, *Милинци* и *Језерци*. У области Цакона словенски је елеменат био толико јак, да се у једном споменику из 1485. говори о "крајевима Цаконије или Славоније". У тим словенским групама, које су силазиле тако далеко на југ, било је много Срба и Хрвата и у топономастици целе Грчке очувано је доста трагова њихових све до данас. Српска имена споменусмо мало раније, а име *Хорвата* налази се у Атици, Тесалији и Арголиди. На Балкану се налази и нешто трагова великог племена *Дуљеба*, које је имало својих саплеменика око реке Буга. Њих су Хуни и Авари развејали на више страна, а велик део њихов довели су као робље у Панонију, где су их страшно мучили. На Балкану, у Епиру, поменули смо Јустинијанову тврђаву *Долебин*. Име *Дуљеби* срећемо у Сопоћанском Поменику, *Дулиби* у Босни, а *Дулибиће* у Далмацији.

Велико словенско племе беху и Хрвати. Они су населили западни део Балканског Полуострва до Пливе и Ливна и постепено до Неретве, а на северу су далеко премашили Саву и преко њеног извора. Врло блиски Србима, они су код старих писаца замењивани у више махова; код грчких писаца XI и XII века налазе се изрично овакве реченице: "Народ Срба, које зову и Хрватима" (Скилица) или "Народ Хрвата, које неки зову и Србима" (Зонара). Стара хрватска насеља налазе се у топономастици по Крањској, Штајерској и у јужној Аустрији.

Словенску расутост тумачи довољно њихов начин живота. Без чврсте, повезане унутрашње организације они су живели племенски подељени, не признавајући власт једне врховне управе. Ова су племена, иако захваћена једном општом бујицом, ипак настављала да живе својим засебним животом, везујући се за сродне суседе по нужди. "Овим племенима, Склавинима и Антима", вели Прокопије, "не влада један човек, него од старине живе у демократији." "Живе без власти", говори Псеудо-Маврикије, "у међусобној мржњи, и не познају реда... Код њих влада разлика схватања, па или се не сложе или ако се и сложе ипак други прекорачују брзо оно, што се одреди, пошто су сви страсно једни против других и пошто нико није вољан да уступи другом". Таква племенска подвојеност и отсуство врховне власти и дисциплине имали су као последицу немоћ иначе многобројних Словена да за дуго не створе праве организоване државе и њихову оскудицу способности за организован отпор. Устанак и борбу против Авара спрема тек франачки трговац Само. Мало наивно, али вероватно тачно казује *Кијевска Хроника*, како су Словени, после међусобних борби, сами пристали да у Русији од Варега приме господара. "Земља је наша велика и обимна, а нема у њој народа, него дођите да кнезујете и владате нама". Тако је, веле, гласила њихова порука.

Само оскудицом способности за организацију да се тумачити и појава, да су и Хуни, и Авари, и Бугари, бројем несумњиво слабији од њих, могли да им се натуре као господари, и то не само у првим годинама препада, него за читава десет столећа.

С друге стране, такав начин живота и управе, са личним изражајем појединаца и брастава у свакој акцији, изазивао је љубав за личном и народном слободом. Ту црту Словена запажају многи стари писци, несумњиво по примерима личног прегалаштва, а што она није дала увек жељене резултате био је понајглавнији разлог у том, у чем је био и узрок те љубави. Познат је поносни словенски одговор хагановим посланицима: "Какав је то човек кога греју сунчани зраци, који ће учинити да се ми покоримо?" Псеудо-Маврикијев спис изричнo наводи како се Словени "никако не дају у ропство или подаништво, а нарочито у својој земљи".

Демократске особине уређења примитивних организација претежно су карактеристика земљорадничких елемената, док се код сточара лакше развија разлика поседа и по том лични утицај у њиховој средини. Како је то тачно истакао Х. Хирт, нема сталежа који је толико упућен на узајамну помоћ као земљорадник. Сточари, међутим, нису у тој мери зависни једни од других; они до свог благостања не долазе искључиво својим трудом и отуд код њих психолошке склоности да присвоје туђе боље. Код земљорадника је разумљива и љубав за земљу хранитељку. Земљорадник је везан за земљу коју обрађује и годинама припрема за бољи род; док сточар, ради потреба паше, која се мења по временима године, има више номадских склоности. Отуд је лакше покретан и мање спреман да за одбрану земље, односно њеног слободног поседа и с тим у вези појма слободе уопште, жртвује живот.

Антрополошки тип старих Словена није сасвим поуздано утврђен. Сигурно је само, да смо у већини раније били долихокефали и да смо имали претежне особине нордиске расе. За тачније податке недостаје поуздан материјал старих словенских гробова и ископавања уопште. Дунавске Словене описују византиски писци као високе и јаке људе; сам цар Маврикије чудио се једном приликом величини њихових телеса и развијености удова. Прокопије вели за њих, да им је боја косе била риђа. То потврђују и неки арапски писци, који Словене уопште приказују као румене и са русом косом. Један арапски писац био је чак и сам прозван Словеном, што је био израстао, светле косе и модрих очију. Плави тип људи, међутим, није само карактеристика Словена, него северних народа уопште. Занимљиво је, да *Илијада* извесне грчке јунаке, као Ахила и Менелаја, приказује исто као плаве људе. Мешања с другим народима, који су прелазили као мање или више стални елеменат преко Балкана, изменила су знатно антрополошка обележја старијих раса и учинила и њих , као и у осталом и све друге народе у Европи, занимљивом смесом њихова физичког промета. Наши крајеви нису довољно и систематски испитивани у погледу антрополошких особина, али се на основу досадашњих проучавања даде несумњиво утврдити, да је данас у многим областима код нас плави, односно светли, тип мање заступљен од тамног. За Херцеговину, на пример, долази само 6.11% са светлом бојом лица, а 42.22% са светлом бојом очију; у Боки 5.99% са светлом бојом косе, а 32.71% са очима угасите боје. Међутим, на основу проучавања у Антрополошкој секцији загребачког Социолошког Друштва (истина, на малом броју лица) налази Б. Зарник, да међу децом словеначког порекла "сасвим тамне пигментације уопће нема, а свјетлокосих и модрооких има 48% (Хрвати 33.7%). Локални утицаји и везе са становништвом непосредних суседних области учинили су да се ранији наш тип асимиловао новим на Балкану специјално динарско-јабланским. Словеначке лобање, опет, с обзиром на њихов потиљак, ближе су тиролским алпско-германским него чешким, исто као и с обзиром на њихову брахикефалију (53.4% код Словенаца, 53.5% код Тиролаца). По проучавањима В. Лебцелтера светле очи међу Словенцима уопште превлађују; проценат њихов износи 52-58%. У Србији је проценат 48.5%, у Хрватској 49.2%. Тамна комплексија превлађује у западној Босни и Херцеговини са 52-55%, а у далматинском Загорју износи чак 63%. К. Дрончилов тврди за маћедонске Словене, да су 54.8% тамних очију, 55.6% тамно-кестењаве боје, а да је људи риђе косе само 0.6%. Ј. Ердељановић налази, да је код Јужних Словена најмногобројније заступљена источно-европска раса, са плавом комплексијом, данас брахикефалним обликом главе, округлим лицем, подебелим (често мало угнутим) носом и са осредњим растом. "Има код Јужних Словена целих оаза, у

којима је становништво још већином одржало плаву и отворено-смеђу комплексију и припада највише источно-европској а мањим делом нордоидној и нордиској раси. Такве сам оазе налазио у североисточној Србији, у Повардарју и код Хрвата у Загорју и у Туропољу." Друга, веома многобројна раса код Јужних Словена јесте динарска или јадранска. Њени припадници имају црномањасту боју, високу лубању "са готово стрмим потиљком", брахикефали су; карактерише их још дуго, уско или овално, лице, повијен, орловски нос, окоштост и висок стас. "Поменути јако издужени облици главе и тела чисто нам нехотично изазивају утисак, да је ова раса постала у неким врло високим планинским пределима, где је вековно напорно пењање и силажење по стрмим странама приморавало мишиће на јаке покрете. Она је заиста и данас у Европи распрострањена поглавито по планинским пределима. Сматра се да је најчистија у Босни са Херцеговином, у Црној Гори, у Далмацији и у Хрватској, и да је има и међу Словенцима." Монголоидни елементи унесени су у наш народ преко многих хунско-монголских племена, која су живела међу Словенима, као што беху Хуни, Обри, Бугари, Мађари, Кумани, Печењези, Татари и Турци.

У својим привременим становиштима око Дунава, у она несигурна времена, при честим померањима и угрожавањима, Словени су понекад давали утисак као да су номадска племена. Прокопије казује за њих да "станују у бедним колибама, удаљени знатно једни од других, а мењајући сви често место насеља". Али, чим се мало смире, Словени се добрим делом одају земљорадњи, којом су се бавили и у старој постојбини. *Стратегикон* истиче богатство њихових амбара, нарочито у житу и просу, у Дунавској долини. Ибрахим ибн Јакуб је говорио за просо да је главни продукт словенског житарства. Менандер, у VI веку, спомиње византијско паљење словенских поља, несумњиво обрађених или са жетвом. Уосталом, да су стари Словени, као добри земљорадници, познавали више врста жита сведоче њихови заједнички називи: *жито, влат, клас, зрно, пшеница, овас, јечам, просо, раж* и назив *гумно*. Њихово *рало* преузели су Немци (у немачком Arl), а можда и реч *плуг*. "Изузевши опће ријечи, као орати итд.", наглашава П. Скок, "читава пољопривредна терминологија румунска словенскога је поријекла. Исто тако и арбанаска. Арбанаси као горштаци немају, на примјер, свога израза за *косити*. Они говоре за овај појам словенски израз (ме косит). У области грчкога језика констатовани су словенски пољопривредни изрази чак у Пелопонезу. Козја вуна зове се ту, на примјер, словенским адјективом *козна*".

Словенска спољашњост није увек била много похвална. Казује се, вероватно за оне који станују око воде, да на себи од одела немају ништа сем *гаћа*. *Гаће* су заиста општа словенска реч. Иначе је *облачење* у словенским језицима и култури позната ствар, (одѣти, обълѣти). Истина, за главне делове одела имају туђе називе: *кошуља* долази од латинског casula, *гуњ* од gunna и *капа* од cappa. *Сај, саја, шајак*, долази од латинског sagum. Словенске речи су, међутим, за одела од кожа, као *кожух* и *шуба* (*шубара*), *шапка*. *Крзно* се на западу уопште звало "*sclavina*", француски "esclavine".

"Живе тешко и убого као Масагети", пише Прокопије, "и као и они пуни су увек нечистоће." Овај његов податак изгледа мало чудноват и, по свој прилици, тиче се неког планинског словенског племена, јер знамо сигурно да су Словени радо и често ишли у воду и да су, при једној опсади Солуна, неки од њих били изненађени при купању. Да су се бријали види се по томе, што је глагол *брити* општесловенски; не зна се само да ли су бријали главу или само браду.

Нарочито се хвали њихова издржљивост. Несвикли на неко нарочито благостање они, по *Стратегикону*, "лако подносе и врућину и студен и мокрину и голотињу тела и оскудицу намирница". Као сви варвари, нарочито као њихови трачки суседи, воле да пију и пијући без мере често се опијају и страдају због тога. Свима Словенима добро је позната реч *пир*.

Моралне њихове особине показују, да је код њих било, поред суровости примитиваца, доста често и особина вишег степена. Прокопије с тога и казује за њих, да нису, "рђави ни зликовци ни најмање", него само да су прости. И Менандер их описује, исто тако, као варварски просте и напрасите, који у срџби убијају чак и иначе неповредиве туђе посланике. Јован Ефески пише, како су "прости људи, који се не усуђују изићи ван шума у пределе без

дрвета; не знају шта је оружје, осим две три лонкадије, т.ј. копља." Псеудо Маврикије нарочито подвлачи њихову пажњу према странцима "Чувајући проводе их из места у место где им устреба, па, ако се небрижљивошћу угоститеља догоди да странац настрада, напане на угоститеља онај што му га је предао, по дужном обичају да освети странца". Прадеда хисторичара Павла Закона, негде у VI веку, на бегу у отаџбину спасла је милостива једна старица Словенка сакривши га од потере, а хранећи га, потпуно изгладнелог, постепеним повећавањем оброка, "да не би, кад би му дала хране да се засити, одмах и умро". Ни заробљенике не држе цело време као робље. После извесног времена, казује један војни грчки писац, они остављају на вољу тим заробљеницима да се одлуче "да ли се хоће вратити у своју земљу, уз неки откуп, или остати онде слободни и као пријатељи".

Као варвари, нису много поуздани и не цене увек уговоре, али је занимљиво, да им се тај недостатак приписује више страху него грамжљивости. То је дошло можда делимично и из искуства, јер су, из лаковерности, понекад пуно страдали. Било је, наравно, и похлепе. Као сви примитивни људи, воле да присвоје туђе и с тога, пише *Стратегикон* "своје нужне ствари потајно затрпавају не поседујући јавно ничег преко мере". У друштву и ропству азиских народа, а и сами још сирови, они су понекад били врло свирепи; набијање на колац, бацање живих људи у ватру, и дерање коже с леђа нису ретки случајеви, који се приписују пљачкашким словенским четама.

И у породичном животу њиховом било је доста примитивности. Као старе галске поглавице и као Германи, који имају по више жена, тако се и за старе словенске кнезове зна, да су живели у полигамији. Владар Само имао је дванаест жена "винидског порекла"; у полигамији је живео и руски кнез Владимир. *Кијевска Хроника* нарочито истиче неваљалство руских племена Радимираца, Вјатича и Севера, који се разликују од осталих чинећи јавно блуд пред очевима и снахама и држећи по две и по три жене. Правог брака није било, и ми знамо да је Св. Сава још у XIII веку међу Србима нарочито деловао, да их приведе "законитом благослову". За време Ћирила и Методија било је по Моравској много "женидаба бешчасних". У Русији прост свет за дуго је избегавао црквени брак, а све до XVII века налази се осуда оних, који имају по неколико жена. Муж је био онај, који је имао више права; он је жене куповао, отимао, узимао и пуштао; жене су биле пасивне и готово бесправне. "Жена је била нешто, што се је мало разликовало од једног предмета мужевље својине". За словенске жене казује Псеудо Маврикије, да су честите "преко сваког људског начина" и да често пута иду добровољно у смрт за својим мужем, "не хотећи проводити живот "као удовице". К. Кадлец лепо примећава, да је за то било и других разлога. "Словени су веровали у живот после смрти и због тога су покојницима полагали у гроб све, што им је требало за живот. Као такву ствар су сматрали и жену".

Унутрашње уређење Словена било је племенско; и то, како смо видели, без јаче организације. "Живе без власти, у међусобној мржњи, и не познају реда, казује за њих *Стратегикон*. "Словени су неустрашиви и ратоборни", пише Ибрахим Ибн Јакуб, "и кад међусобно не би били несложни ради многоструког разграњивања њихових племена и расцепканости њихових брастава, не би се ниједан народ на земљи могао с њима мерити по снази". У опису Псеудо-Цезарија каже се за Словене око Дунава, да су "дрски, самовласни и без вођа". Међутим, није тачно да су Словени били без икаквих вођа и власти. Они нису имали једног заједничког вође или поглавара над више племена, а да су поједина мања племена имала своје поглавице о том нема сумње. Исти војни спис изрично бележи: "како је међу Словенима много поглавара, па су несложни међу собом, није неумесно неке од њих премамити или речима или поклонима". И Менандер спомиње једног словенског поглавара Даврентија и народне вође с њим. Код Теофилакта Симокате ухваћени Словени изјављују, да је хаган послао људе с богатим даровима да часте њихове поглавице. У тог писца наводи се, с оне стране Дунава, неки словенски поглавар Мужок чак с неком већом влашћу. Занимљиво је, да арапски писац X века, Масуди, помиње велики углед словенског племена Волињана и њихова поглавара, који се зове Мажак, а који беше уједно и врховни поглавар осталих владара. Народно име за те поглавице није познато у то доба, али се доста рано јавља реч *жупан*, као поглавар жупе. Реч је по свој прилици хунског порекла, јер се јавља око IV века у написима у Нађи Сент Муклошу, по трагу Атилином. Реч је рано ушла у општи словенски промет; од ње је чешко и пољско *хпан* и *пан* и после мађарско ispan. И други

називи за поглавице страног су порекла; *бан* је дошло од аварског хагана Бајана, а *кнез* (кънӦ зь) је од германске речи Kuningiaz. Реч *краљ* постала је метатезом од Карл, по Карлу Великом.

Словени нису били нарочита ратничка раса. Иницијатива за борбе и нападе у већем стилу долазила је стално од других, Хуна, Гота, Бугара и Авара; они сами имали су стално нечег пасивног. Њихово оружје било је оскудно, а начин ратовања врло примитиван. Нису били коњаници као Хуни и Авари, него у главном пешаци и поморци. Тек у заједници с Хунима они су се свикли на коње. Као пешаци нису имали оклопа, него су ишли у борбу са копљима и малим штитовима. Као такве познају их Прокопије и Јован Ефески, који после додаје, да су се Словени у борбама по Византији знатно извештили. "Обогатили су се", вели овај други, "и имају злата и сребра, ергеле коња и много оружја и научили су се ратовати више него Ромеји". Војни списи грчки доста подробно описују бојну тактику Словена. Несвикли на борбе с добро увежбаном редовном војском, они у главном настоје да искористе погодности свог терена, који одлично познају. Обично кушају да навуку противника у густеж својих шума, у кланце и опасна места, гдеови не знају да се снађу и где не могу да се развију. "Служе се вешто заседама, препадима и подвалама, по дану и по ноћи, удешавајући многоструке начине". Немају ножева, него носе "по два мала копља", а "понеки од њих" иду "и са штитовима добрим али тешким". Служе се уз то дрвеним луковима и врло опасним малим стрелицама, натопљеним јаким отровом. "Кад се догоди да се усуде упустити у праву битку, заједно вичући крену се мало напред, па ако се противници поплаше од њихове вике нападају свом жестином. А ако не, беже натраг, не журећи да се из близа сукобе са снагом свог непријатеља". Византиски тактичар препоручује ради свега тога, да походи против Словена бивају у зимско доба, кад се замрзну реке и постану згодне за прелаз, кад оголи шума и кад настану тегобе за исхрану и снабдевање код словенских породица. Те своје особине вешта препада Словени су изводили и у византиској војсци, у коју, заједно са Антима, почињу да ступају већ у првој половини VI века. У походима на Балкан понајвише су се држали горских коса, намерно избегавајући долине и опасности, које им је тамо могла створити редовна војска. Занимљиво је, да су у пљачкашким четама и на већим експедицијама са Словенима ишле и њихове жене, негде ради плена, негде да одмах присвоје туђе куће, а негде и са планом, да помажу мушке у борби, као, на пример, при нападу на Цариград 626. год.

Словенски упади у Византију били су разнога типа. Понекад, кад су ишли у већем броју и кад су били с вођама од поуздања, или можда у заједници с искуснијима у борби, они су употребљавали старе римске путеве с Дунава на Ниш, или низ Вардар до Солуна. Држећи се у заједници, они су тад имали и неке своје "таборе". Али, грчки писци истичу и то, како су они понекад зазирали од путева и долина и држали се гора и кланаца. Но и тамо су имали неке таборе, у којима су се збирали. Њихови одреди немају довољно издржљивости, вештине и дисциплине да се боре с правом војском; у горама они су слободнији, јер тамо редовне чете, нарочито коњаничке, теже маневришу, а и иницијатива за борбу условљена је више од присебности појединаца.

У бојној вештини Словени су се током борби знатно увежбали. Већ у другој половини VI века они знају за убојне справе, при опсади градова, носе "корњаче" и справе за бацање камена и служе се лествицама да се испну на градске бедеме. У Димитријевој легенди истиче се чак и њихова довитљивост после извесног ратног искуства. Да би сачували своје веслаче од камења и стрела, које на њих бацају браниоци са зидова, Словени су своје лађе покривали даскама и огуљеним свежим кожама, штитећи у исти мах своје људе од ватре, која је бацана на њих. У борбе нису ишли сасвим растурени, него су имали своје војводе.

Главне врсте оружја примили су Словени од својих германских суседа. *Мач*, *меч* (мьчь) долази од готског mekja, *шлем* од старонемачког helma; чак је и *стрěла* у вези са старонемачким Strala. Из немачког је и реч *витез* (витӦ зь) од Vithungi. Из иранског је, међутим, топор – *секира*, а само име секира је у вези са скитским *сагарис*. Тесла, трећи назив за исто оружје, јесте немачка dehsala. Оклоп *брьних*, брња, брње, за који се знало да код Словена дуго није био у употреби, узет је од готског brunjo. Словенско је *коуих* – копље и *штит*. *Нож* је после дошао у војничку употребу.

И иначе су биле врло тесне везе између Германа и Словена на читавој западној граници старих и нових насеља. Германског су порекла код Словена многе речи Западне културе. *Изба* – истъба дошла је од латинске речи stuba германским посредовањем; *хижа*, хызъ потиче од готског hus; *кухиња* од старонемачког kuchina. Чак и реч *црькы* – црква долази од старонемачког chirihha, односно kyrko, а *крьсть* од старонемачког krist. Нарочито је велик утицај нордиских елемената у погледу кућне културе код Руса. Речи као *палата*, *трпеза*, *бања* и сл., као израз високе културе, потичу из грчког(παιατιον, παιατα, τροπεζα, βανεια). И друге неке речи материјалног промета дошле су Словенима преко Германа и у вези са њима. Реч *купити*, на пример, германског је порекла (kaupian); Словени су дотле вршили трговину обично заменом. Германске су ознаке и за новац: *пěнÓ зъ* – пењез од phenningos и *стялазь* од skillings. Реч *мято*, плата, царина у вези је са старонемачким mъta. Од Словена примали су опет Немци нарочито многе речи за ознаку крзна, којима су Словени били богати. Од Словена они дознају и за азиску, односно византиску свилу: selecho – silcho – шелкъ. Име великог словенског племена Руса дошло је од нордиског Rus, које је узето из финске ознаке Шведа. За ознаку тих германских странаца, туђина, узели су стари Словени чак њихов назив Isinda као *чоуждв* и *тоуждв*. Чак и појам писмености дошао је делимично отуд. Реч *боукы* потиче од bцka, bцv, одакле је дошла реч bouch и Buch.

Неке од страних народа познали су Словени још за време своје заједнице. Тако Хуне, за које је најстарији облик Хянъ, па Готе (Гъгинъ). Сась, Сасинь означава Саксе у свима словенским језицима. Народ Спала, који је живео негде око Висле, остао је у словенском предању као неко силније људско биће у појму Сполин, Исполин. Исто је тако као неко силније створење запамћен и Обрун, који је извесним словенским језицима означава дива (чеш. obr, пољски obrzym). Код нас остао је помен Обара (Абара, Авара) доста жив у топономастици, нарочито у западном делу нашег подручја. Од Блатног Језера до бечке шуме цело подручје звало се у VII-VIII веку ‚Авариа' и ‚terra Avarorum'; једно време, њихова оделења беху се груписала у данашњој Лици. Између Врбаса и Нина, Зрмање и Капеле има седам места с називом Обровац и Обарска. Реч обарски означава тачно нешто плаховито и сурово (н. пр. "викати обарски"). По тој живљој успомени на Аваре и по извесним њиховим традицијама (н. пр. назив бана од Бајана) може се рећи, да је утицај Авара био претежнији на западу, међу Словенцима и Хрватима, него на истоку. Тек после примања хришћанства постао је за старе Словене назив Јелини идентичан са ‚пагани' и неверници. Име Шеремет, често код Руса и код нас, означава вероватно Сармате.

У старој постојбини Словени су имали своја села звана вьсь, очувана у топономастичким називима по свим словенским земљама као вес и вас. Опште је познат и назив село, истина првобитно само у појму несталног или појединачног насеља. Кућа је била у употреби код свих Словена, а посебно је у њој названо *огњиште*. Реч *дом* је исто тако општепозната. Град је било првобитно само ограђено место за склониште; после се развио у средиште жупе. Има доста у Словена Вишеграда, тј. градова на брежуљцима; затим Београда и Биограда са бељеним градским платнима; неки градови се зову Земљен (Земун) и Црни Град, јер су прављени од земље. Занимљиви су градови у мочварним пределима као Блатоград, Блатно на Блатном Језеру и Мозабург у Корушкој. Саставни делови куће, тј. *кров, стреха, слеме, клет, стена, праг, двери, врата*, па чак и *окно*, опште су словенске ознаке, иако неке од њих (н. пр. кров према старонор. hrof и стěна гот. stains) нису домаћег порекла. Сви су Словени знали и за пећ. Један, нешто доцнији, извор казује зашто су старе словенске куће биле убоге, подизане простим лепом на плетер или обичне свима познате земунице. Кад дође непријатељ, објашњава се тамо, губитак таквих кућица могао се лака срца прежалити, а сем тога такве куће нису могле бити ни мамац за плен.

Да је међу њима било и других занимања осим сточарства и земљорадње сведоче појмови за занатлију *ремесло*. Жене су радиле кућне послове, а знале су све: плести, прести (с тим у вези опште су словенске речи вретено, нит, повесмо, кудеља) и ткати. Опште су словенске речи платно, сукно, тканица. Знали су и за лан. Од обуће, Константин Порфирогенит спомиње код Срба њихове цревље, по свој прилици једну врсту опанака, напомињући да су "бедне и јефтине". Живећи у шумама, они су знали не само за просту сечу дрвета, него и за тесање. Видели смо, да су они служили Аварима као главни мајстори за

прављење лађа и мостова. Упадљив је код нас велик број ознака за разне врсте лађа, као брод, плав, лађа, прам, чун, и из грчког рано позајмљени корабљ (καραβοζ).

Од домаћих животиња стари Словени знали су *говеда*, чак и *бика* и *бивола*; *овцу*, *барана*, *брава* (који је најпре означавао ушкопљену животињу), *козу*, *свињу*, *коња*, *орла*, *пса*. Франачки хроничар Фредегар прича, да су Словени били "бифулци" Аварима. К. Кадлец лепо тумачи, да је ‚bifulcus' "модификација класичне речи bubulcus, која је првобитно значила: волар, тј. човек, који чува и пасе волове, дакле пастир, уопште момак у газдинству; доцније је добила свој значај: ратар, земљорадник". Појам *скотъ* означавао је стоку, али у исто време и новац као њену вредност. Под азиским утицајем извесни словенски и естонски кнезови пили су кобиље млеко, односно кумис. Псеудо-Цезар спомиње чак, како Словени радо једу не само женске дојке "јер су пуне млека", него, шта више, и лисице и дивље мачке и свиње. Овај навод не потврђује ниједно друго врело; он је, поред толиког обиља домаће стоке и богаства риба у њиховим водама, и иначе мало вероватан. Као доказ за рибарско занимање може послужити реч мрежа, заједничка свим Словенима.

Храна словенска била је доста разноврсна. Жито су *млели* на камене ручне *жрвње* или на водени млин, да добију *брашно*, *муку*. *Хлеб* (у вези с готским hlaiba) је био познат свим словенским племенима. Од поврћа знали су сви за *репу*, *сочиво*, *грах*, *лећу*, *боб*, *лук*, па чак и за *мак*. Служили су се и *сољу*. *Млеко* и од њега *сир* опште су позната ствар. Од воћа су познавали *јабуку*, *крушку*, *вишњу*, *трешњу* (*чрěшьнх*), *сливу*, *праску* и *орах*. Знали су, сем тога, и за *дињу* и *тикву*. *Чела* је била пажена код свих наших племена и њен *мед* цењен је и код странаца. Старим баварским манастирима додељивани су увек словенски челари као највештији. Од меда се правило као опојно пиће и данас вољена *медовина*. *Вино* је рано ушло у обичај код свих Словена, а биће и да се производило у јужним деловима старе постојбине. У новој га је отаџбини, на Балкану, било доста.

Код Словена се доста пута спомиње љубав за музику. Знамо од Симокате за ону тројицу Словена, што су били ухваћени са самим китарама, а без икаква оружја, и за њихове речи, да им је "рат био непознат и да су им, природно, милија вежбања у музици". Једном приликом, кад је поопијане Словене имао да превари, у некој заседи, један Гепид им се приближавао на пријатељску "певајући аварске песме", њима сигурно познате. Арапски писци спомињу, како Словени познају више врста инструмената и са струнама и за дување. Заједнички је израз свима *пěти* и одатле пěснь, а опште је позната *свирала*. Грчка реч κιθαρα преводи се у нас са гусле, па после и ψαλτβριον, а глагол κιθαριζειν са *гÓ сти – густи*. Та врста инструмента и сва традиција уз њ постали су најбитнији елеменат духовне културе нашег народа.

У религиозном погледу живот старих Словена био је доста једноставан и далеко од богатства мита и живописности не само грчке, него и полумрачне германске митологије. И ту, као и у општим обавештењима о нама, недостају епови теогониских особина, какве имају Инди, Грци или Германи. Народ је био у основи монотеистичан; две врло важне вести приказују га апсолутно у тим схватањима. "Верују да постоји само један бог, творац муње", казује Прокопије, "и да је он једини господар свега и жртвују му говеда и све жртве. Усуда нити познају нити иначе признају да има каква утицаја на људе, али кад им је већ смрт на домак, или их свлада болест или су у рату, заветују се, ако избегну, да ће одмах за душу жртвовати богу и спасавши се жртвују, као што су обећали, и мисле да су откупили свој спас том жртвом. Штују уз то и реке и нимфе и друга нека божанства и жртвују им свима и врачају по тим жртвама". Хелмолд, један хроничар северних Словена, казује, да и они верују у једног бога, који је на небу, господар и Творац свега. То схватање, настало према патријархалној породично-племенској организацији, није потпуно монотеистичко као у Старом Завету, али му је у многом врло блиско; ближе него схватање старих Грка, код којих је Зевс, станујући на небу, "отац људи и богова", али понекад и зависан од њих.

Божанства, која се помињу код северних Словена, нису увек утврђена и код јужних. Несумњиво је општепознат *Перун*, бог силног удара и грома. Њега су сматрали стари да одговара Зевсу и у једном преводу XII-XIII века превели га тако. Заклетве у старој руској држави чињене су у име Бога и Перуна. Код Јужних Словена име Перуново очувано је

нарочито у топономастици, и то понајчешће за имена висова и брда, и можда у ватреном цвету *перуници*, који у Дубровнику зову још и *богиша*. Бог *Сварог*, за кога један извор полапских Словена каже да се "части и штује мимо друге" и да је први међу боговима, познат и под именом Сварожић, заменио је у једном старом преводу, насталом можда код бугарских Словена, грчког бога Хефаиста. Он је, према том, бог огња, а његов син *Дажбог* бог је сунца. Ово божанство иначе није познато код Јужних Словена по другим изворима. *Дабог* се спомиње само у две народне приповетке код Срба, и то као противник хришћанског бога.

Од нижих божанстава одржале су се у народном веровању све до данас *виле*. Народне песме знају за виле бродарице, неку врсту русаљки, и за виле нагоркиње. Прве се налазе уз воде и језера и врло су опаке; друге су виле горске, необично лепе и ванредне певачице. Оне потсећају на музе на Хеликону, које по ведрој слици у Хезиодовој *Теогонији*, играју и певају у планини око извора. Оне су видовите, имају пророчки дар; знају сва горска врела и све траве. Често помажу добрим јунацима и сестриме се с њима; понекад се и удају за јунаке, али на силу. Међутим, суровљиве су, ћудљиве, и врло опасне, кад човек нагази на њихово коло, или кад је сувише индискретан. Изрично је забележено народно веровање, да "није сваком дато да их мора видети. Понекад је вила замишљана и уопштено као нека демонска сила, коју треба ублажити посебним жртвама (н. пр. у народној песми *Зидање Скадра*). Бродарице су још горе, оне код вода траже бродарину:

Од јунака оба ока црна
А од коња двије ноге прве,
А од тице из рамена крила.

У јужној Србији и у Бугарској чест је спомен *самовила*, и то и у једној и у другој вези. Поред тих вила народ још верује у *рођенице* и *суђаје*, *суђенице*, које одређују људску судбину.

Као ови старији народи, и Словени су били пуни празноверица. Већ Херодот, у опису Скитије, прича за једно, вероватно словенско, племе Нуре-Неуре, како се код њих "сваке године један пут свако за неколико дана претвори у вука, па се опет враћају у старо обличје". Одатле је дошло и чудно име *вукодлак*. Код Грка то је λυκανξωηοζ, у Римљана versipellis, код Германа Werewolf. Данас се код нас вукодлак изједначио с појмом вампира, а замена је дошла услед тога, што се, као у старим германским скаскама, веровало, да умрли људи узимају вучји облик. Исто је тако опште веровање свих старијих народа и у*вештице*. У народу се понекад и вукодлак и вештица називају *лепир*. То долази из општег народног веровања, да се душа често појављује у облику лепира (у грчком, на пример Ψυγη означава и душу и лепира). Против вештица и туђих злих демона заштитник своје области је ведогоња или здухаћ. То је, по народном веровању, човек чији дух, оставивши тело, лута у облику тице, па или сам или у друштву с другима води борбу "о царство над морем и над земљом". Веровање то врло је живо у Албанији и Црној Гори, где су борбе природних елемената страховито потенциране, и где је главна брига, да ли ће превладати приморска непогода са планинскима, или њихова добра срећа. Борбе се између тих здухаћа воде свачим; камењем, гредама, лишћем, млинским колима, воденијем капима, дрвљем, кладама, коријењем и Бог те пита чим ли не још". Исто је тако веома раширено веровање у домаће заштитнике духове, *сјене* или *сјеновике*, који могу бити и људи и животиње, а нарочито змије кућнице. Код Литаваца, Пољака, Чеха, Срба и Хрвата то штовање кућне змије била је готово општа појава; убити њу значило је не само несрећу за читаву породицу, него и саму смрт домаћинову. Мој дед, Сима Милутиновић у Мостару, умро је, кажу, на пречац с тога, што је убио домаћу змију. Своје заштитне духове имају и језера, планине и шуме и стога се понекад догађа, да извесни људи, од страха пред њима, не смеју да дирају и њихова подручја.

Као природни народи Словени су штовали нарочито небеска тела. Још из XV века постоје црквена забрана против оних, који би се клањали сунцу и месецу. Трагове обожавања огња остало је још и сад; и прескакање преко ивањданских ватара, што треба да понесе здравље, непосредан је доказ за то.

Жртвовања ради помоћи извесног божанства или из захвалности због спаса и данас су у обичају код свега нашег народа, поред несвесних жртава одржаваних из предања. Исто су тако у обичају "заветовања" за жртве, односно за неко прегарање, кад се људи налазе у невољи или опасности. Видели смо из напред наведених Прокопијевих речи, да је та црта код Словена врло стара; хришћанство је доцније појачало, али је задржало код њих веровања основне паганске особине. Народ бира поједине свеце као своје заштитнике, као некад богове, и обраћа се њима као правом божанству. Приморске цркве пуне су разноврсних прилога, које спашени морнари приносе свецима, нарочито Св. Николи, које су зазвали у невољи и код којих су се као обавезали. Познати су у Херцеговини и Црној Гори заветовања Св. Василију Острошком, у источној Босни Чајничкој Красници, а у Хрватској Марији Бистричкој. Непосредни пример старих празничних жртвовања код нас очуван је у обичају бадњака и божићне веселице или печенице. С. Тројановић, који је описивао српске жртвене обичаје, наглашава, да се за људске и сточне болести "увек жртвује животиња, а никад биљка или што од ње". Док се за Северне Словене казује, да су једно време приносили и људске жртве, за Јужне Словене нема о том нигде правог спомена. У народним песмама само причају се случајеви, да се не може подићи неки град или мост без људске жртве. У народу постоји и веровање, да се у неку већу грађевину мора узидати бар нечија сенка, ако грађевина треба да се одржи, кад већ није могуће узидати човека. На теменима грађевина готово је обавезна још увек животињска жртва.

Један извор за Северне Словене, епископ Титмар, наводи, да они нису веровали у загробни живот. "Словени држе да се са временском смрћу све завршава". Тврдња та изгледа, међутим, претерана, бар с обзиром на обичај да се мртвима носи храна и да се они јављају ма и у наказном облику вампира или тенаца. Мртваци су код Словена понекад спаљивани, нарочито се тај обичај одржавао код Руса и Литаваца. Спаљени су били, можда због журбе, и изгинули Словени под Цариградом 626. године. Сахрањивање је ушло у обичај нарочито утицајем хришћанства, али га је било и раније, судећи по остацима старих гробљишта. Реч *гроб* позната је свима Словенима. Шта је бивало *с душом* после смрти није јасно, али је њено постојање било ван сумње, судећи по извесним чарањима с њом у вези.

Мртвима су се давале *даће*. Теофилакт Симоката наводи, како је словенски кнез Мужок давао даћу свом покојном брату и како су се сви том приликом поопијали. У старом језику познате су те посмртне гозбе под именом *тризна*. Један источни писац спомиње, да се том приликом дели све имање умрлог на три дела; један од њих иде на то, да се за њ пије за душу умрлог. То потсећа на народну традицију о смрти Краљевића Марка, који исто тако, своје имање дели на троје, а један део даје "кљасту и слијепу", "да пјевају и спомињу Марка". Уз мртваца се често сахрањивало и његово оружје. Тризни слична је и *страва*, која се помиње код Хуна у V веку, а која је готског порекла. Реч је данас позната код свих северних Словена, а занимљиво је, да је нема код јужних, где би се могла очекивати најприродније.

Најважније светковине код нашег народа, *крсно име* или *слава*, *Божић* и хришћанске *задушнице* у вези су са култом мртвих. На те празнике спрема се кољиво или пшеница и пале се свеће. На слави се употребљава вино, које се зове пуње (романско-умбриско: pune, pone) а означава само сакрално пиће. Примање убогих, божјака и прокажених тих дана у свој дом и њихово гошћење у вези је с народним веровањем, да су та лица у ствари њихови преци. "Пољска реч uboze значи исто што и manes". "С обзиром на висок значај који култ предака има у религији свих Словена", каже В. Чајкановић, "ни најмање нас не чуди што они претке сматрају за божанства par excellence, и што у просјаку, који треба да буде прерушено божанство, гледају баш олицетвореног претка".

Известан низ народних обичаја донели су наши преци вероватно из старе постојбине, као н. пр. светковање пролећа о Ђурђев-дану, али су добар део примили и развили и овде на Балкану. *Русаље* су романске светковине Rosaria, одн. Rosalia, као и *коледање* што одговара римским Calendae. Обичај додола познат је и Арнаутима под именом dordoletse; и Х. Барић тврди, да је реч из арбанашког ушла у српски. Исто тако сви балкански народи знаду и за *прпоруше*. Међутим, економски обичаји, као *моба*, *молба*, *заманица, спрега,*

позајмица и сл. чисто су народног имена и народног порекла. Старија реч *бедба* за мобу изгледа да је у вези са немачком Bede.

У бољевачком срезу у Србији и у једном делу Бугарске постоји обичај, да се на дан Св. Јована или Богојављење иконе и крстови носе на реку или кладенац и да се ту перу. В. Чајкановић са разлогом види у том остатак старог обичаја купања идола, познат под латинским називом lavatio, пошто се то врши одређеног дана и на одређеном месту. Рок купања је врло карактеристичан. О Богојављењу се завршава низ "некрштених дана", после кога је потребно ритуалско чишћење. Такав обичај, очевидно, Срби нису могли примити из хришћанства; он речито говори за то, да су иконе замениле раније идоле, који су се звали *балвани*, пошто то значење ова реч има и данас у руском и у неким српским крајевима. Добро познати обичај "ношења крста" није хришћанског порекла; неко је, из свештеничких кругова урадио, да са крстовима замени стари обичај ношења идола – балвана.

Језичка култура и општи степен словенске цивилизације у доба око VIII века беху већ прилично развијени. Постојале су речи и изрази за доста суптилне појмове. Најбољи доказ је за то тај, да је превод Светог Писма у IX веку био потпуно могућ на том језику и да се, изузимајући извесне тананости којима је обиловао најкултурнији језик тога времена, дао готово сав грчки лексикални, па чак и фразеолошки, изразити словенски. Словенски дошљаци били су културно активнији и индивидуалнији од извесних племена која су затекли на Балкану, на пример Албанеза, и показали већ тим да су елеменат који ће новој средини и хтети и моћи дати извесна обележја својих особина.

Организација словенских племена на Балкану

За племенску организацију, која се данас очувала само у неким брдским динарским областима (источна Херцеговина, Црна Гора, Бока, и у Арбанаса), има неколико значајних архаистичних карактеристика. Свако племе има своју одређену територију. "Свуд је седиште племена са његовим сталним насељима у средини племенске територије", казује Ј. Ердељановић, који је та питања посебно проучавао, "а одасвуда унаоколо је широк појас или зона ненасељеног, делом неутралног земљишта. Негде је та зона тако широка, да се по њој може ићи по цео дан и више, а да се не наиђе ни на какво стално насеље. У њој су само планине са шумама и пасиштима, око којих су се суседна племена редовно борила и отимала". Тај појас земљишта својина је целог племена и зове се *племенска заједница.*

Племена су састављена из брастава, а браства из родова. Браства су "увек настањена у групи, у засебним селима или у групама од села". Веза између њих је: исто крсно име и традиција о заједничком пореклу. Тих појава, без крсног имена наравно, има и код муслимана, и то чак и у областима даљим од ових брдских предела. У општини Брези, на пример, у височком срезу, у сред Босне, имају неколика насеља муслимана старинаца, где једно или два браства сачињавају читава села. Вук Караџић забележио је 1837. за Црногорце, да и немају правих села. "Тамо се зна само за племена, па и ако поједина браства или породице, које чине племе и граде (понајвише од камена) куће на једном мјесту, то се таква гомила кућа не може назвати селом, јер нема ни свога имена ни атара". Сва већа браства хришћанска имају обично и своју цркву. Та појава лепо се да пратити још и сада у требињској области. Брственици се, наравно, узајамно помажу у сваком погледу; увреда, невоља или погибија једног члана преноси се одмах на читаво браство. То се нарочито манифестује у *крвној освети*, које још и данас има по Црној Гори, Боки и међу Арнаутима. На челу брастава стоји главар или кнез, у задње доба готово с наследним правом за извесне породице, исто као и војвода, који је био најпре војнички представник племена. У Семберији породица Иве Кнежевића (име казује традицију) била је дуго на челу кнежине, главар је од старине био наследан. У Дробњаку, међутим, војводе су се бирале. Као у старо време, племена су живела чисто демократски. Имала су своје освештано обичајно право (н. пр. Грбаљски Законик, или Пољички Статут, или Васојевички Закон). Скупљали су се брственици или представници родова на своје редовне или ванредне *зборове* за решавање разних питања; а задржавали су за се, понекад чисто формално, право избора својих старешина.

Нека од наших племена дошла су у везе са староседелачким и можда се, судећи по њиховим називима, као Кучи, Матаруге, Букумири, Цуце итд., и стопила с њима. Том стапању несумњиво је много допринео и њихов географски положај у планинама динарског система, где посебна конфигурација земљишта уветују извесну подвојеност и ограниченост према другима, а ужу узајамну везу. С тим су у вези и јаке конзервативне склоности код њих.

Племенске територије биле су, у главном, поједине релативно мале жупе, формиране у малим природним јединицама око појединих река (Топлица, Врхбосна, Рама, Коморица, Морача и др.) у њиховим долинама и на обалама, или у карсним пољима (Фатница, Љубомир, Чево и др.) или на згодним комбинацијама долина и пасишта (Рудине, Драчевица, Подлужје и др.). Занимљиво је, да данас жупа или "жупно место" означава, по В. Богишићу, само "предио гдје је питомо, т.ј. гдје снијега нема и гдје рађа виноград." Име Жупе за извесне области очувало се све досад (код Крушевца, Дубровника, у Грбљу). Родови и браства живели су у тим жупама у несумњивој кохезији, али да су имали нарочито развијен живот у *задрузи*, са врло разгранатим породицама у једном ужем кругу, није сигурна ствар. Ма колико да је индивидуално осећање било подвргнуто племенском, ипак није вероватно, да би се рашчлањавање породице у нешто слободније јединице спречавало неком општом дисциплином. И народна традиција и извесна хисторијска казивања доносе често пута вести о том, како су нека браћа или чак и синови за жива оца кретали својим путевима, да нађу

повољније увете за живот. Једино, што се гледало да очува била су имања у земљи и с тим у вези положај и углед, који долази из њеног поседа. С племенским животом уветован је култ традиционализма и у личним и у духовним стварима. Код првих он се изражава посебно у поштовању *коленовића* и у незгодном положају оних који су инокосни или дошљаци; а у другим у општем развијању племенских предања. Реч *племенит* и *племић,* као ознака нечег бољег, дошле су као израз тог патријархалног морала и култа племена. У средини жупе био је обично *град*, уточиште у случају напада. Као у Француској и у нас је временом име град постало исто и за ville и chateau, јер се у тој првобитној утврди временом развило и градско насеље. У нашем језику градови за одбрану, односно, у случају потребе и као бојни објекти, имају и своје посебне називе, као Добој, Самобор, Котор и Которац. "По овоме значењу и град Подзвизд у Босанској Крајини садржи у имену неку фортификатирну карактеристику. Има је, нешто искварен, стари апелатив подзвиздъ , који значи подземни ходник, водени ров, зидани канал." Испод града обично се развијало Подграђе као насеље; тако, на пример, код Благаја. В. Скарић упозорио је на доста често име Самоград. Он је приметио, да на местима с тим именом "нема солидније грађе и конструкције, што упућује на неко давно вријеме, када наши претци, ваљда, још нијесу били доста вјешти подизању већих и солиднијих градова".

На челу жупе били су *жупани*, и то као наследна господа. Порфирогенит наводи за требињску област четири рода наследних жупана, а у једном натпису из времена око 1180. год. иза требињског жупана Грда, ваљда до пунолетства његових α οсинова, спомиње се као жупан његов брат Радомир. Над жупанима био је владар, , чија власт обухвата неколико суседних жупа, али чији народни назив ν ω χ ρ чина није познат. Тих владара у српским земљама у IX веку беше више. Поред Властимира спомиње се требињски жупан Крајина коме Властимир даје кћер за жену и титулу владара, "хотећи га одликовати" и дајући му том приликом самосталност. Централизација власти не постоји; у том Властимировом акту има нечег што потсећа на поступке наших задружних обичаја. У Захумљу је наследна династија Вишевића водила своју државну политику. Жупан који је успео да савлада већину суседних и да се истакне изнад њих постао је *велики жупан*. Та титула одржала се у Србији све до 1217. године, односно до прогласа Краљевства. Граничне жупе звале су се *крај* и *крајина*, и то име одржало се у многим областима све до данас, иако су се у некима границе већ одавно измениле. Због несигурности у њима и честих сукоба њихов назив постао је синоним за четничко ратовање ("закрајинити", "Кочина Крајина"). Јачањем централне власти опадала је власт жупана, али се одржавала све до пред крај XIV века, истина толико ограничена, да се код Дубровчана јављала замена жупана и судије.

И жупан и владари били су у својој власти ограничавани донекле старом установом народних *сабора*. Од жупских скупштина, проширивањем територија, развијали су се *државни сабори*, једна установа која је била потпуно туђа савременој Византији. Власт тих сабора и њихов углед били су доста велики. Немања је на сабору, после дуге дискусије и отпора сабраних, доносио одлуке о гоњењу јеретика; на сабору се одрекао престола и утврдио наслеђе; Душанов законик објављиван је на сабору. На Немањин сабор били су позвати: приставници, кнезови, војводе и војини. На сабору пред смрт краља Драгутина били су присутни сви епископи и игумани и сва властела његове државе. У слично састављеним саборима вршени су и избори архиепископа. Сељацима саборисање без учешћа власти није било дозвољено од времена Душанова *Законика*; с учешћем власти, да саслушају извесне наредбе или да помогну при разграничавањима или у другим локалним питањима, сеоски се зборови јављају и доцније. Облик и изглед малих племенских сабора познат нам је из описа пољичких скупштина код Спљета. Пољичани су пореклом из Босне. Њихове скупштине, одржаване под ведрим небом, под Грацом код Гате, сачињавала су само племенита господа тога краја, која су се скупљала на одређено место, "зборишће", где су расправљала о уређењу и законима своје области и вршила судску власт. У нарочитим случајевима и ту се доцније сазивао "збор подимски", т. ј. са преставницима сваке куће, у којој има живих људи ("по диму"). Помен о таквим племенским скупштинама у Паштровићима има и Љубиша у свом *Кањошу Мацедоновићу*: "На сред приморја општине паштровске има једна мала лука, пусто жало, коју људи и дан данашњи зову Дробнијем Пијеском. То је земаном бивало мјесто гдје се народ купио на збор и на одлуке... Четири суђе и дванаест властела, од сваког племена по један човјек, слободно и на порођe изабрани, сједили би под једном међом врх

пијеска, а остали домаћини један до другога по пијеску, и ту вијећали и судили о најважнијема послима". Без ближе ознаке ко у њима учествује наводе се чести зборови у старој требињској области. Како се једном приликом, у једној поруци (1463. год., porte nobilium et *sbori* de Trebigne), раставља племићи од збора изгледа да је овај био састављен од простог пука. Скупштина у Кучима бивала је обично на Марков Дан, на висоравни Рогама. На њу су долазили сви војници из племена, наоружани. Од XVI века, после турских освајања, таквих зборова бива све мање. У старом опсегу и значају јављају се само пред неке велике акције или од невоље. Али се установа памти. У Дробњацима још се и сад зна "Зборна Главица". Код Гацка постоји "Зборна Гомила", "на коју се састајао народни сабор у прастаро време". Кроз све време робовања под Турцима *сабором* се стално звао народни скуп код цркве у извесне празнике. Народни сабор обележио је 1804. у Орашцу и почетак Првог Устанка и датум стварања обновљене Србије.

Већ за старе Словене забележио је Јорданис у VI веку, да им се "имена мењају према различитим породицама и местима". Та особина племенског уређења јавља се још увек код Јужних Словена. Већ је К. Јиричек истакао, како су извесна племена потиснула својим називима имена ранијих области; тако се место жупа Врсиње, Оногошт или Папратна јављају Зупци, Никшићи, Мркојевићи. И међу самим браствима доста су честе измене назива појединих родова. Народно предање памти донекле те везе, али их доста често меша и претвара у легенду. Ипак, даду се на више страна пратити читави низови родова из једне старе породице. У неретванској Крајини живело је чувено племе Качића – Грци га зову чак "народ" (□ □ □ □ □), – чије племе иде врло далеко. Од њега потичу многа браства, хисторијски потпуно аутентична: Миошићи, Жарковићи, Андријашевићи, Стипићи, Петковићи, Бартуловићи и др. У требињској области моћно беше браство Љубибратића, које се под тим именом помиње од XIV века. Већ 1432. наводи се пет линија тога рода: Љубишићи као најважнији, затим Медвједовићи, Дабиживовићи, Добрушковићи. У Попову се од 1342. помињу Николићи, чија презимена после налазимо као Вукосалиће, Богишиће, Гргуревиће. Црногорска династија Петровића изводила је своје порекло од неке босанске лозе, која да је преко Никшића и Бањана стигла под Ловћен. Као родоначелници њихова браства означавана су два брата: Рајич, од кога су Радонићи, Жутковићи и др., и Херака, од кога су сами Петровићи, Поповићи, Кустудије и још неки.

Племенске организације сличне нашима имају још и данас од балканских народа само Арнаути са својим фисовима. Нема сумње, да је у обе организације, на тако блиском и географски истоветном терену, било доста узајамних утицаја. Кучи се, у осталом, и сматрају као неки прелаз од Срба Арнаутима, као и Клименте прелаз од Арнаута Србима.

Од наших покрајина никаква трага развијенијој племенској организацији нема у источној Србији и Маћедонији, као ни у Славонији и савској долини. Главни услов за то биће најпре и понајвише у самом терену, где је, у богатим и широким долинама, просто немогуће провести онако природно разграничење племена и жупа, какво су давали кланци и увале динарског система. Други је, исто тако важан, разлог и тај, што је померање становништва у тим долинама, као главним прометним путевима и као због богаства нарочито привлачним тачкама, било много интензивније, него у споредним и теже приступачним западним горама. Разбијени тип тамошње групације словенске документује се, међу осталим, нарочито и тим, што су постали апсолутно пасивна подлога бугарских освајача и што не могоше да створе нигде националне државне организације са својим натуреним племенским карактером. Државе Срба и Хрвата настале су у подручју динарске и племенске системе.

Читаво балканско подручје које су населили Словени звало се, према нашем општем називу, "словенска земља", "Словенска", Σκλαβινια, Sclavenia и Sclavonia, у арбанашком Љк'enija, или Љк'inikea. У млетачким, дубровачким и которским латинским документима читаво словенско подручје од Приморја до Вардара, чак и за време кад су се у унутрашњости јасно разазнавале државне диференцијације Срба и Хрвата, звало се Sclavonia. То је подручје словенског насеља за разлику од романског. У Котору и Дубровнику од краја XIII века ознака Sclavonia сужава се често на ознаку Србије. Иначе, траг тог старог назива очуван је и данас у имену покрајине Славоније.

На основу вести код цара Константина Порфирогенита иза средине X и вести *Дукљанске Хронике* из XII века може се дати доста сигуран преглед о географској подели наших области X-XII века. Граница између српског и хрватског подручја у средини X века била је на рекама Цетини и Пливи; Хрватској припадале су области од Ливна до Јајца. Од Цетине почињало је подручје Неретљана, чувених гусара, које Порфирогенит помиње као потомке непокрштених Срба. Њихово подручје обухватало је три жупаније: макарску, расточку (од Имотског до Љубушког) и "даленску" (можда "далменску" = Dalmisium, Dalmesium – Омиш). У њиховој власти беху острва Мљет, Корчула, Брач и Хвар. Главни неретљански градови били су: Вруља (данас Горња Брела), Макарска, Острог и Лавћен врг Граца; али од свих је најзнатнији тврди Омиш. На Неретви, докле је допирала неретљанска граница, почињала је архонтија захумска. Име је добила по Хуму изнад Боке (Благаја), испод кога је извирала река Буна. На том Хуму постојала су два града: Бона и Хум, од којих су остали трагови све до данас. У тој области владао је род Вишевића, који своје порекло изводе из старе постојбине око Висле. Главна места ове области беху: Стон, Ошље, Добар; градови Мокриски (можда Мокро код Мостара) и Глумаиник (можда Глумине) нису још сигурно утврђени. Источна граница Захумља ишла је вероватно до планина око Калиновика (можда је и то назив за грчко Галуманик) или Гатачког Поља, где се додиривала с границом Травуније.

Тачне границе између Травуније и Захумља не могу се данас повући; сигурно је, да су Попово, Љубиње и Дабар припадали Захумљу и да се требињско-захумска граница рачвала код самог Дубровника. Дукљанин наводи девет захумских жупанија: стонску, поповску, Дубраве, Луку, Дабар, Вељаке, Жапску, горичку и непознате Веченике, Веченик негде око Неретве. То су границе Захумља из друге половине XII века, када се оно почело ширити на рачун неретљанског поседа. Требињска архонтија, која је почињала од Котора, имала је целу леву обалу Боке и Конавље; допирала је до пред сам Дубровник, а на север до Гацка, а на истоку јој је граница ишла Требишњицом и планинама бањанским. Од увек су, казује византински цар, требињски управљачи били вазали архонту Србије, односно Рашке. На овом подручју спомињу се градови: Требиње, Рисан, Врм, Луковац и можда Сливје (старо Зетливи- Сетливи, Стиливи). Дукљанин зна за девет требињских жупанија: Љубомир, Фатница, Рудине, Крушевице, Врм, Рисан, Драчевица, Конавље и Жрновица. Дубровник, стешњен у својим зидинама, ширио се у главном на рачун требињских и захумских суседа; његова пољска добра, посебно виногради, лежали су у главном на њиховом земљишту и ради тога су Дубровчани плаћали суседним владарима по 36 златника годишње кирије, зване могориш. Дукља, која се од XII века све чешће зове Зета, хватала је од византиског драчког темата, од Бара до Травуније. На западу је, од Скадарског Језера и самог Скадра ишла Зетом до Пиве. У њој се спомињу само три стара места: Градац (Стари Град – Будва), Нови Град (можда Превлака) и још неутврђена Лонтодокла (Л8 та – љута, у вези с Дукља). Најважнији град била је свакако стара Диоклеа, Доклеа, по којој је цела област добила име; али је тај град у X веку већ био у рушевинама. И овде се код Дукљанина јавља карактеристични број од девет жупанија и градова: Луска – љешка, Подлужје, Кучево – Кчево – Чево с Будвом, Коплик, Облик, Папратна (између Бара и Улциња), Црмница, Грбаљ. Дукљанин спомиње и област подгорје са жупанијама: Оногошт, Морача, Комарница, Пива, Језеро, Тушина, Гусиње, Ком, Дабар, Неретва, и Рама. Ова последња жупа суседна хрватском подручју, ушла је од 1138. год у службену титулу мађарских краљева. Ова област Подгорја обухватала је такозвану стару, северну Херцеговину од Раме до Мораче. Босна, која је у X веку била мала област око извора реке истог имена, имала је свега два града: Которац и непознати Десник (можда Сутеска). Она је била у вези са Србијом и сматрана као српско подручје. Крај Соли (североисточна Босна око Тузле) Порфирогенит изрично наводи као српски. Уз Сол, Соли помиње се после и Усора са облашћу око те реке; од XIV века Со са Усором иду обично заједно и област им допире све до Дрине. Доњи Краји беху северозападно од Усоре, с градовима Кључем и врбањским Котором. У једној повељи мађарског краља Беле из 1244. год. помињу се обе жупе босанске: Врхбосна, око извора реке Босне, у сарајевском пољу, Лепеница у фојничком, Видоши с Љубинчићем, Миле (код Зенице), Лашва, Ускопље – Скопље, а на истоку Борач с градом Прачом и жупа Боред (можда Бирач). Жупе западне, од Ускопља до Ливна, јављају се и под општим именом Завршја. Ту су се границе Босне мешале с хрватским и врло су често те жупе биле и у саставу хрватске државе. У самој Србији, коју од Босне дели Дрина, настањени су ови

градови: Дестиник или Достиник, који није идентификован, исто као ни град црнобушки или црновршки, затим Међуречје, по свој прилици читава област с градом (можда Самобор код Горажда или Соко над спојем Пиве и Таре), Дрежник (можда данашњи ужички Дрежник или, мање вероватно, стари Брезник, Брезница – Плевље), Лесник – Лешница и Соли. Старе области српске из средине XII века, подељене међу Немањину браћу, беху Бијело Поље на доњем Лиму, Будимље на горњем Лиму, Градац на Морави (сад Чачак) и Рас с ибарском и расинском долином, која се везала уз Топлицу. Источна граница Србије средином IX века беше код Новог Пазара, а у XI веку око Звечана. До Немањине акције Србија није прелазила Мораву; на север није ишла преко Рудника, а на југоисток не даље од Пећи и Ђаковице. Главна снага српског народа беше, према том, у планинском подручју источне Херцеговине, средишње и источне Босне, Новог Пазара, југозападне Србије и Зете. Ниједна од богатих долина, ни Косово, ни Морава, ни Метохија, ни Мачва не беху тада потпуно у српској власти. Српска племена, недовољно повезана међусобно, и без поуздања у успех, понешто и заплашена судбином својих словенских саплеменика на истоку, који беху постали плен Бугара и Византинаца, остају у својим планинама читавих пет векова; а кад се крајем XII века јави набујала снага за експанзију њен пут је био унапред одређен. Као планинске лавине спустиће се тад та племена у суседне долине и већ за два века она ће постати господари њихови у највећем делу и одржаће се на том подручју кроз све векове своје хисторије.

Добар део тих жупа и области има, као што се види, нова имена. Чак је и стару Дукљу заменила Зета, а један део Далмације добио је називе Неретљанска Област и Црвена Хрватска. У Боки и у Приморју жупе имају називе Драчевица и Жрновница. Очувани називи у вези су понајвише са старим именима река, али и ти су знатно славизирани (Врх-босна, Подриње). Значи, дакле, да се нова подела жупа није много ослањала на старе традиције те врсте. Али је ипак несумњиво, да је подржавана и делом развијана у вези са старим романским катунима. Многа племена означавана су просто тим именом (Катун Дробњаци, Катун Мириловићи). У једној турској канунами, која је одређивала по старом начину уређај Влаха око Тимока, вели се, да један катун чини педесет кућа; то је, дакле, постао неки технички израз за врсту и обим једне уже организације. У XIV веку, у Крбави, за "Влахе" се изрично каже, да се узајамно боре "са својим катуном". Вероватно је назив катуна, пре само једне пастирске заједнице, ушао у народ као ознака уже организације једног краја и једне племенске групе.

Посед земље, који је дуго бивао у заједници, добио је по племену назив *племеншћина* и *племенита земља*. Индивидуалније ознаке, настале несумњиво по личној својини, зову се *дедина*, *очина* или *очевина* и најобичније *баштина* (од башта – отац; отуд баштинити – наследити од оца). Дедина у чешком праву означава "непокретна добра, која су сачињавала колективну својину целе породице и прелазила су од предака (дедова) на потомке". Владари су доцније ограничили право наслеђа, нарочито у поседу шума. У *Дечанској Повељи*, на пример, изрично се каже: "у планинама нема нико баштине осим краља и цркава којима су краљеви дали". Кад је владарска моћ ојачала, они често поклањају не само поједина добра, него и читаве жупе, и то са наследним правом, исто као што им их и одузимљу у случају немилости. Касније се јавља и пронија, као развијена установа римског граничарског права (limitanei). То су поседи, које је владар давао појединцима за извесне услуге уз право личног уживања, али не као сталне баштине. К. Кадлец мисли, да се "паше и шуме нису уопште делиле, него су остајале у заједничком уживању свију породица. Учешће у уживању те општинске земље сачињавало је принадлежност појединих господарских имања и у чешком се праву називало vola, доцније zvole, у руском праву угодье, код Хрвата – pristojanje, код Срба и Бугара правини... Њиве и ливаде су одређивале само на извесни рок. Кад је он истекао, земља се је опет поново одређивала појединим породицама, евентуално у другим размерама, јер у току времена неке су се породице услед умирања смањивале, а друге су се напротив због обилног рађања повећавале. Такво периодично одређивање земље још данас долази под називом "передѣль" у руским селима, где се је одржао т.з. "миръ", т.ј. земљишна општина". У нас је ово поново одређивање земљишног поседа вршила Дубровачка Република; у унутрашњости немамо за то довољних примера.

У старим нашим споменицима, у рано време, има доста спомена о извесној диференцијацији међу појединим људима, до које је дошло услед њихова изузетног положаја у племену. Ма колико да је народ био сав једнак и демократских схватања, у њему се врло рано јављају разне старешине и поглавице. Има више примера о том да се у раном Средњем Веку спомињу словенске поглавице, свакако у првом реду племенске. У нашим земљама, у најранијим временима, господари или владари појединих области помињу се као наследна господа. А чим се до власти долази по праву наследства – а у нас су, с почетка, сви синови наслеђивали оца и делили област на своје делове – одмах се издваја и једно повлашћено братство, које, после, својим споредним линијама женидбама и удадбама, ствара свој виши круг. Племенске организације уветују и саме собом извесно поштовање своје снаге и традиција и врло су кочоперне према скоројевићима и приселицама. Реч *бојар*, *бојарин*, у нас *бољар* долази од турско-монголско *бајар*, што је најпре значило "богат", па онда "одличан"; она показује и код нас, као свуда на свету, да се утицај и углед стицао и богатством. Св. Сава наводи у биографији свога оца српске бољаре, који с његовом браћом и свештенством иду у сусрет моштима Немањиним, а Првовенчани, описујући Немањин збор против јеретика, помиње старце и велможе. Етимологија ове речи је јасна *вели моужь* је моћни, ‚угледни господин'. Општи обичнији назив за те истакнутије људе био је *властелин*, *властела*; име казује и њихову прву функцију (Стеван Првовенчани изричито помиње "кнезе земли своје иже над власт'ми"). Војници "војини", беху мање племство, после звано и *властеличићи*. Остали свет, сеоски и грађански, били су *себри*; тек доцније постао је "себар" синоним за сељачки, простачки. Реч је позната и Русима и Литавцима и означавала је задругара и судеоника. Закупци или најамници звали су се *меропси* (назив је дошао од родопске провинције Меропе). Кмет од comes-comitis-comet и није имао своје данашње значење у нашим западним областима. То су најпре, у Босни, били племићи, а у Зети сеоски старци и судије. Тек од XV века јавља се реч у смислу ‚закупника'. У Дубровнику је кмет одавно означавао сељака. У Србији, међутим, од новијег времена реч се употребљава за представнике општинске власти. Робови су *отроци* и иду као "вечна баштина" господара, док их не ослободи.

Грађански сталеж постојао је само у Приморју и управљао се, са племићским водством, по својим прописаним законима или статутима. Сви важнији градови, Дубровник, Котор, Бар, Дриваст, Улцињ и др. имали су своје статуте, од којих су нам неки до данас очувани. У унутрашњости грађана је било врло мало. Још у XIV веку писао је један западни путник, како Србија готово и нема тврдих градова, а и што их има они су без ровова и зидова. "Зграде и дворови како краљевски тако и осталих племића саграђени су од брвана и од дрвета; нити ја тамо где видех двора или куће од камена или од земље, мањ у латинским градовима на приморју". Наше градске колоније у унутрашњости развиле су се уз рударска места, као Брсково, Сребреница, Фојница, Рудник, Ново Брдо, Јањево, Кратово итд., где су била насеља саских рудара и приморских трговаца. То су с почетка били *тргови* и тек су се временом развили у градове. Од краја XII века под српску власт почињу долазити стари градови Маћедоније Скопље, Прилеп, Охрид, Сер и др., а на северу одавно изграђени Београд. Добар део старих римских насеља остао је напуштен и неискоришћен, у рушевинама.

Народ се у главном вратио свом старом занимању: сточарству и земљорадњи. Сточарством се бавио, истина посредно, и сам краљ, као у XIX веку кнез Милош. Његова стока имала је на тргу предност пред сваком другом. Босански краљеви су у масама извозили свој сир преко Дубровника. Као у старој домовини, гајила се у главном овца и свиња, а у мањој мери говеда, козе и коњи. Хранили су их на ливадама и *сеном*, које је познато свима Словенима. Да је између наших досељеника и старих балканских сточара било жива додира и тесних узајамних веза види се најбоље по том, што је све до данас за сточарске предмете и производе остало у нашем језику врло много романско-влашких и арнаутских назива. Вуна се зове: *каба*, *реја* и *руда*; пастири се купе у *катуне*; сир се назива: *урда*, *качкаваљ*, *кунуздра*, *бучалина*, *шулина*; сухо месо зове се *пршут*; сир се доноси у *бронзину*. Повици и усклици за животиње готово су истоветни код нас и код Арнаута, а исто тако и називи за поједине животиње. Из тих старих времена је и обичај *бачија* и назив *балија* за једну врсту муслиманских сточара. Сточари су се кретали по целом Балкану, лети у планине, а зими у хумнине; због њихових испаша, солила и планина долазило је од

памтивека до тешких сукоба. Пастирских заједница, које случај тако занесе, има понекад и у местима где се не би очекивале. У столачком крају, у сред Херцеговине, налазимо у XIV веку Бурмазе, очевидно пастире албанског порекла. У арбанаском *зот* значи ‚господин', а у Херцеговини постоји угледно браство Зотовића. Током Дрине, све до иза Сребренице, продрло је неколико арбанаских речи и одржало се тамо у такозваном "баналачком" тајном говору. Од сточарских арбанаског су порекла: *каљац*, *каљче* – коњ (kal', рум. cal < caballus), *миш* – месо, *ћем* – пас; а од других: *буке* – хлеб, руша – *вино*, вајза – девојка, *виза* – вода. Врло је важна појава, коју је забележио Ј. Цвијић, да све сточаре при њиховим важнијим кретањима "зову Арнаутима, па и кад су српскога порекла". У Солунско Поље, питомо и погодно за зимовник, силазили су сточари не само из маћедонских и албанских страна, него чак и из Пештери. "Шкријељи из села Боровштице", казује Бор. Милојевић, "спуштали су се са својим стадима преко Новог Пазара, Митровице и Скопља низ Вардар и почетком зиме стизали у околину Лугадинског Језера". Богаство у стоци било је у нашим странама врло велико; број се, наравно, не зна, али од стоке су живели читави крајеви и области.

Сем сточарством, приморски наши крајеви и људи око великих маћедонских језера бавили су се још и риболовом. У народне песме ушла је "риба од Охрида". Неретљани су том занимању придодали још и гусарство, које је дуго угрожавало трговину на Јадранском Мору.

Рано се помиње и лов на многобројну дивљач у великим и тешко проходним шумама. Синови жупана Властимира послали су бугарском кнезу Борису два пса и два сокола као "гостинско уздарје", а за лов са соколовима прича се већ у биографији Св. Ћирила Солунског, да је то "обичај богатима". Млади Немањин Раско изговорио се оцу, пред бег у Свету Гору, да иде у лов на јелене. Као у старој постојбини, коже збијених животиња служиле су не само за домаћу употребу и зимско одело, него и за извоз и за плаћање дажбина. У Хрватској је за то највише служила куна и отуд је дошла не само на бански новац, него и у земаљски грб.

Гоњен и гонећи, у борби и пљачки, спустио се словенски елеменат са разних страна истока и севера у дунавску долину и одатле у унутрашњост Балкана. Још примитиван и усплахирен читавим вртлогом Сеобе Народа он је запао у балканске шуме и кланце, с почетка врло мало сигуран да ће ту и остати. С неповерењем су пратили нови дошљаци не само сваки покрет византиских власти, него и кретање својих саплеменика и брзо су, у грабљивости примитиваца, стали сртати једни на друге, да би, узајамно истрти, били сигурнији за плен. Хисторија балканских Словена, у првим вековима њихова живота на Балкану, то је низ сукоба са суседима и властима, који их потискују или покушавају подјармити, узајамно вребање и неповерење, и постепено привикавање на ново земљиште и културу нове средине.

ДРУГИ ПЕРИОД

Бугари и балкански Словени

После смрти цара Хираклија и његова сина и наследника Константина (оба су умрла 641. год.), Византија је имала да претури једну повећу дворску кризу у време, кад је, и без тога, имала довољно брига и опасности. Арапски покрет узимао је све више маха и лишавао Византију једне по једне области. У исто време, после смрти бугарског хана Куврата (642. год.), настаје и померање бугарских племена из подручја око Меотског Језера према западу и југу. Један од петорице Кувратових синова, прича стара легенда, Исперих или Аспарух прешао је са својим људима Дњепар и Дњестар и дошао у Добручу, у крај звани Угао (Ογκοζ), који ствара дунавска делта. На том подручју, око данашњег Николицела, спомиње Аспаруха и један јерменски географ VII века. Ту су се Бугари одмах утврдили, и то у главном, на све стране, у ширим и ужим откопима. Нешто трагова тих опкопа, који су искоришћавали и старе римске утврде, одржало се делимично све до наших дана. У једном домаћем летопису, очуваном у визији пророка Исаије, насталом у другој половини XI века, казује се, како је "трећи део Кумана или Бугара населио "земљу Карвунску", "од Дунава до мора". Та "земља Карвунска" јесте данашње подручје Балчика и зове се тако до XIII века. Јасно је, да на тако ограниченом подручју број досељених људи није могао бити велики и да је једва износио коју десетину хиљада. Померање Бугара из њихове раније области дошло је, као и сва друга померања народа тих времена на том подручју, под притиском турских Хазара. Бугари су, опет, уступајући према западу, делом померали, а делом подјармљивали словенска и аварска племена, на која су путем наилазили.

Арапска офанзива против Византије беше узела, у другој половини VII века, широке размере. Арапи допиру до Калкедона; освајају Крит; искрцавају се на Сицилији. Усуђују се најзад да с флотом дођу и под сам Цариград, пошто су узели Кизик у Мраморном Мору. Седам година узастопце покушавају они да загосподаре византиском престоницом, док 677. нису дефинитивно принуђени на узмак. Ове нападаје Арапа искористили су Бугари, да се пребацују на десну страну Дунава, нешто жељни пљачке, а нешто и из потребе да прошире своје подручје. Византиски покушај, изведен 679. год., да се Бугарима на Дунаву спречи даље продирање, завршио се с тешким поразом. Одмах после тог пораза, као победници, Бугари прелазе Дунав и око Варне заузимају своја нова, стална седишта. Одатле се, доста нагло, шире према западу и југу. Престоница нове државе створена је у Плиски, на доста великом, утврђеном простору од 23 км^2, у близини данашњег села Абобе.

Словенска племена, која се беху сместила у том крају, нису могла да одоле новим освајачима. Она признадоше врховну власт бугарску. Бугари их, казује један грчки извор, кренуше са дотадашњих насеља и померише знатно према западу и југу као неку врсту својих предстража. Војнички боље спремни, наишавши као организована целина, понесени постигнутим успехом, Бугари су, иако малобројни, лако савладали разасута словенска племена и натурили им своју власт. Исти случај био је са Варезима у Русији. Ипак, изгледа, да поступак Бугара са покореним Словенима није имао оне раније аварске свирепости. Обоје је, и Словене и Бугаре, здруживала заједничка борба против Византије. Како малобројни Бугари нису смели да приме борбу и са Грцима и са Словенима, они су се, највероватније, држали донекле са овим другима као мање опасним и помагали их у борбама и у одбрани. Словени су у Бугарима, макар и преко воље, добили савезника, с којим су и раније имали нешто веза, и с којим су, као и са Бугарима сродним Аварима, били спојени извесном традицијом. По својој доста пасивној природи нису Словени реаговали на то, што је врховна власт допала Бугарима и што су ови својом организацијом и именом дали карактер новој држави. За Словене је уопште карактеристична ова појава: прву њихову слободну државу организује туђинац Само; прву државну организацију стварају међу њима

на југу Бугари, а на истоку Варези. Словенске иницијативе за стварање своје државе још није било; бар им се ниједан покушај у том смислу није могао испунити и бити виднији примећен.

Није нам довољно јасно, шта је све нагнало Византију, да после првог неуспеха не само остане пасивна према Бугарима, као што је, донекле, била према Словенима, него да им, шта више, призна и њихову државну творевину. Ромејска војска имала је и тежих пораза, него што је био онај на Дунаву, па је ипак настављала борбе и није упуштала непријатеља без новог отпора на своје подручје и нарочито није узимала ту обавеза према њему. Сада, о новим борбама нема ни помена. Напротив. Византиски писци помињу, да су Бугари, утврдивши се на новом подручју, почели да врше нападаје на византиска села и градове, и то не толико да их пљачкају, колико да их покоре. Цар је био присиљен њиховим угрожавањем, да уђе с њима у преговоре, да им призна државу и да се чак обавеже на плаћање извесног годишњег приноса за њих. Тако је брзо и у ствари без много напора почела бугарска држава своју жилаву и истрајну активност на Балкану.

Словени су живели у својим масама одвојено од Бугара и разликовали се од њих толико, да то примећују и туђинци. Све им је различито: и спољашњи облик лица, и одело, и језик којим говоре и добар део културе. Монголског типа, с испупченим јагодицама и кривим очима, делимично одржаним све до данас, са турбанима и шараварама, окићени коњским реповима у војној формацији, претежно коњаници, Бугари су већ на први поглед одударали од словенских житеља. Иста је ствар и у државној организацији. На једној страни је *каган*, *кан*, *хан*, као врховни поглавар државе, са својим *кафканом* као првим саветником и *тарканом* као намесником у покрајинама, са вишим и нижим племством, *бољарима* и *багаинима*, а на другој страни словенска племена са својим поглавицама. Требаће више од два века, да се та релативно мала група дошљака крвним мешањем са Словенима, заједничким животом, и утицајем цивилизације, а посебно хришћанства, толико изједначи са масом свог становништва, да колико-толико почне представљати једну заједницу. Резултат је познат: Бугари су примили језик својих многобројних словенских поданика, а Словени су добили бугарско име и бугарску државну организацију. Несумњиво, да тај процес не би ишао ни у два-три века с приметнијим резултатима, да од раније није било извесних мешања између Словена и тих азиских племена, нарочито у заједничком ропству под Аварима, и да ти етнички мелези нису вршили свој утицај у обе групе.

За владе цара Јустинијана II (685-711., с прекидом) Византија беше постала поприште огорчених грађанских ратова. Плаховит и необуздан, цар је напустио миролубиву политику свог оца, и почео је низ ратовања на више страна; најпре на Балкану, па после у Азији, оба пута кршећи сам постојеће уговоре. Опажајући развитак нове бугарске државе и вероватно њен утицај на словенска племена, он одлучује да их раздвоји и ослаби. И с тога, на почетку своје владе, 688. године, креће с војском према Солуну, који је често, и баш недавно, био угрожаван од Словена и чија је околица била преплављена словенским насељима. Цар се бојао да Словени не узму тај град, за се или у друштву с Бугарима, и да одсеку западни Балкан од непосредне везе с Цариградом. Цар се, из свих тих разлога, одлучује, да међусобно несложне Словене не само потуче, него и да безуветно ослаби њихов тамошњи број. Без обзира, нека силом, а нека милом, он многа словенска насеља расели са тих места и становнике им преведе у Малу Азију, у Опсикиј, где су били мање опасни. Број тих пресељеника био је велики, јер грчки извори наводе да је цар од њих саставио војску од 30.000 људи и поставио јој на чело неког Исбула (Небула), вероватно човека бугарског порекла. На повратку с те експедиције цар је у трачким кланцима био нападнут од Бугара, који су поново пошли у помоћ Словенима, као и на почетку похода, кад су били сузбијени. Овог пута беху с више среће и нанесоше Грцима знатне губитке. Огорчење Словена против цара било је велико. За време његова рата с Арапима у Малој Азији, Словени су пришли на страну његових противника. У битци код киликиског Севастопоља, 692. год., словенска војска од 20.000 људи остави Грке, пређе Арапима и донесе им победу. Бесан ради тога Јустинијан неке Словене поново расели, а неке поби. Овај пораз убрза царев пад, 695. године.

Иза његова пада у Византији настају војничке теревенке. Цареви се смењују, војска се плете у политику, а непријатељи напредују на све стране. Свргнути цар, да би се поново дочепао престола, тражи савезнике на све стране. Кад не успева код Хазара он долази Бугарима. Са њиховом и словенском помоћу осваја Цариград, 705. год. Природно, за такву услугу дао је и награду – бугарски хан Тервел би не само богато обдарен, него чак и огрнут царском хламидом и проглашен ћесаром, добивши највећу титулу поред царске. После тога углед Бугарске силно јача, нарочито међу Словенима. Јустинијан је то убрзо увидео и сам, и желећи да поправи што је покварио предузима 708. год. један поход против Бугарске. Али тај је поход постигао обрнут успех. Византиска војска била је потпуно поражена, сам цар се из Анхијала једва спасао; и престиж Бугара, место да буде умањен, порастао је још више.

Јустинијанова владавина затровала је односе у Византији толико, да његова погибија није могла да их смири. Преврати и кризе дотераше дотле, да је било кандидата, који су, буквално, бежали од оскрвнављене царске круне. Преко двадесет година трајали су ти метежи; од 695-716. год. Византија је променила седам царева; док најзад није на владу дошао енергични Лав III Изаурски. Њега је изнела малоазиска војска, као некад Хираклија, јер је јасно увиђала опасност с те стране од арапског замаха. Од 716-8. год. Византија је била у најозбиљнијој опасности од Арапа; сам Цариград био је преко годину дана у опсади. У невољи, Царевина је морала да тражи чак и бугарску помоћ, иако се могло унапред мислити, да та не може бити несебична. Кад је успео да спасе престоницу и сузбије Арапе, цар Лав се сав предао реформисању већ дотрајалог старог државног организма. У тим реформама, које имају војнички карактер, он понекад и претерује; његова борба против икона свакако није била неопходна државна потреба. У тој борби, која ће трајати преко сто година и обухватити сав хришћански свет, Лав III долази у сукоб и са папском куријом и доноси тим поводом једну крупну одлуку. Да се освети папи, који се ставио на страну његових противника, цар решава 732. год., да се од папске јурисдикције одузме, поред Сицилије и доње Италије, још и читаво западно подручје Балкана, цео Илирик, и да се подвргне власти цариградског патријарха. Ово је била једна од најважнијих одлука у хисторији Балкана. Романски утицај, који је до VII века у тим областима био толико видан и значајан, почео је да слаби услед доласка на власт источњачких елемената, као што беху Хираклије и сад Лав, који су појачавали грчки карактер земље и с њим у вези источњачке особине, али се до ове одлуке западни утицај упорно држао, чак и у Солуну и у Коринту, ради тога што су те дијецезе спадале под власт Рима.

Од ове одлуке тај се утицај губи и на Балкану се задржава само уз Приморје, ради трговачких и непосредних других веза, и у областима које отпадају из византиске државне заједнице. Јужни Словени тако долазе једним делом под један а другим под други утицај; услед тога се код њих развијају поред политичких, и извесне културне разлике. Из овог сукоба између Рима и Цариграда, који ће се временом, и поред свих покушаја измирења, све већма продубљивати, настаје судбоносна супарничка борба о првенство. Цариград верује, да је он наследник старог Рима као "нови Рим"; у њему је цар и господар државе и у њему је, према том, средиште свега и политичког и духовног живота. Рим не напушта своје старе традиције и да постане раван Цариграду и бољи од њега он мисли на световну државу, у којој је црквени поглавар уједно и политички. Што се Илирика тиче, њега Рим није никад прежалио. Он га стално сматра као део на који има права, тражи веза и начина да га добије натраг и помаже у њему сваки покрет који је уперен против Цариграда.

За време владе цара Лава има једна једина, и то каснија вест о држању балканских Словена. Кнез словенског племена око Ригхина, Пребуд, беше око 735. год. осумњичен да спрема навалу на Солун, и с тога би везан и одведен у Цариград. Чувши за то Словени и с Ригхина и око Струме заузеше се за њ, заједно с неким Солунцима, и израдише код цара не ослобођење, него само скидање окова. Пребуд, поставши полу слободан, улучи прилику и побегне, али би ухваћен и после новог покушаја бегства убијен. На глас о његовој смрти словенска племена Струмљана, Ригхина и Сагудата, после и Друговића, опседоше Солун и држаху га тако опседнута готово две године, прекинувши му све везе на суху и сав довоз хране морем. Иако је град много патио од глади, он се упорно и храбро бранио, док није стигла царева помоћ и потиснула нападаче. Велегезити су том приликом остали верни уз Грке, снабдевајући их храном. Вест је ова веома карактеристична за снагу и самопоуздање

Словена у непосредној близини Солуна и тако далеко на југу Мађедоније, као и за њихове међусобне односе.

Услед страховите куге и помора беху опустели не само густо насељени и прљави главни град, него и многе области у унутрашњости Византије. Да попуни празнине поузданим елементом цар Константин V Копроним, наследник Лавов, даде пресељавати у престоницу грчко становништво из унутрашњости и са отока, а у опустела и испражњена подручја по Тракији даде довести своје саплеменике Сирце и Јермене као бедем против Бугара и Словена. То доведе до сукоба и рата с Бугарима, који је с прекидима трајао око двадесет година. За време тих борби, вођених с променљивом срећом, Бугари су бунили и мађедонске Словене, да би с њима заједно имали више изгледа на успех, и ови су им се придруживали. Једна кратка византиска вест бележи, да је Костантин око 758. заратио и на њих, па неке заробио, а неке покорио. Бугарски хан Телец (од 761. год.) имао је, у рату, "као савезнике не малу множину Словена." Али, и он и његови савезници претрпише страшан пораз код Анхијала, 763. год. Телец би у Бугарској ради тог пораза убијен. С овим несрећним ратовањем у вези је и једна велика сеоба словенских племена, која "бежећи из своје земље" пређоше Црно Море, па се с царевом дознаком населише у Малој Азији око реке Артанаса. Број словенских избеглица ценио се том приликом на 208.000 глава. За Словене овога времена, вероватно за оне око Солуна, знамо још да много гусаре Архипелагом. 768. год. цар је морао да откупљује од њих становнике отока Имбра, Тенеда и Самотраке, давши за 2.500 тих робова – свилене хаљине!

Бугарски владар Телериг (од 768/9. год.) који је успео да среди прилике у земљи после пораза од 763. видевши земљу настрадалу од пустошења, пораза и грађанских ратова, и услед одласка оне велике масе Словена, дође на мисао да почне нову колонизацију Бугарске. Помишљао је у првом реду на суседна словенска племена Брсјака. Почео је слати људе, да преговарају с њима о томе, а спремао се, ако не могне друкчије, и да их и силом пресели. У Цариград је у јесен 773. дошла вест, да Бугари за тај поход опремају 12.000 људи. Да их предупреди, цар нападе и победи Бугаре у њиховој земљи. Од даљих тежих удараца спасла их је само царева смрт (775.).

Аварска држава, са којом су Словени за више од два века имали толико веза, преживљавала је у ово доба своје последње дане. Авари су се умешали у германска племенска разрачунавања и помагали су баварског војводу Тасила против Карла Великог. То изазва његову освету. Од 791. год. почиње његова широко организована офанзива против Авара и у алпским пределима и у панонској долини. Уплашени његовом снагом, Авари се међу собом боре не знајући како да му се одупру; једни су за покорност, други за рат, трећи за тражење веза са суседима. Све то није помогло. Франачка војска, у којој је било и Словена, продрла је дубоко у аварску земљу, између Дунава и Тисе, и освојила њихову престоницу са "хринговима", ограђену са девет откопа од камена или иловаче, и ту уграбила богати, вековима сабирани, плен бивших кагана. Аварски отпор био је незнатан. Они су се, уплашени, предавали или бегали далеко преко Тисе, без трага. Код Словена, у *Руској Хроници*, остало је предање о том њиховом бедном завршетку. Овај поход завршен је 796. год. Тек после тог похода јавља се покушај једног већег устанка, али и тад не крећу сами Авари, него удружени са неким словенским племенима. Ова су страдала приликом проласка франачких чета преко њихова подручја, а имала су разлога и иначе да буду незадовољна франачком управом. Устанак је избио 797. год., и, с прекидима, тињао до 799., када је дефинитивно угушен. Колико је ту било клања – убијања, вели франачки хроничар Ајнхард, сведоче најбоље пуста панонска поља, у којима се чак изгубио и траг људског насеља. "У овом рату изгибе све племство хунско, пропаде сва слава". Авари се расуше, а извесни им делови претопише се у сродне Бугаре или после у Мађаре, који ће доцније доћи на њихова стара седишта и обновити опет хунске успомене. Последње вести о покоравању панонских Хуна – Словена Францима потичу из 803. год., тада се они "предадоше царевој власти са свим што имађаху".

У Византији је поново започео низ дворских сплетака и криза. У унутрашњости, незадовољници дижу устанке. Међу осталима забележен је и један устанак Словена из 783. год., који је ухватио широке размере, од Мађедоније све до Пелопонеза. Устанак је угушио

патриције Ставрикије. "Он их све покори и учини обвезницима царства", пише хроничар Теофан, пошто је међу њима уграбио силан плен. Из тих речи види се довољно: дотадашњи одношај тих Словена према Царевини и обим њихове експанзије и на том делу Балканског Полуострва.

Негде од прилике у исто доба, око 802. године, јављају се на Балкану два нова владара и две нове династије: у Византији цар Нићифор, дотадашњи главни благајник, а у Бугарској његов крвник, кан Крум. Они примају власт у часу, кад Карло Велики, скршивши аварску државу, прелази у сферу Источног Царства. Карлу је најопаснији противник могла бити само Византија; с тога он и тражи савезнике против ње. Његове везе с популарним багдадским калифом Харун-ал-Рашидом потичу, по свој прилици, поглавито из тих мотива. Важно је, да и хан Крум упада у Аварску и довршава Карлово дело њихова потпуног пораза, а да победнички краљ "повуче руку од Бугара", како вели један западни извор, "пошто нису изгледали да ће ма у чем шкодити франачкој држави"

Бугарска тада код Београда и код ушћа Тисе непосредно граничи са Францима, да се постепено почне помицати на њихов рачун према западу.

Балкански Словени, односно Словени у Пелопонезу, поновише устанак и почетком IX века. Ова чињеница: да се устанак јавља два пута у истој области, тако далеко на југу Грчке, најбољи је доказ о том, како је била интензивна словенска колонизација VI-VII века и колико је наш елеменат тамо имао своје животне енергије. Словени Маћедоније, да би били јачи према Византији, улазе у везе с Бугарима; а Бугари и сами, искоришћавајући кризе Царевине силазе у словенске области, посебно у Струму и врше тамо нападаје на византиске власти. 809. год. заузели су Бугари Софију, важно стециште путева с Истока и Запада. Цар Нићифор, као и цареви пре њега, желећи да ослаби снагу словенског елемента, предузима мере да у словенска насеља уведе ново грчко становништво. За ту колонизацију он је у првом реду одређивао војнике, који су раније, у римско доба, били најпоузданији инструменат романизације и најлакше покретан у случају потребе. Наредба није била добро примљена ни код самих Грка, али је провођена 809-810. године. Ту целу акцију, као и све даље покушаје да се сузбију бугарска ширења према југу, пресекла је страховита погибија цара Нићифора, 811. год. То је био најтежи удар, који је досад, у борбама од VI века, задесио Византију на Балкану и у великој јој мери унизио углед. Да су Бугари искористили победу и јурнули у освајања разуме се само по себи. Ове године после те победе, 813., они су однели још једну, над новим царем Михаилом I, и тим још више истакли рђав положај Царевине. Бугарске чете стижу под сам Цариград, а Крум се спремао да се 814. год. са Аварима и "свим Словенима" коначно обрачуна са грчком престоницом. Услед тих припрема затекла га је смрт, и то насилна.

Први заједнички покрет Срба, Хрвата и Словенаца

Франачка држава Карла Великог допирала је до Београда и у Фрушкој Гори оставила траг свога имена (Фруг = Франак); Словенце је покорила крајем VIII, а Хрвате почетком IX века. Управа њених чиновника није била добра; и одмах првих година јављају се тужбе и незадовољства. Нарочито су биле честе тужбе на фурланског војводу Кадолака; 818. оне су биле поднесене чак Карловом наследнику Лудвигу. Као тужилац јавио се поглавар доње Панони̂је, Људевид Посавски. На државном сабору у Херисталу 818. год. цара Лудвига су поздравили неки хрватски изасланици и представници Тимочана, који су се "недавно" одметнули од Бугара и затражили врховну власт франачку. Шта је определило Тимочане да се отцепе од Бугарске, не знамо поуздано, али је највероватније да су страдали приликом метежа и реакције иза Крумове смрти и да су хтели живот с мање потреса. Људевид је ступио с Тимочанима у везу и успео је, да их као саплеменике приволи, да се придруже непосредно њему. Уза њ је пристао и један део Словенаца. Да је покрет био популаран у словенском елементу види се по том, што се хрватско племе Гадачана одметнуло од свог кнеза Борне, кад је тај почео борбу против Људевида на франачкој страни. Занимљиво је географско простирање овог покрета. Оно је било врло екстензивно, од Саве до близу Тимока, дакле дуж главне хоризонталне артерије Балкана, коју чине Сава и Дунав. У ширину, даље од тих река, покрет није много ишао. С обзиром на тешке комуникације овог времена овај је пут био и најприроднији; тим је, од најстаријих времена, ишао главни промет од Црног Мора према Јадранском и обратно. За етничку сарадњу словенских племена на северном делу Балканског Полуострва ово груписање око Људевида Посавског од великог је значаја.

Када је видео да тужбе на франачком двору остају без успеха, Људевид 819. год. подиже устанак. Цар посла против њега самог Кадолаха, али тај не сврши ништа и на повратку с неуспелог похода умре од грознице. Јула 819., на сабору у Ингуленхајму, појавили су се поново Људевидови посланици, нудећи мир, али само под извесним уветима. Ти услови нам нису очувани, али је највероватније, да су изасланици словенски тражили ограничење франачке самовоље и већу власт домаћих вођа. Цар је одбио словенске увете и поставио друге. Ти су били за побуњенике неприхватљиви, – тражила се сигурно потпуна покорност, – и Људевид с тога развија своју даљу акцију на прибирању словенских снага. Франци још исте године шаљу нову војску, која налази Људевида доста далеко, уз Драву, упућена да одмеће тамошња и даља словенска племена. Потиснут, Људевид се повукао у унутрашњост свог подручја, непознато где. Док је франачка војска нападала са северозапада, кретала је са југозапада војска хрватског кнеза Борне против Људевида, на кога се, са Борном, дигао и Људевидов таст Драгомуж. У борби код Купе Гадачани напустише свог вођу Борну; Драгомуж погибе, а Борна се једва спасао бегством. Људевид је, наравно, искористио тај пораз и продро у Далмацију, децембра месеца, да не да Борни прилике да се прибере и желећи да подржи успламтелу мржњу на Франке. Али му тај поход није завршио с успехом. Идуће године, 820., у споразуму с Борном, кренуле су на Људевида три франачке војске. Оне су скршиле отпор Словенаца и ишле право у средиште Људевидове области. Пред толиком силом Људевид се повукао у један свој тврди град, одржавши се у њему док се франачке војске, после харања, нису повратиле, проређене болешћу. Једини успех био им је тај, да су покорили Словене у Крањској око Саве и један део одметнутих Карантанаца, који су се били придружили Људевиду. Франачки поход поновљен је и наредне године, у главном са сличним резултатом. Тек 822. година била је судбоносна за Људевида. Пред великом франачком војском, која је долазила боље опремљена, он се овог пута уплашио и склонио; а вероватно га је уплашио и бег патријарха из Града, Фортуната, који га је помагао против Франака и који је притешњен од њих, морао да се склања у Задар, на византиско подручје. Из ове везе дало би се, можда, закључивати, да је у овом Људевидовом отпору било можда и нешто византиских сугестија.

Бежећи испред Франака, Људевид је, прича франачки аналист, побегао Србима, "за који се народ казује да заузима велик део Далмације". То је 822. године први сасвим несумњив помен српског имена у овим крајевима Балкана. "Далмација", у коју је Људевид побегао, била је данашња Босна, која је, готово цела, припадала тој старој географској области. Из свог средишта, из Сиска, Људевид је најлакше и најсигурније могао доћи у ту земљу. Ту је Људевид био усрдно примљен. Међутим, он ту убија српског жупана који га је примио и подвргава себи његову област. Једни су хисторичари покушавали да бране тај поступак претпоставком да га је, можа, дотични жупан хтео издати Францима. Вероватније је свакако, да је Људевид био човек малих моралних скрупула; поред овог поступка, који не оправдава убиство и потом грабеж, у гостима, чак ни за издају, за то би говорила и чињеница, што се против њега дизао његов таст. У исто време, Људевид шаље и посланство франачком цару изјављујући спремност да га поново призна као господара. Али цар се неће да упушта у преговоре. Омражен и несигуран у Босни, Људевид бежи у Борнину државу, једном његовом сроднику, који га после мало времена, 823. год., даје убити. Сва његова држава потпала је поново под франачку власт; а покрет који је први пут у нашој хисторији за ослобођење од туђинаца ујединио добре делове Хрвата, Срба и Словенаца, пропао је због недостатка снаге и од мале вредности човека, који га је носио.

Бугари су одмах по том повели преговоре с Францима, да поврате Тимочане под своју власт. Али ови, у заједници с Бодрићима око Дунава, опиру се томе. Бодрићи се обраћају франачком цару да их помогне и заштити. Овај је извесно време био у недоумици, како да се држи, јер му ствари, тамо далеко, негде на крају Европе, нису биле јасне; с тога је тражио времена, да проучи питање и да се обавести. Нестрпљиви, Бугари су пожуривали решење, а кад оно није стигло, и кад се сем тог питања јавише и друга, они употребише силу. У лето 827. год. кренуше Бугари, пошто су се добро припремили, лађама уз Дунав, па, прешавши у Драву, избише у Панонију. Ту су, вршећи пљачку, изагнали све дотадашње словенске и франачке заповеднике, а поставили бугарске. Франци су брзо предузели мере, да поврате своју власт, и имали су успеха. Нови бугарски нападај, 829. год., и опет уз Драву, није донео штете читавој земљи, него само неким пограничним насељима. Али обновљена франачка власт није била дуга века. Борбе у династији дадоше прилике Бугарима, да се учврсте у источној Панонији; они добише Срем и Сингидунум, који од IX века носи словенски назив Београд, и све раније одметнуте области. Западна граница ишла им је по свој прилици до Колубаре и близу до западне Мораве. Тим бугарским завојевањем пресечена је даља франачка офанзива у југоисточној Европи.

Прва српска држава

У читавој првој половини IX века Византија је патила од унутрашњих нереда. Борбе око престола, борбе око икона и тешке финансиске кризе поделиле су грађане у љуто завађене таборе, који су, у слепој мржњи, често заборављали велике државне интересе. На рачун Византије јачаху се Бугари и Арапи. Ови други добијају 825. острво Крит; 831. узимају Палермо; 839. Тарент. Од 840. год., пошто су разбили млетачку флоту, њима је слободан пут у Јадранско Море. И доиста, без 841., арапске лађе нападају јадранске градове и допиру до једног утока реке Пада; а мања њихова оделења нападају Будву, Розу и доњи Котор. 842. освајају они Бари, а 846., на ужас свега хришћанског запада, продиру до самог Рима.

Млетачка флота, којој пада у дужност да брани те делове Царевине, заузета је готово сва борбама с Арапима. Царска флота се појављује ретко и са малим бројем бродовља. То, и арапски залети, дају маха словенским гусарима око Неретве, да и они развију своје бродарске способности; наравно, само у свом интересу. Оживела је стара илирска традиција пиратерије, ради које је некад изазван рат с Римљанима. Стари Словени, видели смо, имали су исто тако бродарске вештине и смелости. Већ средином VII века кренули су они, баш са далматинске обале, према Италији и напали Сепонт. После су своје нападаје по Јадранском Мору понављали чешће и постајали, постепено, највећа опасност за слободну пловидбу. Кад је млетачко бродовље 827/8. год. било у сицилијанским водама као стража, Неретљани узимају више маха; а кад се флота вратила, они се смирују. Чак им се, веле млетачки споменици, као за већу сигурност, један од вођа и крстио у Млецима. Међутим, они су нестални и варљиви као и њихово море. Чим се прилике у Млецима или у Јадранском Мору погоршају, они настављају стари занат. Један њихов нападај из 834/5. год., кад су опљачкали и побили неке млетачке трговце на повратку из Беневента, изазвао је против њих велико огорчење у Млецима. Да прекрате то нападање предузели су Млечани 839. велику експедицију против словенских гусара. О борбама њиховим те године нема помена, али се зна, да је дошло до измирења и са Хрватима и са једним делом Неретљана. Само тај мир није дуго трајао; не зна се, да ли с тога, што су га наши људи склопили можда за то, да би избегли опасности; или, вероватније, с тога, што није био склопљен са свима, него само са једним племеном или браством њиховим. Млетачки нападај поновљен је 840. год. против неретљанског вође Људислава, и завршио је њиховим неуспехом. После два пораза млетачке флоте, које су им одмах иза тога нанели Арапи, Млечани се нису могли упуштати у нове борбе с далматинским Словенима. Али су ови зато насртљиви. 846. год. продиру они до близу самих Млетака и пљачкају лагунски град Каорле. У тим смелим походима јача њихова самосвест и привикавање на слободу личне и племенске акције. Од српских племена Неретљани су први узели иницијативу за борбе, али не као акцију уз Људевида Посавскога са циљем народне самоодбране и племенске групације, него за слободу себичних прохтева и обезбеђење пљачке.

На истоку, Бугари су се били потпуно учврстили и јачали све више. Њихове границе на западу, видели смо, ишле су врло далеко; а на југу су допирале до Родопе, захваљујући византиској неспособности да их сузбије. Једино према западу и југозападу њихова граница није ближе одређена. Доста рано Бугари су почели да показују тежње према Солуну и Егејском Мору, а у ово време већ и према Јадранском. Искоришћавајући борбе Византије с Арапима, они настоје да се пробију у оба правца. 837. год. забележен је, без ближих појединости, један бугарски поход према Солуну. С њим је можда у вези један устанак Словена у Пелопонезу, који избија у то доба. После су Бугари почели акцију и према западу и покорили су мађедонска словенска племена готово до солунског и брачког приморја, узевши Охрид и сву област на реци Деволу.

Срби су за ово време у Рашкој, у својим кланцима, на будући ником ником на ударцу, живели доста повучено, у својој старој племенској организацији. Признавана је по имену врховна власт Византији, која се у том затуреном и од престонице готово одвојеном крају

једва осећала. Земљом су управљали домаћи владари велики жупани, по праву наслеђа. Кад је међу жупанима избио један, који се натурио за "великог", не да се утврдити; али његова власт није још увек била толика, да је искључивала утицај и сарадњу других жупана. Земља је била дељена међу браћу владареву; најстарији, као владар, имао је извесну домаћинску власт у задрузи. Неки од тих владара познати су, али само по имену: Вишеслав, па његов син Радослав, па син овога Просигој. Тек са Вишеслављевим праунуком Властимиром долази више вести. До његова времена, пише Костантин Порфирогенит, "живљаху Бугари са Србљима мирно као суседи и комшије, пазећи једни друге". Бугарски владар Пресјам (836.-852.) прекинуо је ту идилу. Бугарским освајањима стала су на пут српска племена, која су се почела због опасности, чвршће збијати око Рашке. На Колубари, на Морави и на Косову Бугарима је била ударена брана. Пресјам с тога одлучи да покори Србе. Напао их је, али није успео. Срби се храбро одупреше у својим тешко приступачним кланцима и шумама и после три године узалудног напрезања Бугари су морали да одустану од своје намере. Датум тих борби није сигуран, али је вероватно да пада негде између 840-850. год. Несумњиво је, да је Властимиров углед услед тога знатно порастао. Да је он био господар не само Рашке, него и даљих области види се јасно одатле, што удајући кћер за требињског жупана, а хотећи да га одликује, "именова га владарем и учини самосталним", како вели Порфирогенит, што сигурно не би могао чинити да на то није имао стварног права.

Овим Пресјамовим нападајем почињу прве борбе између Срба и Бугара. Изазвали су их ови други у својој завојевачкој политици. У прво време Срби су у дефанзиви и у тешкој ситуацији једва успевају да се одрже, али доскора, кроз два-три века, они прелазе у нападај, и расно чистији, брђански срчанији, са јачим и боље одржаним националним традицијама, остају победници и успевају да добију превласт над словенским елементом Балканског Полуострва.

Пресјамов син Борис обновио је према Србима офанзивну политику свога оца. После Властимирове смрти владала су над Србијом три његова сина Мутимир, Стројимир и Гојник, разделивши међу собом очеву земљу. Борис, верујући да Бугари сад неће наићи на ранији отпор, крену на Србију своју војску. Срби и овог пута остадоше победници. Они не само што потукоше Бугаре, него и заробише Борисова сина Владимира и дванаест бугарских бољара. После склопљеног мира, бојећи се за себе, Борис је замолио сигурну пратњу до границе и добио је у лицу двојице синова Мутимирових, Брана и Стевана. Они га, прича Порфирогенит, "испратише здрава читава до граница све до Раса". Ту, код Раса, тј. код данашњег Новог Пазара, била је, дакле, средином IX века, граница рашке државе. Ту су, на граници, измењена гостинска уздарја. Борис је дао Мутимировићима "велике дарове", а они њему два роба, два сокола, два пса и 90 кожа. Бугари су тврдили, да је ово давање са српске стране било обавезно, дакле као нека врста данка. Поход Борисов, према томе, они нису сматрали да је завршен поразом, него неком врстом договора. Срби нису били много сигурни за даље борбе и с тога су радо прихватили понуђену погодбу; тим пре, што их Бугари нису дирали у поседу нити мењали њихово унутрашње уређење.

Покрштавање Јужних Словена

Дошавши на Балкан Јужни Словени су ту већ затекли потпуно развијену хришћанску културу. Постепеним везама са староседелачким елементом они примају понешто од ње, па јој после прилазе с више поверења, најпре као појединци, а касније као целина. Вест Константина Порфирогенита, да су били крштени већ у VII веку, за владе цара Хираклија и његовом иницијативом, и то преко свештеника из Рима, које је он набавио, не изгледа нимало вероватна. Тешко је примити, да би он за христијанизацију, која је имала бити прво приближавање владајућем елементу и један погодан изглед за асимилацију, узимао свештенике са запада, а не свој грчки, њему поузданији елеменат. Ствар је пре у овом: захваљујући солунском викаријату, који је стајао под папином врховном влашћу, западни утицај био је готово апсолутан међу Србима и све до прелома с царем Лавом, односно до 732. год., латинско свештенство било је претежније и управо главни чинилац у хришћанској мисији. У Цариграду се знало о том и у традицији X века, у Порфирогенитово доба, ствар је добила помало помућен легендарни облик и амбицију да иницијативу задржи за се.

Исто је тако мало поуздан и други део царева причања, да је већ тада успело хришћанском свештенству стварније деловати у правцу христијанизације. Колико се данас зна, читав седми век није донео великих промена у начину живота и у култури Јужних Словена и примање хришћанства, у колико га је било, вршило се само појединачно. У визији Св. Колумбана, на почетку VII века, изрично се каже, да Словени, којима је он мислио ићи да проповеда, нису још зрели за то; а Св. Аманд, који се упутио међу њих и проповедао у местима око Дунава, вратио се натраг кад је видео "да му ту неће бити довољно плода и мучеништва."

Слабом напредовању хришћанства код Јужних Словена иницијативом од византиске стране криви су не само словенски конзерватизам и неповерење, него у истој мери и политичка противност према Византији и устручавање да се с њим уђе у тешње везе, као и затроване верске прилике међу самим Грцима. Од VII-IX века тамо не престају јеретичке секте, верска гоњења и крваве борбе у име вере. Нарочито се беху распалиле страсти за време борбе око икона, која је испунила цео један век. На западу је хришћанство било сумњиво ради тога, што је долазило из Баварске или Фурланске, односно из Немачке и Италије, са оних страна, одакле је претило и политичко завојевање.

Падом аварске државе и афирмацијом франачке снаге акција христијанизације пошла је знатно брже. Нарочито су се мирили са створеним стањем неки од кнезова и великаша, који су тим хтели да покажу своју лојалност према новој држави. Примање хришћанства постало је готово идентично с признавањем франачке врховне власти. Међу Словенцима тај је процес узео толико маха, да је већ у првој половини IX века највећи део угледнијег света припадао Христовој вери. И међу Хрватима хришћанство се ширило у већој мери најпре франачким утицајем. Нинска црква, у којој је створено седиште за хрватског бискупа, посвећена је галском свецу Аселу. За Св. Урза се изрично каже, да је у Далмацији покрстио многе пагане баш у време Карла Великог. Западни утицај показује и црквена архитектура тога времена, чији се споменици налазе не само у Далмацији, него иду дубље у унутрашњост (у Босну, на пример; цркве у Зеници, Дабравини, Брези), са карактеристичним типовима у вратима спљетске столне цркве Св. Дујма; у Капели Св. Крижа, у Нину; у мраморној гробници Ивана Равењанина и сл. Порекло тог врло китњастог стила с разлогом се смешта у северну Италију, а Франци су му само били посредници.

Код Срба је хришћански утицај у то време био најслабији. Византиска култура једва је прелазила границе Шаре и Косова; са севера Франци нису прекорачивали Саве и Дунава, а са запада делила их је од приморја, осим у јужном делу од Неретве до Бојане, хрватска држава. У највећем делу до њих је хришћанство могло доћи само посредним путем, преко Бугарске и Далмације. Тако је у ствари и било. Хришћански споменици босанског подручја из

IX-XI века потпуно су у вези са далматинским и имају апсолутно исте типове и аналогије. Чак је и језик латински. У два фрагмента, један из Брезе близу Сарајева, а други из Дренова код Пријепоља, оба с латинским натписима хришћанског порекла, очувани су непосредни документи тог утицаја, а локалитети налаза показују не само место допирања, него и правац пута. На југу, у зетском и хумском приморју, романски утицај је још виднији. Али је остало, све до данас, врло много трагова и византиских веза и утицаја, и то не само у локалним ознакама (н. пр. у Дубровнику Пиле – πυλαι , обележавање, а parte pelagi, игало – αιγλοζ , базилика, стареа – δτερεα и сл.), него и у религиозној култури. "Великомученик Стефан, који је због сличности свога имена са грчком речи круна (δτεφανοζ) важио као заштитник Цариградског Царства, јавља се и у Далмацији међу црквеним именима; њему беше посвећена саборна црква у Скадру и најстарија столна црква у Дубровнику. Култ мученика Сергија и Вакха, који је особито цветао у Јустинијаново доба, заступљен је био једном опцијом код Скадра на Бојани, црквама у Бару, Котору и на брду изнад Дубровника (сада Срђ)" и то по неким другим местима дубровачке околице (Колочепу, Корчули и др.). Поред њих штују се и још неки свеци с источних страна, као Кузма и Дамјан, солунски Св. Димитрије, Св. Атанасије, Св. Теодор. Сам заштитник Дубровника, Св. Влахо, био је мученик с источне стране, исто као и заштитник Котора Св. Трифун. Отуд, као видна карактеристика тог двоструког утицаја, појава, да "Дубровчани поставише на своје зидине парца Св. Влаха сад у источном сад у западном орнату; имамо успомена у Дубровнику и Котору, како бискупи, и ако употребљаваху латински језик при служби божјој, обављајући је по римскоме обреду, за читав један век облаче при олтару византијске црквене хаљине" или "како се под истим сводом диже римско-латински олтар уз византијски иконостазиј".

Словенске колоније у близини већих грчких места, као на пример Солуна, или у областима даљим од густих саплеменичких насеља, где су биле више изложене утицају своје несловенске околице, примале су хришћанство по природном процесу асимилације. Упозорено је на извесне нове грчке епископије, које су биле основане очевидно с намером да делују међу Словенима; то су Великаја и Смоленска епископија под Филипском митрополијом; Србија и Друговићска под Солунском, и Језерска и Радовишка под Лариском. Да је хришћанска мисија међу тим Словенима имала успеха види се најбоље по том, што је из словенских редова изишао цариградски патријарх Никита (766.-780. год.). Међу тим Словенима створени су први основи за христијанизацију осталих саплеменика; ту се израдила полагано, словенска црквена терминологија, и словенски се језик почео употребљавати за превођење грчких црквених текстова. Словенски апостоли из Солуна, Ћирило и Методије, ту су нашли ослонца за своје спремање словенске литургије и проповеди. Без тих претходних радова њихово би дело било једва могуће. Ниједан се језик не оспособљава за две-три године за књижевну употребу; таквог случаја није било нигде на свету, ни у ком веку.

Главна активност у покрштавању Јужних Словена почиње ипак од средине IX века, и то под притиском извесних политичких догађаја. Моравски кнез Растислав, у сукобу с Францима, морао је да тражи савезника, на кога би се могао ослонити. Нашао га је у Византији. Христијанизација његових поданика од византиских повереника била је само једно средство за чвршће везе и једна гаранција Византији за продужење њеног утицаја. С тога је његова понуда у Цариграду примљена радо и остварена брзо. Као цареви повереници и хришћански проповедници упућена су у Моравску, 863. год два брата Солуњанина, Ћирил и Методије. Избор је пао на њих из два разлога. Први је тај, што је Константин (Ћирил у калуђерству) био друг царев, њему лично одан, а сем тога врло учен и угледан. Он је био библиотекар у цариградској Св. Софији и учитељ филозофије. Већ дотле Константин се истакао својим залагањем за иконе и својим мисијама међу Сараценима и Хазарима. Методије, његов брат, био је раније управник једне словенске области, па се после одрекао световног живота и повукао се у манастир, одакле је пошао с Константином на Крим, међу Хазаре. Својим ранијим административним искуством са Словенима он је, поред брата, добро дошао за нову акцију у истом елементу. Други је разлог био у том, што су обојица познавала добро словенски језик, и што су, као Солуњани, долазили с њима и у ближи додир, и као такви најбоље могли знати, шта се понајпре има предузети за нову мисију и колико се могу користити претходним радом.

С њиховим радом у вези су и почеци словенске писмености. Легенде о Ћирилу и Методију казују, да су њих двојица, схвативши свој позив врло савесно, прегли да за Словене преведу потребне богослужбене књиге и да за изражавање словенске речи удесе погодна слова. Дотле код Словена или уопште није било писмености (него се помагаху рабошима, помоћу црта и резова), или су се, према подручју, употребљавала латинска и грчка писмена, подједнако непогодна да изразе многе особености словенске фонетике. Константин с тога подешава за Словене нову азбуку. У главном узима и он грчко курзивно писмо с неколико знакова из њему добро познатих источњачких алфабета, и ствара тако ново словенско писмо звано *глаголицу*. Језик у Константиновим преводима је словенски јужномаћедонски диалекат, који је и у доцнијим преписима X и XI века задржао своје главне црте.

У Моравској је царево изасланство, с Ћирилом и Методијем, било врло усрдно примљено и почело је одмах с успехом, да делује, али не за дуго. Франци нису могли дозволити, да се један словенски кнез на њиховој граници тако лако одметне од њих и веже с Византијом, и с тога су против Растислава употребили силу и нагнали га на покорност. Исто тако су узели енергичан став против нових проповедника и немачки свештеници, који су Моравску сматрали својим верским подручјем. Ћирил и Методије морали су ићи у Рим, да тамо објасне своје деловање. Ћирил (који се тек у Риму, пред саму смрт, закалуђерио и добио то име) направио је тамо леп утисак и добио је одобрење свог рада, али га лично није могао искористити. Умро је 869. год. и сахрањен је с много почасти у цркви Св. Климента, чије је мошти нашао на Херзону и пренео их у Рим. Методије, који је у Риму примио свештенички чин, вратио се натраг, али не више у Моравску, која је била у рату с Немцима, него у Панонију, кнезу Коцељу. Папа је дозволио словенску службу; тражио је само да се на миси апостол и еванђеље читају најпре латински, па онда словенски. У Панонији је Методије развио велику активност; ради ње је и постављен за врховног верског поглавара панонске цркве. Али ради ње је имао и неприлика. Немачко свештенство нерадо је гледало његов рад у својој домени и није презало ни од врло оштрих мера да Методија онемогући. Он је био затворен, одведен негде у Швабенланд и физички мучен. Спашен посредовањем папиним, Методије је морао поново прећи у Моравску, да ту и опет не буде поштеђен од нових незгода. Ширећи веру, преводећи цркви потребне књиге, Методије је ипак издржао на свом опасном месту све до своје смрти, 885. год. Према њему су, у последње време, можда ради папиних заузимања, Немци имали бар неких обзира; али кад је он умро против његових ученика диже се права хајка. Гоњени без икакве поштеде, чак продавани као робље, словенски пратиоци Методијеви, као и његови активнији ученици, морадоше за кратко време да напусте моравско подручје и да се спасавају како знају.

Као што су Моравци хтели, да се помоћу византиских свештеника заштите од немачког утицаја у духовном животу, тако су исто хтели и Бугари да се помоћу германских свештеника заштите од сувише блиске Византије. У поступку једних и других као да има везе. Можда је Византија своју мисију у Моравску и упутила онако радо, што је хтела да на тај начин одговори Французима за везе с Бугарима. Саме Бугаре присилила је Византија 864/4. год., једним војним походом, да прекине почете везе. Сам бугарски владар, Борис, прими хришћанство и по куму цару Михајлу узе његово име. Ширењем хришћанства Бугарска губи свој азијатски карактер, а ширењем словенске писмености добија постепено словенско обележје. Покушаји веза са западом, са Немцима и папом Николом I, постављени су у Бугарској и после покрштавања, али их је Византија увек знала пресећи на време.

Долазак на владу Василија I Маћедонца (867-886) донео је знатне промене у Византији. Овај енергични човек успео је, да тешње веже уз Византију не само блиске Бугаре, него и удаљене Хрвате. Он добро чува подручје Царевине. Кад је од Сарацена угрожени Дубровник затражио цареву помоћ, овај је брзо испунио молбу и у Јадранско Море послао јаку флоту. Царев адмирал, Никита Орифас, улази у ближе везе са српским племенима око Дубровника, са Захумцима, Требињцима и Конављанима, и позива их на заједничку борбу против Сарацена, и то не на копну, него и на лађама (869. год.). Упада у очи, да су позвана на сарадњу само племена из јужне Далмације. Севернија, Хрвати и Далматинци, беху ушла у везе са италским краљем Лудвиком I, и изазвала против себе гнев Византије. Кад су неки "Словени" из тих племена напали и опљачкали папине легате на путу

из Цариграда у Јакин, употребише то Грци као добар повод да их нападну и присиле на покорност (871. год.). Неретљани су дуго времена били врло упорни, да промене своје гусарске навике и уопште свој начин живота. Нарочито су били противни хришћанству, у ком су гледали само средство за своје потчињавање. Порфирогенит је оставио помен, да су Неретљани чак били прозвати "паганима", "с тога што нису пристали да се покрсте у оно време, кад су се крстили сви Србљи". Цар Василије је, најзад, савладао и њих. Притешњени, они су послали једно посланство цару и затражили крштење, а он им је послао свештенике и примио их под заштиту. Око 878. год. готово сва Далмација враћа се поново под власт цариградског господара, а добрим делом и под власт цариградске цркве. То, истина, не траје дуго, али је значајно за велики замах Василијев.

За владе цара Василија и кнеза Бориса-Михаила пада главна активност у христијанизацији Јужних Словена. Највећи део ученика Ћирила и Методија склонио се на Балкан. Једне, који су били продани као робље, откупио је један византиски легат у Млецима и упутио у Цариград. Цар их је тамо лепо примио и једне задржао, а друге упутио у народ. Други су се непосредно спасавали преко Паноније у Бугарску, прошавши кроз Београд, који је тада био у Борисовој власти. Борис их је, као и Василије, примио лепо. Он је с њима добио читав кадар учених и искусних људи, згодних да наставе почето дело хришћанске мисије. Врло је карактеристично, да их је врло мали број задржао у самој Бугарској, него их у већини шаље у најзападнији крај своје државе, тамо на пут према Драчу и Јадранском Мору. Да ли је то било с тога, што им ипак није много веровао, па их је хтео имати даље од саме Бугарске? Или обратно, да их је слао тамо, на периферију, да делују међу Словенима и да их придобијају за његову државу? Од ученика Методијевих неке знамо по имену и њиховој великој активности. Климент је делао у крају Кутмичевице, око Охрида и Девола, који после њега преузима Наум. Ови ученици Методијеви, нарочито Климент, који је имао седиште у Деволу, развише необичну делатност – легенда говори о 3.500 ђака! – и не само што утврдише хришћанство, него и створише основе књижевности Јужних Словена, а посебно Срба и Бугара. Климент је делао у том западном крају и од 893. год., кад је постао епископ ближе неутврђене дремичко-беличке епархије. Његов наследник Наум, који је 900. год. подигао свој манастир на Охридском Језеру, истакао се пре тога својом књижевном иницијативом. У Деволу, Климентовом и његовом заслугом, створила се права школа словенске писмености и хришћанског образовања. Климент (+916.) преживео је Наума, који се пред крај живота повукао у свој манастир, где је и умро, 910. год. И Климент је умро у Охриду и сахрањен је у цркви Св. Пантелејмона.

Код Срба су за то време почеле међусобне борбе. Синови Властимирови не осташе у слози. Најстарији, Мутимир, хтео је да као такав има врховну власт и како су се браћа његова, Стројимир и Гојник, томе опирала, он их обојицу ухвати и посла у Бугарску, налазећи у њеном владару помагача за своје циљеве. У ствари, Борис је хтео да добије утицаја на прилике у Србији и да помаже тамо оне, који би се у својој политици ослањали на Бугаре место на Византију. Он с тога прогнате српске кнезове прима љубазно, држећи их као оруђе за своје потребе, и тамо Клонимира, Стројимирова сина, ожени с једном угледном Бугарком. Једног од сродника, свог синовца Петра Гојниковића, Мутимир је задржао код себе, али се тај, уплашен очевим удесом, склони у Хрватску. У верском погледу Мутимир се држао источне цркве, иако га је папа Иван VIII позвао, да се, по традицији претходника, врати панонској дијецези, нарочито ваљда с обзиром на то, што је у Методију добила словенског епископа.

У Порфирогенита је саопштена и чињеница о односају далматинског романског градског и острвског становништва према Словенима њихова залеђа. И Неретљани и Хрвати узнемиравали су то становништво, кад је из својих зидина излазило да обрађује земљу. У невољи, Романи се обратише у Цариград с молбом за помоћ или за упуства шта да раде. Цар им одобри, да се нагоде и да дају Словенима извесне новчане отштете, а царевини да плаћају тек толико, "да се покаже покорност и подложност ромејским царевима". Дубровник, чији тесни град морађаше да проширује своје поседе и да за насаде и винограде захвата суседна требињска и хумска земљишта, плаћао је по 36 златица закупнине ("могориш") дотичним владарима. Узајамни, сређенији односај између тих градова и њихових словенских суседа допринео је знатно, да се и с те стране постепено

шири хришћанска култура међу њих. Западни утицај, нарочито у Зети, где је било доста романског елемента по градовима, и уз Неретву, и по целом Приморју, ширио се од раног Средњег Века све до ових дана. Дубоко у Босни, у VIII или IX веку, постојала је у Брези једна стара базилика с једним натписом – (irgini) genetrici, а у Дренову код Пријепоља друга, са натписом из истог времена: Te Christe auctore pontifex. У Будимљу имамо до данас очувана имена брда Миса и Колудра; а у Колашину и Пештеру чују се и данас западни облици за манастир "мојстир" и "молстир". Брег Срђ код Брезе добио је име, као и дубровачки, по некој цркви Св. Срђа, као и брдо Иван по Св. Ивану.

У српским земљама, као што се види, укрштао се и источни и западни утицај. У Зети и Приморју западни је био веома јак и ради утицаја романског становништва и ради веза с Италијом. У Рашкој двор се држао Византије и Бугарске, а пук се колебао. Словенски црквени утицај из Маћедоније тешко да је допирао у Рашку пре почетка X века, а кад је допро нема сумње, да је имао знатне привлачне снаге ради народног језика у богослужењу. Маћедонски словенски елемент деловао је толико на Рашане, да је, средином XII века, према претежно католичкој Зети Рашка била у главном чисто православна домена.

Од краја IX века настаје нова епоха у хисторији Јужних Словена. Од тада, примивши хришћанство, они постепено улазе у хришћанску културу и добивају нове елементе за изграђивање своје цивилизације. С хришћанством су у вези: и стварање словенске писмености и зачеци словенске књижевности. Сем тога, од X века је видна и промена досадашњег културног утицаја. Дотада су, изузевши трачке и маћедонске Словене, сви други били у романској сфери културе, а одсада се, утицајем не само политичких, него и религиозно-цивилизаторских чинилаца, обрћу постепено према Цариграду и Византији не само Срби, него чак и један део панонских Словена и добар део Хрвата. Ово обртање фронта није се одржало за дуже време на перифериским деловима западног Балкана, али је његов највећи део, од Босне до Црног Мора, остао у новој оријентацији за неколико векова. Срби су претежно, сем Зете и Приморја, до XIII века, ушли у сферу источне византиске културе. Први и најбољи посредници били су њихови саплеменици из Маћедоније.

Срби између Византије, Хрватске и Бугарске

Неретљани се нису дали одвићи од својих гусарских навика. Да их силом уразуме, послали су Млечани у августу 887. год. једну казнену експедицију против њих. Али је тај поход рђаво прошао. С тога се, септембра исте године, крену сам дужде, Петар Кандијан, са 12 лађа, да он изведе нападај. С почетка је постигао извесне успехе, али кад се искрцао на копно, код Макарске, и ушао дубље у земљу, гонећи противника, Неретљани га склепташе и потпуно поразише (18. септембра). Сам дужде паде у боју. Тај пораз оставио је у Млецима тежак утисак. Због њега, добрим делом, Република 7. маја 888. обнавља савез с талијанским владарем Беренгаром против Словена "непријатеља наших и ваших".

Око 890. год. продро је из Хрватске у Србију, после Мутимирове смрти, избегли Петар Гојниковић. Он је свргнуо Мутимирова сина и наследника Прибислава, учврстио се у земљи, и одржао на престолу више од четврт века. Мутимирови синови, тројица, беже Хрватима и траже тамо склониште и помоћ. Покушај средњег брата Брана да са хрватском помоћу сруши Петра није имао успеха (око 894.). Бран сам би ухваћен и ослепљен. Исто је тако пропао и покушај Клонимиров, који је проваливши из Бугарске, био заузео град Достиницу (око 896.). Петар, јачи човек, одупро се свима. Са Хрватима је, изгледа, прекинуо везе, иако су га они с почетка подржавали, вероватно с тога, што су најпре тражили награду за услуге, а после помагали његове противнике. У прво време Петар се, ваљда преко оца или стрица или рођака тамо, приближио Бугарима и окумио се с њиховим новим владаром Симеоном (од 893. год.). Сигуран на тој страни, он је почео да се шири према западу, на рачун хумских и неретљанских владара.

Симеон, бугарски господар, највећи кога је дала њихова хисторија, васпитан у Цариграду, извргао се у најљућег противника Византије. У њему се, временом, развила амбиција, да он, својом свежом снагом, замени то царство, које се, по његовом уверењу, одржавало више вештином него снагом. Да би имао слободне руке он се спријатељио са Петром Гојниковићем и подржавао га је, вероватно, у Рашкој. Византиски цар, Лав VI Мудри, против опасног бугарског нападача позва у помоћ један нов финско-хунски народ, Мађаре, који се до тада из Угрије, источно од средњег Урала, беху спустили до у Бесарабију. Мали, тамне пути, са избријаним главама, на којима су остајали само перчини, огрнути зверињим кожама, у главном коњаници, Мађари су били потпуно азиско-турског типа и Византинци их с тога чешће зову Турцима. Номадски народ, живећи од лова и сточарства, они су били врло свирепи; буквално су пили крв и јели живо или полуживо месо. Први пут се јављају на Дунаву 838. год. као помоћници Бугара, са којима имају извесне расне сродности, у борбама против Грка. Пред крај IX века познају их сви народи средње и источне Европе. Од 892. они улазе у дунавску долину служећи као нека врста ратних помоћника најпре Францима, а онда Византији. Симеон је нашао против њих новог савезника у Печенезима, у једном исто тако азиском племену са подручја јужне Русије. Потиснути од њих, Мађари напуштају своја ранија седишта и 895/6. год. настањују се дефинитивно на подручју између Дунава и Тисе. Њиховим доласком у те крајеве сузбијено је бугарско ширење на левој обали Дунава и бугарска власт у Панонији. Мађарским доласком и њиховим настањивањем у панонској долини прекинута је и непосредна веза између Јужних и Северних и Североисточних Словена, Пољака, Словака и Украјинаца.

Симеон је појачао нападе против Византије нарочито после смрти цара Лава, (+912. год.), искоришћавајући у Цариграду готово уобичајене кризе око наследства. Византија је, осећајући велику опасност, напрегла све своје снаге да одоли Бугарима. Цариградска дипломатија постала је веома активна тражећи на све стране савезнике. У невољи обратила се и Србима. Драчки заповедник Лав Рабдух дошао је лично у неретвански крај, који је тад био под влашћу Петровом, с мисијом да придобије Србе против Бугара, у вези с Мађарима. Захумски жупан Микајло Вишевић, кога је Петар потиснуо из Захумља на суседна острва, обавести о тим преговорима Бугаре. Он је уопште био пришао бугарској политици, надајући

се да ће њиховом помоћу сузбити Петра, који је показивао тежње да се ослободи бугарског притиска. Михајло је још 912. год. ухватио сина млетачког дужда и доцнијег дужда Петра Бадоарија, кад се из Цариграда враћао у Млетке, и послао га је Симеону.

Симеонова политика била је јасна: он је, да пресече све те опасне везе против себе, погодио најпре најачег противника. У битки код Ахелоса, 917. год., он је страховито потукао Грке. Одмах за тим, док је једну војску упутио на Цариград, кренуо је другу на Србе, да сруши Петра и доведе на владу Павла Брановића, унука Мутимирова. Али је Петар био јак; одржао се с успехом против свих дотадашњих нападаја; и није било невероватно да ће и сада његов отпор бити врло снажан. С тога Бугари смислише превару. Они га, под заклетвом, позваше на договор. Кад је он поверовао заклетви и дошао, они га ухватише и везана одведоше у Бугарску. Тамо је и умро у Симеоновој тамници. Владу у Србији преузе бугарски штићеник Павле Брановић, признавши Симеонову врховну власт. После тих својих победа Симеон се 918. год. крунисао за цара, створивши у исто време и бугарску патријаршију.

Неуспеси византиски доведоше у Цариграду до великих промена. На чело државе дође заповедник флоте Роман Лакапен, 919. год. као савладар и после таст малолетног цара Константина Порфирогенита. Та промена увреди Симеона, који је имао уговор с Византијом да његова кћи постане њихова царица и да тако он сам дође до утицаја у Цариграду. Нови рат био је неизбежан, и почео је врло брзо. У то време налазио се у Цариграду српски кнежевић Захарија, син Прибислава, првенца Мутимирова, који се пред Петром био склонио у Хрватску. Византиска дипломатија понуди Захарији, да с њиховом помоћу изведе преврат у Србији и сруши бугарског штићеника Павла. Грци су очевидно хтели да Бугаре запосле на тој страни и одврате од Цариграда. Захаријин покушај није успео. Сам Захарија би ухваћен и послат у Бугарску, где је чуван у оковима (920/21. год.). Али мало иза тога улоге се потпуно мењају. Сигурно потакнут грчким обећањима, а можда и изазван каквом суровошћу Бугара, сам Павле се дигао против Симеона. Али, као и други пре њега, немаде успеха. Симеон посла са својом војском против њега Захарију, за кога је држао да га је бављење у Бугарској научило памети. Павле би збачен, а Захарија дође на власт, 922. год. Али Захарија није био пријатељ Бугара. Њихов притисак определио га је брзо, да настави своје раније везе с Византијом. Као повод за нови став њему је добро дошао један устанак у самој Бугарској, који је избио 923. год. Да ли је он дао какве помоћи устаницима и да ли је имао уопште каквих веза с њима не зна се поуздано, али је сигурно да се сам определио против Симеона. С тога Симеон упути у Србију једну казнену експедицију, којој беху на челу Теодор Сигрица и Мармај, оне исте вође које су с Павлом Брановићем и раније долазиле тамо против Петра. Срби сузбише ту војску с великим бугарским губицима; у борби им падоше обе вође. Као доказ своје победе Захарија посла у Цариград њихове главе и оружје. Киван ради тог пораза, Симеон посла у Србију нову, знатно јачу војску, и уза њу, тобоже као новог кандидата за престо, Клонимирова сина Часлава. Захарија се препаде од те нове силе и, не смејући да је сачека у земљи, побеже у Хрватску. Србија је, ипак, могла да даде отпора; Бугари су били добро обавештени о свом прошлом поразу. С тога поново прибегавају лукавству. Позивајући српске жупане да дођу на једно одређено место и прихвате свог новог владара Часлава, они су се клели, да не мисле ништа рђаво. Заборавивши сличну лаковерност Петрову, Срби повероваше и дођоше на то место. Ту вође бише одмах похватане, а обезглављен народ поста лак плен бугарског нападаја. Бугари уђоше у Србију, похваташе тамо велик део становништва "од малог до великог" и одведоше га у Бугарску. Један само део, западни свакако, успео је да се спасе у Хрватску. Ово заштићивање Срба и везе Хрвата с Византијом изазваше Симеона да крене војску и на Хрватску, али је у том потхвату био зле среће. Хрватски краљ Томислав с успехом је одбио бугарске нападаје, предузимане, истина, на тој даљини, с невеликим снагама. Србија је међутим постала обична бугарска покрајина.

Михајло Вишевић, противник Петра Гојниковића, а савезник цара Симеона, као да се у последње време био повукао од Бугара. После пада Петрова он је сигурно добио натраг своју захумску област и пратио, без живљег учешћа, борбе у Рашкој. О његову држању за време овог тешког ратовања између Срба и Хрвата с једне и Бугара с друге стране нема никаква помена. Тек 925. спомиње се он, уз краља Томислава, као учесник на сплетском

црквеном сабору, на ком се расправљало о словенском богослужењу у Хрватској и суседству. По свему се чини, да Михајло није био тада потпуно самосталан, него да је зависио од Томислава. По закључку тог сабора Сплъет је постао црквена метропола не само хрватске, него и захумске српске државе. Михајло се, после тога, јавља као известан војнички чинилац. 10. јула 926. узео је он талијански град Сипонт, који је номинално био византиски, али лако могао постати плен пљачкашких Арапа или Лангобарда. Очевидно је, да Михајло није морао узимати тај удаљени талијански град за свој рачун, јер га не би могао трајно одржати. Није, међутим, сигурно, да ли је то чинио ради плена, из гусарске склоности; или по жељи Томислављевој; или, можда, по поруци из Цариграда. Јер не дуго иза тога он је ушао у везе с Византијом и добио је отуд племство и титулу "антипата", тј . намесника.

После смрти цара Симеона (27. маја 927.) Бугарска поче нагло опадати. Свађе насташе у самој династији између царевих синова; у бољарским редовима, дуго притискиваним силним царевим ауторитетом, јавише се велики прохтеви; ратом заморена земља тражила је одушке. Богумилски покрет, који узе нагло да се шири, био је чиста реакција освајачком духу Симеонове политике: људи су тражили угушивање страсти, враћања одрицању и спорила су власти. Постанак те секте веже се уз име неког попа Богумила, који се јавио за време Симеонова наследника, цара Петра; у ствари, то је низ учења која потичу из старих гностика, а имају дубљих веза са павликијанцима и манихејима. У основи дуалистичка, као све вере Истока, богумилска секта је тај дуализам наглашавала до краја у свима појавама: бога и ђавола, односно душе и тела, вере и државе. Главни проповедници те вере били су павликански Сирци и Јермени, који су били колонизовани на Балкану од VII-X века; али се покрет развио нарочито после смрти цара Симеона, кад је незадовољство у земљи могло да се слободније изрази. Богумили су имали извесних рационалистичких црта; били су противници верских симболизација, апстрактних теорија и догматичарства; тражили су, да се Христова вера разуме онако како је проповедана, без наслањања на Стари Завет, проста и једноставна, али дубока по својој суштини. Одбацују крст и крштење деце, причест, васкрс мртвих. Не верују у чистилиште и загробни живот. Љути су противници хијерархије и некришћанског сјаја цркве. Овај свет сујете није дело божје него ђаволско; с тога треба духовним савладати телесно; вратити се извору правог апостолског хришћанског живота. Противници богумила, као чувени Козма Презвитер, нападају их прекорима, да су противници власти, да осуђују богатства, да буне слуге против господара, да дају женама много права. Да је та социјална критика имала своје оправданости види се из речи, које говори сам Козма: свештеници странствују по туђим земљама, па и у рођеној; не брину се о пастви него само о себи и својима; учествују у метежима, или пијанче "будући слуге утроби, а не богу", или се заносе похотом; или се баве трговачким пословима; кад оду у манастире, не могући подносити аскезу и дисциплину, враћају се старом животу "као пси на своје бљувотине". Учење богумила имало је великог успеха, нарочито међу Словенима. С извесним демократским особинама, с нешто националних црта видних у самом имену секте, у називима браће (дед, стројник), богумилизам им је постао близак и драг. Било је можда и извесног социјално-политичког опредељења. Власти су у Бугарској биле још увек стари бугарски бољари, са још неистртим племенским осећањима; или под Петром, на двору, грчке. Словени, широки пук, били су носиоци главних терета. Није случајно, да се у једној-две од познатих богумилских организација, међу Брсјацима и Друговићима, на доњем Вардару и око Бабуне, организује доскора нова, од Бугара независна, држава. Можда је чак и име *бабуна*, које се наводи као друга ознака за богумиле, нарочито у српским областима, у вези с том организацијом. Из Бугарске и Маћедоније та је секта прешла после и у Србију, а одатле у Босну.

Прва се отцепила од Бугарске Србија. За време узајамних борби и метежа у Угарској решио се Часлав Клонимировић да обнови своју отаџбину. Са четворицом другова он 931. год. побеже из Преслава у Рашку. О пустоши, која је тада владала у Србији, причале су се на заинтересованом цариградском двору необичне ствари. Часлав је, говорило се, затекао у земљи свега педесет људи, који су лутали планинама и хранили се ловом, а не имали ни жена ни деце. Причање је несумњиво претерано, али је вероватно да је земља личила на какво згариште и да су прометни путеви били напуштени. Такву земљу Чаславу није било тешко "заузети". Он се одмах обратио византиском двору тражећи помоћи и заштите. Цар Роман, коме је свако слабљење Бугарске било добро дошло, иако се с њом смирио, а

имајући и раније Србију у својим комбинацијама, прихватио је одмах понуду Часлављеву. Византија је дала за обнову Србије материјална средства, која су доносиле оне избеглице што су се из Бугарске, преко Цариграда, или из Византије саме, враћале у отаџбину. Вратиће се и бегунци из Хрватске и других суседних земаља. Србија се, заједничком сарадњом, брзо опорављала. Бугарска није, колико се зна, заузета домаћим злом, предузимала ништа против Часлава; вероватно је томе допринело и држање Византије, која је одмах показала жив интерес за српско питање.

За владе цара Константина Порфирогенита, стално помаган од Византије као њен штићеник, Часлав је успео да знатно утврди своју власт и ојача Србију. Он је био још жив, кад је цар писао свој важни спис *О државној управи*, у ком је навео границе тадашње српске државе. Србија је тада обухватала данашњу Босну до Пливе, Цетине и Лијевна на западу; Травунија и Конавље признавали су српску власт, а Захумље и Неретљанска област означавани су као подручје српског становништва и државе. На истоку је српска граница допирала до Раса, а према северу ишла је до Рудника и можда до Саве. На југу се Часлав наслањао на српска племена у Дукљи. Часлав је имао ширу државу него Властимир, али је средиште и његове државе било у данашњој источној Босни и североисточној Херцеговини и западној Србији; од извора Неретве до западне Мораве. Тај крај, за више од два века, представља средиште српског племена и заметак српске државе. Ужи назив *Србија* Порфирогенит даје за североисточну Босну са Солима и за крај од извора Лима, Раса па до Рудника, називајући то "покрштеном Србијом". Али у цара се налази и шири обим тог имена. Први пут се код њега, дакле средином X века, за ову читаву Чаславову творевину, употребљава име Србија, ι Σερβλια. Под српским именом Порфирогенит обухвата сва племена, која су ушла у обим Чаславове државе, Босанце, Рашане, Требињце, Конављане, Дукљане, Захумце и Неретљане. Под Чаславом се, дакле, врши прво српско племенско груписање у нашој прошлости, и то као реакција на бугарску освајачку политику Симеонова времена. Династија Вишевића губи свој значај иако се Михајло у другом делу своје владавине, пред крај Симеонова живота, приближио Византији и био примљен од ње.

Од тих српских племена Неретљани су били најратоборнији Њихова гусарења по Јадранском Мору не малаксавају. Млечани су с тога с њима на живој муци. Експедиција, коју је против њих повео са 33 лађе дужде Петар Кандијан, 948. год., не постиже никакве успехе. После још једног неуспелог похода Млечани су били присиљени на преговарање и, како се чини, на плаћање извесних "дарова", да би могли несметано пловити. Неретљани су се користили и унутрашњим нередима у Хрватској после смрти краља Крешимира (око 945. год.) и заузели су отоке Казу, Вис и Ластово, а држали су поред њих и четири своја острва Мљет, Корчулу, Брач и Хвар.

Један арапски писац, који је употребљавао савремене изворе, пише за ово време о Словенима Балканског Полуострва, који су прекривали читаво његово подручје, да су њихова западна племена, Срби и Хрвати, најхрабрија и да становници оних крајева зазиру од њих и траже њихову заштиту. Да није њихове племенске расцепканости и суревњивости, како су смели и одважни, "не би се с њима могао мерити по сили ниједан народ на свету". Они станују, каже, у тешко приступачним горама, баве се земљорадњом и трговином, и њихови товари иду копном и водом све до Русије и Цариграда.

Србе и Хрвате од почетка X века често и сурово нападају Мађари, било да на њих ударају непосредно, било да преко њихова подручја продиру у туђе области. Последње године владе цара Константина, 959., о Васкрсу, они продиру дубоко у Византију, до близу саме престонице. У тим нападајима није, вероватно, била поштеђена ни Србија. У *Дукљанској Хроници* има подужа прича о том, како је Часлав дошао у сукоб с Мађарима и погинуо од њих. Неки вођа мађарски, Киш, упао је с војском у Босну и пленио је. Часлав пожури са својим четама проти њега. Стиже га негде код Дрине и потпуно га потуче; сам Киш погибе у тој борби. Његова удовица пође поглавици мађарском с молбом, да јој да нову војску, да би осветила мужа. Са "небројеном војском", прича хроника, пошла је она против Часлава. Затекла га је негде у Срему. По ноћи, изненада, напали су Мађари на Србе, потукли их и ухватили и самог Часлава и сву његову мушку родбину. По наредби Кишове удовице, везали су им ноге и руке и побацали их све у Саву. То је било негде око 960. год.

С Чаславом је пала и његова државна творевина. Једини хисториски извор за то време, врло мутан и непоуздан, *Дукљанска Хроника*, забележила је само чињеницу, да се Србија иза Часлављеве погибије распала у мање јединице и да је такво стање трајало дуже времена. Рашка се одвојила од Босне, коју је освојио хрватски краљ Крешимир II. Босански бан, видевши да му не може одолети, побеже Мађарима. У осталим српским покрајинама узеше власт локални господари. Тако се прича за требињску област, да је у њој образована посебна кнежевина.

Држава маћедонских Словена

Год. 969. умро је напрасно у Бугарској цар Петар. Већ за његове владе Бугарска је почела нагло опадати, а после његове смрти распад се убрзао још више. Првих година Петрове владе одметнули су се од њега Срби из Рашке; а одмах по његовој смрти покушали су одметање и Словени из Маћедоније. На челу устанка беху четири сина брсјачког кнеза Николе са именима старозаветних лица: Давид, Мојсије, Арон и Самуило. Судећи по именима из њихове породице (мајка им се звала Рипсимија, један син Аронов Алузијан) они су били јерменског порекла, бар по женској линији; и то из јерменских колонија са Вардара, које су биле нарочито појачане за време цара Теофила (829-842.). Њихов устанак није успео, јер је законите наследнике Петрове помагала Византија. Али су доскора Бугарску препловиле руске чети кнеза Свјатослава. Да их одагна одатле и из Тракије, где су били опасност за саму Византију, кренуо је против њих цар Јован Цимисхија. Кад је одбио Русе, цар није хтео да васпоставља бугарску државу, него је просто запосео својим гарнизонима, 971. год. По *Дукљанској Хроници* византиска је војска прешла из Бугарске и у Рашку, па покорила и њу.

Кад је 10. јануара 976. године умро цар Јован Цимисхије, ненадно, међу његовим великашима, који су вршили неку врсту туторства за малолетне синове, наста раздор и отимање за власт. Те унутрашње борбе у Царевини искористише нарочито балкански Словени. *Дукљанска Хроника* прича да су се тад побунили Рашани на северу; а из других, поузданијих извора, дознајемо и за устанак маћедонских Словена. Синови кнеза Николе, који су се јавили раније као вође покрета, дигоше 976. год., дакле ускоро иза цареве смрти, велики устанак у Маћедонији. Њихово исходиште било је подручје јужне Маћедоније од Велеса до Охрида, а главно место беше им Преспа и после Охрид. У селу Герману преспанског краја, код једне старе црквице, нађен је надгробни споменик, који је 992/3. год. Самуило, најмлађи Кнежевић, подигао оцу Николи, мајци и брату Давиду, који је као најстарији био примио власт.

Устанак брзо узе маха. Кад су чули за њ, око 979. год. похиташе из Цариграда бугарски потоњи владари, Борис II и брат му Роман, да помоћу тих устаника поврате своју власт у Бугарској. Али немадоше среће. Борис је погинуо на путу, убијен од једног Бугарина, који га није познао у грчком оделу; а Роман, иако је стигао у Видин, не нађе никаква већег одзива. Главни вођа устанка, Самуило, није био од људи, који би своје успехе уступио другоме. Од четири брата он је наскоро остао јединац. Мојсеј је пао при нападају на град Сер; Давида су убили маћедонски Власи у горама између Преспе и Костура; а Арона је доцније дао убити сам Самуило, можда ради његових веза са Византијом или што није могао да се сложи с њим око поделе власти. Кад неће да дели власт с братом, још мање ће је Самуило хтети делити с царевићем Романом. Он Роману даје само подређени положај намесника у Скопљу, што овај прима видећи да нема иначе изгледа за успех у борби против њега. Самуило, према том, одбија бугарску закониту династију од власти над својим подручјем; он ствара нову државу и узима власт за себе и своје потомке. Тај свој самостални став он одржава до краја. Иако је после заузео Бугарску и престоницу њену Преслав, он тамо неће да преноси своје седиште, него остаје веран Преспи и Охриду. У та места он је пренео и седиште патријаршије, хотећи да патријарх буде уза њ као уз новог цара. Једино што је примио као непосредно наслеђе старе бугарске државе то је царска титула и установа патријаршије, којима је хтео и да обележи свој став према Византији и да покаже континуитет Симеонове творевине као нове државне концепције против свемоћи Цариграда. С тога је његова држава сматрана као наставак старе Бугарске од свих савременика, па и од саме Византије.

Византија је пуне четири године, од 976.-980., била заузета побуном, коју је дигао у Малој Азији војвода Варда Склир; и после тога разним устанцима за ослобођење муслимана, које је осоколила акција Склирова. Самуило примећава, да су у европским

областима Царевине проређени гарнизони и с тога живо ради да своју устаничку акцију што више развије и добијено учврсти. Већ 979. он са војском допире до у Тесалију и опседа Ларису, коју је после дуже опсаде, у једном новом походу, освојио 983. год. Опљачкавши град, он је становништво, вероватно словенског порекла, преселио у Маћедонију, а мушке уврстио у војску. Том приликом пренео је и мошти ларишког светитеља Ахилија и подигао му цркву на једном од преспанских отока, који се данас зове Аил. Од тада датира култ овог иначе мало значајног светитеља међу Јужним Словенима. У жеглиговској жупи подигнута је у XIV веку црква Архиљевица, а у ужичком крају постоји место и манастир Ариље. Пад Ларисе изазвао је у грчком свету разумљиво огорчење; опасност од Самуилове акције постала је до очигледности јасна за све.

За ову маћедонску династију везано је неколико романтичарских приповедака, чију веродостојност није увек лако проверити. Нарочито су честе љубавне хисторије. Самуилов син, Гаврило-Радомир, при освајању Ларисе, заљубио се у једну лепу Гркињу Ирену и раставио се после ради ње са својом првом женом, кћерком мађарског краља. Год 986., казује друга прича, преговарао је севастиски митрополит за мир између Византије и Самуила. Овај је међу осталим тражио за неког свог блиског сродника сестру цара Василија II за жену. Грци су им као невесту подметнули кћер једног дворјанина. Кад су то дознали Самуило и његови људи спалили су митрополита, који је довео младу, и рат је плануо наново. Грци су тад покушали да одвоје од Самуила Алусијана, неко њему врло блиско лице, које је господарило у једном делу државе. Није сигурно ко је тај Алусијан: да ли после добро познати унук Арона, брата Самуилова, или неки Аронов син, или, како неки бугарски научењаци држе, Арон сам, кога је Самуило дао убити. Сигурно је, да је те године дошло до једног већег похода Василијева против Словена. Византиски цар ударио је на Софију, као главно средиште путева од Цариграда према западу, и као на најисточније место докле је тада допро словенски покрет. Пред Софијом грчка војска, под заповедништвом још неискусног цара, остаје за три недеље неактивна, опседајући град и расипљујући се по околини ради хране за себе и за коње. Самуилови људи их, тако расуте, нападају, плене и убијају. Како је лоше и на брзу руку била опремљена сва војска, која није имала потребног искуства, види се најбоље по том, што јој наскоро нестаје хране. Присиљен свим тим, прича Лав Ђакон, царев пратилац на овом походу, Василије мора да се несвршена посла враћа натраг. При том повлачењу, у кланцу такозваних Тројанових врата, нападоше их са свих страна маћедонске чете и направише прави покољ. Царев шатор, све благо и сав пртљаг беше заплењени. Сам је Самуило водио своју војску и 17. августа 986. однео ову победу. Њен резултат било је освајање читаве Бугарске, све до Дунава.

Као непосредна последица овог пораза беше нови грађански рат у Византији, који и опет води Варда Склир и други војвода Варда Фокас. Они траже за себе царску круну. У невољи, цар Василије се обратио Русима и само са њиховом помоћу, после дуже борбе, успео је да очува престо. За време те кризе, која је трајала све до 989. год., Самуило је наставио своја освајања на Балкану. Тада је, вероватно, он покорио Рашку и Босну и узео од Мађара Срем, у ком постоји епископија подвргнута Охриду. Мада је, исто тако, узео и Зету с Требињем. У Зети је у то доба владао кнез Владимир; престоница му беше код цркве Пречисте Крајинске, испод Катркола, а област му је обухватала данашњу Црну Гору и један део северне Албаније. Кад је Самуило напао његово подручје, Владимир се склонио на брдо Облик. Остављајући један део војске да га опседа, Самуило је с осталим четама освајао друга места. Притешњен глађу и издајом Владимир се предао, био свезан и послат у затвор у Преспу. *Дукљанска Хроника*, која је за ову партију имала једно доста поуздано житије Владимирово као извор, казује, да је Самуило, љут што није могао освојити Улциња, почо да плени и пали читаву Далмацију, све до Задра. Одатле се, у једном смелом и дотле нечувеном војном походу преко Босне и Рашке, вратио у своју област. На западу је, дакле, Самуило продро даље од цара Симеона; његова је држава уопште највећа словенска творевина на Балкану. Никад више, све до наших дана, нису Словени имали у својој власти толико поседа. На југу, Самуило је 989. год. узео Верију и Српчиште.

Прилично је позната из књижевности, у којој је више пута обрађивана, даља судбина Владимирова. Кћи Самуилова, Косара (у грчким изворима звана Теодора), заљубила се у младог сужња Владимира и измолила је у оца његову руку. Самуило имао је у својој

политици и ширих потеза. Он није ишао само за тим, да, приграбивши земље, поступа са освојеним областима као са сурово покореним подручјем, него је желео да нове поданике на неки срдачнији начин веже за себе и своју државу. Он је, мудро, вратио Владимиру Зету, да у њој и даље влада, али одсада као његов човек, зет и вазал. Исто је тако вратио одузету требињску област и Владимирову стрицу Драгомиру. После овог везе између Маћедоније и северних српских области постале су тешње и срдачније. Српска црква дошла је под власт охридске патријаршије. То је појачало утицај православља и нарочито утицај и ширење маћедонске словенске књижевности међу Србима.

У том времену до 990. год. Самуило је освојио и Епир и драчку област. Он је био зет градског драчког кмета Јована Хрисилија, и вероватно је до Драча дошао с његовом помоћу. Тако је Самуилова држава излазила на три мора: Црно, Егејско и Јадранско, а на северу је била ограничена Савом и Дунавом.

Од 991. год. његова се срећа обрће. Цар Василије II, сав војник, енергичан, доследан и непопустљив, пошто је смирио све унутрашње незгоде, прелази у офанзиву, да рашчисти своје односе и са Самуилом. Вести о овом периоду маћедонске хисторије доста су помућене и несагласне, и на основу њих не да се увек створити потпуно тачна слика. Јасно је само то, да Василије II има успеха, иако још недефинитивних, и да постепено осваја терен. Један јерменски хроничар забележио је једну врло важну чињеницу из овог времена. Цар је био населио у европским тематима много Јермена, дотле поузданих пријатеља Византије, и рачунао је на њих у случају потребе. Кад је, међутим, избио рат, један добар део тих насељеника, са две вође, прешао је Самуилу. Да ли ту нема посредне потврде за Самуилово јерменско порекло?

Кад је Василије, због напада египатских муслимана у Малој Азији, морао 995. год. прекинути ратовање у Европи и поћи на ту страну, обновио је Самуило своје ударце против Византије. Овог пута 996. год., он је кренуо равно на Солун. Град није могао да узме, али је Грцима задао под градским бедемима осетан ударац и заробио је Ашота, сина градског заповедника Глигорија Таронита. Са Солуна кренуо је Самуило на југ Грке, све до Пелопонеза, у смелим и вратоломним залетима. Чим је добио вести о томе, цар Василије је одмах упутио против Самуила Нићифора Урана, врло способна војсковођу. Из Солуна, где је спремио сигурну одбрану, пожурио је Уран за Самуилом и у долини Сперхија наишао је на његову војску. Маћедонци су били изненађени, али, надајући се да Грци неће моћи прећи услед киша набујалу реку Сперхиј, не узнемирише се много. Грци су их, међутим, заобишли и извели ноћни препад. Словени су у тој борби љуто страдали; сам Самуило био је теже рањен и једва је успео да се спасе са исто тако рањеним сином; а на 12.000 његових ратника допало је ропства.

Тај ударац отпочео је низ даљих Самуилових несрећа. Има једна вест, да се он под утиском катастрофа био обратио цару Василију молећи мир. До мира није дошло; и то, како један источњачки извор каже, с тога што се Самуило предомислио у последњи час. Чуо је, каже, да је тад умро последњи бугарски цар – ваљда Роман, јер другог није било – и онда се тргао. Напустио је преговоре и прогласио себе за цара. Вест та у супротности је са грчким изворима, који знају за цара Романа и после тог датума и за његову даљу судбину; а и тешко је веровати, да би се Самуило проглашавао за цара баш сад, после тако крупног пораза. Истина, сам један пораз не би био довољан да дотуче Самуила. Не мање тежак пораз претрпио је и цар Василије, па није подлегао. Али је било разлике у карактеру пораза. У једном Василије, још млад и неискусан, добија ударац као поуку за будућност; он иза тога, с тврдом вером у себе, ради живо даље, иде напред и очевидно доживљава успехе. У другој, Самуила стиже ударац после читавог низа успеха, као казна за превелику смелост, у доба зрелих година кад се недаће теже подносе. У новим борбама није више нападач Самуило него Василије.

Приликом византиског нападаја 997. год. Самуило је готово пасиван. Нићифор Уран је из Солуна продро у маћедонску област и пленио је три месеца. Од почетка новог века акцију против Маћедонске Царевине преузима сам Василије. Год 1101. покорила је његова војска Бугарску, заузела обе старе престонице и порушила много утврђења. Наредне године

напали су Византинци на јужне Самуилове области. Људи су почели губити веру у Самуила. Његов зет, Добромир, без борбе је предао град Верију и постао зато византиски антипат. Други војвода Димитрије Тихонас предао је град Колиндрон, под уветом да с војском добије слободан пролаз до Самуила. Једино је Српчиште храбро бранио војвода Николица, који је, заробљен, презрео грчке части, побегао Самуилу, покушао нове борбе, али поново био заробљен и одведен у цариградске тамнице. После тога Василије осваја Тесалију. У освојеним местима систематски исељава словенско становништво, а доводи грчко. По повратку из Тесалије цар је напао и узео Воден, једну од главних тврђава мађедонских, која је штитила прилаз за Преспу и Охрид. Треће године, 1003., пошто су свршили ствари на југу, Грци опет настављају акције на северу. Те године нападали су Видин. Да спасе тај град, док је досада био пасиван, Самуило сад предузима енергичну диверзију. Лицем на Велику Госпоину рупио је он с војском у Адријанопољ, и опленио град који је сав био у празничном расположењу. Карактеристично је свакако, да Самуило неће да уђе у борбу с царевом војском; он сад не иде у помоћ Видину, као што је некад јурио да спасе Софију. Једино што је покушао било је то, да пресретне грчку војску, кад је после заузећа Видина пошла на Скопље. Василије је затекао мађедонску војску на изабраним положајима код Вардара. Без оклевања, он је прешао набујалу реку, напао изненађеног Самуила и задао му ударац сличан оном у долини Сперхија. Цар Василије ушао је тад победоносно у освојено Скопље, које му је, по Скилицином причању, предао бугарски бивши цар Роман. По заузећу Скопља Василије је пошао под тврди град Перник, у долини Струме, али није успео ни да га освоји, ни да обећањима склони на издају његова заповедника Кракру. Самуило је, по цареву повратку, 1004., покушао нов напад на Солун, али сасвим узалудно.

Самуило је доживео ударце и у породици. Младог заробљеника солунског, Ашота, он је оженио својом ћерком и упутио га је потом за управника драчке области. Млади Ашот (судећи по имену, и он јерменске крви), кад је видео обрт среће Самуилове, издаје Самуила и бежи у Цариград. С њим је у издаји учествовао и сам таст Самуилов Хрисилије. У Цариграду, Василије лепо прими и награди Ашота, усвоји и његове предлоге и поруке о том, како треба удесити напад и предају градова, и поступи по њима. 1005. год. Драч је био поново у византиској власти.

Као што некада цар Симеон није хтео да склапа мира са Византијом, него је стално био с њом "на ратној нози", тако је сад чинио и Василије против Самуила. Он му не дв да одахне. Његове чете често нападају Самуилово подручје и наносе му штете. Од 1004.-1014. год. нема ниједне сигурне вести о ма каквом офанзивном покушају Самуиловом. Место тога, у страху од византиских нападаја, он подиже утврђења и преграђује клисуру у струмичкој долини међу Огражденом и Беласицом. Кад је Василије, почетком 1014. год., покушао туд да се пробије наишао је на несавладиве тешкоће. Увиђајући, да тако неће моћи проћи, он повери заповеднику мађедонске теме Нићифору Ксифијасу да обиђе ове положаје иза Беласице, док он буде нападао с преда. Самуило је за то време, да одврати Василија, послао моћну војску и опет против Солуна, под вођством војводе Несторице; али је та војска претрпела потпун пораз. Међутим је Скифијас извршио свој задатак. На запрепашћење мађедонске посаде појавиле су се грчке чете са Беласице њој у бок и сасвим је растројиле. 29. јула 1014. заметнула се одлучна битка, која је завршила словенским поразом. Сам стари Самуило пао би у византиско ропство, да га није спасао један очајнички јуриш његова сина, али су ипак обојица морали да се бегством спасавају с несрећног бојишта. Самуило се склонио у Прилеп, у један од најтврђих градова Мађедоније. Струмица се ипак одржала, захваљујући томе, што је становништво тврђаве Мачукова камењем и стрелама одбило грчке нападаје. Иначе, словенска је војска страховито страдала. 15.000 људи беше пало у грчке руке. Сурови византиски цар, пун освете, и да застраши, казнио је несрећне заробљенике ослепљивањем, остављајући на сваку стотину по једног ћоравог као вођу. Учинио је то вероватно с тога, што је један одред Словена, под вођством Самуилова сина Радомира, из заседе побио један део његових војника у теснацу између Беласице и Плауш-планине. Кад су пред Самуила стигли ти убогаљени војници, некад цвет његове војске, он је добио срчани удар, и домало је умро, 6. октобра 1014. год.

Самуила је наследио његов син Гаврило-Радомир, лично веома храбар и одлучан, али без праве среће. Изморена дугим и неуспелим ратовањем његова земља беше клонула,

а енергични противник није допуштао да се прибере нова снага. Још исте јесени, 1014., цар наставља ратовање, желећи да искористи победу. После вести о поразу цару се предао град Мелник. Чим је добио глас о Самуиловој смрти Василије је одмах кренуо у средиште мађедонске Државе, у саму Пелагонију, да по могућности докрајчи рат. Његова војска заузела је Штип и Прилеп, а он је сам попалио Битољ, у ком је био двор новог цара. Кад је зазимило вратио се Василије у Солун, почетком јануара 1015. год. Одатле се с пролећа, априла месеца, кренуо опет у Мађедонију, да покори одметнути Воден. Заузевши град, цар је његово словенско становништво преселио у болерски крај, а место њега је довео грчки елеменат; и то не ратаре и раднике, него праве пустахије зване "конторате" – копљанике. Осим тога, у кланцу на путу за Острово и Битољ дао је цар сазидати два нова града, Кардију и Св. Илију. Даље одатле није ишао, него се вратио у Солун.

Притиснут толиком несрећом, а без изгледа на скори успех, Радомир пови главу и посла у Солун једно поверљиво лице, једног Грка с одсеченом руком, да понуди мир и потпуну лојалност. Али је цар понуду одбио. Он је веровао да је Мађедонска Држава у ропцу и да јој само треба задати последњи ударац. С тога упути у могленски крај војску, коју су водили Нићифор Ксифија и солунски заповедник Константин Диоген. Град могленски храбро је бранио војвода Илица. Морао је доћи лично сам цар, да преузме заповедништво над војском, да поткопа и потпали бедеме, и да присили посаду на предају. И одатле је мушко способно становништво пресељено, и то чак у Јерменску, у област Васпуракан. Сам град је спаљен и порушен. Одмах потом пао је и други град могленски, Нотија.

Мало дана иза тог успеха стиже цару Василију посланство од новог мађедонског господара, Јована Владислава. То је био син Самуилова брата Арона, кога је Самуило дао убити. Овај је, вероватно, искористио недаће Самуилове и Радомирове, и пун освете, а жељан власти, убио је Радомира код места Петриска, које се налази код истоименог језера. *Дукљанска Хроника* изрично казује, да га је на то разрачунавање потицао сам цар Василије, разумљиво из каквих побуда. Свиреп, Владислав је не само убио Радомира, него му је дао убити и жену, а сина ослепити. То је било негде с почетка јесени 1015. год., по свој прилици септембра месеца. Дошавши на власт Владислав је похитао да изјави покорност цару Василију и да замоли мир. Василије је био вољан њему одобрити оно, што је Радомиру одбио; то даје, донекле, потврде Дукљаниновој причи о њиховим тајним везама. Али, баш у тај мах, стиже њему угледни великаш мађедонски, кавхан Теодор, како се чини, присталица старог Самуила и његова сина. Он је приказао Владислава врло црним бојама и одговарао је цара да улази с њим у везе. Предложио је чак цару, да се Владислав убије и најмио је за тај посао једног Владисављевог дворјанина. Али, овај дворјанин, вернији Владиславу него Теодору, уби овог на повратку кући. Цар Василије, потакнут сумњама Теодоровим, иначе противник Мађедонске Државе и не жељом да је што пре сатре, узе ово убиство као повод да почне нови рат. Без икакве веће муке цар је овог пута продро до самог Охрида. Одатле је намеравао кренути на Драч и тамо утврдити своју власт, кад му стиже вест, да је један његов одред, који је оперисао у Пелагонији, настрадао од чета мађедонског војводе Ивца. Цар одмах пође у Пелагонију, али се Ивац повукао у планине, немајући снаге да прими борбу с главном грчком војском. Василије се потом вратио у Солун, а две војске посла у два разна правца да узму још заосталих делова Мађедонске Државе и да их смире; једну у Струмицу, а другу према Софији. Прва је узела тврђаву Термицу (Бањску код Струмице?), а друга Бојану код Софије.

У таквим приликама шта би било природније, него прибрати све народне снаге за заједнички отпор? Крвави Владислав сматрао је, да ће ојачати свој положај ако потамани све такмаце и сроднике Самуилове породице. Он с тога ради о глави и зетском кнезу Владимиру. Легенда каже, да је овај, поред свих опомена своје жене, а Самуилове кћери, на обећања и заклетве Владислављеве, дошао у Преспу, и ту, по наредби Владислављевој, био убијен пред црквом 22. маја 1016. год. Жена му је после пренела тело и сахранила у крајинској цркви. Одатле је пренесено најпре у Драч (1215. год.), а после је сахрањено у новом, по њему прозваном манастиру код Елбасана (Шен Ђин). Владимирова држава пала је у плен Владиславу. Култ кнеза и мученика Владимира развио се доста рано. Једно његово латинско житије, у изводу, сачувано је у *Дукљанској Хроници*, а потиче несумњиво из XI века. Политички значај кнеза Владимира, очевидно, није био велик; његов култ с тога

долазиће несумњиво од моралне вредности његове личности. Још увек, на дан његове смрти, иде пук на планину Румију носећи са собом један крст, за који верују да се на њему Владислав заклињао, како му неће учинити преваре. Та свечаност окупља све суседе, православне, католике и муслимане. Исто тако има култа кнежева и у Западној Маћедонији. У манастиру Св. Јована Бигорског, прича се, очувана је глава Владимирова, коју је тамо сам донео.

С краја лета 1016. год. цар Василије, свршивши извесне послове у Цариграду, полази поново против Маћедонаца. Тврди град Перник, који је одолео толиким нападима, био је главни циљ његове нове акције. После тромесечне опсаде (управо после 88 дана) Василије је и овог пута морао да се врати не могавши ни опет нагнати храбру посаду ни на предају ни на издају. Чим је ославило пролеће 1017. год. Византинци су кренули на нови поход. Из Мозинопоља, где је цар чешће зимовао, пошао је према Костуру, пошто је уз пут узео још непознати град Лонг. Али напори његови да освоји тај тврди град брзо, на препад, немадоше успеха. За дуже опседање, међутим, цар није имао времена ни потребног спокојства. Ево зашто. Баш ту њему је стигла вест, да је познати бранилац Перника, војвода Кракра ступио у савез с Печенезима, да се сјединио са Владиславом и да се спрема да, узевши Доростол, нападне цара с леђа из Бугарске. Добивши те гласове Василије почиње да се повлачи, освајајући и рушећи уз пут градове Вишеград, Верију и пределе Острова и Молиска. На путу му јавише, да је опасност прошла у неколико, пошто су Печенези одбили да суделују у борби против цара. Василије крене на то против града Сетине, на изласку из Морихова у битољску котлину, где се налази један царски двор маћедонски и велике залихе жита. Недовољно утврђен, град је без муке пао у грчке руке, с целим пленом. Маћедонска војска пожури у помоћ. Цар Василије јој посла у сусрет заповедника солунске теме, Константина Диогена. Маћедонци су били вешто завели и опколили његову војску и сигурно би је потпуно поразили, да јој није стигао у помоћ сам цар пожуривши са својом коњицом. Кад су маћедонски осматрачи угледали ту војску, у ужасном страху стадоше викат: "Бежите, бежите, ето цара!", нашто сву војску обузе паника. У највећој пометености војска прену на све стране, потпуно неспособна за борбу, заједно са самим Владиславом. После те победе Василије се неко време задржа у Водену да организује нове крајеве, а онда оде на зимовање у Цариград (9. јануара 1018.).

Владислав, који је имао енергију ређе врсте, није клонуо ни после тог пораза. Иза царева доласка он одмах почиње нову акцију, али сасвим на другој страни; вероватно с тога, што се тамо надао лакшем успеху. Он удара на Драч, на који је од почетка своје владавине био бацио око. Али ту, под Драчем, приликом борбе Владислављеве са самим заповедником града, бива нападнут од двојице пешака и убијен. Грк Скилица, а још више *Дукљанска Хроника*, приказују то убиство као нешто тајанствено, односно као неку божју одмазду; у ствари, као да има разлога веровању да је Владислав погинуо од својих људи.

Вест о погибији Владислављевој кренула је цара, да одмах, марта месеца 1018. год., пође у Маћедонију и дефинитивно покори ту земљу. У самој Маћедонији наста малодушност. Земља је била измучена дугим и безуспешним ратовањем и отрована унутрашњом борбом; а изгледи на неки обрт среће не беху никакви. С тога велик део великаша пожури, да се преда цару и спасе своје области и права. Већ у Адријанопољу стигоше му брат и син храброга Кракре, који му изјавише покорност и предадоше 36 градова заједно са дотле неосвојивим Перником. Цар оберучке прими понуду; самом Кракри даде чин патриција и остави га на његовом старом положају. Кад је тако био обезбеђен од Бугарске, Василије пође у Мосинопољ, да уреди и питања Маћедоније. По примеру Кракрином дођоше и многи други великаши са разних страна, из Пелагоније, Моровизда и из Липљана с Косова. У Серу стигао је цара Кракра са осталим господарима предатих градова и лично је изјавио своју подложност. Ту су му се предали и војвода Драгомуж, господар Струмице, кога цар исто направи патрицијем, и Богдан, заповедник "унутрашњих градова." Упада у очи, да је сем Кракре код маћедонских војвода мало бугарских, него превлађују чисто словенска имена, као и код млађих чланова династије. Пред самим градом Струмицом дочекао је цара архиепископ Јован (Давид) са свештенством, молећи за милост у име Марије, жене Владислављеве, која се одрицала свих владалачких права. То је била потпуна капитулација Маћедонске Царевине. У победничком походу цар је прошао Скопље, Штип,

Просек и ушао је најпосле у Охрид, где је дочекан с молепствијима и клицањем. У старој престоници Самуиловој Василије је наишао на огромно богатство; било је, прича се, више од хиљаду кентенара злата и мноштво златом и бисером окићених хаљина и накита. Ту је затекао и Владислављеву удовицу са децом њеном и Радомировом. Цар је био према њима милостив и узео их је под своју заштиту, али их је, у исто време, ставио под надзор. Чак и Владислављева сина Прусијана, који се беше, са два брата, повукао у планину Томор и покушао да тамо организује борбу, прими у Деволу усрдно и даде му титулу магистра. Прусијан и браћа му Алусијан и Арон враћали су се, по именима, на стару јерменску традицију породице. Код Преспанског Језера цар је овом приликом подигао две нове тврђаве, Василиду и Констанцију, у част свога и братова имена.

Али се ипак овом приликом не покорише све војводе и кнезови маћедонски. Војвода Ивац, познат са своје поседе над Грцима у Пелагонији, не хте да призна врховну власт Василијеву и одметну се у планине, да спрема устанак. Грци тумаче његов отпор тим, што је он хтео да обнови Самуилову државу и узме његову титулу и положај. На планини Врохоту, у граду Проништу, Ивац је почео да окупља устанике. Тај је покрет морао бити врло озбиљан, кад је цар лично дошао у Девол, да, примивши царевиће, позове на предају и Ивца, нудећи му исту милост, коју је већ показао према осталим његовим војводским друговима, а упозоравајући га на безизгледност даље борбе. Да би добио времена Ивац уђе у преговоре, отежући их намерно што дуже. Тако је задржао цара готово два месеца. Тада нови охридски заповедник, Јевстатије Дафномил дође на овај план преваре. Војвода Ивац славио је сваке године Велику Госпоину и по старом обичају примао тај дан у свој дом госте и намернике. Јевстатије са двојицом својих људи оде на Ивчеву славу. Овај га прими лепо, иако је био изненађен том посетом. После црквеног обреда Јевстатије позове Ивца на тајни договор у четири ока, па кад је овај дошао Јевстатије га, као физички јачи, обори на земљу и помоћу својих пратилаца веже и ослепи. Узрујаним гостима изјавио је, да то ради у име царево. Убогаљеног Ивца одвео је потом цару Василију, који га даде бацити у тамницу. Јевстатије је, за награду, добио управу над Драчем.

Поред Ивца зна се и за још неке маћедонске војводе, који нису хтели да се покоре. Тако је неки војвода Гавра мислио на устанак и ушао ради тога у везе са Елемагом Францисон, који је био заповедник Берата и признавао Василијеву врховну власт. Кад се дознало за ту заверу, Гавра је био ухваћен и ослепљен, а Елемаг се одбранио од оптужбе и задржао старо достојанство. Устанак је покушао и стари вођа Николица. Он се раније истакао као храбар бранилац Српчишта, али је најзад морао да се преда. Цар Василије га је, као сина једног угледног византинског чиновника, помиловао и именовао патрицијем. Николица се наскоро вратио у Маћедонију и, за владе Самуилове, покушавао нове нападаје на Српчиште. После слома Маћедонске Државе он се спремао на нове борбе. Али, гоњен од Византије и царске војске, видећи све скрхано, Николица се сам једне ноћи предао царевим људима. Био је окован и послат у Солун. Крајем 1018. год. била је читава земља покорена, а Василије је, ради своје енергије, у овим дугим и крвавим борбама, добио назив "убице Бугара".

На Малој Преспи, на острвцу Аилу, још се налазе рушевине старе Самуилове цркве Св. Ахила. За њу стручне архитекте налазе, да представља прелазни тип јелинистичко-оријенталне школе и да има исте диспозиције као Стара Митрополија у Меземврији, на обали Црнога Мора. Друга Самуилова грађевина, црква Св. Германа, у селу Герману, показује утицаје анатолске школе, чије је порекло у Јерменској. Црква је та у новије време поправљана и дограђивана. Поред надгробне плоче Самуилових родитеља и брата му Давида, то су једини остаци Самуилове владавине, која је била тако необична по својим великим успесима, као и по наглим обртима среће. У нашој прошлости није било примера наглијег успеха и наглијег пада, као што је случај са судбином Маћедонске Државе.

На крајњем северу некадашње Маћедонске Државе у Срему, држао се још, после пада свих области на југу, сремски поглавица Сермо. Не могући га, без тежих напора, савладати, поручио му је византиски намесник у данашњој Србији, Константин Диоген, да жели с њим неки лични договор. Сваки је имао да поведе са собом по тројицу слуга; а састанак је требало одржати на сред једне реке, вероватно Саве. На састанку, Диоген уби

Серма и онда с војском крене и без муке узе град Сирмиј, односно Митровицу, који му је предала Сермова жена. Византиска власт прошири се тако, 1019. год., све до Срема на северу и Јадранског Мора на западу.

Освојивши Маћедонску Државу цар Василије није показивао оне суровости, каква би се могла очекивати од њега после оног поступка са заробљеницима иза битке код Беласице; а није наставио ни онај систем хеленизације ове области, како је чинио раније заузимајући извесна места. Место тога, како видесмо, он је на многим положајима остављао старе кнезове и заповеднике. Маћедонија је била подељена у четири теме, а главно седиште управника беше у Скопљу. Важнији градови и тврђаве беху поседнути поузданим грчким људима; а војничко уређење добило је, као у византиским областима Италије, карактер катепаната. Порески систем није удешен према тежем византиском, него је остало да се плаћа за порезу мат жита, мат проса и крчаг вина. Врло важно беше и то, што је Василије задржао автокефалну охридску архиепископију, која се, у традицији бивше бугарске патријаршије, звала и патријаршијом, оставивши јој сва њена права и границе. Цар, истина, не признаје тој цркви патријаршиског достојанства, али то је, после пада Мећедонске Државе, у први мах мало бунило њене припаднике, пошто је на управи остала иста личност, архиепископ Јован. Овај човек успео је изградити код цара да охридској цркви потврди све оне границе, које је она добила за време Самуилово. Повеља о том издана је охридској цркви 20. маја 1020. године. Према тој и још две повеље издане 1019-1020. год., охридска архиепископија имала је под собом 31 епископију: обухватајући на северу Браничево, Београд и Срем, на северозападу Рас и Призрен, на истоку Силистрију, Видин, Софију Струмицу, на југу Верију и Српчиште, на југозападу Бутринто и Јањину. Добар део тих западних епископија добила је охридска митрополија на рачун драчке. Опсег архиепископије охридске обухватио је у главном средину, труп Балканског Полуострва и његов западни део изузимајући Албанију и Приморје. Од Бугарске је у састав охридске архиепископије улазио само западни део. Тежиште делатности охридске цркве било је, дакле, на чисто словенском подручју, које је делимично и раније било, а сад дефинитивно дошло ван домашаја римске цркве. Западни утицај у области Рашке био је деловањем охридског свештенства постепено сузбијен, да касније сасвим ишчезне. Као у цркви, тако је, вероватно, и у свему другом у Маћедонској Држави био видан словенски карактер њезин. Цар Василије и његови наследници дали су после охридску цркву у грчке руке; утицај грчки постепено се јачао и осећао све више; – али он није могао да знатно измени главни словенски фонд, и то једно с тога, што је стварањем словенске књижевности Ћирило-Методијевске школе, и стварањем словенске Маћедонске Државе развијена словенска народна свест; и друго, што је словенским радом од једног столећа створена традиција и богат духовни капитал, који се више нису дали потиснути.

У вези са Самуиловим ратовањем против Византије догодиле су се и осетне промене у Јадранском Приморју. Млетачка Република, која се знатно развила пред крај X века, искористила је сукоб Царевине са Самуилом да ојача свој положај у Јадранском Мору. Сем тога, за време хрватских унутрашњих борби, после смрти Стевана Држислава (+997.), Млечани се уплетоше у хрватске и далматинске послове, штитећи своје трговачке колоније и романско градско становништво. У пролеће, 9. маја 1000. год., кренуо је дужд Петар II Орсеоло против Хрвата и Неретљана, да их присили на вођење обзира према млетачким интересима. Његов поход тога пута личио је на какав триумф. Као победилац, без напора, често и без икакве борбе, он је прошао целу источну обалу Јадрана. Нешто отпора дали су само Неретљани. Прва њихова жртва била је једна група од 40 трговаца, која се из Апулије враћала кући. Код отока Каче савладале су Неретљане многобројније млетачке лађе. У Спљету, где је дужде на свом походу био свратио, појавило се изасланство слободних Неретљана, које је тражило да се њихови саплеменици ослободе, а обећавало да ће доћи дужду сам неретљански кнез са својим људима, који ће дати свечану изјаву: да неће више узнемиравати млетачке лађе и да се одричу оног данка, који су им раније Млечани плаћали за слободну пловидбу. Дужд пристаде и пусти заробљенике, задржавши само шесторицу као залогу за исправност обавезе. Тако се смирише Неретљани с копна. Корчулани, који уђоше у борбу с Млечанима, бише савладани. Крвав отпор дат је дужду и на отоку Ластову. Ово за гусаре врло погодно острво са својим многим драгама и кланцима било је код Млечана веома озлоглашено. С тога су сад тражили, да се разруши ластовски град и да буде потпуно

напуштен. Кад су Ластовљани то одбили дошло је до борбе. Млетачка надмоћ однела је победу; ластовски град би срушен и опустошен. Код цркве Св. Максима, на малом једном оточићу, дође дужду на поклоњење и дубровачки епископ и изјави му оданост у име свог града. Тако је дужд Петар II с успехом завршио своју експедицију. Кад је 1018. год. била срушена Маћедонска Држава, и кад победоносне византиске војске дођоше до Приморја, признадоше и Хрвати византиску врховну власт. Вероватно је, да су то с њима заједно учинили и Неретљани. Тако је цар Василије II постао врховни господар свих Јужних Словена сем Словенаца.

Зетска држава

Огромно Василијево државно наследство пада у слабе руке. Иза његове смрти, 1025. год., дође за кратко време на власт брат му Константин, а после овог мужеви и љубимци његове кћери Зое, једне касно удате принцезе, која је у старости журила да надокнади строго и уредно проживљену младост. Двор је поново постао средиште сплетака и узајамних оптуживања. У покрајинама јављају се покрети појединих угледнијих вођа и заповедника, који желе да избију на површину и који теже да се дочепају и самог престола. Са севера почињу да бивају све чешћи упади Печенега, који добро осећају да у Цариграду није сва пажња обраћена питањима одбране државних граница. У Царевини, са новим и случајно нађеним царевима, какав беше, на пример, Михајло IV Пафлагонац, долазе до власти разни сумњиви и скоројевићски елементи. Развија се и корупција. Притисак политички и економски огорчава људе и изазива протесте и побуне. Нови режим прекинуо је и са традицијом Василијеве политике у Маћедонији. За охридског архиепископа доведен је један Грк, Лав, учени хартофилакс цариградске Св. Софије. Тако је укинуто последње високо звање словенске хијерархије и окрњено право словенских епископа да бирају свог поглавара.

Међу Словенима још су биле доста живе традиције о својој држави и доста јака племенска свест у супротности према Грцима. С тога је сасвим разумљиво што се на притисак власти јавио јак и бунтован отпор. Тим пре, што је и нова пореска политика византиских власти, с одбијањем примања прихода "у природи", раздражила свет у Маћедонији. Отворен устанак изби, кад у земљу стиже из грчког ропства Петар Дељан, који се издавао за сина цара Радомира. Устанак је букнуо 1040. год. на северу, у околини Београда, на подручју угрожаваном од Печенега, где се Петар, вероватно, надао и помоћи од Мађара, пошто му је мајка, ако је он доиста био Радомиров син из првог брака, била мађарска принцеза. Устанак се брзо рашири по свој данашњој северној Србији и доприје до Ниша и Скопља.

У исто време изби и устанак у Драчу против тамошњег грамжљивог византиског заповедника, а на чело устанка дође неки Тихомир, као одличан војник. Очевидно је, већ по имену вође, да је у том устанку словенски елеменат узео жива учешћа.

Поред та два, избио је и устанак у Зети, најозбиљнији и најуспешнији. После убиства кнеза Владимира, прича *Дукљанска Хроника*, у земљи је настало безвлађе и злурадост. Которани су убили кнеза Драгомира с мотивацијом, да неће више владара који ће их притискати, и да је дошло време када владара нестаје. Али после грчког завојевања у земљи је настало тешко стање. Син Драгомиров, Доброслав, узео је на се перфидну улогу, да подбада Грке на све веће опачине, правећи им се иначе као пријатељ, а бунио је с друге стране народ против угњетача. И једног дана, киван на Грке, народ се диже и поби све њихове великаше, који се затекоше међу њима. Тада позваше Доброслава, који прими власт над народом и поче борбу за ослобођење. Тај Дукљанинов Доброслав у грчким списима зове се Стеван Војислав, и ми сви ово друго име, пошто се налази у поузданијим изворима, узимамо као право. Грци су нам забележили, да је први устанак међу Србима букнуо 1035/6. године, али да је брзо завршен једним наметнутим уговором. Војислав је био узет за таоца и одведен у Цариград, а надзор над побуњеном земљом поверен Теофилу Еротику. Војислав је наскоро побегао, дочепао се својих планина и почео борбу, завладавши убрзо читавим крајем од Захумља до Скадарског језера.

Зетском успеху знатно су помогли устанци Дељанов и Тихомиров. Као услед ватре подметнуте с више страна читав је Балкан буктао у побуни. Дељанова војска сједини се с Тихомировом. Да не би било борбе о првенство, Тихомир би убијен, а Дељан проглашен за јединог владара. Победоносна војска устаника продре чак до стародревне Тебе. Уз пут, као у Епиру, где су убили пореског старешину, придружише им се и други незадовољни елементи. Цар Михајло, уплашен, побеже у Цариград из Солуна, у коме се тад случајно

налазио. Усред тих успеха стиже устанике несрећа. Алусијан, син фаталнога цара Владислава, који је био намесник у Ерзеруку, па ради неких неправилности стављен под истрагу и прогоњен, побеже у Европу и, чувши за устанак, јави се Дељану код Острова. Он је пожурио да се поставио као кандидат за престо, иако то није хтео одмах да каже. Дељан га је примио лепо, поделио чак власт с њим и дао му добар део војске, да с њом заузме Солун. Али неспособни Алусијан претрпи пораз. Да се освети Петру за прекоре с тога, и да га уклони као такмаца, Алусијан га даде, на једној нарочито приређеној гозби, опити и ослепити. То недело не донесе му оно чему се надао; народ није био нимало вољан да пође за таквим човеком. Алусијан, видећи то, оде Грцима. Цар Михајло, обавештен о свему, пожури према Острову, нападе тамо пометену војску и порази је, а слепог Дељана зароби. Иза тог пође за Прилеп, који је бранио Манојло Ивац, вероватно сродник храброг војводе Самуилова. Пошто су освојили тај град Грци су пошли према северу, где су устаници дали последњи отпор код Бојане, близу Софије. Кад је и тај био скршен, 1041. год., читава Маћедонија допала је поново под грчку власт.

Срећнији беше у својим борбама Стеван Војислав. Протеравши грчке власти, он је у својој горовитој отаџбини био несметан од Грка све док није сам дао повода за нападај. Цару Михајлу, који се бавио у Солуну, беше послата, вероватно из Јужне Италије, једна велика пошиљка злата од 10 кентенара. Бура је лађу са тим драгоценим теретом бацила на зетску обалу. Војислав је злато, које му је тако дошло на ноге, запленио и задржао, поред свих протеста царевих. Тада се цар Михајло одлучио да казни одметнутог кнеза. Евнух Георгије Проват доби наредбу да крене у Зету. Тај војсковођа западе у зетским кланцима у спремљену заседу, 1040. год., и би потпуно поражен. У овој борби нарочито се истакао Војиславов син Радослав, који је убио једног од грчких заповедника и тим унео прву забуну у њихову војску. Спречени Дељановим напредовањем, Грци нису могли да одмах понове нападај, него су морали пустити, да се Војислав ојача и довољно спреми за даље борбе.

Цар Михајло није доживео нове потхвате у Зети. Умро је, још млад, крајем 1041. год. У Цариграду је цео почетак наредне године прошао у дворским побунама; царица Зое била је отерана у манастир и поново враћена, а на престолу се за пола године измењаше два цара. Од 11. јуна 1042. трећи муж царице Зое и нови цар Византије постаде Константин IX Мономах. Једно од првих дела новога цара беше казнена експедиција против Зете. Драчки заповедник, патриције Михајло, доби заповед да покори Зету. *Дукљанска Хроника* има вест, да је цар послао посебне људе са доста злата и сребра, да покрене против Зећана рашког жупана, босанског бана и захумског кнеза. Ако би та вест била тачна, онда би то значило да те земље нису у то време биле у потпуној грчкој власти, него да су домаћи владаоци, можда под номиналном грчком врховном влашћу, имали извесна аутономна права, или су их можда сами себи проширили услед метежа у Царевини, изазваних Дељановим и Зетским устанком. Ти су се владари одазвали позиву, послали своје чете у помоћ и поверили их Љутовиду, хумском кнезу, као врховном заповеднику у том походу. Он, доиста, крену против Зете с требињског подручја, а Грци са великом војском (говори се о 60.000 људи) навалише од Скадра и Бара. Зећани се повукоше у кланце црмничке нахије. Грци су опленили богате долине приморске Зете, и не хтедоше да иду дубље у планине. На повратку наиђоше све кланце око Сутормана поседнуте од Зећана. По причању Грка Кедрена, Срби су осули на Византинце камење и стене и стреле са својих висина, а ови су, не могући да употребе своје оружје, гледали само да изнесу живу главу. Настрадоше ужасно. Као вихор, јурнуше Зећанци за преплашеном гомилом, која је, по грчком извештају, изгубила 7 заповедника и на 40.000 људи, и гонише их све до реке Дрима.

Победивши тако Грке, Војислав се обрте према Љутовиду. Изабра 50 од заробљених Грка, па их, онако заплашене и рањаве, посла пред собом Хумљанима, да испричају грчку погибију. Љутовид је, међутим, неактиван чекао код Клобука. Кад је Војислављев син Гојислав стигао са зетском војском пред Клобук, није му било тешко да разбије савезничку војску. Сам је Љутовид био рањен на мегдану са Гојиславом и двојицом његових људи. Зетски успех био је, према том, потпун на обе стране. Границе Војислављеве државе допреше, по Дукљанину, све до Војуше на истоку, а читава требињска област (с Конављем) на западу, заједно с неким деловима приморског Хума (до Стона) дође под његову власт. Ова је победа била извојевана крајем 1042. године.

После овог пораза Византија није предузимала ништа против Зете. Задржале су је, вероватно, у први мах опасне навале Руса, који стигоше до под саму престоницу (1043. год.) и заплети с Норманима, који почеше систематски потискивати Грке из јужне Италије. На сам Балкан све чешће упадаху гомиле Печенега. Византија је на муци с њима. Једне мити, друге шаље у војску, у Малу Азију, а треће, по предлогу намесника у Бугарској, насељава у подручју између Ниша, Софије и Скопља. Грамжљиви, насртљиви, непоуздани, они постају напаст Царевине; њихови походи, пљачкашки и разбојнички, допиру понекад до самог Цариграда. Војислав је, због свега овога, у далекој Зети био остављен на миру. Једино је дубровачки грчки стратег Катакалон намеравао једну превару у стилу оних, какве су изведене против Ивца и Сермона. Он се понудио Војиславу да му буде крштени кум једном новорођеном сину. Војислав је, лукав и опрезан, тобоже пристао и уговорио састанак у једном пристаништу. Катакалон је стигао са ратним лађама, али кад је ступио на сухо, искочише из заседе Војислављеви људи, те га с пратњом ухватише и оковаше. Срби на то освојише и ратне лађе, те на њима одведоше Катакалона као сужња у Стон. Војислав је умро у Прапратни, у својој престоници, и сахрањен је у цркви Св. Андрије.

После Војислављеве смрти, према причањима *Дукљанске Хронике*, покушало је становништво требињске области, под водством неког Доманца, да се ослободи зетске врховне власти. Наследник Војислављев, Михајло, имао је доста муке док је савладао устанике, захваљујући за коначни успех свом, у борбама с Грцима већ опробаном, брату Радославу. Са Византијом Михајло нема уопште никаквих сукоба. Он је био задовољан, као и отац му Војислав последњих година, да њега Византија остави на миру, да би могао средити своје односе у Зети и са суседима. Византија је, међутим, сита дворских криза и сплетака, решила једном војничком побуном за дужи низ година питање царства и царске династије. Год. 1057. проглашен је за цара Исак Комнен, први из династије Комнена, која ће Византији после дати три узастопна велика владара и која ће, последњи пут, обновити амбиције и традиције Источне Царевине Јустинијанове. Исак је владо мало, и сам је помогао да дође на престо његов пријатељ и одлични финансијер Константин X Дука, који је имао да среди поремећену администрацију у држави. Михајло је, негде око 1052. год., ушао у интимније везе с Грцима и добио је титулу њихова протоспатера, а има вести и да се оженио једном грчком принцезом. Шта је Михајла определило да се приближи Византији није поближе познато; односи у суседству, колико се данас зна, нису по њ били много опасни.

У XI веку Балкан је био са више страна преплављен нападајима туђих народа. Руси су долазили под Цариград; Мађари су одавно почели да се спуштају преко Дунава; Печенези су се већ угнездили у неким крајевима, где се у месним именима још очувао спомен на њих (ср. на пример Печењевце, Печеноге и сл.). Год. 1065. избило је у наше крајеве још једно ново племе. То су били Кумани, или по руском Половци, племенски сродници Хуна и Авара. Они су избили на Балкан за Печенезима, а потискивани од Руса. Њихова појава, 60.000 на број, значила је читав ужас. Они су као поплава прелили читаву Бугарску и допрли чак до Цариграда, Солуна и Хеладе, а да им грчка војска није нигде ставила озбиљан отпор. Кумане је, у главном, уништило то, што су се разлили сувише далеко, па су, онда страдали као појединачне групе. Кад су, притешњени, замолили милост, населише их по области око Скопља, где Куманово још и данас носи јасан траг спомена својих некадашњих житеља. У Мађарској, они су се одржали дуже и трагова о њима има много више. Још опаснији од тих северних нападача беху за Византију авантуристички Нормани, добро познати ради својих смелих подвига у хисторијама свих северних европских народа. Они су 1073. имали у својој власти целу византиску Јужну Италију, а од онда показаше јасно своје тенденције да се пребаце и на источну обалу Јадранског Мора. Они су радили донекле у споразуму с папама, које су раскинуле све везе с Византијом и 1054. год. објавили и дефинитивни прекид с цариградском патријаршијом.

Роман, син некадашњег намесника данашње Србије, Константина Диогена, беше, чудним стицајем прилика 1067., постао цар. Год. 1071. изгубио је једну битку и царство. У Цариграду, по обичају, почеше страсне сплетке и борбе око престола. Роман је у Малој Азији узалуд покушао да се одржи; али је ту, на очиглед Турака, који су све више узимали маха, открио унутрашње борбе Византије. Сем Турака, Царевини се јавише непријатељи и с

других страна. Јужна Италија, под вођством Нормана, сасвим се ослободи византиске власти. Ове метеже и борбе искористише, међу осталима, и маћедонски Словени, чији се борбени дух не беше смирио ни после толико скупих искустава. Можда је било каква потстицаја за то од људи цара Романа. Маћедонски бољари, већином из околине Скопља, под Ђорђом Војтехом, чије име не казује словенско порекло, дигоше прави устанак. Да у борбама не би остали осамљени, они се обратише за помоћ кнезу Михајлу у Зети. Сигурно је било сећања на сродничке везе између Самуила и Владимира, односно на заједнички рад маћедонских и зетских поглавара. И устанак Војислављев, сасвим вероватно, не пада случајно кад и акција Петра Дељана. Михајло прихвати њихову понуду и даде им као поглавицу свога сина Бодина, 1073. год. Са Константином Бодином Михајло је послао војводу Петрила и врло мали број војске, свега 300 људи. Опрезан, Михајло као да није хтео да улази у велику авантуру и хтео је само да одржи везе с покретом и да осмотри општу ситуацију. У Призрену Бодина прогласише, према традицији која је још била жива за "бугарског" цара, и по последњем бугарском цару Петру он доби ново име Петар. Скопљански намесник, који покуша да угуши покрет, би поражен и заробљен. На то се маћедонска војска, недовољно мудра, и жељна да покрет што више територијално прошири, подели на двоје: једна пође према Нишу, с Бодином као вођом, а друга у јужну Маћедонију. И Михајло, помаган од Хрвата, нападе на драчку област и византиске градове у Далмацији, верујући после првих успеха, да је покрет на добру путу. Међутим, јужни део маћедонске војске, који беше без напора узео Охрид и Девол, настрада под градом Костуром. Тамо се беше прикупила не само византиска војска, него и неки бугарски и маћедонски великаши који су били против устанка. Сузбивши Петрила, Византинци се обрнуше против Бодина, уз кога беху пристали сви крајеви од Срема до Видина. Кад Византинци узеше Скопље Бодин се, у зиму, по снегу, упути из Ниша према Зети. Код Пауна, на Косову, стигоше га Грци, потукоше га и заробише. Тако је скрхан и овај маћедонски устанак. Као заробљеника одведоше Бодина у Цариград, где га затворише у манастиру Св. Срђа и Вакха. Кад је Исак Комнен био послат у Сирију, упућен би тамо, у Антиохију, и млади Бодин. Одатле се спасао и вратио у отаџбину помоћу млетачких бродара, које за то беше најмио његов отац.

Кад је скршен маћедонски устанак, Византија одлучи, да казни и Зећане и Хрвате. Драчки намесник, Нићифор Бриеније, доби наредбу за нападај. Кратки извештај његова сина каже, да је он победио зетског непријатеља, да је узео таоце и да је оставио посаде у важнијим местима, нарочито далматинским, које је опет повратио ромејској власти. Карактеристична је његова опрезност, за већу сигурност војске, да је дао прокрчити кланце и путеве, како не би прошао у тој горовитој земљи као његов претшасник. Знамо, да је овом приликом потпуно уништена Преспа и опљачкан храм С. Ахилија. *Дукљанинова Хроника* додаје још, да је у овим борбама Михајло погубио све синове сем заробљеног Бодина. Борба је завршена 1074. год.

У Риму је, у ово време, био на челу цркве као папа моћни Гргур VII, једна од најистакнутијих и најауторитативнијих личности у целој хисторији папа. Као представник божије моћи он је на земљи хтео папској власти да створи не само морални, него – стварни физички престиж. Он хоће папску моћ да натури као државну; хоће да буде дародавац круна; главни регулатор светске политике у религиозном замаху. Он 1076. год. доводи до престола хрватског краља Звонимира, али као вазала папске курије. Изгубивши поверење код Византије, кнез Михајло је морао тражити наслона на некој другој страни. Природно је, да га је потражио код тада силног папе Гргура, који му је од главних европских сила био најближи. Вероватно је деловао и пример хрватског краља. Папа није имао никаква разлога, да Михајлову понуду не прими. У једном писму од 9. јануара 1078. Михајло се назива краљем. Према томе, он је ту титулу добио по својој прилици током 1077. год. Папа је, примањем Михајла, хтео очевидно да појача свој утицај на источној страни Јадранског Мора, односно да поврати позицију изгубљену 732. године. Врло је вероватно, да је папа и од Михајла тражио да призна његову врховну власт, по свом освештаном начелу. Михајло је то признао исто као и Звонимир, без икаква уштрба по политички значај своје државе. Напротив. Она је тим само добила; имала је сад формално признање са најкомпетентнијег места у Европи. Вреди забележити, да је тих година, 1076. год., и трећа словенска држава, Пољска, добила "краљевство" од Гргура VII.

Михајло је желео, да у својој држави добије и посебну архиепископију као верску централу. О том је и писао папи Гргуру. Католици његова подручја, – а и он сам беше католичке вере, – беху под влашћу дубровачке епископије, коју недавно беху потчинили спљетској архиепископији. Разумљиво је по том, што Михаило није радо гледао, да његови поданици имају свог верског поглавицу у туђој држави. Али он није дочекао да му се та жеља испуни. Тек је за време владе његова сина Бодина, 8. јануара 1089. год., барска епископија добила дуго жељено унапређење.

У Византији крајем седамдесетих година XII века наста права јагма око царског престола. У борбу уђоше ништа мање од пет разних кандидата, који нису презали ни од каквих средстава. Као кандидат истиче се и познати нам драчки заповедник Нићифор Бриеније, кога победи ретко способни Алексије Комнен, главни заповедник војске и домало цар Византије (1081. год.). У тим византиским међусобицама Михајло није учествовао, али је појачао свој углед. За то време он је, међутим, живо развио везе са Норманима. Још 1073. год., кад је био потучен скопљански заповедник, беше у његовој војсци заробљен један лангобардски официр из доње Италије. Њега Михајло, по примеру Самуиловом, направи зетом. Овај је човек, изгледа, био нека врста Михајлова посредника. Вођа норманске странке у Апулији, један од најбогатијих грађана, Аргирац из Барија, долази лично краљу Михајлу и у априлу 1081. год. удаје за Бодина своју кћер Јаквинту. Ова веза појачала је донекле и акција драчког заповедника Ђорђа Мономахата. Заражен примером свог претходника, и он је спремао устанак и сањао о круни. Ради тога је ушао у преговоре с Норманима и Михајлом. Кад је ствар постала опаснија, и кад је Алексије показао више снаге, него што је овај претпостављао, Мономахат немаде снаге да се упусти у пустоловину, него добеже Михајлу.

Нормани, под вођством Роберта Гвискара, а од средине 1080. год. и са пристанком папе Гргура, беху се решили да се пребаце у подручје драчког темата и да се ту стално угнезде. То су старе тежње свих господара Јужне Италије. Одатле, старим емпоријама Источног Царства, тражећи за своје колико освајачке толико и лакоме прохтеве погодно подручје. Византија је брзо осетила њихову опасност. И једни и други рачунаху на Србе, чија би помоћ у тим областима била драгоцена. Решити се, међутим, било је врло тешко, јер је исход борбе био веома неодређен. Дубровник са својом флотом пристаде уз Нормане. Млечани, бојећи се од Нормана за свој положај на Јадрану, присташе уз Византију. Вероватно је држање Млетака утицало на Србе у Зети, да се сувише не излажу. Краљ Бодин, који је некако у то време наследио оца, водио је дволичну политику; он је тобоже пристао уз Византију, и кад је цар Алексије лично дошао под Драч и он је лично довео тамо један одред своје војске. Али стварно у борбе ни за једну ни за другу није хтео никако да уђе. Роберт се искрцао у Валони у пролеће 1081. год. и убрзо је с војском пао под Драч. Док је он опседао град стиже цар Алексије у помоћ својима, али претрпи тежак пораз, 18. октобра 1081. Бодин је, стојећи по страни за време те борбе, чекао исход. После те победе Нормани освојише Драч и продирући даље узеће током 1082. год. целу Маћедонију с Охридом, а на северу Скопље, даље Епир и Тесалију.

Дукљанска традиција потврђује за Бодина карактеристику Ане Комнене, да је био "врло ратоборан и пун подмуклости". Он је, прича се, потиснуо све рођаке централишући власт у својој руци. Он укида патријархално заједничко владање читаве породице са посебним сродницима – владарима појединих жупа, који су били у многом независни. Његово држање у борби под Драчем довољно карактерише његов морал. Он искоришћава то, што су Нормани пресекли везе између Зете и Византије и што су тежиште своје акције пренели више на југ. Њему је остало слободан север и северо-запад. У то време Бодин је узео Рашку и направио је обичном покрајином Зете, давши јој за управника два своја дворска жупана Вукана и Марка. Затим заузе и Босну и постави у њој неког кнеза Стевана, исто као свог намесника.

Цар Алексије, као некад Василије II, није клонуо после првог пораза, него енергично прибира војску за нове борбе. Од 1083. год. он постепено потискује Нормане, док их после смрти Робертове (1085.) није присилио да потпуно напусте Балкан. *Дукљанска Хроника* бележи, да је Бодин том приликом добио Драч. Ако је то и било, – а потврде за то нема, – то

је трајало врло кратко време. Византији је Драч био и сувише важна тачка, а да би је они лако прегорели. Бодин не беше ничим задужио Царевину, да би она имала према њему обзира. Постоји и друга вест, исто тако недовољно сигурна, да је Бодин био посео и Дубровник и саградио у њему тврђаву. Повод за то су дале неке династичке свађе, које је нарочито изазвала Бодинова жена Јаквинта. Бодин је, доиста, био човек врло немирна духа. Запосленост Византије са Печенезима он је искористио, да чешће врши упаде у византиске области. При једном таквом нападу он је 1090. год. био заробљен, али се брзо дочепао слободе, не зна се којим начином. Вративши се у отаџбину, он поново постаје активан и већ 1091. год. улази у нове борбе заједно са рашким жупаном Вуканом. Ана Комнина, главни грчки извор за ово доба, "била је тачно обавештена да између Византије и Срба лежи читав појас земље и знала је да тај није без утврђења. То је, дакле, била типична византиска гранична ивица, какву су они одржавали нарочито према ратоборним народима, који су се сваки час залетали у византинске области да пљачкају и освајају".

После 1091. год. престају грчке вести о Бодину. Изгледа, да је он, заузет домаћим борбама с рођацима, био мање активан према Грцима; а биће тачно и то, да је његово ропство 1090. год. дало повода домаћим противницима да дигну главе и да је уопште Бодинов углед почео да пада. С Бодиновом низбрдицом почео је да опада и значај саме Зете. Све активнији постаје рашки жупан Вукан, који крајем XI века води главне борбе с Грцима. Поприште борбе је у главном западни део Косова, где се Звечан налазио у српским, а Липљан у грчким рукама. "Граница је почињала на Дриму, ишла је њиме па се на североистоку проширивала у гранични руб и окретала Топлици, пошто Врање пре Вукановах освајања није било српско". Вуканови упади, иако четничког карактера, били су озбиљни и задавали су бриге престоници. Сам је цар обилазио погранична утврђења. За Вукана се пише, да је страшан и о његовим се нападајима пише с грозом. 1093. он је заузео и попалио важни Липљан. То нагна цара да сам крене на границу. Дознавши за царев долазак, Вукан му посла у Скопље писмо с поруком, да је до сукоба дошло због изазивања грчких граничних власти, а он да је лично спреман на лојалне суседске односе. Да то покаже понудио је цару таоце између својих рођака. Цар се, чудновато, задовољио том изјавом и вратио се у Цариград не предузевши никакве друге мере. Вукан је, прошавши неочекивано добро, наставио доскора своју четничку акцију. Шта више, он је те године код Звечана разбио и војску драчког заповедника, а царева синовца Јована Комнина, која беше кренула да га смири. После те победе, Вуканове се чете залетаху до Тетова, Скопља и чак до Врања, не ради освајања, него ради пљачке и из ратничке обести. То изазва цара да идуће године поново крене на Србију. Кад је стигао у Липљан посла му Вукан своје посланике нудећи поново мир и таоце. Цар, заузет династичким сплеткама у Цариграду и рђавим вестима с Дунава, пристаде поново. Вукан овог пута пође лично код цара са својом пратњом рођака и жупана, као прави владар. Том приликом предао је цару и тражене таоце, 20 људи, и своја два синовца Уроша и Стевана Вукана.

У ово време пада и почетак крсташких ратова. Продирање Турака у Малу Азију и освајање Палестине са Јерусалимом давало је повода папама, да крену акцију о "ослобођењу светих места". Иницијативу је дао агилни Гргур VII. Кад је папа Урбан II 1095. год., на саборима у Пјаченци и Клермону, стао да зазива помоћ кришћанског света за крсташки рат и у одушевљеним проповедницима, као Петру Амијенском, наишао на погодно оруђе, узталаса се читав запад и убрзо се организова први поход у Палестину. Али крсташи, скупљени са разних страна, од белосветских авантуриста, беху све пре него заточници божији. Гибон их је назвао оштро "животињама без разума и без човечности", а немачки хисторик Г. Кауфман рече за њих да су били "поруга на религиозне циљеве, које су узели за плашт". Један, и то већи, део тих крсташа прошао је и кроз наше земље долазећи нам преко Мађарске. Они су обично прелазили код Београда и моравском долином ишли до Ниша, а одатле понајчешће преко Софије и Адријанопоља за Цариград. Први је прошао, у пролеће 1096. год. француски витез Готије са своја четири сина и 15.000 људи. Још испред Београда они су изазивали против себе тамошње становништво крадући и отимајући њихову стоку. Кад су, кренувши из Београда, зашли у густе моравске шуме, између њих и тамошњег становништва почињу праве борбе. И једна и друга страна хоће пљачке; а мржња је била велика код наших и због тога, што је цео поход личио на завојевачку најезду. У густежу шума, где их наши пресрећу, погинуо је међу осталима и сам Готије. Друга група крсташа,

под вођством Петра Амијенског, хотећи да освети раније другове, изазива нове сукобе. Од њих је, већ пре преласка Дунава страдао Земун, а после нарочито Ниш, у ком је грчки заповедник према њима имао обзира и био на вери обманут. Трећи одред, највећи, под вођством Готфрида Буљонског, прошао је мирно, пошто су и грчке власти и сами крсташи предузели потребне мере опрезности и пажње.

Последњи су од крсташа прошли нашим земљама Провансалци, у зиму 1096./7., под вођством тулуског грофа Рајмунда. Они су дошли у Далмацију преко северне Италије и Истре, сувим, не обавестивши о том хрватског краља. С тога је сасвим разумљиво што су на путу имали много неприлика. Хрвате и Србе њихов опис приказује као сурове и грабљиве, пуне неповерења, који беже од њих и неће да им чине никакве услуге. Замља, кроз коју су прошли, описана је тачно као брдовита и уз то као горовита, с великим рекама; слабо је обрађена и мало настањена. Становништво јој се, у главном, бави сточарством. На том путу страдали су последњи одреди и залутали и одвојени појединци од домаћих, непријатељски расположених, људи. За освету, и да застраше, крсташи су секли словенским заробљеницима руке, ноге и носеве или су им копали очи, и тим су их огорчавали још више. Тај тешки пут крсташа трајао је до Скадра четрдесет дана. У Скадру их је, међутим, краљ Бодин примио врло лепо и побратио се чак са грофом Рајмундом. Али није могао да спречи и даља узнемиравања крсташа, која су престала тек њиховим доласком у Драч.

Од крсташких похода, ма и краткотрајних, страдале су све балканске земље сем Рашке и Босне. Рашка је, склоњена, не бивши ником на путу, остала потпуно поштеђена. То је несумњиво било од извесног значаја и помогло је још више јачању Вуканову.

Састанак Бодинов са Рајмундом последњи је хисторијски спомен, који је очуван о зетском краљу. Датум његове смрти није познат; али у новом српском покрету од 1106. год. њему више нема трага. Врло је вероватно, с тога, да је умро негде између 1098.-1105. године. Сахрањен је код Скадра, у цркви Св. Сергија и Вакха. Да је режим Бодинов био врло непопуларан казује изрично *Дукљанска Хроника* причајући, да народ није хтео за владара његова сина Михајла "ради рђавштине његове мајке", него узе Бодинова брата Доброслава. Из тога, зетска хисторија је испуњена крвавим смутњама око престола, у којима се ради власти жртвовало све. Једни претенденти делују из Драча, помагани од грчких власти и пријатеља, а други се групишу у Рашкој око Вукана, тражећи да им он осигура власт у Зети. Вукан искоришћава те слутње, улази с војском у Зету и, заробивши Доброслава, доводи на престо Кочапора Бранисављевића, али као свог штићеника. Рашка се тако диже изнад Зете и преузима вођство у српском племену. Кочапору је тај притисак Рашке био врло тежак и он је гледао да помоћу других српских области поврати ранији значај Зете. Ради тога узима за жену кћер босанског бана, чија је овисност од Зете, услед последњих метежа, постала врло лабава. Кад је покушао да и хумску земљу поврати у стари одношај покорности, наишао је на отпор и погинуо у тим борбама.

Иза Кочапорове погибије дошао је на престо, опет обилажењем непосредне Бодинове линије, Владимир, син Владимира, најстаријег брата Бодинова. Овај је напустио мисао о борби с Рашком, сасвим се приближио Вукану и постао је чак његов зет. Тако је за извесно време – Дукљанин говори о дванаест година – осигурао својој земљи мир.

Крсташки рат у Малој Азији довео је, међутим, до сукоба између Византије и крсташа. Међу грчким противницима нарочито се истицао Боемунд, син Роберта Гвискара, пун старих наслеђених мржња против Цариграда. Крајем 1104. год. он се вратио у Европу, да тражи помоћи и савезника против Грка, оптужујући цара као потајног помагача Турака. Знајући везе и активност Боемундову, цар Алексије 1105. год. пређе у Солун, да се обавести о стању на западу Балкана и да препоручи преглед и поправку тамошњих утврђења. Услед ових спремања стиже му вест, да су поново започели нападаји Срба из Рашке. Не може се ничим утврдити, да ли је у тим нападима било какве везе са Боемундом. Вукан је с пролећа 1106. год. напао драчког намесника и потукао га је. Али кад му стиже вест, да се цар лично, по четврти пут, креће према Рашкој и да је на путу дошао у Струмицу, он прибеже и опет свом опробаном средству: пожури да пошаље посланство и да поново понуди таоце, све као знак своје добре воље. Цар и овог пута, не желећи заплета и да би пресекао све основе за какве

везе Срба с опаснијим противницима, прими извину и, шта више, смени дотадашњег драчког заповедника. Та царева добра воља и нарочито његова врло озбиљна спремања за рат деловали су на Вукана да остане у борбама између Византије и Боемунда не само потпуно неутралан, него чак и пријатељски према Царевини. Нама се чини, да би у овом походу од 1106. год. могли можда наћи основу за датирање догађаја око Кочоперова доласка на престо у Зети. Да није сукоб изазван мешањем драчког заповедника у унутрашња рашко-зетска питања и да није, због тога, дошло до његове смене? Било би, ипак, мало сувише наивно, да цар толико пута верује Вукану, ако овај није морао да се брани разлозима, који би цара могли уверити, да он није изазивач у свакој прилици.

Хронолошки ред догађаја, који су се за све то време развијали у српским земљама, не да се тачно утврдити. Поузданих извора за тај период нема, а вести *Дукљанске Хронике*, мада су у овом периоду нешто сређеније, нису ипак такве врсте, да се можемо на њих ослонити без устручавања. Главни моменти, према њеном причању, били би ови. Превласт Рашке у Зети није била без отпора. Борбе у династији не престају, захваљујући поглавито, нескрупулозној и свирепој Јаквинти. Ова уклања с власти краљеве Владимира и старог Доброслава и поврaћа на престо свог сина Ђорђа. Бранисављевићи, потиснути с власти и несигурни за живот, траже склоништа и потпоре у Драчу. Заповедник Драча, Јован Комнен, доцнији цар, радо употребљава прилику да се уплете у зетске односе. Грчка војска победи Ђорђа и заузе Скадар. За владара би доведен Грубеша Бранисављевић, очевидно као штићеник Грка. Разумљиво је с тога, што се Ђорђе обрће сада према Рашкој, у коју се спасао, док му је мати Јаквинта била ухваћена у Котору и послата у Цариград, где је и умрла. С рашком помоћу Ђорђе, у једној бици код Бара, савлада Грубешу, који и сам погибе. Поучен искуством, он нуди измирење Бранисављевићима и уступа некима на управи поједине жупаније. Сами Бранисављевићи нису више сложни између себе; једни примају понуђене жупаније, други иду у Рашку, а трећи и даље остају с Грцима. Смрт жупана Вукана у Рашкој знатно је помогла Ђорђу да се не само учврсти, него и да појача утицај Зете. У Рашкој беху настали метежи и Ђорђе их искористи, да на тамошњи престо доведе синовца Вуканова, Уроша, кога су рођаци као супарника били затворили. Природно је, да се Урош осећао за то обавезним Ђорђу, и да је у њему гледао заштитника. Овај успех Ђорђев довео је до нових сукоба с Бранисављевићима, који се сад сви обраћају за помоћ грчком заповеднику у Драчу. У Драчу више није био Јован Комнин; од 1118. он је постао цар Византије. У Драчу се памтила његова политика према зетским династичким сплеткама и с тога нови заповедник радо пође у заједничку акцију с њима. Српски претенденти, с византиском војском, пођоше у два маха на Зету. Други пут краљ Ђорђе би потучен и побеже у Црмницу. Земља, заморена тим династичким прегоњењима, поче да се буни. Први се диже Котор, а и Рашка се одметну од Зете. Краљ Ђорђе, као бегунац, лутајући из места у место, паде у руке противника и би одведен најпре у Драч, а одатле у Цариград, где је и умро. За краља у Зети, као грчки вазал, дође Градихна Борисављевић.

У тим борбама изгубљене су главне тековине Војислављеве и Михајлове државе. Зета је изгубила слободу и дошла је поново под врховну власт Византије. Измучен, народ је дочекао туђинско посредовање као неку врсту олакшања. Главни представници народног суверенитета били су тешко компромитовани; изгледало је да земља постоји и мора да страда само због њих.

На Стону је недавно изближе проучена једна мала црква Св. Михајла. Цео њен склоп и грађевински и декоративни упућује нас на крај XI или на почетак XII века. Само име свеца коме је црква подигнута потсећа живо на зетске господаре, код којих је име и култ Михајлов чест и разумљив. Стон је, зна се, био у њиховој власти. У тој цркви очувана је фреска владара ктитора, на жалост, без имена, и још понешто од старог живописа. То је најстарији портрет наших владара, а то су "уједно и најстарији средњевјековни афрески у читавој Југославији". Љ. Караман, који је подробно проучио ту цркву, налази, да је овај стонски живопис "рустична али врло интересантна интерпретација ранороманичког италског сликарства".

Србија за време борби Византије и Угарске

Мађарска краљевина, која се током XI века развила и ојачала, осећала је од почетка XII века неодољиву потребу да добије излазак на море. Њена експанзиона снага тражила је сем тога и других путева. Одбачени са немачких граница, Мађари се упућују према Балканском Полуострву као подручју слабијег отпора. Год. 1102. они су присилили Хрвате на заједнички државни живот, а до 1110. покорили су и приморске градове који су припадали Млецима и читав низ северних острва у Јадранском Мору. Ради тог продирања у Далмацију развило се супарништво између Млетака и Мађарске, које је с извесним прекидима трајало две-три стотине година, подржавано животном потребом Мађарске да има своју обалу. Пошто су добили Хрватску и Далмацију, Мађари су око 1136. год. допрли и у Босну и добили велику жупу Раму, која од 1138 улази у мађарску краљевску титулу. Мађари тако долазе у непосредне везе са Хрватима и Србима балканског подручја и живо утичу на њихов политички живот.

Византија, која се под три енергична цара из династије Комнена, под Алексијем, Јованом и Манојлом, од 1081-1180. год., дигла поново и обновила свој стари сјај и своју моћ, морала је доћи у сукобе с Мађарском, која је тако снажно закорачила на Балкан. Мађарско ширење вршило се на подручју које је било под суверенитетом византиске круне и на њен рачун. Политичка подозрења Византије појачале су и породичне сплетке. Цар Јован Комнин био је мађарски зет и као такав посвећен у њихове породичне кризе. Разумљиво је, да су у тим трвењима и једни и други, и Мађари и Грци, обраћали посебну пажњу српском држању. Ако и кад дође до борбе они ће се водити или на самом подручју где Срби живе или на његовим границама; у таквој прилици држање Срба могло је понекад да буде одлучно. Отуд настојања Мађара да са Србима уђу у што тешње везе, као и тежње Грка да међу Србима нађу за себе што поузданије поглавице. Око 1127. год. дошло је до рата између Византије и Мађарске. Мађарска војска освоји Београд и његовим камењем стаде појачавати земунски град. Мађари су без муке продрли све до Ниша и Софије, а делимично још и даље, чак до Филипопоља. Цар Јован похита да их сузбије. Комбинујући нападај с копна и с воде, он упути појачу флоту уз Дунав. Потиснувши Мађаре с Балкана, он их, збуњене, потуче на левој обали Дунава, код Храма. По његову повратку Мађари помогнути од Чеха, понове нападај на Браничево. Цар се поново враћа на Дунав да их одбаци, али је поход био журно спремљен и завршио је доста јалово.

У вези с тим ратовањем јавља се и устанак Срба, који су изморени међусобним борбама, били признали грчку врховну власт. У Расу је седео представник Византије. Срби су дигли устанак потакнути вероватно од мађарских људи. Једним препадом они заузеше Рас. Грчки представник, Критопл, побеже у Цариград, где га цар, за срамоту, даде обући у женско одело, посадити на магарца и тако водити по престоници. Цар сам крену на Србе, вероватно после похода на Дунав, и покори их. Извесне заробљенике преселио је чак у Никомидију. *Дукљанска Хроника* бележи за време владе краља Ђорђа Бодиновића борбе с Грцима, пораз и велико заробљавање. У самој Рашкој тад је био велики жупан Урош, синовац Вуканов. Име Урош, како је већ напоменуо Јиречек, није српско и долази од мађарског облика Ur + osius. За време Урошево везе између Срба и Мађара доста су срдачне. Краљ мађарске Стеван II, хотећи да обиђе као наследника свог полубрата Бориса, беше наменио круну свом брату од стрица, слепом Бели. Он је Белу и оженио једном српском принцезом, Јеленом, ћерком Урошевом, мало пред своју смрт (1. марта 1131.).

Ова српско-мађарска дворска веза била је од знатна утицаја на развој даљих догађаја. Мађари су тежиште своје политике овог времена видно пренели на балканска питања. Њихова борбена линија прелази Саву и Дунав; они чак теже да се постепено учврсте и у моравској долини. Ушавши у борбе раније с Млецима и сад са Византијом, Мађари желе, природно, да са словенским елементом остану у добрим везама. Краљица Јелена и нарочито њен брат Белош, који живи на мађарском двору, врше јак утицај у

Мађарској. Њихова политика је чврста, и мирољубива. За владе Беле II и Јеленино добили су Мађари Раму, а можда и осталу Босну. У оснивачкој повељи манастира Чатара у Мађарској, на скупу у Острогону, 1137. год., Бела II "по пристанку целе земље" даје босанско војводство свом сину Ладиславу. Нема никаква помена о том како је Босна дошла у мађарски посед; али не изгледа немогуће, да је долазак Мађара у Раму, свакако из Далмације, могао бити и без отпора с босанске стране. После смрти краља Беле (1141. год.), регентску власт за његова малолетног наследника Гејзу I, вршили су краљева удовица Јелена и брат јој, палатин и бан Белош. С Белошем се још јаче наглашава словенофилска политика мађарске државе. За младог краља Гејзу би испрошена кћи руског великог кнеза у Кијеву, а Белошева кћи је удата за брата нове краљице.

У ово време, некако, јавља се у Босни бан Борић. Он је пореклом из Грабарја, близу Брода, и имао је поседа на обе стране Саве. Како је и због којих заслуга дошао Борић до части босанског намесника, односно бана, није познато; зна се само, да је припадао једном јаком братству. Не зна се ништа о том, да ли је за бана дошао пристанком народа, или захваљујући својој личној вредности, или као мађарски повереник. У овом последњем случају било би за мађарску политику тог времена карактеристично, да је на то место постављен он, Србин или Хрват, а не који од мађарских великаша.

Год. 1143. долази на византиски престо цар Манојло Комнин. То је последњи велики, прави цар Византије; леп, даровит, физички ванредно развијен, подузетан у великим плановима и смео у подвизима. "Манојло је био идеал једног витеза по франачком схватању" каже лепо Х. Гелцер. Његова је снага, истина, била више физичка него интелектуална, али је импоновала, и дала Византији углед какав више никад није имала, наслањајући се на тековине два његова велика романска претходника. За његова времена прошао је други крсташки поход преко византиског подручја у Европи, 1147., и опет не без криза и сукоба. Цареви сукоби са западњацима дадоше повода Норманима да обнове своје давне нападе на источној обали Јадранског Мора и да нападну и друга подручја Царевине. Кад их је Манојло потукао и кад се спремао да их напане и у Италији, Нормани покушаше на све начине да забаве цара неким домаћим злом. Обратише се чак и Мађарима, па и нама Србима, да би се кренули против Византије и олакшали њихов положај. Тешко је утврдити, да ли је српски устанак из 1149. год. у каквој вези с том агитацијом, или је та веза само комбинација грчких хроничара по коинциденцији догађаја. Истина је, само, да је велики жупан рашки Урош Првослав устао против Византије. Цар Манојло, освојивши од Нормана Крф, дође с војском лично у Србију и заузе Рас. Срби су се бојали отворена сукоба с њиме, па се повукоше у планине. Оставивши као свог намесника Константина Анђела он је пошао да покори и остале побуњене стране. Зетски кнез Радослав не беше се придружио устанку и с тога је сад без бојазни изишао пред цара. Манојло га је лепо примио и оставио га, да као његов вазал влада и даље. Пошто је на јуриш освојио град Галич ниже Звечана цар се мораде вратити у Рас, јер су Срби ту били притеснили његова намесника. Срби се поново повукоше у планине, куда их грчка војска није смела да гони. Како је у то време настала и зима, цар Манојло попали Урошев двор, оплени околину Раса и врати се у Цариград. Идуће године он више није хтео да креће на Србију, док је у гори било листа, него по старој тактици, препоручиваној још од Псеудо-Маврикија, сачека да лист опане, како би Срби имали мање склоништа, а његова војска мање изненађења. Срби су за то време ушли у савез с Мађарима и чекали помоћ од њих. Обавештен о том цар је пошао у Ниш, да одатле лакше спречи спајање српске и мађарске војске, ако би ова пошла старим путем низ моравску долину. Чувши, вероватно, за извесна кретања око Саве он пожури из Ниша и преко Лугомира изби на Саву, а одатле на Дрину. Ова река је, каже Кинам, савремени грчки хроничар, раздвајала Босну "од остале Србије". Мађари су за то време већ били стигли у Србију, вероватно преко Босне. Њихове помоћне чете сачињаваху Печенези и муслиманско хазарско племе Калисија, које беше насељено око Сремске Митровице и које је, нема сумње, у вези и са месним називом Калесија код Зворника. Код Дрине дође до првих сукоба. Цар је за то време с већим делом војске чекао на сеченичком путу да боље размотри општу ситуацију, па онда крену на Тару, где се беху здружиле српске и мађарске чете. У борби су обе стране показале много јунаштва, али су Грци, боље вођени, однели победу. Нарочито се у тој борби лично истакао сам цар. Борио се као легендарни Роланд, спасавајући своје из најтежих ситуација. У двобоју с мађарским вођом Бакхином, једном грдосијом ретке снаге,

добио је чак један страховит ударац по глави, чију је смртоносност одбила само јака кацига, која му се ипак била засекла у месо. На крају тог страшног двобоја цар је ранио Мађара по руци и заробио га. Бакхиновим падом решена је и битка. Тад се покорио и Урош. У покајничком оделу дошао је он цару у табор и молио и добио опроштај. Уставши испред царевих нога, он се заклео на верност и примио обавезу да ће помагати цара са 2.000 људи при ратовању у Европи, на западу, а са 500 у Азији, на истоку, место са 300 људи колико се дотле давало.

Пошто је покорио Србе цар одлучи да казни и Мађаре. 1151. год. спремао је нападај с планом, да му овећа флота с Дунава помогне искрцавање војске, која се окупљала око Београда. Кад флота закасни он је не хтеде чекати, него се чамцима пребаци у Срем. Допро је, пленећи, до Фрушке Горе, а онда се вратио да узме дуже опсађивани Земун. Број заробљеника био је овога пута већи од броја цареве војске. Мађарска војска, коју је водио Белош, недовољно јака бројем, маневрисала је према Браничеву, хотећи можда да угрози Грцима везе са залеђем. Цар се упути одмах на тај крај, да угрози Мађаре и у Тамишком подручју. Збуњени и уплашени Мађари затражише мир и цар им га даде задовољан постигнутим успесима.

Мађари не могоше да прежале овај неуспех и с тога се почеше спремати на освету. У везе с мађарским двором уђе византиски намесник у Београду и Браничеву, а царев рођак, Андроник Комнен, леп, храбар и ванредно духовит човек, али циник, до крајње мере. Он је био вољан да изда Мађарима дунавске грчке тврђаве под условом да му они помогну добити царску круну у Цариграду. Манојло је на време похватао преписку о тој ствари и спречио издају. Мађари домало пређоше у отворен нападај, спремивши се добро и полако. С јесени 1154. год. кренуше они и опет на Браничево, с помоћном војском босанског бана Борића, Чеха и с нешто туђих плаћеника. Цар Манојло, нимало изненађен пође им у сусрет. На глас о његову доласку, у мађарској војсци наста забуна и повлачење. Због надошле воде не могаше Мађари да пређу одмах Дунав, него се упутише према Београду, да ту преброде Саву. Приликом тога повлачења настрадао је од Мађара један грчки одред, који је био упућен да прогони Босанце с баном Борићем, па наишао на њих. Цар је с муком успео, да умири уплашене Београђане, који су хтели да се предају Мађарима. Идуће године, кад се цар спремао на нове акције, Мађари му понудише мир, побојавши се његових веза са Фридрихом Барбаросом. Цар је брзо пристао на мир хотећи да добије слободне руке против Нормана у Италији.

За време ових мађарско-грчких борби Рашани се не помињу као мађарски савезници. Велики жупан Урош II, који је био мађарски пријатељ, беше потиснут, а као његов такмац избио је Деса, његов брат. Деса је око 1150. год. постао господар Дукље, Требиња и Захумља, вероватно после рата с Грцима. Из год. 1151. постоји једна његова повеља бенедиктинском манастиру Св. Марије на Монте Гаргану, којом му је уступио острво Мљет. Ојачавши се на свом подручју, Деса је потиснуо брата, можда и као представник оне политике, која није хтела да се наслања на Мађаре. Оба су се брата нашла пред царем Манојлом, кивни један на другог, с пуно узајамних оптужаба. Чак су и сабље потрзали један против другог. Манојло се определио овог пута за Уроша, немајући сигурно никаква доказа да је прекршио заклетву. Тражио је, наравно, од њега да се на примљену обавезу закуне још једном и узео му је, за већу сигурност, још и таоце. Међутим, цар није одбио ни Десу. Он је њему, вероватно као представнику антимађарске струје, дао као лично лено богати неки крај "Дендра", управо неку "Шумадију", уз рашке земље. Он је тако од Десе направио свог повереника и вечну опомену за Уроша.

Урош се није дуго одржао. Непосредан узрок његовом паду није познат, али је сигурно да је изгубио поверење код цара Манојла. Као његов наследник јавља се Белош, можда његов млађи брат, који се због династичких сукоба у Мађарској склонио у Рашку. Али Белош не остаје дуго на престолу, него се доскора поново враћа у Угарску. Иза њега долази на власт Деса, око 1150. год. Ово је био човек ширих веза и веће енергије. Улазио је у преговоре с Немцима, а изгледа да се ородио и са млетачким duждом Виталом II Микијелијем, удавши своју кћер за његова сина Леонарда. Главну своју активност развио је Даса у Зети, где је потиснуо тамошњег кнеза Радослава на приморје од Котора до Скадра.

Према Византији био је Деса с почетка лојалан и повратио јој је ону област "Шумадије", која му је била уступљена као лично лено. Али, год. 1162., кад је у Угарској дигла главу антигрчка странка и протерала једног Манојловог кандидата за престо, Деса почиње политику која није била довољно поуздана за Грке. Он поново заузима уступљену област "Шумадије" и устручава се, све до доласка царева у Ниш, да упути у грчку војску обавезни број помоћних чета. Манојло с тога сумња у њ, верује у неке опасне везе Десине с Мађарима и на крају одлучује, да Десу уклони из Србије поведавши га са собом као заробљеника.

Мађарска је током 1162/3. год. била поприште огорчених династичких криза, које су, због византиског посредовања, добиле чисто политички карактер. После дугих борби победник је остао Стеван IV, син краља Гејзе. За време тих борби босански бан Борић држао је страну византиског кандидата, исто као и стари Белош, који је у то време био бан Хрватске. После Стеванове победе Белошу нестаје трага; по свој прилици свргао га је млади краљ као свог противника или је погинуо у време тих међусобица. Исто тако мађарски краљ се осветио и бану Борићу, пославши на њ с војском немачког витеза Готфрида, родоначелника породице Келад. Један мутни извор помиње, да је босански вођа био потучен и да је Готфрид ради свог успеха постао миљеник краља Стевана. Као краљев присталица вероватно је дошао с Готфридом у Босну и један кнез Котроман, који је с краљем Стеваном 1163. год., као сведок, потписао повељу с повластицама спљетској цркви. Можда је тај Котроман, "Гот", како га зову дубровачки извори XV века, прави родоначелник босанске династије Котроманића.

ТРЕЋИ ПЕРИОД

Стеван Немања

Политичка активност Немањина, готово кроз цео његов живот, условљена је упорном борбом између Византије и Мађарске о превласт у северним деловима Балканског Полуострва. Захваљујући тој борби, нарочито после смрти моћног цара Манојла, успело је Немањином државничком таленту да Србију развије као осетног политичког чиниоца на Балканском Полуострву и да јој да државни програм међу српским и сродним словенским племенима за читав низ векова. Од Немање почиње права српска држава Средњега Века; до његове појаве ми смо имали само хисторију племена, локалне покрете и личне покушаје, али нисмо имали праве државне мисли. Он је, како је то већ лепо истакао његов син, Стеван Првовенчани, "скупљач изгубљених делова свог отачаства, а и обновитељ".

Пре Немање, две главне српске области, Зета и Рашка, беху два јака и непомирљива супарника. Зета, као приморска област, била је под јаким утицајем старе романске културе и са много елемената њене етничке традиције. Бар, са католичком архибискупијом, био је један од главних расадника те културе; после Котор и Дубровник деловаху са своје стране. Ту је готово искључив утицај западне цркве. Сви натписи до краја XII века писани су тамо латински, као и много помињана *Дукљанска Хроника*. Позната је чињеница, да почетком XII века, кад се Немања родио, у унутрашњости, близу Подгорице, није било православног свештеника и да је новорођени био крштен по западном обреду. Поред Срба, у Зети је био добар проценат Романа и Арбанаса и утицај те етничке мешавине морао се и политички осећати. Према таквој Зети стала је конзервативна, патријалхална и расно много чистија Рашка, у којој се чувао народни језик и с њим остало народно наслеђе. У њој је утицај источне цркве, с народним словенским елементом, био толико јак, да је Немања, кад се вратио у ту област, могао и по други пут бити крштен и то, наравно, по источном обреду. Између такве две области морало је, по сили прилика, доћи до борбе. Прва српска држава образовала се у Рашкој и одатле је почела србизација суседних области. У XI веку Зета је успела, да се прва ишчупа испод грчке власти и да постане водећа сила међу Србима. Али та њена превласт траје кратко; једва нешто више од пола века. Периферијски делови једног народа, као и перифериске области, не могу бити језгра једне велике државе. С тога је појмљиво, што Зета или далматинска Хрватска нису могле никад окупити под своју власт сва народна племена, или су то чиниле само привремено, у изузетно повољним приликама. С Немањом је и то питање решено дефинитивно. Основа српске средњевековне државе постала је Рашка, која се налазила у средишту српских области и по том свом средишњем положају она је била централни део целог нашег државног организма.

Немањина породица пореклом је из Зете. У њој се често понављају имена предака, као што је то и иначе чест случај, и ми по тим именима можемо правити извесне закључке. Немањин први син носи име Вукан, Вукана Немањића Ђорђе, Стевана Немањића Радослав, а то су све позната имена из зетске династије. Вукан је био познати Бодинов рођак и моћни жупан у Рашкој; можда је он и непосредни предак Немањин. Отац Немањин изгледа да се звао Завида; колико се досад зна, он није био личност од већег значаја. Он је за време династичких борби у Рашкој, после Бодинове и Вуканове смрти, био протеран отуда и склонио се за извесно време у Зету. Ту му се 1114. год. родио Немања, у Рибници код Подгорице. Има предање, да је ту после подигнут манастир Св. Петра и Павла. Кад је његов отац успео да се врати у Рашку "на стално место", после пораза краља Ђорђа, Немања би крштен поново. Хотећи, да његов син у Рашкој могне бити од утицаја и чврста корена, отац је учинио ту карактеристичну промену, несумњиво као очевидан уступак схватањима, која су владала у тој земљи. Ако је то крштење желео сам Немања онда је то јасан знак његове политичке увиђавности и гипкости. Ово прекрштавање уједно илуструје противност између

обадве културе, у Зети и Рашкој, и осећање њихових припадника кад се нађу на послу у другој средини.

Младост Немањина била је веома бурна. У својој области, у коју су спадале Подгорица, Ибар и Расина до Мораве, он је почео своје прво административно-политичко деловање. У породици је постојала традиција узајамног прогоњења и неповерења; саблажњиве сцене отимања о власт биле су на дневном реду. Њима је био заражен и сам Немања. Амбициозан и без много обзира он је хтео да прескочи старију браћу. Његов син биограф не крије, да је ради тога, природно, био омрзнут од браће и да је изазвао њихов отпор. Немања је с почетка водио гркофилску политику рачунајући да ће помоћу ње доћи пре до утицаја. Тако је допро глас о њему и до цара Манојла. Цар је, при свом доласку у Ниш (можда 1162. год.), позвао Немању и да га охрабри у том правцу богато га је обдарио, дао му област Дубочицу код Лесковца као вечну баштину и прогласио га у њој самовласним. Поновио је, дакле, и с њим донекле оно, што је већ раније пробао са Десом. Цар је, уклонивши Десу, а давши Немањи нарочит значај, свакако хтео да у Србији створи чисту ситуацију. У случају нових заплета са Мађарском није хтео да има неприлика и са српске стране.

Мађаре је цар Манојло био сасвим притеснио. Краљевић Бела морао је живети у Цариграду, где су га и оженили, а Белине земље, Далмација са јужном Угарском (испод Велебита), морале су доћи под цариградску управу. Мађари су ради тога огорчени и спремају отпор.

Цар Манојло, обавештен о њихову незадовољству и унутрашњим трзавицама, у два маха упада у Мађарску, 1163./4. год. Год. 1164. узео је цар јуришем Земун и похарао читав Срем. Уз Грке су ишли и обавезни одреди Срба. Друга грчка војска, под вођством Јована Дуке кренула је на запад, преко Србије и Босне на Далмацију. Без великог отпора Грци су узели 57 градова од Сплъета до Бара. Покорили су том приликом Босну и Далмацију и натерали их, да признају грчку врховну власт. У северној Далмацији постаде грчки намесник Нићифор Халуфа, а у јужној с Дукљом кир Изанације. Срем и суседне области дођоше под власт Костантина Анђела и Василија Трипсиха. За њихове управе подигоше се порушене куле земунске, а утврдише се и београдска градска платна. Исто тако беше обновљене утврде Браничева и Ниша, а Браничево још и нарочито насељено.

У ово време у Србији се поново јавља Деса. Не знамо како је отишао из Цариграда, да ли с каквом царевом дозволом или као бегунац, али у Србији он је поново противник Византије. Кад се цар спремао да крене на њ, Деса се препане и замоли да га цар прими. Манојло, увек доста лаковеран, прими га; истина, с много прекора али без горе штете. Деса му се додуше заклео на верност, али без намере да држи обавезу. "Заклех се језиком", говори за њ један грчки писац, "али срце оста без заклетве". Немања је за то време био повучен, и свакако на страни Манојловој. Из тог времена су његове задужбине у Куршумлији, Св. Никола и Богородичин Манастир.

Млетачка Република која се раније обраћала за помоћ Византији због освајачке политике Фридриха Барбароса у северној Италији, поче видно да мења своје држање кад виде Грке као господаре Далмације. Она се приближи Мађарској као природном савезнику против Грка. У исти мах почели су да раде и међу српским племенима, нарочито у Рашкој, како би их дигли против Византије. На нови рат се није дуго чекало. Мађари кренуше војничку акцију већ 1166. год., да потисну Грке из новодобијених области. Прве успехе постигли су у Далмацији, где није било много царских посада, а потом и у Срему. Мађарски успеси с једне стране, а напредовање Грка у Италији, где су заузели важни Јакин с друге, определише Млетке да ступе у отворен савез с Мађарском. Цар Манојло, сагледавши опасност, реши се да целу ову акцију угуши у заметку. На Мађарску кренуше три војске, једна с Дунава, а друге две чак преко Влашке и Молдавске, да упану у срце земље, изводећи један дотле неупотребљавани стратешки маневар. Док је главна мађарска војска оперисала према Дунаву, зашле су две грчке војске дубоко у њихово подручје изазвавши општу панику. Мађари бише присиљени да преко посредника моле примирје. Вероватно због

неких њихових претераних захтева не дође до мира, него се ратовање настави и целе 1167. год., и то на мађарску штету.

У Срему и Далмацији грчку власт представљаху, како смо видели, царски намесници; док су у Рашкој, Босни и остацима Зете владали домаћи господари под врховном влашћу Грка. Срби из Рашке, за време овог ратовања, испунише своје обавезе према Грцима, пославши у њихову војску своје одреде, који се помињу на грчкој страни у борбама по Срему. Али, изгледа, да је баш због тог учествовања дошло до неког преврата у земљи. Год. 1168. ненадно избија на површину Немања и то, мимо сва очекивања, домало као противник Грка. Вести о овом периоду наше хисторије веома су мутне и човек тешко може добити слику о правом развоју прилика. Сасвим су нејасни подаци о Десиној судбини. Сигурно је само једно, да је устанак у земљи избио поводом учешћа Срба у овом рату, и да је цар Манојло лично дошао да га угуши. Великог жупана српског ухватио је и повео у Цариград као роба. Деса је, колико се чини, био за Мађаре. Али није јасно како се Немања, миљеник цара Манојла, нашао доскора као противник Грка. Њихови извори помињу га с мржњом, као човека дрска и незајажљива и као непоуздана. Немањин син и биограф, Стеван Првовенчани, описујући очеву младост, каже, како су га старија браћа замрзела, што је радио у својој земљи све на своју руку, не саветујући се с њима. По свој прилици, њима се није свиђала његова политика, која је првих година била гркофилска. Десу је сменио у Рашкој Немањин старији брат, чије је име, изгледа, било Тихомир. Овај с осталом браћом ухвати Немању и баци га у тамницу. Из тог затвора Немања се наскоро спасао, не знамо чијом помоћу, и одмах се спремао на освету. Успео је да остане у Рашкој победилац и да нагна браћу да траже склоништа у туђим странама. Мени се чини, да би објашњење за све ово причање могли дати овако. Немања се, вероватно, надао, да ће место Десе доћи он као дотадашњи представник грчке странке, док је Манојло довео на престо његова најстаријег брата. Љут због тога Немања мења своју политику, и савладавши браћу тражи наслона код Мађара и њихових савезника. Можда се њиховом помоћу и спасао из затвора. Тако разумемо и зашто цар против Немање шаље Тихомира са својим помоћним четама, међу којима је било Грка, Франака и Турака. Немања дочека противника на Косову, код Пантина, и страшно их потуче. Сам Тихомир заглави том приликом у Ситници.

Немања, сад као противник Византије улази у тешње везе са Млецима, који су због свог одметништва од Византије изазвали гнев Манојлов против себе. Млечани у Приморју почињу живу акцију против Грка. Немања жели да им се придружи, и то баш акцијом у том правцу, према Приморју, а посебно према Котору. Кад је млетачка флота, која је организована на брзу руку после напада на млетачке трговце у Цариграду (12. марта 1171.), кренула у септембру те године према истоку, покорила је, уз пут, Трогир и Дубровник. Тада је некако почела и Немањина акција. У исто време Немања је ушао и у везе с Мађарима и преко њих са аустриским војводом, који је био у сродству с мађарским краљем. С тога је једну своју војску Немања упутио и у моравску долину, угрожавајући саобраћај између Ниша и Београда. Имамо из тог времена неколико занимљивих података о Србима. У Равном, данашњој Ћуприји, на сред моравског пута, било је српско становништво. Оно није хтело да пусти у град саског краља Хајнриха Лава, крајем марта 1172., како су их грчки пратиоци краљеви као царске поданике нагонили на то. Срби су очевидно били узбуњени Немањином акцијом, и нису хтели да приме саског краља као грчког пријатеља. Немцима су Срби, у својим шумама, изгледали дивљи, необуздани и суровији од животиња, са доста подмуклости. Срби су близу Равног извршили и један неуспели ноћни напад на њихов добро чувани табор. Срби су, писао је скоро у исто време Виљем Тирски, "народ необразован, без сваке дисциплине, становник гора и шума, непознат са земљорадњом. Срби су богати домаћом ситном и крупном стоком, млеком, месом, медом и воском." Дрски и насртљиви, они нападају суседство и угрожавају мир.

Код Мађара брзо наста промена. После смрти краља Стевана (4. марта 1172. год.), кад се Манојло беше кренуо с војском да им за краља доведе свог кандидата Белу, погрченог Алексија, дочека га у Софији њихово посланство и замоли да им свог кандидата упути на престо. Кад је тако без муке решио питање Мађарима, цар се окрену против Срба. Млечићи беху, међутим, настрадали у источним водама и од њих се није имало чему надати. Уплашен, Немања се повуче у планине и отуд поручи цару да хоће да се покори.

Кад је разабрао да се може надати милости, стигао је пред Манојла гологлав и босоног, с голим рукама до лаката, с конопцем о врату, подносећи цару мач, да с њим уради што хоће. Овај став потсећа у нашем народу на сцену при крвном умиру, кад кривац долази да моли милост. Пред царем Немања је пао ничице и молио за опроштење. Цар се смиловао, али га ипак поведе са собом у Цариград, да му украси победни тријумф. Висок и наочит Немања је био од свих примећен, а цариградска публика, као и њени писци, није штедела с потсмехом на његов рачун. У похвалној беседи цару архиепископа Јевстатија помиње се, да је Немања био "на боље окренут" више ранама него грозом. Српски народ је у тој беседи означен као "велики", а Немања као "чувен" или "славан".

После ове тешке лекције Немања више није помишљао на отпор против Манојла. Сав се дао на сређивање прилика у својој држави. Нарочиту је пажњу обратио сузбијању богумилске јереси и јачању православља. Против јеретика је употребио врло оштре мере: њиховом учитељу одрезао је језик, а следбенике је чак и спаљивао или натеривао у бег; имања им је запленио, а књиге спалио. Његова браћа морала су да му се покоре и признају његову врховну власт, да би могла да задрже своје области. Крај око западне Мораве држао је Страцимир, који је основао Богородичнин Манастир у Грацу (Чачку), а у Захумљу је владао "велики кнез" Мирослав, оснивач манастира Св. Петра на Лиму, за ким је била удата сестра босанског бана Кулина. Мирослав је навукао на се прекоре папске курије и 1181. год. проклетство једног папиног легата, што је узео заштиту неретљанске Качиће, који беху убили сплетског бискупа Рајнерија, и што је задржао за се бискупов новац. Сем тога, Мирослав је спречавао да се уреде односи и попуне места у некадашњим катедралним седиштима његове области. Мирославов шурак, пословични босански бан Кулин, јавља се поуздано од 1180. год., а вероватно је и од раније владао у Босни. Можда је он дошао непосредно иза бана Борића, негде одмах иза 1163. год. Сад је, као и Немања, признавао врховну власт Византије.

Још у пуној мушкој снази, са 58 година, умро је 24. септембра 1180. год. силни цар Манојло, последњи велики цар Византије. Његова владавина, мада пуна успеха, била је у ствари више низ сјајно изведених војничких маневара, него државничких конструкција. И с тога је, још за његова живота, било јасних знакова да Византија пати од доста невоља, које он није успео да отклони; после његове смрти зло је, нагло и непоштедно, узело неодољив мах. Царев син, Алексије, био је малолетан, а његова околина, одмах од првог дана, поче борбу за власт. Вештим сплеткама и с ретким цинизмом дочепа се престола Андроник Комнен, рођак Манојлов, човек велике даровитости, али још веће покварености и свирепости. Чим су непријатељи Византије сазнали за Манојлову смрт и за кризе у династији, спремише се да поврате и окају све, што су изгубили за Манојлове владе. Већ у зиму 1080/1. заузели су Мађари северну Далмацију заједно са млетачким али њима оданим Задром. На вест, да је у Цариграду затворена Манојлова удовица, прешао је мађарски краљ Бела, пријатељ и штићеник Манојлов, 1182. год. у отворен нападај и на дунавској линији, према Београду и Браничеву, пошто је заузео Срем. Покољ Латина у Цариграду, који су помагали непопуларну владу цареве удовице, изазва против Византије огорчене протесте и убрза одлуке за освету. Кад погибе царева удовица и после млади цар Алексије, уз друга лица из царске куће и аристократије, Андроникова владавина би жигосана као најгрубља. И Стеван Првовенчани код нас забележио је, како у Цариграду настаде "цар љути и крвопролијатељ". Против Византије диже се мађарски краљ Бела и с њим у савезу Немања и, како изгледа, босански бан Кулин. Бела је хтео да свети цареву удовицу, своју свастику, а у ствари да настави експанзивну политику Мађарске, коју Манојло беше зауставио. Немања је ишао за тим, да ослободи Србе од Византије и да прошири своје државно подручје. Босанци су ратовали уз мађарску војску.

Византиску војску у источној Србији, према Мађарима, водили су Алексије Вранас – Андроник Лапардас. На глас, да је Андроник преузео власт у Цариграду, међу њима настадоше несугласице и потом растројство у војсци. Вранас је био за Андроника, а Лапардас против њега. Овај други напусти војску и крену за личним авантурама. Разумљива је ствар, да ова војска није могла бити подесна за веће акције. Мађарска и српска војска потиснула је Грке из моравске долине и продрла је све до Софије, опљачкавши Београд, Браничево, Равно, Ниш и саму Софију. Мађари су ту прекинули ратовање и вратили се

натраг, а Немања је остао да даље ратује за свој рачун. Главна Немањина освајања извршена су у ово време, од 1183-1190. године; на жалост, тачна хронологија његове активности још није утврђена. Он је потпуно покорио Зету у целом њеном опсегу, заједно са Скадром, и читаво бокешко приморје. Од свих градова издвојио је и поштедио Котор (1185. год.); у њему је чак сазидао и свој двор. "Грчко је име истребио", пише Првовенчани, "да им се не помиње отад у тој области". Том приликом уклоњена је из Зете и стара домаћа династија, односно њен последњи владар, велики кнез Михајло. 20. августа 1189. год. нашла се Михајлова жена Десислава, у пратњи барског архиепископа Гргура и неких других дворских људи, као бегуница у Дубровнику, где је предала општини две лађе. Барски архиепископ узалуд је тражио веза и можда помоћи код свог спљетског у Христу брата; у овај мах није било никог, ко би хтео и могао да спречи Немањину акцију у том правцу.

Од јужних приморских градова против Немање се с успехом одржао једини Дубровник. Јаки градски бедеми штитили су малу републику под Св. Срђем с копна, док за удар с мора Немања није имао довољне флоте. Према дубровачким хроникама, писаним касније, али понајвише на основу старе грађе, напад на дубровачко подручје извела су 1184.(?) год. Немањина браћа, хумски господар и непосредни сусед Мирослав и Страцимир. Мирослављева флота страдала је 18. августа код Пољица, преко пута од малог острва Колочепа, а Страцимиров поход на Корчулу, после губитка флоте, завршио се с потпуним неуспехом. Поучена искуством, браћа су поновила нападај идуће године на Дубровник само с копна, али и опет без среће. 27. септембра 1186. потписан је уговор о миру који је и очуван. Жупан Невдал и Дружина Видошевић дошли су у Дубровник и утврдили погодбе мира са заступником норманске сицилске краљевине, чију су врховну власт признавали Дубровчани кратко време од 1185.-1192. год., с кнезом дубровачким Крвашем и архиепископом Трибуном. Дубровчани су тим уговором добили слободну трговину по рашкој држави; право испаше на Немањином подручју и искоришћавање шуме. Хумљанима је за то дато право слободног промета у Дубровнику.

У лето 1185. кренута је и велика норманска офанзива против Византије, која је посредно помагала и Немањиним успесима. Нормани узеше Драч и Солун и спремаху се на сам Цариград. У престоници изби буна, којој се стави на чело Исак Анђел, од 12. септембра нови цар. Андроник би ухваћен и у страховитим мукама убијен. Нормани, изгубивши у пљачкању потребну дисциплину, бише у јесен поражени на доњој Струми и изгубише све тековине.

У време ових општих покрета одметнула се 1185. год. од Византије и Бугарска, под вођством браће Теодора и Асана Белгуна. Да би се осигурали од Византије, која је, поред свих унутрашњих незгода, покушала да устанак угуши, Бугари уђоше у везе са Куманима преко Дунава и са Немањом преко Тимока. Немања је с планом ширио своју акцију према Бугарској; освојио је Ниш и продро у тимочку долину. Ту је заузео и порушио градове Сврљиг, Равно код Књажевца и Кожељ. Покушај цара Исака 1186/7. год., да покори Бугаре, није имао успеха; они су за непуне две године већ успели да прилично развију своју снагу. Цар Исак је у овој тешкој ситуацији за Царевину показивао више енергије него што се од њега могло очекивати. Да се ослободи најопаснијег противника, он се измирио с Мађарима и оженио се ћерком краља Беле. Уз њу је требало да добије и изгубљене градове у моравској долини. Али је Немања, ушавши у то подручје као освајач, хтео ту и да остане, осећајући и привредни и војнички значај моравске долине. С тога је он, по свој прилици, и помагао бугарски устанак и одржавао везе с њима.

На глас, да је 3. октобра 1187. султан Саладин освојио гроб господњи, крену се моћни немачки цар Фридрих Барбароса на нов крсташки поход. Он, који је век провео спорећи се са Римом и носио жиг некадашње црквене клетве, хтео је, пред крај живота, да једним великим делом, идеалом тадашњег витештва, даде доказа о својој дубокој хришћанској оданости. Срби су, изгледа, знали за њ. Он је био познати противник Византије у Италији. Како је Немања дошао с њим у везу не може се поуздано тврдити, али чини се, да је посредник био истарски крајишки гроф и титуларни војвода Хрватске и Славоније, Бертолд Андекс. Немањин брат Мирослав преговарао је с њим да за свог сина Тољена узме Бертолдову кћер. О Божићу 1188. год. дошли су Немањини посланици у Нирнберг, цару

Фридриху, с поруком, да њихов господар радо очекује крсташе у својој земљи. Кад је у мају идуће године цар кренуо из Регенсбурга познатим путем преко Мађарске и стигао у моравску долину, могао је да види непосредно разлику између српског и грчког понашања. Читавим путем, до Немањине границе, нападали су грчки најамници и други пљачкаши, понајвише по заповести браничевског заповедника, пртљаг и позадину крсташке војске. Немања је, међутим, поздравио цара, кад је 27. јула стигао у Ниш, заједно са својим братом Страцимиром, најсрдачније. Они донесоше војсци обилате понуде у вину, јечму и месу. Немања је изложио цару своју антигрчку активност и понудио му своју сарадњу; да се опрости грчке власти, он је пристајао да призна Фридрихову, јер је могла бити свакако мање непосредно осетна. И Бугари су, исто тако у Нишу, по примеру својих српских савезника понудили цару сарадњу у борби против Грка. Међутим, Фридрих сад није ишао као непријатељ Византије; напротив, он је чак имао с њом једну врсту пријатељског уговора о слободном пролазу. Цар је с тога по свој прилици у Нишу још био уздржан.

Грци су, наравно, били обавештени о свему овом. На путу за Софију наиђоше крсташи на византиску војску, која је била тобоже упућена против Немање, али у ствари спречавала и пролазак крсташа и долазила с њима до сукоба, у разним кланцима, а посебно са њиховим одвојеним оделењима. Крсташи су имали нарочитих тешкоћа са снабдевањем војске, јер су им Грци правили разноврсне неприлике. С тога у Тракији дође до правог непријатељства. Љутит, цар Фридрих је помишљао да изведе чак и напад на Цариград. У Тракији он се, у исто време, решио и да прими понуде Срба и Бугара, који су му могли бити од знатне војничке користи. Сам Немања ценио је своју војну помоћ на 20.000 људи, а Бугари на два пута толико. Немања, иако већ у годинама, – сада је могао имати две-три године преко седамдесет, – није малаксавао у својој делатности, да што боље и што пре искористи све моменте. Он је пошао за крсташима све до Трајанових Врата, па је одатле скренуо на даља освајања, а цару Фридриху је послао своје изасланике у Андријанопољ. Преговоре је у име царево водио с Немањом Берхтолд Андекс, његов нови пријатељ. Немања је освојио овом приликом читав низ градова: Перник, Земен, Велбужд, Житомиск, Стоб и само Скопље.

У Адријанопољу, 14. фебруара 1190. год., дошло је до мира између Грка и крсташа; Фридрих је свакако имао на уму више Саладина и прави циљ свог похода, него Исака и његове Грке. Чим се ослободио те опасности, цар Исак се реши да сву снагу обрне против Срба и Бугара. Брзо предузети поход против Бугара није успео; с тога се цар за нови поход против Срба спреми много озбиљније. У јесен 1190. (или можда 1191. год.) кренуо је он на Немању с добро опремљеном војском. Немања се пред Грцима повукао с југа и негде на Морави прими битку. У тој борби прошао је рђаво. Његова војска би потучена, земља тог краја опустошена, а његов двор, вероватно у Куршумлији или у њеној близини, попаљен. Али Немања није био савладан; он је борбу могао наставити и негде у својим планинама Рашке. Цар Исак је с тога волео, да се с њим нагоди и пристао је да буде врло попустљив. Добар део Немањиних освајања остаде Србима; тако сва Зета, Косово с Липљаном и Метохија до близу Призрена. Византија је гледала само да растави Србе од Бугара и да задржи главна места моравског пута, као Ниш и Равно. Срби су, међутим, већ у великој мери преплавили околину тих места и раширили се и према истоку и према северу, и то као врло непоуздани грчки поданици. Да обезбеди грчки утицај у Србији, цар Исак је уговорио, да његова братичина Јевдокија, кћи Алексија Анђела, пође за средњег Немањина сина Стевана, који ће имати да наследи оца на престолу. Такви услови мира показују најбоље колико је Немања ојачао, колико се Србија дигла, и како се њена снага и осетљивост Немањина сад, ипак, поштовала. При ранијим поразима српски су жупани били срећни ако спасу главу и одрже престо; византиска милост била је често чиста милостиња и добијала се с највећим унижавањем. Сад, међутим, са Србијом се преговара, чине јој се уступци и тражи се њено пријатељство. Истина, то се дешава у доба Исаково, а не у Манојлово; у време кад Византија тешко болује од домаћег рата.

Овим миром с Грцима завршио је стари и већ заморени Немања своје ратничке подвиге. Резултат његових дугогодишњих настојања био је врло позитиван. Под његовом влашћу почело је прибирање српских области у једну целину. Добивши Зету, Немања знатно проширује српску област на мору, а новим освајањима померио је српске границе из брдских

предела у три велике суседне долине: у моравску, косовску и метохиску. Излазећи тако из свог планинског склоништа у свима правцима, а нарочито на широки царски друм дунавске долине Срби постају активан и важан чинилац у балканској политици, много више него што су дотле били. Босанска династија је у родбинској вези с Немањом, а Бугари су му савезници. У српској државној политици осећа се, да поред авантуристичког и случајног и четничког, што је дотле превлађивало, има и нечег државничког и стваралачког, одређеног за будућност и за трајнији живот. Тај потез нечег стабилнијег и монументалнијег одлучно карактеришу Немањине црквене грађевине. До њихова времена ми као да нисмо имали ниједног српског црквеног споменика веће уметничке вредности; то може бити разлог, што се код народа није очувао готово никакав спомен о нашим владарима пре Немање, и што је предање о њима, невезано за видне објекте, готово потпуно ишчезло из памети. Са Немањом, који је, не гонећи католике, православље учинио државном вером, почиње богата серија наших величанствених средњевековних задужбина, достојних пуне уметничке пажње. Црква Св. Николе у Куршумлији, Ђурђеви Стубови и надасве још и данас добро очувана красна Студеница најбољи су докази Немањина успона. За Студеницу кажу стручњаци, да јој је техника "стајала на висини најсавршеније савремене технике на западу". Ко се одлучује на таква дела несумњиво је да осећа у себи способност живота и после смрти и да верује у стабилност онога што је успео да створи.

Кад је византиски цар Исак 1194. год. покушао да сузбије бугарску експанзивност и у свом ратном походу рђаво прошао, јави се против њега моћна опозиција, којој је био један од вођа његов брат Алексије, таст Стевана Немањића. Можда то, да уступи место Алексијеву зету; а можда и неповерење Византије према Немањи као старом савезнику Бугара; а можда и физичка клонулост, иако је она најмање вероватна – би узрок да се Немања, на Благовести 1195. год., одрекао престола. За његова наследника не дође старији му син Вукан, него средњи Стеван, византиски зет, што много говори у прилог мишљењу да је Немањина абдикација дошла из политичке потребе. Вукан доби на управу Зету с Требињем, Хвасно и очинску Топлицу. Трећи, најмлађи Немањин син, Растко, његов мезимац, беше негде у јесен 1191. или 1192. год., одушевљен причањима о Светој Гори, отишао тамо у руски манастир и примио монашки чин и ново име Сава.

Мало дана по Немањиној абдикацији, 10. априла 1195. год., цар Исак би у табору код Кипселе свргнут с власти и ослепљен, а на царски престо дође сплеткама врло вешти Алексије.

Пошто се одрекао престола Немања се, заједно са женом, замонашио у Расу, у цркви Св. Петра и Павла, па се онда повукао он у Студеницу, а жена му, сад прозвана Анастасија, у Богородичин Манастир код Куршумлије. Немања је из Студенице пратио развој политичких догађаја. Кад је видео да је грчка царска криза остала без даљих последица и без опасности по Србију и да је нови и нератоборни цар пажљив према свом зету (именовао га је чак севастократором), – решио се Немања да напусти земљу и да остатак живота проведе у Светој Гори, уз свог љубимца. У јесен 1197. год. дошао је монах Симеон на Атос и ту проживео нешто више од две године. У споразуму са светогорском општином и сином Савом, а по дозволи цара Алексија, пуном пажње према Симеону и Сави, подигао је Немања 1199. год. на северном делу Свете Горе манастир Хиландар као српску обитељ, "која ће служити за примање људи од српскога народа", како изрично пише у царевој хрисовуљи. Хиландар је, по царевој одлуци, постао "самосталан, својевластан и самоуправан", односно права царска лавра. Хиландар је постао најактивнији српски манастир Средњег Века, расадник црквене културе и писмености византиског типа, и место за најсолидније образовање наших монаха. У народној традицији "б’јел Вилендар усред Горе Свете" заузима једно од најчаснијих места. У њему је Немања, са 86 година живота и испустио душу, на сурој рогозини и с каменом под главом, 13. фебруара 1200. год. Као родоначелника династије Немањића, као заслужна branитеља и утврдитеља православља у Србији и као човека који је свој бурни живот окајао монашком ризом и молитвом, српска црква прогласила је Немању за светитеља.

Латинско Царство и стварање Српске Краљевине

Немањина ненадана абдикација и потискивање најстаријег његова сина са великожупанског престола нису могли проћи без кризе у земљи. Вукан се осећао увређеним. Саблажњива сцена братске борбе око византиског престола имала је свог одјека и у српским земљама. Вукан, рачунајући са још несмиреним сепаратистичким струјама у Зети и са католичким елементом у њој, који је тешко подносио претежни утицај православља у Немањиној држави, долази на мисао да искористи то супарништво. Непосредан повод за то дао му је нападај мађарског принца Андрије на хумску земљу. Овај је од брата Емерика отео 1197. херцештво Далмације и Хрватске и већ је с раног пролећа наредне године напао Хум. Дајући известан поклон манастиру Св. Кршевина у Задру, 6. маја 1198. год., Андрија помиње своју победу "како у Хуму, тако и у Рашкој". У житији свог оца Стеван, који прича како се одазвао његову позиву да помогне зидање Хиландара, казује, како је том приликом, дакле 1198./9., уздајући се у Христа и његове молитве, био без страха од оних који су га нападали, нити се бојао "шетанија иноплеменика варвара". Вукан је с Андријом склопио савез против брата с намером, да његовом помоћу дође на српски престо. У лето 1198. год. Андрија се сукобио поново с братом Емериком и изазвао с тога против себе папино проклетство. У Андријином случају Вукан је нашао непосредан пример више за своје држање према Стевану.

Да обезбеди победу својој ствари Вукан се те године био обратио и папи молећи га да у његову земљу упути своје легате и појача надзор и утицај западне цркве. 8. јануара 1199. папа се одазвао тој молби и упутио је у Зету два своја посланика. Али шаљући их папа је своју препоруку за њих упутио у исти мах и великом жупану Стевану и женама обојице браће. Папа, према том, није тим актом показао нарочито истицање Вукана мимо владајућег брата; он је само радо прихватио прилику да појача утицај Рима у тим областима где је православље почело да узима маха. Вукан, да би стекао папино поверење, сматра и приказује долазак легата као нарочиту срећу за своју земљу и даје им пуну слободу рада. У исти мах он обавештава папу, како је у његовом суседству зло стање. "У земљи мађарског краља, т.ј. у Босни", пише он, јерес је ухватила маха, јер је сам бан Кулин са женом и сестром, удовицом кнеза Мирослава, и са многим сродницима и са више од 10.000 душа прешао у њу. Вукан не каже која је то јерес, али је вероватно да мисли на богумилство. Мађарски краљ натерао их је, да се упуте папи и да тамо прикажу своје веровање, али су се они, казује Вукан, вратили са измишљеним писмима, као да им је то папа одобрио. С тога он сад моли папу, да саветује мађарском краљу, нека их "истреби из своје државе као кукољ из шенице".

Али све те доставе нису могле одлучити папу да иступи против Стевана. А сам Стеван држао се врло вешто. И он је, из страха од католичког савеза, предусретљиво примио оба папина легата и у свом писму папи, као "свом духовном оцу", поручивао, да ће упутити своје посебно посланство у Рим. Оно је доиста и дошло, и то са нарочитом молбом Стевановом, да му папа пошаље краљевску круну. У папи, Стеван се надао добити заштиту од нападаја мађарског суседа и свога брата. Мисли се, да га је тежња да докаже свој раскид с Византијом определила, и да отера и своју жену, грчку принцезу Јевдокију, наводећи, иначе, као разлог за тај поступак њену шугу и, како се причало у Цариграду, још и неверство. Ми, међутим, држимо да то неће бити. Стеван је Јевдокију отерао голу, само у кошуљи, очевидно љут ради њених поступака; толика безобзирност може се тумачити једино великом личном раздраженошћу. Сами Грци, који говоре о том догађају, нису му никако придавали политичке мотиве.

Папа Иноћентије III, који је пред очима имао само црквене интересе, био би пристао да Стевану пошаље круну, само да би придобио једног шизматичког поглавара више. Али је мађарски краљ одлучно устао против те намере. То је чак и поспешило његову одлуку, да нападне Стевана. У савезу са Вуканом продрли су Мађари 1202. год. у Србију и покорили је.

Вукан је постао велики жупан, добио је рашке земље и нишку област, а Емерик узе за се титулу српског краља и област источно од Мораве. Вукан је, тако, постао мађарски вазал, као што је био и босански бан Кулин. Стеван сам прича, како је том приликом Србија била опустошена, а он се нашао ван отаџбине. Изгледа, да се склонио у Бугарску, пријатељима свога оца. Између Бугара и Мађара дође брзо, још 1203. год., до сукоба ради граница у источној Србији. Калојован или Јованица, бугарски владар тога времена, срчан и свиреп, оста победитељ; Мађари морадоше да се повуку из Браничева, а Вукан из нишког краја. Стеван се, после те бугарске победе, вратио у Србију, на свој престо, а Вукан се повукао у Зету.

И босански бан Кулин налазио се у сличној опасности. Вуканова достава и тужба спљетског надбискупа, да је Кулин дао уточиште прогнатим јеретицима из Спљета и Трогира, потакну енергичног папу Инођентија III да упозори писмом краља Емерика на понашање Кулиново и да га позове да томе учини крај. Босански бан, позван на одговорност, избегао је опасности само тако, што се направио да не разуме у чему би била јерес његове земље и тражећи тобоже поуке. Папин легат за Балкан, Иван де Каземарис, дошао је на то у Босну и 8. априла 1203. на Болином Пољу примио свечано и обавезно одрицање Босанаца од извесних верских обичаја, које су дотле држали. Представници Босне, с истим легатом, отишли су потом мађарском краљу и поновили пред њим своје одлуке и положили заклетву. Том акту присуствовао је и Кулинов син непозната имена. Тако се Босна спасла једне беде, која јој је, у доба тадашње мађарске агресивности, могла донети великих неприлика.

Заузимањем активног и ауторитативног папе Инођентија III дошло је почетком XIII века до новог крсташког рата. Год. 1202. беше се у Млецима и њиховој околици искупила прилична крсташка војска. Али незгода за њу настаде у том, што крсташи нису имали да плате сву погођену суму за превоз, која је износила 85.000 марака сребра. Млеци искористише те новчане неприлике крсташа и понудише им, после извесних преговора, да ће пристати да их превезу на дуг (сума дуга износила је око 34.000 марака), ако им крсташи помогну, да уз пут савладају одметнути Задар. Стари дужде, Енрико Дандоло, коме је тад било на деведесет година и који беше слеп, пође сам са крсташима, давши тако пример и својим суграђанима. Али он је пошао на исток с другим жељама и мислима него што их је имало његово крсташко друштво.

У исто време јавила се и акција византиског принца Алексија, сина ослепљеног цара Исака. Он је предузимао све могуће само да сруши свог стрица имењака. У Риму је нудио црквену унију, а крсташима политичке и економске услуге, само да му помогну повратити изгубљени очев престо. Млечани су радо пристали на сарадњу, једно да извуку штету причињену Латинима приликом њихова покоља у Цариграду, а друго, да поврате изгубљена трговачка тржишта и добију нове повластице.

У јесен, 8. октобра 1202., кренула је велика млетачка флота на исток с крсташима. 24. новембра пао је Задар у млетачке руке. Тамо стиже доскора и принц Алексије. И поред протеста папина и отпора неких крсташа, ту би решено да крсташки поход, место у света места, крене најпре на Цариград. Крајем априла 1203. упутила се крсташка војска из Задра, са новим грчким царским претендентом као Алексијем IV. Као свог новог цара поздравише Алексија уз пут Дубровник и Драч. 23. јуна стигла је флота у Сан Стефано, пред Цариград, и одмах наскоро почела опсаду. Цар Алексије III, уплашен, побеже из престонице у Бугарску, а сам град бранио је његов зет Теодор Ласкарис. После Алексијева бегства, у ноћи 17. јула, изгледало је, да је циљ крсташа постигнут. Слепи Исак изведен је из затвора и враћен на престо, а 1. августа крунисан је Алексије као његов савладар. Млечани, којима се није напуштао Цариград, затражише исплату од 100.000 марака сребра, која је била уговорена као цена за њихову сарадњу. У исто време тражено је и да се изврши обавеза у погледу црквене уније.

Притисак финансиских органа на народ, да се исцеди онолики новац за Млечане, који није поштедео ни цркве и њихово благо, и ови преговори с Римом узбунише свештенство и цео народ. И избегли цар Алексије III, правећи се као жртва православља и туђинске обести,

разви из Адријанопоља живу агитацију против новог стања у Цариграду. Видећи, како латинофобија у народу узима све више маха и како постаје неодољива, млади цар Алексије мења своју политику и напушта своје помагаче. "Бедно дерле", рекао му је тад разјарени Дандоло, "ми смо те дигли из блата и опет ћемо те у њ бацити!" Борба између Латина и Грка поста неизбежна. Али и међу самим Грцима настадоше нереди и сплетке. Оба цара, отац и син, бише крајем јануара 1204. свргнути с власти. Исак, стар и изнемогао, умре од страха, а Алексије би задављен. Док се водила борба око њихова престола, трулу и искварену Византију бранило је, у главном, неколико варошких најамника и војвода Алексије Мурзуфло као нови цар Алексије V. Последњег дана, кад су крсташи јуришајући већ продирали у Цариград, побегао је и тај нови цар, а за његова наследника би извикан храбри Теодор Ласкарис. Али он није имао шта више да спасава. 13. априла 1204. Латини су постали господари горде византиске престонице, у коју, од њеног оснивања, не уђе дотад никад туђин као освајач.

У Цариграду је после тога основано Латинско Царство. Желећи да појача значај Млетака и њене привредне интересе, стари Дандало, душа целог овог предузећа, радио је на том, да нови цар не буде јака личност, ни нова царевина јака држава, јер ће само тако Млеци моћи одржати свој престиж и натурати своју вољу. Сам за себе он круне нити је требао ни тражио, и кад му је понуђена он је одбио. Али његовим утицајем би изабран за цариградског императора Балдуин Фландриски и 16. маја крунисан у опљачканој Аја Софији. За патријарха у Цариграду би постављен Млечанин Тома Морозини и уза њ, за Св. Софију, још тринаест млетачких каноника. Али је за сваког познаваоца прилика на Истоку било јасно, да такве мере неће довести до црквене уније. Уз ранија насиља при заузимању Цариграда ово отимање Св. Софије беше само разлог више, да се у душама ортодоксног грчког свештенства развија још дубља мржња на завојевача и створи трајнији јаз између обе цркве.

Старо Византиско Царство распаде се у више делова. Поред Цариградског, територијално врло ограниченог, Латинског Царства, доби Бонифације Монтефератски Маћедонију са престоницом у Солуну. Пелопонез, Епир, Илирик и нека острва добише Млеци, који поседоше и један део Тракије и један део самог Цариграда. Други француски племићи подобијаше разне мале кнежине. И Грци сами, тамо где су успели да се одрже, разбише се у више држава. У Никеји се образова ново грчко царство, као наставак цариградског, под последњим владарем цариградским, Теодором Ласкарисем. Независно од њега развише Комнини своју власт у далеком Трапезунту. Деспотат Арте у Епиру држала је још једна грана династије Анђела.

Природна је ствар, да је тако важна промена имала великих последица на целом Балкану. Од балканских држава падом Византије понајвише се користила Бугарска. Њен владар, Калојован, већ је и нешто раније био ступио у везе с папском куријом, а сад их је само усрдније развио. У јесен 1204., 7. новембра, папин кардинал Лав посветио је трновског архиепископа Василија за бугарског примаса, а сјутри дан крунисао је Калојована за "краља", не "цара", Бугарске. Калојован се за то, у име свог народа, подвргао врховној власти римске цркве. Калојовановом примеру следио је и српски велики жупан. Његову вољу да из Рима добије краљевску круну помиње папа у једном писму из исте 1204. год. Али мађарски краљ, који није могао спречити веза између папе и Бугара, успео је да спречи краљевску титулу за српског великог жупана.

Бугарска је била и прва држава, која је почела борбу с Латинима и имала успеха. У борби с необично одлучним и брзим Калојованом допао је као заробљеник у бугарске руке сам цар Балдуин, после изгубљене битке код Адријанопоља, 15. априла 1205. Тамо је после убијен, на веома грозан начин. На цариградски престо дође Балдуинов брат, Хенрик Фландриски, или Јерис Филандер, како га по грчком зове Стеван Немањић. У борби с Бугарима погинуо је 1207. и Бонифације Монтефератски. Калојован је, чинило се једно време, био главни чинилац на Балканском Полуострву. Али га је брзо нестало. Кад је, после погибије Бонифацијеве, пожурио да узме Солун, пао је под његовим зидинама од ударца једног свог војводе, 8. октобра 1207. С њим је застала и бугарска офанзива и полет обновљене бугарске државе.

Оснивање Латинског Царства утицало је, природно, и на односе у Србији. Дубровачка Република, место дотадашње византиске врховне власти, прима 1205. млетачку. Град је задржао своје старо уређење, али му је, ради контроле, кнез увек имао бити Млечанин. Кнезови су најпре бивали доживотни, а после само са мандатом од две године. У својим трговачким односима са суседима Дубровчани су и даље имали слободне руке. Тако су, на пример, већ 1206. год. тражили и добили трговачке повластице од Михајла Дуке, епирског деспота.

У самој Србији Стеван Немањић је мудро пратио развој догађаја, не излажући се ни за крсташе ни за Бугаре. Исто је тако остао миран и Вукан у Зети. Сава, у својој биографији Стевана Немање, прича да је Вукан био жив, кад се он вратио у Србију почетком 1208. год. доносећи из Хиландара мртво тело очево. У Студеници, 19. фебруара 1208., Немања је сахрањен поново, а над мртвим очевим телом Сава је коначно измирио оба брата. Али већ у лето те године Вукан више није био жив или бар није био на власти, пошто се као дукљански краљ помиње његов најстарији син Ђорђе.

Ђорђе се, на име, 3. јула 1208., заклео на верност млетачком дужду, без обзира на свог стрица Стевана, и био спреман да с Млечанима заједно ратује против Арбанаса Димитрија Прогоновића, зета своје куће, који је према Млечанима био непоуздан. Изгледа, да се Ђорђе у Зети сматрао као самосталан и да је политику водио на своју руку.

После смрти Калојованове настадоше у Бугарској велики метежи. Малолетни Јован Асен, син Асена I, мораде да бежи из земље, а власт уграби сестрић Калојованов, Борил. Услед одметања и непризнавања његове власти Борил је изгубио много од тековина свога ујака. Мађари му одузеше Београд и Браничево и проширише своје границе све до данашње Ћуприје у Србији. Калојованов сродник Стрез, врло угледан и чак претендент на престо, добеже Стевану Немањићу. Он је, вероватно, потсетио Стевана на услуге, које је њему, у сличној прилици учинио Калојован. И поред протеста Бориловиx, Стеван се заузео за Стреза, побратио се с њим и помогао га војнички да се дочепа тврдог Просека на Вардару и да се ту учврсти. Из Просека Стрез је проширио своју власт све до Охрида и близу Солуна. Сам Стеван казује, да је "отео и предао њему пола царства бугарскога", оставивши га да влада у Просеку под његовом заштитом. Борило није у први мах могао да спречава све те своје противнике, јер је био наставио борбе с Латинима и у њима претрпео тежак пораз (2. августа 1208. код Филинопоља). Кад Латини, заузети у борби с Грцима и због својих међусобица, нису до краја искористили своје победе, Борило, добивши одушке, почиње разрачунавања с противницима, које је, с друге стране, његов пораз био охрабрио. У Трнову, 11. фебруара 1211., одржан је државни сабор против богумила, а у ствари против цареве опозиције. Наскоро потом, посредовањем папиним, дошло је до измирења између Борила и оба суседна католичка владара. Цар Хајнрих поста зет Борилов, узевши његову братучеду, а Мађари су спасли његову власт, пославши му помоћ да угуши једну велику побуну у видинској области.

Пошто је средио односе с католичким владарима и са Хенриком чак склопио и савез, одлучи се цар Борило да напане српског велико жупана. Стеван му није био пријатељ, и бугарска опозиција, као и Стрез, налазила је код њега склоништа и можда потпоре. Заједно са Хенриком кренули су Бугари на Србе, по свој прилици 1214. год. У близини Ниша, једним ноћним препадом, Срби су савезнике помутили и нагнали на повлачење. Да се освете за тај пораз, и да постигну сигурнији успех, савезници почеше да се боље спремају. Обећањима и изгледима на неку добит, они премамише на своју страну Стреза и дигоше га против Стевана. Стеван посла просечком господару свог умног брата Саву, да га одврати од тог савеза. Али Савино наговарање оста без успеха. Тад се пришло другим средствима. Савини биографи причају, како је Бог, на Савину молбу, послао "анђела љута" који прободе Стреза. После његове погибије напад савезника би на извесно време одложен. Стрезову област заузеше, међутим, Латини из Солуна (сам Просек и његов крај), а делом Грци из Епира, који овладаше Скопљем и северном Мађедонијом.

Епирски деспот, Михајло I, беше се за ово време осетно ојачао. Под његову власт беше дошла цела Албанија с Драчем, и сад, како видесмо, и северна Мађедонија. Ово

последње освајање, и нарочито заузимање Скадра, доведоше Михајла у сукоб са Стеваном. Али до рата између њих није дошло. Један слуга убио је Михајла у брачној постељи и тим, као и код Стреза, решио питање најкраћим начином, вероватно 1215. год. Наследник Михајлов, његов полубрат Теодор, брзо нађе начина да се измири са Србима. Михајлов брат Манојло узе за жену једну од српских принцеза, а сам Стеван намераваше да узме Марију, кћер погинулог деспота Михајла, удовицу Евстатија Фландриског, брата прве двојице латинских царева, али му то не дозволише црквене власти грчке ради блиског сродства. Касније је, не знамо тачно које године, Стеванов најстарији син Радослав узео за жену Теодорову кћер Ану. Њихов заручни прстен очуван је до данас, на ком, у грчким стиховима, стоји написано: "Веренички прстен Стевана, изданка од лозе Дука, прими рукама, Ано, роде Комнина."

За Србију настаде велика опасност, кад између Латинског Царства и Мађарске дође до ближих веза. Политички планови ове двојице католичких владара узимали су у своју комбинацију Србију као подручје које им је на путу за непосреднију сарадњу. Њихове намере нису биле скривене. Год. 1216. решише се цар Хенрик и мађарски краљ Андрија да се састану у Нишу, и то с војском и један и други. Очевидно, поход је спреман само против Србије, јер са Бугарском беху у добрим односима. Сам Стеван Немањић пише, да је намера противника била "прогнати ме и земљу отачаства мога разделити и себи задржати". Они су били упутили позив и Стевану, да дође на тај састанак. Стеван, дипломатски врло вешт, у споразуму с братом Савом, одлучи да покуша раставити савезнике. С мађарским краљем у последње време није имао никаквих сукоба, па му се споразум с њим учинио лакше могућ. С тога пође са Савом преда њ, пре састанка у Нишу, на границу код Равног (т. ј. данашње Ћуприје). Ту дочека краља Андрију 10. априла са свима почастима, као пријатеља, и гостио га је дванаест дана. Изненађен, краљ Андрија је одговорио на те љубазности пажњом са своје стране и одустао је од намераване борбе. Кад се тако обезбедио од Мађара, пошао је онда Стеван с Андријом заједно у Ниш, као пријатељи. Хенрик, међутим, "пун гнева и јарости", није се дао лако сломити. Он је од Стевана на сваки начин тражио један комад Србије, макар и мали. Стеван, сигуран да га Мађари неће напасти, није попуштао и чак се спремао да казни Хенрика. Он даде посести све кланце око Ниша, вероватно и грделичке и сићевачке, да спречи Латинима повратак или да натера Хенрика на попуштање. Хенрику у тај мах није било до борбе. У солунској држави беше дошло до крупних трзавица и Маргарита, солунска владарка, сестра краља Андрије, молила је Хенрика за помоћ. С тога он, кад је наишао на Стеванов отпор и видео да не може постићи што жели простом претњом, одустаде од даље акције. Повлачење му је осигурао краљ Андрија, који је посредовао код Стевана. Одмах из Србије Хенрик је пошао према Солуну, али га је на том путу изненадила смрт, 11. јуна 1216. год.

Овај савез двојице католичких владара против Србије, и осамљеност Србије у политици, натераше Стевана да тражи негде наслона. С тим у вези требало је напуштати донекле и чисто православску оријентацију српске државе, како је замишљао Немања и изводио Сава. Можда је чисто католички краљ Андрија већ у Равном тражио каквих обећања у том правцу. Несумњиво је, да је Стеван 1217. год. извео крупан преокрет у својој политици. Омогућила му га је свакако брачна веза са Аном Дандало, унуком славног дужда Хенрика, која је остварена негде у то време. Да ли преко Млетака, или непосредно, Стеван је ступио и у везе са папском куријом и тражио тамо поново краљевску круну и извесну моралну потпору. Папа Хонорије III одазвао се тој молби радо, јер она је значила нову тековину римској столици на Балканском Полуострву. Један посебан папински легат, који је преко Сплљета отишао у Србију, донео је круну за Стевана и 1217. год. крунисао га њом.

Тај преокрет Стеванове политике није био добро примљен у земљи. Традиција православља већ је била ухватила корена. Против Стевана се нарочито диже његов брат Сава, дотадашњи му верни сарадник, главни претставник православља и византиске црквене културе у Србији и по свом чину и по свом светогорском васпитању. Сава није хтео да изазива борбе у земљи, да је не би изложио каквим неприликама, него је напустио Студеницу у Србији и отишао у Свету Гору.

Међутим, баш ове исте године, 1217., на Балкану настају крупне промене. Место умрлог цара Хенрика дође на цариградски престо Петар Куртнејски, његов зет. Кад се он кренуо на своју царску дужност из Рима, где је био крунисан, покуша да отме, по жељи Млечана, Епирцима Драч. Тим изазва њихову освету. Не успевши под Драчем, цар Петар се упутио сухим за Цариград, али га Епирци на том путу негде око Шкумбе предусретоше и убише. Царева погибија изазва у сплеткама богатом Цариграду збуњеност и читав низ нових интрига и прегоњења у Бугарској. После смрти латинског цара Хенрика, цар Борило губи сваки ослонац и бива потиснут с власти кад се 1217. појавио законити наследник, избегли Јован Асен II, праћен руским четама. Борило се држао једно време у Трнову, али га најпосле издаде народ и племство и отвори градска врата младом цару. Год. 1218. Борило је изгубио престо и очњи вид. – Мађарски краљ Андрија беше се у августу 1217. год. из Спљета кренуо на крсташки рат у Палестину, с кога се идуће године без имало славе вратио у завађену и презадужену земљу. – Једине две државе на Балкану, чије стање беше сређено и које су могле да се користе овом помућеношћу, беху Србија и епирска држава деспота Теодора.

Погибија цара Петра и одлазак краља Андрије знатно су изменили увете, под којима је краљ Стеван стварао своју латинофилску политику. Он то брзо увиђа и политички врло гибак, водећи рачуна и о православској опозицији у земљи, он се решава да се врати на стару линију. С тога се мири са Савом, који, да се осигура православље у Србији, тражи да се изведе организација српске цркве. Таква организација добро би дошла Стевану и из чисто политичких разлога. Црква његове државе налазила се под врховном влашћу охридског архиепископа, који је био епирски поданик. Теодор епирски, који се истакао као противник Латина и на чијем је подручју погинуо цар Петар, имао је због те латинофобије несумњивих симпатија међу свештенством у Србији. Утицај његов и његове охридске архиепископије могао је, с тога, постати можда и опасан по Стевана; отуд код овог склоност да се за Србе створи посебна српска црквена организација. Сава је лично узео на се, да иде у Никеју, цару и патријарху, и да тамо изради самосталност српске цркве.

У Никеји Сава је био срдачно дочекан. За цара Теодора Ласкариса то је значило, да у Србији може добити једног савезника више, и то на Балкану, за борбу против Латина. Сем тога, како је између Никејаца и Епираца постојала извесна суревњивост у питању евентуалног наслеђа Византије и Цариграда, кад се једног дана скрхају Латини, то је, разумљиво, у Никеји било радо примљено да се Србија обраћа њима и да се на доста лак начин може добити њено пријатељство. За патријарха то је значило враћање истоку и његовом утицају једне земље, која је била у опасности да постане папинска домена. Они с тога пристадоше да српску цркву признају автокефалном. За архиепископа самосталне српске цркве би посвећен сам Сава, једна од најјачих личности тадашње Србије, човек са много веза међу Србима. То је било 1219. год. Сасвим је разумљиво, да је оснивање самосталне српске цркве изазвало протесте из Охрида, а нарочито од Димитрија Хоматијана, тадашњег архиепископа.

Србија је тако за владе Стевана Немањића, првог свог венчаног краља, добила две велике тековине у свом државном развоју: постала је краљевина и добила је своју самосталну црквену организацију. Немањино дело, већ у првом нараштају, бива дограђено са несумњивим успехом. Србија је постала права држава, са својом индивидуалношћу и са својим несумњивим стваралачким амбицијама. Али, и то треба додати, да у читавој нашој прошлости није било периода, где су на управи земље била два члана династије с тако изузетним способностима, као што беху Стеван и Сава, и у тако уској и на један циљ концентрисаној сарадњи.

Организаторски рад Савин у српској цркви био је врло енергичан. Он је, пре свега, тој новој организацији дао чист национални карактер. Грка владику, кога је затекао у Призрену, свргнуо је и у место њега поставио Србина, свог ученика, односно свог човека. И то није једина црта његове борбености. Одређивање седишта новооснованих епископија изведено је исто тако с нарочитом државноверском намером. Архиепископија је стављена у Жичу, у нову задужбину краља Стевана, далеко на север од Раса или Студенице, а недалеко од мађарске границе. Епископија у Дабру на Лиму стављена је готово на саму границу босанску, да делује на тамошњи православни елеменат и да сузбија богумилско учење.

Зетска епископија смештена је на Превлаку, у Боку Которску, ван саме праве Зете, а Хумска у Стон: – обе готово на периферији краљевине, али очевидно са циљем да сузбијају католичну акцију која се нарочито ширила са подручја которске и дубровачке бискупије. У раније време и православни су манастири били подвргнути надзору католичког барског надбискупа; после Савине акције тај се однођај почиње да мења у обрнутом правцу. Православље је, после Савине организације, постало коначно државна вера немањићске Србије. Сава је у том погледу радио доследно и без имало обзира. Богумиле је сузбио из Србије још његов отац Немања, а Сава је, као светогорски латинофоб, учинио са своје стране све да спречи и ослаби утицај католичанства. Преко свештенства, на које је сам непосредно утицао и примером и поуком, Сава је дизао и општи културни ниво целог народа, настојећи да у њему развија људске врлине и смисао за грађанске дужности. Српску државну мисао немањићске династије створио је физички Немања, а интелектуално Сава. Национално, или боље речено, етничко јединство било је у то доба још недовољно свесно и не би спречило да и даље долази до онаквих сукоба каквих беху они између Рашке и Зете, односно између католичанства и православља. Верско јединство било је у она времена једини делујући амалгам и, захваљујући Савину раду, оно је доиста и деловало.

Друга линија Немањића, кнеза Мирослава, владала је у Хуму под врховном влашћу рашког великог жупана, односно краља. Власт неких чланова те породице ширила се понекад и на суседне далматинске градове, који су иначе имали и задржавали своју локалну автономију. Тако је наследник кнеза Мирослава, у нас славна и позната по ванредно драгоценим Еванђелију које је за њ писао дијак Глигорије, кнез Петар (1198-1227.), био 1223. год. изабран за спљетског кнеза и уведен у ту дужност од спљетског грађанства и поред врло огорченог отпора од стране католичног свештенства. Као спљетски кнез он је дуго оштро водио борбу са хрватским браством Шубића. По саопштењима из каснијих извора, кнез Петар је, познат и иначе као борбен тип, ратовао и са краљем Стеваном и у том ратовању је рђаво прошао, изгубивши сву област на левој обали Неретве.

Краљ Андрија, по повратку из Свете Земље, протестовао је против тога, што је Стеван узео краљевску круну и претио је чак и ратом. Али је стање у његовој земљи било тако рђаво, да се краљ није смео ни усудити да је излаже новим напорима. Племство је било толико ојачало и притеснило Андрију, да је морао 1222. год. објавити своју чувену *Златну булу*, која је, исто као и нешто мало раније издата енглеска *Magna charta*, сужавала краљевску власт у корист племства. Стеван није знао за све то, па је покушао да на Андрију делује дипломатским путем. Можда је с тим у вези шиљање Стеванова посланика Методија у Рим папи Хонорију III, да тај са своје стране утиче на мађарског краља. Сем тога Стеван је упутио у Мађарску и брата Саву, по свој прилици, у другој половини 1219. или почетком 1220. год., да и он умири Андрију. Савини биографи причају, како се краљ Андрија тобоже с почетка опирао, али да је на крају попустио пред очигледном светошћу Савином. Савина је мисија свакако успела, али више с тога што краљ Андрија није могао, а не што није хтео да ратује. Односи између Србије и Мађарске постали су после тога доста срдачни. Из обзира према мађарском краљу пропустио је Стеван 1221. год., да несметано прође кроз његову земљу нови латински цар, Роберт Куртнејски, син погинулог цара Петра, а шурак Андријин. Један француски извор тога времена ("*Extrait de la compilation dite de Bandonin g' Avernes*") казује, да је том приликом дошло до једне подвале српском краљу. Цар Роберт имао је уза се једног "сержана" из Лила, за кога се говорило да је његов незаконити стриц. Лепу кћер тога сержана дао је цар богато нагиздати и, претстављајући је као своју рођену, успе, да је протури за жену "српском краљу", вероватно једном сину или неком блиском рођаку Стевановом. Није нимало вероватно да је то била Јелена, Францускиња, удата за трећег сина Стеванова, пошто је Јелена морала бити млађа бар за читавих 15-20 година.

Српске међусобице

Стеван Првовенчани је крај живота провео у миру. Пред смрт, која га је задесила око 1227. год., он се по очевом примеру покалуђерио и постао монах Симон. Свом наследнику Радославу оставио је државу потпуно сређену и унутра и у односима са свима суседима.

Радослав је био потпуно у сенци свог моћног таста. Теодор епирски беше 1223. год. освојио Солун, прогласио се за цара и постао најсилнији владар на Балкану. Али, понесен великим и наглим успесима, он беше преценио своју снагу и ушао у борбе са много противника, с Латинима, с Грцима Никејског Царства и најпосле с Бугарима. Једино је Србе оставио на миру. Радослав, син једне грчке, а супруг друге грчке принцезе, осећао се и сам као Полугрк. Његов заручни прстен има грчки текст; грчки се потписује и на повељама. Он се не поноси именом Немањића, него својом царском лозом Дука. Грчки је натпис и на његовом бакарном новцу у облику зделице, који је он први почео да кује у Срба, по узору на новац свог деда цара Алексија. Српски летописци помињу утицај Теодорове кћери на Радослава, коју зову "нова Далида", казујући буквално, да му је она завртела главу. Чини се, да је Радослав, под утицајем Епираца, попустио и пред протестима охридске цркве против српске црквене автокефалности; несумњиво је, да је с Грцима тамо опет успоставио ближе везе. Поуздано је, да га је Димитрије Хоматијан, охридски архиепископ, с којим је био у преписци ради разних теолошких питања, хвалио, и писао је патријарху Герману у Никеји како је Србија побожна земља, украшена "чашћу ваљанога морала сваке врсте". Хоматијан је иначе лично био противник српске самосталне цркве и протестовао је, како знамо, код Саве кад је она добијена. Незадовољан таквим стањем у Србији Сава је напустио земљу и кренуо на исток, у света места, 1229. год. На том путу он се свратио на никејски, Теодору непријатељски, двор, код цара Јована Ватаца.

Кад је 1230. год. цар Асен победио цара Теодора код Клокотнице и заробио га, био је уздрман и Радослављев положај у Србији. Бугарски цар сматрао је Србију, ради великог Теодорова утицаја у њој, као неку њему вазалну државу, и с тога је, после ове победе довршујући у Трнову своју лепу цркву у славу Четрдесет Мученика, хвалећи се постигнутим успехом, записао, како је добио целу Теодорову земљу "од Једрена до Драча" и земље "грчку и још арбанаску и српску". И доиста највећи део Теодорове државе дође под непосредну власт Асенову; у Солуну само, с Тесалијом и Епиром, оста на власти Асенов зет Манојло. Српски принц Владислав, други син Стевана Првовенчаног, постаде исто зет Асенов. Он је, наскоро по паду Теодоровом са осталим незадовољницима у Србији почео борбу против Радослава. Радослав се држао једно време, али је пред моћнијим братом морао најпосле да побегне из Србије, крајем 1233. год. Склонио се у Дубровник. Тај мудри трговачки град, који је све више ширио свој промет и од цара Асена добио повластице за своје трговце, примио је с пажњом и добеглог српског краља. Из захвалности он им је, за случај да се врати на престо, дао обилате повластице: да тргују без царине, да не плаћају могориша и да су им слободни виногради, које су дотле засадили по жрновничкој жупи. Из Дубровника је краљ Радослав можда нешто покушавао против брата, краља Владислава, јер је овај у то време почео да узнемирује малу републику, која се из страха обраћала и босанском бану Нинославу да је по потреби заштити. Због пажње према краљу Радославу добили су Дубровчани извесне повластице у земљи деспота Манојла, 1234. год., камо је из Дубровника отишао свргнути краљ са женом, вероватно с намером да тамо тражи енергичнију подршку. У Драчу, прича један стари српски биограф, чекало је Радослава ново разочарање. Тамо му неки Франак уграби жену, а њему самом угрози живот. Лишен круне и жене, краљ Радослав се одрекао светске сујете и примио је монашки чин. Као монах Јован, повучен и заборављен, умро је у неком манастиру по свој прилици у Студеници, где је сахрањен.

Стриц Радослављев и Владисављев, Сава, који се био вратио с истока и утицао да борбе између браће не узму опасније размере за Србију, није био задовољан стањем

ствари. Србија је за дуг низ година била поштеђена од сукоба са суседима и тај мир могла је да искористи за своје унутрашње јачање. На том је нарочито радио Сава. Теодосије, Савин биограф, приписује њему у заслугу, што је дошло до брака између Владислава и Асенове кћери Белославе. Али, као што је раније, за време Радославово, у Србији преовлађивао утицај цара Теодора, тако се сад за време краља Владислава, у Србији осећао утицај цара Асена, у време од 1230-1240. год. најмоћнијег владара на Балкану.

Нападај Мађара на Асенове земље и њихово заузимање Београда и Браничева, 1232. год., и врло затегнути односи с латинским баронима у Цариграду, определише цара Асена да раскине везе са папском куријом, која је била на страни његових противника. Тај корак царев наишао је на велико одобравање целог православног клира. Дотле је постојала врло јака опозиција свештенства из бивше Теодорове државе, односно од стране охридске цркве, која није дозвољавала да православни епископи и свештенство признају власт бугарског примаса – патријарха, пошто је он, са своје стране, признавао папину врховну власт. После раскида с Римом, Асен је покушао да обнови везе с патријаршијом у Никеји, али се отуд тражило као први увет да бугарска црква призна врховну власт никејској. Асен на то није пристао; он је желео измирење, а не понижење своје цркве. С тога, и без пристанка Рима и Цариграда, он даде изабрати за православног бугарског патријарха Јоакима. Али је, ипак, из разумљивих разлога, тежио, да својој патријаршији изради признање. У помоћ му је дошла нова политичка ситуација. Против савеза католичких држава, Латинског Царства и Мађарске, требало је створити савез православних држава. Асен с тога нуди преговоре никејском цару, Јовану Ватацу. Створени споразум између њих прихватио је деспот Михајло и вероватно краљ Владислав. За Саву, стрица Владислављева, зна се, да је крајем 1233. год. напустио свој архиепископски положај и као свог наследника оставио Сремца Арсенија. После је отишао поново на исток, у Јерусалим, Александрију и на Синај, одатле у Антиохију и Никеју, а из Никеје у Цариград и Свету Гору. Свршивши тај велики пут, он се кренуо у Бугарску, у Трново, цару Асену. Тај пут Савин у све четири престонице патријарха православне цркве и навраћања у Бугарску, куда му се није требало враћати у Србију, по свој прилици је у вези са поменутом акцијом Асеновом за признавање бугарске патријаршије. Асену је Сава, као угледна личност, са доста веза, по свој прилици послужио као посредник у том послу. Успех је био постигнут. У Галипољу, на малоазиској страни, 1235. год., објављен је грчко-бугарски савез и признање бугарске патријаршије од сва четири патријарха. Оба стара биографа Савина, Доментијан и Теодосије, казују, да је цар према њему био врло пажљив. Код Асена је Сава и умро, у Трнову, 14. јануара 1235. год. Одатле је пренесен у Владислављеву задужбину у манастир Милешево, где је са свим сјајем српске цркве положен у нови гроб, 6. маја 1237. Ту се сачувао и његов лик, рађен од неког уметника ређе врсте, који је умео да својој фрески да индивидуалан израз са много непосредности. Сув, с дугом брадом, проседом, која казује да Сава није умро у дубокој старости, са извесном оштрином у крупним цртама, које показују јаку вољу, Сава има продирне сугестивне очи, сличне дубокој води. Читав лик има крепчине и претставља више државника него светитеља. Према њему ликови младог краља Владислава (имају два), плава, с малом негованом брадом, с нечим меким у изразу, изгледају просто као да су са неке феминизиране природе. То, што је Владислав на обе фреске приказан као млад, иако је доживео свакако преко педесет година, и непосредност Савина лика, говоре очито за то, да је фреске радио неки мајстор непосредно после подизања манастира и Савине сахране. Као оснивач српске самосталне цркве, њен први архиепископ и организатор; као јака личност, која је утицала на сређивање и снажење Србије; као први наш књижевник, коме, поред типика за карејску ћелију и манастире Хиландар и Студеницу, захваљујемо и за прво, лепо писано, оригинално житије српско (рађено као увод за Студенички Типик) Стевана Немање; – Свети Сава је проглашен за свеца. Он је најпопуларнији народни светитељ, с националном бојом још од XIII века, и централна личност многобројних хагиографских мотива народне усмене књижевности.

У ово време беше нарочито озлоглашена на папској курији босанска држава. Доставе, да се тамо увврежила нека опасна јерес, гониле су на активност и Рим и Будим; први из верских, а други из политичких мотива. Пример јаке руке, која је у божјем гневу "дивно беснела" страховитим оценама у Тулузи, у Француској, изгледао је као створен и за полуварварску Босну. Шаљући 1221. год. свог легата Аконција у Босну, папа се тужио да

јеретици тамо јавно исповедају своју веру "као што ламије доје своју штенад голим сисама", па је с тога позвао краља Андрију и угарски епископат, да их униште. Краљ Андрија у то време није могао да делује у Босни, исто као што није могао ништа предузимати ни у Србији, заузет унутрашњим кризама. Једино су Мађари успели, да 1125. год. Босна буде подвргнута у црквеном погледу мађарској калочкој подбискупији. Папа је, одобравајући тај акт, позвао надбискупа, да у својој новој области строго делује против јеретика и да против њих проповеда и прави крсташки рат. Надбискуп калочки, Угрин, покушавао је доиста, да предузме нешто по жељи папиној и нашао је и једног војсковођу, Јована Анђела, сестрића мађарског краља Андрије, византиског емигранта, који је тада, са мајком заједно, био господар Срема. Али озбиљне кризе у Мађарској и после сукоби с Бугарима нису дозвољавали ни Анђелу, као ни другим Мађарима, да се заплићу у босанске ствари.

Народној цркви у Босни запрети већа опасност тридесетих година XIII века. Пренестински бискуп Јаков беше 1233. год., као папин легат, свршио један посао у Мађарској и онда стигао у Босну. Својим великим ауторитетом, и политичким и црквеним, он је утицао на тадашњег босанског бана Нинослава да даде изјаву, да ће он остати у католичкој вери, иако су његови преци били јеретици. Својим писмом од 10. октобра 1233. год. папа је Нинослава, на основу те изјаве, примио под своју заштиту и гарантовао му интегритет "правом предрагог ми у Христу сина нашег светлог краља Угарске". Нинослављев рођак Пријезда прешао је исто тако на католичанство. Онима, који су тад деловали у Босни, тај сам чин покрштавања није био довољан као јемство за његову исправност, него су тражили нешто још непосредније. Пријезда је морао дати свог сина за таоца, и касније је сам Нинослав, уверавајући папу о његовој исправности, требао молити чак у Рим да буде пуштен. Кад се тако тешки услови постављају члановима владајуће куће, и они их примају, онда је несумњив знак да онај који то тражи претставља неку необичну снагу. Верска активност католика у Босни после тога врло је жива. У Босну се, још исте године, упућује један посебан бискуп, Јоханес Вилдесхаузен, родом Немац из Фрајбурга. Доминикански ред, познат као врло оштар у прогањању француских јеретика, долази исто тако, по папиној наредби, да делује у Босни. Легати римски бивају све чешћи; Босни се очевидно поклања све већа пажња. За њу се на папској курији говори, да због јеретика изгледа "као пустиња и шикара, пука трња и коприва, и постала је легло гуја". Нови бискуп има толико самосвести и енергије, да неће да води рачуна ни о жељама мађарског краља, и сам папа мора да га смирује и, у интересу курије, нагони на попуштања. Међутим, у земљи постоји јак народни отпор. Из Рима се с тога, једним писмом од 17. октобра 1234. год., тражи чиста ситуација у Босни, и, ако не помогне друго, препоручује се крсташки рат. Хрватског херцега Коломана папа Гргур IX изрично упућује на ту дужност, а кад се он одазвао, папа га је, горњег датума, узео под своју заштиту као војника Христовог. У Риму се овој експедицији давала толика важност, да су крсташи за Босну били изједначени са ослободитељима Свете Земље. Такво расположење у Риму изазивала је Угарска, да би га после могла искористити у своје политичке сврхе. Краљ Андрија је излагао папи опасност од непоузданих босанских банова и потребу да се власт над Босном потпуно преда мађарским краљевима, који се не би дозвољавали да се у земљи јавља све ово, што је сад у њој. Папа је примио те сугестије Мађарске и 9. августа 1235. год. одобрио је краљеву одлуку, да Босна припадне Андријином сину Коломану.

Коломан је и почео рат у Босни, у име вере, а у ствари у име својих и мађарских освајачких циљева. Бан Нинослав, који је ранију изјаву дао под притиском, био је прави претставник отпорних Босанаца. Они нису хтели нову веру, коју су им доносили на мађарском мачу. Снага Мађарске овог времена била је врло велика. У ратном походу против Аустрије они су 1235. год. дигли војску, која се, вероватно претерано, ценила на 200.000 људи, али која је била силна ако је износила и половину тог броја. Нинославу није било лако ни иначе. У земљи је један део великаша пришао Мађарима (н. пр. усорски кнез Сибислав, син иначе непознатог бана Степана), а други се плашио. Он се с тога повлачио у своје тешко приступачне планине и избегавао отворену борбу. Због тога се ратовање прилично отегло. Мађари постигоше извесне успехе у Захумљу и Западним Странама, али праве, средишње Босне нису могли освојити. Год. 1238., 26. априла, писао је, истина, папа, да је Коломан уништио јеретичку напаст; 23. децембра исте године говорио је о "десници Створитељевој која триумфује", али сви ти успеси, у колико их је било, беху кратка века. Већ 1240. год.

долази бан Нинослав безбрижно у Дубровник и ту чак обећава Републици да ће је узети у заштиту, ако би дошло до њеног сукоба с рашким краљем. Кад две године после рата с Мађарима Нинослав узима на се улогу заштитника и излаже се опасности, да уђе у један нов рат, значи: прво, да његов положај у Босни није био нимало несигуран и друго, да мађарски ударци нису нанели његовој држави толике штете, да би јој требало дуже времена за опорављање.

На папској курији предлагали су исто тако оштре мере и против старих неретљанских гусара, који никако нису хтели да се окане свог старог заната. Племе Качића било је у том погледу највише на злу гласу. Краљ Андрија им је претио казненом експедицијом; папа Хонорије III позвао је суседне Спљећане, да и они сузбијају то зло. Качићи се нису дали обуздати; они су самом папином легату Аконцију спремали замке. По свему се чини, да је било извесних веза између Босанаца, Неретљана и Захумљана; чак није немогуће да је заседа против Аконција дошла баш као словенска реакција на римске покушаје, да сломију отпор наших људи. "Патарени" међу Качићима главни су ослонац за ту претпоставку. Притиснути нешто јаче, Неретљани су год. 1226. мало попустили, али их је зао глас гонио и даље. У дубровачкој обавези према Млецима од 13. јануара 1232. изрично се вели, да Дубровчани неће примати у свој град Качиће и Омишане, "или друге карамије и пљачкаше или отимаче", и да ће помагати Млечане, ако крену своје лађе против њих. У опште, биће непријатељи свима гусарима "од Драча до Млетака". Тек за време припрема за крсташки рат у Босни, Омишани су из предострожности, 17. марта 1235., склопили мир са Дубровником.

Рат је у Босни беснео у пуном јеку, кад је краљ Владислав пренео у Милешево тело Св. Саве. Савез Владислављева таста, цара Асена, са никејским Грцима показао се одмах на делу и 1236. год. удружени победнички савезници угрожавали су сам Цариград. Владислав није улазио у ту акцију, као што се није мешао ни у друге политичке послове Бугара. Али би по свој прилици био увучен у рат између Бугара и Мађара, који су ови спремали, осокољени успехом у Босни, нешто из својих рачуна, а нешто по позиву папе Гргура IX, да није дошло до оне страшне најезде Татара, која је 1241. год. преплавила Мађарску и захватила и северни део Балкана. Као вихор јурнуле су коњичке хорде Татара однекуд из руских степа у средњу Европу. Куманске чете прснуле су пред њима на све стране; руски кнежеви беху покорени; пољски градови Краков и Бреслава порушени. Мађарски краљ, у борби с њима, претрпи страховит пораз и мораде бежати чак у Приморје, на Раб и у Спљет. Татари су пошли за њим, али већ расути по широком подручју, прекоког су превалили. Разбијени од Хрвата под Клисом, они су преко Босне, Србије и Бугарске дошли на доњи Дунав, харајући и пустошећи уз пут све до чега су могли доћи. Поштеђени су остали у Приморју само градови с јаким бедемима (страдали су ипак Котор, Свач и Дриваст) и за коњанике тешко проходне шуме са збеговима. На земљишту јужне Русије прибраше се ти и други одреди поново и основаше моћну татарску државу Златне Хорде. Тај њихов поход изазвао је узбуну кроз све земље куда је прошао. Нешто тај потрес, а још више смрт цара Асена (+1241.), који је био главна Владислављева подршка, бише узрок, да се у земљи јавио покрет против њега. Њему се догодило исто оно, што и његовом старијем брату Радославу после пораза цара Теодора. Као нови краљ избио је њихов трећи брат Урош, звани Храпави (ваљда због оспица), негде током 1242. год. Занимљиво је, да је главни отпор против Уроша организовао не Владислав, него његова жена, која се беше можда тога ради, склонила у Дубровник. Није вероватно, да јој се Владислав није придружио само с тога, што је био негде затворен. Дубровачка Република обавезала се краљу Урошу, да на свом подручју неће трпети никакве агитације против њега. Владислав се после измирио са Урошем и признајући врховну власт млађег брата владао је, чини се, у Зети. Један запис из манастира Милешева, из 1264. год., писан је, вели се, "у дане благоверног краља Уроша и брата му краља Владислава".

За владе прва два сина Стевана Првовенчаног Србија је била под политичким утицајем моћнијих суседа, епирских Грка и Бугара. Ни једна ни друга владавина нису биле с тога много популарне; Владиславу се, на пример, пребацивало да је Св. Сава био "бегун" испред њега. Али, та владавина и једног и другог брата, мада на очи неславна, била је ипак од знатне користи за Србију. Ради јаких веза, које су имали и Радослав и Владислав, нико од

суседа није смео да их узнемирује; Епир и Бугарска, који су им могли постати врло опасни, претворили су се у заштитнике. С тога краљ Урош, кад је дошао на владу, затиче земљу неистрошену и способну за подвиге и с тога је могао да се јави с извесним ауторитетом у часу, кад је имало да се ликвидира питање већ дотрајалог Латинског Царства.

Далмација је страдала понајдуже од последица татарске најезде; између Спљета и Трогира дошло је чак до рата, који је претио да узме опасније размере. Бежећи испред Татара краљ Бела се био спасао у Трогир, где га примише с пуно пажње. Из захвалности он је повељом од 18. марта 1242. год. дао том граду извесне поседе, од којих су неки од раније били спљетска својина (н. пр. Острог). Због тога Спљећани нападоше на Трогиране кривећи их за отимачину. Трогиране су помагали хрватски племићи одани краљу, а Спљећани, којима једно време није ишло добро, позваше као савезнике босанског бана Нинослава, хумског кнеза Андрију и још неке суседе. Бана Нинослава изабраше чак за свог градског кнеза. Догађаји се после тога сплетоше. Босанско-спљетски нападај на тврди Трогир није успео, али је зато страдала трогирска околина. Спљећани нападоше и друга нека места, као Клис. Угрожени градови обратише се у невољи самом краљу. Овај узе ствар врло озбиљно, нарочито ради Нинослављева учешћа и поче спремати две војске: једну против Спљета, а другу против Босне. Војску против Спљета водио је славонски бан Дионисије; она је у лето 1244., у заједници с Трогиранима, напала град и присилила га на предају. У миру, склопљеном 19. јула, Спљећани су били прилично унижени; краљева даривања Трогиранима морала су бити испуњена. Из амнестије, коју је уговор предвиђао, били су искључени спљетски савезници, с Нинославом на челу. Војску против овог другог водио је сам краљ Бела и допро с њом до града Глашког. Појединости о том ратовању нису познате, али је сигурно да Босна овом приликом није много страдала. У повељи од 20. јула 1244., којом краљ даје повластице и потврђује имања босанској цркви, каже се да је на то пристао и бан Нинослав са својом браћом и великашима. Краљ се налазио у глашком граду од 15-21. јула; судећи, према том кратком трајању и овој повељи може се чак мислити да до борбе није ни дошло, него да се бан покорио краљу и изгладио ствар мирним путем.

Западњачка оријентација у Србији

Средином XIII века почела је да се врши велика промена политичких односа на Балканском Полуострву. Грчки елеменат почиње поново да узима маха. Никејско Царство, за време Јована Ватаца, води енергичну и у главном све успешнију борбу за васпостављање Византије и ортодоксије у Цариграду. Најпре у савезу с Бугарима, а после без њих и против њих, они освајају постепено изгубљене позиције на Балкану. Од Бугара су отели целу источну Маћедонију они, а западну Грци из Епира. Кад је стари ослепљени цар Теодор, давно ослобођен из бугарских ропства, покушао из свог Водена једну акцију против Никејаца, у вези са Епирцима, дало је то Ватацу добродошао повод да скрха и Епирце као могућне такмаце и да поседне добар део Маћедоније и Арбанију с градом Кројом, 1253. год.

Поред Грка на јужном делу Балкана, јаку политичку активност показују, у исто време, и Мађари на северу. Они се уплићу у бугарске међусобице и од 1246. год. Бела IV се назива "краљем Бугарске". Око 1247. год. Мађари стварају мачвански банат испод Саве и за првог управника постављају краљева зета, черниговског руског кнеза Ростислава Михајловића, који поред Мачве добија још североисточни крај Босне са Соли и Усором. После смрти босанског бана Нинослава (+ иза 1250.), Мађари су, искористивши тамошње нереде изазване највероватније верским сукобима, ушли с војском у Босну и покорили је. Краљ Бела писао је папи 11. новембра 1253. год., како има посла с јеретицима Бугарске и Босне "против којих се управо сад боримо с нашом војском". После пораза босанско је подручје било раздељено у више мањих баната и области, које је као од милости делио мађарски краљ. У самој ужој, старој Босни, после ове борбе, јавља се као бан неки Пријезда, вероватно онај исти Нинослављев рођак из 1233. год. Њега доцније чланови породице сматрају као родоначелника династије Котроманића. У писмима мађарског краља он се назива као "fidelis noster" ("наш верни"), а имао је, добијене од њега, и поседе ван Босне, око Горњег Михољца. Да је према Мађарима био у правом вазалском односу сведочи чињеница, да 1260. год. његове чете суделују у мађарској војсци, кад је та ратовала са чешким краљем Пшемислом Отокаром II. У исто време Мађари су се дали осетити и у Хуму. Жупан Радослав хумски, син кнеза Андрије, дотле рашки вазал, бележи се као "веран клетвеник господину краљу угарскому".

Краља Уроша сви ови догађаји нису с почетка непосредно погађали. Његови први сукоби беху са малом Дубровачком Републиком, која је, изузетно, у овој прилици хтела да води политику великог стила и да уђе и у опасније авантуре. Повод за сукоб било је неколико (агитација Владислављеве жене, земљишна погранична питања на требињској граници, трговачке повластице и др.), али је најважније спорно питање било о правима и поседима дубровачке и барске католичке архиепископије међу Србима. Питање је уз верски добило и чисто политички карактер. Краљ Урош, сасвим природно, помагао је настојања барске архиепископије из јасног разлога, што је желео да католичка црква Србије буде под влашћу његова, а не туђег поданика. Краљ Урош није заступао искључиву православску традицију Св. Саве, можда по том што је био син Ане Дандолове, а свакако под утицајем своје жене Јелене, која је била из врло угледне али ближе непознате француске породице. Анжујска династија назива је "својом драгом рођаком" и нема сумње да је с њом у некој вези. У Приморју је било доста католика; Урош је према њима био предусретљив, а краљица Јелена, која се удала за Уроша око 1245. год., била им је прави заштитник. Урош је хтео да задовољи своје католичке поданике и да на папиној курији изради непрепорно признање барске архиепископије, које јој је од средине XII века било одузето, 1199. год., за Вукана Немањића, обновљено и после опет оспорено. Дубровачка Република чувала је права своје цркве с упорношћу пуном енергије. У интересу тобоже старих и стечених права обе су цркве, и барска и дубровачка, извршиле у то време читав низ фалзификата папинских повеља. Год. 1247. израдише Дубровчани на папској курији, да се барски каптол подвргне дубровачкој цркви. Кад је у мају те године дошао дубровачки каноник Матеј у Бар, да изврши решење, наишао је тамо на непредвиђен отпор. Барски каптол изјављивао је, да он не признаје то

решење, а пук и клирици узрујано су викали: "Шта се нас тиче папа? Наш је папа господин наш краљ Урош!" Син градског кнеза с неколико младића морао је лично да спроведе Дубровчане до пристаништа, да их не би разјарена светина и телесно напала. Овакво држање католичног елемента даје најбоље сведочанство о успеху толерантне политике краља Уроша. Ма колико се узимало у обзир, да су се Барани овако држали јер су били у питању њихови локални интереси и патриотизам места, ипак би тешко било веровати, да ће једна католичка опћина претпоставити једног краља шизматика папи, ако тај краљ и његова политика доиста то не заслужују. Обавештен о тој ствари папа, за чудо, није осудио толико Баране колико Дубровчане. Водећи у првом реду рачуна о интересима цркве, а нешто и из политичких разлога, папа је 1248. год. именовао за барског архиепископа једног веома цењеног црквеног мисионара и свог пријатеља Јована де Плано Карпили. Њему је поверио да тачно проучи овај спор.

Дубровачка Република је већ 1249. стала тражити савезнике. Те године обећао је бан Нинослав Дубровчанима, да ће их штитити у случају нападаја српског краља. Суседног хумског кнеза Андрију, српског вазала, склонили су те исте године да им даде обећање, како ће лепо примити Дубровчане који њему добегну и да им даде изјаву да не ће поћи на њих с њиховим непријатељем. По том би изгледало, и то је врло вероватно, да су се Дубровчани бојали нападаја српског краља због свога држања, а не да је иницијатива потицала од њих. Али, кад су, мимо свако очекивање, они дали ухватити и затворити барског надбискупа, кривица за изазивање пада на њих. Почетком 1252. год. водила се права парница између Барана и Дубровчана, у присуству обојице архиепископа; а у лето те године пошао је Урош на Дубровник. Мала република успела је да за овај мах смири краља с мало штете, иако су духови били узрујани. Урош се љутио што се преговори у Риму бесконачно отежу и осорно је изјавио, да у његовој држави нема никакве власти ни папа ни римска црква; краљ Владислав отишао је још даље, па је чак и псовао папу и назвао псима и њега и све кардинале. Изненађује, свакако, и упорност Дубровника, који је тражио, поред толиког устручавања са српске стране, да њезина црква буде врховна власт једне већ моћне краљевине. Не попуштајући никако, а уплашени нападајем од 1252. год., Дубровчани желе да се још боље осигурају и да с добрим савезником евентуално сами пређу у нападај. Таквог савезника нашли су у Бугарима. У лето 15. јуна, 1253., склопљен је у Дубровнику савез између његове владе и Бугара, и то изрично "врху зло творење неверног краља Уроша". По том уговору, Дубровчани су имали дати помоћ Бугарима и на копну и на мору и предати им све градове које буду узели. Дубровчани ће као награду добити слободну трговину по Бугарској, све раније повластице по Србији, мало проширење земљишта и врховно право своје цркве над приморским католицима Србије. Годину дана доцније, 22. маја, придружио се том савезу и хумски жупан Радослав, син Андријин. Није сигурно, да ли је Радослав ушао у тај савез пре бугарског нападаја на Србију или услед њега. Бугари су, доиста, после склопљеног савеза упали у Србију и продрли су дубоко, чак до манастира Св. Петра на Лиму, који су опљачкали, а можда и до Жиче. Како је дошло до бугарског повлачења из Србије није данас сигурно познато; највероватније је да је било страног посредовања, било византиског, било мађарског. После бугарског повлачења Дубровчани су дошли у тежак положај. Осамљени, они су морали тражити мир, који је склопљен 23. августа 1254. По том миру Дубровник је морао да плати један део ратне штете. Дугогодишњи спор између њихове и барске цркве решен је у корист ове друге; и то је решен тако, што су Дубровчани одустали од парничења. Барска архиепископија постала је отада неоспорена католичка метропола Србије. Горе од Дубровчана прошао је жупан Радослав. После овог рата о њему се губи сваки траг; биће вероватно да га је краљ Урош свргао с власти и његов део Хума тешње спојио са својом државом.

Иза смрти цара Јована Ватаца (+1254.) покушаше Бугари да поврате Маћедонију, али нису имали среће. Неуспех у том рату изазва у Бугарској метеже и погибију цара Михајла II, а потом и грађански рат. После дугих криза би, најзад, за цара изабран Константин Тих, унук Немањин вероватно по женској линији и после зет никејског новог цара Теодора II Ласкара. Своју повељу манастиру Св. Ђорђа Горга код Скопља Тих пише тако, да се види како је водио рачуна о свим својим везама; он ради како су радили "свети и православни цареви грчки и бугарски, и жупани и кнезови и краљеви српске земље. Нешто више успеха имао је у својој антиникејској политици после Ватацове смрти епирски деспот Михајло. Он је

искористио запосленост цара Теодора у Малој Азији и 1258. почео је непријатељства у Маћедонији и Албанији. Да би имао више сигурности он је ушао током догађаја у савез са франачким кнезовима Вилхелмом Вилардуенским, господарем Ахаје и Манфредом краљем Сицијлије. Овом је, као мираз уз своју кћер, уступио Крф, Драч, Валону, Канину и Берат. Као некад за времена Роберта Гвискара што су Нормани из Јужне Италије закорачили у Албанију, сматрајући тај пут као најприроднији да се одатле шире према унутрашњости Балкана и загосподаре Јадранским Морем, тако се имало поновити и овог пута. Албанија у брзо постаје домена франачких господара.

Краљ Урош је с почетка имао извесних веза са царем Ватацем. Као непосредни, Бугари су му били опаснији и он је радо гледао њихово потискивање од никејског господара. Али после Ватацове смрти Урош хладни према Никејцима, можда зато што му се чинило да су, после многих успеха, сувише ојачали своју моћ. Можда због каквих родбинских веза он прилази Михајловом савезу, у ком западњаци имају тако видног удела, а можда му је изгледала сигурнија добит у савезу малих. Год 1258. почела су непријатељства. Епирци су освојили највећи део западне Маћедоније, помагани од Срба. Заповедник византиске војске и хисторичар Георгије Акрополита беше се повукао у прилепски град и ту се затворио. И Срби су преко Кичева кренули на тај град и узели га, разбивши једну грчку војску која им је била пошла у сусрет, али нису могли да освоје саму прилепску тврђаву, односно онај град, који се, на једном стрмом брегу, издиже изнад вароши и који је данас познат под именом Марково Кале. Срби су кренули после тога на Скопље и узели га, а прилепска се тврђава, на крају крајева, предала заједно са својим заповедником, кога у оковима одведоше у Арту. Усред ових борби умре цар Теодор II, пореметивши пред крај памећу; тек после дужих криза дође за његова наследника војсковођа Михајло Палеолог, човек храбар и способан, али личан и потпуно безобзиран. С њим долази на власт нова византиска династија Палеолога, која влада све до пропасти Цариграда и грчке државе.

Кад се учврстио на престолу, цар Михајло пребаци одмах војску у Европу, да прими борбу с тамошњим непријатељима. Његов брат Јован потуче код Костура удружене Епирце и Франке, па одмах настави даље продирање. Брзо падоше Охрид, Дебар и околна места. "Такви су становници тих западних области", образлаже Акрополита себи за оправдање ту појаву, да се у тим крајевима народ без много отпора мири са променама власти, "лако се подвргавају свима господарима". Само с помоћу свог зета Манфреда, коју му овај посла у најтежи час, могао је Михајло да се одржи у својој области Епира и северне Тесалије. Грци су заузели читаву Маћедонију, а потисли су и Србе из Скопља. Изгледа, да је краљ Урош, видећи судбину Епираца, сам повукао своју војску из Маћедоније и тако избегао тежој борби са никејским трупама. На српско подручје оне нису прелазиле.

Али главни византиски успех овог победничког ратовања беше васпостављање њихове власти у Константиновој престоници. Једним ноћним препадом, 25. јула 1261. год., заузеше никејске трупе Цариград и протераше отуд Латине и њихова цара Балдуина II. Цар Михајло Палеолог, као обнављач Византије, "отац отаџбине" свечано је метнуо на главу царску круну у Аја-Софији. Његова политика после тог успеха има више амбиција и замах. Он је у сукобу с много суседа, а нарочито с Бугарима, против којих војује дуже али без сталне среће. Са Србима се у то време није носио. Ови су били једним делом заузети на северу, као помоћници Мађара, у њиховим борбама с чешким краљем Пшемислом Отокаром II (1260. год.). Како су Срби постали нека врста мађарских вазала не да се утврдити на основу извора; ја лично мислим, да је то била цена мађарског посредовања у српску корист за време српско-бугарског рата 1253/4. год. Српске помоћне чете помињу се у мађарској војсци изрично уз сигурно вазалне Босанце и Бугаре из области деспота, после цара Јакова Светослава. Да српско-мађарске везе постану ближе, оженио се старији син Урошев, Драгутин, Катарином, ћерком краља Беле IV. Кад се женио Белин син, Бела Млађи, 1264. год., у сватове, код Беча, дошао је и "краљ Србије", вероватно краљ Урош главом. Можда је те везе с Мађарима развијала краљица Јелена, а можда су оне последица непосредних мађарских успеха 1253. год. у Босни и њихова учвршћивања у Мачви.

Када су у Мађарској, 1267. год., настале борбе између старог краља Беле и његовог првенца сина Стевана, које су узеле велике размере и завршиле Белиним поразом, и када

се чинило да је Мађарска, услед тих борби знатно ослабљена, решио се краљ Урош да се опрости њихова туторства и да се и сам окористи тим заплетима. Исто је то био покушао мало раније и бугарски деспот Светослав, али без успеха. Да би успео према Мађарима Урош се хтео да осигура пријатељством са Грцима. Цар Михајло је радо прихватио везе са Србима. Против њега спремала се из јужне Италије врло озбиљна акција, којој је био на челу Карло Анжујски, брат француског краља Луја IX, краљ "обеју Сицилија". У мају 1267. склопио је он уговор с протераним латинским царем Балдуином, на двору папе Климента IV, да се почне наскоро с обновом Латинског Царства. Његова је војска посела Крф, узевши то као етапу за даље акције. У таквим приликама цар Михајло је морао водити рачуна о држању Срба. Споразум између њега и њих био је брзо готов, и да би био солиднији требало је да краљевић Милутин, други син Урошев, узме Михајлову кћер Ану, и да он као царски зет постане наследник престола. Међутим, неуспех Урошев с Мађарима поквари све планове. Он беше 1268. год. продро у Мачву, али га ту Мађари потпуно потукоше и заробише. Мађари су и према краљу Урошу, као и према деспоту Светославу, показали доста пажње; они су их задржали на престолу, тражећи само више гарантија за будућност. Те су се гарантије, међу осталим, састојале вероватно у том, да се краљевићу Драгутину, као мађарском зету и привржанику, да удео у власти и већи утицај на државне послове. У актима после тога Драгутин се, доиста, назива "млађи краљ".

На политику Урошеву утицали су нарочито догађаји у суседству после 1271. год., односно после смрти епирског деспота Михајла, кад се његова држава распала у два дела и кад су Анжујци из јужне Италије, користећи се тим, посели главне албанске градове Драч, Валону, Берат и Кроју и још нека места. Балкански народи, противници Грка, почеше се спремати да ухвате тешње везе са Карлом Анжујским. У септембру 1271. год. очекивани су на анжујском двору посланици Србије, Бугарске и Албаније, иако његова војска тек 1272. почиње своје операције у Албанији. Тад су Анжујци створили први пут посебну албанску државу, "regnum Albaniae", на чијем је челу, у њихово име, стајао капетан-маршал, са седиштем у Драчу. Шест угледних албанских таоца седело је, међутим, на двору краља Карла. У мају 1273. год., српски и бугарски посланици долазе на Карлов двор, где их врло лепо примају. Краљица Јелена је сродница Карлова, а краљ Урош се изрично зове "одлични пријатељ". У овај анжујски савез улази и тесалски господар, севастократор Јован, који се домало orођава с Урошем и даје своју кћер за његова сина Милутина. Испало је, дакле, тако, да је грчки цар, који је први кренуо мисао о савезу балканских држава против нове латинске инвазије добио тај савез против себе. Србија је, после узалудне акције против Мађара, ушла потпуно у везе са западњачким силама; краљ Драгутин важи као мађарски поузданик, а краљица Јелена је најсигурнија потпора западног свештенства и, с њим у вези, и заточник западне ориентације.

Видећи опасност од западњака цар Михајло намисли да је отклони предлажући папској курији унију између православне и католичке цркве. Ради тога сазват је велики црквени конгрес у Лиону, 1274. год. У преговорима око уређења црквених питања Михаило је учинио велику погрешку што је изнео предлог да се укину, као неканонски основане, трновска патријаршија и српска автокефална архиепископија и да се српска и бугарска црква подвргну охридској. То изазва, сасвим природно, огорчење и код Срба и код Бугара; уопште, читав тај посао са лионским сабором и овај став Михаилов против српске цркве деловали су на Србе, да лакше приме антивизантиску политику Урошеву у савезу са западњацима, која им иначе свима не би била по вољи. И грчки клир, са чијом осетљивошћу и утицајем цар није рачунао у довољној мери, устаде против његове црквене политике. Цар Михајло је свакако рачунао, да би укидање трновске патријаршије и српске архиепископије и њихово подвргавање Грцима могло бити сматрано као неки добитак и да би то могло утицати да се лакше приме остали закључци лионског сабора, али се преварио. Књижевно и културно знатно развијена грчка јерархија прозрела је суштину лионских закључака, који су доносили превласт и признање папства, и није хтела ни помишљати да за љубав споредних уступака прегори свој начелни став.

Цар Михајло, и довољно мудар и довољно предузетан, није се зауставио само на дипломатској и верској акцији. Имајући известан ослонац код Албанаца он је предузео и војничке мере да сузбије Анжујце на Балкану. С јесени 1274. год. његова војска је посела

Берат и прешла те и наредне године и на боља освајања у драчкој области потискујући анжујске чете. Ове се одржавају, у главном, у Приморју, где их штити и снабдева краљева флота.

Краљ Урош, који није имао успеха ни према Грцима ни према Мађарима, тражио га је према малој Дубровачкој Републици, којој никад није био прави пријатељ, поред свега што се чинило да су миром од 1254. год. решена сва спорна питања између њих. Дубровник је 1265-6. год. подизао своје јаке бедеме са копнене стране, "да би обухватио подграђе Св. Николе де Кампо и боље бранио пристаниште". У исто време тражена је у Млецима и помоћ против опасног рашког суседа. Занимљиво је, да је тада, као добра католичкиња, краљица Јелена била на страни Дубровчана и да им је чак, писмено, понудила услуге на рачун свог мужа и државе, којој је она била краљица, обећавајући им, да ће их на време извештавати о краљевим наредбама. Да ли је тада дошло до непријатељстава и каквог су обима она била није познато; тек од 1268. год. повећава Република свој годишњи данак краљу. Али ни тај нови споразум није био дуга века. 1275. год. дошла је српска војска поново под Дубровник, под вођством самога краља, и хтела је јуришем да га заузме. Дубровачки кнез, Петар Ћеполо, први пут у дубровачкој хисторији, не ограничи се само на успешну одбрану, него сам, с војском, изврши из града препад на Србе и потисну их од градских бедема. После тог успеха поче дубровачка флота нападати српске обале и пљачкати их. У једном таквом нападају настрадаше осетно од једне српске заседе, која похвата око 40 њихових племића. Бенедикт Гундулић као вођа и један Млечанин, заменик Ћеполов, бише, по наредби Урошевој, ослепљени. "Дванаест дубровачких посланика, обучених у црно одело, преклињали су новога дужда, Ђакома Контаринија, да их помогне с флотом, после чега су два млетачка посланика, који стигоше на две галије, посредовали те се мир наскоро обновио".

Годину дана после тога дошло је, по мађарском примеру, и у Србији до борбе између оца и сина. Млади краљ Драгутин, у ког су Мађари, као у свог зета, имали више вере, добио је помоћ од мађарског двора и са том помоћу он је потукао очеву војску на гатачком пољу, у јесен 1276. год. Архиепископ Данило у Драгутиновом житију приказује ствар тако, као да Урош није хтео да, по обећању, додели сину једну већу област за владање и да је овај, онда, био присиљен да власт отме силом. У ствари, на Драгутина је деловао пример његова таста, краља Стевана V, и тадашње неодређено држање Урошево у борби између Грка и Анжујаца. Краљ Урош повукао се после пораза у Захумље, можда у требињску област, и доскора се закалуђерио и постао монах Симон. Умро је вероватно 1280. год., а сахрањен је у његовој лепој задужбини, у Сопоћанима, Рашкој на извору, у манастиру, који је поред Милешева очувао најлепше српске фреске XIII века. Збацивање Урошево није прошло у Србији без протеста. Сем краљице Јелене, која је осуђивала то дело, против њега је био и главни претставник српске цркве, архиепископ Јоаникије, који је због тога напустио свој положај. После су, из захвалности, краљица Јелена и краљ Милутин дали пренети његово мртво тело у Сопоћане, да лежи поред тела Урошева.

Значај Урошеве владавине није био у политичким успесима; ти су, како се види, били или врло мали или понекад никакви. Чак би се пре могло рећи, да је линија његове спољашње политике, врло кривудава, завршила у многом негативно. Његова вредност претежно је у унутрашњем јачању државе; а у спољашњој политици његова је главна заслуга само у том, што је, за разлику од своје браће Радослава и Владислава, место њихове пасивне, узео више активну политику, покушавајући да је води више самостално. Он је тражио нове ориентације, а није хтео да се, као његова браћа, држи само једне линије, без имало личне иницијативе. У тим тражењима није био увек срећне руке, али је прилично погодио општи пут бар у једном правцу; савез са западњацима против Византије била је једина политичка могућност да Србија постигне извесне користи ако не одмах и непосредно, а оно, под добрим вођством, у скорој будућности. У унутрашњој политици његов успех је неоспоран. С каквим је разумевањем средио црквене односе у земљи види се најбоље по том, што га католици зову својим папом, а што православни архиеписком с њим заједно напушта своју власт. Да учврсти православље и да династију тешње веже са црквом, он је свакако доста учинио да његов брат Предислав постане архиепископ Сава II, по угледу на

њихова великог стрица. За Урошев двор је учени калуђер Доментијан писао житије Св. Саве и Св. Симеона Немање.

Краљ Урош је први почео експлоатисање рударства у Србији, а посебно сребрених мајдана у Брскову, и то, по свој прилици, помоћу саских рудара који су испред Татара пребегли из Ердеља у Србију. Прве капитале за тај посао давали су Дубровчани и Которани као комисионари Млечана; можда је због неког финансиског питања и дошло до каснијих сукоба између Краља и Републике Св. Влаха. Први српски бронзани новац по грчком узору почео је да кује краљ Радослав, али тај покушај није имао готово никаква привредног значаја. Српски средњевекони новац почиње од краља Уроша. Он је први почео ковање сребрених динара, по угледању на млетачке матапане, који су господарили у трговачком промету по источном делу Средоземног Мора, и тај тип новца задржан је и од свих његових наследника. Тим је српска држава примила, у новчаном погледу, западњачки карактер; према западу је, преко Котора и Дубровника, упутила и свој главни извоз не само рударских, него и других домаћих сировина, претежно сточарског порекла (месо, вуна коже, сир, восак и сл.).

Краљ Драгутин остао је читава свог живота одан Мађарима, поред свих криза и промена кроз које је прошла њихова држава крајем XIII и на почетку XIV века. Исто је тако остао у пријатељству и са напуљским двором. Утицај сродничких веза преко Драгутинове жене Катарине био је у оба случаја од знатног утицаја. Драгутин уопште има доста обзира у својим односима према западњацима; Млетачка Република нема разлога да се тужи на њ, исто као и наш Дубровник. Ради тога краљ Драгутин ужива симпатије западних писаца и истиче се увек као пример честитости према млађем брату Милутину.

У Бугарској је од 1277.-1280. беснио грађански рат. Цар Константин, сломивши ногу, беше постао теже покретан и није могао с успехом да сузбије предузећа многих огорчених противника, раздражених нарочито поступцима његове царице. 1277. он је изгубио круну и живот, а онда је почело страховито клање у земљи. После дугих борби и невоља дочепао се, најзад, 1280., царског престола један Куманац, Ђорђе Тертерије. Против њега су Грци радили на све стране, и онда је сасвим природно што се цар Ђорђе одмах придружио анжујском савезу против њих.

Ратовање савезника на албанској страни није било много срећно. Сами Албанци беху претежно уз Грке и у доста случајева чине неприлике и Србима и анжујским четама и људима. У јесен 1278. год. има помена о том, како Албанци нападају српске и дубровачке караване, који иду из Брскова у Котор. У јесен 1279. предати су у Бриндизију, у затвор, неки албански прваци као издајници напуљског краља. У пролеће 1281. год., после извесног напредовања у средњој Албанији, до Берата чете краља Карла бивају тучене и потиснуте с осетним губицима. Љут, с тога, а пун планова, Карло, помоћу својих широких веза увлачи у савез и Млетачку Републику; спрема велико предузеће против Грка; и озбиљно се носи мишљу да у најкраће време обнови Латинско Царство, коме би био на челу његов зет Филип, син Балдуина II. Али и цар Михајло не чека скрштених руку да дође ударац. Он је против краља Карла нашао савезника у арагонском краљу Петру, зету краља Манфреда, кога је 1266. срушио напуљски господар. Као последица грчко-арагонског савеза дошло је 31. марта 1282. год. Сицилијанско Вече, покољ Француза на Сицилији, и општи устанак против њих. Византиски цар бацио је угарак у саму Напуљску Краљевину и онда није никакво чудо, што краљ Карло за једно време није могао предузимати ништа на Балканском Полуострву.

У вези са овом анжујском акцијом у Албанији било је и српско кретање против Грка. Оно, као ни анжујско, није вођено с почетка у великим размерама: карактеристично је, међутим, да није ишло с њим у истом правцу. Срби су ратовали у подручју око Шар-планине, и тек кад им се придружио један угледни грчки пребег, војвода Котаница, почели су да шире свој круг и да се упућују с појединим четама дубоко у Маћедонију, чак до Сера. После свог успеха у Албанији Грци угрозише и Србе, који морадоше да се повлаче. Нешто тај неуспех, а нешто несрећа, што је сломио ногу, при јахању, под градом Јелечем, изазваше код краља Драгутина тешку потиштеност. Архиепископ Данило приповеда, да је краљ сматрао свој пад

као божију казну за поступак према оцу; али је још вероватније, да је на њ деловала недавна коб његова рођака, хромог бугарског цара Костантина. С тога он у Дежеву, 1282. год уступи престо свом млађем брату Милутину, а за себе задржа западни део области око Рудника, Подриње, и Хум са Требињем. Драгутин је предао престо Милутину као неке врсте регенту, желећи да наследство престола остане свакако у његовој линији, односно синовима му Владиславу и Урошицу. Тако су ствар и приказивали неки савремени страни писци; један анонимни приказивач Србије из 1308. год. изрично вели, како је сам Драгутин говорио, да је престо уступио привремено, за време своје тешке болести после пада, и да полаже своје право на њ. Данило, међутим, вели, да је Драгутин Милутину "даровао престо свој". У манастиру Ариљу, у Драгутиновој задужбини, бележи се 1296/7. год. како је тад владао "млади краљ Урош самодржац", па се тек за њим помиње ктитор "господин краљ Стефан, брат краља Уроша". Касније, кад је прездравио, 1284. год., добио је краљ Драгутин од свог шурака краља Ладислава, а против воље његове таште Јелисавете Куманке, Мачву са Сремом, Београд и од Босне крај Соли и Усоре, која је дотле држала сама Јелисавета. Драгутин се с тога и назва "сремски краљ", по средишњој области своје нове државе. Његове престонице беху Београд, који тад први пут долази под српску власт, и Дебрец у Срему. Драгутинову ту област аноним из 1308. назива Србијом, док за Милутинову има име Рашка. У Босни; он у јесен 1284. постаде зет краља Драгутина, узевши његову кћер Јелисавету. Та брачна веза имаће после велика значаја у хисторији Босне и Србије.

Србија као главна балканска држава

С Милутином је Србија добила једног владара ретких особина. Његов велики политички таленат, који га је показивао као правог потомка Немањиног, донео је његовој држави неколико сјајних успеха. За његово време, сређена финансиски, снажна војнички и добро вођена дипломатски, Србија постаде најмоћнија држава на Балкану и знатно утиче на судбину целог суседства. Милутин је увек знао шта хоће и имао је амбиција и потеза једног правог државника. Али, као што обично бива, он је, идући за својим циљевима, гледао само своје интересе и био је себичан и безобзиран до бруталности. Ради власти, коју не би испустио ни под коју цену, он је газио преко свега; ни најрођенији му нису били поштеђени од свирепости, ако је осећао да сметају његовим интересима. Јака личност, која је надилазила своју средину, он је своју вољу често изметао у ћуд и од задовољавања те ћуди правио понекад не само породична, него и државна питања. Његове очи, у индивидуално рађеним портретима у Нагоричану и Грачаници, криве и мале, имају нечег лукавог и пожудног, као две битне црте његовог карактера. Милутин је био велик владар, али рђав као човек; Драгутин је, као личност, имао много више моралног осећања. Милутинов пример, још више него Немањин, даје непосредан доказ, да државу јачих размера не стварају људи сентименталних особина; ко и сувише води обзира о другима упада у опасност да понекад помери своје. Српска црква, која је Милутина поред свих личних грехова, и то за црквена схватања доста тешких, ипак прогласила за свеца, учинила је то гледајући његове успехе и његово дело, које је неоспорно било велико и трајно.

Промена на престолу у Србији, после Драгутинове абдикације, није утицала на спољашњу политику у Краљевини. Не знајући за Сицилијанско Вече и немогућност Анжујаца да наставе балканску акцију по првобитном плану, Милутин је, веран савезу с њима, продужио рат са Византијом и заузео је Скопље, оба Полога, Овче Поље, Злетово и Пијанец. Ова освајања од 1282. год. остају стална српска тековина. Скопље домало постаје један од главних градова Србије, у којој су превлађивала сточарска и ратарска насеља уз нешто трговачких и рударских. Српско продирање у вардарску долину, које је први започео Немања последњих година своје офанзиве, за време Милутиново постаје главни циљ српске експанзије. Са југа су, у исто време, с успехом почели акцију против Палеолога и Тесалци. На савезничке односе између Срба и Тесалаца као да није утицало ништа то, што је Милутин вратио кући своју прву жену, кћер тесалског деспота Јована. На вест о овим нападајима крену се сам цар Михајло, да сузбије и казни освајаче. Легенда каже, како су уплашене избеглице уверавале цара, да му неће остати ни сам Цариград, ако не сузбије опасног српског нападача. Цар је око себе прибирао повећу најамничку војску, али га у сред припрема задеси смрт у селу Алагама код Радоста, 11. децембра 1282. год. Кренута војска, у којој је било доста Татара, пошла је ипак на Србију и допрла до Липљана и Призрена. Један њен део пошао је и даље, жељан пљачке и плена, али је љуто настрадао у набујалом Дриму, кад је покушао да га на коњима преплива.

Иза цареве смрти српска офанзива, почетком 1283. год., обновљена је с већим снагама. У акцији је учествовала војска и Милутинова и Драгутинова. Она је, у смелом залету, допрла врло дубоко, све до близу обала Егејског Мора, код Атоса и Кавале. Опљачкане беху читава струмска и серска област. Кад се Драгутин вратио натраг, не могући да издржава ратне напоре, Милутин је ратовање наставио сам, иза једног малог одмора, и 1284. год., помаган од суседних арбанашких великаша. Овог пута он је заузео области дебарску, кичевску и поречку, а опустошио је крај око Охрида; "није било кога да му се противи и да га укори", каже биограф краљев. Тако су српска освајања у Маћедонији проширена с источног и на западни крај. Српске државне границе помакао је Милутин овим срећним ратовањем до пред градове Струмицу, Прилеп, Охрид и Кроју; највећи део Словенима насељене Маћедоније дошао је под српску власт. Тежиште српске државне политике померило се према истоку и југу. Рашка престоница и дежевски двор напуштају се и краљевска седишта постају Приштина и Скопље. До Милутина Србија је гравитирала само

према Јадранском Мору; сад, овим новим освајањима, она се видно упућује према Егејском. Док је Рашка претстављала српско средиште подручје, гравитација према Јадранском Мору била је природна, тамо су водиле Неретва и посредно Морача и сви главни стари путеви; Дубровник, Котор и Бар беху главне излазне тачке из унутрашњости. Од Милутина средишња српска област постаје косовска висораван и подручје Шар-планине; ту се стјечу путеви и правци и према југу, низ Вардар, и према истоку према Брегалници, и према северу, низ Мораву, и према западу, одакле је добивала своју главну етничку снагу.

Син цара Михајла, цар Андроник II (1282.-1328.), слаб и поводљив владар, није имао снаге да спречи српску експанзију, која је за ово кратко време показала снажан полет и ненадане успехе. Он је највећи део своје активности провео у дефанзиви, и то понекад више у ставу молиоца, него што би одговарало још увек поштовања достојној снази Византије. У осталом, било је и врло тешко сузбити српску експанзију. Од Немањина времена Срби нису предузимали офанзива великог стила, које би прошле народну снагу, исто као што земља није страдала ни од једне теже непријатељске најезде, која би је бацила за дуг низ година у назадак. Прикупљена народна енергија тражила је да се искористи. Код брђанских елемената, као што је био српски у рашким планинама, има те неодољиве тежње да избије на чистину, у пределе лакшег живота. Војничком продирању претходило је етничко; до XII века мешовито становништво Косова и Метохије бива у XIII веку готово у већини славизирано, односно србизирано; чак грађански елеменат у оно мало градова Метохије и Косова добија осетан проценат српског живља. Трговачки обрачуни у Дубровнику и Котору у другој половини XIII и првој XIV века показују тај словенски прираст у довољној мери. Српском наглом јачању највише је допринело брзо развијање српске финансиске снаге. Експлоатисање богатих сребрених рудника, у Брскову, Руднику, Трепчи, Брвнику и другим местима давало је владару велике приходе, који су употребљавани добрим делом за набавку добра оружја и добре најамничке војске. С развијањем рударства развила се и трговина, у којој понајвише учествује млетачки капитал. Повећани трговачки промет јачао је, са своје стране, државни приход. Добивши тако јача сретства, српска држава је сасвим природно, могла доћи и до свог јачег израза. Српски замах овога времена није с тога искоришћени успех једног подесног момента, него унутрашња потреба једног ојачаног организма.

Краљ Милутин је нарочито саблажњавао савремени свет својим поступцима према женама. У том погледу за њ није било никаквих препрека ни обзира. Своју прву жену, тесалску принцезу, која му је родила сина Константина, вратио је просто кући. Оженио се други пут својом пријом, сестром своје снахе Катарине, Драгутинове жене, Јелисаветом, коју је завео као калуђерицу. Од ње је добио кћер, којој је дао чудно име Царица. И њу је отерао после кратког времена и већ 1284. год. венчао се са Аном, ћерком бугарског цара Ђорђа Тертерија. Данас не знамо, да ли је овде била по среди нека страст или какав политички рачун. Ђорђе Тертерије, чију су земљу Татари пленили неколико пута и чију је врховну власт он признао 1285. год., није у овај мах био неки значајнији политички чинилац. Тертеријева се политика састојала у то време у том, да тражи споразум на све стране; можда је он гледао да придобије Милутина овом брачном везом, из које је рођен Стефан Дечански.

У браничевској области беху се осилила два бугарска великаша, браћа Дрман и Куделин. У Ждрелу на Млави, у данашњој горњечкој клисури, беху се они утврдили, одметнули од сваке власти и узнемираваху и српско и мађарско суседство. У њиховој војсци налажаху се као полупљачкаши а полунајамници људи разних народности, а понајвише Бугари, Татари и Куманци. Озлојеђени на њих Мађари су почетком 1285. год. упутили против њих једну војску да их казни. Њиховом примеру следовали су мало касније и Срби. Краљ Драгутин, као непосредни сусед, покушао је сам да их казни, али им није могао учинити ништа, јер су се били одлично утврдили у иначе тешко проходном кланцу. Драгутин је, по свој прилици претрпео пораз, јер Дрман и Куделин пређоше одмах у нападај против њега и заузеше му извесне крајеве. Драгутин позва Милутина на договор у Мачковце на Морави и замоли га за помоћ. Милутин се одазвао. Уједињена српска војска ушла је потом у Браничево, потукла и протерала пљачкаше и њихове господаре, и завладала читавом облашћу. Браничево је предато Драгутину; тада је први пут дошло под српску власт и остало у њој цело време после тога.

После овог пораза Дрмана и Куделина решио се видински кнез Шишман, који је можда имао неких веза с њима или полагао право на њихово подручје, да се обрачуна са Србима. Изненада, не зна се тачно које године, продро је он све до Хвосна, а намеравао је, међу осталима, да опљачка пећску архиепископију. Али ту је претрпео пораз од српске војске, која је дохрлила однекуд с југа, и морао се нагло повлачити. Срби су се дали у потеру за њим и гонили су га све до Видина. Шишман се с муком пребацио преко Дунава, док су Срби заузели видински град. Са леве обале реке послао је побеђени кнез људе, да моле краља за преговоре. Мир је склопљен на основи: да Шишман призна врховну власт српског краља, а као јемство имала је бити Шишманова женидба са кћерју једног српског велможе. Доиста, Шишман је доскора узео кћер великог жупана Драгоша, а доцније његов син Михајло Милутинову кћер Ану, коју доцније писци зову народски и Недом.

Ово ратовање Срба по Браничеву и видинској области доведе их у сукоб с татарским ханом Ногајем. Ногај, који је имао посебну област од подручја данашње Румуније, од Железних Врата и Дунава, до иза Крима, у извесној још не утврђеној вези са Златном Хордом у Русији, био је моћан господар и знатно је утицао на политичке прилике у земљама северног Балкана. Пред њим је побегао у Византију бугарски цар Тертерије и био замењен у власти војводом Смилцем, као новим бугарским царем под врховном влашћу Ногајевом. У суседним руским областима његова се реч слушала без поговора. Византиски цар Михајло Палеолог дао му је још 1273. год. своју једну кћер за жену. С тога је, приликом царева спремања против Срба 1282. год., његовој војсци дошао у помоћ и један већи татарски одред. Силни Ногај, који је имао раније сукоба и са Пољацима и са Мађарима, био је спреман да напане и Србе, јер је он од Срба освојена подручја, нарочито видинску област, сматрао као своју домену. За тај нападај он је већ кренуо и војску. Милутин, кога су обавестили о Ногајевој снази, уплаши се и понуди преговоре. Врло је вероватно, да је краљ том приликом дао обавезе, да не мисли предузимати никакве даље акције у тим областима. Као залогу за своју добру вољу упутио је Ногају као таоца свог сина Стевана са неколико друге деце из властеоских кућа. Они су остали међу Татарима све до Ногајева слома и погибије, кад је дошло и до распадања његове државе. Хронологија тих догађаја још није утврђена; датуми се разилазе у крупној мери.

Кад су настале међу Татарима међусобне борбе, одлучио се бугарски цар Смилец да се ослободи њихове врховне власти. Да то постигне он се обратио за помоћ краљу Милутину. Споразум између Срба и Бугара имала је да утврди брачна веза између Милутинова сина Стевана и Смиљчеве кћери Тодоре. Али се Смилац није могао одржати. Њега је срушио с власти Тертеријев син Светослав у заједници с Ногајевим сином Чеком (Чаком), кога је после Светослав дао убити. Шта се догодило после са Смилцем није познато; сигурно је само то, да се Милутин није ради њега одлучивао ни на какве оштрије мере; он је у то време био заузет крупним преговорима са Византијом.

После погибије мађарског краља Ладислава (+1290. год.) настадоше у Мађарској велике борбе око његова наследства. Сва се земља поделила у два табора: за последњег Арпадовца Андрију III "Млечића", у пола однарођеног и непопуларног "домаћег" принца и за анжујског принца Карла Мартела, сестрића краља Ладислава, а сина краља Карла II. За анжујску страну беше добар део моћнијег хрватског племства и с почетка и краљ Драгутин и његов син Владислав, њихови сродници. С тога Владислав добија од анжујске стране 19. августа 1292. год. војводство целе Славоније сем области које су већ припадале кнезовима Водичким и Франкопанима. Међутим, мало после те награде, Владислав као да је дошао у ближи додир са краљем Андријом; бар се, 1293. год., венчао са његовом нећаком Костанцом из познате млетачке породице Морозини. Из смрти Карла Мартела (+1295.), напуљски анжујски двор поставио је као свог новог кандидата Мартелова сина, Карла Роберта. Драгутин овог пута није био за тог новог кандидата и правио му је сметње.

У том мутном времену од 1290-1300. год., бан Павле Шубић, пошто је већ имао Далмацију и један део Хрватске у својој власти, баца очи и на Босну. Он предузима неке ближе непознате војне походе у босанске земље и 7. априла 1299. год. јавља се први пут с новом титулом "господара Босне". Изгледа да је то била нека лична узурпација Павлова, јер

упада у очи да о Босни нема помена у повељи од 4. августа 1299. год., којом Карло Напуљски потврђује сва права и области Шубића. Ако је и добио штогод од босанских земаља, то је с почетка могло бити само на западним странама. На истоку, област Соли и Усора држао је краљ Драгутин, а у средишњој Босни изгледа да се бар још тада држао Драгутинов зет Степан Котроман.

За време ових борби око мађарског престола краљу Драгутину није запала нека виднија улога. Извесни подаци говоре за то, да је био на страни свог пашенога; то показује, сем донекле држања његова сина, нарочито препорука напуљског двора Драгутину и његовој жени, да помогну Карла Роберта, који се с почетка 1300. год. спремао да пређе у Далмацију, а одатле у Мађарску. После се видело, да Драгутин није испунио те наде, бар не с почетка. Исте 1300. године кнез Ђуро Шубић доиста је и превео Карла у Спљет, а 1301. год. је умро краљ Андрија. Тако је Карло остао једини претендент. Он је, природно, био обавезан Шубићима и за овај мах обасуо их је својом милошћу. Њима за вољу, потврдио је њихову сроднику кнезу Хрватину и његовој браћи босанску област доњих крајева. Сам бан Павле уступио је свој део Босне свом млађем брату Младену 1301. год. Павлов син Младен, зван иначе и Младен II, спомиње се 1304. год. као кнез "Трију Поља и читаве земље кливањске".

Мађарски епископат беше навукао на се гнев папе Бонифација VIII, што није помагао његова кандидата Карла Роберта и што је и после смрти Андријине тражио краља за Мађаре на другој страни. Да поправе свој положај, они дођоше на мисао, да предложе папској курији борбу против јеретика у Босни, и то и духовну и физичку. Као много пута раније, и сада је Босна имала послужити као вентил за опасну напетост у Угарској. До борбе је доиста и дошло, само је она испала сложенија и тежа него што се надало у мађарским круговима. У ту борбу уђоше и Шубићи. Год. 1302. стајали су један против другог босански бан Стеван Котроман и бан Младен Шубић и то чак на међи босанске државе, у области око Дрине. Стеван се свакако повукао у област свога таста, краља Драгутина. У јуну 1304. бан Младен је погинуо од "неверних јеретика". Борбу је наставио његов брат Павле и имао је успеха; од почетка 1305. год. он се зове "господарем читаве Босне", коју даје на управу свом сину Младену II. Како се Карло Роберт држао тад потпуно уз Шубића, то је краљ Драгутин охладио и према њему, поред свих сродничких веза и препорука, и чак му правио неприлике на граници и међу великашима.

Хумску земљу држао је чврсто краљ Милутин од 1284. год., кад је Драгутин, добивши северне области, уступио требињски крај мајци краљици Јелени, и кад је Милутин запосео остале крајеве хумске земље. У њима је он као намесника поставио свог сина Констатина. Краљ Милутин је током 1303-4. преговарао с баном Павлом и имао с њим чак и један састанак у Врульи близу Макарске. Према Хуму Шубићи нису ништа постигли, он је и даље остао неокрњен у српској власти. Краљ Милутин, видели смо, наставио је политику свог оца и брата у погледу савеза с Анжујцима. Краљ Карло беше упутио у Албанију свог сина Филипа Тарентског, да управља том облашћу. Али Филип беше слаб да одолева византиским нападајима, који пред крај XIII века беху постали прилично успешни. Он је око 1295. год. био изгубио чак и Драч старо исходишно место анжујских потхвата против Византије. Од Византинаца га је преотео и држао кратко време краљ Милутин. Год. 1296. град је био у српској власти. Кад је и како упуштен не да се поуздано утврдити.

Грцима је било јасно, да треба одвојити Милутина од Латина, да би ове могли сузбити с Балкана. Удружени Срби и Латини претстављају опасност чије се све могућности не даду сагледати. С тога се у Цариграду одлучују, после неуспеха њихове офанзиве против Срба, под вођством способног и хваљеног Михаила Главаса, да Милутина задовоље признавањем уступања највећег дела оних области које је освојио и да га тако, по могућности, придобију на своју страну. Као вођа посланства српском краљу би упућен крајем децембра 1298. год. Теодор Метохит, доцније велики логотет, човек вешт и проницав, који је, идући пет пута у Србију ради краљеве женидбе, сам забележио своје врло занимљиве утиске с Милутинова двора. Из једног његова писма добро смо обавештени како је у Србији постојала јака опозиција против споразума с Грцима; људи су говорили да је мир потребан Византији, а не победничкој Србији. Један део Грка, као Котаница, који се беху придружили

Србима, бојао се краљева споразума с царем и радио је против њега. Код неких Срба, којима је ратни плен и пљачка знатно увећао приходе, било је опирања из чисто материјалних разлога. Краљ Милутин био је, међутим, лично вољан да преговара. Као печат уговора имала је и опет да буде једна женидба. Цар је раније био понудио краљу своју сестру, удовицу трапезунтског цара Јована II. Краљ Милутин беше пристао, али се византиској дами није ишло у непознату и за њу варварску земљу, а сем тога хтела је да остане у Трапезунту уза сина Алексија, који се није слагао са ујаком. Да не би увређени краљ ради тог отказа прекинуо све везе, до којих је Грцима било много стало, цар Андроник понуди сад Милутину своју кћер Симониду, још младо дете од пет година. Овај четврти брак краљев, и то с дететом, само је појачао опозицију Срба против тог споразума и код властеле и код једног дела клира; незадовољства је било и код Грка. Опозицију цариградског патријарха и његових једномишљеника цар је морао да ублажава другим уступцима и изјавом, да је своју кћер просто жртвовао да изради отаџбини преко потребни мир. Сем тога, било је и покушаја суседних владара, да се осујети споразум између Срба и Грка, који би могао знатно изменити односе на Балкану. Стари савезници Милутинови, епирски Грци, односно синови тесалског деспота Јована, наваљивали су на Милутина писмима и порукама да не верује Цариграду и да, у тешњој вези с њима, настави почети посао на рушењу цариградских властодржаца. С друге стране јављали су се са својим понудама и Бугари. Удовица цара Смилца, пореклом Гркиња, иако већ у роду с Милутином, као ташта његова сина, обратила се сада Милутину са предлогом да је узме за жену и тако добије и Бугарску Царевину. Метохит казује, како усплахирена удовица и њени помагачи "шаљу сваки час поруке и изасланике, преклињу краља да има пре њих на уму и да се не узда у царева обећања, јер нису искрена нити ће се остварити". Али Милутин оста непоколебљив. Брак са византиском царском кћери ласкао му је сујети, чинио му се као награда за његове политичке успехе и дизао му углед према брату у питању краљевског наследства. Год. 1299. дошло је до коначног споразума. Србија је задржала освојене градове, тобоже као мираз уз цареву кћер, али се заклетвом везао краљ на ново пријатељство и узајамно су дати таоци. На сред Вардара, после Васкрса 1299. год, краљева трећа жена би, као да је какав кривац, предата Грцима, ради њихове веће сигурности, а с њом Котаница и српски таоци. На истом месту предали су Грци Симониду и своје таоце. Милутин је сам дочекао своју младу жену; кад је прешла Вардар он је сјахао с коња и клекао пред њу. Брак са Аном раније је проглашен незаконит, да би се Милутин, мимо црквене одредбе, могао венчати и четврти пут. Тако је Стеван, Милутинов син из тог брака, посто одједном незаконито дете.

У Солуну, на састанку између Андроника и Милутина, то је пријатељство добило још тврђу везу. У својој једној повељи манастиру Хиландару Милутин спомиње с поносом, да је на мачу добио јужну Србију, али не без сујете истиче и то, како је постао зет грчког цара, који му онда даде "онузи земљу у прћију".

Ова промена Милутинове политике изазвала је незадовољство не само код пријашњих савезника, него и у његовој рођеној земљи, и у самој његовој породици. Краљица Јелена, мајка Милутинова, побожна старица није била задовољна ни са краљевим политичким држањем, ни са његовим необичним браком. Милутинови поступци показивали су безобзирност једне врло тврде, сујетне и себичне душе. Грци су, изгледа, знали нешто о том јер су од Милутина изрично тражили да се на уговор о миру закуне и Јелена. Милутин се извињавао мајчином старошћу и даљином и тегобом пута. Ово тражење Грка да краљица мајка уз краља буде јемац мира свакако је важан доказ за политички значај и утицај Јелене. Милутиново држање оштро је осуђивао и његов брат Драгутин. Има вести, да је већ тада помишљао и на оружан сукоб, прозирући очевидно и друге планове Милутинове, али се уздржао, бојећи се помоћи византиске војске коју је Андроник за тај случај ставио на расположење, немајући довољно потпоре у тада растрованој Мађарској и на другој страни заузетим Напуљцима. Сем тога, и његов зет, Стеван Котроман, био је угрожен од Павла Шубића, па је требало обратити пажњу и на те ствари.

Први, кога је погодила ова промена Милутинове политике био је Дубровник. Млечани, врховни господари мале републике под Срђем, беху почели огорчен рат са Ђеновом, савезницом Византије. Да помогне новој тазбини српски краљ је употребио оштре мере против Дубровника, коме раније беше признао сва права и повластице дотле уживане. Он је

1301. год. дао по Србији позатварати дубровачке трговце, а Дубровчани на то заузеше Мљет и блокираше ушће Бојане. Дубровачки трговци из Брскова тужили су се 8. маја 1302. својима на мору, како се, "у овој земљи зло чини". Млетачким заузимањем дошло је 14. септембра 1302. год. до мира, по ком краљ поново "створи милост граду Дубровнику".

Са Милутином и новом политичком ситуацијом била је веома задовољна цариградска дипломатија. Њој је савез са Србијом дошао у прави час. Да је, место споразума, морала настављати рат са Србима или, из опрезности, држати у Европи веће гарнизоне, она би имала у Малој Азији тешкоће, које би, можда, била у немогућности да отклони, а камоли да савлада. Јер у ово време почиње брзо продирање Турака према малоазиској обали. Ојачали као вазали селџучког икониског султаната, Турци, под својим вођом Османом, рођеним 1258. год., постају активни већ од краја XIII века. Још 1288. год. потукли су они Грке код Мелангине и пренели тамо своју престоницу, потурчивши и саму варош у Караџахисар; а 1301. год. пала је у њихове руке и Никомидија. После распада икониског султаната Турци почињу да стварају нову малоазијску државу. То стварање могло је бити само на рачун Византије. После ударца, који су 1301. год. код Бафејона задали Турци византиском престолонаследнику Михајлу, та је опасност постала јасна за све државнике у Цариграду. Цар Андроник, да би с више изгледа одолевао Турцима, узе под најам једну јаку дружину шпанских ратника, "Каталане", који су дотле служили као најамници у борбама по Италији. У борби с Турцима Каталани су с почетка имали успеха, али већ после две године проведене у византиској служби они, пусти, недисциплиновани и острвљени крвљу, обрћу 1305. год. своје оружје против својих изнајмитеља, истина не без византиске кривице, јер, не беху солидни у плаћању. У току тих борби, озлојеђени Каталанци превозе се у Европу, на Галипоље и после на Касандру, и почињу одатле пустошење суседних области. Служили су једно време и једним делом и као најамници код Бугара. Од њихових насртаја био је, негде 1307. год., угрожен и манастир Хиландар, који је пожртвовано, с много напора, одбранио игуман Данило, чувени писац житија српских краљева и архиепископа, захваљујући добрим делом и помоћи коју му је послао краљ Милутин, у људима и новцима. Биограф Данилов пише како "тада није било наћи ниједну стазу куд би се могло мирно проћи, него борбе и ратнике". Краљева помоћ уништила је један део пљачкаша, а други су се, после извесног времена, повукли у стару Грчку.

Сем са Турцима у Малој Азији, Грци су имали великих тешкоћа и са Бугарима, са којима се беху заплели у један дуг а не много срећан и сигуран рат, који су 1307. год завршили са великим попуштањем. Краљ Милутин, пратећи пажљиво развој догађаја, почео је сумњати у могућност одржања Византије као озбиљног политичког чиниоца. Нимало сентименталан, он је с тога одмах ушао у везе с онима, који су могли доћи у обзир као евентуални пријемници њених поседа. У првом реду беше то анжујски двор. Обнова Латинског Царства беше поново стављена на дневни ред. Брат француског краља Филипа IV, Карло Валоа, беше се оженио унуком латинског цара Балдуина II и са њом добио у мираз титулу њеног деда. Помаган од брата и извесних других елемената на западу, он се почео да спрема на рат и да тражи везе ради нападаја на Византију. Напуљски двор пратио је све те припреме са симпатијом. Драч је опет од 1305. год. у власти Филипа Тарентског, сина Карла II, који се спрема и на даља освајања. Већ у лето 1306. год. покушао је Милутин, преко скадарског епископа, да понуди савез Филипу. Био је, наравно, с обзиром на његову моћ, радо примљен. 6. августа те године одредио је Филип свог канцелара, који је имао примити заклетву од краља, а у јесен се и сам лично састао са Милутином. Краљ Карло је одобравао те везе и потврдио је уговор. Сем са Филипом, Милутин је ушао у везе и са самим Карлом Валоа. Марко Лукарев из Дубровника и Трифун Микаели из Котора отишли су, као његови посланици, папи и "цару" Карлу у Француску, да и с њим склопе савез. На француском двору се, природно, јавио интерес за српску краљевину и један њихов човек, један доминикански калуђер, би упућен у Србију, да је ближе сагледа и проучи. Његов извештај с тога пута, писан почетком 1308. год., очуван је и садржи занимљивих података, иако је писан са мржњом на краља Милутина и ради њега намерно са неколико неистина. Српски краљ претстављен је као непоуздан, развратан и суров. Пишчеве симпатије су на страни католицизма пријатељскијег краља Драгутина, који је још и у роду са Анжујцима. Краљ Милутин се сад тобоже боји напуљског двора, јер би му краљ Карло, као католик, могао отети Приморје, у ком је већина незадовољних католика; а друго он се боји још и тог,

да стварањем Латинског Царства не изгуби своје тековине, које су га довеле до близу Солуна. Али се Карло Валоа није обазирао на тај извештај. Он је 27. марта 1308. склопио савез са краљевим посланицима близу Мелена. Главна тачка тог савезног уговора било је заједничко освајање Византиске Империје "против Андроника који влада тим Царством и његових наследника". Тим уговором Карло је потврдио Милутину као српски посед ове земље и градове, које је раније добио од Византије и држао у својој власти: читаву област између Прилепа и Просека, Овче Поље до Штипа, дебарску област до реке Маће и кичевски крај до "Хокерије", који су сви, по тврђењу посланика, доносили краљу свега 5.000 флорина годишње. Врло је важно за ове територијалне потврде, да их Милутин не тражи за Скопље и Полог, које свакако сматра као неспорне у сваком случају; док се за Штип каже у ратификацији уговора, да га краљ држи за се и за своје наследнике, "нити желимо обавезати се претекстом поменуте заклетве (на уговор) да ћемо га напустити". Тим уговором Милутин је обећао прећи у католичку веру и своју кћер Царицу, рођену с мађарском принцезом Јелисаветом, дати за Карлова млађег сина, исто Карла. На Милутина је свакако делова и успех анжујског принца Карла Роберта, који је, иако некрунисан, већ током 1307. год. постао стварни господар Угарске. Папа Климент V веровао је тврдо у то обећање и писао је на више страна (патријарху у Градо и прокураторима фрањеваца и доминиканаца), да приведу у дело краљево прелажење у римску цркву и да му, као знак папине пажње, предаду његову заставу. С Милутиновим посланицима стигла су у Србију и два француска свештеника, као цареви изасланици, да приме од краља потврду уговора. Милутин их је примио и потписао уговор 25. јула 1308. год. у шатору код "Голих Хума". Много доцније, тек у децембру 1313., потврдио је тај уговор и француски краљ Филип.

Верујући у озбиљност тих планова Милутин је, одбацивши обзире према византиском двору, још те исте године прешао у нападај. Кренуо је војску у старом правцу, према Солуну и Егејском Мору. Од каталонских савезника Турака, који су с њима заједно, пљачке ради, прешли у Европу, Милутин је узео у најам један део чета: 1.000 коњаника и 500 пешака. Вођа те најамничке војске беше неки Мелик или, како га Данило зове, Мелекиљ, Турчин, који је, служећи хришћанске владаре, постао и сам хришћанин. С том војском Срби нападоше и солунску област, али бише одбијени. Разуздана руља најамника обрну се, после тога, против самог Милутина. Али их овај савлада и оштро казни; Мелик би убијен, а његово братство разјурено и премлаћено.

После извесног времена Милутину је постало јасно, да је западни антивизантиски план више дело авантуристичке фантазије, него реалних припрема. Његов страх од нове најезде Латина на Балканско Полуострво показао се као неоснован. Успеси Филипа Тарентског у Албанији беху незнатни и без већег утицаја на балканске односе. Кад је то уочио, Милутину није дуго требало да промени своју политику и да се врати својим грчким пријатељима. Кад је то извршио не да се тачно определити, али свакако још 1309. год. У то време, 1309. год., папа Климент V прешао је у Авињон и довео тим до пуног изражаја сукобе у римокатоличкој цркви, који су владали између Талијана и Француза. Ти сукоби слабе углед папе и спречавају у осетној мери, њихов рад већег политичког замаха. Кад је исте те године папа проклео Млетачку Републику учинио је само то, да је један од највећих чинилаца у балканској политици био излучен из сарадње с њим, и то, наравно, на његову штету. Карло Валот, човек од више комбинација, мало после савеза са Србима, беше, заједно с братом, ушао у преговоре да дође и до немачке царске круне, која је, погибијом краља Албрехта (1. маја 1308.), остала без свог носиоца. Доцније, он је потпуно заокупљен унутрашњим питањима Француске. На промену краљеве политике можда су вршили известан утицај Млечани, који су били огорчени на папу и Французе. Они као да упућују Милутина и на покрете против Албаније, односно, против тамошње анжујске власти. У једном писму Млетачке Републике краљу од 10. маја 1309. год., Урош се зове "краљ Србије, Хума, Дукље и Албаније." То је први помен Албаније у титули српског краља. Тај назив можда није употребила као прва српска канцеларија, него млетачка, али је њим обележена видна линија у Милутиновој балканској политици и с тога је и важан и карактеристичан.

Краљ Милутин није могао одмах предузимати веће акције у Албанији. Било је важних питања и на другој страни. Требало је помагати, најпре, Византији у борби против Турака. Једно турско оделење, као оно Меликово и од прилике исте снаге, беше под вођом Халилом

засело у Галипољу и по примеру Каталина вршило пљачке по читавој Тракији. Византија сама није могла да их савлада; тек са српском помоћу они су 1312. год. били потпуно уништени. Из захвалности према Србима цар Андроник је, међу осталим, поклонио Хиландару село Куцово. Ово је био први хисториски сукоб између Срба и Турака, на европском тлу. Али није био и једини. Турско продирање у Малој Азији узимало је све више маха. Нису ту били у питању мањи или већи пљачкашки одреди, него свесна експанзија једне младе и добро огранизоване државе. Грчке војске нису могле да одоле турским ударцима и претрпеле су више пораза. Грци су већ гледали Турке где се приближавају Никеји и Бруси и где их опасују једним снажним ланцем. Византија је, осећајући се сама слабом за борбу с њима, тражила савез на више страна. На Србе је рачунала као на хришћанске и сродничке пријатеље. Краљ Милутин одазвао се позиву свог таста, цара Андроника, и упутио је 1313. год једну српску војску, са доста властеле, у Малу Азију, под вођством великог војводе Новака Гребострека. Срби нису хтели да се подвргну грчкој команди, него су сачињавали посебно оделење. Њихово ратовање у Малој Азији било је успешно; чак у Нагоричину, у манастиру Св. Ђорђа, унесено је у црквени натпис како краљ "у то лето изби Турке", док Данило говори о тамошњим српским победама у самим суперлативима.

У ово време краљ Милутин има и две тешке кризе у породици. Између њега и његова брата Драгутина односи одавно нису били искрени и срдачни. Милутин је био себичан и једном добијену власт очевидно није хтео испуштати из руку. Драгутин је желео да престо осигура свом сину, а то је према таквом Милутину могао постићи само силом. Сем тога, Драгутин је осуђивао Милутинов последњи брак и сам по себи, и ради веза са Византијом. Безимени извештач од 1308. год. изрично каже, да је међу браћом избио рат и разлаз ради неслагања у питању о престолу, који је трајао још и те године. Византинци су, још приликом удаје Симонидине, дали Милутину нешто помоћних чета да би се успешније бранио од Драгутина, за кога су знали да је непријатељ те везе и политички и јер је она имала да подигне Милутинов престиж. Борбе у Босни почетком XIV века између Шубића и Драгутинова зета Стевана и састанци Милутинови с Павлом Шубићем у то време можда су с тим у вези. Ратовање између браће имало је мањих и већих пауза. Једно посредовање познатог писца Данила између оба брата забележено је у време кад је Данило био хиландарски игуман, по свој прилици негде између 1305.-7. год. Кад је Милутин упутио своју војску у помоћ Грцима, Драгутин га је напао поново. Српска властела, којој је Милутин натурио своју вољу и која је осуђивала његове ћуди, прешла је у већини на Драгутинову страну. Милутина је из врло тешка положаја спасло свештенство. Оно је зазирало од Драгутинових веза са западом, док је Милутин, мада суров и безобзиран, задужио српску цркву обилатим прилозима, зидањем и оправљањем многих манастира и јачањем свештеничког сталежа. Вођа Милутину оданог свештенства беше познати биограф Данило, човек вешт, окретан и с пуно знања, који је некако у то време постао епископ бањски. Њему је Милутин поверио своје велико благо на чување. С тим новцем, на дукате, Милутин је прикупио најамничку војску, састављену од Турака, Татара и Осета, и спремио се на прави рат. Али од тог домаћег рата плашила се цела земља. Свештенство се живо заузе да се распра стиша и да дође поново до споразума. Хиландарски игуман Никодим би упућен од оба краља и сабора српске земље у Цариград, цару Андронику и патријарху Нифону, очевидно с мисијом, да тамо јави за текст споразума и вероватно добије неку санкцију. Драгутин је овом приликом проширио своју област и добио је Рудник; да ли је било још неких других промена није познато. Као симбол измирења дошло је подизање манастира Бањске на повлашћену игуманију, о чему је издат заједнички чувени Светостефански Хрисовуљ, са учешћем оба краља. Псеудоброкар, непријатељски расположен према Милутину, казује исход читава спора овако: Милутин је у борби остао побеђен. "А по том Стефан (Драгутин), смиловавши се на крв свога брата, опрости му, и по својој драгој вољи подели краљевину са својим братом." Пошто је умро Драгутинов син Урошиц, то је други син његов, Владислав, имао наследити очеву област, а Милутин да остане краљ Рашке као синовчев вазал. Ако је, под притиском, доиста пристао на то, Милутин ни једног часа није помишљао да ту обавезу доиста и одржи.

Други сукоб имао је Милутин са сином Стеваном, рођеном из брака са Аном Тертеријевом. Како је био поништен краљев брак с његовом мајком, Стеван се, одједном,

обрео као незаконити син. Неки страни писци и зову га тим именом. Да је то морало вређати младог принца и охладити његове односе са оцем разуме се само по себи. Како је Милутин употребио Симониду полно још као неразвијено дете и покварио јој материцу, то је било јасно да ће тај брак остати неплодан. Царица Ирина, ташта Милутинова, жена врло амбициозна и предузимљива, обасипала је Милутина разноврсним поклонима са нескривеном намером да његов престо осигура једном од својих синова. Она је послала с тога у Србију, негде иза 1308. год., најмлађег сина Димитрија, али се тај наскоро вратио. Младом грчком принцу учинила се српска држава сувише сурова. Да ли је после тога царица извела други, исто тако неуспео, покушај са старијим сином Теодором, који је постао монфератски господар, како то прича један грчки хроничар, није сасвим поуздано. Међутим, готово је ван сумње да се утицај таштин на Милутина није ограничио на само то једно питање. Са Симонидом је дошло и нешто грчке дворске пратње и она је сигурно уносила своја схватања и навике у српски двор. Да то није могло проћи без протеста српских дворских лица и властеоских породица не треба ни истицати посебно. Најогорченији је био краљев син, Стеван, који је најновијом очевом женидбом изгубио највише. Оглашен за незаконитог губио је изгледе на власт или суделовање у њој; а покушај са Димитријем казивао му је, да то оглашавање није била проста формалност, него да ће се из ње извући све правне последице. У Зети, где је био намесник очев, око њега се почела купити незадовољна властела. Можда је ту било и опозиције западњачког приморског елемента против византофилске политике краљеве. Који је био непосредан повод Стевановом устанку није познато, као ни тачно време кад је он избио. Милутин пожури с војском да угуши побуну. Пред очевом силом Стеван се повукао иза Бојане. Данило прича, да је Милутин понудио тад сину преговоре и да је овај, дирнут, отишао оцу и молио за опроштење. Кад га се дочепао, у Милутина није било милости. Он је Стевана дао оковати, одвести у Скопље и тамо ослепити; онда га је, убогаљена, послао у Цариград, свом тасту, заједно са женом и два сина, Душаном и Душицом. Сва је срећа била за Стевана што очева наредба о ослепљењу није до краја извршена. Крвник, који је имао да то учини, био је поткупљен и није пробо несрећном краљевићу зенице. Бојећи се оца, Стеван је то крио за читава његова живота и стално носио завој. У Цариграду, цар Андроник је имао саучешћа према Стевану, коме је тамо умро млађи син, и са своје стране није чинио ништа, што би отежавало судбину изгнаника и заточеника.

Не знамо како је краљица Јелена примила вести о овим стварима; можда их није ни дочекала. Умрла је у дубокој старости 8. фебруара 1314. год. Пред крај живота примила је у Скадру монашки чин, и то православни. Сахрањена је у својој задужбини, манастиру Грацу, где је по љутој зими пренесена из свог двора, из Брњака.

Мало после мајчине смрти разболео се и краљ Драгутин. Осећајући крај живота он се покалуђерио и добио име Теоктист, пошто је од раније показивао извесне аскетске склоности и осећао потребу да своје тело кажњава ради грехова младости. Умро је 12. марта 1316., наџивевши сина Урошица, а сахрањен је, не као и син му у његову манастиру Ариљу, него у Ђурђевим Ступовима код Раса, у Милутиновој области. Милутин је Драгутинову наследнику Владиславу оспорио не само право на врховну власт у Рашкој, него и на очев део државе. Он је одмах упао с војском у синовчеву област, ухватио је Владислава и бацио га у тамницу. Његову област, сем Босне, припојио је својој држави. С краљем Драгутином нестало је у Босни и његова зета бана Степана. Степанова жена мора да бежи с децом из земље, и то, судећи по том што су једни побегли у Дубровник, а други у Медведград, у великој журби. Дубровник се после често хвалио, како је прогната баница на његовом подручју нашла склоништа и заштите. Можда су с тим у вези Милутинови нападаји на Дубровник 1317/8. год., који су обустављени заузимањем Млечића.

У Босни се, на рачун Котроманића, проширио бан Младен II Шубић, који их је, у главном, и потиснуо, видећи да се после Драгутинове смрти нема ко заложити за њих. Само бан Младен није знао да очува тековине свог оца. Осион и прек он је изазвао против себе најмоћније хрватске племићске породице, као Франкопане, Курјаковиће, Бабониће, Нелипиће, неке приморске градове као Трогир, и босанске племиће Хрватиниће и Миховиловиће. Мађарском краљу Карлу Роберту, који се и иначе носио мишљу да крши моћ великаша, добро је дошло ово огорчење против бана Младена, и он се брзо решио да бана

потпуно ослаби. Вероватно, да поправи свој положај и добије нове присталице, бан Младен је довео у Босну за бана Стевана II Котроманића, сина Стевана I. Дубровчани су се после хвалили, да је у том било и њихове заслуге. Нови босански бан, који је био бистра глава и врло вешт политичар, био је с почетка потпуно зависан од Младена, готово само његов намесник. Бан Младен је, на пример, молио папу за дозволу да се Степан може венчати са кћерју кнеза Мајнхарда Ортенбуршког, с којом је био у сродству. Папа се одазвао тој молби писмом од 18. јула 1319. год.

Питање о наследству Драгутинових земаља, које су биле мађарско лено, доведе до сукоба између Мађарске и Србије. Краљ Карло енергично је устао против Милутинова присвајања тих крајева. Он је, по препоруци папиној, створио против њега читаву коалицију и организовао је нападе са више страна. Сем са севера из Мађарске, против Србије се јавише непријатељи и из Далмације, које је водио Младен Шубић, и из Албаније, где су Анжујци имали своју странку. Положај Милутинов беше прилично тежак. Али је Србија већ била толико ојачала, да је из те борбе изишла не само без губитака, него у неколико и као победница. Први су почели непријатељства противници с југа. Српска властела из Стона, три брата Бранивојевића, почеше одмах с нападајима на суседне области Шубића, гледајући у бану Младену отвореног противника. Од 10. априла 1318. год. почео је он да се зове, уз све дотадашње титуле, још и "главним господаром хумске земље". Милутин се, у истом духу борбе, прозва "краљем Хрватске". У рату који се водио 1318/9. год. бан Младен је рђаво прошао и добио је мир тек посредством Дубровчана, пошто је морао дати таоце и међу њима и рођеног брата, омишког кнеза Гргура. У зиму 1318. год. знало се у Риму, да је против Милутина устао и Филип Тарентски и читав низ арбанашких првака под вођством три брата Мусакија. Папа Иван XXII соколио је 1319. год. одметнике и борце против Срба и обећавао им своју помоћ. Покрет је изгледао доста широк. Као непријатељи Срба помињу се многи арбанашки прваци као Павле Матаранго, Виљем Аријанит, Владислав Гонома, два брата Блиништа. Али Милутин се одржа и на тој страни. Мађари су напали на Милутина са севера, у Мачви и Београду. Једна војска продрла је до Колубаре, а друга је на јуриш узела Београд и запалила га. Али нити је прва могла да иде даље од Рудника, ни друга даље од Космаја. Краљ Карло је позивао папу, да крене у акцију остале владаре католичког света, како би са њиховом помоћу могао да продре до мора и освоји сву Милутинову државу. Очевидно је, да он не би тражио ту туђу помоћ, да је сам имао довољно снаге да изиђе на крај са Милутином. Папа, љут противник шизматичког краља, за кога каже да је "у свему непријатељ хришћанске вере", развијао је доста живу делатност да створи гвоздени обруч око њега. Поред писама упућиваних албанским главарима и бану Младену, он је, после молбе мађарског краља, стао позивати и чешког и пољског краља и друге неке немачке кнезове, да помогну Мађаре и католичку ствар против "рашког неверника". Сви ти људи имали су, међутим, пречих брига код куће, а нису налазили ни довољно разлога да се упуштају у ту далеку и по њих бескорисну експедицију. С тога, цела ова акција оста без последица. У запису из 1319. год. на сребрном олтару што га је дао поставити у храму Св. Николе, у Барију, штованом код Срба још од Немање, Милутин је са извесним поносом дао забележити, да је господар земље "од мора све до реке великог Дунава". Србија је, довољно јака и стабилна, с успехом могла издржати ову знатну пробу оптерећења.

Јак и безобзиран у својим државничким акцијама, Милутин је такав исти био и у породичним односима. Суров, циник, човек само своје воље. Од њега и његове љубоморе пропиштала је и Симонида, која се све више развијала у лепу жену. Краљ није више био млад да би освајао; а ни раније док је био млад, изгледа да никог није обавезао својом љубављу. Невољен ни од ког, отуђен од најрођенијих, он је имао незавидну јесен живота. Симонида је чак и бежала од њега. Искористила је мајчину смрт, 1317. год., да се врати сама у Цариград. Отуд није нипошто хтела у Србију. На претње Милутинове отац је силом натера да пође тамо. На путу, Симонида у Серезу прими монашки чин само да се спасе од Милутина. Али њен брат, деспот Костантин, који је добро знао шта би бесан Милутин могао да уради после тога на штету Византије, раздера сестрину монашку ризу и предаде Симониду Србима, без обзира на њен плач и јаук. Милутин је доскора, око 1320. год., под утицајем свештенства, а нарочито архиепископа Никодима, опростио најзад сину Стевану и дозволио му да се врати у Србију. Претварајући се да је потпуно слеп, Стеван је умирио оца и добио од њега на управу жупу Будимље, где је повучен живео чекајући своје време.

У Византији је цар Андроник од 1320. год. имао тешке кризе у породици и држави. Те године умро је његов син и наследник Михајло, а заменио га је као наследник престола његов син Андроник. Овај није марио свог тврдицу деда и нестрпљив, одмах је зажелео да старца потпуно потисне с власти. У грчком друштву, склоном сплеткама, у ком стари цар ни иначе није уживао много симпатија, он је нашао доста одзива и створио јаку странку, која је била готова да одмах загази у борбу. На челу унукових људи био је паметни и препредени доместик Јован Кантакузен. У пролеће 1321. год. дошло је у Византији до отворене борбе. Бугари су држали страну старога цара. Милутин се колебао. У време озбиљне напетости он је послао свог изасланика, калуђера Калиника, да позове натраг 2.000 куманских најамника, које је зет био позајмио тасту за борбе на истоку. Калиник је ушао у преговоре с младим царевићем, коме би српска помоћ решила цело питање и који је с тога живо желео. Милутин, ником поуздан пријатељ, показивао је склоност да напусти таста, само је желео да се претходно састане с младим Андроником негде близу границе и да се с њим погоди за цену помоћи. Како се сукоб између деда и унука у лето 1321. год. привремено смирио, а како се увиђавнијим људима у Цариграду чинило опасно српско и бугарско посредовање у целом том спору, то је и питање о Милутиновој помоћи било за извесно време одложено. У брзо потом Милутина је нестало за увек. Изненада, 29. октобра 1321. год., он је умро у Неродимљу, по мишљењу лекара од апоплектичког удара, једва коју недељу иза завршетка своје лепе Грачанице и пошто му је стари таст, да га одобровољи, и из захвалности, уступио манастир Св. Николе код Сера. По Милутиновој смрти краљица Симонида вратила се у Грчку и умрла је као калуђерица у манастиру Св. Андрије.

Милутин је дигао Србију до главне балканске силе. За његова времена српска држава се нагло развила у свима правцима: и културном и економском и војничком. Њене границе обухватиле су први пут браничевску област на северу, а трајно је у њен састав ушла северна Мађедонија са Скопљем као новом престоницом. Мачва с Београдом, дата Драгутину као мађарско лено, постаје све више српско подручје. Милутин се не може огласити за великог само због његових оскудних моралних особина; иначе, после Немање то је свакако најкрупнија политичка личност Србије кроз цео XIII век, односно личност која је за Србију државнички највише учинила. Једино је Свети Сава јача духовна вредност од њега. Напретку Милутинове државе свакако је много доприносило и то, што се у њој усталила његова власт за скоро четрдесет година, па се у тако дугом року могла доследније провести извесна консолидација прилика и ојачати ауторитет централне власти поред свих њених незгодних страна.

С Милутином је нарочито дошао процват црквене уметности и књижевности као јасан знак општег полета земље. У његово време радила су три велика писца наше књижевности: Теодосије, оригинални прерађивач врло популарне Доментијанове биографије Св. Саве и писац службе и похвале Св. Симеону и Св. Сави; епископ Данило, краљев политички помагач, вешт и као човек и као писац, који је дошао на мисао да даде читав низ биографије српских краљева, својих савременика (краљева Драгутина и Милутина и краљице Јелене) и српских архиепископа (од Арсенија); и архиепископ Никодим, дипломата Србије у традицији Св. Саве, чији је велик поштовалац, који је 1319. завршио свој важни превод типика Св. Саве Јерусалимског. Сам је Милутин тражио и помагао преписивање богослужбених књига и рад око њих. Једно лепо еванђеље, рађено по његовој жељи 1316. год. и од њега поклоњено Карејској ћелији Св. Саве налази се и данас, одлично очувано, у ризници манастира Хиландара.

Нарочито је заслужан краљ Милутин за нашу црквену архитектуру. Он је од свих наших владара највише подигао и обновио цркава и манастира, и то не само у Србији. Наши стари летописи бележе, да је он владао 42 године и подигао 42 цркве. Његове две најсјајније задужбине у земљи јесу: још и данас у целини очувана Грачаница, последње његово дело, и од Турака разрушена Бањска. За ову другу говорио је Андра Стефановић, познати стручњак у старој српској црквеној архитектури: "По својим доста великим димензијама, по техничкој савршености, по лепоти размера, по богаству орнаментике, по архитектонским облицима најсавршеније и најпрецизније изведеним, по лепо смишљеним и оригиналним капителима, ову грађевину стављам на прво место од свих грађевина у

романском стилу подигнутих на српском земљишту. Колико је мени познато, сувремено талијанско грађевинарство може показати примерке само већих димензија од ове старине српске, али се ова грађевина у свему осталоме може по техници и естетици да равна са најсавршенијим талијанским грађевинама свога доба. И не само то, него је техника тако савршена, да слободно могу рећи да ни данашња техника не би могла показати што савршеније од ове грађевине, у погледу прецизности израде, лепоте размера и лепо смишљене и органски изведене грађевине".

Петокубетна у византиском стилу грађена Грачаница, зидана с укусно сложеним редовима опека међу камењем, нема иначе друге спољашње декорације, али оставља врло леп утисак оплеменошћу својих линија и размера и хармонијом целине. Њен се облик данас често употребљава у модерној српској црквеној архитектури. Од других цркава које је Милутин издигао и обновио у земљи важније су: Бородица Левишка у Призрену (1306/7.), и Тројеручица у Скопљу; храм Јоакима и Ане у Студеници (1314.), Св. Никита у скопској Црној Гори, Св. Константин у скопском граду и др. Упада у очи повелик број цркава посвећен Св. Ђорђу: у Нагоричину (1313., живописан 1318.), на Серави, Св. Ђорђа-Горга, у Ораховици у Дабру. С мајком је обновио из темеља католички стари манастир Св. Срђа на Бојани. Год. 1293. сазидао је данашњу главну цркву у Хиландару, пошто је порушио стару Немањину; проширио је конаке и читав манастир заштитио градом. Близу мора, на месту старе Самарије, подигао је град с пиргом, Хрусију, да би бранио прилаз Хиландару од разбојника с морске стране. Још и данас очувани високи пирг близу морске обале почео је већ са врха да се руши. Сем у Србији Милутин је зидао и помагао цркве и у другим крајевима. У Солуну је подигао цркве Светој Тројици, Св. Николи и Св. Ђорђу и царски двор, а обдарио је цркву Св. Димитрија. У Серу је створио обитељ Св. Јовану; у Цариграду је дао подићи једну цркву у чувеном манастиру Продрому. Милутин је основао и у јерусалиму манастир Св. Арханђела као склониште за српске хаџије и као афирмацију српске државе и на тој, у хришћанству тако штованој, старини. И ту је пошао трагом Св. Саве, који је први подигао тамо мали манастир, откупивши једну ћелију. Милутинова дарежљивост проширила се и до Синаја. Ту је, у славном манастиру Богородичином, подигао храм Св. Стевану, коме је посвећена и Бањска. У том манастиру постојала је, као и у Јерусалиму, лепа збирка српских рукописа од XII-XVI века, која још није подробније проучена, али која је, срећом, прилично сачувана. У Цариграду је Милутин подигао и једну велику болницу, с много кревета, и купио за њено издржавање много села; сабрао је у њу веште лекаре и дао им добру плату, да би стално били уз болеснике. У тој болници постала је наскоро школа за учење медицине; или боље, она је добила карактер једне медицинске клинике.

Све те штедре поклоне могао је краљ Милутин да чини захваљујући својим великим приходима од нових, добро искоришћаваних рудника. Теодор Метохит у свом опису краљева двора казује, како им се Милутин претставио сав накићен. "Око тела имао је више накита од скупоценог камена и бисера, колико је год могло да стане и сав је трептио у злату. Цео дом блисташе свиленим и златном украшеним намештајем." Грчко посланство, храњено обилато најразноврснијим јелима, добивало је храну на златним и сребреним тањирима и посуђу. Краљ је посланицима поклонио "своје најлепше хаљине, које је само један пут носио и опасао нас је појасима које је тек један пут пасао." Често их је звао за своју трпезу. Оволика дарежљивост долазила је, вероватно, нешто и отуд што је краљ хтео да се истакне пред грчким посланицима, у часу кад се преговарало да постане царски зет, али је добрим делом постала и црта његова карактера, омогућена лепим приходима.

У дубровачким књигама има нешто података о њиховом трговачком промету са Србијом на почетку Милутинове владе. По рачунању Г. Чремошника 1282. год. роба, коју су српски трговци, поглавито из Брскова, узели у Дубровнику на кредит, – у колико су обрачуни очувани или уопште забележени – износила је 13.206 солида и 11 гроша. Било је свакако и робе која се узимала за готово или у размену и на кредит који није уписан. Год. 1325. промет се знатно развио и износио је око 160.000 перпера годишње. Како је добар део српске трговине ишао и преко Котора и Бара, то је сума промета свакако већа. Али и овако, према дубровачком делимичном рачуну, види се лепо како је тај развој био доста брз и све већих размера.

Потискивање Бугара као српских такмаца

Како је Милутин умро нагло, а како, врло неповерљив, за живота није решио питање наследства, то је одмах по његовој смрти дошло до борбе око његова престола. Ни сам погреб краљев није прошао на миру. Кад је мртво тело Милутиново преношено у Бањску да се тамо сахрани било је читавих пљачкашких одреда, који су хтели да отму чак његов леш.

Борба о престо трајала је дуго и водила се врло оштро; да Србија није била доиста јака и очврсла, могла је због ње да има знатних неприлика. Као наследник Милутинов сматрао се његов син Константин, некадашњи хумски намесник, који се није ничим истицао и који, изгледа, није био од неке веће вредности. У лози Немањића, рађеној у Грачаници, вероватно последње године Милутинова живота, нема Стевана као Милутинова сина, а насликан је Костантин. Овај се уз Милутина и Симониду помиње и у барском натпису. Последњих година, после смрти краљице Јелене и прогонства Стеванова, добио је на управу Зету. Ту је проглашен за краља, и ту је, у Скадру, ковао и свој новац. То, што је он дошао у Зету иза Стевана, иако је био старији од њега (потицао је из првог Милутинова брака), и што је Милутин, место њега, пристајао на своје шураке као могуће наследнике, говорило би јасно за то, да га Милутин није ценио и да је узео у комбинацију кад није било другог кандидата. Стеван кога су сматрали као излучена из наследства због поништења брака његове мајке и због тога, што се мислило да је слеп, створио је врло брзо своју јаку странку. Чим је чуо за очеву смрт, Стеван је збацио завоје с очију, објавио да му је Св. Никола повратио вид и спремао се да избори своје право. Понудио је Костантину да поделе власт, а кад овај није пристао почела је борба. Стеван је боље стајао. Костантиново одбијање да се нагоде, Стеваново мучеништво, веровање у чудесну моћ његова исцељења и његово словенско порекло по мајци, освојише му симпатије већине народа. Константинова лична слабост испољила се и том приликом, кад није могао и разумео да спречи Стеванов успех. Главни клир напусти Константина. На Богојављење 1322. год. крунисао је архиепископ Никодим Стевана за краља, а његова сина Душана као "младог краља." Стеван се после крунисања службено зове Урош III, пошто се Милутин звао Урош II. У борби са Стеваном Константин је био савладан и ухваћен. Псеудоброкар казује, да је био убијен врло свирепо. Тај према Стевану рђаво расположени писац казује, да је Стеван дао Константина "опружити на једном комаду дрвета, па му клинцима проби мишице и бутине, па га онда расече на две поле, по средини." У народ је, међутим, ушло предање, како је Стеван из његове лубање дао направити пехар.

Други претендент на престо беше Драгутинов син Владислав. Он се, после Милутинове смрти, избавио из тамнице и одмах истакао своје старо право на престо. Уза њ пристаде добар део властеле из области његова оца, где је управа Драгутинова била у бољој успомени од Милутинове. Владислава је помагао и мађарски краљ, а вероватно и његов сестрић, босански бан Степан. Сем тога, имао је посредне помоћи и од Бугара. Хумски епископ Данило, познати стари писац, слат је тим поводом у Трново и у Цариград, да посредује мир. С њим Стеван није с тога могао свршити тако брзо као с Костантином, иако му, у Рашкој, од Владислава није претила већа опасност, нити је овај тамо морао да створи неко моћније упориште. Ратовање се између њих отегло све до пролећа 1324. год., у главном на северним границама, око Рудника. На крају је Владислав, ипак, подлегао и савладан није хтео да се склања у североисточну Босну, у тај крај његова оца, него је отишао негде у Мађарску, где је и умро. Његово подручје у Босни посео је тад дефинитивно босански бан.

Овим метежима у Србији највише се користио Степан II Котроманић, мудри босански бан, који се ванредно вешто држао и у свима другим кризама свога времена и који је од дотле мале босанске државе створио политичког чиниоца од значаја. Он је, за време тих престоних борби, освојио од Србије готово цело хумско подручје и дао Босни широк излаз на море. То освајање употпунио је после и у неретљанској крајини, искористивши катастрофу

Младена Шубића. После неуспеха Младенова у рату са краљем Милутином ојачао је против њега покрет далматинских градова и непријатељске властеле. Осион, Младен није имао много пријатеља; чак ни рођена браћа нису хтела да иду до краја с њим. Већ 1319. год. одметну се од њега Шибеник, а наскоро и Трогир, нашавши заштите код Млечана. Сабор хрватских великаша, који је Младен сазвао да би на њему створио расположење против Млетака, обрну се против њега сама. Брзо би чак створен савез између побуњених градова и великаша, да се скрши Младенова моћ. Том савезу придружио се, међу другима, и бан Степан. Кад је краљ Карло добио вести о том покрету, он је, незадовољан Младеном и његовом невештом политиком, која је довела до млетачког јачања у Приморју, послао славонског бана Ивана Бабонића да докрајчи побуну, а и сам се са војском упути у Далмацију. Младен је био поражен од својих противника и на мору и на копну, код Блиске. Кад је краљ Карло стигао у Книн, скрушени Младен дошао је преда њ с даровима и као молилац. То му је спасло главу; иначе, краљ му је одузео банску власт и одвео га са собом као заробљеника из Далмације, негде крајем септембра 1322. год. С Младеновим падом Стеван је остао једини господар и бан Босне. Он се, у главном, верно држао уз мађарског краља, као његов вазал, и с тога је без сметње морао добити области Драгутинова сина Владислава. Због постигнутих успеха и мудрим уступцима он је придобио за себе и кључког кнеза Вукослава Хрватинића, коме даје жупе Бањицу и Врбању и градове Кључ и Котор.

За времена бана Степана Босна се почела дизати и економски. Трговачки промет с Дубровником и Приморјем постао је живљи. Као у Србији и овде експлоатација рудника доноси држави богате приходе. С баном Степаном почиње и ковање босанског новца. Док је бан Младен ковао свој новац опонашајући млетачке сребрене гроше као и Срби, дотле је бан Степан приближио свој тип новца дубровачком. Има чак његова новца, који с једне стране имају босански, а с друге дубровачки натпис. Њих је бан Степан ковао по дубровачким калупима, можда с намером да уједначи одомаћену врсту новца. Упада у очи, да у Босни нема онако монументалних црквених грађевина, какве се у исто време подижу у Србији или у Далмацији. Можда би разлог за то могли тражити у нејединствености вере у земљи и у честим верским сукобима, иако је тешко протумачити: зашто бар католичка црква није била предузетнија у том погледу, да лепотом и величином својих храмова прави утисак на богумиле и православне.

Српски господари из Хума прешли су делимично под власт босанског бана, а делимично су се повукли на суседно подручје требињских другова. Борбе на граници претвориле су се у четовање. Нарочито страда стока и трговачки каравани. Дубровачка Република кривила је за то понајвише угледну властеоску кућу Бранивојевића из Стона, која је била у вези с породицом Војиновића, једном од првих кућа у српском краљевству. Кад је Дубровник сам дошао у опреку с краљем Стеваном зло се само појачало. Дубровачки трговци беху се у Остврици, на Руднику, солидарисали с људима краља Владислава. Краљ Стеван сматрао је, да су то они учинили у споразуму са својом владом и гледао је у том, природно, акт непријатељства. С тога је вероватно да су нападаји пограничних војвода Бранивојевића и гатачког Војина били његов одговор на тај поступак. Срби су с повећом војском напали дубровачку област и нанели јој грдне штете. Дубровчани, у невољи, послаше два грађанина да умире краља Стевана, а у исто време замолише и Млетачку Републику да се заузме за њих. Ова је то одмах и учинила, прекинувши све трговачке везе са Србијом. Дубровачке хронике спомињу да се том приликом заузео за њих и бан Степан. До мира је најзад дошло 26. марта 1326. Дубровчани су се после тога свирепо осветили Бранивојевићима. Ови су, и после мира, настављали своја пљачкања, али су доскора пали у дубровачке руке. Иако су били озлоглашени и својевољни, за Бранивојевиће су се ипак, ради њихових породичних веза, заузимали и српски двор, и босански бан и војвода Младен, родоначелник Бранковића, и војвода Војин, таст Брајка Бранивојевића, али узалуд. Дубровчани су баш овог Брајка уморили глађу, држећи га затворена у једном кавезу, на јавну саблазан. Другог брата, Бранoја, осудио је српски суд на смрт и казна је извршена у Котору, пошто су Дубровчани подмитили све утицајне личности и силом спречили његову мајку да оде код краља Стевана и измоли милост за сина.

После пропасти Младена Шубића један део хрватске властеле пренео је своју мржњу на целу његову породицу. Било је с тога за Шубиће доста тешких дана, иако се они, још за

времена, беху изјаснили против поступака свог непромишљеног братственика и чак делимично ступили и у савез против њега. Бан Степан је стајао на њиховој страни. У борби против кнеза Нелипића, под тврдим Книном, 1324. год., страдале су уз Ђуру Шубића и босанске помоћне чете. Две године доцније, кад је краљ Карло опремио војску да скрха ојачаног Нелипића, као недавно бана Младена, бан Степан је ишао заједно с мађарским краљем, али нису имали велика успеха. Боље среће беше Степан у Приморју, где је без велика отпора заузео читав крај од Цетине до Неретве, изузимајући једини Омиш. То је, изгледа, била наплата за помагање Шубића у овим борбама.

За чудо је, да у време од 1324-1328. год. Србија није предузимала ништа, да поврати изгубљено хумско подручје. Шта више, бан Степан је у то доба одржавао везе са српским двором и пограничном српском властелом од утицаја. Вероватно је то дошло с тога, што је краљу Стевану требало извесног времена да среди земљу после грађанског рата, што је ушао у извесне акције против Византије, па је избегавао нове сукобе с противником који је био од вредности и сам по себи, а и по везама с мађарским краљем, који је стајао иза њега.

Краљ Стеван је после смрти своје жене Теодоре намеравао да се ожени ћерком Филипа Тарентског (још 1323. год.). Тај му је брак требао ради веза са анжујским двором, да преко њега ослаби политички значај и залеђину сукоба с краљем Владиславом, Драгутиновим сином. Стеван је чак, ради тог брака, обећавао прећи у католичку веру и утицати на измену црквених односа у својој земљи. Али његова понуда, коју су препоручивали Дубровчани није успела, можда из обзира према Владиславу, чије су везе с Анжујцима биле старије и дубље. Кад није успео на тој страни, Стеван се обратио Византији. Тамо је као супругу добио 1324. год. дванаестогодишњу Марију Палеологову, братичну Симонидину, а унуку напред помињатог и навођеног Теодора Метохита. Отац невестин, синовац цара Андроника II, Јован Палеолог, био је дуже времена намесник у Солуну и добро обавештен о приликама у Србији. Овај брак Јовану је добро дошао да оствари своје давне жеље за једном посебном државом, која би имала Солун као главни град, а Мађедонију као своје подручје. Тај део Византије одредио је још раније цар Михајло Палеолог оцу Јованову Константину. У том правцу помагала су га два његова шурака, браћа Метохити, заповедници Струмице и Мелника. Са помоћу српског краља тај би план могао лако да се претвори у дело. После Маријине удаје, он је са женом дошао зету у госте, "на виђење", и ту је живо радио да га придобије за тај план. Стеван је доиста пристао, и српски нападај и пустошења, у вези с Јовановим четама, у серској и струмичкој области последица су тог договора. Цар Андроник, уплашен том акцијом, понуди Јовану измирење и даде му титулу ћесара. Овај се поколеба и пристаде да се врати, али се изненада разболи и умре у Скопљу, на зетову двору. Његова жена, "стидећи се Ромеја због мужевљевог понашања", не хтеде да се враћа, него оста у Србији. Стари Метохит беше узео на себе улогу, да уреди целу ову ствар; можда је он утицао на цара да упути у Србију једно посебно посланство, поред једног његова сина. Царевом посланству придружио се и чувени писац Нићифор Григора, који нам је доста живо описао цео тај пут, а који је иначе о Метохиту имао изванредно високо мишљење. На том путу, прешавши Струму, посланство се с муком пробијало кроз недавно опустошена места и густ шипраг. Њихови пратиоци певали су покаткад на сав глас јуначке песме, које су се разлегале по брдима и стенама куд су пролазили. На путу су, по ноћи, изненада, срели неке људе, омалена раста, обучене у мрка одела од вуне, руна, оружане копљима и секирама, а понеки и с тобоцем стрела, од којих су се Грци у први мах уплашили, а који су се, после поздрава показали ведри и пристојни. То су били погранични стражари, који су надзирали путеве и чували суседство од пљачкашких упада. У Струмици су, о Васкрсу, гледали народна кола, у којима су играли и стари и млади. За три дана стигли су из Струмице у Скопље. Овај град Григори се учинио мали и он га зове πολίχνιον. Ћесарица, коју писац приказује као најумнију жену свог времена, пошто је пред Грима болно оплакала мужа, пристала је, најзад, да се врати. Један члан посланства, Торникије, имао је с краљем посебне преговоре и одмах се, без осталог друштва, вратио цару. М. Ласкарис има право кад мисли, "да је потреба повратка ћесарице била само један изговор, који су саветници Андроника старијег употребили да пошаљу посланство у Србију. Јер се у то доба обе странке, т. ј. и странка деда и странка унука спремале за рат". Резултат тих преговора беше савез између Андроника II и Стевана, који је према старом цару имао извесних обзира и ради његова благог поступка према њему за време изгнанства у Цариграду.

После једне подуже кризе, у Бугарској 1323. год. би изабран за цара видински кнез Михајло Шишмановић, зет краља Милутина и краља Стевана (по сестри). Он је успео да у борби с Грцима и грчким штићеницима поврати Бугарској старе границе и да грађанским ратом ослабелу земљу дозове себи. Да то постигне добро су му биле дошле византиске борбе између деда и унука, од којих је Византија патила неколико година. Андроник млађи, који је уживао симпатије цариградске публике, успео је 1. фебруара 1325. год. да га дед призна као свог сувладара. Иако је тим постигао свој циљ, он се ипак није задовољио. Није на њему ни његовим присталицама била довољна опомена ово јачање Бугарске, или још опасније јачање Турака у Малој Азији, који 1326. год. освојише Брусу и пренеше тамо своју престоницу. Шта више, оба цара потражише за своје обрачуне помоћ суседних држава; Андроник II уђе у везе са Србима, а његов унук с Бугарима. Српска војска, под војводом Хрељом, би упућена у Сер и Струму, али је остала неактивна, задовољивши се с нешто пљачке, као свој прилици с тога, што је добро обавештени Хреља, као први српски војвода на граници према Грцима, видео да је актинији унук надмоћнији и боље спремљен. Током зиме и пролећа 1328. год. млади Андроник је заузео сву византиску Маћедонију и Албанију. Присталице дедове могле су се одржати само у градовима око српске границе, у Мелнику, Просеку и Струмици, где су им Срби указивали своју помоћ. Краљ Стеван, који је изишао с нешто војске на границу, није се упуштао у борбе, иако су га завађени Грци позивали; он је, по Хрељиним обавештењима знао, да је војска младог цара боља и да нема смисла без веће потребе, излагати се ударцима. Кад је млади Андроник освојио Прилеп, онда је грчки заповедник Просека, Михајло Асен, пореклом Бугарин, сам предао свој град Србима, не хотећи да га преда противнику свог старог цара. Толико је била велика мржња између једне и друге стране! Већина становништва и војске пристајала је уз младог цара победника, коме Цариграђани једне ноћи отворише врата престонице. Стари цар, у мају 1328. год., би ухваћен, натеран да се одрече престола и упућен у манастир.

Између Срба и новог цара Андроника III дошло је због свега овог, а нарочито због поседања Просека, до врло запетих односа, управо до рата, који је вођен, истина, са српске стране као неко погранично четовање. Срби су, по Андрониковом одласку из Маћедоније, покушали били и да освоје Охрид. Цар је, једва опорављен од болести, лично дојурио под угрожени град и спасао га, а Србе је потиснуо и заузео и нека утврђења на граници. Овакво држање Срба изазвало је Андроника да се против њих реши на одлучније мере. Савезника за једну већу експедицију он је нашао врло брзо у бугарском цару Михајлу.

Цар Михајло од свог доласка на престо није био добро расположен према Србима. За време Владисављеве акције против Стевана он је имао извесних потеза, који су нагнали Србе да му шаљу посебно посланство. Још више је охладио према њима, кад је пустио своју прву жену Ану (у каснијим изворима звану Неду), па се оженио Теодором, сестром Андрониковом (1325. год.). Природно би било, да је Михајло после тога, држећи се свог новог шурака, постао отворен противник и старог Андроника и његових српских савезника. Он, међутим, није био поуздан пријатељ ником. Усред савеза он је једно време оставио свог шурака, ушао у преговоре са дедом и упутио у Цариград 3.000 својих људи, да помажу старог цара против унука. Кад опрезни старац није хтео пустити у град бугарску војску, опозвао је Михајло испод престонице и почео с њом лично борбу против Византије. Његова ташта, вешта и енергична жена, успела је да га смири са младим Андроником тек под погодбом, да се чим пре обојица оборе на Србију.

Бугари су са зебњом пратили српско учвршћивање у вардарској долини. Они су се, истина, често залетали према Тракији и сањали више пута о свом освајању Цариграда, али су њихове тежње још чешће имале као конкретнији предмет Маћедонију и придобијање њеног радног словенског елемента. Српско ширење у том правцу претстављало је препреку, коју је требало отклонити. Постојала је вероватно и тежња, да се, у друштву с Грцима, сломи српска премоћ, која је постала очевидна. Цар Андроник и Михајло лично су се два пута састајали, код Андрианопоља и Созопоља, и на тим састанцима утврдили су свој план за акцију против Срба. Цар Михајло је током 1329. и прве половине 1330. год. чинио озбиљне припреме за обрачун са Србима. Купио је за своју војску татарске и осетске најамнике, а утврдио је и савез са влашким кнезом Јованом Басарабом. Ни Срби, наравно, нису остали

скрштених руку. Обавештени о бугарским спремањима и савезу, и они су почели набављати најамнике; Грегора помиње 1.000 "Келта", а Кантакузен 300 "Аламана", све коњаника. 1. маја 1330. изишла је наредба краља Стевана, којом је забрањивао Млечанима увоз оружја и робе у Бугарску; сам се спремао врло живо. Пре него би дошло до борбе, која је Србима задавала много бриге, Стеван је понудио Михајлу пријатељски споразум, али се његово посланство вратило без икаква успеха.

Бугари су кренули на Србију у јужном правцу, према Струми и Брегалници, свакако с намером да с те стране лакше дођу у везу са Грцима. Срби одлучише да предухитре савезнике пре него што им се сједине војске. Надајући се Бугарима са севера Срби су се груписали на добричком пољу, односно на ушћу Топлице у Мораву, хотећи да с њима сврше посао док су још сами. Цар Михајло, који је пре упада у Србију ишао с војском све до Видина, вероватно да ту прихвати татарске и влашке савезнике, па онда окренуо далеко према југу, прешао је српску границу код града Землена, код Струме. Чувши за правац бугарског кретања Срби похиташе да их предусретну. На путу се краљ зауставио у цркви Св. Ђорђа у Нагоричину и у манастиру Сарандапорском. На реци Каменци сачекао је остатак своје војске и ступио поново у безуспешне преговоре с Бугарима. Ту су му свакако стигле и вести, да дисциплина у шареној бугарској војсци није најбоља и да су се многи војници расули по околини тражећи хране. Када су у зору 28. јула 1330. год. стигла и последња српска оделења краљ им је дао мали одмор, а онда је пред подне код Велбужда напао Бугаре свом снагом. Број српске војске, а вероватно тако исто и бугарске, износио је око 15.000 људи. Срби су се борили одлично. Нарочито су се истицали војници младог краља Душана, који су били вешти стрелци; "они су стрељали са обе руке и никако нису грешили", казује савремени српски описивач борбе. Западни најамници, искусни у борби, јурнуше право тамо где се налазила бугарска царска застава и сам цар. Бугари су били изненађени српским нападом, брзо се сметоше, и нагоше у бег. Сам цар Михајло, који је једно време покушавао да их среди, каже и сам да се бегом спасе. Његова несрећа беше потпуна. На том бегу он је пао с коња, а српска потера га стиже, уби и донесе краљу Стевану. Овај га је дао сахранити у Нагоричину, у цркви Св. Ђорђа. Разбијену бугарску војску Срби су далеко гонили и многе сасекли; нарочито се у борби истакао млади Душан. Остатке бугарске војске извео је брат Михајлов Белаур (румунски "Змај") у Мраку, у родомирски крај. Српска војска пошла је за Бугарима, у њихову земљу. Ту јој је стигла вест, да се цар Андроник, који беше пошао на Србију с југа и прикупљао војску у Пелагонији оперишући на граници, повукао са српских међа, на глас о бугарској погибији. Срби су сад несметано могли да оперишу у Бугарској. Уплашени бугарски бољари сретоше, међутим, краља у Извору код Радомира и замолише за мир. Било је Бугара, који су том приликом нудили краљу да се уједине Србија и Бугарска. Стеван је пристао на мир, врло повољан по дојучерашњег противника. Он је повратио на престо своју сестру Ану и њеног малолетног сина Јована Стевана. За сваки случај царицу је отпратио у Трново један одред српске војске. Иначе, унутрашњу управу у Бугарској краљ није хтео да мења; све власти и лица остали су онакви, какви су били и пре пораза. У територијалном погледу Србија се, исто тако, није хтела много користити; у најбољем случају извршена је само понегде исправка границе.

Срби су овом победом постигли врло много. Бугарска је била ослабљена и коначно сведена у своје границе између Дунава и Марице, да се за читав Средњи Век никад више не усуди и не узмогне обрнути према вардарској долини. Том победом Србија је себи потпуно обезбедила посед Маћедоније и несметан излаз на Егејско Море. Са царицом Аном дошао је у Бугарску српски политички утицај; у Трнову се од Велбужда стално водило рачуна о држању Србије и њеним интересима. Овом победом Србија је за дуго разбила сваку нову могућност политичких савеза на Балкану против себе; њу више на Балканском Полуострву не сме да изазива и напада ниједна друга држава. Свест о тој победи, тако давној али тако важној, одржала се у народној поезији све до XIX века. У песми Вукова Зборника "Бан Милутин и Дука Херцеговац" пева се о погибији бугарскога краља Михајла и о том како је цар Степан сео "у земљу бугарску" и "умирио земљу Бугарију." У Босни је, у зборнику Б. Петрановића (III), забележена и друга песма о "Цару Душану и краљу Михајилу." У хисториском погледу, по свом значају и по својим последицама, победа на Велбужду претставља један од најкрупнијих датума у нашој прошлости Средњег Века.

Грчка војска није сачекала повратак Срба из Бугарске, него се с југа пребацила у Тракију, да тамо искористи невољу и узгред опљачка дојучерашњег савезника. Срби су се, после малог одмора, упутили и на југ, против њих и повратили су без муке заузета места на граници. И у том походу истакао се млади краљ Душан.

Краљ Стеван (Урош III) славан је нарочито по својој задужбини, манастиру Дечанима, подигнутим недалеко од Пећи, по коме је добио и своје име: Стеван Дечански. Народне песме с поносом помињу тај још увек потпуно очувани манастир, који је зидан од "камена мерџаније," доношена тобоже чак преко мора; манастир који је леп "да га лепшег нема" и висок "да га вишег нема". Градио га је Которанин, фратар Вита, за пуних осам година, 1327-1335. год., и унео је у њ, сем полета и снаге, укусне комбинације романских западних традиција са нешто источњачких елемената и дао му је много орнаментике и скулптуре у белом мрамору. "Техничка прецизност", казује Андра Стевановић, "може се такмичити са данашњом техником". *Дечанска хрисовуља*, којом је краљ дао богате приходе манастиру од села и људи, јесте највећа српска повеља, и ванредно је значајна за проучавање српског државног живота у Средњем Веку.

Али краљ Стеван није дочекао довршавање те лепе грађевине. Као што је имао тешку младост, тако му беху тешки и последњи дани. Он је најтрагичнија личност династије Немањића, која је највећи део живота провела у жртви, болу и патњи. Још као дечко он је таоц код Татара; лишен после мајке на начин који је био пун понижења и за њу и за њега; гоњен од оца и дат џелату на ослепљење; свргнут с власти од сина; а можда и уморен од свирепих противника. Против њега су устајали и отац и брат и син. Као да га нико није волео, или се бар нико није залагао за њ. Тешко је рећи одакле све то долази и да ли у понечем није било и његове кривице, али он је доиста био мученик. Кад би узели да је за сукобе с оцем више кривице до Милутина него до њега, то не би могли рећи са сигурношћу и за последњи сукоб са сином му Душаном. Настављач списа архиепископа Данила казује без устручавања, да Стеван, отац, "ненавист диже на свог сина". Има мишљења, да је ту мржњу изазвала друга жена краљева, Гркиња Марија, која да је желела да обезбеди престо или удео у власти свом сину Симеону-Синиши, кога је добила у браку са Стеваном. Друго тумачење спора између оца и сина своди се на политичка неслагања. "Један од главних разлога што је у лето 1331. год. изведена насилна промена на престолу", пише Ст. Станојевић, што је збачен краљ Урош и на престо подигнут млади престолонаследник Душан, ваља тражити у незадовољству, које се појавило због промене, изведене у Бугарској, којом је сузбијен српски утицај тамо, и што су тиме, како је српском јавном мњењу у тај мах могло изгледати, уништени сви резултати победе код Велбужда."

Колико се данас зна, ствари су се развијале овако: већ у јесен 1330. год. знало се, да су отац и син противници и да се спремају на борбу, тражећи обојица извесне помоћи од Дубровчана. У пролеће 1331. год. кренуо је краљ Стеван на Душана, који је живео у Зети, и продро је до Скадра рушећи синове посаде. Том приликом потпуно је разорио Душанове "палате многе дивне", које беху подигнуте на обали Дримца. Душан се пред оцем повукао на другу страну Бојане. На очеве позиве да му се покори и врати није хтео да се одазове, бојећи се, да отац не поступи према њему онако, као некад Милутин према Стевану. Ипак, после дужих преговора, они су се некако измирили везавши се узајамно "страшним клетвама". Душан је, иза тог, прешао у Требиње, месеца маја, а одатле је, по позиву, сишао у Дубровник и ту био врло срдачно дочекан. Али, започета борба тињала је и даље. Краљ Стеван, сумњајући на сина, тражио је од њега безуветно да му лично дође. Не верујући оцу, који је био упоран, Душан је намеравао да остави Србију и тако избегне очеву гневу. Али његова зетска властела, незадовољна управом Стевановом, стаде отворено на Душанову страну и диже с њим заједно буну. Неочекивано, они стигоше пред Неродимље, где се налазио Стеванов двор, спремни за борбу. Краљ је једва успео да сам на коњу, са мало људи, побегне у Петрич. Потера је одмах пошла за њим, ухватила га ту и предала Душану. Овај је, по савету властеле, читаву очеву породицу упутио у град Звечан, где је имала бити чувана. Одмах иза тога сазван је државни сабор у Сврчин, где Душан би признат и поново крунисан за краља, на Малу Госпојину, 1331. год. Стари краљ Стеван није дуго преживео свој пад. Умро је 11. новембра исте године, и то, како се чини по наводима неких писаца, насилном смрћу.

Немире у Србији искористили су Бугари, да отерају с власти непопуларну краљицу Ану. За новог цара би доведен син кнеза Срацимира и Михајлове сестре, Јован Александар. Али не желећи тој акцији дати политички, антисрпски карактер, иако га је вероватно у дубини било, Бугари су пожурили да ту промену прикажу, у главном као више личну и унутрашњу ствар. Сам нови цар Александар живо је желео, да у Србији не добије непријатеља и ради тога је одмах почео преговоре о том, да се ороди са Душаном. И доиста, већ о Ускрсу 1332. год. извршено је венчање младог српског краља и Александрове сестре Јелене. Односи између зета и шурака постали су иза тога срдачни; Душан је, без икакве бојазни од Бугара, могао на широко да развија своје акције и према Грцима и према Мађарима.

Стварање српског царства

Краљ Душан, необично развијен, главом већи од свих савременика, "краљ међу свима људима свог времена у свету највиши", како прича савремени Филип Мезиер, већ прослављен у борбама због свога јунаштва, изазивао је дивљење већ самом својом појавом. Његове крупне очи, онако изразите у славној фресци Лесновског Манастира, као да су продирале у душу. Дугуљасто лице, уоквирено малом проредом брадом, више тамне него плаве немањићске пути, има озбиљност и далеко упрт поглед, какав, иначе, на фрескама сретамо обично само код Христа Седржитеља. У целој појави осећа се моћни самодржац, свестан снаге коју представља. Као сви бољи Немањићи он је одличан војник; уз Немању свакако лично најхрабрији. У дипломатској вештини беше можда нешто мање окретан од Стевана Првовенчаног, вероватно с тога што му је у оноликој снази, мање него оном, требало дипломатског довијања. Од Милутина је наследио државу не само давно и сигурно стабилизовану, него и подигнуту до главне силе на Балканском Полуострву, али је срећа што од свог деда није наследио и његове моралне особине. У свом односу с људима Душан је био знатно друкчији од Милутина, исто као и у породичном животу. У Душану се јавља и једна црта немањићског наслеђа у погледу женског утицаја. Тај силни цар, који је господарио на Балкану, био је необично попустљив према својој жени Јелени, која је, више него иједна друга владарка пре ње, утицала на државне послове и на цара лично и о којој традиција у дубровачком граду није била нимало ласкава.

За Душанова времена Србија достиже врхунац своје моћи. Бугарска зависи од његове милости; Византија вапи за његову помоћ; Млеци траже његово пријатељство. Период Душанове владавине то је уопште, као неким чудним стицајем прилика, период великих владалачких личности. У Мађарској је његов савременик Лајош Велики (342.-1382.), у Чешкој Јован Луксембуршки (1319-1335.) и славни Карло IV (1346-1378.), код Турака силни Оркан (1326-1358.).

Као некада бугарски цар Симон, тако је и Душан своју прву младост провео у Цариграду, са оцем у прогонству, и ту је добио прве и најснажније утиске. Једући изгнанички хлеб у једној средини где је био заточен, он, природно, није могао да ту средину посматра без извесне примесе огорчења, које ће се доцније претворити ако не у мржњу, а оно ипак у извесно злопамћење. Он је, иако још врло млад – рођен је негде око 1308. год., у Цариграду је живео од 1314-1320., – имао ипак могућности да у престоници изближе позна тамошњу публику, пуну страсти и ниских инстиката а са пуно прохтева и амбиција. Нема сумње, да је на младу душу остављао нарочит утисак сав блесак богатог царског града и торженственост његова дворског церемонијала, на које се у пуном традиција Цариграду много пазило.

Кад се вратио у Србију Душан је већ био развијен дечак, који је са разумевањем пратио подвиге свога оца да добије престо. Год. 1322. он постаје "млади краљ". Његов први војнички поход, у ком је показао личну вредност, то је био његов сукоб са босанским баном Степаном, 1329. год. Студенички игуман Никола забележио је, како је Стеван Дечански послао Душана "на безбожне и погане бабуне", и како је млади краљ однео победу над њима и добио "бесмислени плен". Душаново лично учешће у велбушкој битци беђ смо истакли. Није, онда, чудо, што је млади краљ задобио симпатије војске и већег дела властеле, која је у његовој борби с оцем прешла на његову страну.

Један опис Србије, с почетка Душанове владавине, писан 1332. год., а посвећен француском краљу Филипу VI, писан, истина, тенденциозно, "антишизматички", даје ипак доста грађе за извесну слику о стању у њој. "Ова краљевина или и нема никаквих тврдих места ни градова, или их има веома мало; краљевина је то јадна и жалосна, градови су у њој без јарака и без зидова. Зграде и дворови, како краљевски тако и осталих племића, саграђени су од брвана и од дрвета; нити ја тамо где видех двора или куће од камена или од земље, мањ у латинским градовима по приморју. А краљевина је та много богата житом,

вином, уљем и месом; пријатно је испресецана текућим водама, изворима и рекама, окићена шумама, планинама, долинама и равницама, и пуна сваковрсне дивљачи: у кратко рекавши, добро је и одабрано све што у њој ради, нарочито у крајевима приморским. У Србији има сада пет рудника злата, и толико исто рудника сребра, где рудари непрестано раде. И осим тога има руда сребра, помешанога са златом, који су заиста ту скоро нађени на многим другим и различитим местима и поврх свега има доиста прекрасну и милу драгоценост, која ће имати скупу цену у свему овом веку." Исти тај извештај казује, како су Латини и Арбанаси незадовољни српским режимом; "и они сви, и сваки појединци, као да би се посветили, кад би могли руке умочити у крв поменутих Словена."

Да је ово казивање било основано на непосредном сазнању казују јасно опасне побуне те исте 1332. год. Промена на престолу у Србији као да беше охрабрила извесне нередима склоне или Србима непријатељске елементе. Арбанас Димитрије Сума и зетски војвода Благоје дигоше устанак у Приморју с пролећа 1322. год., помагани од извесних великаша у Зети. Мисли се, да је устанак избио с тога, што се ти људи нису сматрали "довољно награђени за услуге у борби против Уроша III." Други разлог може бити и онај чести и доста обични, да се после једне побуне јављају брзо и друге с људима који само у таквим променама могу да избију на површину или да задовоље своје прохтеве. Овај устанак смирен је врло брзо, и то, како се чини, мирним средствима, понајвише посредовањем Дубровчана, чији су трговци имали доста веза и утицаја у том крају.

За ово посредовање Дубровчани су били брзо награђени. Још од сукоба са Бранивојевићима, од 1326. год., и од српског потискивања из Хума, после међусобица иза Милутинове смрти, Дубровачка Република носила се мишљу да "за повећање и добро државе, те да би је могли сигурније имати и држати", како су то сами образлагали, ступи у преговоре са српским двором, да закупи Стон. Те године су преговори доиста и почели, али се није могло доћи до споразума. Радећи на том даље, Дубровчани су све више показивали тежњу да Стон не само закупе, него да га потпуно купе, да би га могли "обзидати и утврђивати по својој вољи". Та жеља јављала се код њих све више, откад им је постало јасно, да ће ради Хума између Босне и Србије доћи до сукоба, у којима би они могли имати тешких неприлика, ако се Стон претвори у ратно поприште. Надирање бана Степана II према морској обали узимало је све шире размере. Оно га је, у лето 1331. год., довело чак до сукоба са Млетачком Републиком, која је енергично хтела да заштити своје отоке Корчулу и Брач, на којима је разапео своје нити активни босански бан. Млетачка Република спремала је чак и једну експедицију против бана. Кад је Дубровник био позват да опреми једну лађу, извињавала се мала република у Млецима да им је веома незгодно истаћи се против бана, који би им могао бити опасан и направити велике штете (24. августа 1331.). У ствари, бан је био готов на то и без тог акта непријатељства и сматрао је за потребно да шаље у Дубровник претећа писма, да би их само направио што безопаснијим. Дубровчани су избегавали све сукобе, који им не могу донети ништа друго сем штете, и искрено су се трудили да на обе стране створе расположење за мир. Они су гледали да некако измире бана и са краљем Душаном. Босански бан био је стваран господар Хума, али је Стон, са својим полуострвом, признавао врховну власт српског краља и био његов. Да би дошли до Стона, а неизазвали било једног било другог господара на непријатељства, они су, готово у исто време, преговарали са обадвојицом. Душана су приволели да им га прода после пријатељског посредовања у Зети 1332. год. У Малом Већу Републике решено је 7. јануара 1333. год., да се за Стон плати 8.000 перпера од једном и да се као сталан годишњи доходак плаћа краљу 500 перпера. За подмићивање краљевих великаша одобрена је сума до 1.000 дуката, а главном поверенику краљевом Которанину Николи Бући обећано је једно земљиште у самом Дубровнику и нешто у Стону. Босански бан имао је добити само прве године 600 перпера, а иначе само по 500, без друге какве суме, која би се исплаћивала одједном. Краљ Душан није имао много разлога да одбије понуду за једну област, која је готово ван његова домашаја и чија би га одбрана стала несумњиво више него што она вреди и него што значи за његову моћ. Он им је с тога 22. јануара 1333. коначно продао Стон. Дао им је уза њ и један део приморја до дубровачке međе и Посредницу "како оптјече Неретва до мора". Бан је издао своју повељу 15. марта исте године. Али у тој повељи нема помена о Посредници, коју је Душан, истина, дао Републици, али коју су у ствари држали Босанци. Узалуд је Дубровник покушавао да добије и то место. Саму Посредницу нису добили уопште

никад, а приморје око Сланог припало им је тек пред крај XIV века. Кад је Душан чуо за ову Степанову повељу расрдио се на Дубровчане и хтеде да поквари целу погодбу. Уплашени Дубровчани пожурише се са посланством да му објасне ствар и да га ублаже. Новом повељом од 19. маја 1334. тражио је краљ и Дубровчани су се обавезали, да у тај крај не примају друге људе из његова краљевства сем оних, који су се тамо већ затекли, и да дозволе краљеве претраге у том правцу. Осим тога, дубровачка се властела заклела, да у Стону и Рату остане "поп српски и да поје у црквама". У случају да дође до рата између краља и Републике Стоњани су морали бити изузети и нису смели бити употребљени као борци на дубровачкој страни. Занимљиво је, да је после продаје Стона један део угледне хумске властеле прешао од бана краљу. Тако је, на пример, поступио жупан Милтен Драживојевић, немирни сусед Дубровника, који је са својим људима крстарио од Неретве до Оногошта.

Дубровачка Република, чисто и строго католичка, није радо трпела православно свештенство и православну веру у Стону, у којој је још Св. Сава био основао епископију са важном мисијом у том крају, на граници православног подручја. За епископску цркву одредила је Република већ 22. августа 1335. год. католичког свештеника, а 1349. довела је фрањевце у то место. Да не би изазвала Душана дубровачка је влада с почетка имала извесних обзира, али је после и тога нестало. Као средство за потискивање православних употребљена је, поред верске пропаганде, и аграрна реформа, која је на стонско земљиште доводила дубровачке племиће и као њихове раднике католичке сељаке. Захваљујући тим мерама Република је постигла, да већ крајем XIV века на Стону није било православних. Један извештај из 1394. год. каже: "Фратри, божијом помоћу, онај народ преобратише и покрстише и све досад преобраћају оне што сваки дан долазе у тај крај из земаља шизматика". Стонски доходак од 500 перпера годишње примао је с почетка српски двор, а од 1350. год. уступио га је Душан српском манастиру Св. Архангела у Јерусалиму.

Византиски цар Андроник III показивао је много енергије, да обнови посрнули углед Византије. Али, иако је имао успеха према противницима мањег значаја, као што беху Ђеновљани, он ипак није могао да постигне оно што је желео. Византија његова времена налазила се између два противника, набујала и неодољива, који су премашили њену снагу. На једној страни, у Азији, беху Турци, чија је снага расла сваки дан; на другој, у Европи, Срби, чији су прохтеви расли са сваким новим добитком. Сем тога, у Византији самој, као последице грађанског рата беху остали многи неподмирени рачуни и личне освете, који су морали доводити до сукоба и разноврсних пакости. Једна од таквих пакости довела је 1334. год. до српског посредовања. Византиски намесник на Западу, Сиргијан, који је био заповедник и на српској граници, би у Цариграду осумњичен ради велеиздаје. Огорчен на дворске дошаптаче, а и у опасности од казне или прогона, он добеже Душану и понуди му своје услуге. Тако сад доиста постаде издајник своје отаџбине, ако то у време прве оптужбе још није био. Душан прими његову понуду и одмах пређе у нападај против Грка. Један део српске војске водио је сам Сиргијан. Вест о том нападају уплаши све Грке, којима је била добро позната лична вредност њихова одметника. Срби, без велике борбе, освојише на једној страни Охрид, а на другој Стумицу. Сиргијан заузе Костур и друга нека места на албанској граници. Победоносна српска војска стиже под сам Солун, у ком је већ било извесне склоности за предају. На вест о тој опасности крену сам цар Андроник, да спасе свој најважнији град после престонице. У исто време плели су Грци све мреже, да ухвате или упропасте Сиргијана. Лерински заповедник Сфранцес, претварајући се као да је и он одметник, дође Сиргијану да тобоже заједнички раде, па после доста муке успе да га тешко рани у једној заседи. Сиргијана, већ у самртном ропцу, донеше пред Душана, који га је оплакао и сахранио као најрођенијег. Сиргијанови људи, обезглављени, а мамљени од Грка и преклињани да не буду издајници, почеше прелазити Андронику и тако у два-три маха доведоше своје српске савезнике у тежак положај. То је био један од разлога који је деловао на Душана да прими Андроникове понуде и склопи с њим мир, па чак и савез, 26. августа 1334. год. Савез, као чвршћа гаранција мира, био је у тај мах потребан за обе стране. Грцима је требао да би добили слободне руке на другој страни, а Србима с тога, што се на њих спремао мађарски нападај са севера. По уговору Грци су добро прошли, јер им је Душан вратио добар део освојеног земљишта, а задржао је само пограничне градове с ужим областима: Охрид, Прилеп, у ком сазида свој двор, Костур, Струмицу, Лерин, Сидирокастрон

(српски Железнац), Воден и Черман. "Ово све узе за три године свог краљевства" пише с поносом краљев биограф у Данилову Зборнику. Цар Андроник, за сваки случај, подиже за одбрану Солуна нови град, такозвани Гинекокастрон, који тако утврди, да би га чак и жене могле бранити; отуд му је остало и име "женски град" или "женско", очувано све до Светског Рата са доста словенског становништва.

Мађарски краљ Карло Роберт, који се од раније спремао против Срба, наишао је, за време тих Душанових операција на југу, да је за њ најпогоднији моменат, да васпостави мађарску власт у северним областима Србије. С тога је с великом војском кренуо преко Дунава. На глас о том пошао је Душан против њега са својим Србима и једним делом грчких чета, које му је дао цар Андроник као савезник. Из Жиче, где се обавестио о мађарском кретању, пошао је Душан на непријатеља, који је на глас о доласку његове снажне војске почео нагло узмицати и гушајући се бежати преко Саве, са грдним губицима. Читава ова борба водила се од пролећа до лета 1335. год. и завршила се потискивањем Мађара са подручја Србије. У њиховим рукама остали су само неки тврди градови као Београд, Голубац и мачвански град.

У ово време пада и једна занимљива и врло важна епизода из породичног живота Душанова. Његов брак с краљицом Јеленом није имао деце; око 1336. год. радило се на том да се он растави. Између Душана и аустријског војводе Отона вођени су 1336. год. преговори, да се Отонова синовица Јелисавета, кћи немачког краља Фридриха Лепог, уда за Душана. Аустриски посланици дошли су били тог пролећа у Србију, путујући морем од Истре до Котора. Изгледа да је као посредник у тој ствари служио витез Палман, заповедник немачких најамника у Србији. Млада Јелисавета, која није била питана за пристанак, згрозила се од помисли да бива гурнута негде у непознат свет, у једну варварску земљу на истоку, за једног краља туђе вере и већ жењена, и сва усплахирена она се тешко разболела и умрла још те јесени. С њом је сахрањена једна интимна сентиментална трагедија, везана за једну нашу хисториску личност, необична и по постанку и по везама и по својим упола мистичким последицама. Кад је краљица Јелена била обавештена о тим плановима Душановим, она се пожурила да роди, и то баш сина, и да тако умири Душана. И доиста, у зиму 1336. или почетком 1337. год. Јелена је, на сумњив начин, добила свог јединог сина Уроша и тако учврстила свој положај на двору.

Грци су 1336. год. проширили своје поседе на западу, заузевши Тесалију, у којој беше умро последњи грчки династа Стеван Гаврилопул. Душан се за то време налазио на југу своје државе и у Радовишту се састао с грчким царем кад се тај враћао из Тесалије. Том приликом познао се и с грчким војводом Јованом Кантакузеном. Извесна питања на западном делу Балканског Полуострва беху тад постала прилично актуелна. У Албанији се спремао неки покрет против Срба, а Грци су, добивши Тесалију, хтели да дођу и у посед Епира, где, исто тако, беше нестало господара. Заједничка акција или бар неукрштање интереса на тој страни чинило се, да би било од користи и по Душана и по Андроника.

Напуљски краљ Роберт беше 22. маја 1335. год. затражио од арбанашких поглавица, да положе заклетву новом кнезу драчком Карлу, пошто је умро његов отац а њихов дотадашњи господар, Јован. До године, он је узео за свог капелана и саветника фра Доминика Топију, члана једне од најугледнијих албанских породица. Да је то чинио с намером да албанске прваке одбије од Душана и привуче себи, види се јасно по сплеткама које су наскоро настале. 19. августа 1336. упутио је Краљ Роберт једно писмо албанским поглавицама Душанове области, у ком је изражавао своје задовољство, што они показују спремност да се одметну од свог господара и обећавао им на пролеће већу војничку акцију. Дотле, њихова је задаћа имала бити, да као пчеле прибирају у своје коло остале поглавице, а он им упућује за сва обавештења своје пове则нике Јована Сарда, који је с њима већ преговарао, и Корада Капуанца. У сам Драч, ради бољег успеха целе ствари, имао је поћи или сам кнез Карло или његов млађи брат Лодовико. Доиста, те године јавили су се у Албанији озбиљни немири око Берата, Канине и Клисуре; али, као што се види, не у области српској, него у византиској. Све те покрете покушао је да пресече цар Андроник, који беше пошао да осваја Епир, па уз пут напао и казнио побуњена албанска племена. У први мах цар је добио Епир без борбе, али кад се он удаљио развила се пропаганда за самосталну

епирску државу, коју нарочито помагаху западни противници Византије. Кад устанци успеше да протерају византиске власти и да заузму Арту, крену Андроник по други пут на запад и уведе ред, 1340. год.

У то време краљ Душан је био тешко болестан. Са болешћу дошла је и једна криза малодушности. Забринут ради активности противника он је тражио наслона код Млечана и био готов на велике услуге и обавезе према њима. Млечани су му требали у првом реду ради њихове флоте, која би имала да онемогући војничке превозе из јужне Италије у Албанију. Душан је обећавао Млечанима, у јуну 1340. год., своје помоћне чете у јачини од 500 људи, и то не само у суседству Србије, него и у самој Ломбардији. У великом часу опасности он би лично дошао на челу своје војске. Млеци су, сем војничке помоћи, требали да обезбеде сигурно склониште Душану и његовој породици у случају невоље. Млечани су, на тај позив, уврстили краља и његову породицу у своје грађане, али се нису одлучили ни на какве обавезе конкретније врсте. Душану се једно време чинило да ствари иду против њега, и да он не може, овако болестан, да их окрене на боље. Византиски цар постигао је последњих година лепе успехе и припојио Царевини две важне области, Епир и Тесалију. У Албанији се јавио покрет против Срба. Анжујска кућа ту и у Мађарској ради против њега и има уза се босанског бана Степана II. У Маћедонији, у области српске државе, војвода Хреља, један од најмоћнијих великаша, изневерава Душана и прилази Грцима. Предао им је своја три града, с важном Струмицом и за то добио титулу ћесара.

Али, наскоро дође ненадан преокрет. Грчки цар Андроник III, који је показивао активност јаче енергије и који је Душану могао задати доста бриге и спремити много препона, умре још млад 15. јуна 1341., од болести коју је задобио војујући по Епиру. С њим леже у гроб последња нада Византије. Грађански ратови, који су настали иза његове смрти, истрошише и оно мало снаге што беше остало и довели су земљу буквално до руба пропасти. Андроников син и наследник Јован био је још малолетан. С тога му као савладара поставише очева пријатеља и прослављеног војсковођу Јована Кантакузена. Али, против Кантакузена, који је био својевољан и показивао склоности да не само одржи у својој руци сву власт до царева пунолетства, него да је обезбеди за себе и за своју породицу и после тога, диже се царица мајка, Ана, пореклом Талијанка, и сама врло амбициозна и веома лична. Борба између њене и Кантакузенове странке изби брзо и узе домало опак облик.

Глас о смрти Андрониковој пренуо је Душана. Већ ради Хрељина одметништва он се био одлучио да крене на југ, а сад, ненадано, стиже пред Солун. Уплашено намесништво у Цариграду пожури да ублажи краља, бојећи се тежих заплета. Јер против Византије диже се у исти мах и бугарски цар Јован Александар, тражећи да му се изда његов противник Шишман, син цара Михајла. Буне избише и у Епиру и у Албанији; а на трачким обалама појавише се турске гусарске лађе пленећи и пустошећи. У тој тако тешкој ситуацији, личне борбе у Царевини, место да се стишају, плануше још јаче. Кантакузена прогласише за издајника, свргоше га с власти, узеше му имања и све части и на крају му чак и дворе похараше. Свестан своје вредности, пркосан, жудан власти, а имајући уза се један део војске и великаша, Кантакузен се сам прогласи за цара (26. октобра 1341.) и утврди се у Димотици.

Не могући да освоји Адријанопољ, Кантакузен се беше почетком 1342. год. упутио према Солуну, да узме тај други по важности град Царевине, иако је знао да се ту, можда, може сукобити не само с Душановим аспирацијама, него и четама. Али ни један ни други нису имали среће. Душан је био потиснут од Водена, а Кантакузен од Солуна. Кантакузен, шта више, беше стратешким операцијама грчке војске присиљен да се повуче на север и пређе Србима. Са два своја сина, Матијом и Манојлом, и са 2.000 војника дошао је он у Просек и ту се предао српском заповеднику града. Из Просека би упућен у Велес, на подручје његова познаника и пријатеља Војводе Оливера. Кад је Душан, који се баш налазио на путу у походе свом шураку у Бугарску, добио вест о том, поздравио је одмах важног пребега и позвао га на свој двор. Јула 1342. год. примили су Душан и краљица Јелена на свом двору, у Приштини, самозваног византиског цара са много пажње. Лепо дочекан, Кантакузен је остао на српском двору скоро годину дана. Склопио је са Душаном и савез за бољи рад. Цена тог савеза и српске помоћи Кантакузену да се дочепа власти у Византији

имала је бити та, да Грци уступе Србима све градове западно од Кавале, у којима би се већина становништва изјаснила за српску власт. Зло грађанског рата давало је наде на Душанову двору, да би та као нека врста плебисцита могла испасти у корист Срба. Обрт политичке среће показивао се већ у понашању појединих људи. Ћесар Хреља, краљев одметник, нашао је за мудро да се опет поврати свом господару и да му као добитак преда још и град Мелник савладавши у њему посаду састављену од Кантакузенових људи. Али, треба нарочито нагласити, да савез између Кантакузена и Душана није био нимало искрен, од самог почетка. Кантакузен је добро знао, да ће Срби тражити наплату за своју помоћ и да та наплата може бити само на рачун грчког подручја. Што српско учешће буде веће, биће природно, већи и њихов рачун. Али њему је било стало до тога, да српском помоћу добије власт и сломи противнике; после ће, кад се учврсти, он гледати да врати све на што је морао пристати у тесном положају. Већ и при преговорима у Србији било је доста тешкоћа; и мада зависан од Душана, Кантакузен се дуго бранио да прими увете који су му постављани. За Кантакузена се много заузимала краљица Јелена. Да се нађе решење био је чак сазван и сабор од 24 српска великаша, на коме је главну реч водила краљица. Њеном утицају и потпори великог војводе Оливера успело је, да нађу то посредно решење, које је остављало отворена врата на обе стране. Кантакузен се могао тешити, да тим решењем Србима стварно није још ништа дао; преговори и расправе око начина провођења могу трајати месецима, а дотле може избити стицајем прилика или случајем и неки по њ и Грке срећнији излаз из целе ситуације. Душан је опет добро видео, да му ова криза у Византији може добро послужити да прошири Србију, и кад већ једна страна тражи његову помоћ он је гледао да је и добро наплати. Понуђено Кантакузеново решење није му било много по вољи, али га је, под утицајем краљице и њених једномишљеника, примио, рачунајући с тим да ипак све обрне у своју корист.

У јесен 1342. год. почела је савезничка акција против Сера. На челу војске беше сам Кантакузен и српске војводе Оливер и Вратко. Поход је, изгледа, био схваћен мало олако. Српски војници са уживањем су пили младо вино, коме нису били много вични, и због тога су се у великом броју поболели од срдобоље; на 1.500 људи платило је главом без иједног непријатељског ударца.

Кантакузенови људи осуђивали су то непажење на чување своје снаге и кад се, због осетних губитака, војска морала враћати не свршивши ништа, један добар део Грка остави савезнике и пође својим послом. Душан је међутим, помоћу мита, добио Воден. Тај успех ојачао је Кантакузенову странку на западу и југу Балкана и још те јесени, помоћу свог нећака Јована Анђела, који је тамо био намесник, Кантакузен осигура Тесалију за себе.

У Цариграду су за то време радили свима средствима, да разбију савез између Душана и Кантакузена. Деловали су чак и преко бугарског цара Александра, свог пријатеља а Душановог шурака. Душану је странка царице Ане нудила одмах све, што му је имао да обезбеди савез са Кантакузеном, то јест читаво подручје западно од Кавале и Филипија сем Солуна, – само ако им изда, убије или бар засужњи противника. Веран датој речи Душан је одбио два грчка посланства и на пролеће 1343. год. поново је, заједно с Кантакузеном, предузео ратни поход. Једно време водио је војску сам Душан. Како је крајем 1342. год у децембру умро превртљиви ћесар Хреља, кога су вероватно прилике и Душаново незадовољство с њим нагнали да оде у Филски Манастир, где је постао монах Харитон и где је и сахрањен, то је краљ подвргао себи његову важну пограничну област. После тога је нарочиту пажњу обратио Албанији, у којој је од лањске године његова војска с успехом деловала, тако да је у јуну 1343. год. Кроја, као главни град средње Албаније била већ у Душановим рукама. Он је тад потврдио граду све раније повластице. Кантакузен је ратовао и опет под Сером, који се упорно бранио. Да покажу своју тврду одлуку истрајности у борби, они су Кантакузенова посланика, који је дошао да преговара о предаји, не само убили него чак и рашчеречили и његове комаде тела извесили на градске зидине, да буду опомена и спољашњем и унутрашњем непријатељу. Кантакузен није имао начина да их савлада и казни. Постоји и чињеница, да се српски војници под њим нису борили са вољом и да су му у два-три маха отказивали послушност. То и неуспеси под Сером учинише, да се Кантакузен поче осећати нелагодно међу Србима. Јавила се сумња. Она се појавила нарочито од онда, кад је Кантакузен преваром добио Бер, на који је већ раније Душан био ставио руку. Сигурно

је сем тога знао и за поруке из Цариграда, а у сумњи га је појачао нарочито долазак млетачког посланика Марина Венијера (у лето 1343.) од кога се бојао да ће, по жељама и молбама из Цариграда, утицати на Душана, да се дотадашњи савез раскине. Вероватно се у Србији била мало охладила и она странка, која је раније радила за њ. За Душана је већ чуо, да га је заузимање Бера, у ком се Кантакузен настанио, довело у велику јарост. Због свега тога Кантакузен се реши да напусти Србе и потражи срећу на другој страни. Упутио се против Солуна. На краљев позив, да дође на нове преговоре, није се хтео одазвати. То онда изазва Душана, који је то можда једва дочекао, да пође на њ. У исто време стизала је и цариградска флота у помоћ Солуну. Да не би дошао међу два непријатеља, Кантакузен се брзо повукао у Бер. Природна је ствар, да је после тога дошло лако до споразума између Душана и царице Ане. Да би споразум постао чвршћи би, крајем августа, верен мали шестогодишњи краљевић Урош са сестром младог цара Јована Палеолога.

Гоњен од Византије и напуштен од Душана, Кантакузен се беше нашао у врло тешком положају. Његова одлука створена је, међутим, брзо. Једини активни непријатељ цариградских господара беху у тај мах Турци. Против њих тражила је Византија баш ове, 1343. год., помоћ млетачке флоте. Кантакузен, који је и од раније имао веза с њима, затражи турску заштиту. Омар, ајдински емир, један између најмоћнијих у Малој Азији, брзо се одазва вапају угроженог, као што је годину пре спасавао у Димотици и жену Кантакузенову од Бугара. Турци с Омаром и са својом великом флотом чамаца избише ненадано на ушће Вардара. С Кантакузеном заједно покушаше узалуд нови напад на Солун. Али уједињена хришћанска флота Млечића, родских витезова и кипарског краља, које је окупио и бодрио сам папа, уништи код Халкидике турске лађе. Турци, одсечени од своје базе, нађоше се на муци. Краљ Душан, који је за то време освајао по Албанији и Маћедонији и био, у тај мах, близу Зихне, посла против тих Турака, којих је било око 3.000 људи, свога војводу Прељуба, са тешком коњицом. Код Стефанијане, између Солуна и Сера, дође до сукоба. Ту Турци вешто преварише Србе. Повучени на један брежуљак, пун грмља, они су сачекали да српски коњаници одседну с коња и да се с напором, у тешким оклопима, стану пети уз брдо. Онда су они, за тили час, слетели низ брдо, на другу страну, дочепали се српских коња, побили нешто људи и одјурили у Тракију, где се налазио Кантакузен (1344. год.). У Тракији је Кантакузен и без њих имао успеха, а сад је постао озбиљна опасност. Из Цариграда су звали у помоћ и Србе и Бугаре. За време тих борби у Тракији чешће се помиње неки војвода Момчило. То је један од оних на Балкану доста обичних епских авантуриста, који је као четник служио и Србима и Грцима, делујући у главном у Радопи и по јужној Маћедонији. Год. 1344. оставио је Душана и прешао Кантакузену. Његова чета била је у ствари права, и то врло озбиљна, војска и имала је на 5.000 пешака и на 300 коњаника. Кантакузен га одликује чином севастократора, а царица Ана чином деспота, само да би га придобила на своју страну и везала чвршће. Али он није веран ником. Напустио је доскора и Кантакузена и прогласио се као потпуно самосталан. Самовољан је био несумњиво увек. Оставивши Кантакузена напао је одмах његове турске савезнике, па и њега сама. Али то му беше пред главу. Озлојеђени Турци, заједно с Кантакузеном, нападоше га непоштедно. Момчило је тражио склоништа у тврдом приморском граду Перитеориону, али га грчки становници нису хтели примити, и он је, недовољно спреман, морао да уђе у борбу на пољу. Засути турским стрелама попадали су он и његови другови после храбре одбране (1345. год.). Епска песма српска пренела је тог родопског војводу у херцеговачки Пирлитор и дала о њему и његовом крилатом Јабучилу једну од најлепших својих творевина.

Док се Кантакузен бавио на истоку, заузимао је Душан полагано западне делове Балканског Полуострва и јужну Маћедонију. У јесен 1345. год. беху у његовим рукама Берат, Валона и Канина у Албанији, и Костур, Драма, Филипи, и Хризопољ у Маћедонији. Узео је и Бер, Кантакузенову базу у том крају. Кавала, односно тад звани Крстопољ, постаде крајња тачка византиске западне границе. Неосвојив за Србе остаде бедемима добро опасани и упорно брањени Солун, за којим је Душан жудио целог живота. Успеси које је краљ постигао од 1331.-1345. беху доиста велики. На Балкану Душан није имао такмаца. Физички већи од свих људи он је то био и као владар балканског подручја. Према Србији све су друге државе ишле у други и трећи ред. Бугарска се привијала уза њ, Византија се хватала за његов скут. Босна га се бојала. Душан осећа своју снагу и превласт Србије. Освојивши и значајни Серез,

најважнији град између Цариграда и Солуна, краљ 15. октобра 1345. пише Млетачкој Републици са пуно поноса, да је постао "господар готово целог Царства Ромејског."

Видећи своје успехе и немоћ Византије Душан долази на смелу и велику замисао. Он жели да постане господар Цариграда и да на рушевинама иструлеле Византије подигне моћно царство једног млада народа, пуна полета и стварне снаге. Посед Цариграда стари је сан свих словенских држава које су се стварале око Византије, на Балкану и Црном Мору. За њим су тежили Симеонови Бугари, Душанови Срби и после Руси кроз готово цео XVIII и XIX век. У старом Серу, далеко на југоистоку Маћедоније, Душан ствара одлуку да прогласи Српско Царство. Већ јануара 1346. полази његово посланство у Млетке, да пријатељску републику обавести о његовој намери и да јој понуди савез за освајање остатака европске Византије. Тај савез с Млецима Душану је требао највише ради флоте које сам није имао а без које је било немогуће потпуно опсести и савладати Цариград. Само с копнене стране није га дотле могао нико освојити. Али Млеци нису пристајали на ту понуду; једно с тога, што су у то време ратовали с Мађарима ради Далмације, а друго, што им није ишло у рачун, да се слаба влада Византије, која им је често из нужде, давала многе олакшице замени владом једне јаке а младе и усред тога можда осионе државе.

За свечани чин царева крунисања, које је имало да видно, за све векове, обележи врхунац моћи Српске Државе, сјајни успех генерацијама с планом прибиране и развијане народне енергије, чињене су велике припреме. Уз цара је требао постојати и патријарх, који ће извршити крунисање; уз царство и иначе треба да буде патријаршија, највећа црквена уз највећу световну власт. За крунисање није се могло ни мислити на цариградског патријарха; а на бугарског за такав чин у српској држави није се хтело мислити. За патријарха српског Душан даде прогласити архиепископа Јањићија, свог доброг сарадника, који је раније био логотет. Пристанак за проглашење српске патријаршије дали су само од Душана у пола или сасвим зависни црквени поглавари, бугарски патријарх и автокефални охридски архиепископ. Проглас, према том, није био строго канонски, него више израз самовоље и сопствене снаге. Ради тога и ради политичког карактера читава акта бацила је цариградска патријаршија проклетство на ову српску црквену тековину и прекинула с њом везе.

На крунисање Душаново, које се имало извршити у Скопљу, скупила се сва господа српска, световна и црквена. Поред српског патријарха нашао се ту и бугарски, а беше много епископа и црноризаца, нарочито из Свете Горе. Дубровачка Република послала је нарочито изасланство с богатим поклонима. На Васкрс, 16. априла 1346. год., крунисан је Душан за цара, а његов син, деветогодишњи Урош за краља. Србија је постала Царевина, с пуном амбицијом да замени у пола сломљену Византију. То казује и нова титула Душанова, која га означава као Цара Србљем и Грком – βαδιλευζ και αυτοκρτρωα Σερβιαζ και Ρωμανιαζ, и његова изрека, да му је Богородица помогла да "краљује великим и славним градовима грчким и да буде наставник великим и светим царевима грчким". С том амбицијом Србија је узела на се и извесне традиције, установе и ликове цариградске империје, који су сматрани као атрибут и наслеђе царског достојанства, иако су имали у понечем чист византиски карактер, који је извесним делом био и производ њихове културе. Рим је, речено је једном лепо, био град, који је створио једно царство; а цело једно царство стварало је Цариград. У њему је с тога гледан идеал царства, царски град по превисходству. Грци су га сами звали само Град и Константинов град, а у Словена је он добио име Цѣсарь градь и Цариградь. С тога су традиције тог града, врло поносна на свој престонички положај, биле примане од свих суседа са несумњивим респектом, и с тога су и некад Симеон бугарски, као сад Душан српски, иако политички противници Византије, прихватали са жудњом њен царски нимбус.

Поставши цар, Душан је наградио све своје важније сараднике. Како се сам попео у чину по византиском узору, тако је по истом обрасцу унапредио и њих. Титулу деспота, највећу после царске, добише царев полубрат Симеон, брат царице Јелене Јован Асен, који је био у Душановој служби, и Јован Оливер, можда супруг Душанове маћехе Марије и господар овчепољске, тиквешке и мориховске области и оснивалац манастира Лесново. Севастократорима бише проглашени цареви рођаци: војвода Дејан, за којим је била удата Душанова сестра Теодора, господар кумановске области и Бранко Младеновић, чије се порекло изводи од Вукана Немањића, с породичним имањем на Косову, у Дреници, а коме

Душан беше недавно поверио охридски крај. За ћесаре је произвео: Војихну, господара Драме; војводу Прељуба, зета царева и војводу Гргура Голубића. Сем појединих лица, цар је наградио и обдарио и многе цркве и манастире. Овом је приликом, највероватније, скопљанска митрополија одликована да буде првопрестона.

Цар је показивао у ово време велику пажњу према цркви. Преко ње је хтео свакако да ублажава и привлачи грчки елеменат, који с новом царевином није имао ништа заједничко сем вере. Хтео је уз то, да богатим даровима придобије за себе свештенство уопште, које је држање цариградске патријаршије могло да направи нерасположеним према цару и његовој творевини. У том погледу изгледа да је нарочито полагао на светогорске монахе, на најутицајнији духовни елеменат у Маћедонији. Он је лично 1347. походио тамошње манастире и богато их обдарио. Тамо су му, ипак, несумњиво замерали, што је попустио упорној царици Јелени да и њу поведе са собом и да прекрши старо освештано правило Свете Горе, да на њено тле, међу монахе, не сме крочити женска нога. Год. 1350. уступио је 500 перпера годишњег дохотка, који је Дубровачка Република плаћала српском владару за предати Стон, јерусалимском манастиру Св. Арханђела. Св. Арханђелима посветио је Душан и свој манастир, на Бистрици више Призрена, за који је изабрао место још 1343., хотећи да се захвали арханђелу Михаилу за оздрављење од болести. Стару цркву, посвећену истим "војводама небеских сила", он је почео зидати у пролеће 1348. год., а довршио је 1352. Она је, на жалост, срушена готово до темеља; недавно извршена ископавања са проналаском раскошне орнаментике и скупог материјала употребљеног мермера дају само једностран наговештај о стилу и вредности те задужбине. Занимљиво је, да је народна песма очувала помен на Душанов култ Арханђелов и да му овог свеца даје за кућног патрона.

На глас да се Душан дао крунисати за цара пожурио се Кантакузен, да се крунише и он. Пет недеља после свечаности у Скопљу крунисао је јерусалимски патријарх (цариградски, очевидно, није хтео) Кантакузена у Адријанопољу за цара (21. маја 1346.). Неуморан и непопустљив, он тражи савезнике на све стране. Кад је његов дотадашњи савезник Омар погинуо у једној борби код Смирне, Кантакузен се обратио силном Орхану, вођи Османлија. Да га чвршће веже за себе он му је дао за жену своју кћер, жртвујући по дотадашњем византинском обичају, за своје политичке циљеве рођену децу. Помаган од Турака, он поправља свој положај; а кад у Цариграду погибе његов главни противник, Алексије Апокавк, окренуло се и јавно мишљење у његову корист. Свет је био сит грађанског рата и његових све тежих последица, а плашиле су га и амбиције нове српске царевине. Кантакузенова странка веровала је у способности свог шефа и хтела је, да му, уз компромис са законитим царем, обезбеди власт и утицај у држави. 3. фебруара 1347. отворише му с тога они капије престонице. Кантакузен би крунисан поново за цара и дата му власт да десет година царује сам у име младог цара, који ће постати његов зет, а да после тога царују заједно. То измирење није поправило положај Византије. Изнурена земља беше клонула и изгубила веру у себе; према Душановој Србији она је представљала, како тачно каже К. Гелцер, силу трећег реда.

Као заповедник области према српској граници, од Дидимотике до Кавале би постављен Кантакузенов син Матија. Он је, као царев син, имао да ободри Грке под српском влашћу и да им да наде на скоро ослобођење. Доиста, чим је учврстио свој положај у Цариграду, Кантакузен шаље посланство Душану, у ком му захваљује за учињене услуге и тражи повраћај узетих градова. Душан је то одбио и дао тим прилику цариградској влади да покуша нову ратну срећу. Помаган од Орханових Турака, којима је један од вођа био и Орханов син Мурат, доцније цар, Матија нападе Србе на источној граници, око Кавале. У тим борбама грчко становништво страдало је више од Турака, жељних плена, који нису много разбирали коме шта припада, него од самих Срба. Сам поход грчки, због таквог понашања Турака, не донесе за савезнике никакав успех.

За то време учвршћивао је своју власт нови, млади краљ мађарски, Лајош после прозван Велики, који је дошао на престо 16. јула 1342. год. На северу Србије он је посео Мачву и узео тврде градове Београд и Голубац; а на западу, у Далмацији, беше почео дугу борбу с Млецима за посед Далмације. Због тога је приближавање између Душана и

Млетачке Републике дошло готово само од себе. У Далмацији хрватски великаши беху подељени, једни за Млетке, други за Мађарску.

Босански бан, Степан II Котроманић, био је на муци за кога да се определи. Дотле, он се сматрао као један од најисправнијих вазала краља Карла. Сад, кад на владу у Мађарској долази један шеснаестогодишњи младић неизвесних способности, њему се чини да није мудро везати своју судбину уз Мађарску. Ради тога он 1343. нуди Млецима савез са жељом, да у њ уђе, поред хрватских великаша из Далмације, још и краљ Душан. Републици у тај мах није било у интересу, да се босански бан меша у далматинске послове с њом заједно, јер је желела да тамо ради сама и чисто за свој рачун. Она с тога не одбија потпуно банову понуду, али је и не прима. Видећи ту уздржаност Млетака, а чувши за велику војску Лајошеву, која се кретала према Далмацији, бан Степан се реши, да поново иде с Мађарима, али да ипак, потајно, одржава везе и са Млецима. Кад су се водиле борбе око Задра, бан, иако учествује на мађарској страни, чини ипак неке услуге и Млечанима и, како сами Задрани пишу, само се његовом држању има приписати, да су они, на крају крајева, морали доћи поново под власт Млетака (15. децембра 1346.). Степан је нарочито желео, да га Млечани измире и с царем Душаном, који је на њ био киван ради одузимања Хума и који то питање није никако хтео да скине с дневног реда.

Кад је 1346. год., у лето, дошло до измирења између краља Душана и Лајоша, који је хтео да добије слободне руке на западу, босански бан се беше уплашио за свој положај. Рачунајући на Млетке, које је обавезао држањем у борбама око Задра, и на њихов пријатељски однošај са ојачаним Душаном, он поново мисли на савез између Босне и Млетака. Млечани с почетка не улазе у то питање, али су вољни да код Душана посредују за бана. Али, кад се погоршала ситуација у Далмацији на млетачку штету, они му 11. октобра 1346. поручују, како рачунају с њим и мисле на савез. У исти мах они су му јављали, да је њихов посланик нашао цара Душана дубоко у грчкој земљи и да је цар, за љубав Млетака, вољан да се измири с баном, али под условом да му овај врати Хум. Постоји ли сумња о праву на ту земљу, цар је пристајао да се о том нарочито расправља, с потребним доказима. То је први пут у нашој хисторији, да су владари били вољни један територијални спор решавати не оружјем, него правном расправом. Ако бан не пристане на то, поручивао је Душан, онда он, заузет већим пословима на истоку, пристаје на примирје од две-три године са сигурним гарантијама да неће бити узајамних нападања. Такво држање царево забринуло је бана и определило га, да се одлучи за краља Лајоша и да у наслону на њ обезбеди и свој лични положај и свој посед. С тога напушта мисао и о савезу с Млецима, иако одржава доста срдачне везе с њима. Његовом посредовању има се, делимично, захвалити, што је, најпосле, иза дугих преговора дошло до мира између Млетака и Мађарске, 8. августа 1348. Важно је, да је и цар Душан са своје стране препоручивао Лајошу мир са Млетачком Републиком. Та акција Душанова долазила је донекле и због веза, које је сам почео да стиче у Далмацији. Синовац бана босанског и далматинског господара, Младена II Шубића, а унук моћног бана Павла, Младен III, који је држао градове Скадрин, Клис и Омиш, беше се у јесен 1347. год. оженио Душановом сестром Јеленом. Наскоро потом, 1348. год., Младен је умро од куге, која је захватила цео Балкан и добар део Европе, и оставио је иза себе посмрче, Младена IV. Душан је одржавао везе са рано обудовелом сестром и водио је бригу о њој.

Краљ Лајош дао је погубити 23. јануара 1348. војводу Карла Драчкога као непријатеља свога брата; а исте године умро је и Јован Анђел, намесник византиског цара у Тесалији и Епиру. Цар Душан искористи обезглављеност тих земаља, да настави и употпуни своја освајања на тим странама. Још исте године он је заузео цео Епир са Јањином и Артом, а његов војвода Прељуб заузе сву Тесалију, доспевши до млетачког приморског града Птелеа. Прељуб постаде царев намесник у освојеној земљи; Албанију, са Валоном и Бератом, доби царев шурак Јован Асен, а Епир царев полубрат Симеон. На читавом западу Балкана од Дубровника до Крфа једини Драч беше још остао у власти напуљског двора. Пуна Душанова титула, која се јавља у неким повељама, гласи од 1348. овако: "Ја у Христа Бога благоверни и богом постављени Стефан, цар свима Србима и Грцима и западној страни, то јест Албанији, и Поморију и свему Дису (Западу)."

У тим освојеним областима Душан је проводио антигрчку политику. Он је доста отворено помагао Арбанасе против Грка. Брђанска албанска племена беху почела још с краја XIII века постепено освајање суседних долина, а од XIV века све више узима маха њихова експанзија према Тесалији и Епиру. Цар Андроник III узалуд је покушавао да спречи тај процес, коме се и сав други грчки свет опирао. Разумљиво је потом, што су Арнаути тражили потпоре код Срба и у њиховом походу од 1348. узели жива учешћа. У Прељубовој војсци њихов број морао је бити врло велик, кад су читав тај одред Млечани по њима звали "Албанци". Срби су Албанцима за то давали знатне повластице, нарочито њиховим главарима.

Душанова политика на јужној граници Маћедоније ишла је јасно за тим, да ту област обезбеди за српски етнички посед. Као некад Св. Сава, он потискује грчке црквене великодостојнике и на њихова места доводи своје Србе. Тако је на најважније место, за митрополита у Сер, довео ученог игумана Арханђелова Манастира код Призрена, познатог књигољупца Јакова, очевидно с намером да ту развије своју словенску црквено-просветну активност. С Косова креће у Охрид, на ту исто тако важну тачку, угледне и одане Бранковиће, чија задужбина Заум, на Охридском Језеру, још и сад подсећа на њих. Мудри Угљеша Мрњавчевић почео је своју државну службу у Требињу, па је после, можда сам, а можда у вези с братом Вукашином, који се 1350. наводи као жупан на југу, у Прилепу, премештен на ту страну. Жупан Војихна, који се 1323. год. помиње у северној Србији као присталица краља Владислава, сина Драгутинова, биће по свој прилици онај ћесар Војихна, који добија на управу Драму, најизложенију српску област на југоистоку. Није нимало случајно, што Душан упућује баш на ту страну своје најугледније и најспособније великаше; он је очевидно хтео да те области на граници буду под влашћу њему најоданијих људи и да дођу под што боље управљаче. Људе тамо требало је задобијати и ауторитетом и праведношћу.

Ипак, Душан у тој својој политици није био сувише прек. Да је водио обзира о грчкој култури види се понајбоље по том, што је многе од њихових манастира обилато даривао и писао им повеље на њихову језику. У освојеном Епиру, као изузетак од горњег правила, кога се држао у Тесалији, поставио је за намесника свог полубрата Симеона, који је био, по мајци, грчког порекла. Нићифор Грегора чак истиче, да је Душан, као цар, видно променио свој став "по обичајима Ромеја" и да је за Србију од Дунава до Скопља, оставио старе уредбе и обичаје, и да је за нове области увео лично управу по старом римско-византиском праву. Да је северну Србију, односно Српску земљу, оставио стварно свом десетогодишњем сину, да он ту управља, како вели Грегора, неће бити потпуно вероватно у стварности. Али упада у очи оно, што је А. Соловјев добро нагласио, да је, мимо византиски обичај, Душан крунисао себе за цара, а Уроша за краља. "Rex iunior Урош врши непосредну краљевску власт у читавој држави и непосредно управља у грчким земљама "по римским законима". "У великој даровној повељи Хиландару г. 1348. Душан јасно разликује два дела своје државе: Срьблнє и Романих. И тачан попис метохија у тој повељи даје нам могућност да видимо, које области спадају у један а које у други део. У српску земљу спадају: Плав, Зета, Морава, Пилот, Липљан, Призрен, Полог. У Романију спадају: Просек, Штип, Брегалница, Струма, Струмица, Сер, Редина. Изгледа да и скопска област спада у Романију... Иста се подела спомиње још и у међународном уговору с Дубровником 20. септембра г. 1349. Ту се свуда строго разликује "земља царева и краљева", "тргови цареви и краљеви", "властелин царев и краљев" и сваки поданик царев и краљев. Видимо чак из једне повеље г. 1353, да краљ Урош као "краль всѣмь Срьбл нє мь" потврђује исте године даровницу свог оца манастиру Св. Арханђела, вероватно зато што се објект даровнице налази у "Српској земљи". "Али та подела, изведена правно и теориски, није се могла привести до краја у дело, и то из више разлога. Византиских правних традиција, које су се одржавале, било је и у градовима "српске земље" раније заузетим и већ асимилованим, док су српски управљачи, поред свих тежњи да се држе грчког права уносили и у нове области понешто од својих обичаја. Друго, српски је елеменат дошао као победилац и, поред свих обзира, имао је доста пута прилике да се истакне као носилац нове силе. С тим заједно ишло је и српско етничко освајање и јачање националне свести код маћедонских Словена. Најзад, ни сам Душан није био човек, који би своју власт половио, а најмање са сином још дететом. Сем тога, јужне границе његове, за читаво време Душанове владавине, нису се могле усталити због непопустљиве цареве

жеље за све новим освајањима; у њима се мање-више готово стално налазила војска, која је имала своје законе и своја схватања; а цар је, из војничких и других разлога, морао држати тамо поуздане управљаче, вође, па и друга споредниja лица, која су могла бити једино Срби.

Освајајући јужну Маћедонију, Епир и Тесалију и улазећи све дубље у чисто грчке области Срби су све више долазили под утицај грчке културе и подлегали су јој. Осећала се њена традицијама богата надмоћност. Она је освајала у старо доба велики победнички Рим, а камо ли неће балканске, још увек добрим делом сирове Словене. Од почетка XIV века почиње та, тако да речемо, византинизација међу Србима и захвата најпре двор и највише кругове. Две Гркиње краљице, Симонида и Марија, брзо једна иза друге, уносе у Србију своје дворске обичаје, церемонијал и неке чинове, и понешто нове материјалне културе. Везе српских великаша с Грцима бивају чешће и непосредније; Хреља Оливер, Момчило, Угљеша и др. знају грчки. Неки се и жене отуда. Стеван Дечански провео је седам година у Цариграду са сином Душаном, који је најлепше детињство провео ту и примио, нема сумње, у сјајној престоници не само извесне утиске, него и много навика. Србија је у XIV веку давала често склоништа знатнијим грчким избеглицама од Котанице до Кантакузена. Од Душанова времена, стварањем Царства, грчки утицај постаје још живљи и у јужним областима непосреднији; сам српски двор са деспотима, севастократорима, ћесарима, логотетима, протовестијарима, алаготорима и сличним титулама опонашао је непосредно Цариград. Јачању тог утицаја помагала је знатно и црква, која је била сва, од свог почетка организована по грчким обрасцима.

Дело цара Душана

Млечићи, који су предвиђали скори рат с Мађарима и својим старим супарницима Ђеновежанима, желели су, да за идуће борбе нађу потпоре код Душана. Ради тога је један њихов посланик, праћен тројицом Дубровчана, кренуо у Србију 6. априла 1349. Млетачка жеља је била, да цар Душан добије слободне руке, да би могао, несметан ни од кога, притећи у помоћ њима, у часу потребе. Посланство је с тога требало, да, поред извесних својих питања о преговорима и царини, посредује и за мир између Србије и Византије и Србије и Босне. Како од тог посланства није било одмах повољна одговора, бан је послао у Млетке свог кнеза Ниноја да пожури ствар молећи троје: 1) да Република посредује код цара, да се између њих утврди "љубав, добра воља и слога"; 2) да му обрече помоћ, ако би дошло до чега поводом подизања његова новог града, по свој прилици Новог на ушћу Неретве; 3) да Република прими под своју заштиту њега и његова места. 16. јула решено је у Млецима, да се одговори бану, како ће се Република одмах обратити цару; али су примећивали бану, како им се чини незгодно да он подиже град на земљишту, које је још увек спорно међу њим и царем.

Млетачко посланство успело је да реши код цара само своја питања. И Дубровчани су израдили укидање новоодређене царине у Требињу. У погледу споразума с баном цар није имао никаква новог разлога, да мења своје раније добро познато мишљење; без попуштања банова преговори ће поново остати на пређашњој мртвој тачци. Још мање је хтео Душан да попушта у питању Византије. Зар да склапа мир с њом сад, кад је она очевидно у назатку и да пред њим као победиоцем већ блеште у даљини кубета самог Цариграда? Место да склапа мир по предлогу Млетака, Душан мисли да и сами Млеци треба да уђу у рат, да му флотом помогну освојити Цариград и да за то добију награду било у Цариграду, читав крај Галате, било епирски деспотат. Његов посланик, Которанин Михајло Бућа, полази у пролеће 1350. год. с нарочитом мисијом, да тај царев план подробније развије пред млетачким сенатом и придобије Републику за њ. Млеци, заплетени у сукобе с Ђеновом, а и иначе волећи да Цариград држе слаби грчки цареви, којима ће њихова помоћ бити често потребна, него моћни српски цар, одбили су да уђу у тај савез. Њихова се влада бранила својим обавезама према грчким царевима, односно сад према обојици, и грчком и српском, и изјављивала да не може без нужде газити заклетве. Исто тако Млечани су одбили и цареву жељу, да се ради тога лично састану он и дужде Андрија Дандало, у Дубровнику или на ушћу Неретве.

У јесен 1350. год., поред свих млетачких настојања да се постигне споразум, избио је рат између Србије и Босне. Повод су дали Босанци. Они су чешће правили испаде на граници и вршили пљачке, од којих је један упад у Конавље, пред Божић 1349. год., био већег обима. У Дубровнику се већ тада мислило, да би то могао бити повод за рат. Царев посланик у Млецима пребацио је 13. априла 1350. Републици, да је Душан на њихово заузимање имао обзира према бану, а тај је добро злим вратио и пљачкао и узимао његова места и земље, па то чини и сада. С тога нека га Република опомене да врати и надокнади штету, иначе ће бан имати да осети цареву освету. Млечани су доиста покушали да посредују, али узалуд. Душан је тражио враћање Хума, а бан Степан није хтео ни да чује о томе. Цару је било, веле доцније вести, пала на ум и ова комбинација: да његов син Урош узме банову кћер Јелисавету и да с њом добије Хум као мираз, да тако поштеди банову осетљивост. Кад бан није пристао ни на то, рат је постао неизбежан.

Сам цар Душан, праћен царицом и младим краљем Урошем, кренуо је против бана, октобра 1350. год., са јаком војском и са четири лађе. Можда му је дошло нешто помоћних чета и од његове сестре, удовице Младена Шубића. Душанова војска освоји читав крај на ушћу Неретве и пође према Цетини. Трогир и Шибеник поздравише цара и одликоваше га својим поклонима. Упада у очи, да Душан освајање Хума није предузео из Требињске области, и да напад на Босну није извршио непосредно из Рашке, него тим заобилазним

путем. Намеће се с тога мисао, да је тај Душанов поход имао и неких других циљева. Можда је цар хтео да давно изгубљене западне делове Хума својим присуством опомене на стару припадност; или је можда хтео да предузме штогод и у корист области Шубића и своје сестре, што нам изгледа мање вероватно; или је акцијом на тој страни хтео да живље заинтересује Млечиће за савез с њим. Дубровачки писци казују, да се бан Степан повукао у планине, а Душан да је "огњем и мачем" продро до Бобовца. Српски летописи имају о том погрешну хронологију, а бележе да је цар "сву (Босну) повинуо пода се". Уз цара је, у овој борби, пристао и известан број босанске властеле, несумњиво православне и богумилске, која је била противник верске политике банове. Усред опсаде тврдог босанског града стигоше Душану неповољни гласови из Маћедоније и он, с тога, прекиде даље бављење у Босни, сврати у Дубровник (око 13. новембра) и одатле пожури да час пре стигне на јужно бојиште.

Кад је цар напустио Босну, вратише се банови људи опет у своје старе области. 20. августа 1351. наредила је Млетачка Република Шибеничанима, да врате бану робље, а овај њима да накнади штете, да би унапред могли живети у љубави; а 22. новембра прочитана је у дубровачком Великом Већу банова порука, да могу њихови трговци долазити у његове земље без икаква страха и ту трговати као у самом Дубровнику.

Положај на југу Маћедоније беше се доиста за Србе нагло погоршао. Византинци су искористили царево отсутство и овај рат у Босни да што брже поправе стање у Солуну и око њега. У том граду, изложеном честим српским нападима, опасаном Србима са свих копнених страна, и отсеченом од остале грчке државе, беше се створила једна доста јака странка под вођством Андрије Палеолога, која је радила за Србе. Хотећи да направи што јачи утисак у угроженој области, оба грчка цара дођоше у Солун. Андрија Палеолог, бојећи се прогона и казне, пребеже Србима. Као помоћници грчке војске, коју је добио Матија Кантакузен, стигоше из Мале Азије нова турска одељења. Али Турци, жељни пљачке, прићоше у невеликом броју Матијиној војсци, док се већина разишла на друге стране – један део оде чак у јужну Бугарску – да хара и плени. Грци су, ипак, прешли у нападај, немајући против себе веће српске војске. Лако су освојили град Бер, искористивши скеле постављене за оправку градских зидина. Градска посада српска би разоружана, па пуштена, а немачки најамници могоше изићи слободно са свом опремом. Срби су много полагали на посед старог важног Бера, славна кроз читав Средњи Век ради свог стратешког положаја и множине цркава. Одмах, чим су добили тај град, Срби су у њ довели доста велику посаду и прегли су одмах са огромним бројем радника (говорило се о 10.000) да обнове његове бедеме, и то у великом обиму, како би се у град могао склонити не само што већи број људи, него и стоке, и то са местом за пашу. Његов губитак изазвао је с тога врло мучан утисак, тим више што је при том било и издаје. После Бера падоше Воден, Острово, Нотија. Нападај на град Србију храбро је одбио војвода Прељуб, иако се грчко становништво одмах споразумело са нападачима. За време овог ратовања упадало је, уопште, у очи, да је грчко становништво – што се, у осталом, могло и очекивати – било брзо спремно и вољно, да се придружи својим саплеменицима против нових српских господара. Од отвореног устанка задржавао их је дуго страх од јаке личности Душанове и, једно време, сазнање, да је Византија сувише слаба да их подржи. Кад им се сад учинило, да су се прилике у Константиновој царевини средиле, они су се лако одлучивали да приђу својима, и чак су их, према Кантакузенову причању, и сами позивали. У том је правцу вршена и жива агитација с грчке службене стране. Сам Кантакузен је искоришћавао сем тога и своја ранија познанства и везе с појединим српским заповедницима и мамио их је разним обећањима. Било је у том погледу и извесног успеха; примери ћесара Хреље и војводе Момчила казују довољно јасно, да су код појединих великаша лична корист и самовоља били јачи од осећања дужности и оданости својој држави и свом владару. Тако су и сада давали извесна обавештења Кантакузену или улазили у преговоре с њим хрисопољски заповедник Брајан, заповедник Гинекокастра Вук, па чак и угледни Хлапен, који ће после постати таст Краљевића Марка. Један део ових људи, уплашен офанзивом Кантакузеновом и отсутством Душановим, преговарао је с Грцима понекад и с тога, да би обезбедили своје поседе и положаје.

Ненадна појава цара Душана пред Солуном, усред зиме, помрсила је планове Византије. Грци одмах понудише преговоре. Пред самим капијама града, праћени од својих

војвода и гарде, састали су се сва три цара, оба грчка и српски, да потраже споразум. Гневан, Душан је обасуо Кантакузена прекорима ради незахвалности, ради извршеног нападаја, ради савеза са Турцима, наглашавајући узгред да је Кантакузен, који сматра Србе и Душана као отимаче грчког подручја, у ствари главни отимач, који је присвајао оно што по закону припада другом, т. ј. младом Палеологу. Кантакузен је био блажи и гледао је да "издипломатише" Душана; његова беседа, коју је сам писао и конструисао у старости, можда није тачна у целини, али даје сву аргументацију коју је он могао навести у своју корист. Кантакузен је признавао Душанову великодушност према себи лично, али је, наравно, бранио грчко право на њихове области, које су Срби неправедно притисли. Није он никад мислио, да за свој спас жртвује најкрупније интересе своје отаџбине. У осталом, Душан није мислио искрено, искоришћавао је његову невољу, и најзад је прекинуо савез с њим и почео чак и да га гони. Овај почети рат није управљен против српских земаља, него има да поврати несумњиво грчко подручје, које је Душан освојио у једној кризи Царства. Да не би сву ову, нарочито за Кантакузена незгодну, аргументацију водили јавно, пред целом пратњом, њих су два преговарала једно време и насамо. Кантакузену се чинило, да је његово разлагање имало утиска, иако је он од Душана тражио, да се повуче на старе границе и васпостави пређашње стање, уступајући му дефинитивно од нових тековина, као крајњи ступак, само градове и линију Зихна, Сер, Мелник, Струмица и Костур. Душан је с почетка тражио да му се врати све што је било узето пре ове последње офанзиве, па је током разговора показивао извесну склоност за попуштање. Тачно је, да је други дан расположење на обе стране било ведрије и да је дошло чак и до заједничке части. Кантакузен тврди, да је Душанову попустљивост поколебало држање његових противника. По тобож већ постигнутом споразуму, дошле су Душану присталице Палеолога, са предлогом да се не мири с Кантакузеном, него да помаже младог цара, који још увек, са својим присталицама, нерадо гледа туторство и личну суприматију свога таста. Душан је, при таквом стању ствари, ако је чак и тачно да је било дошло до споразума на овој основи, коју је као крајњу линију грчког попуштања био предложио Кантакузен, лако променио своју одлуку. Што да попушта и уступа, кад је стање у Византији још увек мутно и без опасности да се може зло окренути против њега? Сјутри дан, његови весници објавили су Кантакузену прекид преговора и објаву рата. До нове борбе између Кантакузена и Душана под самим Солуном није дошло, него се Душан упутио да повраћа отете градове. Брзо би освојен Воден, а за њим и важни Бер, који је узео војвода Хлапен.

Приликом заузећа Водена Душан је врло оштро поступио према Грцима, који су га изневерили. Гоњеном у борби начелнику града Лисаку би ишчупана брада, па је, злостављан и иначе у оковима послат на суђење у Скопље, али је на путу умро. Сам град је за казну опљачкан, а неверни становници расељени. Обавештен о непоузданом држању грчког становништва и по другим местима, цар је наредио најстроже истраге и казне. Колико је последња агитација, с вером у успех Кантакузенове офанзиве, била узела маха, види се најбоље по том, што су чак неки грчки грађани Скопља, у нади да би Грци могли допрети чак и до тог града, ушли у преговоре с Кантакузеном, нудећи му за тај случај своју сарадњу. Скопске Грке спасао је тамошњи митрополит, коме је било поверено суђење, правдајући их да су преговарали од страха, а не из зле намере. Душан се, после ових догађаја, могао јасно уверити, да је његов једини ослонац у српском и словенском елементу Маћедоније, а да је све друго нестално и чак непријатељски расположено. Ревизија дотадашње политике свела се, у главном, на личне промене и казне; док су, у ствари, требале бити извршене много коренитије измене. Српска снага, та која је била прави стуб Царевине, није могла дотицати да очува све те далеке тековине. Је ли мудро цепати ту снагу и слабити је гарнизонском службом у местима и срединама, где њено присуство, у часу озбиљне опасности, ипак неће моћи да измени судбину? Је ли мудро да Прељуб српским грудима брани границе Тесалије, кад нису потпуно сигурни ни Струмица ни Воден? Експанзија српске снаге била је очевидно на штету њене солидности; пре него се ратовало због Тесалије или Тракије или Епира требало је обезбедити и приљубити ближа подручја, с Маћедонијом на челу.

Од овог времена Душан своју енергију збира, да изврши још један обрачун с Византијом, можда коначан. Да то што сигурније постигне, он намерава да уклони с Балкана опасне грчке савезнике, Турке, који су у последњим борбама имали знатна удела. Постоји једно схватање у науци (Н. Јорге, писца једне велике *Хисторије Османског Царства*), која

Турке овога времена приказује као људе, који су имали малу важност, који су били послушно оруђе у рукама њихових позивача ("кад их позваше, они дођоше; кад их отпустише, они одоше") и који су "приморани" да пређу у Европу и оснују своју државу. Схватање је то површно и врло упрошћено. У ствари, Турци су представљали већ тада снагу, која није слутила на добро. У Малој Азији њихово систематско продирање лишило је Грке њихових главних градова и богатих области и сатерало их до саме обале. Не нуде се њима узалуд царске кћери, војни савези и богати поклони. Кад су први већи одреди Оркანови стигли у Цариград, свет их је тамо дочекао с радосним клицањем, не само с тога што су Грци били радосни ради доласка нових помоћника, него и што су ти помоћници представљали стварну снагу. Да су ти помоћници били понекад далеко од тога да служе као просто оруђе Грцима видело се већ досад у више прилика. Турци су, нема сумње, показали прави интерес за Европу тек од онда, откад су тамо били позвати; њихови први одреди нису били ништа друго него обичне помоћне чете, које слушају наредбе својих господара; али врло брзо те помоћне чете постају нека врста извидница. Чим су Турци видели, како стоје ствари у Европи, каква је снага њихових грчких послодаваца и како је богат плен коме се с оне стране Дарданела могу надати, они су се лако решили да искористе то стање и то ново подручје. Тим пре, што је Византија, исцрпена другим кризама, била стално у новчаним неприликама, не могући да исплаћује уредно најамничке награде и тако донекле и сама упућивала грамжљиви туђи елеменат да се наплаћује сам. Османлије нису, као ни други пљачкаши, пазили много на то, да ли ће оштетити своје најмодавце, а нарочито онда, кад ти најмодавци не врше према њима примљене обавезе. Рачунајући с тим, Душан намисли да турске чете или премами на своју страну или да их одврати од помагања Византије. С тога шаље једно своје посланство у Брусу и, по Кантакузенову примеру, нуди султану ништа мање него своју кћер за жену. Бар тако прича Нићифор Грегора. Султан је српско посланство примио с чашћу и отпратио га с даровима, али оно није доспело да се здраво и читаво врати у Србију. Једна грчка чета, коју је водио намесник Халкидике, предусрела је код Родоста српско посланство и њихову турску пратњу, па их делом поби, а делом зароби. Тај поступак веома је огорчио Турке и само велико унижење Кантакузеново могло је да смири Оркана. Велика је штета што о том посланству нема никаквих ближих података. Душан је свакако ишао за тим, да Византију сасвим осами и да је онда, слабу и растровану, савлада без тежих напора. Његове планове није било тешко прозрети. Видимо, да су им Грци ухватили нити и да су се пожурили да све осујете. Они су добро осећали, да им је турска помоћ, иако под скупу цену, тада била главно средство да колико-толико зауставе српски налет.

У том тако тешком положају Византији нимало није требао рат са Ђеновом, у који се уплела поглавито због ђеновашких трговачких колонија у Галати. Тај рат имао је и за Душана извесних незгода. Он је, пре свега, определио Млечане, супарнике Ђенове, да узму страну Византије. Даље је, млетачким посредовањем, дошло до извесних преговора између Бугарске и Византије, вођених с почетка ради напасти од турских пљачкаша. Душан је употребио сав свој утицај да те везе, које су могле ићи и даље, лиши крупнијег политичког значаја; али је, за сваки случај, уговорио с Дубровчанима да не извозе и не продају оружје у Бугарску. Изгледа, да је увек активна Душанова жена, царица Јелена, дала мисао, да се њена млађа сестра Теодора уда за грчког цара, пошто се тај растави с Кантакузеновом кћери. Тако би сва три царска двора дошла у тесну породичну везу, а Душан би у том породичном савезу имао главну реч.

У великој поморској битци пред Цариградом, 13. фебруара 1352., Млечани са својим грчким пријатељима не могоше савладати ђеновску флоту. Уплашен тим неуспехом, Кантакузен се поче трудити, да се измири с Ђеновом и њиховим турским савезницима. Учинио је то несумњиво с тога, што му је било јасно, да је немогућно водити борбу на толико фронтова и одржати се против свих напасти. Сукоб с царем Јованом беше поново на помолу. Већ у лето 1352. водио је млади цар борбе с Кантакузеновим сином Матијом, само ускоро пожури отац у помоћ. Да се осигура за нове сукобе и да не би губио времена у превозу чета, Кантакузен понуди Турцима град Чимпу на Галипољу. Ови су примили понуду и 1352. год. прешли су у Европу, на одређено место, ако и не с намером да ту оснивају нову државу, а оно свакако у жељи, да у Европи добију јако упориште за своје акције. Њихов прелазак у Европу, према томе, ако и није био завојевачки, с већим планом, није ипак био ни онако случајан како се понекад хтело да прикаже. Стојан Новаковић тачно је рекао једном

приликом: "Све грчке странке из опалога Источног Римског Царства служиле су се Турцима непрестано и у свима приликама како против унутрашњих тако и против спољних непријатеља. Немоћ и страно слепило политичкога супарништва водили су Турцима руку и показивали им шта треба да раде".

Цар Јован, видећи припреме Кантакузенове и бојећи се да сам прими борбу против њега и његових опасних савезника, обрати се за помоћ српском и бугарском цару. Да покаже своје искрене намере он посла Душану као таоца свог брата Михаила. Тај акт најбоље показује значај Душанове личности и сарадње и однос византиског цара према њему. Душан се одазвао том позиву, који је био приправљен читавим његовим политичким радњом последњег времена. Одазвали су се и Бугари. Српску коњицу водио је казнац Градислав (?) Бориловић. Близу градића Емпитија дође до борбе с Турцима. Боља и окретнија турска коњица савлада Србе, уморне с далека пута, док Бугари побегоше, а Грци падоше у плен. Та битка решила је борбу. Као победник Кантакузен прогласи свог зета лишеним престола, а за савладара подиже сина Матију (1353. год.) Цар Јован се повуче у Солун.

Притисак Турака осећао се све више. Њихове коњичке чете, сурове и грабљиве, нису водиле много рачуна о становништву подручја кроз која су пролазиле и од њих је наскоро процвилео и савезник и душманин. Непријатељи Кантакузенови бацали су кривицу за ту напаст на њега и имали су у том правцу доста успеха код света који је страдао и био киван и огорчен. Кантакузен је и сам увиђао, да му нови савезници почињу постајати опасан терет. Он с тога куша да их се ослободи. Али сва његова настојања, па чак и богате новчане понуде, да се Турци врате у Азију остају без успеха. Друга беда, која је задесила јужну Тракију, а коју Турци одмах искористише, беше страховити земљотрес од 2. марта 1354. Од њега нарочито настрада Галипоље. Турци, у великом броју, из Чимпе и нарочито из Азије, нагрнуше у опустели град и крај и поседоше га. Земља би одмах подељена у спахилуке и уведене турске власти. Узимање земље и поседа извршено је насилно, без много обзира према стародалницима. Тако се Турци угнездише на Балканском Полуострву.

Долазак Турака у Европу донео је опасан елеменат за њену безбедност. Силни Оркан, са својом организаторском способношћу и јаком руком, беше створио од њих одличну војничку снагу и домало политичког чиниоца прворазредног значаја. "Са старинским вештинама пустињског разбојника спајају ови нови малоазиски Турци финесе њихових грчких суседа". Нагли развој раније запуштене Брусе, њихове престонице од 1326. год., давао је довољно доказа чак о конструктивној вредности њених господара. Сматрати Турке овог времена као просте пљачкашке хорде, које је само пук случај довео у повољну ситуацију, сасвим је погрешно и нехисториски. Код њих је, у ово време, владала једна воља, која је добро знала шта хоће и имала шири интерес. Поред Оркана, који је главну пажњу обраћао војсци, деловао је и његов брат Алаедин као велики везир. Тај човек био се у младости повукао од света, али се после као наш Св. Сава, вратио на братов двор и ту живо радио на организовању нове државе. Нарочиту је пажњу посветио финансијама, као главном извору државне снаге, почињући од 1328. год. ковати Оркнов новац. Само државно уређење у младој турској држави било је у основи демократско: сваки човек од вредности могао је слободно напред. Вредност се људи ценила понајвише по војничким врлинама. Јер све што је постигао, Оркан је, у ствари, постигао помоћу ратничке вредности Турака, који су свима традицијама били везани за ту врсту рада.

Опасност од Турака опазили су доста рано сви суседи. Гомиле бегунаца са Галипоља доспеше до самог Цариграда, где су са ужасом причале о турској најезди. На Кантакузена диже се општа повика и гнев. Он постаде једна од најнепопуларнијих личности, јавно окривљаван због довођења Турака у Европу. И он сам увиђао је своју погрешку, али касно. Заузевши Галипоље, Турци су на његове протесте с иронијом одговарали, да они нису прекршили уговора, нити се огрешили о савезнике; они су само поселили места потпуно напуштена. Узбуђена маса у престоници, незадовољна Кантакузеном, поче прилазити у редове странке младог цара Јована. Још ове исте године, 22. новембра 1354., успеше његове присталице да Јована доведу у Цариград и сруше Кантакузена. Осећајући се крив и одговоран, Кантакузен изгуби старо присуство духа и не покуша нов војнички отпор, него се помири са својим новим монашким чином, који је значио одрицање од сваке светске сујете.

Као монах Јоасаф (од 10. децембра 1354.), предавши се богословским студијама и писању хисторије свога времена, Кантакузен је умро у дубокој старости 1383. год.

Угнездивши се на Галипољу Турци брзо почеше да шире своја освајања. Још 1354. год. узели су Кипселу, на доњем току Марице, и Малград, па продужише пљачке и походе дуж читаве обале Мраморног Мора све до Цариграда. Од раније научени на плен на бугарском подручју они 1354/5. год. почеше проваљивати и преко бугарске границе. Једна бугарска хроника каже, да су допрли чак до Софије. У сукобима с турским одредима изгубио је цар Јован Александар два своја сина, од којих му Михајло беше наследник и савладар.

Цару Душану давали су сви ти догађаји довољно повода, да се озбиљно посвети турском питању. Турци су сваким даном постајали видно јачи и агресивнији. Оном ко је мислио да иде даље према Истоку и Цариграду они су представљали ако не несавладљиву, а оно свакако опасну препреку. Сметали су чак и у поседу стеченог. Брзи, лако покретни, смели, вешти ратници они су српској војсци задали већ дотад два-три осетна ударца. Ако им се за времена не пресече даље укорењивање у Тракији, они, са својим јаким резервама у Малој Азији, могу доста брзо постати не само врло непогодан сусед, него можда и такмац за питање византиског наслеђа. С тога Душан долази на мисао, да једном већом акцијом учини крај њиховом задржавању у Европи. Али, да би могао према њима развити своју пуну снагу, требало је да добије слободне руке на другим странама, нарочито на северу, где су Мађари у последње време, од 1353. год., почели показивати своје старо непријатељско расположење. Требало је и иначе помирити западни свет, посебно талијанске републике и француски двор, са српском акцијом у Тракији, којој би непосредни циљ био одбијање Турака, а посредни, готово сигурно, посед Цариграда. Можда је цар желео, да се у његовој борби с Турцима не нађе на противничкој страни која хришћанска сила, можда Ђенова, стари пријатељ Турака и Душану и Србији не баш пријатељска ради њихових веза са Млецима. С тога свега, Душан се решава да се обрати папи, да му понуди унију своје цркве с римском, а да папа зато њега призна и прогласи "капетаном Хришћанства", борцем за веру, и да га тако заштити од непријатељства других хришћанских држава.

Душанова верска политика до тог времена није била много пријатељска према католицима. Православна јерархија имала је моћан утицај у Србији од почетка XIV века и није хтела бити много толерантна. После српских освајања на југу тај се утицај само повећао; православље је била једина спона која је везала српске освајаче с побеђеним Грцима и која би, можда, временом могла учинити, да се та два елемента више приближе. С тога је Душан задуго био чист православац. У чл. 6. његова *Законика* католичка вера звала се "јерес латинска". Тим чланом цар је наређивао, да се врате у православље сви они, који су раније преверени. Ко то не учини биће кажњен, исто као што ће бити кажњен и католички поп, који би православног превео у своју веру (чл. 8). У старе праве католике тим није дирано, они су могли мирно остати у својој вери, као што су и чинили. Цар је само пресекао сваку католичку пропаганду на штету православља и дао је пуну заштиту вери, коју је сам исповедао и која је била државна.

С католичке стране било је покушаја да се цар привуче западној цркви. Папа Климент VI, верски врло активна а иначе и политички моћна личност, био је незадовољан Душановом црквеном политиком и тражио је од њега почетком 1346. год. да престане с прогоњењем католика и да врати которској бискупији нека одузета места. Постоји мишљење, да је још тада, дозволивши изузетно хрватским глагољашима словенску службу у прашкој надбискупији, папа намеравао, да помоћу чешког краља Карла IV и у Чешкој боље образованих словенских калуђера "постигне жељено јединство вере". С тога да је Карло IV подиго глагољашки манастир Емаус у Прагу (1347. год.). Почетком 1347. год. дошла је у Рим од скадарског епископа вест о Душановој склоности за унију, што је на папином двору изазвало живљу активност, да се та склоност приведе у дело. Писано је одмах неколико писама важнијим католичким општинама Србије, какве беху Котор, Бар и Скадар, и неким угледним лицима, да покушају деловати на цара. Нарочито се много полагало на утицајног Которанина, Николу Бућу, царева протовестијара и главног финансиског стручњака Србије. Али су те вести, изгледа, биле недовољно проверене. Кад папине пријатељске поруке и позиви нису помагали прешло се 1350. год. на претње. Позивани су мађарски краљ, Млеци и

велики мајстор јовановског реда да они ефикаснијим мерама утичу на српског цара. Али све то није помогло; на ове последње позиве није се нико ни одазвао, заузет другим бригама. Душан је био противник католика и њихове пропаганде понајвише због албанске политике напуљског двора, који је своје главно оруђе у борби против њега налазио у католичком елементу.

Кад је краљ Лајош задовољио своје прохтеве у Италији и измирио се с напуљским двором, почео је, потстицан од папе, веће припреме за своју нову балканску политику. Год. 1352. ушао је са Ђеновом у савез против Млетака, а у јулу 1353. год. оженио се Јелисаветом, кћерју босанског бана Степана II, и везао тако још тешње Босну за своју државу и политику. Домало, његово непријатељско расположење према Србима постаде јавна ствар.

То држање Лајошево и опасност од Турака и определили су Душана, да 1354. год. лојално потражи наслон на папску курију. У Авињону није више било Климента VI, него га је наследио Иноћентије VI. Њему је у лето те године стигло царево посланство, које је водио ранији которски, а сад трогирски бискуп Вартоломеј, носећи царево писмено обећање да ће прићи западној цркви и услове под којима би он то био вољан учинити. Посланство се чак заклело, да су Душанове намере искрене и добра воља ван сумње. Али одговор авињонске курије није био онакав, каквом се цар надао. Папа је, истина, љубазно одговорио 29. августа, али у том одговору, из обзира према француском, а још више према мађарском и напуљском двору, он цара није назвао царем, него краљем, што на Душана очевидно није могло оставити добар утисак. После, папини легати отезали су веома дуго свој одлазак за Србију; само посланство добило је пропратно писмо тек на Бадњи-дан 1354. Главна личност папина посланства беше учени Француз, падски бискуп Петар Тома. На путу за Србију бискуп Петар се, по папину налогу, састао у Пизи с чешким краљем Карлом, који је ишао у Рим да се крунише за немачког цара. Из Пизе упутио је Карло 19. фебруара 1355., једно врло важно писмо цару Душану, "нашем у Христу најмилијем брату". Краљ се радује царевој жељи да приступи сједињењу цркава, која ће бити олакшано тим, што ће се у богослужењу моћи задржати словенски језик. Заједнички словенски језик, "племенити", како се каже у писму, јесте важна веза, која спаја ова два словенска владара, на коју Карло, да би јаче утицао на Душана, посебно удара гласом. Ако Душан устраје на свом почетом путу, Карло му обећава своје посредовање код мађарског краља и помоћ при даљем освајању у Грчкој.

Али, управ у време кад се Душан решио на тај тако важни корак, мађарски краљ организује свој поход на Србију и тако разбија битну претпоставку целе ове Душанове комбинације. Зашто да он изазива потресе у земљи, који поред свега његова личног ауторитета, ипак не би могли изостати, кад он од тог свега дела нема никакве практичне користи? Ако папин углед не може да задржи курији тако оданог мађарског краља ни у часу, кад се, ради придобијања новог друга, обично свуда, у таквим приликама показује највећа предусретљивост, – шта ће му онда сва та унија? Душан њу није требао, што су га мучили неки верски проблеми, него из непосредних практично-политичких разлога. Кад ти нису испуњени, он сад не само што је одбацио мисао о сједињењу цркава, него се чак љути на њу и можда на себе сама, што је примио.

Краљ Лајош упао је у Србију у лето 1354. год. Да га сузбије, Душан је кренуо на север и у августу већ се налазио под Рудником, у Брусници. По свој прилици ради ових верских питања, цар је позвао патријарха Јанићија у Жичу, да се с њим посаветује. Патријарх се ту разболео и на повратку у Пећ умро је у Полумиру на Ибру, 3. септембра. После Душанова доласка мађарска је офанзива заустављена. Лајошева војска страдала је, сем од Срба, још и од неке заразе, од које је умро и сам краљев брат, хрватско-далматински херцег Стеван. После његове смрти мађарска војска повукла се из Србије без икаква успеха. Душан није могао да против ње предузима јаче мере једно с тога, што се журио на југ, где су се догађале ствари од пресудног значаја, и друго, можда, с тога, што није хтео да јачим противнападом изазива Мађаре на осветне борбе.

Љут ради овог мађарског напада, Душан није хтео да скрива своје огорчење пред папиним изасланством, које му је стигло негде у марту 1355. год. Биограф бискупа Томе даје

врло занимљив опис тог састанка. Душан је, вели он, био "телом већи од свих људи на свету овог времена и страшан у лицу." Папине посланике дочекао је охоло, опкољен властелом и војском, и дао им је одмах до знања, да је од лањске године изменио своје држање. Биограф казује, да је због цареве срџбе сам бискуп Петар био у опасности. Душан је чак забранио својим католицима у војсци, да нипошто не смеју присуствовати мисама, које је бискуп служио. Кад је, за инат, "желећи смрт да би се умножила католичка вера", бискуп једно јутро одслужио мису, позвавши на њу све верне, и кад је упркос забране, на њу дошли немачки најамници, цар се беше разгневио још више. Али се умирио привидно доста брзо, кад му је вођа најамника, вероватно Палман, изјавио, да су они спремни, за одбрани вере не претрпети казну него ући и у борбу. Такво држање бискупово, у његовој земљи, утицало је на Душана, да потпуно одустане од раније намере. Озлојеђен због пропале мисије, бискуп је из Србије, на повратку кући, кренуо краљу Лајошу и тражио од њега да рат настави свом жестином.

Краљ Лајош се, доиста, почео спремати на Србе, али не могаде током 1355. год. прећи у нападај. Можда није имао ни праве воље да прими борбу с Душаном, чију је снагу знао и видео. Сем са Србијом он је рђаво стајао и са Млетачком Републиком, нешто због млетачких веза са Србима, а много више због њеног учвршћивања у Далмацији. Због извесних градова у Далмацији, посебно због Клиса и Скрадина, који су припадали Шубићима, односно Душановој сестри Јелени, удовици Младена III, било је доста прегоњења и преговарања. Те градове су хтели и Млечани и Мађари и Босанци, док је Душан желео да их очува сестри као својој савезници, можда као стратешке тачке према Босни, са њене западне стране. Душанова војска ушла је 1355. год. у те градове. Како цар није хтео никаква сукоба с Млечанима, он је, видећи њихову несавладиву жељу да добију те градове, пристао да његова сестра поведе преговоре о продаји. Видећи нерасположење скрадинског грађанства против својих људи, а чувши можда и за цареву смрт, његов војвода Ђураш Илић предаде тај град Млечанима 10. јануара 1356. год., како му цар беше раније наредио. Град Клис преотели су Мађари.

Душан се надао да ће му догађаји у Византији из друге половине 1354. год. знатно помоћи да се приближи свом давном циљу. Борбе између старог Кантакузена и младог цара не беху завршене падом првога. Очеву борбу наставили су Кантакузенови синови, иако су добро осећали колико им успеху смета огорчење које је завладало против њихова оца. У широком народу, који је највише страдао, страх од Турака претварао се понегде у панику. Један млетачки извештај из Цариграда од 6. августа 1354. говорио је, да би тамошњи грађани пристали и на туђу власт, чак и на млетачку или српску, само ако би та могла да их заштити од азијатског савезника. С тога, у часу, кад су догађаји у Византији могли добити какав ненадни, по Србе повољни, обрт, Душану је пало врло тешко, што је морао да се заплиће у нове сукобе с Мађарима. Тим треба објаснити сем оног непредузимања противнапада на Мађаре и ову предусретљивост према Млечићима у Далмацији. Његова је главна пажња била на југу. Одатле, у једној повељи од 5. децембра 1355., имамо и последњи помен о њему и његову раду. Две недеље доцније, 20. децембра, Силни Цар Душан био је већ покојник. Умро је изненада, не зна се од чега, у најбољој мушкој снази, и у време кад је српској држави и хришћанском Балкану уопште требала једна централна воља најапсолутнијих квалитета. Душан је био сахрањен у његовој задужбини, у Арханђелову Манастиру код Призрена. При ископавањима, која су вршена у манастиру 1927. год., нађен је у југозападном делу цркве један мраморним плочама обележени гроб, за који се мисли да је Царев. У гробу није нађено ништа сем нешто испретураних костију, пошто је гробница раније претресана и опљачкана.

С Душаном је стара српска држава достигла врхунац своје моћи. Постала је царевина, прва сила на југоистоку Европе, не такмац него готово господар Источног Римског Царства. Уз царство се дигла и патријаршија, као највећи степен црквене власти. Српски замах није никад био већи, ни напор плоднији. Бар не на очи. Јер у ствари Душаново дело, мада велико и мада блиставо по царском сјају, и мада снажно по уложеној енергији, није било трајнијих квалитета. За терет једне Империје српска снага тада још није дотицала; она је могла да дело сублизу изведе, али не и да га одржи. Млада српска енергија била је напрегнута преко мере и с тога је врло брзо морала наступити реакција. Величина

постигнутог, чисто политички говорено, била је варка а не стварност. Српски елеменат обухватио је више него што је могао да асимилује, да приљуби и да стварно усвоји; он се трошио на далеким подручјима, која су била ван домашаја његове културе, његове расе и чак његових политичких интереса. Шта је значило за српску политику посед Тесалије или јужног Епира? Какве је користи могла имати земља од тога? Штете је међутим, било. Док се наша снага трошила тамо на југу, српски је елеменат поступно потискиван на западу, у Хуму, и угрожаван у Мачви. Босна је отишла сасвим у мађарску сферу. Губила се линија Неретве, са најчистијим делом наше расе, а ишло се чак на обале Месте. И што је најважније, с тим новим становништвом грчких области, српска држава није добила прилив снага за даља дела, него опасан терет, који се у свима сумњивим ситуацијама, као 1350. год., показивао као наш непријатељ. То је створен, реалан суд о Душанову делу, дат из даљине, после читава низа векова, кад човек има пред собом преглед свега што је било и сасвим нов и друкчији поглед на ствари.

Хисторијски, Душан је радио онако, како је одговарало схватањима његова времена. Он је наставио дело, које је већ било започето, иако његови претходници, можда, не би до краја ишли баш тим путем. Тешко се било отети искушењу, па не прихватити плен који се готово сам нудио и на који су га звали сами они, којима је припадао. После, онога времена, успех се ценио по величини освојеног подручја – од тих схватања није био слободан још ни XIX век! – а не по његову етничком саставу. Освајач је веровао у своју моћ покоравања побеђених и није тражио ништа друго него покорне поданике. Људи су често веровали, да је довољно дати само господара или управнике својих схватања и свога племена, па осигурати акцију смиривања и лојалног подаништва. Тако је поступао и Душан са довођењем српских племића и првосвештеника на управна места у новим областима. Он се трудио с пажњом, да нове крајеве приближи српској матици и ову њима и да од њих створи целину. Он није у хисторији ни први ни последњи који је тако мислио и тако радио. Даље треба имати на уму, да је Душан, сам јака личност, веровао да се дело које он ствара може одржати и да одговара доиста његовој снази и снази државе којој је он на челу. Зар је он могао помислити да ће с њим заједно да се почне рушити и његово дело? Зар је могао мислити, да од толико рука које су с њим сарађивале неће бити ниједне да достојно прихвати крму у руке?

Колико се Душан истински трудио да своје државно дело среди и стави на солидне основе сведочи најбоље његов *Законик*, један од најдрагоценијих културних споменика средњевековне Србије. У уводној речи *Законику* он каже, како се решио, поставши цар, да потражи "неке добродетељи и свеистине и православне вере постави законе, као што их треба имати и чувати по светој и свих саборној и апостолској цркви господа Бога и Спаса Исуса Христа и по земљама и градовима, да се не умножи у држави царства нашег нека злоба и зло варалиштво и лукава ненавист, него да поживимо у свакој тишини и ћутљивом житију и у животу православне вере са свима људима царства нашег, малим и великим." Стварање царства наметало је, природно, и велике административне и законодавне дужности, да се велика творевина организује и уједначи. "Велика освајања Душанова", разлаже врло лепо млади руски историчар А. Соловјев, "изазвала су и потребу великог законодавног рада. Јужне области његове нове царевине одавна су навикле на писано грчко право. Српске судије и епископи по грчким градовима морали су да се упознају са тим правом, да се њим и даље праведно служе. И као први корак јавља се (вероватно у зими 1347-1348, за време боравка Душанова на Св. Гори) српски превод најновијег и најбољег византијског правног зборника, т. зв. *Синтагме* јеромонаха Матије Властара, написане у Солуну год. 1335. Ово је приватни зборник од великог значаја, јер он обухвата и читаву црквено-правну грађу *Номоканона*, и византијско световно право. Властарева *Синтагма* је, можемо рећи, једна исцрпна енциклопедија читавог византијског црквеног и световног права. Њезин словенски превод Душанова доба постао је брзо популаран не само у српској, него и у бугарској и у румунској и у руској цркви. Ипак овај зборник био је сувише гломазан за свакодневну употребу, садржавао је сувише много чисто црквених правила. Стога се јавља на српском језику, вероватно исте године 1348, једно скраћење Властареве *Синтагме* "ради потреба царског суда". У том српском скраћивању остала је само једна трећина *Синтагме*. Избрисана је готово цела канонска, црквена грађа али су остали сви световни закони византијских царева… Скраћена *Синтагма* сачувана је у много рукописних примерака (али само у Србији, непозната је била бугарским, румунским или руским судовима). Овом

скраћеном *Синтагмом* служиле су се без сумње Душанове судије по јужним, грчким земљама царевине. Осим тога, служили су се за аграрна питања такозваним "Законом Јустинијана", кратком српском компилацијом (?) из старог византијског Nomos Georgikos, који је одавно важио у грчким земљама. Ова два српско-византијска зборника (скраћена *Синтагма* и *Закон Јустинијанов*) могла су да се примењују и у северним, чисто српским крајевима Душанове царевине, јер су многа њихова начела (нарочито брачног и грађанског права) одавна била позната у Србији и примењивана од епископа по варошима, од игумана по манастирским метохијама при суђењу и управљању. Кроз сто и педесет година, које су протекле од времена Св. Саве, могли су и Срби у Рашкој да навикну на многе одредбе византијског права. Немноги сачувани споменици српског приватног права показују да се н. пр. уговор о куповини и продаји вршио за Душанова доба потпуно по византијским правилима у једној чисто српској вароши као што је био Призрен. Доиста, српска правна и административна терминологија, још пре Душанова времена, показује доста утицаја византиског, као на пр. у речима и појмовима: парик, метох, пронија, панађур, прикија, стас, перивол, ексод, харисати, гарепсати, номик, кефалија, севаст, прахтор, апоклисијер, кастрофилакс и сл., да црквено, чисто грчко уређење и називе, и не подвлачимо нарочито. Византиско право и улазило је у наше земље најпре преко цркве и црквеног законодавства, које је нарочито својим типицима и преводом *Номоканона* освештао Св. Сава.

Душан је свој *Законик* прогласио 21. маја 1349. у Скопљу, на сабору пошто је дуже времена био проучаван и припреман. Нова допуна, доста велика, објављена је пет година доцније, 1354. Први, већи део, са 135 чланова прилично систематски поређаних, садржи претежно одредбе државног и административног права, док други део нема доследног система и носи карактер накнадног дометања, које су изазвале непосредне потребе. Извори законодавне радње Душанове још нису проучени систематски и исцрпно, те се не може у сваком случају са сигурношћу одвојити шта је рецепција византиског и старог римског права, шта остатак нашег обичајног права, а шта евентуално позајмица с које друге стране. Професор Ф. Тарановски, познати стручњак за словенско право, указује у *Душановом Законику* на трагове "дубоке и тако рећи исконске старине" (н. пр. враћање коња и оружја цару после смрти властелинове, што опомиње на односе у старим војничким "дружинама"; задруга са старим међусобним зајемчивањем и др.); док је на другој страни Н. Радојчић упозорио на важне чланове 171 и 172 *Законика*, којима се закон диже изнад царске воље и признаје му се апсолутна важност, нашавши да су позајмица из византиских Василика[1]. У сваком случају *Душанов Законик* представља значајан и искрен напор, да се цело државно уређење стави на правну основу и да се код свих поданика његове државе добије уверење о закону као уједначавајућем чиниоцу у Царевини. Код српског елемента, где је правно осећање чувано готово само по традицији, овом законодавном радњом развијао се смисао за правну одговорност и чињени су покушаји, да се место старих обичаја уведу делимично нови, освештани у животу једне Царевине дугим низом векова или година.

Душан је грчко законодавство, и исто као и грчку цивилизацију, сматрао напреднијим од српскога и примао га је не само за нове грчке, него и за старе српске области. Допуном из 1354. год., он судско уређење грчких градова проширује на све градове његове државе, налазећи да је правнички боље. Али тако нису поступали западни племићи, који су господарили у грчким областима. "У XIII и XIV веку француско, каталонско и млетачко племство у Атини и у Пелопонезу, на Кандији и на Кипру донело је собом систем персоналних закона. Потпуна права уживају само "Франци" који се управљају по својим феудалним законима. Грчко право потиснуто је у позадину, Грци су сматрани за нижу, освојену расу. И само поједини Грци добијају великом муком privilegium francitatis, повељу на повлашћена франачка права и постају онда пуноправни држављани. Тога нема у Душановој

[1] Н. Радојчић за ту позајмицу налази и овај мотив: "Цареви Андроник Старији и Млађи су се много – бар с речима – трудили да обнове снагу закона и углед судова у оном делу Византије, што им је био заостао. Њихови покушаји, истина, изгледају данас као безизгледна афектација, али су их Грци, српски поданици, због иредентистичких политичких разлога без сумње идеализирали, и цар Душан је морао и овакве византинске кораке одбијати. Тако је српска држава, највише због освојења цивилизованијих византинских области, с развијенијим законодавством, морала унети у свој Законик чланове 105, 171 и 172, до којих би иначе, да се српско средњевековно право нормално развијало, много касније доспела".

држави; цар готово и не зна за националне и покрајинске разлике, него тежи да створи јединствен правни систем."

Србија Душанова времена, по свом карактеру, била је сталешка држава. Племство и свештенство имали су повлашћен положај; они су сачињавали и сабор српске земље. Остало становништво, у колико нису били грађани и занатлије (посебно рудари) са својим нарочито утврђеним правом, беху прости себри. Себри би, према том, сачињавали наш трећи сталеж, коме су, истина, припадали и грађани, али са више права. Највећи део себара био је сељак, слободан (у огромној мери) и закупник "меропх". Они су и једни и други били везани за земљу и стајали у извесним обавезама према власнику њихова села или засеока, који су обично били: владар или чланови владарског дома, цркве и манастири и црквене власти (добра архиепископије, епископије и др.), и властела. Због војне дужности, коју су морали вршити код световних господара, а од које су често били изузети људи на црквеним имањима, сељаци су бежали на ова друга, све док то *Законик* није забранио, из лако разумљивих разлога. Чл. 139 меропх је имао право, у колико се према њему поступа против закона, да се парничи, чак и са самим царем, и да му нико не сме за то учинити каква зла. Несумњиво је тачно, иако то у *Законику* није нигде изрично наведено, да су сељаци, у свом селу, имали извесну самоуправу.

С Душановим Закоником Србија је постала правна монархија у пуном смислу те речи; хтело се, да се појам самодршца не поклапа с појмом својевољца, као што је то раније, поред свих ограничења датих традицијом, личном обавезом и признањем извесних права, ипак могао бити случај. С јачањем свог угледа и царске моћи Душан није хтео да јача и власт своје воље или своје ћуди, него је, у напону својих успеха, изашао са свечаном објавом, која је прогласила законитост основом државног поретка и њој подвргла све власти, са царском заједно.

Распад Српске Царевине

Цар Душан је умро још млад, у пуној мушкој снази, са непуних педесет година, и није доспео да своје организаторско дело изведе до краја. Сувише је био у акцији, и то ових последњих година највише, и земљи није оставио довољно времена да се прибере и у миру, који једини утиче на привикавање реду и раду, срећује своје односе. Његов наследник Урош, са деветнаест година, био је недорастао за огромно наследство, а и касније, кад је постао зрео човек, није показивао ниједне црте очеве. Није био ни добар војник, ни мудар државник, ни вешт тактичар. Народно предање дало му је одавно назив Нејаког, који се може применити колико на његову младост, толико и на његове интелектуалне особине. Савремени српски летописи, који су о њему писали с видљивим саучешћем, говоре за њ, да је био "по истини красан и достојан дивљења по изгледу":, али "млад смислом"; да је одбацивао старачке савете, а причао и волео савете младих, и да је с тога зло прошао. У фресци манастира Псаче Урош је представљен као крупан човек, велике браде, нешто дугуљаста лица, с извесним цртама познатог Душанова лика, али без ичег другог, из чега би се могли изводити ма какви закључци о њему као човеку.

Још за живота цара Јована Александра беше у Бугарској дошло до цепања државе. Сам је цар, да умири свађу у породици, поделио Бугарску у два дела, у северну Бугарску, с главним градом Видином, коју уступи свом сину Страцимиру, и у јужну, с Трновом, коју намени другом млађем, сину Шишману. Незадовољни царевом политиком и слабошћу показаном последњих година његове владавине, извесни крајеви почеше се отворено одметати. Тако се одвојио од Царства Балчик са Калиакром. Да би прекинуо све везе са Трновом тај крај се одрекао чак и црквене заједнице с њим и признао врховну власт цариградског патријарха.

У Србији, за Душанова времена, није се могло поћи тим путем. Он је био и сувише јака личност, да би тако што допустио. Али се, одмах по његовој смрти, јавила иста тежња за цепањем и у Србији, која је била добрим делом карактеристика овог времена. Кантакузенов пример нашао је својих последовача и код нас исто као и ови случајеви из Бугарске. Први који је успео да поремети ред у српској држави беше Душанов полубрат Симеон, намесник у Епиру, коме је отац, Стеван Дечански, спремао престо још као детету и ради њега изазвао сукоб с Душаном. За живота Душанова о Симеону нема готово никаквих вести; он се, како се то каже у народу, готово није жив чуо. Симеон је сад тражио за себе или царску круну или удеоништво у царевању, као што је био обичај у Византији. Помоћ у том потхвату дао му је његов таст деспот Јован Комнен из Валоне. Са војском од каквих 5.000 људи кренуо је Симеон од Костура према северу тражећи од властеле, преко чијих је области пролазио, да га прогласе за цара. Али највећи део српске властеле остаде ипак на страни Урошевој. То је било из више разлога. Прво, што се то догодило непосредно иза Душанове смрти, кад је још деловао ауторитет његова рада и поретка; друго, што је Урош био у праву, јер је већ ушло у обичај, да на престолу оца наслеђује син ("од оца је остануло сину", вели народна песма за Урошево царство); и треће, што је Симеон био, по мајци, васпитањем и после бављењем међу Грцима сматран као Полугрк. Најближи суседи Симеонове области не пристадоше уз њ; тако Хлапен, господар Водена и Бера, и Бранко Младеновић, господар охридског краја. У борбама, вођеним у лето 1356. год., страдао је нарочито град Берат, док су у свој Албанији, а нарочито у јужној, настали нереди и општа несигурност. Људи господара доње Зете, око ушћа Бојане и Дрима, Жарка Мркшића, за којим беше удата Теодора сестра браће Дејановића, нанели су том приликом штете Дубровчанима, исто као и грађани Драча, тако да је цар Урош морао посредовати у њихову корист.

Али, како Срби нису марили Симеона као Полугрка, тако га нису марили ни Грци као Полусрбина. Чим су они осетили, да је у Србији нестало чврсте руке Душанове, у њих се одмах јавила тежња да се ослободе српског господства. Потомак старих епирских господара, деспот Нићифор јави се већ у пролеће 1356. год. у Тесалији и позва грчке

сународнике да му се придруже у борби против Срба. За кратко време пристаде уза њ сав Епир и Тесалија. И Нићифор и Симеонов таст желели су, да Симеон успе у Србији, па да, после тога, лако прегори губитак југозападних области Царевине. Његов неуспех помео им је донекле рачуне. Не желећи никако, да се Симеон врати у грчке области, Нићифор покуша да се сам, непосредно пријатељским начином, нагоди са Србима. Знајући за велики утицај царице Јелене у Србији, он се обратио њој са предлогом, да отеравши прву жену, узме једну Јеленину сестру. Али све његове планове пресекоше Албанци. Чим је нестало Душана, па се Грци осетише нешто слободнији, они почеше да се одупиру албанској експанзији, а племићи нарочито почеше силом повраћати своја раније им одузета и Албанцима раздељена имања. Албанци, који се беху ојачали под српском влашћу и постали самопоузданији, решише се на крвава обрачунавања. У борби код Ахелоја (1358. год.) погибе деспот Нићифор, а његова војска би поражена и разјурена.

После неуспеха међу Србима, а уплашен Нићифоровом акцијом, Симеон је током лета 1357. покушао да се измири са Урошем. Као један од посредника имала је бити и Дубровачка Република, која је добро стала на српском двору. На државном сабору у Скопљу, држаном првих дана априла 1357., у присуству царице мајке и патријарха Саве, даровао је цар Урош 10. априла острво Мљет својој властели Басету Биволичићу и Трипи Бућићу "да им је у баштину." 24. априла, на Рибнику под Призреном, дао је цар Дубровчанима четири разне повеље; потврдио им је старе повластице и уступио им је подручје од Љуте до Курила, за којим су дуго жудили. Дубровник је, као пријатељ Царевине, узео на себе улогу посредника и у овом сукобу између Уроша и Симеона. Споразум је нарочито олакшао Нићифоров пораз. Симеон је, помогнут посредно од Албанаца, могао сад без опасности да поврати своје области. Али се ипак није смирио. Почетком 1359. год. он почиње нову борбу и продире до близу Скадра. Један дубровачки трговац, чак из пожаревачког Кучева, писао је 3. фебруара 1359., како га је страх од Симеонова нападаја и с њим скопчане несигурности задржао да није послао неке товаре олова. Ни тај покушај Симеонов да продре у Србију није имао среће. Али цела његова акција донела је ипак извесне промене у склопу српске државе. Он није успео да дође до српског престола, али је стварно одвојио из српске државне заједнице главни део грчких области. У својој престоници Трикали он је живео потпуно у грчком кругу, као какав грчки династ, посветивши се готово искључиво својим поданицима грчке културе. У његовим повељама грчко име иде пре српског; а он се сам потписује само грчки и као грчки принц истиче своје порекло од Палеолога, а не од Немање: Συμεων εν Χριδτωτω θεω τδτοζ βαδιλενζ χαι αυτοχρατωρ Ρωμαιων χαι Σερβων ο Παλαιολογοζ или се још понекад додавало Ουρεδιζ ο Παλαιολογοζ. Неколико његових повеља очувано је нарочито у тесалским, веома живописним и на врло стрмим стенама подигнутим Меторским Манастирима, којима је био дарежљив ктитор. Са суседним српским великашима, које није успео да покори, ступио је у породичне везе, да их не би добио као сталне непријатеље. Тако је посинку моћног војводе Хлапена, Томи, сину ћесара Прељуба, дао за жену своју кћер Марију, уступивши му после на управу читав Епир, у ком је Јанина постала главно место.

Да слободни Грци из суседства Србије неће остати мирни, чим осете да у Србији ствари не иду како треба и да је нестало снажне руке Душанове, могло се и очекивати. Чим је сазнао за српске међусобице, напао је Матија Кантакузен, у заједници с једним турским одредом од неких 5.000 људи, српско подручје, мислећи да ће на доста лак начин моћи да га поврати својој држави. Али, мимо очекивања, наиђе под Сером на добро спремљену српску војску, коју је водио ћесар Војихна. Грци и Турци бише потучени и нагнани у бег. Сам цар Матија, да спасе главу, сакри се у неком тршчару близу Филипија, али га ту нађоше ловачки пси. Ухваћена, Срби су га предали његову противнику цару Јовану Палеологу, по наредби царице Јелене, која се налазила у свом серском граду, где је задржала власт, иако се одмах по Душановој смрти замонашила, и постала монахиња Јелисавета.

У то време завршавала се дуга борба Млетака и Мађарске за посед Далмације. С пролећа 1356. год. изгледало је, као да ће краљ Лајош наставити почето ратовање у Србији; његов проглас од 4. јуна из Загреба, у коме је скупљао војску, говорио је изрично, да се спрема рат против шизматичних Срба, које треба превести у јединство вере, и да краљ мисли обновити своје право над Србијом. Али место на Србе, краљ Лајош је изненада

окренуо ту војску против Млечана. Повод је нађен у том, што су Млечани сарађивали са Србима, нарочито у Далмацији; али главни разлог овом рату било је мађарско настојање, да потисну млетачки утицај на хрватском и далматинском приморју и да источну обалу Јадранског Мора обезбеде искључиво поседу круне Св. Стевана. Још у марту 1356. узела је мађарска војска Шубићев Клис, који је бранила српска посада, и добила је наскоро дозволу да одатле сме правити испаде против свих суседних општина сем пријатељског Спљета. Мађарска војска, која се скупила у Загребу, није кренула у Далмацију, него је напала Млечиће на њиховом подручју у самој Италији. Мађарима се придружише горички грофови, аквилејски патријарх и аустријски војвода. У самој Далмацији, уплашени од мађарске силе и њених успеха, далматински градови почеше напуштати Млечане и прелазити сами под мађарску врховну власт. Тучени и угрожени од надмоћнијег непријатеља Млечани бише присиљени да моле за мир. Преговори о њему завршени су 18. фебруара 1358. у Задру. Тим миром Млетачка Република одрекла се свих својих поседа и права на Јадранском Приморју од Кварнера све до Драча.

Овом приликом признала је врховну власт Мађарске и Дубровачка Република. Млетачка власт и непосредни политички утицај, који су трајали у граду Св. Влаха од 1204. год., престадоше за увек; и ничег се Дубровчани, за целог трајања своје хисторије, нису плашили више него да се та власт не понови. Мађари су оставили Дубровачкој Републици сва њена автономна права; обавезали су је једино да плаћа годишње 500 дуката "у знак подложности и признавања". Годишње обавезе плаћања Дубровчана српском краљу (2.500 перпера) и босанском бану (500 перпера) имало су отад да се упућују мађарском двору, да не би био доведен у питање суверени положај мађарског краља као врховног господара Дубровника. Мала република наставила је, међутим, да исплаћује и даље своје обавезе према Босни и Србији, истина с нешто покушавања првих година да им избегне, осетивши мудро, да би у противном случају били тешко погођени њезини трговачки интереси. На дубровачким бедемима и лађама имала се од 1358. год вити мађарска застава. Дубровник је, даље, примио обавезу, да својом флотом помаже мађарске акције. У својој повељи од 27. маја 1358., којом је све то утврђено, краљ Лајош је обрекао Дубровнику, да ће га бранити од свих нападаја и уступио им је, додуше само тим писменим актом, област од Курила до Стона. Занимљива и за Републику од нарочитог значаја беше краљева дозвола, да Дубровчани могу несметано трговати са Србијом или Млецима чак и онда, кад се те државе налазе у спору са Мађарима. Ова промена врховне власти донела је и извесне промене у унутрашњем уређењу Дубровника. Место млетачких племића кнежева сад долазе ректори из круга домаће властеле, чија власт траје само месец дана. Разлог те промене није тешко погодити. Дубровачка властела имала је чешће сукоба с кнезовима из Млетака, који су понекад злоупотребљавали своју власт или хтели да је сувише искористе; и у самим Млецимаираздевска самовоља доводила је понекад до сукоба и потребе, да им се рад ограничава разним мерама. У Дубровнику се дуждевски систем свесно заменио сенатском републиком, у којој је чисто аристократски карактер власти очуван све до њеног слома.

Кад је тако, са потпуним успехом, завршио рат с Млецима, краљ Лајош одлучи, да се обрачуна и са Србијом. Свакако је био обавештен о Урошевим тешкоћама у јужним областима и о бољим изгледима за обнову борбе него што су били они из 1355. год. Краљ Лајош је замишљао нападај против Срба у већем стилу: с копна и са мора. Краљ Лајош је желео да помоћу далматинске флоте сузбије и Србе са Приморја, као што је учинио и с Млечићима; изнуђено млетачко одрицање од свих поседа од Кварнера до Драча имало је да покаже мађарске тенденције и према Србима. Како Срби нису имали флоте, а како им Млечани нису смели помагати, чинило се на први поглед да ће њихово сузбијање ићи доста лако. Није се, међутим, узимала с мађарске стране довољно у обзир чињеница, да се сва залеђина приморских градова јужно од Дубровника налазила у српским рукама. Повод за нападај с копна, дала је Мађарима борба двојице српских великаша у северној Србији, чија нам имена нису позната. Кад је био притешњен од свог противника, један од те двојице, не могући добити помоћ од Уроша, обратио се Мађарима и тако изазвао њихово посредовање. У мају 1359. год. прешла је велика мађарска војска у Србију. Поражени у једној већој борби, Срби су се повлачили у своје планине носећи све што се могло и водећи са собом и стоку. Мађари су продрли у Србију "осам дана хода" од дунавске и савске линије, али вероватно не даље од рудничких планина или Западне Мораве. У тешко проходне српске планине нису се

хтели упуштати, чак ни онда, кад је у лето стигао сам краљ Лајош с новим четама. Српски отпор из шумом обраслих предела, с много брда и увала, зауставио их је од брзих и смелих продирања у унутрашњост. С тога је читав тај поход завршен с релативно малим успесима: сем што је угрожени српски великаш признао врховну власт Мађара, краљ Лајош је као једину несумњиву добит имао осигурање поседа Мачве. Српска гранична линија остала је несумњиво северно од Рудника.

У подручју од Конавља па све до Подриња, с Требињем, Гацком и Полимљем, владао је сродник и пријатељ цара Уроша, кнез Војислав Војиновић. Овај је пажљиво пратио успехе Мађара у Далмацији знајући добро, да ће после Млечића доћи на ред Срби. Због тога, што је Дубровник признао врховну власт мађарску Срби су почели да зазиру и од свог старог приморског пријатеља и убрзо њихови односаји не само да хладне него постају чак и непријатељски.

Чим су у јесен 1358. почела мађарска непријатељства против Србије, кнез Војислав тражи од Дубровника извесна обавештења о његову држању, нарочито с обзиром на Стон, који су они утврђивали. Дубровчани су на то забранили трговину с Војиславом, хотећи му на тај начин спречити снабдевање из Приморја, и дали су тако одговор, који је био врло близу објави непријатељстава. То, доиста, наскоро и започеше; да се убрзо, изгледа посредством жупана Санка Милтеновића, за извесно време смире. Али кад су Мађари 1359. године ударили поново на Србију и негде код Рудника потукли српску војску, у којој је вероватно суделовао кнез Војислав, Дубровчани упустише своје људе у Конавље и Требиње, и примише у свој град нека лица, која су пљачкала. На ту нелојалност кнез Војислав није ипак одговорио одмах непријатељством, него је најпре тражио накнаду и предају криваца. Кад Дубровчани, уздајући се у мађарску победу, почеше одговарати превртљиво, крену Војислав на њих своје људе и оплени Реку, Рожат и Шумет; заплени један дубровачки караван и сам лично крену у близину Дубровника. Претио је отворено, да хоће да поврати поново Стон хумској држави и да и иначе напакости Дубровнику као клетвенику Мађарске.

Преплашена том Војислављевом одлучношћу Дубровачка Република покуша, да кнеза некако смири, али се у исти мах обраћала на све стране за помоћ и заштиту. Мађарском краљу писали су, да је нападај дошао по наредби српског цара и да је у вези са последњим ратовањем; они би, према том, били жртва своје верности према мађарској круни. Али су се Дубровчани могли брзо уверити, да ће се тешко ради тог пограничног спора кренути у њихову помоћ краљ или неко други или да би требало врло дугих преговора па да то учине. Њихова трговина, међутим, којој је пут ишао понајвише баш преко Војновићева подручја, страдала је осетно и ради тога, што каравани нису смели да иду или што су, кад би ишли, били предусретани и пљачкани. Дајући вољу за невољу они нађоше, да је ипак најбољи начин, да се нагоде са кнезом и кад је тај пристао да се мири, тражећи 4.000 перпера оштете, они склопише с њим мир око 25. августа исте године.

Али ни овај склопљени мир није био дуга века. Дубровчани су још тада осећали, да је, и поред створеног споразума, остала међу њима јака тражина неповерења. И то их осећање није преварило. Удовица цара Душана обратила се почетком 1360. год. у Дубровник са захтевом, да јој се врате или исплате неке драгоцености, које је републичин човек, Мароје Гучетић, царев протевестијар пре Душанове смрти, наводно однео са царева двора. Република се бранила тим, да то тражење није оправдано; доказујући, на основу царева опросног писма, да је Мароје прав. Одбијена тако са својим тражењем царица мати се обратила кнезу Војиславу, да он или уреди ствар или казни Дубровчане. Овај се одмах одазвао позиву и упутио је у Дубровник врло оштру поруку. Забринута, Република је одмах, око 10. фебруара, упутила мађарском краљу једно писмо, у ком се потужила на Војислава, који "као вук насрће хотећи да прождере јањце", молећи свог заштитника, да им отклони опасност. У исто време, они су употребили сву своју слаткоречивост, да се објасне са српским двором и кнезом Војиславом. Нарочито су искористили свадбу младог цара Уроша, у лето 1360. да честитајући весеље увере двор о својој искреној доброј вољи и да израде у Сеници 29. септембра, широке повластице за своју трговину по читаву подручју српске царевине, – па према томе и у области кнеза Војислава, која је у царевој повељи нарочито поменута, мимо дотадашњи обичај.

Цар Урош је узео за жену Ану, кћер влашког кнеза Александра. Једна сестра нове царице била је удата за сина бугарског цара Александра, а видинског господара Страцимира, братића царице мајке Урошеве. С тога је сасвим оправдано Јиричеково мишљење, да је царица мајка била посредник у тој женидби, појачавајући тако везе немањићске династије са својим родом.

Чим је прошла царева свадба кнез Војислав је нашао нови повод за распру с Дубровчанима. Крајем новембра 1360. он је тражио од њих ништа друго него отступање једног дела њихове земље, вероватно или Стона или Жрновничке Жупе коју они држаху "под закуп" још од давних времена. Дубровчани су се бранили тим, да је земља у ствари њихова; да имају за то и потврде српских владара и да они у њој раде већ неколико добрих десетина година.

Не добивши од Републике повољан одговор, кнез нареди свом наместнику у Требињу и Конављу, Милману, да почне непријатељства. Милман поступи по наредби; удари у првој половини јануара 1361. на Жрновничку Жупу и много је оштети. Видевши сву озбиљност положаја Дубровчани се на све стране стадоше спремати на отпор. Цар Урош је поновио у Дубровнику мајчин захтев од прошле године и, кад га они поново не хтеше испунити, он одобри Војислављев борбени став. Кнежева војска, жарећи и палећи, стигла је све до близу градских врата самог Дубровника. Разјарени, Дубровчани уценише главу Војислављеву са 10.000 перпера, а обећали су убици још и дубровачко грађанство и камену кућу у граду. Ко убије кога кнежева сина добиће 1.000 перпера, а ко му донесе главу у Дубровник још хиљаду више. Ретко је кад Република са толико беса и страсти устала против кога од својих противника и желела, да му до краја ископа кућу и траг. На страну Дубровчана ступише, против свог владара и против Војиновића, зетска властела Балшићи, вероватно из жеље да се докопају Котора.

Око средине августа 1361. год. кнез Војислав је напустио опсаду Дубровника, опустивши и опет пред полазак његово подручје. Али тим није прекинуо и ратовање или, боље рећи, четовање по њиховој држави. Дубровчани, место да одахну после његова одласка, доспеше у једну другу незгоду. Њихова оштра блокада против Котора и њихово сметање слободне трговине са поданицима цара Уроша доведе их у сукоб са Млечанима који су чували своје трговачке интересе. Ражљућени дубровачким поступком против својих лађа, Млечани позатвараше дубровачке трговце у свом граду. Сва посредовања дубровачка и дубровачких пријатеља остадоше безуспешна. У неприлици Дубровачка Република куша после тога да се мири са Војиславом, али он поставља врло тешке услове. Видевши да продужавање ратовања доноси за њих све нове штете и заплете, а да им нико од суседа неће да пружи стварну војничку помоћ против кнеза, Дубровчани се најзад обратише цару Урошу. Цар је показао много добре воље, да се рат докрајчи и вршио је у том правцу известан притисак на Војислава. 22. августа 1362. потписана је најзад у Оногошту мировна повеља, која је пребила штете и вратила Републику у ранију милост Царства.

Српска властела осећала је све више, да способности младог цара не одговарају нимало ни тешком положају, који је заузимао, ни опасним временима, у којима је живео. Најстарији српски летописи, настали наскоро иза маричке битке, оптужују Уроша, да је око себе купио младе врснике, одбијајући савете старих. Другим речима, отуђивао је од себе творце Душанове Србије и људе са државничким искуством. Властела сама, осећајући слабост централне власти, почела је све више да граби власт за себе. У појединим областима, као Балшићи у Зети већ 1361. год., они се понашају готово као самостална господа и у тој тежњи изазивају постепено, ипак доста нагло комадање Душанове Царевине.

После Симеонова одметништва на крајњем југу и оног непознатог властелина на крајњем северу, почињу одметања и у самој унутрашњости Царевине. Од старих српских области прва се одвојила од заједнице Зета, под Балшићима. Зета је била одавно најбунтовнија наша област, још и сад, средином XIV века, са мешаним становништвом и увек готова и на неке протесте. Сва принчевска одметања српска у првој половини XIV века потицала су из те области; један зетски устанак избио је одмах по Душанову ступању на престо. Најмоћнија породица Зете у ово време беху Балшићи, чије је порекло, судећи по

презимену, романско, односно влашко. Није познато који је догађај избацио ову породицу на површину; мисли се само, да су се истакли у последњем рату против Симеона, и то у борбама око Скадра. Њих су била, како у народној причи, три брата: Страцимир, Ђурађ и Балша, а имали су градове Бар и Будву, а може бити и Скадар. За време непријатељства између Дубровника и Србије они воде своју посебну политику, против оне коју заступа цар и њихов сусед кнез Војиновић. Кад је склопљен мир у Оногошту, они настављају рат на своју руку без обзира на то, што се цар лично заложио да дође до мира. У тој чињеници најбољи је доказ, колико је царев ауторитет пао, кад се очевидно против његове воље смело тако поступати. Њихову насртљивост осетили су убрзо сви суседи. У лето 1362. били су у борбама с Улцињанима вероватно с тога, што су хтели да их покоре, иако је град био својина царице мајке. Пошто је престала опасна куга, од које је међу другима умро кнез Војислав, Балшићи год. 1364. долазе у сукоб са новим албанским династом, Карлом Топијом, који се јавља као "кнез Арбаније". У том сукобу Ђура Балшић допада ропства и Дубровчани се у октобру те године заузимају за њ да буде ослобођен. Њиховим посредовањем дошло је до мира у лето 1366., који је био кратка века. Већ у јануару 1368. налазе се опет Балшићи на Мати, у походу на Карла.

Уз цара Уроша нарочито се подиже Вукашин Мрњавчевић са братом Угљешом. Порекло њихове породице, које се веже за више места и области, није сигурно познато, али би се могло мислити да је однекуд из западних страна, из хумске или зетске земље. У Требињу се око 1280. год. помиње неки Мрњан, казнац краљице Јелене. У истом месту налазио се као Душанов намесник 1346. год. неки властелин Угљеша, можда млађи син Мрњанов. Душан је, како знамо, у јужним областима волео да има као више чиновника поуздану српску властелу, стога је, можда, вредније чланове Мрњанове породице из требињског краја преместио на југ. Вукашин се први пут спомиње 1350. год. као жупан прилепског краја, где је учврстио своју породичну власт. Народно предање казује за њ, да је био жура и с тога по спољашњости неугледан. На фресци у манастиру Псачи цар Урош је читавом главом већи од њега, и развијенији. Вукашинов лик није ту нимало симпатичан; израз његових малих очију има нечег лукавог и продирног. Најстарији Вукашинов син Марко, најпопуларнији јунак народне епске поезије свих Јужних Словена, јавља се први пут 1361. год. као посланик цара Уроша у Дубровнику за време рата са кнезом Војиславом. Значи, дакле, да је породица уживала поверење оба цара, и Душана и Уроша. Народно предање говори, да је Марко био писар на Душанову двору, а за Вукашина тврди и оно, као и најпоузданији историски извори, да је био чак венчани кум Урошев.

О Вукашину нема неког нарочитог помена све до 1365. год. Тешко би било рећи да он, који је несумњиво био човек јаче воље и вредности, није за то време ничим скретао пажњу на себе, али ми само не знамо у ком је правцу то било. Не знамо, исто тако, ни кад он узима у Царевини главну улогу, ни зашто, ни како. По свој прилици он се издиже нарочито не толико после смрти цару оданог Војислава Војиновића (+1363.), чија се област налазила далеко на западу, него више после смрти деспота Дејана, царског зета, и деспота Оливера, чији је углед у Маћедонији био веома велики. За њихова живота, чини нам се, Вукашиново се дизање не би могло извести без тежих потреса. Велика је штета, што ништа не знамо ни о том како је завршио свој живот деспот Оливер и зашто његову област не наслеђују његови синови, него синови деспота Дејана, Јован Драгаш и Константин. Да је ту било неког метежа и поремећаја може се узети као сигурно, али се не може рећи у коликој су се мери они развили и какве су им све биле последице.

Српске великаше на југу шездесетих година XIV века није сасвим приближила ни турска опасност, која је из дана у дан постојала већа. Год. 1361. пала је Димотика, а 1363. год. Адријанопољ, у који Турци преносе своју престоницу. Већ 1366. год. држе Турци целу родопску област. Емир Мурат (1362-1389.), који је наследио свог од куге умрлог оца Оркана, беше један од најсилнијих турских владара, одлучан у намери да турску власт учврсти у Европи. "Чинило се да је презирао лаке победе", пише за њ Х. Ганем, "и да је волео срести опасност с озбиљношћу јунака, слажући триумфе на триумфе и учврстивши их на крају својом крвљу". Видећи ту опасност од Турака византиски цар Јован покуша да ступи у везе са Србима. Он упути, у лето 1364., у Сер, царици монахињи, патријарха Калиста, да нађе базу за споразум и заједничку делатност према Турцима. Царица је била склона за

споразум. Али, усред преговора патријарх се разболи и умре у Серу, где би и сахрањен. Цар Јован је покушао заинтересовати за судбину Балкана и западне силе. У зиму 1365. он је лично кренуо у Мађарску, не би ли задобио њеног борбеног краља, Лајоша Великог, за рат против Турака. Нешто одзива он је нашао и на мађарском двору и на западу, где је гроф Амадеј Савојски, синовац царице Ане, организовао неку врсту крсташке, али невелике, експедиције. Али та се експедиција, у споразуму с кратковидом политиком Цариграда, обрнула колико против Турака толико и против Бугара, што је само унело нову злу крв и неповерење међу већ и иначе прилично завађене балканске народе и државе.

Биће да су све те прилике у непосредном суседству Србије дале подстрека властољубивом Вукашину, да узме власт у своје руке. Личне амбиције могао је правдати државном потребом. Ма колико осион, изгледа ипак да није био без извесних обзира. Упада у очи, да он није узео царску титулу, него титулу краља; ону, коју је Урош носио за живота Душанова. У Дубровник, новембра 1366. год., долазе заједно по светодимитарски доходак посланици и Урошеви и Вукашинови. У Псачи су на фресци израђени заједно, као владари, и Урош и Вукашин. Могло би се, дакле, мислити, да је могла бити нека двојна влада, као донекле мало раније у Византији, кад су заједно владали цар Јован и Кантакузен. Али против таквог схватања говоре извесни наши извори, писани седамдесетих година XIV века. Старији летописи бележе изрично, да је Вукашин "сринуо" цара с престола и сам узео власт, да је Урош "многа озлобљења и муке и невоље претрпео". У биографији патријарха Саве казује анонимни писац, како је Урош "беду примио велику од своје властеле", а како се Вукашин "дрзнуо на краљевство". Урошу је, доиста, остала готово сама титула; стварне власти није имао никакве.

Вукашин се прогласио за краља крајем 1365. год. Његов пример деловао је заразно и изазвао прохтеве и свих других; од 1365. Србија, и поред очигледне опасности од Турака почиње да се расипа. Вукашин је скупио под својом влашћу у главном Стару Србију и северну и западну Македонију, с градовима Призреном, Скопљем, Прилепом и Охридом. Он сам казује, да је "господин земљи српској и Грком и западним странам". У својим повељама он нигде, ни једном речју, не помиње свој однос према цару, а у целом свом раду он се понаша као потпуно самосталан владалац. Његов брат Угљеша проглашава се деспотом у области грчке Маћедоније, која је почињала испод Прилепа и обухватала драмску и серску област. Не зна се кад је узео за жену благородну госпођу Јефимију, жену изванредно лепог уметничког осећања, која је имала приметан књижевни дар (н. пр. запис на иконици за умрлог сина, везена похвала кнезу Лазару) а била врло добра везиља (нарочито јој је леп рад плаштаница, данас у манастиру Путни, рађена заједно с неком, ближе непознатом, базилисом Еупраксијом). Она је била кћи ћесара Војихне, Душанова намесника у драмској области. Угљеша је, вероватно, добио тај крај иза тастове смрти, а своје поседе раширио је делимично и на рачун цареве мајке, од које је узео и Сер, и то, по свој прилици, пре извесним притиском, ако не већ силом, него добровољним уступањем.

Свој положај Вукашин се трудио да учврсти породичним везама. За једног од својих синова, Марка или Андрију, хтео је добити једну девојку из породице хрватских Шубића, орођених с царем Душаном, која је у то време живела на сродничком двору бана Твртка. Тај брак спречио је папа, који није дозвољавао да једна католичка принцеза пође за "шизматика". Не знамо кад се Марко венчао са Јеленом, кћерком на југу моћног војводе Хлапена. Своју кћер Оливеру удао је Вукашин за Ђуру Балшића. По некој ближе непознатој вези био је краљев сродник и угледни охридски властелин, Остоја Рајаковић (+1379.). Захваљујући својој енергији, а донекле и тим везама, краљ Вукашин је постао апсолутно признати господар целе Маћедоније.

Од узурпација не оста поштеђена ни северна Србија. У њој се по својој безобзирности и самовољи највише истицао млади, тек двадесетогодишњи жупан Никола Алтомановић (рођен 1348. год.), синовац кнеза Војислава Војиновића, по свој прилици најпре господар краја око Рудника. Од лета 1367. он је нападао своју стрину Гојиславу, удовицу Војислављеву, и до краја октобра 1368. успео је да је потисне из целе њене области и да постане моћан господар од Рудника до Требиња и мора. У исто време жупан Никола је хтео да искористи и метеже у Босни и помагао је одметање извесних људи бана Твртка, као

на пример хумског господара Санка Милтеновића, а вероватно се хтео и осветити Твртку, јер је овај био у везама и помагао Гојиславу. Дубровачка Република није била нимало задовољна новим суседом и утицала је са своје стране на његове нове пријатеље, као на жупана Санка, да се окане веза са њим. У том није одмах успела, јер се против Твртка борио и његов млађи брат Вук, кога је жупан Никола исто тако потстицао и помагао. Сукоби у источној Босни и хумском требињском крају извргли су се у прави рат. Против жупана Николе ратовали су и Дубровник и бан Твртко, али без много успеха. Бан је, истина, скршио своје противнике у Босни, натерао је на покорност и Санка, али самог жупана Николу није могао да савлада. У лето 1370. год. дошло је до мира између бана Твртка и жупана Николе, али тај мир није обухватио и Дубровачку Републику, иако се Твртко трудио да јој помогне и у том правцу.

Бујан и плаховит, жупан Никола се све више истицао као прави владар. Од Дубровачке Републике тражио је, да се њему исплаћује чак светодимитарски доходак, који се плаћао само владарима у Србији. Значи, да није водио рачуна ни о цару Урошу ни о краљу Вукашину. Одбијање Дубровчана да то учине дало му је повода, после склопљеног мира са Твртком, да појача непријатељства против њих и да им у јесен 1370. год. нанесе осетне штете. Кад су се Дубровчани, у невољи, обратили за помоћ краљу Лајошу, овај је наредио да се утиче на жупана, али је мачвански бан Никола Горјански, пријатељ Алтомановићев, то посредовање извео само речима.

Источни сусед Алтомановићев у северној Србији био је кнез Лазар Хребељановић. Отац Лазарев, Прибац, био је једно време логофет цара Душана, а и сам Лазар провео је више година у дворској служби обојице српских царева. Око год. 1353. оженио се Милицом, кћерком кнеза Вратка, потомка Вукана Немањића, па је тако ступио и посредно у везе са владалачком кућом. Његов сродник беше челник Муса, господар од 1363. год. Брвеника и његове жупе. Он је имао за жену сестру кнеза Лазара, од које је добио сина, у народној поезији познатог Стевана Мусића. Ни кнез Лазар није могао остати у пријатељству с Алтомановићем. Зашто су дошли у сукоб није поближе познато, али главна се борба између њих водила око важног Рудника. Тај град отео је кнез Лазар од жупана Николе крајем 1370. год., за време ових његових заплета на југу.

Против жупана Николе спремао се у пролеће 1371. год. опасан савез. Сви његови суседи имали су досад с њим сукоба изузимајући једино Бранковиће с Косова, од којих је била његова мајка. Није довољно јасно, ко је све утицао да се на њега дигао сам краљ Вукашин, поред Дубровчана и Балшића. Вероватно је Вукашин у младом жупану, који тражи за себе владарске дохотке, гледао супарника, који му је, већ због своје велике области и снаге, могао постати опасан. Можда је жупан предузимао штогод и против Балшића, са којима се његова област граничила у дугој линији. Око 20. јуна стигао је краљ Вукашин са сином Марком и војском под Скадар, одакле се спремао, с Балшићима заједно, да крене према Оногошту, у сусрет Алтомановићу. Дубровачка Република била је спремна, да на својим лађама пребаци један део војске у Алтомановићево подручје, у Конавље, да га нападне – са те стране. Али управо у време кад је требала да отпочне та офанзива, која је могла да буде кобна по Алтомановића, стигоше краљу Вукашину гласови о великој турској опасности с југа, и он мораде на брзу руку враћати војску и кренути и сам натраг, у источну Мађедонију.

Маричка погибија

Краљ Вукашин је, колико се по његовим поступцима даде судити, био војничка природа и човек без много обзира, док је његов брат Угљеша имао интелектуалног интереса и показивао извесних дипломатских способности. Познат је нарочито као помагач манастира. У Светој Гори, куда је и лично одлазио, он је обновио манастир Симопетру и обилато помагао Хиландар, у коме су били сахрањени његов таст ћесар Војихна и његов мали син Угљеша. Познат је и као помагач Арханђелова Манастира код Габрова. Настављајући везе које беше почео 1364. год. васељенски сабор у Серу, он живо ради да измири обе цркве, српску и грчку, и да оствари политички савез са Византијом. У том послу помаже га охридски архиепископ Григорије, као и друга свештена лица, која су тешко осећала цариградско проклетство. Угљеша се није устручавао да Душаново проглашење царства и патријаршије призна као неканонично налазећи да нема нарочите потребе бранити установу царства које се и онако срозава. У осталом, и неки савремени српски духовни кругови мислили су као и он. Настављач житија архиепископа Данила пише, како је цар Душан поменуто проглашење извео "како не подоба", а "не по закону ни са благословом цариградског патријарха, како треба". Угљешина помирљивост била је израз несумњиве политичке потребе. Он је јасно видео све веће јачање Турака и све непосреднију опасност од њих. Од српских династа он им је први био на ударцу. Али његова помирљивост тумачена је у Цариграду не толико као политичка мудрост колико као нарочита слабост и с тога су преговори о измирењу ишли врло споро; Грци су, на име, мислили да могу постављати услове и теже врсте. Тек у мају 1371. дошло је до коначног објашњења. Васпостављено је јединство између обе цркве, на штету, наравно, пећске патријаршије; али тај споразум није обавезивао све Србе него само поданике Угљешине, а сем тога био је и сувише припреман. После четири месеца нестало је и Угљеше и његова дела; остало је само уверење, да ствари треба довести у ред.

Још се не може са поузданошћу утврдити како је дошло до српског похода против Турака у јесен 1371. год. Да се тај поход није спремао из раније најбољи је доказ у том, што је краљ Вукашин са сином Марком, јуна месеца, дошао с војском под Скадар, да одатле, с другим савезницима, делује против Николе Алтомановића. Ма како кратак тај би поход, с повратком у Маћедонију, имао трајати најмање до краја лета. Али, с друге стране, један наш писар из тог времена, монах Исаија, пише изрично, да су Вукашин и Угљеша кренули "на изгнање Турака". Да је офанзива предузета од Срба види се јасно и по том, што је бојиште било ван српске границе. Највероватнија ће бити претпоставка, да је деспот Угљеша био обавештен о неким дотле ненаданим турским припремама или о некој веома повољној прилици за нападај, па да се решио да Срби њих предухитре или да искористе прилику. Тако се може објаснити нагли Вукашинов повратак и српска офанзива. Изгледа да је Угљеша хтео да напане Турке у самом Једрену, за време отсутсва цара Мурата у Малој Азији. Срби су доиста продрли до близу Једрена, у шумовити крај Чрномена (сада Чирмена), на Марици. Али ту их 26. септембра 1371. снађе страховит пораз. Он је дошао као последица једног ноћног препада, у коме су Срби потпуно изгубили главу. Српски калуђерски летописци приказују то као божију казну за поступак Мрњавчевића према цару Урошу; нарочито истичу да се чак нису могла наћи ни мртва тела Вукашинова и Угљешина. Српска погибија била је, доиста страховита, најбезглавија у целој нашој прошлости. Запамћена је добро и у народном предању тога краја и у народној епској поезији. Место борбе и данас се зове Срб-синдиги, т. ј. српска погибија; а у народној фразеологији узречица "однела га мутна Марица" потсећа на ту кобну борбу, кад је та река

Ударила мутна и крвава,
Па проноси коње и калпаке,
Испред подне рањене јунаке.

Народно предање казује, да су Вукашин и Угљеша, као тешко рањени, били поубијани после борбе од лакомих слуга или намерника.

Битка на Марици је један од најсудбоноснијих догађаја не само у хисторији српског народа, него и целог Балкана уопште. Ако и случајан српски је пораз био потпун; што га Турци нису одмах искористили у већој мери то је за то, што им се добар део војске није налазио у Европи и што и сами нису били потпуно свесни коликог је обима била ова њихова победа. У Маћедонији није било никог ко би могао задржати с успехом њихов већи налет; сви су били под утиском страшне погибије, која је снашла главног господара земље и најачег међу свима. У маричкој битки турска сила је сломила најопаснијег војничког противника на Балкану; у Тракији и Маћедонији она је после тога неоспорно главни чинилац. Пут за даља освајања био је отворен све до Мораве на северу и Неретве на западу. Србија је овим ударцем одједном сурвана у ред држава другог и трећег реда, којој је после тога не само недостајала снага недавног Душановог времена, него и вера у њу. Одмах иза овога делови дојучерашње царевине морају да траже наслона код туђих држава и примају на себе вазалске обавезе. Друге, оне у Маћедонији, постају турски подложници. Од те године почињу Турци да шире своју власт над Јужним Словенима.

Брзо развијена Душанова држава брзо је и пропала. Петнаест година требало је њему да од младог зетског краља постане моћни цар, 1331-1346., а тачно петнаест година требало је од његове смрти па до маричке катастрофе, 1355-1371. Разбијена у неколико малих области, нејаких по властитој снази не само за дела већег обима него и за успешан отпор против силног турског завојевача, Србија се држала у тешком напору још једно столеће, а извесне њене земље и нешто мало дуже: али, не више као држава смелих планова за будућност, него као болесник који се грчевито хватао да очува живот.

Српски пораз искористише први Грци и још у новембру исте године њихова је војска ушла у Сер. Акцијом је управљао солунски намесник Манојло Палеолог, доцнији цар. Где се склонила Угљешина удовица у први мах није познато. Поуздано је, да се тад покалуђерила (отад носи име Јефимија) и да је крај живота провела са кнегињом Милицом. Сахрањена је у манастиру Љубостињи.

Наскоро иза битке на Марици, 4. децембра 1371. умро је и цар Урош. Доцнија причања, настала можебити у вези са у нас познатим и популарним причањима из романа о Тристану, казивала су, да је краљ Вукашин лишио цара не само престола него и живота. А убио га је, говорила су најраспростраљенија причања и народне песме, у лову, на води, кад се цар сагао да се освежи. Наша црква је, на основу тог предања, огласила Уроша за мученика и узела га у серију својих светитеља. Његово тело, обретено тек 1584. год. у запустелом манастиру код Шареника, налази се данас у манастиру Јаску, у Срему. С њим је изумрла мушка линија српских Немањића. Симеонова лоза држала се још неко време у Тесалији. Симеонов син, "цар" Јован Урош, сматрао се више Палеологом него Немањићем и био је чиста калуђерска природа. Одрекао се власти већ 1381. год. и примио монашки чин; потпуно повучен, предан књизи и молитви, умро је као монах Јоасаф 1423. год. Најстарији српски Копорински Летопис говори са симпатијом о овој грани српске династије, налазећи како је она "ради наших грехова" лишена свог отачества. С Јоасифовом смрћу нестало је и ње.

Година 1371. претставља једну од најсудбоноснијих у историји Србије и Балкана. Смрт тројице владара цара Уроша, бугарског цара Јована Александра и краља Вукашина и страховита српска погибија на Марици чинили би и иначе важне датуме, али у овом стицају прилика они наговештавају кобни обрт среће хришћанских балканских држава.

Босна као краљевина

У лето 1353. умро је босански бан Стеван II Котроманић без мушке деце. Наследио га је с тога брат кнез Владислав, односно Владислављев старији син, тек петнаестогодишњи Твртко. Али кнез Владислав није дуго наџивео брата; у једној повељи из 1354. год. место њега издају потврду неких властеоских повластица млади Твртко и мајка му Јелена.

Кнез Владислав имао је довољно ауторитета, да после братове смрти узме власт; али кад је остала његова удовица сама, са два малолетна сина, њен је положај био много тежи. Она мора да против домаћих незадовољника тражи наслона код Мађара и ради тога путује на двор краља Лајоша. Шта је том приликом свршила код Лајоша не зна се поуздано, али сигурно биће да није била напуштена. Свакако, са појачаним ауторитетом, она је, одмах по повратку, још 1354. год. сазвала у Милама збор све Босне и успела је да на њему придобије за свог сина и династију најугледније великаше земље. Да је један део властеле требало задобијати поклонима и повластицама показује пример повеље дате кнезу Влатку Вукославићу. Њему се заклела банова мајка и сам бан са дванаест најугледнијих кнезова и великодостојника, да ће му остати сва имања и права, која је био добио од бана Стевана; да му неће судити бан чак ни онда кад би "допао које кривине или невере" док не дође кући, у Кључ, и док му не би судио збор све земаљске господе какав се и тада састао. О том, да је у Босни 1354. год. било извесних нереда знамо поуздано из закључака трогирске општине. Забринути због њих и нереда у суседној Хрватској решили су Трогирани да се обрати пажња на њихова градска утврђења, очевидно само с тога да им се не би десило какво непријатно изненађење. У чему су се састојали ти босански нереди не знамо поуздано, као ни њихов развој. Узрок за њих била је, највероватније, тежња властеле да се искористи смрт бана Стевана и кнеза Владислава и младост новог бана. Није немогуће, да је она напред поменута повеља кнеза Влатка акт измирења између њега и банске породице.

Наскоро после тога Твртко са мајком улази у активну политику у Далмацији. Сестра цара Душана Јелена, удовица Младена Шубића, почела је од септембра 1355. преговоре са Млетачком Републиком, да им, угрожена од Мађара, уступи своје градове Клис и Скрадин. Мађарски краљ Лајош употребио је против тога Твртка и његову мајку, која је била из Шубићеве породице и имала утицаја и у својој родбини и у осталој Далмацији. У те се борбе уплео и цар Душан помажући своју сестру. Он је чак упутио у њене градове и једно своје помоћно војничко одељење. У Скрадину, где је грађанство непријатељски дочекало српску војску, придружили су се Србима и Млечани. Њима је српски заповедник, Ђураш Илић, по ранијој наредби царевој, и предао град, одмах на почетку 1356. год. Клис су, међутим, марта месеца заузели Мађари, пошто су српску посаду били потпуно затворили у тешко приступачном граду. Твртко и његова мајка радили су за Мађаре и имали су несумњивих успеха придобивши неколика града. Али кад је 1356. год. дошло до велике борбе између Млечана и Мађара за посед Далмације бан Твртко не изгледа да је био много активан. О његовом учешћу нема никаква нарочитог помена. Напротив. Има несумњивих доказа да је још крајем те и почетком идуће године дошло до отворених несугласица између њега и краља Лајоша. Известан део босанских великаша одмеће се од Твртка и прилази Лајошу, а на босанско-мађарској граници долази до борби, за које Мађари приписују иницијативу самом Твртку. Да се односи погоршавају допринео је знатно нови босански бискуп, Мађар Петар Сиклоши, који је био потврђен у фебруару 1356. Он је на своју нову дужност долазио с писмом папе Иноћентија VI, упућеним мађарским доминиканцима, у коме се позивало на крсташки рат против Босне и Србије. То писмо је било чист политички акт, стављен на расположење краљу Лајошу за његову намеравану офанзиву према Србији. Босна је у њ ушла узгред, по традицији, у колико Мађарима затреба да се тим позивом послуже против ње за своје интересе. Бан Твртко није био задовољан новим бискупом и потакао је Ивана, лектора босанске католичке цркве, да иступи против њега. Бискупу је, међутим, пала у руке преписка између бана и лектора, те он, убрзо, даде Ивана ухватити и затворити. Заплашен краљевим успесима против Млечана, а видећи да у земљи има противника и код властеле и

код клира, Твртко одлучи да се измири са Лајошем. У лето, пре 17. јула 1357., дошло је до споразума. Твртко је морао уступити Мађарима западни део Хума до Неретве, да ови заокругле своје нове тековине у Далмацији. Твртко је, дакле место награде за своје раније помагање Мађара на тој страни морао да одвоји још и један део свог подручја, тобоже као мираз уз краљеву жену Јелисавету. Ми из тога закључујемо, да је до разлаза између Лајоша и Твртка дошло понајпре с тога, што је Твртко за своје услуге тражио неку награду у Далмацији, не гледајући радо сувише јако учвршћивање Мађара и на тој страни, дуж целе његове западне границе, кад их је већ као тешке суседе имао и на целој северној страни. Уговор је даље предвиђао, да Босна признаје врховну власт Мађарску, да помаже Мађаре у ратовима и да на краљеву двору, као нека врста талаца, стално живи или бан или његов млађи брат Вук.

Са Хумом заједно Твртко је уступио Мађарима и Завршје; односно признао је прилазак његових господара Хрватинића и Степанчића под мађарску заштиту. Према повељи Лајошевој од 27. маја 1358., којом је краљ примио под своју заштиту Дубровачку Републику, босански бан је имао бити и новчано оштећен. Иако га Лајош ту назива "својим верним" клетвеником, он ипак тражи да Република не плаћа Твртку него њему оних 500 перпера стонског дохотка, који су давани годишње. У исти мах краљ се обавезао и да ће бранити Републику од српског цара и босанског бана. Као краљев легат, који је имао да прими од Дубровника заклетву верности био је одређен босански бискуп Петар, "наш саветник", како вели у свом писму за њ сам Лајош.

Да односи између Твртка и Лајоша после тога нису могли остати много пријатељски разумљиво је само по себи. Твртко се понашао као увређен и трудио се да у Босни ојача свој положај помажући народни елеменат који је био антикатолички и антимађарски. То је дало повода Лајошу да оптужује Босну због јачања јеретизма у њој, и да 1363. год. крене две војске против ње. "Небројена множина јеретика", каже он у једној својој повељи, доводила је у опасност праву веру, и с тога их је требало искоренити. Једну војску водио је лично краљ Лајош. Она се кренула долином Врбаса, у жупу Пливу, и допрла до града Сокола, где је почела опседање прве недеље јула. Али је ту и застао. Твртков војвода Вукац Хрватинић са успехом се одупро краљу и одбранио град. Као награду за то Твртко му је поклонио читаву Пливу с тим градом. Отпор који је дат краљу мора да је био веома јак, пошто је Лајош брзо прекинуо даље ратовање. Већ 13. јула он се, на повлачењу, налазио крај Сане, а 19. јула стигао је у Вировитицу. Другу мађарску војску водио је острогонски надбискуп Никола. Она је ишла долином Босне и допрла до Сребреника, па је ту застала, као и она војска под Соколом. Под тим градом пало је много Мађара, а забележен је и губитак материала. Међу осталим стварима нестало је чак и краљевског печата, који је носио надбискуп као његов канцелар. Овај поход, који је по свој прилици почео нешто касније од првог, завршио се, исто са неуспехом, у септембру месецу. Победа Тврткова била је потпуна. Она је обратила на њ пажњу осталих суседа и дигла му је углед. Наредне године, 7. септембра 1364., он је с мајком и братом добио млетачко грађанство. Од ове победе Твртко нема више вазалског става, а и Млечани га зову босанским баном само "по божијој милости".

Али брзо после тог успеха Босна постаде поприште грађанског рата. Прави узрок његов још није сигурно утврђен, али је раздор почео из саме банове куће. Млађи брат његов Вук, можда заражен примерима из суседне Србије, а можда вођен и неким начелима и личним разлозима, одметнуо се од брата и са једним делом властеле дигао праву буну. Та побуна је избила после 4. фебруара 1366., али је пометња у земљи почела и раније. Дубровчани су се нарочито тужили како је у земљи нестало оне безбедности, на коју су раније њихови трговци били свикли, и да су на дневном реду грабежи и пљачке. Бунтовници су с почетка имали велике успехе. Банова мајка и бан Твртко бише протерани из земље, а за новог господара проглашен Вук. У невољи, Твртко се обратио мађарском краљу. Лајош се, мимо очекивања, одазвао, и са његовом помоћу Твртко се вратио у земљу. Све је ишло доста брзо. Већ 29. марта писао је о том свему Твртко у Млетке, а у писму се, према свом новом односу, потписао "бан босански по милости божијој и господара нашег краља Лудовика". Мађарски краљ помогао је Твртка по свој прилици с тога, што је хтео да очува ауторитет легитимности и што Вуков покрет није обећавао нарочите користи за Мађарску.

Присталице Вукове биле су, на име, противници мађарског утицаја, а наилазили су на извесне потпоре и код Срба у Рашкој.

Твртку је требало дуго времена док је смирио земљу. Његове борбе с одметницима провлачиле су се све до 1369. год. У тим борбама он се показивао чврст и одлучан. Против њега била је створена врло моћна опозиција, у којој се налазио, међу другима и његов синовац Дабиша, војвода Пурћа, и мало касније и угледни хумски господар Санко Милтеновић. Одметнике је помагао Никола Алтомановић, који је и распиривао страсти. Он је лично највише утицао, да се Санко одметне. Борбе између Твртка и одметника трајале су најдуже на источној страни, дуж Алтомановићева подручја. Твртко је постепено рашчишћавао земљу и, најзад, притерао Вука да се потпуно повуче. Бежећи испред брата побеђени Вук се склонио на дубровачко земљиште. Уплашени Дубровник позвао је одмах у госте Твртка, да овај не би помислио како они у граду имају каквих веза са бунтовником, а у исто се време понудио и да посредује међу браћом. Твртко је био склон за споразум, и дошао је јуна 1367. у Дубровник, али се Вук бојао братове освете и уклонио се с њихова подручја. Најдуже је трајала банова борба са Санком. Дубровчани су цело време пријатељски опомињали Санка да се окани веза са Николом Алтомановићем. Али је овај остао упоран. Видео је пред собом Николине успехе и надао се његовој победи. Николи је, на име, после борбе од скоро годину и по дана, средином новембра 1368., коначно потиснуо своју стрину Гојиславу Војновићку и натерао је да се спасава на дубровачко тле. Бан Твртко, који је био на њеној страни, није могао да је одржи. Видећи то, Санко се решио да остане уз Николу. Твртко је онда, кад дубровачка посредовања нису успела, после доста чекања, напао Санка и потиснуо га. Овај се, као и толики други, спасао у Дубровник. Љут Твртко, каже дубровачка традиција, стигао је с војском до њихова града тражећи одметника, али га Дубровник није издао него је почео стара посредовања. У том је имао успеха, јер је Санко умро помирен са бившим господарем.

Овакво понашање Алтомановићево довело је до сукоба између њега и Твртка. Кад су непријатељства формално почела није познато, али су трајала доста дуго. Алтомановић, прек и безобзиран, био је у то исто време дошао у сукоб и са Дубровачком Републиком. Он је тражио ни мање ни више него да се њему плаћа светодимитарски доходак, који је припадао само краљу или после цару. То и извесни гранични спорови изазвали су сукобе. Бан Твртко нашао се, природно, на страни Дубровника. Међутим, кад је 1370. уговарао мир са Алтомановићем он није успео да њим обухвати и Дубровчане. Ови су с тога 1371. год. били присиљени да се против ужичког господара придруже коалицији Балшића и краља Вукашина. То што бан није успео да изради мир за Дубровчане говори уједно за то, да није био у положају победника, који би натурио своје услове, него да је по среди био неки споразум, у ком се, у даном моменту, постизавало само оно што се могло постићи. По свој прилици на обе стране призната су само стварна стања.

Жупан Никола Алтомановић озбиљно је рачунао са могућношћу, да сам дође на српски престо. После Вукашинове погибије он је од српских великаша био свакако најмоћнији. Његова област хватала је од Рудника до мора. Од кнеза Лазара био је свакако моћнији, јер му је крајем 1371. или почетком 1372. успео да преотме Рудник. С владарским амбицијама у вези биће Алтомановићева предусретљивост према папи и католичкој цркви и дозвола да се на његову подручју у Руднику, могу подићи два католичка манастира. Још више показује ту његову амбицију тежња, да се дочепа царског Призрена, који су после Вукашинове погибије били посели Балшићи. Николин покушај да се град отме препадом није имао среће.

Такве тежње и његова младићска силовитост створили су Алтомановићу непријатеље на све стране, у Босни, у Дубровнику, у Зети и у самој Србији. Главни супарник у Србији био му је кнез Лазар. Ожењен једном Немањићком, из линије Немањина сина Вукана, и Лазар је имао амбиција да преузме власт у Србији после Урошеве смрти. Немоћан да сам сузбије дринског господара он је почео да окупља савезнике. У првом реду помишљао је на бана Твртка, кога је Никола био злом задужио. Хтео је да се приближи и мађарском краљу. М. Орбини, који о односима између Алтомановића и кнеза Лазара зна доста ствари, казује да се Лазар обавезао краљу Лајошу на плаћање 10.000 фунти сребра и

да му је обећао верну службу. Обавештен о Лазаревим корацима жупан Никола се уплашио и почео је и сам да тражи савезнике. Млетачка Република изишла му је на сусрет и, с намером да га добије као помагача против Мађара, посредовала је да дође до измирења између Николе и Балшића. Али ти преговори нису довели до неког конкретног резултата. Током 1373. год. Алтомановић је подлегао. Мађарски краљ одазвао се Лазаревом позиву и упутио Николу Горјанског са 1.000 копљаника, да се придружи босанској и Лазаревој војсци. Толикој сили Никола није могао одолети. Противници су га ухватили у Ужицу и предали на чување Стевану Мусићу. Овај је младог жупана дао ослепити. Изгледа да је после тога Алтомановићу дата нека мала област, у којој је живео. Неки жупан Никола – мисли се да је он – помиње се као жив још 1395. год.

Његове јужне области Требиње, Конавље и Драчевице поселили су у јесен 1373. год. Балшићи, свакако после Николина слома. Том приликом свратио је Ђура Балшић у Дубровник, да направи срдачнијим везе са новим суседом. Остали делови Алтомановићеве државе бише подељени између Твртка и Лазара. Рудник и источни део жупанових земаља доби кнез Лазар; а западни, с Милешевом, Пријепољем, Оногоштем, Подрињем и Гацком доби Твртко. Тако босанска држава пређе старе границе Дрине и помери их све до иза Лима, обухвативши највећи део подручја старе Рашке.

У Твртка су се, за то време, зачели и јачали крупни планови. Мађарски краљ, Лајош Велики, беше у новембру 1370. год. постао и пољски краљ и тежиште своје политике беше од тада пренео с Балкана на северне границе своје краљевине. Заузет новим проблемима мађарско-пољске сарадње и, после, питањима Италије, своје анжујске отаџбине, он је показивао све мање интереса за балканске ствари или их је схваћао као питања споредније важности. Бистри бан Твртко осетио је то. Он је за ово време већ био сазрео човек, са довољно искуства и са сигурним судом о својој вредности. Његова политика добија очевидно шире концепције. Још раније, 1370., он је био ушао у везе са краљем Вукашином и хтео нешто да постигне брачном везом између своје Шубићеве родице и Вукашинова сина. После погибије Мрњавчевића и смрти цара Уроша у њега се јавила нова мисао. Он је непосредни потомак Немањића; његова рођена баба, баница Јелисавета, жена Стевана I Котроманића, била је кћи краља Драгутина. По женској крви он је, дакле Немањић; и зашто да он, несумњиво вреднији од свих осталих претендената, не седне на престо српске државе? Најопаснији такмац по снази, жупан Никола, бива срушен. Други такмац, кнез Лазар, није му се чинио тако опасан. Он је, пре свега, био слабији од њега. Твртков земља била је скоро два пута већа од Лазареве. Друго, Лазарево легитимно право на наследство Немањића било је слабије од његова. Лазар је своје право могао имати само по жени, док је Твртко своје носио сам; осим тога, Твртково је по степену сродства било много ближе. Он је био унук једног краља, који је владао; док је књегиња Милица била праунука линије Вуканове, која је остала споредна.

Да је Твртко већ тада имао планова, који су ишли ван обима локалне босанске политике, види се понајбоље из његове женидбе, 1374. године. Његова жена била је Доротеја, кћи бугарског видинског цара Страцимира. Отац банове невесте беше 1365. год. савладан од Мађара и одведен са породицом у ропство, у један хрватски замак, у Босиљеву. Тада је, вероватно, бан Твртко први пут чуо за своју будућу жену. Кад су Бугари преотели од Мађара Видин, у друштву с влашким војводом Владиславом, враћен је Страцимир поново у своју земљу, око 1370. год.; и то су га вратили Мађари, да би помоћу његовом сузбијали трновског господара Јована Александра. Страцимир је прво време остао под врховном влашћу краља Лајоша. Он 1371. заузима Софију и почиње дугу и љуту борбу против цара Јована Шишмана, наследника Александрова. Без извора данас је тешко рећи, који су мотиви руководили Твртка у овој женидби – али једна идеја се намеће готово сама од себе. Један пријатељски фронт, који би обухватао Босну, Србију и Бугарску, као што је појава ове 1374. год., није обична и случајна ствар; а колико је био потребан у време, кад је с југа надирао један опасан непријатељ, душманин свих балканских народа, није нужно посебно истицати. Чак и у односу према Мађарима овај заједнички фронт могао је само бити од користи. И Страцимир и Лазар и Твртко били су вазали Мађара само из нужде; Страцимир и Твртко чак и присиљени. Уједињени јаком пријатељском везом они су могли и у том односу добити слободнији замах и по потреби једног дана, без много опасности, бити

решени свих непријатних обавеза. Рад на што тешњем пријатељству између три слободне словенске државе могао је бити само од користи и Твртку би служило на част, ако је тако рано уочио ту потребу. Нема сумње, да је та женидба с кћерју једног цара требала Твртку и ради личног престижа. Орбини прича, да је Доротеја постала нека врста дворске даме (,damigella’) мађарске краљице и да је Твртко био упозорен на њу с те стране. Свадба је била у Босни или близу ње, у неком непознатом месту, где се налазила црква Св. Илије (можда Иљинци). Том приликом бан се већ био измирио са својим братом, који је, с мајком заједно, присуствовао свадби. Венчање је извршио бискуп Петар Сиклоши. Као награду за тај његов чин и за врло велику ревност, коју је показивао за цркву, Твртко је поклонио каптолу босанске епископије велики посед Јелшавицу, који се налазио близу њеног дубничког имања. Мало касније, ради својих заслуга за веру, 23. јануара 1376., Петар је постао надбискуп ђурски.

Сад је остајало Твртку, да уреди своје питање и у Србији. Један добар део старих рашких земаља, са неколико важних хисториских места, био је у његовој власти и он је као њихов господар имао још један разлог више, да се јави као српски претенденат. Кнез Лазар је његов савезник и мађарски вазал. У ствари човек уман и од реда, он није хтео да снагу расипа, него је свима средствима радио, да ојача свој положај пријатељством и споразумом са свима суседима. Ради тога сва његова акција иде за тим, да по могућности не отвара ниједно ново спорно питање. У осталом, он је имао доста муке док је, и то тек помоћу савезника, савладао Николу Алтомановића. Куд би сад да улази у борбу са човеком који би био још опаснији? Лазар је, нема сумње, имао владарских амбиција. Син Принца Хребељановића, дворског логофета цара Душана, сам васпитан у дворској служби код царева Душана и Уроша, ожењен Милицом, кћерју кнеза Вратка, из породице Немањића, он је те тежње и показивао. Полагао је на то да се сматра као легитимни пријемник владарских права и традиција Немањића, и деловао је, доиста, у том правцу. Међутим, знао је добро да законски на престо Немањића има више права Твртко него он. Твртко је био унук Јелисавете, кћери краља Драгутина; наследник, дакле, по непосредној линији и од лица, које је владало, док је Лазар изводио своје право по жени, која је потицала из споредне линије.

И код Лазара и код Твртка има потеза далековидније политике, која иде за тим да прибире и окупља снаге. Кнез Лазар је то нарочито постизавао помоћу родбинских веза. Читав низ српских великаша и суседа постали су његови зети. Челник Муса, чија се област налазила пре око Звечана, а после око Брвеника, узео је Лазареву сестру Драгињу. Моћни господар Косова, под чију ће власт пасти и оба царска града, Скопље и Призрен, један од старинских великаша Србије, Вук Бранковић венчао се са најстаријом Лазаревом ћерком Маром, за коју народно предање са разлогом каже, да је била веома поносна на тај брак. Умна и књижевно васпитана Јела удала се за Ђурђа Страцимировића Балшића. Друге две кћери удао је Лазар за суседе; једну за бугарскога цара Шишмана, а другу за Николу Гару (Гаревића, Горјанског) млађег, мађарског племића, који је знатно утицао на послове у јужним крајевима Угарске. "Лазар није био врховни господин српског кнежева", каже добро К. Јиричек, "него само старешина породичног савеза, чији чланови беху његови зетови Вук и Ђура".

Да докрајчи непријатељство које је постојало између српске и грчке цркве, које је настало поводом прогласа српске патријаршије, Лазар је решио да тражи измирење. Српски црквени кругови, под утиском распадања царства и маричке катастрофе, све су више дизали глас да бачено проклетство с грчке стране на цара и патријарха није било без дејства. Чули су се чак и гласови који су и осуђивали стварање царства на начин како је то Душан извео. У биографији патријарха Саве настављач житија архиепископа Данила каже чак изрично, како се цар "венчао на царство и изабрао себи патријарха Србина не по закону ни са благословом цариградског патријарха, како треба", него обилазним путем, с благословом трновског патријарха и охридског архиепископа. Светогорски учени старац Исаија, са бившим светогорским протом Теофаном и са Никодином Грчићем, за кога старо житије Исаијино каже да је био "силан у књигама", и са још два искусна монаха узеће на себе задатак да посредују. Успети није било тешко. Грцима није више претила никаква опасност од Срба; грчке области нису више биле у српским рукама и питање њихових цркава и црквених лица није се више постављало; а обојима је сад претила подједнака опасност од

турских завојевача. С тога се до споразума дошло доста лако. Цариградски патријарх са синодом признао је *српску* патријаршију (дакле не онакву, каква је пре била с титулом патријарха "Србима и Грцима") и пристао је да скине клетву. Два грчка изасланика дошла су потом са српским преговарачима у Призрен, отслужили ту службу у цркви и извршили измирење. То је било 1375. год.

Између Твртка и Лазара није, дакле, било опасности од трвења. Твртко је међутим био борбенији. После слома Николе Алтомановића њему је сметао и некадашњи Николин савезник Ђуро Балшић. Он је, према једном казивању покушао да се споразуме и с њим и имао је састанак на неутралном дубровачком подручју, на острву Локруму. После неуспеха тог покушаја Твртко је помогао Балшићеве незадовољнике у областима Требиња и Конавља, које Ђура беше добио од Алтомановића, и они почетком 1377. год. дигоше устанак. Твртков човек Красоје имао је са Требињцима састанак у Дубровнику и тражио је да Република јемчи својим суседима за бана, али се ова тога бојала из страха од Ђуре. Твртко је потом посео те области обећавши њиховим становницима чување старих права. Изгледа да је Балшић покушао освету са упадом своје војске у области Гацка, али без већих последица.

После успеха постигнутих против Алтомановића и Балшића решио је Твртко да своје дело крунише и видно. У Милошеву, над гробом Св. Саве, вероватно на Митров-дан 1377., крунисао се Твртко за краља "Срблнѥмь и Боснѣ и Поморих и Западнимь Странамь". Крунисање није извршено у Жичи, по старој традицији Немањића, по свој прилици за то, што се она није налазила у Твртковој власти, али је Милешево, са гробом Св. Саве, чији је култ међу Србима био већ знатно развијен, и као задужбина Немањића изабрано намерно да се нагласи то везивање за старо наслеђе. Од тада, он се, по обичају српских владара, назива Стефан Твртко; на свој двор доводи посебног логофета из Рашке и с њим српске краљевске обичаје; од Дубровчана прима 2.000 перпера светодимитарског дохотка који су они дотле плаћали српским владарима.

В. Клајић је тврдио, да је краљ Твртко својим крунисањем "узвисио досадању бановину босанску на *самосталну краљевину*". Нама се то не чини вероватно. Ма колико да је мађарски краљ био заузет питањима северне политике, ипак не би бар без протеста, пристао, да се његов дојучерашњи вазал на тако прост начин реши својих обавеза према њему. Твртку, по нашем мишљењу, није ни требало, да једним актом против мађарског краља ствара себи дипломатске кризе и заплете. Он је, у ствари, био независан владар; водио своју политику и радио у земљи једино оно, што је он хтео. Формално признавање мађарске врховне власти уштеђивало му је непријатности с мађарског двора и давало му могућности, да неугрожаван с леђа слободно развија своју политичку активност на западном делу Балкана. Да краљевска титула не искључује признавање туђе врховне власти ствар је довољно позната. Српски краљ Урош Велики и краљ Драгутин признавали су врховну власт Мађара; а у Бугарској су чак "цареви", као некад Светослав, а сад Страцимир били вазали мађарске круне.

Босна као стожер нове српскохрватске државе

Краљ Твртко је од 1377-1390. год. постигао неколико веома лепих успеха и направио Босну најважнијом државом тога периода на Балканском Полуострву. Србија, Бугарска и Грчка стајале су непосредно пред измахнутим турским мачем и нису имале слободног замаха. Заштићени њима, Твртко са те стране задуго није имао веће опасности и с тога је могао, несметан, да иде за својим циљевима.

За време млетачко-ђеновешког рата, 1378-1381. год., Твртко је проширио свој утицај на југу. Као млетачки вазали, Дубровчани су се били много уплашили за своје поседе и тражили су помоћи на све стране. Краљ Твртко им је, у часу озбиљне опасности, послао своје људе да чувају Стон. Кад су Млечани средином августа 1378. узели Котор и његов крај Дубровчани су употребили сва средства на мађарском двору, да тог свог старог такмаца оштете и на неки начин излуче из конкуренције. Предузимали су и све друге мере против њега гонећи му лађе и људе и спречавајући му сваки промет и трговину. У невољи, Котор се обратио за заштиту краљу Твртку. Твртко је, заиста, покушао да посредује у Дубровнику, па кад његово залагање није успело он се отворено ставио на страну Которана. Ови су му, као цену за помоћ, понудили свој град и његову област. Али пре него што је Твртко морао предузети какву већу акцију дошло је до пораза млетачке флоте код Поле (7. маја 1379.) и до которске предаје мађарском краљу. Твртко после тога није могао предузети ништа, а да не дође у отворен сукоб са Лајошем. Једино је одлучно ставио до знања, да не би могао дозволити да Дубровчани, као евентуални мандатори мађарске круне, поседну которски град. А ови су то желели да постигну из много разлога, али првенствено с тога да би подредили једног опасног трговачког такмаца. Кад је Туринским миром 1381. год. Котор коначно припао Мађарима, Твртко није напустио свој план да га једног дана ипак добије, али се одлучио и на друге мере.

У њега је за то време потпуно сазрела мисао о стварању једне своје слободне луке. Дубровачко држање за време целе те кризе знатно је помогло, да он увиди, како је потребно да се Босна еманципује од дубровачког пристаништа. Котор је, у овај мах, изгледао изгубљен и сад је требало тражити нов излаз на море. Користи од тога биле би за Босну очевидне: њена би трговина процвала и ослободила би се дубровачких посредника; земља би, за сваки случај, имала слободну везу преко мора и у тешким временима не би морала тражити милост или добру вољу зависних дубровачких госпара; и најпосле Босна, као развијен организам, требала је своје морско пристаниште и из питања престижа. Место за своју нову луку краљ Твртко је изабрао у драчевичкој жупи, у заштићеном которском заливу, на северној страни Боке, где је он имао дугу своју обалу. У јесен 1381. год. његово бављење у Драчевици поспешило је одлуку и град је ускоро почео да се зида. У исто време, из трговачких, а вероватно и из политичких и стратешких разлога, Твртко је почео да подиже и град Брштаник код Почитеља. Тако су оба његова пута на море, и онај у долини Неретве и онај у Драчевици, имала да буду штићена градовима. У овом другом граду довршеном 1383., било је и мало краљево бродоградилиште.

У Дубровнику је та Твртткова одлука примљена с јеткошћу. Нови краљев град, у који ће бити упућена сва трговина Босне и Рашке, постаће несумњиво врло озбиљан конкуренат за малу републику. Њезино богатство, њезин трговачки значај и њезина, може се сублизу рећи, економска екзистенција зависили су понајвише од трговачких веза са балканским залеђем, а у првом реду од веза са Босном и Србијом. Није с тога никакво чудо, што је Дубровачка Република дала и осетити, да у тој намери Твртковој види очит акт непријатељства према себи. Ради тога односаји између Тврткa и Дубровачке Републике постају запети и без мало прелазе у непријатељства. Република се обратила чак и мађарском краљу са тужбом на Твртка, али се у Будиму, због пречих брига, на њу није много освртало.

У мостарском Бишћу, у благајском Подграђу, издао је 2. децембра 1382. краљ Твртко своју повељу о новом граду. Зазивајући св. Стевана, чијом благодати "сподоблнєнь бяхь вѣньца и чьсти и ксѵфетра царьска прьвяхь моихь родитель светяхь, господе срьбьске," и последујући "житих ихь и вѣрѣ и правиломь царьскимь," он тај свој нови град назива именом светитељевим. Данас је тај исти град познат још увек под именом Нови, или Херцег Нови, Castelnuovo. У њему је краљ био одредио, да буде сланица и трг за продавање соли. На силне молбе Дубровчана, да их не упропашћава и да не пориче обећања и повластице старе господе рашке, његових претходника, краљ се ипак донекле смиловао и дао им је писмену потврду, у тој истој повељи, "да не будеть у ωнωмь граду лхбо подь градωмь трьгь соли проданіа до вѣка." Али ова милост, вели краљ, трајаће само дотле, "доколе градь Дубровникь и властеле дубровьчсци сиіега не потворе и нѣкωмь невѣромь не изгубе ωни и нихь дѣтца и нихь послѣдни."

У то време, 11. септембра 1382., умро је мађарски краљ Лајош Велики. Његовом смрћу Мађарска је изгубила не само једног владара веће вредности, него и једину закониту мушку личност у династији. Његови наследници беху саме жене: удовица му Јелисавета, Твртковa родица, и две краљевске кћери Марија и Јадвига. Старија Марија беше верена са Сигисмундом Луксембуршким, сином чешког краља, а немачког цара Карла IV. Она је већ 17. септембра била крунисана за "краља" Мађарске. Краљ Лајош надао се, да ће успети, и иза своје смрти, одржати унију између Пољске и Мађарске. Али Пољаци, незадовољни мађарским режимом, поставише младом веренику врло тешке услове: међу осталима и тај, да мора стално живети у Пољској. Кад је он то одбио, Пољаци изабраше за своју краљицу млађу сестру Јадвигу, која беше верена са Вилхелмом, сином аустриског војводе Леополда III; и одвојише се тако од заједнице с Мађарском. Да то није ишло без тежих заплета и криза разуме се само по себи. Али још теже кризе насташе у области краљице Марије. Мађарско племство јавило се са великим прохтевима против власти жена и нарочито против власти главног краљичиног доглавника, палатина Николе Гаре. Главни противници новог режима међу Хрватима беху Хорвати, – Павле, загребачки бискуп и Иван, мачвански бан, – и њихов ујак Иван Палижна, приор вранског манастира код Задра. Они доскора пређоше у отворене противнике краљичине и окупише око себе велик број бунтовника. Против краљице Марије они стадоше на страну њеног супарника, Карла Напуљског, који је претендовао на мађарску круну као најближи мушки сродник умрлог краља. У Мађарској и Хрватској настадоше смутње и борбе, као кад је, око сто година раније, пред изумрће Арпадовића, требао да мађарски престо заузме Карло Мартел или син му Карло Роберт.

Краљ Твртко је схватио значај овог положаја и хтео је да се довољно спреми за сваки случај. Већ у децембру 1382. његови су људи покушавали неке политичке преговоре са Дубровником, али нису наишли на повољан одзив. Дубровачки хроничари причају, да је краљ тада тражио од Републике једног човека, који би био врховни надзорник свих његових градова и тврђава. Радило се сигурно о неком добром познаваоцу тврђавне технике, врло лепо развијене у Дубровнику. Дубровчани, који су видели да се краљ спрема на неку већу борбу, нису смели да пристану на ту понуду. Они су се озбиљно бојали да босански краљ, који је био јака личност, не угрози њихове слободе и не предузме какву акцију. С тога су чак дали иницијативу, да се створи одбранбени савез далматинских градова, уперен у главном против Твртка. Ти њихови поступци изазвали су краљеве привредне санкције и поново веома затегнуте односе. Као природног савезника Твртко је гледао Млечане. Од њих је тражио прве бродове за своју малу флоту и добио је 1383. год. као адмирала, с одобрењем владе, Млечанина Николу Басеја, један потпуно опремљен брод и дозволу да му се у њихову арсеналу направе још две лађе. Исте године, 30. јула, краљ је са својим наследницима добио као признање, млетачко грађанство.

Твртковe везе са Млецима и спремање босанске флоте беше нарочито узнемирило Дубровачку Републику, па и сам мађарски двор. Овај је о том несумњиво био обавештен од далматинског бана, а можда и од Дубровчана, који су врло вероватно ствар приказивали озбиљном и опасном и одређеном сигурно против мађарских интереса. Мађарска, у којој су већ избијали устанци и где су људи на доста страна били накострешени и готови на борбу, није могла остати незабринута ради држања босанског краља. С тога посланици краљице

Марије пребацују Млетачкој Републици, што помаже оружање Твртково и опрема лађе за његову флоту.

На основу данас познатих извора не може се тачно рећи да ли је и у колико је Твртко лично имао учешћа у првим мађарским нередима. Лајош је некад искористио његову младост и узео му Хум; не би сад, с тога, било никакво чудо, да Твртко искористи младост његове кћери и одузме нешто од мађарског поседа. Његово оружање 1382.-1384. год. долазило је добрим делом ради тога, што се спремао с једне стране на борбе с Балшићима, а још више за акцију у Далмацији. Ми не знамо данас поуздано, ради чега се врански приор, Иван Палижна, одметнуо од мађарске краљице и нећемо с тога почетак његова покрета доводити у везу с агитацијом краља Твртка, по што то ничим не можемо утврдити. Али је несумњиво, да је Твртку, кад је чуо за тај покрет, дошла жеља да га искористи за своје јачање. Његова посланства и поруке Млетачкој Републици 1383. год. ишла су за тим, да тамо нађе потпоре за сваки могући случај будућности. Код извесних далматинских градова опазило се још у јесен 1382., да се боје колико Млетака, толико и Твртка; а у даљем низу догађаја та је бојазан постојала све већа. Млеци су једно време били приправни да ступе у озбиљне преговоре о савезу с Мађарима, у лето 1383., али су од тог одустали, кад су добили сигурне поруке, да краљ Твртко има своје неке планове и да би, можда, у скоро време требало доћи с њим до сукоба. Опрезни, Млеци с тога напуштају преговоре с Мађарима, а Твртка помажу са задњом намером, да се, у борби између њега и Мађара, посредно освете овим другима за недавно непријатељство, а и да се сами окористе.

Нема сумње, да је Иван Палижна, решен на борбу против Мађара, потражио помоћи у суседа и да је ступио у везе с Твртком. Може бити, да су му војна спремања Тврткова давала наде, да може успети и храбрила га у отпору. Али босански краљ није му послао никакве стварније помоћи и Палижна је у први мах претрпео пораз. 28. октобра 1383. дошла је Врана у руке краљичиних људи. Да ли се Палижна после тог неуспеха склонио код Твртка не знамо поуздано, али није немогуће. За Твртково држање, не много пријатељско према својој родици и њеној деци дају довољно примера узнемиравања Сплјета од његових људи, војна спремања на копну и мору и понашање војводе Вукца, који је с Твртковим знањем присвојио крајем 1384. град Гребен, некадашње добро Вукославића (односно Стипанића), које је било уступљено Мађарима. На мађарском двору учинило се као потребно спречити такве случајеве и спасти краљевину од тежих удараца са те стране. С тога краљице ступају у непосредне преговоре с Твртком. Палатин Никола Гара, некадашњи сусед краљев у Мачви и савезник против жупана Николе, после чак и кум Твртков, беше узео на се, да се нагоди с краљем. Ради тога је дошао у Босну, краљу на ноге. Мађари су понудили краљу Котор и околину, али под уветом да га добију као сигурна пријатеља. Твртко је на то пристао и 28. марта 1385. дао је о том и писмену потврду.

Кад су Млечани добили вест о том, да је постигнут споразум између Твртка и Гаре и да је краљица пристала да уступи Котор, одлучили су они 20. јула 1385., да упуте Твртку једног свог човека који би израдио код краља повељу, да њихови трговци уживају и даље сва она права и слободе, које су имали дотле. У Сутјеси, у свом краљевском двору, одобрио је Твртко 23. августа молбе Млечана. У том његовом писму он каже, да је само "dei gratia rex Rassie, Bossine, Maritimarumque parcium," а да је Котор "вечно" добио ‚per gratiam largiflue dei disposicionis et preclarissimo sororis nostre domine regine Ungarie.’ О неком његовом вазалском односу према краљици нема, како се види, ни речи. По нашем уверењу, ово мутно доба иза смрти Лајошеве било је време, кад је Твртко дефинитивно постао самосталан владар. Извесне потезе самосталне политичке акције он је правио и пре тога; – Твртко је, уопште, био природа своје воље и увек је тежио да своје послове сређује сам; – али дефинитивну одлуку, да иступи као самосталан владар, као краљ *раван* мађарском, он је донео онда, кад није било некакве опасности, да му то Мађари могу оспоравати. Тај прекид није ни овог пута био груб; горње изјаве, које је дао Николи Гари казују јасно, да је Твртко још увек имао извесних обзира, свеједно да ли су они били више политичке или тобоже сродничке природе.

Између Твртка и Балшића нису никад били срдачни односи. Као два непосредна суседа извесних области, које су у општем распадању српске државе биле остале без

господара, они су се јављали као такмаци за добит и врло су брзо дошли у сукоб. У времену од 1375-1377. између њих је постојао спор о посед области Требиња, Драчевице и Конавља, који се пооштрио нарочито од оног времена, кад је Твртко почео да показује несумњив интерес за Котор. Балшићи су држали, да су они и по старим везама и по свом географском положају, као зетски господари, свакако пречи наследници которске области него босански краљ и били су спремни, да то своје уверење бране и оружјем. Сад, кад је Котор доиста дошао под Твртkову власт, било је јасно, да ће се односи погоршати још више.

У лето 1385. дошло је већ до непријатељстава. Из тих дана има једно недатирано Твртково писмо упућено Дубровчанима, а писано под градом Спужем, сигурно на краљевом бојном походу против Зете. Занимљиво је, да је сам краљ Твртко замолио млетачку владу, да посредује између њега и Балше. Не би ли то био донекле доказ, да Твртко није имао у борби много среће? Или је то била увиђавност мудријега, који је желео споразум са суседом, са извесном спремношћу, да му изиђе на сусрет коликогод буде могао? Твртку је, види се, било много стало да дође до мира и он је о том писао Млецима ‚cum maxima instantia.’ У млетачком сенату та је Твртковa молба била радо прихваћена и 5. октобра изабрана су два њихова посланика, која су имала ићи Твртку и Балши и посредовати за "мир и споразум."

Али, док је Твртково писмо стигло у Млетке и док се тамо већало о посланству, преживљавао је Балша Балшић тешке дане у борби с Турцима. Северно од Валоне, одбијајући надмоћне турске чете, он је 18. септембра 1385. нашао јуначку смрт. Природна је ствар, да су због тога изостали преговори између обе завађене стране. Балшићи, задешени таквим ударом, стају за извесно време са непријатељствима, а Твртко сам не искоришћава њихову несрећу. Важни догађаји у Мађарској и Хрватској заокупили су његову пажњу више.

Прилике у Мађарској развијале су се све више у једну врсту анархије. Мађарска млада краљица, која је већ била верена за Сигисмунда Луксембуршког, по савету своје околине, напушта тај план и пружа руку брату француског краља Карла VI, Лују Орлеанском. То изазива напуштеног вереника на освету и у августу 1385. он са успехом продире у Мађарску. С друге стране, одметници Хорвати, са једним делом хрватског племства, раде отворено за кандидата напуљског двора, Карла Драчког, и 12. септембра исте године доводе га из Италије у Сењ, а одатле у Загреб. У шкрипцу, између две опасности, краљица Марија се враћа свом веренику и постаје његова жена; а да угоди опозицији Хорвата одузима моћном Гари палатинску част. Изгледало је чак једно време, да се беху обе краљице измириле и са самим напуљским принцем, Карлом, и признале га, у самом Будиму, као гувернера краљевине. У ствари, на све су се стране пплеле подле сплетке. Дочепавши се Будима и учврстивши се на новом положају Карло се крунише за краља и потискује и младу краљицу и њену мајку. Али ове, нарочито краљица мајка, препредене и енергичне, спремају освету. Позвавши краља у двор, на неки договор, оне су га у ствари довеле у већ спремљену заседу. Њихов човек, Блаж Форгач, пришао је, усред разговора краљева са краљицама, краљу иза леђа и задао му тежак ударац преко главе. Од те ране добивене 7. фебруара 1386. Карло Драчки је умро после две недеље дана. Краљева погибија узбуни све његове присталице. Хорвати дигоше праву буну и беху спремни и на најгоре. Сва Хрватска и Славонија беху запаљене. Да их колико-толико умире кренуше обе краљице у те области, и то најпре у Ђаково, где је било босанско бискупско седиште, а одатле на сигурније Гарино добро близу Осека. Неопрезне, краљице су на тај пут пошле с доста малом пратњом. Њиховим противницима, после крваве борбе, пође за руком, да на том путу краљице ухвате, а њине присталице, с Гаром заједно, на месту поубијају (25. јула). Тај препад извршили су, у главном Хорвати. После извесног времена заробљене краљице беху доведене у Новиград код Задра и заточене. Ту је краљица мајка, на очи своје кћери, била задављена средином јануара 1387., на глас да је Сигисмунд пошао да их спасава.

У исто време, кад се Сигисмунд одлучио на тај корак, спремала се и усташка војска да на јуриш узме град Загреб. Последње недеље фебруара пошле су тамо чете Ивана Хорвата и Ивана Палижне, којима се домало придружио и босански војвода Хрвоје Вукчић с братом Вуком. Нема сумње, да је он то могао учинити само по Твртковом пристанку. Овај се, дакле, одлучио на активну политику у Хрватској, желећи да из те мутне мађарске ситуације

извуче користи за своју државу. Почетком марта Загреб је већ био у рукама хрватске и босанске војске, а кроз мало времена готово и сва остала Хрватска и Славонија. У Мачви, где је Иван Хорват био до недавно бан, јавио се, исто тако, или је био изазван бунтовни покрет, који је живо помагао и кнез Лазар. Њему су ове прилике дале могућности, да се ослободи мађарске врховне власти и да покуша проширење својих поседа на северу. И у овом питању, дакле, није било разлике схватања између кнеза и Твртка.

Али у брзо се јавља мађарска ракција против браће Хорвата. Млечани, којима никако није ишло у рачун, да се напуљски двор учврсти и на источној страни Јадранског Мора, употребили су од неког времена сву своју вештину, да у Мађарској појачају странку Сигисмундових пријатеља. Мађари сами, осетивши опасност од побуне, прегоше да је угуше чим пре. Гарин син, Никола II, зет кнеза Лазара и нови мачвански бан, и храбри Стеван Короћ, бивши мачвански бан, поведоше енергичну акцију да освете дотадашње поразе и сломију бунтовнике. У борби код Черевића Гара, доиста, разбија Хорвате. Ивана, који се беше повукао у Пожегу, натера на предају и зароби; а другог Хорвата Ладислава, који се пожурио да доведе помоћне чете од кнеза Лазара, потражи у самој Мачви и разби у више сукоба. Док је Гара ратовао по Мачви утекао је Иван из свог ропства у Босну, да нађе помоћи и склоништа код краља Твртка.

Твртко је у ово време био већ потпуно опредељен противник краљице Марије. Као нови кандидат за мађарски краљевски престо би истакнут млади Ладислав, син убијеног Карла. По тог новог кандидата, ког је с хрватским бунтовницима помагао и Твртко, кренула је у другој половини фебруара 1387. г. једна хрватска депутација у Напуљ, на челу са загребачким бискупом Павлом Хорватом.

Потиснути у Славонији, хрватски бунтовници се почеше да купе око краља Твртка. У њ су полагали сву наду. Његов је положај био сличан донекле положају Павла Шубића на почетку XIV века. Као и Шубић и он је био најсилнији господар на јадранској обали, и господар, који је поред Приморја имао и Босну и тако са две стране могао да утиче на мађарске ствари. И као што је некад судбина Карла Роберта била готово у рукама моћнога Павла, тако је сада судбина принца Ладислава зависила од држања краља Твртка.

Први далматински град, који је у тој кризи пришао краљу Твртку, беше град Клис, огњиште Шубићеве породице. Грађани су понудили краљу свој град под уветом, да им призна сва права и повластице, које су раније добили од Шубића и уживали све до тада. 22. јула 1387. Твртко је оберучке прихватио понуду и дао посланицима и писмену потврду о том. Добивши тако, без муке, тврди клишки град, Твртко је одмах одлучио, да своје поседе у Далмацији прошири и да започето дело настави што скорије, док траје општи заплет. Чим је добио Клис Твртко је у њ послао своју војску и спремао се, да је одмах упути и даље. Сплећани, који су били први на ударцу, препадоше се много од те могућности. На дан 1. августа састаде се њихово градско веће и одлучи, да одмах пошаље у Босну свог грађанина, истоименог унука хроничара Миха Мадијева. Инструкција, која му је била издата, гласила је, да иде краљу и да га поздрави ‚cum omni humilitate', и да му препоручи град Сплјет, који га, после свог законитог владара, сматра за најважније лице. Ако буде краљ упутио своју војску против Сплјета, нека Михо настоји одвратити га од даљих непријатељстава указивањем на сплјетску оданост и на спремност, да изврше све његове наредбе сем оних које би их гониле на неверство према мађарској круни. Али пре него што је сплјетски посланик могао кренути на босански двор, већ 2. августа напала је босанска војска сплјетско подручје, не ударајући на сам град. Напад босанске војске није имао карактер правог рата; и Клајић има право кад верује, да је Твртко само "мислио чешћими провалами присилити Сплјећане, да се напокон за вољу мира и користи своје подложе врховној власти босанској."

Мало после покушаше присталице ослобођене краљице Марије и краља Сигисмунда, да узму чувени врански манастир од Ивана Палижне. На челу те лојалне војске беше нови врански приор Алберт де Лосок (од Лученца) и крбавски кнезови Будиславићи. Палижна, који је добро стајао у народу, спреми се на отпор, уздајући се сигурно и у помоћ својих пријатеља. И, доиста, 11. новембра провалила је Твртковa војска у задарски крај и силно га похарала. У плен је пало на 3.000 комада ситне стоке и на 1.400 крава и волова.

Противничка војска стукну одмах натраг, остави опсаду Вране и повуче се у Нин. "Ради множине и снаге босанских јеретика," писао је њен заповедник 17. новембра из Нина, "не могосмо остати у пољу, него се склонисмо у Нин, стари град верних". Твртковa војска сједини се после тога са Палижнином и пође одмах за непријатељем под сам Нин. Опсада тврдог нинског града трајала је све до средине децембра (до 17.), кад је била прекинута вероватно ради оштре зиме. Ово Твртково ратовање по Далмацији донело му је, поред војничког успеха и јачања личног престижа, још и град Островицу, и опет једно од старих Шубићевих седишта.

Твртко је, у то исто време, био активан и на источној и северној граници. Његовом и Лазаревом помоћу ојачани крећу одметници у нове борбе, које воде с променљивом срећом, али са осетном штетом за Мађаре. Нарочито је био опак њихов упад у Срем првих дана септембра 1387. Ражљућен вестима о том, Сигисмунд одлучи да се лично крене против бунтовника, као што се месец дана раније борио против њих под Гумником. Али овога пута, писао је он млетачком дужду 22. септембра, неће ићи само против одметника досад помињатих, него и против "босанског бана" (не вели краља), да "скрши њихову обест." Ипак није пошао. Место њега у борбу су кренули његови заповедници Никола Гара и Степан Корођ, којима је успело да потисну бунтовнике све до иза Саве; али у саму Босну нису смели да уђу. У тим борбама мађарски извори нарочито помињу учешће босанске и српске коњице, добро оружане, која је устаницима чинила велике услуге својим брзим маневрисањем. У ропство је, вели краљ Сигисмунд хвалећи "лавовску срчаност" својих верних, пао велик број "неверних и шизматичних Босанаца и Рашана."

Све је ово осетно утицало и на Твртковe успехе у Далмацији. Поједини градови, после пада Островице, бојећи се какве зле судбине, почеше да траже везе с Твртковим људима и да се на неки начин осигуравају унапред. У Трогиру се 26. и 27. децембра дуго већало и колебало шта да се ради. У оштрини расправљања дошло је до врло крупних речи и сцена, које су завршиле крвљу и мртвим главама. Народ се одлучи за Босанце и три вође странке краља Сигисмунда бише побијене, један чак на сред трга, 27. и 28. децембра. Остали једва успеше да побегну у Сплет.

Овај трогирски случај унео је у остале далматинске градове још више пометње и забринутости. С тога неки брзо одлучише, да моле краља Сигисмунда за што скорију помоћ. Већ у јануару 1388. ишли су с том мисијом на угарски двор представници Задра, Шибеника и Сплета. Једино Дубровник, захваљујући свом савезу са краљем Твртком, није имао никаква разлога за прибојавање. Он је, шта више, био успео да своје односе са Босном прикаже на мађарском двору као нимало нелојалне и да 28. октобра 1387. добије од краља Сигисмунда као неку дозволу и за даље везе. У својој повељи Дубровнику од тог датума пристао је мађарски краљ, да република може од људи из Босне и Рашке добијати земље и подручја, "изузевши само оне земље, које су остали краљеви Мађарске, наши преци, држали и поседовали".

На једном почетом путу Твртко није хтео да застане са половним успесима. Иван Палижна, који је постао његов намесник у старој хрватској држави, односно у Далмацији и пренео своје седиште у Клис, био је човек на кога се Твртко могао потпуно ослонити. Само његовој упорности имало се захвалити, да је бунтовнички покрет против краља Сигисмунда и краљице Марије остао у Далмацији жив и активан и да је, уз Твртковy помоћ, довео и до успеха. Са Палижном Твртко је добио у своју власт и знамениту Врану, а то је био добитак од несумњива значаја. И за Тврткa и за Палижну било је јасно, да они неће лако оставити неискоришћене лањске успехе. И, доиста, чим је мало попустила зима, 18. фебруара 1388. напао је Палижна поново сплетски крај и опустошио га, настављајући узнемиравања и доцније. Како мађарска помоћ није долазила, Сплет је са страхом ишчекивао шта ће да му донесу скори пролетњи дани. Трогирска општина, којој судбина блиског Сплета није могла бити равнодушна, покуша да посредује. Али није постигла успеха. Сплет је остао веран мађарској круни и краљу Сигисмунду. То изазва Тврткa на нове и одлучније кораке. Два његова посланика, војвода Влатко и Станоје Јелачић, пошла су средином марта у Клис, да још једанпут, пре новог ударца, понуде споразум далматинским градовима. Трогирани први и једини поздравише краљеве људе и поклонише им 50 либара у знак пажње. Остали

градови остадоше пасивни, надајући се сваки час каквом повољном гласу са мађарског двора.

Можда су их све у тој вери подржавале вести о успесима Сигисмундове војске против Ивана Хорвата и његових другова. У борбама против Хорвата неколико хрватских бунтовника би заробљено, одведено у Будим и тамо привезано коњима за репове, вучено по улицама и најпосле погубљено и рашчеречено. Тај језиви пример плашио је људе. Али, у самој Далмацији краљ није био у стању много да помогне. Он се у ово време налазио у великој новчаној кризи и није могао без тих средстава да мисли на озбиљну војничку акцију. Осим тога био је заузет у великој мери по њ неповољним обртом прилика у Пољској и Молдавској.

Краљ Твртко је улазећи у Далмацију био очевидно на чисто с тим, да ће морати наћи неки споразум с Млетачком Републиком. У Републици, која је држала страну Сигисмунду и Марији против напуљског кандидата, Твртков отпор није био симпатичан; али из много разлога млетачка сињорија није хтела да квари своје односе с њим. Али да се даде ипак знак извесног нерасположења, дошла је њихова доста хладна и резервисана порука на Твртков позив из 1388. год. да му упуте једног посланика на преговоре. Они, одговорило се из Млетака 9. априла, не виде потребе за то посланство; а осим тога у тим идењима тамо и натраг губи се много времена. Него, ако краљ има нешто да поручи Републици, нека он пошаље своје посланство, које ће бити радо и пажљиво слушано. Твртко је желео да Република упути њему једног поверљива човека, с ким би он могао прећи сва питања од важности. Његов посланик, који би дошао у Млетке, ма колико вешт, могао би говорити само о оном, што би било конкретно формулисано, а не би могао и за сваки евентуални обрт ситуације или за које узгред искрсло питање дати сигуран и обавезан одговор. За Твртка би било врло важно, да из непосредне дискусије могне добити пун утисак о свима резервама или деликатностима, које имају Млечани и према њему и према читавом положају уопште; овако, он је био упућен на туђ извештај и на обавештавање, које је из друге руке и увек лично обојено.

Кад преговори са Спљетом и са осталим далматинским градовима не успеше, одлучи Твртко да поново почне са нападима. У другој половини маја ударила је његова војска на спљетски крај и поново га опустошила. У исто време опремала се у Котору његова флота, где су чак грађене и неке лађе, да са морске стране помогне акцију копнене војске. Кад су чули те вести Спљећани се озбиљно уплашише и 10. јуна упутише Сигисмунду једног речитог фратра, да му изложи сву тегобу града и да тражи безуветну помоћ. Ако краљ не може да помогне, онда нека им бар дозволи, да се сами определе "без жига велеиздаје" или, ако то неће, нека посланик пред већем бољара, изјави на сав глас, да Спљећани скидају одговорност са себе, што ће, нагнати невољом, морати учинити оно, што им једино остаје за спас града, кад друге помоћи нема. Неки од пучана већ и сада напуштају град. Ако им краљ и великаши обећају помоћ, он нека изјави, да ће је Спљећани чекати најдаље до краја јула; а после тога ће поступити како за најбоље нађу.

Ма колико да су биле озбиљне молбе и поруке Спљећана, краљ Сигисмунд није ипак могао да им друкчије дође у помоћ, сем позивањем да верују и да устрају. Он је, истина, помишљао на то, да крене војску против Твртка и почео је био већ нека спремања у томе правцу; али је читав план био напуштен или ради других брига или ради недовољног одзива. Спљећани за које се, према горњим претњама, могло мислити, да ће после даног рока прићи Твртку и спасти се од даљих удараца, не поступише ипак тако. За будимски двор њих је везала дуга традиција, која је, познато, "друга природа" људи. Национално осећање у нашем смислу није код њих постојало, као ни код највећег дела других лица и општина Средњега Века, и Твртко им је, отуда, изгледао туђ, сублизу као и ма који други страни владалац. То, што је у њему текла и Шубићева крв, није за Спљећане вредело готово ништа. Једно, што ни сами Шубићи нису били нарочита спљетска симпатија; а друго, што је градско становништво те вароши, са веома развијеном правном свешћу, као код већине далматинских градова, у Тврткову поступку гледало ударање на "законитост" и све посматрало као отимачину моментално јачег. Најбољи доказ за све то пружа чињеница, да су баш они, само да би спасли стари ред, предлагали осталим далматинским градовима образовање једног

обранбеног савеза, у који би поред њих ушли и неки хрватски кнезови. Њихов закључак у том правцу донесен је 28. августа. Петар Зорић, спљетски грађанин, имао је да позове у савез градове Шибеник и Скрадин и хрватску властелу Нелипиће, Вида Угринића и, према потреби, крбавске кнезове. Савез је био јасно уперен против Палижне као Сигисмундова одметника и против краља Твртка. Њихов непосредни циљ имао би бити тај, да сви ти савезници сједине своје силе, да дођу у помоћ Спљету и онда одмах ударе на Клис и његова заповедника.

Овај спељетски предлог наишао је на повољан одзив и у јесен, 6. октобра, одржан је заједнички састанак Спљећана, Шибенчана, Скрадињана и претставника властеле Нелипића и Угринића у скрадинској цркви Св. Катарине, где је уговор о савезу докончан и потписан. Циљ савеза изражен је речима, да ће се учесници узајамно помагати, са жељом, да "себе, земљу, места и сву имовину своју очувају у дужној верности према светој круни угарској". Према опасним противницима природно је, да обрана треба бити заједничка, јер је само тако колико-толико зајамчен повољан успех. Једна тачка уговора, која је везала све преговараче и била врло карактеристична, гласила је овако: "Ако би се у краљевини Угарској у току догађаја збила каква промена (мисли се, на престолу), не може и не сме ниједна од наведених странака пристати уз другог владара, господара, особу или општину или државу без сагласности осталих савезника".

Краљ Твртко није могао у тај мах да снажније иступи у Далмацији и силом спречи образовање тог по се неповољног савеза. Управо у то време напредовала је једна турска војска, августа 1388., према Рашкој и према Босни. Иако то није била већа освајачка сила, која је кренула да ломи краљевине, није то била ипак ни мала пљачкашка чета од које стотине људи, која би долазила, као олуја, само да нанесе штете. Турски упад био је изведен од једног повећег одреда и имао је као циљ, поред плена, још и ширење гласа и утицаја Муратове освајачке снаге.

На глас о надирању Турака, у Дубровнику се 15. августа 1388. закључило, да се пусте у Стон сви бегунци, који су се склањали испред насилника, а само да се властела упути у сам град Републике. Босанцима је већ 9. августа било отворено дубровачко подручје. Бедеми и утврђења Стона имали су се одмах ставити у обранбено стање и добро и утврдити. 19. августа доведени су сви способни и расположиви оточани, да бране и чувају Стон, а Твртко је, за обрану савезника, упутио са своје стране 1.000 људи у помоћ. 20. августа, сјутра дан по том решењу упућен је Баранин Зоре Богшић да иде Шаину, вођи Турака, вероватно да га стишава и узгред уходи. 22. августа закључило се јавити о турском нападу и на мађарски двор и тражити савет ‚super remedio contra ipsos’. Други посланици дубровачки бише упућени у суседство, краљу Твртку и Ђурђу Страцимировићу.

Турски један извор казује, да је овај нападај Турака у Босну упутио баш Ђурађ Страцимировић Балшић из жеље, да се бар на тај начин освети Твртку. Шаин, вођа Турака, ратовао је у Епиру. Ту је Ђурађ дошао с њим у везу, и као турски харачар успео да наговори Шаина на ту акцију. Ми данас не знамо колико је било то оделење турске војске, које је ширило страх и трепет; али, како су се у том оделењу налазиле и неке турске челебије, односно принчеви, сва је вероватноћа, да оно није било мало и нарочито слабо. Код Билеће, 27. августа, дочекао је ту турску војску, у херцеговачким кланцима, војвода Влатко Вуковић са босанском војском и потукао је до ноге. Једва се спасао сам Шаин са малим бројем пратње и људи.

Овај нападај Турака, који је завршен сјајним успехом Твртковe војске, задавао је ипак великих брига краљу. На једној страни он је омео његову акцију на западу, у Далмацији; а с друге стране пунио га је страхом од турске освете. Поред тога, непријатељство Ђурђа Страцимировића није била ствар, преко које се могло равнодушно прећи. Овај последњи сукоб био је најнепосреднији доказ за то. Ако нико други, Дубровачка Република ухватила је, изгледа, нити прошлих интрига и могла да обавести и Твртка о њима. Одмах иза турског пораза, 5. септембра, издало је веће Републике наредбу својим посланицима, да настоје склопити "слогу и пријатељство" између босанског краља и Ђурђа. Краљ Твртко је увидео потребу споразума и замолио је Републику, да у име његово пошаље Ђурђу као

преговарача свог властелина Михајла Растића. Република је 16. новембра пристала на то и дала дозволу.

Да је ситуација у Далмацији, после склопљеног савеза, изгледала опасна по Твртка види се одатле, што се 14. октобра 1388. закључило у Дубровнику ово: ако би дошло до тог, да мађарски краљ дигне војску против босанског краља, онда ће дубровачки посланици на Твртковом двору имати да изјаве, како они желе одржати мир и како су вољни, као посредници, учинити све, да дође до споразума између обе круне. Међутим, Твртка није остављала стара срећа. Његови противници, са разним интересима, дођоше брзо у међусобне сукобе и тим осетно ослабише и значај савеза и опасност ситуације. Између града Трогира и кнеза Нелипића дође до сукоба, који прилично раздвоји снаге. Обавештен о том Твртко шаље, у новембру месецу, два своја великаша, кнеза Хрвоју Вукчића и брата му Војислава, да оду у Далмацију и још једанпут, врло озбиљно, позовну тамошње противнике, да признају његову врховну власт. Из тврдог Книна оба брата Вукчића упутише своје поруке. Први је био град Трогир, који се одазвао позиву, и 11. новембра послао Хрвоју свога човека, да се обавести о положају и његовим намерама. Хрвој је приказивао Твртков положај као ванредно повољан; он носи победе на све стране и он осваја постепено, милом или силом, читаве области. Изгледа, доиста, да се Твртко у овај мах надао већим успесима. Ради тога је упутио у хрватске области као свог намесника војводу Влатка Вуковића, вероватно не самца, него са каквом војском, која му је имала бити ослонац у раду.

Та активност Твртkова изазва најпосле краља Сигисмунда на живљи отпор. Он, пре свега, тражи да начини савез са Млецима, који му у Далмацији могу бити од знатне користи. Његова понуда била је упућена у Млетке и тамо претресана, али до савеза није дошло, јер су Млечани, изгледа, најпре тражили знатну цену за своје услуге, а после ипак, нашли за мудрије да остану неутрални. 29. септембра 1388. беше Сигисмунд склопио примирје с пољским краљем за годину дана и тако добио на тој страни нешто слободније руке. Он именова Ладислава Лученца, славонског бана, за управника (‚gubernator’) Хрватске и Далмације и посла га у угрожене крајеве, да чим пре успостави ауторитет мађарске круне. Лученц стиже у Задар пред сам Божић, 23. децембра, и поче одмах спремање војничке акције. Већ 4. јануара послали су Шибенчани у помоћ мађарској војсци 50 својих људи. Мало после тога, првих недеља 1389., пошао је Лученц са својим четама против босанских људи. Ми о том походу немамо ближих вести; али да није завршио повољно по Мађаре види се најбоље по том, што Твртkова војска остаје у Далмацији, допире до самог Задра и пали му предграђа. У марту војвода Влатко пред Сплјетом даје победничке поруке угроженом граду.

Војвода Влатко тражио је, у ставу победника, да се Сплјет чим пре изјасни за признање Твртkове врховне власти и да му упути своје посланство. Видећи да мађарска помоћ не доноси потребно олакшање, а да сам град не може до века примати ударце босанских чета, Сплјет поче да се колеба. 24. марта 1389. састало се њихово градско веће и изабрало, доиста, двојицу грађана, Николу Срећу и Ивана Марина, као своје претставнике и посланике краљу Твртку. Слично су урадили и остали далматински градови. Из упустава, која су дата сплјетским заступницима види се очевидно њихово колебање. Да се може, они би несумњиво остали верни мађарској круни. Чак се помало надају, да би, још увек, могли од самог Твртка добити неки рок, у коме би им се дала прилика, да се још једаред обрате краљу Сигисмунду за помоћ или да би добили могућност, да му се оправдају и избегну прекору издајства. После тога рока, њихова би савест била мирна и они би, без муке, могли пристати да постану Твртkови поданици, истина са претпоставком, да то учине и остали далматински градови и да им краљ потврди старе повластице. Краљ Твртко се показао врло предусретљив. Очевидно у жељи, да не изгледа прост отимач и да према људима, које мисли добити за поданике не буде гори од старих владара, он је пристао да им одобри тражене рокове. Чинило му се, да се људи задобијају и љубављу исто толико, колико и снагом. Сплјету је био остављен последњи рок за предају 15. јун; а Твртко је пристао чак и на то да Диоклецијанов град буде последње од далматинских места, која долазе под његову власт. У том акту било је колико државничке мудрости, ради предусретљивости, толико исто и свесности своје снаге и уверења, да крајње решење не може испасти друкчије. То је он и казао сплјетским изасланицима, не остављајући нимало сумње о том, да ће, не одговоре ли својој обавези, имати да рачунају са његовим озбиљним нападајима.

Кад су добили повољне одговоре од краља Твртка, Спљеђани, после договора са Шибенчанима и Трогиранима, 19. маја послаше мађарском краљу свог начелника Јакинца Малатесту и истог Николу Срећу, који је био код Твртка, да га обавесте о свему и траже његову одлуку. Исто су тако поступили и Трогирани. И једни и други пожуривали су решење, јер је рок за одговор био врло кратак. Краљ Сигисмунд, природно, није могао да даде свој пристанак, да се градови предају Твртку. Обећавао је с тога скору помоћ и боље изгледе за будућност. Али у кратком року од месец дана он није могао организовати експедицију и прискочити у помоћ градовима, које је чекала Твртковa освета, ако прекрше створени споразум. У Трогиру и Спљету завлада ради тога разумљив страх. Трогирани упутише 23. маја једно посланство у Босну, које је имало да растумачи краљу њихов положај и да га уверава како Трогир има најбоље намере. Они су чак нудили краљу, да, за сваку сигурност, пошаље у њихов град једног човека, који би био његов повереник. Рачунали су чак и с тим, да би краљ могао затражити и таоце од далматинских градова. Спљет се био уплашио исто тако. Кад је прошао 15. јун, а из Мађарске нити стизаше помоћ ни поуздана порука, Спљеђани одлучише, да вешто дипломатишу око Твртка. Да испуне обавезу није им се још дало; али им се исто тако није дало, ни да то признају. У неприлици, они се прихватише за ону тачку уговора, која је говорила, да се Спљеђани могу предати последњи. С тим упутама они послаше у Босну 30. јуна, Ивана Марина, молећи краља да их не дира дотле, докле се и остали градови не покоре.

Твртко би врло вероватно иступио много енергичније у Далмацији да у тај мах није дошло до велике офанзиве цара Мурата против Србије кнеза Лазара. Турци су били решени на отсудну битку. То се видело најбоље по том што је војску водио сам султан. Твртко је правилно схватио да је турски нападај на Србију посредно и нападај на Босну и да иде за тим да скрши слободу босанских хришћана. Као добар државник и исправан савезник он се одмах решио да помогне Лазару и упутио му је у помоћ с војском свог најбољег војводу, Влатка Вуковића, лањског победника Турака код Билећа. Уз ту војску пристао је и његов савезник Иван Палижна. На Видов-дан 1389. дошло је до битке на Косову у којој су учествовале и босанске чете. Влатко Вуковић се борио храбро и веровао је чак да је победа на хришћанској страни. Тако је с бојног поља обавестио и свог господара. Њему се то вероватно учинило с тога, што је у борби погинуо сам султан и што су Турци после борбе напустили Косово и Србију. Верујући да је та вест тачна Твртко је јавио о хришћанској победи у Трогир и у Фиренцу. И што је врло занимљиво, он је своје обавештење о победи у Трогир послао не дан-два после примљене вести, него чак 1. августа. Као исправан савезник Твртко иза Лазареве погибије није предузимао ништа у Србији, да појача свој утицај или рашири своје међе.

У једној падованској хроници налази се и ово за Твртка прилично карактеристично казивање. Фрањо Карара млађи, шурак кнеза Степана Франкопана, који је био у везама и пријатељству с краљем Твртком, беше 1388. год. изгубио своју државу Падову. Док је тражио ко би му све могао помоћи да поврати изгубљено место упозорио га је кнез Степан на Твртка. Овај је био љут на миланског војводу "јер је турскому султану продавао оружје у оно вријеме, кад су Босна и Србија пролијевале крв своју на Косову". Кнез Степан је упућивао Карару, да свакако иде у Босну, краљу Твртку, "јер је готово сигуран, да ће му тај помоћи на његову препоруку". Нови обрт ствари у Италији одвео је Карару на другу страну, управ у часу кад се беше кренуо у Босну.

За ово време, док је босанска војска била заузета борбом с Турцима, успело је мађарским људима и њиховим присталицама, да освоје Клис и потисну мали број босанских посада у Далмацији. Кад је свршена битка на Косову и Твртко био начисто с тим, да Турци не мисле продирати даље према Босни, Твртко је крајем августа опремио своју војску у Далмацију, да настави почете борбе. Та војска пређе одмах у нападај и крајем септембра допрла је већ до Задра и ту попалила све куће до под њихове градске капије. Нападе и пустошења понављала је потом све до дубоку јесен. На велике молбе Задрана упутио им је средином новембра крчки кнез Иван Франкопан једну помоћну војску од 400 коњаника, а њој се после придружило и 200 Пажана. Са том помоћу и својом војском извели су Задрани нападај на Врану. У две љуте борбе, 22. и 24. новембра, Палижна се са својим људима

храбро опирао и био је и рањен, али није могао да савлада нападаче. Тек у трећој битци, 10. децембра, разбише Босанци своје противнике, који се "срамно" (turpiter) повукоше испод Бране. Пет дана иза тога би повраћен и Клис и тако успостављен и стечени ранији посед и углед босанског краља. Млетачка Република обавештавала је мађарски двор о босанским успесима, јављајући отворено, како су далматинска места у великом страху и недоумици да ли ће уопште моћи одолети Твртковој снази. Твртко се, говорили су они, определио потпуно за напуљски двор и сад изјављује да све ради у име Ладислава, сина краља Карла.

Кад је Млетачка Република добила уверење, да Сигисмунд у тај мах не може да заштити далматинске градове и свој ауторитет, она је покушала да сама добије те градове за себе. Њихов сенат решио је био још 29. априла 1390., да један њихов нарочити изасланик испита расположење духова у Далмацији, па да се потом почне акција. Али је тај њихов интерес дошао касно. Далматински градови ломили су се око тога, да ли да остану верни краљу коме су се обавезали раније или краљу који им је био ближи и опаснији. За дотле пасивне Млетке у овој дилеми није се више налазило места. Видевши да од мађарске помоћи, после толико времена, нема ништа Далмација се беше одлучила, да се покори краљу Твртку и у мају упутила своје посланике у Босну, да тамо коначно уреде ствар. Свесна, да би после тога свака њена акција била узалудна, Млетачка Република решава 26. маја да на тој страни обустави своју политичку акцију.

За то време Твртко је живо радио да толики напор заврши са успехом. Његови људи иду у Хрватску и Далмацију и воде последње преговоре. Мандатор босанског краља били су крбавски кнез Ђуро и Твртков хрватски намесник Иван Хорват. Сплитски грађани упутише своје посланике у Босну, потпуно спремни да се покоре, али под часним условима. Упутство издано сплитским посланицима за преговоре датирано је 8. маја. Кад су чули за ту сплитску одлуку решише се Шибеник, Брач и Хвар, а вероватно и Корчула, да и они ураде тако. Једино се дотле најпредусретљивији Трогир почео у последњи час устручавати, али то није трајало дуго. Кад су Сплићани изјавили своју покорност Твртку издаде им он 2. јуна у Сутјесци повељу са потврдом свих њихових дотадашњих права и повластица. У исти мах, докрајчујући њихове сукобе са Клисом и Омишем, краљ је тачно дао повући границе између тих места, желећи, како каже, да се "наши верни Сплићани обилато користе нашом милошћу". Сплитски успех поколеба и Трогиране, те и они 8. јуна изјавише Твртку покорност. Иза Сплићана добише потврду својих повластица и Шибенчани, а за њима Брачани, Хварани и Корчулани. Твртко је са разлогом могао бити поносан на толике успехе и похвалити се њима свом млетачком суседу. Ова му је 8. јула одговорила, сигурно не много искрено, како је "весела срца" примила његове вести и како саучествује у његовој радости. У трогирским белешкама јавља се 10. јула 1390. први пут нова Твртковa титула као "краља Рашке, Босне, Далмације, Хрватске и Приморја". Са том титулом свог краља диче се 1. августа у званичној сплитској повељи о градским границама и краљеви изасланици протовестијар Трипо Бућа, крунски бискуп Михаило и Влатко логофет.

У Твртковој држави налазило се цело старо хрватско подручје и цела обала Далмације, и то од Зрмање до Котора, сем Задра и Дубровника. Босанске власти увеле су брзо у нове области свој порески ред. Тако знамо, да је сваки члан племена Пркљи, на Зрмањи, плаћао годишње по дукат на главу. На северу његова је област допирала до Саве и Уне, на истоку до Дрине, Лима и Мораче. Босанска држава није никад имала већег опсега ни већег значаја. У овај мах она је била најмоћнија словенска држава на Балкану, а иза Турске свакако и најсилнија.

Колики је био значај и углед Твртков види се најбоље по његовим везама. Кад му је умрла прва жена Доротеја он је намеравао да се ожени по други пут ћерком аустријског војводе Албрехта III, и та је његова намера била лепо примљена на аустриском двору. Та веза требала је Твртку, да би добио једну потпору више у борби против Сигисмунда. Саопштавајући Млечанима тај брачни споразум и нудећи им пријатељске услуге за учвршћивање њихових веза са аустриским двором Твртко им је поручивао како треба да се већ једном определе. У овој политичкој ситуацији они треба да знају да су пријатељи једне стране непријатељи друге.

Крајем августа 1390. беше дошао у Сутјеску Андреа де Гвалдо, сплитски надбискуп, с молбом, да краљ испуни жеље и потврди стара права његова каптола. Да би показао своју добру вољу према утицајном католичком свештенству краљ је 30. августа примио под своју заштиту сплитску цркву, одобрио јој све старе поседе и повластице и овластио свог војводу, Павла Клешића, да помно чува интересе цркве.

Али, усред тих планова, краља Твртка је, у педесет другој години, задесила ненадна смрт око 17. марта 1391. Као и у случају цара Душана, ова смрт је не само пресекла један плодан живот, него је из темеља потресла и цео њихов државни организам. У оба случаја велики и скоро неслућени, полет њихових држава био је нераздвојно везан за њихове крупне личности, пуне инициативе и државничке енергије. Обојица су умрла не на крају снаге, него у њеном напону, у часу кад су створено дело имали да дограде и да уреде. Ни један ни други нису имали ни из далека њима сличног наследника, да створено дело прихвате и бар очувају. А и дело само, створено врло брзо срећним стицајем прилика, а не природним развојем премашало је снагу државе које су га носиле и премашало оквир и карактер њиховог дотадашњег живота. Босна је била више географска него политичка државна јединица и њен развитак ишао је дотле по извесној географској гравитацији до њених природних граница. Са Твртком она је на се узела велику политичку улогу, која је била ван њене традиције и с тога колико нова толико и опасна.

Али у томе шта је требало да се одржи између Душана и Твртка нема сличности. Душан је, по карактеру свог дела, био освајач. Господар не само Срба, него и Грка и Арбанаса. Он сања о освајању Цариграда. У његову област ушле су земље, које нису имале ничег заједничког са српском прошлошћу и нашом расом. Нарочито је био опасан елеменат грчки. Он је непрепорно био културно јачи од Срба, национално свеснији и у државним пословима са више традиције и гипкији. Није се он дао лако прилубити новој српској држави, а још се мање могао подвући њеној култури и организацији. Напротив. Срби су још увек учили и примали од њих. Све да Душан није разбио своју државу на велике области и од властеле, нарочито чиновничке, направио мале династе; све да није услед велике екстензивности и слабих прометних веза централна власт природно слабила, његова држава би стално боловала од превеликог броја туђег елемента, који је примила у себе. Шта су далеки Епир и Тесалија могли допринети за јачање Србије и кад су Срби могли доспети да тамо развију свој утицај?

Твртковa концепција била је, – у колико се то са свима резервама за Средњи Век уопште може рећи – националнија и у многом стварнија. Босна је имала централни положај у српскохрватском народу и била је готово као одређена, да обухвати на оба крила оба наша племена. Све подручје Твртковe активности обухватало је само наш национални елеменат. Твртко је осетио тај географски значај Босне. Он је успео, како то рекосмо, и стицајем прилика, понешто ношен самим догађајима. Хрвати на западу нису могли да се надају успеху радећи самостално и увлачили су Твртка с почетка као савезника, да га после приме као господара. Срби после 1371. год. немају централне владарске личности и Твртко се јавља као један од претендената и само не из сопствене инициативе, него натеран од безобзирности Николе Алтомановића и као савезник кнеза Лазара. После успеха, природно, јачају прохтеви и шире се изгледи. Очевидно је, да Твртков план не би био могућ за живота Душанова и Лајошева. Али то не мења ништа на значају Твртковy. Напротив. То само казује, да је био човек хисториске перспективе и да је осетио *своје* време. Код њега је било несумњивих државничких способности. Кад мора он се бори, и то енергично, али је увек склон на мудар компромис. У Србији се неће да појави као освајач и победник једног династе, него као легитимни потомак једног Немањића, да указујући на своје право поштеди осетљивост. С Лазаром не само да не тражи борбе, него чак склапа савез, и то у борби против Сигисмунда и против Турака. Његова стрпљивост у поступању с далматинским градовима даје несумњива доказа за његов став разборитог осматрача, који усред акције зна да чека и држи меру и који ради с планом и доследно са сигурним осећањем коначног исхода.

Бој на Косову

После победе на Марици Турци нису одмах почели са правим освајањима на Балкану, него су, учврстивши своје положаје, стали да шире свој утицај и да стварају упоришта за даље напредовање. У њиховом раду било је несумњиво извесног система. Они нису хтели да упорном борбом изазову против себе један хришћански савез пре него постану сасвим сигурни, него су се, за почетак, задовољавали тим да балкански династи признају њихову врховну власт и да их натерају на плаћање данка, како би повећали своја финансиска средства. Тако они нису заузели Вукашинову област, него су пристали да у њој влада као краљ, Вукашинов син и наследник Марко, најпопуларнији јунак наше народне епске песме. Марко је владао јужном српском Маћедонијом са седиштем у Прилепу, тврдом граду, који је имао и по природи положај врло погодан за одбрану и од старина изграђиван као најтврђе место Пелагоније. У северном делу Вукашинове краљевине имао је власт млађи брат Марков Андријаш, чија се задужбина на реци Тресци, подигнута 1388/9. год., очувала све до данас. Вукашинови наследници имали су борбе и са западним и са северним српским суседима, који су се пожурили да им, после очеве погибије, окрње поседе. Призрен су преотели Балшићи, а Скопље Вук Бранковић. Отимање око Костура постало је чак и предмет епске песме. Као Марко признали су турску власт и браћа Дејановићи, Драгаш и Константин, сестрићи цара Душана, који су господарили на левој обали Вардара, од Куманова до Струмице. Ћустендил, и у свом потурченом називу, још увек чува спомен на свог господара Константина. Народна песма, која Константина зове "бегом", ваљда по том што га је запамтила као турског господина, опева њега и Марка као људе који одржавају добре суседске односе. Трећи српски династ на југу, Тома Прељубовић, држао се у Епиру дуже времена само као турски штићеник.

Од осамдесетих година XIV века Турци су постали активнији и агресивнији. Они упадају чак и у области изнад Шаре, а њихове се чете залећу и у западне области све до близу приморја, и то не само у Албанији него и у Хуму. Ти упади вршени су исправа са малим оделењима и нису могли имати освајачки карактер. Извођени су ради пљачке и с намером да изазивају неспокојство и страх. Али временом та залетања имају извиднички карактер и служе као уводне акције за веће покрете. Српски летописи, који настају у овом време, бележе све чешће датуме тих упада и сукоба, осећајући им из дана у дан све већи значај. Први од сукоба на границама северне Србије био је год. 1380., када је Цреп Вукославић сузбио Турке на Дубравници. У то време, због опасности од Турака, подигнут је недалеко од ушћа Нишаве у Мораву град Копријан (после назван Курвин град), да брани нишавску долину од њихова насртања.

У исто доба Турци су продирали и према Албанији, пошто су у јужној Маћедонији и у Епиру утврдили своју превласт. Хришћански господари тих области ишли су им посредно на руку својим борбама око појединих крајева или за власт. У тим борбама нарочито су били активни чланови династије Анжу из јужне Италије и други великаши пореклом из Италије; који су, помагани делом од својих земљака, одржавали своје раније владарске поседе на источној обали Јадранског Мора и у Грчкој, или тежили да их прошире, или да добију нове. Од српских династа у Албанији је био активан једино Балша Балшић који је успео да женидбом постане господар Валоне и Берата, и који је водио дуге борбе да би добио и Драч. Тај врло борбени и недовољно разборити човек, са великим амбицијама, створио је себи непријатеље на више страна. Видели смо да се сукобљавао са Алтомановићем, краљем Марком и Твртком на српској страни. Тако исто борио се и у Албанији. Анжујци су хтели да свакако добију Драч као своје старо упориште, а за Драч се отимао и Карло Топија, најмоћнији албански династа. Балша је имао извесних тренутних успеха, али се исцрпео у честим подвизима, који нису одговарали његовој стварној снази. Турци су, видећи та трвења, окренули своје чете и на ту страну. У борби с њима, у Мусакији, Балша је 18. септембра изгубио главу. Његова удовица затражила је потом млетачку заштиту и с том

помоћи одржала се у области Валоне, коју је после оставила свом зету Мркши Жарковићу, сестрићу Драгаша Дејановића.

Иза тога Турци понављају своје упаде у северне и северозападне области. Год. 1386. Турци су освојили Ниш, главно чвориште на путевима од југа према северу и од истока према западу. Намера им је била да поседајући то место и крај ближе прате везе између Србије и Бугарске. Српска војска разбила је Турке код Плочника, али Ниш није успела да поврати. Исте ове године јављају се први пут и турске чете у Хуму. Њихов ненадни и необични упад изазвао је запрепашћење и велику пометњу; људи су, у страху, бежали са стоком на дубровачко земљиште, према мору. Две године потом кренула је нова турска војска према Хуму, али је, као што смо већ поменули, код Билеће претрпела пораз.

Порази код Плочника и Билеће натерали су емира Мурата на озбиљне припреме за борбу са Србима. Мада растројени и тешко погођени поразом на Марици, Срби су још увек претстављали главну војничку силу Балкана. Њу је требало сломити, да би се могло с успехом радити на даљем подвлашћивању Балкана. Турске припреме за нападај вршене су дуго и већ у фебруару 1389. год. знало се за њих у Млецима, а и у самој Србији.

Кнез Лазар је створио средиште у Крушевцу, држећи најбогатији и најплоднији део српске државе, цео слив обе Мораве. Испред њега, према Турцима, налазило се у српској, њему подређеној власти Косово, које је штитило Србију с југа. Он се надао, да ће у савезу са Босном и Бугарском моћи обезбедити своје подручје од судбине јужне српске државе. С њим почиње повлачење српског државног средишта према северу, односно узмицање испред новог непријатеља. Кнез Лазар не наставља пуну традицију немањићске Србије. То показује, најпре, његова титула, која није ни царска ни краљевска; затим, ни не покушавање с његове стране, да почне јаче деловање према јужним границама, на рачун турских вазала Мрњавчевића и Дејановића; најпосле, његово невезање ни за један од старих било политичких било црквено-просветних центара. Свеједно је, да ли је он то чинио што је хтео или што стицајем прилика није ништа могао да постигне у тим правцима. Чињеница је, да с њим долази до хисториског израза северна изнадкопаоничка Србија, чије је учешће у нашој хисторији било дотада очевидно мање активно од учешћа рашко-косовског и метохиско-зетског. Лазарева владавина значи нов период у нашој прошлости, ма колико се стари писци трудили да је претставе као природни и у неколико чак и породични наставак немањићског доба. То ново обележено је и стварањем сасвим нове престонице, Крушевца, и читавог низа нових манастирско-просветних средишта, Раванице, Горњака, Љубостиње.

Пред опасношћу од Турака, која се јавила у свој озбиљности, кнез Лазар је потражио помоћи код својих савезника. Велику бригу задавало му је држање краља Сигисмунда. Раније, Лазар је једно време, притешњен од Н. Алтомановића, пристајао да буде угарски вазал, али се после Лајошеве смрти, с Твртком заједно, ставио на страну Сигисмундових противника. Имао је с тога разлога да се боји од његове освете. Да би га ублажио он му је, преко свог зета Николе Гаре, понудио поново да му постане вазал. Сигисмунд је то примио, али до склапања уговора није дошло, јер је већ пре тога пала одлука на Косову.

Дуга припремања и на српској и на турској страни говорила су јасно, да се ради о великој и одлучној борби. То се видело већ и по том, што су на бојно поље кренула и оба владара лично, кнез Лазар и емир Мурат са два сина, Бајазитом и Јакупом. У Лазаревој војсци једно крило водио је Вук Бранковић, а друго су сачињавали босански одреди под заповедништвом победника код Билеће, војводе Влатка Вуковића. Са Босанцима дошли су у помоћ Лазару, као старом савезнику, и хрватски "крсташи", под водством Ивана Палижне, који је као врански приор имао под собом крсташе витезове Ивановце. Српски династи с југа нису смели да се у овом одлучном часу определе за Лазара, нешто из страха од огромне турске снаге, нешто из оскудица свести о потреби националне солидарности, а нешто и из себичних интереса, не увиђајући да ће слом Лазарев само отежати и њихов положај. Константин Дејановић је и угостио турску војску која је преко његове области полазила на Косово и дао јој је и своје помоћне чете. Не знамо ништа поуздано о том како се у овој прилици држао краљ Марко.

Одлучна, легендарна, борба на Косову збила се на Видов-дан, у уторак, 15. јуна 1389. Појединости о целом току битке нису нам, на жалост, познате. Не знамо чак сасвим поуздано ни то, кад је у ствари погинуо турски хан, "султан" Мурат што би нам знатно помогло да правилније реконструишемо ток борбе. Ни сами српски извори не слажу се међусобно. Најважнији наш писац, Константин Филозоф, казује, да су једног српског племића неки завидници облагали кнезу да ће му учинити неверу. Да покаже ко је вера тај племић, коме је, по доцније уписаном тексту, било име Милош, у згодном часу потрчао је Турцима претварајући се, да хоће да се преда. Ови му повероваше и пропустише га. Кад је дошао до султана Милош је храбро кидисао и сјурио мач у Мурата. Турци су га, разјарени, сасекли на месту. Други наш стари спомени, *Похвала кнезу Лазару*, писана на самом почетку XV века, саопштава да је Мурат погинуо после борбе. Народно предање, врло живо и разгранато, развило је верзију да је Милош извршио своје дело пре почетка борбе. Из других домаћих извора знамо, да он свој подвиг није извршио сам, него да је имао и друштва. Једно писмо босанског краља Твртка помиње дванаест племића завереника, а народна песма два Милошева побратима Милана Топлицу и Ивана Косанчића, два иначе хисториски сасвим непозната лица. Ни о самом Милошу хисторија не зна никаквих појединости. Његово презиме Кобиловић или Кобилић, које се од XVIII века мења у Обилић, унели су, по народном предању, тек писци од друге половине XV века. Турски извори говоре, међутим, о том друкчије. Да не би изгледали сувише лаковерни и да би свом великом владару приписали и ту победу турски писци, сви из реда, приказују ствар тако, да је Мурат погинуо или после битке или мало пре њеног свршетка. Убијен је на превару од једног српског скривеног завереника или рањеног борца, код је посматрао исход борбе, која је већ била одлучена у турску корист.

О самом току борбе зна се сигурно, да су Срби из почетка напредовали и да су потисли одељење султанова сина Јакуба. Влатко Вуковић са Босанцима имао је толико успеха, да је свом краљу, у два маха, слао вести о хришћанској победи. Добро се држало и крило Вука Бранковића. Победу у корист Турака решио је Бајазит, брз и одлучан и с тога прозван Илдерим (муња), који се са свом снагом оборио на кнеза Лазара. Главна борба водила се око Мазгита и Гази Местана. Није сигурно да ли Муратово тулбе на Косову показује баш место његове погибије, али је врло вероватно да је на простору око њега развијана главна снага коњице. Кнез Лазар борио се храбро, али турском налету није могао одолети. У српској војсци није било јединства команде и повезаности. Рањен, он је пао Турцима у руке и био посечен у одмазди за Муратову главу. Одељења и Вука Бранковића и Влатка Вуковића могла су да се спасу, јер их Турци нису далеко прогонили. Бајазиту је било прече, да погуби брата Јакуба тобоже за казну због пораза, а у ствари да га излучи као такмаца, и да одмах потом крене кући, и да би осигурао свој престо. Народно предање осудило је тешко и неправедно Вука Бранковића, као да је он издао на Косову. Он је, зна се, и пре и после Косова био противник Турака и препоручивао везе са Мађарима, а од Турака нити је што тражио ни добио. Њему је народно предање ставило на терет каснији сукоб његових синова са Лазаревим наследником Стефаном и једну много каснију туђу издају на Косову, а није му хтело опростити што на Косову није нашао смрт и он уз толике друге витезове "кнеза честитога".

Погибија оба владара, дотле нечувена у хисторији Балкана, и чињеница што Бајазит чак није остао у Србији да искористи победу, изазвала је утисак да турска победа није била потпуна и да је спорна. Босански краљ чак је и неколико недеља касније, јављао пријатељима о победи хришћана и примао честитке. Ни у добро обавештеним Млецима до краја јула још се није знао прави обрачун борбе. Срби су га, међутим, осетили одмах. С Лазарем је изгинуо цвет моравских јунака; земља је остала обезглављена са једном женском главом на престолу и са још непунолетном Лазаревом мушком децом. Осећало се да за поновљени турски, или ма чији други, налет не би било довољно отпорне снаге. Удар је био и сувише тежак и чинило се да цела земља страховито крвари.

Ниједан догађај наше хисторије, ни пре ни после тога, није оставио тако дубок и трајан утисак као ова косовска катастрофа. Народ је у свој дубини осетио његов судбоносни значај. Зграда старе царевине скрхала се непоправиво, и то не само што је противник био физички јачи, него што смо ми били морално слабији. У старој и позајмљеној фрази

понављало се често и на више страна, да нас је зло снашло због лоших грехова. Мало је примера у хисторији других народа – ја, признајем, не знам ни за један други случај – да је у широким, правим, народним редовима један догађај био саосећан и запамћен тако живо и непосредно. Народ је добро усекао у памет не само Косово, него и сва друга места по њему, која беху поселе војске, и сва главна лица из акције. И то је знао до појединости не на подручју старе Рашке, него по свима нашим областима. Унели смо та предања и међу Хрвате и међу Бугаре.

Лазарева погибија већ се онда, крајем XIV века, схватила као свесна жртва да се очува народна и државна слобода и да послужи као пример за доцнија поколења. Ниједан наш владар није добио толико похвалних слова, и тако топлих, као Лазар. Прва жена списитељ у нашој књижевности, монахиња Јефимија, жена деспота Угљеше, извезла му је на свиленом покрову за његово тело дубоко проосећану молитву и признање за учињену жртву. У другој похвали, писаној крајем XIV или на самом почетку XV века, дошла су до изражаја таква осећања, каква би скоро потпуно одговарала идеологији XIX века или расположењима новоромантичарског националистичког почетка нашег века. Кнез је, вели се, говорио пред борбу: "Боља нам је у подвигу смрт него ли са стидом живот. Боље нам је у борби примити смрт од мача, него ли дати плећа непријатељима нашим. Много смо живели за свет, стога се потрудимо за кратко да поднесемо подвиг страдалнички, да поживимо вечно на небесима". А његови су му људи одговарали: "За отачаство наше умрети нећемо поштедети себе... Умримо, да свагда живи будемо. Принесимо себе Богу живу жртву... Не поштедимо живот наш, да живописан образ после овог будемо другима".

Таква схватања ушла су и у широке народне кругове. Наша народна епска песма нема ништа піснички лепше, свесрдније осећано о етнички више прочишћено него што је циклус о Косовској погибији. *Илијада* је значајна по свом широком епском оквиру и са својим херојским личностима, које су сличне боговима и које често богови и воде, али је њен основни мотив отимачина, увређено самољубље и превара. У *Нибелунзима*, језиво мрачним, полазна тачка је освета. У нашем косовском циклусу основни мотив је свесна жртва и вршење дужности према отаџбини. Кад је "царица" Милица, каже једна песма, уочи страховите борбе, молила Лазара да јој од деветоро браће остави бар једнога, "сестри од заклетве", он јој дозвољава да заустави кога хоће. Када сутрадан Милица на градским вратима зауставља браћу, најпре Бошка Југовића, па редом остале, све до најмлађега, који води цареве једеке, она чује увек један исти јуначки одговор:

Иди, сестро, на бијелу кулу;
Не бих ти се јунак повратио
Ни цареве једеке пустио
Да бих знао да бих погинуо.
Идем, сејо, у Косово равно
За крст часни крвцу прољевати
И за вјеру с браћом умријети!

Тако схватају своју дужност сви из реда. И Васојевић Стево, који жури да не одоцни на борбу; и Ваистина, слуга Мусића Стевана, који неће да на њему и његову господару остане кнежева клетва, да није дошао на Косово; и кнежев слуга Голубан, који добија господарев благослов да остане у Крушевцу, али који "своме срцу одољет не може", него иде тамо, у борбу, да се нађе међу свом браћом и јунацима, кад се решава судбина Србије. Моралом тих јунака васпитавали су се вековима наши нараштаји; њим је, у својим најцрњим данима, живео цео народ. Косовска етика била је једна врста националног еванђеља. Оно, што је говорио Мустај-Кадија из *Горског Вијенца* на адресу Срба: "Крсту служиш, а Милошем живиш", било је сасвим тачно. Колико је уметнички био још увек жив и снажан делотворан утицај косовске легенде све до наших дана најбољи су доказ, поред многих других дела, Мештровићев *Косовски храм*, Војиновићева *Смрт мајке Југовића*, Ракићев *Гази Местан*.

Међутим, иако су свештенство и већ тада можда извесни елементи у народу осетили сав замашај косовске катастрофе, феудална господа тадашње Србије нису из тог случаја ништа научила. Она су и даље гледала првенствено своје интересе и руководила се

локалним и себичним мотивима. Многи су од њих тежили да себе ојачају на рачун целине или суседа, угроженог од непријатеља, угрозе и они сами. То је општа појава и у Србији и у целом њеном суседству на Балкану и Европи. Феудализам са својим тајним и јавним револтом против јаке усредсређене власти; са својим себичним прохтевима који су с једне стране били уперени против владара и њихових органа, а с друге против радног тежачког света, које су, као поданике, тешко притискали; са својим честим ратовањима, која су трошила снагу земље и физички и привредно; утирао је пут турском освајању, коме је најпосле и сам пао као жртва. Да је наш народ у оно време силног турског полета показао и више повезаности и више разумевања за несумњиву потребу једне чврсте заједнице његов би положај био врло тежак и водио би борбу са врло много опасности; овако, расцепкан у више држава, а и у тим самим државама расточен у више јединица, често љуто завађених, он је са врло мало заустављања ишао у отворену пропаст.

ЧЕТВРТИ ПЕРИОД

Срби између Турака и Мађара

Српску катастрофу искористили су први Мађари. Краљ Сигисмунд, који је читав живот провео у борби и смелим подвизима, био је више витез авантуриста него државник са далеким погледом. Он је био киван на кнеза Лазара и краља Твртка што су помагали његове хрватске бунтовнике и његовог противкандидата Ладислава Напуљског, и, премда је, пред косовску битку, био пристао на споразум са Србима и имао у Вуку Бранковићу поузданог присталицу за пријатељску политику, он је ипак, сасвим невитешки, ударио још у јесен 1389. год. на Лазареву удовицу, разбориту кнегињу Милицу. Као да је ишао на некакав тежак и славан поход он се сам ставио на чело војске. Продро је дубоко, све до срца Шумадије, у Гружу, где је освојио градове Борач и Честин. Хвалио се чак потом, у једној повељи од 31. марта 1390, како је те градове у обезглављеној земљи "победнички" добио. Кнегиња Милица држала је једно време, да се пред опасностима које јој прете неће моћи ни одржати са децом у Србији, па је за сваки случај замолила Дубровник за уточиште, које су јој они одобрили.

Бајазит, који је брзо успео да се учврсти на престолу, није више војнички нападао на Србију и био је вољан да с њом склопи мир. Људима око кнегиње Милице, огорченим на Мађаре, чинило се, да се с Турцима лакше нагодити него с њима и да је опасност од Турака мање непосредна. Између тадашње Србије и Турске постојало је неколико хришћанских вазалних државица, које су Турци толерисали и које би, ако прими сличан однос, служиле Србији уједно и као нека врста грудобрана. Према Мађарској била је Србија прва на удару и потпуно изложена. Карактеристично је за Србију да је, и поред те опасности, примила споразум с Турцима. За ту политику нису, истина, били сви српски државници. Вук Бранковић је био пре за споразум са Мађарима.

Србија је примила на себе вазалске обавезе према Турској. Признала је врховну власт турског емира, обећала му давање помоћне војске за случај ратовања, обавезала се да српски принчеви Стеван и Вук, долазе на султанов двор и Милица је, уз то, морала дати и своју најмлађу ћерку Оливеру у султанов харем. Сем тога, у извесне српске градове уђоше турске чете. На Дунаву чак поседоше Турци, уз Србе, добро утврђени град Голубац, да би из њега могли непосредније контролисати кретања Мађара. С турском помоћу Срби су потпуно очистили земљу од мађарских чета и за извесно време, што се каже, дахнули душом. Косовска катастрофа осећала се у земљи. Страх од Турака и њихове снаге продро је дубоко и људи су примили ново стање нешто због њих, а нешто и због великих жртава које је поднела Лазарева породица за спас земље. Као Србија примила је исте обавезе према Бајазиту и Византија, коју није задесила тако тешка несрећа, али у којој је 1390. год. вођен грађански рат око престола.

Од моћнијих великаша Србије Лазарева времена беху остали на животу Вук Бранковић и Ђурађ Балшић. Вук се, колико знамо, није слагао са антимађарском политиком ни пре ни после Косова, али немамо никаква доказа, да је ма шта предузимао против својеташте, кнегиње Милице. У општој потиштености после Косова и после стварања новог стања са Турцима он се није осећао довољно сигуран у својој косовској области и обратио се Дубровчанима с молбом, да може у њиховом граду склонити своје имање и наћи, у случају потребе, и склониште за себе и своју породицу. Дубровчани су према њему имали изузетних обзира зато, што се у Вуковој области налазило неколико важних рударских места и што је преко Косова водио главни пут за њихове трговачке караване. С тога су му 9. маја 1390. год. обећали сачувати, као депозит, његово благо и њега и породицу му "ако би дошло до тогаи врђ м□ на, ња богь а□ даи, т□ рь н□ " змож□ господинь Влкь дрьжати з□ млх

срьпск" , н" га ижден" " гри или Т" рци или тко ини." Мора да се Вук био нешто много замерио противницима, кад су Дубровчани, свакако по његовој молби, нагласили да га неће дати ни онда, кад би се то изричито тражило од њихова града, или кад би чак "дошла нђ кога сила на градь нашь". У најгорем случају они би отпратили Вука и његову породицу тамо где би он казао. Пристајали су чак и на то, што иначе нису никад ником учинили ни пре ни после тога, да Вук на њиховом подручју подигне чак и православну цркву. У зиму 1391. Вук је морао уступити Турцима највећи град своје области, богато Скопље, у које су Турци од 6. јануара 1392. почели уводити своје људе. Сем тога признао је турску врховну власт, пристао на плаћање данка, и, као кнегиња Милица, морао је пустити турске чете у своје главне градове Звечан, Нови Пазар, и у рудник Глухавицу. Он сам вели, примајући обавезе да за Хиландар плаћа данак Турцима, да се "приложио великом господину цару Бајазиту".

За првог турског намесника у Скопљу би постављен прослављени Муратов војсковођа паша Јигит-бег или Пашаит, који је са Евренос-бегом водио претходнице турске војске на Косово. Он је на том месту остао до 1413. год. и имао је моћна утицаја на развој догађаја на Балкану. У Скопљу је подигао невелику џамију, која и данас постоји и носи његово име. Од његова доласка Скопље остаје стално у турским рукама. Из њега су они, као из врло важног саобраћајног средишта, будно пратили све догађаје у Србији, Бугарској и Босни, утичући на њих доста често војничким залетима и разним порукама и претњама. Турски замах осећао се на све стране. Њихову врховну власт признавали су Бугари и Власи. У мају 1391. узели су и Солун. Држали су тако све важније стратешке тачке Балкана и показивали јасно, да се на стеченим положајима не мисле зауставити.

На цариградски престо дошао је, 1391., после смрти цара Јована, цар Манојло, бивши намесник солунски, који се беше оженио Јеленом, ћерком Константина Дејановића. Он је одржавао везе са својим тастом, али оне нису имале никаква политичког значаја. Константин је био турски вазал, најближи на домаку, стално пред очима Једрена, и није могао апсолутно ништа предузети. Једва је нешто више могућности за слободније потезе имао и његов зет, на кога су Турци стално пазили.

Турци су продирали и према западу. Њихове чете залетале су се и пре тога до Дрине и Неретве, а после и према Зети. Ђурађ Страцимировић Балшић, пашеног Вука Бранковића, тражио је на све стране савезнике и помоћ. Обраћао се 1391. год. чак и папи Бонифацију IX, именујући римску цркву као свог наследника, ако би умро без мушког потомства. Неким случајем или унапред спремљеном замком допао је Ђурађ идуће године у турско ропство и није га се могао ослободити све док није предао султану своје градове Скадар и Дриваст и пристаниште Св. Срђа. У ово исто време постали су турски вазали и многи албански племићи и династи. Други, зазирући од Турака, улазили су у везе са Млечанима и предавали њима своје градове. Тако су 1393. год. урадили браћа Дукађани, предавши Млетачкој Републици град Љеш.

Хришћанске државице на Балкану биле су толико ослабљене, да апсолутно нису биле способне за озбиљан отпор. Византија је била пресечена и цариградски господар једва је имао под својом влашћу неколико срезова. Бугарска и Србија беху скоро пребијене. Босна, још дојуче држава великог обима, пала је после Твртkове смрти на државу трећег реда и повукла се поново у своју пасивну улогу. Друге, још мање државице и области, нису имале скоро никаква већег политичког значаја. Ко је онда могао да преузме одбрану Балкана од Турака? У обзир су могле доћи само две силе: Млетачка Република и Мађарска. Млетачка Република није имала никакве копнене снаге, а без ње је свака друга борба са Турцима била безизгледна. Остајала је, дакле, само Мађарска. Краљ Сигисмунд је био неустрашив борац, и врло активан; али, на несрећу, био је заплетен на више страна, кретао више предузећа, и с тога није доспевао да ниједно доврши потпуно и организује коначно. Он је рано видео опасност од Турака, који су се већ од 1390. год. јављали на његовим границама и предузимао је доста мера, али у те мере није унео правог система, нити их је изводио доследно и постојано. Његова је политика ишла за тим, да преостале балканске државе веже за Угарску. Тако је живо настојао да у Босни поврати изгубљене позиције и поквари Твртково дело, а у Влашкој, Србији и Бугарској да силом или милом утиче на њихове господаре. Он је веровао да је његова снага и сама довољна да сузбије Турке и с

тога није много полагао да балканске хришћане већом предусретљивошћу окупи око себе. Његов поступак према Србији и после према Босни стекао му је много непријатеља и већ тада људи су на неким странама почели премишљати да је за српске интересе целисходније нагодити се с Турцима него ићи с Мађарима.

У лето 1392. почео је краљ Сигисмунд борбу против Турака на српском земљишту, али без српске сарадње. Разбивши Турке код Браничева он је продро све до Ждрела на истоку, а повратио је Мачву на западу. Емир Бајазит био је заузет борбама у Малој Азији и није могао на време спречити ту офанзиву, а сами Срби са турским посадама нису били за то довољни. После мађарских успеха он се одмах идуће године решио на одлучнију акцију на северним границама своје државе, да би сузбио мађарски утицај и могућност окупљања северних и северозападних балканских држава око Мађарске. Први напад управио је против Бугарске, по свој прилици с тога што је њен владар почео какве везе са Сигисмундом. У јулу 1393. пало је Трново и срушено је јужно Бугарско Царство. Сам цар Јован Шишман био је заробљен и у ропству је и умро, а против осталих Бугара, нарочито бољара, Турци су предузели оштре и свирепе мере, хотећи да њиховим примером застраше друге. Добар део Бугара, нарочито њихових интелектуалних свештеника, пребегло је тада у Србију. Међу њима су се налазила и два добра писца, Константин Костенички, звани Филозоф, и Григорије Цамблак.

Краљ Сигисмунд није предузео ништа озбиљније, да би спречио катастрофу Бугарске. У ово време његов је главни интерес био посвећен Босни. Твртка је тамо наследио његов синовац Дабиша, човек без веће вредности и ауторитета. Од првог дана и у суседству и у Босни знало се, да он није дорастао терету који је примио и да ће под њим попустити. Опрезни Дубровчани, који су пазили добро на сваки свој корак, одмах су стали радити против њега и решили су се чак, да, без краљева знања, почну непосредне преговоре са суседним војводама о уступању извесних делова босанског подручја. Тако су већ 15. априла 1391., месец дана после Твртковe смрти, "добили" од браће Санковића, суседне властеле, конавоску жупу. Где би Санковићи тако нешто смели учинити за Твртковa живота, и где би Дубровчани смели то примити! Такав поступак, под још свежим утисцима Твртковних настојања, изазвао је у Босни велико незадовољство. Две верне војводе умрлог краља, чувени Влатко Вуковић и кнез Павле Раденовић, упадоше крајем 1391. год. у област браће Санковића, па њих прогнаше, а област им поделише међу собом. Имали су сигурно за то и краљев пристанак.

Само овај случај није ипак изменио општи процес у земљи. Санковићи су радили брзо и несмотрено, и у брзини су отишли сувише далеко. Али, крај слабог краља избили су други Санковићи, мало опрезнији, али моћнији и способнији. Као у Душановој Србији, и у Босни је поједина властела држала у свом поседу врло пространe области. Област Раденовића хватала је од Врхбосне, преко Романије, до Дрине, а одатле, после победе над Санковићима, допире до Конавља. Влатко Вуковић имао је хумску област, коју ће год. 1392. наследити његов синовац Сандаљ Хранић. Крај између Цетине и Неретве држали су Радивојевићи, од којих је Ђурађ постао зет Дабишин. Хрвоје Вукчић господарио је у западној Босни од Лашве до Врбаса и до саме Динаре. Права краљева земља, у средишњој Босни, била је стварно мања од њихове; и кад на престо дође човек као Дабиша, слаб и неугледан, онда је сасвим природно, да ови моћни господари постају праве династе и да воде политику често потпуно на своју руку и с обзиром првенствено на себе. После Твртка краљеви се одржавају или туђом помоћу или тако, што лаврирају између појединих великаша; чим се створи савез ових моћних феудалаца против њих они постају потпуно онемогућени. Растројавање Босне иде сублизу на исти начин као и у Србији, само с том разликом што се краљевска привидно централна власт одржавала цело време до пада државе под Турке.

Дабишу су из почетка помагале војводе његова стрица. Кад су у зиму 1391/2. год. провалили Турци "напрасито" у Босну, Дабиша је успео да их сузбије и разбије. Том приликом истакао се нарочито војвода Хрвоје. Мало пре тога, у јулу 1391., Хрвоје и његов брат Вук беху добили од краља Ладислава назив хрватско-далматинских банова. Тако је, од самог почетка Дабишине владе, скочио углед и значај породице Хрватинића у великој мери. Бан Вук је и вршио у Далмацији банску власт и имао је лепих успеха. Краљев положај

погоршао се тек од 1393. год., кад се против њега дигао Сигисмунд. После оних успеха против Турака Сигисмунд је затражио од Дабише да обнови дужне обавезе према мађарској круни, које је Твртко био прекинуо. Између њих су, изгледа, нарочито посредовали свештенички кругови, јер је као место за личне преговоре било изабрано Ђаково, где се налазило седиште босанског бискупа. До састанка је дошло у јулу 1393. Резултат преговора био је овај: Дабиша је признао као врховног краља Босне Сигисмунда, а овај је пристао да Дабиша остане на босанском престолу док је жив, али да потом босанска круна припада Сигисмунду. Према духу тог споразума, Дабиша се одрекао даљег помагања краљевих противника у Далмацији и Хрватској. У страху од Турака с једне и од Сигисмунда с друге стране, Дабиша се решио за споразум с Мађарима; у Ђакову би друкчије, нехришћанско решење, било, у осталом, и немогуће. Дабиша није имао непосредних наследника да би радио за њих, а није имао ни довољно личног става да од Сигисмундових захтева спасе босанску круну за неког другог члана династије. У том уговору било је и још нешто што је показивало краљеву слабост. Сигисмунд је тражио да поред Дабише споразум приме и главне босанске војводе, а од тих војвода захтевао је обавезу да неће помагати свом краљу, ако би се он одметнуо од Мађара, а и они сами да неће дизати свог оружја против мађарске круне.

Опозиција против Ђаковачког Уговора била је велика. Сви су осетили да се њим руши Тврткова политика и све што је он постигао. Опозицију је водио, у главном, Иваниш Хорват, који се одметнуо од краља и у Омишу створио своје главно уполиште. У лето 1394. дошло је до праве борбе. Браћа Хорвати морали су напустити Омиш и Далмацију. Склонили су се у северну Босну, у тврди град Добор. Збуњени, градови Трогир и Сплит решише, да у својим актима не спомињу више име ниједног краља не знајући ко ће остати стварни господар. Обавештен о том кренуо је краљ Сигисмунд лично у Босну, да казни одметнике и рашчисти ствари. Браћа Хорвати не смедоше дочекати мађарску војску, него побегоше. Сигисмунд заузе тврди Добор и даде га разрушити. Хорвате је после добио издајом у руке, па је Ивана дао свирепо казнити. Иако је и Дабиша био устао против Хорвата Сигисмунд је налазио, да то није било довољно енергично и можда довољно искрено. Дабиша је, уз то, настављао преко бана Вука учвршћивање босанског утицаја у Приморју. Ушао је био у везе чак и са Задром, а Ластово је признало његову власт. Сигисмунду се сад учинило да је дошло време јасног обрачуна. Босна има да се врати у предтвртковски став и границе и да се Дабиша одрече целе Хрватске и Далмације. Овај је то и учинио. Бан Вук покушао је да се с војском одупре Мађарима, али је био потучен. Тако је три године после Твртковe смрти његово дело било потпуно срушено; од велике концепције једне српско-хрватске државе остало је само босанско трупло, али и оно окљаштрено и лишено потпуно сваке иницијативе. Сам Дабиша, дуго болешљив, није остао дуго на власти. Умро је 7. септембра 1395. у Сутјесци.

Свршивши послове у Босни, Сигисмунд се вратио турском питању. Емир Бајазит, пошто је покорио јужну Бугарску, умеша се и у влашке односе. Незадовољни влашки бољари позваше Турке против свог господара Мирче и Бајазит им се одазва. Прогнати Мирча приђе Сигисмунду и овај пристаде да га помаже и поврати на власт, да га не би Турци опасали и с те стране. Бајазит пође лично у Влашку, с великом војском, да спречи њихове намере. У његовој војсци налазили су се и српски вазали Стеван Лазаревић, Константин Дејановић и краљ Марко, односно у народу боље познати Краљевић Марко. Савременик тих догађаја, Константин Филозоф, саопштава, како је Марко нерадо ишао у ту борбу против хришћана и како је казао Дејановићу: "Говорим и молим Господа да буде помоћник хришћанима, па макар ја први да будем међу мртвима у тој борби." Та му се жеља испунила. У борби на Ровинама, 17. маја 1395., погинули су и он и Дејановић. У народном предању запамтило се, да је наш најпопуларнији јунак српске народне поезије завршио живот на Урвини планини, што је чиста метатеза од Ровина.

Ово причање Константина Филозофа казује речито, да се већ тада код наших људи развило осећање да не би требало служити турском освајачу против хришћанских другова. Макар и не биле оне речи Маркове сасвим аутентичне, у шта не видимо разлога да би требало сумњати, оне су ипак веома карактеристичне. Константин Филозоф је Бугарин, говори и пише о српским вођама у часу кад Турци нападају Влахе. Та хришћанска

солидарност није већ сада чиста сентименталност. Никад везе међу балканским хришћанским вођама и интелектуалним лицима нису биле са више узајамног саосећања као тада, нити је лични промет био непосреднији и живљи. Грчки писци са више разумевања и са мање охолог става пишу о другим Балканцима; Власи потпуно примају наше људе и нашу културу; а Бугари у Србији гледају с љубављу своју нову отаџбину. Константин и Цамблак не би о нама могли писати друкчије него да су рођени Срби. То се одржава и у политици. Став Мађара према Србији био је све пре него став који би уливао поверење, па ако су извесни Срби ипак тражили веза с њима и у њима гледали будуће савезнике то је долазило првенствено из те солидарности. У Турцима се гледао и непријатељ државе и непријатељ вере, "Агарјанин", "враг безакони и мрски", "безбожни Измаилит", "змај и супостат божанствених цркава", како говоре савремени писци. Можда би било политички мудрије не изазивати њихов гнев, него се помирити са створеним стањем и вршити примљене обавезе, као што су и чинили тадашњи наши династи, и као што су и тад и касније препоручивали многи државници. Бујица турска била је толико снажна да јој се могло тешко одолети. Али, народни инстикт био је против тога. Он је, у традицији своје слободољубивости, тражио борбу и у борби наслон и на остале хришћанске сапатнике. Осећајући то, Константин Филозоф је, пишући биографију Стевана Лазаревића и помињући учествовање на страни Турака његово и његових савременика, сматрао за потребно да нарочито нагласи како се то морало чинити "не са вољом, него по нужди."

Народни епски певачи створили су од Краљевића Марка најпопуларнију личност. О њему певају сви Јужни Словени, али Срби понајвише. И то са много симпатија и чак одушевљења. Зашто је баш он, са далеког југа, стекао толики глас, није данас лако одговорити са сигурношћу. О његовом животу и његовој владавини од 1371-1395. год. не знамо скоро ништа. Очувано нам је само неколико комада његова новца и неколико записа из његова времена. Знамо да у браку није био много задовољан и да је своју жену Јелену, кћер барског господара Хлапена, враћао оцу и узимао натраг. У његовој престоници Прилепу, у Арханђеловој цркви, очувана је његова фреска, која га претставља као лепа човека, с дугом тамносмеђом брадом у крутом владарском ставу, с круном на глави, необична за ону слику какву смо у машти створили о њему на основу народних песама. Сем његове задужбине у Прилепу очуван је све до данас, са лепим фрескама, и његов манастир близу села Сушице код Скопља. После очеве погибије на њ су се дигли многи суседи и отели су му добар део наслеђа. Балшићи су му узели Призрен и Костур, а Вук Бранковић Скопље. Шта је могло допринети да баш он постане наш национални јунак, са свима нашим манама и врлинама? Каже се, да је имао добре дворске гусларе. Можда. Али гуслара, вероватно добрих и даровитих, имала је и друга наша властела, па ипак није стекла такву славу. Од његових правих, историских, савременика, као што беху Константин Дејановић, Ђурађ Балшић, Вук Бранковић, Стеван Мусић, Влатко Вуковић и толики други, једва је, са једном-две песме, поменут и опеван понеки од њих, а многи су други потонули у потпун заборав. О Марку се, међутим, певало и доцније; за његово име везани су многи мотиви и хисториски, и легендарни, и чисто причалачки; њему су приписивана и дела других јунака. Ту и толику популарност стекао је Марко, по нашем мишљењу, на тај начин, што је у оно тешко и пометено доба од појаве Турака и слома наше царевине на југу, као добар јунак и витез, чистио земљу од насиља и штитио народ од зулумћара и својој земљи уштедео многе невоље. Многе народне песме баш га нарочито славе у том погледу. Али ни њему није народ уштедео прекор да је био "турски удворица", како му је признавао многе заслуге. А као тешку очеву клетву, која га је, по народном веровању, и стигла, певач је за њ казао:

Ти немао гроба ни порода,
И да би ти душа не испала
Док турскога цара не дворио!

Марковој браћи, Андријашу и Дмитру, Бајазит није дао да наследе његову област. Не знамо зашто је тако поступио; т. ј. да ли је одлука била начелна, да не даје области него само непосредним наследницима, или су му се били замерили било сам Марко или његов браћа. Маркова област, као и земље Константина Дејановића, постадоше чисто турско подручје. Дубровчани су забележили, да су Андреја и Дмитар дошли у њихов град "in grandissima et extrema poverta" и да су њиховим посредовањем "нашли хлеба у Мађарској".

Упада у очи, да се нису обратили Босанцима, кад Стевану Лазаревићу нису хтели или нису смели да оду. Народно предање иначе помиње Андрију у вези са Сарајевом и Босном. Димитрије се помиње у служби краља Сигисмунда све до 1407. год. Био је постао жупан Зарандске жупаније и кастелан града Вилагоша.

Турци су, помагани од српских одељења, упадали 1395. и 1396. год. не само у Влашку, него и у тамишку и крашовску жупанију, где су харали и палили. Краљу Сигисмунду постало је јасно, да мора предузети нешто крупније, да би одагнао непријатеља из непосредне близине мађарских граница. Усред тих његових брига и планова стиже му вест о смрти краља Дабише. Он је одмах кренуо у Срем, да би искористио своје право стечено Ђаковачким Уговором. Али изгледа да са собом није водио веће војске. Међу босанским великашима би донесена одлука, да се на престо попне краљева удовица Јелена, макар привремено, да би се само избегао долазак Мађара. Сигисмунд је налазио, да проглашење Дабишине удовице не крњи његово право, пошто је она жена, а њена функција вероватно привремена. Сем тога, он је и сувише био заузет плановима против Турака, да би у овај мах том питању, које га није погађало отворено, придавао већи значај. Тако је босанско питање било обрађено, а Јелена, као прва жена права владарка у нашим земљама, остаде на престолу. Заведени од В. Клајића извесни наши хисторичари звали су Краљицу Јелену погрешно још и Груба. Да Јелена и Груба нису исто лице види се јасно из писма краљице Грубе, писаног 1399. год., у ком, међу осталим, говори и то, како је здраво "доколи намь е здраво господинь краль".

Краљ Сигисмунд је осећао, да би против велике турске силе, која је на бојиштима оперисала са дотле необично бројним борбеним масама, требало кренути исто тако импозантну хришћанску снагу. Он је с тога радио на том, да се, у традицији прошлих борби, организује прави крсташки поход против Турака, који би их просто, у снажном залету, протерао из Европе, јер Бајазит је био енергичан и незаустављив. Кад су мађарски посланици, причало се, протествовали код њега, што је Турска, без права, уништила Бугарску, он им је, у свом шатору, показао на гомиле оружја и одговорио им, да он своје право оснива на том. Одзив на краљеве позиве није био мали. Син бургундског војводе Филипа Смелог, Жан де Невер, доведе око 6.000 ратника. Походу се, уз њих и Мађаре придружило и нешто Немаца, Пољака и чак Енглеза. Понесени одушевљењем, а без довољног искуства у борби с Турцима, ови ратници су изгледали сами себи неодољиви и говорили су о том да гоне Турке не само до Босфора, него и да иду чак до Јерусалима. Војска је пошла у Бугарску, Дунавом. Једна савремена немачка песма Петра из Геца казује, да се експедиција, пролазећи поред српског земљишта и ступајући у путу на њ, осећала као у непријатељској земљи, јер их Срби, очевидно, према наредби, а и због њихове недисциплинованости и пљачке, нису предусретали пријатељски. У Видину крсташима се предао цар Страцимир, који је држао у својој власти северозападну Бугарску, а у Бугарској им се придружио и влашки војвода Мирча. Бајазит је пошао у сусрет тој опасној ордији, праћен од својих вазала, међу којима се налазио и Стеван Лазаревић. Код Никопоља, 25. септембра 1396., дошло је до страховите борбе. Учесник у борби, Ханс Шилтбергер, у својој врло занимљивој хроници, изречно казује, да је Бајазиту, у одлучни час, кад је већ помишљао на повлачење, прискочио у помоћ Стеван јурнувши право тамо, где се налазила Сигисмундова застава. Он је растројио Мађаре и натерао их у бег. Власи, видећи обрт среће, напустише бојно поље. Сам краљ Сигисмунд спасао се на једној лађи и отпловио низ Дунав, где га је прихватила млетачка флота. Пораз крсташа био је потпун и Шилтебергер доноси о њему језиве сцене.

Бајазит је, користећи се победом, срушио овог пута и северно Бугарско Царство, а бугарског је цара заробио и послао у Азију. Потом је гонећи слабе остатке бродоломника прешао у Угарску и допро све до Штајерске пленећи и пустошећи. Овај пораз Мађара повукао је за собом и пад Вука Бранковића, који је, по свој прилици, био ушао у неке везе с њима. Предосећајући могућу катастрофу Вук је склонио 1395/6. год. у Дубровник своје покретно имање, које је износило 1880 литара "фина сребра" и 15 литара златних предмета. После никопољске битке Бајазит је, као награду Стевану за огромну улогу у тој борби, уступио већи део Вукове области, од Дечана до Приштине, а Вуковој удовици и деци оставио је само северни део Косова, од Трепче и Митровице до Вучитрна. Сам Вук морао је

да иде из Србије. Умро је 6. октобра 1398., по свој прилици у Светој Гори, где је један његов брат, Роман одавно живео као хиландарски монах. Сам Вук био је ктитор Хиландара, с братом Романом и Гргуром, још од 1365. год. То што је Бајазит дао Стевану баш Вукове земље и што их је овај примио још не би морало значити, да су између ове двојице то време владали рђави односи, али тај моменат даје и извесне вероватноће за то.

За то време краљ Сигисмунд правио је велики заобилазни пут Црним, Белим, Егејским, Средоземним и Јадранским Морем, да би се вратио у своју обезглављену краљевину. Преко Влашке није смео да се враћа, јер је и оно мало крсташа, што се спасло на леву обалу Дунава, било опљачкано и мучено. Тек у децембру стиго је у Дубровник и одатле разаслао гласнике у Ђаково, Будим, Рудник и Ново Брдо, да добије вести о општем положају. Оне нису биле нимало повољне за њ.

Верујући да га је овај пораз сломио, његови противници беху дигли главе и радили су, да му оспоре престо. У толико више, што је 1395. год. била умрла краљица Марија, са којом је он у ствари дошао до права на мађарску круну. И овог пута велик део опозиционара налазио се у Хрватској. Живу агитацију био је развио поново и сам Ладислав Напуљски. Да би унапред приволео Турке да му не праве сметње он је тражио споразум са Бајазитом и понудио му се за зета. Сигисмунд је устао одмах свом снагом против бунтовника и непријатеља приказујући себе, за разлику од њих, као заточника хришћанства. На сабору у Крижевцима, у фебруару 1397., он је однео победу давши просто сасећи главне вође отпора.

Мађарски и Сигисмундов пораз осетио се и у Босни. Поред жене краљице, која је добила престо захваљујући савезу велике господе у земљи и једној мутној политичкој ситуацији, поједини великаши су, по сили прилика, све више узимали маха. Краљица Јелена имала је још мање своје личне воље и ауторитета, него њен муж Дабиша. То се види јасно по поступцима извесне властеле. Сандаљ Хранић, од 1396. год. зет Вука Вукчића, тражио је за себе од Дубровника светодимитарски "доходак", који се иначе давао по правилу владарима; породица Николића из Попова, с кнезом Гргуром на челу, поставља самостално нове царине, које нарочито тешко погађају дубровачку трговину; Хрвоје Вукчић има толику моћ, да његове речи слуша сва краљевина. Кад је стигао у децембру 1396. у Дубровник Сигисмунд се свакако распитивао и о приликама у Босни. Мислим, да је том приликом признао Јеленину власт. Тако бар тумачим оно дубровачко честитање краљици од 27. децембра те године на "вьскршεнх кралнεвьства ти," које иначе не би било јасно. На тај начин Сигисмунд је, можда, мислио задовољити Босну, без већих обавеза, и не стварати нове непријатеље, кад већ није могао извршити своје право.

Међутим, Босна се баш сад помутила. Док је постојала опасност од краља Сигисмунда и Ђаковачког Уговора људи се беху нагодили да истакну на престо Дабишину удовицу и да је помажу; али сад, кад је та опасност прошла, јавише се нова схватања. Једна странка у земљи мислила је, да треба искористити невољу Сигисмундову и поставити у Босни новог краља, па тако изиграти Ђаковачки Уговор и ставити Мађаре пред свршен чин. По причању М. Орбинија, као мушки кандидат на престо јавио се Твртко III, незаконити син краља Твртка. Краљичину страну држали су понајвише њени сродници, неретванска властела Радивојевићи и поповски Николићи, које су и она и Дабиша помагали на све начине. Твртко се истакао као кандидат на престо крајем пролећа 1397. У Дубровнику се 12. јуна решавало, да се упути посланство ‚ad regem Bosne'. Против Твртка јавио се наскоро нови кандидат, Остоја зван Христић, вероватно члан династије по женској или некој споредној линији, јер га стари Дубровчани убрајају у Котроманиће. Орбини прича, да се Остоја обратио за помоћ Турцима. Тачно је, да се већ крајем 1397. год. знало, да се на Босну спрема турска војска. Дубровачка влада одговорила је 23. децембра мајци Ђурђа Радивојевића, да се може склонити у Стон или у сам Дубровник "где јој је већа сигурност или бољи смештај".

Турска војска, у којој су се налазили Бајазитови синови и којима се са својим четама придружио и Стеван Лазаревић, упала је у Босну већ јануара месеца. Константин Филозоф прича, да је војска била многобројна, али да је настрадала у Босни од преоштре зиме и

необично великог снега. И после њеног повлачења Остоја је ипак не само могао да се одржи, него да до мало времена остане и као победник. У другој половини марта 1398. породице краљичиних присталица тражиле су, да се спасавају на дубровачком тлу; а стари непријатељ Дабишин и дугогодишњи заточеник Радич Санковић добија слободу, и хумску област, и истиче се као привржени Остојин. Трвења су трајала целе прве половине 1398. год., а онда се положај рашчистио у Остојину корист, после његових победа у Хуму. Дубровачка Република решавала је 10. и 11. јуна да му пошаљу посланике, који ће га поздравити у њено име и предати му поклон у вредности од 500 дуката.

Ради неуспеха турске војске у Босни био је опаднут код Бајазита Стеван Лазаревић као један од главних криваца. Био је осумњичен да је потајно одржавао везе са Мађарима и на неки начин издао Турке. Да га ублажи Стеван му посла своју мајку Милицу, која беше примила монашки чин и постала сестра Евгенија, и умну монахињу Јефимију. То је прва наша дипломатска мисија, коју су водиле жене, али жене изузетних способности. Вероватно посредством султаније Оливере, за коју се бележи да је имала велик утицај на емира, оне су биле срдачно примљене и успеле су да оправдају Стевана. На поласку измолиле су од њега и пренеле у Србију мошти Св. Петке, које су Турци били однели из Видина. Опис тог преноса, са лепом похвалом покосовској Србији, оставио нам је Григорије Цамблак.

У свима нашим областима ово је било доба великих метежа и личних сукоба. И пред најочигледнијом опасношћу људи нису могли, често пута, да виде опште и крупно пред личним и локалним. Тако је, на пример, поред других патила и Зета и од унутрашњих и од спољашњих непријатеља. Против Балшића почело се тамо све више јачати братство Црнојевића. Један од чланова те куће из катунског краја, Радич Црнојевић, који беше уграбио грбаљску жупу, дошао је у отворен сукоб с Ђуром Балшићем, па је своје одметништво платио и главом (25. априла 1396. год.). Ђура је био искористио турску заузетост на другим странама, па је успео повратити током 1395. год. северно арбанашко приморје. Али није имао вере да ће га моћи и одржати. С тога се решио уступити Млецима иста она места, која је раније био предао Турцима и уза њих онај појас приморја од Скадарског Језера до мора. За то је добио годишњу пензију од 1.000 дуката и чланство у млетачком Великом Већу; млетачки грађанин постао је годину дана раније. Врло је карактеристично за тадашње прилике, да се Млетачка Република извесно време устезала да уђе у преговоре у тој ствари и да је против Ђурђеве понуде постојала у граду доста јака опозиција. Људи су тамо увиђали, да се добитком нових градова примају и нове, и не мале, и не опасне обавезе, и зазирали су од њих. Тако су, на пр., 14. јануара 1395. одбили да приме под своју власт Котор, који им се беше сам понудио. У Ђурђевој власти остали су Бар и Улцињ и цела област звана Забојана.

Чим је средио прилике у Угарској краљ Сигисмунд је обратио пажњу и на балканска питања. Обрт у Босни није му могао бити нимало повољан. Није требало много мудрости па да се види, како је он био стварно уперен против њега. Као главног виновника сматрао је Хрвоју, старог пријатеља и присталицу напуљске куће, и оптуживао га је као бунтовника и савезника Турака. Почетком марта 1398. краљ је кренуо у Славонију, да се нађе на граници, ако би Турци покушали да је пређу, и да, у исто време, утиче и на ток ствари у Босни. Али све до лета није предузео ниша озбиљније да спречи пад краљице Јелене и Остојину, а у ствари Хрвојеву победу. Тек јула месеца, прикупивши више војске, кренуо је долином Врбаса у Хрвојеву област. Код врбашког града (близу Бање Луке) наишао је, међутим, на јак отпор, па је, видевши да операције неће ићи довољно брзо, напустио борбу и већ у августу почео повлачење. Хрвоје, као победник, пошао је за њим и успео да освоји целу дубичку жупу. Бојећи се, да Мађари не предузму какав нови поход Босанци су били врло будни; сам краљ Остоја, са цветом своје властеле, налазио се још у зиму 1398/9. на северној граници, у области Усоре. Истрошивши се у овим борбама за престо и против Мађара, оставши дужан чак и својим најамницима, што је могло бити врло опасно, Остоја се решио, да испуни стару жељу Дубровчана и да им прода уски појас земљишта од Курила до Стона. Залагао се за то Хрвоје, а накнадно је пристао и ранији власник тих крајева, Радич Санковић. У повељи од 15. јануара 1399., којом им је уступио то земљиште, Остоја казује да је дошао на престо својих прогонитеља видећи земљу "да нема свог пастира", а да према Дубровчанима има обзира због њихове нелицемерне љубави. После својих успеха краљ је отишао у Милешево,

где се око 20. априла крунисао, а потом се, у јесен, раставио са женом. Знамо сасвим поуздано, да је Остоја наставио своје везе са Турцима и после учвршћивања на престолу и да су турски преговарачи долазили на његов и Хрвојев двор. Од краља Сигисмунда, који му је остао непријатељ, није морао у овај мах много зазирати, јер је био и сувише заузет умиривањем огорчене опозиције у властитој земљи, која је ишла чак дотле, да га је 1401. год. држала пуних шест месеци у правом заточењу.

За време ових нереда у Мађарској нарочито је дигао главу војвода Хрвоје, који је у ствари био нека врста Остојина савладара. Краљ је према њему имао и много обавеза и много обзира. Хотећи да га и видно награди Остоја му је 1400. год. дао Ливно са целом жупом, тако, да је Хрвоје постао господар скоро целе западне Босне од Дубице до Динаре. На његово наваљивање признао је идуће године Задар врховну власт Ладислава Напуљског; крајем 1401. год. пао је у руке Хрвојева шурака, кнеза Ивана Нелипића, тврди Клис; а у мају 1402. потврдио је Хрвоје, у име Ладислава и Остоје, раније повластице Шибенику, који дође посредно под босанску власт. Било је, према томе, пуно изгледа, да ће Остоја са Хрвојем моћи васпоставити Твртков у политику у Приморју и дићи поново ранији углед Босне. Да се у том погледу нису устручавали ни од употребе силе показује јасно случај Сплита, коме су задали осетних удараца зато што је упорно одбијао да их призна, па се, из огорчења, нудио сам Републици Св. Марка. С тим у вези дошло је до велике затегнутости и са Дубровником, који није хтео да стави на расположење своју флоту против Сплита, и који је, као и за време Твртково, чувао верност према мађарској круни. Хрватски бан Мирко Бубек искористио је Хрвојево бављење у приморским крајевима, па је ненадним упадом 1402. год. повратио дубичку жупу и тим огорчио Хрвоја у још већој мери.

И Ладислав Напуљски решио се, најзад, да искористи мађарске међусобице и да се појави на земљишту Угарске, како би дао више полета и енергије својим присталицама и личним залагањем појачао своје право. Средином августа 1402. стигла је напуљска флота на далматинску обалу, а с њом и Ладиславов намесник за Угарску, Алојз Андемариско де Марески. Као полазна тачка изабран је Задар. Удружене Хрвојева војска и напуљске чете, са нешто Задрана, напали су град Врану, који им се предаде, па потом освојише и нека друга места, и на крају и сам Сплит. Од свих далматинских градова остаде упоран само тврди Скрадин. Уз Ладислава, по папиној жељи, пристаде највећи део мађарског свештенства, и у јануару 1403., на сабору у Великом Варадину, он би изабран за краља. Уз њ пристаде и цела Хрватска. После толиког успеха било је природно, да се најпосле појави и он сам и покуша стварно узети и вршити власт. Стигао је, доиста, 19. јула 1403., у Задар, праћен флотом и сјајном свитом. Ту га је дочекао Хрвоје, али не и Краљ Остоја, иако се то очекивало. У Задру се Ладислав и крунисао, али без круне Св. Стевана и свих прописаних формалности, због чега су његови противници оспоравали законитост тога акта. Из Приморја Ладислав, коме је оскудевала храброст и енергија, није смео да крене у саму Угарску, и да се стави на чело своје странке, па је, услед тога, све ово што је дотле постигнуто остало половно и убрзо изгубило прави значај.

За ово време Краљ Остоја је почео рат с Дубровником. Он је према том граду ишао даље од краља Твртка и тражио је безусловно, да се Република одрекне Сигисмунда и призна његову врховну власт. Узалудне су биле све молбе Дубровчана, Остоја се није дао одговорити. Његова војска, под вођством војводе Радича Санковића, ушла је 18. јуна у недавно уступљене области, као за опомену у први мах. Дубровачка политика према Босни била је одавно одређена и доследна. Протекторат тако блиског, а далеко моћнијег суседа лако би се могао претворити у притисак и угрозити њихову слободу. Дубровачки хроничар Ј. Растић, на основу поузданих вести, саопштава, да је Дубровник нудио 500 дуката годишње док је жив, да би га оставио на миру. Ако му је било стало до извесних прихода краљ их је, дакле, могао добити и без рата, али се у Републици није хтело да се том односу даде карактер вазалства. Кад није попустио после прве опомене, Дубровник је, по краљевој наредби, био нападнут и у старим границама. Босанском нападају придружио се и нападај напуљске флоте. Хрвојеви савети, да Дубровник прими Ладислава, нису били послушани и он му с тога, иако је то хтео, није у тај мах могао помоћи.

Кад је краљ Сигисмунд, спреман на све, енергично прегао да поврати изгубљене положаје и кад му његова одважност и активност омогућише доста брзе успехе, уплаши се краљ Ладислав озбиљно и у јесен 1403. оде натраг у Италију. Пре одласка, око 20. октобра, именовао је Хрвоја за свог главног наместника у Угарској, Хрватској, Далмацији и Босни. У исто време поклонио му је, као самостално подручје, острва Брач, Хвар и Корчулу са градом Сплитом и уз то титулу херцега, односно дуке (dux, duca). "Херцештвом спљетским постаје он за право самосталан владалац с одређеним територијем" и као такав кује свој новац, држи своју војску и уређује свој двор. Отада су његове престонице град Сплит, у коме се до наших дана очувала његова Кула, и у Босни јајачки град, над изванредно живописним падом Пливе. Име граду Јајцу дао је Хрвоје по талијанском називу ‚uovo’ једног града краља Ладислава. Хрвоје се у ово време налазио на врхунцу своје моћи и држао је под собом област која је у ствари била једна права мала краљевина.

И у Србији беше покушала извесна властела, да искористи владу жене, кнегиње Милице, и младост Стевана Лазаревића, да би ојачала своју власт. Као и њихови босански другови и они су тражили потпоре делом код Турака, а делом код Мађара. Главна лица беху руднички војвода Никола Зојић и Новак Белоцрковић. Они су били упутили једног свог човека у Једрене, да се препоруче Турцима и добију њихов пристанак за своје планове, који нису били ограничени само на уже проширење власти. На турском двору нису нашли жељеног одзива; шта више с те је стране цела ствар била достављена Стевану. Стеван је учинио брз и одлучан процес. Белоцрковић би одмах погубљен, а Зојић се, после отпора у граду Островици, предао и онда, с целом породицом, био отеран у манастир. Судбина Вука Бранковића и ова два примера били су довољни да за извесно време умире људе и земљи врате толико потребни мир. У толико више, што су јасно показали како Стеван добро стоји код Бајазита. Он је, доиста, султанову пажњу и заслужио вршећи клетвеничку дужност беспрекорно и на бојним пољима и иначе. Немамо никаква податка у том да се он ма у којој прилици колебао. Константин Филозоф нарочито подвлачи пријатељски однос Бајазитов према Стевану, чак и неку врсту нежности. Говорио му је, каже се, да га узима "као сина старијег и љубљеног" и да је то објавио "пред свима, мојима и источнима". Емир је давао Стевану и поуке о државној политици за Србију. С Мађарима не треба никако да ради, јер ко је год с њима улазио у везе пропао је као и бугарски цареви. Треба ићи с Турцима, који су господари ситуације. "Ако ми не кренемо на друге, други на нас неће поћи", говорио је Бајазит са самоуверењем. Снага државе је у војсци, и њу треба добро пазити. Да би се могло управљати како треба ваља скршити моћ властеле. Емир је био аутократа, а видео је уз то јасно од какве је штете за балканске народе била велика моћ и воља и амбиције појединe властеле. С тога је и Стевану препоручивао, како би се данас рекло, ауторитативни систем. Он му је чак изречно рекао, да то учини још док је он жив, да му може по потреби бити од помоћи. Место старе властеле, с дубљим кореном и већим прохтевима, нека ствара нову, скоројевићку, везану за владара и зависну од њега. Константин, скоро да човек не поверује, казује још и то, како је емир напомињао Стевану и то, да ће после његове смрти настати распре око престола између његових наследника, па да те распре Стеван може искористити за јачање Србије у сваком правцу.

Бајазит је завршио живот и власт пре него се надао. У Малој Азији, где су Турци 1390. год. узели и последњи византиски посед, беше избио опасан непријатељ. Потомак Џингис-Кана, грандиозног монголског освајача, владар Татара, Тимур-Кан беше у свом сталном напредовању допро до турских поседа у Азији и угрозио их. Пошто је освојио Перзију и вршио упаде у Индију било је сасвим природно, да се неће зауставити ни на турској граници. У толико пре што су сви турски противници тамо тражили заштите код њега. Већ је 1400. год. дошло до првих борби, у којима су Татари остали победници. Тај успех учинио је, да с Татарима почеше тражити ближе везе чак и неки европски владари, као византиски цар и француски краљ Карло VI. Бајазит се 1402. год. решио, да против Татара крене он лично. С њим је, по дужности, пошао и Стеван Лазаревић с братом Вуком и два Бранковића, Гргур и Ђурађ. Код Анкаре, 28. јула 1402., борба је решена у татарску корист. Источни извори помињу јак нападај тешке српске коњице против лако оружаних татарских пешака и почетни успех који је она постигла. Пораз је дошао због издаје једног дела Селџука, која је збунила Бајазитову војску. Бајазит је био заробљен и у ропству је и умро, 8. марта 1403. Стеван је вршио три јуриша да га спасе, али узалуд. Српска војска могла је потом да се повуче без

тежих губитака. Од знатнијих лица био је заробљен само Гргур Бранковић, али је после био поштен за скуп откуп.

Као некад чувени Ксенофонтови другови, српска војска је, борећи се, дошла до босфорске обале. Ту су се превезли на европску страну. Кад су стигли у Цариград цар Јован и престоничка публика дочекали су их са пажњом. Стари цар Манојло беше, међутим, отишао на запад да преговара о савезу хришћана против турске опасности и о цени за тај савез. У тај савез Византија је желела да уведе и Србију као још увек најважнију хришћанску државу на Балкану. С тога му је цар Јован, да би придобио Стевана, дао титулу деспота, први чин иза царског, и понудио му је за жену своју свастику, кћер митиленског господара, Франћеска Гатилузија. Стеван се тад на Митилени верио, а свадба је свршена тек три године доцније.

Од синова емира Бајазита беше се из анкарске битке спасао само један, Сулејман, који није нимало марио са Стеваном, не знамо тачно из којих узрока. Зна се само, да је Стеван, још у Цариграду, добио неке доставе, како његов сестрић Ђурађ Бранковић намерава да, помоћу Сулејмановом, присвоји неке његове земље. Биће, по свој прилици, да је Ђурађ, ухватио неке везе са Бајазитовим наследником; да је хтео да поврати бар очеву власт; и да је, сматрајући и Стевана као кривца за очеву судбину, и иначе као противника, говорио и радио против њега. Енергичан, Стеван је дао затворити Ђурђа у Цариграду, али се овај брзо ослободио и одмах отишао новом емиру. Турци су били кивни на Србе вероватно са извесном сумњом да се нису довољно борили на њиховој страни, па су своје нерасположење и показали кад се један српски одред враћао из Цариграда сухим путем у домовину. Код Чрномена они су тај одред сачекали и сасекли; напад је извршио турски војвода Сарица, онај исти за кога се прича да је на Косову заробио кнеза Лазара.

Бојећи се, да и њих не задеси иста судбина, Стеван и Вук нису хтели да иду сухим у Србију, него су из Митилене наставили пут лађама за Зету. Септембра месеца већ су били у Бару, где их је срдачно дочекала умна сестра Јела и зет Ђурађ Балшић. Брижна кнегиња Милица, односно монахиња Евгенија, распитивала се за то време, исто као и Мара Бранковићка, шта им је са синовима, пошто од њих дотле нису могли добити никаква гласа. Али оно што су домало имале чути није било ни утешно ни добро. Њихова деца, први рођаци, била су се љуто завадила и радила су једна другима о глави. Предосећајући опасност Стеван је узео војску од свог зета Ђурђа, а затражио је помоћ и од мајке. Обе војске састале су се на Косову, код Грачанице, на недавном разбојишту. Против њих ишла је друга војска, у којој су се налазили Турци, чете Ђурђа Бранковића и сусед Бранковића, врањски господар ћесар Угљеша са својим људима. У битци, која се водила 21. новембра 1402., Стеван је остао победник. Још ту њему је прешао ћесар Угљеша, који га је обавестио о стању Турака, и постао му отада одан пријатељ. Стеван се у тој битци борио против турских одељења, а млађи му брат Вук против Бранковића. Док је Стеван победио Вук је био побеђен. Стеван му је с тога, кад су дошли у Ново Брдо, учинио неколико примедаба и прекора, тако да је овај, ражљућен, отишао домало Турцима. Ја мислим, да је ова борба Турака и Бранковића на класичном Косову против Лазаревог сина дала прве основе за стварање легенде о косовској издаји Вука Бранковића и његовом шуровању с Турцима. Домало, 12. децембра, писали су Дубровчани Мари Бранковићки, пола саветујући, а пола корећи: "Бог зна, вољели бисмо да је међу вама љубав и добри мир како пристоји међу сестром и браћом. Да је тако господовали бисте и уздржали земљу у добром миру и стању, те би све добро било и наши би трговци могли опћити, јер трговаца не може бити и не тражи друго него мирну и гојну земљу".

Бајазитов наследник, бегунац из једне разбијене војске и сведок страховитог пораза свога оца, султан Сулејман беше се уплашио колико од Тимура, толико и од хришћанске лиге у коју су ушли Византија, Млеци и Ђенова и неке мање династе. С тога се пожурио, да још 1402. год. склопи мир са Византијом, који је овој враћао неке области на Црном Мору и Тракији и град Солун, и који је, уз то, ослобађао од вазалских обавеза. У том уговору, као нови византиски пријатељ, био је поменут и деспот Стеван, али се у његовом уговорном односу према Турцима није променило скоро ништа. Стеван је, међутим, био решен да те односе измени стварно. Определивши се у Цариграду за хришћански савез, а огорчен због

Сулејманова држања према себи, он је био начисто шта има да ради. Мало је датума у нашој хисторији, који тако одређено обележавају обрт у државној политици, као што је случај са Стевановим ставом од 1402. год. Дотле безусловно веран вазал, који врши драгоцене услуге у најтежим часовима, он сад постаје савезник и помагач хришћанских акција и залаже се за њих са истом витешком оданошћу. Главна сила, на коју се отад ослањао, није, међутим, била војнички скоро безначајна Византија, него Мађарска, која му је, и поред свих унутрашњих незгода, улевала више поверења. Ми не знамо данас тачан датум кад је Стеван пришао Мађарима признавши врховну власт краља Сигисмунда, али је то, свакако, изведено у току 1403. год. Стеван је од тог признања имао одмах и непосредн користи. Сигисмунд је уступио деспоту Београд са целом Мачвом, чије су границе допирале до иза Ваљева и Сокола. Учинио је то за то, да би му тако појачана Србија служила као главни заштитни бедем за саму Угарску, чије границе не би биле више излагане непосредним турским насртајима. Као раније Бајазит, отсад је Сигисмунд био пун пажње према деспоту. Као "свом верном" он му је давао богате поседе и у самој Мађарској, тако, на пр., град Сатмар Немети. Деспот је имао "тако много поседа у торонталској жупанији, да је за њих поставио нарочитог поџупана".

Кад је добио Београд у своју власт деспот је тамо пренео своју престоницу, а сам је град утврдио, развио и унапредио у сваком правцу. Сав град опасан је рововима и имао је двоструке бедеме. Деспотов двор са кулама и осматрачницама био је, као средњевековни замкови, и град и дом. Горњи град имао је четвера врата, испред којих су на три стране били покретни мостови, а поред двају јаке куле. У самом граду деспот је подигао митрополију, а обновио велику цркву Успенија Богородичног. Велика болница у граду била је прва код нас, која је примала и лаике и у коју су долазили болесници из целе државе, нарочито лепрозни. Уз њу је однегован простран врт, а у њој сазидана црква Св. Николе. Да би се град још више развио деспот га, по обичају мађарских краљева, направи слободним градом, а његове трговце ослободи царине. Израдио је за њ и повластице од мађарског краља и суседних локалних власти. Услед свега тога Београд доиста процвета и поста град већег значаја.

Тешка времена беху у то време настала и у Зети и њеном суседству. Млечани дадоше 1402. год. погубити Константина, сина Ђуре Балшића, наследника албанског господара Карла Топије, који је владао у средњој Албанији и ослањао се на Турке. Његов син Стеван познат са надимком Марамонте, био је чувени авантуриста и имао је веома буран живот. Брзо потом, у априлу 1403., умро је и Ђурађ Страцимировић Балшић, зет деспота Стевана. Као у Босни Мађарска, тако у Зети и Албанији није била много популарна млетачка власт. Случај Константина Балшића речит је доказ да је било и незадовољства с њом и покушаја одметања. Наследник Ђурђев, Балша III, био им је отворен непријатељ; и он је волео Турцима више него њима. Између њега и Млечана дошло је брзо до рата. Он је хтео да поврати градове, које им је његов отац уступио, а Млечани су, бојећи се за своје поседе на тој страни, хтели да њега или онемогуће или бар потпуно ослабе. У јесен 1404. сишао је у Зету сам деспот да помогне свом сестрићу, али се није задржао дуже. Млечићи су успели да, помоћу флоте, заузму градове Будву, Бар и Улцињ. Осећали су се јачи, па с тога нису хтели водити рачуна ни о протестима Сандаља Хранића због заузимања Будве, на коју је он полагао право. Ова борба поделила је Зећане и Албанце у два љута табора. На млетачкој страни нашла се српска породица Црнојевића, која потиче из катунске области изнад Котора, и која ће у XV веку, наслањајући се, у главном, на Републику Св. Марка узети сву власт у Зети. Уз Балшу су били албански Дукађини и Памалиоти из Забојане. И становништво неких градова било је антимлетачко. У Дривасту и Скадру избила је 1405. год. права побуна против њих, која им је нанела доста штете и губитак првог града. Ратовање се због тога отегло и трајало је годинама; управо трајало је, с малим прекидима, све до Балшине смрти.

Мађарска превласт у Босни и Србији

Одлазак краља Ладислава, који није био далеко од тога да изгледа као бег, и приближавање српског деспота краљу Сигисмунду деловали су и на краља Остоју. Ако се дотле помало и колебао, сад се одлучно решио да мења своју политику. Преко мачванског бана Ивана Марота (Моровића) направио је повољне понуде Сигисмунду, обећавајући му, међу осталим, да ће га признати за свог врховног господара. Кад су чули за то Дубровчани, употребили су све што су могли да тај споразум покваре. С планом су у Босни радили против њега; оптуживали су га на мађарском двору; а код Хрвоја су хтели да изазову освету и суревњивост. Нудили су му чак, да га помажу ако би хтео лично узети краљевску круну. А ако он то не усхтедне постављали су као кандидата другог члана босанске краљевске куће, Павла Радишића-Клешића, који се био одметнуо од краља и у то време налазио и у њиховом граду. На Сигисмундовом двору, сем што су о Остоји имали говорити само најгоре, они су чак требали давати и савете. Ако Сигисмунд хоће да "потпуно загосподари у Босни" он треба да се споразуме, у првом реду, с Хрвојем, да после међусобно завади босанску властелу, и да краљевство раздели онима, којима он усхтедне.

Али док су Дубровчани дошли до Будима ствар је већ била свршена. Сигисмунд се измирио са Остојом. У погледу Републике било је уговорено, да се васпостави стање какво је било за владе краља Твртка; што значи, да је она губила недавно добијено приморје од Курила до Стона. Дубровчани су, природно, употребили све да то поврате и да објасне Мађарима колико је Остоја био непоуздан и радио против њих. Остоја је, међутим, понудио споразум и Дубровчанима и свом одметнику Павлу Радишићу. Али је Република оклевала и само пооштравала мере на граници. Она се, добро обавештена, надала метежима у Босни, који ће изменити стање. Сама је наставила преговоре са Хрвојем, јер је знала да овај неће лако дозволити да његов штићеник на престолу води политику против његове. И, доиста, из једног дубровачког писма од 11. децембра 1403. ми дознајемо о "великој противности", која је настала међу Босанцима, "и како један иде против другог". Хрвоје је био главни вођа опозиције. С њим је ишао и Сандаљ. Хрвоје је 15. јануара 1404. склопио и формални савез с Дубровником "супротива краљу Остоји, на његову погибао и расутије и прогнаније вана Кралевства". У опасности пред тако опасном коалицијом Остоја се решио на нову политику. Већ у марту измирио се са Хрвојем и обећао му да ће прећи на страну Ладислављеву. Али то обећање није извршио. Он је мислио да вешто балансира између једне и друге стране и да се стварно не опредељује ни за кога. Таквом политиком није задовољио никог; напротив, огорчио је и једне и друге. Растић прича, да су Дубровчани, који су радили против њега неуморно, успели да увуку Хрвоја у рат против краља и да њихова и Хрвојева војска продре све до Раме, где им је флота попалила Дријево и околна места. У другој половини маја 1404. краљ Остоја је био срушен.

После свог пада Остоја је отишао у Угарску приказујући се као жртва оданости према Сигисмунду. Овај му је веровао, јер је, према његовим обећањима, још 16. априла писао бургундском војводи Филипу, како ће се и Остоја придружити мађарској војсци против Ладислава и Хрвоја. У Босни Остоју беху напустили сви. Само су Ђуро и Вукић Радивојевићи одржали Бобовац, чувајући ту краљевску круну и краљевску породицу. Дубровчани су одмах упутили своје посланике на будимски двор, да сузбијају Остојина саопштења и да објашњавају свој поступак.

За време ових метежа Дубровчани беху поселили три отока Брач, Хвар и Корчулу, бранећи се тим, да их је Остоја тражио за себе у краља Сигисмунда. На другој страни војвода Сандаљ беше савладао и заробио старог непријатеља своје породице, војводу Радича Санковића. Балша III узалуд је покушавао да овом приликом добије Котор.

После пада Остојина за неколико се дана није знало ко ће постати краљ у Босни. Помињало се више кандидата: Хрвоје, Павле Радишић, бивши краљ Твртко II. Победио је

овај трећи, за кога немамо никаквих података шта је радио последњих година и да ли је учествовао у овим борбама. Видевши пример свог претходника Твртко II, још више него Остоја раније, морао је да попушта ћудима властеле. Главна личност је Хрвоје; сви главни послови свршавају се с њим и преко њега. Поред њега почиње све више да се истиче војвода Сандаљ, за кога Дубровчани кажу, да је имао "дубок ум". Хрвоје и Сандаљ били су повезани породично и сасвим је природно, да су уједињени могли натурати своју вољу целој Босни.

Краљ Сигисмунд није могао остати пасиван. Већ је у мају спремао се он да крене у Босну. По његовој наредби пошао је касније, не знамо тачно кад, али још тога лета, бан И. Моровић са шест барјака и доста војске на Босну. Освојио је Бобовац и васпоставио је поново у њему Остојину власт. Сигисмунд је био веома љут на Босанце и у даровној повељи Моровићу називао их је перфидним. Босанску невољу покушао је, у исто време, да искористи Балша III и да им узме Котор, но није успео. Не желећи да дођу под његову власт Которани су се били обратили Млецима, да их они приме под своје окриље, али су Млечани, бојећи се заплета с Босанцима, отклонили ту понуду.

Мађари нису били нимало задовољни ни новим стањем у Босни, јер су добро видели да већина босанског становништва није према њима добро расположена. Враћање Остојино није скоро ништа променило однос снага. Хрвоје је још увек водио главну реч и важио као противник Сигисмундов. С тога су у Будиму намеравали, да новом, и врло енергичном, акцијом створе у Босни чисту ситуацију и онакав поредак какав би они желели. Кад се у јесен 1405. појавио краљ Сигисмунд у унској долини настао је велик страх у целој земљи. Овог пута краљ је узео јуришем град Бихаћ, па се потом повукао, да се домало венча у Крапини са Варваром, ћерком грофа Хермана Цељског. Али је зато И. Моровић похарао целу Усору, заузео Сребреник и у њ поставио мађарску посаду. Босанци су се у Крајини бранили врло храбро и после Сигисмундова повлачења пошло им је за руком да наскоро поврате Бихаћ. То је, разуме се, само учврстило оно уверење у Будиму, да се однос с Босном не може средити само палиативним мерама и привременим експедицијама. У толико више, што је Хрвоје, у својој активности, био доследан и истрајан, краљ Ладислав показивао је доста добре воље да његову верност и видно награди, макар и са повластицама, које су у последње време остајале чешће на хартији него могле бити остварене. Пошто је Хрвоје сам подигао град Прозор Ладислав му га је 1406. формално "поклонио" заједно са врљичком облашћу, а у исто време му је поклонио и град Зрињ неверног Павла Шубића, Сигисмундова присталице. Сандаљу су исто тако били "даровани" градови Дрежник, Слуњ и Цетин, који су припадали породици Франкопана. Самој краљевини Босни Ладислав је, на жељу једне депутације, која је била дошла у име краља и племства, 26. августа 1406. одобрио оне ближе неодређене, али у машти и традицији велике границе, које је имала у времена већ полумитског Кулина бана. Краљ Остоја је живео за то време повучено, без веће власти, као "бивши краљ", како га назива збор босанске господе. Било је врло велико изненађење, кад се у септембру те године обратио Дубровнику, свом крвном душманину, граду који је највише допринео његовом паду. Хтео је да се измири с њим, врло вероватно због тога, што је био незадовољан својим положајем и тражио излаза. Дубровник му је одговорио љубазно, наглашујући да је стара завада предата забораву. Учинили су то понајвише с тога што су знали да Мађари истичу Остоју зато јер нису трпели Твртка. Одобрили су му и да може доћи у њихов град слободно кад му год буде по вољи. Те везе изазвале су протесте босанских великаша; за Сандаљев, на пример, знамо поуздано. У новембру те године тражили су Хрвоје и Сандаљ сами, да Република стави на расположење Остоји један свој бригантин, јер жели да напусти Босну. Зашто? Тачног одговора, на жалост, не можемо дати, али се то, донекле, може тумачити општим стањем у земљи.

Мађари нису дали да се Босна успокоји. И то, нема сумње, с планом. Иако се краљ Сигисмунд 1406. год. налазио у рату са Аустријом, он, ипак, није хтео оставити ни Босну на миру, да се у њој не би усталило ново стање. Како сам, због тог рата није могао кренути на војну он је упутио у Босну чувеног авантуристу Пипа Спана или Филипа де Сколарис, опробаног ратника за кога се претпоставља да га је запамтила и наша народна епска поезија у лицу Филипа Мађарина. Он је са мађарском војском продро у Босну, пустошећи, све до Бобовца и ту засео. Можда је Остоју увредила каква његова безобзирност или

уопште тако непријатељско посредовање Мађара. Међутим, он је ипак остао. Ако попусти Босну он губи све, нарочито ако је напусти разишавши се с Мађарима; а ако, гутајући, ипак остане с њима било је наде да потисне и замени Твртка. Да је поново покушавао двоструку игру види се потом, што је поново ушао у везе с Хрвојем. Овом се и извињавао да није дошао у Дубровник с тога, што није имао поверења у Дубровчане.

Мађари су наставили ратовање и следећих година, иако су Турци у лето 1407. покушали да између њих посредују за мир. У августу кренуле су две мађарске војске на Босну старим хисторисним путевима, долином Врбаса и долином Босне. Прва није имала успеха, док је друга дошла до Бобовца, у ком их је дочекао Пипо Спано. Ратовање је потом нагло прекинуто због краљеве болести, али с тим да се наскоро настави. Нови папа Гргур XII, који се није хтео мешати у спор између Сигисмунда и Ладислава, дао је у јесен 1407. мађарском краљу свој благослов за вођење рата против свих неверника и отпадника у његовом суседству. Већ у априлу 1408. сишао је Сигисмунд до Ђакова да лично прегледа све припреме за велику офанзиву, а у мају је прешао Саву и у Добору ударио табор. Главна борба почела је тек у септембру, кад је прибрао велику војску од 60.000 људи, у којој се, уз Мађаре, налазило и доста Пољака. Пред толиком силом Босна је, најзад, морала поклекнути. И то без дуга отпора. Сигисмунд је многе великаше заробио, а многе побио, не штедећи ни старо ни младо, ни мушко ни женско. Порушио је и много кула и градова. Да их је натерао све на покорност разуме се само по себи. Дубровачка честитања упућена су краљу 24. октобра; значи да је све било свршено за месец дана. Међутим, главне босанске војводе, и то оне по Мађаре најопасније, Хрвоје, Сандаљ и кнез Павле остадоше неповређене, не знамо да ли случајем или својом вештином. Не знамо да ли су они сви и учествовали у некој одлучној борби, или су се држали својих тешко приступачних планина, где их Мађари нису могли лако следити. Исто тако одржао се и краљ Твртко.

Овог пута краљ Сигисмунд хтео је да победу искористи до краја, па је у Босни оставио један део војске као јемство, да ће се ново њим створено стање и одржати. Сигисмундова победа била је неоспорна. Она је с тога морала деловати, и то на све, па међу њима и на оне који нису били непосредно погођени. Већ крајем 1408. год. Хрвоје се покорио Сигисмунду, а с њим вероватно и остала властела. Знајући им вредност Сигисмунд их је лепо примио и потврдио им све старе поседе и титуле сем оних, које су биле дате на штету његових присталица Шубића и Франкопана. На успомену ове победе краљ установи одличје "Змајева реда" и међу осталима одликова њим и деспота Стевана и Хрвоја. Кад су стигли на краљев двор у Будим он је Хрвоја узео чак за крштеног кума своје кћери.

Али врло брзо у земљи наста тешка реакција, која није имала само карактер личних обрачунавања, него и начелан. Остоја се био дигао да скрши Твртка, већ и иначе тешко погођена овим поразом. После мађарске победе он се осећао као господар ситуације. Твртко се сад није ни видео ни чуо, исто као ни Остоја после 1404. год. Не знамо чак ни где се све налазио. За верну службу Остоја је наградио браћу Радивојевиће, Ђуру и Вукића, давши им Омиш са Приморјем све до Жрновнице, област Луку на Неретви, и цео крај на десној страни Неретве од Радобоље и Блата до Имотског. Тим поклонима осетио се погођен Хрвоје, који је то сматрао као своју сферу и домену, па је одмах почео борбу против њих. Уз Остоју је пристао Сандаљ и кнез Павле, који се беху одвојили од Хрвоја. У својој политици они су рачунали и на помоћ Турака; нарочито се у том правцу почео опредељивати Сандаљ, који је желео да сувише јаком притиску Сигисмудовом да извесну протутежу.

Исто тако одлучну победу беху извојевале и Сигисмундове присталице у Приморју. Кад је видео неуспех своје странке краљ Ладислав се одлучи да дигне руке од даље активности на овој страни и да своја "права" уступи, односно прода, другима. Само је, да би истерао већу цену, почео живљу акцију са својом флотом. После дужих преговора он је 9. јула 1409. продао Млецима за 100.000 дуката своје поседе у Далмацији и своја права на ту земљу. Напустио је тако све пријатеље и сараднике, који су се због њега излагали тешким кризама, и са потпуним неуспехом ликвидирао је своју балканску политику, која је знатно исцрпла снагу наших људи и држава у борби од четврт века и много доприносила слабљењу њихове отпорне снаге према Турцима.

За то време није ни Србија била поштеђена од потреса, само што они нису потицали од спољашњих непријатеља него због унутрашњег раздора. Кнегиња Милица, у калуђерству прозвата Евгенија и после у великој скими Јевросима, умрла је 11. новембра 1405. и сахрањена је у њеној укусној задужбини Љубостињи, коју је зидао популарни неимар Раде Боровић. Као добра мајка она је знала да утишава сукобе који су избијали између њених синова, Стевана и Вука, и да млађега Вука одвраћа од наглих корака и злих наума. После њене смрти осетило се брзо да се изгубио њен ауторитет и благотворни помирљиви дух. Вук се поново разишао с братом, тражећи за себе половину државе. Помагали су га сестра Мара Бранковићка и син јој Ђурађ којима Стеван беше одузео нешто земље око Ситнице, а прихватили су га одмах Турци, који су хтели да ослабе Стевана и сузбију његову мађарофилску политику. Вук је лично отишао код Бајазитова наследника Сулејмана и са турском војском кренуо на брата. Турску војску водио је најискуснији турски војсковођа тога времена, стари Евренос-бег, победитељ Срба на Марици.

У једној својој повељи из 1406. год. беше се Стеван, с извесним поносом, похвалио, како га Бог "преведе од покорности на слободу и од мањег престола на виши". Ослобођен извесно време од притиска Турака, обогаћен добитком Мачве, Београда и области јужно од Копаоника, са лепим приходима из богатих рудника, он је био управо почео да сређује Србију и да јој залечује ране. После слома Угарске он је био нада и уточиште бољег дела Бугарске и остале словенске калуђерске интелигенције; на његов двор су добегавали обескућени бугарски принчеви. Он је сам, љубитељ књиге и просвећености, "нови Птолемеј", како су га звали неки образовани савременици, био човек с књижевним смислом. Његово *Слово љубави* иде у врло добре списе наше старе књижевности. Манастир Манасија, лепа његова задужбина, очувана све до данас, некад прави град са јаким бедемима и одбранбеним кулама, зидана 1407-1418. год., постала је средиште такозване ресавске школе, која је, у традицији покрета бугарског патриарха Јевтимија, тражила ревизију старих превода богослужбених и других списа, изводила реформу правописа, и потицала нову књижевну активност. У његовој земљи, тада, написана је прва словенска граматика, претенциозна, сложена, недовољно оргинална, али подесна као почетак за даљи рад. Из Србије тај се покрет пренео у Румунију и после у Русију. У Румунију и Русију продиру и наши књижевни списи и врше тамо осетан утицај. Румунска црквена архитектура показује више него један или два утицаја српске моравске школе; читави њихови манастири, као Козја на пример, просте су копије наших. Наш монах Никодин Грчић постаје крупна личност и румунске културне хисторије, скоро не мање него наше.

Тај лепи и корисни полет имао је да омете овај братски нападај под турским заставама. Константин Филозоф с болом прича о пустошењу земље и пометености међу становништвом. Стеван је остао осамљен и није могао зауставити Турке, који су продрли до близу Београда. Мир је склопљен 1409. год. само тако, што је Стеван оделио Вуку јужну половину Србије са Крушевцем, а себи задржао северну. Богате приходе Новог Брда делили су по пола. Вук је, заједно с Бранковићима, признао турску врховну власт, а Стеван је остао и даље на својој линији држећи се уз Мађаре.

Срећом, ова подвојеност није дуго трајала. Султан Сулејман беше прави сарош, страсно одат пићу и у извесним часовима потпуно неурачунљив. Хотећи да прошири своју моћ и у Малој Азији дошао је у сукоб и с браћом Мухамедом, званим Кирицијом и Кришчијом, и Мусом, који беху успели, да, иза Тамерланове смрти, прилично успоставе поколебану турску власт. Браћа пренесоше брзо борбу у Европу. Муса, с помоћу Влаха, савлада Сулејманову војску и у фебруару 1410. код Јамбола и позва и деспота у борбу. Стеван није имао разлога да штеди лањског противника и упутио је свог војводу Витка, да помогне Мусу. Витко је с Мусом склопио и писмен споразум, да та сарадња не остане без награде. Мусин успех беше поколебао и Вука и Ђурђа, те и они пређоше на његову страну. Сва савезничка војска стиже под Цариград, где је имала да се бије одлучна борба. Пред грчку престоницу дошло се с тога, што је цар Манојло био уз Сулејмана и тако изазвао кретање савезника у том правцу. Пред саму борбу нестални Вук пређе Сулејману и дубоко тим увреди и озлоједи Мусу, који га огласи као издајника. На Видов дан 1410., у оштрој борби, Сулејман потуче Мусу и његове другове. Чини се, да се наши људи нису много залагали и да су одржавали неке везе с Грцима. Цар Манојло је, одмах после борбе, послао своје лађе по Стевана и овај

је свратио у Цариград, где је и опет био врло љубазно дочекан. Одатле је лађом отишао у Влашку, па, опремљен од војводе Мирче, стигао у Србију. Сулејман је за то време упутио Вука у Србију, да узме власт над целом земљом. Али ни Муса није мировао. Он је у Тракији, око Марице, прикупљао остатке своје војске и нове присталице. Обавештен о Вуковом повратку, Муса му је, да се освети, спремио заседу. Близу Филипопоља, 4. јула, Вук и Лазар Бранковић беху ухваћени и домало побијени. Војска Сулејманова, заједно са Ђурђем Бранковићем, стиже доцкан да их спасе. Она је успела само толико, да је поново, недалеко од Једрена, 11. јула, потукла и нову Мусину војску. Сулејман је дозволио Ђурђу, да за освету спали цео Филипопољ.

Разбијени Муса побегао је у Видин, а одатле је дошао у Србију, под деспотову заштиту. Ту није остао дуго. Прибравши се, и добивши нешто помоћи, он је поново продро све до Филипопоља и заузео тај град. У њему се свирепо обрачунао са својим грчким противницима. Његове освете и борбе са Сулејманом и његовим људима биле су уопште страховито безобзирне и пуне крволоштва. Нешто та азијатска упорност и бестиалност, а нешто и лични пороци Сулејманови, од којих му је пијанство са моментима неурачунљивости створило доста непријатеља, учинили су много, да је Мусина страна постојала све јача, док се једног дана не нађе уза њ већи део вођа и војске братове. Уплашени Сулејман покушао је да се спасе у Цариград, али је на бегу био ухваћен и удављен (у фебруару 1411.).

Кад се дочепао власти Муса промени своје држање према Стевану. Одрече сва ранија обећања и примљене обавезе. У исто време запрети и Византији, тражећи од ње велике уступке. Цар Манојло, у невољи, обрати се Мусином брату Мухамеду у Азији, који није био с њим у љубави, и понуди му савез. За сваки случај, хотећи да Турке забави међусобном борбом, даде прогласити за новог султана Сулејманова сина Орхана, па га посла у Селимврију. Муса одмах пожури да заузме тај град, водећи са собом и Ђурђа Бранковића као главног претендента против Стевана. Знајући за то, а можда и у каквој тајној вези са Византијом, Стеван је кренуо с војском на источну страну. Ушао је у пиротску област и почео освајања. Муси није могло бити у интересу да уз толике непријатеље добије као отвореног противника још и српског деспота и с тога му понуди преговоре. Бојећи се, да као цена тих преговора не пане његова глава, а изгубивши и иначе веру у превртљивог и напраситог Мусу, Ђурађ намисли да се сам, преко мајке, измири са ујаком. Можда му је синуло пред очима, да сва та његова политика породичне освете не води у ствари никаквој његовој користи а доприноси општем расулу, а свакако му је било и додијало то унижавајуће потуцање и удвориштво. Муса је нешто или начуо о том или је приметио неке промене код Ђурђа. С тога покуша да га отрује. Кад је добио отров Ђурађ му је брзо осетио дејство, па је употребио за времена лек и спасао се. Одмах потом, инсценеиравши узбуну, пребеже са својим људима у Селимврију, тамошњим Грцима и Орхану.

Орхан и Ђурађ, помагани од Византије, почеше да спремају устанке на више страна. Није остао неактиван ни деспот Стеван, који је хтео да се користи овим турским нередима. У ђустендилском и скопљанском крају турски заповедници с тих страна напустише Мусу и придружише се Стевану. Али овај није помагао Орхана и његову акцију, него за новог султана истакну Дауда Сауџијева, турског принца и емирског рођака, и крену војску да га помаже. Да се освети деспоту ударио је Муса изненада, почетком зиме 1412., на Србију. Опленио је врањски крај и напао Ново Брдо, али је ту био одбијен, захваљујући, међу осталим, и борбеном отпору дубровачких трговаца тога града. Кад је чуо да стиже граду у помоћ сам деспот Муса га није хтео сачекати, јер је желео да сачува снагу за опасније борбе. За то време, имајући Солун као базу, Орхан је припремао против њега велику акцију. Али је Муса био бржи и одлучнији. Његова војска сломила је брзо противника, а издајом је пао Муси у руке сам Орхан, који је, за казну, био ослепљен. Муса је покушао да освоји и Солун, али му то није пошло за руком. У Солуну се тад налазио и Ђурађ Бранковић. После Орханова слома, у многом пречишћен и са богатим искуствима, Ђурађ се решио да се врати у Србију и измири са ујаком. Стеван га је примио срдачно и дао му, од првог дана, видан и угледан значај. Тако је Србија, после пуних десет година могла сад починути од грађанског рата и унутрашњих криза и предати се сва толико потребној привредној и моралној обнови.

Са Босном то није био случај. Последице грађанског рата и личних и начелних противности осећале су се у земљи веома дуго и она никако није могла да се смири. Сем тога у Босни, на челу државе, није било човека са чврстином и угледом једног Стевана Лазаревића који би могао да натури земљи своју вољу. Краљ Остоја је запамћен као владалац који је већ једном претрпео бродолом и који се на власт вратио не својим способностима него туђом помоћу. У самој земљи било је других лица и снагом и угледом јачих од њега. Поред "вицекраља" Хрвоја истицао се све више енергични Сандаљ. Год. 1406. он се јавља као господар Котора, помаган по свој прилици од оба краља, напуљског и босанског, са жељом да сузбије млетачка настојања на тој страни. Из свог тврдог орловског Кључа код Гацка он је проширио своју моћ и на исток, успевши да добије Оногошт. До босанске катастрофе од 1408. год. он није водио неке самосталне политике у односу према мађарској круни, него се у главном ослањао на Хрвоја; али откако је ојачао и сагледао много недоследности и невештине у Хрвојевом вођству он је почео да се одваја од њега и да сам бира свој пут.

Кад је у јесен 1410. год. дошло до рата између Млетака и краља Сигисмунда, који није хтео да призна Републичину погодбу са краљем Ладиславом, Сандаљ се у том сукобу определио за Млетке. Он је, и поред повлачења Ладислављева, остао и даље његов пријатељ. Знајући да би му то могло донети великих неприлика од стране краља Сигисмунда и његових присталица он се већ унапред био решио, да у том случају тражи наслона на Турке. Чинило му се, да они на Балкану постају све важнији и одлучнији чинилац и да више могу од Сигисмунда. Сем тога, поступци мађарских људи у Босни огорчили су многе људе и они су налазили да ни притисак турске власти не би био много гори. На Сандаља је свакако рђаво деловало и то што је Сигисмунд сувише пажње поклањао Хрвоју и што је овај, са његовим пристанком, проширио своју власт и у источној Босни. Год. 1409. он је држао у својој власти Сребреницу, Сребреник и Кушлат, а сам је тамо подигао градове Сусјед и Бродар. Са Сандаљем и другим незадовољницима, којих није било мало, држао се и краљ Остоја, који је од краљевске власти имао готово само име.

Оваква ситуација у Босни даде повода краљу Сигисмунду, да се реши на још један поход против те земље, како би учинио крај тој независности. У пролеће 1410. ушла је доиста мађарска војска понова у Босну, вођена од Павла Бешењија. Дубровачке вести туже се, да су мађарске посаде из тврдог и лепог Врандука проваљивале у суседна места и вршиле насиља над њиховим трговцима. Са запада водио је другу војску херцег Хрвоје. Краљ Сигисмунд стигао је лично у Босну тек крајем августа. Његовој акцији у Босни помагао је с источне стране и деспот Стеван. Главне вође опозиције беху Сандаљ и Павле Раденовић. Да би дошао до средстава за борбу, а вероватно и с тога што их због Хрвоја није могао одржати, Сандаљ је у јесен продао Млечанима за 5.000 дуката своје далматинске градове Островицу и Скрадин.

Сигисмунд је хтео да на несумњив начин утврди своје право стечено Ђаковачким Уговором; тако му се чинило и да ће најодређеније решити тешкоће босанског питања. Тај несумњиви начин био би да он сам узме босанску круну. С тога се и одлучио, да се у трећој десетини октобра 1410. крунише за босанског краља. У Дубровнику је тим поводом 21. октобра донесен закључак, да му се поклони 1.500 дуката. Тим актом Сигисмундова крунисања имао је бити ликвидиран и Остојин положај. Хрвоје је и поручивао Сплићанима да је краљ поново свргнут и да га они лише имања, која је поседовао у њихову граду. На жалост, због оскудице извора, ми данас не знамо сигурно, да ли се Сигисмунд доиста крунисао те године босанском круном или је, у последњи час, због неких непознатих разлога одустао од тога. Знамо само то, да се 5. новембра Сигисмунд налазио код Раче на Дрини, а да је, истог месеца, у Хрвојевој области Сане држан збор босанске господе, коме су присуствовали и Сандаљ и Павле. Да се Сигисмундови противници нису осећали потпуно сломљени види се најбоље по том, што је, одмах по његовом одласку дошло до побуне против његових гарнизона. У Сребреници су, у борби, страдали и дубровачки трговци, који су били на мађарској страни. Знамо поуздано, да су босанске незадовољнике помагали Турци и да се код Сандаља турска војска ценила на 7.000 људи.

Краљ Сигисмунд одвојио је почетком 1411. год. један део своје војске спремљене против Млечана, да поново у Босни поврати ред. Крајем априла мађарске чете биле су и опет господари ситуације у земљи. Босански великаши, видећи страдања земље и све тешкоће с овим борбама у вези, понудили су Сигисмунду преговоре за мир. Попустили су јер су били остали сами, пошто су Турци били заузети својим борбама, а краља Ладислава, коме су се узалуд обраћали, у тај мах су била потпуно заузела питања у самој Италији. За Босанце је била права срећа, што је Сигисмунд, у борби с Млечанима, крајем лета претрпео неколико пораза, па је постао мекши; а сем тога, његов избор за немачког цара, извршен 21. јула 1411., учинио је, да је у односу према својој опозицији постао уопште блажи. С тога је споразум са Босанцима, у октобру 1411., испао по ове сасвим повољно. Остоја је остао као краљ, али изрично као мађарски вазал, а Сандаљ и Павле изашли су потпуно неокрњени у својим поседима. Сигисмунд је само, за већу сигурност, задржао област Соли и Усоре, поверивши прву на управу Ивану Мароту (Маровићу), а другу Ивану Гари (Гарјанском). Ова чињеница, мислим, још не даје довољно разлога закључку Л. Талоција, познатог мађарског хисторичара, да је Сигисмунд тада хтео "из босанскога територија створит угарске котаре и подијелити их међу славонску, угарску и сријемску господу".

У овим борбама херцег Хрвоје био је потпуно на страни Сигисмундовој. Он је лично оптуживао краља Остоју, да са Турцима и одметницима ради против апостолског краља Мађарске. Али, за чудо, његов утицај није тим порастао. Напротив. Опозиција против њега постајала је све већа. Сплићани нису крили своје незадовољство, које је долазило нешто с тога, што им је за градске кнезове постављао себи одану босанску властелу, а нешто због његових оштрих мера против извесних њихових грађана. Али је нарочито радио против њега војвода Сандаљ. Овај се пред крај 1411. раставио са Хрвојевом синовицом Катарином и оженио се Јелом, удовицом Ђурђа Страцимировића Балшића, а ћерком кнеза Лазара. Уз политичке противности дошле су и породичне, које су сасвим затровале односе међу њима.

Завршивши на доста страна своје послове с пуним или бар половним успехом и постигавши лично највећи степен до кога се могло доћи, краљ Сигисмунд беше одлучио, да на свом двору, у Будиму, на Духове 1412., искупи цело друштво владара, с којима је био пријатељ и савезник, и све кнезове и веће војводе, који су му признавали врховну власт. На будимском двору стекоше се пољски краљ, деспот Стеван, краљ Остоја, аустриски херцези и многе друге личности, а међу њима и Хрвоје, Сандаљ и кнез Павле. Босански великаши, који су дошли са женама и са пратњом, упадали су у очи на том скупу, а њихови јунаци истакоше се у свечаним турнирима, у мноштву страних витезова, као људи од мача и вештине. Али се, ипак, највише истакао деспот Стеван, "као месец међу звездама", кога је краљ Сигисмунд за ратне услуге у последњим борбама обдарио неким градовима и крајевима у Угарској. Стеван је добио градове Сатмар, Дебрецин, Бесармењи и крајеве око Немета, Нађи и Фелзебање и у бихарском и саболском комитату. Крајем 1412. год., у новембру, Сигисмунд се налазио негде око Зворника, можда на подручју браће Златоносовића, босанске властеле тога краја, у суседству Среберенице. Вероватно је тада он тај, најбогатији, град Босне предао Стевану, као најлепшу награду. У поседу Србије Сребреница се помиње први пут 2. октобра 1413.

Ове честе борбе и метежи сасвим су покварили унутрашњи поредак. Људи се беху острвили и подивљали. Пљачке, разбојништва, убиства постадоше скоро редовна појава. Доста је само навести, да је у мају 1412. сам кнез Вук, нећак краља Остоје, учествовао у убиству и пљачци једног дубровачког трговца. "Ходе наши по Турцима и по другим паганима", тужила се Република Остоји, "па нигде толика зла не учинише нашим колико туда". Како се страсти у земљи нису стишале ни после ових борби и видних губитака за Босну, то се стање није поправило ни иза 1412. год. Босна је све више постајала земља хаоса, у којој је становништво патило скоро подједнако и од туђих и од сопствених насилника.

На политику Сандаља Хранића несумљиво је утицао његов шурак, деспот Стеван, одлучни присталица Сигисмундов. Мудра, и лепо образована госпођа Јела, васпитно је деловала на карактерне особине мало сировог босанског војводе, који је, ипак, важио као лично питомији од Хрвоја. Дубровчани, у једном свом писму из 1412. год., изрично кажу, да

деспот и Сандаљ потпуно држе се заједно. То је приближавање Сандаљево Сигисмунду отуђивало Хрвоја од будимског двора. Оно је, у исти мах, показивало колико у њиховој политици није било доследне начелности, и колико су више преовлађивали лични моменти и личне амбиције. За личне интересе, а понекад и за личне ћуди, жртвовало се све, без обзира како ће то деловати на људе и утицати на моралне особине у држави.

Почетком 1413. год. продро је султан Муса у деспотову државу. Непосредан повод за нападај, сем жеље за осветом због Стеванова и Ђурђева држања, дало му је то, што се одметнуо од њега Хамза, господар градова Сврљига и Сокоца, и пришао Србима. Муса је ишао на Србију дубоко киван, са намером да је скрха и онеспособи за даље акције. Хтео је чак да у њу, после победе, доведе нове турске досељенике и да разбије српску етничку целину. Савладавши Хамзу у Сокоцу он је одмах дао премештати српско становништво одатле на другу страну. Кад је упао на деспотово подручје освојио је читав низ градова Болван, Липовац, Копријан и Сталаћ. И та је сва насеља раскућио исто као и она око Тимока. За време ових борби нарочито се истакао бранилац Сталаћа, храбри војвода Пријезда. Он је изгорео заједно са својом кулом нехотећи се предати. Народно предање и песма казују, да је заједно са женом скочио у Мораву, кад је видео да Турци из подрума, тајним каналима почињу да продиру у град. Иако је Морава, док јој је око изворишта и сливова било много шуме, имала више воде него сад, ипак је тај скок, из доста удаљеног града, био просто немогућ.

Деспот Стеван обратио се одмах за помоћ Мухамеду и осталим пријатељима. Стигоше му војвода Сандаљ, мачвански бан Иван Моровић и ранији одметници Мусини, а одазвао се и Мухамед. Муса је похитао да запречи спајање Мухамедове војске са Стевановом, али није успео. Мухамед га је вешто обишао и стигао у Крушевац. Из тог места кренула је савезничка војска, под деспотовим вођством, према југу и допрла је до Новог Брда. Ту се зауставише деспот, Сандаљ и Моровић, а остала војска пође и даље, вођена од Ђурђа Бранковића и Мухамеда. Одлучна борба била се под Витошем, на реци Искру, код села Чаморлу. Ђурађ Бранковић, уз кога се налазио челник Радич, "човек најхрабрији и најмудрији и који је много свршавао лепим речима", вештим ударцем с бока одлучи победу за савезнике. У турској војсци било је много незадовољства и издаје и с тога је њена борбена вредност била знатно ослабљена. Поражени Муса наже у бег, али га потере стигоше и удавише (5. јула 1413.).

Пошто је добио престо помоћу савезника Мухамед I се лепо одужио својим помагачима. Деспот доби Знепоље и град Копријан и "друге области", које се не помињу изближе. Србија је после тога дубоко одахнула. Ђурађ Бранковић, потпуно измирен са Стеваном, оженио се по други пут 1414. год. Иреном Кантакузеновом и приближио се Византији и хришћанском савезу. Са Стеваном заједно он се сад трудио да опорави Србију од свих ових ратних невоља, које су задешавале земљу од спољашњих и унутрашњих непријатеља. За пуних осам година после овог - случај тако редак у нашој прошлости - Србија је, несметана ни од ког, уживала благодети мира и постала питомо и мирно склониште за многе страдалнике из околних области. Аграрна земља лако се лечила, и није чудо што је деспотовина, са својим богатим и плодним крајевима ускоро процвала и у материјалном погледу била потпуно сређена. Почето дело привредне и културне обнове могло се мирно да наставља. На више страна у земљи никоше нови манастири, мање велелепни него они у држави Немањића, али ипак важни као нова културна средишта (Велуће, Тресије, Благовештење близу Ждрела, Винча и нарочито лепи декоративни Каленић). Деспот је нарочито развио и улепшао Београд и направио већ тада од њега у сваком погледу први град Србије. Културно и политички Србија одавно није боље стала као у другој периоди Стеванове владавине.

Босански раздори

Док је Србија тако полако долазила себи Босна је све више постајала поприште огорчених личних обрачуна и грађанских ратова, у којима су људи све више долазили до уверења, да је, у задовољавању личних амбиција и прохтева, све допуштено. Изгубила се свака идеја водиља и сваки начелан став. Грабио је колико је и шта је ко могао; удруживао се с ким је ко хтео; кидисавао је на кога се коме прохтело. Етичка и морална осећања била су из основа померена.

Кад је Сандаљ Хранић отишао у Србију да помогне свом шураку, деспоту Стевану, против Мусе употребио је ту прилику Хрвоје Вукчић да, у мају, провали у небрањене Сандаљеве области и да их опустоши. То је изазвало опште протесте против њега. Једно, јер је подвиг сам по себи био невитешки, а друго што је изведен против пријатеља краља Сигисмунда у часу тада већ симпатичне борбе хришћана против Турака. Против Хрвоја одметнуо се међу првима Сплит, приказујући га као суровог библиског фараона. Краљ Сигисмунд, који је већ и пре добио неповољне вести о њему, овласти Дубровчане, те они 17. јула поседоше давно жељена острва Корчулу, Брач и Хвар, иако то није било право у Босни ни Хрвојевим противницима. Озлојађени Сигисмунд одузео је Хрвоју и жупу Сану и уступио је кнезовима Благајским. Он је отворено оптуживао Хрвоја као бунтовника и издајника ради веза са Турцима "на пропаст наших краљевина и читавога хришћанства". Упутио је против њега и две војске, у Славонију и Хрватску. Хрвоје је покушао да се брани и тражио је да буде изведен на суд као витез змајева реда. Његово обрачунавање са личним противницима то још није непријатељство према краљу, а још мање издаја. Прилично уплашен он се обраћао краљици Варвари, жени Сигисмундовој, да га не одбијају и невина не осуђују, и да га не гоне у огорчење и крајност, јер ће, присиљен, морати најзад да тражи помоћ где је буде могао наћи. У осталом, "претио ја или не", поручивао је он у Будим, "Бошњаци хоће да се здруже с Турцима". Али његова писма и поруке нису ни стизали до Сигисмунда, нити су иначе имали каква дејства. Сигисмунд је некад давао чак Хрвојевим противницима, да их они читају и да на њих одговарају како знају. Његова немилост била је потпуна.

Кад је видео да су сви његови покушаји за оправдање остали узалудни Хрвоје одлучи да се одупре силом. У првом реду понудио је савез Млечанима. Али Република, измучена дугим ратовањем са Мађарима, баш је у то време водила последње преговоре за мир и није била нимало вољна да, помажући Хрвоја, отежава свој положај. Хрвоје је онда молио, да се бар посредује за њ код Сигисмунда и Сандаља. Кад ни то није успело он се обратио Турцима, са којима је имао веза и пре тога.

Под вођством Исак-бега кренули су Турци за Босну у јуну 1414., и преко Сандаљеве земље отишли су у Хрвојеву област. Ту су се разделили. Један део пође долином Босне према Дубочцу; други остаде у Ускопљу, у Хрвојевом крају; а трећи се упути преко Босанске крајине према Загребу. Сандаљ се за то време био повукао у планине и чекао развој догађаја. Један хрватски писар, Бартол Крбавац, записао је те године с огорчењем како је водио рат "нечастиви Хрвој з Боснами и з Бенеци и с Турки на крала угарскога Жигмунда, ки верно сташе за чест кершчанску".

С Турцима заједно појавио се овог пута у Босни и краљ Твртко II. Он је покушао, као стари противник Мађара, да помоћу Хрвоја и Турака поврати своју власт. У августу 1414. Твртко је већ стекао известан ауторитет у земљи, јер видимо да Дубровчани прете кнезу Павлу и његовим људима, да ће се том краљу потужити због пљачкања њихове стоке. Како је Твртко тек тога месеца стигао у Босну, то значи, да је странка, која му је припремила власт и помагала га, била довољно јака да га за тако кратко време и натури као господара. Краљ Остоја се, међутим, није удаљавао из земље, него се, као и Сандаљ, задржавао негде у планинама или у ком од тврдих градова. Да је био без правог угледа види се по том, што дубровачки трговци дозвољавају себи слободу, да му праве неприлике и што сама

Република крзма да му исплати одређени данак. Држање Дубровчана најбољи је барометар за процену политичке климе у суседству, а у Босни нарочито. Остоју су подржавали Мађари; у једној повељи од 1. фебруара 1415. Сигисмунд нарочито истиче његове заслуге за мађарску круну и хришћанство у борби против Турака. У самој земљи, због присуства Турака, Остојин глас није много вредео. Његови Власи сточари нападали су, и са дубровачког земљишта, на људе Сандаљеве, и отворено су се изјашњавали за Твртка. Турци су остали у Босни и преко зиме 1414. и држали су у својој власти многе важне кланце. Дубровчани, који су имали ићи на честитање свадбе Ђурђу Бранковићу извињавали су се за своје закашњење тим, што су Турци угрожавали пут преко Босне.

Крајем зиме и почетком пролећа 1415. стигле су у Босну нове чете Турака. Дубровник и Стон били су пуни избеглица, који су тражили спаса. Турци су провањивали и у Крајину, до Омиша и чак до Шибеника, да тамо тобоже бране Хрвојево подручје. Хрвоја су они доиста спасли. С њиховом помоћу он се спремао да преотме Сплит и молио је Млечане, да га помогну флотом, а као цену те помоћи нудио им је Омиш. Млечани на то нису пристали, али су га помагали оружјем и другом ратном опремом. Пун поноса Хрвоје је поручивао у Дубровник како одлично стоји.

Због извесних заплета у царевини већи део турске војске био је крајем пролећа 1415. повучен из Босне. Али, ипак, босански крајеви, јављали су Дубровчани у Будим, покорни су Турцима "давајући данак господину цару турском да би се сачували." Краљ Остоја није могао да предузме ништа, а војвода Сандаљ бранио се од Турака тако што се откупљивао великим поклонима. Такво стање определило је Мађаре, да покушају поправити положај свој и својих људи. У толико пре, што беху добили поуздане вести, да се Исак-бег у Скопљу спрема на нови поход не само на Босну, него и даље "према Западу", у Хрватску и Далмацију. Мађарска војска окупљала се од средине јула под Добојем, у Усори. На велико своје изненађење Мађари су нашли овог пута скоро све босанске великаше против себе. Измирили се беху, оба од страха, чак и Хрвоје и Сандаљ. Сви се беху сложили, да им султан потврди за краља Остоју; Твртко им није никако био по вољи. Вероватно је то компромисно решење било донесено, сем из личних момената, још и с тога, да би се земљи уштедела нова пустошења. Босна је често у нужди признавала власт јачег, да је првом приликом збаци и порече. Мађари се нађоше у врло тешком положају. Од босанске властеле с њима пристаде само Владислав Дубровчић, господар усорског града Ковача. Други се здружише с Турцима. Почетком августа 1415. дошло је у Усори, код Макљеновца, до тешког мађарског пораза. Све њихове главне вође допадоше ропства.

Овај мађарски пораз претставља важан датум у историји Босне и мађарског положаја на Балкану уопште. Овом победом избијају Турци на први план и у тој покрајини и отпочињу припремање своје велике офанзиве. Мађарски је престиж знатно пољуљан и, у ствари, Мађари и на овој страни почињу прелазити у одбрану. Њихов стари замах је осетно скрхан. Босански великаши у борби против Мађара и офанзивног католичанства добили су новог савезника, који је вољан да их прихвати. Традиционална политика апсолутног наслањања на Мађарску није више једина и безусловна. То отсад уноси нов и врло сложен елеменат у босанске односе. Мађарско идентификовање хришћанства с католицизмом, коме су они били не само заточници него и носиоци, учинило је, да се вера почела сматрати не као дубоко уверење, него као политичка потреба. И с тога та вера, често силом натурана, није ушла дубље ни у срца ни у душе. У Србији тај проблем није постојао. Савина организација цркве уткала је православље у цео државни систем и направила га једном врстом националне вере. У Србији се постављала само једна алтернатива: хришћанство или ислам, Срби или Турци. У Босни се, међутим, јављало сад све више питање: Турци или Мађари као врховни господари над широким словенским масама, које су желеле да живе саме и слободно, али којима се то, кроз цело трајање њихове прошлости, сем Твртковa периода, никад није дало. Они су се стално морали повијати пред силом. Раније нису имали много избора, а кад су га имали, као између Сигисмунда или Ладислава, они су јасно дали разумети да се приближују Ладиславу као бољем и као новом лицу. Надали су се од њега промени, и то промени на боље. Систем мађарског притиска био им је од давнина већ и сувише добро познат и додијао. Сличан је случај био и сад. И од Турака се надало новом и бољем. Они су им то и обећавали, упућујући своју пропаганду нарочито сељаку. Властела,

која је узмицала пред силом, осетила је у Турцима снагу и приступала им је постепено, нешто из страха, а нешто из рачуна. Свак ко је био незадовољан или тражио више користи употребио је сад прилику да се у борби између та два утицаја, турског и мађарског, наслони на једну или на другу страну, или, по потреби и стицају прилика, час на једну, а час на другу.

Од ове победе Хрвоје се надао врло много. Мислио је и да поврати своју ранију власт у Сплиту и на острвима, и свој посрнули углед у Млецима и Напуљу, и свој утицај у Босни. На скупу властеле у Сутјесци, у августу те године, он је водио главну реч. Жигосан је био сам кнез Павле Раденовић. На дан 23. августа њега је на Порсној Пољани код Сутјеске, приликом удешеног излета, напала искупљена властела под вођством самог краља Остоје. Његова сина Петра свезали су и послали у блиски Бобовац, а самог Павла су убили Сандаљеви људи. Дубровачком посланику правдао је Сандаљ тај поступак тим, што је Павле, "издавао читав свет", и Дубровник и саму Босну. У чем је била његова кривица не да се поуздано утврдити; али слични прекори могли су бити упућени добром делу скупљене господе. Да је та погибија дала повода новим трзавицама разуме се само по себи.

Синови убијеног кнеза Павла, Петар и Радослав, тражили су заштите код Турака и оборили су се у првом реду на Сандаља као на очева крвника. У јесен 1415. упали су Турци поново у Босну, а посебно у Хум. Њихове помоћне чете водили су против Сандаља жупан Ђурађ и Стјепан Милорадовић, глава једне породице, која ће доцније постати једна од најпопуларнијих у Херцеговини. Према дубровачким извештајима Турци су овом приликом били и у вези са Хрвојем, који је хтео да помоћу њих постигне жељене успехе у Приморју, а потајно, можда, и да се свети Сандаљу. Али није дочекао резултат обрачуна. Умро је априла 1416., већ прилично остарео, после живота пуног активности и авантура. Да би учврстио свој положај краљ Остоја је узео његову удовицу Јелену, а пустио је своју, још живу, прву жену Кујаву. Хрвојев син Балша био је без икакве вредности и врло брзо је изгубио и очеве тековине и сваки значај међу босанском властелом.

Крвна завада између Сандаља и Павловића узела је била опасне размере. Чак су и сами Турци покушавали да посредују између њих, али узалуд. У борбама су огорчени Павловићи дуго имали више успеха, па су довели Сандаља у врло тежак положај. Као његов пријатељ имао је тешких дана и краљ Остоја. Он је једном приликом морао ноћу, кришом, да бежи са збора босанске господе, побојавши се да не буде везан и затворен. У лето 1417. писали су Дубровчани мађарском краљу како је Босна "у уобичајеној и великој неслози". Уплашен, а несталан какав је био, Остоја се потом обрнуо против Сандаља и заједно с Павловићима упао је у његову област.

Сандаљ је, притешњен, позвао у помоћ свог пасторка Балшу Балшића и признао је турску врховну власт, да би прекинуо њихово помагање противника. Тек у јесен 1418. спомиње се он поново као несумњив господар своје области.

Исте ове јесени умро је и краљ Остоја. Наследио га је син Стеван, владар мале личне вредности и, како се чини, слабог здравља. Био је плаховит и доста непромишљен. Његове неопрезне изјаве како мисли да поврати све што је Босна изгубила или уступила изазваше против њега велика подозрења код суседа. Да је својој мајци Кујави вратио положај у двору и дужно поштовање било је право и могло се очекивати, али је претеривао у понашању према краљици Јелени, својој маћехи, која лично није била крива за раскид првог брака. Њу Остоја није узео из страсти, него из рачуна. Наставио је и непријатељску политику очеву и према Сандаљу.

За време овог грађанског рата нарочито је много страдало Конавље. Дубровчани, који су одавно желели да прошире уско подручје око свог града, навалише на њ с предлозима да им прода своју половину те области. Сандаљ, који се због скоро четворогодишњег ратовања био много истрошио, и коме, је и за даље борбе с Павловићима, које нису престајале, требало новаца, пристаде на погодбу. Павловићи су, међутим, одбили да продају другу, своју, половину. За свој део Сандаљ је, приликом продаје 27. јуна 1419., добио око 30.000 перпера, једну палачу у Дубровнику, једно добро у дубровачкој Жупи и 500 перпера годишњег дохотка. Сем тога, он и његова браћа, с породицама, били су примљени

међу дубровачку властелу. Дубровник је био задовољан тим добитком, у толико више што је 1417. год. морао вратити, по наредби мађарског краља, она три Хрвојева острва Брач, Хвар и Корчулу.

Грађански рат у Босни није престајао. Год. 1420. дошли су Турци поново у Босну, овога пута на позив Сандаљев. Њима, изгледа, није било много стало до тога кога ће помагати, него им је било главно да се могу мешати у босанске унутрашње ствари, и хватати тамо све дубљег корена. Очевидно је, да Сандаљ није могао сам изаћи на крај са својим противницима, међу којима се налазио и краљ. Овај тешки грађански рат, од кога је страдала земља на више страна, забрињавао је све добронамерне босанске суседе. Куда то све води? Ко ће од свега тога имати користи? Није требало бити пророк па видети јасно. Дубровчани, који су имали развијену свест о вишим интересима државне заједнице, узели су на себе, да пријатељски посредују код свих. Говорили су, наговарали, отварали очи. Али узалуд. После погибије војводе Петра Павловића, крајем марта 1420., Сандаљ је узео маха и није хтео да се заустави. Кад је провалио у Павловићево Конавље чак су му и Дубровчани дали помоћи да освоји тврди град Соко, у нади да ће им он уступити и ту половину.

За време овог грађанског рата Сандаљ је изгубио Котор, најважнији извозни град старе српске државе и давну босанску мету. Узели су га Млечани 25. јула 1420., на изричну понуду Которана. Заплетен у Босни Сандаљ није могао да том граду, у ком никад није био много популаран, обрати дужну пажњу и Которани су, из страха да не пану под зетску власт, пришли Млецима. Сачували су своју градску самоуправу, у којој су главну реч водили племићи, оријентисани више романски него словенски.

С падом војводе Петра и Сандаљевом победом био је потиснут и краљ Стеван Остојић. Скопљански намесник Исак, који је водио све турске послове на западу, стигао је у Босну и, у споразуму са Сандаљем, опет подигао Твртка II. Овај, иако је живео у Босни, био је последњих пет година без икакве знатније политичке улоге. Од маја 1420. јавља се поново као стварни краљ Босне. Поред њега се, ипак, држи и краљ Стеван, све до смрти 1423. год., али потпуно у позадини. Наследник свог брата Петра, Радослав Павловић, један од најбезобзирнијих и највероломнијих великаша Босне, видећи да је Сандаљ однео победу, измирио се, најпосле, у пролеће 1421. с њим, па се чак и供 ородио, узевши за жену Сандаљеву синовицу Теодору, кћер кнеза Вукца. Тако је Сандаљ остао као главна и водећа личност босанске државе све до своје смрти, стварно јачи и са много више угледа и утицаја него сам краљ.

Опорављена Србија

Мађарски неуспеси у Босни нису ниуколико утицали на промену политике деспота Стевана. Он се доследно и верно држао уз Краља Сигисмунда. Према извесним подацима да се закључити, да је Сигисмунд до њега много држао и да га је, у својој свити, водио и у иноземство. Тако се, на пр., помиње, да је с њим учествовао 1414. год. и на значајном сабору у Констанцу. Исто је тако према њему имао обзира и султан Мухамед, свестан да за свој престо у великој мери дугује његовој помоћи. Он је с деспотом цело време своје владе одржавао исправне односе, и захваљујући само Стевановом посредовању могле су бити откупљене из ропства мађарске вође које су страдале у Босни. У другој половини своје владе Стеван у Србији није имао никаквих неприлика. Земља је доиста отпочинула. Он је уживао неоспоран углед што је држави повратио мир, што је показао јаку руку и доследност у политици, и што је дигао благостање земље у осетној мери. Њему лично богати рудници, а нарочито Ново Брдо и Сребреница, доношаху врло лепе приходе. Ценило се, да је само од њих имао годишње до 250.000 дуката.

Док је према Србији, због деспота, имао обзира, иако је знао за њене везе са Мађарима, султан Мухамед није водио такву политику на другим странама. У Босни је, видели смо, живо и са војничким залагањем радио да пољуља дотадашњи поредак и појача свој утицај. Исто је тако поступао и у Албанији. Само, заузет у Малој Азији, султан Мухамед није дотле ниједном покушао, да на Балкану поведе офанзиву великог стила и да до краја искористи све повољне прилике, које су му се пружале.

У борби, коју краљ Сигисмунд 1418. год. беше повео са Млетачком Републиком, Мађари нису добро прошли. Млечани су имали успеха не само у Фријаулу, него и на јадранској обали. Велики део Далмације признаде млетачку врховну власт; тако, сем већ поменутог Котора, још и Сплит и Трогир и острва Брач, Хвар, Вис и Корчула. "Угарска беше и опет готово потпуно отсечена од мора" и ослабљена макар и посредно. За време те борбе покушао је зетски господар Балша III, да потисне Млечане с Приморја, а нарочито да поврати Скадар. Млечани су се вешто бранили у својим тврдим градовима, које су могли флотом снабдевати и одолели су му. Изгубили су, истина, Дриваст, али су добили Будву. За Балшу је био тежак ударац млетачко поседање Котора. Да би имао више успеха отишао је у Србију, да тражи помоћ од ујака, деспота Стевана. Болестан већ од дуже времена није дочекао да испуни жељу. Умро је на двору деспотовом 28. априла 1421. Немајући мушког порода оставио је Зету као наследство деспоту и њеној старој српској матици.

Добитком Сребренице, Знепоља, Мачве, Београда и сад Зете деспот је стекао државу, која је била за трећину већа од оне што је имао његов отац. Са облашћу Бранковића Србија је добила земљишни опсег који је био већи од српског поседа у целом XIII веку. То територијално повећање и сређено стање у земљи одражава се и у видном културном полету земље. Србија овога времена претстављала је државу несумњиве вредности и међу балканским народима Срби су тад сигурно стали најбоље иза Турака. Али стешњена између два далеко јача суседа, између Мађара и Турака, деспотовина је била лишена могућности да води сасвим независну политику. У толико више, што су то била два противника која су се искучивала и која су цео један век стали један према другом само с оружјем у руци.

На глас о Балшином одласку у Србију и о његовој смрти прегоше Млечани да час пре запоседну извесне његове крајеве и градове. До краја јуна успели су да добију Дриваст, Бар и Улцињ. Успех рата са Мађарима и добитак далматинских градова дао је маха активистичким елементима Републике, која дотле установала да се заплиће у већој мери у зетска питања. Том млетачком политиком био је изазван деспот Стеван, па је лично сишао у Зету. Ту га је већина народа дочекала с искреним весељем. Против Млечана створио се прави покрет. Беху се узбунила и нека албанска племена (Хоти и Матаруге). Кад су Млечани

осудили Стеванову понуду мирног разграничења, не пристајући да му врате неокрњено Балшино наследство, Стеван се брзо одлучио да питање реши борбом.

Усред припрема за крвави обрачун стиже вест, да је у јулу 1421. умро деспотов пријатељ Мухамед и да је на владу дошао Мурат II. Млечани су пожурили, да од новог султана добију потврду својих поседа у Албанији, односно Зети, верујући да Мурат неће имати према Србима оних обзира, које је имао његов претходник. Али султан није имао кад да се бави тим питањем. Грци беху против њега истакли као претендента на престо Мустафу, тобожњег сина емира Бајазита. У борби за престо Мустафа се хтео, сем на Грке, ослонити и на Србе и упутио је с тога једно посланство у Србију. Али деспот не хтеде да уђе с њима ни у какве преговоре. Без те јаче помоћи Мустафа се није могао одржати и заглавио је у Једрену 1422. год.

Због овог турског случаја и деспот и Млеци обуставише привремено непријатељства. Деспот је, добивши Дриваст и Бар, био пристао на примирје, али је после наставио борбу, кад је видео да Млечани не попуштају. Опсада Скадра није успела, јер је млетачку посаду у граду помагала и флота. Уз Стевана се борило и нешто Арбанаса Ивана Кастриота, који је пришао деспоту одмах по доласку овог у Зету. Млечани су обећањима и митом успели, да придобију за се неке убоге Зећане и Арбанасе, похлепне на новац, и помоћу њих су могли да организује доста активан отпор. Под њихову власт прешли су 1423. год. Паштровићи, Тузи и Памалиоти. Паштровићи су се обавезали чак "да за Републику ратују од Котора до Бара на свој трошак, а у скадарском округу осам дана о свом трошку, а после тога да им се плаћа. Осим тога је уговорено, да их Република мора примити и издржавати ако их Турци или Деспот потисну и да их при склапању уговора за мир са Деспотом никако не даду Деспоту." Узалуд је после Љубиша покушавао да овај корак Паштровића тумачи и нетачно брани глађу и опасношћу од Турака; овај поступак остаје ружна страница њихове прошлости. У лето 1423. сишао је у Зету, место деспота, Ђурађ Бранковић са 8.000 коњаника. Он је обновио опсаду Скадра трудећи се, да граду пресече све везе. С тога је подизао и утврђења око Бојане. У исто време спремао се у помоћ и војвода Сандаљ. Уплашивши се од те сједињене акције Млечани су доскора пристали да склопе мир. По том миру, закљученом 12. августа 1423., Млечанима је остао Скадар, а деспоту Дриваст, Бар и Будва. За остале уступљене градове у Зети Република се обавезала плаћати деспоту по 1.000 дуката годишње. Сандаљу су, за признање Которског поседа, одредили ренту од 600 дуката. Бојана је постала чисто млетачка река. Три године потом, у лето 1426., тај је мир допуњен у толико, што су Млецима признати Паштровићи, којима се придружила и жупа Грбаљ.

У Зети, и то претежно приморској, где је млетачки утицај био јак, деспот је имао доста незгода са појединим главарима и њиховим братствима. Ауторитет централне власти, против којих је увек било побуна, нарочито је пао од времена цара Уроша. Борбе између Балшића и Црнојевића, млетачка подмићивања, примери главара у суседној Албанији, који без велике муке, с мало активности и туђег трошка, постајаху мале династе, беху појачали у зетском подручју извесне самовољне и донекле сепаратистичке склоности. Зета је од старина имала и тежила да одржава неки изузетан положај у односу према Рашкој и те традиције трајале су у њој кроз цело време наше прошлости. Против деспота нарочито су се бунили Црнојевићи, а посебно Гојчин Црнојевић. Да казни и њега и његове поданике, који су имали лепих користи од дубровачких трговачких каравана, деспот је био наредио, да дубровачки трговци једно време обилазе Зету. Али те и такве мере нису могле помоћи. Оне су појачавале упорност и упућивали људе да траже накнаде на другој страни, или, кад је притисак био тежи, да се покоре само привидно и привремено. Филозоф Константин прича у деспотовој биографији, да је краљ Сигисмунд звао деспота у борбу против хусита. Ови су, зна се, после Хусова спаљивања постали врло активни и борбени. Зна се исто тако, да је њихових присталица било и далеко ван граница Чешке, па чак и у нашим земљама у Срему и Бачкој. Констанитну Хус није био несимпатичан; из његова казивања излази као да је настрадао што је у свом учењу прихватио извесна православска схватања. Деспот се одазвао краљевом позиву и послао је своје помоћне одреде, за које се каже да су имали успеха.

Кад се Мурат II утврдио на престолу одлучио је, да се освети Грцима што су помагали његова противкандидата. Пао је с војском под сам Цариград. Грци су тражили помоћ на све стране и нудили чак унију папи. Одазваше им се само Млечићи, који су 14. септембра 1423. примили Солун, који им се беше сам понудио. Турска војска опустошила је Мореју, а султан је натерао старог цара Манојла да под скупу цену харачке обавезе моли и добије мир. Турска је довела и у Влашку на власт свог привrженика Радула званог Празноглави и угрозила Мађарску осетно са источне стране. И у Босни је као турски кандидат победио Твртко II, који се 1421. год. дао крунисати за краља. Кад су Босанци 1423. год. дошли у нешто срдачније везе с Млетачком Републиком и склопили с њом савез против хрватско-далматинског кнеза Ивана Нелипића, није то било право Турцима и они су то одмах дали осетити. У априлу 1424. упала је једна њихова војска у Босну и опустошила неке пределе у њој. Није се задржавала дуго; то је било само као нека врста демонстрације. Једино је за цело ово време остала поштеђена Србија. Султан против ње није предузимао ништа, јер му Стеван ниједним својим поступком није дао повода за то.

Овај упад Турака није послужио као опомене краљу Твртку. Под утицајем преговора који су се водили у ово време, да би се остварила једна хришћанска лига, и он је покушао да се приближи Сигисмунду и помишљао да и сам ступи у тај савез. Сигисмунд је изгледао веома ратоборан и говорио је о озбиљним припремама за борбу с Турцима. Преко грофа Хермана Цељског, чија је мајка Катарина била из династије Котроманића, ушао је Твртко у преговоре с мађарским двором и већ у јесен 1425. одржан је састанак између оба краља. Твртко се тад поново определио за Мађаре и изгледа да је већ тада пристајао, да Хермана прогласи за свог наследника. То је био Сигисмундов шурак и врло моћан племић, који је имао огромне поседе у Словеначкој и Хрватској, и који се, захваљујући Сигисмундовој пажњи за њ, спремао да постане прави династа. На босански престо полагао је право као прави, законити потомак једне босанске принцезе. Мађари су се доиста спремали за борбу и уговарали са Млечанима да напад изврше заједнички. Краљ Сигисмунд сишао је са својом војском у августу 1425. до саме Оршаве и састајао се, изгледа, с деспотом. Али се цела акција морала одложити ради хуситских успеха на северу. Редуцирана мађарска војска на југу оперисала је само у Влашкој.

Дознавши за ове преговоре и састанак, султан је тражио од деспота објашњења преко нарочитог посланика. Деспот није био у Србији кад је тај посланик долазио, а кад је стигао није га хтео примити. Увређен, посланик је обавестио султана најнеповољније о Стевану и његовим везама. Тад се султан лично крену у Софију. Видећи то, и обавештен да од Сигисмундова великог похода неће бити ништа, Стеван је упутио своје посланике у Софију да умире султана. Овај је, ипак, ушао у октобру 1425. са војском у Србију. Опленио је крушевачку област, па се брзо повукао, пошто му је Стеван упутио ново посланство. Деспот се био спремио за борбу, а и Мађари су му упутили, под Питом Спаном, нешто војске у помоћ. Султан је сматрао за мудрије да се задовољи новим обавештењима, него да се упушта у борбу. Тај турски напад искористио је краљ Твртко да и он напане на деспотове људе и поврати Сребреницу. Деспот се брзо окрену на њих и пређе Дрину, за коју су Босанци држали да је у то доба непроходна. Кад је угледао деспотову војску Твртко и његови се брзо повукоше, управо побегоше, остављајући своје опсадне справе и три топа. Гонећи Босанце деспот им је опљачкао један део земље. Он је могао овако ненадно да спасе Сребреницу само за то, што су се и Турци брзо повукли. Краљ Твртко се био затворио у један тврди град, вероватно Бобовац, и отуд је послао деспоту људе, да преговарају о миру. Услови нам нису познати, али се зна да је мир ипак склопљен и да се деспот вратио у Србију. Сандаљ се, наравно, није слагао са овим постуцима Твртковим. Нарочито није био за Хермана Цељског. Он се, истина, није изјављивао против Сигисмунда и Мађара, али је одржавао везе са Турцима.

У лето 1426. упала је у Босну једна турска војска, која није имала више од 4.000 људи, а којој се ипак, нико није усудио супротставити. Бојали су се, да тим не би озлоједили турске господаре и изазвали још већу невољу. Турци су овом приликом продрли све до Хрватске, а у Босни је од њих страдала Усора и долина Спрече, област властеле Златоносовића. Али ни тај поход, ни цела ситуација овог последњег периода нису утицали на краља Твртка да промени курс своје политике. У јесен 1427., 2. септембра, прогласио је

он Хермана Цељског за свог наследника, "даровавши" му Босну, али са претпоставком: ако умре без мушких наследника, или ако ти наследници не буду имали законитог потомства. На тај начин Твртко се потпуно определио за Мађарску. У Дубровнику се 1428. год. говорило, да је Сигисмунд примио Твртка "за брата и сина" и да га спрема оженити једном мађарском племићком. Невеста Тврткова била је Доротеја, кћи Јаноша Гараје из Печуја. На свадби, у Милодражу, у јулу 1428., изгледа да је присуствовао лично сам краљ Сигисмунд. То и лично посредовање Сигисмундово учинило је, да се ублажи опозиција босанских великаша, који су били противни наследству Хермана Цељског и новом курсу Твртковe политике.

Питање о наследству престола није се постављало само у Босни, него и у Србији. Деспот Стеван је почео поболевати, а како није имао деце морао се побринути за свог наследника. Његов избор одавно је пао на Ђурђа Бранковића, који му је био, као сестрић, сроднички најближи, а који је прихватио од измирења потпуно његову политику и на њој лојално сарађивао. Ђурађ је показивао довољно енергије, а као добар војник истакао се у више тешких момената. У Србији то наследство, кад га је Стеван прогласио на државном сабору у Сребреници, не само да је примљено без протеста, него се сматрало како сасвим природно. И са краљем Сигисмундом он је то питање решио на састанку у Тати, у мају 1426., али не без тешкоћа. Сигисмунд је пристао да призна Ђурђа, али је тражио да му се, после Стеванове смрти, врате Београд и Мачва, које му је он био уступио као лично лено. Сигисмунд се правио да нема поверења у Ђурђа и тражио је, да му се преда и град Голубац, главна тврђава Србије на дунавској страни. На тај начин он би држао не само под својим надзором, него и у својој власти све главне градове на Сави и Дунаву и на српској страни и обезбеђивао би Угарску са доста чврстине. Да ће та уступања изазвати подозрења и противне мере код Турака било је више него сигурно и није нимало вероватно да то и Стеван није могао предвиђати. Или је у својој политици наслањања на Угарску сматрао да то треба примити, макар и по цену замерања Турцима? У својим иступањима Мађарима Стеван је отишао и корак даље. Пристао је, да, у случају ако би и деспот Ђурађ остао без мушких потомака, Србија припане мађарској круни. Али тај је уступак био стварно без већег значаја. Ђурађ је имао мушке деце и био је још у снази и није било изгледа, да би се Мађари у догледно време могли користити тим уговорним обећањем. Стеваним је учинио ту концесију, да би их само тешње везао за Србију, да бих је бранили с више енергије као своје будуће подручје. Није, ипак, успео да Мађаре увуче у борбу против Млечана, којима никако није могао да прежали зетска освајања.

Мађари су овим постављањем својих будућих престоних права у Босни и Србији на око постигли лепе успехе. Сигисмунд је могао бити задовољан и веровати, да се пољуљани углед Мађарске знатно подигао. Чинило се чак, да је она, са Србијом и Босном, моћна протитежа турској активистичкој политици, а сама Мађарска да је с југа прилично заштићена. У ствари, положај није био такав. У Босни та је мађарска политика имала својих врло јаких противника и у народу самом, а не само код властеле, а кад је требало испуњавати преузете обавезе јавила се и у Србији врло оштра опозиција. Док се бранила слобода људи су и пристајали да сарађују с Мађарима, али кад се имало решавати ко ће Србијом и Босном да завлада, Турци или Мађари, онда су се и властела и народ поделили у два табора и Мађари су у једном од њих налазили огорчене противнике.

Пред крај своје владе, у пролеће 1426., деспот је лично врло енергично угушио једну побуну у Сребреници, коју беху изазвали међу рударима неки дубровачки трговци, незадовољни због извесних нових пореза. Деспот је ту побуну, две године после босанског препада на тај град, узео врло озбиљно и хтео је примерно да пресече сваки даљи покушај сметања његових власти ма у ком правцу.

С јесени 1426. беше прешао Сигисмундов војсковођа Пипо Спано Дунав и почео борбе око Силистрије. С почетка је имао успеха, али кад Турци добише појачања он би потиснут и потучен. Још те зиме умро је, огорчен због пораза, у Липови на Моришу. У пролеће 1427. Сигисмундова војска деловала је у Влашкој и спремала се да пређе и у Бугарску. Обавештен о том Мурат II стиже хитно у Видин и његове чете заузеше Нову Оршаву и Северин. Деспот је упутио султану дарове, као у знак поздрава и пријатељства. То је био његов последњи важнији политички акт. У лето те године он је 19. јула нагло умро,

погођен од капи, у лову, на Главици, недалеко од Крагујевца. Сахрањен је у Манасији. Са пуно топлине дао је забележити на деспотовом гробном камену, који се сад чува код цркве у Стојнику, ове речи Ђорђе Зубовић, вероватно један од његових дворских људи: "Благочестиви господин деспот Стеван, добри господин, предобри, и мили, и слатки господин деспот! О тешко оном ко га виде на овом месту мртва!".

Деспот Ђурађ Бранковић

Деспот Ђурађ Бранковић је био једна од најтрагичнијих личности наше прошлости. Као да је нека коб лежала на њему. Народно предање бацило је на његова оца и његову породицу једну од најтежих анатема, коју није заслужио. Он сам, врло способан, али бујан и осветољубив и васпитан у традицији властеоског самољубља, почео је своју хисториску улогу извесним самосталним политичким потезима, који су му једно време ставили на чело не само жиг одметника, него скоро и издајника. Његов ујак допринео је несумњиво доста паду његова оца Вука и присвојио је један део његове баштине. То је Вука, чим му се дала прилика, отерало у противнички табор. Пактирао је с Турцима онда, кад је Стеван с њима разишао; потпиривао је домаћу распру између Стевана и брата му Вука; здруживао се с црним Мусом само да се освети Стевану. Више од десет година трајала је њихова борба и донела много несреће Србији. Кад се измирио са Стеваном Ђурђе се трудио да буде од што веће користи њему и Србији. Сад, кад је ступио на престо, он је био не само зрео, већ човек са богатим искуством. Био је сублизу вршњак Стеваном и превалио је 1427. педесету. Једна насликана повеља у светогорском манастиру Есфигмену претставља га 1429. год. као човека са још непрогрушаном брадом, лепа, и пуна израза. Француски племић Бертрандан де ла Брокијер, који је 1433. год. посетио деспота, каже за њ, да је био "леп господин и крупан". Али све што је тај човек предузимао испадало је несрећно. Читав век провео је борећи се и залажући на све стране да очува Србију, па је дочекао да је види толико пута прегажену и опустошену и на крају живота већ у агонији. Његове кћери морале су бити удаване из чисто политичких рачуна, а два му сина била су ослепљена и за цео век убогаљена. Ако је икад ико радио Сизифов посао, то је без мало био он. Његов огромни напор и цела његова хисториска мисија састојала се просто у том да подиже насипе и брани земљу од поплаве, која се није дала обуздати.

На глас о деспотовој смрти пожурио се краљ Сигисмунд, да изврши обавезе уговора о Тати. Од 17. септембра до 19. новембра бавио се у Београду, који му је био свечано предат. Отада се, у историским споменицима, за Београд срета и ново мађарско име Nandor Alba и Nandor Fejervar. Ђурађ је у исто време вратио и северну Мачву, али је, свакако по краљевом одобрењу, задржао њен јужни и западни део са Ваљевом, Крупњем и Зајачом. Међутим, заповедник града Голупца, војвода Јеремија, није хтео извршити заповест и предати град Мађарима без 12.000 дуката отштете. Кад тражену суму није добио он је Голубац предао Турцима.

Као што је било и очекивати, султан ову промену власти у Србији није примио мирно. Мађарски утицај осетио се више него што је он могао дозволити. С тога упути одмах у Србију војску, која освоји Ниш и Крушевац и стаде опседати Ново Брдо. Да обезбеди свој престиж у Србији, која је страдала ради веза с њим, краљ Сигисмунд посла деспоту у помоћ и своју војску. Удружени Срби и Мађари сузбише код Раванице један велики одред турске војске. Краљ је за тај успех 19. новембра 1427. нарочито похвалио мађарског војводу Николу Бочку. Други турски одред нападао је из Голупца суседна српска и мађарска места, а нарочито браничевски крај. Узалуд је сам деспот лично био дошао под Голубац и обећавао Јеремији опроштење и покушавао на све начине да га придобије да поврати град; војвода не само да није попуштао, него је чак и напао деспота, кад је овај покушао да са пратњом уђе кроз градске капије. У пролеће 1428. дошла је нова мађарска војска под Голубац и опсела га и с копна и са Дунава. Колику је важност приписивао том граду сам краљ Сигисмунд види се најбоље по том, што је лично дошао под његове бедеме. Али и султан Мурат је много полагао да лично охрабри и подржи своје на стеченим положајима. Крајем маја, после Сигисмунда, дошао је и он у браничевску област. Не смијући примити борбу с надмоћним Турцима Сигисмунд је пожурио да с њима склопи мир. Када су Мађари, првих дана јуна, почели повлачење напао је турски заповедник Синан-бег вероломно њихову позадину, у којој се налазио Сигисмунд. С непоштедним самопожртвовањем успео је Марко де Сентласло да се спасу без теже катастрофе. Приликом ових борби много је страдала цела

јужна и источна Србија. настрадао је и манастир Даљша у близини Голупца, који се био врло лепо развио. У једном опширном запису неког ученог калуђера-страдалника из тог места спомиње се први пут Сигисмунд као "наш цар" за разлику од турског, који је био "цар језически".

Овај неуспех Сигисмундов показао је јасно брзину и неорганизованост његовог похода, за који је он нарочито кривио Млечане, који му нису ставили на расположење потребна финансиска средства. У Србији тај неуспех је, природно, опомињао људе, да се због њега не излажу против Турака, него да покушају наћи с њима неки споразум. Деспот сам ушао је с њима у преговоре и пристао је да призна, поред мађарске, и врховну власт турску, да им плаћа 50.000 дуката данка и да им шаље по 1.000-2.000 опремљених коњаника као помоћне чете у борбама са једним од својих синова. Брокијер је чуо како је султан говорио, да је из Србије "добијао више коњаника него што би добијао кад би била у његовој руци". Ђурађ се надао, да ће двоструким вазалством уштедети Србији даље кризе, а сам је намеравао, да води искрено исправну политику и према једној и према другој страни.

Очувана је повеља краља Сигисмунда, којом Ђурђа "целе државе Рашке и Албаније кнеза и верногa деспота", са пуно признања, прима за мађарског вазала. Пошто је преклонио колено пред њим и положио му заклетву верности, краљ му је дао владарске знаке огртач, митру и мач. Као наследник Стеванов он је постао мађарски великаш, а добио је и његове поседе у Угарској. Тако је 5. маја 1429. могао потврдити Дебрецину све његове старе повластице, које је уживао и као Стеванов град.

Предавши Мађарима Београд, а изгубивши Крушевац и Голубац, Ђурађ Бранковић је остао без иједног великог утврђеног града. Мали Некудим, у ком се радо бавио, није могао да послужи као сигурно склониште у часу невоље. Он с тога поче журно подизати нови смедеревски град. Смедерево је зидано у тешко време од 1427.-1430. год., с огромним напорима, са материјалом који се нашао при руци. Употребљавани су и стари римски споменици, из места и околине. Иако брзо, град је зидан солидно, а у извесним оделењима, намењеним за станове, и са више уметничких амбиција. Зидан је по угледу на цариградски град, са троугаоном основом, са мазгалама у зупцима и без спољњег нижег платна. Архитекта Пера Поповић упозорио је и на сличност самог зидања; "лице лепо изведено, а нарочито ивице, док је језгро зида више рађено као модерни бетон. У зидове су узиђивани многи стари архитектонски и други фрегменти и натписи у камену или су од опеке изведени у Цариграду и овде." Град је имао 25 кула, са јачим утврђењима према суху него према води. Архитекта Ђурађ Бошковић мисли, да цео град, с обзиром на његову величину, није могао бити завршен за тако кратко време, него да је најпре подигнут такозвани Мали Град. Накнадно призиђивање бедема и кула, које се може утврдити, говорило би у корист тога мишљења. Кад је било потпуно завршено Смедерево је било највећи наш средњевековни град; данас је оно и најбоље очувани. Са својим јаким платнима, кулама и опсегом оно има још увек нечег врло импозантног и необичног. Подизање Смедерева, које је морало бити извођено убрзаним темпом, захтевало је огромне напоре, и финансиске и људске. Народна традиција казује, како је тад ударен тежак кулук и намет и како је то неке људе, као Старину Новака, отерало у хајдуке. Ту безобзирност народ је приписивао Ђурђевој жени Јерини, понајвише за то што је зидањем руководио њен брат и што је на грађевину доведено и неколико грчких мајстора. Она је због тога постала веома непопуларна; добила је чак назив "проклета". Занимљиво је, да је врло много грађевних објеката, а посебно "градова", по целом нашем народу, чак и тамо докле није допирала Ђурђева власт, везано за Јеринино име. Толико се предање о подизању Смедерева усекло у народно памћење.

Неуспех Сигисмундов у Србији имао је свог природног одјека и у Босни. Краљ Твртко беше, исто као и Ђурађ, присиљен да плаћа данак Турцима. Како он то плаћање није извршио било што је желео да како избегне тој обавези, која би повлачила и друге последице, било што није имао новаца, то Турци поседоше неке од његових градова. Међу њима важни Ходидјед изнад Прачe и Врхбосну. "Тим је султан добио кључеве за долину Босне" нагласио је тачно К. Јиричек. У невољи краљ Твртко се обратио Млецима, да му даду зајам од 32.000 дуката - краљ Сигисмунд му у том није могао помоћи, јер је и сам стално био у новчаним неприликама - да би могао истплатити Турке и ослободити градове. Али

Млечани одбише ту молбу, извињавајући се, да, у ово време, где су заузети на више страна, не располажу с толиком сумом.

У ово мутно време појавио се у Зети поново Стеван Балшић Марамонте. Он је раније био противник Млечана и радио је са својим рођаком Балшом III, да их потисне из зетског приморја. Кад је деспот Стеван завладао Зетом Марамонте се једно време био негде изгубио, да се после појави као противник Срба. Његове везе са Гојчином Црнојевићем биле су уперене нарочито против деспота Ђурђа. За време заплета 1427/8. год. Марамонте се надао, да би се сам могао дочепати Зете и као последњи Балшић постати јој господар. Како је имао против себе не само деспота, него и Дубровчане и Млечане он се надао помоћи само од турске стране. На султановом двору био је доиста лепо примљен. Сваки нови балкански претендент, који би могао послужити турским циљевима и поцепати народне снаге у извесним крајевима, био је на Порти увек добродошао. Тамо, међу Турцима, Марамонте је наишао на Ђурђа, сина Ивана Кастриота, који беше дошао на турски двор као таоц, па ту примио ислам и постао Скендер-бег. Његов отац молио је 1428. год. млетачке пријатеље, да не уписују њему лично у зло, кад његов потурчени син буде пустошио њихово подручје. Са турском помоћу кренуо је Марамонте крајем 1429. год. на Зету и похарао околину Скадра и Улциња. Напао је и Дриваст, и заузео му је подграђе, али самог града није освојио. У тим борбама учествовали су на његовој страни Гојчин Црнојевић и Мали Тануш из племена Дукађуна. Млеци су уценили Марамонтову главу са 500 дуката. Деспот га је међутим онемогућио код самих Турака.

Ђурађ је, после мађарског неуспеха, употребио сву вештину да се приближи Турцима и стече њихово поверење. И имао је у том успеха. Из дубровачких архивских књига дознајемо у више прилика, да су се извесни послови на Порти могли свршити успешно само деспотовим посредовањем. Кад су Турци преотимали, у пролеће 1430., од Млечана Солун, у њиховој војсци налазио се, према обавези, и српски одред под вођством деспотова најстаријег сина Гргура. После пада Солуна (29. марта) у турске руке је пао силан плен. Нарочито је било много робља, које се продавало по врло ниским ценама. Тако је, на пр., продато 14 калуђера за 100 златних флорина. С одобрењем Турака деспот је откупио много робље, које је добрим делом долазило у Србију и налазило заштите код деспотице Јерине и њеног брата Томе Кантакузена. У српским редовима није било радо гледано то окупљање Грка на српском двору и јачање њихова утицаја. Али, Србија је постала природан збег интелектуалних радника из пропалих хришћанских држава, и њен двор, као и двор влашких господара, био је врло дарежљив према бегунцима из Бугарске, Грчке и Албаније.

После узимања Солуна почело је турско освајање Епира и Албаније. Једна султанова војска, коју је водио Иса-бег, а у којој се налазио и деспотовић Гргур, напала је област Ивана Кастриоте. Турци су му четири града порушили, а у два су увели своје посаде; њега сама оставили су као свог вазала. Вероватно по жељи српског деспотовића упали су Турци и на млетачко подручје, ударајући, нарочито, за казну, на област Гојчина Црнојевића и Тануша Дукађина и пленећи све до Скадра. У Дању је остављен Турчин као заповедник града. Један дубровачки извештај од 3. јуна 1430. казује, да се Гргур после тога вратио у Србију награђен "довољно" од султана. Природна је ствар да се после овог није могао одржати ни Марамонте. Бојећи се српске освете он се покорио Млечанима, али је још исте године морао напустити Зету. Постао је потом вођа млетачких најамника у Ломбардији. Као авантуриста кондотјер није се смирио ни ту, него је, у разним службама, лутао по свету, док се, после више година, није нашао на двору Степана Вукчића, мужа његове родице и кћери Балше III.

У пролеће 1430. било је дошло на југу босанске државе до једног с почетка чисто локалног сукоба и рата, који је после запретио да узме врло опасне размере. Дубровачка Република беше решила 15. новембра 1429., да недавно од војводе Радослава Павловића купљени град Цавтат претвори у главну тврђаву Конавља. Против те намере устаде енергично Радослав сматрајући је уперену против себе, па кад Дубровчани не хтедоше да му попусте, он их у пролеће 1430. нападе без икаквих обзира. На брзу руку скупљена дубровачка "војска" би потучена, а њихова област изван зидина похарана. Огорчена Република потужи се на то на све стране и стаде одмах живо радити, да се против Радослава створи савез, у који би ушли босански краљ и војвода Сандаљ. Замолили су и

деспота, да се заложи за њих код Турака. Док је Сандаљ пристајао начелно, да пође против својих старих непријатеља, краљ Твртко се доста брзо предомислио. Није желео да се придружи савезу једно што се бојао заплета с Турцима, чији је штићеник био Радослав, а друго и зато, што Дубровчани нису тражили само казну за Радослава, него и један део његова подручја с Требињем и Лугом. Сандаљ је чак једно време помишљао и на то, да он и Дубровник купе од султана Радослављево подручје за 70.000 дуката, а после су посветили у то и краља Твртка. Пристајући једно време да суделује у том пазару, краљ је јасно показао како је мало значила његова стварна краљевска власт и колико је он, у сопственој држави, зависио од других. Своје подручје он жели да купује од Порте, а једног свог властелина не сме да казни без султанове дозволе!

Уплашен свим што се спремало против њега Радослав је замолио деспота и Сандаља да посредују за мир. На деспотов предлог Турци су послали у Хум једног свог човека да извиди и реши спор. Та мера рђаво је деловала на краља Твртка, који је и нерадо гледао деспотово мешање у босанске ствари и турска решавања без икаква обзира на њ и његова права. Ради тога је одбио све даље преговоре о савезу. Кад је још и Дубровник, средином септембра 1430., упутио своје прво посланство на Порту, да уради односе с њом, краљ је био начисто с тим, да им не треба помагати. Пријатељи Сандаљеви, а суседи деспотове Сребренице, босанска властела Златоносовићи беху, баш у то време, дошли у оштар сукоб с краљем, и овај их је, у јесен 1430., напао. Као одговор на то дошао је савез против Твртка, у ком главне вође беху деспот и Сандаљ. На краљеву страну пришао је, међутим, Радослав, против кога, у један мах, беше пала и одлука турске владе.

Непријатељства доведоше до правог рата. У јесен 1432. борбе су вођене на линији Дрине, па су настављене и идуће године. Против Твртка истакоше противници, у споразуму с Турцима, њиховог претендента на престо. Био је то Радивој, незаконити син Остојин. У лето 1433. Твртковa војска била је потиснута и сматрала се као поражена. Војвода Радослав, који се пре тога био измирио са Дубровником без икакве своје штете, превртљив и непоуздан, пришао је деспотовој странци. Деспот је овом приликом проширио своју власт на целом подручју од Зворника до Усоре. Уза њ су ишли и Турци, који су хтели да докрајче владу краља Твртка као мађарског пријатеља. Ратовање је прекинуто у јесен 1433., кад је деспот добио обавештења, да мађарски краљ спрема помоћ Твртку, да би сузбио Турке, и кад му је постало јасно, да би, ако не стане, могао изазвати освету Мађара.

Нови претендент Радивој није био човек јаче вредности и није могао успети против Твртка. Мађарска војска дошла је доиста током лета 1434. год. у Босну и потиснула је Турке. Повратила је чак и град Ходидјед. Војвода Сандаљ је истог лета претрпео неуспех у борби с Ђурђем Војсалићем, господарем Доњих крајева, и изгубио је Горску Жупу и нека места на доњој Неретви. Сам Сандаљ није доспео да поврати изгубљени део. У последње време чешће је поболевао, а 15. марта 1435. прешао је међу покојнике.

Веома занимљив и важан опис балканских земаља и прилика овога времена дао је учени француски племић, Бертрандон де ла Брокиер. Он је био утицајна личност на двору Филипа Бургундског. Као и његов отац, који је учествовао у никопољској битци, и Филип је показивао доста интереса за балканске ствари и кад је почела папина акција у корист балканских хришћана он је послао мудрог Бертрандона да испита прилике на истоку. Бертрандон је провео на Балкану 1432/3. годину и запазио је на том путу врло много ствари. Султан Мурат II, који је тад имао 28-30 година, био је омален, гојазан, с тамним лицем и великим крупним носем. Хвалили су га да је имао добру нарав. Пијанчио је радо, а у пијаном стању био је широке руке. Имао је харем са преко 300 жена и 25-30 младића. Ови су бивали "чешће с њим него ли жене". У турској војсци налази се и хришћана, и то вазалских и најамничких одреда. На султанов двор био је дошао босански кнез Радивој, да тражи султанову помоћ против босанског краља, "тврдећи да та краљевина њему припада". Посланство дуке миланског, коме се придружио Бертрандон, тражило је од султана, да уступи краљу Сигисмунду Влашку и Бугарску до Софије, Босну и Албанију, али је то султан одлучно одбио. На повратку из Једрена посланство је видело у бедном стању хришћанско робље, које је вођено на продају, а на путу су срели, у тешким ланцима, 15 људи и 10 жена, који беху заробљени у Босни. У планинама, којима су пролазили, било је доста хајдучије,

која се у нашим земљама јавља од почетка XV века. Ниш су нашли разорен, а моравска долина била је "лепа, равна, добро насељена људима и селима". Крушевац, с разрушеним градом, налазио се у турским рукама, близу тадашње српско-турске границе. Деспотова област, која почиње од Мораве, била је, као и остала моравска долина, лепа и насељена. Испод Сталаћа, већ разрушеног, Турци су држали 80-400 шајки, да би могли, у случају потребе, брзо пребацити војску и коње. Путовање по унутрашњости Србије било је напорно због велике шуме и рђавих шумских путева. "Али према другим шумским и брдовитим земљама, и ту су земље врло лепе и врло су добро насељене селима, и у свој тој Расији или Србији, што је једно исто, има свега што је од потребе." Деспота су нашли у Некудиму, у лову. "Поменути расијски деспот бави се у овој вароши зато што су око ње врло лепа шумска места за уживање и реке за сваковрсни лов, нарочито са соколовима". Уза њ се тад налазио један Турчин, који беше дошао од султана с позивом, да деспот са једним сином пошаље обавезни одред војске. Тај је имао бити и опет упућен у Албанију. Бертрандон помиње, да је деспот већ био дао султану своју кћер за жену, што ми, на основу наших вести, не сматрамо да је тачно. Тад је само дао пристанак. Исто тако неће бити тачно, да је тада била удата за грофа Улриха Цељског и друга кћерка деспотова, него је тада ствар била уговорена. Уз деспота се у Некудиму налазило у тај мах доста његове властеле "с дугом косом и великом брадом", јер је ту било стигло посланство базелског сабора, епископ Антоније и Алберт де Криспис, магистер теологије, које је путовало за Цариград и имало да доврши преговоре око црквене уније. Обавештени људи причали су путнику о богатству рудника Новог Брда, о којем су се ширили гласови на много страна. "Ту се копа сребро и злато заједно, и одатле се вуче 200.000 дуката на годину. И да није тога, мислим да би деспот до сад био истеран из његове земље Расије". Сигисмунд је, вели, даровао деспоту више градова у Угарској, који му доносе на 50.000 дуката прихода, "да га начини својим човеком". "Али он опет више слуша султана него цара". Веома је занимљиво Бертрандоново казивање о тадашњем Београду, чији заповедник беше ранији дубровачки поданик Матко Таловац. Један део градске посаде беху немачки најамници. "За људе из Србије рекоше ми", тумачи писац, "да се у град никако не пуштају зато што су турски поданици и Турчина слушају; а Угри су непоуздани и Турака се толико боје, да не би смели чувати место и сачекати Турчина и сву силу његову, кад би на град ударио".

Деспот је водио политику, која је имала бити пријатељска на обе стране, и према Турцима и према Мађарима. Он је желео да Србији обезбеди мир, ма и под врло скупу цену. Од Турака је зазирао свакако више, јер је добро видео да код њих превлађује офанзивни дух, а да су Мађари више у ставу одбране. Његову двоструку политику не карактерише вероватно ништа боље него удаја његових кћери на две сасвим противне стране. Бракови ти били су чисто политички. Деспот је преко њих хтео да ухвати везе са правим лицима и Турске и Угарске, а успео је удомити обе кћери захваљујући свом огромном богатству и миразу који је уза њих дао. Нарочито се за султана прича, да је тражио и добио велик новац. У доста смушеној и ориенталски обојеној хроници Ашик паше Заде прича се, како "Вук оглија (т. ј. Вуковић) посла дарова преко мере много". Прва је била удата Катарина 1433. за грова Улриха Цељског, који је био братић Варваре, жене краља и цара Сигисмунда, а син моћног Хермана II. Мара је дата, по свој прилици, у пролеће 1434. султану Мурату.

Да би докрајчио рат и на југу своје државе деспот је 14. августа 1435. склопио мир и са Млечанима. И Република је желела тај мир, да би имала слободније руке у одбрани Албаније и приморја од Турака. Тим уговором предани су "катуни Црне Горе" изнад Котора Млетачкој Републици. Досада се узимало, да је то први помен Црне Горе у нашим историским споменицима, али је недавно утврђено, да се он јавља још 1379. у дубровачким изворима. Колике су биле границе те Црне Горе не може се сад поуздано тврдити, али је вероватно да су обухватале Катунску нахију. Овај и овакав помен црногорских катуна дају јасну ознаку за занимање и тип становништва. Оно је било у огромној већини сточарско. Овом приликом деспот Ђурађ је вратио которском бискупу све католичке бенефиције, које су у његовој држави, а Млечани су вратили православном зетском митрополиту у својој. После измирења, 31. децембра примљен је деспот са синовима и наследницима за законитог грађанина и племића млетачког.

Са Византијом деспот је одржавао срдачне односе. Спајала их је не само заједничка судбина према Турцима, него и родбинске везе. Сматрајући чин деспота као признање византиског двора, које мора бити нарочито наглашено и према његовој личности, Ђурађ је водио преговоре о том у Цариграду. У зиму 1434/5. донео му је посебан изасланик цара Јована VIII, Ђорђе Филантропин, знаке и признање деспотског достојанства. У старије време цариградски двор могао би из овог акта изводити далекосежније закључке; у ово доба и он је сам био свестан да то не иде даље од љубазности двају угрожених дворова, који су тражили више узајамног додира.

У Босни су за ово време Турци добили једног новог присталицу, човека јаке воље, али ретко себичног и правог циника. То је био наследник Сандаљев, његов синовац Стјепан Вукчић. Рођен око 1404./5. год. он је у 1435. био у напону снаге. С Турцима је одржавао везе још и раније, пре него је примио власт, али се понудио, преко Дубровника, и Мађарима. Кад је Сандаљ умро краљ Твртко се није налазио у Босни. Био је на мађарском двору, где се, изгледа, измирио са деспотом. Помаган од мађарског краља вратио се у Босну почетком маја, да се спреми за борбу против Косача, којима није могао заборавити стара непријатељства.

Не знајући какав ће бити Сандаљев наследник и многи други породични непријатељи Косача пожуришe да напану њихово подручје искоришћавајући смрт Сандаљеву. Међу првима јавио се Степанов зет, војвода Радослав Павловић, који изазва устанак у драчевичкој жупи. Краљ Сигисмунд је чак тражио од Дубровачке Републике, да помаже устанак и западне хумске властеле, хотећи да скрши на почетку наследника једног свог вазала, који му је својом снагом и утицајем задавао много неприлика. И Млетачка Република беше почела преговоре, да се, милом или силом, дочепа Новог, главне хришћанске и босанске луке на мору. Једино су се као исправни суседи држали Дубровчани. Маја месеца 1435. издао је краљ Сигисмунд наредбу хрватским кнезовима Ивану и Степану Франкопану, да освоје Хум, који да је Сандаљ на силу држао. За новог господара те земље би именован бивши београдски заповедник Матко Таловац. Мађарске и хрватске чете упале су потом у Степанову област, продрле све до Неретве и поселе важни трг Дријево.

У невољи, нападнут с више страна, Степан се обратио Турцима. Ови су доиста и стигли са неких 1.500 војника. Водио их је Исабегов син Барак. Са Степановим четама напали су најпре област Павловића. Остали су у Хуму и Травунији све до првих дана новембра, док се један њихов одред већ у августу дочепао Ходидједа. У том су се граду отад учврстили и држали га с пуно пажње. Пред Турцима су побегли из Дријева мађарско-хрватски људи, немајући довољно снаге да се упусте у борбу. Од пролећа 1436. Барак је наставио са турским учвршћивањем у средишњој Босни, у области Павловића. Од тог времена почиње постепено развијање Сарајева, коме су Турци давали карактер свога града и коме су дали и име.

Другог, ненаданог, савезника добио је Степан у хрватском кнезу Ивану Франкопану. Краљ Сигисмунд није пристајао да Степан прими баштину свог умрлог таста Ивана Нелипића и кад се овај не хтеде покорити краљ га прогласи за одметника. Матко Таловац доби почетком 1436. год. наредбу да крене с војском и против њега. Природно је, да је такав поступак краљев приближио Степана и Ивана. У борбама које су се потом развиле Иван није имао успеха и крајем 1436. год. губи му се траг. Почетком 1437. год. Таловац је остао победник и од Иванове удовице примио све поседе њеног оца и мужа. Степану је то ратовање донело ипак посредне користи, јер је задржало Таловца од поновног нападаја на Хум.

Кад је краљ Твртко видео, да Турци узимају маха у Босни и да због њихове помоћи не може скршити Степана он је осетио потребу да промени своје држање. За 25.000 дуката годишњег данка добио је од султана гарантије, да ће остати признат и поштеђен. Те везе с Турцима приближиле су Твртка и војводи Степану. У другој половини 1436. год. дошло је чак и до савеза између њих двојице против војводе Радослава. Њиховој удруженој снази он није мого одолети. У фебруару 1438. изгубио је на југу Требиње, свој најбољи и најзначајнији град, а отео му га је Степан, да му га никад више не врати. На северу за њ је, у корист

Турака, био изгубљен добар део жупе Врхбосне. После ових неуспеха Радослав је задржао само Подриње и борачки крај, са нешто области око Коњица и Трнова. За време ових грађанских ратова Босна је осетно настрадала. Само од 1435-7. год., по једном фрањевачком извештају, било је срушено и спаљено око 16 манастира и цркава.

У зиму, 9. децембра 1437., умро је мађарски краљ Сигисмунд који је пола века моћно и често пресудно утицао на судбину Србије и Босне. Његова основна политичка линија била је, да те две државе чврсто веже за себе и Мађарску, не дозвољавајући им никакве потезе самосталније спољашње политике. С почетка је то чинио због самоодржања, у борби с напуљским противкандидатом, и у тежњи да те земље не изгуби и да се оне не ојачају на мађарски рачун. У другом периоду, после појаве Турака, он је то чинио ради мађарске сигурности. У том погледу био је до краја доследан и упоран, понављајући ударце до противничке изнемоглости. У појединачним његовим потезима било је често брзине и плаховитости, понекад и нешто авантуристичког, али увек пуно самопоуздања. Осетна је штета, што се био заплео на више страна и трошио снагу и на неке проблематичне подвиге, па није могао да усредсреди сву пажњу и своју доста велику моћ на питања Балкана. Не само ради балканских народа и држава него у сопственом интересу Мађарске. И кад је сагледао турску опасност у правој мери он се није сав дао на то, да је паралише или сузбије што даље; а док је то сагледао турска снага била је узела толико замаха, да се више није дала ослабити наивним витешким потезима и ударцима спреманим на махове. Турци су, по Бертранднову причању, говорили пред крај Сигисмундове владе са презиром о мађарској борбеној снази. У години његове смрти провалили су они, с Власима заједно, све до Сибиња. Да им се освети, наредио је стари краљ један од оних својих брзих демонстративних упада у Србију. Мађарска војска, састављена не само од Мађара, него и од Пољака и Чеха, прешла је 19. јуна 1437. Дунав код Пожежене и продрла дубоко у Србију. Водио је Јанош Марцали, један од понајбољих војсковођа Сигисмундових. За три дана стигла је мађарска војска до Сталаћа и попалила турске шајке под њим, а сјутри дан је продрла у Крушевац и запалила и њега. Сам Сигисмунд изречно је похвалио бана Франка Таловца, који је пошао "да попали и уништи град Крушевац" што је то извршио. Одмах потом почели су Мађари повлачење и већ 27. јуна налазили су се према Ковину. Од таквих демонстративних похода, које су вршили и Турци и Мађари, страдала су у ствари понајвише само наша подручја или области насељени нашим живљем. Од њих није било никаквих правих војничких користи, нити су такви походи могли ма шта изменити у стању снага и односа. Пред сам прелазак мађарске војске у отаџбину стигла је турска потера из Видина. У борби, која се развила на Годоминском пољу код Смедерева, турска војска била је потучена са осетним губицима. Огорчени Турци опустише околину Смедерева, кривећи Србе да су били у споразуму с Мађарима. Та оптужба допрла је и до султана. У Једрену се веровало, да Мађари не би смели вршити такве походе дубоко по Србији да нису имали неких тајних споразума са Србима. Да би га ублажио деспот је морао предати Турцима браничевски крај, да би они могли вршити непосреднији надзор над мађарским кретањима уз дунавску линију.

Краља Сигисмунда наследио је његов зет, аустриски војвода Албрехт Хабзбуршки. Ова промена дала је, међу другим стварима, повода Турцима, да се одлуче на крупније кораке. Они су знали, да ће у Мађарској морати доћи до извесних размирица, пошто нови краљ није био прихваћен од свих кругова у земљи, па су хтели да искористе те њихове унутрашње сукобе. У исто време, крајем 1437. год., беху отишли византиски цар Јован VIII и патриарх Јосиф са великом пратњом у Италију, да преговарају с папом о црквеној унији и да, у исто време, траже и помоћ западних хришћана за борбу против Турака. Ти преговори отегли су се више од година дана и довели су 6. јула 1439. до свечаног проглашења спајања источне и западне цркве у фјорентинској катедрали. Турци су били обавештени о тој ствари и знали су јој добро политички значај. С тога су одлучили да нападну Мађарску као главну силу, која им је могла правити сметње. С њом заједно решили су да рашчисте ситуацију и у Србији, знајући да би и деспот у души био на страни хришћанске лиге и јер су им били сумњиви његови односи са Мађарима.

Краљ Албрехт је, одмах после крунисања, пожурио у Чешку, да тамо сузбије јаку опозицију против себе и да онемогући свог противкандидата Казимира, брата пољског краља. У Чешкој он се задржао више од године дана, не обраћајући, природно, довољно

потребне пажње јужним границама. Турци су то искористили и 1438. год. ушли у Ердељ, пустошећи га. Друга турска војска оперисала је у источној Србији, где је освојила Борач и Раваницу. Трећа војска продрла је у Босну све до Јајца. Али то још нису били прави војнички подвизи, него више смели извиднички залет. Прави нападај дошао је с пролећа 1439. год.

Први пад Србије

Велика турска војска, под вођством самог султана, кренула је крајем априла 1439. на Србију. Деспот није успео да разувери султана у његовим сумњама, а није пристао ни да се придружи његовој војсци, ни да јој кроз Србију дозволи несметан пролаз. Срби тој војсци нису могли одолети; одржали су се, у први мах само Ново Брдо на југу, и Смедерево на северу, које је бранио деспотов син Гргур и Тома Кантакузен. На Србију је, као турски вазал напао и Степан Вукчић и опленио је неке њене југозападне области. Том приликом пала је у турске руке и Сребреница. Деспот пређе за то време у Угарску да тражи помоћи с уверењем да је треба добити пошто је страдао због ње.

Краљ Албрехт показивао је доиста воље да се одазове, али је имао много тешкоћа са незадовољном властелом у Мађарској, која је налазила да је сад најпогоднији час да тражи ограничење краљевске власти и сузбијање немачког утицаја. Мађари нису чак допустили ни да краљ позове у помоћ немачке кнежеве бранећи се тим, да су они сами довољно јаки за одбрану против непријатеља. Краљ с тога, осећајући да нема корена у земљи, мораде остати пасиван. Са нешто мало војске стајао је неко време у близини Титела и Сланкамена, не пружајући тешко угроженом Смедереву никакве помоћи. После тромесечне опсаде Смедерево је пало 18. августа. Од српских области остала је слободна само Зета, која није била на путу Турцима. Ашик пашина хроника бележи, да је, после овог похода, од силног плена "у Скопљу продаван дечак од четири године за 20 аспри".

Мало иза српске катастрофе умро је, сасвим изненада, и краљ Албрехт, 27. октобра 1439. Мађарска је због тога упала у нову, и још тежу кризу и била је једно време потпуно искључена из сваког рачуна за војничке подвиге већег стила. За престо се јављало више кандидата. Деспот Ђурађ озбиљно је помишљао, да његов најмлађи син Лазар постане мађарски владар, тако, што би се оженио Албрехтовом удовицом. Краљица је одбила ту комбинацију као немогућу већ због верских разлога; али је дивно чудо како је Ђурађ могао поверовати да би на то пристали мађарски барони и високи католички клир. Избор је коначно пао на пољског краља Владислава III, младо момче са непуних петнаест година. У исто време краљица је родила и сина Ладислава Посмрче, који је касније имао да наследе дедову и очеву круну. Између присталица два Ладислава настале су дуге препирке коме од њих управо припада власт и те препирке претиле су да се извргну у опасна непријатељства.

Мурат II није, наравно, дао чекати на се. Он је у пролеће 1440. пао с војском под Београд, а у исто време упутио је своје чете да харају по Бачкој и Банату. Из саме Мађарске није се могло ничем надати. Београдска посада, ипак, храбро је издржала опсаду од пуних шест месеци захваљујући томе, што јој Турци нису могли пресећи све везе преко воде. У јесен султан је морао да се повуче. Његова војска уграбила је, међутим, преко Саве и Дунава богат плен. "За једне чизме су продавали једну робињу. И ја убоги сам за 100 аспри узео једног дивног младића", бележи Ашик паша Заде.

Деспот Ђурађ је беспомоћно пратио развој догађаја. Помисао да му син дође на мађарски престо потекла је вероватно код њега понајвише из жеље, да би преко њега могао учинити нешто више за будућност Србије и њено спасавање у том часу. Кад је видео да се у Мађарској не може постићи ништа пошао је да опроба срећу на другим странама. Помислио је, наравно, одмах на своју Зету. Пре одласка замолио је Млечане, да на свом подручју даду склониште њему и његовој породици и да му уступе Улцињ. Млечани су на прво пристали, али су друго одбили. Шта више, баш тих дана, око нове 1440. године, они су расправљали о которским порукама, како Република треба да узме Зету и албанска места пре него што их Турци поседну, "пошто деспот не може да их одржи".

У Мађарској деспот није био пријатељ новог краља Владислава, а ни тај није марио много деспота. Ту затегнутост појачавало је нарочито то, што је деспотов зет Улрих Цељски

био један од главних вођа мађарске легитимистичке опозиције. Ђурађ се у мају 1440. уклонио из Мађарске, па је са подручја свог зета прешао у млетачку област. Републиканске власти формално су врло лепо примиле деспота и чак му обећале да ће порадити да га измире с Турцима, али стварно за њ нису могле учинити ништа. Из Млетака Ђурађ је 9. јула пошао у Зету задржавајући се на путу у Шибенику и Дубровнику. За то време мађарски је краљ огласио деспота као сумњива. Објављивао је, да је деспот одржавао веза с Турцима и да му се чак и тад два сина налазе међу њима; да су с његовим знањем и преко његове земље Турци вршили упаде у Мађарску; и да је деспот, као одметник, напустио Мађарску. За казну он му је одузео велик део поседа у Мађарској, па и сам деспотов двор у Будиму. Оптужбе су биле сасвим неосноване и подигнуте су из освете, а не из уверења. Деспот није имао никакве снаге, ни да спречи упаде Турака у Мађарску као ни упаде Мађара против Турака. Он је овог пута настрадао баш с тога што није хтео да се придружи Турцима. Ни његови синови нису се налазили међу Турцима од добре воље, него се један налазио тамо као талац, а други је био заробљен приликом пада Смедерева.

Кад је дошао у Зету деспот је и тамо нашао веома неповољну ситуацију. Степан Вукчић, као веран турски вазал, искористио је незгоде турских непријатеља и на истоку и на западу. На западу је освојио град Омиш и област Пољица, јер месне мађарско-хрватске власти, због пометености у Мађарској, нису добиле никакве помоћи. На истоку почео је освајања у Зети полажући право на ту област као муж Јелене, кћери Балше III. Придобио је за себе породицу Црнојевића, најмоћнију у Црној Гори, која се одавно одметала и од деспота Стевана и од деспота Ђурђа. Деспот је понудио Дубровачкој Републици да заједно сузбију Степана, али Дубровчани нису пристајали ни на какве комбинације на тој основи. Да делује на Дубровчане и ваљда да боље из близине посматра Степаново кретање дошао је деспот средином априла 1441. у Дубровник на дужи боравак.

Дубровачка Република је знала, да ће деспотов долазак бити рђаво примљен на Порти и да ће с тога сигурно имати извесних неприлика, али је ипак отворила врата свог града обескућеном старом пријатељу. Тај часни пример гостољубља постао је једна од најпоноснијих страница њихове историје и њихови доцнији писци, с Гундулићем на челу, с правом су славили тај поступак својих претходника. Чим се сазнало да се деспот бави у Дубровнику почеше претње с турске стране. Чак стиже и једно посебно турско посланство да протестује. Осећајући опасност Дубровчани 27. маја решише, да траже војне најамнике у Апулији и да осигуравају своје границе. Порта је позвала и војводу Степана Вукчевића да опомене Републику, па да, ако то не помогне, изврши и напад. Око 20. јула поручио је Степан у Дубровник, пошто је отезао да прибегне сили, да ће морати извршити наредбе и почети непријатељства. Видећи каквој се опасности излаже град због њега стари деспот је одлучио да се сам повуче и око 25. јула напустио је град. Праћен од две оружане дубровачке лађе он се кренуо преко Сења у Мађарску.

Раздраженост Турака против деспота била је у ово време веома велика. Султан се, изгледа, није надао, да ће стари деспот показати толико непопустљивости. Колика је била његова љутина види се најбоље по том, што је оба деспотова сина, Гргура и Стевана, дао оковати и 8. маја 1441. ослепити. Један извор казује изречно, да "сестра њихова султанка није им могла ништа помоћи"; султан је, на њено наваљивање, издао истина, наређење, да не буду ослепљени, али је та његова милост стигла сувише касно. Несрећници су били оптужени ради веза, које су писмима одржавали с оцем. Мађарима је деспот био сумњив ради веза с Турцима, а у Турској деспотови синови страдају ради веза са оцем и Мађарима. То је био трагични лични удес деспотове политике, која је ишла за тим да Срби, колико могу, остану неутрални, не опредељујући се сасвим ни за једну ни за другу страну.

После дугог и јуначког отпора пало је, најзад, 27. јуна 1441. год. и Ново Брдо. Кад је иза тога Степан Вукчић ушао у Зету и заузео тамошње преостале деспотове поседе, катастрофа српске државе била је потпуна. У тај мах она више није постојала. Стари деспот, чија активност после свих обрта среће и у тако високим годинама изазива право дивљење, није ипак клонуо. Кад му је постало јасно, да у Зети и Дубровнику не може постићи ништа, а да на Млечане не вреди рачунати, решио је, да се покори краљу Владиславу. Мађари су били у тај мах једини, који су имали разумевање за турску опасност и сопствених рачуна да

је покушају отклонити. Мађарски унутрашњи нереди беху се већ прилично слегли пошто је опозиција била војнички скрхана. Краљ Владислав је и сам дошао на мисао, да мора против Турака предузети енергичније мере, а ту су му мисао препоручивали и многи пријатељи из земље и са стране. Заједничка мржња на Турке приближила је краља и деспота. Као главни чинилац ратоборног расположења код Мађара јавља се Јанко Хуњади, краљев најачи ослонац и у унутрашњој и у спољашњој политици.

Јанко Хуњади, или у нашим народним песмама познатији Сибињанин Јанко, био је влашког порекла, син једног племића Војка, коме је краљ Сигисмунд 1409. год. поклонио град Хуњад. Млади Јанко служио је једно време у војсци деспота Стевана, па је после деспотове смрти дошао краљу Сигисмунду. Био је сав војник. Њему се уписује у заслугу да је знатно разрадио војничку организацију Мађарске, коју је краљ Сигисмунд изводио последњих година свога живота. Њега је 1441. год. поставио краљ Владислав за заповедника јужне границе са седиштем у Београду. Чим је дошао на своју нову дужност Јанко је постао активан. Већ у јесен 1441. извршио је он један залет дубоко у Србију и потукао је војску намесника Иса-бега, која је хтела да му пресече пут и отме плен. Да би могли пратити кретања Мађара око Београда подигли су Турци 1442. год. на Авали град, са кога се имао широк преглед целе области све до Дунава.

Од те године почеше се све чешће и са више страна дизати гласови, да је потребно образовати једну велику хришћанску лигу против Турака. Нарочито су били активни јовановци с Рода, угрожавани од Муслимана из Египта. Они су зазивали у помоћ папу и западне силе молећи их да не дозволе пропаст хришћана. У том смислу изјашњавала се и Дубровачка Република, предлажући не само заједничку одбрану, него и заједнички нападај, и то и са копна и са мора. Помоћ је стално тражила и Византија. Услед грађанског рата, који је настао због династичких сплетака, Цариград се у пролеће 1442. налазио у озбиљној опасности. Папа је сматрао за своју дужност да помогне пријатеље, који му недавно беху признали врховну духовну власт. И прегао је са свим својим ауторитетом, да се хришћански савез оствари. Одлична помагача нашао је у речитом и одушевљеном кардиналу Јулијану Цезаринију. Овај енергични човек успео је, да током 1442. год. потпуно утиша све противнике у Мађарској и да тамо распламти ратнички дух.

Да Цезарини постигне потпун успех допринели су и сами Турци. Једна њихова војска беше продрла преко влашке у Ердељ, али је Хуњади у марту 1442. пресрео и сасвим разбио. Другу победу однео је Јанко у септембру на Јалосиници, у Влашкој, победивши самог румелиског беглербега Шехабедила, који је водио на 80.000 војске. Те две победе силно дигоше дух код Мађара. Хуњади постаде прослављен витез и нада хришћанства. Наше народне песме славе га скоро као каква нашег јунака. Сви људи од акције беху стекли уверење, да ове турске поразе треба искористити до краја и проширити успехе. Сам султан, изненађен првим поразом и заузет борбом с Караманима у Малој Азији, пожури да склопи мир. Већ у јулу налазио се његов посланик у Будиму. Али без успеха. Деспот својим личним утицајем и новцем, кардинал Цезарини и Хуњади са ратничком странком претегоше. Они су хтели безуветан наставак рата, сматрајући султанову понуду као знак слабости. Папа Евгеније објавио је 28. јула опрост грехова свима, који буду штогод допринели за рат против Турака. После мађарске победе у Влашкој упути папа о новој години 1443. нову булу саопштавајући, да за победу хришћанске ствари жртвује петину својих прихода. Крајем фебруара 1443. мађарски сабор у Будиму донесе одлуку, да се почне велика офанзива, коју ће водити сам краљ. Кад маја месеца стигоше гласови о турским поразима у Малој Азији и кад се чак пронела вест, да је султан, поражен, умро на неком острву, ствар осетно крену на боље. Хуњади је постао толики оптимиста, да је у једном писму деспоту изрицао наду, како Турци, уплашени гласовима да на њих иде војска од 30.000 коњаника, неће смети ни да сачекају кришћане, него ће, остављајући градове и сва добра, нагнути преко мора. "Турска држава никад није била тако стешњена и очајна као што је сад", казивало је то писмо с пуно уверења.

Крајем јуна 1443. издате су прве наредбе, да се хришћанска војска упућује према Београду, а сам краљ кренуо је на југ месеца септембра. С њим су ишли деспот и Хуњади. За деспота се прича, да није жалио средстава да би само скупио што више и што бољу

војску. Број ратника ценио се на 25.000 коњаника и стрелаца. С хришћанима пристаде и влашки војвода Дракул, који се беше одметнуо од султана. Крајем септебра или почетком октобра прешла је хришћанска војска Дунав код Београда и ставила се под вођство искусног деспота. Уз деспота је било око 8.000 српских бораца, а придружио му се и сребренички војвода Петар Ковачевић са 600 коњаника. Напредовање је, са великим одушевљењем, ишло веома брзо. Хришћанска авангарда од 12.000 коњаника, коју је водио Хуњади, поразила је 3. новембра Турке у пољу испред Ниша, омевши им ту концентрацију војске. Овај пораз силно је збунио Турке и на бојном пољу и у залеђини. Они задуго после тога нису били способни за већи отпор. Почетком децембра Софија је била пала у хришћанске руке, а продирање се наставило и даље. Међутим, пред добро утврђеним кланцима Средње Горе морало се стати, јер су Турци код Златице спремили снажан отпор. А. Иширков мисли, да је до хришћанско-турског сукоба дошло пред Моминим Клисуром, преко које су хришћани мислили да заобиђу јаке турске положаје у Трајановим Вратима. Због зиме, која је настала, и незгодног снабдевања, и овог отпора хришћани су прекинули даљу офанзиву и почели повлачење. Турци су покушали да хришћанима при отступању задају што више удараца, али су код Мелштице и Куновице претрпели поново тешке поразе. Нарочито је овај други био осетан. Турци су га приписивали издаји тесалског заповедника Турхан-паше, који да је био у вези са деспотом.

Између савезника избиле су поводом повлачења велике несугласице. Деспот је био против повлачења, нарочито ако буде узео бржи темпо. Бојао се, да се тим не изгубе и моралне и територијалне тековине рата и да се не да Турцима могућности, да се боље припреме за борбе на том истом подручју. Он се сав залагао, да војска преко зиме остане бар у Србији. Одатле, пошто је свршила половину великог посла, она на пролеће може наставити са акцијом, пошто се не мора све почињати изнова. Он се обавезивао, да ће се сам бринути за снабдевање војске, а нудио је и 100.000 дуката новчане потпоре. Хтео је да на сваки начин задржи тек ослобођену Србију. Али Мађари, изморени и истрошени, и са духом кондотјера, који су после свршеног посла хтели одмора, нису никако пристајали на то. Они похиташе да се врате у Мађарску. Крајем јануара 1444. цела војска, с краљем и деспотом, скупила се у Београду и око њега и одмах прелазила даље.

Хришћанска победа изазвала је многе наде у балканских народа. Неки од њих дигоше се на оружје. Новобрђани дигоше устанак, али бише брзо савладани. Нешто више успеха постиже Скендер-бег. У њему, рано потурченом, било се већ раније пробудило старо верско, а донекле и народно осећање. Оставивши Турке и ислам он се био вратио у своје албанске планине. Сада, на глас о победи хришћана, он заузе Кроју и поче огорчену борбу против Турака. Брат византиског цара, деспот Константин Драгаш, поче ослобађање Пелопонеза, а у исто време изби устанак и у Тесалији. Изгледало је једно време, да је цео Балкан устао против Турака и да неће требати много, па да се европска Турска потпуно потпали. Али је основни предувет за то био тај, да се почета акција развија с планом, у дугом даху, а да не добија карактер импровизоване експедиције, која поред свих привремених успеха, није могла изменити општег положаја.

За време ових крупних догађаја на истоку извршене су извесне промене у Босни. Судбина деспота Ђурђа била је забринула и краља Твртка. Пошто се определио за Мађаре било је природно да очекује турску освету. С тога је крајем 1440. год. замолио Млетачку Републику да може негде на њиховом подручју, у случају потребе, склонити своје имање и доћи и сам са породицом у њихову земљу. У исто време он је понудио Млечанима да узму босанско краљевство и завладају с њим како хоће, јавно или тајно. Дотле, молио је за дозволу да може из њихових градова извозити оружје и друге ратне потребе. Очевидно је, да се од Мађара у тај мах, није ничем надао; толико му се њихово стање учинило без поверења. Млечани су на ту понуду одговорили 21. фебруара 1441. овако: као свог поштованог брата они ће га, разуме се, примити с породицом и имањем гдегод хтедне доћи и даће му сва писмена јемства која су у обичају. Дозвољавају му исто тако и извоз оружја. Што се тиче понуде да приме саму Босну они су одговорили вешто и заобилазно. Понуда та потекла је из краљеве љубави и поверења према Млецима и они су му веома захвални на тој пажњи, али је њихова жеља да се краљ сам одржи у земљи и на власти. Крај хришћанске офанзиве није дочекао. У лето 1443., забринут за развој догађаја, он је узео из благајне

Дубровачке Републике све своје сребро, 10.300 литара, које је тамо држао. Умро је у јесен, средином новембра, те године, без непосредног мушког наследника. Престо је добио син краља Остоје Томаш, један од босанских владара нешто веће вредности.

Војвода Степан Вукчић, освајајући Зету, беше дошао у суком с Млечићима. Ови су пристајали да он задржи Горњу Зету, али нису хтели пристати да се учврсти у Доњој, а нарочито не у Приморју. Извесна племена и братства поделише се на противничке стране. Будвани, Љуштичани и још неки приморци пріђоше Млечанима. Као приморска места, на домаку млетачке флоте; са старим трговачким везама са Млечанима; са доста мешаног становништва, које је извесним делом стало под утицајем Которана, противника и Сандаљевих и Степанових, они су мислили да не могу поступати друкчије. Уз то је и стари деспот, киван на Степана, поручивао људима да се држе Млечана, надајући се да ће као награду за то добити млетачку помоћ ма какве врсте за васпостављање своје власти у Србији. Против Степана је био и краљ Твртко, само му тај у ово време није могао много шкодити. Уз Степана су од приморских грађана били пристали само Барани.

У лето 1442. Степан је морао нагло прекинути акцију у Зети због неке теже кризе у унутрашњости своје земље. Помаган од Млечана дигао се био против њега његов први рођак кнез Иван Вуковић, син Сандаљева и Вукчева трећег брата Вука, тужећи се, да га је Степан лишио наследства и учешћа у власти. Тек у јесен могао је Степан наставити почете операције у Зети, али је 22. октобра пред Баром претрпео пораз. Кад Млечани не узеше у обзир његове понуде за мир Степан настави ратовање, и помаган од Стевана Црнојевића продре, у другој половини децембра, до самог Скадра. У пролеће 1443. Степанову акцију помагали су и Турци из Албаније. Степан је постигао доста успеха придобивши на своју страну Паштровиће и доста Зећана, али је у јуну изгубио Бар. У незгоди, немајући своје флоте, Степан је дошао на мисао да ступи у везе са новим господарем јужне Италије, напуљским краљем Алфонзом V Арагонским, који је био познат као млетачки непријатељ. Баш током ове године отео је Алфонз целу Јакинску Марку млетачком штићенику Фрањи Сфорци и добио тако знатан утицај у јужном делу Јадранског Мора. Сем с њим, Степан је ушао у везе и са другим старим непријатељем Млетака, са Ђеновешком Републиком, иако му ова није могла бити од нарочите користи. Млечани су пожурили да Степана ослабе пре него би те везе донеле неке опасније резултате. Почетком 1444. год. они су узели Омиш и Пољица, а постигли су доста успеха и у Зети. Поколебан хришћанским успесима и уплашен за своју будућност пришао је у марту Млечанима Стеван Црнојевић, главни стуб Степанове политике и моћи на тој страни. Степан се, и сам забринут, прихватио грчевито за краља Алфонза. Овај је 19. фебруара 1444. склопио и формалан савез с њим, јамчећи му се за све поименично наведене поседе Степанове. По Алфонзовим речима Степан се њему "предао", т. ј. примио његове покровитељство "са свима својим вазалима". Учинио је то, очевидно, да би у случају победе хришћанске лиге важио као вазал једног хришћанског а не турског вазала; а и с тога, што се због такве везе надао јачој помоћи за борбу против Млечана.

Питање попуњавања босанског престола прошло је без тежих спољашњих криза. Херман Цељски, коме је краљ Твртко II био наменио престо умро је пре њега, а Хермanови наследници нису могли да се наметну сами, знајући да би у народу били рђаво примљени. Мађарски краљ, који би, можда, да је хтео, могао да им помогне, налазио се баш у ово време у пуној борби с Турцима, која га је заузела свега и у којој је, после, и заглавио. А сем тога није му ишло ни у рачун да појачава моћ својих противника. Једини претенденти беху синови краља Остоје, Радивој и Томаш. Њих су католички кругови сматрали као незаконите, пошто им се отац оженио по други пут за живе прве жене. Радивој се одавно отимао за круну, али, иако је имао раније помоћ Турака, никад му није пошло за руком да добије више значаја. Он се, истина, називао краљем, имао је свој двор, и јављао се с времена на време својим порукама у Дубровнику, али га тамо нису узимали много озбиљно. Томаш се дотад мање истицао, али по својим дипломатским способностима стајао је свакако изнад брата. Њега је сам Твртко одредио као наследника и Томаш је одмах, по његовој смрти, узео власт. Радивоје је покушао да га омете, али није успо. Извесни сукоби, који су избили тим поводом, прошли су без тежих потреса.

Главни вођа опозиције против новог краља био је војвода Степан Вукчић. Томаш је одмах прихватио борбу с њим; наравно, најпре с тога што је устао против њега, а затим што се Степан држао с Турцима. После хришћанских успеха у јесен 1443. Томаш се сасвим определио за хришћанску лигу; њена ствар изгледала је да стоји не може бити боље. Та промена у држању Босне приметила се одмах на мађарском двору и наглашавана је као очигледан резултат успеха. У борби Томаш је постигао извесне успехе, јер су у исто доба ратовали против Степана и Млечићи нападајући Омиш и Пољица. Томашу се придружио и син војводе Радослава, Иваниш Павловић. У пролеће 1444. краљ је склопио и формални савез с Млечанима против Степана и посео је нешто земљишта око доње Неретве. Више успеха имао је на источној страни и против Турака и против Степана, захваљујући и доброј мери помоћи Павловића. Средином маја отео је од Турака град Сребреник. Пожурио се да га узме пре него би у њ ушла деспотова војска. Како је деспот био савезник мађарски Томаш се потрудио да објасни свој поступак и на мађарском двору. Његов главни заштитник тамо био је главом Јанко Хуњади. Њему је Томаш 3. јуна те године издао једну повељу пуну признања. У њој краљ признаје, да га је на босанском престолу утврдио краљ Владислав на заузимање и препоруку Хуњадијеву. Пријљубљујући се с тога потпуно уз моћног мађарског магната, Томаш се заклео на службу и верност мађарском краљу, а Јанку се зарекао да ће му бити и остати веран пријатељ. Као знак своје оданости он ће Јанку давати сваке године по 3.000 златних фиорина. Тако је босански краљ постао, у неку руку, не само вазал мађарске круне, него и њених великаша.

Учврстивши се код Мађара Томаш је хтео да поправи свој положај и у земљи. Противници његови сматрали су, да он као "незаконити" син није достојан круне. Како је, уз то, био ожењен женом из пука није имао потребног ослонца код властеле. На кога се он све ослањао у прво време не знамо сасвим поуздано; Иваниш Павловић пришао му је из старе породичне мржње на Косаче и Степана нарочито. Да би стекао нових пријатеља, а нарочито да би придобио католичко свештенство и папску курију Томаш је у лето 1444. примио њихову веру. Мало потом споразумео се потпуно и са Дубровчанима.

Разлаз између деспота и Мађара

У априлу 1444. донесено је на будимском сабору решење, да се настави борба против Турака, и то са копненим снагама и са флотом. И доиста, 22. јуна кренула је из Млетака флота од 16 галија, 8 папских и 8 Републичиних, а две недеље доцније пошла је за њима и армада бургундског дуке. Та је флота имала задатак, да једним делом спречава прелазак турске војске из Мале Азије у Европу, а другим да на Дунаву помаже прелазак савезника на турско подручје. Уз савезничке лађе имала се придружити и грчка флота.

Прошлогодишња војна и ове спреме, о којима су се шириле сваковрсне вести, беху веома уплашиле султана Мурата. Он с тога реши, да чим пре понуди савезницима мир, вољан на велике уступке. За посредника изабра своју мудру жену Мару, деспотову кћер. Већ у марту ишао је један калуђер преко Дубровника и Сплита носећи Марине поруке оцу. Султан је нудио да деспоту поврати целу Србију какву је држао деспот Стеван. Жељан отаџбине, хотећи да Србији уштеди нова крвопролића и пустошења, која јој не би донела ништа више од оног што се већ нудило, деспот је брзо пристао на преговоре. Да би за мир придобио и Хуњадија, главу ратничке странке, деспот му је уступио неколико својих поседа у Мађарској. У Сегедину, крајем јула, заузимањем њих двојице, би склопљен мир на десет година. По том миру деспоту би повраћена Србија са 24 града, међу којима беху Ново Брдо, Голубац и Крушевац. Султан је пристао да плати 100.000 фиорина отштете и обавезао се уз то, да помаже краља Владислава са 25.000 војника у борбама против његових непријатеља. Једини уступак учињен султану био је тај, да му је Србија имала и даље плаћати стални годишњи данак.

Нема сумње, да је Хуњади имао право када је тврдио, да се таквим миром постигло више и много сигурније, него једном неизвесном борбом. Али је несумњиво и то, да је овај мир био потребнији Турцима него Мађарима, и да је пресекао једну велику акцију. Сегедински мир је чисто дело деспота Ђурђа. Он је желео да час пре васпостави Србију, држећи да је боље примити то што је већ на длану од оног што тек има неизвесно да дође. Он је видео и наличје рада хришћанске лиге и изгубио је многе илузије. Био је и сит вечитог преговарања, богорађења и свих сплетака, које су пратиле све дотадашње преговоре и спремања. Њему је, већ остарелом, било већ доста и крви и рата. А, што је најглавније, можда се није ни надао неком пресудном успеху знајући стање у Угарској, које је било далеко од тог да буде чвршће грађе од оног у Турској, ма какве иначе биле моменталне прилике у Муратовој царевини.

Одмах по склопљеном миру вратио се деспот у Србију. Већ 22. августа ушао је у Смедерево. Потрудио се одмах да поврати и Зету. Млечани нису пристајали да уступе оно што су били присвојили на Приморју. Бранили су се, да су то освојили не од деспота него од војводе Степана, који је био турски помагач и према том њихов заједнички непријатељ. Степан је, међутим, већ у јесен 1444. имао састанак с деспотом и измирио се с њим. Окружен са свих страна непријатељима, он је бар с деспотом хтео да обнови везе. Учинио је то, сем из старих породичних обзира и личног поштовања, још и с тога, што је знао да је деспот, због Сребренице, противник босанског краља. Степан је почетком 1445. год. вратио деспоту цео део Горње Зете с градовим Медуном, који је још држао у својој власти. Мало потом, на велико изненађење Млечана и Которана, појавила се пред Новим флота арагонског краља, која је дошла на позив Степанов као важна опомена за Млечане.

Међутим, међу хришћанима избило је велико незадовољство против Сегединског Мира. Налазило се, да је обустављена једна величанствена акција, која је у машти претстављала сјајне успехе за хришћанску ствар. Тврдило се, да се упустио сигуран плен. Кривица се сваљивала на деспота, коме се пребацивало да је био нестрпљив и себичан и који се једини користио победом. Међу незадовољницима главну реч је водио борбени и речити кардинал Цезарини. Са страшћу средњевековних хришћанских фанатика он је

проповедао да се чим пре раскине мир. Дата реч и заклетва једном неверинку нису требали да вежу правог хришћанина грмео је он, позивајући се на ауторитет цркве. Ратоборне поруке из Италије и активна опозиција Цезаринијевих присталица поколебаше двор да се одлучи на обнову рата с Турцима. Деспот се за то време упутио у Србију и није се залагао упорно, да спречи ту одлуку. На његов глас не би се, уосталом, много ни слушало, јер је опозиција и ударала у главном на његов утицај при миролјубивом решењу. Нашавши се у Србији он се решио на неутралност. С хришћанима није пошао, јер није хтео да погази уговор и јер није желео да и опет Србија постане ратно подручје, а са Турцима није могао.

Хришћанска војска стигла је 20. септембра 1444. у Оршаву и ту почела прелазити Дунав. Кроз Србију се није ишло. Једно због деспотова држања, а друго што се чинило, да је преко Бугарске непосреднији пут за Цариград. Хришћанска војска, већином коњица, бројала је 16.000 људи, којој се придружило 4.000 Влаха. Код Варне је дошло до одлучне битке 10. новембра. Са бројном надмоћношћу Турци су страховито поразили хришћане. Погибоше краљ Владислав и многи угледни мађарски великаши, међу којима и Кардинал Цезарини. Спасао се Јанко Хуњади са малим бројем војника. Понесен победом султан је љуто казнио све оне, који му се беху замерили. Уплашене јадранске републике, Млеци и Дубровник, похиташе да оправдају своје учешће бацајући сву кривицу на папску курију. Деспот Ђурађ остао је поштеђен. Шта више, имао је и извесног утицаја на Порти. Дубровчани, на пример, захваљују само њему што је султан 1447. год. склопио с њима мир.

На вести о хришћанској катастрофи под Варном био се нарочито уплашио краљ Томаш. Он се одједном видео осамљен, замеривши се не само Турцима, него и деспоту и војводи Степану. Једини наслон чинило му се да може наћи код Млечана. Он је с тога и покушао ступити с њима у ближе везе. Нудио им је, поред продужења савеза против Степана, неке градове око Пољица, а тражио је, у исто време, и коначишта код њих у случају невоље. Млечани су му обећали само ово последње, а остало су све љубазно отклонили бојећи се ма каквих уговорних обавеза, које би их могле довести у нове сукобе. Краљ се обраћао и папи, иако му овај није могао пружити стварне помоћи. На папској курији радо су прихватали сваку "заблуделу овцу", која се враћала у крило римске цркве, а нарочито људе на тако високим положајима, као што је био Томаш. Њега су желели задржати посебно још и с тога, да се један балкански владар нађе опредељен више за ствар хришћанске лиге. Да појача краљев углед папа Евгеније је 29. маја 1445. накнадно легитимисао други брак његова оца. Тако Томаш није више могао бити означаван као "незаконити" син. Другим актом папа је развео краљев брак са женом пучанком. Тим је Томаш мислио поправити свој лични углед код племства; у народу, међутим, само га је погоршао. И оно проверавање и овај неоправдани раскид са женом још више су отуђили народ од двора, који ни иначе није био много популаран, и тумачени су само на краљеву штету.

На источној страни краљ је с Иванишем Павловићем био продро дубоко у области војводе Степана. У лето 1445. очекивало се у Дубровнику, да ће њихове војске преко Јасена избити све до Требиња. Под њиховим притиском Степан је 23. августа склопио мир с Млечанима одрекавши се и Омиша и Бара. Добио је натраг само своје приватне поседе у Млецима, Задру и Котору и исплату такозваних которских доходака. После дужих преговора измирио се Степан у мају 1446. и са босанским краљем. Овога су забрињавали турски успеси и несређено стање у Мађарској, а у великој мери бојао се и због поузданих вести, да савезник и заштитник Степанов, краљ Алфонз Арагонски, по традицији напуљске куће, поставља своју кандидатуру на упражњени мађарски престо и да мисли са Степанова подручја, са Неретве и преко Босне, успоставити везе са Мађарском. У Милодражу, 19. маја, дошло је до састанка између краља и Степана. Да измирење буде што чвршће краљ Томаш се оженио Степановом ћерком Катарином. Овом везом добили су несумњиво обојица. Краљ је добио као сродника најмоћнију личност тадашње босанске државе, а Степан је овим потезом повратио сав свој изгубљени престиж због последњих неуспеха. Њих двојица, здружени, били би стварни и моћни господари босанске државе.

Били би доиста, али нису били. Измирење између краља и Степана покварило је односе између Степана и деспота. Ђурађ није прежалио Сребренице и за време борби између краља и хумског војводе он је поново повратио. Босанци су је затим преотели. Тај

богати град остао је стално као јабука раздора између Босне и Србије и сав је обливен братском крвљу. Деспот није крио своје непријатељство према Томашу. Кад је почетком марта 1448. продрла једна повећа турска војска у Босну и Херцеговину све до Неретве, корчулански кнез Петар Соранца јављао је у Млетке, да он мисли како је тај нападај дошао по жељи деспота Ђурђа, "пошто су се недавно поменути (деспот и Степан) у велике разишли". Турска војска, која је упала у Босну, разделила се у две групе. Једна је остала да ратује по Босни, а друга је кренула против Хрватске. Турско ратовање у Босни трајало је више од шест недеља. Бојећи се да се Турци не обрну и против њега Степан је напустио свог зета и пришао деспоту. У јуну је између њих склопљен и писмени споразум. Односио се, по свој прилици, не само на Босну, него и на Зету, у којој се деспот, сад помаган од Скендер-бега, још увек носио с Турцима. Удружена деспотова и војводина војска потукла је краља Томаша 16. септембра код Сребренице.

Војвода Степан сматрао је, да се после те победе његов положај видно изменио на боље и на више. После те победе он се осетио као моћнији и хтео је да то и обележи. Вративши се с тог бојног похода он се прогласио херцегом од Св. Саве. Назив херцега, који је некад носио моћни Хрвоје, чинио му се однекуд већи од чина великог војводе, ваљда зато што је био необичнији. Титулом "херцега од Св. Саве" Степан је хтео да свој нови чин веже за једно веома популарно име народног култа. Гроб Св. Саве са Милешевом налазио се, доиста, у његовој области и био је изузетно штован; ту се, као што смо напред изложили, крунисао и Твртко I за краља Босне и Србије. Ова титула имала је да створи известан морални престиж њеном носиоцу. Степан је, уз то, хтео да се њом истакне као нека врста владара и нарочито као самосталнија суверена личност. Ту титулу Степан је узео негде око 10. октобра 1448. Нарочит његов посланик беше опремљен у Дубровник, да то јави кнезу и влади. Дубровачка господа решила су 17. октобра, да честитају војводи нови чин.

Занимљиво је, да је Степан, тражећи везе на више страна, дошао у додир и са аустриско-немачким царем Фридрихом III. У једној повељи од 20. јануара 1448. каже се, да се војвода обратио цару с молбом, да му тај потврди све његове по имену побројане посаде, како је то раније учинио Сигисмунд његовом стрицу Сандаљу, а краљ Албрехт њему лично. Степан се обратио цару као тутору малолетног краља Ладислава, а за своју већу сигурност. Учио је то преко краља Томаша, с којим је тад још стајао добро, и мађарски пријатељи краљеви посведочили су војводине наводе и омогућили му издавање дипломе. Једно време се веровало, да је цар Фридрих дао Степану и херцешки назив. У изворима о том нема трага, а у јесен 1448., пошто се Степан завадио с краљем, то би било и мало вероватно. Ненародски облик назива *херцег* дошао је нама не из немачког (Herzog), него по мађарском облику. Степанова област хватала је у то време од бококоторског залива до Прачe и од Цетине до Мораче и Лима. Главно место беше му питоми Благај на врелу Буне у мостарском Бишћу. По њему је читава његова област добила име Херцеговине, које улази у промет педесетих година XV века.

Краљ Томаш је то одвајање примио тешка срца, али није могао да га спречи. С муком је држао око себе и осталу господу. Да се покаже реван католик он је придобијао за римску цркву извесну властелу, али му се најутицајнија није одазивала. Сама папска курија знала је за то и папа Евгеније IV писао је 1446. год., да је угледни Петар Војславић, господар Доњих Крајева, "једини кнез католик у оним странама". Остали су мање-више остајали у својој вери. Кад је у августу 1446. дао синовима војводе Иваниша Драгишића град Кључ са облашћу краљ им је обрекао, да им се поклон и вера неће све дотле порећи, док им кривица не би била испитана "господином дидом и црквом босанском и добрими Бошњанима". Краљ се оријентисао према Риму из чисто династичких и политичких разлога, али се није могао сасвим отворено супротстављати расположењу у народу. Трудио се, ипак, да колико може делује у интересу католичке цркве. И он и жена му подизали су нове цркве, у Врандуку и Врилама; давали су повластице црквама и манастирима; употребљавали за све поверљиве послове свештена лица. Хварски бискуп Тома, папин легат, био му је главни саветодавац и сарадник. Извесни фрањевачки редовници осуђивали су и поред тога краља, што не показује више енергије према иноверцима. Краљ је с тога морао да објашњава папи своје држање. Он је уверен католик, али мора да рачуна са осетљивошћу народа, у ком је број некатолика велики. Он ради постепено и чека своју прилику, а дотле мора трпети и примати

и друге, да их не би изазвао против себе и остао без престола. Бискуп Тома потврдио је краљеве речи и папа је разумео и извинио Томаша. Чак је 30. јула 1446. препоручивао мађарском двору да му се нађе на помоћи. Неуспеху католика допринели су и ово време и раздори међу самим фрањевцима, који су потицали из материалних мотива; а уз то и неуспеси Мађара. Иваниш Павловић, који се био определио за Рим, напустио је ускоро ту оријентацију. Код многих лица у Босни вера није била ствар истинског опредељења или чврсте традиције, него фирма која се мењала према политичким приликама и потребама. Иако је папа желео и трудио се, да католичкој ревности даде више ауторитета ма и употребом силе успех је постепено, с новим развојем прилика, бивао све мањи. Наивно је било чак с његове стране, кад је 1. фебруара 1448. затражио од Томе, да покуша поново срећу код војводе Степана и Иваниша Павловића, па ако не успе да их анатемише, а њихове земље уступи присталицама католичке цркве. Како су се у Риму мало знале праве прилике у земљи и како су овакве поруке далеко од сваке реалности!

Краљ Томаш је 1448. год. покушавао, да ухвати ближе везе са краљем Алфонзом, али није имао правог успеха. Обраћао се узалуд и деспоту Ђурђу. После се тужио, да су му тај споразум у два маха спречили дубровачки људи у Србији. Деспотова војска узела је у јесен те године не само Сребреницу, него је продрла уз Дрину све до Вишеграда. Ненадним препадом почетком 1449. год. краљ је поправио положај на тој страни и поново освојио сребренички рудник.

Поред Мађара све већу активност показивали су на Балкану нарочито Млечани, обоји изазвани турском агресивношћу. Млечани су јасно видели немоћ балканских држава, да се одупру турској најезди, па су решили да ту њихову слабост искористе за своје учвршћивање на Приморју. Јављали су се као хришћански пријатељи, жељни да помогну. Њихове услуге нису биле велике, као ни средства која су улагали. Они нису уопште имали ни веће снаге ни смелијег замаха. Радили су намало, али истрајно, и што би уграбили ма на који начин тешко су испуштали из рука. Пошто су добили далматинско приморје и острва, затим Боку и зетску и албанску обалу, хватали су корена у Грчкој. Изгледало је једно време као да постоји извесна подела рада између њих и Мађара. Док су ови развијали своју активност у главном на дунавској линији Млечани су се хватали Приморја и врло ретко улазили дубље у његову позадину.

У Приморју, како смо видели, њихово увлачење довело је до оштрих сукоба. Са српским деспотима водио се прави рат, исто као и са војводом Степаном. Од 1445. год. против њих се дигао и Скендер-бег споразумевши се са деспотом Ђурђем. Деспот је и војнички помагао Скендер-бега. Упутио је у Зету свог војводу Алтомана са знатном војском од 12.000 људи. Тобожњи хришћански заштитници трошили су хришћанску снагу истина мање него Турци, али са истом себичношћу. Против Млечана се дигоше многа угледна братства Зете и Албаније, а међу њима чак и дотле верни Црнојевићи. Сама млетачка сињорија признаваше у мају 1448., да су им тамошњи поседи "у очигледној опасности". Бојала се нарочито, да се Ђурђу и Скендер-бегу не придружи краљ Алфонз. Ради тога беху уценили Скендер-бега. Препоручивали су свом намеснику у Скадру, да ступи чак у везе с Турцима и да са њиховом помоћу гледају "избацити Скендер-бега не само из Албаније, него и са света". Са свом вештином гледали су да придобију поново одметнута угледна племена, а нарочито Дукађине и Стевана Црнојевића. Можда та подземна ровења или неспособност деспотова војводе Алтомана изазваше пораз деспотове војске. То, наравно, из основа измени цео положај. Деспот није постигао ништа, а осамљени и од Турака угрожени Скендер-бег пристаде на мир под цену повишења годишње помоћи.

Најкрупнији догађај у балканској историји овог времена био је велики поход Јанка Хуњадија против Турака. Мађари су хтели на сваки начин поправити недаће пораза код Варне и још једном, у великој офанзиви, истргнути Турцима иницијативу. Извесни хришћански владари још нису напуштали мисао, да се настави недавна хришћанска коалиција против Турака и да се, по могућности, и прошири. Деспот Константин Драгаш из Пелопонеза настојао је живо, да оспособи Грке за борбу. Одржавао је везе и са деспотом Ђурђем и да се што више приближе удао је у зиму 1446. своју синовицу Јелену, кћер деспота Томе, за најмлађег деспотова сина Лазара. Сватови су ишли преко Дубровника.

Један њихов спор са једним дубровачким заповедником лађе, која је превозила сватове, оставио је трага и у нашој епској народној поезији, само што се у песми тај спор пренео на деспота Ђурђа лично и проширио се у сукоб са самим Дубровником. Нарочито су оживеле наде на обнову хришћанског савеза откад Јанко Хуњади, од јуна 1446., постаде гувернер мађарске краљевине. Он је био и сувише познат као огорчени противник Турака и као хришћански витез борац који је поставио као циљ живота да се носи с њима. Али, и поред све опасности, која је очевидно претила од Турака, стари савез није могао да се обнови. Сам папа Никола V желео је, да Угарска, пре нових авантура, среди своје односе са немачким царем Фридрихом III; Млеци су имали неприлика не само у Зети и Албанији него и у северној Италији. Да би постигли што желе они су чак улазили у везе с Турцима, као примера ради у Скендербеговом случају, и нису били поуздан друг за нове и опасне коалиције. Није се одазвао ни Алфонс V. Природна је ствар, да се под таквим условима није хтео да излаже ни деспот Ђурађ. У толико пре, што је имао несвршених послова и у Босни и у Зети. Једини који беше спреман да се придружи Хуњадију био је Скендер-бег.

Почетком септембра 1448. прешао је Хуњади с војском од 70.000 људи у Србију и позивао деспота да му се придружи. Деспот му је, преко свог "ризничког челника", т. ј. министра финансија, Дубровчанина Паскоја Соркочевића, објашњавао своје уздржавање. Хуњадијева војска била је, доиста, велика и снажна, с већим делом коњице, али је деспот ипак сумњао, јер је и турска снага била импозантна. Сем тога, он се од целог тог похода није надао некој већој непосредној користи за Србију. Ослобођење од турског притиска водило би га у све већу зависност од Мађара, који су, исто тако, били непоуздани пријатељи. Држање краља Томаша не би могло бити онако према деспоту и Србији, да су Мађари хтели показати како не желе сукоба и слабљења својих пријатеља на изложеним местима. Од похода на Варну односи између деспота и Мађара били су уопште осетно охладнели. Деспот је овог пута отишао чак тако далеко, да је преко Соркочевића обавестио султана и о преласку мађарске војске и о њеној снази. Султан Мурат, који се у то време налазио под Кројом у Албанији, напустио је одмах опсаду тог града и пошао у сусрет Мађарима.

Љут што није придобио деспота за савез Хуњади је пустио својој војсци, да се понаша у Србији као у непријатељској земљи. Огромна војска, са 2.000 кола, имала је великих потреба и њен пролазак, да су односи били и срдачнији, не би био изведен без сукоба и терета за становништво. Мађарска војска је прошла кроз Крушевац, одатле кроз Јанкову Клисуру (која отад и носи то име) и Топлицу на Косово. Кад је 17. октобра Хуњади избио на Косово затекао је већ турску војску, још већу и боље опремљену, под заповедништвом самог султана. Турци су једним делом заобишли хришћане и ударили им с леђа. У најодлучнији час битке прешао је влашки војвода Дан са 8.000 својих Влаха из мађарске у турску војску. Та издаја пренела се, после, у народном предању, на прву косовску битку између Срба и Турака. У страховитој борби, која је трајала три дана, Мађари су били потпуно потучени. Изгубили су 17.000 мртвих јунака. Међу погинулима налазио се и Хуњадијев сестрић, Јањош Секељ, у народним песмама познат као Бановић Секула, хрватско-далматински бан Фрањо Таловац, и многи други. Помен о тој погибији сачувале су многе народне песме, а нарочито далматинске бугарштице, а у народу се и до данас одржала узречица: "Страдао као Јанко на Косову".

Разбијена мађарска војска прште на разне стране. Неки доспеше у Зету, а неки чак до Дубровника. Главни део бежао је преко Србије. Деспот је издао наредбу, да се прости бегунци пропусте, а да се на сваки начин ухвати главни вођа, сам Хуњади, кога је чинио одговорним за све штете. Кад је Хуњади доиста био ухваћен спроведен је у затвор, у Смедерево. Данас није лако утврдити шта је искусног деспота могло определити на тај неполитички корак. Ма колико да су биле велике штете које су Мађари нанели Србима још су могле доћи веће, ако се стану светити и ако се прометну у отворене српске непријатеље. Овакав корак није одговарао ни дотадашњој политици деспотовој, који се трудио да се не замери ни једној ни другој страни, ни Турцима ни Мађарима. Овим поступком деспот се, ипак, није додворио Турцима, јер им није издао Јанка и јер је наставио погађања с Мађарима; а код Мађара је, као и код многих западних држава, изазвао оштру осуду. У далматинској епици остало је о том неколико трагова. Једна бугарштица назива чак деспота "невјером" и даје на уста Хуњадијеве жене овакав прекор на његов рачун:

Он је мени Угрин Јанка у тамницу поставио,
Који га је у потреби доста пута помиловао,
А он њега помилова тамницом од Смедерева.

Има поузданих података, да је то већ остарели деспот учинио под туђом сугестијом. Као виновници помињу се Соркочевић и његов земљак Дамјан Ђорђић. Сам Хуњади тужио се Републици, "да су та двојица подјаривали зле намере између њега и деспота, из чега су произашле најгоре последице и у самој битци косовској и у Хуњадијеву заробљењу".

На глас о том састаше се одмах, крајем новембра, угарски сталежи у Петроварадину, да већају како да ослободе Хуњадија. Двојица њихових изасланика, после дужих преговора, склопише у Смедереву уговор са овим главним тачкама: 1) да се забораве сва стара непријатељства, 2) да се Угарска обавеже помагати Србију против непријатеља, 3) да у будуће мађарска војска неће пролазити Србијом сем по позиву, односно Србима у помоћ, 4) за учињене штете Хуњади ће платити 100.000 дуката, и 5) да се деспоту врате сви његови поседи у Угарској сем оних, које ће као мираз добити деспотова унука Јелисавета, јединица грофа Урлиха Цељског, која би се имала удати за једног Хуњадијева сина. Тај будући зет остао би као таоц код деспота све док његов отац не изврши примљене обавезе. После тог уговора пуштен је Хуњади на слободу и на сам Бадњи Дан стигао је у Сегедин, где су били на окупу забринути мађарски великаши.

Дубровачкој Републици, као мађарском вазалу, било је веома непријатено држање Соркочевићево. Она је, с тога, да умири Мађаре, издала наредбу којом забрањује свима својим грађанима, да од 1450. год., за три године унапред, ниједан од њих не сме ићи у мисијама туђих владара, нити се придружити ма којој војсци изван деспотовине. Та мера је била рђаво примљена у Смедереву и деспот је, као одговор на њу, повисио царине дубровачким трговцима по својим рударским местима и опозвао многе своје повластице дубровачкој трговини. Соркочевића је задржао и даље и употребљавао га за поверљиве дипломатске мисије. Да покаже колико је полагао на њега дао је чак у зидине Смедерева урезати његов грб.

У Мађарској се беше, међутим, створила доста јака опозиција против Хуњадија, која је налазила да је он главни кривац за оба тешка пораза Мађара, и код Варне и на Косову, и да се њему не може даље поверавати судбина и част мађарске војске. Да би могао смирити незадовољство у Угарској и повратити посрнули углед требало је Хуњадију да се осигура од турских нападаја. С тога посла посебно посланство деспоту, да овај посредује код султана. Деспотов план био је, да се склопи мир на мало дужи рок, бар на седам година; да за то време Србија и Влашка плаћају султану половину данка, а Босна цео; и да се дозволи становништву тих Турцима вазалних земаља да одржавају с Мађарима привредне везе. Сем тога деспот је желео, да тај мир обухвати и Византију. Ако се не би хтело примити да само Босна плаћа цео данак, деспот је пристајао унапред да у тој тачци попусти, да цео данак плаћају све три поменуте државе. Мађарски сабор одбио је у лето 1449. тај план, налазећи да унизује углед њихове државе. Деспот није улазио у даља објашњавања, знајући да Турци, после победе, неће бити много попустљиви, а врло вероватно се бојао, да и не изазове њихово подозрење против себе. Тим се деспот поново замерио Мађарима, који су у својој узбуђености после тако крупних недаћа били нарочито осетљиви.

У односу према Византији, с којом је имао и породичних и привредних веза, деспот се трудио да буде не само исправан него и прави пријатељ. Цариградски бедеми носе на два места јасне помене о том, да је деспот својим средствима помагао обнављање цариградског зида, да би га оспособио за одбрану. Радио је то управо у оно време, кад је одбијао да суделује у мађарском походу, 1447/8. године. Ст. Новаковић је дао тачно објашњење за ту политику. "Не могавши наћи коначно спасење српске државе у савезима преко Дунава, који су у самом зачетку гризле свакојаке политичке болести, седи се деспот бацио на последњи бедем источног хришћанства. И он је помагао да се тај бедем утврђује без сумње не што је мислио да се може одбранити, него што је видео да је ту био почетак и да ће ту бити свршетак велике балканске драме". На византиски престо дошао је почетком 1449. год.

Константин XI Драгаш, син српске племићке и са јасним српским обележјем у имену, али као штићеник султана Мурата.

Да би оправдао свој пораз Јанко је један део кривице пребацивао на деспота. Он је на њ био киван и ради оног заточења; и што му још ни крајем 1449. год. не беше вратио сина из таоштва; и ради неуспелих преговора за мир; и ради примљених финансиских обавеза. Желео је с тога, да уговор с њим раскине и да добије разрешење због положене заклетве. Мађарски сабор налазио је, с њим заједно, да је смедеревски уговор "изнуђен". Такво мишљење казао је јавно и папа Никола V у својој були од 12. априла 1450., којом је ослободио Хуњадија од заклетве. Чим је на тај начин добио слободне руке Хуњади је освојио деспотова добра по Угарској, а његове је чиновнике растерао.

Против деспота радио је и у мађарским круговима и на папској курији и босански краљ Томаш, у нади да би га могао потиснути с подручја Босне. Он је отворено устао против деспотових планова за мир с Турцима налазећи да су уперени против Босне. Израдио је код Мађара, да један посебан суд испита спор између њега и деспота, тражећи да му деспот врати што је био узео. У Добоју, 11. новембра 1449., склопио је, с тим у вези, посебан уговор с мачванским баном Јаношем од Корога, којим се обавезивао на заједничку дефанзивну борбу против Турака и на оданост Хуњадију и Мађарима. У Дубровнику се с тога очекивао рат у Босни у најскорије време. Мислило се, да ће га почети херцег Степан било непосредно против краља, као турски присталица, или посредно против његових људи у Хуму. И Папа Никола упутио је 26. јануара 1450. писмо оданим великашима, да прискоче у помоћ, ако их позове његов легат у Босни, бискуп Тома. Атмосфера рата већ је постојала. У лето 1449. беше отпочео рат између Млетачке Републике и краља Алфонза. Херцег Степан је, као савезник напуљски, ушао у борбу, коју би, вероватно, некако избегао, да су му Млечани хтели повратити нешто од раније присвојеног земљишта, што је он од њих тражио.

У марту 1450. покушали су пријатељи да посредују између деспота и босанског краља. Сам папа је овластио острогонског надбискупа да делује у том правцу. Али без правог успеха. Непријатељства су трајала и даље, само нису узимала оштрији облик.

Папа Никола V залагао се иначе искрено за Томаша. У лето 1450. он је дао опрост грехова свима онима који буду у његовој војсци "за одбрану и покоравање његових непријатеља". А као ти непријатељи означени су не само Турци, него и "манихејци", "јеретици", т.ј. православни и богумилски поданици и суседи краљеви. Краљев покушај оштрије акције против властитих поданика није му донео жељених резултата. Људи су се махом разбегли у суседне земље, а највише у Хум, под Херцегово окриље.

За то време Балкан је страдао. Турска војска коју је водио сам султан, беше притисла Албанију и довела Скендер-бега у врло тежак положај. Али се он, помаган од Млечана, Дубровчана и других хришћана с мора и приморја, овог пута одржао, иако с много жртава. Његова храброст направила га је веома чувеним у целом хришћанском свету; мало је јунака имало његов глас. Ово турско ратовање утицало је, па је у лето те исте, 1450., године дошло до мира између краља Алфонза и Млетака. Први је уговором о миру обухватио и Херцега као свог савезника, док је Томаш, као нека врста посредног саучесника, потврдио мир обема странама. Узалуд су остала и Алфонзова и Степанова настојања, да Млечани поврате Херцеговини Омиш. Наскоро после склопљеног мира, под притиском јавног мишљења, краљ Алфонз је радио на том, да се створи нов хришћански савез, у који би, поред њега, ушли и Млечани. У тај савез он је крајем 1450. позвао и Херцега.

Али је Херцег убрзо ушао у друге авантуре. Његови односи с Дубровником постајаху из дана у дан гори. Пограничне размирице развише се у праве сукобе. Степан је, уз то, водио једну економску политику, која је хтела што већу еманципацију Херцеговине од дубровачког тржишта. Отворио је чак 1449. год. у Новом и прву нашу фабрику чохе. Дубровчани су се, поводом разних Херцегових мера, потужили и мађарском краљу, па су упутили и посебног посланика на мађарски сабор. Желели су, да краљ Томаш добије посебан мандат за решавање тог питања и да Мађари упуте у Босну и једног посебног изасланика, који би показао интерес за ово питање. Радили су против Херцега и код папе,

тражећи помоћ и духовну потпору. Мађарски сабор, са Јанком Хуњадијем, прихватио је дубровачке молбе. Херцег је, обавештен о том, тражио ослонца код Порте и молио од султана дозволу, да може, према потреби, напасти Дубровник.

За ово време беше умро султан Мурат II (4. фебруара 1451.), а на престо је дошао његов син даровити, борбени и веома предузимљиви Мухамед или Мехмед II, који ће из основа изменити карту Балкана. У Дубровник стиже вест, да је нови султан дао слободно руке Херцегу, пошто Република признаје врховну власт њему непријатељског мађарског двора. Уплашени Дубровчани обратише се хитно старом деспоту, да се овај заузме за њих и на Порти и код Степана. Мађарски посланик, који је био дошао Степану, није постигао много, исто као ни посланство краља Томаша. Дубровчани су се, у невољи, обратили поново и мађарском и босанском двору и далматинском бану Петру Таловцу тражећи стварну војничку помоћ или што непосредније посредовање. Позивали су Хуњадија, да он лично дође у Босну. Том приликом могао би освојити град Ходидјед, који су Турци држали, и пресећи учвршћивање Турака и турског утицаја у тој области.

Краљ Томаш није се за њих могао енергичније заложити. Њему је тај спор између Херцега и Дубровника изгледао чисто локалан. Место на југ, он је сву своју пажњу обратио на исток, стално са непријатељским ставом према деспоту. Крајем априла 1451. тражили су његови посланици у Млецима, да Република остане неутрална у рату, који ће Босна доскора имати са деспотовином. Млечани су им обећали не само то, него још и своје посредовање код султана, да се Турци за то време не би обрнули против Томаша. То обећање није било од неког значаја, пошто ни сами Млечани нису стали Бог зна како на Порти. То се, у осталом, видело врло брзо, кад су турске чете упале у Босну изненада и нанеле тамо много штете. Дубровчанима није могао помоћи ни бан Петар, који је имао пуне руке посла у Хрватској и који је уз то био у завади и са Хуњадијем и са краљем Томашем. Он је, шта више, сам молио Дубровчане, да посредују за њ код моћног мађарског намесника, а са Томашем се сам носио не без успеха. Млетачка Република, којој су се обраћали за помоћ и Херцег и Дубровник, остала је неутрална, али је штетила Дубровчанима у толико, што није давала њиховој флоти слободан размах у Боки Которској и спречавала, да се Херцег с водене стране снабдева храном и оружјем.

Формални рат између Херцега и Дубровника почео је тек крајем јуна 1451, иако су сукоби били учестали од јесени прошле године. Војнички Дубровчани нису били дорасли Степану, а знали су добро и то, да ће они, ма како се рат водио, претрпети већи део штете. За сам свој добро утврђени град они се нису бојали, али су страховали за цело подручје ван градских зидина и за своју трговину и њене везе. С тога су преклињали Хуњадија, да лично дође у Босну; "то је пут нашег спасења", говорили су скоро с очајањем. Хуњади је помишљао на то и чак обећавао. Ако он не би могао доћи Дубровчани су молили да бар пошаље своју војску, којој би се, с босанским четама, ставио на чело краљ Томаш. Али да би се то постигло требало је да дође до измирења са деспотом.

За новог султана Мехмеда II веровало се, да има извесних обзира према деспоту због деспотове ћерке, умне султаније Маре, која је васпитавала Мехмеда и коју је он веома ценио. Због сукоба са Мађарима деспот се и сам био знатно приближио Турцима, мада између њих никад није било правог узајамног поверења. Сам је Хуњади везао свој долазак у Босну за измирење с деспотом; и сам Томаш видео је, да без тог не сме да се упусти ни у какву тежу обавезу. И он је молио Дубровчане да посредују за мир. Ови су то одмах прихватили и почели рад.

Дубровачка војска претрпела је 1. јула код Томбе потпун слом. Република је одмах потом понудила Херцегу мир, али је његово тражење, да му се поврати Конавље, онемогућило непосредни споразум. Отишло се на арбитражу пред Порту. За то време Дубровчанима је пошло за руком да измире деспота и краља Томаша. Цена измирења био је повратак Сребренице, која је дошла у деспотове руке крајем јула. Дошло је потом и до споразума између деспота и Мађара. То је учинило, да су Дубровчани дигли главу и почели тражити од пријатеља, да их не само заштите, него и да им обезбеде добијање Херцегове жупе Драчевице и града Новог. Отпорност Дубровчана појачао је и раздор у Херцеговој

породици. Херцег Степан био је све више него човек чврста карактера и моралне исправности. У ово време љуто је увредио своје најближе. У Херцеговину, са неким трговцима из Фиренце, беше дошла и једна лепа дама, нека дона Јелисавета, коју Херцег заволи и уведе у свој дом. Сва је породица скоро устала против те везе, и мајка, и жена Херцегова, и његов најстарији син, кнез Владислав. У Дринаљеву, 15. августа 1451., потписао је Владислав савез са Дубровчанима против свог оца и одмах отпочео борбу. Овај породични скандал прочуо се по многим странама ондашње јужне Европе, па је рано постао предмет народне поезије и народног причања. Охрабрени овим савезом и измирењима између деспота и краља Томаша Дубровчани нису више наваљивали са онаком упорношћу, да Хуњади дође у Босну. Кад је овај, по њиховој ранијој жељи, изјавио да би дошао тамо са 20.000 војника, али да пре тога желео знати колико ће Дубровчани допринети финансиски за ту експедицију, они су чак одговорили како то тражење није исправно, пошто је Дубровник део мађарског краљевства, па је мађарска дужност да га сами бране. Место да дају новац за ту војску они су дошли на другу мисао. Деспот, краљ Томаш и Дубровник имају понудити султану 150.000 дуката за Херцеговину, па да тако, лакше и брже, реше цело питање. Деспоту се нудила Херцегова област до Дрине, Дубровник би добио Драчевицу, Требиње с Површи и Лугом и жупе Врм и Врсиње, а краљ остатак Херцеговине. Република је пристајала да плаћа Порти и онај харач, који јој је давао Степан. Против Херцега они су придобили и хумског војводу Иваниша Влатковића. После дужих преговора склопљен је 18. децембра 1451. у Бобовцу савез између краља Томаша и Дубровчана. Краљ је обећао да ће одмах напасти на Херцега, а Дубровчани су му за издржавање војске дали 6.000 дуката. Он је њима признао, и теоретски уступио, Врсиње и Драчевицу, сузивши знатно њихове раније територијалне захтеве.

Али за то време стигло је и турско посредовање. Посебан изасланик, Амурат, "роб цара турског", дошао је у јануару 1452. у Дубровник с три Херцегова човека, да на лицу места извиди и реши спор. Формално се доспело до неког споразума, али чим се Турчин удаљио дошло је до нових непријатељстава. Инцијативу су дали Дубровчани, који су желели да искористе с више добити створене савезе. Помаган од њих и војводе Иваниша Влатковића кнез Владислав је био притеснио оца у великој мери. Отео му је и главни град Благај и неколико других утврђених места. У пролеће Владиславу је стигао у помоћ од стране краља Томаша и војвода Петар Војсалић. Чинило се у један мах, да је Херцега сасвим оставила срећа и да је његов слом постао неизбежан. У часу тешке депресије он се одлучио на необичан корак. Обратио се Млечићима и понудио им, да они поседну Неретванску Крајину. Стари непријатељи Дубровника, а сад љубоморни због њихових трговачких веза и успеха, Млечани су прихватили тај позив. Узалуд су били сви протести и краља Томаша и кнеза Владислава. Дубровчани су, огорчени, позивали Томаша да то млетачко уплитање спречи силом. То је, говорили су они, прва тачка са које стари мајстори мисле да продиру даље у Босну. Тако су некад, узевши само по једну тачку, освојили Далмацију, Зету и Ломбардију. Прогнати их треба чим пре, док се још нису учврстили. Краљ је доиста посредовао. Сам је лично дошао у Горицу и упутио војску према Крајини. Његови људи протерали су млетачку посаду из Дријева и скинули им заставу. После тога краљ се повукао у Босну не предузимајући ништа више, на велико изненађење Дубровчана. Чак и кад се поново вратио у Хум остао је пасиван. Имао је и разлога. Односи у земљи и у суседству били су тако заплетени и помућени, да је сваког часа могло доћи до неких непредвиђених опасности. Турци нису мировали, и Томаш је стално од њих зазирао. На Степановој страни, као његови противници, јавише се бан Петар Таловац и чак Урлих Цељски. Дипломатска вештина Херцегова није била мала, и ко зна, мислио је краљ, кога он све може кренути против њега. И с тога је налазио као најмудрије не излагати се сувише и очувати слободне руке.

Султан Мехмед II, веома образован и уман владар, са знањем неколико језика, међу којима и српског, који је научио по свој прилици од султаније Маре, био је човек веома смео и широких потеза. Ученост му није спутавала вољу; чинила га је само прилично скептичним и нимало религиозним. Није трпео дволичне односе, нити се лако задовољавао компромисима. Његова је мисао била да створи снажно, централистичко Османско Царство под турским вођством и с турским обележјем и да учини крај колебању малих и недовољно лојалних балканских господара. Од тих свих владара он је, из почетка, имао највише обзира

према деспоту Ђурђу. Као посредник је служила султанија Мара, деспотова кћи, васпитачица Мехмедова, која му је отворила европски свет. Обновио је одмах уговор са деспотом и посредно, преко Маре, дао је Србима на управу Топлицу и Дубочицу. Обновио је на почетку своје владе уговоре и са осталим суседима, желећи да се понајпре потпуно снађе у пословима и учврсти личну власт.

Султанова пажња према деспоту и Мари није остала незапажена. Дубровчани су честитали Ђурђу, а босански краљ се реши да се с њим нагоди. После извесног отезања и нагађања и једне турске демонстрације он је ипак, у јулу 1454., вратио деспоту Сребреницу, иако тешка срца. На споразум су се одлучили чак и Мађари. У Смедереву 7. августа склопљен је уговор о измирењу између деспота и Хуњадија. Да би то измирење постало што трајније извршена је том приликом веридба између Матије, млађег Хуњадијева сина, и десетогодишње деспотове унуке Јелисавете Цељске. У то време деспот је био и један између понајмоћнијих магната Угарске. Имао је као своје градове Мункач, Сатмар, Дебрецин, Бечермен, Кулпин, Митровицу, Сланкамен, Земун, Бечеј, Бечкерек, Крашов и Вилагош. Деспотовим посредовањем склопљен је најпосле и мир између Турака и Мађара са трајањем од три године (објављен 7. фебруара 1452.). По том уговору и деспот и босански краљ били су обавезни да плаћају Турцима данак; али, у исто време, обојица су остала у државноправној зависности од мађарског краља.

Једино није могло да дође до смиривања између Срба и Млечана у Зети. Деспотова војска настављала је ратовање под вођом Алтоманом, помагана од извесних зетских племена и у тај мах и од Паштровића. Ови су хтели да се освете Которанима, на чији су захтев млетачке власти дале покрчити њихове винограде. Али у лето 1451. пође Млечанима за руком, да митом и обећањима придобију поново Стевана Црнојевића. Он би именован за млетачког капетана у Горњој Зети уз плату од 600 дуката. Мисли се, да је то учинио не само због награде, него и с тога, да би помоћу Млечана избавио из таоштва код Херцега свог сина Ивана. Пришавши Млечанима Стеван је дошао у сукоб не само с деспотом, него и са осталом својом браћом. Али га то није збуњивало. Напротив. Енергичан и окретан он је, с млетачком помоћу, успео да савлада не само Паштровиће, Љешевиће, Љуштичане, Грбљане и Богдашиће, него је у лето 1452. год. потпуно разбио и војводу Алтомана и домало и другу деспотову војску коју је водио Тома Кантакузен. Упоран, деспот је наставио борбу и после тога и у јесен 1453. знатно је поправио свој положај тамо. Његови људи отели су главни град Црнојевића, тврди Жабљак, и учврстили су се у њему. Запалили су и читава села Црнојевића (570 кућа) и натерали Стевана да завапи за помоћ код својих прекоморских пријатеља.

Сарадња херцега Степана са Млечанима помутила је раније добре односе између њега и деспота и с тога Ђурађ ради доста отворено против њега у спору с породицом и Дубровником. Можда је стари деспот осуђивао уопште Херцегово држање у кући и цео његов морални став. Против Херцега је био и Јанко Хуњади и покушавао је да одврати од сарадње с њим и Цељског и Таловца. Али то све није сломило Херцега. Изванредно вешт он је знао да се не само извуче из свих заплета, него и да изиђе као нека врста победника. Краљ Алфонз је чак нашао да истиче "лепоту духа и тела" његова и да се залаже за њ на две-три стране. Међутим, главни помагач Стеванов били су и остали Турци. Они су му и током 1452. год. са 2.000 људи дошли у помоћ. Како се ратовање отегло дуго, а није донело ни из близа онакве резултате какве је он очекивао; и како се на све стране осећао замор и брига, да се у спор не увуку и нежељени елементи, то је после пуне две године ратовања избила природно општа жеља за миром и кнез Владислав се почео све више колебати. Дубровник и женски чланови породице били су за наставак борбе, али са све мање присталица. Преговори о миру су отпочели, кад се сазнало да је и босански краљ упутио своје посланике у Млетке и начелно пристао да разговара о уступању Неретванске Крајине уз неку отштету. После доста сплеткарења и отезања склопљен је, најзад, 19. јула 1453. мир на планини Пишчу у Пиви између оца и сина. Дубровник њим није добио апсолутно ништа, а и кнез Владислав могао је бити задовољан што је добио обећање, да ће Херцег, још за живота, поделити своје подручје и приходе на два дела, на синове Владислава и Влатка. Мир са Дубровником потписао је Херцег, међутим, тек 10. априла 1454.

Пад Србије

Док се тако трошила народна снага у бесмисленом породичном рату у Херцеговини и у безизгледном грађанском рату у Зети, Турци су с планом припремали своје одлучне мере на Балкану. Наступала је "страсна недеља" хришћанских држава.

Прва на ударцу била је Византија. На царском престолу њеном налазио се од год 1449. Константин XI Драгаш, син царице Јелене, једине Српкиње владарке на царском двору. На жалост, и ту, као и у српским областима, није било слоге међу царским сродницима; у властољубљу и грабљивости поједини чланови династије увлачили су сами Турке у своје међусобице и припремали им, већ и иначе доста прокрчени, пут до цариградских бедема. Цару Констанитну није било тешко да предвиди опасност која се спремала. У тежњи, да за одлучну борбу добије што више веза, он је примио предлог свог пријатеља и ученог писца Ђорђа Францеса, да се ожени султанијом Маром. Њен глас је био врло висок; знало се, да има и јак политички утицај. Стари деспот пристајао је на ту везу, иако је с том царском кућом већ био у вези, пошто се његов син Лазар оженио царевом синовицом. Византиски посланици беху чак и дошли на смедеревски двор. Али Мара одби ту понуду (1451. год.), нешто из личних разлога, што није желела новог брака, а можда и предосећајући судбину Византије.

Од почетка 1452. год. почели су Турци припремање за систематско заузимање Цариграда, а у пролеће 1453. почеше са опсадом. Сам Мехмед II стиже 5. априла под град, да руководи нападајима. У његовој огромној војсци налазио се и помоћни одред Срба од 1.500 људи под вођством војводе Јакше. Цар Константин примио је неравну борбу. "Храбри принц", каже за њ један писац, "који је знао умрети и који би знао и бранити царство, да се то царство могло одбранити". У уторак 29. маја 1453. узели су Турци град на јуриш, после страшног крвопролића по улицама. Као победитељ ушао је султан у царски град и очитао молитву у величанственој Аја Софији, која би одмах претворена у џамију. Одмах потом постао је Цариград и турска престоница, задржавши свој народски назив ειζτηζπολιν с обликом Истанбол, Истамбол - Стамбол, који је многим необавештеним изгледао као турска реч. Највећи и најлепши грд Балканског Полуострва, најдостојнији по традицији и најважнији по географском положају, променио је само господара, али је остао и даље да влада целим југоисточним светом Европе.

Пад Цариграда изазвао је у целој средњој Европи веома тежак утисак. Нарочито се то осетило на папској курији, која је, поред све противности према цариградској цркви, видела врло добро да је срушен један јак бедем хришћанства. Исто тако осетило се и у Угарској и у Италији да је падом Цариграда настао почетак краја балканских хришћанских држава. Султан се неће зауставити у самом Цариграду. Иза Византије доћи ће на ред још преостале слободне земље Србија, Босна, Зета, а преко њих пут равно води на границе Угарске, Далмације, Хрватске, Истре. Дотадашња хришћанска сарадња против Турака није дала никакве резултате, и на папској курији се с болом признавало да је свест о потреби хришћанске солидарности помрачена себичним и уским интересима појединаца и појединих скупина. Пред расцепканом и завађеном Европом стала је јединствена воља Турске, снажне, спремне, понесена великим замахом и дисциплиноване до невероватности и у послушности и у вољи за победом. Све да су се и све народне снаге наше сабрале за дело одбране, велико је питање да ли би биле довољне да створе брану турском надирању. Овако, истрошена у узајамним борбама, с пуно неповерења једна према другима, идући за тренутним успесима, неповезане ниједном идејом која би их окупила, наше државе унезверено су гледале откуд би могла да им дође помоћ, хватале се грчевито сад за једну сад за другу комбинацију, и полагано тонуле губећи веру у себе.

Главна два турска средишта за посматрање и акцију на западном делу Балканског Полуострва беху Скопље и у мало мањој мери Врхбосна. Од 1392. год., откад је Скопље

дошло под турску власт, султани су тамо за намесника упућивали људе највеће вредности и са широком моћи. Такав беше Јигит-паша, један од главних војсковођа султана Мурата I и Бајазита, који се држао у Скопљу све до 1413. год. Још више се истакао као одличан војник, организатор и дипломата његов наследник Исак-бег, који је створио праву турску странку у Босни. На Порти направио је много неприлика деспоту Ђурђу, кога није сматрао поузданим за Турке. Њега је око 1445. год. наследио његов син Иса (Еса) бег, чије се име стално срета у свим војничким и дипломатским акцијама овог времена.

После пада Цариграда дошла је на ред Србија. Турски извори говоре сасвим помућено и с много грешака о односима између деспота и султана, и из њих се прави узрок рата не може утврдити. Види се само, да је деспот стално сумњичен ради веза са Мађарима. Колико ми данас знамо, деспот није дао правог непосредног повода за нападај. Своје обавезе према султану вршио је с пажњом чак и онда, кад му је то, као при узимању Цариграда, врло тешко падало. Султан је тражио од деспота да му уступи извесне градове, као Голубац и Смедерево, да би имао више сугурности за његово држање и отворенији пут за Угарску. Деспот на то није могао пристати, а султан је потом, у лето 1454., упао у Србију и страшно је опустошио. Ударио је на Смедерево, али га није могао заузети због јаких градских бедема. Изненађен, деспот није могао да организује отпор у Србији, него је прешао у Мађарску, да тамо тражи помоћи. Мађари се брзо одазваше. Кад је султан под Смедеревом чуо, да је лично Хуњади стигао у Београд, хвалио се сам Јанко 10. августа, напустио је одмах даљу опсаду и повукао се у Софију. Са својом и деспотовом коњицом продро је Хуњади до Крушевца и ту потпуно разбио турску посадну војску (2. октобра). Главни заповедник те војске Фериз-бег би ухваћен и одведен у Смедерево. Потом је Хуњади пошао до Ниша и Пирота, а одатле се вратио преко Видина. У исто време спремиле су се на југу и две српске војске. Једну је водио Никола Скобаљић, чија се кула у развалинама очувала више села Вучја код Лесковца. Та српска војска сукобила се с Турцима у пределу Бања 24. септембра. Кад је султан добио вести о свему овом у Софији крену поново на Србе. Скобаљић се упустио у неравну борбу и са султаном. Србин јањичар Константин Константиновић, савременик догађаја, прича како су сами Турци казивали, "да од како живе није се чуло никад за такву битку од тако мало људи противу тако велике силе". Али на реци Трепањи (можда Рапања код Лесковца) његов отпор би скршен, 16. новембра. Скобаљић би ухваћен и, као страшило за друге, набијен на колац. О акцији друге српске војске, која се кретала према Косову, не зна се ништа поуздано.

С пролећа идуће године кренуо је султан поново на Србију, да настави прошлогодишњу акцију. Прво је напао Ново Брдо, као главни извор деспотових прихода. Грађани су покушали да се бране, као и пре петнаест година, али град није могао одолети тешкој турској артиљерији и предао се после четрдесет дана опсаде, 1. јуна 1455. Султан је био веома строг према становништву, нешто ради отпора, а можда више да би застрашио остала места. Градска властела би поубијана, а 320 младића одведено у јаничарско робље. Међу њима се налазио и чувени писац "Србин јаничар", Константин Константивновић, чије су успомене важан извор за овај период наше прошлости. Поштеђени остадоше само рудари, који су и Турцима требали. Турски извори, који о овом догађају имају помућено причање, сложно казују, да је у граду нађен велик плен; нарочито велике гомиле сребра. У тврђаву одмах би уведена турска посада, а чини се да се радило и на том, да становништво града добије муслиманску већину. Новобрдски младићи беху огорчени због судбине свог града; 700 њихових сестара и младих жена раздели султан међу своје војнике. Кад је султан између заробљених младића изабрао осморицу да му буду коморници, решише се они да га убију. Али нису успели. Били су потказани и изгубили су главе. Султан се после тога одлучио, да не пушта више Срба у своју близину.

Из Новог Брда султан се кренуо на запад и освојио је и друго богато рударско место Трепчу, па потом Бихор, Липљан и друга места на Косову. Преко Звечана султан је лично дошао на класично косовско разбојиште, на Муратово тулбе, и ту делио поклоне за његову душу. Три недеље после пада Новог Брда узели су Турци и Призрен. Чак и зетски прастари град Медун, који је његов заповедник био понудио Млечићима, мораде примити турску посаду. Тако је и читав преостали део Јужне Србије дошао под турску власт.

Остатак Зете одржао је Стеван Црнојевић у име Млетачке Републике. У манастиру Врањини, 6. септембра 1455., у присуству млетачког скадарског провидура Ђована Баланија, заклела су се на верност Млечанима црногорска и албанска племена: Никшићи, Бјелопавлићи, Пипери, Лужани, Кучи, Матагужи, Хоши и др. Албанска племена држала су се тад тесно са Србима. Њихове главне куће, као Кастриоте, Аријанити, Топије, Спани, Гропе и др., биле су тада православне и одржавале су везе са последњим српским династима. С млетачком влашћу и турским освајањем мења се постепено верски карактер извесних северних албанских племена и, уз политичку, долази постепено и верска подвојеност према Србима.

Стари деспот покушавао је за то време, да заинтересује поново Мађаре и запад за судбину балканских хришћана и своје државе. Пад Цариграда и напади султанови на Србију и Албанију одмах иза тога беху прилично узбудили духове у Средњој Европи. У Риму, Млецима, Напољу и целој Аустрији настала су све чешћа већања и договори, да се нешто предузме у корист хришћанске ствари. Међутим, на тим странама узбуђење није захватило дубоко шире кругове; то су били претежно кабинетски преговори. Једини су Мађари осећали опасност непосредно. И опет је међу њима понајвише деловало једно свештено лице, речити фрањевац Иван Капистран. Као раније кардинал Цезарини и он је највише потпоре налазио код још увек неуморно ратоборног Јанка Хуњадија. Мађари су били спремни да се поново супротставе Турцима. Једину дисхармонију у припремање ове нове хришћанске коалиције унео је Капистран тражећи од старог деспота да прими католичку веру. Овај је то енергично одбио. Нагласио је, да је цео свој век провео у православљу и да не жели под старост изгледати као човек који је у свој несрећи изгубио и памет. Међутим, није бранио, да се његова унука, Јелисавета Цељска, коју је он био превео у православље, поново врати вери свог оца.

На мађарском сабору држаном у Ђуру, јуна 1455., расправљало се живо о новој акцији против Турака. Капистран је позивао папу Каликста III, да се стави на чело покрета и да окупи под заставе, сем Мађара и Срба, још и своје и чете арагонског краља и бургундског војводе. Иако веома оштећен, деспот се обавезивао, да ће довести војску од 10.000 људи. Хуњади је с необичним самопоуздањем изјављивао, позивајући се на своје искуство, да ће са 100.000 правих бораца за три месеца прогнати Турке из Европе; "неће бити у Евопи места", извештавао је Капистран папу о тој изјави, "где би могао Турчин склонити главу". Он је чак обећавао, да би могао наново освојити и Јерусалим. Али, нешто из финансиских разлога, а нешто из различитих политичких интереса до те широке лиге није могло да дође и сав терет ратовања имао је да пане у главном на Мађаре. Западна Европа није имала скоро никаква интереса за балканске ствари. Управо оне године кад је пао Цариград водиле су се завршне борбе између Енглеза и Француза у страховитом Стогодишњем Рату и у тај мах они су имали стотине својих пречих брига него што би био рат против Турака.

Међутим се међу Србима почела све више јављати једна нова политичка тенденција. Људи су налазили да њихова отаџбина и сувише страда у овим мађарско-турским борбама; да се Србија налази у жрвњу између две силе, од којих једна апелује на хришћанску солидарност али делује само на махове, док друга, као неодољива велика вода, све више плави и осваја. Срби страдају од Турака понајвише за то, што се држе уз Мађаре или што Турци верују да се држе и да су им непоуздани. Зар не би било боље, да се Срби прислоне искрено и недвосмислено уз Турке, кад већ и онако не могу водити потпуно самосталну политику? Ту опортунистичку политику код Срба помагали су и сами Турци, а један од главних заточника била јој је султанија Мара. С друге стране, и извесни поступци Мађара нису били нимало подесни да изазову поверење код Срба. Срби су били кивни нарочито на Михаила Силађија, у народној традицији званог Свилојевића, заповедника Београда и Хуњадијева шурака. Кад се он једног дана извезао из Београда с братом Ладиславом нападоше га деспотови људи, па док се он бегом спасао брат му би страховито исечен. За освету нападоше Силађи и његови људи старог деспота, у Купинову, у деспотову сремском двору, 17. децембра 1455., те га после борбе заробише и засужњише у Београду. Деспот, иако у дубокој старости, са преко осамдесет година, борио се као прави витез и савладан је тек пошто су му у борби била отсечена три прста десне руке. У нашој историји ми нисмо имали другог човека, који је показивао толико животне енергије и толико издржљивости

после свега што га је сналазило у животу. Да би се ослободио ропства деспот је морао да преда Силађију своје мађарске градове Бечеј и Шомљо и да му плати 10.000 дуката. Чак је морао пристати и да своју жену пошаље као таоца у Београд. Кад је млади мађарски краљ Ладислав чуо за тај случај ражљутио се много, и осуђујући Силађија и његова заштитника Хуњадија, наредио је, да се деспот одмах пусти, без тих услова. Има вести, да се ни деспотов син Лазар није држао најисправније и да се није журио да спасе родитеља.

Вест о читавој овој ствари допрла је и до султана. Он се користио њом да се тобоже сасвим измири са Ђурђем, а у ствари да, сигуран од Срба, изненади Мађаре необичним препадом. Султан је хтео и да онемогући хришћански савез, издвајајући деспота, и да преухитри његове најглавније учеснике. С деспотом се нагодио на овој основи: северна Србија од западне Мораве да остане Ђурђу, а јужна султану. Деспот је имао и даље да плаћа данак, али знатно смањен, и да даје Турцима помоћне чете. У Србији је тако победила туркофилска струја.

Одмах потом кренула је турска војска преко Србије на Мађарску. Деспот се у последњи час поново тргао. Налазио је, да Турци нису били искрени и да су хтели да га преваре. Он с тога спреми Смедерево за одбрану, а сам оде у Мађарску, да настави почете преговоре о заједничкој борби. Султан је дошао с војском на Дунав и опсео и Смедерево и Београд. Намеру његову да Смедерево узме брзо, на јуриш, осујетила је храбра градска посада, која се јуначки одупрла. Напад на Београд извршен је у садејству с флотом, која је бројала на 200 лађа. Али и ту Турци наиђоше на снажан отпор. Посади стиже у помоћ једна на брзу руку прикупљена војска добровољаца, коју је одушевљавао Капистран. Иако није била од велике војничке користи, та добровољачка војска, састављена од људи с разних страна, значила је, ипак, известан прираст снаге, јер је дизала дух. Хуњади је најпре разбио турску невешто вођену речну флотилу, а онда је с новом војском ушао у Београд. Турци се нису надали дугој опсади. Веровали су да се напад може извршити брзо. Кад су видели да се ратовање отеже и да су у војсци због београдских баруштина настале болештине нареди султан да се и ту покуша са јуришем. Борба је била врло крвава. Турци су већ били продрли у београдску варош. Али Хуњадијеви јунаци извршише неколико противнапада и одбацише Турке. Одлично се показало и српско оделење, за које се казује да је имало изврсне стрелце. Турцима није ништа помогло што је и султан сам ушао у борбу. Њихови извори приписују неуспех неслози румелиских бегова и томе, што су неки војници отишли у пљачку. После неуспелог јуриша, који је однео многе жртве, рањени султан нареди повлачење (23. јула 1456.).

Али хришћани нису могли уживати у победи. Куга, која се беше појавила међу Турцима, захвати и браниоце. Болест се прошири преко целе Србије све до Дубровника. Од те заразе умреше и Јанко Хуњади (11. августа) и Иван Капистран (23. октобра). Овај помор у хришћанској војсци био је и главни разлог, што она није могла да искористи ову несумњиву победу.

Хуњадијева смрт изазва нове метеже. Његов син Ладислав преузе заповедништво над београдском тврђавом и поче одмах да показује своје незадовољство с извесним лицима из краљеве околице. Нарочито је био киван на Цељске, и то с тога, што је гроф Улрих Цељски, као ујак младог краља, претстављао сметњу да он добије ону водећу улогу у угарској краљевини, коју је имао његов отац. Када је у зиму 1456. мађарски краљ заједно са Улрихом дошао у Београд Ладислав није хтео пустити у град и краљеву војску, која га беше допратила. У свађи око тога Хуњадијеви људи убише 9. новембра последњег грофа Цељског, деспотова зета. И ти сукоби омели су, поред куге, већи замах хришћанске војске после победе под Београдом.

Заморен, увређен, потиштен, и без вере да може нешто више добити, стари деспот покуша поново да се измири са султаном. Његов челник, Ђура Големовић, ишао је два пута у Једрене, да преговара о миру. Султан је био склон; постао је, уопште, мекши после неуспеха под Београдом. Али пре него што је могао добити коначни одговор деспот је умро на Бадњи дан 1456., искрено оплакан. Очувана је једна веома топла монашка тужбалица над његовим мртвим телом, један од врло лепих производа наше старе књижевности, коју је

и деспот Ђурађ, као и деспот Стеван, с љубављу помагао. Деспот је сахрањен у цркви Криве Реке код Деспотовице. Три недеље после Ђурђеве смрти склопљен је мир између Турака и деспотова наследника Лазара. Овај је, иако најмлађи, узео власт, јер су му оба старија брата била ослепљена. Мада слепи, они, међутим, нису били без владарских претензија, само, у овај час, они или нису хтели правити Лазару никаквих тешкоћа, или им је то унапред било онемогућено. Србија је новим уговором признала врховну власт Турске и обавезала се плаћати по 40.000 дуката годишњег данка.

Од турске силе плашила се и Босна. Херцег Степан се у јесен 1453. и у пролеће 1454. год. обратио свом старом пријатељу, краљу Алфонзу V Арагонском нудећи му се. Његов син Владислав ишао је априла месеца у Лорето, да поспеши преговоре. Алфонз је Херцегу 1. јуна 1454., у име своје и свога сина, потврдио све поседе, обећао му заштиту и помоћ и примио га за свог вазала, иако је знао да Степан остаје и даље у обавези према Турцима. Дубровчани су о Херцегу, и после измирења, ширили најгоре гласове и поручивали су свакоме, да му не верују пошто је потпуно турски човек. Стварно, међутим, Херцег се држао Турака само зато што их се бојао и што није видео значајнијих успеха од хришћанске акције, а он сам већ се осетно колебао, да ли треба да наставља стару политику.

Краљ Томаш се у прво време бавио више западним питањима на својој граници, него источним. Год. 1453. беше умро бан Петар Таловац и његова баштина постаде мета многих прохтева. Његови малолетни наследници, с мајком заједно, били су свесни да се не могу одржати према грабљивим суседима, које њихов отац не беше много добром задужио. Као такмаци за њихове поседе јавише се Млечани, краљ Томаш, Херцег и гроф Улрих Цељски. Краљ Томаш се нарочито бојао Улриха, не желећи да он, који је већ држао велике области у Словенији и Славонији, дође као његов сусед и на хрватско-далматинску границу. Он се Улриха плашио и ради те његове снаге, а и с тога што је био зет деспотов, па би он, тако, добио споразумне противнике и на истоку и на западу. Једини савезник за одбрану могли су му бити Млечани, који су и сами имали разлога зазирати од тако моћног суседа. С тога им се и обратио, нудећи им или да сами узму град Книн или да наговоре Петрове наследнике да га уступе њему. Млечани су учтиво одбили прву комбинацију не хотећи да имају објашњавања с Мађарима, али су обећавали Томашу да ће радити за њ.

Не мање енергичан у том питању био је и херцег Степан. Стари љубавник упео је сву вештину, да придобије банову удовицу Хедвигу, да се уда за њега, који је у то време био удовац. Краљ Томаш је против тога радио, да Хедвига пође за његова сина Стевана. Обавештен о том, Херцег је запретио да ће упасти с војском у Хрватску и изнудити одлуку оружјем. У исто време пожурио се, да женидбама својих синова добије нове пријатеље и појача своје везе. Год. 1455. он се сам оженио Варваром, ћерком војводе де Рауго, а исте године оженио се и његов син Влатко из породице Цељских, која је, изгледа, посредовала и у Херцеговој женидби. Из истих политичких мотива Херцег је запросио и за сина Владислава Ану, синовицу деспотице Јерине, и прославио и ту свадбу у јесен 1455. Тај брак, по његовом уверењу, могао је допринети да и деспот, у питању наследства Таловаца, буде на његовој страни.

Млетачка Република већ је раније радила на том, да спречи Херцегово ширење на тој страни, па је неке од Петрових градова (Клис, Чачвину, Сињ и Петровац) била посела сама, узевши их тобоже на чување, у интересу малолетних бановића. Вешта она сад не само да није отворено радила против Херцега, него му се чак правила и као пријатељ и као могући савезник. У последњи час, баш кад је полазио за Млетке Херцегов син Влатко, они су посели и Омиш, иако је Херцег љутито поручивао, да ће цетинску област, ако устреба, освојити и оружјем.

Усред тих трзавица јавила се турска опасност у Србији. Краљ Томаш, као мађарски вазал, имао се придружити хришћанским савезницима, и он је то и обећавао. Чак му је и краљ Алфонз у пролеће 1455. честитао на тој одлуци. Папа Каликст III узео је 30. априла те године под своју заштиту и краља Томаша и његову државу, хотећи да јој тим у хришћанском свету појача значај, а и самој курији да даде једну врсту не само моралне него и стварније обавезе. Али поверљиви извештаји папиних изасланика говорили су да стање у Босни не

обећава веће успехе. У земљи је недостајало потребно јединство. Постојало је неповерење не само између католика и патарена, него и између католика и православних. Капистран се 4. јула 1455. тужио папи на утицај рашког митрополита, који омета рад фрањеваца међу патаренима и уопште на борбу тобоже агресивног православља против католика. С тога је сарадња између њих била не само тешка, него у доброј мери и невероватна. Свештена лица, као и разни изасланици папини, трудили су се, међутим, искрено, да на западу побуде већи интерес за Босну. Кардинал Карвајал писао је крајем 1455. год баварском војводи Албрехту, да би "прогонитељ Христов" преко Босне "лако" могао продрети до саме Германије. Тај се интерес створио нарочито услед догађаја из 1456. год. Краљ Томаш је, за време Мехмедове акције у Србији, упутио 3. маја из Јајца једно посланство Хуњадију, које је водио босански кустос, фратар Илија из Пожеге. Није нам познато шта су они том приликом казали великом борцу, али је вероватно да су објашњавали зашто Томаш не учествује у том походу.

Томаш је био на муци, а себичан. Краљ Ладислав беше поставио Улриха Цељског за хрватског бана. Било је јасно, да ће он у том својству посести и област Таловаца. Иако мађарски вазал, Томаш није могао да се помири с том чињеницом, па је био готов да се упусти и у борбу. Чак је и упутио своје одреде према Книну, да се супротставе бановој војсци. Уздао се, вероватно, да би Хуњади могао имати разумевања за његов став. А говорио је ни мање ни више, него да он Улриха сматра непријатељем не мањим од Турчина. Тајног помагача добио је само у Млечанима, који су противнике Цељских помагали оружјем и храном.

Међутим, од јесени 1455. беху започеле праве борбе за посед Таловаца. Херцег Степан беше почео непријатељства са војводом Иванишем Влатковићем, суседом и делимичним господарем цетинске области и пријатељем краља Томаша. Херцег је имао успеха и у пролеће 1456. год. био је знатно притеснио противника.

С друге стране, Томашу је било јасно, да и Босну чека судбина Србије. Још од 1454. год. султан је тражио од њега, да му преда четири босанска града. Један од њих био је и град бистрички код Ливна, на крајњој западној граници Босне. Краљ се обратио у Млетке питајући шта да ради. Мука је била попустити и дати сам прилике Турцима да се учврсте у земљи, а мука је била и изазвати их против себе. Краљ је молио Млечане да му даду оружја за градове и да му, у случају пораза, обезбеде уточиште на свом подручју. Султан је 1456. тражио брз одговор од Томаша и 10.000 товара жита за исхрану своје војске у Србији. Млечани су му дали нешто помоћи (100 балистара) и обећали су му да ће га срдачно прихватити у случају ако се не могне одржати у Босни.

После неуспеха под Београдом султан није напустио мисао о новој офанзиви али му је било стало до тог да покаже да је није напустио. Већ почетком 1457. год. он је упутио у Босну велики број мајстора, да му преко Саве спреме прелазе за војску, и уз те мајсторе послао је 8.000 војника да их чувају. Та је војска била уједно и опомена за краља, како би што пре испунио турске захтеве. С тога се понашала, пролазећи кроз земљу, као непријатељ.

Краљ Томаш, уплашен, обратио се у Будим краљу и папином изасланику тражећи савета и потпоре. Али у Мађарској тога времена беше настао прави раздор. Између краља и синова Јанка Хуњадија дошло је до отворене борбе. Ладислав Хуњади би чак смакнут по краљевој заповести ради свог бунтовног става и ради убиства Улриха Цељског. У грађанском рату краљ Ладислав је гледао како да одржи себе и престо, а није му било много стало, у тај мах, да се брине и о мукама босанског краља. Уз ту невољу, у кући, краљ се био заплео и у рат са царем Фридрихом због наследства Цељских, пошто иза грофа Улриха није остало мушког потомства. И на самој папској курији, иако се желео рат, налазило се људи, који су препоручивали да треба бити опрезан и сачекати догађаје, док се не среде прилике у Мађарској. Ратоборна странка, у којој се налазило много свештеника, гурала је ипак стално у рат. Сам кардинал Карвајал беше у лето дошао у Босну, да потстиче краља и да му стављa у изглед помоћ западног света. Краљ се под тим утицајем био решио на активност, али је, ипак, претходно тражио од папе крст и заставу, као посвећена знамења за борбу, а у ствари

да тим папу и остале хришћане више обавеже на сарадњу и помоћ. С тога је, врло опрезан, упутио свог искусног посланика Николу Тесту папи, краљу Алфонзу, млетачком дужду и војводама миланском и бургундском, да им изложи краљев положај и да утврди шта се отуд може конкретно добити. У исто време, још с пролећа те године, Томаш је тражио извесног додира и са Скендер-бегом.

У Србији се за то време све јаче изражавала противност између две главне странке у земљи, туркофилске и мађарофилске. Прву су водили султанија Мара и брат јој Гргур, а с њима се слагала и деспотица Јерина и њен брат Тома Кантакузен. Јак ослонац имала је та странка у браћи Анђеловићима, потомцима тесалских кнежева Анђела. Њихов отац се у Новом Брду оженио Српскињом. Један од браће беше примио ислам, постао Махмуд, видно се одликовао међу Турцима и, као повереник султана Мехмеда, беше дотерао до чина румелиског беглербега. Његов брат Михаило остао је у православљу, стекао поверење деспотово, и добио је част великог челника. Он је одржавао везе с братом и у Србији живо настојао, да се политика води без икаква ослонца на Мађаре. Њиховом утицају приписује се, што је почетком 1457. год. дошло до мира између Србије и Турске. Другу, мађарофилску, странку водила је жена деспота Лазара, Јелена, и други син деспотов, Стеван. Јелена није имала мушке деце, па је желела да престо осигура својој кћерци удајом за неког од хришћанских принчева. Сам деспот Лазар, наследник Ђурђев, колебао се, исто као и његов отац, између те две струје. Данас је јасно, да је туркофилска политика била стварнија, али није јасно шта би донела Србији, да је ту била и искрено прихваћена. Политика наслона на Мађарску била је диктована интересима хришћанске солидарности, али од ње земља није видела праве користи. Напротив. Због ње је Србија тешко страдала неколико пута. Силе средње Европе, које су долазиле у обзир да помогну Србији и Босни, имале су све својих криза и врло разнородне интересе и често су се узајамно бориле толико, да нису биле способне ни за какву другу акцију. Код Турака, међутим, владала је свесна једна воља, која је своју снагу улагала с планом, и с тога је не само изгледала, него и стварно била неодољива.

У мађарски грађански рат умешао се и деспот Лазар, и то, наравно, на страни Хуњадијевих и Силађијевих противника. У априлу 1457. он беше заузео Ковин, али је наскоро био потучен на Тамишу. С тога је, вероватно, у јесен те године пустио Турке, да преко његова подручја упадну у Банат.

У јесен, 23. новембра 1457., умро је у Прагу млади мађарски краљ Ладислав. После дугих преговора и криза изабран је за краља млади Матија Корвин, син Јанка Хуњадија, тек 24. јануара 1458. За цело то време, да је и било праве воље за то, о припремама за рат с Турцима још није могло бити правог говора. Босански краљ је то видео и према томе се равнао. Убрзо, нови догађаји у Србији ставише преда њ сасвим нова питања и с тим у вези и нов курс политике. Један извештај из Босне од 21. априла 1458. каже, да се босански краљ измирио с Турцима и платио данак, "јер није могао радити друкчије". Говорило се, да се покушао измирити и са Херцегом.

У ово време, прилично ненадно, умро је у Србији деспот Лазар, још млад човек, 20. јануара 1458. Он није имао мушког потомства и с тога одмах иза његове смрти почеше борбе око власти. Српско питање услед тога постаде актуелно за све суседе. Српске странке покушаше, да би избегле туђе мешање, да образују намесништво које би могло да задовољи и Турке и Мађаре. Мађарима би давали јемство слепи Стеван и Лазарева удовица Јелена, а Турцима Михаило Анђеловић. Али, између намесника самих није било правог поверења, и то не само према Анђеловићу, него ни између Стевана и Јелене. И од њих је свако гледао да он постане стварни господар. Ту обезглављеност искористио је први босански краљ Томаш. Он је одмах посео Сребреницу са суседним местима на Дрини. Њу су Босанци, са још 11 градова, узели пре 22. фебруара.

Брзо потом Томаш је дошао на мисао, да те борбе са Србијом обустави а и да нове тековине учини трајним. Најзгоднији начин за то био би, да се његов син Стеван ожени са најстаријом кћерком деспота Лазара, која је могла тад имати нешто више од десет година, и да се тако споји Босна са остацима деспотовине. Томаш је одавно са женидбом свог сина

правио политичке рачуне и надао се од ње појачавању положаја и снаге Босне. Тако је раније, чак преко папе, тражио неку краљевску принцезу или моћну кнежевску кћер из Италије. Баш у ово време вођени су, и већ били довршени преговори, да се Стеван ожени једном од кћери (по свој прилици незаконитих) миланског војводе Франческа Сфорце, која је имала да донесе богат мираз. Милански изасланик већ је, с војводиним пристанком, био дошао у Босну, кад се краљ предомислио и свршио просидбу у Србији.

Али ствари нису ишле лако. И Угарска је сама полагала много на Србију, нешто због њеног стратешког положаја, као грудобран за мађарско подручје, а нешто због њеног рудног богатства. Сам губернатор Мађарске, Михаило Силађи, водио је преговоре о том да добије Србију, а у том га је свесрдно помагао Кардинал Карвијал. Иако ти преговори нису довели до жељеног резултата, они су показивали колику важност Мађари придају српском питању и да се неће моћи лако донети неко решење коме би они били противни. Краљ Томаш је то знао и с тога је упутио краљу Матији, кад је овај био дошао у Београд, једно изасланство, да понуди споразум. Босанци су обећали Матији признавање врховне власти и сарадњу у борби с Турцима. У преговорима су пристали да Томаш лично дође у Мађарску и да краљу жељену изјаву. На тој бази дошло је до споразума. Томаш се у јануару 1459. налазио у Угарској и учествовао је на сабору у Сегедину. Мађари су потом дали пристанак, да се Босна уједини с деспотовином, пошто би обе, посредно, остале под њиховом врховном влашћу. Матија је Томашу обећао и помоћ против Турака. Саветовао му је, да одмах пожури у Србију и сврши ствар.

Томаш га је послушао, јер је и сам то желео. За тринаест дана стигао је усред зиме из Сегедина у Јајце лицем 31. јануара. Журба је била потребна и иначе. Турцима се, с обзиром на њихове добре везе у земљи, није могло сакрити о чему се ради. Кад су чули за краљев одлазак у Мађарску упале су у Босну четири њихове војводе са врхбосанског подручја и из Бихора, па су је похарали. Опсели су и сам Бобовац, у ком се налазио младожења Стеван, и град Врандук. Једва се Стеван искрао из опсађеног града и, кријући се, одјурио у Смедерево што је брже могао. Томаш је 10. фебруара послао о свему том поруку Матији молећи га да га не остави сама и стављајући му на срце да брани Босну "не мање него своју властиту земљу угарску".

Са Стеваном Томашевићем пошао је у Смедерево и његов стриц Радивој. Кад су стигли тамо примио је Стеван владу 21. марта, а свадба је обављена 1. априла. Да је до спајања босанске и српске снаге дошло раније оно би, вероватно, могло бити од извесне користи; ако ни због чега другог а оно бар ради јачања моралне снаге за отпор. Сада је тај акт био без икакве користи. Српске земље биле су потпуно ослабљене и растројене. Ни Босна сама није имала праве вере у себе, а она је требала да води. Херцеговина и Зета нису улазиле с њом заједно ни у какву тешњу сарадњу. А према њима, завађеним и у узајамним борбама обневиделим, стајала је силна Турска, вођена једном вољом, понесена успехом, неодољива.

Ако се питање Србије није могло решавати без Угарске још мање се могло решавати без Турске. А за њих је било јасно, да неће дозволити да Србију добију њихови противници или неко ко би био противничко оруђе. Још током 1458. год. они су узели читав низ градова и области у Србији и свели деспотовину на врло уску област око Смедерева. Сада, кад је на смедеревски престо дошао један мађарски штићеник, они су решили да прекрате нејасне односе и да српској самосталности учине крај.

У самој Србији долазак босанског краљевића појачао је унутрашњу кризу. Слепи деспот Стеван није се мирио са мишљу, да деспотско наслеђе своје куће уступи Босанцу. С тога је брзо дошао с њим у сукоб и већ 8. априла морао напуштати Србију. Туркофилска странка добила је услед тога и нешто легитимистичког оправдања и узела је осетног маха.

Турску злу вољу изазвао је и краљ Томаш, кад је, да олакша положај сину, почео офанзиву против турских посада у Босни. Извесног успеха имао је при нападу на Ходидјед, који је попалио и похарао, а становништво му одвео у ропство. Али се Турци у Србији нису дали збунити. Млади нови деспот дознао је за времена шта му се спрема, па је молио за

помоћ и оца и Мађаре. Али му нико не прискочи у прави час. Мађари су били заузети унутрашњим борбама, а краљ Томаш није много могао. Обратио се папи, али без успеха. У једном извештају доминиканца Николе Барбућија, писаном у Јајцу 31. маја, каже се искрено и јасно како је уопште био очајан краљев положај. Томаш је признавао да му је веома тешко без помоћи са стране водити борбу против Турака. Јер он нема да се носи само са њима. У његовој земљи већина је "манихеја", која више воли Турке него католичке силе, и он се, у случају борбе, не би смео на њих ослонити. Ево и сад, устао је против њега херцег Степан као турски вазал. Херцег је једва дочекао, да због заузетости краљеве добије слободне руке, па да прошири своје границе у северној Далмацији. Тако је средином јуна заузео тврди град Чачвину.

Кад су Турци стигли пред Смедерево млади деспот нашао се сам према огромној турској сили, а у једном граду где је имао много начелних противника. Да олакша и себи и њима он се предао без борбе 20. јуна 1459. Турци су га пустили да с породицом и пратњом изиђе слободно из града, али нису хтели да ослободе и малу мађарску посаду. Овако брзи пад Смедерева деловао је у Мађарској да не може бити горе. Краљ Матија оптуживао је и Стевана и нарочито његова стрица Радивоја као издајице, или, у најмању руку, као кукавице. Али су ти прекори били неосновани. И Радивој и Стеван већ раније су објављивали да ће се морати предати, ако им не стигне за времена достојна помоћ. Без ње је сваки покушај опирања Турцима био унапред осуђен на неуспех.

Тако је у лето 1459. завршила свој политички живот средњевековна Србија. Напори који су чињени да се она спасе и дигне, од Косова до пада Смедерева, показују један огроман виталитет и много државничке вештине. Држава је била, нема сумње, тешко подрована саблажњивим сценама борбе за власт и себичним прохтевима утицајних чланова династије и веће властеле; било је, исто тако, политичке кратковидости у односима између суседа династа Србије, Босне, Херцеговине и Зете; било је, нарочито у последњим фазама, више обесхрабрујуће вере у друге него у себе сама; али, у основи и да није било свих тих грехова и већих и мањих, судбина Србије после Марице и Косова не би могла бити много друкчија. Њен је удес, као и сличан удес осталих балканских држава, био предодређен свим оним што је претходило Марици и Косову. То је цео државни склоп, који је носио феудални белег. Под утицајем Византије с истока и Мађарске са севера у нас се развио управни систем, где су, сем двора, сву власт и моћ имала два сталежа: властела и црква. У Србији црква је, поред свих себичних тежњи, била и остала увек у додиру с народом, али је зато у Босни под њеним утицајем несумњиво и настао и одржаван онај дуги страховити раздор, који је отуђио велик део народа од државне идеје. Властела је, у исто време, на свима странама вршила разорни утицај. И према двору горе, и према народу доле, она је знала само за своје интересе. Да ојача себе она, добрим делом, није зазирала ни од чега; у неким областима не чак ни од спреге са очевидним државним непријатељима. Јачање себе ишло је увек на рачун државне заједнице, а уз то и на рачун могућности сарадње са суседима. У целој првој половини XV века ми немамо ни једног јединог случаја где би се наши династи и наша водећа властела нашли на једној линији, а било их је више, где су, у одлучним часовима, једни другима забијали нож с леђа. Ауторитет централне власти, који је у извесној мери, у другој половини своје владе, био постигао деспот Стеван није могао да се одржи под његовим наследницима. Деспота Ђурђа, који је био јака личност, ломиле су многе недаће; а његови наследници страдали су на првим корацима, јер нису претстављали никакву снагу. Чедомиљ Мијатовић имао је у доброј мери право кад је једном приликом казао, да су Турци у Европи "имали да се боре управо са инвалидским државама".

Према њима тако растројеним стајала је турска снага, свежа, понесена успесима, вођена једном вољом која је знала шта хоће. Турци су прешли у Европу као војничка организација и као такви постигли су све успехе. У акцији они су учествовали сви, сви без разлике, свесни да је успех дело целине и да припада свима. Повезани у једну азијатски покорну заједницу врховној вољи, они су, у исти мах, знали, да лична вредност доноси све услове за напредак и да начелно нема никакве препреке, да се од обичног јаничара дотера до везира. Борба за веру и њено ширење доносила је награду и на земљи и на небу; постати газија и шехит то су највећи успеси које је један правоверни могао зажелети.

Кад су добро осмотрили прилике на Балкану они су с планом, који су наши касно прозрели, пошли за тим да од њега створе, како се то данас каже, свој животни простор. Преношење њихове престонице у Једрене казивало је очигледно, да су они још тада били на чисто, да ће ту, на европском терену остати, бацити корен, и почети ширити своју власт. Успеси против Грка и Бугара били су релативно лаки; са Србијом је било више тешкоћа, али је срушена и она. Од краја XIV века против њих се јавља као нови непријатељ и као организатор отпора северних и северозападних балканских народа мађарска држава Средње Европе. Осетивши мађарске тежње, потекле из самоодбране, Турци су онда, сасвим природно, пошли да најпре с тим народима изведу чист рачун, да их учине политички безопасним и да, потом, преко обезбеђеног подручја поставе своје нове мете и границе. Срби су се нашли на најважнијем месту. С њима су рачунали и Турци и Мађари; њихова земља претстављала је главно подручје одбране за Мађаре и најпогоднију базу за Турке. Са српским бедемом дала се најбоље бранити Средња Европа; без Србије није био довољно сигуран турски посед не само у моравској долини, него ни у Бугарској.

Постављени између Турака и Мађара Срби нису могли водити никакву независну политику. Могли су само да или читаво време "балансирају" између њих, или да се, у одлучним моментима, придруже било једној било другој страни. Срби су, видели смо, покушавали све. Али политику неутралности нису дали ни Турци ни Мађари. Они су хтели чисте односе. У својој политици, зазирући од турске опасности, Срби су од почетка XV века прилазили више Мађарима. Било је ту и хришћанске солидарности и уверења да их Мађари могу заштитити. На жалост, тај је рачун био скроз погрешан. И Мађарска је патила од исте унутрашње болести од које и балканске државе; од Сигисмунда до Матије Корвина сви су њени владари имали да преброде тешке кризе. Сем тога, Мађарска тога времена, мада је Турчин био скоро на прагу, није ипак у довољној мери и на време обраћала пажњу на њих и на балканску ситуацију уопште, него се била заплела и на другим странама. Своје балканске потезе Мађари су изводили на махове, али нису од тог направили доследан и трајан систем. Срби су се ослонили на силу (у колико је то Мађарска могла бити), која није била довољно чврста, и природно је да је морала настрадати. Са доласком борбеног и енергичног султана Мехмеда II, који је био прегао да Балкан направи потпуно својим, морала је престати сва политика српског лавирања. У осталом, кад је он предузео одлучни корак да учини крај самосталности српске деспотовине, српско питање било је у основи давно решено. Огромна већина српског народа налазила се већ од раније под султаном; 1459. год. угашена је само привидна власт српске деспотовине, која је била сведена на непуна два-три среза.

Пад Босне

Напад Турака на Србију није прошао без штете и за суседно босанско, зетско и херцеговачко подручје. Турски одреди залетали су се и у суседне области и вршили пљачке и отимачине. До папске курије пронела се вест, да је краљ Томаш дошао у везу с Турцима и да их је чак позвао у помоћ против свог таста Херцега Степана, с којим се, баш у ово критично време, носио око града Чачвине. Ова је вест узбудила самог папу и појачала је раније сумње на Боснаце ширене поводом пада Смедерева. Наређујући хварском бискупу да испита целу ствар, папа га је овластио да на краља баци проклетство ако нађе да је достава истинита, па је ту поруку, после неколико недеља, у априлу 1460., и поновио. Кардиналу Карвајалу, који је из Мађарске слао у Рим веома неповољне извештаје о Томашу, папа Пије II писао је 7. јуна исте године, да је и он о њему стекао исто мишљење.

Међутим, Турци су узимали све више маха. У њихове руке пала је Мореја, а 9. новембра 1460. заробили су у борби ујака краља Матије, Михаила Силађија, несуђеног деспота Србије. У Мађарској се дигла права буна против краља, а сам Матија заплео се у дуги рат с царем Фридрихом III и трошио снагу на више страна. Мађари сами нису крили, да без помоћи запада не могу издржати борбу против Турака и да ће бити присиљени да се нагађају с њима. То нису биле просте претње, него су они доиста и почели неке преговоре. Папа Пије предузимао је све што је могао да крене хришћански свет на неки већи подвиг против Турака. Сазвао је за то и нарочити сабор у Мантови и намењивао цару Фридриху улогу хришћанског капетана. Али је све било узалуд. Шта се могло постићи кад су цар Фридрих и краљ Матија сматрали један другога као непријатеља не много мржег од Турчина?

Папска курија посматрала је ствар више идеолошки него стварно; али и да није било тако, она је, као главна духовна сила, сматрала за своју дужност и хришћанску и политичку да утиче на све кругове да ублаже своје противности и да се уједине у борби против турског освајача. С тога је папа стално тражио од Босне да се приближи Мађарској и веже што чвршће за њу. Краљ Томаш је по целој својој дотадашњој политици био за западну ориентацију, али је имао пред очима и турску опасност. Турци су већ били закорачили у Босну и могли су прећи у напад кад год су хтели; помоћ Мађара и запада била је, међутим, "на дугу штапу". С тога је сасвим појмљиво што се колебао. Тој општој несигурности ваља још додати и домаћу. У то тако мутно време, пуно зле слутње, мржња између Томаша и Херцега Степана није попуштала. Херцегов изасланик у Млецима говорио је јавно, да би, данас заборављени град, Чачвину, око кога су се крвили, волео пре видети у рукама Турака, него у краљевим. Сав свет је видео, да та ситничарска борба, која црпе снагу, не води ничем. Млечани су им то говорили без устручавања, наглашавајући им у исти мах, да то крвављење може завршити једино катастрофом обојице, као што је био случај са Грцима у Мореји. Али та њихова борба може да буде опасна и по остали хришћански суседни свет, а нарочито за Далмацију, до које је Млечанима било много стало.

Почетком 1461. год. стигло је у Млетке Херцегово посланство доносећи једно његово изванредно важно писмо. Оснивачу Херцеговине било је сасвим јасно какава га судбина чека. Болно, и са горким искуством, он је говорио о "неверном поганину", који је сломио редом Византију, Србију, Влашку и Мореју. Није далеко време када ће и њега "прождерати". Предвиђајући ту могућност он је молио Републику, да му уступи неки град на ком острву или и неко острво, на ком би се могао склонити. Млечани су га тешили и умиривали, али су му и обећали уточиште на острву Ластову. Сем тога, Млеци су му обећали, по жељи, да ће и посредовати на Порти у његову корист. На Херцега су нарочито тешко деловали поновна свађа и сукоб са сином Владиславом, који се на њ дигао позивајући у помоћ Турке и можда не без неке везе са краљем Томашем.

Краљ Томаш је, међутим, предузимао све што је могао, да поправи свој глас у Риму. Мађари су радили стално против њега, али не само из старе мржње, него и због тога што су били чули да краљ жели добити круну од папе. Они су у том, са разлогом, гледали тежњу босанског владара да постане вазал Свете Столице, а да се ослободи непосредне везе с њима. С тога су поручивали у Рим, да би они то давање круне сматрали као акт непријатељства против себе и да би у том видели изједначење босанског краља дотадашњег свог вазала са мађарским, што не би могли примити. Краљ Томаш је доиста то желео, али у овај мах било му је прече да поправи свој положај у Риму, него да га отежава. И у том је успео. Свакако на основу распитивања и извештаја, на курији се почело увиђати да Томаш и његова акција нису били тако црни како их је претстављао Будим. Сем тога није се хтело да се краљ одбијањем отера у турски табор, јер се, очевидно, не би могао одржати неутралан између две тако опасне комбинације. Да охрабри краља и народ папа је 23. марта 1461. наредио сплитском надбискупу, да одмах објави његову булу о крсташком рату, ако би Турци напали било краља било Херцега. Краљ није сачекао све резултате ове акције и његових преговора. Умро је средином јула 1461., пошто је боловао неколико недеља. Причања о његовој насилној смрти, која су после ширена, немају никаква ослонца у изворима.

Његов наследник, бивши српски кратковремени деспот, Стеван Томашевић изменио је у неколико политику свог оца. Још истог лета дошао је у везу са Херцегом и измирио се с њим. То је био несумњиво врло важан преокрет, иако није донео већих последица. Док се измирио с њим краљ Стеван је наставио непријатељства у Хрватској, нарочито са баном Павлом Сперанчићем, кога је мрзео као и Турке. Против њега склопио је савез са Херцегом и крбавским кнезовима. Млечани су сами признавали да је Павле био напаст од човека и да је изазвао против себе све суседе, али су ипак посредовали за њ. Босанцима посебно нису дали да узму град Клис означавајући га као град њихове сфере.

Краљ Стеван се обратио и у Рим, настављајући тамо где му је отац стао. Његови посланици изнели су, како је краљ добио вести да се Турци идуће године спремају на њ и да је он већ тражио помоћи код суседа, Мађара, Млечана и Арбанаса. Природно је, да је тражи и у Риму, чији је ауторитет у хришћанском свету тако велик. Његов отац није био довољно енергичан с обзиром на турску опасност с поља и богумилску унутра, али он у односу према Риму жели ићи до краја. То уверавање Стеван је давао износећи у исти мах жељу, да му папа пошаље краљевску круну. С том круном, уверавао је он, добиће више ауторитета и према својим поданицима и према Турцима, који ће иза њега видети значајан хришћански фронт. Папин утицај помоћи ће му и код Мађара и код Млечана. Турци у његовој земљи раде с планом. Подижу нове градове, а у исто време буне сељаке обећавајући им ослобођење од поседника. С том агитацијом постижу и успехе. Босна је сад, после Србије, прва на удару Ако њу сломе они се неће ту зауставити. После Босне долазе на ред Угарска и Далмација, Крањска, па чак и Италија и сам Рим.

Папа Пије желео је истински да појача краљев положај. С тога се и решио да му испуни жељу и пошаље краљевску круну. Краљ Матија био је стављен пред готову чињеницу, коју му је папа, истина, јавио, али коју овај није више могао изменити. У новембру 1461. краљ Стеван се свечано крунисао у Јајцу, у присуству свих великаша земље и херцеговића Влатка као очеви заменика. Наљућен правећи се да нема поверења у Стевана, краљ Матија је тражио, да му овај уступи своје градове на турској граници. Стеван је ушао у преговоре, али не са намером да их изврши него да би добио времена. Надао се и помоћу курије. Тамо су већ раније били пристали да даду круну босанском краљу и још 1446. год. она је била израђена од злата и упућена у Сплит. Сад, кад је папа, најзад, испунио њихову жељу Босанци су веровали, да ће он знати наћи пута и начина да разбије неповерење Мађара. Мађари су, доиста, дошли у тежак положај. Због папе нису могли ништа предузети што би могло показати њихову злу вољу, али нису могли ни поднети без поговора, да се Босанци на неки начин ослобађају будимског туторства и привијају се уз Рим. Тако се догодило да крунисање није донело Стевану очекивану корист. Мађари су остали кивни на њ и нису му добро мислили, а код Турака то је крунисање створило уверење, да Босна прилази њиховим непријатељима и да је с тога час пре треба онеспособити.

Доследан у својој политици измирења папа је настојао да се уреде односи између Босне и Мађарске. Краљ Матија је наглашавао, да курија није могла доносити никаквих одлука у погледу Босне без претходног споразума са Мађарима, пошто је она њихова вазална земља. С тога је цена споразума морала бити само та, да се Босна и даље сматра као подручје угарске круне, а босански краљ као мађарски вазал. Тако је крајем маја 1462. дошло до измирења, које, ипак, није било сасвим искрено. Стеван је чак пристао, да и новчано помогне краљу Матији, да би могао откупити од немачког цара круну Св. Стевана. Отказао је и плаћање данка Турцима, да би само разбио све сумње о себи. У преговорима на будимском двору учествовао је и претставник херцега Степана.

У ово време, гоњен сплеткама и грабљивошћу, херцегов син Владислав, који је у борбама с оцем 1461. год. имао мало среће, отишао је султану и вероватно оптужио оца ради сарадње са Мађарима и западним силама. Са турском војском кренуо је блудни син на оца коме Турци нису више веровали. Владислав је тражио пола Херцеговине, а Турци 100.000 дуката или три града: Чачвину и код Требиња Мићевац и Клобук, и прекид свих веза са куријом и Млецима. У борби код Плеваља Херцегова војска претрпела је у лето 1462. осетан пораз. Уплашени за себе, а огорчени на Владислава, Дубровчани су потајно помагали Херцега. Касније су и они и Млечани живо настојали да дође до измирења. Херцег је уступио сину четвртину земље и тим га је некако смирио, али турску напаст није више могао отклонити. Као посредници они су се учврстили у источној Херцеговини и сад су само чекали прилику да дођу напред.

Крајем јануара 1463. стигли су у Дубровник посланици краља Стевана и Херцегови са предлогом, да заједно с претставницима Републике пођу краљу Матији и да му саопште узнемиравајуће вести о турским припремама и намерама. Босански посланици отишли су и Скендер-бегу. Опрезни Дубровчани нису хтели да учествују у том посланству извињавајући се на све начине. Краљ Стеван је током фебруара обавестио о турској опасности и Млетке и папу, молећи помоћ.

Већ у марту почели су упади турских чета у Херцеговину и извиднички залети по Босни. Босанци и Херцеговци спремали су се на све стране. Први пут у историји тих области није било ниједне значајније личности, која би јавно водила своју политику и тражила изузетног додира с непријатељем, иако се сви нису слагали с краљем. Није се издвајао чак ни толико непоуздани Владислав Херцеговић. Али сва снага Босне и Херцеговине није била дорасла Турцима. Она се с њима не би ни усудила сама ухватити у коштац. И краљ и великаши рачунали су само са помоћу са стране. Али од те помоћи не би никаква озбиљнијег гласа ни од папе, ни од Млетака, ни од Мађара. Стизале су само утехе, храбрења и обећања. Видећи то краљ Стеван се уплаши и реши да понуди Турцима споразум. Он, колико се чини, није уопште био неки борбен човек, а пред оваквом опасношћу имало се и разлога бити крајње опрезан. По причању Константина Јаничара босански посланици дошли су на Порту у пролеће и молили су примирје на петнаест година. Султан им није дао никакав одговор и отишао је у Једрене, а његове паше намерно су преварили Босанце. Пристали су тобоже на примирје, да се ови не би даље спремали, а одмах су за њима, иза четири дана, упутили војску. Константин казује, да је он сам случајно чуо тај договор паша и да је о том обавестио босанске посланике, али да му ови нису хтели веровати. Противници краљеве политике, који су хтели да Босна извуче неку корист из искуства које је имала Србија са својом политиком против Турака, нападали су га сад јавно због незгоде у коју је уплео земљу. У Босни је била стално јака антикатоличка опозиција. Сад је она добила маха, кад је видела како је краљ, под утицајем Рима, довео земљу пред ратну опасност, а како од обећаване помоћи нема ништа. Говорило се после, и то није невероватно, да их је било и који су обавештавали Турке о краљевим преговорима и који су позивали султана да посредује. Између Мађара и Рима с једне и Турака с друге стране један део Босанаца определио се за ове друге. То нису били, колико сад знамо, војводе и кнезови, него по свој прилици нижа лица.

Султан је доиста био чврсто решен, да, као у Византији и Србији, рашчисти положај и у Босни. Он је лично повео војску и кренуо преко Скопља и Косова. Али-бегу, турском заповеднику у Србији, би наређено да на Сави и Дунаву изводи разне војничке операције,

како би Мађари поверовали да се спрема упад на њихово подручје. Краљ Матија је био обавештен да се султан спрема и сам је, на самом почетку 1463. год. поручивао краљу Стевану и Херцегу да се, ради бољих изгледа у борби, држе заједно. Млечани су му још у току јануара и марта препоручивали да он сам предухитри Турке. Али Матија нити је могао нити је смео то учинити. Његови посланици у Млецима говорили су још у мају 1463., да нису сигурни да у том потхвату не би прошли рђаво и тражили су од Републике помоћ не у флоти, него баш у копненој војсци. Кад се видело да се султан креће Матија је послао на југ свог рођака Јована Понграца с нешто војске, да би заштитио јужне угарске границе. Турци из Србије беху за то време продрли све до Темишвара. Ту их је Понграц сузбио. Али су Турци могли бити задовољни, јер су унели забуну међу Мађаре и лишили Босну сваке помоћи са те стране. Али-бег је и после тога, задржавајући Мађаре, вршио демонстративне испаде по Срему и Бачкој.

Султан је међутим из Сјенице ударио на Дрину. Упао је најпре у области херцега Степана и браће Павловића, војводе Петра и брата му Николе. Не знамо ништа поузданије о том, да ли су му они дали ту каква отпора и да ли су настрадали приликом тог прелаза или касније, на султанову повратку, како бележе неки не баш много сигурни хроничари. Сигурно је само то, да их је нестало у току ове године, у овом походу. Твртко Ковачевић-Диничић, господар средњег Подриња, предао се Турцима и био је погубљен. Удовица краља Томаша спасла се код свог брата херцеговића Владислава, који се био склонио у западну Херцеговину, исто као и отац му, херцег Степан с целом породицом. На херцеговачком подручју Турцима се активно није одупро нико с већом снагом, него су се неке војводе и кнезови затворили у своје тврде градове и бранили се отуда. Турци су продрли и у Херцеговину, све до иза Љубушког, и преотели су више градова. Целу земљу, и Босну и Херцеговину, обузела је страховита паника. Глас о султановој сили ишао је као планински пожар испред ње и избезумљивао и мало и велико.

Главна султанова војска ишла је право у срце Босне. Пала је најпре пред тврди Бобовац. Тамо је већ 20. маја стигао и сам султан. Добро утврђен, на тешко приступачном месту, град се сматрао као један од најсигурнијих. Ту се чувала краљевска круна и главни део државне благајне. Султан је сам, зачуђен његовим положајем, спремао ту нарочите топове, да би га што сигурније савладао. Али му је даљи посао уштедео заповедник града Радак, који је, заплашен и намамљен обећањима, предао град. Султан је, међутим, вероломног издајицу дао погубити презревши и њега и његово дело. Из Бобовца журили су Турци одмах даље. Претходницу од 20.000 људи водио је Махмуд-паша Анђеловић, добар познавалац прилика не само у Србији него и у Босни. Сам султан упутио се на босанску престоницу, на лепо и тврдо Хрвојево Јајце. На путу Турцима важно и утврђено Високо предало се само.

Краљ Степан није га смео сачекати, него је хитао према западу. Константин Јаничар, сам учесник у овом походу, прича, да је "радио и дању и ноћу о том, да би могао хитно скупити некакву војску. "На том путу краљ се задржао у тврдом граду Кључу. Чудновато је да није ишао према Сави, Мађарима, или у Далмацију, Млечанима, него је отишао баш у Крајину, на крајњу границу своје државе према Хрватима, од којих, у тај мах, није могло бити никакве самосталне помоћи. Махмут-паша, који је гонио краља, дознао је од једног издајице да се Стеван налази у Кључу и одмах је понудио преговоре краљу. Обећавао је, да ће му поштедети живот под условом да му се преда сам и да преда и своје градове. Махмуд је тако поступао раније и са грчким деспотом Димитријем. Желео је, да краљевом предајом скрати цео процес и постигне очигледан успех. Има причања да је краљ покушао и да се бори под Кључем, али оно није много поуздано. Сигурно је само да се предао. За краљева стрица Радивоја казује се, да је био заробљен у граду Звечају.

Краљ Стеван је поверовао, да ће Турци и овог пута имати обзира према њему онако, како је било и приликом пада Смедерева. Хтео је да се спасава сазнавши за општу панику, а видећи да има и издајства и пасивности. Од мађарске помоћи није било никаква гласа. Краљ Матија га је можда и намерно оставио, да се сам понесе с Турцима. У самој земљи није било примера пожртвовања, који би га опомињали да не попусти, нити је било правог страдања за неку већу идеју. Рационално је господарио над сентименталним и идеалним. У осталом, с

ким је могао наставити борбу? И какви би могли бити изгледи те борбе? Видећи да је све изгубљено, краљ је повио главу и пристао на турске услове. Махмуд га је, као заробљеника, повео султану под Јајце. Турски хроничар XV века, Дурсун бег, који даје доста појединости о босанској катастрофи, у којима се легенда испреплиће са истином, прича, да је краљ Стеван био "огроман", "стаса као Хезбег", и да је много пио.

Султан је узео Јајце, пошто га је опседао неколико дана, без великих жртава. Као и други градови предало се и оно, кад се видело да је отпор узалудан. Под Јајцем он је судио и несрећном босанском краљу. Мехмед II био је љут на њега због целе његове несталне политике. Налазио је, да се краљ показао не само непоуздан, него и незахвалан на указаној милости. И с тога сад није хтео да му поштеди живот, нити је признао Махмутово обећање. Случај Стеванов има да послужи као свирепа опомена другима. Ашик-паша, турски хроничар, изрично каже, да је султан рекао: "Ако неке градове дамо овом краљу, извор за рат остаће!" И с тога је издао наредбу да отсеку главу и њему, као и краљеву стрицу Радивоју, који је с њим заједно, од Смедерева, водио политику нелојалну према султану. Предање каже, да је верски поглавица и пратилац султанов дао Мехмеду и савет и образложење за такав поступак упозоривши га, да не треба дозволити да га два пута уједе иста змија. С краљем заједно Турци су заробили и двоје Томашеве деце од друге жене, Сигисмунда и Катарину, и њих је султан одвео са собом.

Читав овај поход и све са њим у вези било је свршено за једва шест недеља. Већ крајем јуна султан се кретао натраг и 7. јула налазио се поново у Сјеници. У Босни је, у свима главнијим градовима, оставио своје мале посаде. Босанска краљевина била је уништена и обезглављена, преживевши Србију само за четири године.

Босна је пропала не баш "шапатом", како се после фигуративно говорило, али без и једне борбе достојне помена и запамћене у народној традицији. Она нема ни своје Марице, а камо ли величанственог Косова. Ниједна држава на Балкану није пала са мање отпора и брже! И у Бугарској, која је исто тако подлегла без достојнијег самопрегора, било је ипак нешто више трагике у отпору, иако је њен положај према блиским турским средиштима био тежи од босанског. Какав се отпор могао пружити у непроходним босанским прашумама и тврдим орловским градовима. Очигледна је ствар, да је земља, због унутрашње трулости, била склона паду и да у њој самој народ није био васпитан за жртве за неке велике идеале. Скендер-бег је у својој малој врлетној Албанији задивљавао свет својим прегалаштвом; чак се мали и увек рачунски Дубровник спремао на борбу до истраге. Завађена верски; лишена осећања праве државне независности због сталног мађарског притиска и угрожавања; са незадовољним сељаштвом; затрована грађанским ратовањем, коме је циљ био само лични грабеж и отимање за власт; са пољуљаним породичним и сваким другим моралом, Босна је морала тако завршити. Она, као држава, није имала никакве веће идеје водиље, а одавно је напустила своју хисториску мисију, која јој је случајно пала у део.

С Босном је 1463. год. нестало једне државе, која је не само настала него и читав свој век провела само као географска јединица. Њена прошлост заборавила се скоро потпуно у властитом народу и на сопственом подручју. У нашој тако богатој епској народној поезији њени јунаци и толики догађаји потонули су у заборав, или певач можда није ни осетио правог надахнућа да се на њима задржи.

Стварање нове српске деспотовине

Вести о паду Босне и погибији краља Стевана изазвали су изненађење и бол у целој средњој Европи. Турске чете залетале су се и пре тога до мора и на северозапад до Љубљане и изнад ње, а кроз јужну Угарску све до Темишвара. Сад је, после заузећа Босне, опасност од њих постала непосреднија. Они су дошли не само на линију Дунава, него и на линију Саве, Сане и чак Уне. Нарочито је пукло пред очима сваком Мађару шта су изгубили падом Србије и падом Босне. Сад је њихова граница постала широм отворена. С тога је сасвим разумљиво што је папа, и иначе потресен катастрофом земље коју је сам гурао у катастрофу, са сузама у очима говорио у кардиналском колегију; "Босна је пала, краља њеног убише, дршћу Мађари и дршћу сви суседи."

Док су Турци освајали Босну краљ Матија се налазио у Бати и Бачу, а од 6. јуна до средине јула у Футогу. Он лично није ништа предузео да олакша положај Босне и спасе њеног краља. Није се чак кренуо ни онда кад је добио сигурне вести да се Турци повлаче. Зашто? На то питање могу бити два одговора. Један је, да није био довољно спреман и да се бојао упустити у борбу са самим султаном. А други је, да се није можда ни хтео залагати за босанског краља, према коме се од почетка односио хладно, и да је хтео покушати интервенцију у Босни чисто за мађарски рачун. По свој прилици у његовој политици одлучивала су у комбинованој мери, оба ова момента.

Босански слом запрепастио је и Млечане. Они су писали папи 10. јуна 1463., да је тај пораз "од таквог значаја и такве тежине за спас хришћанског имена, да се то једва даде толико проценити колико заслужује." Четири дана потом они су јављали у Рим, да је султан опустошио Босну и добио њене градове силом или предајом. Земља је потпуно растројена. Турске чете провалиле су у Крбаву и упале све до Сиња. Том приликом заробиле су и хрватског бана Павла Сперанчића. Млечани су сад тражили од папе, да на очиглед опасности покуша већ једном остварити оно што је намеравао. Они су нарочито полагали на то, да хришћанска акција почне чим пре, док још има времена за спасавање. Сами су били вољниући у такву сарадњу, а предузимали су све да би одбранили Далмацију. Обећавали су и искрену помоћ уплашеном Дубровнику. Млечани су живо радили, да у велику хришћанску лигу уђу не само народи средње Европе, него, са папиним посредовањем, и Талијани и Французи и још ко други. Са Мађарима су сами пожуривали савез из очигледне потребе да и једни и други заштите своје подручје, које је било прво на ударцу. И склопили су га 12. септембра 1463. У исто време они су живо радили на том, да у тај савез увуку и преостале балканске државе Херцеговину, Зету и Албанију.

Херцег Степан је одмах по одласку Турака пошао у источну Херцеговину, да прибере људе и поврати предате или отете градове. Средином јула добио је поново град Кључ код Гацка, а у западној херцеговини Љубушки. Али брзо потом избила је поново распра у Херцеговој породици. Његов син Владислав устао је поново на оца тражећи трећину земље за себе, пошто је Херцег имао три сина. Млетачка Република, желећи да се пред тако очигледном опасношћу страсти смире и да се већ и иначе оштећена земља не упропашћује даље, решила је била да сама посредује између њих. На то их је потицала и прилично многобројна босанска емиграција, која се била спасла на млетачко подручје и од које су извесна угледнија лица била отишла и у саме Млетке. И Херцегу и свима другим требало је ставити у изглед преотимање Босне од Турака и тим повратак и личног угледа, и имања, и утицаја. Поручивало се, да не треба чекати док се Турци учврсте у Босни, него да треба живо радити, а успех не изгледа ни мало неостварљив.

У Зети Млечани су помагали свог човека Стевана Црнојевића и помогли су му, да преотме тврди Медун. Код Скендер-бега су деловали исто тако и он је био сасвим ушао у њихове идеје.

После склопљеног савеза између Мађара и Млечана кренута је одмах, почетком јесени 1463., комбинована офанзива против Турака. Млечани су с флотом почели акцију у Мореји, а Мађари су кренули на Босну. Мађарска војска прешла је Саву код Градишке почетком октобра. Одатле се, у две колоне, кретала према Јајцу. Једну је водио Имбро Запоља, а другу, која је ударила преко Кључа, сам краљ. Краљу Матији придружио се са хрватским четама и Мартин Франкопан. Око 10. октобра почели су први хришћански јуриши против Јајца, али је турска посада град јуначки бранила преко два пуна месеца, све до Божића, кад је била принуђена да се преда.

За то време почела је акција Владислава Херцеговића, која је уносила у земљу нову смутњу. Он је био понудио Млечанима, да они, а не Мађари, обнове босанско краљевство и премда су му они понуду примили с пуно резерве и оставили је без правог одговора, он је, ипак, ушао с војском у Босну и почео да заузима извесна места, изјављујући да то чини у име Млетачке Републике. То је, природно, довело до објашњавања између Мађара и Млечана. Млечани су одбијали, да су одговорни за ту акцију, за коју нису дали пристанак. Владислава је само помогао сплитски кнез, који му је дао три заставе Св. Марка, али не да ради против Мађара, него да само поврати оно, што је сам био изгубио. Кад је увидео, да би то могло имати непријатних последица по њега Владислав је пришао Мађарима. Његова војска држала је линију од Прозора до Доњег Вакуфа и спречавала је Турцима прилазак Јајцу с те стране. То је било корисно и с моралне стране, јер је уједињавало све хришћане земље у борби против Турака. Други син Херцегов, Влатко, повратио је за то време на истоку Херцеговине један део подручја Павловића и Ковачевића са девет градова. Краљ Матија је с пуно пажње прихватио сарадњу са Херцегом и Владиславом. Овог другог је, за награду, учврстио у ред мађарских барона и уступио му жупе Ускопље, Раму и Лијевно са свима границама које је преотео од Турака. Владислав се опет обавезао Мађарима на верну службу и савезништво и уступио им је буковачки град са неретванском облашћу.

Пошто је заузео Јајце крајем 1463. год. Краљ Матија је прекинуо даље ратовање те зиме. То годишње доба доиста није било погодно ни за какве акције у босанским планинама. За "губернатора" Босне би именован Имбро Запоља, далеки потомак старог босанског бана Борића. У исто време краљ му је дао и част бана Хрватске, Далмације и Славоније, да би што тешње везао освојени део Босне са суседним областима, како би се што боље могла организовати заједничка одбрана.

Идуће године Краљ Матија није могао да настави почето дело ослобађања, иако су га Млечани стално пожуривали и нудили му своје услуге и политичке и финансиске. Изгледа да су му сметале и политичке прилике у земљи и оскудица средстава. Млечани су, скоро с очајањем гледали како узалуд пролази време. Већ 1. јуна 1464. они су јављали у Рим, да Турци спремају нову војску и да ће је упутити на Мађаре. Млечани нису крили своју бојазан, да Мађари, остављени сами, неће моћи издржати турски налет. Средином јуна стигле су у Босну прве турске извидничке чете, свега око 3.000 коњаника, које су пустошиле све ослобођене крајеве, ширећи страх и ужас. Допрле су у свом залету све до Сплита.

Видећи турске припреме и несумњиву опасност за хришћанство решио се, најзад, сам папа да лично крене неку врсту крсташког похода. Веровао је, да ће његов пример потстаћи и друге да се одлуче на енергичније мере. Прешао је с тога из Рима у Јакин, да се стави на чело савезничке флоте. У Јакин се за њим спремао и млетачки дужд. Али усред тих припрема већ остарели и узбуђењима изморени папа Пијо II, велики непријатељ Турака и главни проповедник хришћанске солидарности, умире 15. августа 1464. С његовом смрћу падоше у воду и сви велики офанзивни планови. Млечани и Мађари остадоше сами, да се носе са Мухамедовом Турском.

За то време турска војска је 12. јула поново приспела под Јајце. Том граду, као бившој босанској престоници, која се налазила скоро усред земље, давали су нарочит значај и Турци и Мађари, већи можда него је место само по себи и заслуживало. Турска претходница, коју је водио Махмуд паша, бројала је око 20.000 војника. Али овог пута узалудни су били сви турски напори да заузму град. Мађарска посада у њему борила се храбро и пожртвовано и сасвим друкчије него босанска војска прошле године. И кад је

опсадној војсци дошао у помоћ сам султан, бодрећи је на све нове јурише, ситуација се није много променила.

Док се султан бавио под Јајцем стигоше му вести, да се мађарска војска спрема на нападај и да су одељења Имбра Запоље прешла Саву и да оперишу око Бање Луке. На глас о том султан је 22. августа наредио општи јуриш на Јајце, а кад тај није успео султан је наредио опште и брзо повлачење. Значи, да је заморена војска претрпела осетне губитке и да се султан није усуђивао примити с њом борбу са Мађарима. Вест о турском повлачењу добио је краљ Матија у Горјанима, на Дунаву, и одмах је наредио да и остала војска пређе Саву и пође за Турцима. Он сам пошао је за њом тек почетком октобра, и то уз Дрину, према граду Зворнику, преносећи ратиште и у источни део Босне. Успех Мађара под Јајцем дигао је њихов углед и сад су се извесни босански великаши сами враћали под њихову власт.

Турски намесник у Босни Мухамед Минетовић није имао довољно војске на расположењу, али је ипак одлучио да брани турске положаје колико год може. Сву је пажњу обратио на то, да очува градове на Дрини, како Мађари не би пресекли везе Босне са осталим деловима нове турске империје. С тога је снабдео Зворник храном и муницијом и додао му једно одељење мале али одабране војске. Мађари беху, под Запољиним вођством, у једном смелом залету допрли све до Сребренице и опљачкали је, али Зворника нису могли освојити. Кад је Запоља сам био рањен под тим градом и кад је и њему и другима постало јасно, да га не могу заузети, они су средином новембра журно кренули натраг, гоњени од охрабрених Турака, који су им нанели доста губитака. Тим је завршена ова експедиција и сваки даљи мађарски покушај, да великом и систематском офанзивом протерају Турке из Босне. Од тада, за дужи низ година, источну половину и средишњи део Босне држе Турци, а западни и северни Мађари. У тим деловима са средиштима у Јајцу и граду Сребренику, Мађари су основали две бановине са потпуно војничком организацијом, да им послуже као нека врста мртве страже.

За то време у Херцеговини се настављала стара породична свађа. Оба суседа, и Млечани и Дубровчани, употребљавали су све начине да измире оца и сина, међу којима је однос био не само пун неповерења, него и дубоке мржње. Њихову распру искористили су Турци који упадоше у Херцеговину, али не више да тобоже посредују за једну или другу страну, него да је освајају за себе. Уплашено становништво склањало се куд је знало не показујући много воље да се залаже за толико очигледно себичне интересе својих господара. Сам Владислав Херцеговић морао је да бежи из земље и склањао се на дубровачка острва Шипан и Колочеп, јер му Дубровчани нису дозвољавали да се задржава у самом њиховом граду. Год. 1465. Турци су били заузели Благај и допрли до Требиња. Други херцегов син Влатко отишао је да тражи помоћи код краљ Матије. Кад су чули за могућност да Турци узму и Херцег Нови наредили су Млечани у Котор, да се тамо упути једна њихова ратна лађа, која би узела град у заштиту. То је довело до објашњавања између Матије и Млечана, који им је пребацивао што се мешају у његове послове "босанског краљевства". Међутим је сплитски кнез посео подручје око ушћа Неретве и Макарску Крајину, немајући времена да тражи претходно одобрење своје Републике. То показује како је процес распадања Херцеговине ишао брзо и скоро неодољиво. Млечанима поступак сплитског кнеза није био непријатан, а тумачили су га тако, да им се предао народ тих области сам од своје воље.

Краљ Матија налазио се од октобра 1465. код Градишке на Сави и пратио је догађаје у Херцеговини. За одбрану Лијевна и његове жупе упутио је Јана Витовца "кнеза загорског", далматинско-хрватског бана Степана Франкопана, и Јаноша Розгоњија. Витковцу и Розгоњију дао је Матија 3. новембра и пуномоћ, да могу у његово име преговарати са Херцегом, очевидно о односу Херцеговине према Угарској. Исто тако, да могу војнички помагати и угрожени Дубровник. Стари Херцег, видеши очевидни слом земље, гледао је да нађе помоћи гдегод може. Преговарао је и с Млечанима и са Мађарима, али није веровао ни једним, ни другима. Издајства и у рођеној породици, и у земљи, пропасти Византије, Босне и Србије, које је сам доживео беху га учиниле потпуно утученим, али и неповерљивим. Он је осећао како се гаврани грабе око његове лешине. Али шта је могао? Ваљало је гледати да се спасе што се може. Између Мађара и Млечана било је не само неслагања, него и праве

сваће око Херцеговине. Млечани нису могли пристати, да им се Мађари увуку у Боку Которску, а Мађари су због далматинског залеђа и западне Босне нерадо гледали Млечане у Неретванској Крајини.

У преговорима с Мађарима, вођеним тајно у Дубровнику, Херцег је пристао да они поседну Почитељ на Неретви. Томе су много допринели и Дубровчани, који су зазирали од Млечана у том крају. Они су пристали, да о свом трошку подигну и велики мост преко Неретве код тог места и почели су с радовима одмах од почетка 1466. год. Владислав Херцеговић држао се, међутим, сад с Млечанима и 4. фебруара именован је од њих, по својој жељи, за "генералног капетана" са годишњом платом од 500 дуката. Он је тражио од њих помоћ од 2.000 људи, или бар новац да би их могао сам набавити, јер, како је наглашавао, дошло је дотле, да "сад нико неће да служи него само за плаћу." И стари Херцег определио се пред крај живота за Млечане. Од толиких преговора с краљем Матијом није, на крају крајева било ништа; он је сам упутио краљу 12.000 дуката да добије помоћ у војсци, па је и то отишло узалуд. Млечанима је понудио оба своја града у Боки, Нови и Рисан, а ови су му 10. марта 1466. у замену за то, обећали дати острво Брач и једну кућу у Сплиту или у ком другом граду и слободно становање у Млецима. Херцег им је, сем тога, дао пристанак, да се могу, поред Мађара, учврстити и у Неретванској Крајини. Али, у исто време, Херцег је настављао преговоре и са Мађарима. Међутим, није дочекао да види даљи развој ствари. Сломљен дугим борбама и интензивним животом пуним сталних узбуђења он је умро у Новом 22. маја 1466., после дуже болести.

Турци од 1464. год. нису предузимали у Босни никаквих већих акција; ове борбе у Херцеговини извођене су са малим бројем снага и имале су за Турке чисто локалан карактер. Да би Босну придобио више за себе и сузбијао у њој мађарски утицај султан се решио, да земљи даде новог краља. За краља је поставио Матију Шабанчића, сина несуђеног краља Радивоја, брата Томашева. То је први такав потез у политици султана Мехмеда II, који није примењивао ни у Византији, ни у Бугарској, ни у Србији. То је учинио очевидно због изузетног положаја Босне, која се налазила на крајњој западној тачци његове државе, изложена агитацији и Мађара и Млечана, и у којој он, и поред личног залагања, није успео да у целини васпостави своју власт. Сем тога, он је у Босни, више него и у једној другој земљи, нашао доста утицајних људи, који су, из опозиције према Мађарима и њиховом сталном вршљању међу њима, били вољни да прихвате турску власт, нарочито ако би она показивала извесне добре воље према њима. Шабанчић је именован за краља крајем 1465. год.

У вези са овом политиком Турака у Босни морали су и Мађари мењати своју политику према Србима. Морали су то чинити и у свом сопственом интересу, да би Србе добили као пријатеље. Дотле и двор и извесни њихови магнати дозвољавали су себи понекад грубе испаде. Знамо поступке Силађијеве према деспоту Ђурђу и његовима, видели смо држање краља Матије према несрећном Стевану Томашевићу. Имања породице Бранковића у Угарској делио је краљ Матија као пустоловину. Али, кад је турска опасност постала очигледна за све, после пада Србије и Босне, краљ се труди да што више бољих Срба придобије за себе и да тако делује и на остале. Кад су синови војводе Јакше прешли из Јагодине у Угарску, краљ им је 1464. год. поклонио у чанадској жупанији нађлачко властелинство, а после су добили и друга имања и у жупанијама клушкој и арадској. Идуће године он је успео да задобије и сјајног јунака Вука Бранковића, сина слепог Гргура, кога је народна песма опевала са пуно симпатије и дала му необично име Змај Огњеног Вука. Он је био дотле у турској служби, следећи политику своје тетке, султаније Маре, па је као такав ушао и у састав турског посланства, које је са Мађарима имало у Београду да преговара о условима мира. Ти преговори, о којима се и тад и после дуго дискутовало и у Будиму и у Млецима, нису довели до резултата. Међутим је краљу Матији пошло за руком да Вука привуче на хришћанску страну. Узео га је као свог човека, поклонио му градове Сланкамен и Купиник код Саве, и именовао га за заповедника српских ратника. Вук се брзо рашчуо као редак јунак, па је то и његово породично име прикупило око њега добар број вредних и одлучних српских ратника. Њега и српске борце употребио је Матија у први мах не против Турака, него против чешког краља Јурја Подјебрада, с којим је водио дуг рат. Како се у том

рату Вук истакао у великој мери стекао је поверење краљево и овај га је потом обасипао знацима своје пажње.

Султану Мехмеду боло је очи пркосно држање албанског Скендер-бега, исто као и његово наслањање на напуљски двор и везе с Млецима и Мађарском. С тога је он лично повео 1466. год. војску на њ хотећи да га сатре. Скендер-бег, чија је сестра била удата за Стевана Црнојевића, добио је нешто помоћи из Зете и од Млечана, и одржао се са крајњим напором снаге и те и идуће године, али је, одмах из његове смрти (1468.), наступио слом и албанске државе.

Владислав Херцеговић, превртљив и без икаквог моралног упоришта, видећи незауставњиво напредовање Турака и сасвим јалову такозвану хришћанску политику, обратио се султану и ставио се у лето 1466. год под његову заштиту. Султан га је примио и као свог харачара препоручио пажњи Дубровника. Његов млађи брат Влатко, који се сматрао очевим наследником и узео титулу херцега, наставио је везе са Мађарима. Између браће није било никакве љубави. Сем у политици они су се разилазили и у другим питањима, а у последње време још и нарочито због поделе очеве оставштине. Та их је подела завадила потпуно и отерала чак и у нове таборе. Да би постигао у Дубровнику, у месту где је Херцег оставио своје благо, своја материјалне циљеве Владислав се обратио краљу Матији као дубровачком заштитнику, што је Влатка отерало у крило Млечића и напуљског двора. Слом Албаније изазвао је живљу политичку активност Млечића и погоршање њихових односа са Турцима, али је то у извесној мери деловало и на несрећне Херцеговиће. Они су обојица повили главе и прихватили се султанова скута. На султаново посредовање извршена је у Дубровнику и подела њихова наследства. Њихова сестра Мара удала се 1469. год. за Ивана Црнојевића, али од те везе није било никаквих значајнијих политичких последица. Пошто се разделио с браћом, сит борбе, и са тежњом да се уклони из непосредне турске близине, Владислав Херцеговић је напустио Херцеговину и отишао у Славонију. Тамо му је краљ Матија дао градове Велики и Мали Калник, који су штитили подручје реке Лоње. Те градове с њиховим имањима добио је Владислав пре пролећа 1470.; тада је, вероватно, и преселио.

За то време Босна је изненада добила још једног новог краља. Угледни мађарски великаш Никола Илочки, који се од 1438. год. јавља као мачвански бан и који је важио као један од најутицајнијих и најбогатијих магната краљевства, беше 1471. год. отворено приступио великој опозицији против краља Матије. Опозиција се та носила мишљу, да Матију просто свргне с престола, а да доведе једног пољског принца. Да разбије ту опасну дружину Матија је понудио амбициозном Николи босанску краљевску круну, за којом је овај одавно жудео. Мађарски сабор, сазван у септембру 1471., примио је ту понуду. С босанском "круном" Илочки је добио на управу и хрватску и славонску бановину и градове вранског приората. Дотле он се звао "вечни кнез" Теочака и мачвански бан. Али Илочки је стварно добио више титулу него власт. Као своју област имао је Теочак са зворничким крајем, док су у Јајцу и даље управљали банови, које је постављао краљ Матија. Задовољивши се том високом чашћу Илочки се, наравно, издвојио из опозиције и постао је један од стубова Матијиних, све до смрти (1477.).

Исте ове године обновио је Матија и српску деспотовину у Срему. Још од лета 1471. Турци су се, с великим бројем радника, утврђивали на Дунаву и против Београда. Тад су подигли и град Заслон, а доцнији Шабац. Мађарима је било јасно, да се против Турака, поред градова и утврда, мора стварати и жив бедем одане људске снаге, који ће им штитити границу. Погоднијег и бољег бедема од борбених Срба тешко да се могло добити, а без великих финансиских издатака. Њих су могли задовољити обновом њихове деспотовине, која би опет окупила око себе све народне снаге и која би им давала наде, да могу поново доћи до своје старе државе. За српског деспота би постављен Вук Бранковић, човек међу Србима тада највећег гласа и од прве куће. Њему је народ дао надимак Змај Огњеног Вука, можда по том што је био носилац и витез мађарског ордена Змаја, а можда и због изузетне личне храбрости. Има и врло вероватно тумачење, да је он то име могао добити и по једној војничкој справи XV века, коју су јунаци носили на глави у облику змаја, да би њом, сипајући ватру и дим, застрашивали непријатељске војнике и коње.

У Зети Стевана Црнојевића наследио је 1465. год. његов син Иван. Дошао је на управу Зете у часу кад је Херцег Степан, дуго времена непријатељ њихове куће, преживљавао своју пуну тегоба последњу годину, и кад се султан био окомио и на његова другог суседа Скендер-бега. Иван је, млад и неодмерен, своју владавину почео одмах нападом на млетачко подручје у зетском приморју око Бара и Котора. Њему су се придружили и Паштровићи и нека друга суседна племена. Млечани су против њега радили преко свог човека Леке Дукађина, а 22. априла 1465. оглашавали су га као свог "перфидног непријатеља" и уценили га са 10.000 либара. У лето Котор је био тако притешњен од Црногораца, да је тражио помоћи од Млетака. Међутим, било је јасно, да ће се Зета моћи тешко одржати између Турака и Млечана, ако се завади са обојима. Како су и Албанија и Херцеговина држале тада са хришћанима, односно са Млечанима, решио се и Иван да се измири с Републиком. У пролеће 1466. затражио је преко Херцега Степана споразум и до њега је, после дужих преговора, и дошло. На Ивана је свакако утицао упад Турака у Албанију, изведен почетком лета те године, и извесна солидарност са јуначким Скендер-бегом. Ипак потпун споразум између Ивана и Републике склопљен је тек у новембру 1466. Иван је, као и отац му Стеван, постао плаћени млетачки "капетан" у Зети. Уплашио се био, вероватно, да би могао, као и Скендер-бег, остати без земље, гоњен од Турака, а неприхваћен од Млечана. Скендер-бег је бар код ових налазио извесне подршке и макар не много обилате помоћи, а он би био потпуно осамљен. После Скендер-бегове смрти он се потпуно придружио Млечанима и постао је поуздан хришћански бранилац на тој угроженој страни. Из свог Жабљака он је будно пратио ствари и одржавао везе и са суседним албанским главарима. Као награду за такво своје држање добио је Иван 24. фебруара 1473. са својим законитим наследницима млетачко племство, "као најодабранији и најисправнији пријатељ".

Турци су за то време вршили у главном мање препаде на целом подручју од северне Далмације до Албаније. Ако би наишли на јачи отпор они би се повлачили, а где су могли да што освоје ту би се одмах учвршћивали и остајали. У свим тим случајним и ненадним акцијама било је с турске стране несумњивог система. Поштеђен није био нико, ни пријатељ ни непријатељ. Год. 1471. било је напануто дубровачко подручје у Жупи, иако је Република дотле уредно плаћала свој харач од 5.000 дуката. Од 1472. год. тај је данак удвостручен. Те године преотели су Турци од Мађара и град Почитељ на Неретви, а Дубровчани су сами, по захтеву султанову, порушили свој град Посредњицу. Из страха од заплета на тој страни Дубровчани су почели напуштати и своју стару трговачку колонију у Дријеву на Неретви и повлачити се на Пељешац и у Стон, и од тада је то старо насеље, раније од великог прометног и трговачког значаја, почело осетно да пада.

Између преостале браће Херцеговића, ни после Владислављева одласка, није било праве слоге. Млади Стеван, најмлађи Херцегов син, разишао се с братом Влатком ради поделе очева наследства. Год. 1473. или почетком 1474. год., са седамнаест година, он је љутит отишао на Порту и од 24. септембра 1474. јавља се као муслиман Ахмет. Сам султан се потом заинтересовао за његов део наслеђа и слао свог посебног човека у Дубровник да извиди ствар. Ахмет је међу Турцима стекао високе положаје и у Цариграду је вршио известан утицај, али га Турци, ипак, нису никад слали у Херцеговину, да би им и тамо био од користи. Његов брат Влатко оженио се, међутим, по други пут унуком краља Алфонза V, која је потекла из једне његове незаконите везе. Тим браком он је ухватио доста веза са неколико угледних талијанских породица, а нашао је заштите и на папској курији. Преко њих Влатко је поново покушао да заинтересује страни свет за судбину хришћанских народа на Балкану. Нарочито му је за то дала прилике огорчена борба око Скадра, који су бранили Млечићи, Срби Ивана Црнојевића и нека суседна албанска племена. Турци су се тад спремали да обнове Подгорицу и да у њој населе 5.000 турских кућа. Исто су тако хтели да обнове и Балеч између Скадра и Дриваста, очевидно с намером да би разбили везе између Зећана и Арбанаса. Млечани су, наравно, помагали Ивана Црнојевића да то спречи.

Кад су Мађари 1474. год. завршили с успехом своје борбе с Чесима и Пољацима обратили су поново пажњу на балканска питања. Млечани су још 1473. год. опомињали херцега Влатка, да се споразуме с босанским краљем и деспотом Вуком, па да раде против

Турака заједнички. Кад су Мађари 1475. год. отпочели нови рат с Турцима дало му се довољно прилике за то. Краљ Матија је с јесени те године дошао лично под Шабац и заузео га, после неколико недеља опсаде, 15. фебруара 1476. Наша народна епска поезија запамтила је све до XIX века тај догађај и доводила га тачно у везу са Змај Огњеним Вуком. Одатле је деспот Вук кренуо долином Дрине до Сребренице, да оскудном краљу прибави плен. Пут је изводио авантуристички, ноћу и кришом, да би изненадио и запрепастио противника. Од својих људи изабрао је њих 150, преобукао их у турска одела, и упутио их у град, у ком се тога дана држао вашар. Њихов препад унео је невероватан метеж међу Турке и потпуно их онеспособио за одбрану. Плен је био велик; уграбљено је пет товара сребра и 127.000 аспри, сем других ствари. Одатле је деспот провалио до Кучлата, па, пошто га је похарао, удари на повратку и на Зворник. Ту је био рањен у ногу, па с тога прекиде даљу борбу. Уз пут је све опленио, попалио и опустио. Обавештен да се у мађарској војсци налази лично краљ Матија султан му је био понудио мир за дужи низ година, тражећи за Турке само слободан пролаз кроз Хрватску и Далмацију против Млечана. Али Матија није пристао на те услове. У то време и турски краљ у Босни, Матија Шабанчић, био се понудио Мађарима, верујући да ова њихова офанзива има веће смерове. Мађари су га доиста прихватили и упутили су једну своју војску у Босну, која је спасла Матију од Турака, али која није иначе постигла никаквих других одлучних успеха.

Мађарима је било много стало до тога, да у овом рату поврате и Смедерево. Испред Смедерева Мађари су на Годоминском Пољу подигли три утврђења или "бастије", од којих се једна звала Витешка Трпеза. Одатле су опседали Смедерево и провањивали у Србију. У лето 1476., беше упао смедеревски санџак Али-бег са 5-6.000 људи у Банат. За њим се одмах натиснуо деспот Вук и сломио му је код Пожежене војску, иако је имао много мање људи са собом. Самог брата Али-бегова Скендера натерао је у Дунав. Уз Вука се истакао и чувени јунак Дмитар Јакшић и Петар Доци, у песмама популарисани Дојчин Петар "варадински бан". Мађарска и српска војска затворила је потом Турке у смедеревском граду. Кад је Мухамед II добио вести о том, он се, пошто је сјајно победио молдавског војводу Стевана Великог, обрнуо одмах према Србији. По љутој зими 1476. стигла је његова војска на Дунав и Мађаре са Србима делом потиснула, а делом побила.

У Мађарској се тада налазило неколико угледних српских војвода и великаша, који су краљу Матији са својим људима направили лепих услуга и који их је зато обасипао признањем и наградама. Чувена су била два брата Јакшића, Стеван и Дмитар. Дмитар Јакшић је знатно допринео да се горња Угарска очисти од Пољака, а иначе се прославио у више борби с Турцима. Уз њих јавља се у Угарској од прилике од 1470. год. и чувени стари војвода деспота Ђурђа Милош Белмужевић, који је добио град Шашвар и коме је краљ Матија 1483. год. поклонио Мајшу и Познад у темишварском крају.

Кад се краљ Матија 1477. год. упустио у дуги рат с царем Фридрихом III напустио је даљу акцију у Србији, а своје српске помагаче упутио је на северозапад и запад. Српска снага трошила се немилосрдно за туђ рачун. Данас је јасно, да је цела политика краља Матије значила стварно расипање и мађарске снаге и да је била, поред свих тобожњих великих линија, кратковида. Краљ је водио Угре на Чехе, Пољаке и Немце, док су Турци подривали његове положаје на југу и стезали све јачи ланац против њега. Тако је обнова српске деспотовине донела Србима врло мало стварне користи; она је постала једна врста војне границе, у којој је Србима постепено давана улога добровољних најамника. Мађарима самим српска деспотовина је могла бити драгоцена, да су пустили Србе да се ту учврсте и развију, јер јаки Срби били су у исто време и извесна гарантија за Мађаре. Овако растрзани, гинући по аустриским лединама, Срби су, истина, односили победе за Матију, али су се топили и губили, а од свих тих победа, на крају крајева, испао је и за њих и за Мађаре негативан обрачун. Мало више од четврт века иза Матијине смрти цела Мађарска постала је турски плен, и Срби са њом заједно.

Пад Херцеговине

Несметан ни од кога, незаморен годинама и толиким подвизима, султан Мухамед II беше решио, да 1478. год. сврши коначно са Албанијом и да узме упорно брањени Скадар, који је био средиште млетачке власти и утицаја у том крају и у суседној Зети. Год. 1478. пала је Скендер-бегова Кроја и сам султан примио је градске кључеве. Годину дана потом клонуо је и Скадар, пред којим је султан, као пример застрашивања, дао посећи 300 грађана из освојеног Дриваста. Иван Црнојевић је поштено помагао Млечанима, али им није могао помоћи. Шта више, навукао је на се гнев неумољивог Мухамеда. Иза Албаније дошла је одмах на ред и Зета. Турци су без велике муке заузели његов Жабљак, а после и његову земљу. Да не пане у ропство Иван је, као и много његових албанских суседа, пребегао у Италију, да, жељан отаџбине, једе емигрантски хлеб.

У тај мах изгледало је, да је дошао судњи час и Дубровнику и Херцеговини. Султан беше издао и заповест, да се дубровачка област подвргне његовим суседним санџак-беговима. Херцеговачки намесник и провали потом у Конавље и оплени га. Уплашени Дубровчани послаше посебне људе на Порту, који измолише поштеду признавајући султана и повисивши му данак. Султан им је на то 30. новембра 1480. признао "државу коју држите и владање и људе". Херцеговима је овог пута, у колико је још постојала на приморју, остављена на миру.

Док се краљ Матија носио с царем Фридрихом Турци су, званично, били неутрални, али су суседне паше искоришћавале сваку прилику да уграбе штогод у својој близини или да и иначе постигну штогод за себе и своје. Да би што више нашкодио цару Фридриху Матија је чак пристајао, да Турци преко Хрватске нападају цареве земље, да би му парализсале снаге и изазивале пометњу међу поданицима. Да такви турски походи нису могли проћи с миром и за Матијине земље разуме се само по себи. Такав је један од тежих случајева био и 1480. год., кад је босански паша Дауд, по повратку из Штајерске, опустошио и суседне угарске области. Кад су преговори о накнади штете остали јалови нареди Матија брзу казнену експедицију против Босне. Почетком новембра прешла је његова војска Саву и стигла без тешкоћа до близу Јајца. Пре тога је један одред коњице од 3-4.000 људи, под вођством деспота Вука, јајачког бана Петра Доција и хрватско-славонског бана Ладислава Егерварија, у брзим маршевима јурнуо према Сарајеву. Упао је у изненађени град несметано и харао га три дана. Турци су били збуњени целом том акцијом и повукли су се у врхбосанске планине. Пошто су се прибрали од првог страха организовали су отпор и стали су нападати Матијину војску кад се с пленом враћала према Јајцу. Доста оштре борбе водиле су се око Лашве. Краљ Матија је сам о њима јављао папи претстављајући их као велику хришћанску победу. О тој авантури, која није ништа променила у стању земље, сачувала се и једна занимљива песма, прва уметничка песма једног муслимана на српском језику, која се приписује у Босни још увек веома популарном Ајваз-деди. У Италији на такве се радосне вести у овај мах чекало с нарочитом чежњом, јер је тамо, после турског искрцавања у Отранту, у августу, био завладао велик страх. Сав је свет са зебњом чекао каква даља судбина чека јужну Италију и можда сам Рим.

Хришћански страх смирила је ненадна вест о смрти силног и опасног Мехмеда II, који је завршио живот од колере, 3. маја 1481., управо у време кад је спремао напад на Родос и његове јоханитске витезове. Одмах иза његове смрти почела је дуга борба између два му сина, Бајазита и Џема, која је у прво време спречила Турке да предузимљу нове подвиге. Једно време се међу хришћанима чак веровало, да би та борба могла изазвати крупне пореме ћаје у тобоже још неконсолидованом Турском Царству. Међутим, све су те наде остале празне. Турска војничка снага чврсто је држала власт и осигурала престо Бајазиту. Против ње нису смели ништа да покушају заплашени и скрхани хришћански поданици, а растројени суседи више су рачунали с турским међусобицама, него са сопственом снагом.

Колико Турци нису били озбиљно поколебани тим сукобом између браће види се најбоље по том, што су несметано настављали своје акције на Балкану. Хтели су, да коначно реше и питање Херцеговине. Херцег Влатко је можда поверовао, да су мађарски упад у срце Босне и међусобне борбе међу Турцима, и њихово повлачење из Отронта, били знак да турска звезда тамни. Он је у пролеће, 1481., упао у Босну, у исто време кад је и Никола Дукађин почео акцију у Албанији, очевидно с потицајем напуљског владара краља Фердинанда, који је хтео да одбије турски интерес од јужне Италије. Али за свој покрет Влатко није нашао никаква одзива. Није га помогао нико, ни у земљи ни са стране. Даут-паша босански намесник, оборио се на њ свом снагом и разбио га потпуно. Влатко се једва, с нешто војске, спасао у Нови. Тамо му је тек стигла у помоћ једна чета мађарских војника, које му беше упутио краљ Матија.

На тужбу херцеговачког намесника Ајаз-паше, да Дубровчани снабдевају храном и другим потребама Влатка и Мађаре у Новом, запретио је нови султан Бајазит II Републици врло озбиљно. То је допринело да се она тргне и да град, опкољен од Турака, морадне попустити можда и пре него што је мислио. Крајем јануара 1482. његова је судбина била решена. Изасланик Ајаз-пашин, војвода Ферхат, тражио је од Републике три барке, да би се у њима превезли они Мађари који су предали град. Херцег Влатко склонио се раније. Град се предао по споразуму, пошто су Турци пристали да мађарска посада слободно изиђе и пошто су се они сами побринули за превоз. Ти Мађари дошли су 31. јануара у Дубровник, а одатле су отпремљени даље.

Од целе Херцеговине остала су само још два-три мала утврђења на ушћу Неретве, које су држали Мађари. Међу њима је било понајважније данас скоро сасвим заборављени Кош. Сва остала Херцеговина дошла је у турске руке. Њено административно средиште било је најпре у Хочи (Фочи), која је пала под Турке вероватно 1471/2. год., а онда се постепено померало према западу, односно са Дрине на Неретву.

Народно предање очувало је много помена о Херцегу Степану, далеко више него о његовим немирним синовима. Његова крупна личност, сасвим природно, обузела је скоро цео народни интерес. У тим поменима он не изгледа увек лепо; много недела, и материалних и моралних, везано је за његово име; у извесним његовим поступцима наслућује се и види извор целе доцније несреће. Али је он, нема сумње, једна од најкрупнијих личности наше хисторије из друге половине XV века, неморалан не само по личним склоностима, него као производ времена и средине у којој се развио. Он је типичан претставник времена, кад је лично и себично владало над општим, у једној земљи где је идеалног и идеалисаног у породичном и државном животу бивало све мање, и где примери личног пожртвовања за нешто Велико и Светло нису могли да засијају и крену људе на епске подвиге. И с тога је Херцеговина пала више као тежак и кужан болесник, него као јунак чија погибија значи у исто време и нови живот.

Пад Црне Горе

Док је Иван Црнојевић лутао по Италији тражећи помоћи Млечани су преговарали с Турцима о границама његове државе гледајући да спасу бар Грбаљ и Паштровиће које је султан хтео да присвоји. Иванови људи, међу њима и један његов рођак, покушали су да изведу неку побуну у Црној Гори, али је турска снага била и сувише јака, да би они могли постићи каква успеха. Гласови које је Иван добијао из отаџбине и суседства нису били много утешни; напротив, доживео је да види чак како се султанова војска искрцава и у Италији. Скрушен, он се у Лорету, пред чувеном Богородичном сликом, заветовао да ће подићи храм у својој држави Мајци Божијој, ако се бар она смилује на њ и помогне му да се врати у отаџбину.

На глас о смрти султана Мехмеда и о нередима у Турској пожурили су у своје земље и Скендер-бегов син, Лека Дукађин и Иван Црнојевић. Прошли су кроз Дубровник средином јуна. То је онај час, кад су многи поверовали да ће се моћи нанети осетни ударци турској сили, која се трошила у грађанском рату. Иван Црнојевић био је боље среће него Влатко Херцеговић. Турци нису против њега употребили никакве веће снаге и он се, после нешто борбе, могао учврстити у земљи. Али не више у зетској равници нити у Жабљаку, него у врлетном и тешко приступачном Кршу под Ловћеном, одакле му је била старина и где је, у непосредној близини, имао млетачку границу. Само, да би могао несметано оправдати земљу и обезбедити се за нешто дужи период, Иван је признао турску врховну власт. Отуд му вероватно и народни назив Иван-бег. На Цетињу он је искупио свој учињени завет и подигао је манастир Богородичин, који ће, као ниједан други у нашој прошлости, имати током више векова изузетан и културни и политички значај. Манастир је био готов током 1484. год., а посвећен је рођењу Богородичином. Иван му је 4. јануара 1485. доделио посебном ктиторском повељом извесне поседе од ловћенске планине до Обода и одредио је, да ту у будуће буде седиште зетске митрополије.

Али је за то време покварио Иван своје односе са Млечанима. Он је био љут на њих не само с тога, што га, по његову нахођењу, нису довољно помагали, него и с тога, што су били присвојили неке области на које је он полагао право (Паштровиће, Чимпицу и Грбаљ). После извесне борбе споразум је постигнут на основи, да му Млечићи у име најма за те земље плаћају 600 дуката годишње. Али је сукоба бивало и после тога, понајвише због солила на Приморју, важних за Иванову сточарску земљу, и због личних зађевица и крвних освета. Млечани су се 1489. год. тужили на Порти против Ивана као турског подложника, али нису постигли много, јер султан није правио никаква притиска. Односи су се поправили тек у лето 1490., кад је Иван затражио дозволу да његови људи дођу у Млетке као сватови, који би повели Јелисавету Ерицо, њихову племићку, за његова најстаријег сина Ђурђа. Тај брак имао се извршити тек пошто је Иван добио за њ претходно одобрење од Порте. Република је пристала на ту везу у жељи да њом поправи своје суседске односе са Иваном, а и ради будућности. Али Иван није дочекао да поздрави своју снаху на Цетињу. Умро је док су сватови били на путу, изненада, крајем јула 1490.

Иван Црнојевић је био један од последњих наших династа, који је умро у извесној средњевековној традицији. Он помиње свој "двор" на Цетињу, има свог дворског војводу, и придворице, и чак и кефалију. Уза њ се помиње његова "властела", која је била претставник разних црногорских племена, а чијих потомака има још и данас. Сем свог двора на Цетињу Иван је имао свој двор и на Ријеци, у Ободу, са малим манастиром Св. Николе. У традицији средњевековних владара подигао је и своју задужбину и помагао, врло скромно, убогу писменост у свом крају.

Ђурађ Црнојевић је, као млетачки зет, поправио донекле односе са Републиком, али је до локалних граничних сукоба, и то доста оштрих, долазило и за његова времена. Република је чак 1493. год. била присиљавана да употреби и врло опоре претње. Ђурђева

жена није оставила у Црној Гори добар глас. Налазило се да није била подесна за тамошње прилике и да је доста допринела раздору међу Црнојевићима. У својој званичној титули Ђурађ се зове само "благоверни и богом хранимии војвода Зети", а за своје поданике био је "господин" и ништа више.

У нашој културној историји Ђурађ се овековечио тим, што је први донео у наше земље једну ћирилску штампарију из Млетака. Кад је, каже он сам, видео како су наше цркве остале празне због агаренског грабежа и како нас тешко сатире измаилска "железна палица", решио се да помогне књижевној обнови. "Саставих форме", вели, на којима је осам људи за годину дана свршило октоих. На челу тих радника налазио се као интелектуални претставник монах Макарије, доста учени писац књишких поговора. Штампарија је радила на Цетињу при тамошњем манастиру. Да је била смештена на Ободу, како тврде извесни црногорски писци на основу врло несигурних предања, нема потврде нигде, ни у једном извору. У тој штампарији штампано је од 1493-5. год. неколико црквених књига: цео октоих, псалтир, један молитвеник и можда једно еванђеље. Од тих књига очуване су у целини прве две (од октоиха само прва половина), а за последњу се зна само по једном препису из XVI века. Цетињска издања са крупним и лепо резаним словима и млетачким вињетама била су у употреби по многим нашим странама и била су на високој цени и тада и много година доцније.

Када је француски краљ Карло VIII, освојивши напуљску краљевину 1495. год., стао радити на спремању једног антитурског савеза, он је, међу осталима, помишљао и на сарадњу са Ђурђем Црнојевићем, последњим нашим, макар и полуслободним, династом. Везе између Карла и Ђурђа створио је Ђорђев ујак Константин Аријанит, који је живео у Италији. Међутим, против тог савеза били су одлучно Млечани, који су зазирали од француског учвршћивања у Италији, па су тога ради склопили савез против Француза, у који су ушли још и Шпанија, Аустрија, Милан и сам папа. Тој коалицији успе да не само потисне Карла из Напуља него и да конпромитује све његове планове на Балкану. Рођени брат Ђурђев Стеван одао је на Порти братове преговоре и донео му крајем 1496. од султана поруку: да дође у Цариград да се оправда или да иде из земље. Ђурађ, осећајући се кривим, напустио је са женом и децом Црну Гору и преко Будве отишао за Млетке. Био је, гласи један савремени извештај, "веома леп човек и висок, с хаљином од злата по грчком". Власт у Зети примио је његов брат Стеван, везан потпуно за Турке. Покушај Млечана да посредују код Турака за Ђурђа остао је безуспешан.

У Млецима Ђурађ је добио 400 дуката годишње плате, и то као вођа најамника, па је упућен на дужност у Равену. Да он није могао бити задовољан ни том улогом ни тим местом разуме се само по себи. Он се надао да би помоћу Млечана могао поново доћи у Црну Гору и бити једна врста господара, а сад је требало да врши дужност кондотјера. Тужио се с тога на млетачку владу и грдио је јавно. Влада га је с тога у јулу 1498. дала затоврити и пустила га је тек на посредовање француског краља.

Крајем 1498. год. Стеван Црнојевић беше онемогућен код Турака. Скадарски заповедник, енергични Фериз-бег, даде га чак затворити у свом граду, не знамо тачно због кога узрока. Биће, по свој прилици, да су Турци добили какве вести с његовим везама са Млечанима, са којима су те године ушли поново у рат. Од новембра 1498. спомиње се турски субаша ‚governador di statofo di Zernovich’, а од јануара 1499. налазио се Стеван у Албанији. У марту се већ знало, да је Црна Гора припојена скадарском санџаку и да је престала да постоји као држава. Крај XV века донео је слом и последње балканске хришћанске државе сем мале Дубровачке Републике, које, по турским схватањима, зато што није имала свог владара и што није водила никакве отворене спољашње политике, и није била сматрана за праву државу.

Како је мирно примљена турска управа у Црној Гори, наглашава Јован Томић, који је посебно испитивао овај период, "види се из факта да за време млетачко турског рата од 1499-1502. год. у Црној Гори није било ни једног озбиљног покушаја млетачког противу Турака, јер су ови тамо имали више присталица него Млечићи. Да су о томе знали Млечићи, поред сенатског необраћања пажње предлогу да се у Црној Гори отпочне акција противу

Турака за доказ служи и појав, што нека села, која су била под млетачком влашћу, приђоше Турцима. Которска властела својим понашањем према становништву тих села допринела су, да је ово претпостављало турско господство њиховом, а омразе с Приморцима и бољи изглед на плен од млетачких поданика него од султанових, одржаше Црногорце у већој наклоности према Турцима него према Млечићима".

Ђурађ је покушао израдити код Млечана да га помогну у његовој експедицији против Турака у Црној Гори. Али сенат није био за то. Нешто из разлога које је горе поменуо Томић, а нешто и због тога што није веровао Ђурђу. Ђурађ се тад решио да предузме нешто на своју руку. Пред полазак написао је врло занимљив тестамент, упућен жени. У њему јој је он препоручивао, да, у случају ако би је Млечићи гонили или напустили, старијег сина Константина упути мађарском краљу, а млађег сина Соломона Ђурђеву брату Станиши у Стамбол, који се тамо потурчио и постао Скендер-бег. Тај пример осветљава, у необичној мери, морал и психу једног дела наше средњевековне династичке властеле. Да би се спасла могућност власти и бољег живота, жртвовало се начелно и доследност, цепала се рођена породица и упућивала да служи на два сасвим противна фронта, крсту и полумесецу, злу или добру. Из овог случаја, и све чешћег примања ислама од наших великаша види се у исто време како се у њиховим редовима губи вера у победу хришћанске ствари и како се, ради личне користи, тражи наслон на победнике. Народну свест, и веру, и морал јуначке патње, остао је да чува, поред дубоко националног свештенства, само убоги пук, који је свикао да све сноси и подноси, као зле године и све ћуди времена, а да дубоко поштује своје наслеђе старине и образа.

Из Италије, преобучен као фратар, Ђурађ је у фебруару 1500. год. прошао за Црну Гору кроз Трасте код Котора. Одатле се јавио Млечанима, а онда отишао Фериз-бегу. Овај га је примио врло љубазно, па потом послао у Цариград. Већ 17. марта био је Ђурађ на Порти, дочекан лепо и од самог султана. Међутим, није могло бити ни говора о том, да га султан врати као владара у Црну Гору. Место тога он му је дао једну област у Анадолу са 25.000 аспри годишњег прихода, пошто се Ђурађ и формално одрекао својих права на Црну Гору. Ђурђева жена, која је једно време живела тамо с њим, вратила се, још за његова живота, крајем 1503. год. у Млетке. После тога о Ђурђу нема више вести. Помиње се, али није сигурно, да је у Цариграду примио чак и ислам.

ПЕТИ ПЕРИОД

Турски замах

Од свог преласка на Балкан, од средине XIV века, Турци су стално напредовали, поред свих повремених криза које су избијале код њих. Они су срушили редом све балканске државе: Бугарску, Византију, Србију, Босну, Албанију, Херцеговину и Зету. Крајем XV века они су држали целу дунавску линију од Београда до мора, допирали до Врбаса и Цетине и господарили добрим делом јадранске обале. У чем је била њихова снага? Који су све услови њихових успеха?

Прва и основна је чињеница ово. Турска снага је долазила добрим делом од слабости балканских држава и њихових суседа. Турци нису дошли на Балкан најпре као освајачи, него као нека врста најамничких византиских савезника. Тек на Балкану њима је постало јасно шта све могу постићи при стању које су ту затекли. Грађански ратови Византије и Србије отворили су им пут, а поцепаност у свима осталим земљама појачавала прохтеве. У свима својим борбама Турци никад нису имали против себе удружену целу снагу ма које балканске државе, а врло су често улазили у акцију као помагачи једне њихове стране или рачунајући са пасивношћу и издајом једног дела.

У балканским државама, где пре а где доцније, од друге половине XIV века почиње период разбијања централне снаге и јасна тежња за издвајањем посебних области, које су то издвајање изводиле не само са теоретским него и са стварним слабљењем снаге. Према том процесу декомпозиције код њих стајала је азијатски безобзирна концентрација воље и снаге код Турака, где је све лично имало да се безуветно покори општем интересу. Балканске државе, па чак и Византија са својом хиљадугодишњом традицијом, биле су почеле да све више осетно губе осећање државе као целине; код Турака, међутим, као војничке касте, појам јединствене државе се сматрао као једини природни облик праве кохезивне организације.

До тог распарчавања државне целине доводио је у нас у главном феудални систем. Великаши, потекли из динстиских редова или из војничке хијерархије, са наследним правима, сматрали су својим природним правом да свој углед и своје поседе јачају на све могуће начине. У доба слабих владара, или владара којима је требала њихова помоћ, то се јачање изводило обично на рачун државе. У целој Европи, а не само код нас, чести су примери, да су владари или у сукобу са једним делом своје властеле или да постају њихова играчка. Одвојена правима и васпитањем од широког пука, та властела живи, у исто време, и без правог додира са народом, који стење под тешким притиском разних обавеза и дажбина. Код Турака у први мах није било тога. Они никад, као Азијати, нису имали праве демократије, него су њихови владари били апсолутни господари, али међу њима није било ни наслеђених кастинских предрасуда. Сваки човек који је имао способности могао је избити у прве редове, од обичног војника до везира. Тако су се међу њима јављала такмичења добрих и тако је било истинског полета. Иначе, султанова воља имала је да одлучи све. Монотеизам верски налазио је као сасвим природан монархистички систем. Алах је у неку руку пренео власт на земљи на султана, који од Селима I узима и титулу калифа, као врховног верског поглавице. Као у породици, у којој је апсолутни господар домаћин, коме нико није раван, тако и у држави нема поделе ауторитета и кад долази до дегенерације власти. Држава и земља султанска је својина, а сви су људи, ма кога чина, само оруђе његове воље. Да су султани били свесни тог свог преимућства над осталим европским владарима сведоче врло речито савети султана Бајазита Стевану Лазаревићу, како их наводи Константин Филозоф: "Потруди се и скрши своје моћне и приведи их у своју вољу." Да би онемогућили династичке кризе, од којих су и они патили, султани понекад просто даве

своју браћу, полубраћу и рођаке; против једне воље треба онемогућити другу. Строгост је била, с тим у вези, чисто војничка; без ње, у осталом, нигде нема правог реда. Поједини намесници и паше били су свесни тога и пазили су будно на сваки султанов миг. У Цариград су биле упрте све очи, то је град који царује и чији је престиж, кроз старије и турске векове, постао и остао код нашег народа задуго неприкосновен. Са Цариградом султан Мехмед је постао природан наследник не само једне бивше царевине, него и целе њене царске традиције.

На широки народ деструктивно је деловао цео политички живот и друштвени поредак наше средине. У својим племенским установама народ је узимао извесног учешћа у управи и бирању власти; у државном животу он је, међутим био одгурнут. Државну власт држала су властела и свештенство. Тако је било, истина, мање-више у целој савременој Европи, али су код нас постојала два момента, који су то стање отежавала. Један је сувише одржани племенски систем, са јаком племенском свешћу, који је сам по себи тешко улазио у систем централизације. Зета кроз цело време наше средњевековне историје остаје мање-више одвојена јединица, са локалним племенским господарима. Тај систем је, у напону српске снаге, био појачан увођењем у српску државу читавих туђинских области са истим центрифугалним тежњама, какве беху Албанија или Епир, или друге грчке земље. Други је моменат био што смо ми с таквим системом дошли у сукоб с једном силом која се развила на сасвим другој основи, и то дошли у Европи први, без искуства, и без политичког плана.

Наша средина није имала, као Византија, дуге државне традиције, одржаване у једном духу и у једном основном облику вековима. Кроз цео Средњи Век ми смо били стално у неком превирању, стално тражећи нове оквире и нове облике, али никад у прилици, да бар један цео век проведемо у једној стабилизираној ситуацији. Ширење државних међа није доносило увек и стварно јачање народне снаге. Напротив. Сам народ је само добијао нове дужности и нове кулучарске намете. Освајајући туђе земље Турци су добијали нов поданички елеменат, који је имао да ради за њих. Они су знали да им победа значи и добитак, и с тога су у борбу уносили не само полет, него и интерес. Наш човек по правилу није добијао ништа. Турци су добро знали да нашег сељака тешко притиска цео систем феудалних обавеза према властели и према цркви, која је исто имала своја властелинства, и они су с планом агитовали међу њима. Видели смо, како се краљ Томаш изрично тужи на турску агитацију међу босанским сељацима. Сељак је подлегао тој агитацији. Тражио је, природно, лакши живот. Шта га је могло одушевити за државу? Да гледа борбу и отимање за власт, у којима устају брат на брата, отац на сина, и у којима ништа не изгледа свето? Кад може његов господар да доводи Турке против суседа и својих рођених, зашто да и он не прими те господаре? За стање духова у Херцеговини XV века нема речитијег доказа од оне тужбе Владислава Херцеговића да он не може добити друкчије војску за борбу него само за новац. У име које државне идеје или традиције могу ти и такви људи позивати народ на пожртвовање? Зато што је осетио да је на Косову била доиста борба за нешто веће и светлије народ јој и дао изузетан значај и унео у њу сву своју љубав, док је толике друге безбројне борбе с Турцима или просто епски регистровао или схватао само као епизоде великог хрвања.

Живот нашег сељака у Средњем Веку био је доста тежак. Сточари су имали посебан начин живота, који је од прастарих времена имао своје наслеђе и који се с тога није осећао нарочито неугодно. Земљорадник је међутим, био у тежем положају. Велик део њих били су као парици или меропси везани за земљу властелинску или манастирску. Порез царски на сеоску кући износио је по перпер на годину, што сељака не би много теретило, али су били тешки обавезни радови господару. Сељак је у XIV веку морао 104 дана годишње бесплатно радити за свог власника као редован посао, а било је уз то и изузетних работа. Власт господара према меропху била је велика и могућности казне врло строге. *Себри,* сељаци, слободни и неслободни, нису уопште били равноправни с повлашћеним сталежима. А они су претстављали стварно српско становништво земље, јер су Власи-сточари били мешани, а у градовима је становништво махом било или туђинско или туђинског порекла. Свог српског грађанског сталежа ми Срби у Средњем Веку скоро нисмо имали. Сељаци су код нас одавна гледали да се бегањем спасу од својих тешких дужности, али је српско државно законодавство још од краја XII века забрањивало ту праксу. Сељаци су обично бегали на

већа властелинства, где је било више радне снаге, а за њих и више могућности да мало одахну, а бегали су, у колико су могли, и ван државних граница. Цар Душан је својим *Закоником* желео у неколико олакшати положај меропха и дао му је право тужбе против господара, али прилике које су настале иза Душанове смрти нису допустиле да ти прописи добију дубљу моралну вредност. Шта више, борбе с Турцима и грађански ратови у земљи појачали су терете, изазвали општу несигурност, личну и правну, и омогућили стварање расположења које је тражило мир и олакшање, ма с које стране они долазили.

Снага Турака била је у њиховој одличној војној организацији. Своје успехе и у Малој Азији и у Европи они су постигли захваљујући својој храбрости и чврстој дисциплини. Султани су врло често сами водили своје војске, или су у њих упућивали своје најближе сроднике. Хтели су да им тим улију поверење и појачају борбени дух, и да својим очима виде све што је за једну борбену војску од користи и од штете. Свеједно што су тим учествовањем стављали на коцку не само своје животе, него и цело своје дело. Тог владарског учествовања било је, истина, и на нашој страни; византиски цар Манојло Комнин и наш Душан захваљују само томе своје главне победе; али код нас није било онакве повезаности и апсолутне покорности какву су имали Турци XIV-XVI века. Један млетачки извештај из 1534., који наводи Ч. Мијатовић, објашњавао је турске војничке успехе овако: "Врлина султанове војске лежи у томе, што она није састављена од најамничара и странаца, већ што су султанови војници још у детињству пробрани из свију крајева царства, што стојећи непрекидно под платом и дисциплином постају срцем и душом његова сопствена војска; отуда после долази и велика корист од покорности и верности". Као ратници Турци су израдили свој систем тимара. Освојена земља, по правилу султанска, делила се као награда на зијамете и тимаре, имања већег и мањег обима, чији су власници, спахије, били дужни да, према величини тимара, дају одређен број војске. Спахије и његови људи били су ратници, повлашћени сталеж "правоверних", док су обрађивачи земље, скоро искључиво хришћани, били раја и подложници, који су имали да омогућују живот новим господарима. Један папин извештач из 1623/4. год. истиче нарочито Приштину као средиште тимар-спахија, који су ‚molto armigeri'. Власници тимара били су војнички организовани под влашћу алај-бега, заповедника једне уже области, а ови под влашћу санџак-бега. Тим системом Турци су постизали двоје: са великим тимарима добијали су једну врсту гарнизона у земљи, невезаних за градове, а сем тога осигуравали су, бар за прво време, и доста мобилну милицију. Међутим, главну своју снагу, оно што тада није имала ниједна друга држава у Европи, Турци су израдили стварањем јаничарског реда. Јаничари су узимани махом од хришћанске мушке деце и васпитавани су по строго прописаном реду. Они се нису женили, него су, као права стајаћа војска, имали своје касарне и живели са нарочитим повластицама, али у строгом запту. Јаничари су били најбоља пешадија Европе, увежбана, борбена, фанатизована, која се тукла без поштеде. Спахије су давале коњицу, са добрим коњима, од којих многи беху одличне арапске пасмине. Они нису носили тешке оклопе и коњске панцире и били су с тога много покретнији и бржи од савремених хришћанских коњаника, који су, с коњима заједно, били укрућени у свом челику.

У турској држави муслимани су били повлашћени као владајућа вера, али нису били гоњени ни хришћани. Напротив. Султан је признао самоуправу Свете Горе и није дирао тамошње манастире. Кад су освојили Маћедонију и јужне хришћанске земље Турци су, истина, поседи манастирске метохе и предали их султану, али их је овај, са своје стране, "даровао" византиском цару. Чак се прича, да је Селим I показивао нарочиту милост према манастиру Ксиропотаму, јер да су му манастирски заштитници, Четрдесет Мученика, помагали при освајању Египта. Задржана је и Васељенска Патријаршија у Цариграду. Сам је султан лично дао инвеституру патриарху Генадију II, позивајући се том приликом, у присуству својих великодостојника, на Свету Тројицу и обећавајући пуну заштиту вере. Босански фрањевци показивали су тобожњу ахтнаму султана Мехмеда II дату фра Анђелу Звиздовићу, којом да је и њима била обезбеђена верска слобода одмах по паду Босне. Ахтнама није аутентична, али је сигурно да су фрањевци доиста остали верски несметани, у колико се нису политички замерали. До данас још није рашчишћено питање зашто је била укинута српска патриаршија после пропасти деспотовине, али да српска црква није била угрожена то се сигурно зна. Султанија Мара, за коју један наш летопис бележи, да је султан Мехмед "љубљаше и поштоваше" као "присну своју мајку", била је помагач свих балканских

православаца, Срба, Бугара и Светогораца. За њену помоћ и савет обраћали су се и католички Дубровчани. Она је била и остала православна и као жена Мурата II и као маћеха Мехмеда II. Њеним заузимањем пренесене су мошти Св. Јована Рилског из Трнова у Рилу 1469. год. Њен утицај у самом Цариграду био је веома велик. За њеног времена, и свакако под њеним утицајем, дошла су, први и последњи пут, за васељенске патриархе два Србина, Рафаило (1475.) и Нифон (1486.), а на то место она је довела и свог исповедника, пловдивског митрополита Дионисија (1467.). У Јежеву, код Сера, имала је свој прави двор, у ком је и умрла (+1487.). Велико је питање зашто ни она, с тим толиким утицајем, није успела да обнови пећку патриаршију.

Турци из почетка нису много нагонили наш свет да прима ислам. Остављали су људима да се, с обзиром на предности које даје нова вера, сами определе. За Ахмет-пашу Херцеговића и Скендер-пашу Црнојевића нема никаквих доказа, да су силом примили ислам; пре изгледа, да су то учинили из пркоса и рачуна. Један наш писар из 1509. год. поштено признаје, како "многи, немучени ни од ког, отступише од православља и присташе њиховој вери... гледајући њихово множење и великославље." У XV-XVI веку тих је преверавања било нарочито много у Босни код тамошње властеле, а и код пука. Противници Мађара и политике наслањања на њих, који су их годинама гонили у име вере, а стварно ради својих политичких интереса; вековима натеривани да силом мењају веру и да у њој гледају не ствар уверења, него политичку тактику, многи људи у Босни нису у преверавању гледали ништа необично. Сматрали су то као потребу момента и као једну врсту политичког опредељења. У толико више, што су их и сами Турци подржавали донекле у том уверењу, остављајући им њихове поседе и показујући према њима извесна обзира. Као ни према једној другој области Турци су према Босни водили посебну политику, и то очевидно с намером да у земљи појачају опозицију против Мађара и да у домаћем становништву добију искрене сараднике против њих. У Србији се већина није могла задобити за туркофилску политику; у Босни, међутим, то се чинило могуће. С тога султани и постављају у XV и почетком XVI века за тамошње намеснике све наше људе: Скендер-бега Михаиловића, Синан-пашу Боровинића, Мехмед-бега Обреновића, Скендер-бега Вранешевића, Мустафа-бега Боројевића и др. Велик део босанског племства примио је ислам, а мањи се део иселио. У рогатичком срезу постоји и данас муслиманско село Бранковићи, чији је један предак, Махмут Бранковић у XV веку погинуо "на боју деспотову" и био сахрањен на Петрову Пољу. На његовом ћирилицом писаном гробном нишану налази се лав у грбу, познат и у православној линији деспотске куће Бранковића. Љубовићи, Предојевићи, Филиповићи, Соколовићи, Сијерчићи и др. казују јасно именом своје порекло. Многе од поисламљених породица знају своје породичне везе, као н. пр. Опијачи у Дубравама који потичу од Милорадовића-Храбрена, Башагићи од Вукомановића, Ризванбеговићи од Вукасовића, али понеки се хвале и оним што не могу доказати, као, на пр., Куленовићи који тврде да су од лозе баш Кулина бана.

Турци се не само нису трудили да тај наш свет турцизирају, него су столећима пуштали да живе по свом старом начину. У много наших крајева чак ни исламско верске власти нису ометале светковање и култ извесних хришћанских, а у Босни нарочито православних празника. Ђурђев-дан светкују муслимани понегде још и сада (ја сам, на пр., гледао 1911 и 12. год. врло жив Ђурђевдански муслимански уранак у Сарајеву), Св. Илију, Св. Прокопија, Митров-дан. У Брези код Високог на дан Св. Илије саме су хоџе с народом пре подне изводиле традиционалну дову. За тог свеца они кажу, да је до подне Илија, а по подне Алија. Жив је још увек култ извесних светитеља, с посећивањем њихових култних места, као Св. Ане у Призрену, или Чајничке Краснице или Госпе од Олова. Одржавају се обичаји шишаног кумства и чак побратимства између хришћана и муслимана. Језик је остао код свих поисламљених Срба потпуно наш, само је у речнику добио известан број турцизама као природно наслеђе вековних културних, привредних, административних и других веза и односа.

Писмо, којим су се служили ти муслимани, била је ћирилица, која се још у наше дане звала "стара србија" и "српско писмо", и која је била у општој употреби све до краја XIX века. Извесни научници давали су том писму назив босанчица, а један се трудио доказивати да је оно настало без везе са ћирилицом осталог српског подручја, што је скроз погрешно. То

писмо примили су и сами цариградски Турци, и то непосредно од Срба, и служили су се њим у општењу не само са словенским суседима, него чак и са млетачким и мађарским властима. Знали су добро да је то писмо било освојило цели Балкан сем грчког подручја; њим су писали Срби, Бугари, један део Хрвата, Румуни и извесни албански господари, и то, у ово време, претежно у српској редакцији. Прво султанско писмо, са царском титулом, писано српски и ћирилицом, упутио је султан Мурат II 10. јула 1430. Дубровчанима. Таквих султанских писама Сулејмана Величанственог има очуваних преко стотине, и то понајвише у дубровачком архиву. Српски и ћирилицом писан је и мировни уговор између султана Бајазита II и мађарског краља Ладислава 1498. год. као продужење уговора од 1495., који је изгледа био исто тако писан. И што је врло важно, таква писма слали су понекад султани и својим намесницима у Босни и Херцеговини. Сам султан Бајазит II пише тако три-четири пута херцеговачком санџак-бегу. Турске паше, капетани и пословни људи воде сву преписку са суседним властелама само тако; тако им и те власти обично одговарају. Јован Запоља писао је тако 1537. год. санџак-бегу у Србији Мехмеду Јахијапашићу. Очувана су српска писма муслиманских великодостојника чак и цару Фердинанду Аустриском. Српски језик употребљавао се и на Порти, где је много паша и дворских људи било пореклом са наших страна. За Мехмеда II прича се, да је научио српски од султаније Маре, а говорило се, да је и Сулејман Величанствени разумевао тај језик. "Павле Јавијус у своме мемоару о Турској, који је написао за Карла V (год. 1531) вели да у Турској Царевини, после турскога, као језика којим султан говори, и арапскога на којем је Куран писан, највеће важности има језик словенски, којим и јаничари говоре".

Не треба, међутим, мислити ни то, да је турска толеранција била увек широкогруда и тих првих година. Напротив, њихове власти, а то понекад и врло високе, изводиле су извесне поступке који су могли да дубоко увреде. Турци су неколико најлепших цркава претворили у џамије, тако, на пр., сјајну Св. Софију у Цариграду, цркву Св. Димитрија у Солуну, нашу лепу Бањску, Богородицу Левишку у Призрену, саску цркву у Новом Брду и др. Старог Јању Кантакузенова из Новог Брда цар је дао немилосрдно побити с целом породицом, са два брата и осам синова. Било је насилног расељавања извесних градова српских и арбанаских. Управни систем није био начелно антихришћански, али како су хришћани били борци против Турака, то се, у бесу и освети, нису штеделе понекад ни хришћанске светиње. То је, природно, остављало злу крв, нарочито код и иначе униженог свештенства, које је међутим било најобразованији део народа и у њему вршио најачи утицај.

Константин Јаничар, који није волео Турке и који пише против њихова империализма, признавао је њихову добру управу XV века. За хришћане каже, да је цар водио бригу о њима и да је тачно познавао њихово стање. "Они дају цару телос или данак на сваку годину од сваке главе по 40 аспри. Поред тога ти исти християни дају још и својој господи којих су поданици, и који се зову тимерлер, и то од сваке главе половину царскога данка и десетак од свега жита и кулук. Али, ванредне порезе на дају никад цару ни својој господи. Кад пак царева војска пролази не сме нико ићи кроз усеве, нити какву штету чинити, нити од кога што против његове воље узимати." Посебни надзорници, харшориди, са врло великим пуномоћствима, четворица на број, обилазили су стално цареве земље и надгледали државне послове и вршење власти, желећи да се ником не учини ни најмања неправда. Становништво европских покрајина држало је земљу, која је била султанска односно државна на основу тапија као закуп, плаћајући одређене намете. Црквена имања, као вакуфи, била су ослобођена дуго времена од намета, а и касније порези на њих били су релативно мали. Света Гора плаћала је, на пр., сва 2.000 талира.

Само то стање није могло дуго трајати. Огромна териториална раширеност Царевине онемогућавала је надзор и давала маха ћудима и прохтевима појединаца. Дуга ратовања црпла су финансиску снагу државе и изазивала нове намете и терете. У финансиским стварима Турци као војници нису имали много искуства и доста рано су почели да се муче с тражењима нових извора. Богате руднике у нашим земљама нису умели да одрже, иако су показивали разумевања за њихов значај и издавали посебне канунаме са повластицама за рударе. Из рударских главних места, као што беху Ново Брдо, Сребреница, Трепча, Рудник и др., повукао се брзо млетачки капитал, а постепено и дубровачки, а Турци нити су знали

нити могли да га замене другим. Главни терет нових намета сносила је у главном хришћанска раја као главни радни елеменат и произвођач, пошто су приходи од царина, услед честих ратовања, подбацивали у великој мери. Већ моћни Сулејман Велики морао је да подиже порезе. Баш 1530. год. забележио је један угледни путник, Бенедикт Курипечић, како се свет у Босни тужио да се увођењем нових намета погоршало раније стање. Чувени Бартоломеј Георгијевић, који је провео више година у Турској као заробљеник, прича доста подробно, како су Турци ценили занате и занатлије, али да су тешко пролазили код њих свештеници, учени људи и племићи, који се нису бавили ручним радом. Турчин је био практичан и ценио је хришћанина у колико му је био користан; за непродуктивне елементе имао је и он сам довољно кандидата. Од друге половине XVI века дажбине и терети постају све тежи. Њих су утеривали харачлије, који су временом постајали све безобзирнији, јер је осиромашени народ све мање могао да плаћа. И та безобзирност и њихова лична обест и себичост начинили су од њих скоро најозлоглашенија лица у народу.

Тешко стање хришћана, а Срба нарочито било је посебно у оним крајевима, куда су пролазиле велике турске ордије које су се кретале према Угарској и Аустрији. Нарочито је био на муци свет дуж великог друма, који је водио долином Мораве на Београд и Осек и преко Приштине на Дрину и одатле долином Босне и Врбаса према западу. Овај други од средине XVI века није имао посебног значаја, док је моравски био главна војна артерија кроз све векове. Становништво у тим областима било је на ударцу и морало је војсци и разним војничким и грађанским лицима која су туда пролазила правити различите и не мале уступе. С тога се свет, колико је могао, склањао са тих места у оближње шуме, које су биле теже приступачне. На путнике, који су туда пролазили, остављала је земља неповољнији утисак него што је у унутрашњости у ствари било; људи сами као да су хтели, дуж тога пута, да више изазову сажаљење него различите прохтеве. Није, у осталом, народ без тешког искуства створио пословицу "Тешко земљи куда војска прође". Од Паланке до Јагодине, према опису Ханса Держивама из 1553-55. год., све је било мање-више "пусто и необрађено", "с обеју страна (пута) све је било пусто, забатаљено и зарасло ситногорицом." Исто тако и око Ниша "све је било пусто и зарасло". Домаћин и његова деца у једном српском селу крај пута дали су му разумети да су од даљих људи, чак од племства; "имали су још и боље одеће и мало сребрнога посуђа, али их нису смели употребљавати".

Међутим у унутрашњости, у скровитијим местима, стање није било тако неповољно. Напротив. Турци су постепено изградили читав низ вароши, у којима је било извесног промета. Трговаца и занатлија било је и хришћана и муслимана, а од XVI века и добар део јевреја. Главни наши манастири, Пећ, Дечани, Милешево, Грачаница, Лесново и др. нису били оштећени. За Раваницу један путник из 1567. год. прича, да је Турци никад нису дирали и да су ту калуђери, и мимо забране, ипак понекад тихо звонили. Бенедето Рамберти у свом путопису објављеном 1539. саопштава, да у Милешеву "већу милостињу дају Турци и Жидови" него хришћани. За Скопље, дуго поштеђено од узнемиравања, пише Јаков Соранца 1575. год., да има око 3.000 кућа, са становништвом муслиманским, хришћанским и јеврејским. "Ту све живи о трговини и промету што није војник и духовник". Сарајево се дигло већ у XV веку захваљујући Турцима; а Турци су развили и неколико других наших градова као Пећ, раније само црквено седиште, Фочу, Мостар, Травник, Бању Луку. Неколико наших старих градова и вароши добили су турске називе, јер су их Турци у великој мери насељавали и изграђивали: Тако Калканделен - Тетово, Јењи - Пазар - Рас, Челеби - Пазар - Рогатицу, Ћуприли - Велес, Егри Паланку - Криву Паланку, Алаџа - Хисар -Крушевац, Ђол - Хисар - Јајце, Таслиџе - Пљевље, Спахи - Кеј - Алексинац, Шаркеј - Пирот и др. Друга места добила су имена по њима, као Скендер-пашина Паланка, Феризовић, Качаник, Фетислам, Хасан-пашина Паланка, Дервента, Тузла, Кулен-вакуф и сл. Наши су летописи забележили, да је Хасан-паша 1476. год. "сазидао" Подгорицу. У тим градовима Турци су стварали један тип нових грађевина, неоригиналних али типичних. Куће су подвојене са селамлуком за мушке и харемом за жене; зидане су обично од слабијег материјала (ћерпича и дрвета, са чатмом), а изузетно од камена. Имају много избочина ("ћошкова") и прозора, тражећи светлости, али су, због сакривања жена, прозори снабдевени дрвеним доста густим решеткама ("мушебацима"). Уз куће су простране башче и авлије; где је могуће проведени су мали водени канали ("ђерици"). Куће су обично опкољене великим зидом и повучене. Махале за становање нису мешане са чаршијом, јер се хтело да се избегне радозналости и

оних с поља и оних изнутра, и јер се желело да кућа остане дом одмора и задовољства. Код муслимана је она то и била, у великој мери. Ту је општио женски свет искључиво и с тога се трудио да у кући створи што више удобности. У нашој средини они су одомаћили ћилиме и развили ту врсту домаће радиности; шиљтета, душеци, јастуци, јоргани њихови су изрази. Од њих потичу и извесне врсте танког тканог свиленог веза. У нашим старим кућама, у колико се налазило ствари од свите, свиле, велура и скупих тканина, остајало је скоро само на дворовима и у домовима великаша. С Турцима се код нас одомаћила кафа и све што је с њом у вези. За њихове владе, иако не њиховом заслугом, уведен је и духан.

Кад нису ратовали Турци и многи од наших муслимана, који су примили њихове навике, проводили су живот са разумевањем за уживање. Из сопствених интереса и ради својих породица пазили су, да у њиховим срединама не буде потреса и тешких нереда. С тога су и заштићивали радни хришћански елеменат, који им је омогућавао такав живот. У много градских махала однос између муслимана и хришћана био је с пуно поверења. Нарочито су се поштовале комшиске везе. У многим муслиманским кућама послуга је скоро по правилу била хришћанска. Рајетин, истина, није имао иста права као муслиман; није чак смео да носи и исте врсте одела; али се у њему ипак гледао човек. Односи су се заоштрили и помутили тек доцније, кад су, изазване жељом за слободом или потицане с поља, учестале устаничке акције хришћана и турски порези.

Од свих терета и обавеза које је наш народ имао у Турској најтеже је свету падао данак у крви. Њега су морали давати сви немуслимани сем Јевреја и Јермена и сем оних који би за нарочите заслуге били од тог ослобођени. Од њега су биле изузете и оне у нас ретке области, које су саме признале турску власт. Тај данак се купио обично сваке године између мушке деце од 8-12 година, али не увек у истим покрајинама, него у разним, али тако да се турнус обнављао сваке пете године. Укупан број једног годишњег купљења износио би до 3.000 деце. У временима кад је требало бржег занављања војске тај би се рок смањивао, а мењао би се и турнус покрајина. "Најстрожије и најнечовечније казне очекивале су сваког оца, који би попустивши родитељском срцу сакрио које своје дете". Да би спасли децу понеки су их сакатили, а у варошима су се трудили да их митом откупе. Сва покупљена деца била би потурчена. Узимали су их за аџами-оглане и васпитавали за јаничаре. Бољи од њих, имоглани, одгајани су у серају, у посебном интернату. Понајбољи су превођени у султанову гарду, и њих је очекивала лепа каријера. Тако се хришћанском, у главном словенском крвљу заснивала главна турска војска, она која је решавала све победе XVI века. Овим путем је и на турски двор и у турску војску дошао велик број нашега елемента, који је понекад, свестан свога порекла, као чувени Мехмед Соколовић, бивао од користи своме братству и своме завичају. Али највећи се број сасвим однародио и понекад био према хришћанима чак ревноснији од самих Турака.

Сасвим је погрешно мишљење, да у Турској војсци није било и Срба. Њих нису пуштали само међу јаничарске јединице, нити су им давали виша заповедничка места. Али зна се добро, да је било и Срба спахија (истакли су се и одржавали у XVI-XVII веку Рашковићи и Милорадовићи); да су, као у Рудинама и Бањанима, постојале српске нахиске војводе; да су Србима поверавани чак и неки градови да их чувају или да им буду заповедници. Да су служили као делије и мартолоци познато је у довољној мери. За извесне заслуге, или у знак поверења због дотадашњег држања, турске власти су чак извесним областима давале право, да у њима не буде муслиманског становништва. Такве повластице имали су, по В. Скарићу, неки крајеви око Влашића и између Врбаса и Сане.

Снагу Турске омогућили смо ми. Наш расцеп и наша неувиђавност дали су им услове за победу; наш земљорадник их је хранио и снабдевао; наша крв их је обнављала и давала им своје најбоље делове да би се развили и одржали.

Српска деспотовина у Срему

Иако су сломили наше средњевековне државе све сем малог и политички потпуно безопасног Дубровника Турци ипак нису сломили и отпор нашег народа. Овај је настављао борбу на новим границама, понекад и на туђем подручју, са упорном тежњом не само да му спречи даље продирање, него и да, у колико може, поврати старо изгубљено подручје. У српској деспотовини у Срему, око неустрашивог и неуморног деспота Вука био се скупио леп број српских јунака који су с њим заједно водили честе борбе против Турака у нади да ће их с мађарском помоћу моћи потиснути.

Краљ Матија био је тад једина нада и Срба и Хрвата, који су хтели да настављају борбу. Он је први створио у Угарској стајаћу војску, да би могао бити активан у свакој потреби. Његова мисао је била да од Угарске створи јаку средњеевропску државу обухвативши у њу и Чешку и Аустрију. У тежњи да то постигне он је имао извесних успеха, али је у ствари тим ослабио и саму Угарску и њену мисију. Истрошен у борбама на западу и северозападу он није могао да прикупи, са доста резерви свих врста, мађарске снаге на југу, одакле ће једног дана круни Св. Стевана запретити главна опасност. Он је веровао да се довољно заштитио на тај начин, што је од Београда до Јајца створио једну врсту будне и снажне војне границе, која се наслањала на неколика веома јака и добро брањена града (Београд, Шабац, Сребеник, Јајце). Истина је, да за његова времена тај бедем није био пробијен, али је истина исто тако да је постао најозбиљније угрожен. Његови успеси на северу били су привремени, а опасност на југу остала је стална. Краљ Матија је ослабио земљу и својим унутрашњим реформама, иако су оне биле начелно корисне. Његова је тежња била да сломије моћ племства осионог и врло самовољног, и у том правцу извео је неколико мера, али не ипак толико да стварно постигне што је желео. Напротив, резултат није изостао. Племство се, одмах иза његове смрти, отело још више и својим држањем допринело је знатно да снага Угарске попусти у најодсуднијем часу. Као многим крупним личностима у историји догодило се и Матији, да је предузимао велике потезе у неподесно доба и да је идући за бољим и већим у ствари помогао негативном.

Осамдесетих година XV века било је више борби на јужним границама Угарске и у Босни. Иницијативу су давали скоро подједнако српски погранични заповедници колико и Турци. Деспот Вук истицао се необично. Тако у јесен 1481., кад је разбио војску смедеревског заповедника Скендер-бега, па провалио у Србију све до Крушевца. Српски летописи бележе, како деспот Вук тада "расипа" Крушевац. Одвео је из његове околине преко 60.000 српских душа, а целу област је опустошио.

Те пресељене Србе краљ је дао настанити у околини Темишвара, недалеко од границе. Он је уопште желео да доста пусте јужне области насели, а и да Србе на тој страни ојача како би били способнији на отпор. Од 1478-1482. у Угарску је, по једном његовом саопштењу, било пресељено до 200.000 Срба. "Да би што јаче привезао досељене Србе и да би нове придобио на сеобу, донесе угарски сабор 1481. године један законски чланак, којим се Срби ослобађају од плаћања десетка католичком свештенству." Тим сеобама осетно је повећан српски елеменат у Банату, кога је тамо било и од раније, а нарочито од времена деспота Стевана. Читав западни Банат, с Бечејем и Бечкереком, држао је као свој посед у својству мађарског вазала и магната умни српски господар, вршећи тамо преко својих чиновника и административну власт. После је те поседе знатно проширио и његов наследник, деспот Ђурађ, добивши торонталску жупанију и добар део тамишке са Вршцем. У његово власништво допала је и у Бачкој цела долина Тисе од Чаруга до иза Сенте. У Срему краљ Сигисмунд дао је био деспотовом великом челнику Радичу град Купиник, потоњу "престоницу" Змаја Вука, а сем њега Срби су имали, као деспотове градове, Земун, Митровицу, Сланкамен. Деспотових имања било је и по осталој Угарској, али она нису била овако згруписана, нити се у њих, у приметнијем броју, усељавао српски живаљ. После пропасти српске деспотовине ти су огромни поседи прешли у друге руке, али је остао српски

елеменат. Кад је обновљена деспотска власт са Змај Огњеним Вуком ти изгубљени велики поседи нису били враћени у целини породици Бранковића. Њима је запао у главном Срем. Међутим, нешто женидбом са Барбаром Франкопановом, племићком из познате хрватске породице а нешто поклонима краља Матије, Вук је знатно проширио своју границу према западу. Матија је радо гледао да му јужна граница буде што чвршће повезана у власти једног поузданог господара. Деспотових поседа било је и у пожешкој, крижевачкој и загребачкој жупанији, а допирали су све до Сиска. Главна му је била богата Тотушевина. На западу се налазио и његов тврди град Бела Стена (Feyerkenj).

Али српским људима није било суђено да остану само на тим угроженим јужним границама и да их бране својим прсима. Краљ Матија се баш у то време био заплео у поновни рат са Аустријом. Кад је његова војска у лето 1482. претрпела тамо осетан пораз морао је Матија лично да пође тамо, да би дигао дух. За тај поход њему су требали поуздани српски ратници и он их је добио у приличном броју (око 4.000 људи). Турци су, наравно, искористили ту запосленост Мађара на другој страни, па су у септембру упали у Банат, али су их код Бечеја, 9. септембра, пресрели деспот Вук, Петар Доци и Павле Кањижи и нанели им тежак пораз. Деспот се исто тако показао јунак и на другој страни. Кад су Турци у јесен 1483. из Босанске Крајине провалили до Крањске и Корушке сачекали су их на повратку, на Уни, "код брода Зринскога", деспот и хрватски бан Матија Гереб, па су их 30. октобра потпуно потукли и одузели им сав плен.

То је био и последњи подвиг деспота Вука. Још релативно млад, са каквих четрдесет година, умро је 16. априла 1485. немајући мушког потомства. Њега је прославила наша епска поезија, и бугарштичка и десетерачка, као мало кога јунака после Марка и Косова.

Није много прошло иза смрти деспота Вука кад је умро и други вођа Срба у Угарској, војвода Дмитар Јакшић. Враћајући се из Турске, где је био као посланик краљев код султана, он је у близини Смедерева био напанут и тешко рањен. Од те ране је и умро 8. новембра 1486. Доста бројни потомци његови и његова брата Стевана (+1489.) имали су своја главна имања у арадској жупанији. Народна епика запамтила је Јакшиће сем по њиховом јунаштву још по њиховим женидбеним авантурама и по деоби. Синови Стевана и Дмитра, Марко и Петар, делили су доиста имање своје породице и дуго су се парничили око деобе мезехеђешког спахилука, који су им очеви добили 1464. год., па су то парничење наставили и њихови потомци, нарочито женски.

Краљ Матија ценио је вредност и сарадњу Срба и одлучио је с тога, да њихову деспотовину продужи и даље. Решио се, исто тако, да продужи у династији Бранковића као законитој и најугледнијој међу Србима. Избор је пао на Вукова брата од стрица Ђорђа, сина слепога Стевана. Стеван сам није више био жив. Као избеглица провео је најпре кратко време у Угарској, а затим, помаган од Дубровчана, у Зети и Албанији, где се и оженио Ангелином из чувене албанске породице Аријанита. Пред крај живота отишао је, по позиву своје сестре Катарине, удовице Улриха Цељског, на њена добра у Фриаулу, у тамошњи град Белград, који их је опомињао на отаџбину. Животарио је доста тешко. Пред смрт, 1. октобра 1476., упутио је једно дирљиво писмо Дубровачкој Републици, препоручујући јој своју породицу, јер, како вели, "ничим нисам имао у мом убогом дому учинити тестаменат". "Властело, молим вам се, немојте оставити моју Ангелину и моју дечицу да погину по мени, и да вас бог научи да имате к њима љубав како сте имали к нашим првим и с нама, и да их не оставите у њихово невољно време". Наскоро потом, 1477., Стеван је умро. За чудо је, да није ступио у везе са својим синовцем Вуком. Његова удовица Ангелина није се исто тако обратила ни Вуку, ни краљу Матији, него је крајем 1478. пришла цару Фридриху. Овај је примио лепо и уступио јој је град Вајтерсфелд у Крањској. Њени синови, Ђорђе и Јован, с њом заједно, заклели су се потом 9. октобра 1479. цару Фридриху на верност. Цар је према њима указивао велику пажњу и присуствовао је 1485. год. у Инзбруку удаји Стевановe ћерке Марке за грофа Бонифација Палеолога.

Кад је Краљ Матија као победник ушао у Беч 1. јуна 1485. стигла му је ту вест о смрти верног деспота Вука. Колико му је било стало до тога да за Вукова наследника доведе баш једног Бранковића види се најбоље по том, што је повео преговоре са Ангелином и њеним

сином, иако је знао да су присталице цара Фридриха. Ови су прихватили понуду и из материалних и из моралних разлога. Цар Фридрих им није правио тешкоћа. Из Беча, преко Будима, дошла је деспотска породица у Срем 15. фебруара 1486. носећи са собом и мошти слепог Стевана. Краљ Матија дао је новом деспоту Ђорђу Купиник и Сланкамен, а заложио им је и Беркасово са његовом облашћу. Да покаже добру вољу према младом двадесетпетогодишњем деспоту краљ га је оженио рођаком своје жене, Изабелом, принцезом из арогонске куће, већ 1487. године.

После смрти краља Матије (6. априла 1490.) у Мађарској насташе велике унутрашње кризе. За престо се отимаху краљев незаконити син Јанош Корвин, затим чешки краљ Владислав, аустријски надвојвода Максимилијан и пољски краљевић Алберт. Скоро цело дотад створено Матијино дело дошло је брзо у питање. Деспот Ђорђе и славонски великаши били су за Матијина сина, и на Ракошко Поље, где се имао вршити избор краља, стигли су 13. јула са 7.000 коњаника. Корвин није прошао. Већина магната није могла да прими за владара човека који је носио жиг незаконитости. То је брзо схватио и он сам, па се нагодио са изабраним чешким кандидатом. Кад су видели да су пропали на избору аустриски надвојвода и пољски краљевић, сваки за свој рачун окренуше војску на Мађаре. Деспот Ђорђе је лојално помагао Матијина сина, а кад је он сам дигао руке од даље борбе, Ђорђе је, као стари пријатељ Хабзбурга, пришао уз Максимилијана. Остале српске вође, Јакшићи и Милош Белмужевић, не хтедоше да га следе, него се определише за изабраног краља Владислава. Они, шта више, уђоше и у борбу за његова права. Белмужевић је чак и допринео знатно, да су Максимилијанове чете крајем 1490. год. биле разбијене код Стоног Београда и потиснуте из Угарске. После тог аустриског неуспеха и после пораза Пољака на северу Владислав је остао господар ситуације. Мудро се, већ почетком 1491. год., измирио са својим противницима, не хотећи да их прогони. Међу њима био је и деспот Ђорђе. Као краљев пријатељ он је са осталим Србима суделовао при коначном обрачуну са Пољацима у битци код Кошица, 24. децембра 1491.

Како је централна власт у Мађарској после Матијине смрти почела нагло да попушта, то су сукоби између појединих великаша бивали све чешћи. Тако су учестале свађе и разбојништва између деспота Ђурђа и његова суседа Ловре Илочког, сина босанског "краља" Николе. Колико су односи били затровани и пуни неповерења види се најбоље из овог случаја. Кад су Турци 1491. год. кренули акцију против Јајца деспот није хтео да се одазове ни позиву краља ни калочког архиепископа да прискочи граду у помоћ све док не пође на војну и његов противник. Током 1493/4. год. у Славонији је између великаша вођен без мало прави рат, са пленењем и рушењем поседа и градова. Ђорђе и његов млађи брат Јован, који од 1492. год. носи исто титулу херцега, отимали су се нарочито за градове Берово и Костајницу. Кад је Ловро Илочки изазвао срџбу краља Владислава српски деспоти су, по краљевом позиву, напали и заузели Ловрине градове Митровицу и Ораховицу, крајем 1494. год. Страшна крбавска погибија од 1493. год., која је, по речима једног хрватског хроничара, претстављала "прави расап краљевства хрватскога" није, ето, послужила као опомена ни најближим суседима, ни самом двору, а камо ли осталом свету. Процес феудалистичког расипања снага у узајамној борби узимао је све више маха и није се скоро више дао ни зауставити.

Неочекивано, борбени и дотле врло активни деспот Ђорђе згадио се, изгледа, на све, одрекао се части и чина, и отишао у калуђере. Све је досад остала тајна шта га је могло определити на тај корак. Очевидно је само то, да је по среди било неко велико разочарање. Знамо да је био несрећан у браку и да се растао са женом. Кријући од мајке и брата постригао се за монаха у цркви Св. Луке у Купинову, једне ноћи 1496. год., а софиски митрополит Калевит произвео га је у Купинову за јеромонаха Максима.

Власт је примио његов млађи брат Јован, који је био мање сентиментална природа. Овај се оженио Јеленом, ћерком Стевана Јакшића, и тако се приближио својим сународницима, с којима до доласка у Срем није имао много непосредних веза. Био је веома борбен и свој кратки век провео је скоро стално под оружјем. А и прилике, у којима је живео, биле су сасвим помућене. Фрањо Бериславић, муж удовице деспота Вука, заједно са женом и децом одметнуо се у Турке и краљ им је зато 15. јануара 1496. одузео поклоњена имања.

Калочки надбискуп и његови људи тражили су од православних деспотових поданика прописану десетину, иако су Срби од ње били законом ослобођени и нису хтели да одустану од тога поред свих Јованових претставки. Краљ је чак наређивао да се десетина покупи силом. Сам надбискуп је поручивао да мора бранити права своје цркве; "Бог је створио Угарску хришћанском, а не шизматичком земљом и деспот нема ту власт, да од ње начини српску државу." У исто време су Турци, с времена на време, упадали у суседне области, и поред тога што је између владара био склопљен формални мир, и вршили покоље и пљачкања. Тако је, приликом једног мучног препада, погинуо јединац син војводе Милоша Белмужевића, храбри Вук. У таквим приликама од српског деспота тражило се много. И да буде добар чувар границе, и енергичан борац, и вешт дипломата; да се брани и десно и лево; и да сузбија непријатеље и оне с поља и оне око куће.

На југу последњих година XV века није било неких већих кретања. Мађари су се држали још на целој линији од Београда до Јајца. Највише им је брига задавало то, што у оскудици финансиских средстава, нису могли да уредно исплаћују војнике и врше потребне набавке и да оправљају градове, ради чега је систем одбране временом постајао све лабавији. Наши људи, који су били обавезни да дају одређене контингенте војске (деспот је, на пр., сам имао да доводи 1.000 коњаника), муку су мучили са оскудице новца. Несигурна граница није било подручје где би избеглице могле створити услове за неку интезивнију привреду; за њих је, у осталом, било доста и то, што су давале најтежи принос у крви.

Од почетка XVI века ратна активност постаје много живља. Турци су из Босне 1499. год. почели да продиру у Далмацију, потискујући млетачки, а у доброј мери, иако у први мах посредно, и угарски утицај. Млечани су, у заједници са Шпанијом, почели потом прави рат с Турском, али су га водили у главном помоћу флоте. За ситуацију у Далмацији ништа није могло користити њихово много слављено освајање тврђаве Св. Ђорђа на Кефалонији. Сем тога, млетачку је активност много спутавало француско продирање у северну Италију и њихово заузимање миланског војводства. У нашим областима према Турцима хришћанска солидарност није била празна реч. Суседи далматински били су свесни да и њих може, кроз кратко време, стићи турска крива сабља и сасвим је разумљиво што су сматрали за своју дужност да им помажу. Јанош Корвин, који је по споразуму с краљем Владиславом имао добити наслов босанског краља и уз то част славонског херцега и бана Хрватске и Далмације, није имао среће у тим таштим плановима. Али је од 1498. год., као славонски и хрватски бан, спојио под својом влашћу цело подручје од Јајца до Сења. Он се брзо придружио Млечанима у борби против Турака, али није успео. На то су онда и Турци прешли у нападај. Први циљ им је био тврди јајачки град. У том граду власт су имали претежно мађарски банови (обично по двојица) и понекад суседни хрватско-славонски великаши. Од њих се истичу нарочито чланови породице Бериславића, потомци старог босанског бана Борића, који су веровали да је њихова старина из Босне, и то Иван и после Фрањо, који је поново стекао краљево поверење. Посредовањем папске курије дошло је до млетачко-мађарског савеза, а потом и до мађарске објаве рата Турцима (1501. год.). Турски нападај на Јајце 1501. год. завршио је са потпуним неуспехом; град је, у последњи час, спасао Корвин са хрватским и мађарским четама. Борба се око њега продужила, истина, и даље. Турци нису успели да заузму сам град, али су постепено продирали на западу до Лијевна и Цетине, а на северу до Маглаја. Њихове линије биле су се знатно примакле и самом Јајцу; сви важнији гребени, градићи, и клисуре око града с југа и истока налазили су се већ у њиховим рукама.

У овом рату истакао се и деспот Јован. Као Корвин и он је био "активиста" и пре службене објаве рата и водио је преговоре с Млечанима да дигне војску у њихову корист. Знао је свакако, да су на мађарском двору постојали врло моћни утицаји за солиднарну хришћанску акцију, па се није морао бојати никакве веће одговорности због својих поступака. Деспот је оперисао у Србији. С београдским баном Ђорђем Кањижијем дао је опсести Смедерево, а са другом војском крстарио је по околини. Пред сам Божић извршио је један врло смео, скоро дрзак, авантуристички подвиг. Са хиљаду коњаника он је преко области око Колубаре прешао у Босну, палећи и убијајући, па се одатле здраве главе вратио у Срем. Други упад у Босну извео је после месец дана, доносећи са собом велик плен. Заузети на другој страни Турци нису желели наставак овог рата са Мађарима, а међу мађарским

борцима нарочито им је сметао овај борбени српски деспот. У два маха они су преко њега нудили мир, а њему лично обећавали су велике поклоне. Као посредник јавио се Ахмед-паша Херцеговић као Србин и као пријатељ Бранковића породице. Али се деспот није дао преломити. У лето 1502. он је с повећом војском, од 10.000 људи, као врховни заповедник на јужној граници, продро поново у Босну и код Зворника потукао Турке. После тог успеха Јован је упутио у Млетке свог брата Максима, да поведе преговоре с Републиком о даљој борби против Турака, тражећи помоћ с њихове стране, која је вероватно могла бити чисто материјална. То је и занимљив и важан корак, који казује да се Јован одлучује на извесне поступке, који имају тенденцију нечег самосталног. Млечани су се извинили Максиму, који је 19. новембра изишао пред дужда, да им је незгодно због зиме улазити у ближе преговоре о рату. У ствари, они су већ били ушли у преговоре с Турцима да се мире забринути за развој догађаја у свом непосредном суседству. Јер Шпанија и Француска, које 1500. год. беху склопиле уговор да деле Италију, дођоше у сукоб и током лета 1502. почеше са међусобним непријатељствима, која су се све више заоштравала.

Деспот Јован није сачекао даљи исход рата. Разболео се изненада и већ 10. децембра 1502. био је покојник. Како није имао мушке деце ни он, то је с њим изумрла мушка линија деспотске куће Бранковића. Цело његово животно дело, изведено у кратком року, било је само низ авантура, достојних епске песме, али безначајних за општу народну судбину. Мађари су се само бранили, али нису били више способни да предузму ма какву већу и организовану акцију за проширење својих јужних бедема. Срби сами могли су то извести још мање. А осећали су, међутим, и видели добро како турска сила стално подрива и то ново подручје на ком су се нашли.

Мађарска главна активност, за време овог рата, била је упућена према југоистоку, у источну Србију и западну Бугарску. У тој мађарској војсци налазили су се, као заповедници српских одреда, браћа Јакшићи, Марко и Дмитар, и војвода Радич Божић, који је мало пре тога прешао из Србије у Угарску. Мађари су прешли на старом историском терену око Храма. Заузели су Кладово и Видин, али никопољске тврђаве нису могли заузети. Њихова експедиција носила је од почетка карактер привремености. Била је кратка, састојала се у рушењу и пљачкању, и у превођењу тамошњег живља. Каже се, да је број пресељених Срба и овог пута био велик. Заповедник мађарске границе, Павле Томори, писао је мало касније, да се могла извршити "сва" Рашка, Србија, Босна и Бугарска, да је краљ хтео показати више слободоумности према њима, "који у својим душама имају љубав за веру и смисао за своју слободу."

После смрти Јованове краљ Владислав је понудио поново деспотско достојанство његовом брату Максиму. Али Максим није хтео да се прими, желећи да остане у својој свештеничкој улози. Полажући на углед Бранковића куће Владислав је деспотску титулу дао славонском племићу Иванишу Бериславићу, 1504. год., који се пре тога оженио Јовановом удовицом. Бериславићи су били суседи Бранковића и с њима већ у ближим везама, пошто се и удовица деспота Вука била удала за једног њихова члана, Фрању. Тако су они, као по неком праву, добили деспотску част међу Србима. Иваниш је добио и поседе Бранковића у Срему. Однос између њега и мајке Јованове и брата Максима није био добар. Безимени стари биограф Максимов пише: "уви, дође иноплеменик у дом њихов и отачаством и тај их иноплеменик изагна." С мајком и са моштима очевим и братовим Максим је отишао у Румунију, влашком господару Јовану Радулу, где је био лепо примљен.

Везе између Срба и Румуна постајале су од друге половине XIV века све срдачније и све непосредније. После пада бугарске државе они су се, пред заједничком опасношћу од Турака, као две хришћанске и православне државе, приближавале у знатној мери. Утицај српске писмености осећа се на влашком подручју кроз цео XV и XVI век, док је утицај српске уметности почео и раније. Лепи румунски манастир Козја, подигнут 1386. год., очигледна је имитација наше Раванице; а српских утицаја моравске школе има и више. На двору службена канцеларија је словенска, а таква је и сва црквена књижевност. Стеван Велики овако почиње многе своје повеље: "Милостих бож? ех мя Стефан Воевода, господарь земли молдавскои"; а слично и други. "Српска струја", пише Н. Јорга, "прошири се на штету византиске јерархије." Он нарочито истиче значај Никодима Грчића, ученог српског монаха

родом из Маћедоније, који је подигао више манастира у данашњој Румунији и увео у њих словенски дух. Сузбијајући утицај присталица фирентинске уније молдавско свештенство упутило је средином XV века свог митрополита Теоктиста у Србију, да га ту посвети пећски патриарх. Србин, цариградски патриарх Нифор с краја XV века, нашао је своје уточиште у Влашкој и тамо је извршио канонску конституцију њихове цркве.

Румунске хронике бележе, да је Максим вршио осетан утицај на влашком двору. Њему се приписује у велику заслугу, што је измирио Јована Радула са молдавским војводом Богданом, и то пред саму борбу између њих. Можда је било и његове сарадње у раду патриарха Нифона, кога је, мисли се, он препоручио војводи Радулу. За његова времена почела је рад славенска црквена штампарија у Румунији са штампарем Макаријем, који ће по свој прилици бити онај црногорски штампар Црнојевићевих издања. У Влашкој Максим је примио епископски чин и постао је митрополит њихове новоорганизоване цркве. Вероватно је због његова угледа дошло до брака између младога Његоја Басараба и Деспине, Бранковића, који ће после бити помагачи наших манастира. Владика Максим остао је у Влашкој све до Радулове смрти (у јесен 1507.). Наследник Радулов, војвода Михња, није био човек са којим би Максим могао радити. Максимов стари српски биограф наводи, да је Михња ушао у сумњиве везе с Турцима, док друге вести говоре да је Михња имао католичких тенденција. Не слажући се са њим, Максим удеси, да му се повери једна мисија на мађарском двору. Кад је свршио поверени му посао он не хтеде више да се враћа у Влашку, него сиђе поново у Срем, а за њим доскора стиже и његова мајка. У отаџбини је Максим постао београдски митрополит, имајући под својом духовном влашћу све Србе у Угарској. Год. 1512. дошао је на влашки престо Јован Његоје Басараба, пријатељ Максимов, "величанствени заштитник уметности". У главном његовом помоћу довршио је Максим манастир Крушедол, као задужбину последњих Бранковића. У богатој ризници и данас се чувају његове ствари, као и рукописи његове библиотеке. За подизање манастира, првог већег културног средишта сремских Срба, дао је, на молбу "мајке Анђелије", свој прилог и руски велики кнез Василије Јовановић. Сем Крушедола, Максим је подигао старо Хопово, а можда и Прибину Главу. Њему и брату му Јовану приписује се подизање и још неких манастира, али се то не да поуздано утврдити. Међу манастирским радницима, који су наставили традиције наше старе књижевности, јављају се у Сланкамену и по манастирима понеки украјински писари, који су се, не знамо откуда и како, окупили око српских деспота. Тада се, мимо све друге градове, као мало кулутрно средиште истицао Сланкамен. У Крушедолу Максим је завршио свој живот, 18. јануара 1516. Многи српски поменици тим датумом завршавају списак наше старе "господе", а ту је завршна тачка и код доброг броја летописа.

Међутим, српска деспотовина постојала је и даље. Иваниш Бериславић (латински Johannes Berislo) потписивао се с поносом ‚regni Rascie despotus'. Становао је у граду Купинику (или Купинову) и трудио се да добије поверење Срба. Са београдским заповедником није био у најсрдачнијим односима, јер им је недостајало узајамног поверења, а са хрватским баном имао је објашњавања због сукоба и грабежа на границама. Иначе, у нашем народном животу није оставио никаква дубљег трага.

Време извесног затишја, кад Турци за неколико година нису предузимали никакве веће иницијативе против средњеевропских држава, као да беше мало успавало савест Европе, па и саме папске курије. Заплети у Италији обузеше општи интерес. Борбе Француске и Шпаније о посед Италије створише тешке кризе. Папа Јулије II изгледао је у политици много друкчије него по познатом Рафаеловом портрету, где би човек поверовао у његову смиреност. Он је сав ушао у локалну талијанску политику, која је, истина, имала за Средоземно Море и шири значај, али која није обухватала и остале католичке земље и друге теже и за веру опасније проблеме. Једно време био се окомио на Млетачку Републику, која је својом перфидном политиком изазвала против себе не само њега, него и Француску и цара Максимилијана. У Камбреу су те три силе створиле и формалан савез против ње. Цар Максимилијан ишао је чак тако далеко, да је у јуну 1510. слао једног посебног повереника босанском санџаку Фериз-бегу са позивом да нападне Млетке. Турци су и без тога били обавештени о ситуацији код хришћана. Међу осталима извештавали су их о том и Дубровчани, којима је султан Бајазит II захваљивао на добрим и довољним вестима.

И Мађари су хтели да искористе ову млетачку невољу и тражили су повратак Далмације. Међу оним великашима који су били рђаво расположени против Републике налазио се и деспот Иваниш, за разлику од већине хрватских великаша који су јој остали пријатељи. Кад се 1509. год., с тим у вези, одметнуо бивши бан Андрија Бот, деспот је са 200 коњаника учествовао у његовом прогоњењу, али није успео да га савлада. Штитили су га хрватски и други пријатељи на све начине. За награду краљ га је 1511. год. поставио још и за бана у Јајцу и поверио му тај угарски део Босне. Да би лакше водио послове у Босни и у Срему Иваниш је као своје седиште изабрао Брод, који се налазио као у средини. Али на тој тешкој и одговорној дужности није могао остати дуго; у толико пре што га је и здравље почело издавати. Замолио је с тога краља да за јајачког бана нађе друго лице и краљ му је ту жељу испунио 25. маја 1513. Иако Иваниш није крив лично, ипак су се догађаји развијали и на његову и на општу штету. Од доласка на престо ратоборног и крвавог султана Селима I (1512. год.) Турци су постали много живљи и агресивнији. У Босни они смелим залетом још исте године узеше тврди град Сребреник са Тешњем и Соколом. То је свакако допринело да краљ прими оставку Иванишеву. Један важан бедем на одбранбеном јужном систему био је пробијен; Босна више није имала непосредне везе са Србијом. Деспот Иваниш није много преживео овај губитак. Умро је на почетку 1514. год., остављајући доста многобројну породицу.

И пре пада Сребреника, који је после био привремено и наново освајан, могло се наслућивати да катастрофе могу наступити сваки час. Граница је била недовољно заштићена. Сам краљ Владислав писао је у лето 1511. год. за Београд, "који је бедем скоро целог нашег краљевства," да је у очајном стању (,ruina muri pene esse desolatum’ његове су сопствене речи). У Јајцу су људи понекад гладовали, а хране је, скоро по правилу, било увек у малој мери. Многи од именованих високих чиновника нису хтели просто ићи на дужност, јер им се нису исплаћивале надлежности не само у реду, него понекад никако. Магнати су радили скоро сваки по својој вољи; краљев ауторитет падао је очигледно. Финансиске тешкоће створиле су у целој земљи тешко стање. Има поузданих вести, да су Млечани за новац придобијали извесне магнате за своју ствар. Да би се дошло до средстава правио се огроман притисак на народ и из њега се цедило све, док су многи магнати избегавали своје дужности према држави.

Да би отклонили пажњу од млетачког питања њихови пријатељи у Угарској тражили су покрет према Турцима. Правдали су га сталним турским повредама граница. У том правцу помагала их је и папска курија, да би уђуткала и своју савест и прекоре Европе ради учешћа у борбама по Италији. У Угарској се од 1513. год. проповедао и спремао крсташки рат. Извесне борбе на граници вођене су већ те године с променљивом срећом. Али место акције према Турцима цео овај покрет донесе једно велико и опасно изненађење за саму Угарску. Крсташи (мађарски "куруци"), међу које је ушло и доста великашких кметова или "јобађа", нису задуго морали да се крену на границу. Недостајало је свега. И хране, и одела, и оружја. У таквим приликама није било тешко изазвати протесте не само против тих недостатака, него против целог поретка уопште. Великаши, место да им бар донекле изађу у сусрет, одговорише притиском и забраном примања јобађа у војску. Али кад су се ови дочепали оружја нису више хтели да одустају. Изби бесан устанак против великаша, који се убрзо рашири у неочекиваној мери. На чело устаника стави се један племић, Ђорђе Дожа, кога наши летописи зову Ђурађ Секула. Од маја 1514. поче паљење и рушење спахиских чардака и дворова и немилосрдно гоњење и убијање племића. Устанак се ширио по великом делу јужне Угарске, кроз Банат и Бачку до Срема. Захватио је и један део Срба. Страдала су имања браће Јакшића у Нађлаку и један део имања бивших деспота. Али већи део Срба устао је против тих крсташа и помагао је племићску војску у борбама против њих. Дожин устанак добио је смртни ударац, кад је богати племић Јован Запоља стигао у помоћ опседнутом Темишвару и ту разбио његову невешту војску и кад је сам Дожа заглавио у бегу. Остатке устаника, од којих је међу Србима најактивније деловао неки поп Борбаш (ако му то име није надимак), разбиле су чете деспотице Јелене и помоћни одреди београдске посаде. У том устаничком покрету нарочито се бележи учешће шајкаша на страни крсташа. Устанак је у главном угушен већ у јуну 1514. год. Наши га свештенички хроничари бележе са

осудом. Невоља је доиста била у томе, што су ти крајеви страдали не само од турских провала, него и у међусобној борби.

После угушеног устанка прешло се с новчаном помоћу курије на рат против Турака. Вођа мађарске војске био је победитељ крсташа, Јован Запоља, тада несумњиво један од најмоћнијих људи Угарске. Акција је предузета у Србији, с ослоном на Београд. Али, под Авалом, 6. маја 1515. год., Мађаре изненади смедеревски санџак Бали-бег и зададе им тежак пораз. Међутим, на западу, сви турски покушаји да узму Јајце и Клис остали су те године без успеха.

Деспотица Јелена, чији су људи учествовали у борби против крсташа, била је доста активна и енергична. Она је владала у име свог малолетног сина Стевана, коме је на дан очеве смрти могло бити десет година. Млади српски деспот растао је у време сталних борби и криза, кад се крхала цела зграда једне старе краљевине, и с тога није чудо што се у њему развио авантуриста са извесном храброшћу, али без правог моралног упоришта. У Мађарској, куд је год погледао, осећала се атмосфера расула. Краљ Владислав, који сам није имао никакве личне снаге, умро је 1516. год., и оставио је иза себе малолетног сина Лајоша. Угарска је, тужи се један њихов историчар, имала краља који није био господар. Магнати су се просто отели, а код свих суседа развили се прохтеви. Цар Максимилијан нудио се за тутора младом краљу и обећавао, ако треба, да брани младог краља од унутрашњих непријатеља. Запоља је оглашаван за непријатеља династије. Залажу се поједини градови и вароши; краљевска канцеларија се распада. Иван Борнемиса, један од краљевих тутора, писао је пољском краљу, да краљ сам једва може живети, "више пута нема ни у кухињи ништа". Краљевски печат иде од руке до руке. "Нема никога, који би се усудио јавно иступити или се заузети за свога слабога краља."

Такво је стање у Угарској у часу, кад на турски престо 1520. год. долази један од најактивнијих и понајвећих њихових владара, Сулејман Величанствени. Млад, са двадесет година, пун високих амбиција, тај даровити владар обраћа целог живота главну пажњу на европске догађаје. Његов отац Селим II оставио му је и сувише велике тековине у источном делу Средоземног Мора. Млади Сулејман смерао је с почетка да тамо, у извесној мери, настави очево дело и да одржава мир на западу. Али су сами Мађари, са невероватном лакомисленошћу, изазивали сукоб. Они су, као да су располагали не знамо каквом снагом, отезали да обнове уговор о миру, који им је Сулејман преко нарочитог посланства био понудио. Хтели су да натерају Турке на уступке. Бунила их је њихова активност око Јајца и око Шапца. У свом негативном ставу отишли су тако далеко да су турске посланике затворили и побили. На такво понашање дошла је као одговор турска објава рата и велика Сулејманова офанзива на дунавској и савској линији.

Турци су најпре заузели Шабац, око кога су већ од фебруара 1521. припремали јаку војску. Савладали су најпре њега, 7. јула, да би могли прећи у Срем и пресећи с те стране везе са Београдом. Ради тога су одмах на Сави подигли велики војнички мост, под непосредном пажњом султановом. Деспотица Јелена, уплашена као први и непосредни сусед, понудила је султану преговоре. Сулејман је био вољан да јој изиђе у сусрет и поштеди њено подручје, па је послао једног свог човека да утврде услове. Међутим, деспотица није смела да сачека Турке, или су јој можда дошле какве поруке с хришћанске стране, јер су се Мађари спремали на отпор. С тога покупи своје драгоцености и побеже с породицом својој браћи Јакшићима. Желећи да се покаже исправном према мађарској круни она упути турског изасланика на мађарски двор као роба. То, наравно, раздражи Сулејмана и он с тога нареди да се деспотица ухвати. Страдала су том приликом, природно, српска насеља у Срему, али деспотица се за времена спасла. Сам султан лично дошао је 30. јула у Купиник, мали троугаони град на Сави, да осмотри и њега и српски деспотски двор у њему. После те посете град је био разрушен, 9. септембра. Од двора данас више нема ни трага, док су се градске зидине очувале у приличној мери. Наш један летопис описује тај поход овако: Турци "прелажаху реку Саву као по суху, то јест по мосту, на ону полу Срема, а и други у лађама препловише, тако да није било могуће ни тим силним рекама задржати Измаилћане, иако се Мађар уздао у те силне реке, Саву и Дунав. И опколише одасвуд славни Београд и друге суседне градове и летијаху као крилате змије палећи села и

градове." Иза Шапца пао је Земун, који су храбро бранили Михаило и Марко Скобљићи са 400 шајкаша, па потом и Београд. Мађарски заповедници Београда, уплашени и остављени без помоћи, побегоше из града раније, а одбрану препустише нижим командантима. Међу овима се нарочито истицао храбри вођа српских шајкаша Петар Овчаревић. Мађарска војска прикупљала се код Сенте и Толне, али се налазила у приличном нереду и била је малобројна. С њом се апсолутно није могло ништа покушати против силне султанове ордије. Изморена и невелика градска посада предала се на то 29. августа.

Пошто је освојио Београд султан је један део његова српског становништва дао преселити у околину Цариграда. Између Златних и Силивриских Врата основана је нова Белиград-махала, а иза Бујукдера створено је и ново село Београд. Ово је село било ослобођено од плаћања пореза под условом, да се брину о пијаћој води за град и за босфорска села. Из Београда су однесене мошти Св. Петке и Св. Теофане и још нешто црквених утвари. Цркве су, каже један извештај, биле све опљачкане. Док су временом ти становници старог Београда изгубили своје традиције и језик, очувана су у једном другом нашем насељу доста жива сећања на стару отаџбину. У селу Барјачићу на Дарданелима постојала је до Светског Рата једна српска колонија од близу 500 душа, која је чувала предање да потиче из Србије "султана" Лазара, од места Јагодице или Јагоднице. Српског насеља било је и у близини Барјачића, у селу Карађолу, све до почетка овог века. У оба села говорило се српски.

Пошто су освојили Београд Турци су га одмах утврдили и добро поселили, хотећи да та важна тврђава остане у њиховим рукама. Домало су ту пренели и средиште војне и управне власти за Србију и границу, које се дотле налазило у Смедереву. За турског заповедника би постављен Бали-бег, одличан војсковођа, који се истакао у последњим операцијама и који је пре тога заузимао важна места смедеревског и босанског санџак-бега. Наши летописи бележе, како султан "расипа по Срему градове", и како по Срему "дивна места и села запустеше", а цркве и градове "Турци разорише." Настрадали су сви важнији градови од Митровице до Петроварадина и Сланкамена.

Извештај Јаноша Бебека од 7. октобра 1521. приказивао је стање у целој земљи да не може бити горе. Међу магнатима нема слоге; већају по читаве дане, па ништа не могу да сврше. До тог дана већ су се и разишли, "један горе, други доле." Војници живе без плате и не знају како да се прехране. "Бојати се", вели он изречно, "да ово наше краљевство не изгубимо." И други се већ прибојавају за њ. Имали су, у осталом, и зашто. Неактивна скупљена војска расипала се на очиглед свету; војници су бежали "тајно и срамно". И без тог речитог Бебековог извештаја видело се јасно, да је Угарска у немогућности да се сама одупре Турцима. Задати јој је падом Београда такав удар, пробијена је најглавнија јужна капија државе, а они нису стигли ни да покушају да тај залет бар на једној страни обуздају. Турци су свршили што су хтели и почетком јесени повукли су се према југу.

Млади српски деспот Стеван Бериславић дошао је можда већ крајем 1521. или почетком 1522. у опустошени Купиник и ступио је одатле у везу са Стеваном Баторијем, мађарским палатином. Али се у празном граду није могао дуго задржавати, него је прешао у Брод, у раније очево седиште.

Пад Београда и слабост Угарске отворили су многа питања. Шта сад? Ако подлегне Угарска угрожена је и цела средња Европа. Али, ако и не подлегне сасвим, може ли она сама, оваква каква је, спречавати турска продирања у више праваца? То се питање нарочито наметало Аустрији, у чије су јужне земље већ проваљивале турске чете из Босне. С тога је надвојвода Фердинанд почео преговоре са Мађарима о сарадњи, и то на тај начин што би његова војска могла деловати по Хрватској и што би аустриске посаде ушле у извесна места да их бране. Његовим тежњама ишли су у прилог и даљи војнички догађаји. Султан Сулејман поставио је за новог заповедника у Босни Хусреф-бега, дотадашњег санџак-бега у Смедереву, сина зета Бајазита II, који се истакао у последњим борбама око Београда. Добио је нови положај да на њему покаже своју пуну вредност. Свестан тога, он је већ с пролећа 1522. год са херцеговачким санџак-бегом предузео војне операције у Далмацији и заузео је Книн и Скрадин, док се Клис јуначки одржао. Идуће године Хусреф је

заузео Островицу, али је био одбијен од Крупе. Али је главну пажњу посвећивао Јајцу, као тада најважнијем граду нетурске Босне. Оба бана у том граду, Петар Кеплевић и Иван Тахи, беху напустили рђаво снабдевани град, не хотећи да сносе одговорност за његову судбину. Кад су сазнали за то Турци су опсели и стегли град као у клешта. Једва и с муком дошла је у њ мала помоћ надвојводе Фердинанда, која је спасла ситуацију. Али она није могла да је измени. Радило се на мало, са ситним средствима, и без много поверења. И велика помоћ, и чак један велики покрет, тешко би у ово време могли зауставити турски замах, јер се процес у Угарској развијао потпуно онако као и у балканским државама. Са малим средствима само се продужавало животарење једног организма, за који више није било никакве наде да би могао оздравити.

Срби су се, на граници, углавном, држали са Мађарима, док су они у унутрашњости остајали мирни. Било је случајева, да су понеки и на границама прилазили Турцима гледајући њихову снагу и успехе. Такав је случај био, на пример, са поменутим браниоцем Београда, Петром Овчаревићем. Један наш летопис, писан свакако од неког калуђера, бранио је поступак Ђурђа Црнојевића, што је од Млечана "видећи њихову превласт и њихову скврну веру" пришао Турцима. Други наши људи, из хришћанске солидарности, делили су судбину Мађара, иако је све више постајало јасно да неће ништа бити од раније очекиване обнове српске државе њиховом помоћу. Кад је краљ Лајош 1522. год. поверио одбрану тешко угрожене јужне Угарске калочком надбискупу Павлу Томориу, који је показивао пуно добре воље да доиста буде од користи, овај је обратио нарочиту пажњу Србима. Нашао је одлична сарадника у дотле мало познатом војводи Радичу Божићу, човеку већ у годинама. С њим је обновио српску шајкашку војску, која је врло брзо показала своју вредност. Већ у јуну 1522. год. "дели" Радич Божић, како га назива једна наша белешка, разбио је код Петроварадина један повећи турски пљачкашки одред. А идуће године нанео је, заједно с Томорием, осетан пораз босанском Феркат-паши код Манђелоса, у Срему. Знатан успех постигао је Томори нарочито крајем 1525. год., када му је пошло за руком да придобије чувеног властелина Павла Бакића са Венчаца из Шумадије, да пређе на мађарску страну. Овај угледни српски племић прешао је у Угарску са петоро браће и 50 коњаника и са великим имањем. Њему за љубав ушао је поново у везе са Мађарима и одметнути Овчаревић, желећи да не остане нека врста одреда. Краљ Ладислав, ценећи значај Бакићев, поклонио му је град Шољмош мало пред своју погибију, 18. јула 1526.

Турци нису после освајања Београда оперисали са великим војскама од више десетина хиљада људи. Султан је за то време освојио Родос и спремао већу акцију према Египту. Његови санџак-бези вршили су нападе у суседству истина са жељом не само да узнемиравају него и да освајају, али за те своје акције кретале су само оне снаге с којима су располагале на свом подручју. Мађари су имали два-три већа локална успеха, па су се почели заваравати као да опасност није онако непосредна и озбиљна како им се учинила три-четири године раније. И с тога су наставили старе методе феудалне самовоље. О краљевом лакомисленом животу причале су се необично тешке ствари, и то основане. Државне касе биле су очајно празне. На молбе и преклињања појединих заповедника с границе краљ је, као просјацима милостињу делио по неколико форинта. Српском деспоту краљ је на четири молбе дао свега 33 форинта, Радич Божић је добио 185, а Марко Јакшић само 4 форинта! И с тога је у земљи настало запрепашћење, кад је Павле Бакић донео глас да Турци врше велике припреме и да је у њиховом плану чак поход на Будим, и кад је тај глас од почетка 1526. год. добио нове потврде.

У Мађарској су, истина, почеле одмах одлуке, наредбе и већања, али све више у теоретском него у практичном погледу. Краљ је слао поруке на све стране, али их је мало ко слушао. Његова нада беху аустриски надвојвода Фердинанд, његов шурак, и папа, који га је уверавао о могућностима новог хришћанског савеза. По рачунању мађарских одговорних лица цела земља могла је дићи на ноге до 60.000. Према турској сили, која је била четири пута већа, и то би претстављало малу снагу. А какви су тек изгледи могли бити, кад Мађари нису успели да саберу ни половину тога броја! Сиромах Бакић, који је сад чувао границу у Срему, доживео је тешко разочарање. У својој Шумадији он није могао добити права обавештења о приликама у суседној краљевини, о којој се причало као о неком снажном бедему хришћанства и за коју су Срби више од једног века везивали своју судбину. Сад је

имао довољно прилике да види како иду ствари и да зажали што је и себе и своје Србе излагао узалудним жртвама. Мађарска више није могла да спасава ни себе, а камо ли њих.

Почетком лета 1526. год. почела је турска офанзива. Први је на реду био Петроварадин, који је пао 29. јула после тронедељне опсаде. Иза њега Турци су брзо и са мало отпора освојили суседне градове у Срему и код Осека направили мост за прелаз у срце Угарске. Краљ Владислав је прикупљао војску у Толни, али је до одсудног дана једва скупио до 20.000 војника. Многи магнати нису просто хтели доћи, а многи су закаснили, случајно или намерно. У тој војсци налазио се и добар део Срба под заповедништвом Бакића и Радича Божића. Деспот Стеван је, по краљевој наредби, остао да чува Славонију од евентуалних напада Турака с босанске стране. До битке је дошло на Мохачком Пољу. Она је била брзо готова, за два сата, 19. августа 1526. Мађарска војска била је брзо растројена и потпуно поражена; сам краљ заглавио је, на бегу, у једном набујалом потоку. Победник султан ушао је без даље борбе у мађарску престоницу 11. септембра. Овог пута он није у њој и остао и побио на будимске бедеме турски барјак, него се, по обичају почетком јесени вратио у своје земље.

Сломивши балканске државе, скрхавши сад и Мађарску, Турци су загазили у средњу Европу и учврстили се у њој. Судбина српског народа била је запечаћена за векове. Они су читав један век и по давали отпор Турцима, од Марице до Драве, да би их зауставили и спасли бар последње остатке своје државе и свог националног поседа. С тога су се били придружили и Мађарима и крварили за њих. Спаса није било. Турска снага била је већа, бујнија, и мудрије организована. Отада Срби постају раја, у ствари робље, поданици другог реда, осуђени да раде за друге. Њихова цивилизација, која је тако лепо и видно напредовала, пресечена је грубо. Пресахли су богати приходи дарежљивих владарских ктитора, разбила се иницијатива културних великаша, престала активност изузетно лепо васпитаног женског дела нашег средњевековног друштва. Од XVI века наши манастири таворе живећи од старог капитала, књижевност замире, уметност прелази у занатство. Почетак Новог Века отварао је целој Европи нове видике; наш свет враћао се, међутим, на старе патриархалне обичаје, лишавао се многих благодети нове културе, и то што даље све више. Слој вишег друштва, који је био главни носилац наше средњевековне културе, ишчезао је под Турцима скоро потпуно, или се однародио, или посељачио; грађански сталеж стварао се, истина, и под Турцима, али са ограниченим средствима; а сеоски свет, који ће постати главна народна снага, туђио се од додира са властима и повлачио се сам у себе. Свештенство је све више добијало значај као учитељ и вођа народа, али је његово образовање, лишено ранијих могућности, све очевидније опадало. Било је доста примера да је једва знало читати и писати. Али је ипак било активно, жељно покрета, и пуно жудње за слободом. Оно је успевало да наш мали свет и у то доба робовања диже цркве и манастире, мале и скромне, али ипак корисне; да ствара школе, макар примитивне и врло оскудне; и да чак покушава подизање штампарија. Све је ишло тешко, с напором, понекад са зазирањем за живот. Неколика века таквог живота било је страховито искушење и није чудо ако је оставило доста трага.

Дубровачка Република

Пред очима Дубровника попадале су редом, у кратком размаку од неких четрдесет година, све наше слободне државе Србија, Босна, Херцеговина, Црна Гора. Четврт века само иза њих била је срушена и мађарска краљевина. Једина је у том општем бродолому остала поштеђена мала Дубровачка Република. А остала је поштеђена не само зато, што је била малецна и политички потпуно безопасна, него што је, пратећи будно догађаје, пажљиво избегавала да даде повода за сукобе. Њезини непријатељи пребацивали су јој, да, иако је Република строго католичка држава, у њезиној политици нема нимало праве хришћанске солидарности и да се она ставља у службу Турске и преко обавеза, које се траже од једне вазалне државе. У Дубровнику је, несумњиво, у државним пословима разум увек владао над осећањем. Толико проповедана потреба хришћанске солидарности гурнула је последњег босанског краља у рат с Турцима, али се у судбоносном часу не нађе нико са стране, да страдалнику прискочи у помоћ. Мађарска, мезимац папске курије, пала је исто тако остављена сама себи. Кроз Рим су 1527. год. пустошиле хришћанске чете горе него да су били Турци. Домало моћне хришћанске државе, као Француска, тражиће савез с Турцима. Шта се онда могло замерити малом Дубровнику, што се неком авантуристичком подухватом није изложио сигурној и бескорисној пропасти?

Дубровчани нису били никакав политички чинилац, нити су имали политичких амбиција. Били су, у главном, добри трговци, који су у тежњи да добију више могућности за рад тражили стално наслона на ону силу, која је у извесном периоду претстављала главну снагу на Балкану. Тако су до 1205. год., с малим прекидима, признавали врховну власт Византије; од 1205-1358. били су подложници млетачки, који су им слали своје племиће за кнезове; од 1358-1526. стајали су под заштитом Угарске. Српским владарима давали су за слободну трговину по њиховој земљи поклоне у новцу и свити, а од времена Уроша I уведен је стални годишњи данак од 2.000 перпер, који се од Драгутинова времена плаћао о Митровдану и с тога се звао "светодимитарски доходак". С Турцима су Дубровчани ступили у везе од 1430. год. шаљући им своја посланства, а 1442. су дали заклетву верности султану и послали му први годишњи поклон у вредности од 1.000 дуката.

По старој локалној легенди, која је ушла у књижевност, Дубровник је подигао млади словенски Краљевић Павлимир, чији су претци због домаћих смутња морали да беже у туђину и да се стане у Риму. Отуд се вратио, на позив, млади краљевић да савлада противнике, поврати ред и као круну рада подигне Дубровник. Као што је некад Енеја, бежећи из Троје, дошао у Италију да његови потомци дигну Рим и изведу синтезу Истока и Запада, тако је, по овој легендарној комбинацији, стигао и Павлимир из Рима, да створи симбиозу романско-словенског елемента и његове културе, толико карактеристичне за цело наше Приморје.

У ствари, Дубровник је настао из два насеља: словенског брдског Дубровника и романског Рагузиума, који се дигао на малом острву и који су населиле избеглице из блиског Епидаура. Додир између Словена и Романа био је на том подручју жив и непосредан, што јасно показује велики број очуваних романских назива места, као Цавтат, Конавле, Бргат, Рожат, Шумет, Булет и сл. Словени и Романи засули су, после извесног времена уски морски канал између гребена, званих Пенатура, код данашњих Пила и после цео Страдун, и тако су створили заједнички град Дубровник-Рагузиум, Рагуза. И данас је још очувано име старог словенског Граца, који је штитио некадашње словенско насеље. Дубровник се ширио постепено на рачун суседног хумског и требињског подручја и плаћао је за земљиште и винограде годишњи најам, зван *могориш* (margarisium), од по 60 златника хумским и требињским владарима. Као лука Дубровник и његов Груж имају свој развој да захвале једино трговини и извозу из његова залеђа, Хума, Травуније и Рашке, који су се проширили на већи део Србије и добар део Босне. У старо време главна средишта далматинског приморја у административном и трговачком погледу беху Салона и Нарона; Епидаур, колико

се зна, није имао већег значаја. С тога је и разумљиво, што је легенда стварање Дубровника везана за једног суседног словенског племића, који господари Требињем.

Дубровник се развио нарочито од XII века, после трговачких уговора са Немањом и баном Кулином. Од XIII века у њему почиње превлађивати словенски елеменат. Чиновништво и понеки трговци и занатлије долазили су у Дубровник из разних места Италије, а нарочито из Млетака; градска аристократија осећала се као романска и неговала је ту културу; али је широки пук био претежно словенски и у граду и у његову подручју. Већ у XIV веку и код аристократије има приметне славизације, а од XV века град у огромној већини носи словенско обележје. Велико Веће Републике донело је 26. октобра 1395. овај изванредно важни закључак: "Унапред нико из крајева горње или доње Далмације нити из иједнога странога краја не може се учинити нити постати грађанин Дубровника, нити се учинити нити потврдити у Великом Вијећу Дубровника, него је једино Мало Вијеће слободно да именује за грађане Дубровника оне или између оних које град Дубровник држи и сматра за Словене, на начине и по обичајима којима су и досад Словени прављени и примани у грађанство Дубровника."

У граду се нарочито ценила слобода. Њој је Дубровник захваљивао, мимо све друге градове Приморја, свој привредни и свој културни процват. Млечани су извесно време с љубомором пратили његове трговачке везе, али нису успели да их спрече, иако су то чешће пута покушавали. Истина, Дубровник се трговачки дигао са млетачким капиталом. Експлоатацију рудника у Србији и Босни, која им је донела главно богатство, Дубровчани су могли почети у већој мери тек са кредитима из Млетака. Штитећи се од препада и са копна и са мора Дубровчани су опасали свој град са у оно доба неосвојивим, одлично грађеним бедемима, који су и до данас очувани. Те градске утврде одржавали су увек у најбољем раду и бдили су у њима са строгошћу која није знала ни за какве изузетке. Кад је у питању била слобода грађани су се решавали и на веома велике жртве. И трговац је добро разумевао да цена за слободу никад није плаћена скупо. С тога је слобода - libertas истицана као главни циљ целе државне политике. "Она се не продаје ни за све злато", писало је на градским бедемима; њој су испеване и најодушевљеније песме дубровачке књижевности.

Као и Млетачка Република, према којој је изградила своје уређење, и Дубровник је био аристократска република. На њеном челу налазили су се до 1358. год. млетачки племићи, из понајбољих кућа, са мандатом од две године дана. Остале власти биле су дубровачке. Сви пунолетни племићи сачињавали су Велико Веће; њихов највећи број износио је 1319. год. 241 члана. Извршну власт имало је Мало Веће, које је с кнезом заједно бројало 12 чланова. Веће Умољених (Consilium Rogatorum) с неједнаким бројем чланова (од 45-60), у ствари Сенат, стварало је "по правилу законе и све важније одредбе у унутрашњим и спољашњим пословима". Велик углед имало је свештенство, које је на подручју Дубровачке Републике било искључиво католичко. Најстарији ред били су бенедиктинци, који су основали свој велики манастир на Локруму. Фрањевци и доминиканци подигли су своје манастире близу два једина излаза из града; први на Пилама, а други на Плочама. Они су тако симболички били нека врста градске страже, духовне и физичке. Кроз те две капије није све до XIX века прошла никад ниједна туђинска војска као освајач.

Имајући потпуну своју самоуправу, не пострадавши никад и ни од кога у свом граду, Дубровчани су се осетно дизали. У граду се постепено гомилало богатство, које је доносила трговина по Балкану и са лепом трговачком флотом по целом Средоземном Мору. Може се сасвим добро пратити по трговачким обрачунима, по миразима и тестаментима у градским књигама како се у дубровачким породицама множе предмети од сребра, скупих тканина и богатије покућство. Са Србијом су односи од XIV века врло срдачни, јер највећи део тамошњих рудника држе дубровачки трговци било сами, било као ортаци. У Брскову, Руднику, Трепчи, Новом Брду и по другим местима њихове су колоније биле врло јаке. Од 1325. год. имали су Дубровчани у српском краљевству и свој прави конзулат, а конзула је, с ужим делокругом, било већ од краја XIII века. После се конзули јављају и у другим земљама суседства, с којима је трговачки промет постајао све интензивнији.

С материалним благостањем дизало се и духовно. Млади племићи добијали су васпитање не само у свом граду, него многи и у Италији. Град, истина, није имао неких виших школа, али се трудио да добавља добре учитеље. Позивани су учитељи и за словенску писменост, и то не само за Дубровник, него и за Стон. Црквена уметност развијала се лепо. Градитељство, у романској традицији, има неколико објеката несумњиве вредности. Дивона, очувана до данас, са лепом лођом романског стила и врло укусим прозорима подигнута је XIV века. У то време, нарочито у првој половини XIV века, били су у граду у моди прозори "сараценски", уобичајени по обалама јужне Италије и Шпаније. Лепи кнежев двор, рађен с пуно укуса и пажљиво, довршен је 1425. год. У данашњем свом облику потиче, с прерадама, из 1462. Немамо, на жалост, ближих података о две главне дубровачке цркве, оној Госпе и Св. Влаха, пошто су обе страдале за време великог земљотреса од 1667. год., па су обновљене тек почетком XVIII века. Црква Св. Спаса довршена је 1520. год., али се није рачунала међу најрепрезентативније грађевине. Много се полагало и на црквено сликарство. Сама влада је већ крајем XIV века помагала уметнике са стране стављајући им у дужност, да поучавају и по неког Дубровчанина. Тако је, на пр., 1389. год. дата плата "грчком сликару" мајстору Јовану из Драча; 1390. склопљен је уговор са сликарем Стојком Друшковићем, очевидно неким нашим човеком; а било је сликара и из Италије и Угарске. Зграде појединих племића биле су пуне уметничких предмета, али понајвише туђих. Лепо се развила код нас златарска уметност и њени предмети су служили често и за извоз, али првенствено на Балкан.

Данашњи изглед дубровачких зграда и улица потиче махом из XVII века, после поменутог страшног земљотреса. Куће су камене, солидне, са по три-четири спрата, али без нарочитих украса. Улице су типично талијанско-приморске, уске и мрачне. Све мање-више воде са степеницама према брегу, јер је простор Страдуна и пијаце врло тескобан за прави развој града. Куће изван градских зидина дизане су високо на подножју суседних брегова и до њих се иде уз многобројне и прилично стрме степенице (у граду за то постоји израз "чини скале"). У самом граду, где се искоришћавало свако слободно место, има врло мало башта и зеленила, него је све густо и збијено. Мало даха дају кућама терасе и понеко врло уско двориште.

Извесни наши људи из унутрашњости долазили су преко Дубровника и његових људи у додир са западном културом. Неки су се ту и васпитавали, као Балша син Ђурђа Страцимировића, или као неки босански племићи (н. пр. Браило Тезаловић). Из Дубровника су се, у приличним количинама, извозиле у наше земље разне врсте свите, броката, кадифе, и других скупоцених материја, које су се свиђале нашој средњевековној властели. Дубровчани су учили нашу унутрашњост и раскошнијој храни и пићу, малвасији, јужном воћу и разним мирођијама. Богат је био извоз бољег оружја, посуђа и лепшег накита. Да су наши људи већ XV века познавали материал и да се нису дали лако преварити сведочи најбоље случај Херцега Степана, који је изазвао спор са дубровачким трговцима због лажних каменова место диаманата на једном плашту. Из унутрашњости се извозила стока, сточни производи, восак и од краја XIII века нарочито руде: олово, бакар и сребро.

Дубровник је имао велику и добру трговачку флоту и на њу је био нарочито поносит. Њена активност датира из IX века и била је већа него иједног другог града Далмације. Тада су њихове лађе превозиле словенске ратнике у јужну Италију и чиниле и тад и после не малих услуга Византиској Царевини. Док се налазио под млетачком врховном влашћу Млечани нису спречавали развој дубровачке трговачке морнарице, али су им постали опасни противници, кад је мали град под Св. Срђем пришао Мађарима, њиховом главном и вековном противнику о посед Далмације. У свом напону Дубровник је имао преко 300 великих лађа. Као нека поморска "сила" Дубровчани су као с правом тежили да прошире своју власт и на суседна острва, па су постепено придобили сем суседних малих отока, још Ластово, Мљет и Корчулу, а жива им је жеља била да се дочепају Брача и Хвара. Кад су 1333. год. добили Стон, а 1426. год. Конавље јавила се у Републици тежња да своју "државу" прошире и новим добитцима. Једно време много су радили да добију Требиње. Турска освајања разбила су све те жеље и освестила су их, да не иду преко граница своје моћи. Од четрдесетих година XV века Дубровчани се предају само развоју своје трговине и своје флоте, и то им је донело, без много потреса, врло крупне резултате. Дубровачки песници с

поносом су у XVI веку говорили, да је њихова морнарица "госпоја и краљица свијех мрнара на сем свијети"

И честит се свак находи
И час му је превелика
Вјеран живот тко проводи
Под бандијером Дубровника.

Везе са светом, благостање, развој духовног живота изазвали су у Дубровнику и стварање књижевности. Известан део наших људи, које су жеља за наукама или разни случајеви одвели у туђину, истакли су се доста рано својим успесима, па су неки посредно и непосредно утицали и на људе у отаџбини. Међу њима су били чувени теолози, као, н. пр., Серафим Бунић или Гргур Натали Будиславић, или правници као Рагузио де Рагузенс, или економисти као Бенко Котруљић. Још више су деловали примери тада већ развијене талијанске књижевности, која је имала Дантеа и Петрарку и читав низ других песника великог талента. Сем тога, Дубровчани су били у живим везама и са осталим градским срединама по Далмацији и острвима, где су се, исто тако, под западним утицајима стварале књижевне школе. Из северне Далмације дошао је тако у књижевну употребу дубровачку чакавски диалекат, иако су цео град и његова околица били чисти штокавци. Први дубровачки писци почели су свој рад на латинском језику. Први дубровачки "овенчани песник" (poeta laureatus) био је Петар Менчетић, а најистакнутији песник латиниста беше Илија Лампридије Церва, прави претставник савременог хуманистичког покрета. Први песници на народном језику беху прилично необуздани Шишко Менчетић и Ђоре Држић, обојица чисти лиричари и обојица последници Петраркине песничке школе. Код Држића је, мимо обичаја тих времена, било и нешто утицаја наше народне лирске поезије, која се с њим први пут јавља као уметнички чинилац у нашој књижевности. Популаран је постао са својом *Јеђутком*, занимљивом лирском песмом Андрија Чубрановић, који је створио образац за више сличних покушаја. Побожну, политичку и "реметску" поезију неговао је чудњак Мавро Ветрановић, који је певао и црквене драме, све са извесним песничким осећањем, али без имало уметничке мере. Међу свим тим књижевницима, који су рођени у другој половини XV века, а радили у првој половини XVI, највећи таленат показао је Марин Држић, књижевник од ређе вредности. Он се огледао у више књижевних родова, али главна му је снага у комедији, у којој је показао и инвенције, и духа, и добар посматрачки дар, и у којој је дао неколико добро погођених типова и сцена из савременог дубровачког друштва. Од средине XVI века дубровачка књижевност развија се све више и обилатије; ствара одличну лирику, драму с нарочито успелом локалном комедијом, и широк еп. Једино што није успела да развије до већег степена била је уметничка проза. У целој нашој средини, међу Србима и Хрватима, ниједан други град није могао да се мери по књижевном стварању са Дубровником, ни у погледу количине стварања, ни по његовој вредности.

Кад је 1526. год. пала мађарска држава пред Дубровником је стајао само избор између Млетака и Турске као врховних господара. Иако хришћани, Млечани им нису били ближи срцу. Дубровник је био трговачки толико развијен, да би Млеци, у сопственом интересу, као конкуренти, морали да му шкоде. Турско суседство и турска врховна власт, знало се, неће бити лаки. Али им Турци, који никад нису били добри трговци, нису ни могли ни хтели пословно сметати. Напротив. Они су дали Дубровчанима, као својим харачарима, повлашћен положај у целом свом пространом царству, отворили им све своје пијаце, и оставили им потпуно слободне руке у унутрашњим пословима и свима другим везама. Годишњи данак који су плаћали султану устаљен је био од 1481. год. на 12.500 дуката и Републици, која се развијала у пуној мери, та обавеза све до краја XVI века није падала тешко. Када се имала да одлучи коме да приступи Република се није много колебала и већ исте, 1526. год., признала је султана као врховног господара. Није какав световни државник или трговац, него је баш један свештеник, и то песник, Мавро Ветрановић, сматрао за патриотску дужност да свом граду саветује овакву политику:

С богом се ти здружи и мимо све ино
И двори и служи отманско колино!

Да није донео такву одлуку Дубровник би, врло вероватно, или био покорен или би, опкољен Турцима са свих копнених страна, имао врло много да страда. Град је имао хришћанског саосећања; у њему се и кроз књижевност и иначе давало понекад, иако опрезно, израза болу због тешке хришћанске судбине, али се чувала своја кожа. Турској сили није било бране. Завађани и љуто међусобно закрвављени хришћани, које је већ почео да раздваја протестантски покрет и нове кризе с њим у вези, није је могао да створи. Млечани понајмање.

И откле сте постали ви нијесте досада
Оружјем пријали ни села ни града,

Поручује им дубровачки песник и љутито и недвосмислено. Напротив. На њих "уздише поглавје крстјанско", јер њихова невера

вај, многу господу
У расап растјера да изгубе слободу.

Уосталом, ако већ Млечани осећају да имају снаге да неког спасавају и штите, нек се обрну према истоку, нек бране Кипар и поврате Цариград, а Дубровник нек оставе његовом удесу. Он је нашао свој пут и не само у ондашњим приликама, него све до краја XVIII века, он се никад није покајао што је тако учинио.

ШЕСТИ ПЕРИОД

Срби под туђом влашћу

Положај српскога народа био је у XVI веку доста тежак, али ипак не онако очајан као у XV столећу. У XV веку Срби су, истина, имали своје државе и веру да ће се помоћу хришћанских суседа моћи некако одржати. Међутим, те њихове слободне државе давале су само илузију самосталности, а све су биле мање-више или у сталном колебању између разних утицаја или јасно под врховном влашћу и надзором једне или друге стране. Сем тога, кроз цео тај век, читаво наше подручје било је стално ратно поприште; страдало је све што је било наше, и поља, и села, и градови, и људи, и стока. Људске жртве које су пале кроз тих сто година нећемо никад моћи дознати, али да су биле изузетно велике то знамо из масе сасвим поузданих вести. Материална штета била је огромна. Доста је само потсетити да су за пола века пропале ништа мање него четири наше државе и да је пропаст сваке повлачила са собом велике жртве. Преко саме Србије прешло је преко двадесет огромних армија, које су скоро увек имале ту по неки већи сукоб, а и Босна је страдала често, иако у мањој мери.

Нови, XVI век донео је извесно пречишћавање ситуације. Људи су знали на чему су. Турска сила допрла је била до на домак Саве и Дунава. Унутрашњост земље постепено се смиривала и људи су почели да нормализују свој живот, иако под знатно промењеним условима. На северу од Саве и Дунава Срби су се, као организоване јединице, борили на угарској страни. После пада Мађарске остали су без тог ослонца и стављени пред крупне одлуке: шта сад да раде. Да ли да се помире са судбином и признају стварно стање, или да наставе борбу под вођством које друге хришћанске силе. Такву одлуку Срби више нису могли донети као целина. Постојао је, истина, њихов номинални деспот, али он није био њихов човек. Другог лица које би их с апсолутним ауторитетом окупио око себе није било. Ни Павле Бакић, ни Радич Божић, ни ма који други, и поред личног угледа, нису могли да то изведу. Срби су ту разбијени и ради сваки по свом нахођењу. У њиховоим акцијама учествују, природно, понајвише наши људи, али у све мањој мери. С турским освајањем малаксава замах отпора, људи прилазе освајачу, који разумева на много страна да их придобије, и српска се маса постепено и ту стабилизира. Појединци, сами или с мањим и већим групама, покушавају да унесу борбеног духа, али њихов рад нема више карактер народних покрета, него четничких акција.

Одмах, после погибије мађарског краља Лајоша, беше се поставило питање ко ће доћи за његовог наследника. По дворском споразуму имао је то бити аустриски надвојвода Фердинанд, син цара Максимилијана, и брат тада најмоћнијег владара Европе цара Карла V. И доиста један део племства признаде Фердинанда за свог владара, кога су, у исто време, изабрали и Чеси. Али други део мађарских великаша не хтеде да прими Хабзбурга, позивајући се на један закључак мађарског сабора од 1505. год., да странац не може бити угарски краљ. Њихов кандидат био је богати Јован Запоља, који је имао много присталица нарочито у источном делу угарске државе. На том питању поделили су се и хрватски и српски великаши. У земљи наста прави грађански рат, који захвати и наше људе. У први мах за Запољу су били сви наши главнији људи Бакић, Марко Јакшић, Радич Божић, Петар Овчаревић, који беше прешао коначно у Угарску. За Запољу се изјаснио и "цар" Јован Ненад, једна необична и још увек мистериозна личност, која се појавила у овај мах међу Србима. Он је избио на површину после турског повлачења, које је у јужним областима оставило праву пустош. Међу српским бегунцима, који се беху склонили у Горњи Банат изби око Липове тај мрки и храбри човек, за кога нико није право знао ни ко је ни одакле је. Он се сам издавао за потомка српских и византиских владара и узео је назив цара. Име Јован као да је додао из бугарске владарске традиције. Као унапред обележен неком вишом силом за

нешто необично људи су налазили то, што је он имао "на телу једну црну пругу у ширини једног прста, која је почињала код десне слепоочнице и ишла у правој линији све до стопала десне ноге." Причало се да се по ноћи дуго моли богу и као да има, у општој невољи, послужити као неко божје оруђе. Уплашени и збуњени свет поверовао је у њ, јер је инстиктивно тражио и очекивао неко чудо у свету који је био обезглављен и сав усплахирен. Нико није имао могућности да проверава његово порекло и његове планове. А у народу, нарочито у том крају, још се нису биле заборавиле традиције Дожиних крсташа. Било је и опет напада на племиће и општих протеста због слома државе. Јован Ненад је имао нешто од народног борца, нешто од хајдучког авантуристе, а нешто од социалног револуционара. Пљачкао је племићске дворове, нападао трговачке караване, али улазио и у борбе с Турцима. Храброст му се мешала с дрскошћу, популарност са терором. Разумљиво је с тога, што је око себе скупио брзо неколико хиљада људи. Турске чете и поседе, које су се налазиле у Бачкој, нису биле многоборојне и Јован Ненад није имао много муке да их савлада и протера. Али то му је дигло углед и разнело глас. За своју престоницу изабрао је Суботицу, коју је њен господар бежећи испред Турака, био напустио. Ту је створио свој двор; организовао своју телесну стражу од 600 младића, које је прозвао јаничарима; и понашао се као прави владар. Из Бачке он је потом проширио своју акцију и на Срем.

Остале српске поглавице нису улазиле у ближе везе с њим сматрајући га авантуристом сумњивог порекла и сумњивих метода. Занимљиво је, да о њему нису очували вести ни наши летописи. Павле Бакић био се у јесен 1526. сав заложио за Запољу. Он је са својих 200 хусара успео да поседне Стони Београд, у ком је Запоља изабран и крунисан за краља (11. новембра). Радич Божић, под чијом се влашћу на Дунаву налазило око 500 шајки и који је с успехом сузбијао турске залазнице и чистио земљу од преосталих чета, сматрао је да њему припада водећи положај. Стевану Бориславићу био је такмац, макар и не легитимни, и с тога му је овај и отказао сарадњу, кад је Јован Ненад тражио од њега артиљерију, да би претерао Турке из Срема и пренео тобоже ратиште у Србију. Деспот је, напротив, узео на се да преотме и рашчисти Срем, па је у том правцу и постигао извесне успехе. Јовану Запољи, међутим, помоћ тога човека, чији се број ратника ценио на две-три десетине тисућа, није могла бити на одмет и он га је с тога подупирао, упркос тужби и протеста опљачканих мађарских великаша. Чак га је у јануару 1527. обавестио, да се спрема против њега ранији господар Суботице, Валентин Терек, па га је Јован Ненад могао с довољно снаге дочекати и разбити.

Хабсбуршка дипломатија надала се једно време, да би се могла нагодити са Запољом. Има једна вест, да су Фердинандови људи били понудили Запољи босанско краљевство, очево наследство и 40.000 дуката. Мисли се, да та понуда није била озбиљна, јер је Фердинанд у исто време преговарао и са главним вођом Хрвата, Крстом Франкопаном. Тој чињеници не треба, међутим, придавати већи значај, јер је очевидно да је Запоља био опаснији од Франкопана и да би се Фердинанд с њим радије споразумео. За време тих преговора ушла је Фердинандова војска у град Јајце, али у њему није остала дуго. Дошла је без средстава и без одушевљења. Обавештени Турци опсели су наскоро град и узели га већ у јануару 1528. год. За њим су брзо пали и суседни градови и Турци су завладали целом врбаском долином.

Краљ Фердинанд употребио је целу зиму 1526/7. год. да поправи свој положај у Угарској и придобије нове присталице. И њему, као и Запољи, било је много стало до тога да имају уза се српску милицију, као опробане ратнике и као људе које је било далеко лакше скупити него ленску војску или скупе најамнике. Међу првима је прешао на његову страну млади српски деспот. Иако Фердинанд није усвојио све његове захтеве ипак му је дао и обећао доста. Обећао му је плаћу за 500 коњаника, поклонио му је освојене градове у Срему, Вуковар и Борово, а привремено му је уступио и Митровицу и Радинце, ако их освоји од Турака. У пролеће 1527. Хабзбурзима је пошло за руком да обећањима и поклонима придобију и Јована Ненада, који се тобоже од њих надао стварнијој помоћи за борбу против Турака. Узалуд је Запоља, чак преко самог Радича Божића, покушавао да га одврати од те везе. Изгледа да је Ненадова активност имала осетна утицаја и међу дотадашњим Радичевим људима, јер је Радич морао напустити своје шајкашке одреде и повукао се на своја имања. Запоља је покушао потом, да Ненада сузбије силом. Терек је овог пута имао

среће и повратио је једним нападом Суботицу, у којој се, у то време, "цар" није налазио. Јован Ненад није могао да га прогна из преотетог града, па је своје седиште пренео у Сегедин. Запоља је упутио против њега и повећу војску, под вођством ердељског војводе Петра Перењија, али је та војска код Селеша, почетком маја, била потпуно поражена.

Фердинанд је настојао да придобије и друге српске великаше. Обраћао се и Радичу Божићу и Павлу Бакићу. Његова је дипломатска активност имала међу Србима доста успеха, нарочито после ове Ненадове победе. То је нагнало противнике Ненадове, да упну све снаге против њега. У великој борби код Сеђфалуа задат је његовој војсци осетан ударац. Иако га је ослабило, то га није сломило. С тога су касније покушана друга средства. Кад се Јован Ненад спремао у сусрет краљу Фердинанду, био је, у пролазу кроз Сегедин, из заседе смртно рањен. Тешко рањеног пренели су његови људи Ненада у село Торњош, где му је стари непријатељ, Валентин Терек, отсекао главу, 26. јула. После његове смрти војска му се брзо расула. Тако је брзо завршио живот тај чудни и још довољно непроучени јунак, најмистичнија и највише проблематична личност целе наше прошлости. Као створен за епску песму он у њој, ипак, није оставио никаква трага, што је исто тако од значаја и за време и за средину и можда за психу постанка и живота наше народне јуначке песме.

Запољи је погибија Јована Ненада добро дошла, иако му није много олакшала положај. Митом, обећањима, већим изгледима и стварнијом снагом Фердинанд је све више узимао маха на његову штету. И међу Србима и међу Хрватима. Видећи то Запоља је пожурио да и са своје стране задовољи Србе. Како је деспот Стеван Бериславић пришао Хабзбурзима, како му се Јован Ненад одметнуо исто тако, то је Запоља хтео да и он има једног законитог претставника Срба на својој страни. С тога је о Духовима 1527. именовао Радича Божића као новог српског деспота. Али Радич није био нова личност, која би понела нов барјак, а сем тога био је већ остарео и болестан. Он није могао донети Запољи нов прилив снага, па чак ни повратити раније изгубљене позиције међу Србима. Напротив, кад је Запољина војска 27. септембра 1527. претрпела јак пораз код Токаја и кад се почело стицати уверење да његова снага није дорасла Фердинандовој, оставили су његову страну скоро сви угледнији Срби, који су га дотле помагали. Међу првима Павле Бакић, који је од свих Срба у Угарској имао у то време и највише снаге и највише угледа. Као Фердинандов присталица истиче се и паштровићски главар Стеван Штиљановић, познат и популаран нарочито по Љубишином причању. Он је крајем XV века напустио своју Боку, па је као кастелан крајишких градова и присталица Хабзбурга водио борбе најпре против Турака, а после против Запољиних људи. После Фердинандове победе и крунисања за угарског краља (3. новембра 1527.) међу награђенима налазио се и Штиљановић. Добио је у вировитичкој жупанији поседе Михољац и Глоговницу. Деспоту Стевану уступио је Фердинанд извесне пограничне градове, које је дотле држао Јован Ненад, Бач, Фелеђхаз, Сотин и друге.

Крајем зиме 1527. и почетком 1528. год. пошло је за руком Фердинандовој војсци, у којој се видно истицао Павле Бакић, да у северној Угарској сузбије Запољине присталице и да самог Запољу натера да се склања у Пољску. У невољи Запоља се обрати за помоћ султану. Султан Сулејман, по старој турској политици, пристао је одмах да посредује у борби између две хришћанске групе; у толико пре што се радило о том, да се потпуно растроји угарска држава, и што је Запоља пристао да призна његову врховну власт. Турци на граници нису мировали ни иначе. Већ пре савеза са Запољом и пре објаве рата они су почели живу акцију у Босни, заузевши Јајце и нека друга места. Потом су прешли и преко Саве и крајем пролећа 1528. напали Барку. Извештаји свих заповедника са границе били су очајни. Људи су месецима остајали без новаца и других средстава, па су се или расипали или издржавали пљачком. Деспот Стеван јављао је 6. јула палатину Стевану Баторију, да је турска војска ("сва снага турског султана", како је он говорио претерујући и сувише) прешла Саву "и прогутаће и претворити у пепео остатке краљевства". Сам против њихове силе, писао је он, то је "као кап против мора." И то с људима незадовољним, за које се нико не брине.

Фердинанд, међутим, није могао много помоћи. Као и прошла угарска влада он се мучио без финансијских средстава и тешио је људе само празним речима. Није чудо с тога, што је на граници настало расуло, што су људи почели да попуштају и што је Запоља с

Турцима узимао све више маха. Сам деспот се није устручавао поручити палатину, да ће извесне градове, ако му за време од две недеље не дође помоћ, испразнити и напустити сам. Узалуд је ради тога ишао чак и у Будим. Фердинанд, у колико је, с крајњим напорима, и намицао новаца није их трошио на утврђивање јужне границе, колико за одбрану ужих аустриских земаља и на опрему војске против Запољиних људи. Надао се, да би можда могао сломити његов положај у Угарској пре него дођу Турци. У грађанском рату, који се настављао целог лета 1528., долазило је до жалосних сцена. У борби за туђе интересе имали су већ више пута да се боре Срби једни ротив других. У походу Фердинандове војске против Запоље пошле су овом приликом Борићеве чете против Радича Божића, који је, тешко болестан, лежао на умору. У септембру тај Запољин српски деспот био је већ покојник, али пред његовим градом Липовом нашао је смрт у борби и Комнен Бакић, брат Павлов.

Досад, српске борбе на страни Мађара имале су начелан карактер. Борило се из хришћанске солидарности и у нади да се васпостави слободна српска држава. У овом грађанском рату, где је избило много личних страсти и личних интереса, Срби су служили као оруђе једној и другој страни још увек с вером да ће у њима наћи помагаче и за своје касније народне циљеве. Од часа кад Запоља склапа савез са Турцима његове српске присталице постале су у исто време и турски помагачи. Не може се рећи да је то било само посредно и недовољно свесно. Напротив. У борбу се газило из упорности, пркоса, озлојеђења, али и из личне користи. Код врло малог броја било је и уверења, да се да више постићи у заједници с Турцима него у борби против њих. У сваком случају А. Ивић имао је право кад је утврдио, да се од ових времена почела профанисати идеја која је Србе дотле водила, да напуштају отаџбину и све жртвују у борби за слободу. Доиста, од бораца за слободу они постају нека врста туђих пиона; претварају се у ратнике од заната, који, напустивши редовна занимања, живе од најамничких плата.

Пометеност Срба на граници била је велика. Павле Бакић, кога је Фердинанд именовао и врховним заповедником шајкаша, држао се стално с њим, али је имао честих неприлика и са личним и са начелним противницима. Тако му је почетком 1529. год. један сусед преотео посед Банхиду и сам је Фердинанд морао посредовати да му га врати. Некадашњи најближи сарадних Јована Ненада, војвода Субота Врлић, прешао је Турцима и служио на граници. Деспот Стеван испунио је своју претњу и напустио је градове Бач и Фелеђхаз, које су одмах поселили Турци. У турским рукама беху почетком 1529. год. тврди Петроварадин, Митровица, Јајце, Бања Лука, Книн, Скрадин, Удбина, Островица. На много страна пут им је био отворен или бар добро припремљен. С тога је разумљиво, што је деспотов поступак изазвао на двору тешку осуду. Љут, Фердинанд је 22. марта 1529. издао наредбу да се затворе Стеван и његова мајка због невере, а кастеланима деспотових градова би заповеђено да градове предају Јохану Хоберданцу. Фердинанд је оптуживао деспота да је чак одао Турцима неке тајне, па је позивао остале Србе из Срема да му остану верни. Хоберданц је извршио мисију, заробио деспота и мајку му Јелену и упутио их у Будим. То је, наравно, изазвало још већу забуну на граници, а нарочито међу Србима. Сам Бакић није смео једно време да се појави међу шајкашима, који месецима нису примали плату и били тим и другим поступцима веома огорчени. У писму Фердинанду од 17. јуна Бакић је упозоравао краља, да би то све могло имати непријатних последица. И имало их је. Српски шајкаши пришли су Турцима и са њима заједно почели вршити нападе на Мађаре.

У лето 1529. почела је велика турска офанзива, којом је руководио сам султан. Без скоро икаква отпора продирала је турска сила кроз Угарску. На мохачком разбојишту придружио се султану његов нови вазал Запоља. На вести о турском продирању упутише Фердинандови људи заробљеног деспота из Будима у Беч, али се он на путу некако искраде и побегне. Дошао је право у турски табор. Султан је деспота примио лепо и повратио му је сва имања која је држао у Славонији. Пошто је освојио мађарску престоницу султан је пошао право на Беч, у коме се, међу осталим браниоцима, нашао и Павле Бакић са српским четама. Добро брањени град одржао се упркос турских јуриша све док султан због јесењих киша, 16. октобра 1529., није наредио да се војска врати кућама.

Овај неуспех Турака неће сломити њихову експанзивну активност, али ће учинити да Аустрија Хабзбурговаца добије важну хисториску мисију у Европи. Сломивши Угарску Турци су изабрали као свој даљи пут надирања тада главно и најважније место целе средње Европе, Беч, највећи град до Париза, средиште источног поседа хабзбуршке куће, најсилније династије у Европи. Нису окренули према слабој Италији или у другостепене алпске области. Ударили су у главу, свесни своје снаге, а потцењујући можда отпор противника. Аустрија је у овај мах зауставила ударац, а у исти мах осетила шта јој претстоји ако се за времена не тргне. Фердинандова тежња, чисто династичка, да добије круне чешку, мађарску и хрватску и да привуче на своју страну Србе, добила је историско оправдање и значај. Као прва на ударцу, после Угарске, Аустрија је сад ишла затим, да ради сопствене одбране, створи око себе чврст ланац хришћанских народа, с којима ће моћи организовати отпор против Турака. Испуниће за Аустрију с више успеха краљ Фердинанд оно, што је Матија Корвин желео постићи за Мађарску. Спасавајући себе Аустрија је том политичком активношћу спасавала целу средњу, а добрим делом и западну Европу. У тој тежњи хабзбуршке државе Србима је запала тешка и дужност и судбина. Налазећи се дуж саме границе они су имали да поднесу највише жртава, и то не деценij-два, него неколико векова. И с тога се код њих створио читав сталеж људи, граничара, вечних стражара са оружјем у руци, којима у огромној већини није било могуће да развијају икакве друге способности. Ратнички живот постао им је занимање и хлеб.

Хотећи да дигне дух код својих људи Фердинанд је делио вернима награде, понекад и фиктивне. Сремском војводи Радославу, ранијем сараднику Јована Ненада, који му је на тој страни требао заменити деспота Стевана, "поклонио" је град Митровицу, ако је помогне ослободити од Турака. Стеван је, међутим, као турски човек нападао на суседне Фердинанду верне славонске и друге великаше, било сам, било заједно са Запољиним људима. Као што обично бива у грађанском рату људи су били надојени мржњом и гонили су се непоштедно. Кад је 1530. год. дошло до новог рата с Турцима српске чете под Бакићем и војводом Радославом помагале су аустриску војску у западној Угарској, а нарочито су се истакле у опсади Будима, док је Петар Овчаревић с Турцима и Запољиним људима давао успешан отпор у том граду. После неуспеха под Будимом и Бакић и Радослав имали су довољно прилике да осете, како њихово залагање не наилази на праву цену код меродавних чинилаца, и с тога су и они у својим поступцима бивали доста пута без правих обзира. Бакићеви људи нападали су, на пр., на имања бивше мађарске краљице, а Радослав је у једном спору сам хтео да прибави себи незакониту задовољштину. У помућеној земљи није лако било створити ред, а најмање међу моћнима где је сваки хтео да његова воља буде без поговора. Ни краљева се реч није увек слушала; а, истина, и он је понекад давао више да утеши, или заглади, или одложи, него да испуни. С тога је Бакић једном приликом осетио потребу да упозори самог краља, како људи нису "деца, да би се држали самим речима."

Султан Сулејман није могао да прежали неуспех под Бечом и 1532. год. кренуо је нову војску. Имамо један савремени извештај о том походу, који лепо казује како је султан и спољашњим сјајем хтео да утиче и на своје и на противничке људе. Султан је ишао са 12.000 јањичара и 400 слуга на коњима, са кратким копљима, сви у свили, окићени сребром. Царско благо са ћилимима и сећијама и царске жене носило је 50 кола, а 400 камила било је натоварено царским чадорима и опремом. Цареву личну гарду сачињавало је 2.000 спахија, 100 слуга одевених у свилу окићену златом и сребром, и 1.000 сулахија, необично високих, сви у плавој свили, са соколовима, псима и потребним прибором за лов. Цар је био сав у црвеном, искићен златом, с белим турбаном и на белом коњу, који је био покривен златом и драгим камењем. Уза њ су ишле четири паше и 2.000 најотменијих Турака. Код Београда изишао је пред цара Запоља, да га прати на даљем путу. Сулејман је био, наглашава се, добро обавештен о борбама које су у немачким земљама избиле између католика и новог протестантског покрета и сматрао је, с правом, да му то знатно олакшава посао. Читава турска војска ценила се на 200.000 добрих бораца; 30.000 камила преносило је муницију и други прибор за артиљерију. Међу Турцима се налазило и 8.000 хришћана и 400 талијанских кондотјера, који су се нарочито свиђали султану. Код Осека придружио се тој импозантној сили и деспот Стеван.

На том свом походу султан је стигао под тврди град Кисек, који је бранио Никола Јуришић. Необично храбра одбрана града задивила је султана. Пошто је Јуришић пристао да на градске бедеме постави турску заставу напустио је султан град и упутио се према западу, у Штајерску. И овом приликом истакао се Павле Бакић, који се борио с турским залазницима и пратио их све до Љубљане, па после наставио борбу против једног њиховог одреда и у доњој Аустрији. За награду Павлу је потврђен посед града Сомбатхеља, који му је био дат пред саму турску офанзиву. Богат, моћан, и врло храбар Бакић је стекао велик глас и међу Србима и међу странцима. Срби су у њему гледали човека, који једини може да учини нешто за њих. Он се и трудио да им помогне. Нарочито му је било стало до тога, да што више Срба, нарочито из угроженог Срема, преведе у Угарску, у уверењу да их тим избавља од Турака. Није невероватно да је при том имао и личних рачуна, јер се тим појачавао његов положај и олакшавала независна судбина оних, који су већ раније били пресељени. Деспот Стеван Бериславић имао је далеко мање утицаја. Није до данас утврђено тачно ради чега је босански санџак Хусреф-бег 1536. год. кренуо војску против њега и дао га убити. Зна се само, да је Стеван покушавао с времена на време да се приближи Фердинанду, али да је исто тако сарађивао и са Турцима у харању и освајању Славоније.

Не марећи за мир, који је био склопљен између Турске и Аустрије, упао је босански паша у Славонију. Изговарао се, да намерава уредити ствари у тој области после смрти свог вазала, деспота Стевана. У лето 1536. прешла је турска војска Саву, где се сјединила са војском коју је довео београдски санџак-бег. Турци су поседи скоро целу деспотову област, сем западних места, па су онда заузели и многе друге градове. Бакић је 20. августа јављао краљу, да су Турци нарочито утврдили Брод на Сави, "да тај град постане други Београд", а желе исто тако да подигну и једно утврђење на Драви, близу Осека. Срем је био подељен; Срем и Славонију додао је султан београдском санџакату, а други део Славоније до Кобоша састављао је нову област с посебним заповедником. Српски властелин славонски, Стеван Штиљановић, морао се пред Турцима повући, и то најпре у Валпово, где је био кастелан, а после, вероватно, у Шиклош, где је умро после 1540. год. Није ближе познато ради којих је својих врлина постао толико популаран међу Србима, да га је наша црква прогласила чак за светитеља. Његове мошти леже у манастиру Шишатовцу, где му је створен посебан култ. Његово светачко житије, написано тек у XVII веку, не одговара историским чињеницама.

Турски успеси у Славонији и нова активност Запољиних пријатеља поколебаше Фердинандове редове. Почеше опет лична обрачунавања и грађанске борбе. Нарочито се истаче некадашњи Фердинандов присталица Валентин Терек као опасан тип. Он је у последње време постао непријатељ Бакићев, а у правог душманина му се претворио после једне ружне заседе у којој је учествовао један Бакићев слуга, за кога је Терек веровао да је то учинио с господаревим одобрењем. За освету он је крајем 1536. или почетком 1537. год. ударио на неке Бакићеве поседе, па је међу осталима узео и град Лак, у ком се Бакић најдуже задржавао. Бакић није могао да му се сам супротстави, а остали мађарски великаши устручавали су се, да због њега дођу у сукоб с противником који је изгледао јачи. Даље борбе прекинула је велика офанзива коју је почела у лето 1537. аустриска војска против Турака у Славонији и у којој је суделовао и Бакић. Да би у том походу добио Србе на своју страну и да би наградио Бакићеву верност Фердинанд му је дао титулу српског деспота 20. септембра 1537. Деспотовина се имала тек преотети од Турака, и то и она у Срему као и она у Србији. Она је имала бити једна од будућих "награда".

Аустриска војска, која је бројала свега 18.000 бораца, са скоро половином коњаника, кренула је из Копривнице у Славонију. Извиднице је водио Бакић, а врховни заповедник је био Иван Кацианер. Њихов напад био је уперен у првом реду на Осек, где се била скупила њима равна турска војска. Али сви покушаји хришћанске војске да заузму тај град осташе узалудни. Недовољно снабдевена и недовољно повезана Кацианерова војска мораде да се повлачи. То повлачење претварало се у опустошеној земљи у потпуно осипање, које је, под турским притиском, претило да пређе у расуло. Бакић је покушао да одржава ред и да се одупре непријатељу, али је у борби код Горјана погинуо 9. октобра не постигавши циљ.

Павле Бакић последњи је представник макар и номиналне власти средњевековне Србије. С њим је сахрањена и српска деспотска титула и свака стварнија нада за обнову српске државе у то време. Турска граница померена је далеко према северу и домало турски ће паша засести дефинитивно у Будим, да у њему остане пуних сто и педесет година. Са својим деспотом Срби су могли бар изгледати као нека врста савезничких бораца; отсада они су обични поданици и на турском и на аустриском и угарском подручју.

У исто време Турци су постигли велике успехе и у Далмацији. Тамошње становништво, препуштено мање-више само себи, није могло да им одоли; ни Мађари, ни Млечани, ни папа нису им дали, нити могли дати, никакве стварније помоћи. Одржали су се једино градови на мору са јаким бедемима, којима се морем дало дотурити хране и муниције, али је у многима и од њих стање било бедно. Одбрана Павла Бериславића и Крсте Франкопана и других била је пуна лепих подвига, али није могла да заустави турску поплаву. Сулејман Величанствени с планом је и на тој страни потискивао мађарске врховне власти и њихов утицај. Од 1521-1533. год. Турци су већ држали Книн, Островицу, Скрадин, са целим њиховим подручјем, а угрожавали су залеђе Шибеника, Трогира и Сплита. Најдуже се опирао тврди Клис, који је бранио славни Петар Кружић. Млечани, који су желели да тај град некако добију у своје руке, правили су му више неприлика и допринели су несумњиво његовом паду. Кад су Турци стегли град Кружић је успео да му изради помоћ од краља Фердинанда, али је с њом заглавио и сам на Солинском Пољу. После његове погибије Клис се предао 12. марта 1537. Ускоци из Босне и других наших крајева, који су сачињавали главну посаду града и суседних места спасоше се добрим делом у Сењ, под аустриску заштиту. На вест о паду Клиса, о чијој се одбрани неколико година писало и говорило у хришћанском свету, сам је папа Павле III упућивао позиве Европи, да заборави међусобне свађе и да се прене и спреми за одбрану угрожене вере.

Становништво из унутрашњости Далмације бежало је пред Турцима на све стране, у тврде градове, на острва, у Хрватску, у Италију. С тога се страховито проредило; по једном извештају спало је од 60.000 на 5.500 душа. Један млетачки извештач из 1531. год. посебно је наглашавао, да се умањило католичко становништво, или, прецизније речено, "како нема скоро ни једног више римокатолика у далматинском континенту." У пусте земље доводили су Турци православни елеменат из суседних области, да обрађују земљу и да их снабдевају намирницама. Прилив православног становништва у те крајеве у временском периоду од 1523-1530. год. забележило је више савременика. Тада је, по саопштењима данас загубљеног летописа Симеона Кончаревића, подигнуто више православних цркава у Далмацији, као, на пр., у Биљанима, Островици, Карину, Кистањима и по неким другим местима. Тако се догодило, да су некадашња средишта старе хрватске државе изгубила своје, а добила ново становништво, које се ту одржало све до данашњег дана.

Турска освајања

За време првих освајања Сулејмана Величанственог западна Европа била је крвно завађена. Неколико година водио се рат између цара Карла V и француског краља Франсоа I, у који су мање-више биле заплетене не само све западне државе, него и Енглеска. Социалне неправде изазвале су на више страна огорчене сељачке устанке, који су бивали у крви угушивани. Верске борбе, започете протестантским покретом, почеле су да деле свет у два крвно завађена табора. Уметнички препород и верска реформација имали су као главне тежње ослобођење од круте стеге средњовековног клерикализма; ауторитет папа био је мало када мање поштован него у ово доба. Идеја хришћанске солидарности, на коју се у свима акцијама против Турака толико полагало, изгледала је компромитована у највећој мери. Извесне силе запада и хришћанства тражиле су скоро отворено везе па и савезе са Турцима, ако је то само могло помоћи да се скрши њихов непријатељ. Тако је у једно време могло изгледати, као да је средња Европа остављена својој судбини и да су Турци у њој могли оперисати без опасности да изазову општи револт.

Карло V беше у лето 1535. освојио Тунис и тим поспешио стварање војничког савеза између два главна своја непријатеља, Француске и Турске. Год. 1537., као француски савезници, Турци су изненада напали млетачки Крф и продужили своја освајања у Славонији. То изазва реакцију и на другој страни. Угрожени, нађоше се заједно. Почетком 1538. год. дошло је до стварања "Свете Лиге", у коју су, поред папске државе, ушли још Хабзбурговци Карло V и Фердинанд, и Млетачка Република. Мало касније, истог месеца фебруара, заузимањем с више страна, дошло је и до мира између Фердинанда и Запоље. Фердинанд је признао Запољи краљевску титулу и посед оних земаља које је већ држао, обећавајући му, заједно с братом, заштиту од свих непријатеља; Запоља, са своје стране, пристао је да Фердинанд, после његове смрти, поседне и његов део краљевине и остане једини краљ.

Активност Свете Лиге, која је била поставила врло високе циљеве, била је сасвим неједнака. Хабзбурзи, заузети унутрашњим питањима, не учинише на копну скоро ништа, иако их је папа био привремено измирио са Французима. Оперисали су, у главном, само на мору, скупивши јаку флоту својих, папских и млетачких лађа. С том флотом заузели су Шпањолци 28. октобра 1538. Херцег Нови и остали у том граду као господари, иако су га Млечани из више разлога тражили за себе. То је био први отворени разлог за разилажење савезника. Други је разлог, мање отворен, био и тај, што је Карло V узео у заштиту Дубровник, који су Млечани хтели посести окривљујући малу Републику да служи Турцима. Сем тога, и у Далмацији је терет копненог рата пао у главном на Млечане, иако се знало да њихова сухоземна снага никад није била већих размера. Турци су без велике муке, узели градове Надин и Врану, али њихов напад с морске стране на Котор није успео. Међутим, 8. августа 1539. преотели су Херцег Нови од Шпањолаца. Посредовањем Француза Млечани су се због свега тога издвојили из Светог Савеза и 1540. год. склопили с Турцима сепаратни мир. Млечани су успели да сачувају у северној Далмацији морску обалу с главним градовима Задром, Шибеником и Сплитом и сва острва, али са врло мало поседа у залеђу. У Боки Которској остао им је Котор са својим срезом. Сву осталу Далмацију притисли су Турци, надвирујући скоро у градске зидине. Од отете земље они су образовали клишки санџак.

Хабзбурзи нису били боље среће ни у Угарској. Јован Запоља умро је у лето 1540., али је мало пред смрт добио сина и наследника. На самртном одру он је заклео своје пријатеље да му за сина сачувају краљевску круну, наравно под заштитом Турака, јер се са пристанком Фердинанда није могло рачунати. Међу туторима малог Запољиног сина налазио се и један Србин, Запољин рођак Петар Петровић, који је имао велика имања у арадској, тамишкој и северинској жупанији. Петровић је био противник Фердинандов од почетка, па је то остао и сада. Заједно са осталим Запољиним присталицама он је наставио

политику наслањања на Турке, који су, сасвим разумљиво признали Запољина сина као краља. Кад је видео да је ранији уговор са Запољом остао без важности решио се Фердинанд да његово признање изнуди силом. Год. 1541. напао је Будим, у ком се налазила Запољина породица. На тај нападај одговорили су Турци новом офанзивом. Без муке допрли су до мађарске престонице и ушли у њу 26. августа, овога пута коначно. Хтели су, да се поседањем тог важног града увуку између источне и западне Угарске, да тако потпуно овладају ситуацијом у тој земљи, и да учврсте свој положај у Средњој Европи. Тим успехом, којим је крунисао своја дотадашња освајања, Сулејман је постао стварни господар Угарске. Узимање Будима тргло је, међутим, и Запољине присталице. Бојећи се да их Турци не стегну јаче они су, већ крајем те године, пристали да се измире са Фердинандом, али од тог измирења било је у тај мах мало непосредне користи.

Том приликом рачунало се, природно, и са Србима, чији је број у јужној Угарској био врло велики. Заступник палатина Александар Турзо обратио се у име Фердинандово Србима позивајући их да му се придруже и обећају верност. Срби су се састали у Ходошу 1. септембра 1542., па су изабрали као свог изасланика краљу Петра Божића. Срби су тражили да задрже сва она имања мађарских племића која су поселили делимично и са дозволом Запољином. Турзо није био за то, да им се то одобри, јер би било на штету "многе господе и племића", него је препоручивао Фердинанду да их држи у доброј вољи лепим речима, како се Срби, ако не би били задовољнени, не би обратили Турцима, који би им то испунили без устезања. Из ових преговора види се јасно који су социални процеси ишли упоредо са овим политичким променама. У оним метежима, од слома мађарске државе и за време грађанских ратова, Срби су се, као избеглице и махом бескућници, дочепали мађарских властелинстава, нешто силом а нешто простим поседањем, јер су се многи власници били склонили из страха од Турака. Природна је ствар што их они нису више лако пуштали из рука, и што су, приликом преговора о промени владара, тражили као цену за своје услуге легализацију створеног стања. С друге стране и мађарски су племићи гонили, без много обзира, српску властелу и угледне вође, гледајући у њима повлашћене дошљаке, који су били, по њиховом мишљењу и сувише награђивани. Тако су, на пр., постепено отели највећи део поседа породици погинулог Павла Бакића, а разграбили су имања породице Јакшића, која је изумрла у ово време.

Рат између Аустрије и Турске наставио се на велику штету прве. Карло V, због рата с Француском, није био у стању да помогне, а Фердинанд сам није могао да спречи турско напредовање. Покушај његове војске да поврати Будим завршио је бедно. Турци су заузели многа места западне Угарске са Печујем и Стоним Београдом, а продирући уз Дунав освајали су важни и лепи град Острогон. У Славонији турска граница прешла је Валпово, Чазму и Копривницу. Аустрија је задржала западни појас Угарске, а Хрватска је сама говорила да претставља "остатке остатака." Турско продирање дирну у савест Европе, па се многи хабзбуршки противници осетише побуђени, да им олакшају положај. Француски краљ Франсоа I, савезник Турака, доживевши више неуспеха, би присиљен да 1544. год. тражи мир. Иза њега склопише мир и Турци, најпре с Фердинандом 1545., па са Карлом 1547. год. Мудри Сулејман, опрезан и добро обавештен, није хтео да се, без потребе, изложи нападу једне веће хришћанске коалиције.

У Ердељу, удовица Запољина, краљица Изабела, дође у сукоб са једним делом своје околине. Као мајка она је хтела да очува круну свом сину и није веровала Хабзбурзима. Њен главни саветник, намесник фратар Ђорђе Утјешеновић, иначе родом Далматинац, био је за споразум и као свештеник и као дипломата. Краљица није имала поверења у њега, па се, кад је дознала за његове тајне преговоре, потужила и султану, тражећи заштите. Султан је у тај мах био заузет у Персији, али се ипак брзо одазвао, јер је видео да је западни свет, и даље крвно завађен, без већих опасности за њ. Он одмах нареди будимском паши и околним санџацима, да пођу у помоћ краљици. Главни стуб краљичине странке био је Петар Петровић, који је остао доследно на старој линији. Он је 1550. год. са својим Србима и нешто Турака повео борбу против фратра Ђорђа, али у њој није имао успеха. На то је почела непосреднија интервенција султанова. Он је тражио, да за намесника дође Петровић, да му Мађари уступе градове Бечкерек и Бечеј и да му се повиси харач. Ти захтеви ослабили су краљичину странку, која је сем тога претрпела и војнички пораз. Присиљена, краљица је 19.

јула 1551. пристала на уговор, да се одрече Ердеља и круне уз извесну новчану отштету и под условом да јој син добије нека властелинства у Шлеској и да постане зет Фердинандов. Петар Петровић је исто тако морао напустити своја добра и градове, а место њих је добио Мункач. На то је Сулејман објавио рат сматрајући да је тим повређено његово право и његови интереси.

Турску офанзиву почео је у септембру 1551. као врховни заповедник румелиски беглар-бег Мехмед-паша Соколовић. Тај човек, који ће у Турској доскора водити главну реч, био је пореклом из Босне, из села Раванаца, соколовићске општине, близу Рудог. Као дечак провео је извесно време у манастиру Милешеву, учећи књигу. Рођен је био 1505/6. год., а одведен је био у Једрене, као родитељски данак у крви, кад је био свестан и своје средине и свог порекла. Даровит и амбициозан поисламљени Мехмед доспео је рано у Цариград, и то у сам двор. Као млад човек учествовао је у битци код Мохача и у другим борбама по Угарској. Већ 1546. год. постао је капудан-баша, то јест шеф турске морнарице, у време, кад је други Србин из Босне, Рустем паша Опуковић, био велики везир. Три године доцније постао је Соколовић румелиски беглер-бег и с тога положаја повео је војску у Мађарску.

У Соколовићевој војсци био је приличан број Срба, и то и оних који су дошли као мартолози и азапи и оних који су му се придружили у Банату. "Фратар Ђорђе тражио је од Фердинанда да распише акт о ослобођењу сељака, јер су на томе питању многи сељаци, нарочито Срби, прешли у табор Турске, који су им обећавали слободу." Догодило се оно, што је Турзо предвиђао пре десет година. Фердинанд, међутим, није примио Ђорђеве предлоге. Соколовић је с планом излазио Србима у сусрет, да би их што чвршће везао за турску ствар. У овом рату они су му с тога учинили лепих услуга и као борци, и као достављачи. У местима, где су они сачињавали главну посаду, предавали су се по договору. Њихово држање, сем тога, обесхрабривало је Фердинандову и фратрову војску, која ни иначе из почетка није била ни много спремна ни расположена за борбе. После краћих борби Соколовић је заузео Бечеј, Бечкерек, Чанад, Липову и читав низ других градова по Банату, али му није пошло за руком да освоји и Темишвар. После турског повлачења испред тога града Фердинандове и фратрове чете успеле су да поврате скоро све изгубљене градове и да добију и неколике веће победе. Соколовићева експедиција завршена је тако с неуспехом, иако главнина његове војске није нигде ушла у одлучнију борбу. Али аустриски људи нису ипак били задовољни. Налазили су, да фратар Ђорђе, који је у међувремену постао кардинал, има неких потајних жеља и путева, па су га пред Божић 1551. год. дали убити. Тим, очевидно, нису нимало појачали своје позиције. Напротив. Изазвали су забуну и неповерење чак и у оним редовима, који су им били одани, и тим су потрли сав морални значај своје победе.

Да би деловао на Србе, а и да би употребио све расположиве снаге за борбу, Фердинанд упути у Ердељ и Петра Бакића, стричевића Павловог, који је имао око 1.500 људи под собом, био искусан ратник и који је и лично и због породице уживао знатан углед. Али његов покушај, у фебруару 1552., завршио је потпуним неуспехом. Мало потом Бакић је и умро, 24. априла 1552., не успевши да испуни наде које су у њ биле полагане. Нису их, у осталом, испунили ни други. Аустријанци су, борећи се стално са финансиским тешкоћама и унутрашњим кризама, били апсолутно у немогућности, да воде какву акцију великог замаха на дуг рок. Они су показивали снаге само на махове. Тако је било и овог пута. Активност из јесени 1551. год. замењена је извесном клонулошћу већ идуће године, када су Турци, без великих жртава, успели да поврате изгубљене позиције у Банату и да освоје Темишвар.

Тако је, средином XVI века, цело подручје Угарске у ком су Срби живели у већим масама, цео Срем са источном Славонијом, Барања, Бачка и Банат, дошло под турску власт.

Нове српске сеобе

Већина српског становништва, после свог досељења на Балкан, била се сместила у средишту балканских земаља, од Врбаса и Цетине на западу до Мораве и Шар-планине на истоку. За време јачања средњевековне српске државе српска експанзија била је упућена у три правца. На северу допрли су до Саве и Дунава, на истоку до Тимока, а на југу све до Егејског Мора. У северном и источном правцу српска се државна експанзија подударала са етничком; сродна словенска племена тога подручја врло су се брзо стапала са српским елементом. На југу и југозападу српско ширење је наилазило на јак и свестан грчки елеменат и мање свестан али врло жилав арбанаски и није показало много успеха. Оно је, у осталом, и мало трајало, не више од четврт века. С распадом српске царевине и са продирањем Турака српски је елеменат с крајњег југа био брзо потиснут или се изгубио у другој етничкој већини.

На другим странама српско етничко ширење узимало је све веће размере. Романски градови на јужном јадранском приморју као Дубровник, Котор, Будва, Бар и друга мања места добила су претежно словенски карактер захваљујући само приливу из свог српског залеђа. Од краја XIV века тај је прилив постојао све већи по целом приморју, када су наши људи, склањајући се испред Турака, тражили уточиште на тим странама. Из Србије миграције према северу, у мађарске земље, имале су две фазе. За време деспотске власти вршено је насељавање деспотских имања у Угарској с планом, али не у великој мери. Друга фаза, од пада Србије, била је сва ужурбана, с пуно метежа, с бежањем у масама и са вољним и присилним пресељавањем, које је исто тако вршено у великим масама. У XVI веку број српских становника у Угарској био је несумњиво врло висок, па ма и не износио половину све популације, како је говорио фратар Ђорђе. Због претежног броја српског живља Бачка и Банат били су дуго називани "српска земља", Rб czovszá g. Један мађарски писац казује, "да су из Баната читава села мађарска пребегла преко Мориша на север, а оно мало Мађара што је остало беху сами себи остављени у "мору српском". На том подручју "цар" Јован Ненад могао је да оснује чак и једну посебну државу, свеједно што је била кратког века. Од друге половине XV века па све до данас Срем је добио и задржао искључиво српски карактер. У првој половини XVI века склањао се, истина, добар део Срба из Срема и јужних области даље према северу и западу и Павле Бакић имао је о том више преговора с краљем Фердинандом и другим властима, али су зато Турци спахије доводили и ту, као и у освојену Далмацију, српске сељаке и кметове, да им обделавају поља, и српску милицију да им чува градове и друге поседе. Велика је била улога српских мартолоза у турској војсци при овим насељавањима. Они су, уз турске власти, били најбоља заштита досељеним српским земљорадницима и привредницима, који су брзо хватали корена. Већ 1543/4 год. при јавним лицитацијама за давање у закуп турских државних прихода јављају се у Угарској српски привредници као закупци, и то са разних страна, као из Фоче и Цернице у Херцеговини, из Сремске Митровице, из Ковина и других места. Католичко свештенство, нарочито више, које би у невољи имало окупити свет око себе, било се разбегло. Нестало је сремске бискупије, а у Калочи није било бискупа за више од једног и по века. Ниједан бискуп није смео да се врати стално под Турке. То је знатно допринело да се проредио и католички пук. Имања католичких манастира и властелинстава добили су или турске спахије, или су их притисли Срби. Стари мађарски писац Катона забележио је, како су Турци насељавали Србима напуштена мађарска имања и како су Срби надвладали на подручју калочке бискупије. Тада су калочки Мађари заборављали свој језик, а учили "рашки" (‚rascianicam linguam’). Да Србима у Угарској није било тешко под Турцима сведочи најбоље онај случај, кад је 1552. год. један велики број Срба кренуо из Баната у Ердељ да се тамо насели, па се после извесног времена опет вратио на стара места. Чак и Срби у Ердељу више су волели турску врховну власт него аустриску. Кад је 1556. год. избио устанак у Ердељу против Фердинандова режима и кад, помаган од Пољака и Турака, на чело устанка стаде Петар Петровић, Срби се у великој већини одлучише за њ. Фердинандове присталице више разјурене, па је и он сам морао признати свршени чин. Петровић постаде губернатор

обновљене мађарске државе у Ердељу, а други његов помагач, Србин Никола Црепoвић би постављен за северинског бана.

Већ је Б. Курипечић забележио 1530. год., како је у Босни било досељавања из Србије. Људи су испред Турака ишли у суседне слободне земље, а кад су и те бивале угрожаване онда би ускакали на аустриско и млетачко подручје. Али у тим пресељавањима учествује мали број становништва; то су претежно борбени и одважнији мушкарци. Нарочито је то случај са ускоцима, који постају или војнички најамници Млетака и Аустрије, или авантуристи са несигурном судбином и незајемченим кровом. Право насељавање врше делимично влашки сточарски елементи, који су у покрету према западу из Хума и суседних земаља већ од осамдесетих година XIV века, и још више земљорадници. И у Босни се збивао сличан процес као и у Далмацији и Угарској. Католички елеменат је у великом броју напуштао угрожену земљу. Сеобе из Босне у суседне далматинске, хрватске, аустриске и мађарске области помињу се од пада Босне, али нарочито од пада јајачке бановине. Курипечић је већ 1530. могао забележити, како Босна запушћује нешто од честих епидемија, а нешто од исељавања. Процес исељавања помагала су и суседне хрватске и аустриске власти, којима је било много стало до тога да пусту границу населе елементом, који се дао искористити за ратничке сврхе. Оне су чак и позивале људе и давале им разна обећања. Прве вести о сеобама у Хрватску из суседне Босне казују, да су оне почеле 1526. год., а прва већа сеоба, са 50 кућа, датира из 1530. Хрватски бан, чувени јунак Иван Карловић, препоручивао је њихов случај аустриском заповеднику на граници, наглашавајући да су "веома добри војници" (quia valde boni milites sunt), од раније познати, који су, док су били међу Турцима, много јада задали хрватским властима на граници, и који су недавно имали код Бихаћа успешне борбе с Турцима. Били су то људи из Срба, Унца и Гламоча. Вођа њихов, гламочки војвода Стипковић, с препоруком бихаћског заповедника, отишао је лично, с неколико људи, да прими српске досељенике. Док су сталежи алписких земаља с муком пристајали да даду мале кредите за смештање тих људи, војничке власти биле су за то, да се они прихвате. Сместили су их привремено на жумберачком подручју у јесен 1530., где је тако образована прва "ускочка" колонија. Али не без тешкоћа. Иако су они били настањени на опустелим местима, та места нису ипак била без господара и њихови власници полагали су своја права на њих. Ускочки елеменат, сем тога, као све избеглице, био је махом без средстава и без дисциплине, и околни власници имали су муке с њима. Али вредност ускока на граници осетила се брзо. Турски упади били су чести и никад нису пролазили без штете по животе и имања пограничног становништва. С тога, по савету војних кругова, алписки сталежи решише 1531. год., да за чување страже на граници унајме за извесно време и један број ускока. Према војничким извештајима заузео се за ове избеглице и краљ Фердинанд. Он је препоручивао да буду смештени најпре на краљевским добрима, на пустим и необрађеним местима, па после, по потреби, и на земљиштима приватних власника. Својим актом од 24. априла 1532. он је досељеницима дао да бесплатно живе на земљишту, које ће сами култивисати, и одобрио им је да сами себи бирају своје старешине. У лето исте године потврдио им је и право наследства на земљиште које буду обрадили, ослободио их је двадесет година од плаћања пореза и од других намета. "У расправама ради земљишта судићи им краљевски капетан, а у дужност ће им спадати да помажу код одбране границе и да о свом трошку војују у краљевској војсци." Тако је, с тим повластицама, већ 1532. год. учињен заметак будућој Војној Граници и служби граничара. Ови досељени Срби нису били прости невољници у својој постојбини, јер међу њима налазимо и локалних "војвода", и "кнезова" и свештеника, који су у свом крају свакако значили нешто.

Иза Босанаца дошло је 1531. год. и до сеобе једног дела цетинског далматинског становништва. Број досељеника био је око 1.000, са 700 мушких глава. То становништво водило је са собом и своју стоку, чији се број ценио на 15.000 комада. Њих су с почетка населили у Словеначкој код Костеља, Пољана и по Красу. Крањски сталежи бојали су се, да их оставе на граници, да не би упадали у турско подручје и изазивали турске освете. Али су способне мушкарце за војску плаћали, да би их могли употребити и за одбрану и за нападај.

Између досељеника и староседелаца долазило је, међутим, до тешких сцена. Ускоци нису пристајали да буду властелински кметови, а засели су на многа њихова и црквена

имања. Како их на доста страна нису пуштали друкчије на имања и како су их гонили с њих, то су они прибегавали освети. Било је отимачине, крађе и сваковрсних насиља, од којих су страдали и суседни сељаци. То изазва 1533. год. узбуне против ускока близу Метлике и Жумберка, у којима је било и жртава. Ускоци су се бранили, да сва злочинства не потичу од њих и да они, остављени сами себи, морају урадити нешто да се прехране. У војничку службу узимају их само привремено, за по три-четири месеца годишње, и то не све, а од тога не могу живети целе породице. Сем тога, они нису пристајали, као су говорили, да над њима владају Хрвати. Како су их у исто време позивали и Турци натраг, то је међу њима настало колебање да се, доиста, реше и на тај корак. Краљ Фердинанд био је искрено за то, да им се питање реши повољно, а и бојао се да се не врате Турцима и да их не обавесте о правом стању на граници. Они су се дотле борили "часно, поштено и витешки" и пограничне земље треба да их, у сопственом интересу помогну. Краљ је мислио да би се могао постићи компромис на овој основи: да сталежи уступе Србима пусто земљиште бесплатно за шест година, а после шест година да им плаћају, у име поседничког права, десетину или тако што. Сталежи су одговарали да је то сасвим неизвесно, јер нема никакве сигурности да ће ускоци после шест година хтети ма шта да дају, и с тога су остајали непомирљиви. Чували су своје поседе као своје, па макар остајале голе ледине. Под краљевим притиском пристали су, најпосле, у пролеће 1534., поседници града Жумберка да уступе тај град српским ускоцима заједно са градским подручјем. Срба за настањивање било је 350 кућа, па су њихова насеља била проширена и на подручје Метлике, Костањевца, Фрауенбруна и Плетарја.

Иако искуства с том сеобом нису била нимало охрабрујућа ипак су се преговори за пресељавање почињали са обе стране, и од људи из Турске и од аустриских пограничних власти. Год. 1538. прешло је на аустриску страну неколико стотина кућа из Срба и обровачких Чича, који су дотерали на 40.000 комада стоке. Аустриске власти спречиле су Турке, који су покушали да зауставе тај прелазак. После преговора од две године дана сместили су те људе на огулинска добра Стевана Франкопана. Да Турци нису та пресељавања гледали мирно разуме се само по себи. Они су са своје стране мамили људе и обећавали им повољне услове, неке су хватали и гонили, а неке су и придобијали. Сем тога они су у Босанску Крајину, која није никад била густо насељена, а која је сад остајала прилично пуста, доводили у великом броју српске досељенике из унутрашњости. Тако су исто радили и у Лици и у северној Далмацији. С тога се понекад и код пресељених Срба у Хрватској јављају тежње, да се врате у Турску, међу своје, где неће бити тако непријатељски гледани као у новој средини. Због тих појава, и покушаја пребегавања, и веза с Турцима, суседне су власти гледале понекад на њих и са много сумње. Никола Зрињски, који је ствари посматрао и као претставник хрватских сталежа, предлагао је 1543. год. да се ускоци уклоне са границе, негде северно од Беча, или на коју другу страну. Изгледа, да је доиста те године постојао неки тајни договор између Турака и ускока, који је довео до једног турског упада у Хрватску и створио против њих много подозрења.

Православни ускоци били су нарочито нерадо гледани у средини тада претежно католичкој. С тога се већ 1544. год. доносе на извесним местима решења, да се међу њима почне живље деловати да приме римокатоличку веру. У то време спомињу се и католички Власи. Такви су, на пр. они којима су 1544. год. Никола Зрињски и Стеван Франкопан обећали заштиту. То су били људи из околине Рибника. Јасно се може видети тај однос из једног списка Ивана Ленковића, ускочког капетана, од 1. марта 1551., где налазимо поред војводе Даје, Митра Грубачевића, Рајака Вуксановића, Херока Радановића и др. Стипана Вринчића, Милоша Микулића, Јурја Павловића и сл.

Г. Радослав Грујић скренуо је пажњу на читав низ имена босанских места око неких градова Штајерске, као што су Вареш, Модрич, Бања Лока, Јајце, Ливањци и др., која јасно говоре за везе с Босном. Не знамо, на жалост, ништа ближе о том кад су настали називи, али да потичу од босанских исељеника то је скоро сигурно. У списковима штајерске најамничке војске XVI века, од 1542-55. год., срета се "сразмерно најчешће" презиме Бошњак, а има и имена као Јајчанин, Кључанин, Пливљан.

Резултат ових и других сеоба које су им касније следиле био је потпуна измена дотадашњег племенског распореда у западним југословенским земљама. Северна

Далмација добила је огроман прилив српског становништва, које је потпуно сменило хрватско, и то не само ту него и у источној Лици, у старим жупанијама Сане, Врбаса и Дубице, које су некад припадале загребачкој цркви, затим у средњој Славонији. Хрвати су се повукли према северозападу, где су у ранијој ужој Хрватској, створили свој борбени фронт. Католички елеменат одржао се ипак, све до данашњих времена, у средишњој и западној Босни, нарочито око важних црквених средишта, у Фојници, Крешеву и Олову; затим у западној Херцеговини и јужној Далмацији, где су живо радили да га одрже и верски васпитају фрањевачка браћа, најзаслужнији католички црквени ред у тим земљама. У јужној Далмацији, западној Херцеговини и средишњој Босни Турци нису правили нарочитих тешкоћа католичком елементу зато, што му ту није био опасан; своје подручје они су будно чували и чистили од њега у главном само на границама, према Млецима, Хрватској и Мађарској. За одржање католицизма у јужној Далмацији знатно је допринела Дубровачка Република, која на свом подручју није трпела друге вере и која се трудила да својим суверницима буде од користи.

У Босни је нарочито ојачао православни елеменат. Њега је, наравно, било и раније. Б. Курипечић изрично наводи, да је у Босни видео "многе српске цркве, свећенике и манастире". Али је несумњиво да су сад извесне области биле преплављене њим. У једном нашем запису каже се за Врхбосну, без икаква ограничавања, 1516. год., како су се муслимани веома намножили, "а православне вере хришћанске у тој земљи велико је умањење, тако да се не налази ништа." В. Скарић је упозорио на чињеницу, да су два сарајевска свештеника вршили обреде и по суседним селима, јер у њима није било посебних парохија. Међутим, иако је Врхбосна са Сарајевом била дуго седиште земље и турских власти, иако је Сарајево само било претежно турско насеље, пространо сарајевско поље добило је временом огромну православну већину. Сарајевска насеља потичу претежно из лимске долине, а православно становништво босанске крајине из Херцеговине, Рашке и Црне Горе.

Са овим сеобама проширило се знатно српско етничко подручје. У националним погледу Срби су под Турцима добили изузетан значај, далеко већи него, на пр., Бугари. Они су, истина, изгубили слободу, страдали су доста и физички и материално, давали су тежак порез у крви, али су, ипак, напредовали. Они су имали велику животну снагу, способност сналажења у ситуацији, и у доброј мери потпору својих муслиманских сународника, који су се у Турској попели до високих части. Српска насеља допирала су до иза Будима на северу, до Липове и Арада на истоку, до Жумберка и Книна на западу. Она нису била у етничком континуитету, расплинула су се и с тога многа временом и ишчезла, али су хватала главне прометне и трговачке тачке и допринела привредном и културном развијању извесних наших средина.

Значај ових сеоба треба истакнути и са још једног гледишта. Биолошко јединство југословенске расе, које несумњиво постоји и поред свих ускогрудих племенских реакција, донекле се било помутило животом у посебним политичким јединицама, јер је у њима долазило до мешања са другим расама не само несловенским, него и неиндоевропским. Услед ових сеоба оно се обновило. Нема данас ниједне југословенске области, у којој није дошло до мешања становништва, а врло је мало братстава и породица у којима није било крвне заједнице.

Добар део исељеника на западу потицао је из области старе српске државе. Он је кретао тамо, како смо већ напред рекли, не без својих локалних вођа, војвода, кнезова, свештеника; на север су га водили чак истакнути чланови племићских породица. Ти људи нису ишли без свести о својој прошлости и о њеној вредности. То се види јасно по томе, што су све западне области примиле од њих традиције и култ главних момената и личности српске прошлости. У Босни се скоро потпуно заборавила традиција њихове историје; најкрупније личности њихове, сем пословичног Кулина бана, потонуле су у заборав. Најмоћније средство за ширење српске државне традиције била је народна епска песма, која је по свом духу и епици производ искључиво немањићско-српске државне културе. Са изванредно богатим фондом разноврсних мотива вешто унесених у нашу прошлост, са много историских сећања и саосећања, снажна, богата маштом и полетом, са живом и

непосредном дикцијом, та је поезија постала необично популарна по целом словенском југу. Уметнички она је несумњиво најлепши производ наше народне стваралачке снаге и достојно замењује оскудицу друге књижевне производње. Чак је, зато што је дубоко расна и оригинална, и надмашује. Њу су исељеници разносили као своје највеће духовно добро. Тако је у Словеначку допро култ Краљевића Марка; тако је Далмација била пуна песама о њему и косовским јунацима; тако се у Босни, међу католицима, препева мотив о погибији Пријезде војводе и паду Сталаћа. У северној Далмацији уведен је прави култ Косова и везан је чак за један њихов истоимени географски објекат. Никола Томазео забележио је примера ради, у Далмацији песму о рођењу Краљевића Марка и о његову оцу краљу Вукашину, а у Босни је, у једној католичкој збирци, очувана једна од најизразитијих варианата Југовића мајке. На новом подручју Срби су наставили са даљим развијањем те поезије, чији јунаци постају Змај Огњени Вук, Сибињанин Јанко, браћа Јакшићи, Бановић Секула и многи други, па међу њима и краљ Матијаш.

Нарочито су се у XVI-XVII веку развиле песме о ускоцима и хајдуцима. Ови су сами били главни носиоци епске песме, уз слепе гусларе. Славећи прошле јунаке они су, у исто време, стварали расположење и за себе. Хајдучија, мада у основи разбојничко занимање, имала је симпатија код хришћанског света зато што је најобичније погађала Турке, што је долазила као нека врста освете, и што је у доста случајева заклањала сиротињу. Хајдуци и ускоци, са мањим и већим четама, али понајвише са четама од тридесет људи, под вођством једног харамбаше, нападали су трговачке караване, турске куле и чардаке, и поједине турске транспорте и одреде. Врло су опасни били по великим планинама као што су Романија, Сува Планина, Хомоље, Моравска Шума, Шумадија и сл. Чврсто повезани између себе хајдуци су били прилично дисциплиновани; нарочито је била велика строгост бираног харамбаше. Зими, кад је немогуће остати на терену, одлазили би код својих јатака. Ту би препевали старе и стварали нове песме, којих има, с разним садржајем, неколико стотина. Хајдучки и ускочки циклус епских песама данас је несумњиво најмногобројнији, иако није најразноврснији, а по снази, лепоти, сликовитости и понекад духовитости не заостаје иза косовског и оног о Краљевићу Марку.

Гусле су биле најпоштованији предмет у кући после иконе. У Босни, Херцеговини, Црној Гори и јужним крајевима Србије тврдио је Вук Караџић, њих је било скоро у свакој кући; некад "тешко је наћи човјека да не зна гуђети, а млоге и жене и ђевојке знаду." Певали су их слепци по кућама, вашарима и зборовима код цркава и манастира. "Путник кад дође у каку кућу на конак, обично је да га увече понуде с гуслама да пјева, а осим тога путем по ановима и по крчмама свуд имају гусле, па путници увече пјевају и слушају; а ајдуци зими на јатаку дању леже у потаји, а по сву ноћ пију и пјевају уз гусле." Многи угледни људи певали су песме уз гусле, тако још у новије доба војвода Мирко Петровић, отац краља Николе и војвода Богдан Зимоњић. Као некад у Средњем Веку поједини великаши што су имали своје епске певаче, тако их је било још и у Новом. За Смаил-агу Ченгића зна се то с више страна. Мада у најновије време све наглије ишчезава, култ гусала траје ипак и у наше дане. Кад смо 1933. год. нас неколико професора сишли с Брскова у Мојковац дошла су, међу другима, и три гуслара да нас поздраве и почасте својим певањем.

Од XVI века предмети и интерес епске песме добијају нове елементе, јер је она била и остала израз правог народног живота и осећања. У рукописном Ерлангенском Зборнику народних песама, писаном око 1720. год., налази се једна песма, која је чист производ XVI века и као таква прототип једне врсте нове поезије, у којој су српске симпатије на страни Турака:

Вино пије тридес мартолоза,
У лијепу ше(х)ер Смедереву,
Међ њима је Каица Радоња.
К њима иде старац Бали-бега.

Кајица Радоња је, по другим нашим песмама, био љубимац деспота Ђурђа; он га зове најлепшим именима на збору господском и њим "совру зачељује". Овде, Кајица, као мартолоз, спасава Бали-бегова сина из ропства Змај-деспота Вука. После ће, у другим

песмама којима су творци наши муслимани, бити опевани турски и муслимански јунаци, Ђерђелез Алија, Хусреф-бег, Бојичић Алија, Мустај-бег Лички и др., али у истом метру, у истој епској пластици, и са скоро истом дикцијом и техником стиха. Тако је епски десетерац српске рашке средине ишао упоредо са српским етничким ширењем и постао израз целог нашег народа. Његов утицај осећа се, сем тога, и у бугарској народној епици, и то, и тамо, не само обликом, него и садржајем и каталогом јунака и догађаја.

Обнова пећке патријаршије

Ма какво да је било стање српског народа под Турцима српска црква се с њим није могла никад помирити. Из простог и јасног разлога што је дошла у подређен положај. У старој српској држави она је имала изузетних права и врло велик утицај. Крупна личност Светог Саве давала јој је нарочит значај. Од Немање до деспота Ђурђа сви су јој владари били штедри приложници и указивали јој нарочиту пажњу. После слома српске државе нестало је и тог утицаја и те милости. Српска црква претрпела је с државом заједно неколико тешких удара, и кад је, после прве олује, настало затишје свештенички ред је осећао, да ће српска црква у најбољем случају бити само трпљена. Ислам и његови припадници имаће свуда предност и као такви доводиће у искушење многе "плахе и лакоме." С тога сви наши свештеници, скоро из реда, узимају непријатељски став према турском освајачу у својим интимним белешкама и разговорима, и то без обзира какве су све стварне разлике међу лицима на турском престолу и у турској управи. Они су сви за њих, као и за остало хришћанско свештенство, само "безакони", "безбожни", "тројицухулни", "триклети" и "нечастиви."

Ми до данас нисмо сасвим начисто с питањем шта је било са српском патриаршијом после смрти Арсенија II, који је био патриарх 1459. год. Зна се, да после њега Срби нису имали другог патриарха, али се не зна да ли је то било с тога што нису могли или што нису хтели да бирају патриарха. Наши летописи и толики записи, који су забележили много других ствари, не кажу нигде да су Турци тада отстранили патриарха или укинули патриаршију. Било би чудно, да то чине у Србији, кад то нису хтели да изведу у Цариграду. А чињеница је, међутим, да патриарха није било и да је то довело до извесног поремећаја у цркви. Само тај се поремећај није јавио одмах или током XV века, него тек двадесетих година XVI.

Султан Мехмед II сменио је бившег охридског архиепископа Доротеја и место њега је поставио ранијег цариградског патриарха Марка. Онај је Доротеј, према једном запису из 1466. год., обилазећи своју област, био свратио и у Кратово и ту затражио, да му се препише један законик за охридску цркву српским језиком, јер је имао само грчки текст. Кратово је раније било у српској власти и припадало је раније пећкој патриаршији. Да није ово тражење српског законика било у каквој вези с намером, да охридска архиепископија преузме врховну власт над српском црквом? Одговора на то поузданог нема, али се зна, да је охридска црква доиста узела на се јурисдикцију и над српском црквом. Из почетка, колико се данас ствари могу пратити, српска је црква радила потпуно у традицији Св. Саве и није имала никаквих сметњи, иако су Турци, према једном нашем запису, "нештедно поражавали православне вере уставе", па међу њима, можда, и патриаршију. Божидар Вуковић из Подгорице штампао је у то време, од 1519-1538., читав низ црквених књига и текстова у Млецима, у својој штампарији, с добрим црквеним помагачима, испуњавајући тим велику празнину, насталу у раду преписивања рукописа у овим метежним временима. Известан културни полет српског монаштва тога времена, а свакако и турске толеранције, показује оснивање српских штампарија у Милешеву, Горажду, Рујну, Грачаници, Београду. Број српских калуђера тога доба није био мали. У манастиру Добруну нашао их је Б. Курипечић осморицу, у Милешеву их је било 1550. год. педесет. На Косову 1530. год. била је "у сваком селу црква и свећеник". У то време, до прве половине XVI века, подигнуто је у нашим земљама више цркава и манастира, а од знатнијих из тог времена датира требињски манастир (Тврдош, 1508.), Озрен, Ломница, Возућа. А неколико царских фермана изрично наређује, да се постојећи манастири не дирају. Српске црквене старешине тога времена, осећајући се као у неку руку повлашћени према католицима, ишле су чак тако далеко, да су од њихових свештених лица и црквених добара тражиле извесне приходе за себе. Католици су се с правом бунили против тога и тражили заштите на највишим местима. До прве половине XVI века очувано је неколико султанских фермана, који су ту праксу забрањивали, али која се ипак продужавала захваљујући потпори извесних локалних власти. Чести ратови с Аустријом и Млецима XVI

века појачавали су мржњу против католика и омогућавали су такве поступке. Турци овога времена нису правили православнима никаквих већих сметњи ни у кретању по земљи, па чак ни у везама са иноземством. Калуђери разних манастира ишли су у "писанију" по целом Турском Царству, а прелазили су и у Влашку, па и у Русију, да на дворовима и код богатих бољара и црквених кругова траже помоћи за своје цркве и обитељи. Утицај српске црквене писмености и српског књижевног диалекта освојио је у то доба скоро цело подручје словенског Балкана. У Бугарској се тада, на више страна, осећа тај српски утицај; њихови људи из Ћустендила и Софије делују као српски штампари.

Упада у очи у XVI веку необично проширени појам Маћедоније у нашим крајевима. У народним песмама у Маћедонију се рачунају Смедерево и Пећ. Поменути штампар Божидар Вуковић казује 1519. год. за себе, да је отачаством из Подгорице "у пределима маћедонским", а после тако исто говоре за себе и неки писари из херцеговачке Завале, из Мораче, па и из Сарајева. Вук Караџић је тврдио "да су се Маћедонија српски звале све земље народа нашега", док је И. Руварац мислио, да је то означавање ствар сујете, "хотећи да се праве важни и да своје порекло доводе из тако важних историских места, као што је била Филипа и Александра Великога Маћедонија". Тумачење је, међутим, много простије. Назив Маћедоније за све српске земље проширио се од оног времена, кад је Охридска црква обухватила под својом влашћу све те области.

Српска црквена лица нису била задовољна охридском врховном управом. Око 1528. год. јавио се и отворен покрет против ње. Постоји мишљење, да је стварна власт охридске цркве уведена мало пре тога и то сарадњом потурченог Грка Играхим-паше, који је 1523. год постао велики везир. Али је исто тако могуће, да је до сукоба дошло извесним мерама новог охридског архиепископа Прохора. Кад су српски епископи одбили да извршују његове наредбе Прохор је 1528/9. сазвао црквени сабор у Охриду, који је осудио ту појаву и тражио ред у цркви. На том сабору учествовало је и неколико српских епископа јужно од Мораве. На чело српске опозиције ставио се смедеревски епископ Павле. То је био активан и изузетно енергичан човек, који није зазирао ни од насиља. Има једно недатирано писмо влашког господара Јована Радула, којим се он, на основу акта пољског краља, препоручује властима, да му не праве сметње кад купи милостињу. Павле је, чинећи то, пропутовао Русију, Пољску и Влашку и био свакако човек ширих видика. С неколико епископских сумишљеника он је 1530. год. прогласио отцепљење српске цркве од охридске и узео врховну власт у своје руке. Противници су говорили, да се за те циљеве служио новчаним средствима и нецрквеним властима. О раздору у цркви говорило се у то време по великом делу праославног света. Сам Прохор обратио се свој четворици васељенских патриарха и они су у септембру 1531. заједничким актом осудили Павлов поступак. После тога сазван је у Охриду нови црквени сабор, који је 13. марта 1532. донео енергичне закључке. Павле је био искључен из цркве, а с њим и сви епископи и свештеници које је он рукоположио. На том сабору учествовала је и већина српских епископа и пристала је на то можда из страха, видећи одлучан став Прохоров и осталих претставника цркве, а можда и с тога што је била незадовољна с Павлом. Али то овог није збунило. Он је наставио борбу још љуће. Од својих једномишљеника дао се огласити за патриарха српског. Некако му је пао у руке и сам Прохор, па га је с неким од непријатељских епископа дао без много обзира затворити. Изгледа, да су његове присталице продрле у охридску архиепископију, јер су се дочепале Прохора "заједно са свима властима његове цркве." Неке је епископе сменио и заменио другим. Јасно је, према томе, да је Павле за своје тако силовите мере морао имати врло моћних помагача. Из црквених оптужби види се, да је имао неких веза с Портом и да су му турске власти у извесној мери излазиле у сусрет.

Архиепископ Прохор спасао се некако из тамнице, па је отишао у Цариград на тужбу самом султану. Султан је наредио, да се он врати на свој положај у Охриду и да сабор охридске цркве донесе одлуке о даљем раду. И цариградски патриарх био је, разуме се, на његовој страни. На новом охридском сабору Павле је био осуђен и коначно искључен из цркве са три епископа кратовским, лесковским и зворничким, и с њим и сви они који би се њима обратили у ма којој црквеној ствари. Тај трећи сабор одржан је био 1541. год. Један наш писар из 1537. год. с болом је забележио, како православни беху "у та лета нужна скрбни и ненависни од свих који су тих времена долазили".

После ове нове осуде Павле је био онемогућен. Турске власти нису га смеле помагати после султанова решења. У самом Охриду иза Прохорове смрти изабран је за архиепископа рашки митрополит Симеон (1550. год.), али је после неколико месеци морао отступити, јер су Грци на том месту хтели свог човека. То је дало повода новим објашњењима и оживело је сећања на Павлов отпор. Да српска јерархија није била задовољна разуме се само по себи. То је сигурно знао Мехмед-паша Соколовић, чији је брат Макарије припадао том кругу. На Порти, у тај мах, 1555. год., беху три везира Србина: Рустем-паша Опуковић, Али-паша Семиз и Мехмед-паша Соколовић. Сва тројица су сигурно више волела Србима него Грцима, и сва тројица су настављала општу линију турске политике, да раји, по могућству, учине живот што сношљивијим и да Србе придобију на свима линијама као држави одан, елеменат. Њима се има приписати, а Соколовићу у првом реду, што је Сулејман Величанствени 1557. год. обновио српску пећку патриаршију и тим српској цркви дао новог полета.

За дело српског народног уједињења пећка обновљена патриаршија учинила је највише. Она је прихватила вођство у народу, кад другог вођства није више уопште било. Место властеле, која је, кад је била и најбоља, гледала ипак увек и на своје интересе и опредељивала се и према њима, свештенство је, у то време, било поузданији вођа. Оно је било ношено једном идејом и трудило се да јој служи и користи; и ма какво да је било оно је било, ипак, најобразованији део српског друштва. Мада нису располагали са онаквим средствима каква је имало српско свештенство Средњег Века, наша свештена лица XVI века нису, ипак, била без више културе. Она су путовала много, улазила у разне средине, и разумевала много проблема. Више је њих у Млецима учило штампарски занат и пратило књигу; понеки су, у политичким мисијама, допирали и до Беча и до Рима. Патриаршија је живо прегла да успостави и ојача везе са целим православним елементом свога подручја. С материалним прибирањем ишло је и духовно. Сва у традицији немањићске културе, којој је захваљивала свој постанак и сјај, патриаршија је била дубоко национална и ширила је култ те старе српске славе, која је њој самој давала пуну слободу и материално благостање. Обновљену патриаршију више су занимала општенародна него догматска или чисто богословска питања. Њој је било прече да култом народне прошлости и проповедањем народне и верске солидарности чува српске редове од исламизације, него да прати захукталу верску борбу на западу и све њене мотиве.

Тек под влашћу пећке патриаршије извршено је први пут уједињавање српског народа на целом његовом етничком подручју, јер је њезина власт допирала свуда докле су ишле, међу Србима, и границе турске државе. Никад дотле нису се српске ни државне ни црквене границе поклапале са подручјем целог српског народа. Босна, на пр., није улазила ни у састав Савине црквене организације, ни у границе Душанове патриаршије. Оностранi Срем исто тако. Кад су укинуте све старе политичке границе нашао се и сав православни елеменат под једном, и то турском влашћу и с тим под влашћу патриаршије. Турска није нимало сметала том организовању Срба; црквена управа, са једном врховном главом, одговарала је потпуно њиховим схватањима о уређењу државе. Колико се данас зна, вођење црквених и народних послова вршено је, у главном, само или претежно од саме патриаршије, а угледнији народни људи били су само помагачи. У унутрашњости Турске старе и утицајне велике властеле било је нестало, а мала властела, војводе, кнезови и спахије, живела је непосредно с народом и изједначила се сасвим с њим. Кнез Ђурађ Вранеш, обновитељ манастира Заступа на Лиму (1537.), војвода Радоје Храбрен, ктитор цркве у Тријебњу (1534.), Милисав Милорадовић спахија, оснивач манастира Житомишљића, Војин спахија Подблаћанин, ктитор Св. Тројце код Плеваља, "велики кнез" Вукић Вучетић, обновитељ Мораче, и др. били су угледни људи свога краја, али у основи ипак равни својим сељацима, као и сви други. Ниједан "двор" таквог једног властелина није много одвајао од осталих домаћинских кућа. Лични прохтеви изнад свега другог, са свима моралним последицама таквог става, који су карактерисали нашу велику властелу и династе, изгубили су се у патриархалном моралу народне целине. Место ранијих тежња за децентрализацијом, која није била израз народа него властољубихвих мотива појединаца, сад је све више по неком инстикту самоодржања, избијала тенденција да се народна снага не разбија. На периферији још су се јасно могле видети рђаве последице тога, што Срби

нису имали једног вођства, што су били поцепани у својим схватањима, и што су служили интересима других. Тако су се могли пратити код наших људи још увек извесни јасни трагови феудалних наслеђа у ставу и моралу. Нивелација нашег друштва у унутрашњости Турске довела је, природно, до сузбијања личних амбиција на старој феудалној основи. Народ је постао јединственији колективан појам, из којега се издвајало само оно што није чисто и прекаљено.

У нашем народном епском песништву имају две нарочите црте, које с тим у вези упадају у очи. Прва је та, да је наш свет волео то старо господство српских јунака и да је с видном уживањем волео да окити и њега, и његова коња, и сву његову опрему. Како су браћа опремала Милоша Војиновића цару у сватове и како народни певач ужива кад је могао кликнути

Засија се скерлет и кадифа,
Засјаше се токе на прсима
И злаћене ковче на ногама,
Сину Милош у пољу зелену
Као јарко иза горе сунце.

Сетимо се, како је Марко Краљевић заклиње свога Шарца, да му достигне вилу:

Јао Шаро, моје десно крило!
Достигни ми вилу Равијојлу,
Чистим ћу те сребром потковати,
Чистим сребром и жеженим златом
Покрићу те свилом до колена,
Од колена ките до копита;
Гриву ћу ти измешати златом,
А поткитит' ситнијем бисером!

И стотине сличних примера. Народни певач волео је да идеалише своју прошлост, која увек, чим је даља, изгледа лепша. То је, у осталом, и његова сопствена особина. Многи путници изненађивали су се још у XVIII и XIX веку гледајући скупоцено, сребром оковано, оружје наших људи. У нашим крајевима још су честе сребрене и посребрене токе на прсима, зелене доламе од скупе чохе и џамадани извезени златом. Идеал је сабља, којаваља три царева града. Гледао сам још и сам, на почетку овог века, у кући сердара Томе Томашевића у Крушевицама или војводе Богдана Зимоњића у Гацку, да више вреди јуначко оружје и одело него чини ми се цела, врло проста и врло скромна, кућа у којој су становали. То је остатак старе епске традиције која је, с гуслама и десетерцем, величала у првом реду јуначке подвиге.

Друга је црта производ стања у ком се наш свет нашао. Осиромашени људи, гледајући општу нивелацију, наш стари живот и на дворовима владара и великаша нису замишљали много друкчијим од живота који су они сами водили. Тако ће, на пр., мајка Краљевића Марка, госпођа краљица, саветујући сина да се жени, рећи:

О мој синко, Краљевићу Марко,
Већ је твоја остарјела мајка,
Не може ти приправљат' вечере,
А не може служит' мрка вина,
А не може лучем свијетлити.

Другом приликом сцена је још убогија:

Сједе Марко с мајком вечерати
Сува љеба и црвена вина.

Као какав хајдук, или ускок, Марко трза жени Филип Маџарина три низа дуката и с тим иде да пије у нову механу; а кад га Филип удара буздованом Марко, свестан своје надмоћи, одговара као какав сточар из планине: "Не буди ми по кожуху буха." Боланом Дојчину, најбољем јунаку Солуна, нема ко други да одведе коња на поткивање до његове љубе Анђелије. То казује јасно и недвосмислено, да у народним редовима, кад су стваране ове песме, није више било очигледних разлика између тих високих кругова и другог нашег света. Култ прошлости ценио се међу њима не по њеној сили и границама, него по њеним лицима, која су се борила да заштите слабе и да сломију насилнике, и која су била схваћена као носиоци боље правде. Стварао се више култ идеје него култ материје. Нема сумње, да је тим схватањима знатно доприносило и свештенство, чији је утицај у стварању наше епске поезије много већи него што се досад обично узимало.

Погрешно би било мислити, да је са утицајем свештенства ојачао код нас можда и клерикални дух. Православна црква била је од Св. Саве стално више народна него верски духоборна установа. Од Немањине борбе против богумилске јереси ми никад у нашој цркви нисмо више имали неког јеретичког или шизматичког покрета. Оно што је одувек чинило главну снагу српског православља, оно што се у народу каже "српска вера", то није вера ортодоксије или уопште нека дубља религија, него је то оно што је спојено с вером као духовно наслеђе старине. То је фонд свих веровања пребојен доста танким слојем верске догматике. Као сви патриархални народи ми смо били пуни традиционализма, а за време дуге турске власти ми смо били поново враћени у такав живот. Наша црква била је изузетно либерална према народним обичајима, нешто што није хтела да изазива сукобе, а касније, што је свештенство, лишено могућности већег образовања, и само имало иста схватања о тим стварима као и широки народни редови. Обичај Крсне славе, својствен данас само Србима, непосредан је израз компромиса црквеног обреда и једног старог народног обичаја. Такав је случај са култом бадњака, са толерирањем шишаног кумства, са ивањданским обичајима и др. Та либералност схватања, затим идентификација цркве и старе наше државе као природне целине учинили су, да је појам о православљу и "часном крсту" постао широком асоцијацијом идеја уверење, да је црква органски део и израз народне целине у прошлости, који се одржао јер је имао за собом божије провиђење. Црква и народ су једно; једна им је прошлост, једна судбина садашњости, па, према томе, и једна сарадња за будућност. С тога Његош, иако свештеник, осећајући ту дубоку везу у народу, и пушта, да се његови јунаци са поносом куну "вером Обилића". Манастири су били наша главна зборишта кроз читаво време од XVI до XIX века; у народу је и данас остао израз "идем к цркви" место "у цркву", да се каже шта је прави циљ одласка. Ниједна већа акција у народу тих времена није се кренула без њихова учешћа.

Преокрет у држању Срба

Обновљена патриаршија радила је несметано на јачању вере. На неколико страна подижу се нове цркве. Тако је, на пр., богати Никола Пепић из Кратова, обновитељ манастира Леснова 1558. год. подигао у Шибину цркву Св. Ђорђа, 1559. год. почето је грађење цркве у Троноши, а 1561. обновљена је сама пећка црква. У Грачаници дозидао је патриарх Макарије нову припрату. Иза тога дижу се цркве и манастири по другим странама. Манастир Грабовац подигнут је са нарочитом милошћу будимског везира, што манастирски летопис са признањем истиче. Срби у Угарској добијају десет епархија, а у Босни више манастира. У Мркшиној цркви прорадила је 1562. год. мала црквена штампарија, а идуће године у Скадру друга. У Босни, пише један наш писар 1564. год., био је турски намесник Мустафа-паша Соколовић, "сродник благочастивом и христољубивом патриарху пећском Кир Макарију".

Код пресељених Срба у Аустрији било је, под утицајем тих вести и појава, неколико мањих и већих покрета да се врате натраг у Турску. Нарочито је био важан покрет угледног Шобота Поповића из 1565. год. Он је осуђен на смрт и погубљен у Љубљани што је помагао Турцима да преотму Крупу и што је спремао сеобу у Турску. Од 1577. год. Аустрија је помишљала и радила да изведе праве експедиције против Срба у Лици, које су Турци тамо насељавали, јер су им сметали и као противници и као агитатори код њених Срба. Поједини гранични заповедници изводили су такве акције и на своју руку, а и сам хрватски сабор је у више наврата расправљао о српској опасности у Лици и о сузбијању њихових четничких упада.

Па ипак Срби нису били задовољни; нарочито је било много турских незадовољника међу свештенством. Год. 1560. писао је један писар у манастиру Св. Тројице код Плеваља о "тугама и теготама на хришћане", с којима се, вели, поступало као са "скотом несмисленим". Нарочито су чести помени о страдањима хришћана поводом нове турске офанзиве против Аустрије 1566. год., када се истакао својом јуначком одбраном Сигета бивши хрватски бан Никола Зрињски. "О тешко тада хришћанском роду и свима западним странама од безаконих Агарјана", бележио је један наш писар под Мојсињем. Други један писар, у опширном запису, описује турску силу и њихову безобзирност према хришћанима. Истиче "љуту скрб и безаконо насиље и тешке намете" и страдања цркава. Султан Сулејман, казује један летопис, био је "љут као звер" и прави други Артаксеркс. Тих година, под притиском, извршено је доста преверавања.

Тај поход Сулејманов био је последњи. С њега се није ни вратио. Још док је опседао Сигет њега је, већ стара и изморена, снашла смрт. Соколовић, који је од 1582. год. био царски зет, добивши за жену кћер царева сина и престолонаследника Селима, и који је од 1565. год. заузимао место великог везира, држао је сву власт у својим рукама. Да би у туђој земљи сачувао војску од расула и да би приправио престо свом тасту, да га добије без икаквих потреса, он је, по турским саопштењима, тајио пред војском седам недеља његову смрт. Тек кад је нови султан, Селим II, дошао у Београд Соколовић је, обезбедивши се потпуно, на повратку, у Срему, саопштио војсци смрт султанову. Од Митровице претворио се повратак војске у погребну поворку. Околина новог султана покушала је да потисне Мехмед-пашу, који је имао много противника, али је он, вешт и енергичан, успео да је изигра. После тога он је код свог алкохоличарског таста дочепао стварно сву власт.

Занимљиво је, да се и у широким народним редовима знало за страсти Селимове; један наш запис из 1567. год. каже за њ кратко, али довољно, да је био "крвник, блудник и винопија". А забележио га је те године нарочито по том, што је по целој држави купио данак у крви, да би зановио јаничаре, чија је дисциплина већ почела попуштати. Наши летописи бележе за њ 1567/8. год., да је "продао цркве и манастире по целом свом царству". Није их, каже друга белешка, хтео разарати, него с њима трговати. На манастире су ударени толики

намети, да их је једва било могуће поднети. А ко није могао да "искупи" манастир био је отеран. Спомен о Селиму остао је у нашем народу врло негативан, и поред Соколовићеве сарадње. Свакако за то што је водио ратове против више хришћанских земаља и што је, за време тих ратова, и наш елеменат био изложен тешким прогонима.

Европска Турска делила се у то време у четири велика наместништва: Румелија, Босна, Банат и Будим. У Босну је била рачуната и Славонија, као и освојена Далмација; а сва Србија, северна и јужна у Румелију, само је зворнички санџак обухватао и нешто србијанског Подриња. Области или ејалети делили су се у санџаке. Сулејман Величанствени, зван Ал-кануни, "законоша", трудио се да у том пространом царству осигура трајан поредак и постигао је несумњиво врло лепих успеха. Али пространство царства било је већ и за његове владе, као и свуда на свету, довољан предуслов да се добре намере законодавца могу изигравати. Иза његове смрти, за Селимове владе, почиње полагани процес разобручавања, који ће временом узимати све више маха. Дворске и харемске сплетке спречавају активност и солидност управе, а супарништво великих квари војску, уноси корупцију и изазива стална трвења. Већ Соколовић није био слободан од извесних поступака самовоље, подметања и сплеткарења; други после њега у још већој мери искоришћавају та средства, немајући његових способности. Сем тога, као многе друге силе и Турска овог времена почиње патити од оскудице финансиских средстава, која се намичу тешким притиском на народ и на све гране привреде.

Извесне тешкоће зададе Селиму нова хришћанска лига. Млади шпански краљ Филип II (од 1558. год.), васпитан строго католички, завршио је дуги рат с Французима и почео је борбе с Турцима, да би сузбио њихов утицај у Средоземном Мору. Турци су, међутим, желели да у њему осигурају своју превласт. Иако су 1565. год. били одбијени с Малте, они су настављали с освајањем нових база. Поседи су грчка острва Хиос и Наксос, а 1570. год. затражили су од Млечана Кипар. Млечани одбише тај захтев и обратише се у исти мах хришћанском свету за помоћ. Посредовањем папе Пија V склопљена је 20. маја 1571. нова Света Лига, у коју, сем курије, уђоше Млеци, Ђенова, Малта и Шпанија. Турци су за то време допловили у Јадранско Море и освојили Улцињ, Бар и Будву, па су ушли и у Боку Которску. Извесни одреди њихове флоте допрли су све до Задра. На глас да је против њих кренула велика хришћанска флота Турци се повукоше. Код Лепанта, 7. октобра 1571., однели су хришћани сјајну победу. Али нису успели да је искористе. Међу савезницима, по старој пракси, није било довољно поверења, а ни зимско доба није било повољно за акције на мору. Но и без тога тај пораз турске флоте није могао имати тежих последица за Турке, чија је снага на копну остала нетакнута и далеко надмоћнија. Захваљујући папи и Филипу II, који су имали разумевања за његов положај, Дубровник је и у овом рату остао неутралан и поштеђен, на велико незадовољство Млечана, који су гледали да га се како било дочепају. То, па неискоришћавање победе и неповерење према Шпанцима определило је Млечане, да у пролеће 1573. склопе сепаратни мир с Турцима. С њиховим изласком растурила се и цела лига.

Сви наши записи тога времена, сви без разлике, бележе тешко стање хришћана и турска насиља. Тој невољи придружила се још и глад. "Од Солуна со вожаху те мењаху за жито, мером колико жита толико соли." У 1574. год. помињу се први пут у већој мери и арнаутски зулуми у Пећи, Ђаковици, Призрену и Скадру. "Две хиљаде хришћана около ових вароши исекоше." Разумљиво је с тога, што је код нашег света, у вези са свим тим, почело јачати нерасположење против Турака, и што су наши људи и у унутрашњости Турске почели поклањати пажњу извесним туђим агитацијама.

Аустрија није учествовала у Светој Лизи; формално је између ње и Турске владао мир. У ствари, на границама је увек било мањих и већих чаркања. Нарочито су биле честе борбе на граници Хрватске и Босне за време Ферхат-паше Соколовића. То је био борбен и силан човек, који се истакао као клишки санџак-бег. Одатле је премештен у Босну. "Кад је улазио у Травник", пише Сафет-бег Башагић, "пред њим се носило 700 барјака. Пратило га је до три стотине дели левента у одијелу од вучине под жељезним калпацима". Год. 1575. он је разбио аустриског генерала Ауерсперга и заробио му сина. Од откупнине за тог роба, која је, по причању, износила невероватну суму од 30.000 дуката ферхат је подигао сјајну џамију

Ферхадију у Бањој Луци, која и данас постоји. Он је уопште дигао тај град, који је, истина, постојао и раније, али коме је он дао нови значај. Да би био ближи граници Ферхат је ту пренео из Травника седиште босанског санџака (1580. год.) и знатно допринео, да се развија бањалучки Доњи Шехер. Подигао је и град на Врбасу, да би се лакше бранило ново насеље, коме је поклонио пуну пажњу и своја богата средства. Ферхат је знатно проширио босанско подручје на Крајини, освојивши читав низ граничних градова, као Кладушу, Бужим, Цазин, Острожац и др. Само му је и даље пркосио тврди Бихаћ. За толике успехе Ферхат је постао први беглер-бег босански, па је потом 1588. год. био унапређен и за будимског пашу. Тамо га је 1590. год. мучки убио један роб. Насилном смрћу завршио је у истом граду и његов претходник Мустафа-паша Соколовић, а из потаје је убијен 1579. год., и највећи Соколовић, носилац турске политике за четврт века, Мехмед-паша, велики везир трију султана, Сулејмана, Селима II и Мурата III.

Аустрија је, према турском продирању, које се све више примицало њеним старим границама, спремала посебну организацију одбране. Први појас градова, које њена војска беше посела да спречава Турке, Јајце, Книн, Скрадин био је давно пао; Турци су прешли и Крупу и Острожац; њихове чете угрожавале су не више линију Уне, него цео слив Купе и Коране. Надвојвода Карло, коме је била поверена одбрана јужних аустриских области, поче 1579. год. зидати нови тврди град Карловац као упориште нове Војне Границе. Тај цео гранични појас израдио је врло брзу обавештајну службу помоћу људи и сигнала; у њему је подигнуто неколико караула, војничких чардака и утврђења; а на целом подручју организована је стална војничка приправност. Управа је предата потпуно у војничке руке, који су били једини господари на том терену. Службени језик био је немачки; с њим и добар део целог васпитања. Уз сталне војничке гарнизоне службу су вршили и тамошњи становници, "граничари", "људи са караула", у већини досељени Срби, који су били ослобођени од свих пореза, али који су за то од 16-60 година сматрани као војни обвезници. Раније хрватско становништво са домаћим племством повлачило се већим делом испред Турака на север, али се известан део уклањао не могући да издржи превласт и режим аустриске војске и немачких официра. Њихова имања и земље поседали су српски досељеници.

Аустриски цар Рудолф био је 1592. год. закључио мир с Турцима на осам година, верујући да ће се он и одржати. На Порти, међутим, расположење је било скроз ратоборно. Хтело се, да се ратом запосли војска, нарочито јаничари, који су све више узимали маха и постојали недисциплиновани, и да се једним великим успехом дигне поново углед султана. Из Цариграда је био дан миг босанском паши, ратоборном потурчењаку из Херцеговине, Хасан-паши Предојевићу, да несметано наставља продирање према Хрватској. Њему је пошло за руком, да у лето 1592. освоји Бихаћ и да зада још неколико удараца хришћанима на тој страни. Али кад је идуће године поновио офанзиву претрпео је код Сиска страховит пораз. Сам је заглавио у реци Купи, а с њим је пропао велики број одличних турских јунака. Тај пораз узела је Турска као повод да Аустрији и формално објави рат. За главног заповедника турске војске би постављен велики везир Синан паша, човек који је највише гурао у тај рат и био врло безобзиран.

На папску столицу беше почетком 1592. год. дошао Климент VIII, човек који је живо желео да дође до ближе сарадње међу хришћанским државама и да се обнови значај римске цркве, који беше знатно поткопала Лутерова реформна акција и верске борбе с њом у вези. Његова настојања да дође до новог хришћанског савеза имала су само полован успех. Француска и Млеци не хтедоше да се придруже Аустрији, и у савез уђоше само папска курија, Шпанија и Аустрија. Папи и круговима око њега чинило се, с разлогом, да то није довољно и да савез треба проширити. Пошто је запад био поцепан могло се помишљати само на источне народе, на ердељске Мађаре, Румуне, Пољаке и Русе. Први пут тежила је сад сама папска курија да уведе Русију у решавање европских питања. На папску курију деловали су у том правцу католичка лица с наших страна, која су могла и видети и чути како се шири постепено руски утицај међу балканске хришћанске државе. Руси су имали своје људе у Цариграду и Светој Гори, који су међу свештенством развијали интерес за Русију. Многи наши калуђери XVI века из Свете Горе и унутрашњости ишли су у Русију да траже помоћи и враћали су се отуд с прилозима у новцу и стварима и са причама

о пространој православној царевини. Хварски бискуп Петар Чедолини, у посебној претставци, почетком 1593. год., предлагао је папској курији, да се пошаље посебан изасланик на руски двор, који би кренуо Русе и Пољаке у борбу против Турака. Руси, као православни, имају под Турцима доста једноверника, "на чији се устанак има рачунати као на једну од основних погодаба за успех." У истом смислу је извештавао и опат Александар Комуловић, који је обишао сав Балкан и знао ствари непосредно. У том смислу су се обратиле папи 1. јуна 1593. и албанске старешине, свакако под утицајем сличних агитатора.

Турци су већ с јесени 1593. год. почели непријатељства у западној Угарској и тим још више потакли папину активност за стварање лиге. Почетком 1594. год. Комуловић је кренуо на исток носећи папин позив цару Феодору. Папини и аустриски изасланици радили су, међутим, и на другим странама. Њихово деловање у Ердељу, код кнеза Сигисмунда Баторија, и код суседних Срба изазва први устанак међу Србима у Банату. У марту 1594. год. устаници и хајдуци нападоше и попалише Вршац, можда још не као израз добро припремљене акције него из хајдучке назлобрзости и под утиском вести да је избио турско-аустриски рат већих размера. Међутим има знакова као да је лугошки бан, Ђорђе Палатић, Баторијев човек, потицао Србе и Влахе тога краја, да се у што већем броју дигну на Турке. Биће да је било сличних покрета и у унутрашњости. Међу Арнаутима католицима, а и међу суседним српским племенима, било је и агитације и врења већ тада.

Није још сасвим утврђено шта је непосредно потакло Синан-пашу, главног заповедника турске војске, да тога пролећа 1594. год. узме мошти Св. Саве из Милешева и да их спали на Врачару 27. априла 1594. год. Он није могао бити ни једног часа у сумњи, да ће такав поступак дубоко озлоједити Србе. Шта је хтео с тим? Да казни Србе за тај локални устанак у Банату, или да их унапред заплаши? Нама се чини да су мотиви морали бити дубљи. Такав поступак према мртвима није био у обичајима Турака; телеса краљева Милутина и Дечанског и тело кнеза Лазара и других српских светитеља остала су поштеђена све до наших времена. Очевидно је, дакле, да се хтело тим светогрђем Св. Саве погодити саму цркву и њене претставнике, који су у Сави гледали свог духовног родоначелника. А то се догодило што турске врховне власти са Синаном на челу нису биле задовољне држањем српских црквених лица, њеним везама и радом у народу, и што су спаљивањем Савина тела хтели, и симболично и стварно, да спале српску слободарску мисао, која се почела све јаче осећати.

После овога било је јасно, да ће устанак у српским земљама захватити шири обим. У самом Банату он се разбуктао неочекивано. Устаници заузеше Бечкерек, Липово, Тител и неколико других места. Устанички духовни вођа постао је владика Теодор Тиводоровић. Турци су претрпели велике губитке, али су на крају, ипак, превладали захваљујући премоћи и својој бољој организацији. Ердељски кнез Жигмунд Батори, који се дуго ломио да се коначно определи, није их прихватио у одлучни час и у пуној мери, иако су му Срби нудили деспотско достојанство и будућу српску круну. После пораза добар део Срба повукао се у Ердељ и тамо се населио. За владику Тодора казује се, да је потом основао у Сибињу српску епископију; а један српски натпис бележи, да је темишварски паша вршачког владику "одро на мех".

У лето 1594. год. почела је велика турска офанзива у Мађарској. Синан-паша освојио је важни Ђур између Будима и Беча и упињао се потом узалуд да узме и Комаран. У јесен повукао се на зимовник у јужну Угарску с намером да идућег пролећа удари на Беч. Али му је велики устанак у Влашкој и Молдавској покварио намере. На Порти постадоше веома незадовољни таквим исходом рата и свргоше Синана у фебруару 1595. У јесен те године повео је војску сам нови султан Мухамед III, да сломије Аустрију и њене савезнике, ердељског и влашког кнеза, али ни он није имао много среће. Рат се продужио и изазивао на све стране нове преговоре, нове везе и нове акције.

Папска курија живо је радила на том, да изазове устанке код хришћана на Балкану, а у првом реду код Срба и Арнаута. Њих су сматрали као најборбеније и као најжељније да се отресу турске власти. Овог пута главно средиште папине акције постао је Дубровник, кроз који је пролазило неколико њених агената и радника и неколико проблематичних

авантуриста. Република се, наравно, правила да не види ствари и чувала је до краја своју вазалску лојалност. Песник Фрањо Лукаревић Бурина постао је шпански повереник у Турској, а Антун Сасин, који је у својим *Разбојима од Турака* опевао ово ратовање, сав је био на страни хришћана. Један од активних агитатора беше фра Доминик Андријашевић, члан херцеговачких Андријашевића из Попова. Он је већ одавно хватао везе са људима из Херцеговине и уговарао устанак. У том су га, по папиној жељи, помагала многа угледна црквена лица, која су и иначе учествовала у покрету. Сам корчулански бискуп долазио је у Будву, да ради на устанку. Једине сметње на које су наилазили потицале су од Млечана, који су били љути противници целе ове акције и који су зазирали од тога, да се Шпанци не утврде на источној обали Јадрана.

Међу нашим људима, нарочито после спаљивања моштију Св. Саве, покрет је наишао на велик одзив. Ораховички епископ Василије напустио је 1596. год. епархију и цело имање и прешао је у Хрватску. Охридски архиепископ Атанасије радио је међу Албанцима, а црногорски епископ Херувим у својој средини. Средиште акције за Херцеговину постао је од 1596. год. требињски манастир, у ком је седео митрополит Висарион. Они су се сви, сем Атанасија, изјашњавали за Аустрију, на коју је пао главни терет рата, и чији би успех имао да донесе њиховом ослобођењу. Као главни радници у народу за Аустрију били су ускоци, који су се размилели на целом подручју од Сења до Дубровника. Они су једним смелим препадом 8. априла 1596. год. били чак преотели тврди Клис, али нису могли и да га одрже. У Аустрији се помишљало једно време да се крене и акција у Босни, где је малтешки витез Далматинац Фрањо Бртучевић радио у њену корист. Али бечка влада за такав подвиг није имала снаге; она је с великим напором једва успевала да како-тако одолева Турцима у Угарској.

Крајем 1596. год. почели су, после албанских Кимариота, да се буне и наши људи. Први устанак избио је међу Бјелопавлићима, а после се проширио на Дробњаке, Никшиће, Пивљане и Гачане. На челу устанака налазио се никшићки војвода Грдан. Два српска калуђера упућена у Рим 1597. год. излагала су на папској курији српску прошлост, све од Немање, наглашавајући како "наша земља велми плаче", што нема више људи од његова рода. Они су тражили од папе да упути на Нови војску, коју би помогао војвода Грдан са суха. Одатле, они би пошли на Оногошт, где би се скупили главари од све Црне Горе, Дукађина и осталих земаља. За случај акције могло би се рачунати на 100.000 добрих бораца. Откад су Турци однели Св. Саву "њима бог не помога, убијају их крстијани са сваке стране." На калуђере нападају говорећи им: "Ви се богу молите на наше зло." Папа нека пошље једног човека као господара Србима, који ће бити добар хришћанин. Та порука показује расположења која су у тај мах владала међу извесним српским духовним и световним вођама. Овој акцији придружио се чак и пећки патриарх Јован, само је његов став, разуме се, био са више резерве. Охридски архиепископ Атанасије налазио се у ово време у Риму, пошто је његов покрет завршио с мало успеха. Али ни српски није био боље среће. Побуњена херцеговачка племена, Дробњаци, Никшићи и Пивљани, почела су 1597. год. борбу, али су код Гацка била потучена. Разбио их је црногорски санџак Дервиш-бег.

Наши људи били су несавесно увучени у ову ствар. Изазивани су пре него што је ма каква стварнија акција била у изгледу. Аустрија, у чије се име много обећавало, није била у могућности да покрет понесе ни до Будима, а камо ли до Босне или Србије; папска курија није уопште долазила војнички у обзир; а Шпанија је имала својих брига. Разне авантуристе и добронамерне али недорасле дипломатске шепртље обавештавале су нетачно и обојено обадве стране. Једнима су обећавали више него што се могло испунити, а другима су претстављали прилике зрелијим него што су биле. Протурало се много лажних извештаја; било је "петљања" на више страна. Иако је љуто страдао, наш свет, ипак, није био изгубио сву веру; у својој наивној веститости мислио је да су поруке и обећања могли бити ипак стварнији него што су испадали у стварности. Једина поука после свега била је само та да су постали више обазриви. Турци, заузети у Угарској, Хрватској и на Приморју, били су вољни да у неколико попусте, бар за тај моменат. У нашим областима није овом приликом настрадао ниједан од истакнутијих вођа; једино је у Велесу 1598. год. био посечен архиепископ Валом.

Рат између Шпаније и Француске ослабио је, у великој мери, веру у хришћанску победу већег стила. На папској курији, где нису били задовољни због шпанских претензија у Италији, јењавала је исто тако стара ревност. Увиђајући да не могу одржати оно што је обећавано у њихово име одговорни чиниоци у Риму избегавали су да се састају с нашим људима, који су им тражили објашњења или помоћи, а на писмене поруке давали су одговоре пуне само лепих речи. И то не само према обичним лицима, него и према српским првосвештеницима.

Банатски Срби придружили су се, у великом броју, Жигисмунду Баторију, који је од 1595. год. почео са Румунима заједно борбу против Турака. Он је и раније помагао Србе, али недовољно. Сад им је дао слободу да се насељавају по ердељском земљишту (1596. год. дошло је у његову државу на 10.000 српских душа), награђивао је њихове вође и излазио им и иначе на сусрет. Међу српским четовођама тога времена истиче се нарочито неки Дели-Марко, који је, харајући, прелазио Дунав и допирао дубоко у унутрашњост Турске, чак до долине Марице, док на једном таквом походу није био заробљен. Ослободивши се некако из ропства прешао је у службу влашког војводе Михаила, који је после отступања Баторијева с ердељског престола, био главна личност на тој страни. Тим се много замерио, са Србима заједно, мађарским ердељским сталежима, против којих је Михаило био уперио своју акцију. После Михаилове погибије (1601. год.) Срби су се покорили аустриским властима, које су заузеле Ердељ. Заједно с Румунима они су под вођством Дели Марка 1603. год. потпуно сузбили Мојсија Секеља, који се помоћу Турака био прогласио за кнеза. Аустриски режим у Ердељу био је веома суров и тежак и није чудо што је с њим заједно пала велика мржња и на Србе, као на његове помагаче. У толико више што Срби у Ердељу нису били елеменат реда и што су, с хајдуцима, иначе у замућеној земљи направили доста зла. Тада се, међу српским четницима, спомиње и Баба Новак, чија ће се личност, у народној песми и предању, стопити са Старином Новаком. Кад се Стеван Бочкај 1604. год. прогласио за ердељског кнеза имао је Србе као главне противнике. Из освете Срби су идуће године предали Турцима град Липову. Да би их смирио Бочкаји им је упутио врло ласкав позив обећавајући им равноправност, али с њим није имао никаква већег успеха сем што му је липовска српска посада опет повратила град.

У јужним областима духови, исто тако, нису могли лако да се стишају. Албанска племена, а посебно Дукађинци, нису остављала оружја. Сукоби с Турцима понављали су се непрестано, а 1603. год. избио је поново прави устанак. Патриарх Јован, шаљући 1602. год. неке рукописе на оставу у Хиландар с болом је писао, како у та времена "хришћанин нигде не беше миран", па ни он сам. Много записа тих времена помиње страдања и "умањење" хришћана и рушење и оштећење и опустелост цркава. "Тада отац чедо за хлеб продаваше, и син оца, и кум кума, и брат брата. Оле беда! Тада беше роб по пет гроша, а во по 15 дуката, кило жита пет гроша, пинта вина по дукат." "Многи се данци стизаху на хришћане", јадикује други, "по четири и по пет." Трећи казује, да се цена коњу пела до 300 дуката, да је ован цењен по пет, а товар жита по шест дуката. "Тада се умножила свака неправда међу људима и бешчашће родитељима од њихове деце. И усахну свака љубав блага код људи". Један је писар просто нарицао од невоље опште и глади, која је таманила људе: "Ох беда, ох туга, ох скрби те године од проклете деце агаренске на хришћански род. Ох, ох, ох!"

У Босни се за то време био одметнуо Џелали Хасан паша, звани "писар" или "скриван", задајући доста бриге турским властима. Узео је био, у отсуству беглер-паше, сву власт у своје руке, 1603. год. Аустријанци су покушали извесне преговоре с њим, а колико су били слаби види се најбоље по том, што нису могли да ову пометњу у Босни искористе и да се дочепају бар једног дела те земље. Чак ни онда, кад су се између Босанаца и султанове војске с једне и Хасанових чета с друге стране водиле огорчене борбе. Поражени Хасан био се повукао у пролеће 1604. год. из Бање Луке према Сарајеву, али се ни ту није могао одржати. Из Граца су узалуд слате поруке карловачком генералу да му прискочи у помоћ. Смешне изгледају, после тога, све комбинације и планови, саслушавани и рађени у аустриским дворским канцеларијама и упућивани у Рим и на друге стране, како би царска војска на што лакши начин могла да завлада Босном. У целом раду било је доста и подваљивања. За фра Доминика Андријашевића, једног од главних агитатора, проносило се,

на пр., да су код њега, приликом једне преметачине, нађени лажни печати, које је ударао у име неких лица из Босне.

То све није опаметило људе. Аустриски двор настављао је стално преговоре и обећавања, а од 1606. год. појачали су нешто своју активност и Шпанци. Од српске стране јављали су се у Грацу и Прагу, на двору надвојводе Фердинанда и царева заменика надвојводе Матије, уз сумњивог Андријашевића пећки калуђер Дамјан Љубибратић, који је већ 1597. год. имао мисију у Риму, и друга иначе мало позната лица, од којих се Никола Драшковић издавао за племића босанског и био у везама са фрањевцима. Можда ће имати право Јован Томић, који је мислио да та стална аустриска преговарања и обећавања нису чињена без извесног плана. Њима се, мисли он, "ишло на то да се изазове покрет, који ће задржати Турке, да сву силу своју не одвлаче у Угарску". Обећавало се још и у току 1606. год., иако је изморена и свима невољама измучена земља једва чекала мир, о коме су с Турцима вођени потајни преговори и који је склопљен 1. (11.) новембра 1606. на ушћу Житве у Дунав.

За ово време и Млечани су извршили један напад против Дубровника. Крајем јануара 1603. поселили су они дубровачко острво Ластово, да би тобоже спречили ускочке гусарске нападаје. Дубровчани се у невољи обратише папи и хришћанским владарима, али им је главна помоћ дошла од Порте, која се заузела за Републику Св. Влаха као за свог вазала. После извесног затезања Млечани су били присиљени да 1606. год поврате отети оток и да обуздају своје прохтеве.

Кад су престале непосредне везе са Аустријанцима наши су се људи, упућивани са разних страна, стали обраћати шпанском двору. Као средоземна сила, противница Млетака, Шпанија је у то време тежила да добије које упориште на источној обали Јадранског Мора и налазила је за ту тежњу извесне подршке и на папској курији. Она је с тога прихватала понуде извесних људи из Албаније, који су је позивали да им помогне у устанку против Турака. Тим људима придружили су се Андријашевић и Љубибратић. На шпанском двору они су били примљени лепо, јер су се претстављали као народни опуномоћеници, с којима је већ раније озбиљно преговарао и аустриски двор. У Шпанији они су чак склопили и погодбу о покрету Срба и Арбанаса. Већ у лето 1606. напала је шпанска флота Драч, а идуће године избио је нови бунт у Албанији. У Напуљу, код шпанског вицекраља, стицале су се разне вести и разне врсте људи. Изасланства војводе Грдана цењена су ипак нарочито; по њиховим извештајима то је био, principalissimo huomo". За њ се озбиљно помишљало, да би могао са Сењанином Ивом Влатковићем помоћи да се поново отме Клис и да има врло широк утицај. Његов углед, каже један извештај од 15. маја 1607., био би довољан да дигне устанак у Црној Гори и околним странама. А тај би устанак натерао Турке да разделе своје снаге. Али са скупим искуством од пре неколико година Грдан није хтео да се излаже никаквој опасности пре него Шпанци не дођу у јадранске воде и не почну озбиљне операције. И с тога је преговарао али чекао.

Шпанско отезање учинило је, да су наши људи стали тражити нове везе. Избор је пао на врло несрећну комбинацију, на савојског војводу Карла Емануела I, човека амбициозна, али превртљива и скроз непоуздана. Тражећи неку круну у Европи он би се био задовољио и са Албанијом. Преко извесних лица из тих страна обавестио се о дотадашњем раду на ослобођењу Албаније и ступио у везе и са војводом Грданом. О српским стварима њега је обавестио Дамјан Љубибратић, који је дошао из Напуља у Турин. Почетком 1608. год. дошла су у Дубровник два војводина племића повереника тражећи ту састанак са Грданом и стварајући везе с људима из Херцеговине. Дошла су заједно с Љубибратићем, који им је имао бити посредник. По споразуму с њима требало је да он лично оде до Грдана, али он то, не знамо зашто, није учинио, него је узео за посредника Иву Рашљанина, истина пријатеља Грданова, али млетачког човека. Тако су Млечани, и иначе прилично обавештени, сад дознали за све појединости. Добили су том приликом могућност и да прочитају писма, која је војвода савојски био упутио патриарху Јовану и Грдану. Српски главари (писмени извештај млетачки каже, conti et principali del paese di Albania) одговорили су војводи да жељно очекују његову акцију да би га радо примили за свог краља. Војводи је писао и патриарх Јован, а обратио се у исто време и папи и шпанском краљу скрећући им пажњу на озбиљност ствари

и опасност по хришћанство, ако она не успе. Српски главари састали су се били у манастиру Косијереву, 18. фебруара 1608., и са тог састанка упутили су одговор Карлу и писмо шпанском краљу тражећи енергичан подвиг. Из Напуља је на та писма стигао патриарху одговор, који га је тешио надама, и који је јасно говорио да, због заузетости на другој страни, Шпанија не може у тај мах учинити ништа на истоку. Али је било доста људи који су још веровали и којима лично није можда било у интересу, да се свет смири. А ускомешали су се били на више страна. У лето 1608. стигао је у Турин, војводи Карлу, и један архиепископ из Босне са четири калуђера, очевидно у истом послу. Гласови су се ширили стално, да је шпанска флота већ на путу и да акција тек што није почела. Нарочито је слао сувише оптимистичке и нетачне извештаје калуђер Дамјан, који се био сувише заплео у ове ствари и био или сувише лакомислен или одвише наиван. Под утицајем његових и других порука Срби су сазвали шири збор у Морачу и на њему су 13. децембра 1608., у патриархову присуству, главари Црне Горе и источне Херцеговине по други пут донели одлуку, да ће признати Карла Емануела за свога краља када дође да их ослободи, и да ће га патриарх крунисати по старом обичају. Патриарх је уз то тражио признање свих права православне цркве, а изрично је нагласио да "у наше стране никако нећемо ни језуита, ни никога другога, који би пук хришћански обраћао на закон римски."

Међутим, тај акт није више био потребан. Ситуација у Европи скренула је пажњу Карлову на друге стране. Протестанти су 1608. год. склопили своју унију, којој је као одговор следовала католичка лига. У Аустрији се већ озбиљно говорило да је "bellum civile ante portas." Француска се, у савезу с протестантима, спремала на нови рат против Хабсбурга. Шпанија, у очевидном и наглом опадању, имала је бити уплетена исто тако. У таквим приликама Карлу није могло бити стало до тога, да се сувише излаже и залаже на далеком Балкану. Како се брзо одушевио за ствар тако је брзо и охладио.

Али, мада је он одустао од акције и мада је било мање-више јасно да се повукао и шпански двор, наши су људи ипак настављали акције. Устанак, који је 1609. год. избио у Горњој Албанији, захватио је и суседна племена Клименте, Куче, Пипере и Бјелопавлиће, али је без помоћи са стране малаксао и био угушен. Извесни наши људи створили су били занат, да скоро с лучем траже људе, који би помогли покрет. Тако су, на пример, 1610. год. преговарали са кнезом из Мантове, а после са војводом Тоскане. Могло би се рећи, да су ти преговори били вођени скоро без свести о одговорности, кад не би било извесних података, да је по среди било и пустих амбиција и ниских мотива. Извештаји папских нунција из Граца и Беча 1609. год. нису нимало повољни за личност и морал фра Доминика Андријашевића. Питање је колико је био бољи његов друг и сарадник српски монах Дамјан Љубибратић, који је десет година шетао по Европи и дипломатисао. По овом како су ишли од једног господара другом, обијајући прагове разних дворова, не видећи после толико времена суштину ствари, и не стекавши никаква искуства за десет година, човек доиста добија утисак да, у најмању руку, нису били нимало подесни за тако тешку дужност коју су примили на себе. Али нису искључени ни други, по њих много неповољнији, закључци. Тешко је веровати, да и они сами нису увиђали, како је и тешко и немогућно сломити турску снагу таквим једним подвигом, без тежих заплета и последица, све да су ти планови имали и конкретнијих резултата. Сем тога, целу акцију су читаво време енергично и с много веза ометали Млечани, који су успели да неколико главних радника увуку у своју службу и да, добро обавештени, мање-више паралишу сваки значајнији потхват.

Војвода Грдан умро је негде око 1612. год., а мало за њим преминуо је у Цариграду 1614. год. и патриарх Јован. Нема никаквих поузданих података о том, да би завршио насилном смрћу, како су неки наши људи претпостављали. Мало после њихове смрти избио је у наше крајеве авантуристички претендент на турски престо, Јахија, који се издавао за сина султана Мехмеда III и који беше примио хришћанство. Он је пре тога тражио по Италији владара, који би му помогао да дође до престола, па се, међу осталима, познао и с неким нашим људима, који су обилазили талијанске династе. Јахија је дошао у Пећ, мислећи да ће ту затећи патриарха Јована. Причања о његовом бављењу међу Србима и Арнаутима и о његовим покушајима да ту изведе устанак великих размера не изгледају нимало вероватна; сигурно је, да су извесна лица просто измишљена или анахронисана (н. пр. херцеговачки митрополит Макарије, патриархов синовац Висарион). Биће да је те и њима сличне вести

ширио Јован Ренези, сумњиви тип који је служио у исто време по два господара, који је био и ухода и завереник, и који је, смуцајући се по Европи, хтео да своје везе и тобожње утицаје што скупље прода. Он је и лично слао поруке патриарху Јовану и Грдану, хтео је да га сви признају за војводу и да му издају неку врсту генералног пуномоћства. Он је измислио и вест, да је 8. септембра 1614. одржан у Кучима велики збор српских главара, који је имао да изради папи план о великој акцији за народно ослобођење и који је, тобоже, одређивао њега као српског претставника.

Несумњива је чињеница, да је крајем XVI и почетком XVII века, под утицајем хришћанске западњачке активности, српски народ у Турској изменио своју политику. Истина, још не на целом подручју, али ипак на више страна; и, што је најважније, у главном средишту српског духовног и политичког живота, у Пећи и његовој околини, Макаријев правац био је напуштен. Турци су били изненађени српским држањем и огорчени; у огорчености су учинили и један поступак који је био чисто и необично светогрђе. Ако су дотле Срби били оруђе туђе пропаганде и радили, у најбољим тежњама, и нехотице против себе, њихова је даља борба била разумљива реакција на турско држање. После метежа од петнаест година и тешких страдања они су на крају дошли до уверења, да су се и сувише изложили без икакве стварне користи, а изменили су своје држање. Нови српски патриарх вратиће се на стару линију. Али, мада у први мах бесплодан, овај је покрет унео у српски живот нова осећања. Слободарске тежње пробудиле су се у народу и радиле су од сад више притајено, али стално. Спаљивање тела Св. Саве створило је дубљи јаз између Турака и српског свештенства, који се више није дао премостити. Тим моментима дошле су и социалне невоље. Истрошена дугим ратовањима и напорима Турска је сасвим пореметила своје финансије и морала је да изналази све нове изворе за државне приходе. Трговачки неинвентивна и без правог полета, са неразвијеном трговачком флотом, не залажући се за што активнију продуктивност богатих области којима је располагала, Турска је прибегавала најкомотнијем средству прибављања прихода тим, што је повишавала старе и ударала нове порезе. С тога видимо, да замире рударска производња, да трговина не улази у смелија предузећа, да сељак, оголео и несигуран, у великом броју напушта земљу, па или прелази преко границе, или се склања у планинске, теже приступачне, крајеве. Земљорадња уступа пред сточарством и све више остаје запустеле и необрађене земље. Да је то још више појачало хришћанско незадовољство разуме се само по себи; *рајветин* и *зулум* постају појмови који добијају нарочит израз погоршаног социалног и правног стања.

Као највиднија последица ове промене у политичком држању Срба било је повећано исељавање из Турске. Лика је крајем XVI века задавала много јада пограничним аустриским властима. Њу и Крбаву Турци су били населили Србима и с планом су пуштали њихове чете да харају по суседству. Кад је освојио Бихаћ Хасан-паша Предојевић се пожурио да у његову област што пре доведе српске колонисте. Срби су, у то време, на крајини и по турској граници чинили Турцима велике услуге, користећи се и сами њиховим освајањима. У аустриској Војној Граници Србе су штитиле, у главном, само војне власти, док су им племићи и староседеоци често пута загорчавали живот. У Турској бар с те стране није било сметње; они су обично долазили на земљишта, која су дотадашњи и поседници и кметови напуштали склањајући живу главу. Разумљиво је с тога што су Срби на турској страни били активнији и што је та активност задавала главобоље на аустриској страни. Али од почетка хришћанског покрета стање се видно изменило. Већ је А. Карољи добро приметио, да је спаљивање тела Св. Саве изазвало преокрет. Год. 1600. насељена је Србима околина Гомирја, а после тога иселило се око 500 Срба из околине Бихаћа у хрватску Лику. Били су то већином чланови племена Крмпотића. За њима су ишли и други, из тих области и из Лике. Тога сељења било би свакако и више, да се нису власници, Зрињски и Франкопани, свим начинима противили да на њихово земљиште долазе људи, који неће да буду њихови кметови. Војне власти су узалуд посредовале. Гомије је осамдесет година лежало пусто. Шта су власници имали од њега? Међутим, насељавањем Срба појачава се безбедност границе. Земаљски сталежи донели су ипак 1604. год. у Пожуну одлуку, да се укине неправда, да досељеници не плаћају деветину властели на чијем се имањима налазе. Двор је успео у толико, што је одбио да Срби плаћају тај порез за време рата. Привилегије, које је цар Рудолф био 22. априла 1607., по предлогу надвојводе Фердинанда, потписао за Србе у Лици остале су непослате из страха, да се тим, због горњег закључка, не би дошло у отворен сукоб са сталежима. Против

Срба је и крањски земаљски сабор. Кад је 1609. год. дошла једна нова група досељеника из Рибника, из Лике, и кад се за њу тражила помоћ и смештај, он је одговорио, да је од Срба било више штете него користи и с тога се предложило, да се обустави свако даље примање Срба на тој страни. Одсељеним Србима светили су се, уз то, и Турци упадајући међу њих и пленећи им стоку. Такав један већи нападај забележен је 1613. год. против Срба у Модруши. Гоњени и нетрпљени Срби су се и сами светили коме су стигли, а понеки су и напуштали нова насеља и одлазили на разне стране, а понајвише на славонску границу, где је стање било много сношљивије.

У последњој десетини XVI века појачала се и српска имиграција у Славонију. Пример је дао ораховачки владика Василије. То досељавање помагао је заповедник хрватске границе барон Јохан Херберштајн, у споразуму са високим војним круговима. У главном су прелазили Срби из турске Славоније у аустриску, у Ровишће, Копривницу, Поганац, Св. Криж, Иванић. Пре досељавања пограничне аустриске власти давале су Србима разна обећања, да би их лакше придобили на своју страну, али после досељења јављале су се исте правне тешкоће као и у Хрватској. Главни власник у тим областима била је загребачка бискупија, која је бранила своје интересе. Војне власти заступале су Србе и одбијале су захтеве бискупије у главном оним истим разлозима, којим су их браниле и у Хрватској. Према Србима оне су биле у обавези, јер су им раније обећавале да неће бити ничији подложници. Сем тога, оне су се бојале да се разочарани Срби не врате у Турску и да тако не имадну двоструку опасност: поновну опустелост границе и раздражено непријатељство Срба с њиховим турским помагачима. "Досељавање Срба у аустриски део Славоније", пише А. Ивић, "било је најинтензивније од год. 1595. до год. 1600., а досељавање у Хрватску од год. 1600. до год 1611." На почетку XVII века у тадашњој Хрватској, у вараждинском и карловачком генералату, број православних душа, то ће рећи у претежној већини Срба, ценио се на 60.000 душа.

Борбе о односу поседника и српских досељеника нису престајале. После склопљеног мира с Турцима 1606. год. чинило се, да је прошла непосредна опасност и да Србе треба притегнути. И загребачки бискуп и великаши тражили су од цара, да испуни њихове захтеве. Генерал Траутмансдорф и надвојвода Фердинанд залагали су се за то, да се према Србима има што више обзира. И успели су у приличној мери. После неколико узалудних покушаја да дође до узајамне нагодбе краљ Фердинанд II, 7. августа 1623., узео је досељенике под личну заштиту и обећао им, да их у новим поседима неће нико сметати. Тим, истина, цело питање није било скинуто коначно с дневног реда, али је положај Срба у знатној мери олакшан. Мало касније, 25. септембра (5. октобра) 1630., двор је одобрио Србима посебан статут, који је одређивао њихову унутрашњу организацију. По том статуту Срби су добили посебан положај. Имали су, на челу својих општина, изабраног кнеза, и своје суце. Иначе су сви, од 18. године, имали служити у потпуној ратној опреми, у случају турских нападаја. То је била врло јевтина војска, далеко јевтинија него најамничке чете, којима се тако често прибегавало, и увек релативно брзо приправна. Уз то, обрађујући земљишта на опустелој граници Срби су дизали привредну снагу земље и тим и посредно и непосредно били од користи држави. "Г. 1626.", пише др. Ј. Мал, "краљевски комисари ценили су укупни број ускочких обитељи вараждинске границе на 1.200, а владика је пак, Максим Предојевић, наспрам Леваковићу тврдио, године 1641., да је у то време било у загребачкој бискупији око 11.000 православних кућа". Генерал Траутмансдорф говорио је још 1613. год., да би Срби досељеници "у случају побуне, могли наступити са већом моћи него цела Славонија".

У ово време било је и великог исељавања из средње Далмације. За време борби око Клиса 1596. год. и после њих околном становништву светили су се и Турци и Млечани. Један народни устанак у том крају 1603. год. довео је до смењивања турског санџака Мехмед-бега, али је тај човек успео да постане босански паша, и да се, с тог положаја и иначе, свети свима противницима. То је изазвало велике сеобе и уклањања. Од 1603-1624. год. рачуна се, да се могло иселити до 10.000 кућа. Тада су опустели манастири Драговић и Крупа. Ј. Ердељановић је својим проучавањима дошао до резултата, да је тада извршена и сеоба Буњеваца на подручје Бачке. Др. Р. Јеремић је утврдио, да презимена и народне песме Буњеваца показују, да су крајеви између Неретве, Врбаса, Саве, Купе и Јадрана били њихова најдуготрајнија етапа. И остала проучавања потврдила су ту чињеницу. Буњевачко

становништво, које потиче из западне Босне и Херцеговине, повлачило се најпре према Далмацији, а одатле у дунавске области. Населили су се у области Суботице, Баје и Сомбора, из којих су се пре тога, 1598. год., многа српска насеља склонила према северу, у околину Острогона. Сам назив *буњевац* чест је по целој Далмацији и употребљава се само за католике. Етимологија речи још није сасвим убедљиво протумачена.

У тим крајевима, у XVI и почетком XVII, довело је до великих заплета и питање ускока. Из почетка, док су и сами ратовали против Турака, Млечани су примали и помагали ускоке, али пред крај XVI века, кад су веровали да се ствари обрћу против њих, Млечани су им постали непријатељи. И то огорчени. За време борби око Клиса и после њих они су гонили не само њих, него и своје поданике, који су били с њима у вези, па чак и висока свештена лица, као, на пр., шибеничког бискупа. То је изазвало освете ускока на свима странама. Они су ометали млетачку трговину и на копну и на мору, правили дрске залете у млетачке луке, харали и пустошили гдегод су могли. Њихови противници звали су их с тога љутито ,razza di ladroni', али су признавали да имају симпатија у народу због нападања на Турске. У том погледу веома је занимљиво прочитати дело задарског надбискупа М. Минућиа *Historia degli uscochi* и његова настављача П. М. Паола. Аустриске власти, којима су ускоци били једна врста савезника, помагала су их новчано и затварала су очи на извесна њихова недела. Млетачки протести, чести и понекад врло енергични, нису могли да измене ствари. Аустриски покушај да обузда ускоке 1602. год. завршио је формалном буном. Да би им доскочили предузимали су више мера. Немајући поуздања у талијанске војнике да се носе с њима, ни у Хрвате, који им нису били сигурни, они су против њих доводили Арбанасе. Проказивали су их и Турцима. Од год. 1597., кад су ускоци опљачкали њихове лађе у Ровињу, они су против њих водили праве хајке. Не без крупних разлога. Ускоци су у лето 1605., у једном ретко смелом подвигу, допрли све до Требиња и Сланог, а залета до Неретве било је више пута. Нарочито су се били уплашили у Млецима кад су чули, да Шпанци настоје добити Сењ од Аустрије као базу у северном делу Јадранског Мора. Тада су млетачке власти озбиљно покушавале да купе тај град од Аустрије. Кад то није помогло дошло је 1615. год. до блокаде Сења и хрватског Приморја и на крају и до правог рата између Млетака и Аустрије. Рат је заинтересовао целу Европу и ставио ускочко питање пред хришћанску савест. Посредовањем са више страна ратовање је завршено миром у Мадриду 1617. год., по коме је Сењ морао бити расељен.

У народној поезији, које је ускочке подвиге пратила са видним саучешћем, нема много мотива и песама о борбама с Млечанима, јер се осећало да та борба између хришћана није много симпатична. Сењанин Иво, или Иво Влатковић, не памти се ни као аустриски капетан, ни као млетачки противник, него као првоборац против Турака. То је била средина, у којој се, тада, није питало за порекло, и веру, него се само гледало ко је бољи јунак на тешком месту према општем непријатељу. Народна песма не зна ни то, да је Сењанин Иво 1612. год. у Карловцу био погубљен за казну, што је опљачкао храну из царских магацина и лађа. Очевидно, српски певач не би желео да скрнави помен једног јунака, с којим би заједно морао да оскрнави и читаву групу лица, које је идеализовао и у којима је гледао своје осветнике.

Верски покрети

Заједничка ратовања против Турака приближила су већ поодавно разне хришћанске народе Средње Европе. Али као да нису могла ни на нашем угроженом терену да много ослабе оштрице верских противности. На западу ово је било доба кад су верске борбе тровале све друштвене и државне односе; год 1618. почеће, сав у њиховом знаку, страховити Тридесетогодишњи Рат, који ће просто опустошити добар део Средње Европе. Код нас, на југу, ова активност против Турака носила је друго обележје. Она је проповедана у знаку хришћанске солидарности; у њој су, први пут тако јавно, учествовали као вође свештена лица православног и католичког круга; и први пут су, после толико векова, наши људи ушли у непосредније везе са Римом. Учинили су то у огорчењу против турског насиља, у тежњи да се ослободе њихова притиска и са уверењем да ће, ослобођени имати далеко мање опасности с римске стране. У римској цркви, од Тридентског Сабора, оживела је необично верска активност с тежњама да се црква реформише и оспособи за нове задатке. Тада је већ ушао у програм жив рад у турским областима, међу тамошњим хришћанима. Заводу Св. Јеронима у Риму обраћана је нарочита пажња у васпитавању свештеничког подмлатка за Југословене. Босански фрањевци са Петром Солињанином почињу 1596. год. своју интензивнију делатност у Бугарској и у Ћипровцу стварају важно културно средиште. Али нарочито је имала да организује рад међу некатолицима Конгрегација ‚de propaganda fide’, која је основана у Риму 1622. год.

Да би придобили Србе, Бугаре и Русе за своју државну и црквену политику у Риму су апеловали на два осећања: на хришћанску солидарност, која има бити што дубља, и затим на словенску узајамност. Ова дотада није била с планом негована, иако је постојала и долазила с времена на време до изражаја. Феудални Средњи Век није водио рачуна ни о ужој племенској и народној заједници, а камо ли и о широкој, у оно време скоро апстрактној, али је зато та свест о узајамности постојала у извесним интелектуалним, а посебно црквеним круговима. Наши људи XVI века одлазили су не само у православну Русију, него и у католичку Пољску. Хотећи да увуче Русе у сарадњу са Светом Лигом, папа Климент VIII у јануару 1594. нарочито је препоручивао опату Александру Комуловићу, свом изасланику у северне земље, да их потиче упозоравањем на њихову племенску сродност с Јужним Словенима. У вези с том политиком почела се развијати славенофилска или свесловенска идеја и у науци и у књижевности. Бенедиктински опат Мавро Орбини објавио је 1601. год. своје још и данас корисно дело *Il regno degli Slavi*, са широким погледом и пуно славенског родољубља. Далматински књижевници Петар Зоранић, Јурај Бараковић, Иван Иванишевић и други пуни су словенског култа и одушевљења, али најачи израз добила су та нова осећања у дубровачког песника Ђива Гундулића, који је у свом *Осману* с одушевљењем поздрављао победу Пољака над Турцима као победу Словенства и који је подједнаком љубављу обухватао све Јужне Словене и хришћанске борце од Александра Маћедонског "Србљанина" до Скендер-бега. Одјеке тих схватања и одушевљења налазимо још у XVIII веку, у популарном, иако књижевно невеликом, *Разговору угодном народа словинскога* Андрије Качића Миошића.

У Риму се, с тим радом у вези, настојало много на том да се изврши и уједињење цркава. Преговори с патриархом Јованом додиривали су и та питања. Извесни српски црквени кругови били су склони да с папом ступе у ближе везе, из оних истих разлога из којих су то чинили и Грци XV века. Желело се ослобођење од Турака, па ма и под папским окриљем, ако већ не иде друкчије. Јер се међу нашим људима веровало, да је политичка снага папске курије тога времена била далеко већа него што је стварно била.

Први српски епископ који је стварно признао српску унију био је Симеон Вретања. Њега је за епископа у аустриском делу земаља Угарске, Хрватске и Славоније био 1607. год у Ђуру посветио избегли коринтски грчки архиепископ Козма. Биће да наш свет није био задовољан тим постављањем од стране једног грчког митрополита, кад је Симеон морао

тражити признање и од патриарха Јована, које је и добио 1608. год. Или није било канонски чисто постављање Симеоново од Козме, који није имао свог архијерејског сабора, нити сам своје области? У сваком случају за ауторитет пећског патриарха није од мале важности, што се његова јурисдикција тражила и признавала и на подручју аустриске царевине. Симеон, за кога не знамо кога је порекла и коме је требало да он прави тај заобилазни и мало сумњиви пут до своје епархије, ступио је у везе са загребачким бискупом Петром Домитровићем, који је сам потицао из православне породице. Под његовим утицајем Симеон је пристао на унију и 1611. год. признао папу. Од католичких власти добио је дозволу да обнови њихов разрушени манастир Марчу и да ту буде његово епископско седиште. Ветрењин положај после тога у нашем народу није био лак. Загребачки бискуп тражио је стално, да српски насељеници у Славонији по његовим земљама постану његови кметови; другим речима, да признају непосредно његову физичку а посредно и његову духовну власт. Срби су се том енергично опирали и Вретењина духовна акција није успела добрим делом зато, што је добила тај социални моменат.

На српски патриаршиски престо после смрти Јованове дошао је Јањевац Пајсије, дотадашњи новобрдски митрополит. То је човек који је на челу српске патриаршије провео највише година (тридесет и три) и који је за њу учинио веома много. После неуспеха политике Јованове очевидно је, да патриарх Пајсије није могао ићи истим путем. Он је, изгледа, био друкчија природа. Волео је више унутрашњи ред у самој цркви. С тога предузима све да цркву опорави и дигне. Обилазио је своју област и бринуо се да се обнове порушене и запустеле цркве, да се украсе живописом и да се снабдеју књигама. За његовог времена живописано је најмање 27 цркава и манастира, и то у свима крајевима, а преписано, његовом инициативом, више рукописа. Он се и сам лично бавио књижевношћу. Написао је, добрим делом на предању основано, житије цара Уроша, кога је канонизирао, и службу Стевану Првовенчаном. Пратио је и нашу летописачку књижевност. Настрадао је, у дубокој старости, од једног бивола у Будисавцима и умро је 3. октобра 1647. сјутра дан пошто је био рањен.

У мају месецу 1620. год. скупио се у манастиру Грачаници неки "сабор", о ком иначе не знамо ништа ближе. Исте те године 11. новембра 1620. помиње се и један сабор у Београду, на ком је учествовало много главара из разних области Балкана, па међу њима и патриарх Пајсије. Али акт о том сабору не изгледа ни мало поуздан. У њему се поново спомиње онај сумњиви Јован Ренези као једно од главних лица акције, а и остали наводи и листа учесника пуни су сумње. У ово време јавља се поново и фра Доминик Андријашевић, који 1622. год. постаје скадарски бискуп, али који је већ после две године морао напустити своју дијацезу и прећи на "мостарску", односно наронску бискупију.

Савремени извештаји доносе доста појединости о том, како је у XVII веку католичко становништво осетно назадовало у унутрашњости Турске, и то мање у корист ислама колико у корист православља. Сима Милутиновић изнео је у својој *Историји Црне Горе*, да је цетињски владика Рувим превео у православље Куче, Дрекаловиће и Братоножиће. Рувим је био савременик Пајсијев и седео је дуго на владичанској столици. Његову активност потврђују и римски извештаји. Међу Бјелопавлићима било је 1633. год. свега још 200 католичких кућа, а 1635. год. међу Зетом и Морачом број католичких душа није прелазио много преко хиљаде. Пипери, који су још 1610. год. сматрани скоро сви као католици, постали су исто већим делом православни. У Попову до 1627. год. од 12 цркава католичких 7 је прешло у православне руке; сличних појава је било и у околини Требиња. Има исто тако вести о преласку католика у православље у Срему, око Руме и Митровице. Главни разлог за то био је тај, што католичко више свештенство у већини није смело да живи под Турцима, него се задржавало махом у суседним хришћанским земљама. Много извештаја говори о том, како пук по више година није видео свештеника међу собом. А без непосредног надзора и сталног одржавања веза ствари су природно морале ићи на горе. Босански фрањевци, који су иначе сносили све тегобе са својим народом, нису ван босанског подручја били радо виђени, а и њиховом понашању у Босни стављали су папски визитатори тешке прекоре.

У ово време, 1619-20. год., забележено је и турчење католика у већим масама. У околини Призрена тих је година преко 3.000 душа примило ислам, а око Сутјеске, у Босни, 6-7.000. Међу Бјелопавлићима прешло је 90 породица.

На другој страни, у земљама хабсзбуршким, губили су православни на рачун католика. Поступак владике Симеона Вретање само је увод у систематско превођење православних у унијатске редове и у католичанство. Власти су ометале прелазак српским свештеницима, како би народ, обезглављен, лакше примио католичке и унијатске душобрижнике. У том смислу издао је наредбе и сам цар Фердинанд 1638. и 1642. године. Тако се могло догодити, да скоро сви жумберачки ускоци временом приме унију, као и ускоци по Словеначкој. Много католичења вршено је и по Лици. Протестантски покрет није захватио области у којима су Срби живели у гушћим насељима, иако је било извесних тежња у том правцу. Али је у народу ипак постало име *лутора* као ознака за тешке безбожнике. У Турској католици су обратили нарочиту пажњу Јужној Србији. У њој су 1658. год. бискупију у Скопљу подигли на степен архибискупије, да би појачали ревност њеног свештенства, али ни та мера није могла зауставити опадање њихова броја. У Боки и по Далмацији трудиле су се црквене власти да православне приведу католичкој цркви, али им успеси нису били значајни, јер им млетачка влада није ишла на руку.

Односи између православних и католичких првосвештеника били су неједнаки. Из Рима се тежило и тражило, да верска активност донесе неког плода, па су настављани односи с извесним лицима из српске јерархије. Код православних било је великог колебања. Има доста тужби које говоре о том, како они злостављају католике и како праве насиља католичкој цркви тражећи од њих прирезе и данке. Други су тражили додира с Римом, али веома резервисано. Патриарх Пајсије није хтео да излаже ни себе ни народ. Годинама нема никаквих порука за Рим. Главни радник био је једно време само цетињски владика Мардарије са својим калуђером Висарионом. Конгрегација за пропаганду упутила је с пролећа 1640. тог Висариона са мисионаром Франциском де Леонардис, да са патриархом расправљају о извесним разликама у цркви и да му донесу римску књигу о општим саборима. Патриарх је остао при схватањима православне цркве у чувеном и много расправљаном спорном питању, да Св. Дух исходи од Бога Оца, а не и од Сина (‚filioque’). То је, као што се зна, била једна од основних догматских разлика између обе цркве још од времена старог разлаза, и није се дала никако пребродити. Међутим епископ Мардарије је ушао у везе са Римом и признао римску цркву као "матер свега хришћанства" и папу као врховног поглавара. Из Рима су тражили од Мардарија да утиче на патриарха, како би и он променио своје мишљење. Између патриаршије и Рима развила се преписка о тумачењима Светог Писма, али без успеха за римско гледиште, иако су с те стране гледали да утичу на Србе позивајући се на Грке и њихов пристанак на Фјорентинску унију. Уз Рим је пристало, прича се према једном сасвим непоузданом извештају, до 1648. год. неколико стотина свештеника и три владике, али то не изгледа нимало вероватно. Извештаји о том потичу од заинтересованих лица, која су се хтела препознати или извући неке користи. Дух авантуриста и фалзификатора трајао је целог XVII века. Колико је само лажних владарских диплома остављено у то време и колико лажних родослова.

Папа је био послао патриарху Пајсију архијерејску митру уз једно своје писмо надајући се да ће га коначно придобити. Али је стари патриарх добијене ствари затворио дубоко у сандуке и није ништа предузимао.

Тек после његове смрти постала је пропаганда активнија. На црквеном сабору у Морачи, држаном 1. фебруара 1648., кад је за патриарха био изабран Гаврило Рајић, донесена је одлука да се наставе преговори с римском црквом. Имало се преговарати на оној истој основи, на којој су вођени преговори и у Украјини и Белој Русији. У име курије дошао је у Морачу руски кнез Јован Васиљевић Шујски, који се био избавио из руског ропства. Други његов помагач био је украјински монах Павлин Демски, кога је курија одредила за учитеља у школама, које су се имале отварати међу Србима. Прву такву школу, са православним и католичким ђацима, отворио је Демски у Котору. Међу Србе у Хрватску и Славонију био је упућен холмски бискуп Методије Терлецки, који је делао од 1628-1644. год. Курија је радила с планом, али ипак без успеха.

У Црној Гори наставио је Мардаријеву политику његов бивши сарадник Висарион. О држању хрватско-далматинског владике хаџи Епифанија вести се не слажу, али има помена, да се и он одлучио за унију.

Међутим, наши извори не говоре о тим покушајима и преговорима. Значи, дакле, да о њима широки народ није знао много или не бар ништа покретно. Постоји, истина, причање, да су Црногорци каменовали владику Мардарија, али за то нема никакве потврде у изворима. Упада у очи да владике из Србије и Босне не узимају уопште никаква учешћа у свим тим преговорима и да се цела акција води у Црној Гори, јужној Херцеговини и око Пећи. Католички писци помињу, истина, унијатске заверилце наших неких манастира као Милешева, Житомишљића, и др., али ми не знамо колико су оне аутентичне. Било би доиста чудновато, да о том покрету, ако је био тако озбиљан, нема никаква трага у толико наших записа и натписа или летописа или других споменика. Очевидно је, да је био само површински и дипломатски, схваћен као потреба једне политичке ситуације, коју је требало као такву искористити. А да ствар није ушла у народ види се најбоље по оним покушајима и резултатима преверавања.

Наш свет овога времена више се окретао православној великој Русији. Тамо одлазе калуђери по милостињу из свих наших области; тамо су у XVII веку, до 1654., ишла и четири црквена великодостојника, епископи вршачки Антоније, скопски Симеон, требињски Арсеније и кратовски Михаило. У Русији српски монаси XVI и XVIII века, пошто би поднели уобичајену "челобитњу", добијали су лепе прилоге у новцу, књигама и сасудима, а многима је давано право да се могу повремено навраћати за нова даривања. У Русији они су налазили култ православља и одушевљавали се торжеством цркве. Тамо су могли добити обавештења и о љутим борбама православне цркве против Пољака и католицизма и о расцепу у цркви после примања уније од стране руских мањина у Пољској. Обнова кијевске митрополије строго православног типа, 1620. год., сматрала се као велика победа. Нови руски цар Михаило Романов (од 1612. год.) био је син доцнијег патриарха Филарета и с њим је почео тако да речемо, црквено-национални курс. Ти наши људи, који су одржавали везе са Русијом, нису могли бити присталице католичке ориентације. Напротив. Могли су само проповедати борбу против ње. У исто време римска је курија живо радила и међу Грцима и постизавала је приличне резултате. Чувени научењак Лав Алацију био је један од главних претставника грчких унијата. Али је за то било и ватрених противника, који су, као Ћирил Лукарис, и пером и речју сузбијали римски утицај. Прва половина XVII века пуна је криза у грчкој цркви које су јавно и тајно изазивали римски изасланици, а нарочито борбени Исусовци.

Да је опозиције било, и да је она била врло јака, сведоче извесне немиле појаве довољно. Патриарх Гаврило био је одредио као свог изасланика папи будимљанског епископа Пајсија. Огорчен, Пајсија је одао самим Турцима његов придворни калуђер, 1651. год., нашто су га ови уморили свирепом смрћу, сасекавши га жива. Турци су то учинили не из неких верских побуда, него што су држали да су по среди издајничке везе. Они су од 1645. год. ушли у дугогодишњи рат с Млечанима због Крита (Кандиски рат) и с тога су с великим подозрењем пратили кретања наших главних људи. У толико више, што су Млечани ровили на све стране, а нарочито у Далмацији и Црној Гори. Под њиховим утицајем Кучи су 1649. год. узели Медун, а Никшићи, Дробњаци и Риђани препадом су се дочепали Рисна и предали га Млечанима. Покрет је захватио и Бјелопавлиће. Млечани су се према Црној Гори понашали као нека врста господара-капиталиста, па су, на пр., 1652. год. затворили цетињског кнеза Ивана кад је убио спахију Мартина Црногорца. Да је земља страдала због тог рата сведочи јасно Гаврило Тројичанин 1649. год., који каже, да су Турци "велику беду" чинили својим поданицима и да су данке узимали "сваког дана". Чини ми се, пише други, "да озлобљење тад роду хришћанском не беше мање, него ли старом Израиљу у Египту." У Херцеговини је заповедао Али-паша Ченгић за време овог рата. Он је скупио велику војску, да би могао сузбијати Млечане и њихове помагаче, а та је војска, казује се, правила тешке зулуме. О њима говоре подробно, исто тако неповољно, и дубровачки извештаји. "И верни и неверни", писало се, "који имађаху имања" бежали су на страну, "остављајући села и домове".

Турски притисак осетио се, природно, и у цркви. Пример владике Пајсија био је и сувише тешка опомена. Нови сабор у Морачи, 1654. год., под претседништвом ариљског митрополита Јевтимија, тужио се на турске зулуме и сумње због ових веза. Турци су говорили да Срби траже на западу помоћи против њих. Црногорски владика Висарион би протеран; чини се, да је и требињски Арсеније побегао из страха. Уплашио се био и патриарх Гаврило, па је крајем 1653. прешао у Русију. Повод су му дали позиви влашкога господара да га смири са суседима и султанова наредба да иде и да то изврши. Патриарх је једва дочекао да се може уклонити и у Русији је отворено признавао да се бојао Турака. Павлин Демски јављао је у Рим, да је страх овладао у српским редовима, а Франциско Леонардис није крио да међу Србима према Риму постоји велика противност. Ипак је морачки сабор пристао да се везе наставе, али тражећи од Рима ефикаснију помоћ. Сем једног папског наместника они су тражили, свакако по упутствима Демског, учитеље и штампарију "да нас напоите жедне учењем светим књигама, као што чините у Малој Русији". Али су, уз то, упутили и једно писмо, тражећи да се питања верских разлика и односа рашчисте, пошто се у том погледу дотада није могло доћи до сагласности. Тај синодални акт носио је у Рим морачки игуман Максим. Акција је, у тој средини, имала, изгледа, неког успеха, јер се на њу позива један извештај из 1660. год., у ком се казује, да посредовањем пераштанског опата Змајевића игуман Требињског Манастира изражава жељу да дође у Рим. Змајевић је указивао на пример Морачког братства. Игуман требињски Ћирило дошао је у Рим почетком пролећа 1661. год. са писмом митрополита Василија Јовановића, каснијег популарног острошког светитеља, изражавајући том приликом оданост папи и тражећи од њега помоћи. Тражио је, у исто време, у име митрополитово, да га папа препоручи католичким главарима у Херцеговини, да би га они признали за свог старешину. На тај начин надали су се ти кругови ублажавању верских противности и извесним користима за своју цркву. Овом приликом чули смо први пут, да су наши монаси тражили у Риму, да њихова два млађа сабрата буду примљена у неки тамошњи колегиј на васпитавање. Дотле су такве питомце слали у Рим само Грци и Украјинци. Папа Александар VII одговорио је 25. априла 1661. митрополиту Василију с пуно срдачности обећавајући му помоћ. Њега и његов требињски манастир он је, одиста, још истог дана, препоручио пажњи Дубровачке Републике. Односи између митрополита и суседних католика били су после тога више него исправни. Његовим посредовањем вратили су, на пр., 1668. год. православни католицима цркву Св. Илије код Пераста. Требињски манастир добио је био извесне материалне помоћи из Рима, али је избегавао да се потпуно потчини римској власти, наилазећи свакако на опозицију. Од 1661. год. његови монаси нису више долазили у Рим, иако су имали од папе одобрене кредите за пут. Тек током 1670/71. год. обратили су се поново за помоћ и они и сам митрополит, а препоручивао их је сам бискуп требињски фра Антон Прими.

Српска патриаршија доживела је ових времена тежак потрес. Патриарх Гаврило био је отишао у Русију, да се склони Турцима испред очију због својих веза са Западом. Тим је, нема сумње, изазвао подозрење и према себи и према цркви. Није утврђено чијом је инициативом, још за његова живота, дошло до избора новог патриарха Максима, али како је он биран "у великој нужди" то је врло вероватно, да су попуњавање места могли тражити и Турци, или наши људи из страха од Турака. Требало је тако десолидарисати патриаршију с његовим радом. Максим се помиње као патриарх од 1656. год. Не знамо тачно који су разлози навели Гаврила да се врати из Русије; знамо само да је то било на његову коб. Наши споменици кажу да је био облаган на Порти, како је с Русима радио на устанку против Турака. Било те доставе, било раније сумње против њега, било све заједно, утицали су у Цариграду, да Гаврило буде осуђен на смрт. Обешен је у Бруси и сахрањен 18. јула 1659. близу воде Агиазме. То је најтежа казна, која је досад, у целој нашој прошлости, постигла једног нашег тако високог првосвештеника.

Да нови патриарх Максим није могао после тога ићи његовим трагом разуме се само по себи. Он је, колико је то ишло, покушао наставити мирну линију Пајсијеве црквене политике према Турцима. Према католицима хтео је, помоћу турских власти, постићи извесне успехе, али није имао среће. У Ливну је 1661. год. једва изнео живу главу од разјареног католичког пука, кад је, како фрањевачки извори говоре, хтио "да подложи све карстианство од Босне на свои рит."

И Цариградска и наша патриаршија имале су у то време криза и друге врсте. До високих достојанстава у цркви није се долазило увек личном вредношћу, него чисто митом. Турци су утицали на изборе тражећи од појединих кандидата богате "пешкеше". Без њих су се код Турака овог времена послови свршавали врло тешко или никако. Дубровачки и млетачки извештаји доносе о том драстичних примера. И наши црквени достојанственици морали су давати поклоне у новцу, који су износили до 2.000 дуката, и које је, наравно, требало извући из народа. С тога нису ретки протести ради владичанских намета, који су понегде, као, на пр., у Сарајеву крајем XVII века, доводили до отворених сукоба. Само, на срећу, у нас није било онаквих примера, као што је онај патриарха Јеремије, који је 1598. год. свог противкандидата митом дао послати на турски колац. Средином XVII века и после тога наши манастири су морали да плаћају Турцима велике намете, па су били присиљени неки од њих да залажу своје драгоцености туђинцима, понекад и иноверцима. Један од разлога што су се људи обраћали и у Рим биће, поред тежње да помоћу с те стране дођу до слободе, још и у тим материалним невољама. Год. 1662. тужио се један наш писар, да, као тада, "таква туга земљи никад није изашла на Херцеговину". Нарочито су били пропишћали манастири. Они су страдали од турских зулума, али и од хајдучких препада. Ових година спомињу се чешће страдања и заробљавања калуђера и откупи за њихово ослобођење. Тако се може објаснити, што се убоги и мали херцеговачки манастир Завала, који је страдао 1663. год., придружио акцији Требињског Манастира. У ватиканском архиву чува се писмо херцеговачког митрополита Авакума, наследника Василијева, који се 1672. год. са завалским калуђерима обратио папи. Само, његово писмо, које има сличан формулар и делимично исти текст као и писмо Василијево из 1671. год., није исто тако, као ни оно прво, писано од самих српских калуђера. И стил и језик и црквена терминологија упућују јасно на католичку сарадњу, ако не чак и на њихове изворе.

У исто време, 1661-2. год. стизале су тужбе у Загреб и на друге стране против православних владара, које су тражиле да им се католици подложе. У Босни су морали да плате католици патриарху 5.000 империала; слично су их притезали и у турској Славонији. На спору у Сарајеву, где је патриарху позлило, фратри су победили 1669. год., али их је то стало седам товара астри. Год. 1675. тужили су се католици и на Порти на поступке пећког патриарха и његових владика у Босни и Херцеговини, који су им не само тражили новац, него их још натеривали да читају еванђеље по њиховом обреду. На посредовање Дубровачке Републике дао им је султан ферман, који их је узимао у заштиту од тих и таквих захтева. То, мислимо, довољно показује, како у раду није било никаква јединства и како у преговорима и целој тој активности нису подједнако мислили ни сами преговарачи. Рим је мислио да придобије Србе за унију, а српске црквене старешине хтеле су да прошире своју власт и на католике.

У тој акцији требало је да учествује и Дубровачка Република, у којој је Томо Наталић Будиславић, потомак једне невесињске породице, требињски бискуп, иначе занимљив авантуриста, тестаментом изразио жељу да се оснује један колегиј за рад међу суседним православцима и на јачању католичке вере. Његова задужбина почела је рад 1636. год., али га није могла да развије, јер се дубровачка влада бојала од заплета с Турцима и јер је зазирала од тога, да тај рад не послужи некој туђој сврси.

У Хрватској верско супарништво добило је, како смо видели, и социалан карактер. Марчанске владике браниле су добијене повластице српских досељеника, а загребачки бискупи заступали су, и сами власници, гледишта хрватских земљопоседника. Да би сломили српски отпор бискупи су ишли за тим, да или верском унијом придобију Србе или да сасвим укину владичанство у Марчи. У Војничкој Крајини, где су били, на граници, у већини православни, владике су тежиле да своју власт прошире и на остало становништво, као што су у суседству поступали бискупи, где су католици сачињавали већину. То је, разуме се, доводило до борби и до омразе. Генерал Херберштајн јављао је 1666. год., да је владика Сава Станиславић ишао за тим, "да међу Савом и Дравом добије световну и духовну власт", али је, очевидно незадовољан и под утицајем цркве, претеривао и сумњичио владику и остале Србе на све начине. Гонили су се и једни и други. Загребачки бискуп Бенедикт Винковић заступао је, на пр., гледиште, да је православни владика у Марчи само викар бискупов и да му мора давати извесне приходе. Његови наследници радикализирали су

после свој став још више. Они су тврдили да је марчанска православна епископија уопште сметња за ширење католичке вере, а нарочито су ударали на везе њених епископа са пећском патриаршијом. Генерал Лесли је тачно видео и 1662. год. извештавао у Беч, да ће пре доћи до устанка него што би сви Срби пристали на унију. Једног свог сумњивог сабрата, Симеона Кордића, који је све предузимао да постане епископ у Марчи, сами су калуђери манастира Лепавине и Марче, везали и затворили. Можда би католичка пропаганда имала на тој страни, у овај мах, ипак нешто успеха, да нису Турци 1663. год. објавили Аустрији рат и да аустриским заповедницима опет нису затребали српски граничари. Да би се они задовољили именован је тад за марчанског владику Гаврило Мијакић, чију су кандидатуру помагала и браћа Зрињски, Никола и Петар. Именовање је дошло после дугог отпора католичког свештенства, које је ишло чак до претње цару, да му његов исповедник неће дати апсолуције, ако испуни жељу ускока. Њихова опозиција успела је бар у толико, што Мијакића није хиротонисао пећки патриарх него молдавски митрополит; али је Мијакић, изгледа, ипак отишао и у Пећ. Сем тога, био је натеран да даде изјаву покорности папи и римској цркви и да се одрече пећске патриаршије као духовне власти и да се, уз све друго, призна за викара загребачког бискупа. Мијакић је, истина, те изјаве сматрао више као формалности да би дошао до циља, али их је ипак дао и чак је 1667. год. отишао и у Рим. Пред народом није смео казивати шта је све урадио; сам је изјављивао да би га његови људи каменовали. Противници су, међутим, били безобзирни. Кад је год. 1668. избила буна крајишника против пуковника Херберштајна чак су и војничке власти натеривале ухваћене људе на унију и преверавање, а прозелитазма је било и пре тога, у више прилика. Херберштајн је заступао начело да нема јединства тамо где нема једне вере, и с тога је извештавао у Беч, да на крајини неће бити сигурности, док се не истреби православље. С тога је при угушивању буне поступао са свом строгошћу, на велику радост и уз сарадњу загребачке бискупије. И Мијакић је изгубио њихову потпору, иако је стално давао изјаве лојалности и оданости Риму. А изгубио је за то, што није хтео отворено радити за унију и што ипак није хтео да раскида све везе с пећком патриаршијом. С тога је било решено да се уклони с владичанског места, али се та одлука није смела провести у дело, да се не би узбунили ускоци. А ови су Бечу били у то време веома потребни из два разлога: да се не би придружили Петру Зрињском, за кога се знало да спрема преврат, и да би их они сами могли искористити против њега. Има више вести, које говоре о том, да је Мијакић био доиста у везама са Зрињским и да га је чак сматрао својим духовним сином. Кад се Зрињски предао у Бечу дошао је на ред и Мијакић. Као повод за његов прогон узет је случај пароха Павла Зорчића. То је био ђакон владичански у Марчи, кога је загребачки бискуп после васпитао у исусовачкој гимназији и католичкој теологији, па га поставио за жупника у Мијакићевој диецези. Тога Зорчића напали су једног дана, у владичином присуству, неки калуђери и изазвали тучу с његовом пратњом. Херберштајн је на то, по вишој наредби, у октобру 1670., ухватио и затворио Мијакића. Мењајући затворе Мијакић је у њима остао до смрти, 1686. год., а да му се никад није дала прилика да буде изведен пред прави суд. Свет је умириван изјавом, да је учествовао у завери Зрињског и К. Франкопана. За његовог наследника постављен је Зорчић, који је био отворен унијат.

Тако је наш XVII век испуњен скоро у целе три четвртине новим политичким и духовним борбама. Поред Турака наши људи имали су да се носе и са претставницима римске цркве, на чију су сарадњу пристајали с пуно наде. Носећи се с католицима тражили су понекад помоћ турских власти, а носећи се с Турцима уздали су се на папу и западне силе. Тако се њихов однос заплитао без изгледа на решење, које би донело бар приближно оно за чим су тежили. То је трагика свих који из таме траже пут на светлост, па морају да пипају на све стране и да стално посрћу. Али је главно то, да се тражио пут и излаз, да се није изгубила вера у себе, и да се, ни у каквим искушењима, није скретало са оног правца који је народ, по некој унутрашњој снази, сам себи одредио настављајући традиције своје прошлости.

Даље борбе с Турцима

Млечани су на почетку кандиског рата имали нешто успеха у Далмацији; освојили су Макарску, Книн, Клис и неколико других места; одбили су Турке од Шибеника; али, кад су Турци организовали прилично добру одбрану нису могли више да оперишу са већим одредима. Борбе су потом добиле више четнички карактер, али су чете понекад износиле по 1.200, 1.500 и 2.000 људи. Од хајдучких чета, које су допирале дубоко у унутрашњост, до Скопља и Прусца у травничкој области и до Мостара у Херцеговини страдали су не само Турци, него и хришћани. Постоји више тужби, са разних хришћанских страна, на љуте зулуме хајдучке. Млечани су акцију у Далмацији препустили првенствено домаћем становништву, које се бранило упорно и нападало срчано, али било недовољно дисциплиновано. Сем тога, домаће је становништво позивало у сарадњу и своје саплеменике преко турске границе, а млетачке су власти нарочито пазиле на то да придобију њихове главаре. Тако су, на пр., 1648. год. издали награде већем броју "морлачких" главара и харамбаша, као попу Дамјану Ковиловићу, харамбаши Илији Смиљанићу и др., а 1649. Јанку Митровићу, који је тада имао око 36 година, а до године и његовом "нејаком" сину Стојану. Многи од тих јунака прославили су се веома у борбама с Турцима. За Вука Мандушића, који је 1648. год. допро до Кључа у Босни, сами су Млечани писали, да је био "врло храбар" и "на крајини цијењен више него иједан други." Погинуо је 21. јула те године. Илија Смиљанић погинуо је на Вучјаку 1654. год. Његовој удовици Кати, која је била рођена муслиманка, издала је млетачка влада лепу пензију. Јанко Митровић, отац Стојана Јанковића, умро је 1659. год. од рана добијених у једној борби. Његов син Стојан допао је 1666. год. ропства приликом једног неуспелог нападаја на Цетину и био је одведен у ропство, у Цариград. Отуд се некако спасао после четрнаест месеци робовања и дао мотив за једну од понајлепших народних песама из ускочког циклуса. У јужним крајевима Далмације и Херцеговине оперисао је Бајо Пивљанин, који се јавља први пут 1654. год. са неких 1.500 другова на млетачком земљишту као њихов човек. Тих година нападали су Турци у Боки Пераст (1654.) и Котор (1657.), али нису постигли никаква успеха. Под Котор их је довео из мржње на Млечане бивши грбаљски капетан, потурица Џафер-ага Тујковић. За ускоке и "Морлаке" писао је млетачки провидур Катерино Корнаро, да су "народ неукротив и необуздан", а на њих је око 1666. год. вршио највећи утицај Србин Цвијан Шарић, харамбаша у Шибенику, који је 1652. год. био заробио алај-бега Јусуфа Филиповића, "најкрупнију личност међу турским Крајишницима".

Од турских и муслиманских граничних јунака био је веома на гласу Мустај-бег Хасуновић или Мустај-бег Лички. Био је капетан Бихаћа од 1642-76. год., а његов таст Јусуф-бег Филиповић био је лички санџак-бег. Муслиманске епске песме нарочито славе његове смеле залете у Хрватску и "Унђуровину". Погинуо је 1676. год. Куна Хасан-ага био је ага у Книну, а изгубио је главу у борби с хајдуцима 1653. год. Много се помињу Хрњица Мујо, кладушки ага и чувар Крајине и Бојичић Алија, који се боји везира "колик' ђоге свога". Овај други је био диздар у Задварју. Заробио је 1663. пет макарских фратара, два ђака и једног момка, док је шестог фратра погубио. Све живе робове продао је у Ливну јаничарима за 500 гроша. Али је, зато, после неколико недеља, на новом подвигу, платио главом. У епским песмама муслиманским њихови јунаци се понајчешће састају у Удбину, где мимо прописа вере, као и хришћанске делије, пију разна пића у "пјаној механи" и договарају се шта да раде према непријатељима на Крајини. Њихов интерес је везан, природно, за најужу околину, али поједини се јунаци решавају и на смелије подвиге, чак до Малте или до "влашке Индије." О Кандији нема, колико ја знам, посебних муслиманских народних песама; али о турским борбама ради ње свакако се говорило и један муслимански песник XVII века из Босне, Каимија, у врло неуким и слабим стиховима очекивао је њен пад и претио хришћанима после те победе.

Заповједи Исукрст;
"Турчите се, дигни прст",

Обори се на тле Рист
Кад вам оде Кандија.

Извесна обнова турске снаге настала је од 1656. год., откад је султан Мухамед IV као свог првог сарадника узео старог и честитог Мухамеда Ћуприлића, некадашњег момка у дворској кухињи. Пошто је кратким путем и без обзира рашчистио стање у престоници бацио се свом снагом на Млечане и постигао видне успехе. Његов син и наследник Ахмед није имао среће у борби с Аустријанцима (1664. год. претрпео је пораз у битци код Св. Готхарда), али је ипак склопио врло повољан мир. Над Млечанима је међутим Турска однела коначну победу, освојивши 1669. год. Кандију.

Из овог времена очуван је један веома занимљив и богат подацима извештај о стању у Турском Царству, који потиче од турског путописца Евлије Челебије, савременика свих ових догађаја. Челебија је прошао сву пространу Турску Царевину и видео је, и чуо, и записао много ствари. Он није свуда поуздан, има источњачки метод претеривања, и прима за готово све што му се каже, али је, поред свега тога, ипак од извесне користи. Тада је, на пр., Земун био мало насеље са неких 400 кућа, без чаршије, које је своје потребе подмиривало у Београду, који је био важан центар целе области. Митровица сремска била је претежно турска варош са 12 махала и много џамија и медреса. У унутрашњости Србије прича за Ужице да је било врло напредна варош са 4.800 кућа и 1.140 дућана. У Сребреници је приметио да народ добија гушу од њене воде. У источној Босни задивило га је богатство шуме, које траје све до наших дана. Сарајевски град са 17.000 кућа био је једна од најзнаменитијих вароши на западу Турског Царства, у којој су се стицали трговци од Млетака до Перзије. У Ливно је било пренесено седиште клишког санџак-бега, па је цела варош претворена као у тврђаву. "У сваке куће има за рат мазгали". То је било потребно за одбрану од честих ускочких препада. Не будући ником на ударцу лепо се развила Бања Лука са својих 45 махала и 13.700 кућа. "У херцеговачком санџаку имаду два уредна шахера, једно је Фоча, а друго Мостар". Скопље, најразвијенији град Јужне Србије, са много заната, имао је 2.150 дућана и био средокраћа промета.

После напада на Котор турски заповедници су решили да казне Пивљане и Никшиће, који су помагали Млечанима. У експедицији, којој се придружио и Челебија, учествовало је 10.000 војника. За та наша племена Евлија пише, по бог зна чијим обавештењима, да су "овејани Хрвати". Они, вели, с херцеговачким пашама "говоре једино с врховима од анџара", па због тога "управник те области њима никога не сме да пошаље". На том путу Турци нису имали никаквих већих борби од значаја, али су опљачкали око 12.000 комада ситне стоке. Побуњеници су се били повукли у своје планине. Евлија казује да су похватали известан број људи и да су нашли богат плен у драгоценим стварима, али то не прелази оквир општих места. У његовом присуству је Сихраб Мухамед паша оштро укорио Дубровчане, што су помагали хришћанима, и њиховог је посланика дао затворити.

Из овог времена је веома важан и путопис Енглеза др Едварда Брауна. Њему је упала у очи чињеница, да многи наши људи у Срему, с породицама заједно, станују у земуницама. "Кад смо туда пролазили јадни хришћани су се склањали у своје рупе као питоми зечеви". Тај стари начин живота одржавао се не само из економских разлога, што су те куће, копане у пешчаним бреговима или у равници биле релативно веома јевтине, него још више с тога, што нису привлачиле пажњу турских пролазника и других кесаџија. Те чисте земунице или колибе-земунице, са једним малим горњим делом изнад земље, биле су ниске, с мало простора, веома убоге. Једном енглеском путнику изгледале су "крављe штале у Енглеској чистије и удобније од сеоских кућа на Балканском Полуострву". Таквих земуница било је највише у Срему; у кршевитим динарским областима превлађивао је тип малих камених колиба. Извесне породице израђивале су временом и такве земунице с више пажње. Браун бар изрично вели, да су их "налазили у бољем стању него што смо очекивали." Тако су подизане чак и извесне цркве. Поједине земунице имале су и по више оделења, а све оџаке на крову. Прозори су прављени или под кровом или су на самом крову пробијане рупе, такозване "вијелице". Да су у таквим становима хигијенске прилике биле веома неповољне не треба, мислимо, нарочито ни наглашавати. Помор деце, и данас још,

казује довољно речито на много страна по нашим селима, како су хигијенски услови страховито примитивни.

У свом путопису Браун је помињао и велику несигурност у земљи и по путевима. Сигурности није било исто тако ни по великим друмским хановима. "Да би се путници заштитили од разбојника бубњари се постављају на опасним пролазима, да дају знак да нема опасности". Сем разбојника на путнике су насрћали и вукови, нарочито ноћу, а и пси. Казне за разбојништва и хајдучију биле су врло строге, али их нису могли истребити. То је, с једне стране, у извесним областима постала нека врста привреде (у Црној Гори постоји, на пример, читав циклус народних песама и причања о грабљењима стоке и четовању), а с друге је била знак револта. У сваком случају сведочила је та хајдучија о попуштању јавне безбедности не само на границама, него и у унутрашњости. "Жао ми беше јадних хришћана кад сам видео у каквом страху живе у тим крајевима; склањаху се чим би нас видели да идемо према њима".

Услед те несигурности страдали су много промет и трговина. Трговачки каравани ишли су само у великим групама и са оружаном пратњом. Турске власти попуштале су у старој ревности и све више уводиле режим бакшиша. Без њега се послови или нису никако свршавали или врло споро. Многи су ударали таксе и царине и намете по својој вољи измишљајући шикане разних врста. Дубровачке архивске књиге ових времена пружају у том правцу доказе у изобиљу. Сем тога и стари путеви, на које се у доба Сулејмана Великог толико полагало, постојали су све запуштенији и гори, а нови се нису градили, или веома ретко.

То је био један од разлога због којих је почео да осетно опада и стари полет Дубровачке Републике. Пиратерија у Средоземном Мору сметала је у великој мери трговачки промет, а копнени путеви на Балканском Полуострву ограничавали су шире везе. Стари рудници су једва животарили и све се више сводили на тип примитивних самокова. Нових извора за оживљавање трговине није било, а и колико их је било нису допадали у дубровачке руке. Приход Републике, који је у XVI веку цењен на 58.000 дуката годишње, почео је све више да опада. Опадао је исто тако у залеђини број стоке и сточних производа, који су столећима ишли у Дубровник и преко њега. Од XVII века дубровачка пловидба добила је у источном делу Средоземног Мора опасне конкуренте у француском, холандешком и енглеском бродарству, које је било боље и развијеније од њиховог. Али најтежи ударац задао је Дубровачкој Републици страшни земљотрес, који је 6. априла 1667. по новом, лицем на Велику среду, задесио град. Удар, који је почео мало пре седам сати пре подне, упропастио је пола Дубровника, са великим бројем његових грађевина. Пропала је Велика Госпа, а знатно оштећен кнежев двор. Настрадао је посебно онај део града, који је био подигнут на насипима. Рачуна се, да је град од 6.000 својих становника изгубио преко две трећине, са великим делом имања и старих наслеђа. Под рушевинама је погинуо сам кнез са сенаторима и много угледних лица. Море се нагло повукло из луке разбијајући лађе или их остављајући да се насучу. Брња Ђорђић је с болом говорио, да је то "расат наше отаџбине", већи утолико, што је земљотресу следио и пожар. Нарочиту пустош изазвале су експлозије барутних магацина. Било је, наравно, и бездушног грабежа. Потрес је захватио и друга места у Приморју, нарочито у Боки Которској. Страдао је и Требињски манастир Тврдош. У легенду, међутим, иде причање о страховитом страдању острва Лопуда. Дубровачки капитал трошио се после тога на оправку града и није могао бити инвестиран у нова трговачка предузећа. Данашњи Страдун и зграде подигнуте око њега потичу све из времена после те Трешње, која је у граду, под тим именом, запамћена као најтежа катастрофа. "Остадосмо као тица на голу камену" поручивали су у Цариград, молећи да се има обзира према њиховој несрећи и да им се смање данци и други терети. Цело подручје Републике, по попису од 1673/4. год., имало је свега око 22.000 становника.

И књижевност није више у Дубровнику имала старог полета. Сметао јој је и у великој мери утицај строгих исусоваца, који су узели наставу у своје руке и вршили иначе духовни притисак у граду који се дотле развијао у духу талијанске обнове. С исусовачким утицајем настало је и интензивније учење латинског језика и с тим у вези и неговање домаће латинске књижевности. Латински пишу и певају чак и неке жене. Једини прави књижевни таленат овог

периода био је Игњат Ђорђић (1675-1737.), учени теолог и историчар, али и добар песник, са доста осећања и са прилично духа. Наука је, међутим, стала веома добро и дала је неколико веома високих имена, али је највећи део њених претставника радио на страни, где су услови за рад били далеко повољнији. Међу њима су најчувенији математичари Марин Геталдић и Руђер Бошковић, човек XVIII века; историчар и археолог Анселмо Бандури, први наш византолог; лекар Ђуро Баљиви. Као најбитнију карактеристику дубровачког духовног занимања после потреса Павле Поповић истиче "напор да се прибере и очува све оно што је некад чинило славу града Дубровника"; "осамнаести век је можда највише век историје, археологије, преписивања рукописа, скупљања грађе, а најмање век чисте литерарне продукције." Нарочито се стварају академије, учена друштва, првенствено за рад на језику и потом историји; али, као за иронију, службени језик понеких од тих академија, био је талијански. Већ тада се радило, по примеру страних учених друштава, да се изда велики тројезични речник: српски, латински и талијански.

Врло повољан мир склопљен са Аустријом и после неуспеха код Св. Готхарда; прилично срећан завршетак Кандиског Рата; отворено непријатељство Луја XIV против хабзбуршког двора; устанак Мађара против Аустрије беху осетно дигли дух код Турака. Већ је напред помињани др Браун записао у свом делу из 1669. год., како они нису задовољни својим границама према Хабзбуршкој Монархији и како говоре, да "морају временом доћи до Беча и поново окушати срећу." Прилика им се за то дала 1682. год., кад им је вођа мађарског устанка гроф Емерик Текели понудио савез и кад је француска дипломатија употребљавала сва средства, да увуче и Турке у своју борбу с Аустријом.

У мају 1683. год. повео је велики везир Кара-Мустафа огромну војску против Аустрије, која је бројала на 250.000 људи. Скоро без икаква отпора стигла је та силна ордија под Беч. Аустриска престоница била би том приликом сигурно заузета, да није пољски краљ, одлични ратник Јан Собјејски, на велике молбе папске курије, пошао у помоћ држави којој иначе раније није био пријатељ. Уједињена пољска и немачка војска разбила је Турке под Бечом 2. (12.) септембра 1683. тако силно, да су Турци, у дивљем бегству, оставили сву своју богату ратну и другу спрему и велик број жртава. То није био обичан пораз, један од оних који се у променљивој ратној срећи даду поправити. Ово је био пун и прави обрт среће, видан за све, и од првог дана осећан као такав. То је био последњи турски залет према западу и најдаљи њихов домашај. Осећало се и пре тога, да Турска није више ни онако чврсто повезана, ни онако свесно и снажно вођена, као у доба Мехмеда II, Селима и Сулејмана Величанственог. Дворски скандали и збацивање и убијање султана били су јасан знак, да стара зграда пуца и да Турска Царевина није више оно што је била. У њој је попустио стари запт, изгубила се правна сигурност и с тим у вези малаксао и раније полет. Узалуд је Кара Мустафа дао задавити три паше после пораза, узалуд је и сам, на повратку, у Београду, доживео исту судбину, неминовни точак историје није се могао више задржати. Од овога пораза под Бечом престаје свака даља турска офанзива на западу; од краја XVII века Турска више уопште није нападач у старом стилу, него брани своје позиције, које се све више померају према југу.

Од овог турског пораза Аустрија добија нарочиту улогу у балканској историји. У XVI веку њој су прибегавали народи и државе хришћанске средње Европе и Балканског Полуострва са уверењем да она, каква је да је, претставља ипак јединог хришћанског чиниоца, који би могао организовати отпор против турске најезде. Мучена тешким унутрашњим кризама и опасним верским борбама, Аустрија, с немачким државама заједно, није могла да предузме ништа енергичније против Турака и цело време од 1526-1683. год. она је била стално мање-више у дефанзиви. Сад, после турског слома под Бечом, њој је био постављен историски задатак да искористи тај пораз и да пређе у офанзиву. Тај задатак није поставила у први мах она сама себи, него су га истакли други, а она га је прихватила у извесној мери преко воље, а у сваком случају с пуно опрезности. Једно зато што се бојала француске опасности са запада, а друго што није веровала ни сама себи. Цар Леополд је био спреман на мир и на велику попустљивост; његова ужа околина у већем делу исто тако. Турска упорност, жива агитација папске курије, борбеност Мађара и немачких сталежа довели су најзад до одлуке да се рат настави. У Линцу, 5. марта 1684. по новом календару,

образована је нова хришћанска лига, такозвани Свети Савез, у који су ушли, поред Аустрије и папске курије, Пољска и Млетачка Република.

Рат Светога Савеза захватио је наше земље у првом реду на млетачкој граници. Аустријанци су оперисали споро и постали су према југу активнији тек пошто су освојили Будим у јесен 1686. год. Борбе и на југу није почела сама Млетачка Република, која је службено објавила рат тек у јулу 1684., него ускоци и хајдуци, које узмутише сву Крајину. Још у јесен 1682. год. дошло је у Земунику, у северној Далмацији, до покоља турских земљепоседника и њихових пратилаца. Повода за сукобе било је колико се хтело; атмосфера на граници била је одавно пуна неповерења и, што би се физички рекло, набијена електрицитетом. Крајем 1683. год. Бајо Пивљанин је ступио у чету Илије Јанковића и почео с њом нападати Турке по равним Котарима. Главни јунак и вођа ускока постао је популарни Стојан Јанковић, једна од најмилијих личности нашег народног епа, богати православни посредник и млетачки сердар ‚il cavalier Janco’. Рат против Турака у главном су и водили ускоци, са малим ефективима редовне млетачке војске. С тога су "велика" освајања и била спора и ретка. Освајање северне Далмације, до Цетине, трајало је преко четири године. С почетка беху заузети Скрадин, Врана, Обровац, Дрниш; у јесен 1686. освојен је Сињ, а Книн тек 1688. год. То споро напредовање упадало је тим више у очи, што је већи део босанске војске, с валијама на челу, био позиван да помогне главној турској ордији, која је заустављала продирање аустриске војске у Угарској иначе упадајући дубоко у Босну. Ускоци су били, нема сумње, добра војска, али не увек поуздана; издавала је често пута у сукобу с већом силом или кад није било непосредног изгледа на већи плен. Тако је, на пр., постао њена жртва и сам Стојан Јанковић. Он је 12 (24.) августа 1687. учествовао са провидуром Антониом Зеном у нападу на Дувно. Нападачи су разбили Турке, од којих су се неки са херцеговачким алајбегом затворили у једну камену џамију. У најтежем часу по Турке стиже им помоћ из Ливна. Ускоци, место да се приберу уз Зена, повукоше се у страну. "Кавалир Јанко" (тако су Млечани звали Стојана, по извештају самог Зена) "пошто је посјекао три главе, не могавши да поднесе толики кукавичлук својих, ни да обузда своје велико срце, загна се очајнички, и са самих осам или десет другова заметну бој с Турцима." У том боју је и погинуо. "По његовој смрти отишао сам лично у одред Морлака да их потакнем на освету њихова поглавице али ништа није помогло". У јесен 1687. један јак одред ускока и других Далматинаца, са 4.000 људи, продро је изненада до Раме, уграбио велик плен и нанео много штете муслиманима. Том приликом они су превели у Далмацију фратре и ђаке из рамског манастира, који је потом опустео. Приликом освајања Книна истакао се нарочито Јован Синобад, који је због показаног јунаштва 1691. год. именован за сердара Книнске Крајине и потом за витеза Св. Марка.

Много више успеха нису имали Млечани ни у јужној Далмацији, где су могли да се ослоне на суседна црногорска и херцеговачка племена. Њихов рад није из почетка ишао лако, јер је скадарски санџак-бег Сулејман Бушатлија живо настојао да милом и силом одврати брђанска и црногорска племена од сарадње са њима. Млечани су упутили на границу Црне Горе храброг харамбашу Бају Пивљанина, да соколи и прикупља људе. Кад је Бушатлија, у пролеће 1685., кренуо у Катунску нахију с војском, да натера у покорност одметнута племена, Република им није могла дати скоро никакве помоћи. Бајо, са невеликом четом хајдука и Црногораца, није могао да заустави надмоћнију Сулејманову војску. Борећи се храбро пао је, у мају 1685., у боју код Вртијељке. Сулејман је потом дошао на Цетиње, попалио га, и натерао Црногорце на послушност и на плаћање данка. Народ се потом тргао и није хтео да улази више ни у какве авантуре док не види да и сами Млечани прихватају озбиљно ствар. Иако су њихове симпатије биле више за хришћане они су, ипак, из страха, ишли једно време после Сулејманове победе са Турцима; тако, на пр., и 1686. год. приликом неуспелог пашина похода на Будву.

Међутим, између савезника није било праве искрености, нарочито не између Аустрије и Млетака. Кад је почетком 1684. склапан савез онда се још није могло са сигурношћу предвидети какав ће бити општи исход борбе. Али кад је та борба донела успехе, нарочито после пада Будима, кад су Турци почели нагло узмицати, и на једној и на другој страни јавише се велики прохтеви. Хабзбуршки цар, као носилац круне Св. Стевана, сматрао је да има историско право на све земље, које су ма кад и ма у ком облику улазиле у састав

Угарске. С тога је желео да добије не само целу Хрватску, него и извесне делове северне Далмације и целу Босну. Тако је морао доћи у сукоб с млетачким аспирацијама, које нису полазиле с историских права, него из животних интереса. Они су тражили шире залеђе за уски појас својих поседа на Приморју, а посебно у Далмацији. Било им је много стало до тога, да овом приликом коначно подвласте и Дубровачку Републику. Због свега тога и једна и друга страна постале су живље од 1687. год., кад је ратиште пренесено и у близину наших области на северу.

Дубровчани су већ у августу 1684. признали врховну власт аустриског двора, не прекидајући, наравно, ни своје вазалске односе према Турцима. О том је аустриски двор намеравао у септембру 1684. обавестити и млетачку владу, али то није учинио због неповољног утиска, који би та вест изазвала у Млецима. Из страха од Млечана Дубровчани су за то време чинили извесне услуге Турцима, које су у Републици Св. Марка изазивали велико огорчење. После пада Будима Дубровчани су почели плаћати аустриском двору по 500 дуката на годину у име данка, а аустриски двор је, као видан знак свога протектората, упутио у Дубровник свога претставника јануара 1687. год. Од тада Дубровник почиње опрезну али јасну агитацију за аустриске интересе међу суседним црногорским и херцеговачким племенима, претстављајући им бечкога цара као далеко моћнијег господара. Покушали су чак са хајдуцима и један нападај на Требиње.

Као одговор на то дошла је појачана млетачка активност у суседству мале републике. Ушавши у неретвански крај они су се спремали да освоје Попово. Кад су 24. септембра (4. октобра) 1687. заузели Херцег Нови, добро утврђени и дуго брањени град, они су дали наде херцеговачким и црногорским племенима, да се могу, у заједници с њима, ослободити брже и непосредније. За млетачке интересе био је од знатне користи цетињски владика Висарион, који се неуморно залагао код Црногораца да им приступе. Већ крајем јесени 1687. разбили су Кучи једну казнену експедицију Сулејман-паше Бушатлије, а антитурски покрет захвати и источна херцеговачка племена. Кад је почетком пролећа идуће године још теже настрадала друга турска војна против Куча, коју је водио сам Бушатлија са 7.000 војника, хришћанско борбено расположење ојачало је још више. Да би у даљим борбама имали више помоћи и подршке код Млечана Црногорци су им се сами, током 1688. год., у два-три наврата, понудили да признају млетачку власт и да се закуну на верност. Тражили су од Млечана, да им пошаљу на Цетиње две чете војске, која би ту остала као стални гарнизон и да им упуте Зана Грбичића као заповедника те војске. Пристајали су уједно да тај Зане и управља њима. То тражење Црногораца испуњено је пред крај јесени исте године. Грбичић је био именован за губернадура у Црној Гори и дошао је на Цетиње с једним одељењем млетачке плаћене војске. На овај начин Црна Гора се придружила Млетачкој Републици не као побуњена турска област, која тражи савезника, него, која у борби за ослобођење од Турака у ствари мења врховног заштитника и господара. Млечани су то сматрали као свој велики успех. Отада они Црногорце сматрају и означавају као своје поданике, а Црну Гору као "ново заузеће".

У исто време Млечани су вршили притисак и на Дубровник. После заузећа Новог они су поселили Царину између Дубровника и Требиња, а потом су увели своју војску и у Цавтат. Отворено су говорили сенаторима мале републике, да се Дубровник присаједини Млецима. Дубровчани су то упорно одбијали. Волели су и Турке више него њих; и да спрече млетачка освајања у околини Требиња и Габеле слали су Турцима не само муниције и хране, него су их и обавештавали о млетачким кретањима. Њихово држање било је сасвим друкчије од црногорског.

За то време аустриска је војска постигла огромне успехе. Очистила је од Турака целу западну и северну Угарску, разбила Турке у више бојева, и прешла у Банат и Ердељ. Међу самим Турцима настало је расуло. Раздражени јаничари, који су сами допринели поразима, убише великог везира. Би свргнут и султан Мухамед IV, човек који није био без вредности. Год. 1688. Аустријанци су наставили напредовања и у нашим областима, освојивши Петроварадин, Сланкамен и у августу и сам Београд.

Тада се међу Србима појавио као аустриски повереник један дотле мало познати човек, гроф Ђорђе Бранковић. Његова породица потиче од старе куће Бранковића из требињске околине, из Корјенића, а дошла је у Поморишје крајем XV или почетком XVI века. У том крају она је имала известан углед и дала је неколико значајних људи. У тој породици родио се и тај Ђорђе, у Јенопољу, 1645. год. Његов предак владика Мојсеј који је управљао јенопољском епархијом, родоначелник је владичанске "династије" Бранковића. Њега је у епархији наследио син Сава I, овога синовац Лонгин. И Ђорђев старији брат, Сава II, био је свештеник, и постао је православни архиепископ у Ердељу. Он је васпитавао млађег брата у доста тешким и метежним временима. Врло млад ступио је 1663. год. у дипломатску службу ердељског кнеза Михаила Апафија, па је, у својству дипломате, провео неколике године у Турској. Путовао је и у Русију и Влашку. Већ 1673. год., намењујући себи велику улогу, млади дипломата почео се издавати за потомка српских деспота. Издао је кнеза Апафија и његове мађарске противнике, с којима је стајао у везама, и пришао је Аустрији. Учинио је то с тога, што је кнез рђаво поступао с његовим братом и почео прогонити православне. Излажући у једној претставци од те године своје планове за будућност, у случају рата с Турцима, он је говорио да би могао на граници Угарске створити "неку врсту државе налик на Хрватску, која би бранила Угарску од турских провала", пошто "Срби знају да су у провинцијама, тамо према Београду, владали некада његови преци". Аустрији у тај мах његова сарадња у том правцу није била потребна; њихови меродавни кругови нису је, у осталом, ни узимали озбиљно. Тако се Бранковић вратио поново у службу Апафију, иако му ни после није био веран. Кад је 1680. год. митрополит Сава био свргнут и затворен, нешто због своје одбране православља, а нешто због грамжљивости, отишао је Ђорђе влашком кнезу Шербану Кантакузену, кога је уверио да му је рођак по неким далеким везама. За време турских припрема за рат с Аустријом Бранковић је покушао утицати на влашког кнеза, да се придружи цару Леополду, а и сам је тражио додира с бечким круговима. Нудио је свој утицај у Влашкој и међу Србима и обећавао помоћ с те стране. У стисци у којој се налазила приликом турског нападаја 1683. год. Аустрији је свака помоћ била добро дошла, и сваки изглед на њу. С тога је цар 7. јуна 1683. издао диплому, којом Бранковића признаје за барона и којом му је потврдио наследство у Херцеговини, Срему и Јенопољу. Бранковић је смишљао план који је био и наиван и препреден у исти мах. На Беч је деловао својом тобожњом породичном прошлошћу и значајем међу Србима, да отуд добије признање угледа и средства, а међу Србима је мислио деловати приказујући се као утицајан и признат чинилац на царском двору. А кад тако избије на површину он ће већ знати шта и како треба радити.

Када су у Бечу видели да се турска снага ломи све очигледније они су живо желели да своје успехе што више прошире. Рачунали су са сарадњом балканских народа, која би им олакшала и физичке и материалне напоре. Цар Леополд је већ почетком 1687. год. позивао цариградског патриарха да прихвати хришћанску ствар; рачунао је и са Шербаном Кантакузеном; помишљао је и на Србе. Видећи та бечка настојања Бранковић се поново појавио са својим захтевима и предлозима. Послан у Беч као Кантакузенов повереник 1688. год. он је радио више за себе. Кантакузен је зазирао од бечке помоћи и преговарао је само да добије времена; Бранковић је, међутим, журио, да искористи повољан час. Он је нудио у Бечу сарадњу српских устаника, а, по примеру Кантакузенову, тражио је признање и чување српских права и православне вере, и повлачење царске војске из хришћанских области после турског потискивања. Као брат једног православног владике Бранковић је имао веза са православним свештенством не само из Ердеља и у Влашкој, него и са лицима из унутрашњости Турске, која су преко Влашке ишла за Русију. Захваљујући тим везама и свом положају на Кантакузеновом двору он је дошао у посредну везу са патриархом Арсенијем III Црнојевићем, који се у то време налазио у источној Србији. По жељи Бранковићевој и уз награду од 150 дуката, патриарх је 1688. год. потврдио Ђорђу, да његова лоза води од старих српских деспота. Поверовао је свакако, знајући ваљда да је старих Бранковића било у бившој угарској држави, да на двору влашкога кнеза не би имао приступа и речи, кад не би "кућић".

У Бечу Бранковић је износио план, да се сарадњом царске војске и српских устаника васпостави Илирска држава. Та држава, коју је он познавао само по књигама, магловито и непоуздано, имала је да буде тобожњи наставак старе државе Бранковића, са Славонијом и

Сремом, од Осијека до Београда, Јенопољском "или Рашком", и са нарочитим признањем на Херцеговину и Банат с Темишваром. У тој држави владар би имао бити, наравно, он, као кнез Римске Империје. Човек велике маште, пун амбиција, нереалан и несигуран у сваком погледу, Бранковић је причао, да ће царска војска затећи на граници 30.000 српских устаника. После пада Београда, кад је требало да царска војска почне операције у Србији, 20. септембра 1688. издата је царска повеља Бранковићу. Царска канцеларија није хтела да даде никакав писмени одговор на његове предлоге о образовању и односу нове илирске државе, него је само, да задовољи његову личну таштину, издала диплому, којом га цар издиже у ред грофова. После тога Бранковић се с поносом потписује као "наследни деспот целокупнога Илирика и велики војвода Горње и Доње Мизије, кнез Свете Римске Империје, дуката Св. Саве, Црне Горе и наследни господар Херцеговине, Срема, Јенопоља и гроф угарски".

Из Беча Бранковић је стигао аустриској војсци у Ердељ. Чекао је ту на царски проглас да се народ диже на оружје, али је у међувремену одлазио и у Влашку, где је, иза Шербанове смрти, дошао на власт Константин Бранкован, противник Аустрије. И Шербан и Бранкован беху ушли у извесне преговоре с руском владом, да би, помоћу ње, као православне силе, сузбијали утицај католичке Аустрије. У тим везама учествовао је и Бранковић, иако не ни дубоко, ни с неким већим планом. То је изазвало неповерење бечких кругова према њему. Он је међутим, у пролеће 1689., почео неку акцију за спремање устанка и искупио је око 800 људи, али се није усуђивао да пређе на десну обалу Дунава и да почне непосредан рад у народу. Није прешао у Србију чак ни онда, кад је царска војска потукла Турке код Баточине и узела Ниш. Генералисим аустриске војске, Лудвиг Баденски, обавештен о везама Бранковићевим са Русима и сумњивим влашким кнезом, беше добио у руке један његов проглас народу, у ком се потписивао као деспот Илирика. Имао је чак и саслушање једног калуђера, који је говорио да ће деспот, ако устреба, своје земље узети и силом. Забринут због тога он је наредио да се Бранковић позове и затвори. То је и учињено у Кладову 29. октобра 1689. Како је тада био лишен слободе Бранковић је више никада није добио. Од тада, па до своје смрти, 1711. год., он је провео у сталној интернацији и сужањству, у Бечу и Хебу. Колико је за време слободе био безначајан у српском народу и без икаква утицаја, толико је добио за време овог тамновања. У њему се почео да гледа народни мученик, који страда због саме сумње и скоро невин. Бранковић, иако нимало симпатичан ни по свом моралу ни по свом деловању, ипак изазива извесно саучешће. Кажњен је далеко теже него што би заслуживала његова кривица. У затвору он се дао на писање својих опсежних *Хроника*, великог дела од 2681 стране, која је, мада није никад у целини угледала света, вршила осетан утицај у нашој хисториографији. Бранковић је читао много, а у дугом затвору имао је довољно времена за рад. Његово дело, мада има личну боју и личне мотиве, претставља ипак леп напор; Н. Радојчић, који га је нарочито студирао, хвали нарочито његов мемоарски део.

Велика сеоба Срба у Аустрију

Због овог ратовања Светог Савеза против Турака притисак на хришћане у целој Турској Царевини био је осетно појачан. И морално, и физички, и финансиски. Крајем 1686. год. јављао је патриарх Арсеније III которском провидуру, да се тврдо решио прећи из Пећи на Цетиње, да тамо живи. Турци су му ограничавали кретање, а имао је незгода од њих и у самој патриаршији. Они су га сумњичили да одржава везе са Млечићима. Касније, патриарх се приближио више Аустријанцима. Знамо сигурно, да је он извесно време (бар од маја до августа) 1689. провео у северној Србији, која се тада налазила под њиховом влашћу. Аустријанци, који су имали успеха у северној Босни и који су постигли извесне резултате и у Србији, надали су се чврсто, да ће остварити своје жеље на Балкану. Њихова је разумљива тежња била, да успоставе везе са главом српске цркве. Да то није могло бити по вољи Млечићима разуме се само по себи, јер су јасно видели да би толико освајање аустриско испало на штету њихових претензија. Нарочито их је бунило то, што су Аустријанци хтели да, помажући Дубровник, прошире своје границе све до његова подручја. Шта би онда остало за Млетке? И до које границе?

Од септембра 1689. год., кад је аустриска офанзива добила бржи темпо, и политичка ситуација на Балкану постала је сложенија. Аустриска снага била је очевидно већа, с више успеха, и с тога је и више импоновала него млетачка, иако обе нису износиле ни приближно онолико колико су могле дати. Аустрија је своје најбоље трупе упутила на западну границу, против Француза, који су, забринути њезиним успесима, објавили рат. Млечани, заузети у Мореји, нису искористили аустриску парализу, и рат су настављали са половним средствима и с тога без већих резултата. Наш свет није знао позадину Светог Савеза и европски положај тога времена, али је видео да Аустријанци напредују све даље и даље и да их Турци не могу да зауставе.

Аустриски генерал Енеј Пиколомини, који је добио задатак да напредује из Ниша према Јадранском Мору, није имао уза се ни пуних 4.000 правих војника. Природна је ствар да је он, као и аустриска врховна команда, морао рачунати са што већим учешћем Срба. И с тога је Пиколомини гледао да ухвати што више веза са угледним српским људима и да се према Србима покаже што предусретљивији. Срби су Аустријанце примали као ослободиоце. Народ с Косова дочекивао га је с одушевљењем, заједно са свештенством, а многи су се придружили аустриској војсци или повели акцију на своју руку. Нарочито се у кумановском крају истицао харамбаша Карпош. У свом продирању аустриска војска допрла је на југу до Скопља а на југозападу до Пећи и Призрена.

Природна је ствар, да су Аустријанци у првом реду хтели придобити патриарха Арсенија као главну личност међу Србима. Као свог повереника слали су му Петра Соколовића, "најстаријег капетана над српском војском", родом из Бихора. Да би направио што јачи утисак Баденски је, у свом писму патриарху, рекао међу осталима и то, да му наређује "да настане радити на добро хришћана у оним крајевима, заповедајући да се сви дигну на Турчина што жешће могу, што ако не учине, он ће их сматрати одметницима ћесаревим као и друге такве, ако ли се пак покажу верни, обећава им да ће их ћесар примити у милост и под своју заштиту." Та претња не би сигурно толико определила Србе на сарадњу колико уверење, да се приближује крај турској сили и да треба помоћи општу хришћанску ствар.

Патриарх Арсеније дошао је свакако у везу са аустриским властима још за време свог бављења у Београду. По повратку у Пећ постао је подозрив Турцима и ови су једног дана припремили напад на патриаршију. Било је и жеље, да се дочепају и патриаршиског блага, спремљеног за помагање акције. Калуђери су лепо примили и поопијали турску чету, а патриарх је за то време, с нешто сабраће, побегао у Никшић. О свом удесу обавестио је Млечиће, с којима је раније радио, а вероватно и Аустријанце. Његови људи тврдили су, да

су Турци, видећи патриархове везе и припремање акције, претили Арсенију и смрћу. А патриарх је доиста радио, мирећи у први мах поједина племена, да би се слошки одупрла непријатељу. Чак је претио и изопштењем из цркве сваком оном, који би био у везама с Турцима. Из почетка патриарху није било познато какве су намере и међусобни односи између хришћанских савезника, а кад је дознао за то нашао се на не малој муци. Црногорска и херцеговачка племена радила су дотад са Млечанима и он је ту акцију помагао. Како сад да обрне те исте људе на другу страну и како да им објасни то мењање фронта? Одлуку су му олакшали донекле сами Млечани. Они, из много разлога, нису ни хтели ни смели да дођу у сукоб са Аустријанцима, па су давали неодређене одговоре и нису предузимали ништа одлучније. А Аустријанци су за то време напредовали и ставили патриаха пред свршен чин. Овај је, по позиву Млечана, био отишао на Цетиње и вратио се у Пећ тек кад су Аустријанци ушли тамо и кад су му запретили да ће га, ако не дође у одређеном року, просто сменити.

Аустријанци су били енергични и на херцеговачкој страни. Они су у лето 1689. ставили до знања Млечанима, да су примили под своју заштиту Попово и Требиње и да ови не треба да настављају своје војничке акције у том правцу. У сам Дубровник дошло је још у фебруару те године 60 аустриских војника, Хрвата из Бакра, али су их Дубровчани, из предострожности, због Турака, огласили као своје најамнике. Међутим, у јесен 1689., кад им је било јасно да ће их Аустријанци потпуно потиснути, Млечани се ипак решише да не остану сасвим празних руку. Али њихов нападај на Требиње остао је без икаква успеха. Дубровчани се нису устручавали да им штете где год могу. Они су, међу осталим, утицали и на претставнике српске цркве да се не држе с Млечанима, него да приђу Аустрији.

Као за време многих других ратовања, тако је и за овог настала страшна глад и ужасан помор. Нарочито је харала куга, која је узела маха у нехигијенским и од бегунаца пренатрпаним градовима. Кад је аустриска војска стигла пред Скопље, у најразвијенији турски град од Београда до Солуна, чији се број становника ценио на 60.000 у њему је владала куга. Генерал Пиколомини, на кога је град направио најлепши утисак, и који му се по величини учинио раван Прагу, није смео да ту остане без довољног осигурања. Пошто је опљачкао град он га је, као за уклон, дао спалити 16. (26.) октобра 1689. Хтео је, како сам каже, "да страх и трепет међу варварске народе распростре и оружје свога господара и у најудаљенијим крајевима учини страшним." Како су зграде биле махом од дрвене грађе пожар је направио праву пустош.

После спаљивања Скопља Пиколомини је преко Качаника стигао у Пећ и Призрен. У овом месту састао се с патриархом Арсенијем и почео преговоре. Али их није потпуно довршио. Заражен кугом умро је две недеље пошто је, праћен музиком, дао наредбу и гледао како се Скопље претвара у згариште. Успео је ипак, што, у осталом, није много тешко, да од патриарха добије заклетву верности аустриском цару. Да су се и остали Срби из крајева куд је прошла аустриска војска, и у ближем суседству, дигли и придружили ћесаревцима може се разумети само по себи. Број Срба и Албанаца у аустриској војсци цењен је на 20.000; пред самим Призреном дочекало је Аустријанце око 6.000 Срба и Арнаута. Али оно што је било мање разумљиво то је понашање Аустријанаца. Они се нису држали као ослободиоци и савезници, него као прави господари. То се видело већ по тону писма Л. Баденскога упућеног патриарху и по њихову ултиматуму да се одмах врати с Цетиња. И спаљивање Скопља говорило је о њиховој безобзирности. Та се безобзирност показала и доцније, кад су Аустријанци успели да продру до Штипа и Велеса и да и њих запале, пљачкајући и муслимане и хришћане. У поступцима с људима били су бахати, надути, неодмерени. И дисциплина је, тако далеко од њихових база, била попустила, што је доводило до врло мучних сцена. Народ који им је прилазио с пуно поверења поче се постепено туђити од њих, па их и сасвим напуштати. Насилно разоружавање Срба и Арбанаса и паљење њихових села појачало је то огорчење још више.

После великих пораза султан даде кратким путем смакнути неспособног серашћера Арап Реџеб-пашу и позва за великог везира Мустафу Ћуприлића. Овај прогласи свети рат и преже, помоћу Француза, да што боље реорганизује војску. Имао је несумњиво и успеха, али више због куге која је харала и због проређености царске војске, која се није занављала,

него због бољег вођства. Чак би се могло пре рећи, да није с довољно брзине и одлучности искористио ослабелост хришћана и њихово незадовољство с аустриским трупама.

Крајем 1689. год. почело је турско напредовање са снагама које су се скупиле на брзу руку. У борби код Качаника, на католичку нову годину, Арнаути, огорчени аустриским поступцима, пређоше Турцима, а и српске чете брзо узмакоше. Аустриски пораз био је потпун и непоправив. Они врло брзо напустише Јужну Србију и почеше се повлачити према Нишу. За њима је морао поћи и патриарх Арсеније са оним првацима, који се беху компромитовали према Турцима и који их нису смели сачекати. Како су Аустријанци отступали врло журно то је сасвим природно, да је и српско повлачење морало бити извршено исто тако нагло и да је добило карактер бежања. Колико је било тих српских избеглица с југа није се могло никад утврдити, јер нам недостају и приближно поуздани извештаји. Јован Томић је само са извесном убедљивошћу покушао доказати, да је сеобе било мање из области које су непосредно граничиле са Албанијом, а више из Рашке, с Косова, Поморавља и Србије.

Турци су се светили у пуној мери. Напали су патриаршију, опљачкали њено имање и тројицу затечених калуђера сасекли. Сличан је случај био и са манастирима: Дечанима, Милешевом, Ђурђевим Стубовима, Сопоћанима, Раваницом и Студеницом. Један запис у Дечанима, описујући с грозом те дане, каже, да је Гашли-паша игумана опленио а манастир опустио. Нишки владика Рувим писао је 1689. год. на Цетињу о великој беди, "коју без да говорим свак мудри може знати шта се чини када се царство измењује". Пећки паша Махмутбеговић, за освету за своју кућу и имања, почео је "пленити и сећи и жећи" нахије тетовску, призренску, ђаковичку, пећку, плавску, белопољску, вучитрнску и Мораву, све до Новог Пазара. Није штедео ништа, нарочито не цркве и манастире. Свет се спасавао где је знао и могао, у планине, пећине и преко границе. Неки епископи одбегли су у Далмацију, један у Свету Гору. Народ је страдао на све стране. "Љути страх и беда тада беше; матер од деце раздвајаху, и од оца сина. Младе робљаху, а старе секаху и дављаху. Тада људи призиваху на се смрт а не живот".

Глад и беда беху страшни. У Дробњацима, у Рашкој, у Босни и Херцеговини. Ока шенице продавала се по 100 аспри, граха по 150, лука 130 и све у том размеру. "И то лето једоше људи месо пасје и човечје и коњско и много нечисто". Силан народ помре у великој муци. "Кудгод би се мако лежаху мартци, нит се копаху, нит имадиаше ко", пише један босански фрањевачки хроничар. "Јиђаху ресу липову, з дарвја кору, винову лозу, псе, мачке. У Сараеву изидоше дица матер мртву. У Бањој Луци кога су обисили, обноћ би га гладни људи свега изили. У то време паша сидијаше и вишаше и ускоке и рају, кога год би довели; и те би људи мартце све изили".

Борбе и погибије у рату, куга, глад, сеоба, и ове турске освете проредиле су страховито наш народ у старој Рашкој и Метохији. Све савремене вести говоре о опустелости и разбијености старих насеља. Оно народа што је и остало после тако страшне катаклизме било је толико ударено по глави, да му је дуго требало да дође себи. Губитак претрпљен тада, каже јасно *Општи лист* пећке патриаршије, није се више поправио. На опустела српска огњишта, у колико су уопште била обновљена, почеше долазити Арнаути и Турци.

Већ је раније било доста случајева у тим областима, да су у појединим породицама домаћини или старији син примали ислам, да би им куће биле поштеђене од намета и насиља. Остала чељад, жене и деца, остајала су у хришћанству. Тих појава забележен је читав низ од краја XVI века, па све до почетка XX. Већи притисак на Србе вршен је нарочито од средине XVII века, за време Кандиског Рата, када су Турци открили везе српског свештенства са западњацима. Тад је нарочито настрадала будимљанска епархија, чијег су епископа Пајсија Турци дали убити, а његово свештенство растерати. После слома аустриске офанзиве Срби су, природно, били изложени још већем притиску. Тад настаје грабеж њихових имања, гоњење и убијање. У невољи људи тад прибегавају преверавању или се повлаче. Нарочита маха узимају Арбанаси муслимани, активни горштачки елеменат, који продире у долине Метохије и Подриме, а одатле даље. Призрен, Пећ, Ђаковица

добијају постепено турски и арнаутски карактер. У Призрену се још памте имена и места старих цркава, којих је у то доба и нешто касније нестало. За породицу Кораћа зна се чак кад су своју цркву претворили у џамију. Има читавих села у којима данас нема ниједне православне душе, а остале су међутим њихове цркве. У селу Беревцу још и данас долазе Арнаути муслимани цркви Св. Петке, као и у манастир Девич. У извесним манастирима, као у оном Св. Тројице код Призрена, налазе се уписани у поменик и хришћански преци појединих муслимана, и то по њиховој жељи. Топографија тих крајева и у доба најактивнијег арнаутирања није изгубила много од свог српског карактера. У извесним селима Горе очували су се и неки народни обичаји, као, на пр., стављање бадњака о Божићу.

Млечани нису имали довољно снаге да искористе аустриске недаће. Успели су, истина, да код Никшића разбију Турке и заробе пашу Џин Алију, али је то био и остао само локални успех. Ситне чарке и окршаји с релативно малим снагама нису могли да измене општу ситуацију.

У Бечу је неуспех на југу изазвао праву пометњу, у толико више што је и положај на западу био врло озбиљан. У први мах наређивало се војсци, да се одмах повуче према Београду, а кад је заповедник војске у Србији, генерал Ветерани, јавио, да он нимало не губи наде и да би, шта више, са војском од правих 12.000 ратника био у стању продрети до Цариграда, онда се решило да се борба настави и да се за њу поново позову Срби и Арбанаси. Фрањевац Тома Роспасари, који је учинио лепих услуга Аустријанцима, световао је Лудвику Баденском, да царев позив тим народима, уз позив за нове борбе, зајемчи њихова права и обичаје, слободу вере и избора њихових старешина и ослобађање од пореза, како би се људи лакше придобили. Аустријанци су примили тај предлог и 6. априла 1690. изашао је царев проглас свима народима северног, средњег и западног Балкана (Арбаније, Србије, Мизије, Бугарске, Силистрије, Илирије, Маћедоније и Рашке) и друго писмо упућено лично патриарху Арсенију. Мисао о слободном избору војводе није у том царевом прогласу потекла од Ђ. Бранковића, како је мислио и тврдио Ј. Радонић, него по предлогу фратра Томе, а по обичајном праву албанских брђана, које су примили од својих српских суседа. Међутим, Радонић може имати право кад мисли, да су она имена области, чијим је народима цар упутио позив, "више литерарнога порекла и неодређена значења", узета из претставке Ђ. Бранковића од 1688. год. Тога става у Томином мемоару нема.

Повлачећи се испред Турака патриарх се био задржао у Београду. Ту је 18. јуна 1690. сазвао збор црквених и световних лица, и то из граница турског и аустриског поседа, да заузму став према царевом позиву. На збору је, сем патриарха, било 5 владика, 11 капетана, 7 игумана, (од којих из Србије само двојица: студенички и сопоћански) и неколико других лица. Том приликом Срби су решили да траже од цара слободу вере и јемство да се нико од иновераца неће мешати у њихове послове и с тим у вези своју црквену самоуправу. Њихов верски поглавица може бити само Србин, "от нашега рода и језика србскаго." Сем цара, нико се други од световњака није могао мешати у њихову јурисдикцију. Те народне жеље имао је однети у Беч јенопољски владика Исаија Ђаковић. Пуномоћ за Исаију писао је неко од "пречана", који је познавао прилике у оним крајевима и који је примио и добар део њихове терминологије. По мађарском он Леополда зове краљем, а не царем; своју православну свештеничку сабраћу назива по западном *редовницима*, а пуномоћ му је "књига креденцоналиш". Схватање тог српског сабора је јасно: он је желео да и у Аустрији, као и у Турској, вођство народа и његова репрезентација остане у крилу цркве, која се сматрала као главни чувар вере и нације. О световним главарима, односно о војводи ту нема ни помена; вођство је припадало патриарху, као у Црној Гори владикама. Световних главара, у племенском систему који је код нас владао, било је више; црквени поглавица био је у пространим областима само један, који је као такав стајао изнад племена и везао их у заједницу. Ниједан од наших световних главара тога времена није имао ни ауторитета ни снаге, да би се могао ставити уз патриарха или бити раван њему. Извесни наши писци чуде се, што Срби на том сабору траже мање, него што је садржавао царев манифест. У ствари, Срби су хтели да се осигурају поуздано. Манифест није био упућен само њима и доносио је обећања која они нису тражили. Није иста мета за њих и за католичке Албанце, који су сарађивали с Аустријом и који су нарочито поменути у манифесту. Сем тога, они су хтели

обезбеђење своје вере на целом подручју аустриске власти, тадашње и будуће, а не само у турским областима.

На том сабору Срби су признали цара Леополда као наследног владара српског народа, и то, како су они говорили, првог после Косова. Патриарх Арсеније, који му се обраћао у Беч, наглашавао је у свом писму, како су се на том сабору нашли људи са више страна "земље наше", обухватајући под тим појмом "наше земље" области и под Турском и под Аустријом, све где су се налазили Срби и где је допирала власт и признавање пећке патриаршије. За њ не постоје историске границе него границе стварног и живог народног поседа, мада пише да те границе "определише нам у давнини самодржавни и светопочивши краљи наши".

У Бечу с тим одговором нису могли бити задовољни. Испало је баш обратно од оног што се очекивало. Позивом од 6. априла хтело се, да Срби поново ступе у борбу, на свом подручју, а не да се селе у њихове земље. Али се тај став ипак разумео. За то време положај царске војске у Србији знатно се погоршао. Она није могла добити никаквих појачања из царских земаља, а без тих појачања није се могло тражити да се снажније заталаса и сам народ Србије и суседних крајева. Рачунајући са Србима као елементом који би се могао искористити при свима обртима ратне среће, и у офанзиви и у дефанзиви, и који би, у најгорем случају, могао послужити и да се насели опустела јужна Угарска, у Бечу нису хтели да их озловоље. С тога је цар Леополд 11. (21.) августа 1690. издао своју диплому којој је дао Србима жељене привилегије. Привилегије су обухватиле становништво "грчког обреда и српског народа" по Грчкој, Бугарској, Рашкој, Херцеговини, Далмацији, Подгорју, Јенопољу "и осталим придруженим местима и свим осталим областима". Издајући те привилегије цар је узео Србе под своју заштиту, а у исти мах их је поновно позивао, да се дигну на оружје. Цар је, признајући Србима изузетан положај, издао ове привилегије преко аустриске дворске канцеларије, обишавши мађарске уставне чиниоце, чија је сагласност за овакав акт била потребна. Он је тај свој корак објашњавао војничком потребом, а донео га је у суверении уверењу, да може непоштовати угарске уставне прописе, пошто је угарско подручје ослободио својом снагом од Турака и сматрао га као војничку тековину. Мађари су цело време стајали на гледишту да су тим актом повређена њихова права и с тога су Србима, кадгод им се дала прилика, правили начелне и стварне потешкоће. Сем Мађара против ових привилегија радила је и католичка јерархија. Због ње нису у привилегијама били поменути Срби из Угарске, Хрватске, Срема и Славоније, на које је била ставила руку њезина пропаганда. Кад је дознао за то епископ Исаија Ђаковић он је затражио енергично, да се обухвате и Срби са тих страна. У Бечу се, у тадашњој ситуацији, попустило, али су зато у већ спремљеном концепту привилегија извршене извесне измене, да би се патриархова јурисдикција ослабила. "Оно место, где се каже да се повластице дају Србима где се год у будуће буду налазили изостављено је и замењено са речима: да привилегије и повластице важе дотле, докле год Срби, сви скупа и појединце, буду били верни цару. Тим, накнадно доданим, речима вредност дане привилегије, наравно, знатно се смањивала". При преговорима у Бечу, Ђаковић је радио споразумно са Ђорђем Бранковићем, који се ту налазио у интернацији.

Истог дана, кад је цар издао Србима привилегије, настрадала је његова војска у Ердељу. Да би заштитила Угарску главна се аустриска снага морала повући из Србије. Ослабеле посаде нису потом могле да издрже турске нападаје. За седам недеља Турци су преотели сву Србију, заједно с Београдом. Патриарх их, разуме се, није смео тамо дочекати, него се раније, са осталим избеглицама, склонио на царско подручје. Бојећи се турске офанзиве патриарх није смео да остане у областима јужне Угарске, него је отишао далеко на север, у Сент-Андреју. Али данас не знамо поуздано колики је био број српских избеглица, који нису прелазили у једно време и на једном месту. У једном писму сам патриарх, истина, наводи, да је прешло "више од 30.000 душа", и то ће свакако бити највероватнији број, али потпуно сигуран није ни он. У Будиму је, на пр., 1706/7. год., било 536 српских пореских глава, "и то су били све саме занатлије сем петнаест бакала". Међу становницима тога града 1720. год. било је 14 Зеђана, 12 Пеђана, 6 Призренаца, 8 Сарајлија, 9 Косоваца, 8 Крушевљана, 6 Пожаревљана, 5 Београђана итд. Будим је имао свој српски део града (Raszvaros), у ком се, према једном путопису из 1715. год. налазило на

20.000 српских душа. Још више него Будим добила је прилив српског становништва Сент Андрија; у њој је подигнуто самих шест православних цркава. У Чобанцу, крај Сент-Андрије, постоји предање да су ту дошли из Пећи; а А. Белић је утврдио, да њихов диалекат још чува особине косовско-ресавске и стару косовско-ресавску акцентуацију.

Док су Аустријанци на једној страни позивали Србе и обећавали им слободу вере и поштовање старих традиција, дотле су на другој ударали католички свештеници отворено на њихову веру. У том је нарочито био активан исусовачки ред. Крајем 1689. превели су у унију ораховачког "владику" Јована Рајића са 16 парохија и ораховачким манастиром Св. Николе, а 18. јануара 1690. то су и потврдили писменим актом. Рајићу се придружио и игуман манастира Грабовца, Јевтимије Негомировић. Одмах потом изашла је наредба царског комесара, која је тражила од српског свештенства између Драве и Саве, да се покоравају овом игуману Јевтимију. Врло је вероватно да је Ђаковић и остали наш епископат дознао за то пре свог збора и с тога још одлучније тражио проширење патриархове компетенције и на области угарске. Ови случајеви били су, међутим, предигра за даље борбе, које ће загорчавати живот свим српским досељеницима и њиховим свештеним претставницима.

Поред верских сукоба настали су и социални. Мађарско племство тражило је просто да укмети Србе не признавајући им никаквих изузетних права. Жупанске власти наметале су им, исто тако, ратне прирезе и ометале их у њиховом привредном животу. Да се ослободе тога Срби упутише поново у Беч епископа Исаију, да се потужи и да, у исто време, затражи да се њихове привилегије објаве и преко угарске Дворске Канцеларије. Сем тога, Исаија је, у име народа, имао да крене и питање Ђорђа Бранковића. Исаија је поверовао његовим причањима, а као јенопољски владика знао је понешто из борбе Бранковића за цркву. Срби су поверовали, да је он жртва аустриских сплетака и да је страдао због својих планова у корист српског народа. Кад је српска депутација дошла у Беч затекла је тамо ново ратничко расположење. Аустрија се спремала на нову офанзиву, а у тој офанзиви рачунала је и опет са Србима. С тога је цар 1. (11.) децембра 1690. потврдио своју диплому о привилегијама, и то, по жељи Срба, преко угарске Дворске Канцеларије. У исти мах цар је препоручивао мађарским властима Србе као своје штићенике и обећао је у Будиму посебну комисиску истрагу за насиља на која се туже. Наравно, с тим у вези ишла је одмах и акција, да се образује српска милиција. Ради тога бечка влада није могла одбити ни српски захтев, да се испита случај Бранковићев и да се утврди веродостојност његове дипломе. У Бечу нису могли демантовати ранија своја акта, ма колико иначе били уверени да Бранковић није то за што се издавао, и ма да им је цео његов случај и иначе био непријатан. Кад су добили потврду признања његових ранијих диплома, Срби, на свом састанку у Будиму, марта 1691., изабраше Бранковића за српског деспота, показујући на тај начин, сад први пут жељу, да добију световног господара. Избор је био извршен у отсутности патриарха Арсенија. Он га је признао, али преко срца, јер је ишао очевидно на уштрб његова дотадашњег апсолутног положаја.

Упада у очи чињеница, да Срби, иако избеглице и обескућеници, на овом будимском сабору узимају доста енергичан став. Дотадашња искуства дала су им оправдана разлога и за протесте и за повишени тон. Видели су исто тако да им аустриске власти излазе у сусрет не што би стварно имале обзира према њима, него што су им били потребни. Ради свега тога Срби сад изјављују, да ће радо поћи против Турака, али под својим старешинама. Тражили су и да се питање Бранковићево изведе на чисто, а док то не буде желели су, да му могу изабрати заменика. Цар је пристао на све то, само није хтео да попусти у Бранковићевом питању бојећи се његових амбиција и веза и огорчености због дотадашње судбине. За заменика његова, као српски подвојвода, би постављен (а не изабран) Јован Монастирлија, пореклом Битољац, чији су преци раније били прешли у Угарску. Аустриски двор имао је вере у њега, а пристао је да Србима да пре њега као војничког заповедника, него да им потврђивањем деспота призна политичку власт. У тим идејама Беч је пристао, исто тако, да патриарху Арсенију призна право јурисдикције не само у црквеним, него и у световним стварима. Волео је да српски повлашћени положај претставља свештено лице, него политички човек; а рачунао је и с тим, да ће патриарх љубоморно чувати свој утицај и из властитог интереса сузбијати претензије световних лица. Да испуни жеље цркве и народа у тај мах цар је 10. (20.) августа 1691. својим Патентом, објављеним преко угарске Дворске

Канцеларије, обновио привилегије, истичући овог пута у првом реду Србе у Угарској и Славонији, а онда у осталим областима. По овој новој дипломи сва имања оних Срба који буду умрли без наследника имају припасти цркви и архиепископу. Њом је, у исти мах, признато патриарху (односно архиепископу) право јурисдикције и у световним стварима.

За то време Турци су покушали да зауставе српски покрет сеобе и да их колико-толико умире. Пошто је протутњио први бес освете велики везир објавио је општу амнестију за све који се у року од шест месеци врате кућама. Да би спречио утицај патриарха Арсенија на Србе Ћуприлић је у пролеће 1691. поставио новог патриарха Калиника, ранијег свештеника у Скопљу, кога неки зову Грком. Калиник се трудио да умири народ и поврати разбегле епископе и свештенство на њихове дужности. Да му појачају углед и приходе, који су ишли и њима на корист, и да даду одушке незадовољству према аустриским и млетачким суверницима, Турци су сад поново наређивали да католички пук мора плаћати извесне намете српској патриаршији, односно њезином епископату. Обавештени о тим турским обзирима према Србима и Аустријанци су, у ово доба борбе, морали подешавати своје држање са много више предусретљивости, него што се у срцу желело.

Читаве прве половине 1691. год. није дошло ни до каквих већих борби. И једна и друга страна спремале су се да зададу што одсуднији ударац. Кад су се код Сланкамена, 9. (19.) августа, судариле обе војске чинило се да ће та борба одлучити даљи исход рата. Али није било тако. Иако су Турци претрпели страховит пораз, изгубивши и великог везира и много људства и материала, рат тим ипак није био окончан. Аустријанци нису имали довољно свеже снаге да га пренесу даље. И ову саму битку припомогла је у одсудном часу српска милиција, која се, као посебна целина, са 10.000 људи, борила под Монастерлијиним заповедништвом. Бројала је 6.400 пешака и 3.600 коњаника. Српска је милиција прва провалила у турски табор и запленила 34 заставе. "Битка код Сланкамена", наглашава Ј. Радонић, "значајна беше по српски народ стога, што је то последњи бој, у коме су Срби, као компактна целина и као царски савезници, под својим командантом, борили се против Турака." После им Аустријанци не признају више тај посебни положај, него Србе уврштују у бојне јединице као и остале војнике, бојећи се да Срби као организована засебна војна јединица не постану опасни.

После својих заслуга у сланкаменској победи Срби су, потстицани на то од Ђ. Бранковића, тражили све енергичније да се реши већ једном њихов положај и да он преузме дужност народног претставника. Овоме је било дозвољено да станује у једном хотелу, да прима контролисане посете и да се полуслободно креће, али га ослободити сасвим нису никако хтели. Верујући да се постепено приближује свом циљу он се сматрао као нека врста господара и титулисао се као "самодржавни деспот земљи славеносрпској и всего Илирика", и то "милостију божијеју".

Срби у Угарској

Врло моћни чиниоци међу угарским сталежима, а још више на царском двору, налазили су, да су учињени уступци Србима ишли предалеко, да они стварају државу у држави, и да као "шизматици", с нарочитим повластицама, уносе незадовољство међу друго становништво. Њихову војничку вредност они су потцењивали, тврдећи да они нису ипак права војска и да им нарочито недостаје потребна дисциплина. За српско свештенство тврдили су да је неуко и порочно, а сам народ да није много поуздан. Један део тих прекора био је тачан, али несавесно уопштен и једностран. Међу српским избеглицама, које су веровале да је њихово склањање у Аустрију само привремено, било је доста елемената који су живели од данас до сјутра. Са службених страна поручивало се и наглашавало, да је наставак борбе стално у плану, тако да се људи нису могли лако снаћи и почети нове послове. Привременост је постајала сталност. С тим су долазиле остале незгоде. Дугогодишње ратовање, напуштање кућа и своје средине, немаштина и подивљалост нарави која прати све ратове, имали су својих рђавих последица и код Срба. Јеромонах Михаило Рачанин, један из круга бољих и некако збринутих, јадао се 1695. год., како наши људи живе "у великом утеснењу", "лишени својих домова и манастира и сваког добра, а овде никакво добро не приобрели". Године им већ пролазе "по злу добра чекајући, и не дочекасмо."

Нарочито је био активан католички клир, коме је на челу стајао до краја антиправославски и непомирљиви кардинал Леополд Колонић. Годину-две дана иза царских привилегија његови су их људи отворено газили. За сремског унијатског епископа би постављен 1693. год. Петар Љубибратић. Исте године донео је печујски суд одлуку, по захтеву бискупа Матије Радоњаја, да се протерају сви Срби православни из тог града, "као шугаве овце из стада". Било је и других насртаја. У исто време и српска милиција укинута је као самостално тело и стављена је под врховну команду царских генерала. У Бечу се, сем тога, узимао у обзир и план да се српска насеља разбију тако, што би се Срби разбили у разне колоније. Као одговор на све то дошле су одмах тужбе српских претставника и њихов захтев, формулисан на збору у Баји 1694. год., да остану у заједници и да им се даде одвојено земљиште, и то Мала Влашка између Саве и Драве. Ставови су јасни. Срби траже стално, проширујући своје захтеве, свој аутоман положај у пуном смислу те речи, са својом црквеном и световном влашћу, са својом милицијом и са својим подручјем. Беч, мада им је давањем привилегија признао засебан положај, жели да ту самоуправу што више ослаби и ограничи. Борба око тога водиће се скоро столећима. Кад им Срби буду потребни Беч ће пристати да им, с времена на време, обнови привилегије и са ласкањем да нова обећања; чим опасност мине, сви ће српски непријатељи гледати на све начине да се обећања изиграју.

У току 1693-5. год. Аустријанци према Турцима нису имали скоро никаквих успеха. Покушај из 1693. год. да се дочепају Београда завршио је бедно. Из одушевљења прозвао је тада велики везир Београд "местом среће", Хајрул-билад, и сам је султан Ахмед II дошао у град, да покаже своју радост због тога успеха.

Турци су током 1692. год. постигли извесне успехе и према Млечанима. Сулејман-паша Бушатлија напао је у септембру на Црну Гору и без муке је допро до Цетиња. Млечани бише присиљени да предају то место, али им се допусти да изведу своју посаду. Полазећи из манастира они су га минирали и нанели осетне губитке Турцима, који су у њ улазили не слутећи зла. Тако ће учинити и касније у требињском манастиру Тврдошу, с мотивацијом да се не би Турци ту "поново" учврстили. Више среће имали су Млечани у долини Неретве, где су у лето 1694. освојили Читлук и Габелу. Једно време беху поселили и Попово и Требиње и област око корјенићког Клобука.

Почетком 1695. год. дошао је на турски престо борбени Мустафа II. Ношен жељом да поправи грешке својих претходника и да даде новог духа целој царевини он се сам ставио на чело војске. Глас о његовој активности и енергији беше заплашио све његове противнике. Тај страх се дао одмах приметити и у аустриској престоници. Већ крајем фебруара те године добио је патриарх потврду свог права да именује епископе и да ти епископи имају прво каноничке визитације. У исто време Срби су били ослобођени да плаћају десетину католичком клиру. Аустриска бојазан показала се као потпуно оправдана. Неуспеси њене војске у Банату и Ердељу, 1695. и 1696. год., могли су компромитовати ако не цео исход, а оно добар део дотадашњих резултата овог дугог и свима дотешчалог рата. Да се поправе мутни изгледи Аустријанци су 8. фебруара 1697. склопили савез са руским царем Петром Великим, несвесни тада у правој мери опасности којој се излажу уводећи ту силу у решавање турског питања и турске власти на Балкану.

Велика срећа за Аустријанце беше, што су у своју војску добили младог и гениалног војсковођу Евгена Савојског, француског племића, за кога његова отаџбина не нађе достојног запослења. Овај енергични, иако врло неугледни, војник примио је команду у лето 1697. год., а већ 1. (11.) септембра успео је да потпуно разбије турску војску код Сенте, коју је водио сам султан. После те победе кренуо се Евген са свега 6.500 људи на вратоломан и дрзак поход у средиште Босне, знајући да је босански паша био и страдао у борби код Сенте. На том походу није наишао ни на какав отпор сем код Врандука. У Сарајево је стигао 13. октобра, где је три дана харао. Већ првог дана била је варош запаљена. Строге мере биле су правдане тим што су Турци ранили аустриске парламентаре. При пожару, у лако запаљивој вароши, где су куће биле махом од дрвене грађе и слабог ћерпича, страдали су подједнако и хришћани као и муслимани. Из опљачканог града принц Евген је повео са собом известан део православног и католичког елемента, да га насели по Угарској. Известан део наших људи једва је дочекао да се после врати у Сарајево. Велика породица Будимлића добила је отада тај надимак, као сећање да су једно време провели као Будимлије.

Али, мада су однели код Сенте тако велику и видну победу, Аустријанци њом, ипак, нису изменили много цео војнички положај. Овај упад у Сарајево била је само једна епизода. Оно што би било далеко важније, да пренесу поново бојно ратиште испод Дунава, на то нису смели да се реше. Не чак ни да изведу напад на Београд, који је био војнички важнија тачка од Сарајева. Њима је победа код Сенте била сад добродошла да се Порта увери како је мало изгледа да ће моћи изменити ратну срећу и да постане склонија на мир, а с друге стране да увери и Французе како се Аустрија не да лако сломити и поред све борбе на два фронта. Луј XIV прошао је у основи рђаво у рату са такозваном европском коалицијом, поред свих победа које му је војска односила, и 1697. год. пристао је на мир, који га у души није задовољавао. Обавештена да је Аустрија тим добила слободне руке на западу решила се, најпосле, и Турска, посредовањем Енглеске и Холандије, да се мири. Преговори о условима примирја и мира трајали су подуже, а окончани су у Сремским Карловцима, 16. (26.) јануара 1699. год. По том миру Турцима је од свих поседа у Угарској остао само Банат и у Славонији њен југо-источни сремски део. С Млечанима се нашао коначни споразум тек 1701. год. Они су дуго настојали, да отсеку Дубровник од осталог залеђа, желећи да задрже цео појас земљишта, од Неретве, преко Попова, до Грахова. Али то Република није могла постићи, јер Дубровник и његово залеђе није дала Турска, а штитила га је и Аустрија. Млечани су помакли своју линију преко Книна, Сиња и Читлука са Габелом, а у Боки су задржали Рисан и Нови.

Пошто се, после толико година борбе, смирила са оба своја противника, и на истоку и на западу, Аустрија је могла да се посвети унутрашњем прибирању. То ће рећи, у односу према Србима, да попусти свима њиховим непријатељима. Пошто је прошла потреба од српске помоћи могло се прећи на давно жељени циљ, да се српско тесто измеси потпуно по својој вољи. Да га угоне у свој калуп и католичко свештенство, и мађарско племство и жупаниске власти. Али с једним важним чиниоцем бечки кругови нису ипак рачунали. То је била упорност и отпорна снага српска. У исто време и вештина, да за своју корист нађу нове и на Беч осетно делотворне елементе.

У Бечу су људи тврдо веровали, да Срби немају много да бирају; могу се одлучити или за њих или за Турке. Кад је прошла ратна опасност није им било баш превише много стало до тога за кога ће се определити иако су рачунали с тим, да би било од штете ако би се, њиховим повлачењем, проредила граница. На велико своје изненађење у аустриској престоници могло се наскоро сазнати да Срби хватају везе са Русијом Петра Великог и да чак тамо налазе извесног разумевања; да су Срби, дакле, успели за своју ствар заинтересовати једног новог политичког чиниоца. Прве непосредне везе створили су Срби са Русима већ у лето 1698., за време боравка цара Петра Великог у Бечу. Тада су патриарх Арсеније и Ђ. Бранковић имали састанак с царевим пуномоћником П. Б. Возњицином и изложили су му стање Срба и православља у аустриским земљама. Колико је патриарх тим стањем био задовољан види се најбоље потом, што је преко руског посланика желео израдити дозволу од Порте, да се врати у Пећ, на своју стару дужност. Возњицин је своју дужност у Аустрији схватио озбиљно и предузимао је кораке и у одбрану православља и за ослобођење Ђ. Бранковића, који га је за то свакако усрдно молио. Беч, истина, није био много љубазан у свом одговору на те претставке, али му је ово ипак могла бити једна опомена. Српско питање није било онако просто и изоловано, како је изгледало извесним сувише ревним лицима из високог клира и аристократије.

Кад су били познати резултати Карловачког Мира за патриарха и већину пребеглих Срба, који су видели да се натраг не може, постало је јасно да треба нешто предузети, да се обезбеди живот њихових сународника у нормалним приликама. Патриарх и неколико народних првака израдили су у Бечу, да је цар издао током лета 1699. два патента, којима су Србима зајемчивана права и заштита. Али је зато Јован Монастирлија крајем 1701. год. потчињен непосредно дворском Ратном Већу, као "особа чисто војничка и службена", да не би зависио од нечије друге надлежности. Међутим, то исто веће, иако је знало за царске привилегије Србима, под утицајем клерикалних кругова, помагало је унијатску акцију и придруживало се онима који су на Србе гледали с неповерењем. Оно је још 1698. год. наређивало властима да иду на руку поунијаћеном епископу Јеврему Бањанину, који је имао да настави рад у почетом правцу. За самог Арсенија III цар је у једном акту из 1703. год. говорио, како он никад није дозвољавао да се служи титулом патриарха, а те му је године изрично забранио сазивање црквеног сабора, који би имао да озакони избор његова наследника, кога је патриарх, због болести, био већ одредио и за његову потврду упутио посебног делегата у Цариград. Патриарху се сад уопште замерало што води преписку са својим људима у Турској и што је на црквени сабор позвао и њих. Бечки кругови, подозриви и неискрени, нису могли схватити од колике би користи баш по њихове интересе било кад би претставник српске цркве из њихове државе могао вршити стварно моћан утицај у Турској. Али, свесни да њихови поступци према православнима нису исправни, они су се бојали поређења односа. Још мање им је било у интересу да патриарх, са наслоном на јак православни живаљ у Турској, наставља са народом заједно жилав отпор преверавању и однарођивању, што је била стална тежња царске камариле. Срби су јасно видели и осећали то неповерење и тужили су се више пута. У том погледу карактеристично је једно писмо патриархово московском бољарину Ф. А. Головину, који је показивао интерес за Србе. Патриарх му се у том писму од 29. октобра 1705. отворено тужио. Срби само додају плач на плач немајући ниоткуд помоћи. Обраћају се с тога њему с молбом да им "мојсествује", т. ј. да избави Србе онако као Мојсеј Израиљ из Египта.

Вероватно би стање Срба постало много теже, да 1703. год. није букнуо у Мађарској устанак Фрање II Ракоција, потицан од Француза, с којима је Аустрија поново ушла у рат. Ако се том устанку придруже и Срби, како их је Ракоци позивао дајући им многа обећања, постојала је не мала опасност да то постане крупно питање за царевину. Срби то нису учинили, иако је било извесног колебања међу њима. Патриарх се решио за цара, јер је био за закониту власт и јер Ракоцију није много веровао. Желео је, да бар сад у Бечу покажу више разумевања за српско држање уопште. У Бечу нису били сасвим на чисто са Србима. Бојећи се рђавог утицаја огорченог Бранковића на Србе они су овог несмиривог човека, који је симпатисао Ракоцију, дали превести из Беча у далеки Хеб, што даље од српских првака. После извесног уздржавања Срби су помогли цареву ствар и знатно су допринели да је мађарски устанак био угушен. Али су за то и осетно настрадали, јер су се Мађари свирепо светили кивни на њих и што су као дошљаци устали против њих и што помажу бечку владу и

што су се бојали да ће награђивање Срба испасти на рачун њихових и животних и националних интереса.

Срби су сачињавали добрим делом и нову, током 1702/3. год. образовану, потиско-поморишку војну границу, која је дошла под власт Врховног војног савета. Као и у Хрватској и у Славонији, Срби су и ту били изложени као нека врста живог бедема према Турцима. Своје привилегије они су могли да одржавају само тим сталним излагањем себе на границама, где се њихова вредност морала видети и ценити и о којој су војни кругови, немајући никог другог да их боље замени, морали водити рачуна. Ради тога ће, само док буде потребе, Срби остати, како се у Бечу говорило, "толерирана нација".

У априлу 1705. умро је аустриски цар Леополд. Срби су и од њега, у вези с Ракоцијевим устанком, тражили нову потврду привилегија са устаљенијим схватањима о њиховој важности. После његове смрти то је морало бити нарочито потребно, да би се јасно одредио став новог цара. Нови цар, Јосиф I, испунио је српске жеље 13. (24.) фебруара 1706. Али патриарх није био тим задовољан. Потврда је опћенито помињала привилегије, али није узимала у обзир њихове повреде и санкције и годинама стечено искуство, до чега је Србима било највише стало. Они су хтели, да се њихов положај јасно обележи, како не би било двосмислености и заобилажења и злоупотреба. Нову претставку патриархову цар је упутио на мишљење кардиналу Колонићу. Какво је било гледиште његово на српско питање види се јасно по овом његовом објашњењу како Срби тобоже погрешно тумаче своје привилегије: "Они изводе, да је по гласу истих њима дозвољено не само да сада "шизматици" буду, већ да као такви т. ј. одељени од католика и римске цркве и даље остати могу. Но то им се не може никако допустити, јер не само да то св. наша католичка вера забрањује, него је одлучно противно и самом државном разлогу; то искуство нас довољно учи, шта је све разлика у вери по Угарској починила у недавно прошла времена, а историја нам казује шта је све догађало се због тога и по другим крајевима света". Он је тражио да цар поставља Србима не само патриарха и епископе, него и свештенике. Патриарх не сме предузимати ништа не само против свештених лица, која би примила унију, него ни против манастира, која би тако, простим актом самовоље, имала прећи у туђе руке. "Ако се те привилегије већ не могу изменити или скратити, то нека се бар од речи до речи потврде или таквим тамним изразима и двосмисленим речима изложе, које би се, у разна времена, могла сад овако, а сад онако разумети и тумачити; уз то би ваљало све то само привремено и са извесним клаузулама потврдити, како би касније, у згодно време, ти шизматици, као и остали акатолици, кад им више не буду сметале сличне привилегије римске цркве, са црквом католичком, и против воље њихове, лакше се спојити могли". "Ради опћег добра и веће користи по службу ћесарову требало би тако дуго оклевати после смрти садањег патриарха са постављањем другог, док то не би са свим прешло у заборав, те кад он умре тада не ће бити кога, који би могао посвећивати и надомешћивати оне владике, које се буду међу тим с римском црквом спојиле, а ови би тада постепено потрудили се, да сједине с римском црквом њихове игумане, калуђере и свештенике; - те ће се тако постепено без икакве силе, током времена, сви они са римском црквом сјединити; а с народом би се тада поступило онако, како то буду прилике онога времена донеле".

С обзиром на мађарски устанак, и српске војничке услуге, и општи положај цар није могао бити негативан према Србима, али су за то у великој мери искоришћени Колонићеви савети. Избегавала су се сасвим прецизна јемства и остављало се много полуотворених врата. Нова потврда српских привилегија цара Јосифа I (с поменом титуле патриарха) потписана је 7. августа 1706. Тога лета уступљено је патриарху велико добро Даљ код Осијека. Међутим Арсеније III није могао дуго да га ужива, јер је умро још те јесени, 26. октобра 1706.

Избор новог српског верског поглавице обављен је тек почетком 1708. год. Наследник Арсенијев, Исаија Ђаковић, који му је био један од главних сарадника, али с којим се после разишао, био је око патриархове смрти именован за царског саветника због заслуга у турском рату и Ракоцијеву устанку. Ђаковић је биран за "првјејшег и начељњејшчег митрополита", а титула патриарха остала је само за пећког носиоца. Срби су, на свом збору одржаном у јесен 1707. у Карловцима, били тврдо одлучили, да неће кидати заједнице с

пећком матицом и да ће признавати врховну власт пећког патриарха, па су то доставили и у Беч. Нови српски првосвештеник у аустриској држави имао је бити митрополит крушедолске митрополије. У Бечу тај предлог нису одмах прихватили, "због опасности да се Срби поврате натраг под Турке и да би се лакше могла спроводити унија међу њима". Али како Срби од тог става нису отступали они су најпосле попустили. За митрополитово средиште би изабран манастир Крушедол, највећи и најчувенији од свих у Фрушкој Гори. Нову аутономну крушедолску митрополију признао је пећки патриарх Калиник, и тако је очувано јединство српске цркве. Друга струја, коју је с почетка заступао и сам Ђаковић, хтела је, да српска црква у Аустрији буде аутокефална, али је остала у мањини. Ђаковић је потом признао пећску патриаршију и заклео јој се; под тим условом једино могао је и бити изабран. Нови митрополити, после нагле Ђаковићеве смрти (20. јула 1708.), становали су претежно у Карловцима, на Дунаву, на питомој падини Фрушке Горе, па је нова митрополија ускоро добила назив карловачка, који јој је остао све до наших времена. Исаијин противкандидат, Стеван Метохијац, сремски митрополит, постао је његов наследник, али није издржао на својој новој дужности ни пуну годину дана. Умро је 27. априла 1709. Нови митрополит Софроније Подгоричанин, славонски владика, био је, као и претходник му, досељеник из јужних области. Као и она двојица и он је на управи цркве остао врло кратко време, до смрти, која га је задесила на самом почетку 1711. год. Ово нагло умирање српских првосвештеника изазивало је у народу сумње, да по среди нису била чиста посла, али се није могло ништа утврдити, што би дало оправдања тој сумњи.

Аустриске власти, које у први мах, 1708. год., нису могле спречити да Срби свечано и јасно нагласе свој однос према Пећкој патриаршији, нису ипак напустиле свог плана. Већ приликом заклетве цару, митрополиту Софронију 1710. год. није било дозвољено да се у исти мах закуне и пећком патриарху. Али Србе то није много поколебало. Као један посредан одговор на то била је одлука, да се на упражњену митрополију изабере поново један човек с југа, Вићентије Поповић Јањевац, а као непосредни одговор било је његово стално одржавање тих веза.

Ослобођење Црне Горе

Крајем XV века Црна Гора је била придружена скадарском санџакату. Почетком XVI столећа пошло је за руком Скендер-бегу Црнојевићу, трећем потурченом сину Иван-беговом, да се Црна Гора издвоји из тог санџаката и да се преда њему на управу. Као "санџак црногорски и приморски и свој диоклитиској земљи господин" он је управљао том облашћу од 1514-28. год., водећи рачуна о старим традицијама и осетљивости земље. "Нисмо ми као босански санџак и остала непозната господа", писао је он једнога дана Млечанима, него стари Црнојевић који зна наслеђе своје куће. После њега Црна Гора је поново враћена скадарском санџакату, а као претставник турске власти сматрао се војвода. Иначе, она је као управно-судска јединица била кадилук. Кроз цео XVI век, све до његовог краја, Црногорци се не истичу нигде као нарочити устаници и борци против Турака, не чак ни онда, кад се ратно бојиште било сасвим примакло њиховим границама. Локални сукоби нису узимали нигде општији карактер. Камени крш катунске нахије није привлачио турске спахије да се тамо сместе и разбашкаре као у долинама Зете и Лима. Само становништво, претежно сточарско, живело је, као и оно у албанским брдима, по старим обичајима и правима, несметано у свом начину живота ни од нових турских власти, као што није било ремећено ни од ранијих. Живећи у чисто племенској организацији, која је имала своја освештана предања и начела, своје судство и неку врсту своје управне организације, нису имали ни потребе да долазе много у додир са турским властима. Турци су, у администрацији прилично упрошћени, имали увек извесних обзира према наслеђима локалних управа и њиховим схватањима. Становништво је давало Турцима, кад је морало, прописани харач, али убого и оскудно гледало је на све начине да избегне тим обавезама.

Поједини писци црногорске историје не могу лако да се помире с тим чињеницама. Иако је већ поодавно, нарочито после студија И. Руварца и Ј. Н. Томића, изведено на чисто питање о односу Црне Горе према Турској нађе се још увек људи, као, на пр., др Н. Шкеровић, који ће и 1927. год. тврдити, да "о стварном признавању турске власти и поданству Црногораца Турској не може бити говора". "Истина, међународно право не зна за Ц. Гору као за државу све до 19 вијека. Али Црногорци знаду - у пркос међународном праву - да су они од вајкада били и остали слободни". Та се питања не расправљају овако неозбиљним фразама, нити се њима могу изменити несумњиве чињенице. Млечани и Дубровчани, као први и добро обавештени суседи, знали су добро и забележили су у више извештаја и аката, како је Црна Гора формално турска област и како је то остала све до пред крај XVII века.

Пећанац Дервиш Агић Сарвановић успео је 1592. год., да се скадарски санџак подели на двоје и да он, као санџак-бег црногорски, добије Улцињ, Бар и области од Бојане са Црном Гором. Год. 1592/3. дошао је на Цетиње Акан-бали чауш, да изврши тефтиш, односно попис становништва за харач. Црногорских кућа набројано је у Катунској нахији 461, у Љуботињу 369, у Пљешивцима 65, у Љешкопољу 414, у Црмници 347. Али већ 1614. год., у чувеном опису Которанина Маријана Болице, Црна Гора се спомиње поново као део скадарског санџаката. Као глава Црногораца тога времена помиње се ријечки војвода и спахија Вујо Рајчев, као у херцеговачким Доњим Власима Милисав Милорадовић. Од покрета Срба пред крај XVI века, за време патриарха Јована и никшићког војводе Грдана, и Црна Гора све чешће и све видније показује своје незадовољство. Њени људи учествовали су у неколико борби и покрета. Чувен је био нарочито пораз који су 1604. год. нанели у Љешкопољу скадарском санџак-бегу, кад је пошао да им с војском узме "уобичајени трибут" (l’ ordinario tributo), за време оних великих метежа хришћанског покрета на тим странама. Али већ 1612. год. помиње се одлазак неких њихових главара у Цариград, заједно с црногорским кадијом, да траже извесна олакшања и да се туже на млетачко суседство.

Прави покрет за ослобођење Црне Горе од Турака јавља се тек за време Светог Савеза, крајем XVII века, и то инициативом Млетачке Републике. Он, како смо видели, у овај

мах није имао успеха, али је ипак оставио јака трага и велику омразу између Турака и Црногораца. Главно дело црногорске, а најлепше песничко дело целе српске књижевности, *Горски Вијенац* Његошев, приказује ослобођење Црне Горе на други начин. У њему је тежиште мржње пренесено не толико на Турке освајаче, колико на домаће потурице, њихове помагаче, који онемогућују унутрашње прибирање племена и оспособљавање за један општи народни покрет. С тога се ослобођење Црне Горе имало извести тако, да се те потурице или поново крсте, или да се истребе. Истрага потурица, тако замишљена, изведена је, по предању, једног бадњег вечера по целој земљи. По Његошу, главни покретач те акције био је владика Данило Шћепчевић, после прозван Петровић, родом са Његуша. Он је био изабран за црногорског владику 1697. год., а хиротонисао га је не суседни пећки патриарх Калиник, него Арсеније III, 1700. год., у Сечују. Постоји предање, да је допао ропства код неког Демир-паше, који га је много мучио и пустио тек после плаћеног откупа од 600 цекина. Отад, он је, вели се, желео да се освети и да "очисти" земљу од Турака. У једном запису, који се њему приписује, каже се, како је он наваљивао на црногорске главаре од једног рока до другог да изагнају Турке између себе, али да Црногорци не смедоше "уложити". Кад су Турци, дознавши за то, почели да му прете владика је зовнуо Вука Бориловића и четири брата Мартиновића и затражио је од њих, или да ударе на Турке, или ће он напустити Црну Гору. Они су пристали на акцију тек кад им је владика дао још тројицу својих људи. На Божић, пре зоре, 1707. год., побили су они ћеклићке и цетињске Турке све, који не хтедоше да се покрсте. Акција је с црногорске стране прошла без икаквих тежих жртава; рањен је био само један владичин момак.

По Његошевом делу истрага потурица била је епохалан догађај по Црну Гору, од кога датира њено ослобођење. По овом запису то је узак локални догађај, у чијем извођењу учествује само осам људи; мање, дакле, него у многој хајдучкој чети. Да тај догађај у оно доба није имао никаква већег значаја и да није био чак ни примећен нарочито у најближем суседству види се јасно по том, што о њему немају ниједне једине вести ни Млечани ни Дубровчани, у чијим су нам архивама очуване толике друге вести о догађајима много мање важности, него што би био овај. Нису га ни сами Турци схватали сувише трагично, јер не би иначе пустили, да Данило крајем октобра 1709. дође у Пећ, на црквени сабор, и да се отуд врати без икакве штете. Петар II Петровић Његош дао је овом догађају шири значај нешто да прослави првог свог саплеменика на цетињској владичанској столици, коме је дао много својих личних црта и схватања, и затим на опомену Црногорцима, који су њему самом око 1846/7. год задавали много главобоље својим везама са скадарским пашом.

Иначе, првих петнаест година црногорске историје XVIII века пуно је борбе с Турцима и са млетачким и дубровачким суседима. Те борбе су имале искључиво четнички карактер. Пљачкање је у тим убогим крајевима било постало једна грана народне привреде; у гладним годинама суседи су то ишчекивали као и елементарне несреће. Нарочито су у ово време честе дубровачке тужбе на њих, а било је много сукоба и са Бокељима и Паштровићима. Да доскоче Црногорцима и граничним херцеговачким племенима Турци су почели да обнављају градове на граници, тако Клобук и Бањвир код Требиња и нарочито Никшић. У пролеће 1703. погинуо је у Дробњацима Реџеп-паша Шеић, који је имао да замени убијеног војводу Илију Косорића. Год. 1704. натерао је скадарски паша Бјелопавлиће и Љешкопољце, да му даду харач и таоце. Како то није смирило људе решили су се били Турци 1706. год. да раселе и Црногорце, као што су пре тога силом раселили један део Климената. Кад се састадоше код Спужа херцеговачки и скадарски паша уплашени Црногорци попустише и дадоше и харач и таоце. Код неких историчара помиње се те године нека црногорска победа на Трњинама, после које да су Црногорци мењали отмене турске заробљенике за вепрове. У савременим извештајима о тој борби нема помена, а у невољи, у којој су се налазили Црногорци те године, тешко је веровати да би они могли постављати те увредљиве услове.

Када је у јесен 1710. руски цар Петар Велики објавио Турској рат он је позвао у борбу и балканске хришћане. Међу њима, наравно, и Црногорце. Као царев изасланик дошао је, с неколико људи, пуковник Михаило Милорадовић, члан чувене херцеговачке породице, која је подигла манастир Житомишљић. Није требало много напора, да се ратоборни Црногорци дигну на оружје и да захвате и један део источних херцеговачких племена. Устаници су имали извесних успеха оперишући од Никшића до Требиња, али Турцима нису ипак нанели

ниједан тежак удар. Против тврдих градова нису имали артиљерије, а са ручним оружјем постизавали су само половне резултате. У борбама су устрајали чак и онда, кад је Петар Велики, доведен у тешку ситуацију, морао да моли мир. И то на своју велику штету. Огорчена Порта наредила је босанском везиру Ахмету Шапчалији да казни Црну Гору и да ухвати владику Данила и пуковника Милорадовића. У лето 1712. кренула је турска војска с источне и западне стране на Црну Гору, продрла је до Цетиња, срушила манастир и све зграде владичине. Владика и Милорадовић с нешто главара и војске беху се у последњи час уклонили испред Турака. У опљачканом, а иначе оскудном, Цетињу Турци се нису могли дуго задржавати и у половини августа почели су се враћати. На том повратку њихове залазнице претрпеле су доста губитака од Црногораца, који су их пресретали и нападали у заседама. За време тога рата помиње се једна страшна турска погибија на Царевом Лазу, за коју народно предање и некритична историја тврде, да је цео поход претворила у огромну црногорску победу. Млетачки извори, по којима је проучавао ту борбу Ј. Н. Томић, не знају ништа о тој црногорској победи; да ње није могло бити у описаном опсегу види се, у осталом, јасно по том што су Турци избили на Цетиње и остали господари ситуације. Али су у Дубровник доиста стизале вести с границе о неком црногорском успеху у Љешкопољу. Тај успех није био постигнут против главнине турске војске, него само против једног њеног дела, и није могао да измени судбину похода.

По одласку Турака Црногорци су дигли главе. Владика Данило, који се био укрцао на лађу за Ријеку, да би пошао у Русију, вратио се натраг и почео прибирати људе. Херцеговачка племена примила су већим делом турску амнестију, а неки њихови људи узели су на себе, да за плаћу организују пандурску службу дуж границе и у унутрашњим кланцима. Да би се обештетили Црногорци су крајем 1712. и целе 1713. год. веома појачали своју четничку активност на свима странама. У исто време њихов војвода Рајим Крецун распитивао се код Дубровчана како стоје ствари у Русији и како би они, преко једног свог изасланика, могли ухватити везу са царем Петром. То борбено држање Црногораца и тужбе суседних паша и власти на њих определише Порту да се реши на нову експедицију против Црне Горе. С тога би почетком 1714. год. за новог пашу у Босну постављен Нуман-паша Ћуприлић, који је важио као исправан али и енергичан човек. Његова напад на Црну Гору почео је тек у октобру, после дугих припрема. Црногорска племена, којима је још у свежој успомени остао прошли поход, нису могла сад да се сложе у свом држању. Плашио их је велики број турске војске и добра опрема. Једна племена ушла су одмах у преговоре и примила су турске услове; друга су се колебала; а трећа су, као Катуњани била за одлучан отпор. Паша је брзо продро у Озриниће, а владика Данило се повукао на млетачко подручје. Турци су дошли на Цетиње и до испод ловћенског положаја, и то брзо, за недељу дана, гонећи Црногорце и преко млетачке границе. Нуман-паша и његови људи јавно су оптуживали Млечане, да су помагали Црногорце и нарочито с тога, што су им давали уточишта. Херцеговачка племена, заплашена од турске силе, остала су овог пута пасивна. Тада су Турци један део заробљених Црногораца, око 3.000, заједно са женама и децом, преселили на Гласинац и његову околину. Црна Гора је била опљачкана, "највећи део катунске нахије опустошен, а Озринићи, Заљупи, Цуце, Бјелице, Ћеклићи и Његуши попаљени и сравњени са земљом". Владика Сава још је 1743. год. помињао ово расуло Црне Горе као други расип Јерусалима, од кога се земља није могла лако опоравити.

Нови савезнички рат против Турака

Ово помагање Млечана Црној Гори узели су Турци, уз друге разлоге, као повод да им, потпуно неспремним, објаве рат. Хтели су да им препадом преотму важну Мореју, а на западној граници да дигну дух и самопоуздање својих људи. У Грчкој су Турци брзо постигли лепе успехе, али су зато у Далмацији, и поред свега изненађења, прошли рђаво. Њихови нападаји на Сињ, у лето 1715. год., одбијени су са великим жртвама, а када је већина њихове војске морала да иде на север, против Аустријанаца, пошло је Млечанима за руком да 1716/7. год. освоје неколико места у Херцеговини, као Царину код Требиња, Хутово, део Попова, и да у долини Неретве допру до Мостара. Овог пута они су се трудили да постигну оно, што им није успело за време Светог Савеза, а то је, да прекину дубровачку везу са залеђем. Мудрије него раније они су гледали да и саме Дубровчане наговоре, да се на леп начин споје с њима, али су им сва настојања у том правцу остајала узалудна. Црногорска племена, тешко погођена за време Нуман-пашине акције, нису могла лако да се опораве и с тога за време ових борби нису узимала видније учешћа. Активне су биле само њихове хајдучке чете. Владика Данило бавио се 1715. год. у Русији, где је добио нешто помоћи за настрадалу земљу, али се тим није могло поправити све. Млечани су ту неактивност осуђивали строго и приписивали су је новом, русофилском, курсу црногорске политике. Држећи да за тај обрт носи главну кривицу владика Данило они су 1717. год. били чак донели одлуку да га отрују.

Млечани сами не би могли издржати рат са Турцима. Они су с тога тражили помоћ на све стране, а у том их је нарочито помагала папска курија. Као први и главни помагач била је узета у комбинацију Аустрија, стари савезник из прошлог рата. Ова се опирала извесно време хотећи да се обезбеди на западу, а кад се уверила да јој тамо не прети више никакво изненађење, решила се у пролеће 1716. год., да се придружи Републици. Хтело се у Бечу, да се настави тамо где се стало прошлог рата, и да Аустрија постане протагонист Европе у борби против Турака. Њену војску водио је Евген Савојски, у кога су, с правом, полагане велике наде. У овом часу Аустрија је била главна сила у решавању балканског и с њим спојеног источног питања, и ако у њему успе, њој би, по сили прилика, имао припасти лавовски део.

Турци су против Аустријанаца били скупили велику војску. Из почетка они су нешто напредовали, особито у Бачкој и Срему, где су нанели много штете нарочито Србима. Од њих су страдали Карловци, које су попалили, исто као и манастир Крушедол. Уплашени Срби били су збуњени, а биће да се ни иначе нису у први мах хтели много излагати. С тога су им аустриски заповедници пребацивали да више воле Турцима и с тога су им претили и одузимањем повластица. Извесни примери недисциплине и грабежа натерали су једног нашег епископа, да извесне српске људе назове "крштеним Турцима". Ирижани су, на пр., погинулог обер-капетана Адама Монастирлију, подвојводина сина, као и остале пале Србе бездушно опљачкали. Међутим, турски успеси били су кратка даха. Принц Евген задао је великом везиру непоправив ударац код Петроварадина 25. јула (6. августа) 1716., иза кога, до краја године, дође чишћење целог Баната. Са хрватске стране, где су Турци имали много слабије снаге, били су потиснути исто тако дуж целе савске линије. Наредне године, почетком јуна, пренео је принц Евген ратиште на српску страну, искрцавши се под Београдом. Велика турска војска, која је за времена дошла да спасе опседнути град, није могла ништа помоћи. Њу је Евген разбио 5. (16.) августа исто као и ону под Петроварадином, а потом је, домало, ушао и у Калемегдански град. Велики везир Нуман-паша Ћуприлић, познати крвник Црногораца, морао је да бежи главом без обзира са Дедиња, где је био поставио главни логор. Разбијену турску војску гонили су, у главном, српски добровољци.

На југу Млечани нису успели да ову заузетост Турака на главним северним бојиштима искористе с више среће. Они нису имали копнене војске ни довољне

артиљериске спреме. Успели су само, да у неколико поправе односе с Црном Гором. Владика Данило прихватио је сарадњу са Русијом и осећао је, као и други Црногорци, више за њу него за Млечане или за Аустрију. Али, њему је било јасно, да је Бог високо а руски цар далеко и да Црна Гора, упућена на суседе, мора да тражи непосредних средстава и начина да би могла да животари. Млечани су јој могли нанети осетних штета и пакости, ако им на граници стегне надзор и ако код суседних племена распали старе мржње и освете. Како ни самим Млечанима није било у интересу да прекида дотадашње везе с Црногорцима, то није било тешко доћи до извесног споразума. На црногорском сабору од 23. фебруара 1717. било је одлучено да Црна Гора поново ступи под млетачку заштиту, а Млечани су потом, иако с пуно неповерења према владици, пристали, да он врши духовну власт и над њеним поданицима Боке Которске и јужног приморја. Владика Данило, борбен и истрајан, успео је са ова два наслона, на Русију, који је био више морални, и поред нешто сталне материалне потпоре, и на Млетачку Републику, да појача и свој лични положај и углед свога братства и да постане неоспорно главна личност Црне Горе. Тешке борбе из првог периода његове управе, у доба његове плаховите младости, донеле су му доста искуства и више опрезности, и он је с тога, у другом периоду, много стишанији и више релативан.

После два онака страховита пораза, као што беху онај под Петроварадином и онај под Београдом, Турцима није остајало друго него да траже обуставу рата. У Пожаревцу, где је мир склопљен 10/21. јула 1718., Турска је учинила Аустрији огромне уступке. Дала јој не само цео Банат и југоисточни Срем и Малу Влашку, него и сву Србију до западне Мораве и реке Каменице и босанску Посавину. Североисточна Србија са црноречким и кнежевачким округом остала је Турцима, исто као и област Крупња у подринском крају. Млечани су добили такозвану линију Моћениго, т. ј. ону границу која је важила између Босне и Херцеговине с једне и Далмације с друге стране све до 1918. године.

На освојене области Баната и Србије полагала је право Угарска Дворска Канцеларија по наслеђу круне Св. Стевана, али је бечка влада одлучно одбила њезине претензије сматрајући те земље, добијене оружјем, као царске. Она је у њима увела своју администрацију под управом кнеза Александра Виртемберга. Самој управи дала је назив Администрација, која је имала бити примерна, али која је због сложености компетенција у централи и између централе и ње радила врло споро и тешко. Од те администрације били су изузети у Србији цео крајински и источни део пожаревачког округа и додељени су на управу банатској администрацији у Темишвару. И Аустријанци су, као и Турци, оставили локалне општинске власти са њиховим кнезовима на челу. Аустриска управа није у земљи оставила добар траг. Њен шеф био је само војник, ћудљив, одан пићу, својевољан, нескрупулозан у питањима новца. Од народа су и он и његови органи узимали шта су хтели и колико су хтели; грабљивост појединаца није уопште знала граница. Земља је страдала и од хајдучије, коју власти нису могле а нису понекад ни хтеле да искорене. Извесни њени људи били су у вези са хајдуцима или са хајдучким јатацима. Народ је тиштало и бесправно и безобзирно искоришћавање његове радне снаге и његове стоке. Ти поступци доводили су дотле, да је народ из Србије почео да се сели у турске области и да су и саме аустриске власти налазиле да се прешла мера. Један њихов извештај признаје сам, да је стање у земљи "benjeinensnjs rdig", т. ј. заслужује да се оплаче и да би људи заслуживали да се с њима поступа "више хришћански".

Поред тога на Србе је рђаво деловала и аустриска верска политика. Још прије склопљеног мира у Пожаревцу одлучио је аустриски цар Карло VI, да се у Србију пошаље известан број мисионара, који ће радити у корист католицизма. Нова управа добила је изрично упутство, да има опрезно деловати да се помогне дело уније. Католичка је вера била повлашћена и имала је за собом сав државни ауторитет. Да би се ојачао католички елеменат сви нови досељеници у Србију могли су бити само те вере; у самом Београду број католика имао је да буде "сваки пут" већи од православних. Већ 1726. год. установљена је католичка епископија за Србију, а седиште јој је било у Смедереву. Посебни каноници беху постављени у Шапцу, Јагодини, Руднику и Параћину, а у Београду их је било више. Пред крај своје владе црквене аустриске власти основале су нове парохије у Миријеву, Ваљеву, Пожаревцу и Градишту. Уз цркву деловала је и школа, чији су наставници морали полагати

испите пред исусовачким комисијама. Год. 1726. основана је у Београду једна врста ниже гимназије.

Док је тако ширен католицизам у земљи где га дотле није било или га је било врло мало у извесним трговачким колонијама, дотле су православљу чињене многе тешкоће. Кад је 1725. год. умро митрополит карловачки Вићентије Поповић постављало се само од себе питање: да ли да се уједине карловачка и београдска митрополија и да се тим уједињењем добије јединствено црквено вођство за све Србе у аустриској држави. За Србе питање је било јасно и они су сви, и свештеници и народ, искрено желели да се то оствари. Али су против тога биле и аустриске власти и католички клир. Уједињена српска црква имала би више самосвести и отпорне снаге и отежавала би процес уније. Сем тога, у Бечу се налазило да би припајање Србије и Баната карловачкој митрополији могло појачати прохтеве угарске Дворске Канцеларије. По жељи Срба пећки патриарх Мојсије Рајовић потврдио је био 15. августа 1721. владику Мојсија Петровића за београдског митрополита, али је у исти мах изразио жељу, да он, у случају смрти карловачког митрополита, уједини под својом влашћу све Србе под Аустријом. "Као што је Београд од почетка град краљевски стони у српској краљевини, тако и сада лепоствује, па нека буде увек архиепископ митрополит врховни свих Срба који се налазе под влашћу најсветлијег и најаугустњејшег монарха римског". Да би се остварила та жеља Срби су били сазвали црквени сабор у лето 1722. Аустриске власти биле су забраниле Србима из Србије, па и самом митрополиту Мојсеју, да учествују на том сабору. Али их он није послушао. Срби су изабрали Мојсија као помоћника оболелом митрополиту Вићентију с нарочитим образложењем, да хоће енергичнију заштиту народних привилегија и интереса православља. Беч тај саборски закључак није хтео да одобри.

Руски утицај међу Србима

Мојсије Петровић, који је, као београдски митрополит, могао изблиза да прати рад аустриских власти и да у свом личном примеру види и осети њихове задње намере, решио се врло брзо да се за времена побрине за одбрану православља. Видећи да нашем свештенству недостаје добра школа, а не верујући аустриским школама, којима су на челу били исусовци, он се још 1718. год. обратио глави православља, цару Петру Великом. Глас о Русији и њеном великом цару ширио се по свима српским земљама, од Црне Горе до Сент Андрије. Од почетка XVIII века неколико је наших Срба из Аустрије ишло у Русију не могавши да подносе притисак верских власти и њихових помагача. Један између њих, тителски капетан Панта Божић, који је већ 1704. год. прешао у Москву, постао је "стални претставник и известилац цара Петра Алексијевића за српске послове", а 1708. год. добио је и неку врсту овлашћења од сабора у Крушедолу. Кад се Русија спремала за рат с Турском Богдан Поповић, изасланик Срба официра из Аустрије, понудио је у Петрограду 1710. српску сарадњу. Симпатије Срба у том рату биле су потпуно на руској страни. Један српски писар у Карловцима молио се исте године у свом запису Богу: "Пособи, господи, цару *нашему*", т. ј. православном цару Петру. У више записа, песама и усмених саопштења клицало се Петру и Русији, који су сматрани као врховни заштитници православља. Аустриска власт, која је имала толико успеха против Турака од 1683-1718. год. стекла је врло много услова да буде поздрављена као сила ослободитељска, али је њен престиж кварила насртљива верска политика, која је одбијала наше људе. Словенска и православна Русија постајала им је све ближа и они су све више почели обраћати своје погледе на Москву и Петроград. У првом реду то је чинило свештенство, а за њим и остали народ. Од свог преласка у Аустрију Срби су тражили веза са Русијом, тужили се на аустриске поступке, и гледали да добију моралне подршке. Знамо сигурно, да су 1708. и 1711. нотификовали Русима и избор својих нових митрополита.

Обраћајући се Петру Великом по други пут, 1721. год., митрополит Мојсије му је изнео тешкоће које подноси од католичке пропаганде, а онда је од њега тражио да буде други апостол Христов међу Србима. "Просвети и нас као и своје људе, да не рекну наши непријатељи: где је њихов Бог? и да нема ко да помогне". "Не тражимо богатства, него помоћи за просвету учења и за оружје душа наших да би се супротставили онима који војују на нас". Цар је већ 22. маја 1722. наредио, да се српским црквама пошље одејања и књига и да се за наставнике упуте међу Србе два кијевска васпитаника. Али је прошло прилично времена док су се нашла погодна лица, или боље, док се у први мах нашло једно. То је био Максим Теренчевић Суворов, синодални преводилац. Руска државна благајна одредила му је 300 рубаља годишње плаће, а других 300 било је вотирано за једног грчког учитеља, који је био исто тако потребан и кога ће моћи изабрати митрополит сам. Уз Суворова послато је 70 комада славенске граматике Мелетија Смотрицког, 10 примерака Поликарпова тројезичног речника и 400 букварева. У Карловце Суворов је дошао тек у мају 1726. год., а школу је отворио 1. октобра исте године. Но већ после четири месеца преселио се, по митрополитовој дозволи у Београд, где је почео рад 1. фебруара 1727.

Његова школа није донела Србима оно што се од ње надало, али је била ипак бар један полукорак напред. Срби су се осећали угроженим и ова је школа, ако ништа друго, показала интерес православне Русије за њих. А то је било потребно, јер су се аустриске власти спремале да знатно прикрате српске повластице. У Банату је и за православне прописано светковање католичких празника; код избора митрополита имала су се цару предложити по три лица, а исто тако и при избору епископа; епископе и митрополите не треба пустити да сами иду у народ без пратњеког чиновника; ослободити народ од митрополитова утицаја у световним стварима. Док су тако стезали власт и права српског свештенства католичком је пуштен пун мах. Иза смрти Вићентија Поповића (1725.) српско се питање поставило у пуној јасности. Беч је желео да Мојсије никако не сједини карловачку и београдску митрополију, а народ није пристајао ни на какво друго решење. Више од годину

дана повлачило се то питање, док у Бечу нису најпосле пристали да Мојсија потврде као карловачког митрополита и само као администратора београдске митрополије. Али истог дана, 1. априла 1727., кад је Мојсију била издата диплома, објављен је и царски рескрипт, који је садржавао она напред поменута ограничења привилегија. Тај рескрипт наишао је на отворено негодовање у народу. Извесни народни прваци одбише да га приме до знања, а камо ли да га извршују. Народни сабор упути претставку цару побијајући одредбе рескрипта, а сам митрополит оде у Беч, да објасни народни став. Из Беча су почетком 1729. год. дали ново објашњење српских привилегија, али без много уступака. С тога народ поново одби и тај покушај на свом сабору у Београду и упути у Беч нову депутацију, с митрополитом на челу. Митрополит Мојсије и умро је том приликом у царској престоници, 27. јула 1730.

Иста борба око попуњавања места заједничког митрополита поновила се и 1731. год. Срби су кандидовали арадског владику Вићентија Јовановића, кога је Лаза Костић нетачно и свирепо приказао у свом *Пери Сегединцу*, и остали су упорни бранећи свој став. Али њихово огорчење није било само због верских питања, у којима су Аустријанци претеривали све више, забрањујући чак и подизање и оправку православних цркава и гонећи српско свештенство. Чинили су то сасвим безобзирно не само у Хрватској, него чак и у Србији. У вараждинском ђенералату дошло је 1718. год. до праве буне, кад је унијатски владика дао убити на вратима манастира Марче његовог непопустљивог православног игумана и кад је силом почео нагонити народ на унију. Али Срби су патили исто тако и од социалних невоља и од несавесне и грабљиве администрације.

Аустриске власти обилато су делиле и продавале велике комплексе земљишта по Срему и Бачкој туђој господи. Илочки спахилук са 30 села добио је кнез Ливије Одескалки; вуковарски са 24 села доби гроф Елц; карловачки са Каменицом и Сланкаменом и још 7 села барон Г. Ифелн; митровачки са 19 села гроф Колоредо; земунски са 20 села кнез Шенборн и др. Закупници и управници тих имања правили су велике злоупотребе и неконтролисани од својих господара вршили су над народом преваре и насиља свих врста. Кулаци господи малој и великој били су тешки и на њих се изгонило безобзирно. За једног од тих закупника, неког Колхунта, зна се, да је на имање свог господара 1728. год. дошао са једним колима ствари, а кад је 1731. год. одлазио за Осек морали су сељаци дати 70 кола за превоз његове пртљаге. Тако се брзо, и бездушно, грабило на рачун сељака и малог света. Због тих и таквих типова многи су људи бежали са спахилука и одметали. За пет великих села у Доњем Срему бележи се, да су просто опустела (Сакуле, Керек, Толинци, Дреновац и Витојевци).

Митрополит Вићентије Јовановић (1731-1737.) тужио се руској царици Ани на невероватне поступке аустриске солдатеске по Србији. Војници су грабили немилосрдно по кућама, имањима и по црквама; "шта више нису остављали на миру ни саме мртваце, него су их ископавали из гробова и с њих скидали што су од вредности нашли". Оштре су исто тако и његове претставке аустриским властима. Није никакво чудо, што је свет, под таквим приликама, напуштао земљу. Цело село Дубница из параћинског краја пребегло је у Турску. Год. 1721. постојале су, по аустриском попису 6.023 сесије у Србији, а 1726. само 4103. У параћинском округу од 341 сесије из 1721. год. остало их је 1735. свега 238. Сам принц Александар Виртенбершки жалио се пред крај своје управе на чиновништво и говорио је "да би читави крајеви морали дезертирати ако остане овако". Да попуне тај мањак, а и ради веће своје сигурности, Аустријанци су почели рано да доводе стране, махом немачке, колонисте у Србију, а нарочито у Београд, који су од 1723-1736. год. претварали у једну од најачих тврђава Европе. Год. 1736. налазило се у самом том граду на 400 немачких породица и још нешто туђих народности из аустриских земаља. Један део Београда, стара Палилула, добио је тада име Карлстал. Цар Карло VI, по ком је дат тај назив, поставио је био као начело, да "у Београду, као крајњем граничном месту и првом зиду целог хришћанства, немачка нација у свако доба мора бити прва по снази и по броју".

Жеља српског епископата, да помоћу руских учитеља подигне духовни ниво свештенства и сузбија све моћнију пропаганду католичког клира, није испуњена у оној мери како се то замишљало. Максим Суворов није био човек који би се сав, с љубављу, бацио на посао, а и са српске стране, од конзервативних елемената, прављене су му извесне тешкоће

из неразумевања и из зависти. Није било ни правог плана како да се организује посао. Митрополит, сам прилично неук, препустио је посао Суворову, а овај опет, радећи на своју руку, није био потпуно начисто шта управ Србима треба и с кога краја да се почне. Од 50 ђака у београдској школи, с којима је почео рад, већина га је брзо напустила. С тога је школа настављена од идуће године поново у Карловцима, где се овог пута и одржала. Почетком децембра 1727., кад је ту био почет рад, у школи су се била скупила 124 ђака, међу којима је било и ђакона и монаха, па и свештеника. Суворов је с њима почео руско-словенско читање, па је доскора, с напреднијима, отпочео и курс граматике, а касније и латинског језика. Сем тога отворена је руско-словенска школа у Араду, где је учитељ био Суворовљев брат Петар, па затим у Београду, Ваљеву, Пожаревцу и Мајданпеку. У овом последњем месту 1735. год. изрично се помиње као "мештер" један Русин. Суворов је издржао у Карловцима до августа 1731., када је, завађен с људима и лично огорчен, напустио школу, поневши се пред крај врло нелојално. У Аустрији је остао до 1737. год., проводећи један део времена при посланству у Бечу, а други као српски учитељ у Сегедину, Северину и Новом Саду. За то време радила је у Београду, од 1726. год., латинска школа, т. ј. једна врста гимназије, са језуатским наставницима и са тим духом, и са нескривеном тежњом да се преко деце делује и на родитеље.

За школство међу Србима бринуо се с пуно љубави и митрополит Вићентије Јовановић. Он је довео за учитеља и проповедника Руса јеромонаха Синесија Залуцког, кога је поставио и за управитеља српских школа. У Карловцима је наставила рад Суворовљева школа и без њега. У Београду је за времена Вићентијева, 1731. год. била уведена школа и за црквено певање; ради тога је био доведен из Свете Горе јеромонах Анатолије, "искусни псалт", који је створио и грчку школу. Он је после радио и у Карловцима. Он се живо трудио да отвори школе и по другим странама, бар у свима епархиским местима. Нарочито му је било стало до тога, да се у Карловцима развије словенско-латинска школа као једна врста гимназије. С тога се обратио у Русију, кијевском архиепископу, да би из тамошње академије добио способне наставнике. На његов позив дођоше међу Србе крајем лета 1733. неколико нових учитеља, међу којима беше најзначајнији Емануел Козачински. Рајић каже за њега и његове другове да "са дивним успехом почеше преподавати изредно настављење латинске граматике". Они су прави творци гимназиске или "латинске" наставе у Карловцима. Козачински је био човек књижевно образован, финијег духа, који је у школу унео класичарске беседе, певање похвалних ода и који је први код нас организовао позоришне претставе са својим ђацима. Он је за њих написао и прву нашу *Трагедију о смрти цара Уроша*. После одласка Залуцког Козачински је од 1736. год. постављен за ректора свих школа београдско-карловачке митрополије и за главног црквеног проповедника. На том положају он је остао до лета 1738., кад је, иза смрти митрополитове, и због новог рата с Турцима напустио Србе и отишао у Русију. Рајић с болом констатује, како се "добро устројени српски Парнас расу и красно цветајући училиштни врт би уништен... Од два архиепископа Мојсеја и Вићентија заведено учење остаде погребено у Карловци, а остаде само мала тривијална школа словенска и граматичка".

Ови руски учитељи, већином Малоруси, с тога противници католичке пропаганде, о којој су много знали и на свом терену, појачали су сигурно руски утицај међу својим српским ђацима, мада иначе нису били задовољни српском средином у којој су радили и где су калуђерске пакости биле на дневном реду. Напредовање Русије било је видно и православни су у њу упирали очи све више. У XVII и на почетку XVIII века било је неколико случајева, да су српски свештеници, чак и епископи, од страха или за љубав обећања, примали унију. Митрополит Мојсије је исповедио тајну, да је и њему био нуђен црвени шешир. Од друге половине XVIII века такви случајеви су све ређи. Српски редови постају чвршћи, свеснији и јачи. Грађански сталеж српски, који се већ био укоренио, с разумевањем прати народне послове и учествује у њима дајући јаке подршке цркви и одбрани вере. Њихове везе с Русијом постају све чешће. Наши људи, свештени и световни, шаљу младе српске момке на студије у Русију, понајвише у кијевску Духовну Академију, да се напоје тамо, на извору православља. Већ 1737. год. помиње се као први свршени ђак те школе каснији будимски епископ Дионисије Новаковић. Ти руски ђаци и млади српски васпитаници код руских учитеља постају носиоци руског духа, шире њихову културу, славе њихове успехе. У рукописним песмарицама XVIII века има много чисто руских песама, које су ушле у

наше друштво, са правим култом Русије и руских владара. "Піуснж славнаго орла россіускаго" велича руску победу над Шведима; друге над Турцима. Мислим, да се може потпуно сигурно тврдити, да је русофилска оријентација у српском друштву била потпуно свесна и широко распрострта крајем тридесетих година XVIII века, обухватајући не само свештене кругове него цео народ. Русија је била кула православља; на њу се тражио наслон и од ње се очекивала не само морална него и стварна помоћ. У те наде Срби су уносили не само много вере, него и много поверења, и маште, и лирике, замишљајући да Русија мисли и да треба да ради и да ће радити само онако како они желе. Нису увек водили рачуна, да Русија има и својих путева и својих посебних интереса.

Утицај руске школе међу Србима осетио се нарочито у језику. До краја XVII и почетком XVIII века међу нашим црквеним људима и преписивачима владао је још увек претежно стари српскословенски, "србуљски", језик, са нешто примеса народног говорног језика. Али већ од средине XVII века јављали су се и утицаји руско-словенског језика. Како је у српским црквама све више нестајало старих богослужбених рукописних и штампаних књига, то су српски калуђери тај недостатак накнађивали довозом из Русије. Год. 1732. у Срему је у 104 цркве и код свештеника било свега 1146 црквених књига, од којих су 465 биле србуље, а 681 руска књига. Развила се постепено и трговина с књигама са тих страна; трговци "Москаљи" долазили су на вашаре и протурали руске књиге у приличној мери. С тога већ крајем XVII века сретамо код понеког од наших писара понеке руске речи и облике. Од појаве ових руских учитеља и њихових букварева и граматика тај утицај постаје много интензивнији. Нови српски нараштаји почели су да употребљавају руске облике, понеке руске фонетске црте и толику множину руских речи, да је постепено српски књижевни језик добио сасвим нови лик. Постао је смеса српског, руског и старог словенског, која се употребљавала сасвим произвољно. И сам назив тог језика био је русизиран и звао се "славјаносербски"; чак своје народно име почели смо били употребљавати у ненародном облику као "Серби". Они који су нешто више учили или који су себе сматрали ученијим писали су искључиво тим језиком сматрајући га отменијим и више црквенским; за многе од наших писаца XVIII века народни језик био је нешто просто, "паорско", "говедарско". За извесне наше писце тога времена једва се може рећи да су писали српски или да су наши, толико им је језик пун туђе смесе. А синтакса и цео дух писања били су такви као да су то рђави преводи туђих дела. Кад се од почетка XIX века јавила реакција на то наши многи људи, а посебно претставници цркве, остајали су упорно и борбено при тој мешавини налазећи да нас она приближава Русима. Као највећи уступак који су чинили неки од њих било је то, да дозволе употребу два језика: народног за шири пук и тог мешаног за више духовне потребе.

Од XVIII века напустио се наш стари српскословенски језик и у цркви. Данас светосавска црква не употребљава језик свог организатора, нити његову традицију. У нашим црквама служи се сад рускословенским језиком са српским изговором. И сви новији текстови црквених књига, који су прештампани у Карловцима и Београду, рађени су потпуно по руским изворницима. Јер само се Русима и руским књигама веровало, да неће донети унијатске текстове или другу коју подвалу пропаганде, које су се људи стално бојали.

Ове везе Срба са Русима и ово све дубље припајање Срба за свог великог северног брата нису могли остати непознати аустриским меродавним круговима. У Бечу се одавно видело да њихова политика није могла задобити Србе. Чак су и војни кругови, који су их дотле ценили као потребне ратне сараднике, почели сумњати у њих. Евгеније Савојски није то ни крио. Због тога су многи кругови помагали акцију пропаганде с планом не само из верских разлога, него и из уверења да ће их тим више приближити Бечу и одвојити од Русије. У аустриским круговима почело се осећати, да се у моћној северној царевини, која од Петра Великог постаје чинилац првог реда, јавио опасан такмац на Балкану, на који је, после постигнутих успеха, бечка влада полагала скоро искључиво право. Православље је било природни савезник Русије. У Молдавској и Влашкој, међу Србима и Бугарима, и међу свима Грцима руски престиж је видно јачао. У Бечу нису никад могли да увиде основни проблем за успех њихове источне политике: да би задовољни Срби њихова царства били главни носилац и за сву акцију на Балкану, односно у његовом западном и северном делу. Мада су Русија и Аустрија у то време у доста политичких питања ишле заједно, у Бечу се Русији ипак

није потпуно веровало. Исто тако ни Србима, према којима се настављала политичка шикана, потискивања и преверавања.

Због избора новог краља у Пољској дошло је 1733. год. до противности између Русије и Аустрије с једне и Француске с друге стране. За време рата који су бечкој влади објавиле Француска, Шпанија и Сардинија, аустриска војска није имала много среће. Јавише се тешкоће и у унутрашњости. У Мађарској изби 1734. год. буна, коју је потхрањивао Фрања Ракоци из Турске. Побунили су се првенствено Мађари, одбијајући да иду у војску, у сегединском крају, па је, ширећи се и захватајући сељаке, устанак постепено добио аграрни карактер. Опет беше оживело име "куруца". Српског учешћа у том покрету било је врло мало. Једино му се придружио стари печански капетан Пера Сегединац, кога је огорчило понашање виших чиновника и кога су на ту акцију потакли Мађари. Главни покрет развио се у пролеће 1735. и имао је чист револуционарни карактер против цара и против Немаца. Аустриске власти угушиле су га брзо, и то у одлучној борби код Ердехеђа помоћу Срба. Митрополит и српске вође трудили су се да спасу од смртне казне старог капетана, који је у снажној Костићевој трагедији добио херојски лик и у коме је песник хтео приказати типског претставника српског народа под ћесаровом влашћу, али је све било узалуд.

Из овог времена имамо извештај једног енглеског путника о Србима у Мађарској. Он је сумаран и више говори о спољашњим особинама, али је занимљив у многом погледу. Срби или Рашани "веома су се намножили у Мађарској, тако да једва има веће вароши, нарочито у јужној Мађарској, где се не налазе у великом броју... У многим крајевима Мађарске рашанске куће су само мале колибе, чији се кровови једва дижу од земље. Рашани граде куће и у стенама; неколико таквих видео сам и у Будиму. Живе аљкаво... Одећа Рашана из простог народа разликује се од мађарске, и једноставнија је. Састоји се само од неког сукна са великом и четвртастом кукуљицом, и умотава тело, на коме нема више ничег другог сем ланених чакшира. Капа им је по обличју хајдучка. Већином носе сандале (опанке)... Богати Рашани, који се виђају у Бечу, носе дугачку источњачку одећу, са чалмом, и велике чакшире као Турци".

Аустриски порази

Раздражена честим узнемиравањима Татара са подручја јужне Русије, нарочито за време свога рата са Перзијом, петроградска влада је наредила да се нападне и заузме Азов, што је 1736. год. довело до рата с Турцима. Аустрија, као савезник Русије, покушала је да посредује, али кад је видела да Руси неће лако да попусте и да имају већих планова на Балкану, уплашила се за свој положај, па се решила да и сама уђе у рат с Турцима, иако се тада још није била коначно измирила с Француском. У рат је ушла под врло неповољним условима. Њени историчари тврде, да је војна снага царевине била у очигледном опадању и да се то јасно видело у борбама на западу, где ни присуство Евгена Савојског није могло да донесе њиховим борцима више среће. После Евгенове смрти, у пролеће 1735., Царевина није имала ниједног војног лица од већег значаја. У самој земљи беше много незадовољства. Међу Србима нарочито, и то и у Угарској и Хрватској, као и у Србији. Ако они и нису дизали формалног устанка негодовање је било дубоко и скоро у свима круговима. С чисто војничког гледишта Аустрија је погрешила што није прибрала војску на једно главно ратиште, него је ударала у три правца, а и у та три правца са више девијација.

Одмах, прве године рата, у лето 1737., љуто је настрадала аустриска војска под Бањом Луком. Има вести, да је том поразу знатно допринео један Србин, који је упућивао Турке како да раде. Да је српског нерасположења било сведочи јасно један савремени запис из манастира Ораховице, а уза њ мање-више јасно и неколико других. Па, ипак, већи део Срба решио се и овог пута да буде на аустриској страни. Узроци су јасни. Овог пута биле су у рату против Турске и Русија и Аустрија и Срби су сматрали за своју дужност да се нађу заједно с њима. У толико пре што је за њих изгледало сигурно, да би удружене те две силе могле учинити крај турској власти. Сем тога, турска централна власт била је много ослабила и није имала ни снаге ни воље да обузда самовољу појединаца. А у унутрашњости се од ње много патило. Велик број муслиманског становништва, потиснут у последњим борбама из Угарске, Хрватске, Славоније, Далмације и северне Србије, био се сручио у Босну, Херцеговину и Стару Србију, и обескућен и озлојеђен хтео је да се обештети на рачун хришћанског становништва. То је било доба сувих зулума сваке врсте.

На једном тајном збору, одржаном у марту 1737., на ком се нашао патриарх Арсеније IV Јовановић Шакабента са неколико епископа (скопским, рашким, штипским и самоковским) и са неколико световних главара из Старог Влаха и студеничког краја било се решило, да Срби помажу аустриској војсци. Упада у очи, да се уз патриарха није нашао нико из Босне, Херцеговине и Црне Горе. Покрет је био чисто локалан, у крају, у који је имала бити упућена аустриска офанзива и где су њени људи највише радили. Сем српског патриарха за Аустрију је радио и католички надбискуп у Скопљу Михаило Сума, а преговоре је водио, постављајући велике захтеве, и охридски архиепископ Јоасаф. С овим последњим није се ништа постигло, а Сума је морао пре објаве рата да пребегне Аустријанцима, јер су му Турци били ушли у траг. Патриарх и аустриски повереници успели су, да покрену у акцију један део зетских брђана и Арбанаса. С њим заједно отишло је у аустриски војни логор близу Ниша неколико претставника Васојевића, Куча, Пипера, Братоножића, Климената и Груда. Само ни овог пута није било претставника из старе Црне Горе, коју су задржавали млетачки суседи.

Аустриска војска, која је, са српским помоћним одредима, под заповедништвом Станише Марковића Млатишуме, оперисала према југу, у правцу Ниша и Новог Пазара, узела је Ниш 28. јула без борбе, а истог дана и Нови Пазар. Старовлашки кнез Атанасије Рашковић дигао је своје људе и помоћу њих очистио Нову Варош и Пријепоље. Али аустриски одреди не беху довољно јаки ни довољно вешто вођени, а и одзив српских устаника био је мањи него што се надало. То је долазило отуд, што су Турци предузели енергичне противмере. Они су патриарха Арсенија, кад се вратио од Аустријанаца, били затворили и можда би га уморили, да се није ноћу спасао из Пећи и добегао у Ругову.

Његова сабрата, самоковског епископа Симеона, су мучили и најпосле обесили. Из Ругове се патриарх пребацио у Васојевиће.

Кад су крајем јула 1737. Турци прибрали своје снаге, они су и на овом ратишту, као и у Босни, показали своју несумњиву војничку вредност. То је заплашило и Србе и Арбанасе, па се нису у већој мери дигли на оружје. Нису чак доносили ни довољно хране за војску, нешто можда што је нису имали превише, а још више из страха. Уз то, јавила се, као и оно крајем XVII века, куга и друге заразне болести. Свет је, на крају крајева, био и начелно уздржљивији, баш у овим крајевима, после искуства пред Велику Сеобу. Мада су желели победу хришћанима људи нису хтели много да се излажу; били су за сарадњу, али не да цео терет пане на њих.

И имали су право. Аустријанци су претрпели пораз и пред Видином и нису имали довољно снаге, да је поново баце против Турака на југу. У зору 13. (24.) августа Аустријанци су напустили и Нови Пазар. Патриарх кад је са својим Брђанима (било их је око 3.000) дошао пред тај град чуо је, на своје право запрепашћење, да су га Аустријанци са Млатишумом напустили. Један патриархов сарадник пише поштено, како су они, сметени и уплашени, нагли у бег; "дадосмо се у бег ко више могаше бегати, претичући друг друга и обазирући се често натраг да нас не достигну агарјани и посеку". Неки од Брђана наставише пут за аустриском војском, а други се вратише кућама. Патриарх је преко Студенице отишао у Крагујевац, а одатле у Ниш. Али, безглави, Аустријанци су напустили ускоро и тај град, с намером да главну акцију развију на Дрини и освоје Босну. Њих је пратио пораз за поразом, и поред привремених ситних успеха. Повлачећи се из Новог Пазара Аустријанци су поручивали својим сарадницима нека се спасава како ко зна или нека иде за њима.

Патриарх се из Ниша упутио у Београд. После смрти архиепископа Вићентија Јовановића београдско-карловачка митрополија беше остала празна. Било је природно да њу заузме српски патриарх било привремено било стално, ако морадне остати на аустриској страни. Епископат српски у Угарској примио га је братски. Средином децембра 1737. отишао је Арсеније IV у Беч, да тамо уреди своју ствар. У Бечу су га дочекали с пажњом и признали су му духовну власт, али само привремено. Од избеглица, који беху дошли с патриархом, образован је начелно један пук од 2.000 људи, али који није био остварен. У марту 1739. именован је био патриархов зет, кнез Атанасије Рашковић, за пуковника српске народне милиције. Дотадашњи вођа српских одреда, Станиша Марковић Млатишума, који је активан од времена борбе принца Евгена 1717. год. и који је у Србији, под аустриском управом, био оберкапетан у Крагујевцу и истакао се у овом последњем рату, био је пао у немилост. Српски ратници, видећи рђаво аустриско маневрисање, неуредно плаћени и слабо збринути, напуштали су аустриске редове и то се приписивало у грех капетану Станиши, иако је овај чинио све што је могао да обезбеди успех аустриској војсци. Али њој није било спаса. Корупција лиферaната и административних чиновника, слабо вођство с једне стране, а жива активност Турака с друге стране решили су рат на штету Аустријанаца и пре одлучног пораза. Страдања Срба била су и овом приликом знатна, иако су се доста рано тргли од опасније сарадње с Аустријанцима. Нарочито су 1737. год. страдали Васојевићи, док су Кучи, помагани од Климената и Братоножића, прошли боље.

Одлучни пораз аустриске војске у Србији догодио се 12. (23.) јула 1739. код Гроцке. Било је мртвих и рањених самих 10 генерала, а погинулих војника било је преко 5.000. Пораз је, природно, обесхрабрио све људе. Аустријанци су, без наде да би скоро могли поправити положај, почели убрзо преговоре о миру. Напустили су Београд, у ком је 7. (18.) септембра потписан уговор о миру. Аустријанци су вратили Турцима све поседе преко Саве и Дунава, који постају и остају дуго времена граничне реке између два царства. Београдска утврђења била су порушена. У једној популарној уметничкој песми Београд се с болом јада што су га напустили:

О проклети Немци и солдати
мене ћете често спомињати!

А Турци, ушавши у град,

Лепе баште коњи погазише
И бедеме моје покварише,
Превисоке куле предобише,
Око мене шанце раскопаше,
Племените цркве разорише,
И мечите своје оградише,
Племените дворе освојише
И народом својим населише.
Сву Сервију земљу освојише.

Том приликом је пребегло на аустриску страну нешто народа из северне Србије, као и оно људи што се са патриархом повлачило са југа на север. Колико је био број тих нових избеглица не може се данас поуздано утврдити, само је сигурно да их није било онолико колико приликом сеобе патриарха Арсенија III. Са Србима је овог пута било и нешто католичких Арнаута, који су се борили претежно под српском командом. Један њихов део отишао је у чувене и озлоглашене Тренкове пандуре, а други се населио на имањима барона Пејачевића у Хртковцима и Никинцима. По једном извештају из 1743. год. тражило се место у Срему за 2.859 српских и албанских породица. Других пресељавања било је по Срему. Кад је 1740. год. био затворен Станиша Млатишума тврдили су за њ народни људи, да је он сам превео у Аустрију и населио око 1.000 хришћанских душа. Србијанска милиција, коју је водио Вук Исаковић Црнобарац са 633 човека населила се на запуштеним имањима Одескалија, Шенборна и Колореда.

Турска освета према Србима није изостала. Патриархово учешће на страни Аустријанаца и његов одлазак из земље дали су им оправданих разлога за што јачи притисак. Активни постају нарочито муслимански Арнаути који плаве не само Метохију, него и Косово и Полог и који се шире постепено све до Вардара. За Рожај прича Гр. Божовић, одличан познавалац оних страна, да у њему настањене породице "не могу избројати ни пуних двеста година". "На целој левој обали Ибра су Кучи, једно огромно потурчено братство, а на десној мањи, много мањи део, који води порекло од Климента". "По селима Горње Реке", пише он, "утврдио сам да нема ни пуних стотину година кад су они још говорили српски". У Пологу још има муслимана Арнаута који говоре српски, а који су старинци и раније били православни. Ми немамо, на жалост, довољно писмених извора да би могли са пуном сигурношћу и хронолошки пратити цео процес исламизације и албанизације у западној Старој Србији, али му јасно видимо последице. Застрашени и обезглављени српски елеменат губио се и повлачио баш у оним областима где се налазило средиште наше старе немањићске државе. Пећ, Дечани, Призрен, Митровица, стари Рас, Бањска, Приштина, Вучитрн и толика друга места добили су муслиманско и албанско становништво, које је прелазило у већину и претило да потпуно потисне Србе. Као сељачко, сточарско и земљорадничко становништво Срби су се сами повлачили из градова, јер градски живот није био у њиховој традицији, али су противници улазили постепено и у села или су се трудили да селима натуре своју агинску и спахиску власт. Са системом чивчија ишло је и стварно подјармљивање. Српски елеменат на југу био је изложен великој опасности; доста је само рећи да су арнаутска насеља била продрла чак до у Топлицу и да су била почела захватати и западни део Новопазарског Санџака.

Аустриској царевини загрозиле су велике опасности и на другим границама сем јужних. Цар Карло VI није имао мушке деце и према Прагматичкој Санкцији, коју је он с много муке озаконио, престо је добила његова даровита кћи Марија Терезија. Али тек што је она 1740. год. села на престо јавио јој се опасан и непомирљив противник у младом и ретко способном пруском краљу Фридриху, који ће после добити назив Велики. Још исте године његова је војска, децембра месеца, ушла у Шлеску. Домало, напали су Аустрију, у савезу с Француском, и Баварци, чији је господар, курфирст, тражио царску круну за себе. Неуспех аустриске војске у последњем рату с Турцима давао је наде свима противницима да ће до својих циљева доћи без много напора. Међутим, преварили су се. Аустријанци су показали много животне снаге и рат, који се с почетка могао чинити тако лак, протегао се пуних осам година. Наравно, на штету и једне и друге стране. Највише је добила ипак Пруска, која отада

постаје права велика сила, са моћним утицајем у Европи. За време тог тешког рата Аустрији је требало војске и добрих ратника; разумљиво је потом што је Србима скочила цена. Ови су у великом броју слати на разна бојишта. Од 113.544 аустриска војника број граничара је 1740. год. износио 45.615; а међу граничарима, зна се, био је велики проценат Срба. Атанасије Рашковић борио се са својим српским одредом једно време на немачком ратишту, а тамо су биле упућене и друге српске вође; после је, са друговима, био пребачен у Италију. Српске вође, духовне и световне, искористиле су ову прилику и тражиле су од Марије Терезије, да им се признају и обезбеде народне привилегије, које се сужавају "сваковрсним интерпретацијама". Царица је, у ратној невољи, издала потврду 1743. год. Потврдила је и избор Павла Ненадовића за карловачког епископа, кога тамошње власти скоро две године нису хтеле да пусте у народ да им не квари рад на унији. Учинила је то преко срца, јер је начелно била и сама за став хрватских сталежа, који су тражили у Пожуну забрану рада "шизматицима" 1741. год., бојећи се за интересе католичанства. Али, како су у тој невољи царици биле потребне и друге народности, а у првом реду политички врло свесни Мађари, то је она морала радити тако, да задовољавајући једне не увреди друге. Тако је 1744. год. за српски црквени сабор поред уобичајеног једног царског комесара, једног генерала, одредила и једног претставника угарске Дворске Канцеларије. Срби су били незадовољни због тога и протестовали су. Њихови претставници немају места у мађарском сабору, па, према томе, ни мађарски у њиховом. Они су хтели да опште непосредно с царем и његовим органима, а у овом акту слутили су признање, да имају на неки начин потпасти под Мађаре, односно њихове сталеже. Из Беча им је на то стигла неискрена порука да двор није имао те намере и да Срби неће бити подложени Мађарима, а да је мађарски комесар именован као и сваки други аустриски поданик. Овај поступак Срба казује јасно, да су они већ стекли извесно политичко искуство, и да су знали бирати и моменте и начин како ће властодршцима показати свој став. Игра с привилегијама имала је иначе свој познати ток; кад су Срби требали оне су биле признаване, кад би опасност прошла онда су долазиле "интерпретације" да их обиђу, сузе или потпуно изиграју. Срби су, међутим, били свесни и наглашавали су стално, да њихове повластице нису privilegia gratiosa, дате из милости, него privilegia remuneratoria, дате као награда за услуге.

Царица Марија Терезија образовала је 1745. год. посебну Дворску Комисију, која је имала да води бригу о српским стварима. Царица је била добро обавештена, да угарски сталежи са својом канцеларијом Србе притискују мимо закона, али је налазила да их и Дворски Ратни Савет сувише заклања из војничких разлога. Са својом Комисијом она је хтела створити неку средину: да се Србима одрже привилегије, али да се не проширују. "Колико је тај народ храбар и добар он је и врло лукав и све се даље шири", писала је она, очевидно с намером да се то спречи. У ствари, Срби би били задовољни, да су се привилегије тачно примењивале и поштено тумачиле и да су царске власти у том погледу биле доследне и праведне. Мађарске власти биле су противне тој Комисији и изазвале су сукобе компетенција због чега је царица 1747. год. ту Комисију претворила у Дворску Депутацију за ердељске, банатске и "илирске" ствари. Али је пре тога, 21. децембра 1746. донела одлуку, "да митрополит није глава народа него цркве, те тужбе, које се тичу народа, нека се не шиљу преко њега."

Мађари су упорно тражили, да се поштују њихова уставна права и јединство њихова подручја. Од угрожене царице нарочито су захтевали као прве мере, да се укину изузетне војничке мере и њихова засебна подручја. Док је царска власт 1745. год. славонску Посавину припојила Војној Граници, Мађари су настојали, да се моришка и потиска граница "развојаче" и да се, као обичне покрајине, придруже мађарској матици. Исто су тако тражили, да се укину посебни славонски и сремски граничарски пукови и да се место њих образују мађарски. Три од Турака ослобођене жупаније: вировитичка, пожешка и сремска сједињене су биле 1745. год. са Хрватском, али су за то ипак, као и остале мађарске жупаније, слале по два своја заступника у мађарски сабор. Марија Терезија, која је у души била централиста, морала им је попуштати, јер поред спољашњега није могла да ствара и унутрашњи фронт.

Кад су аустриске власти одлучиле да укину поморишку и потиску крајину митрополит Павле Ненадовић, који је дошао иза патриарха Арсенија (+1748.) и кратковременог И.

Антоновића, препоручивао је 1750. год. да се то не чини. То је био уступак Мађарима на рачун српских ратника и њихових дотадашњих права. Срби су имали или да буду подвргнути мађарским жупаниским властима или су, као војници, требали да буду пресељени на другу страну. Срби из тих крајева устали су одлучно против те намере. Они су тражили, да могу остати "аки привилегирати народ у овом чину и имању", да служе цару оружјем, "и на вечное поруганије наше паори да не будем". Међутим, царица је била у обавези према Мађарима још од 1741. год., кад им је потврдила саборски закључак у том смислу, и није могла натраг. Демилитаризација у Бачкој почела је још 1745. год., укидањем суботичког шанца, Сомбора и Брестовца, а идуће године преговарало се о том, да се "провинцијализује" и петроварадински шанац. Да би се Срби смирили чињена су им разна обећања, али је већина, ипак, остала одлучно против предузетих мера. Царица је 28. фебруара 1751. потписала и декрет, који је објавила угарска Дворска Канцеларија, да се свима официрима са десет година службе из укинуте поморишке и потиске крајине даје племство при ступању у грађански сталеж и по један комад земљишта за десет година.

Они људи из тих крајева, који нису хтели да иду у "паоре" и грађане, са 2.200 породица, прешли су почетком лета 1751. у Банат. Ту су дошли с њима у везу емисари српског хусарског пука из Русије, који су тражили војнике и позивали људе да иду са њима. Србима се није било тешко одлучити, из више разлога. У Русији чекала их је војничка служба, коју су они ценили више свега; ишли су тамо међу своје једновернике, који их неће гонити и унижавати што не припадају хабзбуршкој царској вери; и најпосле, они су већ били кренути са својих седишта, па им није тешко падало да се наново крену. Аустриске власти, тужили су се они с огорчењем, понизили су их толико, да се морају селити "тамо амо као цигани са чергама, а не као прави и привилегирати национ". Руски посланик у Бечу, Михаило Бестужев Рјумин, ушао је у везе са Србима и помагао је, и чак постицао њихов покрет за емиграцију у Русију. Он се исто тако залагао и за одбрану православља и православног свештенства, према којима су католичке црквене власти биле насртљиве у мери која је прелазила границе закона и реда. Аустриска влада, чији су органи помагали активност католичке цркве и која је у угарским жупанијама и у Хрватској трпела очевидна безакоња, морала је да вешто тактизира. У политичкој констелацији тога времена она није смела ни помислити да неким отвореним одбијањем огорчи Русију, која јој је постала савезник, и да је отера у ред непријатеља. Мада је рад руског посланика посматрала с пуно незадовољства она се није усуђивала да га јавно спречава.

Од српских људи ушао је у везу са Бастужевим Јован Хорват, потпуковник моришке милиције. Он се, по његовом савету, обратио аустриској влади с молбом да пређе у руску војну службу и добио је ту дозволу. Његовом примеру следовали су и други. Пошто је добио уверење да ће их руска влада примити и наградити почео је Хорват тајну агитацију у народу за сеобу у Русију. Незадовољни, Срби су и пре тога помишљали на сеобе. Било их је, који су се враћали у Турску, а 1744. год. јављали су се људи, који су хтели да воде Србе чак у Пруску. Кад је дознао за Хорватов покрет митрополит Ненадовић је обавестио о њему аустриски двор у жељи да га заустави. Мотиве му не знамо, али је могла бити по среди колико тежња да се не слаби снага српског народа толико и брига, да се не умање црквени приходи. Умешале су се и политичке власти, али нису сасвим успеле. Њихова забрана сеобе зауставила је покрет тек пошто су прве партије напустиле земљу и изазвале опште коментаре. Прва је кренула у Русију Хорватова група крајем септембра 1751. год. са 218 душа, која је до пролећа нарасла на 1.000 душа.

Крајем 1751. год. руска влада је примила Хорватов предлог о организовању једног дела руске војне границе од досељених Срба. Једна од тачака тога предлога била је, да се никакав други народ "не сме населити на земљи од тврђаве Каменка дуж пољске границе, нити на ту земљу никакву претензију дићи". То ново насеље добило је назив Нове Србије. За првог генерала Срба, који су имали сачињавати главну војску на тој граници, би именован сам Хорват. Српско подручје је било "између Сињухе, Буга и Дњепра јужно од праве линије, која спаја ушће речице Виса у Сињуху и речице Тјасмина у Дњепар".

Марија Терезија покушала је да извесним љубазностима умири Србе. Кад је у лето 751. дошла у Будим дала је тамошњој православној цркви 200 дуката, а приликом маневара

на Ракошком Пољу, где су се нарочито истакли српски пукови, она је нарочито одликовала српског пуковника А. Рашковића и хвалећи верност српског народа обећала му многе милости.

Српско питање довело је током 1752. год. до извесних објашњења између Беча и Петрограда. Мада није хтела да се замери Русима, бечка влада је ипак сматрала за дужност, да учини крај руској агитацији. Посланик Бестужев био је смењен. То није сасвим зауставило даље покрете, али их је обуздало. У лето те године Срби у Банату дигли су праву буну тражећи да могу слободно ићи у Русију. Аустрија је одговорила на то казненим патентом и војничким мерама, али је исто тако осетила потребу да ублажава и извесне поступке верских и других власти против њих. То је чинила да смири Србе, али и да избегне непријатна руска посредовања у корист православља. Руска влада се заузела и за оне Србе официре, који су прешли у њезину службу, па се после враћали у Банат да позивају своје сународнике на сеобу. Њих су аустриске власти дале затворити, али су их на захтевање руске владе морали пустити. Тако се могло догодити, да је и после казненог патента, у септембру 1752., кренула и друга група Срба у Русију, под вођством другог потпуковника поморишке милиције, Јована Шевића. У тој групи било је око 800 лица. Та група била је насељена крај ранијих насеља Хорватових од Бахмута до Лугање. Шевић, који је био у непријатељству са Хорватом, није хтео да му се потчини, него је, као нови генерал, добио посебну команду над својим одредом. Ново, Шевићево насеље, добило је службени назив Славјаносербије. Један учесник забележио је, како су се наши људи нашли у новој постојбини. "Дошли смо на пусту степу и земљу таку, где од створења света никаква насеља није било, ни купити се ничег није могло". Број српских насељеника, од којих је дошло 1753. год., још нешто жена и деце и неколико мушких глава, није био велик; једва ако је прешао 3.000 лица. Али је читав покрет био значајан сам по себи, као израз народног расположења и као први догађај који је о српском питању у Аустрији изазвао објашњења између Русије и Аустрије и тим целој ствари дао изузетан и дубљи карактер.

Између Русије и Аустрије дошло је потом до привременог формалног савеза, коме се, на велико изненађење Европе, придружила и Француска, стари непријатељ Дунавске Монархије. Савез је био уперен против Фридриха Великог и његова енглеског помагача. Марија Терезија је тврдо веровала, да ће, помоћу тог савеза, повратити изгубљену шлеску покрајину, подићи свој оштећени углед и сломити опасног пруског противника. Али овај гениални државник и борац није се дао збунити. Сазнавши за опасност он је сам узео инициативу и прешао у напад. Рат је почео 1756. год. и трајао је седам година, са веома променљивом ратном срећом. У њему су учествовали и Срби међу аустриским и руским трупама. Од интереса је напоменути, да је гроф Чернишев заузео 29. септембра 1760. Берлин само са српским хусарским одредом и са одељењем донских козака. Тежак положај, у који је била запала већ исцрпљена Пруска, изменио се нагло крајем 1761. год., кад је умрла руска царица Јелисавета. Њен наследник Петар III, иначе скоро неурачунљив, прешао је одмах на страну Фридрихову. У Аустрији је то изазвало разумљиву констернацију; без Русије, сама, било је очевидно да она са Пруском не може изићи на крај. То је, природно, појачало и нерасположење не само против Руса, него и против Срба који су симпатисали с Русима. Кад је у лето 1762. Петрова жена Катарина дала свог мужа манијака свргнути и убити изгледало је као да ће се ти односи поправити. Али није тако било. Катарина се изјаснила за политику неутралности и повукла се из рата. Наскоро су и обе љуто завађене силе, Аустрија и Русија, 1763. год., пристале на мир.

Да није било овог рата, и аустриских пораза у њему, и обзира према Русији и српским ратницима, судбина Срба и православља у Аустрији била би веома тешка. Марија Терезија, жена од воље, која је хтела да створи што чвршће јединство своје из разних елемената састављене царевине, много је полагала на то, да, у оскудици других спајајућих чинилаца, изведе то јединство бар помоћу вере. Свом сину Јосифу она је писала једном приликом, да је толеранција средство које све поткопава. Као језуити она је сматрала, да је толеранција не особина ширине духа, него знак слабости. За време њене владе Србима је био онемогућен улазак у извесне државне функције и нека виша звања. И поред свих обећања и обзира за њене владе чињена су многобројна насиља према православљу и Србима уопште. Кад је 1763. год. био ухваћен један тајни манифест Катарине II, да се православни

из Аустрије селе у Русију, дало је то повода бечкој влади, којој више руска помоћ није била потребна, да пооштри мере и према руским путницима и према српским недовољно лојалним круговима.

Од 1764. год. постао је савладар своје мајке њен даровити син Јосиф II, човек финије културе и либералнијег духа, васпитан у великој мери у идејама рационалистичког и слободоумног XVIII века. Позната је ствар, да се он у многим питањима није слагао са идејама и методама своје мајке. И он је желео да спроведе централизам у држави и да као општу спону међу народима Монархије развије употребу немачког језика, али је у верском погледу био прави слободарски дух. Међу Србе дошао је први пут у пролеће 1768., обилазећи јужне области и војну границу, а интересујући се за њихов живот и потребе. У Араду Срби су га дочекали с пажњом. Ту је с царем дошао у додир учени Пахомије Кнежевић, који је после учења у Будиму и Братислави провео три године у Хали, и могао учинити на цара врло леп утисак. Да покаже своју пажњу према Србима дошао је на службу у њихову цркву, пољубио евенђеље, отстојао целу литургију и клекао при њеном најважнијем делу. Али се узгред распитивао и о односу према Русима и био је врло задовољан кад је чуо да се у цркви помиње име његове мајке, а не руске царице. Тада му је дошла на ум и мисао, да би се руско-српске везе могле ослабити, ако би се спречио довоз руских књига на тај начин, што би се отворила једна штампарија, али им је бечки кругови нису хтели дозволити налазећи да би то било једно средство за јачање православља. Ако би им је и дали, у извесним моментима, то је могло бити само под условом да буде у вези и са унијатима. И доиста од 1768. год. кренуто је питање оснивања једне српске штампарије с мртве тачке. Али ни тад се није могло решити, да се штампарија оснује међу Србима и да се преда у српске руке, него је одлучено да се повластица за српску штампарију даде за двадесет година бечком универзитетском књижару Јосифу Курцбеку. Повластицу му је потписала царица 3. (14.) фебруара 1770.

Од тог времена почиње с аустриске стране систематски и интензиван рад, да се сузбије међу Србима руски утицај и духовни и политички. Царица је поверила грофу Фрањи Колеру као претседнику Илирске Дворске Депутације, да свестрано реформише цео живот Срба у њеној држави. Његово је дело Регуламенат од 27. септембра 1770. год., којим су знатно биле ограничене српске привилегије, а појачан надзор и утицај државе. Српски грађански сталеж веома је осуђивао архијереје што се нису енергично супротставили том акту и што уопште не заузму одлучнији став против бечких настојања. Сама хијерархија, одавно недовољно сложна, одупирала се ипак колико је могла. Кад су из Беча 1774. год. предложили, да се за Србе озваничи један катахизис с католичким елементима српске архијереји су га одбили, а поверили су хвалисавом и не много истинољубивом историчару Јовану Рајићу да он изради други. Царица Марија Терезија била је у помагању унијатске акције доследна и истрајна. Год. 1777. обновила је унијатску епископију за Хрватску и Славонију са седиштем у Крижевцима. На црквеном сабору од 1774. год. уложен је протест против Регуламента, а синод је те и 1776. год. већао о потребним изменама. Други Регуламенат од 2. јануара 1777. није донео испуњење народних жеља. У знак протеста због тога и других ствари дошло је 1777. год. до формалних народних побуна и нападаја на владичанске дворове у Новом Саду и Вршцу. У својој тужби царици од 5. фебруара 1778. изнео је митрополит Вићентије Јовановић Видак читав низ мањих и већих разлога због којих се свет буни и у којима с разлогом види нелојалне тенденције власти. Сам Колер, иако није био пријатељ Срба, морао је посебним претставкама утицати на царицу, да не иде до краја за саветима својих исповедника и дворских духовника, који нису хтели, у својој верској ревности, да знају ни за какве обзире.

Аустриска активност у просветном погледу била је руковођена начелима просвећеног апсолутизма. У периоду Марије Терезије нарочита се тежња обратила реформи школства. Код Срба је изванредну ревност за школе показивао митрополит Павле Ненадовић, који је за њихово одржавање био основао и посебни фонд. Поред основне он је покушао развити и средњу наставу. Те школе нису давале много знања; у њима се у главном учило читати, писати, појати и нешто рачунати; али су биле ипак од користи. Учитељи су били добрим делом без правих квалификација, а вршили су на доста места и извесне црквењачке дужности. Главни педагошки реформатор аустриских школа био је опат Игњат Фелбигер, и

његов систем није био лош. Али су Срби зазирали од тога што је власт хтела да узме целу наставу у своје руке. Бојали су се да она преко школе не почне спроводити однарођавање и унијаћење. Аустриска државна политика радила је овог пута доиста с планом. Реорганизацијом школа хтела је да наставу уједначи и развије у државном центрипеталном смислу; Курцбековом штампаријом, која је стала под њеном контролом, добила је средство да сузбија руски, а појачава свој утицај. Школски устав, објављен 1776. год., забрањивао је у свом чл. 13 учитеље "чуждаго царствија", то ће рећи Русе, а у чл. 23 употребу туђих, т. ј. руских књига у српским школама.

Иако је Колер са својим реформама имао и добрих намера и несумњивих заслуга, ипак није добро прошао. Једно за то, што ни сам није према Србима био потпуно исправан, друго што није успевао да увек спречи туђе рђаве утицаје, и треће што је извођење реформа проводио журно и већ том самом журбом изазивао сумње. У животу Срба било је доста ствари које је требало исправити, али се грешило што се веровало да се све исправке даду извршити у кратком року, по наредби, и што се није знало удесити да за известан део тих реформа дође инициатива из народа. На српске протесте Марија Терезија је одговорила тим, што је 2. децембра 1777. укинула илирску Дворску Депутацију, пребацујући кривицу на њу. Али је зато Банат враћен Угарској већ идуће године и тим је актом добар део српских повластица био доведен у питање, пошто је став мађарских власти према српским привилегијама довољно познат. Смрт Марије Терезије (18. (29.) новембра 1780.) донела је Србима истинско олакшање. Она је била велика владарка, с пуно позитивних особина, али је према Србима водила дволичну политику. Иако је и знала и признавала њихове заслуге, иако им је сама, својом руком, потврђивала старе повластице, она је у ствари радила против њих и газила своју реч, пуштајући свесно да се ради против њихове вере и њихових права и осећања.

Руски утицај у Црној Гори и суседству

Колико међу Србима у Аустрији толико је био јак и руски утицај међу Србима у Црној Гори. На позив цара Петра Великог Црногорци су 1711. год. ушли у рат с Турцима. Владика Данило је после тога лично ишао у Русију и стварао везе између ње и Црне Горе. Његов утицај био је моћан не само у Црној Гори, него и у суседној Боки, где је вршио црквену јурисдикцију. За свог помоћника у тој области он је још 1719. год. дао завладичити свог синовца Саву, иако је имао тек нешто преко 20 година. На Данила се нарочито тужио католички епископат Далмације налазећи да му смета у акцији католичења, које је и под млетачком влашћу XVIII века узимало маха, и да ради у корист Русије. Због ове друге црте на Данила су с неповерењем гледале и млетачке власти, иако није било од 1718. год. ниједне теже ратне ситуације, у којој би могле на делима утврдити своје сумње. Данило је умро 4. јануара 1735., пре великог рата које су Русија и Аустрија водиле с Турском и у коме се патриарх Арсеније IV определио за бечку владу.

Његов наследник Сава био је миран и прилично повучен човек, који се у последњим годинама живота одавао пићу. Трудио се поштено да поправи односе са суседима млетачким локалним властима, који су се били покварили због разних сукоба на граници, иако није важио као много одан Млечанима. Пред зиму 1742. год. отишао је у Русију да се претстави као нови духовни поглавар Црне Горе и да прикупи нешто прилога за ту земљу. Раније није могао поћи због савезничког рата и док се нису колико-толико средили односи на граници, јер су Црногорцима суседна српска и арнаутска племена била у крви с Турцима. Владика Сава, под утицајем Млечана, остао је у том рату неактиван и поред свих позива које су му упућивали патриарх и кучки војвода Радоња Петровић. Арнаутске и турске чете нападале су, после аустриског повлачења, сва побуњена племена, од којих су много настрадали Васојевићи и Клименти, док су Кучи успели да нападаче сузбију и да им се освете. Борбе на тим странама трајале су још и 1740. год. У својој претставци царици Јелисавети Сава Петровић, "митрополит скендериски и приморски и Чрне Горе повелитељ", како се сам потписује, изнео је тешко стање своје земље у које је запала после сарадње с Русима 1711. год. О ма каквој акцији за време последњег рата нема ни једне једине речи. Царица је 27. септембра 1743. решила, да се исплате Цетињском Манастиру заостале суме, да се даде 3.000 рубља за обнову цркава и манастира, и да се владици поклони и других потреба за цркву. А заостале суме за манастир нису биле мале, јер нису исплаћиване од 1722. год.

За то време Савин синовац и заменик у Црној Гори, даровити али немирни и неистинољубиви архимандрит Василије Петровић, изазивао је против себе млетачке власти. Оне су тврдиле да он трује односе на граници и да се понаша дволично. Због тога су предузеле и извесне репресивне мере против Црногораца. Василије је због тога отишао лично у Млетке, да уреди ствар, али у том није имао правог успеха. Ствари је смирио тек владика Сава, кад се крајем 1744. год. вратио у своју отаџбину. То је довело до борбе између њега и Василија, који је желео да појача свој лични положај и углед. Василије је био прилично грамжљив и за новцем и у односу са Млечићима та се његова црта видно испољила. После Савина успеха у Русији он се решио да и он иде тамо и да покуша срећу. У писму од 9. фебруара 1746., којим је претходно препоручивао у Русији свог рођака Стевана Шаровића, он је излагао, како се у Црној Гори тога времена разгони незнање захваљујући послатим руским књигама. "Народ је овај веома храбар и оштроуман и ради тога "болезнују" Млечани, јер ако би у Црној Гори настала школа филозофије, филологије и реторике, сви би синови римске цркве приступили православљу". Да би се то постигло треба да Русија помогне обновити Цетињски Манастир као кулу православља. Али тај први корак није имао много среће. Паровић је, свакако по упутству Василијевом, радио у Русији и против владике Саве, па је, ухваћен у лажима, допао затвора. Окретнији и вештији него Сава Василије му се просто наметнуо као помоћник и у цркви и у политици; 1750. год. постао је чак и владика не са искреним пристанком Савиним. У пролеће 1752. год. Василије је лично кренуо у Русију. У

писму састављеном као препорука за руску царицу говори се како Турци желе да подвласте "овај једини слободни принципат црногорски" и како је Црној Гори, у борби с Млечанима и Турцима, једина нада у Русији. Црногорци желе да буду и мисле да јесу "под покровом сверусиског императорског величанства". У Петрограду Василије је предлагао, да се "принципат црногорски" унесе у руску царску титулу, али су му тамо одговорили да би за то била потребна бар формална жеља црногорског народа. О том се чуло чак и међу Србима у Угарској и говорило се, да је у ту ствар био посвећен и пећки патриарх. Чак су се проносили гласови, да би за кнеза Црне Горе под руским покровитељством имао доћи Јован Хорват, вођа српских исељеника из Аустрије у Русију. Василије је разлагао, у Русији, како је Црна Гора после Црнојевића остала република под влашћу митрополита и како су тад у њу улазила не само племена Црне Горе, него и Приморје и Брђани с Кучима, Братоножићима, Климентима, Хотима и Кастратима. Овом приликом Василије је објавио и једну своју промеморију као *Историју о Черној Гори* (1754.), историски и материално скроз непоуздану, као што се види и из осталих његових излагања. Он је у жељи да за Црну Гору и за себе лично извуче што више користи хтео да ту земљу претстави већом и значајнијом, како би Русија имала и сопственог интереса да је подржава. Ради тога је он и наглашавао у својим претставкама како тобоже већ траже савез с Црном Гором не само Млетачка Република, него и римски цар и "напуљска круна".

Василије је био дошао у везу и са претставницима Срба из Аустрије, па је, по њиховом примеру, тражио, да Руси отворе "мале школе" у Црној Гори, а одатле би свршени ђаци ишли после на даље студије у Русију. Обавештен о тадашњој сеоби Срба из Аустрије у јужне руске области он је понудио, да преведе у Русију и један део породица из Црне Горе. У Русији је Василије прошао добро. Кад је 31. марта 1754. у Москви служио литургију сама се царица причестила из његових рука, исто као и престолонаследник Петар. Добио је и приличне материалне помоћи. На повратку у Црну Гору сврaтио се у Беч. Одатле се потужио на митрополита Ненадовића напомињући уједно како су православни изложени гоњењу.

Кад је стигао на Цетиње Василије је нагло црногорској политици дао сасвим нов и борбен правац. За његова отсуства беше дошло до споразума с Турцима о исплати харача. О Малој Госпојини 1754. год. беше дошао везиров чохадар на Цетиње, да са својим људима прими данак. Василије је устао одлучно против тога. Зар он у Русији уверавао како је Црна Гора независна, па да сад на првом кораку буде демантован? Он је вероватно и искрено желео да Црна Гора покаже своју слободну вољу, веровао је да ће је и Русија помоћи у евентуалној борби. Под његовим утицајем Црногорци отераше турску комисију с Цетиња. Пун дивљења према Русији и њеној величини Василије је целу политику обрнуо потпуно према Петрограду, нападајући и Турке и Млечане. То је био уједно и начин, да против помирљиве политике свога стрица постави своју, активну и борбену, која је свакако више одговарала и темпераменту Црногораца. Он је о свом кораку обавестио руски двор наглашавајући да само од њега очекује избављења и заштиту. "Нашим доласком Црногорци су добили велику кураж".

Због таквог држања Василије је навукао на се, а добрим делом и на Црну Гору, мржњу и Млечана и Турака. Да сузбију руски утицај Млечани су почели делити новац и радити против Василија. Главно им је и најаче средство било у ускраћивању помоћи за борбу с Турцима, а нарочито непропуштање муниције. У Млецима се чак помишљало на то, да се прибегне старом њиховом средству, па да се Василије отрује. Међутим, Василије се сам у свом раду саплео. Отворио је борбу у исти мах на више страна и против спољашњих и против унутрашњих непријатеља. Обећавао је више него што је могао испунити (н. пр. у питању сеобе Црногораца у Русију), а злоупотребљавао је у великој мери поверење Руса. Руски посланик у Цариграду посредовао је, на основу његових вести, код млетачког колеге у корист Црногораца, али је после охладио видећи да Василије претерује. Активизам Василијев није одговарао снази Црне Горе, а савремене политичке прилике нису биле такве да би он могао наћи подршке на другој страни. Русија је била ушла у савез са Аустријом против Пруске и није могла у тај мах изазивати непријатељства и на другој страни.

Кад су се крајем 1756. год. кретали Турци на Црну Гору ова се нашла у врло тешком положају. Млечани су затворили границу и пазили строго да нико не прелази ни с једне

стране. Чак ни брђанска и херцеговачка племена не усташе с Црногорцима. Василије је развио на Цетињу руску заставу, да дигне дух код људи. Али га је пре њих изгубио он сам. Видећи у какву је незгоду дошла Црна Гора, а лично омражен и код Млечана и код Турака, бојећи се за своју главу, он је побегао из ње тајно 1. новембра, и отишао је на Сењску Ријеку. Турци су с надмоћном снагом сузбили Црногорце, који су се храбро опирали, али су, због зимског времена и губитака, пристали на компромис. Црногорци су платили формално харач и обећали су пуну лојалност и Турци су се повукли.

Пун фантазије, а у жељи да поправи свој углед међу разочараним Црногорцима, Василије је са Сењске Ријеке слао Црногорцима писмене поруке о интересу Русије за њих и о помоћи коју им шаље. Није презао ни од превара. Из Ријеке је покушао, преко свог старог повереника Шаровића, да утиче на Црногорце да покупе један пук људи, који би отишли у руске српске колоније. Али у том, на срећу није успео понајвише због млетачке агитације. За Црну Гору толики губитак за оружје способног људства могао је претстављати праву катастрофу. Број људи које је покупио и повео из Црне Горе није био већи од 140. С њима је кренуо у Русију почетком 1758. год. На том путу дошло је до свађе између владике с једне и Шаровића и црногорских главара с друге стране. Та свађа довела је до узајамног оптуживања код руских власти, које је, природно, смањило кредит владици и његовим извештајима. Сем тога његови црногорски емигранти, остављени сами себи и варани од поласка из Црне Горе, правили су у Москви честе нереде и вршили пљачке и разна друга насиља. С тога их руске власти силом уврстише у војску или пустише да иду кућама. Да је при том много настрадао Василијев ауторитет разуме се само по себи. А он је морао да страда и иначе. Његови планови подношени руском двору били су понекад не само нереални, него и неозбиљни и скоро патолошки. Поред тога што је тражио 50.000 дуката годишње и топова и техничких трупа, што би се још могло разумети, он је тражио инжењере за копање злата и сребра у Црној Гори и за руску флоту Сењску Ријеку и друге неке ствари. Неповерење према њему види се очигледно у том, што је руска влада, на његове молбе, одредила за Црну Гору 15.000 рубаља, али их није хтела дати њему, него их је упутила преко свог човека, пуковника Пучкова. После дужег бављења у Русији Василије је, с Пучковом заједно, дошао у Црну Гору тек у лето 1759.

Пучков је овом приликом испитивао стање у Црној Гори. Његови утисци нису били повољни. За народ је налазио да је самовољан и недисциплинован и лак на преке мере. Цркве су биле у бедном стању и једва су изгледале као храмови, иако је Русија за њих слала нарочите помоћи. За такво стање он је бацао кривицу у првом реду на саме владике, а нарочито на Василија, кога је приказао веома неповољно.

Поучен искуством Василије је после повратка из Русије изменио своје држање према Турцима. Покушао је да то учини и према Млечанима али без много успеха, јер му ови нису веровали. Ушао је, међутим, без потребе у распре с Дубровчанима, који су се тужили због црногорских пљачкања њихових поданика, па је чак претио да ће с војском упасти на дубровачко подручје. Али Василије је био природа, која се није дала лако обуздати. У пролеће 1762. год. он је тражио поновну дозволу да иде у Русију и да тамо излаже потребу о ослобађању црногорског "опшчества" од турског ига. После Пучковљева извештаја расположење у Петрограду за Црну Гору није било много повољно. Од ње, рђаво уређене, говорило се тамо у службеном излагању, за Русију не може бити никакве стварне користи, а може се имати неприлика са Турцима и Млечанима. С тога је руски одговор био негативан. У Василијевој глави ницали су, ипак, стално нови планови. Године нису смиривале његов активистички дух. Баш ових година, 1763., он је смишљао план о стварању уједињене српске државе, која би обухватала, поред Црне Горе, Србију, Босну, Далмацију, северну Албанију, Бугарску и чак Војничку Границу, без мало највећи део Срба под турском и аустриском влашћу. Али како да се оствари тај план? Којим средствима? Василије је и сад рачунао с руском помоћу, иако је из Русије баш у то исто време добио хладан одговор и препоруку да Црна Гора мирује. Сем тога, он је помишљао на устанак Срба у тим областима, наравно са борбама и против Млечана, и против Турака, и против Аустрије. Василије је о том писао карловачком епископу Данилу Јакшићу, али није, наравно, могао за такву акцију придобити никога, који је реално мислио. То је била лепа жеља и доказ о његовој националној свесности, али то је, у практичном погледу била чиста магла.

Да поправи свој глас и да добије нових средстава за Црну Гору Василије се решио, да и по трећи пут пође у Русију, после промена које су биле извршене на руском престолу. На Цетињу се чуло, да је царица Катарина II "истина заштитница грчког православља", па се учинило корисно доћи у везу и с њом. Василије је кренуо у Русију крајем пролећа 1765. год., претстављајући се као "глава и началник" Црне Горе, без и мало обзира на старог владику Саву. Али у Русији, у коју је стигао с јесени, Василије се разболео и 10. марта 1766. умро у Петрограду. Сумње нема, да је он својим честим причањима о Русији и својим путовањима у њу с намерно прављеним култом те земље знатно допринео, да се у Црној Гори XVIII века, кроз широке народне редове, пронесе глас о њој и да се створи безгранична и одана вера у Русију, каква, у толикој мери, није постојала ни у једној другој нашој области. Црна Гора, од средине тога столећа, могла се без мало сматрати као каква руска експозитура, у којој је народ вољно пристајао да своју судбину веже за удес велике словенске православне царевине. У шали се често говорило, како Црногорци воле да кажу колико има "нас и Руса"; у ствари, у народу се то везање сматрало као сасвим природно.

Колико је руски култ у то доба био захватио целу Црну Гору види се најбоље по полукомичној авантури са пустоловом Шћепаном Малим Рајчевићем. Уз божићне посте 1766. год. беше стигао у Махине неки странац, видар, и то, како по предању прича С. М. Љубиша, "го, бос, снебђен", заносећи "као по крањски" и говорећи "споро и натегом". Ту му је, не знамо тачко под чијим непосредним утицајем, дошла на ум мисао да се прогласи за руског цара Петра III, који се некако спасао намењене смрти. Таквих је авантуриста било још, и у Русији и ван ње. Мисли се, да је то учинио у договору с неким људима из круга владике Василија, који су ишли с њим у Русију и имали тобоже прилике да виде цара, односно царевића. По Његошу он се прогласио за цара у априлу 1767. год. Ми, међутим, знамо за његов проглас народу тек из септембра те године, којим их је позивао да се умире међусобно и на коме се био потписао само као "Шћепан Мали и најнижи од свих на свету, добар с добрима". У том месецу о њему се не само говорило као о руском цару, него се већ водила и препирка. Његов домаћин Вуко Марков из Махина, који је био Василијев пратилац у Русији, ревносно је ширио тај глас. Шћепан сигурно не би пристао на такву мистификацију, врло опасну у осталом, да није видео лаковерност света и да није култ Русије изазвао амбицију да покуша срећу. Његов лик био је вероватно сличан Петровом, па му је то било дало почетну мисао. Али ствар није ишла лако. Врло рано јавиле су сумње и код извесних отреситијих и трезвенијих Црногораца и код њихових суседа. Шћепан сам није демантовао те вести о себи и то је најбољи доказ да је био свестан саучесник у целој превари, мада извесни писци верују да је његова улога била више пасивна. Мотив за ту обману била је са Шћепанове стране жеља за влашћу, а код његових помагача тежња за личном коришћу. Владика Сава, већ оронуо, можда је сумњао у Шћепаново казивање, али му је ипак пришао с извесним респектом, слао му поклоне, и искоришћавао његов утицај. Тек после извесног времена сетио се, да ствар јави руском посланику у Цариграду и да отуд тражи објашњење.

Шћепан је за то време ступио у везу са пећким патриархом Василијем Бркићем, последњим Србином на том положају пре укинућа патриаршије. Одмах по преласку Арсенија IV у Аустрију постављен је био за пећког патриарха Грк Јанићије Караџа, протосинђел патриаршије, који је био посвећен у Цариграду. Чињеница, да је у релативно кратком року и други патриарх напустио своје место и пошао са турским непријатељима морала је изазвати негодовање на Порти и дати маха оним грчким елементима који су радили против независне српске цркве. Од Јанићијева доласка на чело цркве у Пећи српски утицај се видно потискује. Грци постепено узимају маха. Патриарх Гаврило, исто Грк, помиње се као отворен непријатељ српских првосвештеника, које гони на све начине. Поједини Срби, и кад успеју, с много мука и жртава, да мимо њих дођу до патриаршиске власти, имали су много незгода и окапања. Сама патриаршија је била опала и без много угледа, а одржавала се помоћу великог притиска на свештенство и народ. Културног значаја није имала скоро никаква; за цело време XVIII века Пећ и његова црква нису дали ниједног писца од вредности и ниједно дело које би вредело помена. У каталогу пећке патриаршије налази се свега очуваних 5 рукописа, који су писани XVII-XVIII века. У дневнику трговца Петра Андрејевића из Пећи, писаном средином XVIII века, патриаршији није обраћана никаква пажња; види се, да није много утицала у његовом животу.

Василије Бркић, последњи српски патриарх, имао је врло буран живот, али не и најбољи глас. Био је ђакон патриарха Арсенија IV и побегао је 1749. год. из Карловаца, под тешком сумњом да није био чистих руку. Потуцао се по свету и дошао је у Турску, где је 1756. год. постао новобрдски, а три године потом сарајевски владика, не показујући велику црквену ревност. Патриарх је постао 1763. год. и то, по млетачким извештајима, под врло сумњивим околностима. Ту је дошао у сукоб с Грцима, који га оптужише на Порти и успеше, да га турске власти заточе на Кипру. За то време било је свргнуто неколико српских епископа и замењено Грцима. Нове грчке владике, осам их на број, дошле су лично у Цариград и, очевидно по упутству Фанара, тражиле да се укине пећка патриаршија. Патриарх Калиник II, Грк, који је дошао после Василија, поднео је у исто време оставку на свој положај, тужећи се на презадуженост поверене му цркве. Све је било удешено, да се испуни стара грчка жеља. На претставку патриарха Самуила пристао је султан Мустафа III 11. септембра 1766., да укине пећку патриаршију и да је подвргне цариградској. Као награду за то исплатила је цариградска патриаршија пећке дугове Порти.

Василије Бркић се некако спасао из ропства на Кипру и успео је да се врати у близину своје некадашње резиденције. Крајем 1767. год. налазио се међу Пиперима. Одатле је дошао у везу са Шћепаном Малим, а домало се и састао с њим у Маинама. Митрополит Сава посумња, да би договор Шћепанов с патриархом могао испасти на његову штету и с тога, да их предупреди, поста нешто активнији. У исто време стиже му вест од руског посланика из Цариграда, да је руски цар Петар III давно умро и да они у Црној Гори имају посла с једним обичним пустоловом. Али се Шћепан није дао изобличити. Повезавши извесне људе око себе обећањима и изгледима на материалне користи он је прешао у нападаје. Владике не деле добијени новац из Русије народу, него га троше само на себе; Сава је млетачки човек и противник његов зато што је руски цар; и све се удешава да се Црна Гора одвоји од Русије. Лакоми на руске дукате многи људи пријђоше Шћепану, који старог владику стави под стражу у манастиру Стањевићу. Само, у тој политици он није могао дуго истрајати. Јавиле су се теже и озбиљније компликације с поља.

И на Порти и у Млецима знало се добро, да Шћепан није Петар III и да се има посла с једним пустоловом. Али се није могло трпети двоје: прво, да тај пустолов јача углед Русије; и друго, да буни народ против Млечана и Турака, што је он чинио, да би себи придао више значаја. И с тога су и на једној и на другој страни предузете мере против њега. Млечани су затворили границу према Црној Гори, а Турци су је у лето 1768. напали, тражећи да им се издају Шћепан и патриарх Бркић. У том походу Турци нису постигли што су желели; сметале су им велике временске непогоде и жилав отпор Црногораца. Допрли су до Чева, па су се одатле морали вратити. Нешто због неслоге паша, који су водили војску, а нешто због панике која је захватила један део чета због удара грома усред њихове ордије. Млечани су за то време били притегли своје поданике у Маинама, Брајићима и Поборима. Око 110 људи су похватали и затворили у галије, а срушили су 34 куће присталицама Шћепановим.

Црногорцима је олакшало положај и то, што се Турска у то време, гурана од Француске, заплела у рат с Русијом. Владика Сава пред опасношћу од Турака, здружио се сасвим са Шћепаном. Угазивши у рат с Турском и руски претставници гледали су на Шћепанов случај мало блаже. Овај чудни и непознати човек, истина с фирмом руског цара, успео је да у самовољној Црној Гори створи извесно поштовање његове власти. Саме млетачке власти признавале су то у својим поверљивим извештајима. У својим службеним актима он се није нигде потписивао као Петар III, него само као "Мали Сћепан по милости божіеи господаръ". У народу он је, наравно, дао штитити гласове како је и нови руско-турски рат у ствари добрим делом ради њега и како ће он, као природни руски савезник, проширити црногорско подручје од Скадра до Дубровника.

Катарина II, исто као и цар Петар Велики, у својој акцији против Турака рачунала је са сарадњом балканских хришћана и позивала их је, да јој се придруже. Ради тога је упутила у Црну Гору кнеза Ђорђа Долгоруког, који је имао да ликвидира и Шћепаново питање. Долгоруки је стигао у Црну Гору крајем јула 1769. На збору главара, на Преображеније, он је заклео Црногорце на верност Русији и царици Катарини. У исто време дао је затворити

Шћепана. Али у додиру с народом он се уверио, да је тај човек у земљи ипак био од користи и да није био ни од какве штете по руске интересе. Међу црногорским племенима, од којих се свако сматрало као не мање од других, Шћепан је претстављао неку врсту централне световне личности и, према том, био као претставник толико потребне централне власти. Долгоруки је, видећи то, после не само ослободио Шћепана, него га је оставио и на власти и пред полазак му је предао остатак новца што га је био донео за Црну Гору. Налазио је, да је боље са Шћепаном добити Црну Гору као каквог-таквог помагача, него је, уклањањем његовим, оставити замућену и закрвљену. Са кнезом Долгорукијем отишао је средином октобра и патриарх Бркић, који је устао против Шћепана и који се није слагао ни са владиком Савом.

У дневнику, који је водио један члан кнежеве пратње, Шћепан је описан као полукомична фигура. "Раста је средњег, лице му је бело и глатко, коса светло-црна, кудрава, зачешљана назад и без везе распуштена, млад је - око 35 година - одевен у свилену белу антерију као Грци. На глави му плитка капа од црвеног сукна коју ни пред ким не скида... Глас му је танак, налик на женски; говори брзо а изговор му је босански". Пуна осуде је карактеристика владике Саве, која је дата очигледно по казивању патриарховом. Он је приказан као дволичан, глуп и злобан, "а најгоре је што је лакоман на новце". Још тежа је карактеристика владичине пастве. "Црногорци, готово сви, не знајући никакав ред и будући удаљени од хришћанства и човекољубља, хране се пљачком и грабежем не питајући ни за веру ни познанство ни човештво. Ту крађу они називљу вечитим ратом с Турцима, а у самој ствари они и не виде Турчине ван црногорских каменова и својих кућа. И у борбама плашња, издаја и неверство тако су обичне ствари, да губитке турске ваља приписати само камењу и тешким пролазима". Тако оштро, и очевидно претерано, није писао о Црногорцима нико други, а најмање са пријатељске руске стране. Можда је то незадовољство дошло с тога, што Црногорци нису хтели да приме одмах све оне реформе, које им је кнез Долгоруки ауторитативно хтео да уведе. Нарочито су енергично устали против тога, да им се ма из којих разлога одузима оружје, што је кнез, изгледа, усмено препоручивао, да би се смањила међусобна убијања и крваве отимачине. Много рђавог о Црногорцима испричао је руској мисији и патриарх Бркић, који је био огорчен на њих. Казивао је чак, да су га хтели за новац издати Турцима и да се спасао само тако, што је издајницима дао све што је имао. То је деловало и на кнеза Долгоруког, па је на Црногорце гледао с пуно неповерења. Писац дневника казује, како је владика Сава, као млетачки човек, оптуживао Русе, да их хоће да заведе с Турцима и како је то имало извесног одзива у народу. "Непрестано општење како с Турцима тако и с Млечанима несумњиво је тврдило да се ради о издаји, тако да се ваљало бојати Црногораца не мање од Турака". Тим речима правда се кнежева одлука да остави Црну Гору кришом и да, исто тако тајом, изведе и патриарха, који тобоже није био сигуран за своју главу. Из целог дневника види се, међутим, јасно, да је ауторитет Шћепанов код народа био одржан и поред кнежевих поступака и да је, можда, и то допринело незадовољству руске мисије.

Црногорци нису предузели неке веће акције против Турака, него су по свом старом обичају вршили четничке препаде. Шћепан није био за ратничке подвиге, ни по природи, ни по разуму. Непомагана од Млечана Црна Гора није могла примити сама борбу. Шћепан је, сем тога, у лето 1770. и лично настрадао. Приликом пробијања једног пута мина га је ранила осакативши му једну руку и десно око. Руски успеси против Турака имали су, наравно, жива одјека у народу; у Црној Гори с радошћу се очекивала руска флота адмирала Орлова, за коју се знало да је савладала турско бродовље. Али га Шћепан није дочекао. Он је 11. септембра 1773. нађен заклан у својој соби. Преклао га је његов слуга, Грк, у кога је Шћепан имао велико поверење, а учинио је то, по општем веровању, потплаћен од скадарског паше.

Његов пример није остао осамљен. Већ идуће године појавио се нови пустолов у Црној Гори, који се издавао за потомка Херцега Степана и који је и за себе тврдио да је дошао из Русије. Други авантуриста био је Стијепо Зановић из Будве, који је покушао да се протури у Црној Гори као Шћепанов наследник, односно као други Петар III. Али обојица нису имала успеха; и црногорска лаковерност имала је својих граница. После се Зановић пробијао кроз свет као ретко окретан пустолов долазећи у везе, посредне и непосредне, са првим личностима тадашње Европе. Како се вест о загонетном и необичном Шћепану

Малом ширила кроз европски свет и изазивала интерес за њ Зановић се није устручавао да се самом Фридриху Великом писмено јави као "Степан Мали од Црне Горе". Завршио је живот самоубиством 1786., пошто се свуда онемогућио и изиграо.

Руски успеси у рату с Турцима нису били брзи, али су били сигурни. Руси су заузели Влашку и Молдавску, а њихова флота је ушла у Егејско и Јадранско Море, помагана, први пут у историји, од енглеских лађа. Иако на Балкану, у вези с том акцијом, није било већих покрета, сем неколико грчких побуна малога стила, осетило се ипак на све стране колико је овај рат дигао руски престиж и утицај. Нарочито се беху забринули непосредни суседи Русије, Аустрија и Пруска, да Русија не би несразмерно ојачала. Аустрија је још нарочито зазирала од руског утицаја у Подунављу и на Балкану и, да би га спречила, припремала је 1771. год. тајни уговор с Турцима. Прва подела Пољске, изведена 1772. год., имала је да задовољи све три заинтересоване државе, Русију, Пруску и Аустрију, извесним териториалним проширењем. Русија је, после узалудних покушаја да се нагоди с Турском, наставила рат и пренела га и на Балкан. Кад је турска војска у Бугарској била опкољена пристала је беспомоћна Порта на мир, који би склопљен јуна месеца 1774. у Кучук Каинарџи. Тим миром Турска се обавезала да ће штитити хришћанску веру, а руским претставницима у Цариграду је признато право посредовања у корист православне цркве и, сем тога, у корист Влашке и Молдавске, које су добиле неку врсту самоуправе. Русији је дато право и да оснива конзулате по Турској Царевини. Ови успеси дигли су глас и углед Русије. У европској Турској, где је православних било више него муслимана, Русија је правом посредовања у корист православне цркве добила моћно политичко оруђе у своје руке и она га је у доброј мери и искоришћавала. "Тим је", вели тачно др Васиљ Поповић, "ударена основица руској политици, која је преко протектората над хришћанима тежила за протекторатом над Турском, све док није на париском конгресу 1856. тај руски протекторат замењен европским... Кучук-каинарџиски мир значи прелазак водства у источном питању са Аустрије на Русију и утврђење утицаја ове последње на Црном Мору и у Дунавским кнежевинама. Београдски мир је сузбио Аустрију на балканску границу, а кучук-каинарџиски је довео Русију на ту границу".

Руски утицај у корист православља није се ограничио само на Турску. У XVIII веку ојачале су и на млетачком подручју борбене католичке тенденције против православља. Православни епископ у Далмацији би, на захтев католичког свештенства, 1722. год. протеран из млетачке државе. Један од великодостојника западне цркве писао је против православних са невероватном оштрином. "Манастири далматински то су нечисти извори, из којих потиче отров за вјеру и за морал; калуђери су слијепи вође ослијепљенога народа; не знају другог језика осим илирскога, не познају других књига осим московских, немају друге науке него просити, нити другог богословља, него псовке противу обреда и догмата латинског". Год 1735. издаде проводитор Зорзи Гримани декрет, по коме ниједан православни свештеник није могао вршити своје службе без признања прелета католичког обреда. Против православних се већ тада говорило, како имају симпатија само за Русију и како раде само по руским упутствима. У вези с Црном Гором они желе да Далмацију или бар Боку учине руском. Година 1737-8. у Далмацији су чак рушене православне цркве, а тамнице су биле пуне православних свештеника. Отпор Срба био је јак и свестан. Кад им млетачка влада, по саветима католичких првосвештеника, није дала да добију свог црквеног поглавицу, српски свештеници су сами, на далматинском Косову, 1750. год. изабрали за свог епископа родољубивог проту Симеона Кончаревића, човека лепе личне културе, који је израдио и један данас затурени, али, по одломцима и садржају судећи, важни летопис православне цркве. Кончаревић је потом посвећен за епископа у манастиру Дужима од три наша епископа 1751. год. Против тог посвећења протестовао је међу првима црногорски владика Василије Петровић, бојећи се, да би могли бити окрњени његови интереси у Боки. Интриге противника и лабавост млетачких власти довеле су 1753. год. дотле, да је и Кончаревић напустио Далмацију и да је после био оглашен за државног издајника.

И код Млечана је био врло жив страх од Русије, и то не само због руског утицаја на њене грчке поданике по острвима, него и у Далмацији међу Србима. Веровало се, још пре овог руско-турског рата, да Русија има и неких политичких планова на овим странама. С тога су млетачке власти и подупирале католичко свештенство не толико из верске

нетрпељивости колико од тог страха. Да би прекратиле црквене везе с Русијом и долазак руских књига у Далмацију млетачке власти су помогле оснивање једне словенске штампарије у свом граду, коју је око 1758. год. отворио Грк Димитрије Теодосијев. Франћеско Диједо, далматински проведитор, објавио је 1760. год. наредбу, по којој ниједан свештеник није даље могао вршити своје службе без претходног патента католичких бискупа, а сви се свештеници, који нису млетачки поданици, имају прогнати. Православни би тако дошли потпуно под власт грчке цркве. Разумљиво је с тога, што је у народу дошло до протеста и до отказивања послушности. Видећи да протести у самим Млецима не помажу много далматински Срби се обратише руском претставнику у Цариграду. И успеше. Руски двор се заинтересовао за њихову судбину и посредовао је у Млецима. Млетачка влада још те исте године опозва Диједову наредбу и домало промени осетно своју политику према православној цркви.

Руски утицај осетио се и у Дубровнику. Свесловенска активност XVI-XVII века обратила је пажњу учених Дубровчана и на ту велику словенску државу, иако с њом нису имали живљих веза. Кад је Петар Велики почео своју реформаторску активност, он је за своје поморске стручњаке узео неколико Бокеља, од којих је Мате Змајевић постао адмирал младе руске балтичке флоте. Имао је и два истакнута дубровачка сарадника, Јеронима Наталића и Иву Тудизића. На руском двору препоручивао је Дубровчане Херцеговац Сава Владиславић, бивши трговац, вешт и утицајан човек, кога је Петар учинио грофом и коме је поверавао врло важне мисије чак и у далекој Кини. Дубровачка влада, у својим писмима цару, кликтала је после његове победе код Полтаве, а и у дубровачкој књижевности јавило се неколико одзива у славу цареву. Најпознатији је *Сјеверски плам* Игњата Градића, који је доспео у Петрове руке. Али, строго католички град ипак није хтео испунити цареву жељу, да дозволи Владиславићу подигнути у њему православну цркву.

Односи између Дубровника и Русије заоштрили су се без потребе за време овог последњег рата. Дубровчани су, као турски вазали, били запленили једну руску лађу и чинили су Турцима и других услуга. Заповедник руске флоте, гроф Орлов, коме су стизале разне доставе о држању Дубровчана, преузеће репресалије. Не само да је запленио око 50 дубровачких лађа, него хтеде чак и да бомбардује сам Дубровник. Уплашена република обрати се на све стране за посредовање, а захвапи и код царице Катарине. До мира је дошло тек 1775. год. у Ливорну. Дубровник је добио натраг своје лађе, али је зато, овога пута, морао не само допустити долазак рускога конзула у Дубровник, него и дозволити да он у својој кући подигне православну капелу. Дотле, православни у Дубровнику нису имали ни своје богомоље, ни свог свештеника, па чак ни свог гробља у градском подручју, него су им хитне свештеничке дужности обављали калуђери из блиског манастира Дужи. Дубровчани су дуго настојали да избегну ту обавезу и тражили су чак и интервенцију Марије Терезије, али је све било узалуд. Међутим, кад је руски конзул дошао у град пошло им је доиста за руком, да посредовањем код њега и другим изговорима одложе извршење те одлуке. Прва православна црква у том граду као мала капела отворена је тек 1790. године. То је било оне године, кад су Руси заузели Исмаил и показали знатан успех на капији Балкана, и кад је један безимени српски песник у народски срoченој песми одушевљено хвалио Русију и кнеза Потемкина, гледајући у њима нове носиоце своје судбине.

Кочина крајина

После аустриско-турског рата од 1737-39. год. Србија је дуже времена остала на миру. Због опасности од Пруске Аустрија није смела предузимати ништа, што би могло да изазове и Турску против ње. Шта више, она је с Портом 1747. год. склопила "вечни мир", и добила на југу доиста прилично сигурне границе. Срби сами, после тешких искустава са Аустријом и њеним ратовањем нису задуго помишљали да улазе у ма какве нове авантуре.

У Србији била је прва ствар да се обнови страховито проређено становништво. На том су радили и Турци, којима није било у интересу да богата погранична област изгледа као пустиња. Сва испитивана насеља утврдила су, да је највећи део северне и западне Србије добио ново становништво после аустриске окупације, односно у другој половини XVIII века. То становништво потицало је са разних страна српског подручја. У Горњем Драгачеву и околини Љубића велики је проценат (41%) из старе Рашке, без Старог Влаха; у Колубари и Подгорини старовлашки и ужички елеменат дају 33%, али Полимље с Колашином, Црна Гора и Херцеговина заступљени су са 38%, а Босна са 18%; у Јадру и Рађевини превлађују досељеници из Босне и Херцеговине; у Гружи Новопазарци (из старе Рашке) са 39%. У смедеревском Подунављу 9/10 целог становништва је досељеник. Косовско-метохиска струја заступљена је са 15%, динарска са 22%, браничевска са 16% и вардарско-моравска са 10%. "Нигде се", пише Јован Цвијић, "досељеници нису тако брзо прилагођавали новој географској и друштвеној средини и нигде се нису толико укрштали као у Шумадији... Као што пластична маса узима облик суда у који се стави, као што се ток једне реке прилагођава вијугама и неравнинама корита и на исти начин ломи о обалске стене, тако се у Шумадији разне метанастазичке струје брзо тару, ломе и прилагоде новом географском оквиру и социјалној средини".

Све главне породице Србије XIX века потичу од тих досељеника. Карађорђеви мушки претци дошли су преко Васојевића из Климената; Обреновићи су старином Братоножићи; Ненадовићи из херцеговачког Бирча; Вук Караџић је Дробњак, као и преци Младена Миловановића; Гарашани су Белопавлићи. Из Дробњака потичу Богићевићи, Каљевићи и Јован Цвијић. Стојан Чупић је из Пиве, а из никшићког краја су се доселили преци Блазнаваца, Вукомановића и Скерлића; а из Пипера Узун Мирко Апостоловић и Жујовићи.

У XVIII веку у Србији је било много пусте земље, "пустахије". За своју питому Бранковину прота Матија Ненадовић прича, да је у време, кад су се његови стари ту населили, тај тако богати "крај Србије био готово сасвим пуст". Леди Монтегијева, која је 1717. год. пропутовала кроз моравску долину од Београда ка Нишу, пише у једном свом писму: "Прешли смо пустаре српске, готово прерасле шумом, премда је земља по природи врло плодна". Аустриски генералштабни капетан Адам Вајнгартен објавио је 1820. год. свој географско-историски опис Србије, који је веома занимљив. По њему, Србија је сва, сем речних долина, земља брдовита, покривена "густим и непрекидним шумама". У Мачви, поред мочвара и блатишта, налазе се "често непроходне шуме". Још 1829. год. бележио је Ото Пирх, да је од Крагујевца до Београда јахао три дана "кроз храстове шуме" и да Шумадија још живи "старим пастирским животом". Због тога, што је земља била под шумом и прилично необрађена Србија још првих година XIX века није имала довољно жита, него га је морала набављати. Али је за то имала много стоке, а нарочито свиња, и извозила је не само у Аустрију, него чак и у Далмацију и на Дубровник. Сви познатији људи у Србији с краја XVIII и на почетку XIX века бавили су се или непосредно сточарством или посредно као трговци, препродавци и извозници. Такви су били Коча Анђелковић, браћа Ненадовићи, Радич Петровић, Милутин Гарашанин, Петар Добрњац, Младен Миловановић, Милан Обреновић, Карађорђе и други.

Љ. Јовановић је добро истакао још и овај моменат за стање у Србији на крају XVIII века. Аустриско-турски ратови растерали су из те земље муслиманско становништво тако,

"те се ово после никад није могло онако умножити и осилити, као пре, а тим је султановој власти овде недостајало главне подлоге на коју се она наслања".

Ова четири основна елемента: састав становништва активног и покретног из свих наших области; затим претежно сточарско занимање становништва, које људе упућује на кретање, везе, и тражење додира трговачког и другог; огромне шуме, које су биле нека врста склоништа и опасности за турске насилнике; и најпосле релативно мали број муслиманског становништва и учинили су, да се у Србији, на подручју Београдског Пашалука, развио више отпоран и борбен менталитет код наших људи. Као што је бунтовној Црној Гори знатно помагала близина млетачке границе, преко које су се у невољи могли спасавати, тако је и људима из Београдског Пашалука добро долазила блиска аустриска међа, преко које су имали густа насеља, својих сународника. Борбеном расположењу народа давала је израза и потстрека срчана хајдучија, која је у густим шумама имала све услове за пун развој.

Осамдесетих година XVIII века, после дуже паузе, јавила се поново и аустриска агитација. Руски успеси у рату с Турцима, о којима је напред било речи, натерали су Аустрију да и сама, макар и преко воље, уђе у решавање Источног Питања. За Беч је постало јасно да је у Русији на Балкану добила опасног такмаца. За њу су били сви народи Балкана ради исте вере, а Словени још и ради исте расе. Катарина II показала је и воље и снаге да Русији стави у задатак ослобађање Балканског Полуострва од Турака и излазак на Егејско и Средоземно Море. Аустрија, после неуспеха у борби са Пруском, није могла пустити да претрпи неуспехе и на Балкану, на који је једном била и осетно закорачила. Пруска јој није дала да постигне никакав успех у Немачкој и стално се рогушила против ње. Шта је сад могла да ради бечка влада? Канцелар Кауниц спремио је био 1771. год. савез са Турском, да би спречио руско надирање. Али као одговор на то могао се очекивати руски савез са Пруском, који би за Беч могао испасти катастрофално. С тога је Аустрија доста брзо изменила свој став. Кад није могла ићи против Русије она се решила да иде с њом, да би стекла права на деобу добити. То је била нова политичка линија Јосифа II. Год. 1780. дошло је у Могиљеву до састанка између Катарине II и Јосифа II, а 1782. год., потом до савеза између Русије и Аустрије. База споразума била је подела интересних сфера на Балкану. Русија је желела да се створе на Балкану две нове хришћанске државе: Дакија, која би обухватала Бесарабију, Молдавску и Влашку, и обновљена Византија с престоницом у Цариграду и са великим кнезом Константином, унуком царице Катарине, као владарем. О Србији или ма којој словенској држави на Балкану није било ни какве стварније комбинације. Србија није била у руском плану, а Бугарска се сматрала као замрла. Аустрија није била за такве планове, јер би они стварно значили јачање православља и руског утицаја. С тога је она са своје стране тражила Влашку до Олта, Никопољ, Видин, Оршаву и Београд, а од Београда најправију и најкраћу линију до мора, односно до ушћа Дрима.

Русија је наскоро потом постала агресивна и већ 1783. год. освојила је Крим. Понудила је Аустрији и да заједнички, још те године, објаве Турској рат. Бечка влада одложила је то, али је одмах почела систематску агитацију по Србији и Босни и војничко извиђање тих области. Радила је и у Албанији и Црној Гори. Аустриским властима чинили су велике услуге српски свештеници, који су желели ослобођење и радовали се савезу Аустрије и Русије. Агитацију није било тешко спроводити. Сем хришћанских симпатија на људе су тешко деловала и тешка насиља турских кесеџија. Јаничари су били безобзирни и ударали су и на саме турске власти. Порта је слала против њих спахије, да их обуздају, али то је Србији донело само нове беде. Вођа јаничара у Београду Дели Ахмет био је и угледнији и моћнији од тамошњег паше.

Између Русије и Турске дошло је до запетих односа 1786. год. због извесних сукоба на Кавказу. Идуће године састали су се поново, и то на Криму, Јосиф II и Катарина II. Турска је осетила да је тај састанак имао оштрицу против ње и да се не би дала предухитрити објавила је Русији рат. Иако савезница, Аустрија није ушла у рат одмах него тек крајем јануара 1788. Стварна непријатељства почела су, међутим, раније. Као и у ранијим ратовима она је и сада рачунала много са сарадњом Срба. С тога им је још у јесен 1787. упутила прокламације, и то по свима областима своје сфере. Покушај, да помоћу Срба, уочи Ваведенија 1787. год., препадом узму Београд није успео. У зиму исте године образовали су

Аустријанци од емиграната из Србије посебне добровољачке чете, "фрајкоре" (Freycorps), које су, под командом њихових и српских официра, прошле војничку вежбу. Те чете су им биле потребне, да олакшају рад редовној војсци и да у Србији створе што повољније расположење за Аустрију. Главни заповедник српског фрајкора био је активни аустриски мајор, Михаило Михаљевић, који је свој посао радио с пуно такта и са доста успеха. Уза њ су пристали не само млађи људи и извесни авантуристи, него и угледни домаћини као ваљевски кнез Алекса Ненадовић.

Међу српским добровољцима истакао се понајвише Коча Анђелковић, родом из Пањевца код Јагодине, бивши трговац, који је у лето 1787. пребегао у Аустрију. Други угледни вођа фрајкора био је Радич Петровић, трговац и авантуриста, који је први створио посебну српску чету, у коју су ушли Коча и млади Карађорђе Петровић. Кад је Аустрија објавила рат Турцима Коча је, веома храбар и одлучан, учествовао с једном аустриском четом у препаду на Смедерево, а онда је са својом четом напао и узео Пожаревац. После тог успеха напао је Хасан-пашину Паланку, Баточину и Багрдан, па је и одатле растерао Турке. Ти успеси, и смелост, и лични ауторитет учинили су, да је Кочино име стекло нарочити звук у народу и да је његова чета постала неколико пута јача. Једно време бројала је на 500 глава. С тога, и са даљих успеха, цела ова војничка акција, у којој се аустриска војска није много излагала, добила је у народу назив Кочина крајина. Приман и помаган од Срба, Коча је у свом смелом залету допро до Крагујевца и успео је чак да и одатле изагна изненађене Турке. На западу Србије, кнез Алекса Ненадовић очистио је од Турака ваљевски крај и гонећи их доспео је све до Чачка. Као активни агитатор по западној Србији истакао се у то време бачки владика Јован Јовановић, који је лично ишао по народу. Са учешћем српских добровољаца аустриска војска узела је 16. априла Шабац. Иначе, првих месеци рата читав терет акције пао је на Србе, који су имали да припреме терен за главну војску. Кочи Анђелковићу, после показаних успеха, беше стављено у дужност, да свакако пресече везе између Ниша и Београда. Он је то једно време вршио с доста среће, због чега је добио чин капетана и златну медаљу имајући уза се до 3.000 српских бораца, али је после, недовољно помаган од аустриске војске, морао узмакнути пред надмоћнијом турском снагом. Турцима је снабдевање Београда било веома важна ствар и они је нису хтели упустити без тешке цене. Српске чете нису биле довољно снабдеване ни храном и то је дало повода осетном незадовољству и недисциплини, што се све појачало кад се видело да Аустријанци не улазе у борбу ни после очигледне турске намере да се пробију кроз моравску долину. Било је незадовољства и са Кочом, који је оптуживан да је самовољан и да неправедно дели плен. Средином априла 1788. успео је Дели Ахмет да разбије Кочу и да га натера на повлачење све до Пожаревца. Аустријанци су оклевали с планом. Они нису хтели да се много заложе све дотле, док не виде шта Руси намеравају и док ови не привуку на се главнину турске војске.

Али место руске офанзиве дошла је турска. Почетком маја ударили су Турци од Видина према Пожаревцу и прошли су до Београда. Уплашено српско становништво или се повлачило испред њих или се смиривало. Турци су се светили и кажњавали строго. Београдски трг био је пун српског робља. Број српских избеглица у Аустрији попео се с тога крајем јуна на 50.000 душа са 300.000 комада стоке. Милован Видаковић, који је описивао бег своје породице у Срем, казује како су пролазили поред пустих села. "Сва већ у трави обрасла, нигде живота у њима не има, све је то отишло било. Виногради, вертови, станови, све је то пусто и у корову лежи".

Кад су потисли добровољачке чете из моравске долине и обезбедили Београд Турци су пренели ратиште на аустриску страну, у Банат. Хтели су да пресеку евентуалну везу између Руса и Аустријанаца. У лето 1788. почела је њихова офанзива у Банату, која је имала брзе и релативно лаке успехе. При тој офанзиви страдао је и капетан Коча. Он је бранио рударско место Брзаску, па је издајом и кукавичлуком неких влашких одреда био опкољен и заробљен. За казну Турци су њега и његове другове набили на колац у оближњој Текији. Аустриска војска, слаба и изненађена, није могла лако да се прибере и Турци су заузели цео јужни Банат. Ушли су и у Панчево. Њима су се придружили непоуздани Власи и ту и у неготинској Крајини, нешто из страха а нешто и због пљачке. То је, сасвим разумљиво, унело панику и међу Србе. Срећом та турска офанзива није имала дуга даха. Недовољно

спремна њихова војска брзо је малаксала и није искористила своје прве успехе. У јесен обе стране склопише примирје, које је трајало све до лета 1789.

За то време политичка ситуација у Европи изменила се на аустриску штету. Пруска је склопила савез са Енглеском и Холандијом, који је имао антиаустриске тенденције и који се јасно дао разумети у Цариграду. Сазнавши за то и видећи турско затезање у Бечу се решише, да брзом новом офанзивом натерају Турке на попуштање. С тога за врховног заповедника поставише у Седмогодишњем Рату прослављеног фелдмаршала Лаудона, који је прошле године имао извесних успеха на босанској граници. Он је доиста наставио рат одлучно и брзо. Крајем августа његова је војска прешла границу и већ 27. септембра заузела Београд. Одмах потом почела је продирање низ моравску долину, у ком је и опет живо суделовао и српски фрајкор. Главне операције водио је пуковник М. Михаљевић, с пуно обзира и према својим суборцима и према српском становништву. Кад је на Бадњи дан 1789. заузео Крушевац, он је наредио да се очисти црква кнеза Лазара, у којој су Турци дотле држали коње, и да се ту, у њој, одржи благодарење. У свом говору он је, и сам Србин, с узбуђењем говорио како Срби треба да приме Јосифа II као свог новог кнеза, а они су, плачући од радости, полагали заклетву верности. Овом приликом Аустријанци су продрли све до манастира Студенице. Слично одушевљење владало је и у другим областима, у Мачви и Крајини, где су Аустријанци исто тако продрли дубоко. Аустријанцима је у Мачви доста помагао активни архимандрит манастира Троноше, Стеван Јовановић.

Али српско залагање ишло је и овог пута за једну унапред изгубљену ствар. Аустрија је тражила нова освајања не да их задржи, него да прави притисак на Порту. Њен положај био је такав да је мир био пречи њој него Турцима. У унутрашњости мађарска опозиција против Јосифа II била је све непомирљивија и у ратом измореној земљи претила је да се претвори у бунт. Не мање непријатељско било је и држање католичког клира, које није могло опростити цару његове либералне реформе. У спољашњој политици Пруска је све отвореније дизала глас против Беча. У октобру 1789. избила је у аустриској Белгији права буна, а Францреску је захватио пламен револуције. Кад је почетком 1790. год. Пруска склопила савез са Турском Беч није имао много да бира. Већ је Јосиф II у јесен 1789. обновио с Турском преговоре за мир, а после његове смрти (9. фебруара 1790.) његов наследник Леполд II направио је од тог мира основну тачку своје политике.

То се све осетило и на ратишту. Бојећи се заплета са Пруском Аустријанци нису смели да упућују у Србију веће снаге. Кад су то видели Турци прегли су енергично да их потисну и успели су. Већ на самом почетку 1790. год. Аустријанци су напустили Студеницу, а домало су почели повлачење и на другим странама. Посредовањем Енглеске, у лето те године, Аустрија се обавезала Пруској да се одриче свих освајања у Турској изузимајући само неке мале исправке границе. После тога је у септембру дошло до примирја с Турцима, које се, истина, протегло дуго, али које је на крају, ипак, довело до мира у Свиштову, 4. августа 1791. "Всјака душа христијанска проплака", записао је архимандрит манастира Боговађе, Хаџи Рувим, казујући положај и расположење Срба.

Извесни српски прваци, међу којима се истицао архимандрит Стеван Јовановић, покушавали су на више страна да прикажу тешкоће народа у Србији после аустриског напуштања, али сво њихово заузимање било је узалуд. Аустрија им није могла помоћи; и Русија се, брзо иза ње, у Јашију смирила с Турцима. А ко им је други могао бити од користи? Ко и како? Аустрија је успела само у толико што им је израдила амнестију, коју су и сами Турци осетили као потребну, да земља не би остала без радне снаге. А сем тога примала је и српске избеглице, да их настани на свом подручју. Стеван Јовановић дошао је у то време на мисао, заједно са још два свештеника, да би се Србима обезбедила извесна унутрашња самоуправа, "како что је Каравлахија била". Самоуправа би "имала да садржи плаћање данка отсеком, а да се Турци "у нас" не мешају и да им не суде паше ни муселими. Срби би имали једног свог "комендата", као што је био у Влашкој. Јовановић је о том израдио и једну писмену претставку, коју су требали да потпишу сви народни људи, али чија нам судбина није даље позната. Извесне њене идеје јавиће се после у народу и нису остале без икаква утицаја, како се на извесној страни мисли и тврди.

Духовно ослобођење Срба

Цар Јосиф II био је веома омражен у круговима католичке цркве и међу Мађарима и Хрватима. Дух слободоуман, у истину просветитељски, без многих наслеђених предрасуда, он је сасвим ушао у дух савременог либерализма, који је из Енглеске био захватио целу Немачку и који је био ношен од француских рационалиста и енциклопедиста. За живота своје биготне мајке он се морао устручавати, али после њене смрти изашао је безобзирно са својим реформама. Од богатог имања већ раније укинутог исусовачког реда дао је створити фондове за школе, а 1781. год. почело је његово укидање калуђерских редова и затварање манастира, који се нису бавили хуманим или просветним радом. Потпуну слободу вере и верску равноправност објавио је његов Патент толеранције од 10. (21.) децембра 1781. Сам папа Пије VI је лично покушавао да заустави или бар ублажи цареву активност у свим овим правцима. Сви његови напори остали су узалудни. Чак се, на запрепашћење верних, приликом папина доласка у Беч, појавила сасвим антијерархиска брошура бившег професора универзитета Валентина Ајбла *Шта је папа?*, у којој није било нимало оног ранијег страхопоштовања према глави западне цркве. У католичким круговима добро се знало, да цар лично закриљује Ајбла. Ово је све било довољно да објасни непријатељски став католичке цркве против њега и његова дела, и да у исто време покаже и зашто су слободоумни српски духови и просвећени грађански сталеж стали на цареву страну. Мађари и Хрвати били су против цара и због његове германизаторске и централистичке политике, као и због тога, што је Јосиф II, као и Фридрих Велики и Катарина II, заступао методе просвећеног апсолутизма. Срби се, збијени у своје редове, под окриљем црквене аутономије, нису много бојали од германизације; можда јој нису увиђали ни прави значај. Од централизма и апсолутизма нису се бојали много; у Турској су добрим делом доживљавали и видели и једно и друго, а и сама њихова црквена управа била је централистичка и прилично апсолутистичка. Сем тога, Јосиф II био је симпатичан Србима још и због тога, што је ушао у споразум с Русима и што је почео борбу против Турака. Сам учени архимандрит Јован Рајић осетио је потребу да тим поводом да одушка свом расположењу у једној повећој поеми. Под владавином цара Јосифа II курс државне политике према Србима осетно се променио, они су истински одахнули, и могли су се посветити несметаном раду у народу.

У Карловцима се око младог и активног митрополита Стевана Стратимировића, који је на тај положај дошао 1790. год., створило ново и активно српско културно средиште. Већ 1791. год. основана је ту прва права српска гимназија, којој је основни фонд омогућио родољубиви грађанин Димитрије Анастасијевић Сабов. У Карловцима је отворена и богословија са бољом стручном наставом. И Курцбекова штампарија прешла је 1792. год. у српске руке, а власник јој је постао бивши секретар митрополије Стеван Новаковић. Српски културни живот се пренуо. Стратимировић је био пун добре воље, сам се бавио науком, волео је књигу, и трудио се да целу своју средину загреје за више циљеве.

С друге стране млада српска интелигенција, понесена и сама идејама рационализма, жели да што непосредније утиче на народ. У њој се осећају либералне тенденције и симпатије за реформе цара Јосифа. У том духу јозефинизма почиње све оштрија критика јаловог и нескромног калуђерског живота по нашим манастирима, сузбија се клерикални утицај, који је понегде узимао сувише маха, и тежи се да се народ просветом лечи од предрасуда и рђавих навика и обичаја. "Националисте", како су себе називали људи који су желели да помогну народу, имали су јака ослонца у грађанству, које је у извесним местима било економски напредно и духовно врло лепо развијено. Слободнозидарски покрет, коме су у XVIII веку припадали сви слободноумнији духови Европе, нашао је одзива и у српској средини. Њему су једно време међу Србима припадала и нека свештена лица, као Стеван Стратимировић и Јован Јовановић Шакабента. Крајем XVIII века био је код Срба приличан број лица, који су своје васпитање стицали на страни, и то не само у православној Русији, него и у Немачкој, која је била много напреднија од Аустрије. Доста Срба знало је стране језике, руски, немачки и француски, који је у то добао ушао у моду. Крајем XVIII века, кад је

Аустрија била пуна француских емиграната, било је извесних кућа које су узимале и француске приватне учитеље. С језиком се ширио и утицај француске лектире. На темишварског епископа Петра Петровића утицао је у осетној мери скептицизам филозофа Пјера Бејла. Кад је он дозволио да се преведе за Србе спис унијате Самуила Клајна против прекомерних постова устао је владика Генадије Димовић против начина како нови богослови критикују старе, "као Волтер у Француској".

Главни претставник просветитељске активности у нашем друштву и књижевности био је Доситеј Обрадовић (рођен у Чакову, у Банату, око 1742. год.), духовно веома радознали човек, који је кроз живот прошао са широко отвореним очима. Жељан знања и вишег духовног стремљења он је као млад човек отишао у калуђере, али се у Срему, винородном и путеном, брзо разочарао у идеалној страни монашких заједница. Наши калуђери били су све више него људи од онога света. Из манастира Хопова, у који је ушао пун верског мистицизма, отишао је дубоко разочаран и убеђен противник таквог за друштвену заједницу потпуно бескорисног начина живота. Жељан да што више види и научи он је потом прошао скоро сва важнија културна средишта савремене Европе, почињући с Грцима у Светој Гори и на истоку, па настављајући у Бечу, Хали, Лајпцигу, Паризу, Лондону и другим местима. Пропутовао је, увек будна духа, више него иједан други Србин његова времена. Примивши идеје западних и немачких рационалиста и просветитеља, он ће, као књижевник, цело своје дело посветити тежњи, да отвори очи народу, да га поучи, и да му уопште буде од користи. Међу Србима он је одушевљен присталица напредних реформи цара Јосифа II, кога је, као мало ко, искрено и несебично поздрављао.

О век златни! О слатка времена,
Кад је општа љубав ужежена!

Већ 1783. год., обзнањујући своје прво дело, Доситеј је јасно казао свој програм. Место молитвања за новац доћи ће срдачна дела поуке из љубави. И то непосредна, на народном језику, како би их свет разумео. "Језик има своју цену од ползе коју узрокује. А који може више ползовати него општи, целога народа језик?" То је први корак за потискивање хибридног славјеносербског језика, који је код нас владао и од кога народ није имао скоро никакве користи. Доситеј није могао прокрчити пут народном језику, јер је још сам био доста под утицајем старе школе, али је бар поставио здраво и једино оправдано начело. Истина, бечка влада, почињући и реформама школства, тражила је још од 1769. год. да се у основним школама настава врши на простом народном језику, али су српски црквени кругови, зазирући од оваке бечке мере, тај захтев одбијали с пуно уверења. Јосиф II увео је народни језик место латинског у више установа, па је то тражио и за школе. Можда би у извесним круговима тај захтев наишао на добар пријем, да није у исто време тражено да се и ћирилица замени латиницом. Доситеј није ни помишљао да дира у ћирилицу и с тога је његова акција за народни језик била, као начелна, мање сузбијана, иако није била одмах и примљена. Српски свештени кругови, а многи и од световних, намерно су остајали при старом славјаносербском језику налазећи да их он спаја са Русијом и брани од свих сумњивих бечких новотарија.

Обрадовић је први код нас дао свеснији изражај нашем национализму. Он је прошао Банат, Срем, Славонију, Хрватску, Далмацију, Црну Гору, а живот је завршио у Србији. Ушавши у ствари ближе, он је у народну заједницу обухватао не само све православне Србе, него и наше саплеменике других вера. Нарочито је први, још у оно доба, наглашавао нашу националну истоветност са муслиманима. Прелазио је уопште преко верских предрасуда, одударајући и сувише од своје остале средине и идући, као истински напредни дух, испред свога времена у нас.

Доситеј није био оригиналан писац, нити је то намеравао. Он је, по речима Лукијана Мушицког, купио мудрост туђих народа, да би је понудио своме; њему је било до тога да каже и развије добру ствар без обзира одакле она идејно потиче. Он је готово читаво време живота провео као учитељ, казујући своје знање и искуство другима; сасвим свесно, он је остао учитељ и у књижевности. Ведар, добре воље, с уверењем у могућност људског моралног васпитања и напретка. Његови списи, па и аутобиографија, сви су моралног

карактера; с тога је и неговао с љубављу облик басне, која је у XVIII веку била у књижевној моди, додајући басни и своја "наравоученија". Пред крај живота прешао је, с добрим укусом, на облик моралних енглеских есеја. Његови списи вршили су осетан утицај у српском друштву и читали су се и прештампавали кроз цео XIX век. У XVIII веку он је најизразитији тип српског интелектуалца, који је прошао цео систем тадашњег васпитања: од наше убоге манастирске школе до немачких универзитета, човек који је први савремене идеје европске цивилизације уносио у нашу још сирову средину.

Нових идеја налазимо с њим и без њега и у тадашњој српској лирици, љубавној и сатиричној, која се нарочито неговала у напредном грађанском сталежу. Њу су стварали људи независно од црквенских школских традиција, по узору на страна књижевна дела, и понекад не без укуса. Испевана је, природно, на народном језику. У њој се налази не само немачког, него и несумњивог француског утицаја, са њиховом галантеријом и иронијом галског типа. "Пашхалија" Јована Авакумовића, образованог српског песника XVIII века, испевана 1775. год., има не само за оно доба леп облик, вешт стих, доста духа, него и један сасвим слободоуман поглед на ствари. Не би човек скоро могао веровати, да овакви стихови потичу из тог времена из наше средине:

Дању ноћу Савка на небо уздише,
Како звоно чује, таки метанише,
И кад спава само о молитви снива
Замазала свеца што често целива,
Пак ће опет, веруј, овог лета бити
Да ће се и она дати намолити.

Јаков Игњатовић саопштава за Авакумовића у свом *Васи Решпекту*, да је "знао на флаути и хегедама свирати, да му се и у Италији чудише".

Један наш научник налази, да је овај преображај у српском друштву, односно нова оријентација, како он вели, резултат Фелбигерове и Коларове просветне реформе, односно школске и просветне активности последње периоде терезијанског доба. Напуштање руског и богословског утицаја и стварање овог новог дошло је, мисли проф. др М. Костић, не спонтано, него присилно, отежавањем и забраном веза са Русима и натурањем нових наставних програма. Али ту има, по нашем мишљењу, само један део тачног. Аустријанци су, доиста, забранама и притиском отежавали везе са Русијом и јачање руског духовног утицаја, али нови дух није резултат само њихових школских настојања. Преображај у српском друштву припремао се постепено, али осетно, њиховим привредним, културним и другим везама са Западом. Није бечка влада натурила своје идеје западу, него их је и сама примила отуд и из Немачке. Тако је ишло и духовно формирање цара Јосифа. Српски видици су се ширили и нису се могли више задовољавати прежвакавањем самих богословских тема. Авакумовићеви стихови говоре јасно о новом духу којим се гледало на ствари и који, очевидно, није био осамљен. Саме владике изјављивале су, да их више не може задовољити интерес самог катихизиса. Доситеј и његово дело, оно што је главно у нашем XVIII веку, није резултат аустриске школске системе, него новог пробуђеног духа. Онако исто, како су од земунских цинцарских трговаца постајали бечки банкари; и како су се од наших старих зографа развијали нови молери; и како су од херцеговачких чобана постајали општински стручњаци у Трсту; тако се дизао и цео наш остали духовни живот. Цео наш XVIII век прошао је у видном и сталном напору српске средине да се дигне и изједначи са својом околином, да се "европеизира", и да може да издржи духовну и привредну утакмицу. Затим, треба имати на уму, да је културних средишта за развој српског духовног живота било и ван немачке сфере. Такво једно веома важно средиште био је Трст, главна извозна лука Аустрије и једно од најактивнијих трговачких места у Јадранском Мору. Трст је био духовно талијански град, иако са много словенског становништва, и стално у везама са Италијом. У њему су Срби трговци били моћни и угледни и срдачни помагачи књижевног и културног напретка. Ту су живели и радили и били помагани многи српски јавни радници са Доситејем на челу; ту су Срби били толико јаки, да су 1782. год. Грцима коначно преотели цркву Св. Спиридона; одатле су дарежљиви трговци помагали цркве и школе у својим

завичајима, понајвише по Босни и Херцеговини. Трст је цело време био отворена капија за утицај западних идеја и извесних духовних струјања, која нису носила само немачку марку.

Самосвест Срба знатно је појачала и унутрашња борба која се развијала у Аустрији за Јосифова времена. Да сузбије опозицију Мађара цар је, по сили прилика, морао бар привидно повлађивати Србима, једно да њима плаши Мађаре, да постану савитљивији, а друго да изазове и Србе на већу отпорност према Мађарима, како би се у њиховој борби Беч могао појавити као посредник. Царев неуспех у спољашњој политици, никакви успеси у борби с Турцима и избијање Француске Револуције сломили су у великој мери самопоуздање царево, али се ипак у Бечу полагало на то, да се, због престижа државе, не попусти нагло и да се кочи колико се може. Међу осталима за то кочење имали су послужити и Срби. Већ крајем 1789. год. цар је морао васпоставити уставно стање у Угарској и Хрватској; с тим је, природно, био срушен и централизам. Али се даље није мислило ићи. Страх од идеја Француске Револуције, која је имала много симпатизера међу интелектуалним круговима, а која би, сигурно, нашла одјека и у многим народним слојевима, диктовао је бечкој влади одржавање конзервативног курса и јачање милитаристичких мера.

Мађари, свесни да су својим истрајним држањем натерали цара и Беч на попуштање, били су дигли главу. У ствари, њихова политика, после ове победе, није била много друкчија од Јосифове. Као што је цар хтео германизацију целе државе, тако они отад теже за мађаризацијом целе Угарске. Дајући жупаниским скупштинама извесну локалну самоуправу, они с планом сву власт и сав јавни живот усредсређују у Пешти и припремају све чвршћу централизацију. Српске повластице, видели смо, они су одавно сматрали као несагласне са њиховим државним правом и интересима, а изузетни положај Срба хтели су на сваки начин да елиминишу. На Србе они су били, у овај мах, кивни и због тога, што су онако отворено устали за Јосифове реформе. У својој понесености Мађари често пута нису показивали довољно осећања мере. Тако су претеривали и овога пута, и то на целој линији. И према Србима, и према Хватима, који су им у борби били верни савезници, и према Двору. Бојећи се могућности понављања Јосифових тенденција мађарски сабор је Јосифовом наследнику, цару Леополду, почео постављати услове, под којима би био вољан да му положи заклетву верности. То је у Бечу, уз све друго, било довољно да и он почне минирање мађарског положаја у самој Угарској, и то, у првом реду, помоћу Срба и Хрвата.

Чим се чуло да је умро цар Јосиф и да нови цар намерава сазвати мађарски сабор или дијету упутио је митрополит Мојсеј Путник, по споразуму с осталим епископима, молбу, да цар позове на сабор и претставнике Срба, "како се не би на њему шта предузимало у погледу српског народа, а без народа". Ту је молбу изложио и усмено, у Бечу, у аудиенцији код цара. Цар доиста нареди да се упуте позивнице на сабор српском епископату, али за даље захтеве канцелар, Мађар, гроф Палфи изјави "да такозвани српски народ у Угарској као народ нема никаква политична опстанка, а на Дијети је заступљен преко надлежних жупанијских и варошких заступника". Примас гроф Бађањи био је још одлучнији. По њему Срби су туђини у земљи, "њихово право није основано на закону, него на привилегијама". Срби на то затражише, да се на Велику Госпојину 1790. год. сазове народни сабор у Темишвару. Цар је то дозволио 26. јуна, два дана пре ненадне смрти митрополита Путника, и то с јасном тенденцијом против Мађара, који су баш у то време постављали своје услове. Сава Текелија, један од млађих српских вођа тога времена, тврдио је, да је чак цар сугерисао Србима мисао о сазивању тога сабора. Међу Србима се веровало, да су Мађари отровали митрополита, како сабор не би имао чисто политички, него изборни карактер. Али је несумњиво, да је осетно утицао на њих, да их је забрињавао, и да је с тога њихов став постао знатно мекши.

На темишварском сабору, где је за Путникова наследника изабран мудри Стеван Стратимировић, развила се велика начелна борба међу Србима. Свештенство, племићи-спахије, у доброј мери мађарофили, и један део грађанства били су за компромис са Мађарима и тражили су, да се Срби "инартикулирају", т. ј. да саобразе своје повластице са мађарским законима. Претставници војске, махом царски људи, и други део грађанства били су одлучно против тога, тражећи, по старом, наслон на двор и чување свог изузетног положаја. Царски комесар, генерал Попила, пун ласкања према Србима, био је, наравно, на

страни ових других. Кад је чуо за предлог о инартикулацији, он "се помами", и са осталима је живо реаговао да се одбије. Други комесар, генерал Шмид-фелд, понудио је Србима, у име цара, да изаберу "предјел земље за територијум ваш", као посебно подручје. Срби су одговорили, верујући тврдо да ће се то остварити, да бирају Банат. Интересантно је приметити, да под утицајем учених кругова и дворске канцеларије, и у српском службеном стилу беше почео да за Србе осваја назив илирског имена. Тако је и за овај сабор говорено, са српске стране, да је "илирически народни" и да "илирически народ" изјављује своју верност цару. У ово време, с обзиром на понуду о посебном територију, помишљало се на могућност обнове српске деспотовине, а за деспота узимао се у комбинацију Леополдов син Александар.

Темишварски сабор није донео оно чему су се Срби надали. Развој догађаја у Француској, после револуције, и устанак у Белгији против Аустрије нагнали су бечку владу да не изазива Мађаре до краја. Србима је дато више слободе у културним питањима и за њих је 1791. год. основана посебна "Илирска дворска канцеларија", али је главно питање, оно о посебној територији, остављено, да не би довело до отвореног сукоба с Мађарима. Учинило се то с тога, што су Мађари, из страха од српских захтева и хрватског става, попустили у својој опозицији и што су за свог палетина изабрали оног истог надвојводу Александра, кога су Срби желели имати за свог надвојводу. Кад се то постигло Беч је у попуштању пошао даље, па је после смрти цара Леополда напустио Хрвате, а и према Србима се показао нелојалан. Већ у лето 1792. била је укинута Илирска канцеларија, а Банат припојен Мађарској. Срби су, као толико пута пре и после тога имали у споровима између Беча и Пеште да послуже као оруђе Двора, навлачећи на крају крајева, по самој природи ствари, незадовољство на обадве стране.

Размах Црногораца

За време владике Саве и Шћепана Малог постојао је у Црној Гори и гувернадир. Био је то Јован Радоњић, човек из угледног братства, али у оно доба још млад и без утицаја. Постоји један акт од 20. августа 1770. са потписом владике Саве, који истиче непроверени и доста сумњиви родослов породице Радоњића и наглашује, да је породица Радоњића била од пада Црнојевића прва међу црногорским кућама и да се увек налазила на челу Црногораца у борби с Турцима. На основу свега тога црногорски збор на Цетињу признао је тобоже Јовану Радоњићу наследно гувернадурство. О Шћепану Малом, који је у то време држао стварну власт у Црној Гори нема ни помена. С тога, и из других разлога, нама тај акт не изгледа нимало веродостојан, као што нису веродостојни ни његови наводи. После Шћепанове погибије, уз слабог и већ сасвим остарелог владику, Радоњић је доиста дошао до извесних утицаја у земљи. Он држи пола државног печата и у државним актима потписује се на првом месту.

Радоњић је у Црној Гори заступао аустрофилску политику. Има један мемоар упућен бечкој влади 1779. год., који су потписали он, сердар Иван Петровић и владичин синовац архимандрит Петар Петровић, а који је пун прекора на рачун Русије, а иначе несимпатичан ради самохвалисања и многих нетачности. Тим актом они су се нудили под покровитељство хабзбуршке куће и пристајали су, да Аустрија уведе у Црну Гору своју посаду од 150 људи било страних, било домаћих, и да главари сами, с владиком и гувернадуром, примају плаћу од Аустрије. Они су свратили лично у Беч и при одласку за Петроград и при повратку с тога пута. Цар Јосиф није био одушевљен том понудом; "све жеље тих људи", пише он, "показују слабост, сиротињу и немоћ". С тога је решио да се с њима поступа лепо, али да се не улази ни у какве обавезе.

Кад је умро владика Сава (26. фебруара 1781.) његов духовни наследник био је привремено његов сестрић, Арсеније Пламенац, који је био завладичен још за његова живота, али стварни наследник имао је бити синовац му, архимандрит Петар. У Црној Гори већ се уобичајило да владике имају бити из куће Петровића, а и цело је братство те моћне његушке породице то тражило. Млади Петар (рођен 1747. год.) био је даровит човек и са далеко више моралних врлина него његови преци Василије и Сава. Од 1762-66. год. провео је на школовању у Русији, а од 1766. год. помагао је свом стрицу.

За то време ојачао је утицај Радоњићев, с којим је једно време сарађивао и млади архимандрит. Петар Радоњић је 1781. год. долазио поново у Беч и понављао своју познату молбу. Бечка влада упутила је на то пуковника Паулића у Црну Гору да испита ствари. Овај је 10. августа 1782., после повратка с пута, поднео дуг и врло занимљив извештај. Паулић није дошао у Црну Гору сам, него са малом пратњом, која је морала обратити пажњу на се и у земљи и у суседству. Нарочито се био узбунио скадарски Махмуд-паша Бушатлија, човек бесан и безобзиран, који је чак претио упадом у катунску нахију. У самој земљи нико нема правог ауторитета, јер нико нема снаге да примени ефективне санкције против незадовољника. Крвна освета, у тај мах између куће Радоњића и Ђурашковића, парализсала је за извесно време сваки заједнички рад. Али је Паулићу ипак пошло за руком, да главне људе придобије и да им улије поверење у Аустрију. Цела Црна Гора бројала је тада 4.884 куће. Број ратника, по Паулићевом рачунању, износио је до 8.000 душа. Митрополити живе више у манастиру Стањевићу него на Цетињу; ту се налази и једна "бедна" школа за свештенике. Народ се карактерише, каже тај извештач, срчаношћу, слободом, леношћу, осветољубивошћу и поносом. Турцима плаћају данак кад морају, али избегавају да то чине, иначе не признају да су им Турци господари. Одушевљење за Русију попушта, јер је руски двор далеко и јер од њега нису добили онолико колико су очекивали. Цар Јосиф после тог извештаја није био ништа боље расположен за црногорску ствар. Он је налазио, да од те земље Аустрија не би имала никакве користи у мирно доба, а имала би на њу доста да

троши, а и у рату корист од ње не би могла бити велика. Пристао је само, да се црногорским главарима подели 2.200 дуката, да их, за сваки случај одрже у доброј вољи.

Не знамо поуздано како је руска влада дознала за те везе, али знамо да је у то време доста оладила према Црној Гори. Кад је после смрти владике Пламенца (1784. год.) Петар I пошао у Петроград да се завладичи, руски посланик у Бечу није хтео да му изда пасош, него је морао отићи у Карловце. Ту је хиротонисан 14. октобра 1784. Да би добио помоћ за цетињски манастир он се исте јесени обратио у Петроград, а почетком 1785. год. је пошао лично у Русију. Али ту је доживео непријатно изненађење. Руске власти су наредиле, да се млади владика прогна с њихова подручја. Царица Катарина је, у последњи час, наредила да се владика врати, али је увређени Петар то одбио. Чак се зарекао, да његова нога никад више неће крочити у Русију.

За време Петрова отсутства Црну Гору је задесила тешка катастрофа. Њен стари непријатељ, бунтовни Махмуд-паша Бушатлија, спремао се од 1784. год. да је нападне. У пролеће идуће године то је већ било јасно свима. Узалуд је Радоњић молио млетачке суседе за помоћ и скретао им пажњу на опасност и за њихово подручје. Јуна месеца упала је Бушатлијина војска у Црну Гору и без много муке 10. или 11. јуна стигла на Цетиње и попалила манастир. На повратку Махмут је, тобоже да прекрати пут, пошао у приморје и напао Паштровиће. Ту умало није платио главом од једног храброг бокељског попа, кога Ст. М. Љубиша велича у својој приповеци *Поп Андровић нови Обилић*.

Стање које је затекао владика Петар кад се вратио било је очајно. Земља прегажена и похарана, а земља љуто завађена. Извесна племена беху чак повила главу пред победником. За неуспех се окривљавало међусобно, са много жучности, а главне оптужбе падале су на рачун управљача. Зло од кога је Црна Гора тога времена нарочито страдала била је крвна освета. Радоњић је крајем 1787. год. писао једно очајно писмо у Беч. Поред свих других невоља Црну Гору мучи и глад; "народ је доша васколик да помре или да се пресели". За младог владику, у првим часовима мисије, биле су пуне руке посла, и то изузетно тешког.

У то време беше почео и руско-турски рат, коме се почетком 1788. год. придружила и Аустрија. Црна Гора улазила је у аустриску интересну сферу и Беч се овога пута решио да предузме акцију и на тој страни. Упутио је међу Црногорце мајора Филипа Вукасовића, који се већ раније са Паулићем бавио међу њима, са неколико официрских другова, и с њима заједно упутио је и свој "патент" издат 17. (28.) априла 1788. Патент је служио као легитимација његовим официрима, који су долазили да се непосредно договоре о заједничкој борби против "тирјанства отоманске власти". У исто време они су имали да придобију за Аустрију и Бушатлију, који се беше одметнуо од султана. Али, у исто време, упутили су у Црну Гору и Руси једног свог мајора, Србина Саву Мирковића. Руски посланик у Млецима Ал. Мордвинов писао је владици позивајући га на сарадњу, али у том писму није ништа говорио о Аустрији. Опат Фрањо Долћи, Дубровчанин, који је имао тесних веза с Црногорцима и који ће после постати секретар владичин, опомињао је одлучно Цетиње, да се држи Русије и да избегава везе с бечким људима. Кад је Мирковић дошао у Црну Гору он је отворено агитовао против Аустрије тврдећи да "тирански поступа с народима грчке вјере".

Владика Петар прешао је на руску страну. Аустриски официри, без имало обзира, покушаше да у Црној Гори изазову метеж. Сами кажу, да су на силу хтели одговорити силом, као да су у својој кући. Да не би дошло до међусобне крви, јер је Вукасовић био придобио нешто Црногораца с гувернадуром на своју страну, владика је попустио и пристао је да сарађује с Аустријанцима. Ови су међутим доживели тешко разочарање с Бушатлијом. Тај вероломни и скроз неморални човек, ушао је у преговоре с њима, заклео се, и примио и дао пријатељске поклоне, а онда је аустриске преговараче (тројицу официра) и њихова српског пратиоца дао из заседе побити и опљачкати. Положај аустриске мисије постао би после тога и у Црној Гори можда одмах неодржив, да им није стигла посада од 100 личких граничара, за коју се говорило да је претходница веће силе. После тога, Аустријанцима није било тешко, наговарањем и новцем, кренути Црногорце против Албанаца. У толико пре, што се веровало да је Црна Гора и иначе била кивна на Бушатлију. Напад на Спуж извело је 400 Црногораца,

220 личких војника и повећи број Брђана. При нападу су били присутни владика, гувернадур, Вукасовић и многи главари. Аустриски извештач, свештеник и песник Јосип Крмпотић, сав успех борбе приписује Личанима, а за Црногорце бележи да су се борили неискрено, односно само привидно, и да су их после сматрали као непријатеље. Нису помагали чак ни владичина преклињања. Тако је цео поход завршио с неуспехом. Крмпотићев извештај подудара се у многом са оним руским из мисије Долгорукова и није нимало повољан за Црногорце, који да су непоуздани, необуздани, грабљиви и лакоми на новац. Међутим, Крмпотић не оцењује у довољној могућности, да је црногорско држање резултат руске политичке агитације и уопште неповерења према аустриским људима. Било је, вероватно, и потајне млетачке агитације. Резултат свега био је тај, да је Вукасовић, исто као и Долгоруки, са својим људима морао кришом да напушта Црну Гору. А морао је напустити, под аустриским притиском, и мајор Мирковић.

После свог одласка Вукасовић је покушао да преко Радоњића створи од Црногораца посебан одред и да их, у споразуму са својим старијима, делом пресели у аустриске земље, али је владика предузимао све да тај план осујети. Између Радоњића и владике настао је потом приметан разлаз, али је владика однео победу. Из простог разлога, што је цео покрет Аустрије "запео у песку" и што се од свих обећања није остварило ништа. Резервисани став владичин према Аустријанцима показао се као мудрији. Радоњић је сам признавао, како је постао онемогућен у народу "зато сам их одвојио од Русије". Међутим, стање у напуштеној земљи мора да је било веома тешко. Русија се, заузета у Влашкој и Молдавској, и иначе, није интересовала за Црну Гору, а Млечани су били у пуној декаденцији. Шта је могло да се ради? Или признати Бушатлију и његову власт или тражити опет какве било помоћи од Аустрије. Само се тако може објаснити, да су се 22. маја 1791. сви важнији главари, с владиком и гувернадуром на челу обратили поново у Беч с молбом, да упути у Црну Гору једно лице, које би је довело у ред "по прилици остали просвештени народа, регулати республика и владенија", а коме би они били верни поданици.

Нарочите је муке задавао Црногорцима Махмут-паша Бушатлија. Он је привлачио себи суседна племена милом или силом, тражио хараче и диктовао понашање. Казнени походи његових чета били су чести и свирепи. Владика Петар јављао је у Беч, да је Махмут ушао у везе с Французима и да је генерал Бонапарте у мају 1796. упутио једну ескадру у албанске воде, а самом паши неколико стручних војних лица. Помогао је пашино одметништво од султана, који није хтео да прихвати француске понуде. Кад су у јулу те године почеле веће борбе између Махмута и Црногораца Французи су отворено помагали свог скадарског пријатеља. Владика је за Црну Гору тражио помоћ Аустрије. Он се лично, у војној опреми, ставио на чело војске и однео је прву победу 11. јула код Мартинића, а другу 23. септембра на Крусама. У овој другој борби погинуо је сам Бушатлија, а Црногорци су преотели 15 барјака и много оружја. То је била значајна победа, која је ослободила Црну Гору од опасног и безобзирног непријатеља и која јој је за дужи низ година обезбедила мир на тој страни. То је први већи успех владичин, који му је донео појачан углед у народу и који је дигао значај Црне Горе у целом суседству. Као видна последица те победе било је све очигледније гравитирање Црној Гори суседних ускочких области око Мораче и Лима и тешње припајање Брђана уз црногорску матицу.

Тек што је свршио с Махмут-пашом пред владику су се били ставили нови задаци. Миром у Кампоформиу 6. (17.) октобра 1797. била је коначно ликвидирана стара Млетачка Република, коју су Французи већ пре тога онеспособили за даљи живот. По тајном споразуму с Французима у Леобену, априла те године, наследник Млетачке Републике у Далмацији постала је Аустрија, која се на тај начин обештетила за губитке на западу и у Италији. Кад су у мају 1797. стигле у Боку вести да је у Млецима, под притиском Француза, дошло до крупних промена у државном уређењу, народ се био узбунио и забринуо. Не само у чисто православним крајевима него и у католичким местима Котору и Будви донесена је одлука, да се замоли цетињски владика да их помогне у борби с Французима, ако би до ње дошло. Требало је, исто тако, мислити и на одржање реда. У Дубровачкој Републици избила је доскора озбиљна побуна сељака у Конављу, а комешања је било и на другим странама. У земљи је врило. Кад се чуло, да ће Млетке заменити Аустрија католички елемент опредељивао се више за њу него за Црну Гору, док су православни хтели свакако да се

сједине под владичином влашћу. Владика је, у споразуму с Млечанима, а по позиву грађана, био дошао у Будву, али Которани не пристадоше да пусте Црногорце у град. Између православних Ришљана и католичких Пераштана дошло је због тога и до борбе.

Владика се с Црнгорцима није ни покушао одупирати аустриској војсци, кад је почетком августа стигла у Боку. Он је изјављиво, да је посео Будву само да одржи ред и да је повраћа царској власти с добром вољом. Владика је утицао и на Паштровиће, да приме царску власт без услова и без протеста. Али у тај мах стиже француски протест. По уговору они су уступили Аустрији Далмацију а не и Боку и тражили су сад, да аустриска војска напусти ту област. У неприлици, Аустријанци беху склони да се повуку, али замолише Црногорце да се нађу Бокељима на руци. Ови доиста упутише у приморје своје људе, да се, ако устреба супротставе Французима. Ствар се, међутим, свршила мирно, пошто су Французи одустали од свог захтева.

Аустрија је тако постала, први пут у историји, непосредни сусед Црне Горе. То је, сасвим природно, појачало у њој аустрофилску странку, која је већ постојала. Гувернадур Радоњић обратио се већ у марту 1798. у Беч с молбом, да цар "ришолви не упуштити оволико раброга народа испред обећане протеције" и да, уз то, награди њега и његову породицу. У Бечу, поред заплета које су већ имали са Французима, нису хтели да имају нових и са Портом због Црне Горе и с тога нису хтели да учине ништа конкретније. Владика је, међутим, повео поново сасвим руску политику, незадовољан аустриским држањем. Аустријанци су, доста непромишљено, већ 1798. год. тражили да се Црногорци уклоне из манастира Маина, који се, по старом уговору са Млечанима, налазио на млетачком подручју, али духовно припадао области цетињског владике. Од манастира су хтели направити војничке касарне. Да је то узбудило не само владику него и сву Црну Гору разуме се само по себи. С тога видимо у актима из 1798. год., како Црногорци, с владиком и гувернадуром на челу, у преписци с аустриским властима говоре демонстративно о руском двору као о свом. Да не би изазивала без потребе нове сукобе аустриска влада је упутила на границу генерала М. Рукавину, да на леп начин оконча цео спор. То је био нови и не мали успех владичин.

Нови и исто тако важан успех владичин био је и тај, што је загрејао охладнеле односе с Русијом. У зиму 1798. год. обновљене су руске дотације за цетињски манастир, а у јесен 1800. стигла је код Будве једна руска лађа са муницијом и топовима за Црну Гору. Политички догађаји у Европи и на Балкану изазвали су пажњу и на малу Црну Гору и владика Петар, који је био и уман и енергичан човек, трудио се, да својој земљи даде више значаја. То се осетило, и његов углед растао је, природно, са размахом снаге целе Црне Горе.

Да би ојачао правну свест у Црној Гори, и да би уопште у ту земљу увео више реда, владика Петар је знатно допринео, да Црна Гора 1798. год. добије свој први законик. Законик је, у свом првом члану, казивао и једну ствар, која је у племенској недовољно повезаној Црној Гори имала веома важан значај. Њим се радило и на јединству народа, у првих мах за одбрану од непријатеља, али у даљем развоју и за остале националне задатке. Владика је нарочито радио много на сузбијању крвне осветe, која је целој земљи задавала много јада и невоље. Није ни могао сасвим искоренити (њених појава има још и данас), али је знатно утицао да се прореди и ублажи. Тај први законик допуњен је касније, 1803. год. Он у том делу није увек чист законик, него у исти мах и нека врста поуке, врло ауторитативна и прилично непоштедна у осуди злих народних навика. Владика је, као прави пријатељ народа, добро знао да се зло не може лечити обилажењем истине и ласкањем ситној сујети; истина је често пута грка и непријатна, али само она може бити од користи и донети прави лек.

НОВО ДОБА

Зачеци устанка у Србији

Рат између Аустрије и Русије с једне и Турске с друге стране ликвидиран је миром у Свиштову и миром у Јашију.

То је био последњи рат Аустрије с Турском, мада не и последњи сукоб. На обе стране постојала је тежња да се створи период мира, који би и једнима и другима оставио слободне руке, да се могу посветити другим задацима. Аустриски двор све је више освајала брига због развоја ствари у вези са француском револуцијом, а турски двор озбиљно се носио плановима да изведе толико потребне реформе у целој држави. Султан Селим III, који је дошао на престо 1791. год., трудио се искрено, да турску управу и цео систем ослободи трулежи и дигне на европски ниво.

Међу првим мерама у султановим реформама била је забрана јањичарима да живе у Србији, односно у Београдском Пашалуку. Та се војска била сасвим изметнула и одавно исквapила. Старо ратничко одушевљење заменила су друга, непосреднија и више себична осећања. Уживала се власт, и поседи, а развио се систем подвале и неодговорности. Јаничарски оџаци били су места свих врста корупције, а у исти мах легла бунта и нереда. Већ у XVI веку султани су имали честих главобоља с њима, а од XVII они постају права напаст. Носе се не само са свима властима, које чак понекад и силом смењују, него учествују и у дворским сплеткама и кидисавају на саме султане. Султан Селим, који се обавезао да ће чувати ред на граници, знао је добро, да за тај ред не може јамчити ако у Србији остану јањичари, који ће проводити своју вољу. У прошлом рату од њих није било скоро никакве користи, али у миру може бити сигурне штете. И с тога је његова забрана лако разумљива са његова гледишта. У турском свету она је, међутим, наишла на живе протесте и на организован отпор.

Порта је поверила енергичном али мудром Бећир-паши да поврати ред у Србији. Чим је дошао у Ниш он је, свакако по добијеном овлашћењу, дао убити чувеног јаничарског вођу из Београда Дели Ахмета. Одмах потом угушио је буну, коју су изазвале у Нишу присталице убијенога. Имања разјурених јањичара паша је почео да дели муслиманским породицама из Позња, чије је подручје имало припасти Аустрији. Да јањичари ове мере неће примити мирно могло се унапред очекивати, у толико више што су постали бескућници у правом смислу речи. И доиста кад је Бећир-паша у лето 1792. био упућен у Битољ, а место њега дошао Мехмед Пекмеџи паша, јањичарска буна избила је са пуно страсти. Већ у августу њихова је војска стајала пред Београдом, па је домало, помоћу београдских Турака, освојила варош, а после и сам град, заробивши и пашу. Турска војска, која је из Босне била упућена у помоћ паши, била је разбијена, али је друга војска, послата из Ниша, успела да се, у новембру, вештим манервром дочепа града. Вођа те војске, Топал Ахмед-паша наставио је одмах Бећирову политику, а као награду за постигнуте успехе добио је везирски чин у Београду.

Већ за време ових борби и једна и друга страна помишљале су, да у борбу уведу и Србе. Нарочито су с тим рачунали претставници законите власти. Они су полазили са гледишта, да је самим Србима у сопственом интересу да се ослободе јањичара, па да с тога треба да помажу напоре власти да се уведе ред. Тако се јавила мисао о организовању народне српске војске. Турци су добро знали, да су Срби, у прошлом рату, учествовали као посебне војнички извежбане јединице и да би, у борбама с бунтовницима, могли бити добро искоришћени. У плану султанових реформи било је истинског настојања, да се поступање према хришћанима измени на боље, а у Србији су претставници власти радили на томе, да поврате поверење код Срба. Фанатизовани и грабљиви појединци ометали су та настојања

и протестовали су на сав глас што султан и његови органи гоне правоверне за љубав ђаура, који су скроз непоуздани; код многих, чак и одговорних лица, ти су протести примани са пуно саучешћа. Видећи то Срби су били неповерљиви и нису хтели да се излажу; хтели су најпре да виде како ће Турци сами између себе пречистити рачуне.

По српском схватању прави ред могао се успоставити само тако, ако се између народа и власти искључе нежељени посредници; другим речима, ако се народу да једна врста самоуправе. Мисао о самоуправи јавила се међу Србима већ пре склапања Свиштовског Мира, а заступао је троношки архимандрит Стеван Јовановић са још неким свештеним лицима. Игуман манастира Боговађе Хаџи Рувим Нешковић бележи, како су Срби у ово време упутили цару молбу, "како не би се мешали Турци у царске послове, кроме паша и кнезови". У Цариграду се према тим тежњама показало извесно разумевање, иако им се у свему није могло изићи до краја у сусрет. У лето 1793. бавио се у Србији посебан капиџи-баша с Порте, који је испитивао стање у земљи, тражио додира с народом, и обуздавао грамжљивост Топал Ахмет-паше. Он је уводио и извесне реформе у питању спахилука у Србији и у односу спахија према народу. Тај капиџи-баша био је главом Хаџи Мустава-паша Шиникџић (Шиник-оглу), ранији надзорних јавних градња (бина-емин) у Београду, једна од најважнијих личности у новијој историји Србије. Хаџи Мустафа постао је београдски везир јула месеца 1793. На тај положај он је дошао нешто по личним везама, а и по том, што је давао извесне гарантије, да ће стање у Србији моћи поправити.

Главна личност, која је посредовала, био је велики цариник у Београду, Азиз ефендија, који је дошао у Србију одмах иза Бећир-паше и који је, за време јањичарске буне, пребегавши у Земун, давао главна обавештења Порти. Он је био пријатељ Мустафин, а рођак "свемоћног" Јусуф-паше, љубимца султанова. Азиз је био човек од значаја и постао је касније турски посланик у Берлину. Важио је као напредан човек, слободоуман и пријатељ хришћана. Као цариник ушао је у везе са интелигентним и активним базрђан-башом београдским Петром Ичком, рођеним Мађедонцем из Катранице, који је у Београду имао јак утицај још од пре Кочине Крајине. Петар је, према аустриским дипломатским извештајима, искоришћавајући своје везе, ударао произвољне намете на увоз аустриске робе у Србију, за које је Јусуф паша испословао наредбу, да се наплаћује у Београду за сву робу која улази у Турску, сем за ону упућену у Цариград. И за Хаџи-Мустафу аустриске вести кажу, да је волео новац. Биће, по свој прилици, да су све те људе спајале не само начелне, него и материалне везе. Има вести, да су Мустафа и Ичко били у тешњим везама и као чланови једне слободнозидарске ложе у Београду, којој је можда припадао и Азиз ефендија. Они су сви били отворени противници јањичара. На то би их, да и нису били пријатељи реформама, опредељивали већ њихови трговачки послови, за које је требало пре свега сређено стање у Србији. У својим *Мемоарима* прота Матеја Ненадовић казује, да је и његов отац, ваљевски кнез Алекса, имао од раније пословних веза са хаџи-Мустафом и да је био пријатељ Петра Ичка, који му је једном приликом и живот спасао.

У Турској је у то време било одметништва на више страна. У нашем суседству био се одметнуо од султана скадарски паша Бушатлија, али је тај изгубио главу у борби с Црногорцима већ 1796. год. Много опаснији беше други одметник, Осмах назван - Оглу, чији је још отац био почео борбу против законите владе и у тој борби био убијен. Породица Пазван-Оглова, старином из Босне, имала је своје седиште од средине XVIII века у Видину. Пазван-Оглу се истакао у последњем рату и узео је у граду водећу улогу. Али, необуздан и грабљив, он је због својих пљачкашких упада у Влашку и Србију изазвао гнев султанов и био осуђен. Ради тога се он 1793. год. отворено побунио, приграбио власт у Видину, и стао окупљати око себе све незадовољнике из суседства. Код њега су нашли и прогнати јањичари из Србије не само прибежиште, него и пуну подршку.

Одмах по доласку Хаџи Мустафе паше јањичари су покушали нови препад, али су код Колара били сузбијени. У борби против њих употребљена је том приликом први пут српска народна војска, којој се једино и има захвалити за постигнути успех. Код Турака било је тајних одметничких пријатеља; у овој борби догодило се чак да су неки пашини људи пуцали на Србе. Паша је видео, да се у гоњењу одметника може с пуном вером ослонити првенствено на Србе и он је с тога предузео све, да се организује њихова народна војска. У

толико више, што му је држање њихових људи по реду и дисциплини уливало пуно поверења. Он је чак од њих после редовно састављао своју личну пратњу. Прота Матија казује, како је тада телал викао по свима пазарима: "Ко је Србин а нема дуге пушке, два пиштоља и велики нож, нек прода једну краву и пусат себи купи. Тако је од честитога везира заповест". Ко се од Срба буде храбро показао, поручивао је везир даље, биће ослобођен за годину дана од свих дажбина. То је први пут да Турци сами, у борби са својим једноверцима, зову Србе у помоћ и просто им гурају оружје у руке. А ови су, каже један аустриски извештај, знали да се држе. Док су турске помоћне чете изашле пред пашу у гомили, Срби су, као на некадашњем аустриском вежбалишту, ишли у правој линији, у два реда, са својим кнезовима, који су испред својих одреда јахали на коњима. То више није била проста раја, него људи који су, с оружјем у руци, постајали свесни своје вредности.

Као награда за српско држање, и као резултат нове Портине политике према њима, објављене су током 1793. год. неколике одредбе, које претстављају основу једне уске, али ипак стварне, локалне аутономије. Враћене су старе народне власти: по селима кнезови, а по кнежинама оберкнезови (по немачком: Ober-knez). Турцима је било забрањено долажење у чисто српска села. Они су могли одседати само у хановима, као и остали путници. Кнезовима је одобрено, да за сигурност по друмовима могу држати своје одреде пандура са буљубашама. Порез се имао плаћати одсеком, у две рате, о Ђурђев- и Митров-дану, а износио је 650.000 гроша годишње. За пашу и градску посаду свака пореска глава давала је по двоја кола сена и једна кола дрва. Све те повластице озваничила је Порта својим ферманима с почетка 1794. год., пошто је саслушала извештај Азис ефендије о њима и о стању у Србији уопште. Сем тога, Портини фермани су одређивали да спахије са својим породицама могу становати само у Београду; порез је износио по 15 гроша годишње на сваку пореску главу; строго је било забрањено свако насиље. За Србе је још, посебним ферманом, донета одлука, да могу несметано обнављати и подизати своје цркве. У ферманима нису ближе означене оне дажбине, које је народ имао давати спахијама, али се зна да су оне постојале и да је давање вршено. Главне су од њих биле десетине од свих усева по четири гроша од ожењене главе. Порез у народу купили су из почетка посебни скупљачи пореза и тек је касније, после извесних сукоба, тај посао пренесен на локалне кнезове. Као врло важна новина било је то, што се и на Порти примало, да у одбрани Београдског пашалука учествују и Срби. Ове српске повластице, како је утврдио др Д. Пантелић, одговарале су највише оним повластицама, које су Турци били дали становницима Архипелашких Острва.

Стање сељака у Србији после ових повластица могло се сматрати као далеко боље него у једној другој нашој покрајини под турском влашћу. Срби су имали своје, од турских власти, признате поглавице, какви су, примера ради, били Станко Харамбашић, вођа народне војске, кнез Алекса Ненадовић, кнез Ранко Лазаревић и др. Они су имали оружје и једну врсту војне организације, која је прилично функционисала и од које се тражило, да чува Царство од његових дојучерашњих главних бранилаца. То је, нема сумње, једна од главних српских тековина с краја XVIII века, једна од оних која је после омогућила избијање устанка. Већ тада се у народу јављају ликови као онај чувеног Илије Бирчанина, који, по снажном Вишњићевом опису, претставља најлепши тип јунака тога времена.

Он Турчину не да у кнежину.
Кад Турчина у кнежини нађе
Топузом му ребра испребија.

У другим нашим покрајинама стање је било много теже. У Босни налазило се више домаћег и из суседне Славоније и Далмације досељеног муслиманског елемента него у Србији, и тај је будно чувао да став раје не узме опасније изгледе. Сем тога, хришћански елеменат у тој земљи био је поцепан у православне и католике, међу којима није постојао интимнији додир и сарадња. Маћедонија и Стара Србија биле су тада у средишту европског Турског Царства и сваки покрет у њима могао је без много муке бити пригушен. Отпорнији став имао је још само српски елеменат у источној Херцеговини, захваљујући својим планинама и кршевима у суседној Црној Гори која му је давала уточиште.

Само, ни ово стање у Србији није било дуга века. Још 1795. год. писао је аустриски посланик из Цариграда, да Турско Царство "кипти" од незадовољника. Султанова настојања нису имала правог пријема ни код оних који су их на очи примали и требали изводити. Кад је султан наредио неколицини суседних паша да сломију отпор Пазван-Оглов они нису постигли ништа, нешто из узајамног неповерења, а нешто што су имали извесних тајних додира са султановим непријатељем. Љутит, султан је почетком 1796. год. дао погубити румелиског беглер-бега. Мустафа-паша, који је исто суделовао у тој експедицији, доживео је свакојаких разочарења. У лето 1797. султан га је именовао за румелиског беглер-бега и Мустафа је отишао у Пловдив, да руководи акцијом против бунтовника из Видина и у Румелији. За време његова отсуства видински господар са јаничарима наредио је брз напад и потукао је српску и пашину војску код Пожаревца, па је продро све до Београда и заузео саму варош. Пред сам Божић стигоше у помоћ ваљевски Срби и са њиховом помоћу турска градска посада одби нападаче и очисти град. Илија Бирчанин гонио је "Видинлије" све до Смедерева. После тих успеха јањичари беху потиснути из целе земље, али не беху сатрвени. Они су и даље само чекали погодан час, па да понове свој напад. Нарочито су били кивни на Мустафу-пашу ради његове сарадње са Србима и ради тога што није штедео крвопије. Кад су у Шапцу јањичарски људи убили кнеза Ранка Лазаревића везир је за његову главу дао конопцем удавити насред шабачке чаршије 27 њихових другова. Одлучности је било код њега и у другим приликама.

Добрнамерне планове Селима III осујетила је и потпуно растројила тадашња француска политика. Француској дипломатији било је много стало до тога, да Аустрију, која јој је могла бити веома опасна на Рајни (Марија Антоанета, жена краља Луја XVI била је аустриска принцеза; аустриски цар био је тада и немачки и имао је и личних и државних разлога да буде противник револуције), што чвршће веже за исток. Аустрија је и устала против нове париске владе, помажући француске емигранте и склапајући савез са Пруском. Да предупреди аустро-пруску офанзиву сами су Французи у пролеће 1792. објавили рат бечкој влади. С тим у вези француска дипломатија се трудила, да помути аустриске односе с Турцима. Да би се то постигло требало је спречити извршење Свиштовског Уговора, који је предвиђао извесне исправке границе на Уни у корист Аустрије. Зато је требало узбунити босанске бегове у Крајини. Као главно лице за ту акцију употребљен је син француског конзула у Дубровнику, млади песник Марко Бриеревић, који је лепо знао наш језик и који се био скоро потпуно "подубровчио". Бриер и његови француски помагачи радили су мање-више отворено и код везира у Травнику и код појединих бегова. И имали су успеха. Аустриски извештаји тога времена говоре о "јакобизираним беговима" и као њихова главног вођу помињу Ибрахим-бега Бешеревића. Питање разграничења на Уни заплело се толико, да му за дуже времена ни једна ни друга страна нису могле приступити. Тек у јесен 1795. год. приступило се извршењу уговора, и то када је турска власт, под притиском, морала употребити силу.

Француска агитација није се ограничила само на Босну. У исто време радило се и у другим областима Балкана. Нарочито из француске амбасаде у Млецима, која је постала средиште револуционарне пропаганде. Постоје поуздани извештаји о агитацији у Боки, Црној Гори и Албанији. Видели смо напред, да су Французи отворено помагали Махмут-пашу Бушатлију и флотом и војним стручњацима. Касније су имали извесног успеха и у Црној Гори. Владика Петар био је с почетка њихов противник, већ и због Бушатлије, а и као свештеник и пријатељ конзервативних сила. У једном извештају бечкој влади он је желио аустриском цару "да освети невину крв, коју је тај необуздани народ обесно пролио као Каин крв свога брата Авеља." Погибија Махмутова донела је извесно олакшање не само на Цетињу, него и у Бечу. Аустриски претставници озбиљно су се плашили Махмутових веза са Босанцима. Сам цариградски посланик писао је, да су постојали предлози о ужој војничкој сарадњи између босанских бунтовника из крајине са француским одредима, која би из Италије, преко Ријеке, оперисали у Хрватској. Али, ако владика у први мах није примао француске сугестије изгледа да им касније није био сасвим стран. Известан утицај на њ вршио је његов секретар, Дубровчанин, опат Фрањо Долћи, који је због свог држања, по захтеву конзервативних сила Русије и Аустрије, изгубио главу. Сам владика био је једно време стављен под истрагу.

Французи су живо радили и међу Грцима. На грчко учешће у великој балканској акцији у Паризу се много полагало. И то и ради старе славе грчке, и ради тога што су Грци развили огромне пословне и друге везе по целом Балкану и у свима важнијим пристаништима Средоземног Мора, и што су у Цариграду, Солуну, Смирни и другим већим местима имали утицаја и могућности за подземни рад. Преко Грка, трговаца, свештеника и интелектуалаца, мислило се утицати и на остале балканске хришћане. Цариградски Грци преговарали су 1796. год. са Французима о свом ослобођењу. Грчки родољуб и песник Рига од Фере, чије су везе са француским службеним претставницима биле веома срдачне, дошао је исте те године у Беч, где је постојала јака колонија грчких трговаца. Ту је развио живу пропаганду за устанак против Турске. Међу онима, који су дошли у ближи додир с њим, била су и два-три Србина. У Бечу је настала и његов чувена *Убојна песма* упућена балканским хришћанима: "Упалите један пламен у целој Турској, да захвати од Босне до Арабије". Та песма, која је брзо постала популарна, певала се већ идуће године чак у Земуну.

Француски успеси у Италији против Аустрије и слом Млетачке Републике дигли су углед њихова оружја у великој мери. Крајем 1797. год. Французи су посели јонска острва и један део јужне Албаније и закорачили су на Балкан. Њихов утицај постаје после тога још непосреднији. Рига од Фере, у тврдој вери да је дошао час за акцију, спремио је проглас за устанак и преко Трста запутио се кући. Али га је ту стигла и ухватила аустриска полиција. После проведене истраге бечка влада је Ригу предала Турцима, који су га 24. јуна 1798. удавили у београдској тврђави.

Колико смо до данас могли утврдити, ова разграната француска активност није имала у Србији неких непосредних веза. Посредних, међутим, било је више. Она је, пре свега, усплахирила духове. И у Београду се налазило доста грчких трговаца, исто као и у Земуну. Што се проносило у једном граду није могло остати тајна у другом. Сталне борбе с јањичарима нису могле унети спокојство у народ, ма колико се власти трудиле да буду праведне. Али најачи посредни утицај на развој прилика у Србији учинио је француски упад у Египат, у лето 1798. Изведен изненада, брзо, са релативно великом снагом, он је изазвао запрепашћење у многим европским престоницама. У Цариграду нарочито. Чинило се, да је после слома млетачке власти, толико познате у Средоземном Мору, дошао на ред муслимански свет. Турска је објавила Французима рат. У том часу султану је било јасно, да он не може у исти мах водити рат и против спољашњег и против унутрашњег непријатеља. У толико пре, што је рат против Француза проглашен за свети. С тога се у Царигрду прогласила милост свима одметницима, који се покоре, макар и само формално, свом господару. Тако је било крајем 1798. год. опроштено и Пазваноглу, и јањичарима. Овима је чак било изрично дозвољено, да се врате у Србију.

Почетак устанка у Србији

Повратак јањичара значио је повратак зулума и почетак новог зла. Насилно изгнанство није их много учинило мудријим. Мустафа-паша знао је добро да ће с њима имати муке, али је веровао да их је искуство бар у неколико могло поправити. Из почетка се и чинило као да су се нешто смирили. У ствари, били су само више обазриви, док се снађу у новој ситуацији и док похватају везе. Да их не би имао у Београду око себе Мустафа је добар део јањичарских поглавица упутио у унутрашњост давши им разна запослења. Убрзо је, међутим увидео и сам, да је то био погрешан потез. У земљи јањичари, жељни освете, оголели и прилично испошћени, пожурише да се час пре докопају својих имања или других поседа и да се брзо обештете за дугу оскудицу. Домало почеше и убијања. Погибоше Станко Харамбашић, један од вођа народне војске, и кнез Ранко Лазаревић. Кнез Алекса Ненадовић само се случајно спасао од погибије. Кад је, током 1799. год., Пазван-оглу устао поново против султана, његови јањичарски пријатељи показаше поново своју праву боју. Они се прикупише у Београду решени да омету сваки пашин покушај против Видина и да се сами дочепају власти. У јулу 1801. они стварно заузеше град и заробише пашу. Тако убрзо поступише и у осталим местима у Србији.

Дервиш-бег, син Мустафин, био је за времена измакао из Београда у Ниш, да отуда обавести Порту и организује помоћ за оца. Порта није могла апсолутно ништа да предузме, него је само упутила једног изасланика у Београд да смирује људе. Овај је имао неког привременог успеха, али није могао да много измени ствари. Између јањичара, који нису хтели да испусте власт, и Мустафе-паше није било нимало поверења. Мустафа је свакако и покушавао нешто, да се ишчупа из њихових рука. Бојећи се за њега, и акције његова сина, јањичари га 15. децембра 1801. убише у београдском граду. Потом узеше власт у своје руке, спремни да је бране свима средствима. Као главне њихове вође истакоше се четири дахије: Кучук Алија, пашин убица, Аганлија, Мула Јусуф и Мехмед-ага Фочић.

Доласком на владу дахија у Србији настаде режим најтежег терора. Вук Караџић врло живо и непосредно приказује тешко стање у земљи. Они приграбише сва главна имања спахиска, па почеше брзо градити ханове и чардаке, да њихове субаше лакше надзиравају рад и кретање по селима. Повластице из 1793. и 1794. год. укинуше својом вољом, свако осећање законитости замре. Чак се нису слушале ни кадије, а камоли народски кнезови. "Кад се огласи наоколо, да су баше Аџи Мустајпашу убиле, и да су против цара, онда навале из околни крајева, особито из Босне и из Арнаутске, све беспослице и крвници и бескућници у Бијоград, као орлови на стрвину; и даије ји све радо попримају... Млоги су тада у Бијоград дошли голи и боси, пак се онђе одма оковали у сребро и у злато, и обукли у свилу и у кадифу, и узјали на атове с ратовима." Јањичари су "судили и пресуђивали по својој вољи, људе били и убијали, глобљавали, отимали (или узимали као своје) коње и оружје, и друго, што им се гођ допало, најпослије стану силовати жене и ђевојке..." "Какогођ што су се под мудрим и праведним владањем Аџи-Мустај-пашиним слабо и гласили ајдуци у Србији, тако се сад од оваке силе и од зулума поајдучи десетина народа."

Порта је била немоћна да казни бунтовнике. У њој је врило на више страна. Ауторитет централне власти био је потпуно подрован, исто као и углед султанов. Дајући, како се каже, вољу за невољу, у Цариграду су тобоже примили јањичарска уверавања да ће остати верни и упутили су у Београд новог управника, Хасан-пашу. Тај је, у ствари, био играчка у рукама дахија. Посебни татарин донео је 10. маја 1802. посебно писмо с Порте, којим је јањичарима била опроштена учињена кривица. Учинило се то понајвише с тога, што је постојала бојазан да би јањичари могли примити у Београд Пазван-оглу, што би, при немоћи владе, изазвало још теже и опасније заплете.

У таквим приликама шта су могли да раде Срби и сви они Турци, спахије и присталице реформа, који су били непосредно погођени? Кад им сама турска влада није

могла дати никакве заштите, шта је могло остати друго него прибећи самопомоћи и на силу одговорити силом? У Земуну се био прикупио приличан број Мустафа-пашиних пријатеља, Срба и Турака, међу којима је био врло активан Петар Ичко. Од турске стране нарочито се истицао бивши пашин благајник Хасан-бег, уз кога се прибрао и приличан број од дахија угрожених спахија. Ови су људи већ у лето 1802. год. покушали да изазову покрет у Србији и били су ухватили везе са више народних људи. Али су акцију око Пожаревца и испод Авале предузели прерано, па су претрпели неуспех. Има вести, да се већ тада око 60 народних првака из Србије било писмено обавезало да ће помагати Мустафина сина Дервиш-бега, чим стигне са војском против дахија.

У ово исто време, на две-три разне стране, свакако под утисцима вести из Србије и с обзиром на догађаје у Европи, све више су се јављали гласови да треба предузети нешто одлучније. У тим потезима важну је улогу играо Петар Ичко, који је, као бивши турски дипломатски чиновник, знао европску ситуацију, а као врло окретан човек умео да се снађе. Он је с Хаџи Мустафа-пашом, пред пашину погибију, спремао са српском помоћу добро организовану борбу против јањичара. Митрополит Стеван Стратимировић, који га је добро познавао, не хвали његов карактер, али му истиче способност и признаје утицај. Ичко је био интиман пријатељ с Јанком Катићем и Алексом Ненадовићем, а спријатељио се после и са Карађорђем. У ово време, 1802. год., по причању Саве Текелије, почео је и он разговоре о Србији са Ичковим замљаком, Петром Чардаклијом, и говорио је баш о могућности устанка. Чардаклија му је том приликом рекао, да је "то готово, теке да има тко и управљати." Потом је, казује Текелија, после разговора с њим прешао у Србију и Доситеј Обрадовић, а за њим и Чардаклија. Ми нисмо сигурни, да је Текелија у овом казивању поуздан у хронологији и не знамо колико се уопште на њега можемо ослонити, јер је он, из тежње да постави као неко своје право на власт у Србији, навијао причање у своју корист. Али, ако у његову казивању има макар један део истине, онда то само казује, како је, што се каже, већ у ваздуху била могућност неког покрета на тој страни.

То се види и иначе. Тих истих дана јавила се код неких српских родољуба мисао, да и пред руски двор изнесе план о обнови "славјаносербског царства". Оно је имало бити створено као протутежа византиском царству, које је било у плану царице Катарине II. Не знамо данас поуздано, који су непосредни моменти определили наше људе, да баш у овај час, неколико година иза царичине смрти, изиђу с тим предлогом и какви су им непосредни изгледи могли бити пред очима. Тај план носио је и образлагао архимандрит манастира Пиве, Арсеније Гаговић. То је био калуђер нешто ширег видокруга. Своју кариеру почео је у Хиландару; био је на хаџилуку у Јерусалиму, одлазио у Русију, путовао по нашим земљама. Он је био у везама и са митрополитом Стратимировићем, коме је свраћао у Карловце. Гаговић је крајем јесени 1803. год. дошао у Петроград и допро до саме царске канцеларије. Гаговић је развијао план, да се обнови "славјеносербско" царство са једним руским принцем на челу, а народ сам, да је већ "готов за буну и да коначно неће дуго сносити турска угњетавања". Тешко да је та реченица проста фраза, нарочито у вези с његовим предлогом. А у колико је чињеница, она јасно казује, да се током 1802/3. год. озбиљно радило.

Ова мисао о славјаносрпском царству са руским великим кнезом као владарем јавља се поново и у мемоару митрополита Стратимировића, написаном 1. јуна 1804., а упућеном исто тако руском двору. У том мемоару Стратимировић заступа гледиште, да се српској држави, ослобођеној од Турака, дода и Бока Которска, Далмација до Шибеника и Срем, како би се српски териториални посед, у доброј мери, подударао са његовом етничком распрострањеношћу. Као отштету за уступљене српске области Аустрија би могла добити крајеве у Хрватској, Турској и Влашкој. Ови планови из 1803. и 1804. год., у време кад ми стварно, у државноправном погледу, нисмо имали ниједне своје сасвим слободне државе, казују живо и непосредно, колико је био жив и делотворан хисторизам у нашем народу и до које је мере била развијена не само народна свест, него и тежња за народном државом, и то са максималистичким опсегом. А ово се тражило у једно време, кад је Немачка имала неколико десетина својих држава и кад су Италију комадали под разне туђе власти!

У ове планове изгледа да је био упућен и цетињски владика Петар I. Један поверљиви извештај од 13. децембра 1803. каже, како се владика стара "од некога времена

да узнемири и побуни своје суседе". Владика је 10. јануара 1804. упутио једно писмо игуману манастира Дечана, у ком му поручује како имају намеру "ми Црногорци и Срби са београдске стране скочити на оружје противу наших непријатеља Турака." Хаџи Рувим је у пролеће 1803. год. бежао у Студеницу и после у Свету Гору и отуда је, по причању, слао више сумњивих писама у Србију. А морао је да бежи, каже један докуменат, после једног договора о устанку на Турке. Прота Матија Ненадовић одлазио је у лето исте године у Сарајево, да и тамо преговара о истој ствари. Бечки епископ Јован Јовановић писао је 14. јануара 1804., пре сваког покрета у Србији, петроградском митрополиту, желећи да се овај на двору заузме за Србе. Он му је описивао тешко стање раје и излагао је потребу да се она спасе и помогне.

Има и других вести, да су се Срби током 1803. год. спремали на устанак. За Карађорђа се прича, да је у лето те године преговарао са земунским трговцима ради набавке праха и олова. У јесен почели су састанци, договори и заклетве. Србе је храбрило то, што су се дахије почеле гложити између себе и што се чинило, да је њихова снага осетно парализана. Кнез Алекса Ненадовић упутио је у Земун једно писмо тамошњем команданту мајору Митезеру, по свој прилици пред крај те године. У њему му је говорио, како су Срби позавађали дахије, између којих ће доћи до борбе, па га моли, да спреми џебане и официра, "а војске доста имамо да нам помогну да дахије одавде отерамо." На ближа саопштења кнез је упутио мајора на Петра Ичка и друга нека лица. Доиста, између Аганлије и Кучук Алије било је дошло до крупних сукоба, у којима је било и мртвих глава.

Пуким случајем ово писмо кнеза Алексе пало је у руке дахијама. И отворило им је очи. Дотле завађени, они се пред опасношћу мире и траже начина како да доскоче својим непријатељима. Осећали су, вероватно, и сами да је ствар озбиљна, у толико више, што су се бојали српских веза са Аустријом и неке напасти са те стране. И с тога решише да опасност спрече одмах у почетку, и то најрадикалнијим средствима. Народ је требало обезглавити, и то тако што ће се побити главни кнезови и свештеници, они који могу постати вођи и који имају веза преко границе. Тако је дошло до сече кнезова, толико познате из славне Вишњићеве песме о почетку буне. У другој половини јануара 1804. бише погубљени кнез Алекса, Илија Бирчанин, Марко Чарапић, Хаџи Рувим и други; укупно око 70 лица. Сам Мехмед-ага Фочић казао је кнезу Алекси, да гине због оног земунског писма.

Карађорђе Петровић прошао је срећно. Против њега лично није пошао ниједан од дахија, као Фочић против кнезова Алексе и Бирчанина. Дахије су се, већ ради ухваћеног писма, више бојале у овај мах људи из Посавине, београдске околине и ваљевске нахије због њихових старих веза са аустриским људима због њихове живље сарадње с Хаџи-Мустафом и учешћа у ранијим борбама, и због њихова великог угледа у народу. Карађорђе није тада имао њихов глас. Потера која је пошла против њега била је другостепене важности и он јој је лако одолео. Кад су га Турци потражили у Тополи он није био неприправан; сачекао их је с момцима, па је један део побио, а други растерао. Одмах потом напустио је кућу и дохватио се планине. Отишао је свом старом хајдучком пријатељу Станоју Главашу.

Од овог часа, може се мирно рећи, почиње српски устанак. Митрополит Стратимировић, који је, по причању савременика, написао један мемоар о почетку устанка, каже, да Главаш и Карађорђе "дуго нису знали да се одлуче". С нешто другова хтели су, вели, да беже у Босну. Али кад су пролазили крај једног хана Карађорђе се реши да се освети Турцима и са друговима изврши свој наум. Нападе на хан и поби Турке који су се ту затекли. Мало затим њихова је дружина почела да расте. Скупило се 200-300 људи "пуних очајања", који нису знали шта управо да раде. Скупљали су се и растурали, одлазили у своја села, али у исто време тражили освету и били кивни на Турке. У Стратимировићевом причању има пуно реализма. Таквог колебања било је, знамо, и у ваљевској нахији и иначе. Ударац турски био је смео и тежак и погађао је међу очи; дошао је изненада, у сред зиме, у најнезгодније доба године.

Међу првима прибрао се Карађорђе. Вероватно не само с тога што је био срчан, него и што је већ од пре, у поменутим договорима, био на чисто са одлуком да се са дахијама мора кидати. Он је био за борбу. И то да се почне одмах, док траје узбуђење и кад се свет

већ покренуо. Стојан Новаковић лепо карактерише улогу Ђорђеву и Станоја Главаша у овом покрету: "Како Ђорђе није био ни међу кнезовима ни међу богаташима, нити су какви год лични интереси имали да га склањају на мирољубиву политику, Карађорђу се, по његовим војничким навикама, лакше но икоме другом било одлучити да поведе напред све који више нису хтели да трпе и да подносе. А тако је у тај мах осећао сав народ. Станоје Главаш, чувени хајдучки харамбаша, познат на све стране по Шумадији, оличавао је хајдуке, које је народна невоља тада у први ред истицала. С тога се, по тим особинама, са пристанком и најмирољубивијих људи, првих дана фебруара 1804, истакоше у први ред та два човека, објавивши, са пиштољем у руци, прави отворен чисто српски устанак против Турака, пуштајући о њему глас на све стране и делом и поруком."

За правог вођу устанка Карађорђе је био изабран на једном збору, држаном у Орашцу на Сретеније 1804. год. На том збору нашло се свега око 300 људи, или нешто више, у главном из околине. Не може се тврдити ни да је то био збор целе Шумадије, а још мање целог Београдског Пашалука. Мада се устанак спремао из раније он је сад избио изненада, док је још планина под снегом и гора без листа. Одлука дахија да час пре изврше сечу ишла је баш нарочито за тим да предухитри догађаје. Кад је сеча већ почела народни људи су видели да се више нема шта чекати. Реакција је дошла као природни нагон самоодржања, скоро сама од себе. Сви су осећали да се мора хитати. С тога није било ни могућности временске, а ни других прилика, да се збор сазива на дужи рок и са ширим учешћем. Позвано је само оно и онолико људи, колико се за два-три дана могло наћи. Збор је био сазван да се почета акција крене даље и шире. Иницијативу за њ дали су хајдуци, са Станојем Главашем и Карађорђем на челу, који су били за борбу. За вођење акције био је потребан вођ.

Ко ће постати тај вођ? Међу првима био је понуђен Станоје Главаш, хајдучки харамбаша, познат борац, са већ прикупљеном и добро опробаном четом. Али Главаш није хтео да се прими. Народ, бранио се он, неће овакав један покрет да повери хајдучком вођству. "У хајдука нити има куће ни кућишта - била је народска аргументација - и сутра, кад Турци навале, он ће у шуму, а ми ћемо остати на мејдану, да нас Турци робе и харају." После тога су понудили кнеза Теодосија Марићевића из Орашца. Али и он је одбијао. "Хајдуку могу кнезови којекако изградити опроштење; али, ко ће кнезовима помоћи, ако се врате Турци?" питао је он. Тада Главаш предложи за вођа човека који није био ни кнез ни хајдук, него трговац, близак народу, али већ познат као јунак и као човек одлучан. Такав је био у пуној мери Карађорђе. Њега су знали по ранијим борбама, у којима је стекао глас и поштовање, а знали су и да је већ упућен и у припреме око устанка.

Окошти, мрки човек, оштра ока и јаких, изразитих црта, са нимало речитости, али са јаком вољом, прегалац, са никад узалуд не измахнутом руком, постао је врло брзо не само популаран него доста рано обавијен и извесном мистиком. Већ само име Црни Ђорђе, или Карађорђе, дато му с почетка по тамној боји његова лица, добило је доскора и други значај; он је постао црн за Турке, као нека врста њихова црног удеса. Једва годину дана после почетка устанка, 28. маја 1805, саопштавао је један француски извештач из Дубровника, како се о Карађорђу певају јуначке песме по народу и ван Србије и како се он у њима слави као "heros liberateur."

После збора у Орашцу, кад су се људи узајамно потакли и решили на акцију, устанак поче да узима маха. Осећало се као да је "крвца из земље проврела". Кроз Шумадију се пронесе општи поклич: "Сваки свога убите субашу". "Уста раја кф из земље трава".

Дахије се нису овом надале. Догодило се чак оно што су они најмање очекивали. Њихов план изведен је само делимично и показао се као рђаво срачунат. Место да сеча кнезова заплаши рају, она је раздражила. Раја се дигла на оружје у сред зиме, у најтеже време, што је несумњив знак да је прегла на најгоре. У пролеће, кад гора озелени, покрет ће несумњиво да букне још јаче и ко зна куд ће да се упути. С тога је требало покушати да се он што пре стиша. Не више силом и крвљу. Аганлија, као један од мирољубивих дахија, узе на се дужност да иде у унутрашњост и да почне преговоре. Кренуо је са 400 војника равно у Шумадију. У Дрлупи, 12. фебруара, био је састанак између њега и Карађорђа, кога су исто

тако пратили његови људи. Аганлија је био врло предусретљив. Обећавао је у напредак боље понашање, па чак и укидање ханова и субаша по селима. Карађорђу, као вођу, понудио је 500 кеса да се смири или да му у Аустрији купе имање боље од оног у Тополи. Личне понуде је Карађорђе одбио, а за обећање о промени режима тражио је јемство аустриских власти, јер се на турска обећања није могло ослонити. Како Аганлија није на то пристао, преговори су се разбили и још истог дана дошло је до борбе. У том крешеву Аганлија је био рањен у ногу, а Станоје Главаш у главу. Борба је остала неодлучена. Срби, још нерешени на све, као да не смеју да насрћу, а Турци, збуњени отпором и у страху да Србима не дође помоћ из околних села, не усуђују се да продиру даље. Шта више, већ сутрадан напуштају бојно поље и повлаче се у Београд.

Тај први, макар и половни успех, диже веру у народу. Он даде и нове снаге Карађорђу. Место да позива људе у акцију и да их убеђује, он сад издаје и наређења да се народ одмеће. Домало, пасивни су људи под морање остављали куће и прилазили покрету. Што се зима више примицала крају придолазак нових устаника бивао је све већи и почетком марта њихов број се већ ценио на 10.000 људи. Један аустриски извештач јављао је чак 24. фебруара, да су "сви Србијанци прихватили за оружје". Мехмед-ага Фочић писао је тих дана свом брату Мус-аги у Шабац, како су настале прилике "које мозак не може схватити. Свемоћни Бог нека све обрне на срећу!" Очевидно, малодушност је почела да осваја међу самим дахијама. Сад им је пукло пред очима шта су својим поступцима изазвали и у какав положај довели себе саме. Кад су устаници 20. марта дошли на домак самог Београда, пошто су претходно спалили неколико места и паланака, у граду је настао велик и разумљив страх. Дахије су организовале отпор, тражиле су помоћи с више страна, нарочито из Босне и Видина, али су у исто време нудиле поново преговоре и биле вољне за знатна попуштања. Београдски везир, Хасан-паша, обавештавајући Порту о устанку и његовој озбиљности, молио је да се пошаље војска из Босне и од Крушевца, јер су Срби у надмоћности. Али је у исти мах препоручивао и то да се пошаље један искусан и речит министар, који би посредовао и смирио људе.

Покретачи устанка били су од првог часа начисто с тим да устанак мало ширих размера не може имати великих изгледа на успех, ако устаници буду упућени сами на се. Борити би се још и могли, али нису имали свега другог што је потребно за борбу, а у првом реду муниције, оружја и другог ратног прибора. Први на кога се могло помислити за помоћ била је Аустрија. Она је била најближи сусед и до недавно српски савезник; у пограничним аустриским гарнизонима још су служили официри, који су их раније бунили против Турака и са којима су Срби заједнички ратовали. Сам земунски заповедник, мајор Митезер, био је један од таквих. Срби из Срема и Баната са симпатијама су посматрали овај покрет и пограничне власти морале су о тим осећањима водити рачуна. Прва личност, којој су се устаници обратили, био је мајор Митезер, стари пријатељ породице Ненадовића, за кога се знало да је на страни Срба и који им је, у први мах, и учинио неколико услуга. У свом писму од 16. априла Карађорђе га моли за помоћ и нуди му чак врховно главарство. "Ја вас јесам препознао најпре за старијега, а ви радите како вас Бог учи; с нама управљајте, да душмане из ове земље истерамо". "Како нам ви заповедате, онако ћемо се владати", пише на другом месту. Из тог се види јасно како су скромни били почеци српског устанка, поред све његове смелости у замаху, и како сам Карађорђе, из почетка, на свој положај није давао велику цену.

Аустриске власти биле су уздржане. Да би остале исправне према Порти оне су званично сузбијале емиграцију из Србије и давање муниције, али су потајно, правећи се да не виде, трпеле продају. Они у Бечу нису веровали да ће устанак изићи из оквира већ уобичајених малих локалних побуна и хтели су да сачекају развој догађаја. Како су вести са разних страна почеле бивати све неповољније по дахије, то су се они постепено почели разкрављивати, задржавајући увек према Порти став исправног суседа. То им је било у толико лакше, што је сам београдски везир осећао потребу, да се аустриским повереницима тужи на несносни притисак дахија и што су аустриском посланику на Порти говорили, почетком априла, како су већ издали наредбе пашама у Босни и Нишу да пођу у помоћ угроженој раји, коју чак и сам Пазван-оглу узима у заштиту. Мало касније, кад се посланик пријатељски стао интересовати о том, какав ће став Порта службено заузети, добио је

одговор: да је већ одређен искусни босански везир Бећир паша, да пође у Србију и нађе неки споразум. Порта хоће да помогне раји, али мора, због јаничара и верске осетљивости, да води рачуна и о дахијама.

Крајем априла имао је Карађорђе састанак са аустриским капетаном Шајтинским. На том састанку он је изјављивао жељу српског народа, да их Аустрија прими под своје окриље. Ако им Бог дадне да освоје Београд, они ће га радо, са Шапцем и Смедеревом, па и сву земљу, понудити аустриском цару и примити једног принца као намесника. Ако то аустриски двор не хтедне примити, он ће, мада нерадо, да се обрати у име народа некој другој сили, али турског јарма неће више нико да трпи.

У Бечу су већ пре тога били склони да понуде посредничке улоге једној и другој страни, јер им није могло бити свеједно какав ће утисак на Србе оставити њихово држање. Пограничним заповедницима олакшавало је посао то, што су саме дахије и београдски паша поручивали и гледали да са устаницима дођу у везу и почну преговоре. Као згодно место изабран је Земун; он је био при руци дахијама, које нису више смеле да се удаљују далеко од Београда. На састанку од 28. априла, у присуству самог заповедника Славоније и Срема, генерала Генеина, претставници турских власти и српски вођи са Карађорђем на челу нису дошли до споразума. Срби су изјављивали: да су верни султану и законитим властима, али да се неће смирити све дотле док дахије не напусте Пашалук заувек. Из почетка су недоступно тражили њихове главе, али их је Генеин склонио на то попуштање. Изасланици дахија нису могли пристати на тај услов и тако су се преговори разбили.

На предлог своје владе, аустриски цар је одбио да прими Карађорђеве понуде. Узети једну побуњену турску покрајину, за време мира, значило би изазвати оправдан протест свих других сила и повећати тешкоће које Аустрија већ има са Наполеоном. Ипак, да не изгуби престиж код Срба, цар Франц је наредио да им се обрати извесна дискретна пажња, али да се никако не доводи у сумњу аустриска неутралност. Веома је вероватно, да је Србима и пре тога одговора било стављено до знања са аустриске стране како су слаби изгледи да ће цар дати пристанак на учињени предлог и да су они ради тога дошли на другу комбинацију. Кад заштиту Србије неће да преузме Аустрија, као први и најпречи сусед, онда за Србе није било другог излаза него се обратити на једноверну словенску Русију. Већ 3. маја 1804. упутиле су српске вође дугачко писмо руском посланику у Цариград, казујући му невоље и жеље свога народа. Они су тражили да дођу "под крило трона рускога" и да их Русија помогне ослободити од Турака. Али, у исто време, наглашавали су, по свој дипломатској памети, да остају верни султану и да од њега траже само заштите против насилника. Можда је код њих још постојала намера, да се задовоље извесном изменом стања, па да остану и даље турски. Или су ово били само тактички потези, да не изазову против себе Порту, а да су њихове стварне тежње већ тада стремиле ка ослобођењу од Турака? Ово друго изгледа вероватније. Сигурно је само једно: да са потпуним ослобођењем још нису рачунали, него су мислили да их узме "под своје крило" било Аустрија било Русија.

Пре свог одласка на поменути састанак у Земун Срби су имали своју прву скупштину у Остружници, која је трајала, од прилике, од 24. априла до 3. маја, и на којој су имали бити формулисани устанички захтеви. Они су се, у главном, састојали у овом: да се униште дахије и да се врате повластице из 1793/4. год. Сем тога, да се уз везира налази до 1.500 наоружаних Срба, који ће штитити и њега и општи поредак, док султан не пошаље редовну војску. Миленко Вукићевић добро је нагласио, да је ова скупштина имала велик значај у развијању устанка, пошто је то био "први састанак свију нахијских и устаничких старешина Београдскога Пашалука."

У Србији, и поред свих оних планова о обнови славјаносрпског царства, људи су били још врло скромни. Они су, истина, угазили у врло смелу акцију, али та акција још није добила карактер нелојалности према законитој власти и није излазила из оквира Београдскога Пашалука. Она се и на Порти и код сила схватала као природна реакција против дахиског насиља. Кад је добила обавештења, да се устанак не стишава и да устаници узимају чак и извесне градове и да су се ушанчили и испред Београда, Порта је наредила искусном Бећир-паши, тада босанском везиру, који је у Србији 1791/2. год. показао и енергије и такта,

да оде у Београд и да испита ствари. Дала му је и сасвим слободне руке, "да може збацити дахије, распустити јањичаре и на место оне управе коју укине завести нову управу, тако да се може повратити потпун мир у Србији". У Цариграду јањичара и дахија нису жалили; тужбе против њих стизале су и од самих Турака. Њихова одметништва, и зулуми, и рђави инстинкти били су довољно познати и да је њихово насиље морало кад-тад поколебати поредак и изазвати људе на отпор није требало посебно доказивати. С тога у Цариграду у овај мах није било зле воље према Србима. Зазирало се само од тога, да их у тој акцији не помаже Аустрија, како су већ гласила нека наговештења и извештаји, и било је непријатно што се уопште то све збива на самој граници.

Дахијама је било јасно шта значи долазак Бећир-паше, који је већ једном изгонио јањичаре из Србије. Они су се с тога према њему односили с пуно неповерења. Срби су опет гледали у њему изасланика султанова и указивали су му сву дужну пажњу. Већ из тих односа могли су се унапред назрети резултати пашине мисије.

Кад је пашин мухурдар стигао 7. јуна 1804. пред Београд, да осмотри ситуацију, дахије су се према њему понашале веома дрско. Мула Јусуф је, шта више, изишао са једном шајком уз Саву и опалио топом у сред српског логора у Топчидеру, и то баш близу оног места где је мухурдар ручао. Мухурдар, који је Србима мало пре тога јемчио, да ће Турци бити мирни, и који је хтео да осигура примирје за време пашиног доласка, био је страховито огорчен. Дахије су добро осетиле шта има да значи пашин долазак.

Опрезан и јавашлија, Бећир-паша се није много журио. Требало му је пуна два месеца да из Босне стигне до Београда и да на домак Београду, у Палежу, проведе више дана не предузимајући ништа активно. Он је, изгледа, чекао да ситуација сазре и да он, пошто устанак траје више од четири месеца, добро сагледа снаге, и односе, и изгледе и једне и друге стране. По извештају свог мухурдара, по тајним доставама београдског паше и једног дела самих Турака, он је видео да је кривица за узбуђење у земљи до дахија који и за време његове мисије неће да мирују; знао је, да Порти до београдских силника није нимало стало, само да тамо желе да се очува престиж царске власти и форма по којој ће бити срушен дахиски режим. Дахије нису смеле да дођу на преговоре са Србима у Топчидеру, него су понудиле везиру да се разговарају на аустриском тлу, у Земуну. Али, као и ранији, и ти су преговори остали без резултата. На око неактиван, паша је у ствари припремао пад дахија. Његовом инициативом дошло је, вероватно, до споразума између Карађорђа и вође београдских крџалија, Халил-аге Гушанца. По том споразуму Срби су имали да исплате крџалијама 360 кеса, а ови њима четири дахиске главе. По наредби Бећир-паше, дахије су 16. јула напустиле тврђаву, али их Гушанац не даде смакнути, него их пусти да те ноћи побегну. И дахијама је било постало јасно, да се даље не могу држати; против њих су били и Срби и цар, па чак и добар део београдских Турака. Дахије су кренуле лађама низ Дунав, ка Видину, да се спасу код старог пријатеља Пазван-Огла. Али на путу, на малом дунавском острву Ада-Кале, стиже их српска потера и службена порука Бећир-пашина заповеднику острва, да буду погубљени. Ноћу, 24/5 јула, они изгибоше, а главе им, сем Аганлијине, бише донесене у Београд.

После те дахиске погибије Турци су, заједно са Бећир-пашом, мислили да је с тим Србима дата довољна задовољштина и да би устаници, с нешто добрих речи и малих уступака, могли да се разиђу кућама. Султан ће у земљи повратити старо стање, гласила је њихова порука; он је и сада показао да штити праведну ствар и да је строг према зликовцима, ма ко они били. Али устаници нису мислили тако. Још 17. јула, из Топчидера, писале су српске вође, са Карађорђем заједно, поновну молбу аустриском цару позивајући га да он лично дође у Земун и да их прими под своју власт. Они неће да остану више под Турцима као дотле, него желе да се њихово стање измени. После су додавали: Ако цар не може да их прими онда нека бар пошаље своје људе, који би били сведоци и јемци уговора што ће га они склопити са пашом. Последњи пример показао им је јасно да се султан није кренуо да их заштити све дотле док они сами нису скочили да се бране. Турци ће се сад вероватно нешто и примирити, али се после извесног времена може опет појавити какав Пазван-Оглу или Кучук Алија са друговима и поновити, у другом облику, оно исто што се и пре догађало. Они су добро познавали турску управу и стабилност њихова реда. Устаници

су желели да њихов споразум са Бећир-пашом добије с тога већу санкцију, "пошто је сваки паша смртан човек". Тражили су, да тај споразум одобре и султан и аустриски цар, и да га овај други чак и зајемчи. "На тај начин ми би били сигурни, да у будуће неће више бити немира у Србији". Српску молбу препоурчивао је код надвојводе Карла и карловачки митрополит Стеван Стратимировић, али је у исто време писао Србима, да се у том много не надају у Беч, него да гледају извући од Бећир-паше што више уступака. Али устаници остадоше при своме. Они сложно изјавише, да се не могу све дотле смирити док им који повереник аустриске владе не буде нека врста јемца за уговоре. Бећир-паша није могао примити тога захтева. То би значило, ни мање ни више, него једну туђу силу увести у решавање унутрашњих турских питања. Порта би такав корак дочекала с највећом осудом. На том питању су доиста и запели даљи преговори о правом смиривању Србије.

Најупорнији је био Карађорђе. Имали су другови живе муке да га одведу до Бећира, да тамо изјави своју оданост. Његова је чврста одлука била да с Турцима треба кидати, јер правог смиривања и онако неће бити. Та је чврстина у толико мало чуднија, што је он иначе био свестан свих тешкоћа које устаницима претстоје, и што је био уверен, да ће се Србија сама, без наслона на неког јачег пријатеља, тешко моћи одржати у борби. Митрополит Стратимировић у једном свом мемоару, писаном још почетком августа 1804. год., даје о Карађорђу, по саопштењима с више страна, овакав суд: он је неук, и суров, и врло напрасит, и доста својевољан, али је поштен, правичан и прави јунак. Због јунаштва и што је међу првима дигао устанак ужива велику популарност. "У вођењу садашњих послова зависи готово све од њега." Говори ретко и мало, али кад узме реч погађа оно што је најважније. Сам поштено признаје, да нема државничког искуства, али да се зна борити с Турцима. Осећао је, да се на њ полаже много, а он сам не зна шта да ради. Брине се за општи исход ствари. Турци не слушају ни султана ни везира, и он воли жртвовати све него да се народ врати поново у старо ропство. Као глава устаничке странке, која је препоручивала да се нађе компромис са Бећир-пашом био је Јаков Ненадовић, а као веза између свих служио је бистри и мудри, и на шалу и збиљу спремни, млади прота Матија, син кнеза Алексе.

Да су Срби са својим сумњама имали право сведочи понајбоље то, што је стварним господарем Београда био крџалиски вођ, Халил-ага Гушанац, који у тврђаву дуго није пуштао ни самог Бећир-пашу, иако се тобоже држао уза њ. Шта вреде она сва обећања везирова, кад до његова угледа тако мало држи један прост вођ најамника? У то време, 5. августа, да освети брата, упао је изненада у Шабац Мус-ага Фочић, са великом четом Турака, и извршио прави покољ хришћана. Како сад да Срби верују речима царских власти? Како да се смире и врате редовном послу? Турци су, са своје стране, веровали, да иза Срба стоји Аустрија, која их саветује и која не спречава пренос оружја и муниције са свог подручја међу устанике и чији људи, чак неки официри, прелазе у помоћ Србима. "Ма да изгледа да раја хоће да се покори султану, њихове старешине понашају се тако како не доликује поданицима." Тако је гласио турски службени акт за Цариград. Али и како да се понашају друкчије? Нови везир Сулејман-паша, кога је султан послао у Београд, био је ту и у Србији врло добро познат. Он је служио раније као мухасил у Београду и био је интимни пријатељ дахија. Ови су га чак послали у Цариград са 300 кеса, да добије везирски положај и да, наравно говори тамо у корист дахија. Шта се Срби од њега могу надати? Његов "избор" био је најнесрећнији какав се уопште могао учинити; сам Бећир-паша није крио своје незадовољство поводом таквог решавања ствари; а и Гушанац је поручивао Карађорђу да пази, да, на пашин позив, не дођу у Београд нови насилници, а његови помагачи.

Бећир-паша се трудио да у Пашалуку уведе ред. На његов предлог султан је пристао да изда ферман, који је 21. септембра 1804. објављен у Београду. По том ферману Србима је јемчено да их нико не сме вређати и изазивати и да кривци за то имају бити кажњени; Турцима је било забрањено смештање у селима и држање ханова; укинуте су све насилне дажбине и сви порези сем законског харача султану и десетине власнику земље. Шест дана потом дошло је петнаест српских кнезова у Београд, да о споразуму саставе и писмени акт. Потпуни споразум није ипак постигнут. Срби су тражили, да Турци могу становати само у Београду, Шапцу и Смедереву, док су Турци хтели да станују и по паланкама и да им Срби помогну подићи попаљене и разрушене куће. У тим преговорима Карађорђе није непосредно учествовао, него су их понајвише водили ваљевски вођи Јаков Ненадовић и Никола

Грбовић. Карађорђев отпор прихватили су и његови људи, у толико пре што су Турци стално тражили новац за покрића разних трошкова и спахије своје приходе за целу ову годину, која је прошла у нередима. Због зиме која је наступала Срби нису хтели да потпуно кидају све везе, него су хтели да извуку од Турака што се год може више. Нарочито су полагали на то, да им Турци сами признају право да држе своје оружане људе за чување реда и као јемство за живот и стечена права. Једна група српских и турских представника, која је већала у Смедереву, крајем новембра, признала је Карађорђу право да држи 300 пандура, а дванаест нахиских кнезова да држе сваки по 100. Срби су тако, за сваки нови случај, располагали својом оружаном снагом и могли су мирно чекати до пролећа. Али та попуштања изазвала су борбе међу самим Турцима, а нарочито је било велико незадовољство међу крџалијама и јаничарима. Најамници су увек пре свега гледали на паре, а како су Срби, све више незадовољни великим плаћањима, одбијали да доприносе за њихове исплате, они су беснели против помирљивијих елемената, па чак и против свог вође. Велику непомирљивост показивао је, исто тако, и један део јаничарских остатака, чији се број у Београду још увек ценио на 1.500 људи.

Срби су за то време спремили једну депутацију за Русију. То им је нарочито препоручивао Петар Чардаклија, који је имао извесних веза са руским претставницима у Аустрији. За тај је корак био и карловачки митрополит. Из Чардаклијина круга потекло је вероватно, једно писмо бечком епископу Јовану Јовановићу, 15. јуна те године, у ком се говорило, како им Аустрија није искрен пријатељ и како, његовим посредством, желе руску помоћ. Кад Аустрија не може да их прими и заштитити онако како би они желели, онда је једини други излаз био да се тражи ослонац у Русији. У сваком случају Срби нису хтели да однос са Турцима остане стари; ако не могу доћи до пуне слободе оно бар да постигну стање, које неће зависити од воље једног везира или од какве групе незадовољних авантуриста. Депутација је носила у Русију писмену молбу, којом се тражила помоћ у новцу и оружју и пристанак Русије да буде јемац српско-турског споразума. "Срби никад једнодушније нису мислили о ослобођењу своје отаџбине, нити су га усрдније желели него данас. Божанском, природном и вечном везом крви, језика и вере, која постоји између Срба и Руса, савезом политичким и најљубазнијим везама могла би се будућа срећа српског народа осветити и на непоколебљивој и чврстој основи утврдити. Прве основе томе послу треба отпочети у данашњим важним приликама баш с тога што је једногласна жеља свију Срба: да се у Србији установи самостална српска управа под именом "Сербскоје правленије", или под другим сличним именом, као што су, на пример, оних седам острва јонских, а под непосредном заштитом Русије, чувајући у исто време ненарушимо права султанова, која му припадају, то јест: плаћати му умерен данак. Томе би додали још и ову нову дужност: да свагда војују против султанових одметника". За непуну годину дана борбе српски се програм осетно развио. Од локалног устанка у Шумадији постала је већ широка акција целог Београдског Пашалука, која тражи не само повраћај стања од 1793/4. године, него и "Српско Правленије" као зачетак будуће српске државе.

У исто време код Срба се јасно види и тежња, већ сазрела за време ове борбе, да овај цео покрет постане стварно ослободилачки и да обухвати шири круг. Карађорђе и други прваци писали су 27. августа 1804. херцеговачким главарима на адресу Арсеније Гаговића чисто и јасно: "Браћо моја, ево ви сад (време) и случај да се и ви ослободите и с нами сједините. Немојте поштеђети ка и ми последњу капљу крове пролити за веру християнску, за свете церкве и монастире и за слободу отечества своего... Ми ништа туђе нећемо тицати, ко собствено наше од старинах које је свему свијету познато да је рођено наше хоћемо возвратити, и то је поштено пред свијем светом и по законом божијим и царским нико нам неће бранити."

Српска депутација, у којој беху главна лица прота Матија Ненадовић и Петар Новаковић Чардаклија, била је у Петрограду лепо примљена. Мада је искрено желела да са Турском не мути своје односе, Русија је ипак била вољна да на неки начин помогне Србима. Помоћ се, у први мах, састојала само у новцу и добрим саветима, али је бар била искрена. Срби треба да се покажу верни султану, али, ипак, да не одлажу оружја или, да га бар не одлажу у већем делу, док не постигну главне од својих захтева. А Русија ће препоручивати њихову ствар Порти, мада јој је незгодно да се отворено меша у турске унутрашње ствари.

И без те поруке Срби нису мислили да распуштају своју војску сасвим, а руска их је порука у тој одлуци учврстила још више. Гомилање чета на Дрини, које је купио Мусага Фочић, и метежи међу Турцима у Београду били су им довољан разлог да бране свој став. По руском савету они су упутили једну депутацију и у Цариград, која је, поред уверења о оданости, имала да изложи и тегобе народа и његове жеље и предлоге. "Жељнога мира и реда ми никада нећемо имати, ако би и даље остали војни чиновници турски; исто тако, ако би остао и даље Турчин управник у овој земљи, јер после ове буне поједина лица с обе стране, и са турске и са српске, због смрти својих сродника и пријатеља за време ове војне, стално би се светила".

Али везу са Аустријом нису напуштали никако, и то из лако појмљивих разлога. Све важније поглавице упутиле су 10. фебруара 1805. дуго писмо цару Францу, у ком су га поново молиле за помоћ и заштиту. "Ми обаче друго царство не познајемо нити се молити имамо разве једному", говорили су они неискрено; "ви отац, ви мати, за милост божију и за ристјанску веру не упустите овога народа изгубити."

У Турској није било лако створити реда. Крџалије у Београду ставиле су под стражу самог везира Сулејман-пашу и слале су у Цариград не молбе него скоро ултиматуме. На Порти се просто није знало шта да се почне. Сменили су Сулејмана и именовали поново Беќир-пашу за везира у Београду, али већ касно, кад је за свакога било јасно да Порта нема ни једног потеза, који би био енергичан било на лево било на десно. У револуцији палиативе су најгора средства и ретко кад доводе до позитивних последица. Шта вреде царски фермани, кад одметници за четири године једног царског везира убијају а другог затварају?

Нагомилана мржња и код Срба и код Турака није попуштала. Сукоби и клања били су чести, мада су мирољубивији људи и на једној и на другој страни настојали да их спрече. Од пролећа 1805. спремали су се и једни и други на нове борбе.

У напред помињаном Карађорђевом писму Арсенију Гаговићу устаници су позивали Херцеговце да се здруже у борби, па ће пре месец дана бити у Сарајеву. Дотадашњи успеси дигли су самопоуздање, али нису давали нимало оправданости за такав један подвиг. У том позиву више је кликовања и потицања, него стварног војничког и државничког предвиђања. Али док су из Србије позивали на борбу руски кругови су препоручивали мир. Руски изасланик гроф Марко Ивељић, иначе родом Бокељ, писао је истом Гаговићу, да смирује народ. Русија је, с другим савезницима, у рату с Наполеоном, у ком је помаже и Турска, па очевидно не жели да се рат Срба с њом распламти. Он је стављао на срце архимандриту да пази, да српски народ не пане у немилост код оба цара. Сам је предузимао доста строге мере према појединцима, који су радили на устанку. Заустављао је и црногорског владику Петра, који је био вољан, и писао о том и у Петроград, да крене у борбу. Руска дипломатија препоручивала је, у исто време, у Цариграду, да се препоручи босанском паши да не дозволи какве неправде према Србима и да чува народ од јарамаза. Све је то било по инструкцијама петроградске владе, која је избегавала сукоб и заплете с Турцима. Али, да ипак помогне и Србима, Русија је поклонила устаницима 5.000 дуката и саветовала им је, да ипак, за сваки случај, не одлажу оружја док не постигну што желе или док им то она не пропоручи. На ову одлуку Србе су натеривале и прилике у Пашалуку.

Крџалије или најамничка војска, којој је био заповедник Халил-ага Гушанац, држале су сву стварну власт у Београду, јер је редовне војске било врло мало. Они се нису понашали ни са самим Беќир-пашом с много обзира и скоро су га уцењивали тражећи да им он исплати најамнички дуг и од дахиског времена и за време после тога. Паша није имао новаца, а најмање око 250.000 гроша, колико су крџалије тражиле. Да би показали своју лојалност према султану и његовом изасланику Срби су исплатили тај дуг и скоро ослободили Беќира. Кад је у јесен 1804. напуштао Србију, паша је са извесним поверењем предао њима топове и муницију, да их пошаљу за њим у Босну, и устаници су и то учинили у пуном реду, мада је многима већ тада било јасно да од све те лојалности неће бити велике користи.

Пријатељске услуге чинио је, у извесној мери, српској ствари влашки кнез Константин Ипсиланти, који је први известио Порту о покрету Срба и који је, у исто време, као руски пријатељ, извештавао и руску владу. Разумљиво је с тога, што је Порта употребила у лето 1804. год. и њега, да утиче помирљиво на Србе. Слат је исто тако и један повереник цариградске патриаршије. Изасланик Ипсилантијев био је бојар Манолаки. Срби су њима обојици изјављивали да су верни султану и да ће радо примити сваког његова управника, али да треба уклонити услове створеног зла. Кад је у зиму Ипсилантијев изасланик дошао по други пут у Србију он се сам могао уверити, да султанова воља у Београду није поштована и да Гушанац и код новог паше Сулејмана држи сву власт. Срби су, природно, одбијали да слушају једног новог самовољника и тражили су повратак власти која доиста јемчи за ред. Почетком 1805. год. дошли су у Србију, и опет по налогу Порте, изасланици влашког и молдавског кнеза, да умире Србе. Ипсилантијеви људи саветовали су Србима поверљиво, да послушају руске савете и да упуте једну депутацију у Цариград, док су молдавски, у име султаново, тражили полагање оружја.

Српски депутати упућени за Цариград имали су да траже ово: своје народне старешине, које ће управљати народом и скупљати данак; да се из Србије иселе сви Турци војни чиновници, а Срби се обавезују да бране земљу и гоне бунтовнике; и да управник у Србији не буде Турчин. "Жељенога мира и реда ми никада нећемо имати ако би и даље остали војни чиновници турски." То је била права народна жеља, писмено утврђена 1. маја, која је могла бити, у поверењу, саопштена само руском претставнику и кнезу Ипсилантију. Друга, јавна, молба садржавала је жеље, да у Београд место војног изасланика дође мухасил, т.ј. високи финансиски чиновник; да Срби за 12 нахија изаберу 12 кнезова, који би добили царске берате. Врховни кнез становао би у Београду и био би веза између народа и царске власти. Тог врховног кнеза и нахиске кнезове бира народ. Данак би се давао непосредно султану, и то и харач и спахиске дажбине, тако да њихови људи не би више долазили у села. Јасно је, да су ово била два предлога; први максимални и други у тај мах минимални. Они су делимично прелазили оквир самоуправе из 1794. год. и могли су на Порти да изазову озбиљна разматрања.

На Порти се, услед разних вести и разних појава, мишљење о карактеру српског устанка почело постепено да мења. Извештаји с турских страна стали су наглашавати, како устаници проливају крв правоверних и како, потицани са стране, неће да се смире. Савети које је султан упућивао у Србију, преко цариградске патриаршије и суседних кнезова, нису имали жељеног успеха. На Порти нису хтели схватити, да саме речи нису могле смирити духове, кад је све друго ишло по старом. У Цариграду је нарочито изазивало незадовољство то, што су се за устанак почеле интересовати Аустрија и Русија и тим српском питању давале и преко праве намере, дипломатски карактер. Устанак из пашалука почео је да утиче и на Херцеговину и на нишки и пиротски крај. С тога су с Порте стали поручивати, да Срби приме што им се нуди и да се смире, или ће их султан већ знати натерати на послушност. Овај тон претње постајао је све чешћи. Како Бећир-паша све до краја маја није долазио на своју дужност очевидно свестан свих тешкоћа које, и поред све његове добре воље, не може савладати при приликама које су владале у Београду и при колебању Порте, у Цариграду су јуна 1805. за новог београдског везира поставили нишког Хафиз-пашу. Хафиз је имао глас енергична човека и противника Срба. Порта је његовим именовањем показала, упркос опомена руског посланика, да хоће према устаницима нови курс; отезања је било већ доста. Прекинула је с тога даље разговоре са српским депутатима у Цариграду и упутила их непосредно на Хафиз-пашу. Порта је у свом ставу постала тако одлучна још и с тога, што су Срби до лета 1805. постигли још неколико тактичких војничких успеха, у жељи да се што боље обезбеде. Они су заузели и два важна града Карановац и Ужице.

Срби су на то решили да новог везира не приме и да му спрече пролазак за Београд. И скадарском Ибрахим-паши, који им је претио да ће поћи са 100.000 војске на Србе, ако се не покоре, они су одговорили пркосно да га чекају, само нек поведе што више коња и понесе што бољег оружја, да га остави у Србији. Кад је Хафиз-паша кренуо за Београд Срби су га, добро спремљени, сачекали и у борбама од 6-8. августа потпуно сузбили. Борбе су се водиле на граници Пашалука, око Параћина, и нарочито око Иванковца. У тим борбама и сам паша био је рањен, и од рана је доскора умро. То је био, после толико векова, први

сукоб између Срба и претставника султанове власти, прва велика битка српског устанка. Борбу је с успехом почео војвода Миленко Стојковић код Иванковца, а одлучио је Карађорђе. Она је сасвим изменила дотадашњи карактер српског покрета: то није више револт против насилника и њихових дела, него свестан и спремљен отпор против саме царске воље, а после изричних царских опомена. После овог није се више могло натраг.

Развој устанка

Хафиз-пашин пораз изненадио је Порту. И смелост и снага устаника показале су се веће него што се тамо веровало. Сад је ту упорност требало сломити, и то пре него што би постала још више опасна. С тога већ у септембру почеше припреме за будућу велику офанзиву против Србије. Чак један азијатски паша пребачен је у Румелију да учествује у борбама. Пре свог одлучног корака Порта је, да умири Аустрију, 10. октобра понудила њеног посланика да бечки двор утиче на устанике, али да им изјави још сад: да после тога немају више чему да се надају ни од саме Аустрије. Понуда је, дакле, имала једну осетну, иако чисто дипломатску, жаоку прекора. Румелиски везир Ибрахим-паша доби наређење да нападне с југа, а босански валија, Сејиди Мустафа-паша, са запада. Шејхулислам издао је фетву, да би био велики грех не кренути у рат против одметника и помоћи "невољној браћи". Само што је у Турској лакше било издати заповест него је остварити. Због зиме припреме су ишле споро и нерационално; финансиска средства Царевине била су оскудна и неуредна; и тешкоћа је било не само због српског него и ради других питања. Намеравана офанзива отезала се много и ради других мера које је Порта обећавала предузети пре него што приступи тој крајњој.

Срби су били свесни после Иванковца да им претстоји озбиљна борба. Они су с тога крајем новембра 1805. решили на скупштини у мало пре тога ослобођеном Смедереву, да више не плаћају данак, него да свој новац употребе на ратну спрему. Ипак, из обзира према саветима Русије и Аустрије, и по препоруци свог пријатеља кнеза Ипсилантија, а и из дипломатске потребе да не поруше све мостове за собом, они су стално уверавали да су одани султану и да њихов отпор није уперен против законите власти. Тако су у својим молбама писали и у Цариград. Нема сумње, да је поред све одлучности било код устаника и нешто страха, када су чули за велика турска спремања, и да би они, ипак, волели ствар свршити некако лепим, него газити у борбу против далеко веће силе. С тога су они и молили, и у Петрограду и у Бечу, да се Русија и Аустрија заузму код Порте за њих и да, можда, једна комисија састављена од турских, руских и аустриских претставника испита узроке метежима и нађе решења. У другој једној молби, упућеној руској влади, Срби су молили руску војну помоћ, у људству и топовима, и под вођством једног руског великог кнеза. Неколико пукова са Србима у заједници створили би од српског устанка један велики покрет и прави еп и постигли би несумњиве успехе.

Покрет у Србији није могао остати без утицаја и у осталим нашим крајевима. Карађорђе, обавијен мистиком, постао је веома популаран у целом нашем народу. Рано су о њему настале легенде и епске песме. За даровитог слепог гуслара Филипа Вишњића, који је и сам био песник, прича се, да је, идући од Босне све до Скадра, разносио песме и ширио глас о устанку у Србији и његовом вођу. С тога, и поред свих службених смиривања, на много страна ври. Нарочито у источној Херцеговини. Од јесени 1804. год. Никшићи, Пивљани, Дробњаци, Гачари и Рудињани стално пожурују цетињског владику да почне ствар. У том правцу деловали су и разни изасланици из Србије, који су и усмено и преко вођинских писама позивали остале сународнике да им се придруже и почну борбу с Турцима. Кад су Срби заузели Ужице и Карановац и тако допрли до близу Новог Пазара, односно старе Херцеговине, покрет је могао узети више маха. У лето 1805. букнуо је доиста устанак у Дробњаку и међу Никшићима. Немамо, на жалост, много појединости о њему, али се зна, да је био прилично захватио. Почетком октобра био је упућен против њих Сулејман Скопљак паша, један од најхрабријих и најодлучнијих турских заповедника. Он је успео да побуну угуши и коловође казни. У самом Дробњаку обешено је 18 лица.

Осетан преокрет догодио се у то време и у европском односу сила. Русија и Аустрија претрпеле су крајем 1805. год. тежак пораз код Аустерлица у борби с Наполеоном. Аустрија је после тог пораза била потиснута из Немачке, у којој је све замирало из страха од Француза. Бечкој влади није могло бити свеједно да изгуби утицај и на Балкану. На Порти се

већ почео осећати известан француски ветар и бечка влада, ма колико се трудила да га ослаби, баш ради њега није могла да скроз напусти српско питање. Почетком 1806. год. послата је у Беч једна депутација са протом Матијом на челу, а у исто време Срби су поново молили султана да их не напада, јер њихов устанак није настао из обести и непокорности, него од тешког зулума. У Русији на српско се питање гледало у овај мах с пуно пажње. Принц Чарториски говорио је аустриском посланику отворено да Србе не треба напустити, већ због тога да се омету Наполеонове сплетке, и да им треба дати оружја, џебане и других потреба. Опасност од Наполеонова утицаја увиђала се и у Бечу. По Пожунском Миру, закљученом 14. (26.) децембра 1805. год. између Француске и Аустрије, бечка влада морала је уступити Французима целу Далмацију с Боком. Ови су тако закорачили на Балкан још непосредније него раније и дошли су у непосредну близину Црне Горе и осталих српских области. Њихов утицај на Србе, позитиван или негативан, могао се очекивати са извесном сигурношћу. Бечка влада није хтела да се замери Порти узимајући Србе у отворену заштиту, али да не би одбила Србе пристајала је, ипак, да посредује за њих. То је изрично речено српској депутацији, али им је уједно одбијена војничка помоћ, коју су нарочито тражили. Бечка је влада ипак пристала да упути суседним пашама писма, молећи их да не журе с непријатељствима, пошто би се ствари могле уредити на леп начин. Сам цар Франц обратио се писмом султану 28. фебруара (12. марта) нудећи своје посредништво. Али те понуде нису примљене. Аустриски глас у Цариграду, исто као и руски, наилазио је у Цариграду, после Аустерлица, на много мање обзира него раније. На Порти се тражило ни мање ни више него да се Срби покоре "с конопцем о врату". Султан је био незадовољан тим посредовањем; на двору се налазило да је то непотребно мешање у турске унутрашње ствари. Султан Селим, одговарајући цару, говорио је да је он за три године дао доста доказа о својој доброј вољи и стрпљивости, и да ће сад његова војска довести ствари у ред. Није у том правцу боље прошао ни сличан руски корак. Турска је у исто време изјавила наду француском претставнику, да Наполеон неће примити под своју заштиту српске бунтовнике, ако му се ови буду случајно обратили. Наполеон је употребио ту прилику да искали своју љутњу на Русију и да је у Цариграду претстави као непријатеља, који помаже Србе с планом да би што више оштетио Турке. У српском питању Наполеон је тада потпуно примао гледиште Порте. Самом султану он је писао 8. (20.) јуна 1806., да против Срба треба употребити "најаче мере".

Да би турски напад могли дочекати што спремнији и на што бољим положајима Срби су од почетка 1806., поред свих молби и претставки, почели и са војничким радњама. Они су узели Порез и освојили Неготин на истоку; поседи су Параћин, Ражањ, Алексинац, Крушевац, а њихове чете продрле су до Студенице на једној и у Топлицу на другој страни. У новоосвојеном Поморављу аустриски капетан Вуча Жикић, родом из Маврова, који се истакао већ за Кочине Крајине, прешавши у Србију, подигао је читав низ пољских утврђења између Ражња и Алексинца, која су добила име Делиград.

Најтежи положај имала је 1806. год. Мачва. Турци су већ крајем 1805. год. били искупили око Дрине преко 20.000 војника. Од почетка 1806. год. учестали су турски напади. Робљена су и паљена многа села. Тако је пред Ђурђев-дан упао Кулин капетан у јадарско село Добрић, па је у њему побио 74 човека, а одвео на 300 глава робља, већином женског. С великим напором својим и својих људи откупио је и ослободио то робље Иво Кнежевић, кнез босанске Семберије. Од страха доста људи беше клонуло духом и признало рајалук. Поједини јуначки подвизи, као Стојана Чупића и његових другова у борби на Салашу, нису могли много изменити општи положај. Карађорђеви позиви владици Петру I, да се придружи србијанском покрету, остали су узалудни; под руским притиском, а и из локалних својих интереса, владика је у ово време сву пажњу обратио Французима и њиховом поседању Далмације и Боке. Снабдевање Срба оружјем и муницијом ишло је врло тешко, јер се Аустрија устручавала да им то дотура макар посредно и кришом, да се не би замерила Турцима. Јер ови су јој и службено пребацивали, да шаље Србима не само џебану и оружје, него и топове, и официре, па чак и редовну војску. Разумљиво је с тога, што се, и поред свих успеха, међу Србима помишљало поново на то, да се тражи помирљив излаз. По договору са старешинама упутио је Карађорђе 1. јула Петра Ичка да на Порти покуша склопити споразум. Срби су пристајали, да плаћају данак отсеком, да приме царског мухасила, а да се јањичари и зликовци истерају из земље. Срби би бранили земљу и вршили у њој, по

султановим наредбама све јавне послове. Срби су се вратили на свој минимални програм заплашени турском силом која се спремала на њих, а видећи да не само Аустрија него ни Русија неће да учине за њих ништа стварније и ништа војнички непосредније.

Али пре него што је Ичко стигао у Цариград и почео преговоре турска војска је прешла у нападај. И то са три стране: од Видина, Ниша и са Дрине. Видинску војску сузбио је код Пореча 24. јуна Миленко Стојковић. На западном фронту преузео је заповедништво сам Карађорђе. На Мишару, 1. августа, са силним замахом, српска војска сатрла је ордију Кулин капетана и однела најславнију и највећу победу Првог Устанка. Нишка војска разбила се о делиградске положаје, које је вешто бранио Петар Добрњац и коме је, после успеха код Мишара, дошао у помоћ Карађорђе. После трећег узалудног јуриша од 27. августа Турци су сами понудили примирје, које је склопљено 2. септембра. Сам Халил ага Гушанац писао је после тога Карађорђу: "Твоје су победе заиста необичне и дивне, и то је заиста једини пример да је раја победила војске мојега султана и господара".

У Цариграду, стојећи пред новим спољашњим заплетима, борећи се са доста финансиских и унутрашњих тешкоћа, беху склони на преговоре. На нову војну експедицију, после неуспеха ове прве, није се могло одлучити брзо ни лако. Ичко је с тога у престоници постигао позитивне резултате. Већ око 10. септембра стигао је у Србију са обавештењима да је Порта начелно примила српске захтеве. За њим је, са свечаном пратњом, стигао 25. септембра у Смедерево и мухасил Хасан-ага. Али, он није донео собом обећани царски ферман, јер је био послан, тобоже, за румелиским беглер-бегом. Мухасил је усмено изложио, да Срби имају плаћати данак њему, да у градовима остану турске посаде, а остале послове у земљи да воде Срби сами. Гушанац је са крџалијама имао напустити Београд, а јањичари и други Турци могли су остати једино ако буду живели од неке своје привредне зараде. Кад мухасил није дошао с обећаним ферманом Срби почеше да сумњају да је по среди нека вешта подвала. Ни Карађорђе му није веровао, иако је, чини се, Порта пристајала да га призна као баш-кнеза у Србији. Мухасилове усмене поруке није хтео да прими ни Гушанац, па се ствар заплела била још више. Срби ипак нису прекинули преговоре, него су упутили поново у Цариград једну депутацију, и опет с Петром Ичком, да изведе ствар на чисто. А дотле нису хтели да одложе оружја, него прегоше свом снагом да узму Београд и да Гушанца силом уклоне одатле. Босански везир, по наредби Порте, поручио је сам Гушанцу да изиђе из града, а устаницима је поручио султанову жељу да се умире и приме оно што је уговорено и да нарочито силом не ударају на Београд. Али Срби нису то послушали. Хтели су да то питање пресеку кратким путем, а да уједно покажу и своју вредност.

Круна свих њихових војничких успеха било је освајање Београда. Аустриска војска сматрала је као велике успехе, кад је под принцем Евгенијем и Лаудоном, могла у два маха, у XVIII веку, да освоји тај град, који је важио као једна од највећих турских тврђава. Готово голорука раја, са врло мало оружја и скоро без имало артиљерије, успела је да, под Вождовим заповедништвом, јуришем освоји, 30. новембра, најпре варош, а потом, 27. децембра, и саму тврђаву. И овом приликом Карађорђе се трудио да одржи гвоздену дисциплину. Неколико насилника, који су били ухваћени на делу, он је дао побити и рашчеречене обесити.

Крајем 1806. године српски положај је постао и дипломатски доста повољан. Турска је, по францускам наговору, без питања и пристанка Русије, нашто је била уговорима обвезана, збацила кнежеве Влашке и Молдавске. Руска је војска на то ушла у обе кнежевине, а Порта је 12. децембра објавила прекид дипломатских веза и рат. Због тога сукоба Србима је обраћена пажња са обе стране: од Руса да их придобију на своју страну као савезнике, а од Турака да их избегну као противнике.

До тога часа Србија је била једна обична побуњена турска покрајина, којој су пријатељи давали лепе савете и сажаљиве прилоге, а на коју су у Цариграду гледали с извесним ниподаштавањем. Од 1806. год. и освајања Београда српско питање је добило нови значај. Срби су одједном постали политички чинилац с којим озбиљно рачунају у свом сукобу и Русија и Турска, и на чије се акције обраћала пажња, понекад изузетна, не само у

Бечу, него и у Паризу. Од балканских народа до почетка XIX века у Европи се највише знало и рачунало с Грцима; од 1804. год. место њих на први план ступају Срби. Они су први дигли заставу устанка и после много векова ставили на дневни ред не само ослобођење балканских хришћана, него и стварање нових хришћанских држава у том делу Европе.

Француска политика према Србима

Кад је Аустрија миром у Пожуну морала вратити Французима тек пре осам година добијену Далмацију било је јасно, да та промена неће проћи без извесних криза. Католички елеменат Далмације био је веома конзервативан и одан цркви, нарочито његов тежачки део. Његово незадовољство с революционарним тежњама француских активиста и пријатеља било је искрено и дубоко, а политички се изражавало у симпатијама за Аустрију и њезино "апостолско" величанство. Код православних непријатељство није било много мање. Довољно је било већ то, што се Русија налазила у савезу с непријатељима Француске и што је своје пријатеље на Приморју, а особито Црну Гору, поравнала у свој фронт. Архимандрит Герасим Зелић тврдио је, да "клер и вооптште народ једне и друге цркве нигда није био задовољан владањем и законима францускијем," иако је "милитар француски био посве политичан, учтив и добар, тако, да се нико на њи потужити није могао, да су коме једно јаје украли или коју штету учинили".

Са Далмацијом заједно имала се уступити Французима и Бока Которска. Стање у тој покрајини, и поред аустро-руског савеза, било је веома запето. Између Црногораца и Аустријанаца никако нису могли да се створе односи правог поверења. Аустриске власти кривиле су за то не само владику и његове људе, него и руске претставнике у Црној Гори. Аустрија је склопила с Наполеоном сепаратни мир, а Русија је, са Енглеском, остала и даље у рату с Французима. Разумљиво је с тога, што се с тим у вези поставило и питање Боке: хоће ли је Аустрија предати, према уговору, Французима или дојучерашњим савезницима. У Црној Гори налазио се од марта 1805. руски државни саветник Стеван Санковски, који је скоро водио црногорску државну политику и који није био сматран као пријатељ Аустрије. Он је сам тражио од локалних власти у Боки, да се не предају Французима и позвао је руско бродовље из јонских вода да што пре стигне у те крајеве. Руска флота стигла је у Боку 16. фебруара 1806., а Црногорци су сишли са планина у приморје. Аустриски комесар предао је потом градове Русима, а руске лађе превеле су аустриске посаде у Трст и на Ријеку. Да су Французи оштро протестовали против тога разуме се само по себи. Аустрија се, међу осталим, бранила нарочито тим, да Французи сами нису дошли да приме Боку у времену које је било уговором предвиђено и да они нису могли, после тог рока и тражења Русије, да се излажу евентуалној борби за подручје за које више немају никакве обавезе. Власт у Боки примио је за грађанске послове Санковски, а за војне адмирал Сењавин. Према томе, и правно и стварно Бока је припала Русима.

Овом приликом страдала је и Дубровачка Република. Француска војска није могла доћи у Боку морем, јер је њена флота била далеко слабија од уједињене енглеске и руске. Пут преко турског подручја био је заобилазан, врло тежак и не без опасности; сем тога, да би се он употребљавао требало је одобрење турске владе, на које се, у најбољем случају, морало чекати више недеља, ако би се уопште добило. С тога се француским војницима и дипломатама учинило као много згодније да за пролаз употребе дубровачко подручје, преко кога је водио најкраћи и најбољи пут. Француски заповедник Лористон обратио се дубровачкој влади за дозволу. Дискусија у Републици била је о том бурна. У граду је било доста лица, која су увиђала опасност од тога ако Република напусти своју стару политику неутралности, али их је, исто тако, било доста, који су симпатисали са идејама нове Француске и који су од раније носили име Сорбонеза. Превладала је ова друга група, нешто начелно, нешто из страха да би Французи могли употребити силу, а нешто из уверења да је то само пролазна мера. Одлука би се, вероватно отезала мало дуже, да и руска команда није затражила од Републике, да се у град пусти руска војска, која би задржала Французе. У тој дилеми за католички Дубровник решење је испало по жељи Сорбонеза. Превладао је верски и тобоже слободоумни елеменат над племенским. Сем тога, у Дубровнику је било страха, да за Русима не дођу Црногорци, који су у граду Св. Влаха већ два-три столећа били озлоглашени као рђави суседи и са којима је, у ово време, било неприлика и у Боки. Тако је мала Република донела одлуку, која је постала кобна за њену слободу. Снажно и дубоко

осећана сцена Ива Војновића Allons enfants верно приказује те последње дане дубровачке слободе и духовне кризе њене властеле. У граду се одлука правдала тиме, да Французи само "проходу"; у ствари брзо се видело, да они "доходу" и да остају. Лористон је са 1.500 војника стигао пред град 13. (25.) маја 1806. Чим су ушли у град Французи одмах истакоше поред дубровачке и своју заставу и почеше да се утврђују. Брзо потом дошло је до напада савезника на дубровачко подручје и сам Дубровник. Први сукоб између Француза и једне здружене чете Црногораца и Ришњана био је 18. маја код Трстиковца. Помагани од руске флоте Црногорци и Руси почели су потом борбе у Конавлима и по Жупи, па су опсели и сам Дубровник. С Французима су се заједно борили и становници нападнутих жупа. Црногорци су попалили мноштво кућа (660), оштетили су водовод, и на самим Плочама нанели много штете. У борбама је учествовао и сам владика Петар. Руси и Црногорци заузели су били и цео крај око Гружа и све подручје до Пила. Дубровчани су били спремни да капитулирају, али им то нису дали Французи. Посредовали су и Турци, оглашавајући Дубровник као своје вазално подручје, али је то посредовање одбијено, пошто се борба не води против самог града, него против Француза у њему. Скоро у последњи час дошао је у помоћ Дубровнику 23. јуна генерал Молитор са новом француском војском. Црногорци и Руси бише потиснути до иза Цавтата. Иза тога стиже и маршал Мармон, који ће постати "војвода дубровачки". Једно време, кад су почели преговори о миру између Руса и Француза, веровало се, да ће се и ово питање Боке и Дубровника скинути с дневног реда. Али кад се разбише Мармон доби наредбу не само да поседне Боку, него да уђе и у Црну Гору. За то време пошло је за руком аустриској дипломатији да изради у Петрограду да се Бока формално уступи поново њој, како би је она вратила Французима. Цар Александар I пристао је на то и изјављивао, да су његови људи у Боки учинили то без претходног одобрења, али се из свега јасно види да то они нису учинили на своју руку и да су за тај корак имали подршке код извесних меродавних кругова у Петрограду. После прекинутих преговора с Французима Руси нису хтели истакнути ни то тражење Аустрије и наставили су рат и на нашем приморју. Руси више нису прелазили у офанзиву, а и Французи су се, после неуспеха код Суторине (21. септембра) повукли на стару дубровачку границу.

Руска флота, на којој се налазило неколико стотина изабраних Црногораца, који нису били морнари него ратници за копнене подвиге, заузела је у Јадранском Мору Корчулу и Брач, истеравши са њих француске посаде. Међутим, освајање Ластова није им успело. Исто тако није донело жељених успеха ни покушај, изведен 1807. год., да се изазове већи устанак у далматинским Пољицама.

У току 1806. год. знатно се појачао француски утицај на Порти. Да би против Русије имала још једног помагача француска влада је истински желела да Турска ојача и да, ојачана, предузме енергичнију политику према петроградском кабинету. С тога је Наполеон био противник српских устаника, који су подривали снагу Царевине, и саветовао Порти да их што пре силом уразуми. У мају 1806. упућен је био у Цариград генерал Себастиани са посебном мисијом. Имао је да помути односе између Турске и Русије. У исто време да утиче на Порти да сломије отпор Срба и Црногораца, које помаже Русија. С француске стране чак је понуђена и помоћ за ту акцију. Султановом изасланику, Мухиб ефендији, који је донео у Париз признање Наполеонове царске титуле и богате дарове, нови цар је казао, "да све што се деси срећно или несрећно Турцима биће срећно или несрећно за Француску." Кад је Себастиани пролазио кроз Букурешт тражио је од кнеза Ипсилантија да прихвати француско гледиште, да се одвоји од Русије и да утиче на Србе да се покоре. Ако то не учине и Србе и Црногорце снаћи ће тешка судбина; Французи би против њих употребили своју војску из Далмације. Иначе, ако се покоре, били би вољни да јемче за њихову сигурност. На Црногорце је био нарочито љут. "Цар се зарекао да истреби овај народ", говорио је његов генерал.

Кад је Себастиани стигао у Цариград није му требало изузетних напора да придобије Порту против Русије. Француски војни успеси дигли су углед Француске у великој мери, а стара мржња против руске политике, која се на више фронтова сукобљавала са Турцима, оживела је поново. Под Себастијановим утицајем Турци су, мимо одредба уговора, сменили влашког и молдавског кнеза као руске пријатеље већ у августу месецу, десетак дана после доласка француског изасланика. Кад руски протест није одмах успео ушла је руска војска,

под заповедништвом генерала Михељеона, у Молдавску и потом у Влашку. Српско питање добило је с тим у вези изузетан значај и за једну и за другу страну. Руски кругови гледали су у Србима природне савезнике, а Турци су настојали да бар с те стране избегну непријатне диверзије. и код француских дипломата расправљало се тих дана често и много о Србима, нарочито после пада Београда који им је кварио извесне планове. Неки њихови, врло озбиљни, политички и војни чиниоци предлагали су, да се против Срба упути један одред војске преко Босне, како би Турци могли с више сигурности примити борбе с Турцима на дунавској линији. Међу Русима је опет било планова, да се један део руске војске преко Санџака и побуњене Херцеговине, а у вези с Црном Гором, упути против француза у Далмацији.

Руско-српски савез

Формални рат између Русије и Турске објављен је 18. децембра 1806. У тај мах налазио се у Цариграду као српски изасланик Петар Ичко. Порта је пристала да му потврди још једном све оно, што је било обећано у лето те године, а он је обећавао да ће Срби вратити Београд. Сад је, међутим, све то било касно. Да је ствар била искрено уређена у септембру можда се српско питање и могло некако смирити, али после онаквих српских успеха и у новој политичкој ситуацији то Србе није могло задовољити. Кад су били стављени пред питање да се одлуче за мир с Турцима или за даљу борбу заједно с Русима Срби нису дуго чекали. Они су били за Русе, и у заједници с њима за потпуно ослобођење.

Руси су упутили Србима већ крајем 1806. год. извесне суме новца за набавку муниције и потребних ствари, а 11. јануара 1807. обратио им се генерал Михељеон са посебним прогласом, позивајући их на сарадњу. "Кад се здружимо и ми и ви, шта све можемо постићи?" Он је предлагао да Срби пођу и освоје Видин, очевидно с намером да појачају тамо десно крило руске војске. "Народ српски достојан је бити народом, коме је стидно да плаћа данак Турцима. Није ли боље употребити те новце, које би за данак давали на своје потребе народа и на своје ослобођење од ропства." Карађорђу је сам цар Александар послао на поклон драгоцену сабљу.

Срби и Руси били су лако сложни у том, да се ваља борити против Турака, али тактички план био им је сасвим различан. Срби су се надали да ће руска војска доћи међу њих, па да заједнички прошире тековине и развију дело ослобођења; а Руси су опет мислили да њима Срби олакшају посао на Дунаву.

Надвојвода Карло, брат аустриског цара и познати војни стручњак, предлагао је одмах, по заузећу Београда, да тај град поседну Аустријанци, како би предухитрили Русе. Из обзира према Наполеону тај предлог није усвојен, али је код Аустријанаца, иза ових ужих српско-руских веза, остала стално велика мера неповерења и према Србима и према руским плановима на Балкану.

Увод у нова непријатељства с Турцима била је погибија везира београдског Сулејман-паше. Кара-ђорђе и друге вође тражиле су од њега да напусти Београд пошто су ухватили његова писма, којима је позивао у помоћ суседне пашалуке. Кад је он 23. фебруара кренуо из града убили су га Срби близу Миријева, а онда су почели са покољима и других Турака по Београду и осталим местима. Тај покољ, суров и с пуно ружних сцена, онемогућио је сваку даљу сарадњу с Турцима, иако је Порта за то време, на наваљивање дипломатских претставника Француске и Аустрије, које су желеле да тим одвоје Србе од Руса, била пристала на неке веће уступке. Срби су се потпуно определили за Русе. "Ви нас позивате у савез и заједничко војевање против насилнога тиранина имена хришћанског, што смо од вас увек желели и од свеблагог Творца молили: да се ви приближите нама... Ми ћемо се постарати да испунимо ваше паметне савете, и нећемо поштедети крви наше за славу Славена." У седници српског Управног Савета, његов претседник, кнез Сима Марковић дао је 19. марта судбоносну изјаву, да Србија сматра себе као независну државу. То је био једини могући одговор на турски захтев, да им Срби упуте у помоћ против Руса 20.000 својих војника. У марту вратио се из Цариграда и Петар Ичко, који је донео вести, да Енглези врше блокаду Цариграда и да пад престонице није далеко. У случају капитулације Цариграда, тврдио је он, знало се сигурно да је предвиђена и независност Србије од Порте. И та тако пријатна вест утицала је свакако на расположења устаника.

Кад је Карађорђе изабран у Орашцу за вођа на њ се у првом реду мислило као на човека прегаоца и храброг војника и као на вођу Шумадије. Његова активност и успеси донеше му, природно, опште признање и власт над целом побуњеном земљом. Његово име прочу се брзо скоро у читавој Европи, а српски свет гледао је у њему носиоца целог покрета.

Није само Кулинова када мислила и говорила да је с њим све почело ("Црни Ђорђе, да те Бог убије! Од како си *ти* закрајинио."). Његов углед и његов положај почео је да изазива љубомору других вођа. Међу првима у породици Ненадовића. Кнез Алекса био је један од највиђенијих Срба свога времена и једна од првих жртава дахијског режима. Његов брат Јаков сматрао се првим човеком западне Србије; у неким актима потписивао се "други командант" и налазио се обично на разним актима као други потписник уз Карађорђа. У његовој кући на Карађорђев успех гледало се попреко. Исто тако, али са мање права, гледале су на Карађорђа и друге неке војводе. Вук Караџић речито описује те односе: "Јаков, покоривши Ужице и одметнувши наију Сокоску, назове се заповедником наије Ваљевске, Шабачке, Ужичке и Сокоске, и јавно стане Кара-Ђорђију поручивати да му, као старешина, не прелази горе преко Колубаре; Миленко и Петар (Добрњац), особито после боја на Иванковцу, постану доле преко Мораве самовољни господари; Милан Обреновић, удруживши се са Јаковом и угледавши се на њ, осим наије Рудничке притисне готово и Пожешку под своју власт; Катић, Чарапић и Ђуша (Вулићевић) изиђу још на већи глас које наново показаним јунаштвом у различним бојевима са Турцима, које договарајући се око Београда у различним догађајима, и сваки је у својој наији управљао и заповедао по својој вољи. К овоме још кад се узме да су ове све старешине, као и њихове мање четобаше, биле само војнички управитељи, а за приватне распре и судове по селима да није било никакве одређене признате власти, онда се слободно може рећи да је на сваком месту био онај старији који је био јачи." Када су проту Матију упитали у Петрограду ко им је старешина у Србији, он је одговорио, "да немају никаквог једног старешине, него да нахије имају своје старешине, које се између себе договарају и савјетују." Према томе, Србија би била нека врста нахиске савезне државе. Поменуте војводе би несумњиво такво стање највише и волеле.

Карађорђе, плаховит и прек, постигавши толике успехе, није мирно давао да му се оспорава вођство. Он је при избору довољно подвукао незгодне стране свога темперамента, и кад му је народ, и поред тога, поверио судбину у руке, у најтежем часу, кад није било нимало јасно како ће да испадне читав покрет, онда је разумљиво да он тај положај неће да упушта сада кад је ствар успела и кад је до тога дошло у многом правцу неоспорно његовом одлучношћу и активношћу.

Прота Матија вратио се био из Русије са планом, да се оснује једно управно тело, "совјет", које би имало да колико-толико уреди администрацију земље и да ограничи самовољу вођа. Протин стриц Јаков и друге неке војводе виделе су у том погодно средство да се ограничи Карађорђева власт. Карађорђе је, опет, видећи да предлог долази од Ненадовића, мислио да се иза тога нешто крије и прихватио је предлог са резервом. Није хтео да тим поводом иде на заказани састанак у манастир у Боговађу, у област Ненадовића, него је заказао договор у селу Борку, у београдској нахији. Ту, у присуству и осталих поглавица, би закључено да се оснује "Правитељствујушчи Совјет Сербски", у који је свака нахија имала да пошаље по једног претставника. Седиште тог Совјета померало се више пута, док се није скрасило у Смедереву и Београду. Претседник тог тела постаде његов покретач, прота Матија.

Али, док су се лако сложили у том да се Совјет оснује, тешко је ишло с одређивањем његове праве функције. Прота Матија је мислио да то буде највећа власт у земљи, која би издавала заповести и самим поглавицама; војводе су хтеле да Совјет скучи самог Вожда; а Карађорђе је мислио да ће то бити нека врста меџлиза за решавање спорова приватно-правне природе, који је у земљи свакако потребан. Када је Совјет покушао да прошири своју власт, управо да постане оно што је прота желео, Карађорђе осети о чему се ради и поче претити. Опколивши са својим момцима кућу у Смедереву, у којој је Совјет заседао, напери кроз прозоре пушке и позва их све да изиђу напоље: "Ласно је у врућој соби уређивати и заповиједати; него да вас видим сјутра у пољу, кад Турци ударе." Он се позивао на своје заслуге, и чисто хајдучки, са пушком у руци, натерао је Совјет да сагне главу и остане у улози коју му је он наменио. Одвише прек, он је оставио злу крв. Јер, ако су присутни чланови и попустили пред запетим пушкама, то још није значило да су одустали од својих захтева и да их првом бољом приликом неће поновити. А што је још горе, иза те сцене

остала је једна жаока понижења и увреде, која у нашој раси страсти никад не остаје заборављена и неосвећена.

Сукоби су се заоштрили нарочито за време ове руско-српске сарадње. Војнички, та сарадња није испунила ни из далека оне наде које су Срби у њу полагали. Главна снага руске војске била је заузета тешким борбама са Наполеоном и њена акција на Балкану била је, услед тога, сасвим споредног значаја. Срби су, необавештени довољно о европском стању, тумачили руску уздржљивост, после првих ватрених позива, млакошћу и злом вољом њихових заповедника. Карађорђе, као импулзиван човек али и као човек који је имао реалан поглед на ствари, није могао да сакрије своје незадовољство. Он је отворено поручио генералу Исајеву, који је заповедао крајњим десним крилом руским, како је руска неактивност довела Србе у врло тежак положај. Због руских позива Србија је одбила турске понуде о споразуму, које су биле повољне и омогућавале јој мир; због Русије Србија је навукла на се и мржњу аустриског двора, који је потпуно затворио границу и лишио српску војску и народ сваке могућности довоза хране и муниције. Тај став Карађорђев погрешно се узимао као непријатељство према Русима; он је потицао из забринутости човека на врху државе, који се почео бојати да би се неактивни савез могао обрнути на штету земље. Али то је било довољно, да сви Карађорђеви противници огласе себе као чисте русофиле и да му почну правити тешкоће и у тим питањима.

На Карађорђа су, доиста, много утицали тајни и јавни пријатељи Аустрије. И он је сам одувек говорио, да са Аустријом треба бити добро, јер од њене добре воље зависи српско снабдевање муницијом и храном. У души и он је можда више волео Русију, али непосредна корист од ње, у то време, била је веома релативна. Сем тога, за сваки српски корак или потез аустриске власти обраћале су се њему и чиниле приговоре. Друге војводе, као мање или нимало одговорне, имале су много лакши положај.

Почетком 1807. год. изгледало је да ће доћи и до толико жељене сарадње између Србије, Црне Горе и Херцеговине. Кад је већ почео руско-турски рат нису могли ни руски емисари у Црној Гори задржавати народ да не уђе у борбу против Турака, иако се због Француза није могла на то кренути сва народна снага. С Црногорцима и побуњеним Херцеговцима сарађивали су и мањи одреди руских трупа. У априлу они су продрли до Никшића и опсели тај град. Већ су били почели преговори о предаји никшићке тврђаве кад изненада Црногорци напустише своје положаје, не зна се још тачно из којих разлога. Устаници с Русима повукоше се тад према Грахову и покушаше да освоје Клобук и Требиње. Али су љуто настрадали код клобучког града, кад су Турцима стигла јака појачања. На страни Турака учествовало је и нешто војника француских из Дубровника и околине.

Срби су у Србији одмах од пролећа 1807. год. отпочели борбе на источној страни. Водио их је Миленко Стојковић, човек и чврст и искусан. Борбе су се развијале око Неготина, али су поједине српске чете допирале све до Видина. Једно време Турци су, с већом силом, били опколили Миленка на положајима између Штубика и Малајнице, али се он храбро одржао док му нису стигли у помоћ, потиснувши Турке, најпре Карађорђе, а потом руски генерал Исајев. Одлучни пораз Турака догодио се 19. јуна. Нарочито се прославио те године у борбама по Црној Реци Хајдук Вељко Петровић, који је постао један између најпопуларнијих јунака Првог Устанка. Тешких борби било је на Делиграду, где је смртно рањен, лицем на Велики Петак, оснивач тога града Вуча Жикић; а борило се, исто тако, и на линији Дрине, где су Турци били у надмоћности, али без праве активности.

Међу муслиманима Босне и Херцеговине владало је велико неповерење према Французима. Памтио се Наполеонов упад у Египат и људи су се бојали неке преваре. У толико више што је иницијатива да Французи преко Босне иду на Дунав долазила стално с њихове стране и што су се њихови официри и људи били размилели по граници и по земљи. Неповерење муслимана у ђауре није се дало поколебати, макар они приступали и са најпријатнијим лицем. Због страха од њих извесни локални капетани и вођи нису хтели да остављају кућу и иду у војску.

С тога је сарадња Селима III са Французима стала султана главе и престола. Осећајући да сопственом снагом не може смирити земље и водити успешан рат са Русима, султан је показивао отворену жељу, да замоли француско војничко посредовање. Незадовољна улема и маса, с нешто дворских лица, свргнула је 15. маја Селима с престола и довела на њ Мустафу IV. Мало потом Селим је био убијен, јер су га јањичари мрзели као свог највећег душманина. Порука новог султана у Босну гласила је отворено, да Турцима француска помоћ није потребна и да они изагнају Французе из своје земље, ако се у њој налазе.

Разочаран у своје савезнике и после тешког пораза који му је Наполеон нанео код Јелаве цар Александар се решио на мир са Французима. Наполеон је оберучке прихватио понуду и тако је 25. јуна 1807. склопљен уговор у Тилзиту, који се домало претворио у савез. Тим уговором било је предвиђено и обустављање непријатељстава између Русије и Турске, па чак и повлачење руске војске из Влашке и Молдавске. Руси су, по Тилзитском Миру, имали вратити Французима и Боку Которску. О Србима није било предвиђено ништа. Руски заповедник Михељсон упозоравао је после на тај недостатак. У Слобозији, где су преговарали руски, турски и француски изасланици, руски претставник се заузимао да и Срби буду обухваћени тим миром, али Турци нису пристајали оглашујући их не као зараћену страну него као своје побуњене поданике. Тако се догодило да у писаном уговору од 12. августа о Србима није унесена ни једна реч. Цар Александар није одобрио тај уговор, који ни иначе није био повољан по Русе, али је та чињеница ипак била од осетна утицаја на касније српско-руске односе. Она је деловала неповољно у толико више, што је само неколико недеља пре тога, 28. јуна, руски изасланик пуковник маркиз Паулучи, иначе проблематичан тип, саставио са Србима у војном логору код Неготина "договор", односно писмени уговор, којим се Србија потпуно ставила под заштиту Русије.

Током августа 1807. год., према Тилзитском Уговору, напустили су Боку Руси, а са њима и Црногорци. Французи, иако је прошла опасност с те стране, нису хтели да напуштају ни дубровачког подручја, које им је имало послужити само привремено. Без икакве стварне потребе они су решили да укину и у тај мах чисто формалну слободу старе Републике. У недељу 19. (31.) јануара 1808. проглашено је њено формално укидање. Сва посредовања била су узалудна, па и она која су предузимали Турци, као њезини протектори. Осећајући добро какво су велико добро изгубили са својом слободом велики део дубровачких племића решио се тада да се никако не жени у новоме ропству, да не би рађали не више слободне грађане Републике него туђе робове. Та је одлука довела дотле, да је данас скоро сасвим изумрло старо племство дубровачко. До год. 1926. одржало се било свега осам породица, а данас их нема ни толико. Тако је завршила историја једног изузетно значајног града нашег приморја у његовој старој слободи, са његовом државом и његовим посебним осећањем грађанских и националних дужности.

Уговор с маркизем Паулучијем предвиђао је, да Русија пошаље у Србију једног посебног "земље-управитеља", који би уредио земљу и народ и израдио устав за Србију. У том руском земљоуправитељу извесни људи у Србији гледали су једну врсту протутеже Карађорђевом апсолутном утицају. Руско неактивно држање у Крајини, где су оперисали са врло малим бројем војске, њихово повлачење, све ове незгоде у преговорима о миру, које нису донеле Србима оно што им се обећавало, оставили су на Карађорђа врло мучан утисак. Његово одушевљење за Русе, у колико га је уопште могло бити, знатно је охладнело.

У извесним часовима могло се чак осетити, како се он, са осећањем нелагодности и страха од њих, устручава да им се повери. Да се Карађорђе у том држању определи негативно допринео је веома много и руски генерал Константин Константиновић Родофиникин, који је, по српској жељи, био послат у Србију као нека врста руског претставника у Управном Совету и као онај потребни административни стручњак који је требао да уведе ред у земљи. Кара-ђорђе је говорио, да је он генерални конзул. Родофиникин је био родом Грк, човек вешт, али сплеткар и надмен. Свој положај схватио је тако као да он има да буде највиша власт у земљи и светионик међу варварима. Од првог дана свог доласка он са Карађорђем није добро. Карађорђу је било непријатно све: и то што он уопште долази; и што долази он, а не руска војска, која би била више потребна; затим,

што није послат неки Рус а не овај Грк, који, као и грчке фанариотске владике, нису били радо гледани у земљи; и, најзад, што је ступио у везу са неким људима који су важили као Карађорђеви противници. С тога Карађорђе не учествује при његову дочеку у Београду. Када му Родофиникин шаље посебног изасланика, да га поздрави, Карађорђе се узбуђује када га види у оделу цариградских Грка и дочекује га да не може бити горе. Односи су се после, за извесно време, нешто поправили, али срдачни нису били никад док, најпосле, не постадоше душмански.

Прва ствар коју је Родофиникин спремио беше нацрт државног уређења. По њему, у Србији се узакоњује "Правитељствујушчи Сенат Српски" и одређује се компетенција Вождове власти. Главни управник Србије Карађорђе, добија од "отечества" назив "светљејшег књаза". Његова власт била је, међутим, знатно сужена. Он је могао "сваког по заслуги наградити и повиним праштати", али "право и власт наказовати повине остаје непремјено у руку закона и суда". Кнез постаје претседник Сената и има три гласа у њему. Један део чланова Сената, "сијателни вождови", они "који су до сада по нахијама команданти били, отечество управљали и бранили" постају, из признања, доживотни чланови. Сви државни приходи дошли су под управу и надзор Сената. Сенат је имао право да бира све главне војсковође, исто као што је њему припадало право да склапа мир или оглашава рат. Ст. Новаковић тачно вели, да би Карађорђе по том уставу постао "само репрезентативна фигура, без икакве стварне власти". Карађорђе је, ипак, 8. августа 1807, дао свој пристанак на тај нацрт, па је чак унео у њ и тачку, да тај закон, на који је он, у својој земљи, дао потпис, постаје обавезан тек онда када га потпише руски цар као покровитељ. Закон није био остварен ради тога што га није одобрио руски цар из политичких обзира према Аустрији не хотећи се прогласити као стварни покровитељ земље.

Карађорђевом угледу сметало је, поред његове наглости, још нарочито и то што је подржавао извесне људе, нимало честите, и што се није одвајао од њих ни онда кад су му изношени примери њихових рђавих дела. Нарочито беху изишли на рђав глас Младен Миловановић и Милоје Петровић. Против њих, бивших свињарских трговаца, тужило се углавном, да се богате на државни рачун и да у Београду, као нове дахије, раде просто шта хоће. Огорчење против њих било је толико, да је 1811. дошло до побуне београдског становништва и Младен није смео ићи друкчије београдским улицама него под оружјем и праћен од читаве групе пратилаца. Место да испита кривце, Карађорђе даде неке од трговаца, који су учествовали у тој побуни, јавно избатинати, а двојица беху убијена. Вук Караџић, озлојеђен таквим поступком, писао је овако: "Београђани су се и прије слабо радовали доласку Кара-Ђорђијеву у Београд, једно за то што је мало ко с њиме могао говорити, а друго што су момци његови доста пута чинили по Београду што им је воља, а послије овога догађаја омрзну сасвијем на њ и само су га се бојали". Грађанство у Београду имало је велики проценат Грка и Цинцара, који ни иначе нису имали много додира с Карађорђем. Владика је био исто тако Грк. Домаћих школованих људи било је веома мало, а од Срба са стране истицао се честитошћу нарочито Доситеј, који се у својој просветној ревности пожурио, да већ 1808. год. отвори у Београду неку врсту прве средње школе.

Ово незадовољство омогућавало је Родофиникину да успешно развије своје сплетке. Српски свет је у њему видео претставника моћне Руске Царевине и његове изјаве тумачио је као жеље меродавних руских кругова. Спојивши се, уз то, са главним противницима Карађорђевим, он је своју улогу појачао и постао, за веома кратко време, главни претставник опозиције. Његова амбиција била је даље да не само будно прати све спољашње односе Србије, него чак да у њима води главну реч.

Српски устанак наишао је на општи интерес међу Србима ван Београдског Пашалука. То је била смела и с пуно замаха започета борба, којој сви нису одмах сагледали значај, али којој су сви желели успех. Митрополит Стратимировић је давао корисне савете и залагао се за напредак акције; епископ Јован Јовановић поклонио је први топ. Стари Доситеј упутио је 1806. год. једно добронамерно писмо о уређењу Србије и домало је и прешао у ту земљу, да јој свесрдно помогне својим знањем. Неколико Срба официра прешло је из аустриске војске у Србију, а други су помагали устаницима на друге начине. Симпатије Срба из Срема и Баната биле су јавне и давале су доста грађе разним аустриским достављачима и сувише

ревним властима. Извесни трговци из Земуна и Митровице стали су са устаницима у непосредним везама снабдевајући их оружјем, муницијом и другим потребама. Већ почетком 1807. год. извесни аустриски органи јављали су о опасним расположењима Срба у Банату. Они су не само грдили "Швабе", него су послали и своје људе у руски табор у Влашку молећи Русе да их ослободе. У једном писму упућеном Русима Срби су говорили, да "ма колико Турци желе зла Србима, с тога што су саплеменици Русима, ипак их у томе превазилазе Немци." Успеси Србије оживели су наду на обнову српске државе, за којом сви жуде. Највиши аустриски кругови: цар и надвојводе Карло и Лудвиг издавале су строге заповести, да се мотри на сва сумњива кретања и везе њихових српских поданика. То је помагало само у извесној мери. Одушевљење се није дало лако обуздати. Чак из Лике стизали су извештаји о народним симпатијама за Србе и Русе и о гласовима о "стварању једне илирске или православне државе."

У Срему избио је крајем марта 1807. прави устанак. Вођа му је био Тодор Аврамовић из Јаска, звани Тицан. Устанак је кренут против спахиских чиновника румског и илочког краја, али се брзо обрнуо у праву буну за сељачка права. Аустриске војне власти предузеле су енергичне и брзе мере и устанак је био брзо угушен. Посредовао је и митрополит Стратимировић, али није имао правог успеха. Истрагом се утврдило, да су се побуњеници надали помоћи из Србије и да су наглашавали свој српски став. Сам Тицан је говорио да ће бити други Бонапарта и да ће се обновити српско царство. Интелектуални вођа био је учитељ Андрија Поповић, Србијанац, који је у Вогњу први побио барјак за окупљање. На заузимање митрополитово цар је помиловао све побуњенике сем Тицана, али су неки пребегли у Србију.

Угушена је била брзо у пролеће 1808. и "буна попа Ђока" у Банату, прозвана тако по свештенику Димитрију Ђорђевићу, који јој је био вођ. Избила је у Крушчици, у околини Беле Цркве, али није била добро организована и рачунала је са несигурним влашким елементом. Уперена је била против мађарских племића и чиновника. Аустриске власти тврдиле су, да је и она имала извесних веза са људима из Србије. Колико се досад могло утврдити, одговорни људи из Србије, са Карађорђем на челу, нису ништа покушавали међу аустриским Србима против тамошњег поретка, јер нису хтели да свој положај отежавају новим заплетима. Ако је и било каквих не много значајних покушаја или изјава њих су чинили само појединци. Било је и фалсификата у њихово име. Покрет је долазио из самог народа са тих страна. Аустриске власти правиле су узалудне и скоро смешне напоре, забрањујући поједине слике, песме, летке и књиге, да зауставе јачање народног осећања солидарности и да натерају Србе да забораве шта су били. Стварање нове српске државе већ се тада осећало као нека далека опасност за Дунавску Монархију, јер би по неодољивој снази могла привлачити њезине поданике. Нарочито је аустриским властима бола очи једна мала књижица, извадак из Жефаровићеве *Стематографије*, са српским државним грбовима и сликом цара Душана, који је приредио њихов официр, Србин Никола Стаматовић. Ту су књижицу они приписивали Доситеју и били су чули, да се у њој налази и неколико ставова против Аустрије.

Жив је био одјек српских успеха и у Босни, нарочито пошто су Срби током 1807. год. заузели Шабац и Ужице и помакли своју војску на саму босанску границу. Те године Срби су покушавали и веће војничке покрете преко Дрине, али нису имали правог успеха. Источна и средишња Босна имала је много муслиманског елемента, који је спречавао непосредне везе између Херцеговине и босанске крајине са Србијом, а у Посавини се налазило доста католика који су били неборбени и пасивни. Кад је 26. августа 1807. прешао у Аустрију сарајевски митрополит Венедикт Краљевић, пореклом Грк, са сумњивим моралним квалификацијама, дознало се из његових исказа, да је покрет за устанак и у Босни узео доста маха. И он се сам једино помоћу мита спасао из тамнице, а остале људе Турци гоне с планом, да би предупредиле покрет. Он је прешао тобоже да тражи помоћ Аустрије и да моли њезин двор, да их узме под покровитељство. У ствари, он је дошао у Срем да се моментано спасе, али и да ради даље на дизању буне. У Босни је доиста било врло много незадовољства и мисао о побуни јављала се све чешће. Сам цар Франц добијао је о том доста алармантне извештаје. Краљевић је из Срема прешао у Србију, одржавајући везе са извесним људима из Босне. Не знамо, да ли је било каква његова утицаја у буни, која је

октобра 1807. избила у Позњу, као ни у позиву Срба из градачачке нахије упућеном Карађорђу, да их ослободи. Да је радио на буни у Босни то је сигурно.

Муслимани из Босне, не сматрајући се као редовна војска, а потстрекавани на то и од власти, нападали су неколико пута српске положаје преко Дрине, док је велика турска војска, прикупљена у Нишу, из обзира према Русима, остала неактивна. Турска влада покушала је, да Србе придобије лепим и послала им је митрополита Аксентија као претставника цариградске патриаршије, да им понуди споразум. По руском савету Карађорђе је одговорио, да ће радо пристати на тај споразум, ако му га буду гарантовале Русија и Француска. На тој основи преговори су се разбили. Мада нису били потпуно спокојни Срби су, ипак, видели да им француско-руски споразум олакшава донекле положај. Наполеон, веома динамичан у својим плановима, био је једно време вољан, крајем 1807. год., да потпуно жртвује Турску и да је чак дели са Русијом и Аустријом. Његов интерес био је у то време, и наредне године, усредсређен скоро сав на Шпанију и борбу против Енглеске. У Петрограду се тада озбиљно помишљало, да би Србија могла остати у њеној сфери или да постане самостална под заштитом Русије и Француске.

Аустрија је с великим подозрењем пратила ствари у Србији. Учвршћивање руског утицаја у Србији сматрала је као чисту своју штету, а још више француско-руски споразум. Отворила је "четворе" очи да види и прозре све што се збива. Опколила је уходама сва важнија лица, и то не само у Србији него и у својој земљи. Није остао поштеђен ни митрополит Стратимировић. Нарочиту су пажњу били обратили Карађорђу. Кад је 10. јануара 1808. Карађорђе упутио молбу надвојводи Карлу, да му дозволи тајни извоз муниције, дошло се на мисао, која се јављала и раније, да се од Срба, као знак лојалности, преда Аустрији београдска тврђава. У том правцу дата су 6. фебруара упутства генералу барону Симбшену у Петроварадин, да отпочне преговоре са Србима. Карађорђе је сам, већ пре тога желио састанак са Симбшеном, не кријући да није задовољан са Русима. Он и Младен Миловановић поручивали су, да би били вољни ставити се под заштиту Аустрије под условом да буду организовани као Војна Граница и да никад неће бити припојени Угарској. У Бечу су то одмах прихватили и предвиђали су и све потребне за узимање Београда. Тим је руководио лично надвојвода Карло, а цар је био тек накнадно обавештен. Карађорђе и Симбшен имали су, 23. марта, и један састанак под Београдом. Карађорђу је било нарочито стало до тога да Аустрија отвори границу, како би Срби могли добијати храну и муницију. Тражили су уз то топова и вештих топџија. "Учини ли Аустрија то, Срби су готови с њеном војском ићи на Цариград", казао је Карађорђе с нагласком, хотећи да што јаче делује на Аустријанце, како би му изашли на сусрет и отклонили једну невољу, која је много тиштала целу границу, а за српску војску била скоро пресудна. Том приликом Карађорђе је изјавио генералу, да бечка влада не тражи од Срба измирење с Турцима пре док ови не ослободе Ниш и друге српске крајеве. Да ли је он ово говорио, што је тим као хтео заварати Аустрију или је увући у рат с Турцима, како неки мисле, или је тим условом хтео споразумевање са Аустријом учинити популарнијим, тешко је рећи; у сваком случају он је овим преговорима изазвао највеће сумње на руској страни. Само, треба одмах рећи, да он ове преговоре није крио од Руса, него је Родофиникина обавештавао о свим главним питањима, ако и не и о свима појединостима. Вешт и довитљив, Родофиникин је осетио опасност по руски утицај и смислио је замку. Отишао је Карађорђу у Тополу, приближио му се, и саветовао да од Симбшена, место усмених порука, затражи писмени позив. Симбшен је, доиста, 22. априла, упутио Карађорђу позив да дође у Петроварадин, где ће се утврдити ствари од велике среће за српски народ. То писмо послао је Родофиникин руским властима. Руски посланик у Бечу, на основу њега, тражио је објашњење од аустриске владе, која се нашла у не малој неприлици. За то време био је дошао у Земун надвојвода Лудвиг, по свој прилици с намером да питање приведе крају. Кад се Карађорђе устезао да му лично оде и кад је 18. маја одбио преговоре о предаји Београда и примању аустриског протектората, Аустријанци су почели да изводе извесне војничке домонстрације, нашто су и Срби прикупили своју војску дуж границе и спремили се на отпор. Писмени њихов одговор гласио је, да они решење свог питања очекују само од Русије и Француске. Родофиникин је ликовао. Срби су се јасно и отворено везали уз Русију; Аустрија и генерал Симбшен били су компромитовани; али је и Карађорђе, после тога, био скоро онемогућен код аустриских власти, које му ово неће никад заборавити.

Карађорђе је после овог мислио да је поправио свој положај према Русији. С тога је у јесен 1808. приступио извођењу извесних уставних реформа, пошто онај ранији нацрт није добио одобрење руског двора. Нови уставни акт објављен је 14. децембра. Он је био пун израз Карађорђеве снаге у том часу. По том уставу Карађорђе је, са законитим потомством, признат "за првог и верховног сербског предводитеља", а "Совјету Народном" дат је значај врховног суда. Друга тачка изражавала је намерно неодређено, да ће "све заповјести издавати Господар Ђорђе Петровић преко Совјета Народног и у договору са Совјетом Народним." Овај акт састављен је без учешћа Карађорђеве опозиције, од његових ужих пријатеља, који се беху скупили о Вождовој крсној слави. Противници с њим нису били задовољни од првог дана, налазећи да је био брзо скројен и да је наметнут скоро на препад.

Од почетка 1809. године беше се знатно изменила политичка ситуација у Европи. Аустрија је ушла у рат са Француском и сву је пажњу обратила тој страни. Русија се спремала на нове борбе с Турцима, пошто није нашла начина да своје односе с њом уреди на солиднијој основи. А на вест, да је Енглеска склопила савез са Турском против Русије и Француске, цар Александар се решио на отворена непријатељства. Срби су, наравно, ишли уз Русе. План за ново ратовање био је на широко заснован и од већег полета. Он је предвиђао српску офанзиву у свима правцима. Најважнији од њих имало је бити спајање с Црном Гором. Тим би се не само постигло уједињење малених српских војних снага, него би, поред огромног моралног успеха, донело и одвајање Босне и Херцеговине од непосредне везе са Турском. Тај тешки и велики задатак поверен је најбољем по способности, Карађорђу лично. Србе је охрабрила и једна нова јањичарска побуна у Цариграду, у јесен 1808., о којој су ширени разни гласови и која је давала потврде нади, да Турска неће моћи развити веће снаге.

Турци су пре тога покушали да се нагоде са Србима, и то преко видинског Мула-паше. Преговоре је водио видински митрополит и један претставник влашког кнеза, а присуствовао им је, преушен као српски великаш, сам Родофиникин. Покушај да одвоје Србе од Руса није успео. Срби су тражили и опет јемство Русије и Француске и говорили су о ослобођењу "старе српске државе." Иначе су се држали потпуно савета Русије. У Русији, међутим, заузетој крупнијим бригама, српском се питању није могла дати већа важност. Главни заповедник јужне руске војске, која се, и поред Тилзитског Мира, није повукла из Влашке, кнез Прозоровски, изречно је говорио српским претставницима на почетку 1809. год., да не може зајемчити Србији пуну независност. Још мање обнову српског царства. Његова је теза била, да Срби остану под заштитом Русије и да плаћају данак Турцима; тако су, од прилике, мислили и други одговорни чиниоци у Русији. Али, кад је требало обновити рат с Турском његов се став изменио и он је јавио Карађорђу, како ће му, приликом преговора о миру, бити главна брига "да Србија буде ослобођена од сваке зависности од Турске."

У пролеће 1809. Срби су кренули четири војске против Турака: једну према Видину под вођством Миленка Стојковића; другу на Ниш под Милојем Петровићем; трећу преко Дрине под Симом Марковићем; четврту на Нови Пазар, коју је водио сам Карађорђе. Успеси све три ове прве војске били су мали или никакви, док је Карађорђево напредовање било врло успешно. За неколико недеља српска војска допрла је до самог Новог Пазара и узела ту варош, после две сјајне победе на Сјеници и Сувобору. Већ се у Карађорђев табор била почела прибирати околна мушка чељад из херцеговачких области; већ се његова војска сретала са извесним васојевићким и црногорским четама, међу којима су се истицале Шибалије; већ је био на путу да узме и сам новопазарски град и очисти Санџак од Турака, кад му стигоше гласови о српској погибији на Каменици. Видевши опасност с те стране, Карађорђе мораде напустити почету акцију и врати се журно кући, да се нађе на невољи.

Раздор српских старешина беше се развио до опасне мере. У узајамној суревњивости и мржњи ишло се скоро до потпуног запостављања виших интереса. Година 1809. показала је прве и веома тешке последице. Кад је спреман план за општи нападај за заповедника војске која је имала да напредује ка Нишу не би постављен стари заповедник на тој страни, славни бранилац Делиграда, Петар Добрњац, него војнички и трговачки друг Младена

Миловановића, Милоје Петровић. Веома озбиљни људи тврде, да је то учинио Младен не из војничке потребе, него што се надао да ће бити узет Ниш и хтео је да богата пљачка у том граду пане у руке њима, а не Добрњцу. Између овога и Милоја дође до отвореног сукоба, јер Добрњац није хтео ни да га призна нити да му се покорава. Да је то морало имати свог одјека и у војсци и да је то у многом смело и парализисало духове разуме се само по себи. Пронео се чак био глас, да Милоје намерно није хтео помоћи тешко притешњеног каменичког јунака Стевана Синђелића, који паде са својим утврђењем 19. маја. Турска војска, коју је водио енергични и способни Куршид-паша, јурну снажно напред. Добрњац је, ражљућен, напустио Делиград, а Милоје је изгубио главу и узмицао на свима тачкама. Карађорђе је стигао на већ потпуно растројен фронт. Руси, који су, из разних узрока, били закаснили са својим операцијама и нису уопште имали довољно војске, кретали су се врло споро и тек се, у последњи час, осетио њихов притисак на Турке. Карађорђе, видећи Турке већ на ушћу Мораве, био је бесан и кривио је Русе, што су Србе опет својом неактивношћу довели у критичан положај. Родофиникин се и сам сматрао у неку руку одговорним. Карађорђеви пријатељи оптуживали су га ради извесних сплетака и сад нарочито још и за то, што је примио добеглог Добрњца и с њим сарађивао. Карађорђе, разјарен ради пораза и ради расула у војсци, претио је и био скоро изван себе. Уплашен, Родофиникин није смео да сачека његов долазак у Београд, него је ноћу, између 15. и 16. августа, пребегао у Панчево, а одатле руској војсци у Влашку. Са њим су пребегли и митрополит Леонтије и Добрњац.

Овај је пораз нанео штете и Карађорђевом угледу. Мада је народ осуђивао углавном Младена и Милоја, одговорност је посредно падала и на Карађорђа, јер су то били његови ближи сарадници. Осећајући овог пута своју погрешку, Карађорђе је попустио. Милоје би затворен, а Младен свргнут, али не за дуго време. За претседника Савета дође један од вођа опозиције, Јаков Ненадовић. Српски тежак положај спасли су Руси, који су ударили на главну турску војску на Дунаву и привукли на се и већи део ове војске из Србије.

После ове тешке кризе Карађорђе је стајао пред судбоносним питањем: за кога да се определи и са ким да ради. Русија је била спора, неактивна и заузета много питањима западне и северне Европе; Аустрији се био много замерио, а и она сама претрпела је, у ово исто време, страховит пораз од Наполеона. Карађорђе је ипак, не знајући тачно развој догађаја и борби између Аустријанаца и Француза, затражио заштиту од Аустрије, враћајући се, углавном, на ону базу, на којој се преговарало са Симбшеном. Али су овог пута у Бечу били много закопчани. Гроф Белегард писао је у Петроварадин, како не треба веровати у српску искреност. Срби се обраћају на све стране, али "у ствари, вероатно, они нигде са тим не мисле озбиљно, него само желе да добију времена, да одиграју своју властиту игру." У тим речима има несумњиво много истине. Срби су свакако, и разумљиво, гледали своју корист. Али, у овој прилици, сагледавши турску снагу и своју слабост; уверивши се, још једном и непосредно, да сами правој турској сили тешко или никако не могу одолети, њихове тежње да добију заштиту неке стране силе биле су доиста искрене.

Схвативши да је огорчење Карађорђево против Руса овога пута било искрено и дубоко, Аустријанци су хтели да ипак ухвате везе са Србима. Да не изгубе утицај на свима странама. С тога су обећали да ће посредовати између Срба и Турака. Генерал Симбшен састао се поново с Карађорђем. Срби су после тога писмено понудили Аустрији заштиту, а Турцима данак. Турци, који су били свакако обавештени о стању и Србије и Аустрије, нису пристајали на страну заштиту и превелику српску унутрашњу слободу и тражили су чак уклањање Карађорђево из земље. Аустриски цар, после пораза, није имао ни снаге ни воље да прави ма какав притисак на Турке и с тога је цео тај рад остао без икаквих стварних последица. Узалуд је сад Карађорђе сам нудио предају Београда; у Бечу нису смели да се упуштају у нове заплете.

Заплашени, не желећи да остану осамљени, Срби су у исто време правили понуде и Французима.

Велики победник Наполеон, који је 1809. сломио аустриски војнички отпор, импоновао је Србима већ поодавно. У овој тескоби они су у лето те године дошли на мисао да и њега замоле да их прими под своју моћну заштиту. У споразуму са Саветом учинили су то већ 16.

августа. Носилац српских понуда био је капетан Раде Вучинић из Карловца. Он је нашао Наполеона у Бечу, у часу кад се спремао на повратак. Карађорђе је нудио да француски гарнизони уђу у српске градове, дакле оно што је од њега желела раније Аустрија. Срби су обећавали да ће Французима бити верни савезници, и то не само они у Србији, него и остала њихова браћа у Босни и Херцеговини и у "краљевству мађарском", па чак и у Бугарској. Срби могу бити од користи Французима у борби с Аустријом, рушећи помоћу својих сународника и својом "мађарски колос". Српска понуда достављена је самом Наполеону. Он је, из обзира према Турској, није могао примити, али је нагласио да не може остати ни равнодушан "према судбини једног народа који је показао толико истрајности и храбрости." С тога је издата наредба француском вицеконзулу у Букурешту да одржава везе са Србима, али у највећој тајности.

Пораз Аустрије у рату с Французима још више је појачао француски углед. Кад се дознало шта је и колико је Француска добила од Аустрије и да још јаче учвршћује свој положај на Балкану мисао да се наставе везе с њом добила је у Београду нових присталица. Ђорђе је 10. јануара 1810. поздрављао "нововоскресшу Илирију", у којој су живели српски саплеменици, и желео је поново његов протекторат. Али се у току 1810. год. политички положај изменио толико, да од те понуде није могло бити никакве практичне користи.

У исто време Срби су гледали да поправе своје односе и са Русима. Карађорђева опозиција, с Родофиникином на челу, кривила је и њега сама. С тога је Вожд упућивао писма и изасланике у руски главни стан, кнезу Багратиону, да упозори на пристрасност тих извештаја. У руском стану Карађорђеви противници осуђивли су његове везе са Аустријом и Француском, тражили су било руску заштиту или помоћ за преговоре с Турцима и сваку другу подршку.

Руси, који су с планом јачали свој утицај на Балкану, увиђали су и сами да српско незадовољство није без извесне њихове кривице и с тога су настојали да то поправе. И с руске и са српске стране јавила се искрена жеља, да односи у будућности имају бити срдачнији. За то је много допринео нови главни заповедник гроф Каменски. Он се трудио и да се завађене српске старешине смире и чувао је Карађорђа. Ново ратовање, 1810. год., било је срећније и не само да је Србији повратило раније границе, изгубљене у лањском рату, него је чак донело и принове у Тимочкој Крајини. Руси су те године суделовали живље и помагали су већим одредима источну војску.

Карађорђе је узео на себе најтежи задатак, да поправи војнички положај на Морави и спречи турско продирање од Ниша. Године 1810. Турци су променили правац свога надирања и, обишавши Делиград, ударили су од Крушевца, да отуда лакше продру у Шумадију. Српске чете, заплашене прошлогодишњим неуспесима, биле су прилично малодушне и напуштале су положаје, бежећи у своја села, да се нађу око породице. У најтежим часовима по Карађорђа стиже му руска помоћ од 3.000 људи. На варваринском пољу, 6. септембра, дође до одлучне борбе. Уједињена српска и руска војска одби све турске јурише и присили Турке на отступање све до Ниша. У самој варваринској битци Карађорђе није учествовао. Наводи се као разлог то што је турска војска била одвише јака, па се било бојати да не разбије савезнике. Руски заповедник, гроф Орурк, казао је Карађорђу, да је у интересу ствари, да се он, као врховни вођ, уклони из борбе. "Ако Турци буду јачи, боље је да разбију самога мене, него мене и тебе." Али, тешко да је то био прави разлог. Све дотад Карађорђе се сам излагао тој опасности, и она није била никоме зазорна. Овог пута, вероватно, радило се о том да један другом не смета у команди; односно, Рус је хтео да буде самосталан у акцији.

После те борбе, Карађорђе похита на Дрину, да помогне и на тој страни. Положај Јакова Ненадовића постао је био доста тежак због јаког насртања Турака из Босне. Са њим је и на ту страну отишло нешто козака. У крвавој борби код Лознице и на Тичару, за коју сам Карађорђе јављаше војводама, да "баталие нигда веће ние било", где се два пуна сата клало и борило прса у прса, Срби славно разбише Турке и очистише тако и западни део свога подручја. Успех је, према том, био потпун и на тој страни. Он је, сем тога, осетно ублажио раније противности између Карађорђа и Ненадовића.

Међутим Аустрија, која је после свог пораза изменила политику и приближила се Француској, помишљаше у ово време на нешто активнији рад у Србији. У разговору са Метернихом Наполеон му је 16. јула 1810 био рекао: "Србија мора једног дана припасти вама. Ако хоћете да заузмете Београд, ја се томе нећу противити. Неће ми бити криво да се Порта измири са Србима и да им даде за кнеза Србина. Неће ми бити криво ни да тај кнез потпадне под вашу заштиту и под ваше јемство. Али, не могу трпети нити руску заштиту или јемство, нити рускога штићеника као кнеза у Београду." Али, мада тако слободна од стране Наполеонове, Аустрија је, ипак, зазирала и од Турске и од Русије, не желећи да их неким препадом изазове и огорчи. Она с тога иде полагано. Најпре упућује у Србију свог претставника, Ј. Паулића, који је имао да буде једна врста дипломатског агента и коме је била намењена улога да руског претставника учини излишним. Он је дошао у најнезгоднији час, пред варваринску битку, онда кад је Србији руска помоћ била преко потребна. Карађорђе с тога, у договору са неколико старешина, одговара Симбшену, да они ту пажњу Аустрије моле за доцније време; другим речима, она им сада није требала. Кад је доиста требало помоћи, Аустрија је то чинила само посредно, а почешће са много тешкоћа; док је Русија, мада јој се иначе могло доста пребацивати, притекла у помоћ врло активно, и то неколико пута. Руски утицај био је сад јачи него икад пре; и сам Карађорђе био је овог пута мање колебљив. Да покажу колико су одлучни у својој русофилској политици Срби, крајем 1810, шаљу у руски главни стан једну депутацију, која је имала: 1) да тражи, као најбитнију гарантију, руске гарнизоне за српске градове; и 2) опет нацрт уређења Србије.

Слом Србије

Опозиција Карађорђевих противника је налазила да није довољно искрен према Русима. Довођење руских гарнизона пресекло би даље везе са Петроварадином и Бечом, а помогло би, с друге стране, да се помоћу руске војске дигне њихов углед и сузбије Карађорђев ауторитет. После заједничког ратовања Срба и Руса и постигнутог успеха њихов је положај, доиста, постао јачи и њихова критика наилазила је на више одобравања. Извесни моменти давали су, на око, њима за право. Карађорђе је имао као блиског човека даровитог и ученог пречанина Ивана Југовића, који није био морално чист човек и који у Србији није радио са онаквом родољубивом честитошћу, са каквом стари Доситеј. Карађорђеве везе с аустриским властима ишле су и иначе преко људи, који нису били поуздани и беспрекорни. Човек од темперамента и подложан утисцима и утицајима, Карађорђе се, у доста прилика, колебао у дипломатско-државничким потезима, и примао је оберучке сугестије које су му даване, само ако су му изгледале да могу имати успеха. Као у шаху, он је "играо" док су му доста често други повлачили фигуре.

У вези са доласком Руса хтела је и једна и друга страна да поправи свој положај: Карађорђе пре него они дођу, а његови противници са њиховом помоћу. По договору са својим присталицама Вожд одлучи, да своје главне противнике уведе у владу, да их учини "попечитељима", па да их тако задржи у Београду и одвоји од народа. Место великих војвода, који су, услед устаничке акције и успеха, раширили били своју власт на више нахија, он именова више нових, са мањим областима. Јасно је шта се тим хтело. Требало је онемогућити да велике војводе постану господари великих јединица са великим прохтевима. Код ових малих војвода титула би потсећала на господство старих и изазивала би суревњивост, а пошто би њихова власт, у ствари, била мала они би зависили од дародавца. Врховна власт остала би у Карађорђевој руци. Ко не би хтео да прими то ново уређење имао је да напусти земљу. На скупштини 11. јануара 1811, би примљено то ново уређење. Ненадовићи су пришли Карађорђу, а Добрњац и Миленко Стојковић не беху дошли чекајући руску војску. Карађорђе је наглашавао да свакако хоће уску везу са Русијом, а војводама је отворено говорио: "Видим ја и то да сви ви почти, сваки в својем округу, почели сте бити деспотами, и да ви, како Совјет Народни, тако и мене у ничем не слушате". Врховном вожду положена је заклетва верности и утврђено је да се о помену другога вожда не сме ни говорити, "нити пак трпити да који спомене", док је жив Карађорђе и његово потомство. Решено је, даље, да се ниједно народно дело не може одлучивати ни у земљи ни ван ње без знања и одобрења Вождова, и да без његове потврде нема признања ниједном народном поглавару, војводи и кнезу. Карађорђе се, са своје стране, обавезао и заклео: 1) да ће чувати савез са Русијом као српским покровитељем; 2) да ништа неће предузимати ни у земљи ни ван ње без споразума с Управним Саветом; 3) да неће изрицати смртне казне или осуде на вечну робију, ни пооштравати казне, без истог споразума; и 4) да неће дозволити да ико у земљи себи незаконито присвоји какву власт. По том новом уставу Карађорђева је власт силно појачана. Место дотадашњих саветника, које су бирале нахије, долазе попечитељи, које он именује, а сва власт нове владе састојала се у том да, поред суђења, буде посредник Вождових наредаба.

Наскоро потом, 29. јануара, стигао је у Београд, свечано дочекан, први руски гарнизон. Руски војници ушли су и у Шабац и Делиград. Мало иза тога дошло је и до оштрог сукоба између Карађорђа и његове опозиције.

Миленко и Добрњац, који нису хтели да признају нови устав и приме места у влади, бише оптужени за цео свој дотадашњи рад. Али правог суда није било. Пре него што су и дали свој одговор они су били протерани из Србије. Тако је, на око, била скршена опозиција, али незадовољство тим нити је било, нити је могло бити уклоњено. Нема управе на свету, којој се не могу стављати замерке, а у једној средини, као што је била наша, где су ратне прилике острвиле људе и избациле на површину и нешто лица сумњивих моралних особина,

и људи својевољних, и често сурових, и себичних, било је сигурно доста ствари, које су могле у народу створити разлоге за протесте. Миленко и Добрњац били су тешки људи, са много мана у сваком правцу, али су, о том нема сумње, били јунаци и веома заслужни за успех устанка. За њихова имена везане су значајне наше победе на Иванковцу и Делиграду. Колико се у ондашњим круговима жалило што је ствар испала тако види се најбоље из речи Вука Караџића, који каже, ни мање ни више, него да се Карађорђе опростио противника, "али тијем окрчи и Турцима пут, те лакше земљом обладају." Слободан Јовановић добро наглашава, да у тој Вуковој критици има доста тачног. Јер је Карађорђе, одвојивши за време трајања борбе, војску од њених војвода, на које је она свикла, стварно ослабио њену борбену снагу.

Од 1810. год. догађаји се почеше развијати неповољно по Русију. Аустриски двор био се ородио и измирио са Наполеоном и почео је према петроградској влади водити политику скоро отворено непријатељску. Њихово супарништво на Балкану трајало је већ годинама и није се могло сакрити ни онда, кад су односи између њих били сасвим пријатељски; сад, кад је противност могла и видније да се изрази, то супарништво се осећало скоро на сваком кораку. Узалуд је Русија нудила Бечу читаву Влашку и све крајеве западно од ње, заједно са Србијом. Аустрија је, 2. марта 1812, потписала са Наполеоном савез против ње. Спремао се француски поход на Москву, највећи који је дотле забележила историја света. Србија је требала Русији као један ослонац у борбама против Турака, али и као важна база са сузбијање француског утицаја и евентуалног продирања Француза из њихових Илирских Покрајина. После овог француско-аустриског савеза Русија се, природно, није више могла задржавати са својом војском на балканском ратишту. Сваки војник постао јој је важан на западним фронтовима. Турска, знајући то, хтела је да извуче за себе што повољније услове за мир, и с тога је на руске понуде одговарала затежући и повишујући своје захтеве. После великих напора руских, и војничких и дипломатских, склопљен је 16. маја мир у Букурешту. Граница између Русије и Турске постаде река Прут. Том самом чињеницом српска је судбина била у главном запечаћена. Русија, забављена својом невољом, и тако границом удаљена, није јој могла дати никакве непосредне помоћи.

Као последњу услугу, коју су, и сами угрожени, могли учинити Србима, Руси су, после тешких преговора, унели у тај уговор једну тачку, која је имала да спасава компромитованог савезника. Та, после често много спомињана, осма тачка Букурешког Уговора предвиђала је за Србе потпуну амнестију и једну врсту самоуправе, о којој су се Турци имали споразумети са Србима, а која би одговарала оној што су је имали Грци на Архипелагу. Турска је, том истом тачком, добила право да уведе своју војску у србијанске градове и да српска утврђења, подигнута током рата, може порушити. После осам година ратовања Срби су тим уговором били бачени на ону полазну тачку, коју су могли имати ако не већ 1804, а оно сигурно 1807. год. Ичков мир давао је више. Али, у овај се мах није могло више постићи. Међутим, мада су и ови резултати били мали и толико скромни, да их Руси нису смели искрено и у целини ни признати Србима, они су, ипак, нарочито с међународног гледишта, значили доста. У једном акту међународног карактера, који је имао једну врсту обавезе према Русији, Турска је пристала да унесе одредбу како ће се у питању самоуправе једне своје покрајине споразумевати са својим поданицима. Ми добро знамо колико су се Бећир-паша и Порта од почетка устанка бранили и од помисли, да се нека друга сила меша у њихове преговоре. Ово је сад била крупна тековина. Турска је њом дала Русији правно средство, да увек може кренути српско питање и утицати на њене унутрашње ствари. У Цариграду се то одмах приметило и султан је с тога испрва одбијао да ратификује ту и још једну за нас безначајну тачку уговора.

Срби дуго нису знали шта је било уговорено у Букурешту. Руси су их држали у заблуди, једно што су веровали да су те одредбе привремене и да ће се после моћи окренути на боље, а друго што нису хтели да Срби изгубе веру у њих. Лично се цар бринуо због тога. С руске стране, и то службене, поручивало се Србима, како царска војска намерава с њима и осталим Југословенима предузети велику акију против Француза у далматинском Приморју, можда с планом да се колико-толико растерети руски северни фронт. Нови заповедник јужне војске адмирал П.В. Чичагов давао је у том правцу чак и упутства за рад. То је била мисао самог цара Александра. Руски људи почели су да вежбају

српске војнике и да их тобоже припремају за ту сарадњу. Може се мислити какво је изненађење било за Србе, кад су тек са турске стране дознали право стање ствари и кад их је заповедник турске војске позвао да предају градове! Карађорђе је тврдо веровао, да је то нека турска подвала и одбио је, од прве, тај позив. И после тога руско обавештење нити је било потпуно ни искрено; чак је изрично наређено руским претставницима у Србији, да се садржај осме тачке саопшти Србима само у изводу и са ублажавањем израза. Руски посебни изасланик још је 15. августа у манастиру Враћевшници заклињао Србе на верност цару Александру. Кад се на крају дознала истина, она је деловала поразно. Срби су се осетили не само препуштени сами себи, завађени с Турском и са Аустријом, него чак и преварени. То је изазвало дубоко разочарање и утицало је тешко на морал и вођа и бораца. Одлазак руских гарнизона из Србије и повлачење руске војске из Влашке и Молдавске били су предзнаци слома.

Турци су с почетка били спремни да преговарају с устаницима, ако и не с намером да приме све њихове услове, а оно да их саслушају и да испуне оно што би смирило широке редове. Али кад су видели српско устручавање и руску тешку ситуацију, и кад су на њих деловале сугестије руских противника, Турци су изменили став. Султан је дао и сувише јасно осетити колико је био противник Букурешког Уговора. Српски депутати упућени су у Ниш, и то са мало добих изгледа. Као први услов за преговоре, у духу осме тачке, и као знак добре воље устаника, паше су тражиле да Срби пусте турску војску у градове и предају топове и оружје. Турци нису били вољни да губе време дугим преговорима, а хтели су и да српско питање скину с дневног реда док је Русија запослена с Наполеоном. Енергични Куршид-паша, Србима добро познат са офанзиве из 1809. год, који је крајем августа 1812. постао велики везир, тражио је брзе одлуке. Његови уступци Србима бивали су све мањи. Од њих се најпре тражило да у знак добре воље предају градове, а он је сад захтевао да се пре свега покоре и приме оно што им се да. Срби су из почетка тражили самоуправу, али су Турци одбили одмах да им признају "краљевину у царевини". У колико су Турци постајали тврђи, у толико су Срби бивали мекши и малодушнији. Руски савети у Цариграду да се о Србима води обзира колико год се може успоравали су мало турске крајње мере, али српску судбину, у тај мах, нису могли битно да измене. Турци су пратили како се развијају догађаји у Европи. Кад им се, после примирја у Плесвицу, учинило да ће Русија добити слободније руке и да би, можда, могла поставити српско питање, они се решише да сврше посао пре тога. И почетком јула 1813. кренуше, по унапред спремљеном плану, три турске војске на Србију, од Видина, Ниша и са Дрине.

Положај Срба био је веома тежак. Сами, без иједног пријатеља, веома оскудни с муницијом, завађени међу собом, они су били клонули већ пре почетка борбе. Дуга уверавања да се не могу одржати сами, без наслона на коју већу силу, ушла су у све њихове душе и сад су их, кад је то постала стварност, парализала. Код света је нестало оног правог одушевљења за борбу, јер је било и сувише прилика да се разочара у својим вођама и у њиховим схватањима дужности према земљи и народу. Сам Карађорђе није више био онај стари. Борба и са спољашњим и са унутрашњим непријатељима истрошила је у великој мери његове живце, и његову снагу, и његов замах. Њега беше већ поодавно обузела сумња у исход ствари и отровало неповерење према људима. Још пре турског нападаја, 30. марта 1813, предвиђајући пораз, он је молио дозволу да се може преселити у Русију. У лето он се и разболео, изгледа од тифуса; у најтежим данима, кад је његово присуство било потребно да дигне дух и озари људе, он је болан лежао у Тополи и малаксавао све више, и физички и морално.

Колико је било малодушности код вођа види се најбоље по том, што се у прогласу народу, 21. јуна 1813, није смела рећи права истина о тегоби положаја. Народу се говорило да су се смирили цареви руски и турски и договорили у погледу Срба, али да тај мир не признају спахије и јаничари, они исти који су криви и за устанак. Хтело се рећи да на Србију не иде царева ордија, него његови непокорници, а они су са таквима лако свршавали посао. Мислило се, да ће се тим дићи дух у војника. Али, није ли то пре био разлог за још већу клонулост? Када се свет на првом кораку увери да није тако, зар неће увидети да га намерно обмањују и зар неће свом страху додати још и осећање мржње ради лажи? Има вести из тога доба које још речитије карактеришу несавесност људи у овај велики час. Фатални

Младен Миловановић имао је имања у Брзој Паланци. Да би их заштитио од турске пљачке он је по сваку цену, као министар војни, тражио да се брани Крајина.

Карађорђе, који је имао више војничког разумевања, желео је за одбрану лакшу линију у шумама од Делиграда према Поречу, рачунајући да би на том терену Хајдук Вељко чуда чинио са својим четама, док ће, затворен у неготински град, његов значај бити далеко мањи. Младен остаде при свом, а Карађорђе, који је некада упорно бранио своју вољу, попусти овога пута. Све је ишло као на несрећу, са предосећањем зла. Зашто су се Срби уопште упустили у борбу? Из два јасна разлога: прво, што су видели да Турци не попуштају и што су, бранећи се, мислили да колико-толико спрече зло; и друго, што су веровали да ће им Русија, ипак, као 1809. год. бар у последњи час, прискочити у помоћ.

Турци су напредовали доста брзо, нарочито с истока и са запада. Спорије се кретала нишка војска. Карађорђе, изнурен болешћу и утучен, појављује се на два-три места као сенка; покушава, у последњи час, да организује отпор на Морави и Колубари, али му недостаје стара одлучност да баци све на коцку и покуша жртву. Обрће се и Аустрији, и нуди јој градове, али ова није вољна да се, после свега што је било, заложи за Србе. Она је чак волела да Срби настрадају и да се тако увере, како им наслањање на Русију није донело ништа сем штете. Слао је чак предлоге у Русију, да се српски народ тамо пресели. Кад Турци почеше прелазити Мораву на источној страни, а кад на западу сломише јуначки српски отпор на Равњу и Засавици и ударише на Шабац, Карађорђе се у споразуму са руским агентом Т. И. Недобом и митрополитом Леонтијем, реши да напусти земљу. У недељу 21. септембра 1813, пребацише се они у Земун. Тек после њега, и на глас о његовом преласку, напустише Србију и друге знатније војводе, и то, сем Милоша Обреновића, скоро све. "Кад је 6. октобра 1813. стигао у Цариград глас да је турска војска опет заузела Београд, Шабац и Смедерево, - три дана, по три пута, пуцали су топови у Цариграду и на Босфору, у славу тога догађаја".

Кад су прешли у Земун Недоба изјави војном заповеднику места како неће да се раставља од Карађорђа и да мисли, одмах после издржане карантене, кренути за Русију. Бојећи се да не буде имао неприлика ради Карађорђева присуства у Земуну, војни заповедник предложи му да пређе у манастир Фенек. Карађорђе не пристаде да се раставља од Недобе, изјављујући да се ставио под његову заштиту. Није био нимало сигуран како ће се према њему понашати аустриске власти. Али 23. септембра предомисли се и пређе у манастир. Тако се и растави од Недобе.

Кад је дошао у Фенек и чуо за сву беду Србије, Карађорђу пуче пред очима колику је одговорност узео на се што је дао први пример напуштања дужности, и поче горко да се каје. Земунски прота Ј. Ивановић писао је, како Карађорђе "непрестано слезит" и како проплачу и сви његови људи, који дођу ту да га виде и обавесте о догађајима. Карађорђева намера није била да сасвим бежи потпуно, него само да се склони у Русију, са главним вођама и народом, да би отуд, боље спремљени, и са руском помоћу обновили борбу. То су биле Недобине сугестије, казиване и примљене од Карађорђа не само у тај мах, него још с пролећа 1813. године. Те су га мисли вероватно и помеле, па није имао снаге и воље, да се у најтежим приликама тргне и одлучи на друге кораке у Србији. Какво страховито разочарење за њ, кад му у Фенек стиже порука из Русије да истраје у борби и да ће се моћни цар побринути за Србију! Још септембра 28. упутио је он писмо Србима у благовештенски манастир, соколећи их да истрају, јер им стиже помоћ. Али то писмо паде у руке аустриским властима и остаде без дејства, које би, у осталом, у оном општем расулу, било мало вероватно.

Аустриске власти понашале су се према српским избеглицама готово непријатељски. Аустриски канцелар кнез Метерних, који је имао велик утицај на руског цара Александра I, употребљавао га је с пуно вештине, да би руско залагање за Србе било сведено на што мању меру. Пограничне власти су биле надмене и грубе и правиле су стотине тешкоћа. Убогим пребеглицама, па и Карађорђу, секвестрирали су све што су имали за дугове учињене за време рата сремским и банатским трговцима. И српски трговци са тих страна беху пожурили са својим тужбама, да час пре наплате потраживања. Највећи део угледнијих

људи био је интерниран или конфиниран. Карађорђа су превели из Фенека у Голубинце, а отуд у Петроварадин. Овакав слом устанка био је несумњиво тежак ударац. Али тај је ударац био само привремен и само једна тешка лекција. У ствари, он је био ипак успех. Тај устанак дигао је поново Србе и ставио српско питање пред Европу као саставни део Источног Питања. Дотад није нико на страни водио рачуна о том да би Србију требало васпоставити као засебну државу. И Русија, која је спремала план о обнови Византије, није о Србији мислила друкчије него као о покрајини која улази у аустриску сферу. Чак и наши родољуби XVIII века гледали су решење српског ослобођења само у оквиру Аустрије и с њом у вези. Од Првог Устанка и стварања српске државе то се схватање изменило из основа. Ослобођење Србије могло се постићи само у потпуно слободној својој држави; у њој, и никако друкчије. Српска национална идеологија, у току XIX века, иде још и даље. Слободна Србија, с једне стране, постаје стожер целе националне политике српске и према Турској и према Аустро-Угарској и са српске мисли преноси се и обухвата све Југословене. С друге стране, на Балкану њена борба почиње да служи за пример другим народима, а њен политички програм тражи искључење сваког политичког ширења туђих сила на том подручју са захтевом, да Балкан остане балканским народима.

Иако је изгледало да је српским поразом 1813. било изгубљено све, у ствари није било тако. Сем пробуђене народне свести и тежње да се даде активан отпор насиљу, позитиван резултат је био и Букурешки Уговор. Он је претстављао правну базу за посредовање Русије у корист Срба. Помоћ Русије била је и њена морална обавеза према борцима из Првог Устанка, а и њена политичка потреба. Јер у обновљеној Србији она је добијала ново, и врло важно, и раније довољно неоцењено упориште за њену балканску политику. Карађорђе је освајао и стицао све: и ханове, и градове, и средства за борбу, и људе, и пријатеље и државно-правно место у светској политици.

Н. Јорга, познати румунски хисторичар, нагласио је једном приликом, како је на ослобођењу Грчке радио скоро цео свет, морално и физички и материално, а како су Срби морали да се боре у невољи, тами и непопуларности потпуно сами и како су му с тога српски напори много симпатичнији. Први Устанак, с Карађорђем као вођом, био је доиста чисто српски покрет, понесен властитом снагом и на властиту одговорност. И што је тај покрет изазивао интерес великих сила, и њихову помоћ (врло ограничену, у осталом), и што је добио значај европског питања, и то је, исто тако, заслуга његових носилаца, који су годинама издржавали на тешку месту, и доживели и кризу, и слом, па ипак успели да га поново оживе и направе нерешивим друкчије него само у интересу задовољавања националне правичности. Дух, који је био израз тог полета, и човек који му је извојевао самопоуздање и поштовање других, носио је име Карађорђа Петровића, светло и велико, поред свих његових људских мана и грешака. Његош је тачно и лепо карактерисао значај Карађорђева дела познатим стиховима своје посвете њему пред *Горским Вијенцем*:

Диже народ, крсти земљу, а варварске ланце сруши,
Из мртвијех Срба дозва, дуну живот српској души!

И руски цар лично и руска влада, осећајући и на себи нешто одговорности ради српске судбине, беху вољни да све српске избеглице приме и збрину у својој земљи. Али Аустрији нису биле по вољи ни такве везе Срба са Русијом. С тога, правећи се да излази у сусрет турским жељама да се српски бегунци или предају њима или уклоне с границе, нареди пограничним властима да главне српске вође отпрате чак у Штајерску и Крањску. Тако и Карађорђе, са војничком стражом, би отпремљен у Грац. Мучени разним пакостима, ситним и крупнијим, људи су се обраћали руском посланству у Бечу тражећи заштите. После дужих преговора, на заузимање руске владе, српски вођи, најзад, добише дозволу да оду у Русију. Крајем септембра 1814, дубоко одахнувши, они се упутише тамо.

Други Устанак

Србија је за то време била буквално прегажена. Народ је гинуо, био одвођен у робље, страдао од епидемије. Само једног дана, 17. октобра 1813., доведено је на пазар у Београду 1.800 жена и деце. Босански везир говорио је с извесним задовољством француском конзулу, како старешине опустошене Србије "неће више наћи народа за дизање на буну". Али тај бес није трајао дуго. Брзо је стигла вест о Наполеоновом поразу код Лајпцига, о улози Русије у европској политици и о том да се спрема општи конгрес за мир. Турци су били свесни својих обавеза према Русији у погледу Срба и одмах су се тргли. Прогласили су амнестију и чак почели враћати на власт неке у земљи преостале старешине. Међу њима је био најугледнији и најдаровитији Милош Обреновић. Њега Турци поставише за обор-кнеза рудничке нахије. Поштедише чак и Станоја Главаша и друге вође који су се били предали. Турци су, међутим, погрешили, кад су за београдског везира поставили Сулејман Скопљак пашу, веома храбра и добра војника, али човека који је био киван на Србе, с којима је од 1805. год. био у сталној борби. Порта га је свакако с тога и узела, ценећи његово искуство и храброст, али није узела довољно у обзир његову осветољубивост и бруталност. Чим је остао сам, као нови везир, без надзора, он је врло брзо показао своју опаку ћуд.

У Србији се кривица за катастрофу приписивала, природно, најодговорнијем лицу, Карађорђу, као врховном вожду. Набрајане су и осматране све грешке и његове и његових сарадника и свих лица на главним положајима. Не мање огорчење владало је и међу србијанским емигрантима, међу којима су се многи налазили у тешким материалним приликама и очајни због брига о породицама, које су страдале под Турцима. Кивни, озлобљени, понижени и обескућени они су налазили сто ствари које је требало осудити или које би испале друкчије да су рађене како треба. Највише се ударало на Карађорђа. Што се није смело рећи у Србији казивало се овде, у туђини, двапут оштрије. С тога се живо радило на том, да се он онемогући за будућност. Верујући, да би помоћу Русије могао доћи поново на власт, емигранти су решили, у лето 1814, да пошљу проту Матију руском цару са овим задатцима: 1) да тражи помоћ за Србе, и 2) да објасни у Петрограду како је народ огорчен на Вожда и како би било врло незгодно ако би се њему наменила ма каква нова улога у Србији.

То је незадовољство нарочито искоришћавао даровити, вешти, и веома препредени Милош Обреновић, који се спремао да постане нови вођ. Већ у својим писмима од августа 1814, он говори "у име целога народа". Он је од раније био на страни Карађорђевих противника и имао је тежак сукоб с Младеном Миловановићем, а сад му је, природно, било у личном интересу да Вождов углед подрије што више.

Али је тај углед, и поред свега неуспеха, био још веома велик. Кад је почетком септембра 1814. год. на путу за Русију прошао кроз Срем Карађорђе је био предмет опште пажње. У Србији је глас о њему оживео многе наде. У околини Чачка људи војводе Хаџи Продана Глигоријевића с вером у њега дигоше устанак, већ средином септембра. Устанак је кренуо без ранијег договора и припрема, у најнезгодније време. С тога Милош Обреновић, да не би дошло до тежих заплета, пристаде одмах да тај устанак угуши заједно с Турцима. Хаџи Продан је, видећи да устанак није нашао жељеног одзива, пребегао у Аустрију, а Милош је брзо умирио његов крај и околину Крагујевца, где се, исто тако, било дигло више стотина људи. Ту му се предао један од млађих вођа устанка, Тома Вучић Перишић.

Ту буну искористио је Сулејман-паша да у земљи уведе страховит терор. Без потребе је побијено много људи, а други су кажњени на разне начине. Из страха да доиста не дође до нових борби с Русима, Аустријанцима и устаницима он је наређивао, да се по зими, тешким кулуком, оправљају зидови и утврђења београдског града. Као раније дахије тако је сад и Сулејман-паша веровао да ће земљу смирити застрашивањем. Набијање на колац постала је свакодневна појава. Из тог времена је дивна слика херојског мученика ђакона

Авакума. Тог лепог младића натеривали су Турци да силом прими њихову веру, али он не само да то није хтео, него је, шта више, певајући носио свој колац. Очајна мајка саветовала му је у последњи час да попусти и да се спасе, али је он и то одбио. И сами Турци били су задивљени том јачином воље и свести и учинили су му "милост". Нису хтели да га, по обичају живог набију на колац, него су му пре тога заболи нож у срце. Сем тога на народ су ударени силни намети, да би се издржавала нагомилана војска и исплатили трошкови утврђивања, а било је насиља и других врста. У часовима неразумности мислило се, да ће се српско питање решити најлакше на тај начин, ако се униште Срби.

За то време заседао је конгрес великих сила у Бечу, које су имале да ликвидирају стање у Европи поремећено Француском Револуцијом и Наполеоновим ратовањима. У Бечу се тад налазио међу другима и цар Александар. Срби емигранти послали су као свог претставника у Беч проту Матију. Он се први пут вратио отуд брзо, да, по савету пријатељских кругова, утиче на смиривање Хаџи Проданове буне. За то, међутим, није било више потребе, пошто је она била угушена пре његова доласка. Кад се потом, крајем 1814. год., вратио поново у Беч прота се прво трудио, да заинтересује претставнике великих сила за српски случај. Главни ослонац имао је међу Русима. Аустриски цар казао је лично проти, да ће се заузети на Порти за Србе. Русија се обратила циркуларном нотом свима члановима Конгреса упозоравајући их на турска недела и позивајући се на своје морално право, да се заузме за угрожено православље. Русија је намеравала, да добије на основу тога од Конгреса мандат за заштиту православних хришћана, али је у том правцу наишла на опозицију Енглеске и Аустрије. Јавило се поново супарништво о утицају на Балкану.

Турска насиља у Србији нису престајала. Извештаји које је добијао прота Матија током јануара и фебруара 1815. год. претстављали су стање да не може бити црње. Иако у тај мах није имао никакве кривице био је 13. фебруара убијен Станоје Главаш, помагач Милошев у смиривању узбуђења око Хаџи Проданове буне, а тражене су главе и других истакнутијих лица, која су остала у земљи. Прећено је и Милошу Обреновићу. Овај је одмах потом питао у Беч има ли икаквих изгледа на успех "да се бранимо, да не пуштамо овако невин народ да се коље и истребљује." Забринути, видећи да нису више ни у чем сигурни, људи почеше да све више мисле на устанак. Боље погинути у борби и заменити главу, кад већ мора да се мре. Током марта почеше тајни састанци и договарања. Милош Обреновић извукао се из Београда од везира, који га није пуштао, само лукавством. Изговорио се, да за откуп неког робља, који је требао предати везировом ћехаји, мора прикупити новац код куће и од својих људи. Чим је дошао кући, у Црнуће, био је посвећен у целу ствар и одређен за вођу устанка. Опрезан и мудар Милош није хтео наглити са покретом. Хтео је сачекати да гора олиста, да обавести пријатеље преко границе, да похвата везе и спреми нешто муниције.

Мада спреман да га слуша, народ је, у огорчењу, ипак хтео да пожури догађаје. Арсеније Ломо већ 8. априла поче акцију у Јасеници, па је пренесе и у Качар. За њим устадоше и други. Видећи да више нема одлагања Милош је у Такову, на Цвети, 11. априла објавио устанак. Он је том устанку постао природни вођа, и као угледан војвода од раније и по општој жељи народа.

Сулејман-паша, одлучан и прек, предузео је брзе мере да угуши устанак. Упутио је одмах у земљу Имшир-пашу, свога ћехају, затворио је границу и почео са затварањем угледнијих људи. Имшир-паша пошао је равно на Чачак, који су Срби били опсели, и напао је на српске шанчеве на брду Љубићу. Борбе око српских положаја трајале су неколико дана, иако Срби нису имали довољно оружја. За то време кнез Милош је разбио Турке код Палежа, полажући много на то, да ту важну скелу на Сави, потребну ради одржавања веза и дотурања разних потреба, добије у српске руке. Преко ње су одмах прешле у Србију неколике угледне раније вође, као Стојан Чупић, Петар Молер, прота Смиљанић и др., пренесавши нешто оружја и муниције. Одмах потом заузето је Ваљево. После тих успеха Милош је пошао на Љубић водећи са собом и два топа, која је добио. Борбе у шанчевима око Мораве биле су врло оштре. У њима се нарочито истакао Танаско Рајић, који је погинуо бранећи до последњег даха поверене му топове. У тим борбама погинуо је и Имшир-паша. Његова погибија помела је Турке и они су већ 29. маја напустили Чачак. Месец дана потом

освојен је, после борбе, и Пожаревац. Милош је рачунао од првог часа с тим, да ће му се ваљати мирити с Турцима, па је с тога препоручивао и лично се бринуо, да се с турским робљем поступа што боље и човечније.

Да би угушила устанак што пре Порта је упутила на Србију две војске. Прву, од Ниша, водио је румели валис Морашли Али паша, а другу, од Босне, бивши велики, а тад босански везир Куршид-паша. Сулејман-паша, на кога је падала сва кривица због побуне, бранио се тим, да устанак помаже Аустрија и да он, према томе, има друге мотиве. У ствари, Аустрија се није показивала нимало склона да ма шта помогне Србима; напротив, чинила им је доста сваковрсних тешкоћа. Али је зато урадила доста Русија. Руски претставник тражио је у Цариграду да Турци одустану од употребе оружја у Србији, а руска војска добила је заповест да се почне прибирати на Пруту.

Милош Обреновић није хтео да се сувише излаже док не види какав ће бити развој догађаја и ко ће га и како прихватити. Искуство стечено у ситуацији Првог Устанка нагонило га је да буде веома обазрив. Он је стално говорио, да су Србе на овај очајни корак натерали зулуми Сулејман-пашини, а да су они иначе верна раја. С тога он и не напада ни на један од "царских" градова. Куршид-паши је на Дрини упутио поздрав и изјаву покорности, али не и безусловне предаје. Чак је поручивао, да ће, ако устреба, борбу и наставити. И доиста, кад је Ибрахим паша са повећом претходницом стигао на Дубље српска војска га је 14. јула напала и разбила. Сам је паша био заробљен. Милош се према њему понашао с много обзира и вратио га је Куршиду скоро као пријатеља. За то време осетио се код Турака извесни преокрет. Скупљене војске нису прелазиле у нападај, него су чекале. Паше су нудиле преговоре. То је била јасна последица коначног слома Наполеонова и турског страха од руског посредовања. У Цариграду се желело да се избегну евентуални руски протести и опомене; једно, што би то охрабрило Србе и продужило њихов отпор, и друго, што су се бојали разговора о неизвршеној осмој тачки Букурешког Уговора.

Куршид-паша, више војник, који се са Србима носио од 1807. год., био је крут и апсолутан. Његова је порука гласила, да раја не може остати с оружјем. Марашлија је био више дипломата и брже је схватио положај. Он је Србима, напротив, говорио да носе за појасом, ако хоће, и топове, само нека буду одани султану и да од свог питања не стварају општи заплет. Милош је знао, да између ове двојице паша постоји суревњивост који ће се од њих двојице моћи похвалити да је решило српско питање, и с тога је играо врло вешто. Он је пошао с намером да прими све што се понуди, па да стално тражи даље, не излажући народ новим напорима. Јер је видео добро да постоји разумљив страх у народу пред турском силом и да је разочарање 1813. год. оставило јасна трага у моралу бораца. Милош сам, по својој природи, био је више дипломата него војник, а и осећао је, да положај у тај мах више тражи оног првог него овог другог. Видећи да је Марашлија попустљивији од Куршида Милош се с њим и нагодио. Срби су пропустили, да један део пашине војске прође за Београд, па су ту војску чак и снабдевали са храном, и упутили су једну своју депутацију на преговоре у Цариград. После тога почело је расправљање о правим погодбама за мир. Срби су за основу преговора узимали познати Ичков мир из 1806. год. Њихов став помогла је Русија, која је 18. септембра службено скренула пажњу Порти на свој интерес за српско питање и на осму тачку Букурешког Уговора.

После руског посредовања Сулејман-паша био је смењен и премештен за везира у Босну, а Марашлији је поверено да води српске послове. Он је потом дошао у Београд. Али му Порта ипак није дала потпуно слободне руке. Немајући пуног поверења ни у Србе, ни у њихове руске пријатеље, Турци нису хтели да им даду праву самоуправу. Ичков мир је био склопљен у изузетним приликама и као крајња мера уступака и на њ се с тога није хтело враћати. И сами Срби били су унапред вољни да у понечем попусте; тако су, на пр., пристајали да место мухасила у Београду буде везир, и нису правили питање од броја и састава војске у "царским" градовима. Политика Порте састојала се, у главном, у овом: Србима не треба дати ништа на писмено, него ваља усвести бољи ред и заваравати их обећањима. С тога су поставили за везира у Београду самог Марашлију, у кога су они имали поверења, и који је вешто балансирао. И, доиста, Срби од Порте нису добили ништа писмено потврђено, него су све погодбе између Милоша и Марашлије свршаване усмено.

Али је српски успех био ипак велик и видан. Земља је била смирена и у главном у народним рукама; Милош је имао углед правог народног господара и несумњив утицај; и самоуправа је уведена путем свршених чињеница. У јесен 1815. год. Србија је могла починути. У њу се вратио мир, који је потрајао годинама и опоравио земљу од многих недуга.

Самоуправа Србије састојала се у овом: Срби су сами купили данак; уз турске муселиме судили су Србима и њихови кнезови; спахиски приходи одређени су тачно по бератима. У Београду су Срби добили своју Народну Канцеларију као највише административно и судско тело. Милош је био врховни српски кнез и нека врста српског паше уз Марашлију. У ферманима, која је Порта 1816. год. упутила у Србију о самоуправи није било ни речи, него су у сваком посебице означаване извесне повластице. Важно је било, да су из градских посада биле искључене јањичарске породице, али је та одлука остала "увек мртво слово на хартији". Ни пред руским ни пред аустриским послаником Порта није хтела признати отворено, да је Србима дала самоуправу, макар и врло ограничену, него је то означавала само као правице. "Ако је неко пристао на неке погодбе", говорило се на Порти аустриском посланику, "Порта их игнорира или треба да их игнорира". Порта би се, врло вероватно, побринула да учињене уступке и смањи, да се није у то време јавило посредовање Русије, које јој је показало да је српско питање озбиљније него што су у Цариграду мислили.

Кад је средио односе с Турцима толико, да је могао радити у миру, Милош је хтео да среди и односе у земљи. Он је био несумњиво главна личност Србије тога времена. Али не и једина. Петар Молер, један од најактивнијих вођа за време емиграције, човек борбен и амбициозан, био је 1813-1815. год. главни повереник Милошев за све народне послове. Он је тражио од Милоша да у Србији дели власт с њим и његовим сарадницима протом Матијом и Павлом Цукићем. Увела би се, дакле, тетрархија, а сваки би од њих имао по три нахије под собом. Милош није био човек који би лако делио власт са другим, а пример Карађорђеве борбе с војводама казивао му је довољно каквом би све сценама имао да се нада. Мудар, он је сачекао да се сврши борба с Турцима и са свима је сарађивао привидно склон на попуштања. А кад је био сигуран да је пребринуо прву бригу с Турцима он је примио борбу и с тим унутрашњим противницима. Молера је дао претући на једној народној скупштини и оптужио га је Марашлији као бунтовника који хоће нови рат. Везир је потом наредио да се Молер удави. Мелентија Никшића, који је крајем 1815. год. постао владика, убили су Милошеви људи у самом владичанском конаку. У пролеће 1817. дигли су буну против Милоша Павле Цукић и кнез Сима Марковић, који су хтели да се врати Карађорђе. Буна је била брзо угушена, а бунтовници су свој подвиг платили главама.

Најопаснији такмац Милошу био је ипак Карађорђе, чији је глас у народу, и поред неуспеха од 1813. год., био ипак велик. За време устанка 1815. год. његово је име чешће помињано и изражавала се жеља да се врати.

Карађорђе би сигурно радо дошао у Србију, да није морао чекати на одобрење руског двора. А тај је налазио да у то време, кад је тек успостављен ред у Европи и освештано начело легитимности, није нимало опортуно да се почне нова борба с Турцима, која је на себи носила карактер револуције. Русија је с тога препоручивала и Србима и Турцима споразумевање и мир. Како Карађорђе није дошао у Србију одмах, док се Милошева власт није учврстила и док је у народу још било вере, да је он, ипак, најача личност за случај нових борби, његова је звезда почела да тамни. У земљи су његови противници наглашавали како све може да иде и без њега, и то да иде са мање жртава и са више видне користи. Како у Русији, из врло провидних мотива, Милош именује за народног претставника Петра Добрњца, Карађорђевог најљућег противника, тако исто и у Србији његови људи раде против Карађорђа да га, удаљена од земље, црне и потцењују.

Положај српских емиграната у Русији, као положај свих емиграната уопште, постајао је све више тежак. Нешто тужбе које су стизале против њих из Србије; нешто што је попуштало прво сажаљење према њима; нешто што су и сами постајали помало тешки - тек српски емигранти осетише да је пажња руских власти према њима постојала све мања. Помоћ им се почиње издавати нередовно; јављале су се и ситне шикане; бивало је и сукоба.

Живот додија, и многи, па и сам Карађорђе, стадоше помишљати на самоубиство. У невољи, без отаџибине, а мислећи стално на њу и на своје у њој; продавајући последње што им је остало од старог господства; пуни пребацивања и себи и другима за многе поступке, људи се озлобише и позавађаше. С тога је Карађорђе ишао лично у Петроград, да уреди ствари и да види да ли се може враћати у Србију. Нови сукоби с Добрњцем и нове непријатности због Милошева опадања допринели су много да његово раздражење почне постајати трајније и гонити га на одлуку да пође у Србију. Буну С. Марковића и П. Цукића Милош је искористио троструко. Најпре, да се и опет ослободи најкраћим путем опасних противника; затим према Турцима, да подвуче своје држање као лојално, за разлику од Карађорђевих људи који траже борбу; и најзад према Русима, да им укаже како неће бити могуће настављати од њих препоручивану туркофилску политику, ако у земљу буду пуштени емигранти. Ради тога руска влада, која је нешто раније била издала пасоше српским вођима, повлачи те дозволе и забрањује им прелазак. Учинила је то и из обзира према Турској. Карађорђев прелазак сигурно би се тумачио не као својевољан, него као ствар коју је Русија одобрила са неком тајном намером. Руски службени реферат то подвлачи нарочито: "И сам Црни Ђорђе и српске старешине то ће доказивати, са намером да на тај начин повећају број својих присталица". С тога би закључено, да се српски вођи, истина с удвостручетом пензијом, ставе под надзор, а Карађорђе да се одвоји од њих и упути у Новомиргород, који је сам био изабрао. Тим поводом Мих. Гавриловић тачно каже: "Карађорђе и његови другови у изгнанству интересовали су Русију у толико у колико су представљали Србију; њено интересовање није било за њих лично већ за народ, чији су представници они били; природно је што је ова њена пажња одмах отишла опет Србији и новом њеном представнику; она је тражила додир са народом и његовим новим старешинама, а не с онима који су изишли из земље".

У Бесарабији Карађорђе беше дошао у везу са претставницима тајног националног грчког друштва, "Хетерије", чији је циљ био најпре обнова старе Византије, а после ослобођење свих хришћана у Турској Царевини и образовање федерације хришћанских народа на Балкану са грчком хегемонијом. Грчки научењак М. Ласкарис утврдио је, да Карађорђе и раније, још у Србији, имао веза са грчким локалним покретима, и да је био познат у круговима њихових родољуба. Карађорђа је упознао с грчким плановима хетериста Ђорђе Олимпија, звани капетан Јоргаћ. Он је тајно увео Карађорђа у Галати код Јаша у кућу принца Константина Ипсилантија, где је био примљен за члана Хетерије и где је положио заклетву да ће радити на ослобођењу хришћана. Хетеристи су много полагали на Карађорђа као бившег шефа једне револуције и ради гласа који је био стекао и у Србији и на Балкану. Због тога они помажу бившег Вожда да се врати у Србију, где би могао повести народ у нову борбу. Њихов човек, заменик руског конзула у Јашу, дао му је новац и пасош на име руског племића Михаила од Леонарда, да иде тобоже на лечење у Мехадију. С Карађорђем, који се прерушио и дао обојити своје већ поседеле косе и бркове, ишао је Јоргаћ, један Грк и Вождов писар Наум. На путу, у Новој Паланци, они замолише да пређу у лађу и путују водом, што им месне власти дозволише не знајући с ким имају посла. Кад су се већ дочепали лађе, Карађорђе и Наум, није им било тешко наћи начина да пристану уз српску обалу, 28. јуна 1817.

Кад је прешао у Србију Карађорђе је отишао у Велику Плану, свом куму Вујици Вулићевићу, који га је још годину пре тога звао да дође у отаџбину. Вожд му каза, да би имао више успеха и одзива, како је дошао по заповести рускога двора да почне нов рат с Турцима. Али замолио је одмах Вујицу да обавести Милоша о његову доласку и да га позове на састанак.

Може се мислити какав је утисак учинила на Милоша вест о Карађорђевом доласку. Он сам вели да се "пренеразио". Примити га значило је сам помоћи главног такмаца, још увек популарног и веома опасног и по личним особинама и по утицају, и дати повода Турцима за какве оштрије мере. Али је било још теже одбити га силом, па изазвати, можда, грађански рат, у коме Милош тешко да би однео победу. Остајало је, ако се то неће, само троје: или да се Карађорђе протера из земље, или да се преда Турцима, или да се потајно убије. Протерати га није било лако. Ако се Карађорђе успротиви онда би се морала употребити сила, па би то могло довести до сукоба, а изазвало би и оштру осуду с много

страна. Сем тога, Карађорђе се могао и вратити поново. Предати га Турцима било би више него непопуларно; Милош је добро знао, да би то по њега лично могло бити, после свих покоља које је учинио дотад, и врло опасно. Остајало је још само потајно убиство. На њ се Милош решио, како вели један мемоарист, по договору са неким кнезовима у Београду; други доказују, да је Милош добио за то наредбу од везира, кога је обавестио о Карађорђевом доласку а који је одмах тражио да се обрачун с њим брзо сврши. У ствари, Милош је лично у таквом поступку видео једини излаз.

Кнез Милош упутио је 7. јула поверљива човека Вујици са наредбом да Карађорђе буде убијен. Вожд, који се надао састанку с Милошем, остао је за то време потпуно неактиван. Та његова пасивност не да се лако објаснити, али је била очевидан доказ, да Карађорђе није више онај стари прегалац. У селу Радовању, у јасеничком срезу, Карађорђе је мучки убијен, на спавању, 13. јула 1817. Та мученичка смрт дигла му је још више глас у народу, а Милош, сувише себичан и безобзиран, добијао је све јачу и непомирљивију опозицију у народу. Кад је 6. новембра исте године тражио и добио од Скупштине признање наследног кнежевског достојанства он је постигао једну живу жељу, али своју популарност тим није подигао. Међутим, Порта то признање није одобрила јер је излазило из оквира уступака који су могли бити чињени Србији, а да она не добије карактер државе. Признавање кнежевског наследног достојанства показало би то несумњиво.

Србија као самоуправна држава

Турци су били попустљиви према Милошу и Србији из два крупна разлога. Први је био, да избегну руско посредовање због неизвршеног Букурешког Уговора, на ком је код Порте почео од јесени 1816. год. инсистирати нови руски посланик, енергични и даровити А.Г. Строганов. Не хотећи дати Србима потврђене самоуправе, онакве какву су они желели, из Цариграда су препоручивали Марашлији да буде предусретљив и да не штеди на лепим речима и обећањима према Милошу, имајући као задњу намеру евентуално касније узмицање са изговором, да је то давао паша, а не султан. Главно је било привременим умиривањем и задовољавањем избити Русији оружје из руке.

Други разлог био је исто тако важан. Немири и одметања у Турском Царству нису били престали збацивањем Селима III и одбијањем његових реформних акција. У Турској је горело и даље. Нарочито су постали опасни покрети у Босни, који су били почели још за време Селимово, а који се нису могли стишати потпуно ни за време борби са устаницима у Србији. Ни енергични Сулејман Скопљак-паша није могао да се одржи против незадовољника и био је 1818. год. смењен. Што се врло ретко догађало у турској историји, његов наследник, Морали Бећир паша, захвалио се на својој части пре него је примио, јер се бојао отвореног незадовољства, а друга двојица везира бише смењени за непуне две године. Везиров углед и утицај био је необично пао. Љут султан послао је тад у Босну Али Џелалудин пашу, позната због своје одлучности и безобзирности, да уведе ред. Џелалудин је дошао у Босну почетком пролећа 1820. и одмах је почео оштре мере. Стари коленовићи, бегови, капетани и ајани, који су много полагали на свој стари повлашћени положај и изузетне обзире, били су изненађени поступцима новог везира и за свој отпор губили су главе или су били протеривани из земље. На јуриш је морао да осваја одметнуте градове Мостар и Сребреницу. По савременим саопштењима Л. Ранке је забележио за њ, да је "вршио правду неумољиву и непоткупљиву" и да је с тога био у вољи раји. Али је зато навукао страшну мржњу муслимана, који годинама нису могли да забораве његов режим. Други, много опаснији покрет по Порту био је онај Али-паше Јањинског, скоро правог династе, који је имао веза и са грчким револуционарима, и које је, са синовима заједно, потицан са стране, имао великих претензија. Он је 1820. год. дигао прави устанак.

Порти није могло бити у интересу, да поред нереда у те две области изазива и нови покрет у Србији. Али није хтела ни да се обавезује. У Цариграду је све више освајало уверење, да стална попуштања штете угледу царства и да обнова државе мора бити праћена извесном чврстином њеног вођства. Та радикална струја ојачала је нарочито од појаве устанка у Влашкој и Грчкој. Хетеристи су почетком 1821. год. отпочели с борбама у Молдавској и Влашкој, изазвани покретом једног влашког активисте, који се дигао против претставника грчке цркве и друштва и против бојара. Мало иза њих дигли су устанак и Грци у Мореји. То је изазвало прави бес међу муслиманима. У Цариграду би, на сам Васкрс, обешен патриарх на вратима патриаршиске цркве; три митрополита с више других лица, свештених и мирских, страдала су исто тако. Чланови једне српске депутације, која се у тај мах налазила у престоници ради уређења односа са Портом бише затворени, иако кнез Милош из личне опрезности и по руским саветима, није хтео да уђе у понуђени савез са хетеристима. Кад руска посредовања на Порти у корист Грка и цркве нису успела и кад је посланик Строганов напустио Цариград положај српских депутата постао је тежи, али ипак не и критичан.

Кнез Милош се држао мудро. Постао је више него обазрив. С пуно разлога. Кад Русија не предузима ништа одлучније против Турака и после таквих недела и после турске безобзирности и према њој самој, шта би Србија могла очекивати, ако би којим актом изазвала Порту против себе? А цар Александар, иако добар хришћанин и непријатељ поробљених, није доиста предузео ништа енергичније због држања Енглеске и нарочито Аустрије, која је била, у духу идеја Светог Савеза, противник сваке револуције. Турци су

доиста, за сваки случај, били упутили једну војску у Ниш, а и појединци у Србији, огорчени на хришћане, чинили су извесна насиља и спремали се за евентуалну борбу. Марашлија, везир београдски, који је имао много такта у општењу са Србима, умро је 21. августа 1821., а на његово је место дошао заповедник са Адакале, Абдурахман-паша, који је уливао Србима мање поверења. Међутим, до сукоба није дошло, иако се очекивао. Велике силе, мада се нису слагале, деловале су ипак у Цариграду да се не иде предалеко. Посредовање је изазивало скоро цело европско јавно мишљење, које је, под утицајем филхелена, тражило помоћ за грчке устанике и за балканске хришћане уопште.

Преокрет у целој ситуацији донела је смрт цара Александра (19. новембра 1825.). Тек тада, предосећајући нови курс руске политике, ослободила је Порта у пола чланове српске депутације, па је Аврама Петронијевића упутила у Србију, али је друге задржала у Цариграду у патриаршији под присмотром. На руски престо дошао је жустри Никола I. Он се брзо решио на одлучне кораке, на које је пред крај своје владе помишљао његов умрли брат. Већ у марту 1826. упутила је руска влада ултиматум у Цариград, да се испуне њени захтеви. Међу њима је било и питање српске самоуправе. По савету Аустрије, која није желела да Русија сама посредује на Балкану, Порта је пристала на преговоре са Русијом. Ослободила је потпуно српске депутате, иако их још није послала кући.

Бојећи се туђег уплитања и сазнавши да су се сложиле Русија и Енглеска да посредују у грчком питању, у Цариграду се решило да се покуша поново сређивање унутрашњих тешкоћа сопственим напорима. Вратило се опет на систем реформама. Султан је 16. маја 1826. укинуо потпуно јањичарски ред. Јањичарска буна била је у престоници брзо угушена, и то веома крваво. Уз јањичаре био је гоњен и дервишки ред бакпаша, за који се тврдило да с њима има блиских веза. То је веома узбудило духове. Нова турска војска, с новим европеизираним униформама, устројена са немачким инструкторима, изазвала је велике протесте у земљи. Нарочито се ударало на укрштене кајише преко прсију, за које се говорило да су противни исламу. У конзервативним елементима и областима султан се с новим реформама није нимало штедео. У Босни су јањичари дали добро организован отпор, који је оставио дубока трага. "Оних срећних пејгамберових времена и за вријеме халифа праве вјере и за пријашњих османских владара овако се шта није догађало," говорили су они и писали. Да угуши њихов покрет би послат у Босну за везира београдски Абдурахман-паша, који се у Србији показао као човек од ауторитета.

Та реформа место да ојача у ствари је ослабила Турску. Војска је била пометена и без отпорне снаге. Стара је растурена и огорчена, а нова се тек имала стварати. Водити у таквим часовима преговоре са Русијом, у којој се јавило оштро незадовољство због дугог оклевања Александрова времена, значило је изложити себе унапред сигурном неуспеху. Али Турци су то после руског ултиматума морали чинити. Преговори су вођени у Акерману, у лето 1826., ако се преговорима може назвати руско ултимативно диктирање услова. По Акерманској конвенцији, потписаној 25. септембра, Турска се обавезала, да за 18 месеци уреди српско питање заједно са српским претставницима и да његово решење објави хатишерифом. Као база за те руске захтеве била је осма тачка Букурешког Уговора, на коју се изрично позивало.

Кад су се мало прибрали Турци су дошли на мисао да одуговлачењем изиграју примљене обавезе. Ствар се заплела у толико, што се ни Руси нису задовољили Акерманском конвенцијом. По њој Руси су решавали "своја" питања с Портом, у која су убрајана и питање Влашке и Молдавске, као и питање Србије. Грчко питање Русија је, међутим, хтела да решава заједно са Енглеском, којој се придружила и Француска, и поставила га је пред Порту после завршетка преговора у Акерману. У Цариграду је с тога порасло неповерење према Русији и јавила се тежња да се не попушта. У грчком питању, које јој се чинило као изузетно опасно, Портин отпор прелазио је у тврду упорност. Три велике силе, Русија, Енглеска и Француска, које су биле узалуд понудиле своје посредовање, прешле су на оштрије мере. Својим флотама оне су спречавале Турској, да шаље нове војне одреде у Грчку, а у октобру 1827. сатрале су турско бродовље код Наварина. То је довело до прекида дипломатских односа, а потом и до рата између Турске и Русије. Тим је српско питање било потиснуто. Турци су формално као водили преговоре, али

су у ствари чекали исход рата. По руском савету Србија није ушла у рат, да се не би излагала непотребним жртвама.

Руска војска није могла да током 1828. год. пређе стално преко Дунава. Тек 1829. год. успео је енергични и врло способни генерал Дибић да сломије турски отпор и да продре све до Једрена. Султан је на то затражио мир. По одредбама Једренског Мира, склопљеног 2. септембра 1829., Порта се, међу осталим, обавезала да изврши обавезе Акерманске конвенције, и то у року од месец дана. Наглашено је поново, да се Србији морају вратити и оних шест нахија, које је Карађорђе био освојио и држао, а које нису ушле у састав Милошеве државе. То су биле нахије: крајинска, црноречка, параћинска, крушевачка, старовлашка и јадарска. По истом уговору Русији је било признато већ у Акерману уговорено право српске силе заштитнице. Генерал Дибић, познавајући турски и намерни и природни јавашлук, ставио је меродавним у Цариграду до знања, да неће напустити Једрена све док се не изврше извесни његови услови, међу којима се налазило и решавање српског питања.

Једренски Мир претставља један од најважнијих датума српске историје XIX века. Њим је стварно обезбеђена самоуправа Србије и осигуран њезин међународни положај. Улога Русије у њему толико је видна, да је није потребно нарочито истицати. Што је руска влада мислила да нам спасе Букурешким Миром постигла је у далеко већој мери Једренским. Њим је уједно утврђен стварни и правни континуитет између Првог и Другог Устанка, између оног што је Карађорђе засновао и што је Милош остварио. Султан је већ 18. септембра издао претходни акт о самоуправи, који је 2. децембра регистрован службено у Београду и који је саопштен у Крагујевцу Народној Скупштини. Кад су се Руси повукли и кад је престала непосредна опасност Турци су, с пуно ориенталских "марифетлука", почели да изврдавају примљене обавезе, а нарочито ону о шест нахија. После дугог преговарања успело им је придобити Русе на одлуку, да границе тих нахија одреде посебни руски и турски комесари. Постигавши то, Турци су издали Србима тражени хатишериф о самоуправи у њиховој земљи. Тај хатишериф објављен је свечано у Београду на дан Св. Андрије Првозваног, 1830. год. То је био датум кад су Срби 1806. год. били заузели београдску варош. У исто време издат је и берат, којим је кнезу Милошу признато наследно кнежевско достојанство у његовој породици. Србија је тим актима постала европска држава, са својом династијом, под турским суверенитетом и руском заштитом. Тако је после више векова обновљена српска држава на оном истом подручју, на ком се угасила стара српска деспотовина.

Кнез Милош се у својој политици ослањао потпуно на Русију. Руском помоћу и остварио је своје жеље. Толико његово наслањање на Русију није могло бити по вољи Бечу. У Русији се једно време веровало, да би се Аустрија могла задовољити тим што су јој се дале сасвим слободне руке на Апенинском Полуострву, али се после видело да Беч љубоморно пази на своју некадашњу интересну сферу, иако из многих разлога није могао да руској политици прави отворене активне сметње. Цар Франц није веровао у снагу своје државе; сам је рекао једином приликом, да је његова царевина као црвоточна кућа; и нарочито је зазирао од жустрине цара Николе I. Кнез Милош, који је јасно видео да од Аустрије, у најбољем случају, неће моћи добити ништа више сем мање-више лепих речи, није се много упуштао у дубље преговоре с њима. Тражио је и чинио ситне услуге и трудио се да буде лојалан сусед. На примедбу свог главног дипломатског агента Михаила Германа да се чува Аустрије и да избегава могућност аустриске појаве у Београду Милош му је једном приликом мудро одговорио, како види добро колико од аустриске управе имају да трпе они Срби који већ столећима живе под њом и како је "нашем народу боље трпети пређашњега тирана, него потпасти новом и примити оне окове које спрема аустриски двор... Ако би аустриска влада, ма под каквим изговором, ступила са војском у наше земље, ми ћемо се сложити са Турцима, па заједнички одупрети се том злобном непријатељу нашега рода".

Руски протекторат над Србијом и руска сарадња са Србима од 1807. год. изменили су сасвим и односе политике великих сила. Крајем XVIII века Србија је, по руском признању, ишла у аустриску интересну сферу. Сада руске штићенице, Молдавска, Влашка и Србија, опасују Аустрију с југоистока и југа и праве извесну брану њеној евентуалној експанзији. До

овог времена, кроз цео XVIII век, Аустрија је ишла стално за тим, да што боље потисне Турке и да она постане ослободитељка Балкана. Сада, она гледа свој главни интерес у том да се одржи Турска, јер би њено наследство уграбили елементи над којима она не би имала апсолутне власти и који јој могу постати опасни. У ово време Русија је постала главна и скоро једина сила, у коју су гледали сви балкански хришћани. Аустрија, спречена својим финансиским тешкоћама и не желећи да помаже никакве устанке, а најмање националне, није активно учествовала ни у решавању српског ни грчког устанка и тим је, природно, изгубила много у очима балканских народа. Место ње почиње да се све више осећа интерес Енглеске, и то не само за грчка питања, која су јој била приснија, него и за српска. Иако једно време савезник Русије Енглеска јој од тридесетих година XIX века постаје све изразитији противник, па најпосле и непријатељ. У тежњи да сузбију руски утицај Енглези су чак нашли своје оруђе и у кнезу Милошу. Тако је политички положај на Балкану почео да бива све сложенији и са врло укрштеним интересима и утицајима, па се то почело одражавати и у самој Србији.

Устанци босанских муслимана

До пред тридесете године XIX века било је, како смо видели, у нашим земљама честих и великих устанака против Турака и њихове централне владе. У њима су учествовали, у главном, Срби православни и понеки турски зулумћари из јањичарских и крџалиских редова. У покрајинама блиским Србији и Црној Гори, као у Бугарској и Албанији, било је и правих одметничких покрета. Али Босна, мада незадовољна многим делима из престонице, није предузимала све дотле ниједног акта, који би имао карактер отворене побуне и који би излазио из оквира локалног или појединачног незадовољства. То је долазило првенствено отуд, што су босански муслимани, живећи на самој периферији Царевине, са две отворене границе, осећали најнепосредније опасност од ђаура. Добар део босанског муслиманског становништва сачињавале су избеглице из Хрватске, Славоније, Срема и Далмације, а од почетка XIX века и из Србије, које су, огорчене због ранијег обескућавања, пазиле да не оштете снагу Царевине и да својим незадовољствима даду карактер породичне свађе.

Отворено незадовољство у Босни против цариградске владе избило је тек онда, кад је та влада почела са увођењем реформа, које су, по њиховом најискренијем уверењу, доводиле дин у опасност. Босна је била једна од најконзервативнијих турских области. И то не као Албанија из извесне горштачке борбености или племенске упорности, него са пуно свести о опасностима новотарења. Босански беговат чувао је, истина, наслеђене повластице и своје економске позиције с пуно љубоморе и гушио је у заметку сваки покушај социалног олакшања, али његов отпор имао је и других мотива. Он је зазирао од реформа не толико што би био против сваког напретка, него што је веровао да се реформама користе само они елементи који желе да се ослободе турске власти и што оне значе уступке и слабост централне владе, која не види јасно опасности на терену, а посебно на граници. Босански муслимани доживели су турско повлачење с Дунава и Драве иза савске линије; видели су настојања Црне Горе; борили се да спрече одметништво Србије. Они су се енергично успротивили да сарађују с Французима чак кад су им имали доћи као савезници. Њима се чинило да централна влада не само не види шта је све у опасности, кад се иде за туђим саветима и примерима, него и да неће да види. Корупција цариградских властодржаца улазила је у причу и веровало се, да с тога одговорни кругови заборављају државне интересе. Код турских власти митом се, доиста, постизало невероватно много. Кривица је, наравно, бацана на централу, у којој воде реч Османлије, Јермени и Јевреји. Османлије су зване погрдним именом Туркуше и пребацивала им се колико с једне стране широка рука толико с друге лакомост. Кад су растурени јањичарски оџаци и кад су, као носиоци реформног режима, стали долазити у Босну чиновници из централе или из других источних области, незадовољство је добило још више маха.

Мада нису имале никакве формалне самоуправе Босна и Херцеговина су, ипак наслеђем и убичавањем стекле као неки изузетни положај. С њиховим беговатом се, од најранијих времена, поступало с нарочитим обзирима. Остављена су му имања, пазило се на породичну традицију. У извесним градовима капетанска или главарска власт наслеђивала се као и имање; понеки од бегова добили су отуд презиме Капетановића као неки израз сталности. Однос бегова и ага према кметовима био је далеко повољнији за те поседнике, него, на пример, за спахије у Србији. Бег је био на свом добру и "топраку" једна врста малог суверена, прави средњевековни властелин, који је делио милост и правду и од чије је воље скоро зависило све. Реформе су укидале један део тих повластица. Место јањичарске војске, која се била потпуно изметла, постојала је и милиција, коју су дизали бегови као градски или крајишки господари и међу којом су они стварали своје приврженике. За одржавање те милиције они су добијали и извесна новчана средства или ударали посебне намете. Сад им се то право одузимало и сужавало, а с тим уједно и њихов престиж и њихова стварна моћ. Сви из реда слагали су се у том, да цариградске реформе не доносе добро, али су се разилазили у питањима тактике и у односу према султану и признавању

његових заповести. Ништа није погрешније него веровати да је у таквом њиховом ставу било неких националних мотива или момената. Незадовољство босанских муслимана било је у ствари незадовољство водећег беговског елемента, који је желио и тражио одржавање старог поретка и неку врсту беговске самоуправе. С извесне стране се истицало, да је несумњива национална црта та противност између Туркуша и наших људи, па да ствар треба ценити с тога гледишта. Међутим, та противност била је мање национална него социална, и то кроз цело време борбе. Одвојени великим масама словенског, њима сродног, српског и бугарског елемента од већих чисто турских средишта; сами, по свом пореклу, несумњиви Словени; живећи, измешани, у српскохрватској средини, босански муслимани су, истина, одржали свој матерњи језик и свест о сродности са својим иноверним суседима, али по својим осећањима они су били ближи Турцима. Спајала их је иста вера и интереси повлашћеног дела народа, који штити турска држава. И кад су се бунили они се нису бунили никад да изађу из те заједнице, него само да у њој извојују онакав поредак какав они сматрају као најбољи.

Влада Абдурахман-паше у Босни била је веома строга. У првој половини 1827. год. паша је побио или протерао из земље велик број угледних и активних незадовољника. Ударио је и велике глобе, којима је упропастио многе људе. За време руско-турског рата побунили су се ипак против њега Височани и Сарајлије и натерали су га да напусти сарајевски град. У ратној невољи султан је морао попуштати и сменити везира. Тек 1831. год. решила се Порта поново, да настави с реформама. У пролеће те године поче увођење редовне војске или низама. То даде повода великом устанку, првом који је добио јасан карактер правог револта.

На чело устанка ставио се млади и амбициозни Хусеин бег Градашчевић, капетан града Градачца, прозван "Змај од Босне". Побуњени бегови и грађани Сарајева ступише у везе са скадарским пашом Мустафом Бушатлијом, који беше исто тако противник реформама. У том покрету учествовала је већина босанских бегова, док су херцеговачки претежно из личних разлога, остали верни султану. У марту 1831. побуњеници су разбили војску босанског везира Намик-паше близу Травника и покорили га. Одатле се везир, помоћу пријатеља, спасао и побегао у Столац вођи херцеговачких муслимана, борбеном и одлучном Али-паши Ризванбеговићу. Султану је доставио захтеве босанских незадовољника, који су тражили укидање реформа, једну врсту аутономије Босне (да сами бирају место из Цариграда постављеног везира свог шефа земље и да се Порта не меша у њихову управу) и опозивање уступака учињених кнезу Милошу нарочито с обзиром на то, да му се не уступи шест тражених нахија, односно нахије уз босанску границу. Велики везир, да би спречио спајање босанске и арбанашке војске, кренуо је одмах према западу и напао је Албанце. Против њих је имао успеха, али је зато претрпео пораз од Босанаца, и то баш на самом Косову, јула 1831. Хусеин бег није разумео да искористи однесену победу. Побеђеног везира није гонио, нити је уопште покушавао д продире дубље у Турску. Вратио се одмах у Босну, да узме стварну власт и да се прогласи за везира. Покушао је да покори херцеговачке аге и бегове, који нису хтели да му се придруже, али није имао среће. Одважни и јуначки Али-ага Ризванбеговић организовао је несаломив отпор у свом тврдом столачком граду.

Хусеин је брзо после победе наишао на ненадане тешкоће. Боснански беговат, дотле прилично сложен, поче да се диже против њега. Из више разлога. Било је, нема сумње, зависти и љубоморе због успеха. Било је и начелног неслагања. Нису сви били истих схватања у даљим односима према Цариграду. Многи нису хтели да проливају крв у борби против султана и да, на радост душмана, слабе снагу царевине, која је била њихова. Најпосле, Хусеин лично није био нимало човек од такта. Сувише личан, прилично ташт, у основи егоцентричан, одбио је многе од себе. Сав се окитио скупоценим оружјем и хаљинама, волео је сјај и блесак. Вређао је без потребе. Кад му је кнез Милош понудио посредовање код султана одбио га је с пуно омаловажавања. Те незгодне личне особине одбиле су свет од њега и он је убрзо остао без половине ранијих присталица. Наравно, да је и велики везир, врло вешти и немалодушни Мехмед Решид паша, развио своју активност у Босни, да сплеткама и обећањима раздвоји бунтовнике. Видећи како се стање нагло изменило на његову штету Хусеин, нагао, млад и неискусан, поче да гони и убија противнике, али то нимало није допринело јачању његова положаја.

У пролеће 1832. год., осећајући да су догађаји већ сазрели, крену Порта своју војску на Босну, коју је водио новоименовани везир босански Махмуд Хамди паша. Отпор Босанаца био је местимице чврст, али ипак не са старим одушевљењем. Код хана Булога више Сарајева била је 18. маја одлучна борба. У њој се нарочито истакао Хусеинов друг Али-паша Видајић, под којим је у току борбе погинуло осам коња. Султановој војсци, која се била почела колебати, прискочили су у последњи час у помоћ Херцеговци са Али-агом Ризванбеговићем и Смаил-агом Ченгићем. Хусеин са остацима разбијене војске узмаче, а потом пребеже у Аустрију. Касније је био помилован од султана, али му није било дозвољено да се врати у Босну. Умро је од туберкулозе у Цариграду 1833. год.

Као награду за своје држање у тој борби и за учешће на страни султановој против Мехмед Али паше египатскога Али-ага Ризванбеговић доби везирски чин, а Херцеговина, као посебна везирска област, би одвојена од Босне, 1833. год. За карактеристику стварних жеља босанско-херцеговачког беговата довољно је забележити речи новог везира, кад је примио своју дужност. "Ево вам Стамбол Мостар, ево вам цара и у Мостару. Не треба вам више ником да идете у Стамбол!" Бегови су хтели да у својим крајевима, већим или мањим, буду истински господари као средњевековна властела; желели су, да и у целој Босни њихова реч буде пресудна. Али њихове жеље нису ишле мимо тога, а најмање да се издвоје из турске заједнице. Извесни обласни господари, као Пазван-оглу, Али-паша Јањински или Бушатлија, хтели су, истина, да постану нека врста обласних династа, али њихове тежње носиле су увек лични карактер и нису биле израз већине њихових поданика. Ислам и привилегисани положај владајуће групе били су и сувише јака спона, који су их везали за цариградску централу. У Босни са Цариградом су били нарочито незадовољни баш највише с тога, што је чинио уступке хришћанима и што се јавила бојазан, да ти уступци иду на штету државне заједнице и интереса верских. На бунтовна расположења муслимана деловали су конзервативни одавно устаљени погледи на реформе у царству и на дух који их је потицао и опасни покрети међу хришћанима у Србији и Грчкој који су били схваћени као одјек слабости државне централе и њеног попуштања. Људи су били тврдо уверени, да Србија не би била изгубљена, да из ње нису били прогнати јањичари.

С тога султанова победа није значила и стварну победу новог духа. Већина људи у Босни и Херцеговини гледала је као Али паша Ризванбеговић, да та победа донесе неку врсту компромиса. Реформе се не би провеле у целини; у земљи би се поштовао стари поредак и његови претставници били би домаћи људи; али би се према султану очувала пуна оданост, јер чувати Турску значи чувати себе. Али такав се став није могао одржати. Њега није хтела ни Порта ни султан. Једно с тога, што су били уверени да су реформе једино средство за регенерацију Турске, а друго што су хтели да државна политика буде вођена само у једном духу. Мехмед Алија египатски, који је водио политику на своју руку и који је, под утицајем извесних страних сила, доиста тежио за самосталношћу, био им је свима жива опомена. Турска је осећала да због честих унутрашњих и револуционарних криза губи снагу и углед. Да би добила слободније руке она се у спољашњој политици знатно приближила Русији, а у унутрашњој је хтела јаке мере.

За Турску је 1839. год. постала веома критична. Мехмед Алија је тукао царске војске, султанова флота предала се одметнику, а овај запретио је самом Стамболу. Султан Махмуд је умро у лето те године, а владу је прихватио његов малолетни син, Абдул Меџид. Турску је спасло од тежих потреса у тај мах само посредовање великих сила. Из обзира према њима, и верујући да је то једини спас, реформна странка у Турској настављала је свој рад. У јесен 1839. објављен је такозвани хатишериф из Ђилхане са многим напредним одредбама у циљу заштите људских права и побољшања пореског система. Хришћанима је зајемчена законска равноправност. У вези с тим хатишерифом уведене су "тензимати хаирије", т.ј. "срећне уредбе", које су имале да оживотворе нови либерални дух. У Босни те нове реформе дочекане су с пуно неповерења. Налазило се, да би можда било за Турску боље да се измири са Мехмед Алијом, него да се предаје у сумњиви загрљај хришћанских великих сила. На више страна избише буне, које узеше озбиљне размере.

У Босни су муслимани били на нарочитом опрезу. Међу хришћанима се мутило на више страна и они су с тога налазили, да није време слабости и попуштању, него да треба имати чврсту руку. У односу према хришћанским кметовима поједини бегови нису имали много обзира, него су примењивали крут метод силе. После угушене Градашчевићеве буне уведена је за кметовска давања трећина, што је уз остале порезе, купљене с много бруталности, тешко пало на и иначе прилично голог и исцрпелог земљорадника. Изгледа, да су се и бегови и харачки чиновници журили, да час пре надокнаде штете и губитке поводом буне. Притисак је био толики, да су чак и суседне аустриске власти упућивале опомене босанском везиру. Видећи то незадовољство поп Павле Твртковић, познат после ради афере са издавањем прве књиге старих српских повеља, човек сумњивих моралних квалификација, радио је из Шапца на том, да се у североисточној Босни подигне буна, која би можда могла донети извесне користи Србији. Кнез Милош је пресекао тај рад у својој земљи, да се не замери Турцима, али је устанак ипак избио. Дигао га је поп Јовица Илић у нахијама дервентској и градачачкој, у марту 1834. Устанак је био рђаво организован и брзо је угушен, али је оставио дубока трага. Две године потом извршили су Аустријанци један упад код Изачића ради извесних локалних сукоба, што је дало нове хране сумњама против хришћана. По тврдом уверењу доброг дела босанских бегова отпор против реформама био је борба за одржавање муслиманских позиција на угроженој граници. И они су с тога цело време правили све могуће тешкоће везирима, који су хтели да извршују царске наредбе, подносећи при том не мале жртве.

Од 1839. год. Босна је кипела. Енергични Мехмед Веџихи паша угушио је пре тога и тада неколико локалних покрета, од којих је највећи био у богатом и увек својевољном Сарајеву. Његов наследник, Хусрев Мехмед паша, био је смењен 1844. год., пошто је претрпео пораз од Крајишника. Карактеристична је чињеница за стање духова, да хатишериф ђилхански није у Босни уопште никад био објављен. Аустриски конзул Атанцковић извештавао је своју владу, да је стање у земљи неодрживо. Порта, односно њени везири, нису смели да ствари изведу до краја, а половне мере нису могле да задовоље никог. Старе присталице султанове, као Али-паша и Смајил-ага Ченгић помагале су опозицију. Сам Али-паша није хтео да квари много стари рад и све се више показивао као човек који не одобрава цариградске мере. Кад је 1848. год. дошло до немира у суседној Аустрији, односно до мађарске буне и покрета Срба и Хрвата, босански везир Тахир-паша почео је с интензивнијим радом на прикупљању босанске омладине за низам. То даде повода јаком новом устанку. Тахир-паша није устао да силом сломије устанике, него се морао с њима погађати, што очевидно није ишло у прилог јачању ауторитета царске власти.

После слома мађарске револуције и пошто је реакција завладала на целој линији решила се Порта, да и она у Босни силом уведе ред. Упутила је тамо веома способног и одлучног Омер-пашу Латаса, једног потурченог Србина из Лике, који је био почео своју кариеру у аустриској служби. Са неких 8.000 војника првенствено Анадолаца, и 34 топа дошао је он у лето 1850. у Сарајево и одмах притегао узде. Он је преместио и везирско седиште из Травника у тај град. Без много оклевања Омер-паша се упутио у Крајину. Отпор уплашених босанских бегова ту и у долини Босне био је неједнак, али упоран. Одличан војник, Омер им није дао да се приберу и повежу. Он је сломио и херцеговачког везира Али-пашу. Пашини људи покушали су на Липетама код Коњица да зауставе султанову војску, али су били разбијени. Кад је Омер стигао у Мостар свргао је старог везира и осрамоћена дао провести кроз град на магарцу, с магарећим репом у руци. Повео га је после са собом и у Крајину. Пред Бањом Луком "омакла" се једном стражару пушка, од које је смртно погођен пао последњи феудални господар Херцеговине, 1854. год. Омер-паша био је строг и непопустљив. Много бегова изгинуло је у борбама, а преко 400 послао је у тешком синџиру у Цариград. Аустриски конзул јављао је више пута, да су победе султанове војске деловале на муслиманско становништво веома болно. Оно је у души било уз своје вође и осећало је, да с њиховим поразом пада стари поредак, који им је, и поред свих недостатака, био драг, јер је био њихов. У Омер-паши гледали су старог каурина, који пролива крв правоверних без милосрђа. И мрзели су га бескрајно. Овим борбама бескомпромисни паша скршио је моћ и утицај босанског беговата и подвргао га царској вољи. Сломивши га он је, у ствари, завршио тим актом Средњи Век у Босни, пошто је у великој мери докрајчио феудалне традиције и тешко погодио његове претставнике.

Кризе у Србији

Кнез Милош је 1833. год. постигао свој последњи већи успех у Србији. По хатишерифу од 1830. год. Турци су били дужни да врате Србији шест, напред поменутих, нахија. Али то они нису хтели да учине. Једно, што нису хтели да јачају дојучерашње одметнике, а друго што је то изазивало протесте и незадовољство у њиховим редовима. Порта, која је знала колико су њене реформе непопуларне, није желела да уступцима териториалним, које је и иначе обећала преко срца, отежава свој положај. И с тога је на све начине одуговлачила извршење обавеза. Кнез Милош је са своје стране стално пожуривао решење. За време одметништва Мустафе-паше скадарског и босанских бегова он је нудио услуге и једној и другој страни, да би тако сам лакше дошао до циља. Мустафа-паши је било много стало до тога, да има Милоша као помагача, верујући да ће му то помоћи и да ће Порта, бојећи се заплета, пре попустити. Кад је Порта, захваљујући вештини и енергији великог везира Решид-паше, остала победник према бунтовницима, кнез Милош се решио да сам предузме нешто, јер није било наде да ће му се ускоро дати прилика коју би боље искористио него ова која је измакла. У пограничним областима није било тешко изазвати покрете. У Јадру и Рађевини, као и у Старом Влаху, настале су тешке прилике после угушења босанског устанка и после режима, који су увели победиоци. У другим областима није било потребно дуго чекати, да се јаве насиља било појединаца, било читавих група. Тако су, на пр., три брата Френчевића из Крушевца, у новембру 1832., били уграбили две православне девојке из Мозгова, да их силом потурче. То изазва природно узбуђење у околини. Народ у Жупи прихвати за оружје. Кнез Милош прихвати оберучке ту прилику. Он је распиривао устанак и на другим странама, у Сврљигу, Црној Реци и на истоку, а у исти мах извео је и војску на границу. На Порти се забринуше. Руска дипломатија, која је хтела да поштеди Турке, морала је попустити и саветовати, да се задовољи кнез Милош, како се не би створили нови заплети. После дугих преговора дошло је у мају 1833. до споразума. Србији је припојено шест тражених нахија и она је тако знатно, скоро за целу једну трећину свог дотадашњег поседа, била повећана и појачана.

Познати велики немачки историчар Леополд Ранке, који је први изложио Европи српску борбу за ослобођење, сматрао је за дужност препоручити кнезу Милошу, да Србију, толико симпатичну у борби за народну слободу, учини и носиоцем истинске грађанске слободе, слободарском у сваком правцу. То је с нагласком подвлачио у својој много читаној књизи. Али кнез Милош није испунио његова очекивања. Милош је био човек веома бистар и врло вешт и довољно мудар и захваљујући његовој изузетној прибраности и потребној одлучности у тешким моментима Србија је постигла видне успехе. Милош је био свестан колико су ти успеси зависили од његове личности и осећао је своју вредност. Поучен искуством из Првог Устанка он није хтео дозволити, да се други људи, с мањим заслугама, пењу до његове висине и да му кваре посао. Личан и у основи аутократска природа, као сви јаки људи, он је био безобзиран у чувању свог места и угледа. Тражити од њега да буде неки либерални владалац западног типа значило је тражити нешто немогуће. У једној земљи где је до недавно владала апсолутна турска власт Милош је имао пред собом као примере само везире и паше и у четврт само суверене кнезове Влашке и Молдавске. И кад је примио власт он је у ствари постао српски везир, са истим манирима и без мало са истим схватањем власти. У својој руци је усредсредио мање-више све: и спољашњу политику, и управу, и судство, и трговину. Србију је сматрао просто као свој пашалук. Имао је и великих личних мана. Био је грамжљив на новац, иако га није жалио и давати кад је требало; волео је да се игра с људима и да их уједа до срца; у питању морала био је строг према другима, а себи је дозвољавао све. Није онда нимало чудо, што је стекао велик број непријатеља и што је одбио многе раније присталице и сараднике. "Са владањем Ваше Светлости", писао му је Вук Караџић 1832. год., "нико тамо није задовољан, ама баш нико, осим ваша два сина."

Побуна против кнеза било је од почетка његове владе. Видели смо како су прошли Цукић, Молер, Сима Марковић и др. Год. 1821., кад се јавио устанак у Влашкој, дигоше се у

пожаревачкој нахији Стеван Добрњац, брат познатог војводе Петра, и Марко Абдулић, кнезови пожаревачке и моравске кнежине. Милош их је оптуживао, изгледа не без основе, да су се дигли у споразуму с Турцима, да ослабе српску централну власт. Буна је била брзо угушена и остала је без већих последица. Почетком 1825. год. избила је друга и опаснија побуна, која је била захватила више нахија. Главни, врло популаран, бунтовник био је бивши поп, Милоје Поповић звани Ђак. Људи су се бунили против "кнежевског зулума", а у покрету је било и јасних симпатија за Карађорђа. То се, у осталом, види и по том, што је устанички збор држан у Тополи. У борби код тог места, 22. јануара, побуњенике је потпуно разбио вођа Милошеве војске, Тома Вучић Перишић, гружански кнез, ранији момак Милошев и један од најхрабријих људи свога времена. Идуће године покушао је у близини Београда Ђорђе, синовац славног јунака Васе Чарапића, али је и с њим било брзо свршено. Било је и других мање значајних покушаја. Све је, у главном, пролазило добро, јер утицајнији људи у народу нису желели да се изазивају смутње у земљи док није пречишћено питање о њеном положају.

Али, кад је Србија добила самоуправу и кад је питање о шест нахија било приведено крају, незадовољство се показало у пуној мери. Понижени чиновници, који су бивали и батинани, обесправљени трговци, ниподаштаване старешине све је роптало против њега. Било је незадовољства и у самој кнежевој породици и код сељака, иако му је кнез Милош учинио крупну услугу, што није дозволио стварање спахилука и што је земљу спасао за земљорадника. Свет није могао више да подноси не само ћефове Милошеве, него и злоупотребе његових слуга, који су вршљали у његово име. Тешко се осећало што нема суда. Покушај с увођењем Наполеонова законика, на ком је радио и Вук Караџић, остао је само покушај. По хатишерифу Милош је био дужан да ради са скупштином састављеном од народних старешина, али он о том није водио много рачуна. Шта је онда преостајало друго него га уразумити јасним изразом народног незадовољства?

У јануару 1835. неколико угледних људи на челу са старим Карађорђевим барјактаром Милетом Радојковићем дигло се у буну против кнеза и пошло на Крагујевац. Тома Вучић пристао је да их пусти у град под условом да не улазе у кнежев конак. Буна није добила крвав карактер захваљујући том споразуму, него је испала више као озбиљна демонстрација. На кнеза је деловала необично јако. Био се уплашио и једно време помишљао чак и на бегство. Обећао је одмах за Сретење сазив народне скупштине, која ће уредити питање устава. На ту вест побуњеници су се смирили, да би сачекали нове изгледе.

Кнез је доиста о сретењској скупштини дао Србији устав, који је израдио његов секретар Димитрије Давидовић, ранији уредник бечких *Српских новина*. Устав је био слободоуман, мимо сваког очекивања. У њему се више видео Давидовић, који је у још полутурску Србију, без много размишљања уносио западњачко устројство и навике, него што би се осећало искуство и опрезност Милошева. Овај је био збуњен и пустио је да се донесу и објаве нове уредбе, свакако у нади да ће он већ наћи начина да их изигра. Међутим, то давање устава, и то врло либералног, изазва протесте и у Русији и у Турској. Како је Србија, као вазална земља, могла да га објави без знања Порте? И како то да она уводи устав, када га немају ни Русија ни Турска? На тај уставни дар гледало се и у Метерниховој Аустрији с извесним неповерењем и потсмехом. Питало се, шта ће Србији министарства, и међу њима министарство иностраних дела. И зашто Срби уводе тробојну заставу? Устав, донесен после једне буне, сматрао се као дело изнуђено од революционарних елемената, којима су пред очима лебдели примери Француске и Швајцарске. По захтеву Русије и Турске Милош је повукао објављени устав, не без извесног личног задовољства. Пред народом он је показао добру вољу, да му испуни захтеве, али се морао покорити вољи сила од којих је зависио. У ствари, он је с таквим исходом ствари био лично веома задовољан.

Али Русија, тражењем да се устав повуче, није мислила да помаже Милошеву самовољу. Начелно она није могла бити против стања, какво је владало и код ње саме. Руска влада је настојала да ограничи Милошеву самовољу зато, што у њ није имала пуног поверења. Милош је често правио потезе који нису одговарали тежњама и саветима руског претставништва у Цариграду и владе у Петрограду. Милош је осећао то и с тога се трудио,

да се на неки начин осигура и на другим странама. У толико више, што су његови противници живо радили против њега у Русији, Турској и Аустрији.

Русија је тражила, да се у Србији уведе један савет, са ограниченим невеликим бројем лица, која би била утврђена доживотно, да не би зависила од кнеза Милоша. Тај би савет имао у земљи законодавну и управну власт, коју би вршио у споразуму с кнезом. Милош се томе опирао колико год је могао, јер је знао да ће тај Савет бити састављен од лица њему противних и да ће му правити сваковрсне сметње. У борби против руског утицаја он је једно време био нашао ослонца код првог енглеског конзула постављеног у Београду почетком 1837. год., Џорџа Хоџеса. Енглеска је тих година радила с пуно енергије на сузбијању руског утицаја у Турској Царевини и на Балкану, па је Хоџес с том мисијом деловао и у Србији. Тако је дошло до необичног стицаја, да је апсолутистичка Русија, са системом "самодержавија", постала противник личног режима у Србији, а парламентарна Енглеска његов помагач. Али тај ослонац Милошу ипак није помогао. Руски утицај на Порти био је јачи и непосреднији. Уз то су и вође уставобранитељске опозиције у Србији биле веома активне. Све што је у земљи било боље и угледније налазило се на њиховој страни. Опасни Тома Вучић, ранији главни ослонац Милошев, ставио се отворено на њихово чело. То је био човек смео, безобзиран, готов на све. У народу је имао велик глас нешто због те храбрости, нешто због бруталности, а нешто и због тога, што је био израстао из најобичнијих редова до врхова управе само својом сопственом вредношћу. То је био једини човек који је могао конкурисати с успехом Милошу у непосредном опхођењу с народом. Уза њ је као други вођа био Аврам Петронијевић, главни дипломатски претставник Милошев, човек ширих погледа, који је видео света и који је имао извесне личне културе. Уједињени Вучић и Петронијевић, снага и вештина, претстављали су вредност, којој Милош лично, поред свега свог ретког талента, није могао одолети. Њима се придружио и Милошев брат Јеврем, који је са своје стране утицао на пријатеља своје куће, аустриског конзула и песника химне "Лијепа наша домовина", Антона Михановића, да се и он определи против кнеза.

Под притиском опозиције и Русије кнез је морао пристати, да се спреми нови устав за земљу. Израђено је било више пројеката са разних гледишта, али ниједан није био коначно усвојен. Видећи да се у Београду, због разних утицаја, питање неће моћи лако окончати, Милош је, на крају, по савету Енглеске, пристао, да се преговори воде у Цариграду. У комисију, коју је упутио у турску престоницу, он је увео и Аврама Петронијевића, не знајући у коликој му је мери он противник. После дугих преговарања довршен је 10. децембра 1838. нови устав за Србију, који су у главном израдили турски и руски претставници. Он је с тога неправедно назван "турским уставом". С начелног гледишта Србија је овом приликом остала у извесном назатку. Бојећи се Милоша опозиција је у решавање уставног питања, које је било унутрашња ствар Србије, увела посредовање страних сила и тим штетила српској државној самоуправи. И кнез је погрешио што је био пристао да се о том решава у Цариграду, место у самој Србији.

Главна уредба новог устава, уперена очигледно против кнеза Милоша, било је стварање Савета ("Совјета") од 17 доживотних чланова, који су могли бити смењени само по пристанку Порте, у случају доказане кривице. Тим је било пружено Порти моћно средство да утиче на прилике у Србији. Узајамна борба довела је дотле, да су некадашњи борци за ослобођење тражили турску подршку и сарадњу против свог кнеза. У Савет су ушла већином лица, која се због свог угледа нису могла обићи, а која су била највећим делом лични противници кнежеви.

Односи између кнеза и Савета били су рђави од првог дана. Побеђен, а раздражен њиховим поступцима и понашањем, Милош је већ после два месеца иза проглашења устава у Србији (13. фебруара 1939.) напустио демонстративно земљу и прешао у Земун. Вратио се тек на молбу руског и енглеског конзула, који нису мислили да ствари треба да иду тако далеко. После тога је покушао да силом измени ново стање. Изазвао је побуну у народу, којој је као вођу упутио свог рођеног брата Јована. Али је та буна брзо пресечена енергичним посредовањем Вучићевим. Видећи да иза свега овог што се десило нема више ни потребног ауторитета ни одзива у народу Милош се решио, да се одрече кнежевског достојанства. Учинио је то 1. јуна 1839., а два дана потом напустио је Србију.

Милоша је формално наследио његов тешко болесни син Милан, за кога један извештај каже да је"мало утекао од идиота". Место њега је стварну власт имало намесништво, које су сачињавали Јеврем Обреновић, Вучић и Петронијевић. Кнез Милан је умро после непуне четири недеље дана (27. јуна). Млађи Милошев син Михаило (рођен 4. септембра 1824.), коме је тад било тек шеснаест година, налазио се са оцем у Влашкој. Милош се једно време колебао да га упути у Србију, али је попустио. Млади кнез дошао је у Београд тек почетком 1840. год., пошто га је Порта потврдила.

Његов положај није био лак. Мржња на његова оца пренела се добрим делом на целу породицу, чији неки чланови после Милошева одласка нису хтели да се помире са створеним стањем, него су стално бушкали у народу. Јавила се и јака странка присталица Александра, сина Карађорђева, чији је глас у народу све више добијао. И сам кнез Михаило, рано зрео, имао је својих ћуди и замерао се људима. Први сукоб настао је поводом тога, што је Порта поставила младом кнезу као саветнике Вучића и Петронијевића. Присталице Обреновића, у договору с члановима те куће, дигоше буну, да тобоже спасавају кнеза из њихових канџи, и нагнаше обојицу да напусте своја места, а после и Србију. Уз њих су се морале склањати и неке друге вође уставобранитеља. После су настале борбе и између самих Ореновићеваца. Кнегиња Љубица радила је живо на том, да се Милош поново доведе у Србију и бунила је чак и народ с тим циљем, док је Јеврем, вођа друге групе, остао доследно против Милоша. Земља се, услед свих тих расприи агитација, силно узмутила. Посредовањем руске владе покушало се доћи до неког смирења, али је оно било само привидно. Кад су се Вучић и Петронијевић, почетком пролећа 1842. год., вратили у Србију дошло је наскоро до новог преврата.

Помагани од турских власти и београдског везира Вучић и Петронијевић, који су се силама претстављали као противници руског утицаја у Србији и тим стекли њихове симпатије па и обећање помоћи, дигли су буну против кнеза Михаила већ у лето 1842. у њиховом покрету ишле су им на руку и суседне аустриске власти. Вучић је, завараваши траг, избио 21. августа ненадно у Крагујевац, дочепао се топова и муниције, и одмах дао знак за устанак. Пре тога је ухватио везе са много угледних људи из народа и придобио их за ствар. Кнежева војска, која је с њим заједно дошла на Крагујевац, би растурена брзо и лако, после неколико испаљених топовских метака. Многи његови људи и официри пребегоше бунтовницима. Сам Вучићев глас унео је забуну и страх. Кнез је морао нагло да се повлачи и не смејући да сачека Вучићев напад на Београд пребацио се ноћу између 26. августа у Земун. Тим бегством крунисан је његов потпуни пораз. Његове присталице, колико их је још остало, клонуше, а његов ауторитет паде безнадежно. Војска коју су водили у помоћ кнезу Стевча Михаиловић и Јован Мићић из југозападне Србије разиђе се пред општом малодушношћу.

Уставобранитељи су брзо сазвали народну скупштину да изаберу новог кнеза. Журили су да силе и остали свет ставе пред свршени чин, а нису ни у земљи хтели дужи период безвлашћа. На скупштини је 2. септембра био изабран за новог кнеза Карађорђев син Александар, који је тад имао 36 година и био зрео човек. Порта је одмах потврдила нов избор. Али не и Русија. Противници Михаилови, који су се раније ослањали на Русију и њеном помоћу дошли на власт, ушли су сад у везе са противницима Петрограда и агитовали су на страни тим, да је млади кнез сав у руским водама. У Петрограду су налазили, да је избор новог кнеза сумњив, пошто је извршен под притиском уставобранитељске револуције и тражили су ново гласање. Нарочито су у руским службеним круговима криво гледали на везе уставобранитеља са извесним чалановима пољске емиграције, која је отворено радила против Русије и која се груписала око активног кнеза Адама Чарториског. Режим Николе I начелно је био против сваке револуционарне измене поретка, а нарочито у питањима где је имала да се чује с правом руска реч. Порта је морала признати руско гледиште и одредити нови избор. За нови избор Русија је чак упутила у Србију једног свог претставника, барона Ливена, а Вучић и Петронијевић морали су се привремено повући са својих положаја, да не би тобоже утицали на избор као власт. На новој скупштини, 15. јуна 1843., поновно је изабран кнез Александар. Да би сузбила антируске елементе и да би Србији обезбедила период мира, руска је влада после тога тражила и израдила, да се уклоне из земље Вучић и

Петронијевић. Кад су се уклонили Обреновићи да иду и ова двојица, да би земља починула и да би се стишале распаљене страсти.

Српско јавно мишљење било је у великој већини за уставобранитеље. Карађорђев престиж постао је тада већи него Милошев. Понајвише с тога што је био у прошлости, коју многа нова лица нису непосредно запамтила и што је био више у нашој епској традицији него Милошева практична и рачунџиска политика. Један део уставобранитеља показивао је истинске жеље да се Србија правно среди и културно унапреди. Потреби осећања законитости у земљи, где су до јуче владали Турци са својим познатим схватањима у питањима штовања закона, и где је кнез Милош можда највише грешио стављајући своју вољу изнад закона, тражио је и наглашавао цео свет у Србији. Уставобранитељи су то дали. Већ 1844. год. донесен је *грађански законик*, на ком се почело радити још за Милошева времена. Највеће заслуге око доношења тог закона стекао је тада чувени правник Јован Хаџић, иначе у књижевности познат као Милош Светић. Иза тог закона дошао је 1853. год. *законик о грађанско-судском поступку*. С тим у вези извршена је организација судова, као први услов да се створи правна држава.

Уставобранитељи су исто тако радили много и на дизању народне просвете. У том се правцу било кренуло напред и последњих година владе кнеза Милоша, иако он лично није показивао много ревности. Сам неписмен имао је доста неповерења према људима од књиге, међу којима, на жалост, није наилазио много на чврсте карактере. Прво културно средиште створило се за његове владе у Крагујевцу. Ту се налазила релативно добра школа са два-три учитеља. Год. 1833. прва штампарија Србије пренесена је у Крагујевац и ту су почеле излазити и прве новине те земље, *Новине србске*, под уредништвом у том послу већ донекле искусног Димитрија Давидовића. Две године потом прорадило је и прво наше позориште под управом књижевника Јоакима Вујића. У Крагујевац је прешла исте године кад и штампарија и прва гимназија. "У почетку једина стручна школа у земљи, она је вршила улогу универзитета и прва генерација њених свршених ђака отишла је у државну службу, и то су били први наши чиновници школовани у Србији... С јесени 1838. кнез Милош је њу "имао милост на степен Лицеума возвисити", а Лицеј је непрекидним развитком својим постао, преко Велике школе, 1905. Универзитет." За просвету се још више трудио кнежев брат, Јеврем Обреновић, који је живео и управљао у Шапцу и направио од тог заосталог турског града богате Мачве једно од најнапреднијих места Србије XIX века. Ту је 1836. год. почела рад друга средња школа земље. Али највећи замах добија рад на народном просвећивању за владе уставобранитеља, којима Београд постаје главно средиште и трајна престоница земље. За њихова времена отворено је преко 200 нових школа; 1855. год. заведен је прирез за појачање школског фонда, а 1857. год. издат је закон о основним школама. Закон о гимназијама објављен је већ 1844. год. Њим је организован Лицеј или "велико училиште", чији је рад почео већ раније. На њему се као први основао правни факултет за образовање чиновничког апарата; год. 1853. дошао је природњачко-технички; а трећи, "обшти", био је зачетак философског. Законом од 1844. год. биле су обухваћене и богословија и "послено-трговачко училиште". Тај закон радио је као начелник Министарства Просвете Јован Ст. Поповић, наш одлични драмски писац и књижевник. Сем тих школа отворене су још 1850. год. војна и 1853. год. земљоделска.

Мислило се и на науку. Још у јесен 1841. год. основано је било скромно друштво Српске словесности место Академије, коју је предлагао Ј. Ст. Поповић, са циљем да ради на "образовању и усавршенствовању" српског језика. Догађаји од 1842. год. прекинули су друштвени рад, који је настављен 1844. год. Прва књига тог ученог друштва, *Гласник*, као његов орган, изашла је три године доцније. Уз Министарство Просвете основан је 1844. год. Народни Музеј, а 1849. год. Школска комисија као претходница данашњег Просветног Савета. Још 1842. год. помишљало се на отварање Народне Библиотеке, које је изведено тек 1853.

Кнез Александар знатно је унапредио и војничке послове. Већ је кнез Милош почео са увођењем војничке обуке у модернијем смислу и имао је чак и један кадар сталних официра. Али је права стајаћа војска уведена тек у ово време. "Гарнизонско војништво" имало је два батаљона са четири чете пешадије, један ескардон коњице и батерију од шест топова, а улазило је у састав Министарства Унутрашњих Дела. Из разумљивих националних потреба

уређена је 1848. год. прва тополивница, а годину дана потом отворена је и прва артиљериска школа код нас.

У спољашњој политици уставобранитељи су се удаљавали од Русије. Налазили су, да се она сувише меша у унутрашње послове и да с тога треба њен утицај сузбијати. Тај став није дошао спонтано. Док је Русија држала њихову страну против кнеза Милоша они су сами тражили то мешање. Реакција је дошла, кад је Русија стављала примедбе на извесне њихове поступке и кад су се могли надати да ће неке друге силе бити боље расположене према њима. Везе, које су уставобранитељске вође почеле у Цариграду са претставницима пољске емиграције, подржаване од Француске, настављале су се и продубљивале и у Србији. Леноар Звијерковски, агент кнеза Чарториског, дошао је у Београд и настанио се у кући Аврама Петронијевића. За време агитације за избор кнеза Александра Пољаци су се залагали свом енергијом. Преко њих уставобранитељи су дошли у везу са француском владом, која је тада, са Енглеском, била отворен противник руске политике.

Кнез Адам Чарториски, некадашњи руски министар Иностраних Дела за првих година Карађорђева устанка, имао је прилике да изближе позна стање на Балканском Полуострву и да оцени значај који би Срби могли имати на њему. Он је намењивао Србији водећу улогу међу Јужним Словенима и веровао је да она треба и може да окупи све њих у једну државу. Иако је после, као пољски родољуб, постао противник Русије он није био и противник Словена. Желео је само да постану што независнији од северне царевине. Његови људи радили су живо у корист уставобранитеља. Његовом посредовању има се захвалити чак и то, што су се Вучић и Петронијевић, после годину дана странствовања, могли вратити у отаџбину. У Београду је 1843. год., као свог новог повереника, место Леонара, послао Чеха Фрању Заха, бившег учесника у пољском устанку, човека врло активна и искреног пријатеља и своје и после српске ствари. Тај човек дао је идеју и чак израдио и први план за један од наших најважнијих националних програма у XIX веку.

Брзо по свом доласку у Србију 1844. год. он је израдио мемоар о "Словенској политици Сербије". Главна питања су била: "Како би се од турског царства славенског сазидати могло" и "О средствима којима би се сјединење свију Јужни Славена издејстовати могло". Извесне своје идеје и сугестије Зах је примио од Чарториског. Чарториски је препоручивао да Срби искористе турску врховну власт и да увећају своју снагу, али да избегавају руски утицај. Исто тако треба зазирати и од Аустрије. Француска има интереса да у Србији, место турске, добије новог савезника. И Енглеска би радо видела Србију са излазом на море. Срби треба да створе ближе везе са осталим Словенима и са Мађарима, који желе да се ослободе Аустрије.

У Београду Зах је ушао у везе са младим Илијом Гарашанином, чијег су оца убили људи кнеза Михаила приликом последње побуне. То је био човек са тридесет година (рођ. 1812.), који је почео кариеру као трговац, а који је касније прешао у прву стајаћу војску и постао њен официр. После промене династије добио је чин Вучићевог помоћника у Министарству Унутрашњих Дела, а кад је Вучић морао напустити земљу постављен је за министра тога ресора. Бистар и уман човек Гарашанин је постао први државник Србије већега стила. У заједници са Захаом, на основу његова мемоара, он је 1844. год. саставио своје чувено *Начертаније* или "Програм спољне и националне политике Србије", али га је знатно изменио и подесио за српске прилике. Кад се пореде оба списа, Захов и Гарашанинов, види се јасно колико је овај други човек имао непосреднијег познавања прилика не само у Србији, него и у целом суседству, и колико је био политички реалнији.

Начертаније, полазећи са констатације да је почело "движеније" међу Словенима, наглашава да Србија не сме остати у дотадашњим малим границама и да има тежити "себи приљубити све народе српске који ју окружавају". Ни Русија ни Аустрија немају интереса да се место Турске створи "друго христијанско царство", прва ради Цариграда, а друга због опасности да не изгуби своје јужнословенске поданике. "Споразумјеније дакле и слога са Аустријом јесте за Србију политичка немогућност, јер би она сама себи уже на врат бацила". У тежњи да створе велику државу на Балкану Срби не иду ни за каквим револуционарним актом, него би наставили само своју стару историску мисију. Срби су први борбом добили

своју слободу међу Словенима у Турској, па је сасвим природно да они и даље воде целу акцију. Бугари су изгубили веру у себе и надају се ослобођењу само од Русије. Али Србија нема снаге да изведе одмах у дело цео програм, а и иначе треба да ради опрезно. За разлику од Заха Гарашанин је налазио, да је ипак за Србију савез са Русијом најприроднији, али под условом да и сама Русија увиди, како би јој био бољи савез с малом Србијом "него са Аустријом, за коју она Западне Словене и чува." Дужност је Србије, да и она политички делује у Бугарској, како се ова под другим утицајима не би отуђила од ње. То би могла учинити отварајући школе у Бугарској и школујући младе Бугаре, и обраћајући нарочиту пажњу да се национализује црква у Бугарској, која се у то време налазила у рукама Грка. Главну активност имала је Србија да развије поред Црне Горе, која се била већ скоро сасвим отргла од Турака, у Босни, Херцеговини и северној Албанији. Северна Албанија обухватала је у ствари Стару Србију. Са тим крајевима треба одржавати све чешће везе и неговати љубав и споразум између православних и католика. Њихово уједињење у облику "државног сојуза" има се извршити под вођством Србије и наследне династије Карађорђевића. Преко Босне може се онда утицати и на Далмацију и Хрватску. У том програму први пут је изнесена мисао, да Србија, у интересу своје трговачке еманципације од Аустрије, треба тражити свој излаз на море. То би био Улцињ, с путем преко Скадра. Захову подужу главу о односу Србије према Хрватској Гарашанин је изоставио налазећи очевидно, да она не може ући у први план рада. Није се много задржавао ни на Србима из Срема, Бачке и Баната, иако је признавао да тамо треба више радити на везама. Чинио је то с тога, што је био свестан да Србија са својом малом снагом не може у исто време деловати и међу поданицима Турске и међу поданицима Аустрије. Сем тога, није могло бити мудро изазивати подозрење Аустрије док се не постигну неки успеси у Турској.

Гарашанин је одмах и почео рад у означеном правцу, а посебно у Босни. Нарочито је нашао одзива међу фрањевцима, који су тих времена водили врло оштар спор са својим бискупом фра Р. Баришићем. Антиаустриски расположени фра Иван Јукић, један од најактивнијих чланова тога реда, био је врло близак Београду, а фра Мартин Недић је певао песме у славу уставобрнитеља. Њихови људи тражили су подршке у тој борби код српског капућехаје у Цариграду и добијали су је. Радило се исто тако и у Старој Србији и северној Албанији. Хрвати су 1844. год. покренули у Београду свој лист *Бранислав*, а њихов вођа Људевит Гај имао је тесног додира са владом.

Режим уставобранитеља имао је великих противника. У спољашњој политици осећало се, да нема пуног наслона на Русију, а и код Аустрије се наилазило на доста тешкоћа. Кнез Михаило, као и кнез Милош, нису мировали. Упозоравали су на погрешке нове управе и народ у земљи и суседству и кабинете великих сила. Припремали су и буне и препаде, али без много успеха. Од њих је највише запамћена Катанска буна из 1844. год. Њу је извео Стеван Јовановић Цукић, који је 22. септембра са двадесетак другова, преобучених у катане, прешао Саву и упао у Шабац. После првог изненађења, кад су се бунтовници дочепали главних државних зграда, власти су брзо организовале протумере. Цукић је из Шапца, с нешто нових другова, пошао у Подриње, заузео Лозницу, и кренуо према Ваљеву. Али га је недалеко од Ваљева сачекала војска коју је водио прота Матија Ненадовић и разбила га је потпуно. После тога је дошао Вучић, који је врло свирепим мерама успоставио ред али увео и праву страховладу партизанског режима.

Срби из осталих крајева били су на страни новог кнеза Александра. Предњачио им је млади владика црногорски, познати песник Петар II. Он је обожавао Карађорђа и његов смели подвиг. Испевао му је три песме, од којих је најзначајнија посвета његовом главном и најбољем делу *Горском Вијенцу Праху оца Србије*. Самом кнезу Александру писао је 1843. год., да је његов долазак на престо "празник најдражи њиховим душама, без искљученија целоме Србству од малога до великога. А мени драже и милије од иједног србскога сина". Он је први почео упућивати црногорску омладину да се школује у Србији. Учинио је све што се онда могло, да односи између две српске кнежевине буду штоириснији. Из Војводине приличан број српских бољих књижевника прешао је у Србију и радио тамо, као Јован Ст. Поповић, Јован Хаџић, Ђорђе Малетић, Јован Стејић и др.; Карађорђевац је био и Сима Милутивновић Сарајлија. У то време Србији се обраћају и први Срби католици из Дубровника. Матија Бан ступа у српску службу, а Медо Пуцић даје своје спев *Кара-ђурђевку*

са јасним расположењима. Обреновићи су створили једну малу групу својих присталица у Бечу захваљујући, у главном, давању помоћи и стипендија. Вука Караџића означавали су као њихова човека, али он је то био само по невољи. Остао је с кнезом Милошем, иако га није волео, зато што му је тај давао новчане потпоре и што су га пријатељи кнеза Александра били једно време одбили. Сем њега, уз кнеза Михаила су били, као његови питомци или кућни учитељи, Ђура Даничић и Бранко Радичевић.

Српски покрет 1848. године

Апсолутистички метод кнеза Метерниха претворио је био Аустриску Царевину у праву полициску државу. Угушиван је систематски сваки слободоумнији покрет, који би ма у чем подривао освештани поредак. Метерних је био конзервативац и по природи и по уверењу. Аустриска Царевина, састављена из разних народности, била је остатак старог политичког стицаја прилика и тешко се сналазила у новом времену. У XVI веку и даље око ње су се прибијали разни мали народи и државе, да би у већој заједници могли с више успеха одолевати турском налету. Али после сузбијања Турака те је потребе нестало. Место тога, с буђењем националне свести, од почетка XIX века, све су се више јављале тежње, да се та заједница напусти и да се уђе у оквире националних држава. Талијани су, дотле разбијени, почели писати, и говорити, и радити о свом народном уједињењу; исти такав се покрет јавља и код Немаца. У оба народа остварење тих планова могло се постићи само на штету поседа Аустриске Царевине и престижа Хабзбуршке династије. Већ тада, средином XIX века, јављале су се у Бечу зебње, да би и једна слободна српска држава на Балкану могла постати привлачна тачка за њене југословенске поданике. А цео покрет за јачање међусобних словенских веза, прозван панславизмом, посматран је с пуно сумњичења као чиста политичка акција под вођством Русије и са циљем да у крајњој линији њој послужи. Национална активност Мађара, веома жива и импулзивна у првој половини XIX века, добила је постепено карактер народне борбе за пуном независношћу од Беча. Пуцало је на све стране. Метерних је то осећао и с тога је, као једино средство за одржање, стезао обруч. Није радио ништа значајно, да претходним мерама каналише извесне струје и да за времена државу ослони на онај део елемената који је, истина, тражио измену система, али који тада још није излазио из оквира државне заједнице.

Кад је у фебруару 1848. избила револуција у Паризу, која је срушила монархију и довела до прогласа републике у Француској, заљуљала се из темеља и трошна аустриска зграда. Плануше устанци на све стране. Немачки родољуби сазваше у Франкфурту свенемачки сабор, који је имао јасно да изрази жељу за немачким уједињењем, али не под вођством Аустрије. Као одговор на то дошао је после свесловенски састанак у Прагу, на ком је учествовало и неколико Срба. Иза тих и поред тих манифестација почеше и уличне борбе. Узбуни се чак и лојални царски Беч. Метерних мораде бити жртвован. Али то ипак не смири узавреле духове, нарочито не тамо где је покрет добио не само карактер борбе за уставне слободе, него и за национално ослобођење.

У Аустрији постадоше најопаснији Мађари, које је водио врло темпераментни беседник Лајош Кошут. У свом национализму Мађари нису имали никад довољно мере. На подручју круне Св. Стевана они су према осталим народностима били и остали стално мањина. Државу су међутим водили и претстављали само они. У страху да то вођство не изгубе или да га не би морали делити, они су почели свима средствима настојати да Угарској очувају мађарски карактер. У тој тежњи морали су доћи у сукоб с осталим народностима; а у првом реду са Србима и Хрватима. Срби су имали своје привилегије с једниом врстом верске аутономије, на које су Мађари одавно криво гледали и за које је постојала опасност, да би им их могли једног дана укинути. Хрвати су исто тако чували своја историска права и нарочито свој језик, чију су употребу Мађари организовали на све уже кругове. Бечка влада употребљавала је врло често Србе и Хрвате, чија је борбеност била добро позната, као своје оруђе за обуздавање мађарских прохтева. То је онда створило између њих и Мађара још већи јаз, јер је, уз начелне противности, дошао још и моменат апсолутног неповерења.

Кад су стигле вести о нередима у Паризу и затим у самом Бечу и кад се дознало шта намеравају и траже Мађари дигли су одмах свој глас и Срби и Хрвати. Загреб је постао врло активан и под вођством бана Јосифа Јелачића, граничарског пуковника, дао је, скоро од првог дана, том покрету борбен карактер, али у исти мах показао је привржевост према

Хабзбуршкој династији. Граничари су били најбољи део аустриске војске и у ово време оданији двору него многи немачки пукови. У том духу лојалности и беспрекорног вршења службе они су васпитавани столећима, и то међу граничарима подједнако и Срби и Хрвати. Годинама се у једном популарном српском маршу певало и понављало:

Кад зажели светли цар
У смрт скаче граничар!

Срби, из почетка, нису били против Мађара; не бар Срби из Бачке, Баната и Срема. Напротив, многи од њих искрено су поздравили њихов покрет. Било је то из многих разлога. Нешто због тешког стања наших кметова под теретима феудалних наслеђа; нешто због притиска власти, које су још увек према Србима поступале с много верских и других предубеђења; нешто због уопште тешких економских услова за живот; а нешто и по атавистичкој традицији борбе против носилаца туђе власти. Без унапред спремљеног плана и без претходне организације они су брзо почели акцију. Већ 10. марта збацили су месне општинске власти у Земуну и Панчеву, на чијем су челу стали Немци, па су одмах образовали и народну гарду. Пред узбуђеним народом морао се у Панчеву повући и један одред војске, који је хтео да поврати стари ред. Побуна није била уперена против Мађара, који у тим местима нису претстављали никакву нарочиту снагу. Панчево је чак прогласило тога пута своје спајање са Угарском, кидајући везе с војном границом. Побуњеници у Земуну носили су мађарску заставу. У Пешти су српски ђаци и претставници од 83 општине клицали мађарским револуционарима. Народни одбор, коме је претседавао Исидор Николић, донео је у Будиму 6. марта своје закључке, од којих је први био овај: "Срблљи признају мађарску народност и дипломатичко достоинство мађарског језика у Унгарији, али захтевају да се њиова народност призна и слободно употребљавање језика њиног у свим њиним делима и саветовањма законом утврди". У осталим тачкама тражили су аутономију цркве и школе; свој народни сабор, који може општити непосредно с Царем; слободно самостално уређење Војне Границе. Акт је садржавао покличе: "Краљу верност, отечеству сваку жертву, Мађарима братску љубав!" Српски пожунски ђаци учествовали су у мађарским подвизима и по њиховим примерима хтели су да делају и сами. Води их млади шајкаш, Светозар Милетић, ђак словачких романтичара Ј. Колара и Љ. Штура, који су проповедали словенску узајамност и што чвршћу везу. Под утицајем њихових идеја он је узео за себе назив Свеслав. Већ 1847. год. тамошња омладина издала је свој алманах *Славјанку*, а Милетић је одушевљено певао:

Ој Славјани, браћо драга,
куцнуо је и наш час!

У акцији пожунске омладине сједињавали су се одјеци свеславенског конгреса у Прагу и револуционарног замаха у Пешти. Пламене песме Петефијеве распаљивале су дух и у српским редовима.

Али се ускоро то пријатељско расположење према Мађарима изменило. У Пешти су од раније страховали од пансловенске агитације и с тога су и цео рад омладине гледали с подозрењем. Држање Хрвата их је огорчавало. Имали су сигурних доказа, да хрватски патриоти позивају Србе у сарадњу против Мађара и да им у том иде на руку, у име словенске солидарности, и добар део српске омладине. Добили су извештаје, сасвим поуздане, да и у Србији извесни агитатори говоре, како је дошао час да се пређе на дело, пошто је Аустрија парализована и како треба радити не за Мађаре, него за Србију. Матија Бан крстарио је по Срему, ишао је у Нови Сад и Загреб, и говорио да треба извући, у том мутном времену, што више користи за српску ствар, али у исто време радити и у споразуму са Хрватима.

Мађари су с тога врло брзо охладили према Србима. Непријатне су им биле и српске петиције, које нису биле у складу са планом о јединственој Мађарској. Кад му је дошла депутација новосадске општине са захтевима, који су у суштини одговарали оним будимским, Кошут је био у незгоди и није могао да их задовољи. Нова, слободарска и демократска Угарска, говорио је он, лишена феудалних терета и предрасуда, неће се према

својим припадницима понашати као ранији режими. Не треба, с тога, тражити зајемчивање посебних права, која неће нико угрожавати. Искуство је, међутим, натеривало Србе да буду опрезни. Једно су речи, а друго дела. Дотадашњи поступци Мађара и њихов ултранационалистички став нису улевали много поверења. И они су с тога уз та општа права и слободе тражили стално и своја српска права. Мађари им то нису могли дати из начелних разлога своје националне политике, која је тражила јединство државе у сваком погледу, а и с тога што би српски случај могли узети за пример и други народи Угарске. Млади и плаховити и амбициозни Ђорђе Стратимировић, главни организатор народне гарде међу Србима, довикнуо је, да Срби могу добити задовољење својих захтева неком другом помоћу. Раздражени Кошут назвао је таку изјаву велеиздајом и запретио је, да ће тад између Срба и Мађара одлучивати мач.

Код Срба су се, доиста, с више страна чули позиви и усклици, да се искористи ова прилика и изведе уједињење Срба с обе стране Саве и Дунава. Паша у Београду опомињао је аустриске власти на опасно врење. Бечке власти биле су у незгоди. И српски и мађарски покрет имали су опасних тенденција, и то несумњиво центрифугалних. Али мађарски је ипак био опаснији. Зато, што су Мађари били добро организовани и што су имали више снаге. Срби су били политички неискусни и недовољно повезани, па је било наде да се на њих може лакше утицати. Хрвати су имали несумњива додира са дворским круговима и за њих се знало сигурно, да се неће изневерити династији. Требало је у том правцу деловати и на Србе, и то преко свих чинилаца.

За Беч је, међутим, био главни спас у том, да се против централе не сложе све незадовољне народности. Ако икад, сад је био час да се завадом покуша очувати и посед и осигуравање власти. Захваљујући мађарском држању на то се није дало дуго чекати. Већ 31. марта звонио је Светозар Милетић на узбуну у чурушкој цркви и позивао народ у борбу против Мађара, који намећу свој језик и гуше словенску народност. У другим местима тражио је, да српске чете у аустриској војсци не иду у Италију, него да остану у Земљи и бране од Мађара домаће огњиште. У том смислу ширени су и прогласи. И имао је успеха. Позивани људи нису хтели да иду и да приме војничке предмете.

Карловачки Срби поставили су 2. априла свој програм, у ком је главни став гласио: "Први и најпоглавитији основ тежења нашег тај је, да против сваког нападања обезбедимо не смо цркву нашу православну, у којој једној савест наша налази утехе и спокојства, но да сачувамо заједно и свети онај, от дедова наши као аманет наслеђени ковчег народности наше, име и језик српски, без којега би иста љубљена православна црква лако синове своје преживети могла. Пружајмо дакле руке једнокрвној и једноплеменој браћи нашој Хорватима, с веселим из дубљине срца узкликом: да живи слога, да живи троједна краљевина". За Србе се тражило стварање војводства, у које би ушли Срем, Бачка, Банат и Барања. У заједничком земаљском сабору Хрвата и Срба изабрани бан био би претседник, исто тако а од народа изабрани војвода био би потпретседник. Заједничко министарство имало би половину Срба. Срби би имали и свој посебан сабор, који би се састојао сваке године и решавао црквена и школска питања.

Народ је био нестрпљив и једва је могао сачекати сазив сабора. У Кикинди су 12. априла људи здерали мађарску заставу и побацали амблеме. Кад је месни гарнизон хтео да поврати ред дочекали су га сељаци с коцима, косама, вилама и другим оруђем и разјурили су га. Потом су настале пљачке и убијања. У Новом Саду спалили су људи наметнуте мађарске протоколе за цркве. Гомиле грађана са свих страна, као депутације и појединци, долазиле су у Карловце и енергично тражиле сазив сабора. Милетић је грмео против владика, међу којима су се многи бојали одговорности и буне. Мађари су прогласили преки суд и дали широку пуномоћ њима оданом грофу Петру Чарнојевићу, али су тим свет више раздражили него уплашили.

Ту револуционарну атмосферу хтео је да искористи и кнез Милош. Он је, преко поверљивих особа, нудио своје услуге Мађарима, али је тражио да га признају као српског деспота. Његове планове откривао је Миливој Блазнавац, млади чиновник из Србије, који се као ухода приближио кнезу и стекао његово поверење. Он то свакако није чинио сам по

својој инициативи, него су ту мисао дали кнезу његови некадашњи ужи сарадници из јужне Угарске, који су за то придобили и кнеза Михаила. А чинили су то с тога, што су видели да међу Србима у Угарској није било у тај мах ниједне личности, на којој би се сви поуздано сложили.

Карловачки митрополит Јосиф Рајачић, који ће имати једну од главних улога у покрету, није с почетка био за сувише радикалне мере. Рођен у једном личком граничарском селу 1785. год., он је, за време ових догађаја, био превалио шездесету годину и разумљиво је, што је и по васпитању и по годинама био уздржљив. Као епископ у Далмацији он се трудио да ојача православље и сузбија католичке покушаје са унијом, али се показивао и као "службоуљудан" чиновник. Из Далмације је био премештен у Вршац, а 1842. год. постао је карловачки митрополит. На почетку буне 1848. год. Рајачић је, као члан мађарског Горњег Дома, суделовао при образовању прве мађарске одговорне владе, у којој се налазио и Кошут. Разумљиво је с тога, што се извесно време колебао пред новим догађајима. Али народно расположење понело је, на крају, и њега. У толико пре, што му је била стављена у изглед од Срба толико жељена част патриарха. За сваки случај он је, ипак, народну скупштину пријавио мађарском Министарству Просвете.

На велику народну скупштину, сазвану у Карловцима 1. маја 1848., слегао се силан свет. Било је неколико лица из Србије, међу којима стари прота Матија Ненадовић и млади Јован Ристић. Сав је град био у узбуђењу. Улицама су се мешале родољубиве и црквене песме, звонила су звона, а гуслари су певали о старим јунаштвима. На свима устима беху имена Душана и Лазара; тражио се њихов дух, и њихов замах. На тој скупштини Срби су прогласили патриаршију и војводину. За патриарха је изабран митрополит Рајачић, а за војводу граничарски пуковник Стеван Шупљикац. Српски народ прогласио се ту "за народ политично слободан и независан под домом аустриским и обштом круном угарском". У исто време објављен је политички савез Српске Војводине са Троједном Краљевином Хрватске, Славоније и Далмације. Везе са Србијом биле су јасне и чврсте, иако се о њима у скупштинским протоколима, из разумљивих разлога, није могло говорити отворено. Народни Одбор, с патриархом на челу, обратио се 17. маја посебним прогласом и "влашком народу" у Угарској, позивајући и њега на сарадњу, а мало потом су позвали и Немце.

У тој тешкој борби коју су имали да воде и Срби и Хрвати помишљали су на везе са Србијом. Срби из чисто националних мотива и зато што им је требао ослонац на њу. Код Хрвата желела се сарадња са Србијом ради моралне помоћи и зато што се знало, да ће Срби из Војводине поступити онако, како им се буде препоручивало из Београда. А у Загребу се желело, да се не цепа народна снага, него да Срби и Хрвати иду заједнички против Мађара. С тога је бан Јелачић упутио И. Кукуљевића да оде у Карловце, а отуда у Србију и да ступи у везе са тамошњим владиним круговима. Имало се, у колико се могне, расправити питање уређења односа и компетенција између Војводине и Србије с једне и Хрватске и Славоније с друге стране. Народ није чекао преговоре, него је радио по свом инстинкту. Војнички кордон на Сави у околини Митровице био је без икаква утицаја; народ је слободно прелазио с једне на другу страну. Људи из Аустрије више слушају савете и поруке српских власти него својих. Србијанци су чували станове аустриских официра и штитили су их од побуњеника, склањајући их понекад на своје подручје.

Међутим, у самој Србији није било пуне сагласности. Створиле су се биле три групе, да још не кажемо странке. Стари Вучић, који је својом осионошћу био додијао кнезу, прешао је у опозицију и нашао понова ослонца код руског конзула. Потиснут с власти он је окупљао око себе многе незадовољнике и имао је знатна утицаја. Људи су га се бојали и били су уверени да се он поново може дочепати власти. Петронијевић је пристао уз кнеза, али је било извесних тешкоћа с Гарашанином. Овај је настављао своју франкофилску политику, понекад уз пркос не само руској, него и аустриској струји, која је све више узимала маха и коју су сачињавали многи Срби чиновници из Аустрије и кнез сам са својом ужом околином. Гарашанина су противници оптуживали да би сам желео, помоћу Француза, постати кнез. Мада се налазио на положају министра Унутрашњих Дела он је уживао кнежево поверење. Кад је избила буна у Мађарској било је важно питање како ће се држати Србија. Гарашанин и његови људи били су за акцију, док је Вучић устајао отворено против. Он није никад волео

"пречане" и у народу је водио и агитацију против њих. Сем тога, бојао се, у случају успеха, да то не дигне углед његовим противницима и да се, у евентуално проширеном подручју, не ослаби његов утицај. Кнез се колебао. И вероватно би остао пасиван, да се није јавила акција кнеза Милоша. Овај је у мају био сишао у Загреб и одатле хтео поћи у Срем. Бан Јелачић се бојао његове агитације, која би сигурно унела забуну и дала српском питању нов обрт, па му је спречио тај пут. Он је у Загребу кнеза ограничио у кретању и доживео с тога једну доста непријатну ствар. Људевит Гај, који је у погледу новца одавно био слаб, узео је од кнеза извесне суме с изговором, да му, међу другима, требају и за бана. Мало после тога појавио се и кнез Михаило у Новом Саду, очевидно с истим циљем. Под утицајем њихове агитације, да се они не би дигли на његову штету, решио се и кнез Александар, да и Србија, преко својих добровољаца, узме учешћа у устанку.

Српски народни одбор у коме је преузео председништво млади Стратимировић позвао је народ 12. маја, да слуша само његове наредбе и да га помаже "оружаном руком", "јер укорењено бивше зло само се са мачем у храброј србској десници може искоренити." То је било отворено гажење у буну. У овај мах не само против Мађара, него и против бечке владе, која још није била заузела уопште никакав став према српским захтевима, а још је мање створено стање била признала. Народни Одбор позивао се јасно на француски пример и његову борбу против угњетача. Да умири раздражење Мађара Беч је од пролећа био вољан да им у многом изиђе на сусрет. Војну Границу, на њезино велико огорчење, подредио је мађарској влади; по захтеву Мађара био је Јелачић свргнут са банске части. Мађари су све оно што су Срби уредили прогласили за незаконито и кад им сви покушаји да одврате Србе с узетог пута нису успели, они су наредили да се прогласи опсадно стање и употреби сила. Народни Одбор је 24. маја, видећи опасност пред очима, сматрао за дужност изјавити: "Ми, браћо, не идемо против цара и краља Фердинанда и његове светле породице; народ србски не иде против царско-краљевског престола, него народ србски иде да одбрани цара и краља и његов престол, који су му Мађари до опасности довели".

Тако су Срби устали да бране интересе династије и Беча пре него је то Беч учинио сам. Српски покрет, који је из почетка имао тенденцију, да одбије насртање на своју народност и да обезбеди нацији спокојнији живот са чувањем њезиних права извргавао се сад, одједном, у одбрану престола. То је, може се рећи, била тактика; и Беч и Срби имали су подједнаког интереса да сузбију мађарске претераности; и било би природно да Срби своју борбу ускладе са тежњама Беча. Али су Срби овог пута истрчали унапред и иступили су против Мађара пре него је то ико други у Аустриској Монархији учинио у тако оштром облику.

Српску депутацију, која је пошла цару да изложи народне захтеве, водио је сам патриарх. На путу за Инсбрук, где се Цар тада налазио, депутација је стигла у Загреб. У сабору, 24. маја, и на улици дошло је до одушевљених и дирљивих манифестација за нородно јединство. Рајачић је, бурно поздрављен, инсталирао Јелачића као бана. Говорио о потреби "једне душе и једне мисли", да би се могла извојевати "изгубљена" народна права. Том приликом је утврђено, склапањем савеза, да Срби и Хрвати иду заједно, потпуно здружени, и да се ни једна страна неће задовољити сама ма каквим уступцима без задовољења и друге стране. Та сарадња је био дотад највиднији успех великог свесловенског покрета и одушевљења, које су у нашој омладини нарочито развијали словачки родољуби Јан Колар, Људевит Штур и научењак Павле Шафарик, и први политички резултат идеја о јужнословенској солидарности, коју је као свој програм постављао Илирски Покрет, који је у ствари био колико књижевни толико исто и национални и духовни подвиг.

Народни одбор, бојећи се нападаја Мађара, био је позвао људе на оружје. Око Карловаца и Новог Сада скупило се неколико хиљада бораца, са доста граничара, који беху довели и своје топове. Генерал Храбовски из Петроварадина, упозоравао је Двор на расположење у народу и препоручивао је, да се не раздражују граничари, али је сам лично учинио један неразуман испад, који је пожурио догађаје. Он је 30. маја одговорио једној српској депутацији, да на карти Аустрије не постоји српски народ и да он не зна за српско име и српску народност у Аустрији. Огорчени, Срби су још истог дана поднели цару тужбу против њега. Сјутри дан пошле су петроварадинске чете пут Карловаца, али су биле

одбијене. Заповедник српске војске Ђ. Стратимировић, сматрао је тај нападај као одсудан за цео даљи ток догађаја; он је покрету дао нову и снажнију динамику. По службеним саопштењима Храбовског сукоб је завршен преговорима, јер је он избегавао страхоте грађанског рата. И доиста 12. јуна потписан је споразум између Народног Одбора и Храбовског и Чарнојевића и друге стране, који је био доста либералан. С мађарске стране пристало се, да Срби остану до 22. јуна на окупу и да сачекају извештај од депутације упућене цару, јер су знали да тај неће бити повољан.

Војвођани су у то опасно доба борбе били без војводе. Стеван Шупљикац, на ком су се сложили после извесних тешкоћа с другим кандидатима, није био човек од нарочите енергије. Он се из почетка чак устручавао да прими понуђену част. Као добро васпитани граничарски официр најпре је хтео да добије за то одобрење од својих власти и од цара. Избор га је затекао у Италији, у војсци која је оперисала против Талијана. Како је цар у то време под утицајем Мађара, био противан народним жељама, Шупљикац је остао на свом месту. Вођство је с тога запало Стратимировићу. У Главном Одбору, поред њега, није било јаких људи од ауторитета. "Све сами скоро млади људи и тако рећи бескућници", каже Јован Суботић.

Цар је 7. јуна примио српску депутацију и казао јој, сасвим у духу мађарског схватања, да је карловачки сабор сазван незаконито и да су закључци на њему донети под упливом Срба из Србије, и да их он због тога не може потврдити. То је био одговор на српско истрчавање, да они бране царски престо. Војничка странка, с надвојводама на челу, трудила се да поправи рђави утисак с те посете и дала је разумети, да то неће бити последња реч Двора. Већи официри, скоро сви из реда, који су се код нас налазили на одговорним местима, сматрали су да је учињена неопростива грешка, што су граничари били стављени под команду мађарске владе. У најбољи и најпоузданији део аустриских трупа унесено је огорчење. Граничари неће с Мађарима и мисле о њима исто онако као и остали њихови сународници. Према томе, та је мера могла само да ослаби војну дисциплину и с њом и војну снагу Монархије. Тај став војника изазвао је колебање на Двору. Тако се могло догодити, да је Јелачић био свргнут као бан, а остављен као војни заповедник у Загребу. После брзог успеха кнеза Виндишгреца с угушивањем нереда у Прагу иза словенског конгреса и после победе над Талијанима војнички глас постао је још моћнији и утицајнији. Оно што је доиста тих времена држало Аустрију у заједници и претстављало главно оруђе династије била је војска, систематски васпитавана у правцу безусловне оданости. Кад су у Пешти видели то колебање Двора и то утицање војничких кругова тражили су енергично да цар, доласком у Угарску, отворено и недвосмислено изјави, да прихвата ново стање. Дволичност је парализсала сваки одлучан корак и на једној и на другој страни и њој се хтео учинити крај.

Сви војни извештаји су говорили, да је Војна Граница у Срему и Банату у потпуном расулу. Срби граничари и већи део њихових официра ставили су се на расположење Народном Одбору. Народ се, скоро листом, дизао на оружје. У све већем броју пристизали су добровољци из Србије, док 30. јула није прешао код Ковина и сам Стеван Книћанин, лични кнежев пријатељ. Он се ставио на чело борцима из Србије, који су својој браћи из Војводине донели не само нешто стварне, него и велику моралну помоћ. Србија је тим актом учинила крупан корак у својој националној мисији, излазећи отворено из уског оквира своје локалне политике и показујући да се залаже за бољу судбину својих сународника, ма где се они налазили. У земљи то предузеће није прошло без доста велике опозиције. Тома Вучић био је одлучно против њега, не хотећи да се Србија меша у послове "преко баре". Црногорски владика, Петар II, гледао је с извесним песимизмом на овај покрет и у јулу писао је кнезу Александру: "Војводство на слабе гране стоји, па и да је сасвим ослобођено од Маџара за Србство никаква напредка, како Срби за себе не војују него за туђина". А другом ће приликом исте године рећи: "Е сиромаси Славјани, што би Европа без робовах, да јој није њих!"

Већих борби између Срба и Мађара није било скоро месец дана иза оног првог нападаја на Карловце. Али су зато биле честе мање чарке и сукоби између народа и органа власти. Мађари су се трудили да у анархично стање унесу реда помоћу војске и њених

органа, а Срби су, да се обезбеде, заузимали извесне стратешке положаје. Прва већа борба развила се 2. јула око Сентомаша, који су Срби утврдили и против кога су Мађари покушали узалудан нападај. Грађански рат узео је потом пун замах. У једном писменом акту генералу Храбовском од 20. јула патриарх је енергично изјавио, да ће Срби, не нађу ли правог разумевања за своја права код надлежних, опозвати своју граничарску браћу из Италије, позвати све Словене у помоћ и обратити се великим силама и да ће чак с Карлом Албертом у Италији склопити савез. Ко тоне хвата се и за врело гвожђе. Неће бити никакво чудо ако се они "баце у наручја" не можда само Русији, него чак и Турској. Такве речи, у писменом акту, са тако одговорног места, пале су у нашој прошлости са толиком отвореношћу први пут; то је уједно и најбољи доказ до које се мере било трпело народно огорчење. Последњег јула упутио је патриарх прекор бану Јелачићу, што Хрвати ништа не предузимају док се они боре, и запретио је, да ће раскинути савез. По захтеву Мађара Двор је, усред те кризе, 21. јула био донео одлуку, да се патриарх свргава са свог достојанства, и да администрацију карловачке митрополије има примити бачки владика Платон Атанацковић.

Али то је био и последњи акт бечког попуштања према Мађарима. Већ 19. августа, по решењу своје владе, цар је тражио од Мађара нове преговоре, опозивање мера против патриарха и бана, и враћање Војне Границе под управу бечког Војног Министарства. Они на то нису пристајали. Њихов став према Двору био је све одлучнији. Видели су, да понашање бана Јелачића и његове војне припреме не би могле бити извођене без извесних сугестија из Беча. Аустриски конзул у Београду, потпуковник Мајерхофер, ткао је између српске владе, бана, Беча и патриарха, и то у својству конзула и војног заповедника у Земуну. Преговарао је чак као нека ратна страна с Мађарима у Белој Цркви. Беч ни иначе није био искрен према Мађарима и што је попуштао било је само од нужде код прође опасност. По мигу из Беча Јелачић је 26. августа објавио рат Мађарима и прешао границу. Наши људи веровали су, да ће им сад победа несумњиво крунисати напор. Срби су пре тога, у новој борби од 7. августа, сјајно одбили Мађаре поново од Сентомаша, а имали су и још неколико локалних успеха. Још сјајнији је био српски успех код тог места 9. септембра. С пуно части могао се отада Сентомаш назвати Србобраном. Жива је незгода код Срба била у том, што нису имали свог врховног заповедника. Мајерхофер је вршио функцију неког шефа штаба, а патриарх је једно време имао власт општег народног поглавице. Али за војничке послове није одговарао, иако је био припасао сабљу. Војводу Шупљикца аустриске власти нису пуштале из Италије. Млади Стратимировић, који је заповедао Србима при првом нападу на Карловце, сматрао је као природно, да војно заповедништво допане њему. Кад се том успротивио патриарх и неки други старији чланови одбора дошло је у вођству до расцепа, који је, о том не може бити сумње, само сметао народној ствари. Стратимировићу је 6. септембра одузета команда. Он је народу и војсци претстављао свој сукоб с патриархом као начелан. Патриарх је тобоже за цара и Двор, а он је против њега, односно против његовске "швапске" бирократије. Нарочито се Стратимировић био окомио на бана Јелачића тврдећи, да он само искоришћава Србе и да не мисли с њима искрено. Исто је тако устајао против Мајерхоферова мешања у српске послове. Посредовањем српске владе спор је привремено изравнат. Мало потом, 24. септембра, стигао је у Карловце и давно и жељно очекивани војвода Шупљикац, кога су аустриске власти сада пустиле, кад је прекид са Мађарима био потпун.

Видећи да борбе по Угарској узимају маха био је и владика Петар II вољан да помогне. Он је мислио да пошаље у Војводину до 2.000 Црногораца, али није имао могућности да их упути преко турског подручја. Српске чете бориле су се доста добро, али је сваким даном постојало јасније да неће моћи одолети јачој и боље организованој мађарској снази. О војводи Шупљикцу судио је Мајерхофер доста неповољно. Био је исправан и храбар официр, али без икакве личне иницијативе и са страхом од сваке одговорности.

У јесен 1848. год., кад је извршен раскид са Бечом и кад је требало примити борбу с царском војском, увидело се у Пешти како је опасно водити борбу на два фронта. Тада се дошло на мисао, да се Србима понуди споразум. Сам Кошут је био за то гледиште. То је био час, кад су Срби могли мало дипломатисати. Патриарх је то и покушао, али више с намером да заплаши Беч, него да се стварно нагоди с Мађарима. Он је саопштио мађарске понуде надлежнима и дао им разумети да му, због пасивног држања Беча, неће преостати ништа

друго, него да те понуде прими. Бану Јелачићу је чак писао, да би смртни грех навукао на се "кад би се с ласкањем од двора задовољио, и примиреније с Мађарима пренебрегао". Мађари су нудили Србима равноправност, слободу вере и народног језика, потврду патриарха и за Србе посебног бана у Славонији равна бану Хрватске. Тек тада решили су се у Бечу, да задовоље народне захтеве и да потврде закључке мајског сабора. Шупљикац је 19. новембра као изабрани војвода потврђен у том звању и према том је начелно одобрено и стварање Војводине. Али и у часу највеће опасности опрезни Беч није хтео да се изјасни ни о њеном опсегу, ни о њеној компетенцији.

У Аустрији се у то време извела крупна промена. Цар Фердинанд, слаб и ограничен човек, који није имао ни своје воље ни свог државног прогама, напустио је престо, а за његова наследника дошао је 20. новембра синовац му, осамнаестогодишњи Франц Јосиф. С новим царем имао је почети нови курс. Како Мађари не хтедоше признати младог цара то поче нова борба. Франц Јосиф је својим патентом од 3. децембра објавио потврду патриарха и војводе. Али то је било само, да се Срби "потакну на даља напрезања снаге". Сад им се, наравно, и ласкало, као "храброј и верној нацији", али се одмах пазило и на то, да се не спремају "за будућност претеране наде и захтеви и неприлике." Задовољене су личне амбиције, а све се друго пребацивало за решавање после рата. Али и ту је било намерног "извrдавања". Шупљикац је именован за "војводу српског народа", а не шефа српске Војводине. Патриарх је то одмах видео и оштро протестовао.

Аустрији је српска помоћ била веома потребна, да би се један део мађарске војске одвојио за јужно ратиште и да би се тим олакшало царској војсци, која је оперисала од Беча. Срби су имали 21.084 војника са 104 топа. У војсци је било доста искусних граничара. Поред тога долазило је и доста србијанских добровољаца, које је позивао патриарх, обећавајући, с аустриским конзулом, накнаду трошкова за ту помоћ. Вршећи смотру једног тек приспелог одреда из Србије код Панчева војводу Шупљикца је ударила кап 15. децембра, у часу кад је био најпотребнији. С муком добијено признање његова чина остаје без правог ефекта. С обзиром на ранији расцеп у Главном Одбору и на могућност да се постави Стратимировићева кандидатура патриарх није смео да одмах приступи избору новог војводе. Волео је, да власт остане усредсређена у његовој руци. Војводина је, у ствари, почела без војводе и радила без њега толико месеци. Веровало се, да тако може ићи и даље без обзира на психолошко расположење у народу и на све друге последице. Патриарх је водио дипломатску страну. Али војничку је све више узимао у руке Ф. Мајерхофер, и то у одлучним часовима. Да то на водеће српске официре, па и на Стратимировића и његову групу, није могло повољно деловати разуме се само по себи. Мада се патриарх поштено трудио да постигне све што се може, и мада је тражио наслона и на Србију и на Русију, код људи се почело стицати уверење, да он све више потпада под утицај аустриског двора и аустриских претставника и да служи њиховим интересима. Патриарх је команду војске био поверио, истина, Србину, генералу Кузману Теодоровићу, али то није био човек већих способности, нити је међу Србима уживао нарочит глас. Сем тога, аустриска војна управа поставила је за Банат другог генерала, који је тражио да одмах ограничи Теодоровићев делокруг надлежности. Појавио се и необуздани Стратимировић са својим абмицијама. Патриарх енергично устаде против њега, огласи га као одметника и нареди да га затворе. Кад се Народни Одбор ставио на страну Стратимировићеву патриарх га је суспендовао. Почеше грдње и јавна одрицања послушности. У средини, којој дисциплина никад није била јака страна, то изазва општу пометњу и разбијеност. Јесу ли то плодови и изгледи нове слободе и народне среће у њој? Да ли се за то проливала народна крв? Није чудо с тога, што је раније одушевљење почела да замењује сумња у малодушност.

У Србији се за то време радило на споразуму с Мађарима. Француска влада помагала је акцију Мађара, са којима су сарађивали и Пољаци. Француско-пољски пријатељи у Србији препоручивали су, да се Срби нагоде са Кошутовим људима и да своју борбу окрену против Беча за нов поредак у дунавској долини. Да помогну та настојања основали су и Талијани сардинске владе свој конзулат у Србији, почетком 1849. год. Почетком фебруара српска влада је била решила да опозове своје добровољце из Војводине и обавестила је о том патриарха. По саопштењима др Ј. Тима, најбољег познаваоца мађарске револуције, Гарашанин је био вољан да пристане на преговоре и

учинио је Мађарима неколико услуга. Али није могао учинити много због држања Русије. Влада Николе I била је одлучно против мађарских револуционара зато што су револуционари и што су држали са Пољацима. За Србију такав став руске владе давао је и сувише разлога за уздржљивост. У толико пре што је и Порта сматрала за дужност да опомене српску владу због учешћа српских добровољаца, и то, у једном часу, по жељи аустриске владе.

Аустриски устав од 20. фебруара одређивао је, да Војна Граница остане са својом војничком организацијом као саставни део војске, а за Војводину се предвиђало уређење, које ће, ослањајући се на старе повластице, осигурати чување црквене заједнице и народности. О њеним границама није ни ту донесена никаква коначна одлука. На Србе је такав исход направио врло рђав утисак. Почела су отворена пребацивања на рачун Беча. Присталице политике која је примала све што се отуд даје називане су јавно, по хабсбуршкој застави, црно-жутим. Војне власти, са своје стране, тужиле су се на "ултрадемократске" елементе међу Србима и тражиле су, да се они онемогуће. Не мало их је изненађивала вест, како извесни људи говоре, да ће и Срби, после свега, морати поћи за трагом Италије. То је све разорно деловало на српске трупе и њихов морал, а кад почеше стизати вести о мађарским успесима онда је слом био готов. Пад Србобрана 22. марта 1849. био је за Србе тежак ударац.

У Бечу су разумели, да је незадовољство код Срба узело маха. Они нису никад хтели да за времена испуне или одбију оно што се тражи, него су одлагали ствари, доносили палиативе и задовољавали људе као леком, капљицама од сата до сата. Цар је 21. марта 1849. именовао патриарха комесаром области, која је обухватала неграничарски део сремске и торонталске жупаније, бачку жупанију и вршачки крај, а као војног команданта поставио је Мајерхофера, кога је унапредио за генерала. Није требало много оштроума да се види, да је стварна власт у тој окрљаштреној Војводини стварно припала овом другом, иако се он тобоже није имао мешати у унутрашњу администрацију.

Аустриској војсци обрнула се у пролеће 1849. год. срећа. Сузбијени су били и Срби. Деморалисани и остављени сами себи, после одласка већег дела Србијанаца, они су имали много мање замаха него раније. У многе беше ушао и страх. Извесне чете, у расулу, убијале су своје официре и шириле панику. Мађари су, као победници, беснели безобзирно. Кад су 31. маја бомбардовали Нови Сад из Петроварадина остале су у њему као неким чудом поштеђене само неколике куће и Успенска црква. У великој тескоби патриарх се, у споразуму са српском владом и руским конзулом у Београду, 25. марта обратио за помоћ руском цару. "Бог и Велика Русија једини су покровитељ наш и могућа спаситељица наша". Том су се позиву после придружили и царски генерали. Из Петрограда је на те молбе стигао одговор, да цар не може ништа учинити, него да треба тражити помоћ од сопствене владе. У најтежем часу по Србе, 11. маја, понудили су Мађари Стевану Книћанину нов споразум, али је овај њихова мандатара упутио на Београд. Мало потом дошао је у Београд у име мађарске владе гроф Јулије Андраши. Он је преговарао с Турцима, ради потпуне турске владе, а водио је разговоре и са Србима. Од Гарашанина је чуо неколико поштених и отворених речи. До споразума није дошло, јер Срби из Србије нису могли преговарати на штету својих сународника у Војводини, а између Војвођана и Мађара није било лако наћи потпун склад интереса. Сем тога, Гарашанин је у мају добро знао, да ће се Руси умешати у рат у корист Аустрије и да би сви српско-мађарски закључци постали беспредметни, док би Срби остали компромитовани и према Бечу и према Петрограду.

Мађарски успеси били су војнички тако знатни, да је Аустрија, недовољно поуздана у себе, морала замолити руску владу за помоћ. Цар Никола се одазвао позиву младог аустриског цара, спреман да угуши сваки револуционарни подвиг. Његова војска је ушла у Угарску и сломила потпуно отпор Мађара. На Вилагошу, 1. августа 1849., положили су своје оружје последњи остаци њихове војске. Главне вође политичке и војничке спасле су се пре коначног слома у суседне земље, понајвише у Турску.

После тога настала је реакција на целој линији. Срби и Хрвати, говорило се тада, били су награђени оним чим су Мађари били кажњени. Срби су из те борбе изашли

разочарани и заваћени. Тражило се, ко је кривац за неуспех народне ствари и почела су узајамна оптуживања. Нарочито се ударало на патриарха, који да је ствари водио сам и самовољно и који није био дорастао ситуацији. Погрешке појединаца су постојале, и оне су у доброј мери штетиле народној ствари, али је кривица била у општем стицају прилика. Као по некој трагици Срби су доспели у положај да се морају борити на оној страни, за коју су и сами видели и осећали да их сумњичи и да им не мисли добро. Могли су се, можда, нагодити са Мађарима. Могли су. Али шта би их онда чекало после аустриске победе, која је дошла баш с помоћу оне стране, која је за Србе ипак значила највише?

Војводина је остала без српског војводе. Цар је патентом од 6. новембра 1849. дао Војводини, односно службеном Војводству Србији, ове области: срезове румски и илочки, и делове жупаније бачке, тамишке и торонталске са већином српског становништва, али јој је придружио и цео Банат са већином несрпског елемента. Тако је нова област, дата тобоже по српској жељи, испала у ствари несрпска. Средиште те области постало је скроз несрпски Темишвар, са службеним немачким језиком. Грађански и војнички заповедници били су редом странци; ниједан једини Србин није дошао на то место. Срби су раније тражили, у нади да ће то очувати Војводину, да аустриски цар узме назив великог војводе Војводства Србије, и он је то и учинио, тобоже да испуни народне жеље. Али му то после није сметало, да 15. децембра 1860. прогласи, да се Војводина и тамишки Банат спајају поново са Угарском. Од све борбе из 1848. и 1849. год. остало је као једина трајна народна "тековина" обнова празне патриаршиске титуле.

Црна Гора као световна држава

После смрти старог владике Петра I (18. oktobra 1830.), који је успео да стекне изузетно поштовање у народу, управу над Црном Гором примио је његов синовац Раде Томов, даровити младић коме је у то време могло бити свега седамнаест-осамнаест година. Млади човек, с пуно чежње и живота у песничкој души, морао је у тим годинама да навуче монашку ризу, да би могао примити високи чин који му је стриц наменио. Он то никад није могао да преболи. Сем тога, у току своје двадесетогодишње управе, он је неколико пута видео од колике је штете по Црну Гору било то, што у односу према Турцима и према другим силама није имала на свом челу световно лице. И с тога се решио да он буде последњи владика-владалац у Црној Гори и да његов наследник не мора више пролазити кроз монашке степене.

Као државни поглавар Петар II имао је доста тешкоћа, понајвише са скадарским пашама и суседним Турцима, а понешто и у самој кући. Одмах, на почетку његове управе, породица Радонића, са гувернадурском традицијом, хтела је да искористи његову младост и пригради што више утицаја на власт. Млади Његош, који је од 1833. год. посто владика, енергично је сузбио те покушаје и чланове те куће присилио да напусте Црну Гору. Он сам хтео је да се користи нередима у суседству 1831.-1832. год., кад су се били дигли на султана Мустафа-паша Бушатлија и Хусени-бег Градашчевић. Како Подгоричани нису хтели да иду с Бушатлијом он је покушао да их подржи у том ставу и да, као заштитник, добије тај град бранећи га тобоже за цара, али није успео. Турци и Арнаути нису веровали Црногорцима и у крајњој линији волели су Бушатлију него Његоша. То се видело и приликом црногорског нападаја на Жабљак, 1835. И на источној страни владика није имао правих успеха. Кад је Грахово одбило да даје данак херцеговачком везиру Али-паши посео га је овај 1836. год. с војском, наневиши тежак пораз тамошњим херцеговачким и црнгорским племенима. У борби је погинуо и владичин брат Јован и осам других Петровића. Као Црногорац од расе владика је тражио освету. Био је нарочито киван на главног јунака турске победе, на гатачког господара Смаил-агу Ченгића. Кад је овај почетком јесени 1840. стигао с војском у Дробњак, да купи харач, напали су га изненада, скоро мучки, ускоци и Дробњаци пред зору 23. септембра на Мљетичку и убили га са још 80 Турака. Та погибија, коју је владика од срца поздравио, постала је врло брзо предмет епске песме, и народне и уметничке. Најлепше и најбоље дело хрватске епике, *Смрт Смаил-аге Ченгића*, које је испевао Иван Мажуранић, настало је под непосредним утиском вести о том догађају. Сем са Турцима Његош је имао неприлика и са Аустријанцима. Приликом разграничавања дошло је 1838. год. чак и до сукоба и крви. Владика је морао попустити, а Црногорци су за нека уступљена земљишта добили отштету. Петар је само продао Аустријанцима манастире Маине и Стањевић.

У Црној Гори он се трудио да дигне просвећеност и уведе ред. Отворио је на Цетињу 1834. год. прву основну школу са неком врстом интерната (с "благодјејањима") и основао је штампарију. Да би колико-толико обуздао племенску и личну самовољност и увео законитост у земљи он је 1831. год. образовао Сенат, са најугледнијим претставницима из разних племена, као судску и законодавну власт. Увео је и полициске органе, "перјанике", који су били и нека врста владарске гарде. "Гвардије" су у унутрашњости земље имале карактер општинских судова. Да би се земља и иначе уредила требало је наћи финансиских средстава за издржавање. С тога је већ владика Петар I закоником од 1798. год. био увео порез. Али Црногорци нису хтели да тај порез плаћају; огласили су га за харач; и налазили су да то плаћање није у складу са слободом. Владика Петар II видео је, да се никаква напредна реформа у земљи не може извести без средстава и прегао је, да Црногорце натера на плаћање. Имао је с тога много главобоље и претрпео много увреда. Црногорци су мислили, да прикупљени новац не иде на потребе земље, на уведене реформе нису гледали као на ствари које су безусловно потребне, и били су свикли да за њих и њихове потребе плаћају други. Сем тога, јачим братствима није било ни у интересу да јачају централну власт, јер су на тај начин њихова преимућства над слабијим братствима

долазила у питање. Црној Гори давала је и руска влада сталну годишњу помоћ од 1.000 цекина, јер сами домаћи приходи не би били довољни за све потребе. За време гладне године 1844/5. Црмничани, под вођством Марка Пламенца, дигоше чак буну против владике, који се у тај мах није налазио у земљи. Буна је угушена у крви. Владика се трудио да одржи јединство земље и да обезбеди поштовање закона и цетињске власти, па се није устручавао од примене врло оштрих мера. С тога је његова владавина претстављана од извесних лица као сувише аутократска и насилничка. Али Његош није био исто што и кнез Милош. Песник високог осећања имао је врло осетљиву душу, но у средини, која је имала јуначких традиција али и много необузданог и тврдоглавог и себичног и варварског, он се често осећао као разапет и истински мученик. Српска књижевност добила је од њега своје најбоље дело, *Горски Вијенац* (1847. год.), умно и с пуно песничке снаге, оригинално и расно као ретко која ствар и у другим великим књижевностима, и дубоко проосећано у свакој речи.

Петар II умро је, још млад, 19. октобра 1854. на Цетињу, сатрвен од туберкулозе. Пред смрт одредио је као свог наследника синовца Данила, неугледно ћосаво момче, кога су због његових зеленкастих очију звали Зеком. Данило, рођен 25. маја 1826., имао је двадесет и пет година, кад је примио власт. Његов стриц припремио је био руски двор, да његов наследник не мора имати монашки, односно владичански, чин. Требало је да ту жељу изрази и народ у Црној Гори. Овом није било тешко објаснити, да је у интересу црногорске борбе за слбоду да добије световног поглавицу, јер су Турци редовно тврдили да је Црна Гора њихова област, а да су владике у њој дошле до водећег места захваљујући само свом духовном положају. Црногорски збор, по савету једног руског изасланика, примио је 1. марта 1852. предлог, да њихова држава постане наследна кнежевина и, према том, природно, и са световним поглаваром. Пре тога, Данило је енергичном личном интервенцијом осигурао на Цетињу власт за себе, коју је хтео да узме стриц му Перо, претседник Сената. Сам краљ Никола Петровић описао је у мемоарима живу и мучну сцену тог објашњавања. Кад је Данило дошао у Петроград, да се претстави цару Николи, кога су, с Русијом заједно, јавно оглашавали већ одавно у Црној Гори као свог покровитеља, он је ту отворено признат као кнез. По међународним уговорима Црна Гора није дотад признавана нигде ни као вазална, а камо ли као независна држава; нити је, тако исто, игде било јавно признато Русији право, да буде покровитељ Црне Горе и да може утицати на мењање државне управе у тој земљи. Али се током времена створила таква пракса. Црна Гора се сматрала и оглашавала као независна од Турака, а Порта је, у XIX веку, из обзира према Русији трпела црногорско одметање, али га није признавала. Русија је, исто тако, сама узела право да посредује за Црну Гору не само на Порти, него чак и у Бечу, и то су на оба места свикли да примају, иако им није било по вољи.

Ова промена у управи Црне Горе с пристанком Русије изазвала је прилично узбуђење на више страна. У Црној Гори настало је право одушевљење, које је врло живо описао Вук Караџић као кнежев гост. То је било у толико пријатније, што су из почетка старији чланови породице Петровића били против Данила и тражили нову част за себе. Међу њима се истицао најстарији брат владичин Перо, претседник црногорског сената. У Турској, међутим, није се крило незадовољство: том променом црногорско питање стављено је, како се то каже, непосредно на дневни ред. Порта је одбила да призна нову титулу, јер тим признавањем она би признала уједно и Црну Гору као посебну државу. На Порти се могло о том преговарати само под условом, ако би кнез Данило пристао, да му се нова титула сматра као турска чиновничка, у рангу мушира или тако нешто. Данило је био жустар млад човек и жељан успеха. Енергије је имао на претек. Својим Црногорцима, одмах првих дана, казао је без увијања: "Видите колишни сам мали, али ако ме не узаслушате, бићу вам већи од Ловћена". Њега је вређао турски став према Црној Гори и њему лично и решио се да им то даде осетити, иако је, по руским саветима, желео да с Турцима, бар у прво време, остане на миру.

У Херцеговини је баш тих времена владало велико узбуђење, јер је Омер-паша, пошто је сломио беговат, почео разоружавање народа. Не само Срби, него и суседне аустриске власти слушале су још од краја 1850. год. како Турци намеравају напасти Црну Гору и коначно је покорити. Сам је Омер-паша лично говорио тако почетком 1851. год. аустриском конзулу у Босни, а иза смрти владичине поновио је то исто с уверавањем, да би

за месец дана могао бити на Цетињу. Ти и такви гласови допрли су и до црногорског кнеза и до осталих главара. Он на то не остаје дужан, него са своје стране помаже незадовољнике и сузбија сваки турски утицај. У Пиперима је лично ударио на куће неких издајник, који су ушли у везе са скадарским везиром, а мало потом, у новембру 1852. год., Црногорци препадом узеше Жабљак. Иако је, по руском прекору, Данило наредио да се тај град врати односи с Турском нису могли да се поправе. Већ у децембру те године почела су права непријатељства. Турску војску, која се кретала од Херцеговине и Албаније, водио је Омер-паша. Та је војска била надмоћнија од црногорске и стегла је нову кнежевину опасно. У тој невољи нашла се као помоћница Црне Горе аустриска влада и њен двор.

Између Беча и Цариграда односи у ово време беху постали веома затегнути. Турска је била примила мађарске емигранте с Кошутом на челу, па их потом пустила на слободу. Млади аустриски цар замерио је то Порти на доста оштар начин, а његове власти дале су осетити Турцима да их не сматрају за пријатеље. Целе 1851. и 1852. год. аустриска штампа заузимала се за хришћане у Босни и Херцеговини и тражила све могуће поводе, да турски режим тамо, који је доиста био рђав, што више дискредитује пред Европом. Овом приликом Аустријанци су слали у Црну Гору новца, хране и муниције, а као повереник двора упућен је тамо Ђорђе Стратимировић, познати вођа из недавне буне у Војводини. Он је донео са собом у Црну Гору и три топа. У исто време је бечка влада наредила концентрацију једног дела своје војске на босанској граници. Али главно залагање учињено је у Цариграду. Генерал Лајнинген је тамо 31. јануара 1853., као нарочити изасланик, предао Турској ултиматум, да одмах обустави непријатељства против Црне Горе. Порта је одмах попустила добивши обавештења, да ће аустриски корак помоћи и Русија. Тако је Омер-пашина акција морала бити напуштена.

Али је црногорско питање остало и даље отворено. Турска је стално инсистирала на том, да је Црна Гора њена покрајина. Кад се за време Кримског Рата Турска нашла као савезница западних држава Енглеске, Француске и Сардиније и кад је поправила своје односе са Аустријом она је веровала да је дошло време кад то питање може извести начисто. Турски посланик је на Париском Конгресу 14. марта 1856. дао изјаву, да његова држава сматра Црну Гору као свој саставни део, а руски је, под притиском пораза, морао да каже, како између његове државе и те земље нема никаквих дубљих веза сем узајамних симпатија. Тако је на једном међународном конгресу, који је за неколико деценија имао да среди стање у Европи, Црна Гора била оглашена за турску покрајину. Кнез Данило, природно, то није могао лако да отрпи. Он је 19. маја упутио оштар протест против турске изјаве. Видећи да је Русија побеђена и беспомоћна и да га је Аустрија напустила, а осећајући да треба за своје циљеве наћи подршке код које велике силе, Данило се обратио Наполеону III, тадашњем господару европске ситуације. Посредник му је био француски конзул у Скадру, Хијацнит Хекар. Почетком 1857. год. кнез Данило је направио са женом званичну посету Паризу и био је врло лепо примљен. Наполеон III, који је живо сарађивао са Талијанима, имао је нарочитог разумевања за националистичку идеологију тога времена и био је склон да помогне извесним народима у њиховој борби за слободу. Био је обавештен и о српским настојањима и односио се према њима са доста симпатије, иако је због мржње на Русију подржавао Турску. Кнежеве везе са Француском изазвале су велико незадовољство не само у Петрограду, него и у Бечу, где се добро знало да Кавур и Италија раде у Паризу против Дунавске Монархије. Те везе су дале повода и кнежевом стрицу Ђорђу, да отворено устане против кнеза и да га почне јавно оптуживати због његове изузетно строге и безобзирне унутрашње политике.

Кнез Данило је покушао да од Црне Горе створи праву државу и сузбије дотадашњу племенску премоћ, која је земљи давала карактер федерације племена. С тога је 1855. год. објавио нов законик за Црну Гору. Ломећи племенску својевољност и премоћ, сузбијајући недисциплинованост појединаца и братстава, Данило је хтео да ојача централну власт и да створи законске одговорности и правни поредак. Дотадашња анархија и зла искуства последњих владика утицала су на њ, да место тражења компромиса делује оштром применом силе. Био је својевољан, прек и без много такта. Али је тако радио и из уверења, да се укорењене зле навике не могу ишчупати без радикалних мера и да би Црногорци попуштање могли сматрати као слабост. С тога је у земљи изазвао против себе врло много

незадовољства, и то чак и у кругу сопствене породице и најближих сарадника. У вези је с њима био и руски конзул из Дубровника. Кнежеви противници су желели и тражили од великих сила, да спрече долазак Данилов из Француске у Црну Гору.

После повратка из Париза Данило је брзо одлучио, да зада Турцима озбиљна посла и да црногорско питање покуша решити на повољан начин. Одмах је почео радити међу суседним српским племенима, да их подјари против Турака. Кад су Турци покушали да силом смире Васојевиће, кнез је, уз помоћ европских конзула, успео да их врати. Главни покрет изби у јужној Херцеговини, под вођством Луке Вукаловића из Зубаца, једног одлучног народног вође, који се истакао већ за време прошлог рата из 1852/3. год. Устанак је кренут крајем 1857. год. и убрзо је захватио широке размере. Средиште му је било у манастиру Дужима код Требиња, а акција се проширила на север све до Дробњака. Херцеговачке устанике помагале су и црногорске чете. Кнез Данило се отворено обратио великим силама са молбом, да га разграниче са Турском, односно да тим посредно признају Црну Гору као државу. "Порта", говорио је кнез Данило, "није никад склопила мира с Црном Гором, јер је била преслаба да јој га натури". Аустриска влада одбила је ту кнежеву жељу и опоменула га да не изазива Турке. За то време Порта је гомилала војску у Херцеговини, претећи Црној Гори. Покушај великих сила, да њихови конзули, с претставницима Порте и Црне Горе, нађу неки споразум са устаницима, није успео. Порта није одустајала од свог захтева, да кнез пре свега призна султанову врховну власт. Кад су се преговори разбили кренула је турска војска на границу и посела Грахово. Ту је, на висоравни Граховцу, 1. маја 1858., претрпела потпун пораз. Црногорце је водио кнежев брат, војвода Мирко, који је, с херцеговачким усташама, показао чуда од јунаштва. Граховска победа иде међу најславније у прошлости Црне Горе. Она је необично дигла глас тој малој али јуначкој земљи. *Грахов Лаз* је постао предмет одушевљених романтичарских песама, од којих су нарочито популарне оне Ст. Каћанског и Л. Костића; о њему се писало у многим дописима и приповеткама; од њега почиње прави култ црногорства у српском друштву и омладинској књижевности.

По савету конзула Хекара кнез Данило није наставио с црногорском војском гоњење Турака; његова борба имала је да претставља само чисту дефанзиву. Француска влада показала је јасан интерес за Црну Гору. Она је упутила своје ратне лађе у Груж, да спречавају нова искрцавања турске војске у Suторини или Клеку, а у исто време позвала је остале велике силе, да се одреди европска комисија за разграничење Турске и Црне Горе. Сам Наполеон III упутио је кнезу писмо, у ком га је похвалио због неизазивачког понашања после победе и у ком му је обећао своју помоћ. После ове победе обновила је своје везе са Црном Гором и Русија, а и Енглеска није била противна да се малој земљи учини извесно признање. Комисија великих сила за разграничење почела је рад у лето 1858. У току лета идуће године посао је био једно време обустављен због рата Француске и Италије против Аустрије, али је после настављен и завршен је у априлу 1860. Тим разграничењем Црна Гора је много добила, толико не териториално колико морално. Од земљишта припало јој је Грахово цело, а Бањани, Дробњак, Кучи и Васојевићи били су подељени. Црногорци су добили још Жупу, никшићке Рудине, Тушину, Липово и Додоше. То стварно није много. Али је разграничењем Црна Гора начелно и стварно призната као посебна област, иако то није и државоправно утврђено. Кнез Данило је сматран као владар Црне Горе, с њим се преговарало и носило, и с њим се као таквим рачунало.

Али кнез Данило није дуго уживао плодове своје победе. Он је 1. августа 1860. подлегао рани, коју му је у Котору, на обали, задао један црногорски емигрант из породичне освете. Извесни људи хтели су претставити кнежеву погибију као дело аустриске акције против њега и његових планова, али се то није могло доказати. Како Данило није имао мушке деце наследио га је Никола, син његова брата, граховског победника Мирка.

Национални и књижевни романтизам код Срба

У Аустрији је, после угушивања мађарске револуције, реакција дигла главу на целој линији. Већ крајем 1850. год. укинут је устав и уведена влада најкрућег апсолутизма са чисто полицискими системом. С апсолутизмом ишла је и германизација. Немачки језик, као службени, уведен је 1854. год. у сва звања и све средње школе, а са њим је ишла и немачка или потпуно немачки ориентисана бирократија. На своје дојучерашње савезнике у Бечу су гледали с извесним ниподаштавањем, а њихове идејне покрете су гушили и прогонили. Са патриархом Рајачићем поступало се у Бечу као да је био нешто крив, а на све људе, који су се истакли као националне вође и који су тражили веза са осталим Словенима, а посебно са Русијом, гледало се са пуно сумње. Већ 1851. год. забрањен је у Војводину улазак свим листовима из Србије. Илији Гарашанину отварана су писма, која су ишла преко њихове поште, а у Бечу су га пратили шпијуни очевидно. Сегедински прота Павле Стаматовић оптужен је као велеиздајник због светоникољске песме: "О кто, кто, Николаја служит", јер се налазило да је он тим хтео славити руског цара Николу I. Кад је цар Франц Јосиф 1852. год. долазио у Нови Сад демонстративно је обишао патриарха и, место с њим, одвезао се у град колима са Двору оданим епископом Платоном Атанацковићем. Цензура је спречавала сваку слободнију реч; преметачине, доставе, затварања постале су свакодневна појава. Сви наши људи, од патриарха до обичног ратара, били су разочарани и дубоко огорчени. Зашто све те толике жртве? Коме у корист? Није сам Ђура Јакшић, до срца увређен, питао: "Ах зашта гинусмо и страдасмо - а шта добисмо!" Илија Гарашанин је одбио аустриски орден с мотивацијом, да српски добровољци нису ишли у Војводину, да се боре за Беч, него за своју браћу. Али Аустрија није била таква само према Србима. Реакција је захватила исто тако и остале њене земље. У Хрватској је њена оштрина погађала најбоље народне снаге, а германизација је самом Загребу ударала немачки печат. Највеће изненађење приредила је, међутим, бечка влада целој Европи својим поступком према Русији. За време Кримског Рата, кад се Русија налазила у најтежој ситуацији, Аустрија је мобилисала против Русије, своје избавитељке, и натерала је својим држањем на попуштање пре времена. Тим ретким и дотле нечувеним политичким цинизмом она је запрепастила цео свет, а Русију је огорчила до неслућене мере.

Политичка реакција захватила је и Србију. У њој међу властодршцима није било никакве слоге. Стари Тома Вучић био је глава опозиције, помаган од Русије, која је свим начинима сузбијала Илију Гарашанина и његову франкофилску политику, док 1853. год. није изнудила његов пад. Кнез је лично стајао под утицајем аустриског конзула, Србина Теје Радосављевића, који се истакао за време прошле буне као човек од такта и утицаја међу Србима. Остали људи, од мањег политичког значаја, поводили су се према тим крупним личностима. За Србију је настала велика опасност приликом Кримског Рата. Турска, њен суверен, ушла је у рат против Русије, њеног покровитеља. У земљи је постојала јака русофилска странка, која је желела да Србија искористи овај час. На то се једно време помишљало и у Петрограду. Али је Аустрија била већ почела припреме, да спречи Србију у том, и то на најрадикалнији начин, поседањем српског подручја. И Турци су прикупљали војску на граници. Видећи ту опасност руска влада је после препоручила у Београду, да се чува строга неутралност. Србија се била спремила на отпор, али се у исто време обратила и Порти и Наполеону III, који је доиста деловао у Бечу. Аустриска дипломатија бранила се тим, да није хтела предузимати ништа против Србије саме; него да се само носила мишљу да спречи евентуално руско прелажење у ту земљу или какав покрет руских људи у Србији против постојећег стања. Главно је било да је за време тог опасног обрачунавања између сила Србија остала поштеђена.

На европском конгресу у Паризу, 1856. год., промењен је међународни положај Србије. То је дошло као природна последица руског пораза. Хтело се, да се сузбије њен утицај на целом Балкану, а Аустрија је нарочито ишла за тим, да га сузбије у Србији. Руски протекторат над српском кнежевином замењен је гарантијом свих великих сила. С тим у вези

забрањен је кроз Србију и пролазак сваке туђе војске без претходне сагласности гарантних сила. Ова је одредба унесена услед суревњивости Русије и Аустрије, али је у ствари погодила Турску, јер ни она, после ове одредбе, није могла упућивати војску, иако је султан био врховни господар земље. Турски гарнизони у Србији, који су се налазили у неколико градова, могли су се отад занављати и смењивати само Дунавом, а да је то задавало доста тешкођа разуме се само по себи.

Како је западним силама била потребна аустриска сарадња против Русије то су оне у главном препустиле Србију бечком утицају. Док су Турска и Аустрија биле рђаво српски државници тражили су наслона на Цариград, али кад је између султанове и ћесарове стране дошло до споразума Срби су морали да пазе на јачега. Кнез Александар ушао је у врло тесне везе с аустриским конзулом; било је опште уверење, да он скоро извршује све његове захтеве. Положај кнежев постао је временом изванредно тежак. Против њега су у народу на све стране радили русофили осуђујући га због тобожње издаје Русије; а против њега је устала и сва млађа српска интелигенција, која је била васпитана на страни, великим делом у Француској, и у земљу дошла са либералним идејама. Кнез Александар је био врло крут и личан човек и више аутократа него што се од њега очекивало. Моћан утицај пустио је родбини своје жене, кнегиње Персиде, која је била из чувене куће Ненадовића, али са маловарошким видокругом. Главни људи у земљи отишли су у опозицију. Вучић је био глава кнежевих противника и у својој демагогији веома опасан. Кнез је отерао у противнике и Илију Гарашанина, који је једини у земљи имао ауторитета да се супротстави свакој превратничкој акцији. Између кнеза и Савета односи су постали врло затегнути, јер је и једна и друга страна хтела да прошири своју власт. Кнез је желео да Савет остане претежно законодавно тело, а да управа остане у његовим рукама, односно у рукама њему одговорних органа. Како су кнежеви министри могли бити постављани само из реда саветника то је Савет постепено узимао све више маха и стављао се на гледиште да је он тело равно донекле кнезу у питању вођења земаљских послова. Савет је знао, да свој постанак захваљује тежњи, да се обузда самовоља кнеза Милоша и логички је закључивао, да та његова улога остаје и у новом режиму. Саветници су, сем тога, инсистирали на том, да се за новог члана Савета и не може поставити ниједно лице без споразума с њима. Илији Гарашанину говорили су једном приликом 1856. год., да ће они министре само саслушавати, али да ће о стварима решавати сами. У споразуму с неким саветницима, који су од раније на том радили с руским конзулом, Гарашанин је још 1855. год. предлагао у Паризу, да се кнез смени, а сличних покушаја било је и на Порти. Год. 1857. створена је била права завера против кнеза, којој је био на челу сам претседник Савета Стеван Стевановић Тенка. Ишло се за тим да се кнез убије, а на власт да се врати стари Милош Обреновић. Завера је откривена за времена и пресечена је оштрим казнама. Један део саветника био је осуђен, а други пензионисан. Како је то изведено без пристанка Портиног и, према том, било противно уставу, то је цариградска влада нашла за потребно да протестује код кнеза и да тако уђе у размрсивање српских унутрашњих послова. Њен посебни изасланик, Етхем паша, дошао је у Србију и нагнао је кнеза на попуштање. Кнез је пристао да врати у службу пензионисане саветнике, а кажњене је помиловао, али под условом да морају ићи из Србије. За претседника Савета доведен је стари Вучић, а Гарашанин, од кога су власти раније узалуд тражиле оставку на саветнички положај, постављен је за министра унутрашњих дела. Ти уступци изнуђени су од кнеза и знатно су пољуљали његов углед и његов положај. Порта је једва дочекала прилику да може дати осетити своју снагу, а налазила је подршке код Француске, која је отворено осуђивала кнежеву политику, а донекле и код Русије. Опозиција је тражила да једна европска комисија испита стање управе у Србији, јер је гарантним силама дужност да за времена изведу у њој ствари на чисто. Међу силама није у том питању било сагласности. Аустрија и Енглеска држале су страну кнежеву. Пруска је била неутрална, али је Ранке, на основу извештаја њеног конзула, тачно закључио, да је криза завршена тим, што се кнез вратио у стару потчињеност Турској. Био је учинио један корак да се отме, али га је тај покушај само у већу покорност бацио. И тиме он изгуби и последњу сенку какве год своје самосталности. Домало, морао је признати и нову измену закона о Савету, по којој је његова власт постала осетно ограничена.

Порта није хтела да изазива дубљу кризу у Србији у часу, кад је у Херцеговини буктао устанак Луке Вукаловића и кад је предстојао њен сукоб с Црном Гором. У Цариграду се

знало исто тако, да и у Босни, у суседству Србије, постоји незадовољство због тешких аграрних односа, а врења је било и у Бугарској. У босанској Посавини узбуњени тежаци, у јесен 1858. год., подигоше буну. Водили су их свештеници прото Стеван Аврамовић, поп Хаџи Петко Јовановић или Јагодић и др., а придружио им се и фра Степан Микић. Разјарена маса палила је и рушила беговске чардаке, па чак и куће оних хришћана који нису били заједно с њима. Али су муслимани, боље опремљени, брзо прешли у нападај. Кад су 28. септембра 1858. заузели Орашје као средиште устанка отпор је брзо био сломљен.

У самој Србији опозиција је била узела маха на целој линији. "Народ је изгубио коначно поверење у Правитељство и своје власти", писао је И. Гарашанин у септембру 1858., "узрујао се на све стране и хоће да се изведе из ове неизвесности". Тражио се сазив народне скупштине. Иако је био обавештен да се Скупштина може обрнути против њега кнез није могао да је не одобри, премда је и то покушавао. А кад се скупштина састала о Св. Андреји (с тога прозвана Светоандрејска) било је од првог часа јасно, да се дотадашњи режим неће одржати. Против њега је била огромна већина посланика. На седници од 10. августа тражена је оставка кнежева, коју су помогли и чланови Савета. Збуњен и уплашен кнез је отишао у град, под окриље паши, и то у колима И. Гарашанина, и с њим заједно. Гарашанин, који је одавно прешао међу кнежеве противнике, није сматрао за своју дужност да одвраћа кнеза од тог корака. А има гласова, да му је он тај корак чак и саветовао. Још није изведено на чисто, да ли је то била клопка, или бојазан за личну сигурност кнежеву, или намера да се добије у времену. У сваком случају тај је корак раздражио Скупштину и она је 11. децембра донела решење, да се кнез збаци, а на његово је место још истог часа извикала Милоша Обреновића. Кнезу Александру било је јасно, да се ситуација не може више изменити у његову корист, па није ништа одлучније ни предузимао. С његовим падом завршена је и влада уставобранитеља, јер с Обреновићима почео је одмах нови курс.

Кнез Милош стигао је са кнезом Михаилом у Београд 25. јануара 1859. Чекао је дотле потврду свог избора од Порте. Као његов "местозаступник" у Србији водио је послове његов одани присталица Стевча Михаиловић. Као свуда у приликама кад се мења не само режим него и династија, тако је и у Србији било доста измене диктованих не само потребан, него и осветом и својевољношћу. Скупштина, вођена доста пута од усијаних глава и недораслих људи, уносила је много забуне и безвлашћа, али је промена ипак изведена без тежих жртава. Кад је дошао кнез Милош вратио се, истина, ауторитет власти, али је појачана самовоља. Кнез Милош је био и сувише стар да би се изменио. Сад је, пун још увек старе мржње и осветољубивости, постао старачки упорнији и није хтео да се обазире много ни на какве обзире. Подложан утицајима, ћудљив, а уверен да је Србији преко потребан, он се осећао као свемоћан. На муку су били ударили с њим и пријатељи и непријатељи. Увредио је одмах, првих недеља, свог најоданијег пријатеља и заступника Стевчу, не ублажавајући много своју стару навику да тера шегу са људима. Савет, на који је био киван од свог прогонства, понизио је колико је год могао и трудио се да га потпуно онемогући. Стари Вучић, напола ослепео, био је затворен и умро је у затвору. Умро је потпуно истрошен, док су Милошеви противници тврдили, да је то било под сумњивим околностима. Илија Гарашанин, који, истина, и није био за повратак кнеза Милоша, гурнут је у позадину и морао се склањати једно време из земље. По његовим речима кнез Милош није више могао да чује реч *закон*. "Он мисли, кад народ не би желио његов начин старе управе, не би га ни позвао; а кад га је позвао он хоће овако".

А за то време у суседству Србије и у Европи догађале су се крупне ствари. Турска је после Париског Мира прогласила Хатихумајун (1856. год.), то јест с највишег места објављени закон о пуној равноправности између муслимана и хришћана. Али тај закон није могао променити ни брзо ни лако дотадашње дубоко уврежене навике, нити су се муслимани хтели одрећи свог повлашћеног положаја. С тога је, и после смиривања устанка у Херцеговини и босанској Посавини и Крајини 1858. год. стање било пуно загушљивости и са доста заоштрености. Духове је сем тога у великој мери узбудио рат Француске и Италије против Аустрије у лето 1859. Рат се водио за уједињење Италије и био је с тога у нашем народу праћен с много узбуђења. Симпатије су биле све на страни Италије; њен пример имао је да послужи истим тежњама и код нас самих. Сем тога, желео се од срца неуспех Аустрији, која се показала онако незахвална и према Србима и Хрватима на једној и према

Русима на другој страни. У мемоарима Димитрија Маринковића прича се врло живо колико су и нови двор и публика у Београду скоро на демонстративан начин показивали своје задовољство због аустриских неуспеха.

Кнез Михаило, који је у емиграцији много научио и који је већ тада мислио о националној мисији Србије, обраћао је главну пажњу спољашњој политици. Оженио се био једном мађарском аристократкињом, Јулијом, из историске породице Хуњадија, не без жеље, да преко те везе дође у ближи додир с Мађарима, који су у то време заузимали одлучан опозициони став према Бечу. Од 1848. год. он је будно пратио развој догађаја и дао разумети сваком да је у њима живо интересован. У Бечу он је имао свој круг људи, које је помагао, а међу којима су се налазили Вук Караџић, Ђуро Даничић, Бранко Радичевић и др. Његов питомац био је и Светозар Милетић. У Бечу он је у пролеће 1858. год. имао веза с неким Босанцима, који су предузимали извесне акције против турских аграрних терета, а тражио је додира и са Србима са других страна. Одржавао је везе са мађарским и талијанским политичарима; после његова повратка у Србију талијански конзул Астенго био је најпопуларнији страни претставник у земљи. С Кошутом се састајао лично, а с његовим људима водио је сталну преписку и разговоре. С Наполеоном III имао је 1859. год. дуг разговор, у ком му је изложио суштину српског проблема на Балкану. Гледајући у даљину, имајући пред очима талијанску борбу за уједињење, знајући да Наполеон III, тадашњи господар политичке ситуације у Европи, жели остварење националног принципа у међународним односима, кнез Михаило је осуђивао ситничарску партизанску политику у Србији, коју су карактерисали грабеж за местима, осветољубивост и тражење награда за династичке услуге. Кнезу се нарочито није свиђала политика младих либерала, људи који су недавно дошли са страних школа, и још без довољног искуства журили да приграбе власт и утицај, изазивајући од првог дана амбициозношћу и нетактичношћу трвења, сукобе и разлазе. Од Светоандрејске Скупштине они су хтели створити неку врсту конвента. Извесни од тих људи имали су несумњиво добрих намера и учинили су и корисних ствари и допринели су доста модернизовању и дизању Србије, али су били и сувише жустри. Стари су се, природно, нерадо уклањали са својих места и са протестом су указивали на наглост извесних поступака и покушаја за брзе реформе. Стара и вечна тема о сукобу старих и младих јавила се и у Србији; први пут у таквој оштрини. Патриархални поредак, који је дотле владао у породици у целом друштву, и чији су претставници били људи са фесовима и чакширама и жене с либадетима и тепелуцима, потискивао је млади свет, који се васпитавао не само у Пешти и Бечу, него и по Немачкој и у Паризу и који је, с напреднијим трговцима и млађим чиновништвом, почео да даје тон новом Београду и постепено целој Србији.

Кнез Михаило се трудио, да застарели турски устав буде змењен новим. Од 1838. год. прилике су се биле измениле у сваком погледу; измењен је био и државноправни положај Србије. Не хотећи да покретањем устава изазива нове кризе кнез је одлучио, да уставне одредбе замењује законодавним путем, преко народних скупштина. Почео је одредбом о праву кнежевског наслеђа, па је наставио ограничавањем Савета, увођењем војске и другим потребним мерама. До смрти свог оца, кнеза Милоша (14. септембра 1860.), кнез Михаило се уздржавао од јавног иступања, јер старац је био и сувише ћудљив и осетљив, а млади кнез није желео због одржавања ауторитета да долази до сукоба, који не би могли остати непознати широј јавности. Михаило је лично, и по стеченом искуству, и по природи, и по уверењу био сав за ауторитативни режим. Сва главна лица тадашње Европе Наполеон III, Бизмарк, Кавур, били су таквих схватања, да о сличним схватањима у Русији, Турској и Аустрији и не говоримо посебно. С тога се он у Србији врло брзо разилази са младим либералима, који имају своју вољу и прихвата конзервативније елементе, којима је најглавнији претставник био Илија Гарашанин. Њему се Гарашанин свиђао још и због тога, што му је био веома близак у питањима спољашње политике и мисије Србијине. Већ крајем 1861. год. Гарашанин постаје претседник владе и остаје на том положају шест година. Ретко је када у спољашњој политици наше државе било толико и тако трајне подударности између шефа државе и шефа и министра спољашњих послова. Гарашанин је наставио своју познату линију из *Начертанија*, коју је кнез Михаило потпуно прихватио и подесио према новим приликама.

То је било време, кад је у нашем целом друштву почео да се осећа један нов дух. Књижевна романтика, која је на западу царевала у првој половини XIX века, јавила се код нас тек средином тог века и у пуном јеку крајем педесетих и почетком шездесетих година. Дотле, у поезији је владала псеудокласичарска традиција, чији је главни претставник био учени шишатовачки архимандрит и после горњокарловачки епископ Лукијан Мушицки (1837-1877.), који је на наше стабло калемио непријемљиве и безживотне Хорацијеве и Клопштокове младице. Проза је била мало негована, а у њој су српску читалачку публику привлачила сентиментална, фантастична и не много логична причања Милована Видаковића (1780-1841), али која су била добронамерна, течна и имала драж свога. Извесне комбинације романтичарског полета и класичарске традиције нису дале жељених резултата. Сима Милутиновић Сарајлија, који је први покушао да опева епски замах Првог Устанка у својој *Србијанци*; иако је био једно време веома слављен, није освојио публику, нити је својим начином рада и својом врстом сировог талента могао освојити. Од свих наших књижевника прве половине XIX века имали су несумњивог талента, велике снаге, и трајног успеха само Петар II Петровић Његош (1813-1854) и Јован Стерија Поповић (1806-1856). Први је формално имао нешто од класичарског наслеђа, али се снагом свог великог надахнућа ишчупао из стега традиције, окрепио се сав на животодавном народном извору, и дао свој класични *Горски Вијенац* као дело високе умне зрелости, несумњиве духовне супериорности и интимног саосећања са народом. У њему има и јуначког замаха и кликтања, и скепсе, и ироничне доброћудности, и искуства живота, свега у мери које делу чува складност и даје израз истинског живота. Супериоран дух имао је и Стерија, који је био књижевно образованији. Али у поезији Стерија није изишао из старих калупа, који су ограничавали његову духовну слободу. Праву своју снагу он је показао у комедији, која је имала молиеровских особина, и у којој је његова опсервација, иронија и чак сарказам (*Родољупци*) могао више доћи до израза. Ако је стари Јоаким Вујић био "отац" наше позоришне уметности, Стерија је несумњиво творац наше драме, а комедије нарочито. Колико је још увек жив и савремен сведочи не само то, што се одржава на репертоару и у престоници и у унутрашњости, него и то што служи као потстицај и писцима најновијег времена, као, примера ради, Браниславу Нушићу.

Што наша књижевност прве половине XIX века није могла да ухвати дубљег корена у народу крив је не само њен ненародни дух, васпитаван по страним узорцима и преношен код нас у саксијама, него и њезин језик. И тај није био народни. У њему је још увек било трагова руског језичног наслеђа и нескривене тежње, да се "духовне" и "више" ствари не изражавају обичним "паорским" језиком. Он тобоже није био још довољно развијен и оспособљен за то. Мушицки је не само развијао теориски ту мисао, него је давао и практичну примену.

Против Вука Караџића (1787-1864), који је устао у одбрану живог народног језика, водила се скоро пола века огорчена борба од већег дела тадашње српске интелигенције. Тај Тршићанин, који је рано научио писати и био писар код неких вођа Устанка и после у служби устаничких власти, провео је своју прву младост гледајући како се народ његове отаџбине бори и ослобађа од турских окова. Вук није био школован човек, али је имао ретко бистру главу. Кад је, као избеглица из Србије, после слома од 1813. год., дошао у Беч и ту, срећним случајем, ступио у ближе везе са чувеним славистом, Словенцем Јернејем Копитаром, он је брзо нашао свој пут и своју мисију у нашој књижевности. Копитар је, под утицајем немачких романтичара, већ пре тога тражио људе, који би га обавештавали о народним песмама и који би их бележили у народу, јер се у тим песмама налазио прави израз народног духа. Романтичари су у свом култу народа ишли с планом и с великим одушевљењем за тим, да народ познају и проуче што више, да иду на његове непомућене изворе, да купе његово "народно благо", и да, с тим у вези, култивишу и његов језик. Копитар је, доследно, и код нас Срба желео рад у том правцу. Као француски романтичари круга Шарла Нодијеа он је веровао да код нас може бити много изузетне изворне грађе, чак више него на западу, јер је народ столећима живео у патриархалном наслеђу, одвојен од осталог света турским завојевањем. Код Вука он је нашао што је желео: човека ретке даровитости који добро познаје свој народ, који разуме о чем се ради, и који је одмах, с њим заједно, прегао на посао. Већ 1814. год. јавља се Вук са две мале, али епохалне књиге, *Малом простонародном славено-сербском песмарицом* и *Писменицом сербскога језика*, "по говору

простога народа написаном". Иза тих почетничких радова долазили су већи и зрелији, као резултат једног смишљеног рада.

Појава српских народних песама била је за европску књижевност једна врста праве сензације. На њих су научном свету скретали пажњу Копитар и нарочито учени немачки филолог Јаков Грим. У Европи се тих времена нарочито расправљало о епској поезији и о начину како су могли постати Хомерови епи. За научни свет појава српске епске поезије, о којој се знало врло мало и врло магловито, значила је читаво откриће. И она се одмах почела проучавати и уносити у научне студије. У књижевности је изазвала широк и у тој обимности редак интерес. Сви важнији књижевници Европе тога времена Гете, Валтер Скот, Проспер Мериме, Пушкин, Мицкијевић, Томазео и толики други занимали су се за њу, преводили је, тумачили или је опонашали. Интерес тај постао је једно време књижевна мода, која је улазила потпуно у оквир савремене европске књижевне романтике. Песме су те имале дубоке оригиналности, ретку занимљивост предмета, богатство разноврсних ликова и ситуација, пуно песничке снаге и визионерства, и необичну херојством, човештвом и прегарањем изграђену етику. Наши млади романтичари, осетивши дубоко нарочито ту особину, и проглашавали су те песме нашим народним еванђељем. Није био једини Мацини, који је на страни спајао култ те поезије са култом наших борби за ослобођење, које су баш у то време, на почетку XIX века, дале толико примера прегалаштва. "Раса сирова, оштра, необразована, непобедива као планине у којима је настањена", писао је тај талијански родољуб, "речи, установе, обичаји страшни енергијом, који рату дају божански карактер."

Вук је с Копитарем стекао огромну заслугу, што је те песме изнео пред страни свет, али не мању и пред нама самим, што је и наше људе упозорио на њихову вредност. Отворио им је њихов златни мајдан, чију вредност наша учена средина није дотле познавала и коју ни после, за известан низ година, није схватала у правој мери. Ни данас још на жалост, народна поезија није предмет оне пажње, коју би она заслуживала према својој вредности и према њеном значају у животу нашег народа.

Док је тај рад Вуков на купљењу и објављивању народних песама и после приповедака и пословица био потцењиван од извесних његових противника, његова настојања да народни језик освоји своје место у књижевности и животу наилазио је на љуте непријатеље. Књижевни фарисеји оспоравали су Вуку право, да као нешколован улази у питања, за која се тобоже требала имати стручна спрема. Међутим, Вук је имао довољно стручности у својој изузетној бистрини да начелно брани један оправдан став и начело; народни живи језик познавао је непосредније и боље него многи од такозваних стручњака; а у колико се баш тицало стручних ствари ту му је на помоћи био Копитар, зналац првога реда, с којим је Вук све више улазио и у стручну страну предмета. Као што су Карађорђе и Милош водили борбу за ослобођење од Турака, тако је и Вук, човек револуције, хтео да избори и ослобођење од туђег баласта у духовној области. Али сем учених људи он је наилазио и на велику опозицију свештенства. Ово није хтело да напушта славјаносрпски језик као традицију српскоруске сарадње и као везу између нас и Руса. Поносили су се чак тим "једнојезичијем", како се то онда говорило. Наши свештеници су добро памтили, да је влада Марије Терезије тражила да се за српске школе катихизис изради на народном језику и веровали су да је то израз њезине опште тежње, како би се Срби одвојили од Русије и потом приближили унији. Такви су захтеви доиста постављани на црквеним синодима од 1769. и 1774. год. После је дошао и захтев од 1782. год., којим се тражило да се у књижевну употребу уведе народни језик и место ћирилице латиница. Српске вође тога времена имале су доста муке одбијајући такве одредбе, које су, у разним облицима, биле понављане више пута. Они су и том Вуковом раду назирали исте тежње; у толико више, што је тај покушај долазио из Беча и из заједничке сарадње с једним човеком који је био католик и одан присталица аустриске државне идеје.

С питањем језика било је у уској вези и питање правописа. Код свих Словена сем Руса, баш у ово време, питање правописа било је на дневном реду. Извесни словенски гласови, којих није било у другим језицима или за које није било утврђених знакова (као, на пр., наши ч, ћ, ж, ш, ђ, љ, њ, ф, џ) изражавани су у латиници на неколико начина, исто као вокално *р*. У ћирилици, опет, било је знакова који су се у писању употребљавали, али преко

којих је живи језик био одавно прешао, као ь, ъ, ω, ψ, ζ, . Како средити та питања и увести за школе неопходну једнообразност? За решење у латиници учињено је неколико покушаја, од којих ниједан није добио задуго опште признање. Код Срба прва конференција за уређење правописа одржана је у Карловцима још 1798. год. и на њој је овлашћен митрополит Стратимировић, да води бригу о тој ствари. Али је наглашено начело, да се на све што се штампа пази као и на црквене књиге, "по слику иначе равнообразне сахрањено бити не может." Вук Караџић није био први који је тражио да се из наше азбуке избаце непотребна стара слова, али је био човек који је то тражио најдоследније и проводио то у пракси. Кад је, из практичне потребе, увео у нашу азбуку слово *ј* из латинице, то је дало повода најотрованијим сумњама. Вук, говорило се, по туђем наговору, намерно кида с нашом црквеном традицијом и увођењем слова из латинице припрема пут за унију.

Требало је дугих и оштрих борби док су се та питања извела на чисто. Млађи свет прилазио је постепено све више Вуку, иако су све установе од угледа, као Матица Српска и Друштво српске словесности, биле против њега и мада су његове реформе биле забрањене и у Србији и у Црној Гори. Осетан преокрет у Вукову корист догодио се 1847. год., кад су изашле песме младог Бранка Радичевића у чистом народном језику и с Вуковим правописом, кад се на народном језику појавио *Горски Вијенац* и кад је Ђуро Даничић, стручно солидно опремљен, пустио у свет *Рат за српски језик и правопис*, Вук је, до данас једини у Европи, потпуно доследно и до краја спровео Аделунгово начело "Пиши као што говориш". Зашто је то могао да учини и спроведе он, а нису извели други и далеко већи ауторитети у културнијим народима, није тешко погодити; наша књижевност није имала оног богатог наслеђа какво, примера ради, енглеска и француска књижевност, нити писмену културу народног језика које се развијало вековима. За наш свет била је необична и врло смела Даничићева тврдња, која у основи није била нетачна, иако мало претерана: "Међу свјема који пишу данас правописа у цијелој Европи Вук је најбоље разумио шта је правопис, па што је умом разумио оно је и дјелом најбоље извршио".

Појаве поезије Бранка Радичевића, ведре, свеже, непосредне, са нечим пуним младости и живота, освојила је млађи свет за врло кратко време. Њен народски дух, васпитан у народној поезији, и њезин народни језик, течан, врло мелодичан и пун боје, потиснуо је брзо и коначно певање старе школе, усиљено и астматично. Лукијан Мушицки залази безповратно; Сима Милутиновић се више не чита. Нови млади песници, који се јављају педесетих година, сви су мање-више у Бранковој традицији. Та нова књижевна генерација прихваћа с Бранком и народне песме и Вука. Она се чак с поносом зове Вукова омладина. И тражи на све стране да се ради у Вуковом духу, да се купи "народно благо" или "народне умотворине", да се негује народни језик, да се поштују народни обичаји. Српска књижевност, веровали су они, може да се развије само на основу народне књижевности и у најужој вези с њом; свако друго развијање доводило би је у опасност да изгуби своју самониклост.

С култом књижевног национализма ишао је и политички. Омладина тих времена, имајући пред очима пољску борбу за ослобођење и талијанску и немачку борбу за народно уједињење, желела је и тражила да се све народне снаге усредсреде и код нас само у том правцу. У том погледу њене су се тежње потпуно подударале с политичком линијом кнеза Михаила и Илије Гарашанина. Само, код тих младих људи, као код сваке омладине уопште, није било увек довољно стрпљења и разумевања за релативности. Наши су људи, понесени одушевљењем, тврдо веровали да је наш противник, тада као такав сматран скоро претежно Турчин, тежак болесник и да борба с њим неће имати изузетних напора. Наша се снага прецењивала. Главни песници тог борбеног нараштаја палили су свет. Ђура Јакшић кликтаће још седамдесетих година:

Шта ће нам овај мир
Овај блатомир?
Зар није боље борба, и крв, и нож,
И крвав онај пир?
На оружје!

Србин је јунак, јунак је гром,
Смрскаће теме душманину свом.

Стеван Каћански, скоро у име целог тог нараштаја, пева кнезу Михаилу:

Давно на те Призрен гледа,
где те српска круна чека,
Да т' аманет царски преда
Душановог славног века:
Царски позив, свети глас:
"У бој, у бој води нас!"
Да се цело Српство споји
Под слободе сунцем јасним
И застава бојних твоји'
Под знамењем славним, красним,
Цело Српство, један глас:
"Хура! У бој води нас!"

На ратоборно расположење омладине и нашег друштва деловали су и политички догађаји и стране агитације. У Црној Гори пушка скоро није престајала. Већ 1861. год. јавио се нови устанак у Херцеговини под вођством војводе Луке Вукаловића. На тај устанак несумњиво су утицали догађаји у Италији, где су Сардинији припали народним плебисцитом Тоскана, Парма и Модена, и где су Гарибалдијеви четници силом придружили народној држави Сицилију и Напуљ. Извесни талијански родољуби, заједно с Мађарима, намеравали су да угрозе Аустрију с копна и мора. Њихови планови су били, да се искрцају у Далмацију, па да преко Босне упадну у Мађарску и изазову тамо устанак, а на другој страни да оперишу преко Хрватске. У тим плановима они су рачунали и на српску сарадњу; нешто да запосле Турке, да им не би сметали, а нешто да би утицали и на своје сународнике у Угарској. На том плану радио је и талијански конзул у Београду, Еуген Дурио. Он је у њ посветио и самог кнеза, а вероватно и Гарашанина. Исто су тако били обавештени и водећи људи на Цетињу. Из разних политичких обзира Талијани су намеравали, да 1862. год. изазову устанак у Грчкој и тим створе пометњу и у европској дипломатији и у Аустрији и да пожуре револуционарне догађаје. Кад је, због Енглеске, план с Грчком морао бити напуштен, дошло се на мисао да се на који било начин запали бар суседство Црне Горе. Краљ Никола прича у својим успоменама, да је кнез Данило спремао устанак у Херцеговини већ у пролеће 1860. год., али је он избио крајем те године, а узео више маха 1861. Реч цетињских господара слушала се у Херцеговини с много поштовања; ниједан важнији посао у земљи није се почињао без споразума с њима. "Сва преписка", казује Душан Вуксан, најбољи зналац цетињског архива, "коју су Херцеговци имали с турским властима, достављана је на Цетиње у оригиналу." Данас се зна поуздано, да се у Црној Гори тога времена бавило неколико пољских официра емиграната, да је било веза између наших људи и оних у Италији, и да је међу Херцеговце дошло и неколико Гарибалдијевих четника. С тога су Аустријанци, доста обавештени о плановима, били веома нерасположени према устаницима и помагали су Турке на све начине.

Велике силе покушале су да спрече тај устанак. Наредиле су својим конзулима и посебним комесарима, упућеним у Мостар да испитају прилике и да посредују у споразуму с турским властима. Помишљало се чак и на то, да се Турцима даду и гарантије с њихове стране. Турска је у пролеће 1861. год. упутила у Херцеговину Омер-пашу. Његов долазак сматрао се у Херцеговини и Црној Гори као очигледна претња и није могао добро утицати. Кнез Никола се у исто време обратио конзулима са условима, под којима би био вољан утицати на устанике да се смире. Ти услови направили су доста рђав утисак, јер је кнез тражио првенствено извесне добитке за Црну Гору, а не толико за рају. Херцеговачки устаници, по саветима с Цетиња, нису хтели да приме понуђене олакшице налазећи да нису довољне. На том питању дошло је до разлаза између цетињског двора и Вукаловића. Овај је чуо за црногорске услове, па је, предвиђајући да ће Херцеговина остати и даље под Турцима, хтео да води "херцеговачку политику" и добије од Турака што се више може. На Цетињу су му замерали да "издаје народну ствар", а у ствари су зазирали од тога да он

покушава радити на своју руку. Омер-паша и Порта видели су јасно, да смиривања у Херцеговини не може бити све дотле, док се не рашчисти с Црном Гором. Пошто нису хтели испунити кнежева тражења није остајало друго, него да се примени сила. Искоришћавајући један црногорски упад у село Крњице Омер-паша је 12. марта 1862. упутио неку врсту ултиматума Цетињу, а у априлу је започео прави рат, после неколико недеља узалудног нагађања. Напад су извршили Турци из Херцеговине и Албаније, а вршили су притисак и из Новопазарског Санџака. Били су надмоћнији и бројем и оружјем.

У сред те црногорско-турске борбе дошло је до турског бомбардовања Београда. Односи између турског гарнизона у београдском граду на Калемегдану и српских грађана у вароши нису били пријатељски и до мањих сукоба долазило је неколико пута. Један безначајан улични сукоб код Чукур-чесме 3. јуна 1862. изазвао је раздражење које је претило да узме опасне размере. Тог дана погинуо је од турских војника један српски дечак, а одмах потом турски војници убили су и једног српског полицајца. После погибе и један официр. То је довело до уличних борби и препуцавања, док 5. јуна турски паша није наредио бомбардовање града за време погреба палих жртава. У Београду наста лом. Власти се решише на оштре мере. Омладина направи барикаде и спреми се на борбу. Кнез Михаило је помишљао на рат и спремио је прокламацију, у којој је говорио да одбацује корице своје сабље, "док с вама не извршим свети, велики задатак свој." Видећи то расположење и бојећи се тежих заплета конзули гарантних сила узеше ствар у своје руке. Домало се у Цариграду састала и Конференција великих сила, да реши питање турских посада у Србији.

Вест о бомбардовању Београда и о могућности да и Србија уђе у рат стигла је у Црну Гору и међу устанике као најлепши поклич. Веровало се, да је општи српски покрет на помолу и да успех не може изостати. Српски омладинци тражили су рат. Ђура Јакшић је с огорчењем протестовао у својој популарној песми "Падајте, браћо":

Ми несмо браћа, ми Срби несмо!
Или ви несте Немањин сој?
Та да смо Срби, та да смо људи -
Та да смо браћа - ох, Боже мој!..
Та зар би тако с Авале плаве
Гледали ледно у огњен час?

Али Србија није ушла. Пристала је на посредовање великих сила и чекала. Остављена сама себи Црна Гора је преживљавала тешке дане. Граховски јунак, војвода Мирко Петровић, правио је са својим борцима чуда од јунаштва. Али је турска сила била надмоћнија. Обе турске војске, после крвавих борби, сјединиле су се 30. јуна и пошле пут Цетиња. Сам краљ Никола, пишући о тим догађајима, подвлачи како је ситуација била критична. Он је понудио Турцима примирје, али га Омер-паша није хтео примити. Освојивши Црнојевића Ријеку јавио је у Цариград, да ће и Цетиње пасти већ сјутри дан и да гори. На вест о том на Босфору су у знак радости пуцали топови и примана честитања. Али на заузимање великих сила Порта је пристала да преговара о примирју. Услови су њени били доста тешки. Нарочито се тражило, да се обезбеди Турцима слободан пролаз од Никшића на Спуж и Скадар и да се за ту сврху могу подизати карауле или фортице дуж пута. Кнежевина је морала примити обавезу, да неће више помагати устаничких акција, нити подизати утврда према границама Албаније и Херцеговине. Најпосле, тражено је и то, да борбени војвода Мирко мора напустити Црну Гору. Кнез је примио те услове, али су претставници великих сила успели да их у пракси ограниче и онемогуће. Нарочито је у том погледу била активна Русија, помагана од Француске, а делимично и од Аустрије. После црногорског попуштања морали су, природно, попустити и херцеговачки устаници. Њима је Порта дала амнестију, а они су изјавили покорност султану. Вукаловић је постављен за заповедника граничних пандура са чином бимбаше, а хришћани су добили извесне пореске олакшице. Али како су Турци били кивни због многих крви и како после победе нису сматрали да је потребно нарочито попуштање, то је стање на граници остало и даље пуно напетости. То је слабило положај Вукаловићев, против кога су кнез и војвода Мирко иставили као главног херцеговачког војводу чувеног јунака попа Богдана Зимоњића из Гацка. Осумњичен што је постао турски платежник и укораван што се завадио с Цетињем

Вукаловић се није могао дуго одржати и у пролеће 1865. напустио је Херцеговину и пошао за Русију.

То узбуђено доба пуно крви и усплахирености, са напетим очекивањем нових важних догађаја у Европи и на Балкану, живо је утицало на узбудљиве духове наше омладине. Тад се у њој створио као идеал тип "правог Србина" или Србенде, како се онда говорило, човека који би био сав "напојен националним духом." Његов циљ имало је бити уједињење Српства и обнова великог Душановог царства. Тад се код нас о Душану највише певало и говорило и кнезу Михаилу највише што се могло пожелети било је то, да постане раван Душану. Прави Србин имао је да носи, бар у парадама, народно одело; да негује култ народне песме и народних обичаја; да воли све што је српско. Требало је одбацивати оно што је туђинско; нарочито је било доста повике на "трули запад". У том одушевљавању за све што је српско отишло се у претеривање. Срби су оглашавани за први народ; чак су неке занесене будале певале и о српском небу и о Србину богу на њему. Један је песник чак имао овакве стихове:

Кад ме види нек уздане
ћерка туђина:
"Боже, Боже, што ја нисам
Дична Српкиња!"

Тај романтичарски занос уносили су у народ претежно Срби из Војводине. Главни и најбољи песници нашег романтизма, људи од великог талента, Јован Јовановић Змај, Ђура Јакшић, Лаза Костић, били су Војвођани. Романтичар је у то време био и Јаков Игњатовић, доцнији главни претставник војвођанског романа. Као вођа нове омладине и народа истакао се нарочито темпераментни и срчани Светозар Милетић, око кога се прикупило све што је било борбеније и напредније у тој средини. Нови Сад, у који је пренесена Матица Српска, и где су излазили главни књижевни часописи наше романтике *Даница*, *Словенка*, *Матица*, *Јавор*, и главни српски политички листови *Србски Дневник* активног и заслужног дра Данила Медаковић и његова наследника Јована Ђорђевића, и *Застава* Милетићева, која ће једно време постати најпопуларнији лист међу Србима, тај Нови Сад постао је шездесетих година средиште српског духовног и политичког живота. Био је чак прозван српском Атином. Књижевници из Србије, као Љубомир Ненадовић, Јован Илић, Милорад Поповић Шапчанин и др. оријентисали су се потпуно према књижевном духу Новог Сада. Чедомиљ Мијатовић, тада велика нада наше књижевности и науке, био је сав под тим утицајем.

У Аустрији су се за то време догађале крупне промене. Поражена 1859. у Италији она је морала да напушта крути централизам. Већ у марту 1860. почело се са појачавањем Државног Савета, а октобарском дипломом из исте године уведено је уставно стање у држави. У Бечу је имао постојати централни парламенат за сву царевину, а све покрајине добиле су самоуправу. Мађари нису хтели да приме такво преуређење, јер им оно није обезбеђивало онај значај у држави, на који су они мислили да имају права. Да би их задовољили тамо, где бечки интереси нису били првенствено у питању, дворски кругови су 15. децембра 1860. укинули Војводину. Кнез Михаило полагао је много на то, да се због тога не кваре односи између Срба и Мађара и саветовао је Србима да од тог укидања не праве питање, пошто већ и иначе Војводина није више била оно чему су се Срби од ње надали. Милетић је у *Српском Дневнику* на Туцин-дан објавио свој чувени чланак тим поводом. Он је јасно казао, да Срби не жале за Баховим Војводством, али жале за оним што је Војводство имало да претставља. Војводство је значило "политичко биће народа српског с ове стране," а оно је тим укидањем сахрањено. "Али који су га сахранили заједно су и још нешто сахранили, што више никад неће васкрснути моћи." За себе Срби се не боје. Војводина ће васкрснути, макар и у другом облику, јер "Бог наш, који је сачувао Црну Гору и васкрсао Србију после четири стотине година, још је жив, он ће и нас сачувати." Према Мађарима показивао је склоности за споразум, али је ипак имао извесне резерве. Искуство га је научило да буде опрезан. "Идемо да видимо." Патриарх Рајачић тражио је у Бечу, да се сазове српски сабор. Влада је пристала, али је из учешћа на сабору искључила опасну Војну Границу. На Благовештенском сабору 1861. год. Срби су енергично захтевали чување својих привилегија и црквено-школске аутономије и своје посебно аутономно подручје са изабраним војводом и посебном народном управом. Али се то више није дало постићи. Против посебног српског

подручја говорили су и били не само Мађари, него чак и хрватски канцелар у Бечу познати песник Иван Мажуранић. Црквено-школска аутономија је остала, али су јој власти тежиле што више сузити значај.

Укидање Војводине и рад Благовештенског сабора падају у време устанка у Херцеговини. По сили прилика Срби осећају да им је судбина повезана. Борба им претстоји на свима линијама. За њу је било потребно прикупити све народне енергије. Као први циљ, до остварења политичког, има се извршити духовно уједињење свих Срба, као што су то припремали талијански и немачки омладинци. Год. 1863. беснео је и пољски устанак против Руса. Иако у великој мери русофили извесни наши људи симпатисали су устаницима, јер су се борили за слободу. Кад је 1866. год. избио устанак на Криту и почели покрети међу Грцима међу нашим људима у Војводини чули су се оштри прекори и питања: шта чека Србија? Омладинска акција узима с тим у вези све више маха. Дружине српске академске омладине, нарочито бечка *Зора* (основана 1863. год.) и пештанска *Преодница* (од 1861. год.), претварају се из чисто књижевних друштава у патриотске заједнице. На *Зорин* позив састала се 1866. год. у Новом Саду скупштина Уједињене Омладине Српске, чије је име уједно програм и застава. Главни беседник и вођа те скупштине није био неки млад студент, него емигрант из Србије, противник режима кнеза Михаила, бивши професор Велике школе, Владимир Јовановић. По његовом схватању Омладина је на свом програму имала да окупе све Србе; он је налазио "да је данас цео српски народ млад, да је цео српски народ омладина, и да је омладина цео српски народ." Отада, омладинска реч у друштву много значи. Њезини припадници налазе много одзива, јер агитују на зборовима, селима и беседама. Владају књижевношћу, која је скоро сва у њиховим рукама и њиховим идејама, исто као и новинарство. Из својих средишта из Војводине они утичу и на остале крајеве Српства. У Сарајеву се стварају њезине филиале, а Цетиње им је култ и одјек. И сама влада у Србији стоји под извесним омладинским утицајем, иако им је противница. У спољашњој политици они имају исти циљ, само су им друкчији методи и темпо рада. У унутрашњој политици омладински претставници противници су кнежева ауторитативног режима, јер су они начелни борци против сваког угушивања јавне речи и слободе. У том смислу деловали су јавно и доста су подривали кнежев углед, који је био веома велик, нарочито у Босни и Херцеговини и Старој Србији.

Омладина је била веома нестрпљива и стално је пожуривала догађаје. Све јој се чинило да влада не само оклева, него ни да не сме да загази у борбу с Турцима. Змај је с потсмехом певао:

Па знате ли, шта још смемо?
"Полумесец" проклињемо,
Нек с' смилује, "нек потавни,
Нек се знаде да смо славни."

Међутим, влада се озбиљно спремала. Знајући да је наша снага и сувише мала према турској снази кнез Михаило и И. Гарашанин желели су и радили на том, да пре свега повежу све балканске снаге. Њихова је мисао била, да уједињени Балканци сопственом снагом извојују победу и да нарочито излуче сваку оружану интервенцију које стране силе, јер су добро знали да она не би дошла незаинтересовано и да би тражила пре или после своју цену. Њихова акција полазила је од уверења "Балкан балканским народима", први пут у балканској историји постављена јасно и са потпуно оправданим образлагањем.

Прва ствар је била да се створе што срдачније везе између Србије и Црне Горе. Кнез Михаило је, одмах по ступању на престо, још 1860. год. упутио Вука Караџића, као човека свога поверења, кнезу Николи. Кнез је прихватио сарадњу и Михаило му је 2. јануара 1861. одговорио, како је радостан "да се на челу Црне Горе, ковчега слободе србске, налази муж готов да се са мном сусретне у бризи за нашу срећу народну." За време глади у Црној Гори 1861. год. кнез Михаило је послао 6.000 дуката. Односи од тада постају све срдачнији. Од 1864. год. кнез Михаило кумује Николиној деци. Потом му шаље једну батерију топова и потребну муницију. У јесен 1866., кад су догађаји у Европи и на Балкану узели сасвим озбиљан карактер, склопљен је 23. септембра и савез између две братске земље. Кнез

Никола показао се тада као истински родољуб. У случају народне победе и уједињења он се био спреман одрећи престола у корист кнеза Михаила. Песник ретко лепе и понесене песме "Онамо ’намо", која је испевана мало пре тога, осећао је искрено народне тежње и желео је од срца да их помогне остварити. Кнез Михаило писао му је после тога, да обојица имају пуно узрока честитати један другом, "то је нама управо запала у део срећа, да метнемо први камен у зграду, која има да скупи у себе оно што поцепа несрећа косовска." Ту политику окупљања Срба и балканских народа препоручивала је и Русија.

Кнез Михаило се трудио живо, да нађе споразум и са Бугарима. Код ових су од руско-турског рата од 1828/9. год. учестали покрети и устанци против Турака, који су наилазили извесне подршке код суседних српских власти, а понешто и код кнеза Милоша. За време Кримског Рата Бугари су се надали ослобођењу и организовали су своја друштва за пропаганду бугарске ствари, од којих су најактивнија била у Одеси и Букурешту. Једна бугарска колонија деловала је и у Београду. Ту је С. Раковски издавао свој листи *Дунавски Лебедъ*, а 1862. год. организовао је и посебну бугарску легију. Покушао је, за време српских спремања те године, да дигне и устанак у Бугарској, коме се ставио на чело Панајот Хитов. Српска влада, с кнезом Михаилом, са симпатијом је пратила не само бугарско спремање против Турака, него и њихову борбу против грчких владика и грчке превласти у цркви и духовном животу. Бугари, који тад нису имали ни физичких ни материјалних средстава за дугу борбу и којима је била потребна подршка једне суседне државе, обратили су се Србији. Она им је била најприроднији савезник. Спајала их је не само иста раса и вера, него и исти услови живота и иста невоља према заједничком непријатељу. Да спрече српско-бугарске везе и да стегну слободарске тежње Бугара Турци су од 1864. год. почели са насељавањем Татара дуж границе и по унутрашњости Бугарске. Углед кнежев био је у то доба веома велик, нарочито у Босни, Старој Србији, па донекле и у Херцеговини. С њим су рачунали и Бугари. Од њега су се надали и акцији, која би и Србе и Бугаре довела до жељене мете. Они с тога ступају у додир са Уједињеном Српском Омладином, а Љубен Каравелов вршиће у њој једно време осетан утицај. О Светом Сави 1867. год. протоколарно је утврђен политички споразум између Срба и бугарских емиграната, који је 5. априла исте године потврдила у Букурешту и њихова скупштина. Споразум је предвиђао стварање Југословенског Царства, у које би ушле Србија и Бугарска и остали делови ослобођене субраће, а коме би на челу имао бити кнез Михаило. Српски и бугарски језик или наречја били би равноправни, исто као и оба народа, који би и даље чували своју индивидуалност. Заједничко би било народно политичко и црквено претставништво, као и државно средиште.

Да створи сарадњу и са осталим балканским народима, кнез Михаило је преговарао и са Грцима. Грчки устанак на Криту покренуо је грчко друштво и оно је тражило да се нешто учини за браћу која страдају. Како Грчка сама није могла ни помишљати на неку опаснију акцију она се, после овог устанка, почела осетније приближавати Србима. После дужих преговора савезни уговор потписан је 14. августа 1867., добрим делом и утицајем Русије. Ранији преговори са Илијом Гарашанином разбили су се због тога што су Грци тражили за себе Маћедонију. У овом уговору то је питање обиђено, а као непосредан циљ савеза узете су за Грке Епир и Тесалија, а за Србе Босна и Херцеговина. У случају победе за остале области одлучиваће воља њихових народа, и то било да зажеле сједињење с којом од држава уговорница, било да хтедну имати своју посебну државу. Војна конвенција између обе земље закључена је у Атини 16. фебруара 1868.

У Румунији је 1866. год. дошао на престо Карло Хоенцолерн, рођак цара Вилхелма. Он је још исте године упутио у Београд и на Цетиње Ј. А. Кантакузена, да испита народна расположења, али се није могао да одлучи на склапање савеза. Између Румуније и Србије створене су само везе заинтересованог пријатељства и солидарности.

Кнез Михаило је желео сарадњу и са Хрватима. Бискуп ђаковачки, Јосип Јурај Штросмајер, носилац југословенске идеологије, био је од 1851. год. апостолски викар у Србији, и у том својству он је неколико пута прелазио у ту земљу. Кнез је помагао његова културна настојања. Свог пријатеља, славног филолога Ђуру Даничића, радо је упутио у Загреб као тајника за новоосновану Југословенску Академију. Али са бискупом, колико смо ми могли досад утврдити, није стварао онако далекосежне планове, какве му приписују

извесни људи. Говорило се чак да је он с њим уговарао о слободној Југославији. Можда је о том говорио, али да није ништа уговорио то је скоро сигурно. Штросмајер, мада човек смелих и слободарских идеја, није ипак, на свом одговорном положају, могао ући у комбинације које у тај мах нису биле нимало остварљиве. Кнез Михаило, опрезан и уздржан, учинио би то још мање. Штросмајер о кнезу није имао много повољно мишљење. Свом најбољем пријатељу Ф. Рачком писао је о њему, да је био "добар човјек, али државник никаки, тер је својом слабошћу и млитавошћу изазвао управо против себе разне елементе земље."

У Мађарима кнез се надао добити неке врсте савезника против Беча. Он је знао за аустриске тежње према Балкану и веровао је, да би их само тако могао обуставити или скренути, ако би се Мађари испречили против тога. У свом једном објашњењу са Кошутом он је развијао мисао зашто Србија налази природном сарадњу с Мађарима. Сем тог става према Бечу независна Мађарска не би, из сопственог интереса, могла бити противник самосталности Србијине. Кнежеве идеје биле су познате влади Наполеона III, и из Париза се поручивало мађарским вођама да се свакако споразумеју са Србијом. Под утицајем таквих схватања створила се била и међу Србима у Војводини једна група људи, која је све отвореније бранила потребу српско-мађарске сарадње и на тој страни. Мисао дунавске конфедерације, у коју би ушле Мађарска, Србија, Влашка и Молдавска узимала се у најозбиљнију комбинацију, и кнез Михаило био је дао пристанак на њу. Али се у Мађарима кнез преварио. Постављени између Германа и Словена Мађари су се определили за сарадњу са првима; и то мање због мржње на Русе, као на своје победнике, колико из страха од германске расе. Кад је Аустрија у рату са Пруском била 1868. год. потучена и постала много мекша у односу према њима, Мађари су искористили тај моменат и склопили су 1867. год. нагодбу с Бечом. Хабзбуршка Царевина постала је дуалистичка Аустро-Угарска, у којој су, у аустриској половини, превласт добили Немци, а у угарској Мађари. Словени су у обе половине дошли у подређен положај. Њихова концепција о преуређењу Аустрије на бази федерације била је сахрањена за увек. У угарској половини остала је српска црквена самоуправа, али без икаква политичког права и утицаја. Хрватска је добила аутономију у унутрашњим стварима и у питањима просвете и правде, али су Мађари ставили своју тешку руку на њу и од хрватског бана направили су лице одговорно у првом реду мађарском министру претседнику.

Аустриски пораз од 1866. год. донео је извесне посредне користи Србији. Бечка влада била је дотле скоро отворен противник политике кнеза Михаила, за коју је налазила да не само угрожава Турску и отвара опасно Источно Питање, него да подрива и њене сопствене темеље. Стварање веће српске или југословенске државе на границама Аустрије и Угарске претстављаће несумњиво привлачно средиште и за хапсбуршке поданике. Расположења међу Србима у Војводини и Хрватској нису остављала о том никакве сумње. Беч је управо тих времена преживљавао уједињење Немаца и Талијана на свој рачун и није желео да се то изведе и код Срба и код Јужних Словена. У Бечу се знало за Михаилове везе са Мађарима, а он сам, ни пред аустриским претставницима, није се устручавао да говори о југословенским комбинацијама, иако није, наравно, помињао антихабзбуршке тежње.

Кад се у пролеће 1866. год. спремао рат Пруске и Италије против Аустрије, генерал Стеван Тир, мађарски емигрант и ађутант краља Виктора Емануила, добио је у Берлину од самог Бизмарка мандат, да иде преко Турске у Београд и Букурешт. Требало је, да се из тих средишта организује од раније познати план о побуни у Мађарској и да се, у исто време, изврши с мора упад у Далмацију и Војну Границу; а сем тога имала се задобити Србија за савез против Аустрије. Сличну мисију добио је за Београд и немачки саветник посланства у Цариграду Пфил. Али овај је стигао у српску престоницу, после дугог заобилазног пута, иза битке на Кенигрецу, а Тир још доцније. Ипак је почео да ради у духу своје мисије. Кнез Михаило, који је веровао да ће Аустрија победити, нарочито у Италији, био је веома уздржан, а на њ су свакако утицали и савети француског конзула, који су препоручивали неучествовање. Гарашанин је говорио мало јасније. Србија би се вероватно лако кренула кад би се Угарска доиста дигла, а био је спреман да Тиру и друговима уступи нешто оружја и омогући пребацивање људи. Пфил и Тир нудили су том приликом Србији и извесне териториалне добитке. Међутим, како је Аустрија брзо пристала на мир и признала пораз, ти

планови су остали без даљих изгледа. Саопштење о примирју добио је Тир од Бизмарка у самом Београду. Кнез је врло добро учинио што се није одмах пожурио и због Аустрије, која му то не би опростила, и због политике Бизмаркове, који је већ тада помишљао на будућу сарадњу с Хапсбуршком Царевином. Кнез лично није о тим понудама обавестио бечки двор, али се на њему о том ипак сазнало.

После завршеног тог рата и док је још трајао устанак на Криту кнез се решио, у јесен 1866., да поново крене питање српских градова, које је од бомбардовања Београда остало мање-више отворено. Осећао је, да се размер снага обрнуо у српску корист. Турска је имала неприлика на више страна и није јој могло бити до тога, да Србе изазове на оштрије мере. Док су Русија и Француска раније помагале српску ствар, Енглеска и Аустрија чувале су осетљивост Порте и дотадашње стање. Кад је кнез, доста ненадно, кренуо питање градова поново дипломатија је била прилично изненађена. Држање Аустрије постало је, бар у том питању, сасвим друкчије. Она је хтела да као награди Србију за њено држање, а после пораза трудила се да избегава непријатељства против себе, а понајпре на Балкану, где јој је још једино преостајала могућност за јаче утицање и ширење својих интереса. Како је у то време и Пруска, због Русије, усрдније прихватила српско тражење, то се почетком 1867. год. питање градова ближило крајњем решењу. Прихватила га је на крају и Енглеска. Она се само трудила да се поштеди осетљивост Портина, па је спремила формулу, да се градови у Србији, из којих ће изићи турска војска, предају на чување кнезу Михаилу и његовој влади. Једино је на београдском граду, у знак султанове суверености, поред нове српске заставе имала да се вије и турска. Пре тог акта предаје градова отишао је кнез Михаило, марта месеца, султану у Цариград, као свом суверену, и том је приликом добио од њега жељени ферман. По повратку, 6. априла 1867., предани су кнезу у Београду на свечан начин кључеви града. Кнез је то сматрао као велик успех и наглашавало се, да је све добијено "без пушке и без ножа". Његова околина наглашавала је, да је то само етапа у даљем раду за ослобођење Српства, док се Омладина, на уста Змајева, ругала том султанском поклону:

Мрко ј' глед'о полумесец до сад српски жар,
Сад нам мора мио бити јербо нам је дар.
До сад беше један барјак узданица сва,
Српска војско, српско срце, сад их имаш два.

После тог успеха кнез наставља своју политику, али са мање старог жара. Разлога за то било је више, али се још не зна који је био претежнији. Током 1867. год. кнез је морао чути и од самог министра војске Миливоја Блазнавца, од руске војне мисије, и од једног стручног војног лица из пруске војске, које је било дошло у полузваничну мисију, да српска народна војска није довољно спремна за офанзивни рат. На кнеза су извесне велике силе правиле и притисак, да бар за извесно време не предузима ништа. До данас је остала тајна, шта је све било разговарано у Иванци код Братиславе, у августу 1867. на састанку између кнеза и грофа Ј. Андрашија, који је, у то време, био једна од најутицајнијих личности у Дунавској Монархији. Зна се, међутим, да је кнез после тога осетно изменио своје држање. Андраши, стари бунтовник мађарски, био је од раније пријатељ Михаилов и трудио се, да према њему и Србији поведе политику с више поверења. С тога је почетком идуће године упутио у Београд за дипломатског агента младог и изузетно даровитог Венијамина Калаја, да тамо буде тумач његових добрих намера и да, у исто време, одвоји, колико може, Србе од Русије. Има тумачења, да је кнез, у то време, имао и једну велику љубавну страст и да се хтео оженити једном својом рођаком, чија је мајка, да би омогућила тај брак, створила једну своју клику и вршила моћан утицај на кнеза. Чињеница је, да је кнез ненадано, 2. новембра 1867., отпустио Илију Гарашанина, који је био носилац његове спољашње политике, и да је руска влада изјавила једну врсту незадовољства због тога.

Из немачких извештаја, које је објавио Ј. А. Рајсвиц у својој књизи о односима између Берлина и Београда, изгледа као врло вероватно, да је кнез на свом путу у Париз, у лето 1867., добио врло немиле вести о намерама Аустрије у Босни. Наполеон III, који се спремао на рат с Пруском, хтео је задовољити бечку владу, да би је имао као помагача, и с тога је дао поручити кнезу, да се не меша у босанско питање. Андраши је, међутим, уверавао Гарашанина, да Мађари нису за припајање Босне њиховој Монархији, да се не би сувише

ојачао словенски елеменат. Шта више, он не би био противан да се Босна споји са Србијом. По белешкама Николе Христића, министра Унутрашњих Дела тога времена, кнез се наљутио на Гарашанина, што његови повереници воде још увек опасне преговоре с једним чланом пруског конзулата, који би могли компромитовати Србију у очима бечке владе, пошто је о њима већ био нешто дочуо аустриски генерал у Земуну. Индискреција је било у београдским круговима прилично, а у Гарашаниновим и раније и тада, и оне су дошле биле и до заинтересованих кабинета. У нас се једно време између блиских сарадника кнежевих Ј. Ристића и М. Пироћанца водила оштра полемика о том, да ли је Михаило од јесени 1867. одложио непосредну акцију или је мислио да је настави. Ристић је заступао прво гледиште, и ја мислим да је он у основи имао право. Кнез се, истина, није никад хтео изјаснити да мења штогод у својој политици, али је, по природи уздржљив и колебљив, у ствари оклевао. Чекао је погоднији стицај прилика. Можда се помало разочарао и у спремност и искреност балканских народа за заједничку сарадњу, како наговештава Ристић. Шест недеља пред смрт он је рекао пруском конзулу историчару Георгу Розену, свеједно да ли потпуно искрено или само упола, како је он мишљења, да Србији за велике политичке циљеве не пристоји иницијатива. Требало је да почне неко други. У тој изјави има једна црта која је врло карактеристична за цело Михаилово дело и коју је, у спољашњој политици, у извесној мери, имао заједничку са старим Гарашанином. Србија је требала бити спремна на све догађаје, али је била још увек мала и слаба да их сама изазива.

У сред тих планова и спремања задесила је кнеза Михаила ненадна смрт. Погинуо је у топчидерском Кошутњаку 29. маја 1868. као жртва једне приватне завере. И код пријатеља и код противника та је погибија изазвала право запрепашћење. Било је гласова да је у његовој погибији постојало и туђе учешће, аустриско и турско. Нарочито се сумњало на босанског валију Осман-пашу. Али све до данас та се сумњичења нису могла доказати никаквим конкретним чињеницама. Пријатељи династије Обреновића настојали су да за ту погибију окриве као помагача бившег кнеза Александра Карађорђевића и овај је, доиста, у отсутству био осуђен на тешку робију и све му је имање конфисковано. Међутим новија испитивања показала су , да је и ту било више сумњичења и зле воље него правих доказа.

Политичке и духовне кризе у Србији

После погибије кнеза Михаила власт у Србији приграбио је министар војске, Миливоје Петровић Блазнавац, за кога се тврдило да је био незаконити син кнеза Милоша. Раније је био огорчени противник Обреновића и као врло млад човек учествовао је у бунама против њих, а онемогућио је 1848. год. њихово искоришћавање народног устанка. Иначе се истакао као добар и храбар борац у Книћаниновој војсци против Мађара. После Милошева повратка био је затворен и бачен у немилост, али се иза његове смрти, заузимањем И. Гарашанина, који је имао доста сличан политички пут, нашао поново на првим местима. Вешт, окретан, и са доста способности, он је знао да се дигне до министарског положаја и да се одржи на њему, захваљујући разним утицајима. После Михаилове смрти он се, брзо и одлучно, ставио на чело војске и помоћу ње одмах дао извикати за новог кнеза младог четрнаестогодишњег Милана (рођеног 10. августа 1854.), унука Милошева брата Јеврема. Велика Народна Скупштина могла је 20. јуна само да потврди учињени избор.

Млади кнез, даровит али лакомислен и од детињства запуштен, изгубио је рано оца, који је служио у румунској војсци, а мајка његова, лепа Марија Катарџи, која се била развела с његовим оцем, водила је олак живот једне размажене аристократкиње. Милановом васпитању није обраћала никакве пажње. За малог рођака бринуо се кнез Михаило, али га није држао под својом руком. И Михаилов двор био је без женске топлине, леден и церемониалан, и с тога је кнез послао младића у један париски лицеј. Васпитање које је кнез добио од 1868. год у Србији било је доста оскудно. Он је већ био владар и изложен разним утицајима, који у дворском животу нису увек беспрекорни, не имајући никог ближег од родбине, ко би му се посветио с више срца. Главни васпитач био му је познати дубровачки песник, Медо Пуцић, човек честит и добронамеран али прилично комотан.

Како је кнез Милан био малолетан Народна Скупштина је изабрала намесништво, у које су ушли Блазнавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић. Стари Гарашанин је демонстративно обиђен. Блазнавац је прихватио последњу политичку линију кнеза Михаила и држао је са Калајем и преко њега са Андрашијем и Аустријом. Ристић је успео да око себе прикупи известан део либерала из Омладине, који су, осумњичени као морални саучесници у кнежевој погибији, тражили сад ослонца код власти, а били иначе задовољни што су Ристићевим доласком били потиснути конзервативци и њихове главне вође. У спољашњој политици Ристић је прихватио општи националистички програм и држао се Русије, и захваљујући томе успео је, да у вођству Намесништва преузме доста брзо главну улогу.

Први акт новог Намесништва било је спремање устава. Хтело се, да се умири опозиција против личног режима и да се Србији да могућност слободнијег замаха. Нови устав, који је донесен годину дана иза кнежеве погибије, објављен је 29. јуна 1869. Он је уводио прву стално бирану народну скупштину, са министарском одговорношћу, али без општег права гласа. Сва скупштина није била састављена од самих народних посланика, него је једну четвртину именовао владар, односно влада. Овим уставом било је предвиђено, да би српски престо, ако би изумрла законита мушка линија Обреновића, могли наследити потомци кнеза Милоша по женској линији. Руска влада сматрала је, да је то знатан уступак Аустрији, пошто су ти потомци били њени држављани. Карађорђевићи су били искључени. Већ тада је било предлагано, да се у Србију уведе дводомни систем, али тај предлог није прихваћен. Место тога уведен је Државни Савет, коме су дате извесне функције врховног административног суда и горњег дома. Устав је наишао на доста оштру опозицију код интелигенције у главном с тога што није било довољно либералан, нарочито у питању слободе штампе, скупштинске законодавне инициативе и буџетског права. Ристић, који је постао вођ либерала, није никад био истински либерални дух. Али прилике, у којима су Срби тада живели, и ниво њихова политичког васпитања нису допуштали брзе скокове. Пребацивања су с тога била више теоретски оправдана него стварна.

Српско друштво тада се тек почело да ствара и изграђује. Дотле, правог српског грађанства једва је било. У варошима Србије добар део трговаца сачињавали су Цинцари. У Војводини, где су Срби имали могућности да се од самих почетака XVIII века баве трговином и занатима, проценат цинцарског елемента у градовима био је врло велик. Они су се обично издавали за Грке, водили своје књиге и преписку грчким језиком, трудили се да негују "јелинску" културу. У земунском градском архиву највећи део очуваних трговачких књига и обрачуна вођен је на том језику. Имали су своје цркве и школе до близу средине XIX века, а по градовима Јужне Србије, као у Скопљу и Призрену, и после тога. У Војводини, још у наше дане, Грк је на много места био синоним за трговца. Као носиоци старе грчке традиције они су на српску чаршију гледали с извесним ниподаштавањем. *Кир Герас* Стевана Сремца даје у том погледу добро погођену слику. "Мајстор Диша", почиње Драгутин Илић свој роман са тим насловом, "уживао је у староме Београду добар глас, не само међу Србима и Турцима, него чак и међу Грчко-цинцарима, који, у оно доба, беху друштвеноме животу што и со хлебу, и чијим трговачким фирмама не могаху одолети ни време ни оне нове фирме са чистим српским именима". У својој врло доброј књизи *О Цинцарима* г. Душан Поповић је указао какао су и зашто многи од људи негрчког порекла примали грчко име, које се, с цинцарским елементом одржало у нашој средини све до краја XIX века. У Сарајеву живео је још на почетку овог века Петар Петровић Петракија, родом из Корче, натурализовани Србин Петровић, али по свом осећању Грк, који је својој тројици синова дао имена Аристотел, Диоген и Сократ. Велики утицај њихов у социалном, духовном, па чак и биолошком погледу на нашу средину још није довољно испитан. Он се, истина, ограничио претежно на градове, на чаршију, како се то обично каже, али је из ње утицао моћно на наш јавни живот уопште.

У великим варошима Босне и целе Србије било је и доста Јевреја, нарочито од XVI века, после њихова изгнанства из Шпаније. Њих је Турска прихватила с много предусретљивости и дала им је могућности да брзо узму у своје руке важна трговачка средишта и послове. Солун, Скопље, Београд, Сарајево створиле су јаке трговачке колоније. Између њих и Цинцара, подједнако вештих и не увек скрупулозних, било је доста супарништва и трвења. С Јеврејима су наши људи, сем пословног, имали мало другог додира. Раздвајала их је вера и много узајамних предубеђења. Док су бракови и сроћавање наших људи с Цинцарима били врло честа и у градовима свакодневна појава, крвно мешање са Јеврејима бивало је само по изузетку. Па, ипак, у градовима се нађе типова који су "пола Атина пола Палестина". Цинцара и Јевреја било је врло мало у Херцеговини и Црној Гори; у оном убогом кршу није било лако доћи до хлеба без велика напора.

Српско становништво живело је у главном по селима. Ту је била његова снага и корен. У Црној Гори до 1878. год. није било ниједне вароши, а у Босни и Херцеговини само је 19,92% православног становништва живело у градовима. У Србији и Војводини тај је проценат био нешто већи, а у Далмацији вероватно раван оном у Босни. Тај сеоски елеменат био је у Босни претежно кмет, у Јужној Србији тешко угрожен од Турака и Арнаута, а у Србији исцрпљиван од варошких зеленаша и каишара. Извесни социални економисти налазили су, да је видно опадање села и његове здраве снаге, које се осећало од средине XIX века, резултат растурања старих задругарских заједница. Та је заједница била израз наше патриархалне средине, која је, у време робовања, развијала и чувала осећање солидарности и култ традиције. Као таква она је била стваралачка и стожер народне снаге. Али је у народу, притешњеном и злоупотребљаваном, већ и раније било беде и невоље и револта против поретка, који се у главном обртао против Турчина као носиоца власти. Тешке борбе Турака с хришћанима од XVII века, које су се преносиле дубоко на Балкан, нису дале смиривање духова и скућавање, које би било природни заметак конзерватизма. Несигурност, лична и имовна, направила је од нашег сељака борца и хајдука, нарочито у крајевима где су услови за живот били и сувише тешки. У Црној Гори четовање је постало једна врста народне привреде. Хајдучија је владала у Шумадији и XVIII и на почетку XIX века. С тога је сељак, који је у другим државама, обично прикован за земљу и пун конзерватизма, у нашим земљама био лако покретан и на много страна исто тако лако спреман на акције. Нема скоро наше области у којој би већина становништва била чист старинац. Војводина је у огромном броју скуп досељеника, Шумадија је један велики збег, Војна Граница махом ускок. И у Црној Гори, старој и новој било је много добеглица; Морачу су, то се зна, населили у осетном броју ускоци с разних страна.

Узнемираван и потресан наш сељак није свуда могао да пусти дубоке корене у земљу, ни да се упије у њу. Сем тога, на много страна, и у разним комбинацијама, он се бавио и сточарством колико и земљорадњом; а сточари су, зна се, по природи свог занимања, више покретан елеменат. С тога, и под притиском насиља и опасности, он је често напуштао стара огњишта. Отуд код њега и у својој држави, у којој је кнез Милош показивао врло много разумевања за његово стање, има код сељака ако не више старе нестабилности у великом размеру, а оно ипак извесне склоности за покрете. После је дошла и тежња за градским животом. Сењски момци у разним занимањима силазе у градове, у које се сливају и сеоске газде и извесне занатлије. Иако становништво наших градова све до пред крај XIX века није било, у свима нашим областима, нигде многобројно, оно је, ипак, извлачило из села велик број лица и занављало и попуњавало своје редове. Та генерација, која није била ни сељак ни варошанин, била је често опасан елеменат наше малограђанске културе. Изишао је из реда сељака и његових патриархалних и морално строжих схватања, а није још био ушао у извесне традиције грађанске цивилизације. С тога је често упадао у очи не само извесном простотом, која може бити и симпатична, него извесном пресношћу и мурдарлуком, које су простоту прикривале или хтеле прекрити суровошћу или геачењем.

У самој вароши на помолу су биле извесне кризе, духовне и материалне. Извесни занати пропадали су из дана у дан потискивани фабричким производима, исто као и домаћа производња. Људима није било лако створити нове ориентације. Кредитна политика државе још није постојала, а приватна лица и установе, као грабљивице, искоришћавали су невоље појединаца и сталежа. Примери цинцарских и јеврејских трговаца, који су знали да стварају коњуктуре и да се њима користе, изазвали су прохтеве и код наших људи и израдили су један чаршиски морал који је пре свега и изнад свега стављао лични интерес. Појединци, честити и вољни за пожртвовање, јављали су се и у таквој средини и имали су понекад и истинских хуманих осећања, и служили су као глас савести, али нису могли да много измене општи процес капиталистички настројене средине.

Млада српска интелигенција још је била малобројна. Њен већи део одлазио је у државну службу и био мање-више зависан од режима. Слободних професија било је све до краја XIX века врло мало; једино се био дигао адвокатски ред. Али тај није уживао добар глас. Романи Јакова Игњатовића, који приказују опадање Војводине и његове Сент Андрије, пуни су израза народног нерасположења према "фишкалима". Сама реч добила је временом значење с извесном не баш похвалном примесом. У србијански устав од 1869. год. унесена је одлука, да адвокати не могу бити народни посланици. Највећи део наше интелигенције припадао је омладинском покрету и налазио се у редовима либерала. Извесни њихови вођи одлазили су у извесне претераности и нису довољно рачунали са стварним стањем, у ком се наш народ налазио, ни са расположењима која су у њему владала. Неколико новосадских и београдских интелектуалаца говорило је о републици у време, кад ни четворан део нашег народа није био ослобођен и кад су крутом руком стезали народну гушу апсолутисте из Беча и Цариграда. И друге неке од њихових идеја биле су тога рода и сазрелости. Ти наши интелектуалци били су иначе, као васпитаници више немачких него француских школа, носиоци идеје народног уједињења. Они су израђивали тип Србина, управо Србенде, као слободара, који има да се сав жртвује за величину и победу српске ствари. Њихов патриотизам био је искрен, али више вербалан. Трошио се на беседама и у здравицама. Наш романтизам патио је видно од тога, што је неговао култ речи него култ дела и што је, као у поезији, заливао родољубље алкохолом. За цело време од 1858. год. па све до српско-турског рата тај романтичарски нараштај интелигенције није учинио ниједног патриотског подвига од истинског прегалаштва; у устанцима и борбама они учествују, с малим изузетцима, само с песмама. А кад су почеле праве и тешке борбе од тих безбројних ратних кликташа у борбу их је ушло једва толико, да би се дали на прсте пребројати. Изостали су чак и они, који нису морали ићи на бојно поље, него који би могли бити од користи на другим положајима. Чак ни чувени песник Змај није ушао ни у лекаре добровољце, да друге мање и безначајније и не помињемо.

Шездесетих година јављају се у Србији први омладинци с новим схватањима, чији ће се утицај осетити јако већ почетком седамдесетих година. То су наши први социалисти,

васпитавани делом у Русији, у идејама Чернишевског, Писарева и Доброљубова, а делом у Цириху, у кругу Бакуњиновом. Њихов је главни претставник млади Светозар Марковић (1846-1875), који је од 1866. год. провео на студијама у Петрограду. Од 1868. год. он почиње оштру борбу против либералног режима у Србији, који је имао доста реакционарних особина, као и против омладинског вербализма. Марковић је био и сувише млад, да би могао израдити свој оригинални поглед на свет и да би могао довољно поуздано оценити шта се од туђих система и теорија може с успехом накалимити на нашу средину. Социалистичке и чисто комунистичке теорије нису се могле пресадити у ондашњу Србију, која је била скроз сељачка, са малим поседом и са огромном приврженошћу за сопственост, и у којој фабричко радништво скоро није ни постојало. С тога Марковићеви практични огледи немају успеха. Али је његова акција донела ипак велик и чак неочекиван плод. Најпре због буђења самосвести код сељака као друштвеног чиниоца, затим због слободарских идеја и због опозиција режиму који се држао само чаршије и сеоских газда, а који није ни хтео ни разумео да се приближи сељаку. У Цириху се тад васпитавало, с њим заједно, неколико младих Срба, међу којима Никола Пашић, Пера Велимировић, Мита Ракић и др. Иако из истог круга, Пашић (рођ. 1845. год.) је био у својим схватањима много реалнији. Њему, у главном, припада заслуга што је теоретичарски покрет Марковићев преобразио у претежно политичку акцију. Та је акција имала с почетка јасну црвену боју, али је била вешто саображена политичком духу наше средине и дала му је практичне и непосредне циљеве. Требало је рушити режим пандурског система, дићи сељака, упростити управу, и омогућити најширим круговима учешће у јавном животу путем општинских и других самоуправа и путем уставности. Реч самоуправа постаје крилатица новог покрета; тим ће се именом назвати и први његов орган. Већ у Цириху Марковић је говорио, да у Србији треба изводити радикалне реформе и стварати радикалну партију; Пашић је то, као његов сарадник, извео коначно у дело. Сам Марковић се пред крај живота био поколебао и спремао се, по проучавању Ј. Скерлића, да цео рад постави на нове основе, "у смислу пропаганде општих демократских идеја, уставности и народне самоуправе, са даљом мишљу проширења задружне и општинске својине на српском селу." Он постаје борац за демократију и народни суверенитет. У националном погледу он је тежио за ослобођењем поробљених Срба, јер не може бити општег братства и слободе свих људи, док има повлашћених и подвлашћених нација. С тога је учествовао у раду на припремању устанка у српским областима Турске. У Војводини, он је сам говорио, био му је ближи Светозар Милетић, него "тамошња социјалистичка партија с њеним узаним програмом."

У духу руских схватања тога времена, Марковић и друштво његово тражили су враћање у народ и што живљу и непосреднију везу с њим. Наше градско друштво било се почело одвајати од народа, а чиновништво се бирократисало. Тај потребни додир с народом тражили су Марковић и његови сумишљеници и од књижевности. Осуђујући празна љубавна пренемагања и позоришну декорацију романтичарске приповетке они су препоручивали савремени роман са свима проблемима нашег друштва. И тражили су, исто тако, да се уметност стави у службу извесним идејама. Поезија има да се слије са науком исто као и филозофија.

Те мисли, нове у нашој средини и казиване на начин сасвим отворен и не много обазрив, изазвале су у нашем друштву велике потресе. Највеће им је дејство било у Србији, где је радикална странка освојила три четвртине сељака и претежан део омладине. Од осамдесетих година XIX века радикализам је био најмоћнији политички чинилац у животу те земље. У Војводини остало је доста трагова романтичарства све до наших времена, али и тамо је, у политичком животу, радикализам постао један од најутицајнијих чинилаца. Милетић му је, по својој природи, био врло близак, као носилац идеја либералне левице, док му је М. Полит био противник. Еволуцију од социалиста до радикала десничара прошао је Милетићев наследник у *Застави*, Јаша Томић. Покушаја са социализмом било је и у Босни, али тамо, из разумљивих разлога, под турском управом није могао ухватити дубљег корена. Почео га је Васа Пелагић у Бањој Луци, где је био, помоћу српске владе отворио богословију.

Влада Намесништва сузбијала је тај покрет свима средствима. Тако, у осталом, није поступала само она, него и многе друге владе у Европи. Нарочито су били озлоглашени

комунисти после њихових изгреда у Паризу 1871. год., кад су се кратко време били дочепали власти. Али владине мере нису имале успеха. Међу сељацима покрет је хватао корена прилично споро али неодољиво. Осетио се и у књижевности и деловао је кроза њу. Чисто национални песници, као Ђ. Јакшић и Змај, дали су неколико социалних песама од значаја. Змај је чак испевао самртницу "На гробу стрељаних комуниста". У приповетци реалистички правац узима маха. Јаша Игњатовић даје неколико дубоко захваћених, али полуписмених, романа о декаденцији нашег грађанског сталежа у Угарској; а Милован Глишић, руски васпитаник у књижевном образовању, почиње приповетку о србијанском селу са много сатире. Његова комедија *Подвала*, са типовима сеоских паука, исто као и Гогољев *Ревизор*, више је за плач него за смех. Владимир М. Јовановић покушао је да створи и чисто реалистичку поезију, исто као што се Јаша Томић трудио да изазове социалистичку, али проза, преточена у стихове, није могла наћи жељеног одјека.

У националном погледу радикализам је првих година имао и своје наличје. Сувише заузети унутрашњим питањима људи су почели обраћати мање пажње на спољашња. Само Намесништво зазирало је од одлучнијих акција у уверењу да још нисмо довољно спремни и да сви балкански народи нису довољно прожети истоветношћу схватања о вишим заједничким интересима. У народ је бачена парола, да нема смисла ослобађати рају од Турака, кад сами ослободитељи нису слободни на свом дому. После тога дошле су и још теже ствари. Међу извесним сељачким вођама било је људи, који се нису устручавали говорити, да њихове њиве неће постати ни за длан веће, макар се цело Српство ујединило. Младу, крепку, још скоро нетакнуту народну снагу почео је да захвата морал уске себичности и извесног дефетизма. Наш сељак, који је све дотле постизавао тешким револуционарним напорима, почео је да се прибојава борбе чак више него грађански сталеж, који је по правилу увек више под утицајем чаршије и мање склон на прегарања.

Намесништво у својој политици није имало среће. Његов крути режим изазвао је у земљи велико незадовољство и онемогућио је стварање потребне повезаности у најбитнијим схватањима о задацима државе. У спољашњој политици, због аустрофилске ориентације М. Блазнавца, руска влада дала је и сувише јасно разумети да се њени интереси не поклапају с нашима. Руски конзул у Београду, Шишкин, није крио нимало да се разишао са намесницима. Није то било нимало чудно, ако је чуо и половину од оног, што је Блазнавац говорио о Русији, и то не једанпут. "Руски циљ је власт", говорио је он немачком посланику 1871. год., "њено средство је срозавање њених саплеменика с већег развојног степена на нижи, дезорганизација, хаос." За извину могло би се рећи, да је Намесништво подлегало извесним доста примамљивим наговештајима и обећањима с аустриске стране, који су могли да их извесно време поколебају. Аустрија је одавно ишла за тим да за Далмацију добије што шире залеђе. Већ 1856. год. предао је маршал Радецки један меморандум Двору тражећи Босну и Херцеговину. Реч Hinterland ушла је тад у моду у бечким круговима. Француска дипломатија упућивала је сама Аустрију на ту страну, само да би ова напустила своје поседе у Италији. Бечки двор је још 1840. год. добио протекторат над католицима Босне и Херцеговне. После аустриских пораза у Италији и код Кенигреца дворски кругови имали су живу жељу, да губитке надокнаде на истоку; генералитет, под вођством надвојводе Албрехта, направио је од тог свој главни програм. Дипломатија је из почетка мислила да Босну дели са Србијом; у том правцу је радио претседник мађарске владе J. Андраши и Калај је у том смислу испитивао расположења у Београду и давао на по уста и извесна наговештавања, па чак и формалне предлоге. У војним круговима састављани су поводом вести о том разни мемоари и пројекти, у којима се расправљало о евентуалним границама. Док је дипломатија држала, да би граница могла ићи долином Врбаса, војни кругови су тражили за Аустрију свакако долину Босне и Неретве. Намесницима се могло чинити као знак извесног пријатељства, да их аустриска влада посвећује донекле у своје намере и да признаје Србији право на Босну. Могло им се чинити чак, можда, и пробитачно да се о том и говори, мада су и сами осећали да такво решење босанског питања, у сарадњи Србије и Аустрије, може имати и великих опасности за националне интересе и будућност. До споразума није дошло због важних европских догађаја и због узајамног неповерења, које се није могло истрти. После велике немачке победе над Французима у рату 1870/1. год., кад је створено Немачко Царство и кад је у Бечу постало јасно да Аустрија у немачком савезу нема више никаква места, расположења су се у

аустриској престоници брзо изменила. Стварање Немачког Царства значило је победу снаге и отварало епоху империалистичког замаха у целој Европи; права малих могла су бити узета у обзир само у толико у колико не улазе у сферу великих. Аустрија је хтела Босну и пут према Солуну. Правдала га је потребом културне мисије на запарложеном Балкану и потребом јака државног ауторитета у разобрученој и корумптивној турској царевини, која у свом пространству нема снаге ни могућности да изведе тражене реформе. У том правцу упућивао је и кнез Бизмарк, који је желео да Аустрију одврати од ма каквих акција у Немачкој и да тој држави да нов садржај, који би више одговарао њеној првобитној улози. Знајући то Беч је од 1871. год. све више одбијао помисао о сарадњи са Србијом у Босни, па је чак почео порицати и српска права на те области. Од тада хладне и односи између Беча и Београда. У јесен 1871. вођство српске политике узима више Јован Ристић, који се обрће према Русији и који младог кнеза Милана води цару Александру II у Ливадију. Али та промена курса није могла да спасе српске тежње Михаилова времена; Босна и Херцеговина биле су у тај мах унапред изгубљене.

Тежак губитак претрпела је наша ствар и у Јужној Србији. Од укидања Пећске Патриаршије духовну власт над српским земљама добила је цариградска грчка црква и преко ње фанариотски претставници. У доба опште декаденције то свештенство није било ни на моралној ни на духовној висини. До својих положаја долазило је првенствено новцем и одржавало се помоћу њега. С тога је тражење и изнуђавање новца био у врло много случајева главни део њихова посла. Наше свештенство било је вероватно више неуко од њиховог (иако је и њихово било врло оскудно у знању), али је бар било саставни део народа и саосећало је с њим. Грци нису имали правог разумевања за наше тежње; а у колико су и имали додира с народом то је било само са чаршијом и градовима. С тога је разумљиво што их наш свет није марио. Праву борбу против њих кренуо је нарочито од почетка XIX века, кад је почело народно буђење и кад је грчко свештенство почело да бива носилац грчке народне идеје на штету српске. У црквама су натурали грчки језик чак и тамо, где Грка у народу није никад било и где су Грке претстављали само дошљаци по градовима. Отварали су грчке школе да би угушили српске. Правили су понегде чак и споразуме с турским властима против својих једноверника. Најактивнији су били у Старој Србији и Маћедонији, где су озбиљно присвајали за се Скопље и Призрен. Грчке владике слали су чак у Сарајево, Мостар и у Тузлу још средином XIX века, а делимично и после тога. У целој Бугарској црква је била у грчким рукама. У јужним областима прво незадовољство против грчке хиерархије јавило се у Скопљу већ 1828. год., а појаве после тога постају све чешће. Народне жеље да имају своје свештенство живо су потицали и помагали разни руски претставници, који су јасно видели да је дотадашње стање могло довести до осетних губитака за словенску ствар. Сем тога за своје политичке циљеве Русија је желела да се ослони на словенски елеменат, на који је само преко цркве тада могла вршити главни утицај. С тога се борба против грчке хиерархије почела и водила у знаку сукоба између словенства и грцизма. Наши људи су избегавали да тој борби место словенског даду, бар у извесним крајевима, чисто српски карактер из два разлога: 1) да се не цепају народне снаге и 2) да не би наш свет у Турској излагали незгодама, јер би српско обележје, с обзиром на српско-турске борбе и српску државну пропаганду, могло да се тумачи и као револуционарно. Како је црква у ослобођеној Србији била у народним, а у Бугарској у грчким рукама, то је вођство у борби сасвим природно прешло на Бугаре као на више заинтересоване. Кад су Бугари у борби против Грка тражили своју посебну организацију са једним егзархом на челу и кад су тој организацији дали свој карактер српска влада је стала на гледиште и објавила га већ 1869. год., да Срби остану у заједници са цариградском патриаршијом док се не створи могућност да дођу под црквену управу саме Србије. То је унело велику пометњу у народ. Цела дотадашња борба изгледала би према том бесплодна. Место заједничке словенске црквене организације настао је раздор. Грчка црква није била довољно увиђавна да поправи своје грешке на терену и да изиђе Србима у сусрет. С тога је известан део наших људи огорчен због тога и из словенске солидарности пришао Егзархији, која је створена званично 27. фебруара 1870. Тако се догодило, да су припадници Егзархије временом постали Бугари и бугараши и да је та организација била главно средство пропаганде против Срба. Њу су једно време помагале и турске власти, да би поцепале и ослободиле Словене свога подручја и да би сузбиле утицај Србије, који је у Старој Србији и Маћедонији од Карађорђева устанка био осетан.

Тако је српска национална политика претрпела два ударца пре него што је уопште постала активна. Претрпела их је првенствено зато што није била активна и што је престиж Београда после смрти кнеза Михаила видно пао. За његова живота Београд је имао прву реч међу хришћанима Балкана и с њим су рачунали и пријатељи и непријатељи. После његове смрти видело се и осећало јасно, да у Београду влада други дух и да су домаће бриге постале прече од свега другог. Руска дипломатија тога времена обраћала је више пажње Бугарима, и то из сопствених рачуна. Њена је давна жеља била да завлада Цариградом и Дарданелима, како би добила слободан излаз у Средоземно Море. На том подручју блиском Цариграду, на обалама Црног Мора и на обе падине Балкана, преко кога је водио најкраћи копнени пут из јужне Русије према турској престоници, налазио се бугарски народ, који је свој спас очекивао само од петроградске словенске браће. Велики број Бугара радника, трговаца, свештеника и интелектуалаца живео је у Русији, васпитавао се тамо и спремао јавно мишљење у своју корист. У Русији се веровало у словенска осећања Бугара, желело се да им се помогне и рачунало се на њихову оданост. У Бугарској, коју би она ослободила и дигла, Русија се надала добити чврсто упориште своје политике на Балкану. Што се год више добије за Бугарску тим се посредно добија и за Русију; велика Бугарска то је широко претсобље за руски Цариград.

Међу Србима, незадовољна политиком Намесништва, Русија је више дизала престиж Црне Горе и кнеза Николе. У српском друштву, међу романтичарима, нарочито у Војводини, Црна Гора је била нарочито слављена. Њен глас је изузетно порастао после победе на Грахову. Њене сталне борбе по кланцима и планинама, крвави јатаган који је сејао смрт и страх, са ликовима окоштих, сунцем опаљених и несаломљивих ратника, у необичним оделима, са женама пуним прегалаштва, створиле су о Црној Гори идеалисану слику, која је одударала од сухе прозе заглибљених равничарских паланки. Кнез Никола, млад владар и песник, познат по својим родољубивим песмама и изјавама, жељан акције и славе, сматрао се као оличење старог витештва. Његове слике, са великим продорним очима, растављеном кратком црном брадом, у животописном златом извезеном црногорском оделу, ширене су по свим српским кућама ван Србије (ја сам их виђао чак у Винковцима). О Црној Гори говорило се последњих двадесет година стално, и то увек у вези са неким борбеним покретима. И то не само са Турцима. Крајем шездесетих година, поводом увођења новог војничког закона за аустриске земље, избио је у јесен 1869. год. устанак у Боки Которској, која је хтела да се очувају њене старе повластице са системом народне војске. Иако су аустриске трупе биле надмоћније у сваком погледу устаници су им, ипак, у Кривошијама задали тешких удараца. Устанике су тајно помагали пријатељи из Црне Горе мање људством, а више материалом. Два аустриска генерала бише поражена и смењена. Нови далматински намесник Гаврило Родић смирио је устанак почетком 1870. год. само на тај начин, што је повукао извршење војног закона и прогласио општу амнестију. Сам Бокељ, А. Дабиновић, проучавајући дипломатски историат овог питања, утврдио је, да је бокељски устанак припреман од раније и да се на њему радило с планом из Берлина и Москве, кад се спремала шира акција Русије и Пруске против аустриске и француске коалиције. Разумљиво је с тога, што је том чисто локалном устанку обраћена пажња у целој Европи. Црна Гора дошла је у средиште интереса, јер се отпор устаника тумачио само њеним помагањем. Иако је кнез Никола посебним уговором с Аустријом обећао пуну неутралност, у Бечу му се ипак није веровало, и није немогуће да не би дошло до какве акције против цетињске владе, да Русија није енергично устала у њезину одбрану.

Погибија кнеза Михаила и будна пажња Осман Топал-паше, босанског валије, растројили су рад националних и омладинских одбора по Босни и Херцеговини. На почетку 1868. год. помишљало се, да се идућа омладинска скупштина одржи у Сарајеву 1869. год. Али се после кнежеве погибије и пашине полицијске офанзиве морало од тог одустати. Неки важнији национални радници беху протерани (Богољуб Петрановић, познат као скупљач народних песама), а други затворени (Васо Пелагић, Гаврло Вучковић, Серафим Перовић, Леонтије Радуловић и др.). Год. 1871. престала је са својим радом и цела организација Уједињена Омладина Српска. Појединци, пуни вере, настављају рад и касније. Исте те године, на једном састанку на Цетињу, неколико омладинских радника ствара нову организацију, "Дружину за уједињење и ослобођење српско". У њу су ушли Лаза Костић, Ђока Влајковић, Милетић, Сава Грујић и др., из свих крајева Српства. Омладинцима је

обећао помоћ и војвода Марко Миљанов, који се иначе отворено тужио на цетињски двор и његову околину. Кнез их је примио усрдно и уверавао их о својој спремности да прихвати народну ствар. Али ова омладина није показала много активности, нешто што није имала довољно подршке у Србији а нешто због превирања у самој омладини. У народу је ипак врило. Бачено семе пропаганде са више страна стварало је у народу наде, комешања и покрете. Нису радили само Срби. Аустрија је још 1869. год. упутила у околину Бање Луке католички ред траписта, да у том претежно православном и муслиманском крају делује верски и ради за њу. Предузимала је извесне акције и међу фрањевцима, а вршила је и стратешка осматрања. Њени агенти деловали су и по Херцеговини. Француско-пруски рат 1870/1. год. донео је, са својим брзим и непредвиђеним исходом, знатну пометњу у европску дипломатију, а код нас је храбрио извесне авантуристичке духове да крену ствар у дубоком уверењу, да ће имати успеха. Надало се у Русију, која да је на истоку добила слободније руке, пошто је победа Пруске дошла само као резултат руског задржавања Аустрије.

Пут на Берлински Конгрес

Турске власти су примећивале извесно живље струјање међу рајом нарочито у Босни и Херцеговини и у Бугарској и приписивале су га панславистичкој агитацији, иза које су назирали у главном Русију. Али је било извесних сумња и против Аустро-Угарске, за коју се знало да пружа руке према Босни. С тога су почеле с репресалијама. Почеше затварања људи и установа. У јесен 1872. год. једна група хришћанских трговаца у Бањој Луци обрати се за заштиту бечкој влади, не знамо да ли из сопствене инициативе или по сугестијама аустриског конзулата. Брзо потом поче пребегавање хришћанских, првенствено српских, лица из босанске крајине у Хрватску. Чим су прешла границу та су лица почела да износе тешке прилике под којима живе и по сугестијама Светозара Милетића упутила су један меморандум силама потписницама Париског Мира. Али их је главни пут водио у Беч, да ту ступе у везе с претставницима великих сила и са аустриском владом. То је било у лето 1873. год., мало после тројецарског савеза у Бечу. Русија, Немачка и Аустрија, као три конзервативне силе, хтеле су да очувају створено стање у Европи, за чим је нарочито ишао Бизмарк бојећи се француске одмазде, али су осећале да стање на Балкану тешко може проћи без потреса. Русија и Аустро-Угарска нису веровале једна другој, у осталом са разлогом, јер су и једна и друга добро знале да нису незаинтересоване у ровењима која се врше у Турској. Тај састанак у Бечу изазвао је код наших људи велике наде. Неколико херцеговачких вођа упутило је тад преко Цетиња молбу руском цару, да их прихвати у невољи, јер се они због зулума морају дићи на оружје. Позивали су кнеза Николу да почне рад с њима, па кад ту нису одмах наишли на жељени одзив обратили су се Београду упозоравајући на могућност да их Аустрија предухитри. Али и у Београду се налазило да тај час није био нимало погодан да се крене већа акција.

Али се точак није дао лако зауставити. У Херцеговини је летина 1874. год. била подбацила и свет се налазио пред тешком неизвесношћу. Закупници пореза, који су пре свега гледали само свој интерес, притискали су народ, да истерају своје и државне приходе. У већ узмућеној земљи то је дало маха новим протестима и сукобима. На устанак се гледало као на скоро једино могући излаз. На састанку народних првака у Биограду код Невесиња, на Малу Госпојину те године, би решено да се диже устанак о пролећу и да се о том обавести кнез Никола с молбом да их прихвати. Кнез је примио изасланике народне лепо и покушао је да утиче на њих. У свом опширном мемоарском спису о Херцеговачком Устанку он сам прича, како их је уверавао "да их никад неће напуштати, нити ће одвојити судбину Црне Горе од њихове", али да тад није било време за узбуну. Руска влада је нарочито утицала на кнеза. Овај је доиста успео да смири људе и да упути херцеговачке избеглице да се врате кућама.

Духови су били веома узбуђени и наоштрени. Баш те јесени, 5. октобра, извршише Турци покољ повећег броја Црногораца у Подгорици, који се ту беху затекли на пазару. Покољ је дошао као освета за угледног Јусу Мучина, кога беше убио један Куч по позиву Марка Миљанова. Тај покољ изазва силно огорчење на све стране. Врила је крв. Људи су тражили освету и горели од нестрпљења што их чак пре не пуштају. Цетињски кругови умиривали су свет, али су остављали јасне наде и за могућност одмазде. Кнез је слушао савете из Русије, али је покушавао на све начине да црногорско питање стави на дневни ред, да би овом приликом добио извесне територије од Турске у свом суседству. Он је хтео дати разумети и Порти и силама, да мир у суседству Црне Горе зависи од расположења на Цетињу и с тога се трудио, да све нити завера, припрема и акција у Херцеговини и према Албанији држи у својим рукама. Утицај Црне Горе у Херцеговини и на тим странама био је неоспоран. Сви виђенији српски главари и сав народ гледали су само на Цетиње и на поруке отуда. Видели смо, да Лука Вукаловић, човек од несумњивог значаја, није могао да успе нимало ни да се чак одржи у земљи, кад се завадио с цетињским двором и почео политику на своју руку. Кнез Никола је умиривао Херцеговце, али не с намером да их смири коначно, него дотле док то буде у његовом политичком плану. С тога је и пуштао да се и говори и

ради на устанку не осећајући да би, у извесном часу, могао изгубити узде из руке и да у гладном народу, тешко притиснутом и већ раздраженом, може лако да избије револт, који се неће дати лако зауставити.

У толико пре што се на револуционирању духова у Херцеговини радило и с других страна. Аустриски високи генералитет, под претседништвом самог цара, имао је 17. јануара 1875. своју седницу, на којој је гроф Ј. Андраши, као министар Иностраних Дела, изнео циљеве бечке политике. Аустро-Угарска је желела да добије Босну и Херцеговину, али то није могла ни хтела да постигне отвореним ратом, да не би изазвала против себе Русију, Турску и српске државе. Место тога она је хтела да делује посредним путем. Бечка влада помагаће незадовољне хришћане, потицаће их, и тако ће разједати Турску и припремити јавно мишљење Европе на потребу да Дунавска Монархија уведе ред. У Бечу је већ тада подвучено јасно, да не би никако било у његовом интересу да се придруживањем Босне и Херцеговине Србији и Црној Гори створи већа српска држава, која би могла постати опасна по "здравље" Дунавског Царства. Аустрији рат Турске с Црном Гором не би био непријатан. Ако би победили Турци Аустрија би их зауставила и добила би много у престижу код суседних балканских хришћана; а ако би победила Црна Гора са Србијом то би дало повода Аустрији да и она посредује и да изради извесне добитке и за њих и за себе. Надвојвода Албрехт, који је, као победник код Кустоце, уживао војнички ауторитет и био глава ратне странке, тражио је, да Аустрија не дозволи заједничку границу између Србије и Црне Горе, него да, утиснувши се међу њих као клин, очува слободан пут за исток и непосредну везу с Турском. На тој конференцији било је решено да Аустрија учествује посредним путем у акцији и да њена граница има допирати до подручја између река Босне и Дрине.

Наскоро потом, у априлу 1875., кренуо је цар Франц Јосиф у Далмацију с нарочитом намером. Он је хтео да истакне значај те области за Аустро-Угарску, и да унапред упозори на могућности да због те покрајине морадне тражити проширење према истоку. Кад је цар дошао у јужну Далмацију његово понашање није било ни много дискретно ни уобичајено у дипломатском свету. У Имотском цара су поздравили претставници босанских фрањеваца истичући права Хабзбуршке куће на Босну и Херцеговину, а по њиховом упутству јавило се уз пут и неколико других депутација. Цар је неке од тих људи одликовао, а неке наградио, а свима је обећавао да ће се побринути за њих, да им буде лакше. Одмах потом почели су код херцеговачких католика у суседству Далмације састанци и договори, да се крене акција, па су на њих позивани и неки православни главари из столачког и љубињског среза. Тај пут царев није могао остати без утиска на Цетињу, као и на остале српске људе и крајеве. Он је довољно наговештавао да се нешто спрема; у вези с осталом аустриском активношћу није било тешко погодити ни у ком правцу.

Сами муслимани нису могли да се уздрже од извесних дела насиља и освете. За кратко време погибе од њихове руке неколико угледних људи из народа. Турске власти, рачунајући с устанком, биле су пасивне према насилницима; пустиле су чак да извесни зулумћари обију државне магацине и разграбе оружје и муницију. Страни конзули и пашински изасланици покушавали су, истина, да смире народ, али је то ишло веома тешко, јер није било потребног поверења ни на једној ни на другој страни. Усред преговарања и колебања збише се неки догађаји, који убрзаше решење. Близу Метковића, код Драчева, дошло је 19. јуна до препуцавања између побуњених католичких сељака и муслимана. Побуњеницима стиже помоћ из околних села. Три дана потом депеширао је фра Стипан Налетелић с друговима аустриском наменснику у Задар, како "сви кршћани Габеле, Драчева, Храсна и све Луке желе помоћ од Аустрије, припознајући ћесара као свога. Не пуштајте да нас Турци кољу. Немамо џебане нит оружја, просимо провиђења. Барјак Аустрије пред нами је." Међу устаницима се налазио и Марко Стазић из Задра, за кога су Турци тврдили да је био повереник далматинског наместника Родића, а по Херцеговини је пре тога крстарио аустриски генералштабни официр Виљем Сауервалд.

Независно од тог сукоба код Драчева, скоро у исто време, дошло је до борби и у невесињском крају. Харамбаше Перо Тунгуз пресрео је са својом четом у Бишили један турски караван и убио је седам кириџија. То још више ускомеша муслимане. У Кифином Селу донесена је потом, 25. јуна, одлука да се акција за устанак прошири и на остале

срезове херцеговачке и да почне живље. Два дана потом, на Крековима, дошло је до прве праве борбе. Невесињска пушка била је глас осталој Херцеговини. Устанак је плануо.

Кнез Никола је покушао да устанак задржи, али то се више није могло. Да би остао с устаницима у вези упутио је међу њих чувеног јунака и харамбашу Пеку Павловића. Пеко се није мало изненадио кад је видео ратоборно расположење устаника. Они се сматрају, јављао је кнезу 7. јула, "тако силни, колико да нема ниједног Турчина на свијету! Они хоће буну и кажу да их нико од тога одвратити не може, мада немају ни пушака, ни фишека." Видећи то и кнез је попустио. Позвао је све главније херцеговачке вође на тајни састанак на Ловћену и ту им је 26. јула дао свечану изјаву, да ће сама Црна Гора ући у рат, ако устанак не би имао успеха. Мало потом одредио је свог таста, војводу Петра Вукотића, да са Грахова утиче на устанике и управља њиховим пословима. Он им је дотурао храну и џебану, а "ђе је требало поткрепљење четама херцеговачким, тамо је шиљао Црногорце." Мало потом букну устанак и у Васојевићима и 4. августа дође тамо, на Сеоцима, до прве борбе између Срба и Турака. У исто време закрвише и Кучи.

Месец и по дана после невесињске пушке устанак је избио и у Босанској Крајини. Побунили су се тежаци између Дубице и Костајнице у ноћи 3-4. августа. Први нападај извршен је на Кулу у селу Дворишту. Одмах потом устанак се проширио и на суседне крајеве, претежно дуж аустриске границе. Главни вођа на тој страни био је Остоја Корманош, који се први, 5. августа, сукобио с турском војском. Домало, у Крајину су, као вође, стигли и неки босански емигранти из Србије, међу којима се истицаху Петар Петровић Пеција и Голуб Бабић. Нарочито је био борбен стари хајдук Пеција, који је у народу од раније стекао глас јунака и прегаоца.

Устанак су прихватиле обе српске кнежевине, Србија и Црна Гора. Јавно мишљење, под утицајем наше романтичарске књижевности и панславистичких кругова Русије, тражило је рат, у тврдом уверењу да Турска, "болесник на Босфору", неће моћи одолети српском налету. "Мало нас је, ал' смо људи", понављало се у разним варијацијама кроз песму и кроз штампу. Рат с Турцима, који је требало да донесе ослобођење раје, оглашавао се као *свети* и у њ се позивало са више страна. Али, док је такво мишљење освајало у књижевности и штампи, па чак захватало и водећу либералну странку у Србији, у широким народним круговима србијанске кнежевине рат није био много популаран. Било је отворених порука, да је бесмислено ослобађати друге, кад Србија сама стење под "најтежим бирократским јармом". Друг Светозара Марковића, млади Никола Пашић, хтео је да се помажу устаници, и сам је отишао у Херцеговину, истина не да се тамо бори, него да однесе неке скупљене прилоге. Против рата био је 1875. год. и сам кнез Милош, на кога су много утицале аустриске претње и одвраћања. Због таквог његова држања он је постао предмет општих нападаја и водећи радикали у Србији били су чак спремни да га замене борбеним црногорским кнезом, који је уживао опште симпатије.

Чим је избио устанак у Босни дошла су 9. августа 1875. два повереника српске владе бискупу Штросмајеру. Срби су нудили Хрватима, да и они уђу у акцију и да делују у турској Хрватској, која би онда имала припасти њима. "Од владе хрватске ништа се друго не би захтијевало, нег да зажмири и устанак хрватски под руком подупире." Штросмајер је одмах о том обавестио свог пријатеља Фрању Рачког, слажући се у начелу с потребом акције, али је желео да се о том обавести и бан, познати песник *Смрти Смаил-аге Ченгића*, Иван Мажуранић. Рачки му је доскора одговорио, да су, по његовим најскорашњијим извештајима, Мађари одлучни противници сваке акције против Турака, а да је цар лично казао бану, како мора остати неутралан.

Ни остали народи на Балкану не одазваше се српским покретима. Грци остадоше мирни, а мали локални покушаји устанка међу Бугарима бише брзо угушени. Арнаути су се, у већини, држали с Турцима и борили се на њиховој страни. Срби су остали осамљени, имајући сами да приме борбу с Турском Царевином, чија је снага била још увек већа него што су они замишљали.

Кад је устанак избио предложио је бечкој влади руски министар Иностраних Дела, кнез Горчаков, да Русија и Аустро-Угарска поседну Босну и Херцеговину, како би спречиле даље ширење устанка и увеле сређеније прилике у те земље. Аустро-Угарска је имала непријатно искуство заједничке окупације Шлезвиг-Холштајна са Пруском, а сем тога није ни начелно пристајала на сарадњу с Русијом у областима на које је она ставила сама руку и полагала извесна права. Место тога, бечка влада, хотећи да се покаже неутрална и хумана и заштитник балканских хришћана, тражила је, да Турска, у споразуму с устаничким вођама и конзулима, спреми потребне управне реформе. Турска је прихватила тај предлог, али се наскоро видело да нико с њим није мислио искрено, ни Турци, ни устаници, ни заинтересоване силе. После свих ранијих искустава устаници нису више веровали у турске реформе и тражили су далеко више, него што су Турци могли дати. А и саме силе, предлажући реформе, више су мислиле на палиатив, него на коначно решење. Султан је 30. новембра (12. децембра) 1875. објавио своју ираду, којом обећа реформе за целу Турску Царевину, а не само за Босну и Херцеговину. По тражењу Русије силе су на ту ираду одговориле Андрашијевом нотом од 18. (30.) јануара 1876., тражећи да се пре свега среде прилике у те две области. Турска се начелно сложила с тим, "али само су се наивни могли завести овим привидним уступцима", како тачно каже А. Дебидур. Истина је, доиста, да је Турска истински помишљала на реформе и да је покушала и да их спроводи, нарочито у Херцеговини, која би административно одвојена од Босне. Али цариградска влада није могла изменити менталитет целог муслиманског становништва, нити реформама прекратити подземна ровења. Уз покушај реформама Турци су покушали и посредовање на Цетињу, али је кнез био скуп у цени. Под његовим утицајем поставили су и устаничке вође, у Суторини, 27. марта, у присуству руских и аустриских, неприхватљиве услове за смиривање Херцеговине. Они су тражили ни мање ни више, но да се турска војска уклони из њихове земље, и да остану само мали гарнизони у главним местима.

За то време устанак се даље развијао. У Босни он није могао да узме велика маха, јер је Крајина била далеко од Србије, која би је могла помагати као Црна Гора Херцеговину. Саме вође у њој биле су више четници него војводе. Већ 29. августа (10. септембра) погинули су код Гашнице, на Сави приликом искрцавања оружја, обојица главних вођа, Пеција и Корманош. У источној Босни устанак око манастира Тавна угушен је у самом почетку, јер су ту муслимани били бројно врло јаки, а и Турци су имали прилично редовне војске.

Нов елемент у босански устанак на Крајини донела је појава кнеза Петра Карађорђевића. Он се, посрбивши своје скраћено презиме Кара, претстављао као Петар Мркоњић. Петар је био у то време млад човек (рођ. 1844. на Петров-дан), а имао је већ доста буран живот за собом. Васпитавао се у Швајцарској и Француској, и то за стручног официра. По васпитању и доброј оцени савремених расположења он је био демократа и слободар; за разлику од ауторитативног кнеза Михаила и плаховитог неурастеничара и у основи аутократске природе кнеза Милана он је, као претендент на српски престо, излазио са врло слободоумним идејама. Публици се претставио са преводом чувеног енглеског писца Џона Стуарта Мила *О слободи* и са предговором том делу, који је химна слободи. Као и цела његова породица имао је неприлика приликом убиства кнеза Михаила, али стварне кривице није имао никакве. За време француског-пруског рата 1870/1. год. борио се на француској страни и истакао се у више прилика. У борби код Вилерсексела заслужио је орден Легије части. Кад је избио устанак у Крајини Петар се јавио да послужи народној ствари. Београдски двор и влада били су одмах против њега из династичке суревњивости и да не би, с евентуалним успесима у борби, стекао шири популаритет. С тога су и вођи устанка, који су били у вези с Београдом, остали хладни према њему. Петар је ипак образовао своју чету и поставио логор на Ћорковачи. Крајем септембра ушли су његови одреди у борбе, али нису имали никаквих знатнијих успеха. Посао су му отежавали сви, и Србија, и устаничке вође, и аустриске власти, па и наше јавно мишљење, које је тражило да се народне снаге не цепају. Кнез Петар је још 6. септембра у једном јавном прогласу говорио, "да Карађорђевић сада не чезне ни за каквом улогом, него да жели успех своме народу", али то није помагало. Видећи све те тешкоће Петар се обратио непосредно кнезу Милану нудећи му, да затоме кобне династичке мржње и да "на очи свију непријатеља нашега народа, станемо један поред другога као браћа и пријатељи, којима су на срцу

једино срећа и напредак онога народа који их је дигао на висину на којој се налазе." Кнез Милан није примио понуђену руку и тражио је од устаничких вођа и од аустриских власти, да Петра онемогуће. Вође доиста предочише Мркоњићу, да је у интересу ствари да их он напусти. Петар је то и учинио крајем 1875. год., али не потпуно. Он је коначно напустио босански устанак у јуну 1876., када се Србија решила да уђе у рат.

Да је то рђаво утицало на морал устаника не треба посебно доказивати. У акцију која тек што је почела унесен је раздор. Тај је још појачан непромишљеном акцијом Васе Пелагића, који је ову борбу с Турцима мешао са социалном револуцијом и изазивао у народу, агитацијом против режима у Србији и Црној Гори, још већу пометњу. Колико су људи били растројени види се најбоље потом, што за новог вођу устанка, на скупштини у Јамници, држаној 4. и 5. децембра 1875., нису изабрали више ниједног Србина, него Словенца Мирослава Хубмајера, који је пре тога учествовао у херцеговачком устанку. "Својом лудо спремљеном, а још луђе упропашћеном навалом на Костајницу, проиграће Хубмајер "главно заповедништво" и изгубити се из босанског устанка исто тако брзо, како се и појавио. У Србији за рата 1876. даће му се чин који му је у свему одговарао - наребнички". Тако, бележи за њ др В. Чубриловић у својој лепој књизи о *Босанском устанку*. Свој живот завршио је Хубмајер у Сарајеву као чиновник аустриске полиције.

Херцеговци су у борбама били једнодушнији и имали су више успеха. И међу њима је било покушаја извесног растројства, али је оно брзо угушено. Некадашњи тајник Луке Вукаловића, више рекламер него јунак, Мићо Љубибратић радио је против кнеза Николе, али је наскоро био онемогућен. С ким би другим могли у тај мах сарађивати честити Херцеговци, кад би раскинули с Црном Гором? Неколико херцеговачких вођа, као силни поп и војсковођа Богдан Зимоњић, човек као планина, срчани Максим Баћевић, Лазар Сочица и многи други могу мирне душе да уђу у Карађорђеву епопеју. Са православнима борили су се против Турака и неки католички одреди, међу којима се највише истакао дон Иван Мусић са људима из области Попова и Стоца.

Било је људи који су веровали, да би се за Босну и Херцеговину могла израдити самоуправа у оквиру Турске Царевине. Ти су људи били под сугестијом руске службене политике, која је једно време заступала ту идеју и за њу била придобила чак и Енглеску. У вези са руским конзулатом у Дубровнику, где су се налазили, с времена на време, неки мање значајни вођи устанка из јужне Херцеговине са Мићом Љубибратићем, који није смео на терен и због Црногораца и због Турака, био је почет чак и рад на припремању "устројства" за посебну "земаљску управу" у Херцеговини. Устројство је радио тада професор одеског универзитета Цавтаћанин др Валтазар Богишић, а у тај је посао био ушао и Никола Пашић. Не водећи рачуна о интересима Црне Горе и не познавајући довољно стање у самој Херцеговини и све везе и конце устанка, Пашић је предлагао да нека привремена херцеговачка влада узме сама послове у руке и да се према великим силама појави у улози правог и јединог представника устанка. Под утицајем непоузданих обавештења Љубибратићевих он је мислио, да би та управа имала више ауторитета и могла дати више плана и јединства устанку него што је то био до тада случај са директивама са Цетиња. Та би херцеговачка влада имала бити састављена од Срба из свих крајева и свих странака и била би нека врста егзекутиве Уједињене Омладине. Против таквог плана, у основи веома нереалног и прилично наивног, била је одлучно Црна Гора, која није допуштала да се у херцеговачке ствари меша ико други. А против њега је била и бечка дипломатија, која није хтела да управу над Босном и Херцеговином добију било Срби из кнежевина или они из саме земље или ма у којој другој комбинацији, јер би то поспешило стварање једне веће српске државе у будућности и јер би то лишило њу саму изгледа да добије те две наше области.

У пролеће 1876. год. догађаји узеше бржи ток. Поред оног у Херцеговини и Босни изби устанак и у Бугарској. Овај је био кратког даха и угушен је са страшним свирепствима башибозука. Цела Европа диже свој глас и кабинети великих сила ужурбаше се. Ратничко расположење обузе нарочито Србе. Кад је гора озеленила оживеше у већој мери и устанак у Крајини и устанак у Херцеговини. Тада посташе славни Црни Потоци у Крајини са борбеном акцијом Голуба Бабића. У самој турској престоници избише нереди. У мају дочепа се власти

ратоборна странка Младотурака, која сруши султана Абдул Азиса. На то је као одговор дошао српско-црногорски савез, потписан у Млецима 3. јуна и 18. јуна заједничка објава рата Турској. Одмах потом устаници из Босне, 20. јуна, прогласили су своје уједињење са Србијом, а устаници из Херцеговине изјаснили су се за Црну Гору.

Аустриска влада, која је полагала своје право на целу Босну, наредила је одмах својим конзулатима у тој земљи и Херцеговини, да делују у народу против сједињења са српским кнежевинама и да упућују о том јавне адресе. Као главно оруђе конзула у тој акцији послужило им је католичко свештенство на челу са сарајевским жупником, песником фра Гргом Мартићем. Католици су, најпре, волели католичког Фрању Јосифа, него православног кнеза Милана или Николу. Затим, хрватски родољуби су веровали, да ће се са аустриском окупацијом Босне и Херцеговине убрзати уједињење са осталим Хрватима под аустро-угарском влашћу. С тога су искрено желели, да и Босна и Херцеговина уђу у аустриски оквир. Такво решење изгледало им је природно и лако, и много реалније него да се до укупног народног јединства дође преко југословенске идеје. Њихови интереси поклапали су се са интересима једне велике силе и до остварења народних жеља могло се доћи без много напора и без тешких жртава. За извесне хрватске политичаре Босна у српским рукама значила би исто колико и да је изгубљена. С тога су они са великом жестином отпочели хајку на Србе у Србији, тврдећи ни мање ни више него да је Босна хрватска и да Хрватска, чија је политичка самосталност угашена 1102. год., има на њу несумњиво историско право. Срби, који су у тим земљама претстављали већину становништва и чије су везе с Босном столећима постојале све уже и непосредније, одговарали су на ту хајку с пуно плаховитости. Услед тога настао је дубок и, на жалост, све до данас непремошћен раздор између великог дела српских и хрватских јавних радника. Бењамин Калај, бивши дипломатски агент у Београду, десна рука грофа Андрашија и један од главних експерата за балканска питања у бечком Министарству Иностраних Дела, предвиђао је то и са задовољством је наглашавао, да ће питање и судбина Босне и Херцеговине појачати распру између Срба и Хрвата. Бечки и пештански властодршци имаће само да се тим користе. Хрватска теза с уједињењем под Хабзбурзима постављена је као противност српској, која је хтела уједињење са слободним српским кнежевинама. Као две противности, за које се веровало да се искључују, оне су имале да се носе до истраге. Сам цар Франц Јосиф осуђивао је у једном писму бану Ивану Мажуранићу оне Хрвате који су симпатисали са Србима, јер да су радили против интереса и својих и дворских. Цар хоће да добије Босну и Херцеговину, до којих пут води преко хрватских земаља и преко хрватских људи и њему, наравно, није било нимало свеједно, ако се међу Хрватима буде јавио покрет који не би ишао Бечу у прилог.

Своје аспирације на Босну и Херцеговину истакла је Аустро-Угарска према Русији у Рајхштату, 26. јуна 1876., приликом састанка царева Франца Јосифа и Александра II и њихових министара спољашњих послова. Русија и Аустрија сложиле су се том приликом да очувају Србију и Црну Гору ако буду тучене од Турака, а у случају њихове победе дозвољавала би им се извесна проширења, али би Аустрија узела већи део Босне и Херцеговине. Руске белешке о том састанку не слажу се потпуно с аустриским, али се и из њих виде довољно аустриске тежње. Тако је, на почетку самог рата, судбина Босне и Херцеговине била запечаћена; земље, због којих су Србија и Црна Гора ушле у рат биле су унапред изгубљене. За време војних операција бечка влада је 7. јула ставила до знања заинтересованим чиниоцима у Босни, да не може дозволити сједињење Босне са Србијом, па је то поручила и у Београд. Зато су морале бити и обустављене српске акције на тој страни.

У рату против Турака Црна Гора и Србија нису оперисале заједно, него свака за свој рачун. На Србију се бацила јака турска војска, којој недисциплинована и не много одушевљена српска милиција, без довољно официра, није могла да одоли. Врховни командант српске војске био је руски генерал Черњајев, који је прешао у Србију са неколико хиљада руских добровољаца. Српска снага била је распарчана на више бојишта, а ни на једном није имала довољног броја за ударну снагу. С тога је њена офанзива пропала на самом почетку. Али у дефанзиви Срби су се држали много боље и на Шуматовцу су, 11. августа, имали леп успех. Њихов отпор, с кратким примирјем, трајао је све до 17. октобра, кад су им Турци код Ђуниса задали тежак ударац. По молби кнеза Милана Русија је својим

ултиматумом зауставила даље продирање Турака и натерала је Порту да почне преговоре о примирју. После посредовања и других сила мир је закључен 16. фебруара 1877. без икаквих териториалних губитака за Србију.

Црна Гора била је у рату боље среће. Целог лета и јесени 1875. устаници и црногорски добровољци пресретали су турске караване, нападали карауле, јуришали на градове и силно замарали турску војску по Херцеговини. Њихова борба на Муратовици 30. и 31. октобра била је права битка са сразмерно великим снагама, исто као и она на Пресјеци, завршена турским узмицањем 19. априла 1876. Кад је почео рат Црногорци су с устаницима брзо продрли до Невесиња, али су се одатле морали вратити, кад је Муктар-паша кренуо против њих. До одлучне борбе дошло је на Вучијем Долу 16. јула. Кнез Никола је био прикупио јаку војску од 24 батаљона и лично је њом заповедао. Успех његов био је потпун. Код Турака, од три заповедника један је погинуо, други је био заробљен, а сам је Муктар био рањен и једва се спасао. Велике успехе имали су Црногорци и на источној страни око Подгорице, а нарочито у сјајној борби на Фундини, 2. августа. Сам Новак Милошев посекао је тога дана 18 глава. Војводе Божо Петровић и Илија Пламенац одлично су бранили Црну Гору на тој страни, а својим јунаштвом истицао се и кучки војвода Марко Миљанов, који ће се после прославити и својим простом али моралом и снагом витештва необичном прозом.

У Цариграду је за то време извршен нови преврат. Сама влада, са шеих-ул-исламом на челу, збацила је султана Мурата, који је био душевно болестан, и довела је на престо младог, врло интели гентног, али веома перфидног и неповерљивог Абдул Хамида. У Цариграду је владало привидно ратничко расположење и силе су имале прилично напора да делују умирујући. Русија је, међутим, узимала све енергичнији тон. Славенофилски кругови у њој, којима је симпатисао и сам наследник престола, царевић Александар, тражили су да Русија крене у акцију и ослободи балканске хришћане, а у првом реду Словене. Империалистички кругови у њој помагали су тај покрет са тежњом, да том приликом Русија оствари своју стару тежњу и загосподари Цариградом и Дарданелима. Турска је маневрисала на разне начине, да избегне европским посредовањима у својим унутрашњим питањима. Кад је била заказана и сазвана једна конференција великих сила у Цариграду, да расправља о реформама у Турској и о миру са Србијом и Црном Гором, султан је дао објавити 11. децембра врло либералан устав за целу Царевину, који је израдио његов велики везир Мидхат-паша. Деловање великих сила постало би по томе беспредметно, и тако се у ствари и догодило. Турска је очигледно отезала и изигравала акцију великих сила. Јасно је било после тога, да ће Русија, већ и сувише ангажована, предузети извесне одлучније кораке.

Пре него што би ушла у рат против Турске Русија је гледала да се осигура од Аустрије. Бечка влада није никако пристајала на руске предлоге, да се Босни и Херцеговини даде аутономија; није хтела, исто тако, ни да заједно са Русијом ратује против Турака. Њени захтеви били су јасни: она је тражила Босну и Херцеговину за себе; није дозвољавала стварање једне нове велике словенске државе на Балкану, а најмање српске; и није пристајала да Русија прошири своје војничке операције према Србији и западу. Видело се јасно, да је, хотећи да искористи тежак руски положај, хтела да оживи стари план поделе интересних сфера. Западни Балкан имао је остати њезин. Русија је морала попуштати и у уговорима у Бечу и Пешти, у јануару и марту 1877., признала је Аустро-Угарској право, као цену за њезину неутралност, да може, у по себе повољном тренутку, извршити окупацију Босне и Херцеговине. Русији Аустрија није признала право на Цариград, нити трајна освајања на Балкану. За Србију и Црну Гору није било изречно речено, да се неће моћи ујединити, али је бечка влада предвиђала већ тада за себе могућност утицаја и у Новопазарском Санџаку. В. Чубриловић добро карактерише политичку линију тадашње бечке владе. "Ако је рајхштатским уговором ма и привидно показивала вољу да у решавању источног питања прави уступке српском народу, уговором с Русијом од 15. јануара јасно даје на знање да жели да решава питање не само Босне и Херцеговине него и целог српског народа, целог јужног словенства, без њих, још више, против њих."

Склопивши тајни уговор са Аустро-Угарском Русија је објавила Турској рат 12. априла 1877. Црна Гора, која није хтела склопити мир под истим условима као и Србија, под руским

утицајем прекинула је везе са Портом и наставила је 17. априла поново рат. Уз Русију је ушла у борбу и Румунија. У рату с Русима показало се јасно, да је турска војничка снага још увек од знатне вредности и како су се грдно варали наши романтичари који су је потцењивали. Код Плевне требало је Русима неколико месеци тешке борбе и великих губитака, да савладају упорни турски отпор.

Турска војска била се решила, да овом приликом коначно сатаре Црну Гору, да не би уопште имала више неприлика на тој страни. С тога је упутила на Црну Гору као врховног заповедника способног Сулејман-пашу са преко 40.000 људи, који је имао нападати из Херцеговине, док су с албанске стране и из Новог Пазара оперисале друге две војске. Нападај је почео 23. маја, али су главни ударци заредали од 5. јуна и памте се у Црној Гори под именом "девет крвавијех дана". Аустриски генералштабни официр Сауервалд, који се налазио у црногорској војсци, описује подробно све што је чуо и видео у свом дневнику. Са пуно признања говори о црногорској војсци, али истиче и опасност, која јој је претила. Извештаји кнеза Николе о тим борбама нису много поуздани, јер у њима има сувише самохвалисања. С доста губитака Сулејман-паша је успео да се пробије до Спужа и сједини са албанским одредом. Тад се очекивао непосредни нападај на Цетиње. Али, како су Руси у то време брже прешли Дунав него што су Турци очекивали, добио је Сулејман-паша наредбу да се одмах укрца за Бугарску. Тако је изостао последњи и најопаснији чин турске офанзиве.

После одласка Сулејман-пашина Црногорци су прешли у нападаје и још тога лета освојили су Никшић и Билећу. Даље црногорско напредовање према Херцеговини зауставила је аустриска влада, исто као што се успротивила црногорским операцијама према Новом Пазару. С тога је кнез Никола пренео ратиште према истоку и почео опсаду Бара са освајањем Приморја.

После руских успеха у Шипки и после пада Плевне ушла је у рат поново и Србија, 2. децембра. Њена војска кретала се према Нишу, Врању и Пироту. Овог пута она према себи није имала јаких турских снага и стога је напредовала без већих сметњи. Турци су на бугарском бојишту били потпуно сломљени и нису могли више да зауставе руско продирање. Кад су Руси прешли Балкан, Турска је, потпуно клонула, затражила мир. Примирје је склопљено у Једрену 17. јануара 1878., а потом и мир у Сан Стефану, у близини Цариграда, 21. фебруара.

Санстефански Уговор био је велико разочарање за Србе. Руска дипломатија стварала је на њему Велику Бугарску на чисту штету српских интереса. Та Велика Бугарска, која би имала 163.000 км^2, имала је да се стере од Црног Мора до Дрима и Албаније; у њу је имала да уђе не само Мађедонија, него и највећи делови Старе Србије, са скопљанским санџаком и са деловима дебарског, призренског и нишког. Бугарима су имали припасти Пирот и Врање, па је тражен чак и Ниш. Огорчена, српска влада је тад поручила Русима, да ће Ниш бранити и од њих исто као и од Турака. Зашто су Руси тако поступали? Првенствено у свом интересу. Видећи да се праве велике сметње њезином учвршћивању на Балкану она је хтела да бар за Бугарску узме што више, у уверењу, да ће од ње ослобођена Бугарска бити њен верни клиент. Оно што буде бугарско биће, веровало се, у неку руку и руско. С друге стране, проширујући што више Бугарску руски дипломати су веровали да раде у корист словенске ствари и словенске будућности. У петроградском Министарству Иностраних Дела знало се добро, да је Аустро-Угарска, с њиховим пристанком, ставила руку на западни део Балкана и да Србија улази у бечку сферу. Проширење Србије значило би посредно проширење аустриске сфере. Сем тога битног начелног разлога у Русији нису били задовољни држањем Србије, имали су рђаво мишљење о њеној војној снази и војним напорима, и налазили су да Србија има и сувише своје воље. С тога је за Србију у Санстефанском Уговору учињено врло мало. Она је имала добити уз независност само незнатне исправке граница у правцу Митровице и Новог Пазара. За Црну Гору било је предвиђено проширење релативно веће према њеном дотадашњем опсегу, али је, апсолутно узевши, и оно било мало. За Босну и Херцеговину Русија је хтела израдити аутономију. Санстефански Уговор учинио је најмучнији утисак на Србе какав се дао замислити, и био је толико тежи, што је долазио од Русије, од које су се сви толико надали.

Санстефански Уговор је морао бити ревидиран. Против њега су нарочито протестовале Енглеска и Аустрија, којима подједнако није ишло у рачун јачање Русије и њеног утицаја и јачање Словенства уопште. За ревизију Санстефанског Уговора био је у лето 1878. сазван конгрес у Берлину, где је моћна личност немачког канцелара, кнеза Бизмарка, држала све конце у рукама. Српска дипломатија приближила се бечкој влади и њеном помоћу добила је нешто више у Берлину него у Санстефану, али и то не с тога што би Беч желео помоћи Србима, него што је хтео да умањи руску творевину. На Берлинском Конгресу Србија и Црна Гора добиле су признање своје независности. Териториално Србији су придружена четири округа: нишки, пиротски, топлички и врањски, а Црна Гора је добила Подгорицу, Никшић, Колашин и Бар с њиховим подручјем. Додељено јој је било и Гусиње, али је арнаутски отпор тамо био толики, да су силе после, 1880. год., измениле своју одлуку и место тога дале Црној Гори Улцињ. По предлогу Енглеске, а по унапред створеном споразуму, Аустро-Угарској је поверен мандат окупације Босне и Херцеговине и војничко поседање "до иза Митровице". Она је узела Новопазарски Санџак са јасном намером да раставља Србију од Црне Горе и да тим поседом отвори себи даљи пут према Солуну.

Главна карактеристика јавног мишљења у Србији после српско-турског рата и Санстефанског Мира и Берлинског Конгреса било је опште разочарање. Мада је други период ратовања донео извесне успехе свет је, ипак, остао под утиском кризе на Ђунису и са уверењем да војска није оправдала оне наде, које су у њу полагане. У нашој романтичарској родољубивој песми и приповетци сваки је Србин могао да кидише на гомиле Турака и да остане победник; појам Србина идентификовао се с појмом витеза. То самоуверење пољуљала је стварност, која је била и сувише негативна. Дипломатски неуспех био је још тежи. Берлински Конгрес имао је да уништи сваку наду на стварање једне веће српске државе на Балкану. Босна и Херцеговина, нада и циљ целе политике Кнеза Михаила, покрајине због којих је Србија са Црном Гором и ушла у рат против Турака, допале су једној великој сили, да тобоже привремено у њима уведе ред, а у ствари да их поседне и присвоји. Улазак Аустро-Угарске у Босну и Херцеговину значио је замењивање Турске новим и далеко опаснијим непријатељем. Он је рушио основно начело српске државне политике и сваке здраве политике балканских народа уопште, који су тражили да Балканско Полуострво остане само њима, слободно од свих завојевачких и политичких акција туђих држава, а нарочито великих сила. За Аустрију се знало, после њеног потискивања из Немачке и Италије, да жели накнаду и проширење на Балкану и да своје тежње упућује у правцу Солуна. На том путу она је ишла првенствено преко старог историског српског подручја, свесно, с намером да, поседајући Новопазарски Санџак, спречи спајање Србије и Црне Горе. Дотле српски сусед само на северу, Аустро-Угарска је обухватала сад и целу њену западну границу и подвлачила се и на јужну, опасујући Србију са три стране. Да су напори ратовања донели Србији и повољније резултате, у земљи би се, после њега, по самој природи ствари, јавило доста незадовољства због тешких финансиских терета, поремећености јавног морала, излишности извесних оштрих мера и других разлога. Овако, после неуспеха и војничког и дипломатског, који су тешко погађали и наш национални понос и наше животне интересе, незадовољство се претварало у жив и неодољив протест.

Приликом окупације Босне аустриска војска наишла је на отпор босанских муслимана, које су понегде подржавали и православни. Отпор је био веома јак у долини Спрече и око Маглаја и затим код самог Сарајева, где је бунтовнике водио Салих Хаџи Лојо, ранији зулумћар и човек нимало доброг гласа. Аустриску војску поздравили су искрено само католици, који су у њима гледали ослободиоце. Срби су јасно видели аустриску опасност, али су старији од њих, кад већ није могла доћи Србија, више волели Аустрију као хришћанску и сређену државу, него Турску, у којој се био изгубио сваки ред.

Аустро-угарска превласт

Берлински Конгрес донео је несумњив успех Аустро-Угарске Монархије. Њена политика однела је победу, каква се иначе стиче са врло великим жртвама. Она је добила не само две наше области, него и кључ за решавање целе југословенске будућности. У њеним границама налазило се више Срба него у обе српске слободне државе; она је држала под собом све Хрвате и Словенце. Ниједно питање на Балкану, тако се чинило онда, није се могло решавати без ње, а камо ли против ње. Иза ње је стала Енглеска, дугогодишњи противник Русије, а одмах иза Берлинског Конгреса створен је двојни савез између Аустро-Угарске и Немачке (1879.), ком је 1882. год. приступила и Италија. Блок централних сила изгледао је тада господар европске ситуације и Балкана нарочито. За Србе били су у изгледу веома тешки дани. Берлински Конгрес имао је несумљиво антисловенски карактер; на њему је бечка влада скоро јавно ставила до знања, да неће дати остварење једне веће српске државне јединице. Србима ће се оставити да животаре само у њеној сенци, разбијени, завађени, и распарчани у више подручја и под више разних власти.

Пред српске политичаре поставила су се крупна питања. Шта да се ради, да не клоне вера у народу? И с ким да се иде? Балканска солидарност, на којој је онолико радио кнез Михаило, показала се на делу више него проблематичном; југословенским стремљењима дала је окупација Босне и Херцеговине и хрватско-српски надзор с њом у вези тежак ударац. Русија, у коју се толико веровало, показала се у рату с Турцима војнички недовољно организована, а на дипломатском пољу претрпела је осетни пораз. Последице тога осетиле су се брзо у њој самој. Цар Александар II пао је 1881. год. као жртва нихлистичког атентата, а незадовољство је узимало маха упркос свих оштрих мера власти. Нас Србе разочарао је нарочито руски став у Санстефану. Змај, који је тако често давао израза општем мишљењу, певао је огорчено после берлинских одлука на рачун Русије:

И свршено је - маћијском мером
И потписано злаћаним пером,
И прослављено господским пиром
И српска пропаст зове се миром.
И црвак нема коме би с' вајко,
Хвала ти, хвала, српска немајко!

Кнез Милан био је са собом на чисто, да се више не обрће Петрограду. У толико више, што су у суседној Бугарској руски генерали, који су управљали земљом поред новог кнеза, показивали без много устручавања да њихова воља има бити старија. Кидајући са Русијом кнез Милан је налазио као природно, и као једини пут, да приђе искрено Аустрији и да с њом покуша нову срећу.

У Србији је интелектуални свет јасно осећао тежину положаја, у који је земљу довела руска дипломатија, али се он с правом бојао и друге стране. Чему се Србија може надати од Аустро-Угарске? Поседањем Босне она је не само лишила Србију да се ојача и оствари тежње дугогодишње њене активности и политике, него је намерно ишла за тим да јој поткреше и наде на будућност. Она је сама јасно показивала тежње, да се упути према Солуну и да, према томе једног дана узме за се и целу Стару Србију и добар део Маћедоније. Кад је склопио споразум о савезу са Немачком Андраши је честитао цару Францу Јосифу са речима: "Сада је за Монархију пут према Истоку слободан". Ако се супротстави бечком надирању Србија би била сигурно прегажена, а ако повије главу онда сама, својевољно, прима вазалски однос. Извојевана самосталност изгледала би по том потпуно привидна. Опасност од Аустрије чинила се стално већа зато, што је била непосреднија и што је у ово време бечка влада показивала извесне активистичке склоности. Наслон на Русију чинио се с тога ипак многима, и поред рђавог искуства, као једини пут да се та опасност ослаби. Русија је учинила Србима несумњиво велику неправду, али се треба

трудити да се петроградски кругови боље обавесте и да свој став измене на боље. Јер противност руских и аустриских интереса на Балкану траје годинама и трајаће и даље и руска политика, у свом сопственом интересу, мораће да рачуна са балканским народима, а са Србима нарочито. Јер Берлински Конгрес донео је и Русима не мање разочарања него Србима, и после њега Русија је са више критике подешавала своје односе према централним силама.

Јован Ристић, вођа Либералне странке, који је водио српску спољашњу политику тога времена, примио је био према Аустро-Угарској две обавезе: да склопи с њом трговачки уговор и да изгради железничку везу. По ту цену је добио њену помоћ у Берлину. Он је, приликом преговора, јасно осетио бечке тежње да Србија дође у што већу економску зависност од Дунавске Монархије. С тога се трудио да коликогод може те обавезе олакша. У железничком питању успео је само делимично. По уговору, Србија је имала у року од три године изградити железничку пругу од аустриске до турске и бугарске границе. Ристић је желео, бојећи се великих финансиских терета, да се градња не веже одређено баш за тај рок, и да се у исти мах уговорима обезбеди спој српске пруге са турском и бугарском, како не би српска пруга остала као отсечена и с тога економски од првог дана нерентабилна. Аустрија је попустила само у толико, што није тражила у одређеном року и спој с бугарском железницом. Хтела је, очевидно, да спајањем српске железнице са својом осигура с једне стране пут својој индустрији и трговини на српско тржиште без опасности конкуренције, а с друге да српски извоз веже скоро искључиво за своје пијаце. Железничка конвенција склопљена је 28. марта 1880. Приликом склапања трговинског уговора бечка влада је најпре понудила царински савез, а кад Србија није на то пристала она је правила много тешкоћа. Она са Србијом није уопште хтела у тој ствари преговарати као са равноправним чиниоцем и није много прикривала своје тежње да Србију економски подвласти. Она је категорички, без икаквих уступака са своје стране, тражила, клаузулу највећег повлашћења и кад Ристић, бранећи економску независност земље, није хтео на то да пристане, бечка је влада запретила царинским ратом. Ристић и либерали били су вољни да приме борбу на том пољу, али кнез Милан није пристао него је на управу довео нову владу; састављену од такозваних напредњака, а у ствари од српских конзервативаца. Спољашњу политику узео је да води сам, а министар тога ресора, историчар Чедомиљ Мијатовић, био је мање-више само кулиса.

Либерална опозиција нашла се одмах у антиаустриском табору. Али главне тешкоће новој влади нису дошле у спољашњој политици од ње, него од нове радикалне странке. Док нису срушили либерале напредњаци и Пашићеве присталице, ишли су заједно, а потом су се, почетком 1881. године, радикали издвојили и кренули свој лист *Самоуправу*. У спољашњој политици радикали су у свом програму тражили слогу са Црном Гором и Бугарском, а затим "помагање неослобођених делова и буђење свести о народном јединству". Дотле обележени као црвени и интернационалци, радикали су оставили чисто националне циљеве својој и Србијиној државној политици.

Кнез Милан је био дубоко увређен држањем Русије. Према црногорском кнезу Николи, као према такмацу, одавно је осећао неповерење: за Грчку је налазио, да се показала као непоуздан савезник и нелојалан друг; а у Бугарској је гледао незаслужено награђеног судеоника и будућег противника. Та своја уверења он је, без дипломатског прикривања, изнео у једном свом писму аустро-угарском министру Иностраних Дела, барону Хајмерлу, хотећи му показати колико је он искрено лично убеђен да Србији нема другога пута сем наслона на суседну Двојну Монархију. Од тог убеђења, писао је он другом приликом, направио је свој програм. Сем тога, он није осећао ни довољно сигурности за себе и своју династију видећи да у народу радикалски "црвени" покрет узима маха, да постоји против њега прилично незадовољство код извесних политичких људи либералне странке и да династија Карађорђевића има још увек доста симпатизера у народу. Може бити да је на његову личну сујету деловало, најпосле, и то, што се у марту 1881. год. румунски кнез Карол прогласио за краља. Због свега тога, Милан је, после завршеног трговинског уговора, почео преговоре у Бечу и за склапање једног политичког споразума. Крајем маја 1881. он се кренуо у Берлин, где је био позват од цара Вилхелма, а одатле у Петроград, да поздрави новог руског цара Александра III. У Петрограду кнез Милан је наишао на доста

хладан пријем. Дало му се осетити да нису задовољни његовим држањем и сменом Ј. Ристића, који је код руских дипломата био стекао највише поверења од свих савремених српских државника. То је код кнеза само појачало ранију мржњу и место да га опомене, само га је више раздражило. По повратку из Петрограда он се задржао у Бечу и завршио је преговоре о политичком уговору са Аустро-Угарком. То је чувена Тајна Конвенција, коју је у Београду, не тражећи претходно одобрење не само Скупине него ни саме владе, по вољи кнеза Милана потписао Ч. Мијатовић 16. јуна.

Тајна Конвенција предвиђала је узајамну приатељску политику. Србија се обавезала, да на свом подручју "неће никако трпети политичка, верска или друга сплеткарења која би ишла против Аустро-Угарске Монархије, подразумевајући ту и Босну, Хереговину и Новопазарски Санџак". За ту обавезу Аустрија је била спремна да одмах призна евентуални проглас Србије као краљевине и да се заложи код других сила да и оне то признају. У четвртој тачци Србија се обавезала, да "без претходног споразума с Аустро-Угарском неће преговарати ни закључивати политички уговор с другом којом владом". У случају рата Аустрије са једном или више других сила Србија ће одржавати пријатељску неутралност, а исто тако и Аустрија према Србији. Евентуалну војничку сарадњу одредиће, у случају потребе, посебна војна конвенција. Као најважнији уступак за Србију сматрао је Ч. Мијатовић седму тачку конвенције, која је садржавала овај став: "Ако стицајем догађаја, чији се развој не може предвидети, Србија буде у стању да се прошири у правцу својих јужних граница (изузимајући Новопазарски Санџак) Аустро-Угарска се неће томе противити и заузеће се, да и друге силе склони на држање повољно по Србију". Овај споразум је цео имао остати тајан и трајати десет година.

Ова конвенција, склопљена иза леђа одговорне владе, изазвала је оштру осуду М. Пироћанца, претседника министарског савета. Нарочито је он осуђивао четврту њену тачку налазећи да потпуно веже руке Србији и да је у ствари доводи у једну врсту вазалства према суседној великој сили. Он је с тога понудио кнезу оставку своје владе или измену и ублажавање те тачке. Како је уговор већ био потписан и како се у Бечу сматрало, да је баш та тачка "најбоља тековина", кнез се нашао у не малој неприлици. Било је не само врло незгодно изазвати пад владе на том питању, него је било још теже наћи другу владу која би пристала да води ту нову политику. Ту тешкоћу увиђали су и у Бечу и пристали су на једну писмену изјаву, која је наглашавала аустриску добру вољу да помаже српску независност и која је објашњавала да Србија, по тој обавези, не може закључивати никакве нове политичке уговоре, који би били противни духу склопљене конвенције. Али је пре тог пристанка добила тајну писмену изјаву кнеза Милана, да њега као владара Србије веже четврта тачка конвенције онаква каква је.

Кнез је конвенцију склопио са пуним уверењем о њеној корисности и испуњавао је лојално њене обавезе. Аустрија сигурно у Србији никад није имала човека, који је био више уверен о потребама добрих односа с њом. Уверена и сама о том она је према кнезу имала пуно поверење. Сва корист од те по Србију доста тешке конвенције састојала се у том, што јој за известан низ година Аустрија није правила никаквих нарочитих сметња и тешкоћа и што нас је у извесним питањима и подржавала.

Наскоро после склопљене конвенције, 22. фебруара 1882., Србија је проглашена за краљевину и цар Франц Јосиф био је први владар, који је Милану честитао и признао краљевско достојанство. Али нова титула није дигла углед младом краљу. Проглас краљевине дошао је у време кад је земља била веома узбуђена другим питањима и кад се мислило да је нова форма само плашт да покрије друге незгоде. У зиму 1881. год. дошло беше до банкротства акциског страног предузећа Генералне Уније, са којом је влада била склопила уговор о грађењу железнице и којој је дала близу четрдесет милиона динара обвезница. У публици је тим поводом настало огромно раздражење које је с нарочитим успехом искористила врло активна радикална опозиција.

За то време и кнез Никола је одржавао извесне везе са Бечом, али му тамо нису много веровали, јер су знали да је он тада био сав одан Русији. Кнез Никола је добро видео колико је краљу Милану у националистичким редовима сметала његова и сувише отворена и

скоро до крајњих линија доведена сарадња са Аустријом, па се мудро трудио да подигне своју популарност на рачун његове. Наше друштво, мада разочарано после Берлинског Конгреса, ипак није било сасвим клонуло. Веровало је у боље дане, неком дубоком, памећу необјашњивом, инстиктивном праснагом. И не само да је веровало, него је било у извесним областима и борбено, спремно на нова прегнућа. У Херцеговини се од окупације четничка акција није била сасвим смирила. Кад је у марту 1881. бечка влада објавила позив у војску у Боки Которској, а 23. октобра исте године прогласила војни закон за Босну и Херцеговину даде то повода за нов устанак. У Кривошијама је почело четовање већ у лето те године, па се проширило и на Херцеговину. Главни четовођа беше Стојан Ковачевић, већ опробани јунак и познат хајдук. У устанку су учествовали и православни и муслимани у срезовима источне Херцеговине, дуж црногорске и турске границе. Начелну борбу са протестом почела је мостарска православна општина, али се покрету нису придружиле све угледне вође из прошлог устанка. Нарочито се примећивало отсуство старог војводе Зимоњића. Устанци су током зиме 1881/2. год. имали извесних успеха, али нису могли, без оружја, одолети војничкој снази Хабзбуршке Царевине. Од православних се, поред Стојана Ковачевића, истакао Ђоко Радовић, а од муслимана Салко Форта и Хајдар-бег Ченгић. Србија у том покрету није имала никаква учешћа, а Црна Гора помагала га је само кришом и оскудно. Аустро-Угарски министар Иностраних Дела изјавио је овом приликом, "да је тај устанак последњи крик смртно рањеног Словенства на Балкану", верујући да је угушивањем устанка угушен и дух који га је изазвао.

У опозиционом покрету против аустриске власти јављају се сад све чешће и Срби из Далмације. Они су имали двадесетих и тридесетих година XIX века да издрже тешка искушења са унијаћењем, на ком је радио чак из времена Карађорђева устанка познати, владика Венедикт Краљевић. Али су сви покушаји остали без већих резултата. Примери Матавуљева *Пилипенде* израз су честите горштачке постојаности наших људи. Југословенски покрет средином прошлог столећа имао је у Далмацији одлучних поборника и међу хрватском већином и међу српском мањином, али је и ту судбина Босне и Херцеговине и решавање наше будућности довело у оштар сукоб припаднике оба племена. Срби су из почетка тражили с Хрватима заједно да се придруже Хрватској и Славонији, али их је после хабзбуршка оријентација већег дела хрватских политичара одвела у сарадњу са малобројном талијански васпитаном интелигенцијом и нешто трговачког грађанства за аутономију Далмације. Никола Томазео, један од најинтересантнијих духова нове Далмације, талијански писац од гласа, надао се спасу Далмације од Србије, а био је одлучни противник опредељивања за Хрватску и Аустрију. Мада је реформама аустриске и аустро-угарске државе од 1867. и 1868. год. било предвиђено, да Далмација уђе у састав земаља круне Св. Стевана и да се сједини с Хрватском, то никад није било остварено, све до слома Дунавске Монарније. Бранило се то стратешким разлозима, али у ствари Беч, а нарочито Пешта, ни Хрватима, као ни Србима, нису дали прикупљање свих народних снага у једно тело. Уједињење Хрвата обећавало се увек из Беча, кад им је требала хрватска помоћ, али су стално превлађивали обзири према Мађарима и њиховим интересима. После окупације Босне, 1879. год. Срби су изашли из дотле српскохрватске Народне странке и основали су своју посебну Српску народну странку. Као орган те странке почео је од 1880. год. излазити *Српски лист* под уредништвом Саве Бјелановића. У борби против режима поред Срба православних истичу се у Далмацији, а нарочито у Дубровнику и његовом крају, и Срби католици, међу којима су најлепша имена тога времена, као што су Медо Пуцић, Валтазар Богишић, Перо Будмани, Лука Зоре, Антун Фабрис, Милан Решетар и многи други, па чак и католички свештеници. Бранећи српску мисао као слободарску и антиаустриску они нису били противници Хрватства, него само оних Хрвата који су служили идеји Хабзбурга. Иначе су били и остали поборници идеје народног јединства и радили су на њој и у време најљуће борбе. О том је речит доказ, већ самим својим именом, дубровачки књижевни лист *Slovinac* (1878-1884.).

У Војводини је притисак на Србе био нарочито јак. Мађари су у Омладини и њеним симпатизерима гледали чисте велеиздајнике, носиоце великосрпске мисли, која ради да извесне земље круне Св. Стевана уведу у заједничку српску државу. Милетић, несумњиво најпопуларнији и најборбенији вођа Срба на тој страни, човек слободоуман али и одвише отсечан, развио је борбу на више страна, свуда не из неопходне потребе. У борби с

непријатељима из Беча и Пеште није можда било потребно у веома жестокој борби цепати народне редове до непомирљивости, као што је чинио он изазвавши борбу са претставницима цркве, патриархом Самуилом Маширевићем и после Германом Анђелићем. Ти наши првосвештеници имали су несумњиво великих недостатака и у својим поступцима били су вођени понекад ружним мотивима, али је у сукоб с њима унесено много страсти и с Милетићеве стране, и тако је створен раздор који је трошио народну снагу на споредним, место на главним питањима. Кад је избио херцеговачки устанак, он је енергично гурао у рат, не осећајући све тешкоће и опасности, којима су се Срби излагали. Бојећи се његова утицаја у народу мађарске су га власти затвориле ноћу 20. и 21. јуна 1876. оптужиле га због велеиздаје и на Богојављење 1878. осудиле га на пет година тамнице. По молби народног сабора цар га је помиловао 15. новембра 1879. Али он више није стари лав. Бори се, истина, још неко време, али ускоро малаксава, савладан парализом. Од краја 1883. год. он не учествује више у јавном животу.

А за то време мађарска влада с планом врши мађаризацију на целом свом подручју. Укида и шиканира српске вероисповедне школе. "Само у 14 шајкашких општина одузето је Србима око 25 школских зграда". У свима народним школама уведен је мађарски као обавезан предмет. "Земаљски мађарски савез", основан 1873. год., заступао је гледиште, "да у Мађарској нема друге народности сем мађарске", па је у том смислу и деловало. Помађаривана су лична и породична имена, имена места и села. Вршио се притисак на зависне људе, премамљивали се слабији карактери. Систематским изборним насиљима вршило се фалзивиковање народне воље и спречавао се улазак правим народним људима у парламенат. Док су раније били огорчени противници бечког централизма и германизације Мађари су од 1867. год. без много обзира примењивали те исте методе.

Српско-бугарски рат и његове последице

Краљ Милан је налазио, да су радикали, скоро више од либерала, захваћени "панславистичком" струјом. Само, док су либерали тражили везе са службеном и црквеном Русијом, радикали су важили као васпитаници левичарске и нихилистичке Русије. Краљ је у њима гледао само превратнике и зазирао је од њих све више у колико је видео како у народу узимају маха. Његова унутрашња политика, потпуно лична и скроз конзервативна, довела је у јесен 1883. до формалне побуне у источној Србији и до страховитог обрачуна с радикалима. На изборима за Народну Скупштину радикали су 7. септембра однели сјајну победу. У народу се ниједна друга странка није могла понети с њима. Краљ је, место да повери владу њима, довео на власт Николу Христића, старог бирократу из доба кнеза Михаила, човека "гвоздене руке", и распустио је Скупштину. Та мера и наредба да се од народа покупе старе пушке изазвале су бунтовни покрет у тимочкој области. Краљ је покрет угушио у крви, помоћу војске. Извршена је 21 смртна осуда, а 734 човека кажњена су робијом и затвором.

Шеф радикалне странке, Никола Пашић, и још неколико његових другова, спасли су се за времена бегством и нашли су се као емигранти у Бугарској. У тој земљи они су наишли на релативно добар пријем. Шта више, бугарске власти су им дозвољавале да се настане близу границе и нису им спречавале, да хватају везе са људима из Србије и да агитују против краља Милана и његова режима. Пашић се спремао и водио је преговоре на више страна, да организује четничку акцију и изазове нову буну против краља Милана и његове владе. Бугарска штампа, чак и владина, узимала је страну емиграната.

Српска влада дала је у Софији јасно разумети, да није задовољна држањем бугарских власти, очекујући да ће оне према емигрантима поступити сасвим друкчије. Бугарска влада не само да није испунила краљеве жеље, него је кренула и једно друго питање. То је такозвана бреговска афера. Кнез Милош је био тридесетих година купио једно имање код Брегова на Тимоку, које се налазило на левој, српској страни реке. Кад је Тимок променио свој ток имање је доспело на десну, турску и после бугарску, страну. Имање је то, природно, сматрано и даље као српско и на њему је била подигнута једна стражара. Год. 1884. Бугари су затражили, да се српска стража повуче одатле, пошто Брегово припада бугарском државном подручју, па кад Срби нису на то пристали они су 22. маја 1884. заузели то имање силом. Србија је на то упутила ултимативни захтев да се Бугари повуку одатле и да испуне и српска тражења о уклањању емиграната са границе. Бугари на то нису хтели пристати и због тога је Србија 28. маја прекинула дипломатске односе с њима. Сукоб се био нагло заоштрио и изазивао је бојазан да не пређе у непријатељство. Руска дипломатија радила је скоро нескривено против краља Милана и чак је омела задовољштину, коју је бугарски кнез А. Батенберг, у непосредним преговорима с краљем, био вољан учинити. Тако је то питање између Србије и Бугарске остало отворено, са обостраном затегнутошћу.

Тај сукоб изазвао је код краља Милана још веће неповерење према Бугарима. После аустриског уласка у Босну и Херцеговину и после његове обавезе примљене у Тајној Конвенцији, краљ је лично био начисто, да он на тој страни нема шта да очекује. Искључен је био и Новопазарски Санџак до иза Митровице, који је такође спадао у аустриску интересну сферу. За своје ширење Србија је, по краљевом уверењу, имала само један могући правац, и тај је водио низ ток Вардара. На том путу Србија је међутим имала да се сукоби са бугарским тежњама, које су у Санстефанском Уговору добиле с руске стране признање и потстрек. "Како ја сматрам Велику Бугарску, која би се приближавала границама стефанским као гроб српског народа", говорио је краљ аустриском посланику у Београду 3. маја 1885., "то ћу пре отступити и другима препустити одговорност за последице, него гледати, да се мојој земљи руским делом подвезују животне жиле". Краљ Милан није видео могућности за споразум између српских и бугарских тежња, и, као у Средњем Веку, њему се чинило да се питање може пречистити само силом.

Краљу, који је био плаховита и импресивна природа и који је у својим комбинацијама рачунао с кратким роковима, чинило се, да у балканској политици између Русије и Аустро-Угарске постоји супарништво које се не да лако изгладити и да сукоб између њих може избити сваки час. Кад је, међутим, 1884. год., нарочитим заузимањем Бизмарковим, дошло до састанка царева Вилхелма I, Александра III и Фрање Јосифа у Скјерњевцима, краљ Милан се био збунио и осетио преварен у својим прогнозама. Какав ће бити његов положај и значај кад и ако престане руско-аустриски антагонизам? Не могући да дозна текст ту створеног споразума, неповерљив како је био, он је помишљао на све. И с тога је у часовима клонулости помишљао на абдикацију и тражио од бечке владе обезбеђење за себе и за свог сина, а био је приправан да уступи и своја владарска права једном члану династије Хабзбурга. У Бечу су већ тада почели да гледају на њ као на невропата и почели су да га умирују. Омражен у земљи, с уверењем да га ни бечки пријатељи не цене и не подржавају у пуној мери, осећајући Русију као опасног непријатеља, која на све стране ради против њега, он је доживео и кризу у породици. Необуздан сладострасник он није био исправан муж, а краљица Наталија била је хладна и прилично ограничена, а упорна жена. Између њих су, сем тога, постојале и политичке противности. Краљица је била пореклом упола Рускиња и сва за Русију и краљу је, нарочито у ово време, правила честе сцене због његових сувише далеко отишлих веза са Бечом. Краљица је то чинила делом из уверења, делом из тактике да би постала популарна, а делом да би спасла будућност свог сина. Сва земља, скоро без изузетка, сем нешто интелектуалаца, била је против краљеве спољашње политике. Ристић је све јасније обележавао свој русофилски став, и баш у пролеће 1885. био је у Русији примљен од цара и дочекан на демонстративно свечан начин. А Пашић је још 1881. год. писао у *Раду*, да политика напредне странке "управо и није никаква политика већ измећарство".

Са Црном Гором односи краља Милана нису били нимало добри. Он је знао да је кнез Никола био једно време кандидат за српски престо иза смрти кнеза Михаила и да се, у ствари, никад није у души одрекао тих жеља. У рату 1876. год. било је доста неслагања између њих у извођењу ратних операција, а код Милана је било и извесне љубоморе због црногорских успеха и славе коју су њени борци стекли у српском свету. Али најтежи удар узајамном поверењу задало је то, што је кнез Никола не само примио кнеза Петра Карађорђевића, него му је у лето 1883. год. дао и своју кћер Зорку за жену. Карађорђевић је несумњиво био најопаснији противкандидат Миланов због огромног престижа његова деда у Србији и због слободарске репутације коју је он лично имао. Кнез Петар је одржавао везе са извесним људима из Србије, за које је краљ нешто знао или наслућивао, и с тога је зазирао од њега, а нарочито после Тимочке буне, кад су радикалски емигранти и опозиционари ушли у ближи додир с њим.

Усред тих краљевих личних и политичких криза паде изненада, 6. септембра 1885., проглас уједињења Источне Румелије са Бугарском. Српска дипломатија није о припремама за тај чин имала никаквих претходних обавештења, а, колико се данас зна, тај проглас је изазвао изненађење и у самом Бечу. Сам бугарски кнез, А. Батенберг, тврдио је, да је и он сам, неколико дана пре тога, био стављен пред свршен чин. Видећи расположење народа он се том прогласу није могао, а није ни хтео, да успротиви. Примио је и признао проглас, објавио мобилизацију и лично кренуо у Пловдив.

Кад је извршен пловдивски "преврат" краљ Милан се налазио у Глајхенбергу. Био је скоро изван себе. То спајање био је први корак за уједињавање Бугара и био је несумњиво политички успех, који ће лепо одјекнути и у другим областима где Бугари живе под туђином. Он је предвиђао такав одјек и у неким маћедонским местима и налазио је у том подривање и рушење својих јединих политичких експанзивних комбинација. Помишљао је да иза тог преврата ипак стоји и Русија. Љутио се много и на бугарског кнеза, што је ствар крио од њега као тобожњег личног пријатеља и што су Бугари, пре прогласа, своје војничке припреме правдали пред светом тим, што се тобоже боје српског нападаја. Раздражен и пун неповерења према свему и сваком краљ је одмах кренуо за Беч. У Бечу, краљ је овако објашњавао свој став: Одлуке Берлинског Конгреса, које сигурно нису испале по српској жељи, примљене су са српске стране са пуном лојалношћу. Сад, кад те одлуке мењају

други, Србија неће да остане без доличне отштете, да не би својом пасивношћу дозволила поремећај равнотеже на Балкану. Иако је у његовим речима било много горчине и пребацивања бугарском акту, он се у тај мах још није био отворено изјаснио да своју отштету мисли тражити само на бугарски рачун. У Бечу су одговорни кругови умиривали краља, обећавајући му, да ће Аустрија имати у виду интересе Србије и да се он може потпуно ослонити на њу.

Кад се, 8. септембра, вратио у Београд краљ је био решен да устане против Бугара. Увећана Бугарска претставља опасност за Србију; териториално она је постала доиста два пута већа од Србије. Као већа и јача она ће развити у Мађедонији и већу активност и угрозиће тамо наше интересе. С тога је Србија проглашујући мобилизацију поставила захтев: да се има или поврати старо стање у Источној Румелији или да Србија добије отштету било од Бугарске било од Турске. У души, краљ је желео да то буде на рачун Бугарске; народ, одазивајући се мобилизацији без одушевљења, желео је да се то изведе на рачун Турске.

Србија је одмах ушла у преговоре с Грчком и понудила јој споразумну акцију. Грчком отправнику послова говорио је Милутин Гарашанин, тада претседник владе и министар Спољашњих Дела, да Србија мисли упасти у Мађедонију и Стару Србију, ако силе саме не би хтеле да узму у обзир њене захтеве. Удружене Србија и Грчка правиле би и јачи и озбиљнији утисак и имале би сигурно више успеха. Грчко јавно мишљење није било нерасположено за сарадњу, али је влада била врло опрезна. И она је, истина, узимала став незадовољника, али није хтела да се много излаже док не види развој тог питања у Европи. Питање њене отштете могло је бити само на рачун турског поседа; против Бугара Грци, већ по свом тадашњем географском положају, нису могли предузимати ништа. По упутствима из Петрограда Црна Гора није службено предузимала ништа, али је кнез Никола, у приватном разговору с аустриским послаником, наговестио, како и његова држава има потребу да се прошири према Призрену и Пећи.

Краљ Милан је од првога дана помишљао само на могући сукоб с Бугарима. Мисао о отштети у Турској, мада симпатична свима Србима и поздрављена чак и од Пашића из емиграције, ако му је и дошла на ум, била је брзо напуштена. Једно с тога што је осетио и што му је то било и речено, да би упад у Турску изазвао велике компликације и несумњиво посредовање великих сила; друго што се бојао турске снаге, коју је познао у недавним ратовима 1876-8. год.; и треће што је и иначе био киван на Бугаре и вољан да их казни за све што су му били скривили. Колико је био далеко од помисли да упадне у Турску види се најбоље по том, што је три дана после преврата намеравао да понуди Турцима савез против Бугара, и што је то касније и учинио. Мало потом, краљ је упутио у Румунију свог рођака генерала Катарџију, да румунском двору понуди сарадњу против Бугара, али је та понуда наишла у Букурешту на врло хладан пријем. Краљ Милан је, после толико незадовољства које је изазвао својом унутрашњом политиком, живо желео какав било виднији успех у спољашњим питањима.

Бечка влада се нашла у не малој неприлици. Краљу Милану хтела је искрено помоћи да дође до неког успеха, да би му, ради саме себе, учврстила положај. Али није хтела ни да се замери кнезу Батенбергу, ни да отежава његову ситуацију. Као рођак енглеске краљице Викторије он је био подржаван отворено од енглеске владе, с којом се у Бечу није хтело доћи у сукоб; аустро-угарској дипломатији кнез је био симпатичан већ због тога што је дошао у скукоб с Русијом; у Бечу су, најпосле, желели да га одрже већ и с тога, да на његово место не би дошао неки руски или Русима безусловно одани човек. Из Беча су с тога гледали, да некако доведу у везу српског краља и бугарског кнеза и да неким узајамним споразумом реше спор. По саветима из Беча, кнез даје затворити Пашића и растурити с границе радикалске емигранте и неке црногорске четнике, а онда је 18. септембра упутио краљу лично писмо. "Увек, а нарочито догод буде и једног циглог Турчина у Европи, морају Србија и Бугарска бити уско везане међусобно. Ја појимам, да је у Србији неукротива жеља за оштетом, али Турска је велика. Споразумимо се ми о нашим акционим сферама у Турској и она ће онда имати против себе сто хиљада место педесет хиљада људи. Ја сам спрема ступити у рат. Сва је земља под оружјем". Кнез се нудио да дође у Ниш и ту с краљем лично

расправи све потребне погодбе за акцију. Али краљ Милан није хтео да с њим уопште води даље преговоре на тој бази.

По савету Енглеске бугарски кнез је покушао да се још једанпут објасни с краљем Миланом. Он му је хтео 7. октобра упутити још једно писмо и одредити свог министра Грекова, да му га донесе. Краљ Милан добио је поверљиво обавештење да је кнез то писмо показао и турском посланику и да је оно више дипломатски него пријатељски акт. С тога је отвореном депешом јавио кнезу, да неће примити ни доносиоца ни то писмо. Тај став је говорио јасно, да краљ неће одустати од акције без извесне конкретне добити. Међутим, код Бугара се јавио отпор са свих страна. Зашто се Срби буне против уједињења двеју њихових области, у којима они нису непосредно заинтересовани? Њихов млади национализам био је погођен у најосетљивију жицу и држање краља Милана дубоко их је вређало. И у кнеза и код народа јавила се одлучна жеља, да се, ако устреба, борба прими.

Краљ Милан, пошто је неколико недеља очекивао посредовање великих сила, које се нису могле сложити, објавио је 2. новембра рат, мотивишући га нападом бугарских чета на српске положаје крај Власине. У састављању ратног прогласа суделовао је и аустриски посланик гроф Кевенхилер.

Тај рат завршио се великим српским неуспехом. Стање српске војске било је врло рђаво. Милан Милићевић у свом дневнику бележи, како је прошла кроз Београд ваљевска војска: "Ух! Сва је гола, да је страх погледати!" Сем што није имала добра одела, војсци је недостајало и муниције и других потреба. У рат се ушло са стајаћом војском и неколико пукова прва два позива, јер краљ није имао поверења у све резервисте из народа. Војска је била рђаво вођена, са слабим заповедницима, а у рат је ишла без имало одушевљења. Није била ни довољно извежбана, нарочито не у руковању новим пушкама. Артиљерија је била потпуно застарела и истрошена у прошлом ратовању с Турцима. Врховна команда налазила се у рукама краља Милана, који није био никакав војник и који је иначе, по својој природи, био најмање погодан за то место. На Сливници, у борбама од 5-7. новембра, српска војска била је потиснута. Њена спора офанзива извођена без замаха и потребног јединства у команди, претворила се после пет дана у повлачење и дефанзиву. Малодушан и никад сабран краљ Милан је изгубио веру у војску и победу и једва је чекао примирје.

За то време Русија је живо настојала, да се обуставе непријатељства. На њен позив пристале су да раде у том правцу и Немачка и Аустро-Угарска. Србија је примила тај предлог већ 12. новембра и краљ је одмах издао наредбу да се прекину борбе; Бугари су међутим настављали продирање и ушли у Пирот. Ту је 15. новембра дошло до нове борбе, у којој су Бугари опет остали победници. Сјутри дан, по ранијој наредби своје владе, гроф Кевенхилер је у бугарском главном стану затражио од кнеза да се склопи примирје, претећи, у противном, аустриским војничким посредовањем. Кнез је под утиском озбиљне претње попустио, иако је хтео да пре предложеног склапања примирја освоји и Ниш и да одлучном победом на неки начин притера велике силе да признају оспоравани акт пловдивског преврата.

Преговори о миру вођени су у Букурешту. Србију је заступао Чедомиљ Мијатовић. Мир је потписан 19. фебруара 1886. и имао је само једну тачку: да се повраћа између Србије и Бугарске мир, који је био прекинут 2. новембра. Иако су тражили ратну отштету од нас Бугари је нису добили, а исто тако нису ништа добили ни од српског земљишта. Бугари су овим исходом ипак били задовољни: сматрани су као победници и Европа им је, у облику персоналне уније, признала уједињење Бугарске и Источне Румелије.

Краљев положај после овога неуспеха постао је скоро неодржив. Унутрашње незадовољство било је толико, да он због њега нити је смео да мобилише сву војну снагу земље, ни да чак сву стајаћу војску упути на границу. Његови непријатељи и у земљи и на страни могли су сад само да подвлаче колико су у својој опозицији имали право. Лакомислен, узбудљив, неповерљив краљ је тако очајно подбацио у ситуацији коју је сам створио, да се показао као неспособан и недорастао за свој тешки позив. Њему је већ на бојном пољу постало јасно да после Сливнице не може више настављати линију унутрашње

политике коју је дотад водио. А с тим у вези помишљао је и на абдикацију. Од 1885. год. та га мисао више и не напушта; у свакој тежој прилици он је потрже као већ одавно зрелу, док је најпосле није и остварио.

Краљ се извесно време колебао коме ће да повери нову владу. У радикалима није имао вере, иако су они једини могли помоћи као стварни претставници народа. У тим страховањима подржавали су га и немачки и аустриски посланик. "Експериментат с радикалима", наглашавало се с те стране, "опасан је у великом степену, јер они људи који проповедају општи преврат учиниће сад све могуће уступке, да дођу на власт, а кад постигну тај циљ употребиће све, да остваре своје превратничке планове". Док се краљ колебао избио је нови преврат у Бугарској, који је на њ необично јако утицао. Са знањем и пристанком руских службених кругова створена је тамо официрска завера против кнеза. Да се прикрију праве намере беху у лето 1886. пуштене вести, како се Србија спрема на нов рат с Бугарском и како с тога гомила војску на граници. Верујући у те гласове, кнез Александар упути на границу најбоље и себи најоданије пукове. У ноћи између 20. и 21. августа упали су завереници у кнежев двор и с револвером у руци и натерали да потпише оставку. На краља је тај случај деловао веома дубоко. Бечка влада имала је доста муке док га је колико-толико примирила. Али тек што је та ствар некако легла, краљ је дошао у тешке сукобе с краљицом. Ти сукоби претворили су се у праве скандале. Све што је радио и предузимао краљ, извесно време, 1887. и 1888. године, било је скоро искључиво посматрано у односу на краљицу. У својој мржњи према њој није имао ни мере ни границе. Понашао се буквално као у наступима. Због сукоба с краљицом, којој није хтео дозволити да даље живи у Србији, он се разишао са напредњацима и пристао да уступи владу Јовану Ристићу са коалицијом радикала и либерала (1. јуна 1887.). Сам цар Франц Јосиф посредовао је лично да краљ још током 1887. год., не остави престо и пође некуд у свет, понесен својом страшћу и сатрвен својим неуспехом. Учинио је то не толико због краља лично, за кога је знао да има понашање болесна човека, него због неизвесности ко би после њега могао доћи и због тежине општег положаја. Због попуњавања упражњеног престола у бугарској и због Русима потпуно непоћудног избора Фердинанда Кобурга за новог кнеза, који је сматран као бечки човек, између Русије и Аустрије настало је такво стање, да је рат изгледао неизбежан. Бечким круговима није с тога могло бити свеједно ко се у тај мах налази на српском престолу и како би се, у случају рата, понела Србија.

Због опасности рата са Русијом бечкој влади није било нимало по вољи ни то, што се на челу српске владе налазио Ристић, који целом својом прошлошћу није давао никакве наде, да би према Аустрији показао више обзира него према Русији. Краљ се није усуђивао да га сам обори, али је доста допринео да се рђави односи између радикала и либерала прометну у кратковидо опако свађање. Место да одрже своју коалицију као јако средство против реакције и личног режима, радикали су се полакомили на понуђену власт и изазвали су 17. децембра Ристићев пад. Два дана потом они су већ имали своју хомогену владу под претседништвом генерала Саве Грујића, али је нису одржали ни четири пуна месеца. Већ 14. априла 1888. они су морали отступити, а нову владу је саставио опет, као 1883. год., Никола Христић, који је био чист чиновник и који је свој министарски позив схватио као војничку дужност.

Краљ је са послушном владом Н. Христића хтео да ликвидира свој разлаз с краљицом, који је пролазио кроз разне мене, пуне јавне саблазни и срамоте. Кад црквени суд није хтео да изврши развод брака, краљ је затражио од митрополита да то учини он лично. Митрополит је то 12. октобра и извршио. Знајући да ће објава о разводу деловати врло рђаво у земљи краљ је, да паралише њен утисак, одмах иза те објаве дао да изиђе, 14. октобра, и манифест народу о сазиву Велике Народне Скупштине и ревизији устава. Том одавно траженом и врло популарном ревизијом он је хтео да, колико то буде могуће, смири незадовољство и протесте у народу и да у публику баци много важнију и по народну будућност судбоноснију тему од разговора о разводу. Тај манифест било је чисто његово дело; за њ није претходно знала ни влада ни аустриски посланик. Краљ је њим хтео, сем поменутог разлога, да поправи и положај династије, спремајући као другу меру и своју абдикацију.

Нови устав радио је одбор најбољих стручњака у Србији и претставници свих политичких странака, а седницама је претседавао сам краљ. Нови устав дао је народу широке слободе, а Народној Скупштини пун ауторитет. Она је постала с владарем равноправан политички чинилац. Влада је била њој одговорна, исто као и владару. Кад је израђени устав имао бити изнесен пред Скупштину краљ је тражио од страначких претставника да се он прими без икаквих измена, онако како је предложен, "од корица до корица". У том није сасвим успео, јер је једна измена ипак учињена, али је иначе 22. децембра 1888. примљено све оно што је било уговорено. Та учињена измена била је доста важна (у чл. 200), јер је доносила ограду, да се "српска војска не може ставити у службу које друге државе без одобрења Народне Скупштине". Стојан Протић изречно каже, да је та измена учињена с обзиром на одредбе Тајне Конвенције, а опозицији је сугерисана свакако од лица која су тај уговор знала. Краљ је наваљивао да се та измена не чини, али је на крају ипак попустио. С новим уставом имао је почети нов политички живот Србије. Њом је она, први пут, добила скупштину која би, без икаквих корекција владиних, изражавала праву народну вољу и имала да уведе пун систем одговорности и народне и управљачке. Г. Слободан Јовановић дао је о том уставу овај суд: "Борба између краља Милана и радикала била је борба између два типа државног уређења. С једне стране, лични режим, бирократски систем, стајаћа војска, - с друге стране, парламентарни режим, локална самоуправа, народна војска. Краљ Милан није одржао лични режим, али је одржао бирократски систем углавном, а стајаћу војску потпуно. Парламентарни режим, који је захваљујући радикалима победио, имао је да се накалеми на једну бирократско милитаристичку државу."

Аустро-Угарској дипломатији било је прилично свеједно какве ће и колике ће уставне слободе добити грађани у Србији. Унутрашње кризе и потреси и у уставној ери тешко да би могли бити тежи од оних у време краљева личног режима. У осталом, у колико се Србија буде више бавила својим унутрашњим питањима и заплитала се у партиске борбе у толико ће бити мање активна и мање способна у спољашњој политици. Њој је било главно, да Србија у спољашњој политици настави дотадашњу политику краља Милана. Русија је последњим променама у Бугарској изгубила свој претежни утицај у тој држави; Аустро-Угарска се бојала да она исто тако не изгуби свој у Србији. Бојазан је била у толико већа, што је за првог намесника имао доћи Ристић. С тога је бечка влада тражила, да се рок конвенције продужи до пунолетства краља Александра, односно до 1. јануара 1895. Краљ је на то пристао. Приликом продужења конвенције учињене су протоколарно извесне измене и допуне у њеном тумачењу, које је краљ изрично тражио нешто у интересу династије, а нешто у интересу саме земље. У чл. II Аустро-Угарска се обавезивала да, по потреби, и са оружјем спречи непријатељске упаде црногорских чета у Србију, преко свог подручја, а да код Порте издејствује исти поступак у случају преласка преко турског земљишта. Најважнија је измена учињена у тачци VII. Место ранијег неодређеног текста, да се Аустрија неће противити проширењу Србије "у правцу њених јужних граница", сад је речено јасно "у правцу вардарске долине" и додато је, да ће то проширење бити "толико колико га прилике допусте". Иако је ова обавеза имала донекле више теориски карактер она је ипак била од значаја. Прво, што је признавала српско национално право у тој области и начелну потребу да Србија прошири своје подручје; и друго, што је та обавеза давала неку врсту јемства, да Аустро-Угарска неће решавати балканска питања без обзира на Србију или чак против ње.

Кад је 22. фебруара 1889. краљ Милан, на свечаном пријему у двору, приликом прославе дана прогласа краљевине, објавио своју абдикацију, било је то не мало изненађење за сву земљу. Силазећи са престола краљ Милан је, по Уставу одредио три намесника, који су имали владати до пунолетства младог краља Александра. Први намесник био је искусни државник Јован Ристић, несумњиво политички најауторитативнија личност тадашње Србије, а друга двојица били су генерали Коста Протић, краљев пријатељ, истакнут у борбама на Шуматовцу, и генерал Јован Белимарковић.

Политика краља Милана била је много осуђивана, али првенствено ради његове унутрашње линије и ради његових личних недостатака и мана. Али она се може разумети, и може чак и бранити у доброј мери. Ишчупати Босну из аустриских рука чинило се после Берлинског Конгреса не само потпуно безизгледно, него за сваког ко би то покушао и катастрофално. Шта је Србија могла да ради, ако није хтела да се потпуно одрече своје

националне мисије? Једино то, да обнови своју активност на југу, где су се налазили други њихови саплеменици, који су исто тако гледали на Србију. Краљу се чинило, да је то чак и потребније. Ма какво да је било њихово стање под Аустро-Угарском, Срби су се ту налазили у једној правној држави и није било сувише велике опасности да ће национално бити уништени. У Старој Србији и Маћедонији стање је било много опасније. Турска је била црвоточна и држава без правне сигурности. Хришћани у њој, поред свих формалних закона и изјава, нису били равноправан елеменат. Међу хришћанима Срби су били понајугроженији. У Старој Србији њих су Арнаути просто истребљивали, одузимали им имања, грабили жене. На класичном нашем Косову, у Пећи, Призрену, под Звечаном ми смо постали мањина коју су они прорeђивали из дана у дан. У Маћедонији на наше се људе устремила бугарска пропаганда, која се није устручавала да против истакнутих људи употреби и средство терора. Њихова активност проширила се врло далеко. Још 1880. год. Бугари су покушавали да отворе своју школу чак у Призрену, а домало и у Сјеници. Ако се настави са таквим методама борбе и од Арнаута и од Бугара, са потпуном пасивношћу турских власти, наш елеменат је могао да поклекне или да се изгуби. Краљ Милан имао је право, што је на ту страну обратио више пажње; то је несумњиво позитивни биланс његове политике. То је осетило и наше друштво. После неуспеха у рату с Бугарима видело се, да ће положај нашег света тамо постати још тежи и да треба нешто живље предузети, да се међу тим људима на југу делује и да он осети српско учешће и бригу. С тим идејама основано је 1886. Друштво Светог Саве у Београду. Оно је имало "да вером и просветом стоји на бранику српске народности и да добро бди, да се ниједна српска душа не изгуби и не пропадне". Српска влада отворила је потом своје конзулате у Скопљу, Приштини и Солуну, а 1888. год. је у Министарству Просвете реформисано одељење за српске школе и цркве у Турској. Влада је касније све више узимала те послове националне пропаганде у своје руке хотећи да има више надзора и утицаја, а потискивала је приватну иницијативу. Њена искључивост није била умесна, али су се њени људи бранили тим, да Друштво Св. Саве веша свој рад на велика звона и тим изазива подозрење турских власти.

Последњи Обреновић

У Бечу се добро знало, да политика Намесништва мора бити друкчија него политика краља Милана. И то не само с тога што је у Намесништву главну реч имао Јован Ристић и што су нову владу образовали русофилски радикали, под претседништвом Саве Грујића, него и с тога што је краљ Милан компромитовао дотадашњи правац спољашње политике.

Ристић је, истина, везан Тајном Конвенцијом, али се у Бечу знало, да он не само неће ићи даље од оног што она одређује, него ће гледати да и у томе одржи што више слободе. Инсистирати да он и влада поступају више по аустриским жељама није се чинило опортуно; аустриски утицај, веровало се у Бечу, можда ће се моћи ојачати кад људи стекну уверење, да се они не мисле мешати у унутрашња питања Србије и на тај начин даду доказа, да поштују њену независност. Извесне нервозе било је ипак. Писање српске јавности, која је, после новог устава и давања штампи пуне слободе, узела отворен националистички став, нарочито у питањима Босне и Херцеговине, изазивало је честе протесте.

У аустро-угарским круговима на Србију се у ово време није гледало као на неку озбиљну опасност. Њима се чинило да су слободе новога устава сувише рано дате једној још сировој и страсној средини и да их она злоупотребљава на своју коб. У Бечу се чинило да због велике заоштрености и у партиским борбама, која је претила да се скоро изметне у грађански рат, Србија не само није способна да предузме неку већу акцију, него да се скоро сама налази пред сломом. Њена финансиска ситуација била је врло тешка, с неуравнотеженим буџетом, с много дугова и дугорочних и летећих и са огромним пореским заостацима. Због партиских гложења ниједна странка последњих година није се усуђивала да енергично прегне за прикупљање пореза на селу бојећи се да не изгуби популарност и гласаче. Војска је била рђаво снабдевана и због лоших финансија војници су често, у великом броју, слати кућама, на отсуство, да би се уштедело на њиховој исхрани. Радикали раније нису били за стајаћу војску као за напродуктивну установу и као оруђе властодржаца, али кад су дошли на власт они су осетили најбоље да је, у оно доба империалистичких прохтева, свака држава саму себе осудила да буде прост пион на шаховској табли других у колико се буде лишила развијања своје војне снаге. Кад су дошли на власт они су се трудили да поправе оно што је било пропуштено. Али за наоружање требало је новаца, којих Србија није могла лако да нађе. Са кредитима на страни ишло је врло тешко. У једно-две прилике из Беча нису претили Београду ничим другим него порукама, да ће о финансиској ситуацији земље објавити пуну истину. Да отешчају ту и иначе тешку ситуацију Србије, у Бечу су мислили да није потребно против ње подузимати неке нарочите оштре мере, које би могле изазвати већу пажњу Европе, него да је довољно само, с времена на време, у знак незадовољства, затворити границу за извоз свиња и тим погодити најосетљивију и најботију партију српске привреде и извозне сировине.

Русија је постепено увиђала да њена политика према Србији није била беспрекорна. Развој прилика у Бугарској сасвим је разочарао Русију. Батенберга је подржавала Енглеска а Кобурга Аустрија, обе противнице Русије у источној политици и обе баш оне силе, које су натерале Русију да иде на Берлински Конгрес. Ослобађајући Бугаре Руси су веровали да ће у њима имати ако не скоро поданички елеменат, а оно људе који ће јој се, бар у два-три прва нараштаја, сматрати као обавезни благодарношћу. Бугари су, међутим, водили своју политику и пуних десет година после ослобођења допустили су да земљом стварно завлада један човек Стеван Стамбулов, са странком, која је Русе скоро оглашавала као непријатеље. Цар Александар III био је с тога толико бесан на њих, да се, како причају, без мало није смело споменути бугарско име пред њим. Кад је отишао краљ Милан из Србије и кад су Ристић, као први намесник, и Пашић, као претседник владе, почели приближавање Русији, у Петрограду се осетила потреба да се Србима изиђе у сусрет. У лето 1891. млади српски краљ Александар отишао је да учини прву посету петроградском двору. Био је дочекан с пуно пажње. Ж. Живановић у својој *Политичкој историји Србије* казује, да му је сам Ристић

испричао, како му је цар Александар том приликом рекао, да Русија неће дозволити анексију Босне и Херцеговине и да то већ знају у Бечу. Њему и Пашићу било је обећано још и то, да ће Русија помагати српску активност у Маћедонији. Другим речима, Русија је прихватила српску ствар. Кад је Аустрија могла да се, скоро демонстративно, умеша у решавање бугарског питања, могла је и Русија да то исто учини у Србији. Чак са извесном ревношћу. Јер крајем осамдесетих година чинило се, да је њен утицај на Балкану био скоро потупуно потиснут. У Румунији, због одузимања Бесарабије, цело јавно мишљење било је против руске владе и краљ Карол није тада много рискирао, кад је ушао у интимне везе са Немачком и Аустро-Угарском. Долазак Кобурга на бугарски престо и Стамбуловљева влада значили су и губитак Бугарске. С тога је цар Александар, на необично демонстративан начин огласио једног дана само црногорског кнеза Николу као "јединог искреног пријатеља". И с тога је сад његова влада била тако спремна, да помогне нови режим у Србији.

Приближавање Срба Русији није било рђаво примљено само у Бечу него и у Софији. Стамбулов је, као и краљ Милан, истински и са дубоким уверењем мрзео Русе. Ориентисање Срба према њима значило је за њ не само неповољну политичку комбинацију него и непосредну опасност. Руски утицај међу маћедонским хришћанима могао је бити опаснији од аустриског у корист Србије и могао се брже осетити на делу. Стамбулов је у својој маћедонској политици био узео сасвим нов метод. Место борбе с Турцима он је хтео да се, као искрен њихов пријатељ, користи свима мирним начинима, да у Маћедонији што дубље ухвати корена не излажући људе прогонима.

Срби су, међутим, тражили искрен споразум с њима. У Јиричековом *Бугарском дневнику* забележено је, да је већ Јован Ристић, у јесен 1880., разговарао с Бугарима о споразуму на основу поделе културних сфера. Радикали су од почетка унели у свој програм споразумни рад са осталим балканским хришћанима, и од свих народа највише су полагали на везе с Бугарима и из политичких и географских и стратешких разлога. Пашић је сматран као најискренији бугарофил, и он је то у почетку своје политичке кариере доиста и био. Бежећи од краља Милана он се склонио код њих, где је имао и сродничких и пријатељских веза, и дошао је у додир са много тамошњих политичких људи. Први политички потез који је он учинио био је тај, да лично у Софији понуди какву било врсту сарадње између Србије и Бугарске. Стамбулов ту сарадњу не само да је одбио, него је чак српску понуду ставио до знања и Турцима, против којих се имала првенствено остварити, и Аустријанцима. Он је налазио да не може са Србима радити а да не оштети бугарске интересе. Сарадња са Србима само би му кварила поверење код Порте, за које је веровао да га ужива, а задавала би му тешкоће и на самом терену. Сем тога, он је после тврдо веровао да је Русија своју упоришну тачку против нове бугарске владе створила у Србији и да отуд и моралном и материалном пропагандом, па чак и терористичким претњама, подрива њен положај.

Кад се није могао постићи споразум с Бугарима, потражио се споразум са Грцима. Са својом тежњом да имају излаз на три мора Бугари су пре или после морали доћи у сукоб са осталим балкансим народима. Нас су угрожавали у Маћедонији, а Грке и у Маћедонији и у Тракији. Па, ипак, иако су то осећали, Грци су били врло тешки за преговарање. Њихове националне претензије прелазиле су границе њиховог етничког подручја, и то у великој мери. Нарочито су били тешко приступачни разлогу грчки кругови око цариградске патриаршије. Њихова себичност, и грамжљивост, и неувиђавност већ су крајем шездесетих година изазвали расцеп у цркви. То их није опаметило. Зна се, на пример, да је у Скопљу и Велесу грчки елеменат према словенском био у несразмерној мањини, па, ипак, патриаршија дуго није пристајала да у тим епархијама постави словенске владике. Кад су Бугари, захваљујући Стамуловљевој политици, добили своје две прве посебне владике и кад су за свој Егзархат на разне начине придобили велик број Словена, и онда су се Грци устручавали да Србима учине жељене уступке, премда они сами од задржавања високих црквених места нису имали апсолутно никакве националне користи. Патриаршија није радила увек самостално, него је своју црквену политику подвргавала кад мање кад више директивама грчке националне политике из Атине. А у Атини се намерно препоручивало затезање у Цариграду, да би се Срби учинили што попустљивијим. Тамо се знало да се при евентуалној подели интересних сфера ни у ком случају не могу тражити ни Скопље ни Велес, али се хтело да се бар сигурно добије Битољ и по могућности Прилеп и Струмица и

за то су онда вршили неку врсту уцене. Срби у својим преговорима нису хтели да отступе Битољ и с тога је споразум 1892. год. остао и на тој страни само план и жеља.

Да би се могла видити добра спољашња политика морало је бити у земљи такво стање да улива апсолутно поверење. Међутим, Србија се у то време налазила у превирању, које је понекад давало утисак распадања и знатно убијало њен ауторитет. Ко је пратио писање наше штампе тога времена и све што је у партиској жучности узајамно набацивано примао за готов новац, могао је стећи о земљи и управи и њеним водећим личностима најружније мишљење. Није се штедео нико и ништа. Скандалозна хроника београдског двора трајала је и даље. По захтеву краља Милана краљица Наталија, доста популарна у земљи, била је 7. маја 1891. у зору полициски протерана из Београда, и то после демонстрација у којима је пало неколико мртвих и рањених. Краљ Милан, вечно у финансиским тешкоћама, несталан, несређен, импулзиван, пристао је, после дугих преговора, да прими од руског цара два милиона динара, али под условом да заувек напусти Србију. Краљ је 30. септембра 1891. дао изјаву да иступа из српског држављанства и да се одриче права као члан владарске породице. Влада је, на основу те изјаве, донела 14. марта 1892. закон, по ком се краљу Милану забрањује боравак у Србији и поновно добијање српског држављанства без приволе Народне Скупштине. Само у случају болести краља Александра било је дозвољено Милану да може доћи у Србију, и то једино на заједнички позив Намесништва и владе, и ту остати само за време трајања болести. Ти поступци веома су умањивали не само углед династије, него и саме Србије. У Старој Србији, Маћедонији, Босни и Херцеговини, по старим патриархалним схватањима, углед земље био је нераздвојан од угледа владара, као углед задруге од угледа њеног домаћина.

Исто тако тешко деловала је на свет ван Србије и оштра борба, која је настала иза смрти намесника Косте Протића (4. јуна 1892.). Радикали су хтели, као већина, да то место добије њихов човек и помишљали су на самог Пашића. Либерали, опет, нису ту важну позицију хтели лако да упусте из партиских разлога; а Ристић сам бојао се, да би улазак једног тако изразитог и ауторитативног партиског вође отешчао сарадњу у Намесништву и потиснуо његов утицај. До споразума није могло доћи и 9. августа радикална влада је замењена либералима. Хомогено либерално министарство провело је изборе са великим изборним терором, који је у Горачићу довео до крвопролића, па ипак није добило већину. Не хотећи да упусте власт либерали су се спремали на нова насиља и изазвали су страховито раздражење код опозиције.

Да прекрати то стање одлучио се млади, тек седамнаестогодишњи, краљ Александар да изврши државни удар. У вече, 1. априла 1893., после једне вечере у двору, он је, на запрепашћење намесника и чланова владе, који су били присутни, уз помоћ извесних двору блиских војних лица, прогласио себе пунолетним, и разрешио, у исти мах, и намеснике и министре од њихових дужности. Њихов протест остао је без икаква значаја. Нову владу саставио је бивши краљев гувернер, др Лаза Докић, са неколико угледних радикала. Идеју о првоаприлском удару мисли се да је дао краљ Милан, али има и мало вероватних тврдњи, да је то дело само београдских кругова.

Првоаприлски државни удар био је у главном добро примљен захваљујући понајвише радикалима, који су се ослободили либералског терора и поново дошли до власти. Они су величали гест младог краља. Нису, међутим довољно увиђали да је тај удар у ствари тешка повреда устава. Та повреда, која је донекле изведена уз њихову сарадњу и којом су се они одмах користили, ишла је на њихов политички рачун и могла им се лако осветити. Они су губили право протеста у случају да се такав акт понови и дали су младом краљу опасно оружје у руке.

Млади краљ био је необичнији тип. Своју младост провео је међу туђим лицима, лишен и оца и мајке, у сенци њихове свађе, коју је и сам лично имао прилике да сагледа. Отац и мајка борили су се о његову љубав више због јачања свог положаја уз њега, него из праве родитељске оданости према њему. Опредељујући се час за једну а час за другу страну, а осећајући позадину те борбе, млади краљ је рано прикупљао у себи известан фонд притворства и непоузданости, који се временом све више развијао. Бистар, он је несумњиво

имао извесне политичке окретности, али није имао довољно моралног упоришта и потребне сталности. Од оца није наследио све мане, али је једна била довољна да му упропасти цео живот. То је отсуство осећања мере према себи и својим поступцима. У основи аутократа и сав личан, он је мислио да може све што хоће и да је земља његово богом дано наследство с којим он може располагати по својим ћудима. Краљ Милан је бар имао извесних успеха: добијање четири округа од Турака и признање независности. Краљ Александар није, међутим, имао ниједног успеха, а у извесним моментима понашао се безобзирније него његов отац. Његова владавина била је само низ дугих криза, које су се пре или после морале завршити катастрофом.

Његова сарадња са радикалима била је кратка века. После првог државног удара дошло је и прво гажење закона. Незадовољан радикалима, који су као несумњива већина у земљи хтели да сварно владају, он је 9. јануара 1894. позвао натраг у Србију краља Милана. Радикална влада дала је на то оставку и почела љуту борбу. Кад се вратио у земљу и сам погазио своју дату реч и обавезе, краљ Милан је одмах почео да утиче на државне послове. Краљ је покушао да води политику са неутралним владама или, боље речено, са владама које су имале антирадикалски карактер док није 9. маја 1894. укинут устав од 1888. год., а враћен онај стари из 1869. Јавно се говорило, да су радикали злоупотребили уставне слободе, док се приватно и са највиших места наглашавало да Срби за те слободе још нису били зрели. Страначка раздраженост била је у земљи доиста велика и Милан Пироћанац, бивши претседник владе, није био једини, који је огорчено писао и говорио против партизанства. "Груба, необуздана, самоубилачка страначка борба све је прогутала, изван ње у Србији се данас ништа не види, ни Престо, ни Земља, ни народ. И тако гледајући на ову дивљу борбу, могло би се рећи, да и сам народ српски у Србији има данас потребе да га ко уједини, јер изгледа, да и он не преставља више народну целину, до толике је безумности најсавршенији савремени Устав дотерао земљу, која није била спремна да с њим разумно рукује". Оцена је, међутим, била сувише претерана. Несумњиво је да је страначких страсти било превише и да радикали, у првој опијености победа, нису знали увек праве мере. Али кривица није била ни до њих ни до слобода новог устава у толикој мери, колико до оних на власти који нису хтели да воде рачуна о народном расположењу и који су силом тражили одржавање својих комбинација и своје воље. Страначки живот је боловао од главне мане, што њихове вође, сем радикала, нису тражиле свој ослонац у самом народу и што нису могле да се помире са резултатима, које су доносили слободни избори.

Краљ Милан напустио је Србију поново у пролеће 1895., а недељу дана потом вратила се у земљу краљица Наталија, у жељи да олакша сину положај.

Два месеца из тога, 22. јуна, Стојан Новаковић образовао је хомогену напредњачку владу. Солидан научењак и савестан човек, Новаковић је изнео младом краљу сву тешкоћу створеног стања. "Од 9-ог јануара 1894 на овамо - владе управо није било; плана у владавини није било. Под изговором уздизања краљевског ауторитета и по недостатку ма каква плана у владању, министри су деградовани на шефове секција". У интересу земље Новаковић је тражио ревизију устава, који би био средина између оног од 1869. и 1888. године. У спољашњој политици Новаковић је дао јасна израза новој националистичкој идеологији. Напредњаци су се постепено лечили од аустрофилије, коју су и примили у своје време више од невоље него из уверења. Новаковић је јасно видео да Аустро-Угарска ни у једном питању није до краја помагала српске интересе. Док су српске напредњачке владе водиле рачуна о обавезама из Тајне Конвенције и уздржавале се од сваке активности у Војводини и Босни, дотле је Аустро-Угарска своје обавезе према нама у Маћедонији сасвим напустила. Она је желела да у Бугарској популарише Кобургов режим и с тога ни у маћедонском питању није хтела да учини никакве услуге другој страни. Уз то, мађарска влада учинила је према Србији две велике грешке. Противно постојећим уговорима она је затварала током 1895. год. три пута своју границу за извоз српских свиња. Чинила је то делом по захтеву својих аграраца, а делом, с пристанком Беча, да врши притисак на владу, којој није могла опростити, што је, као напредњачка, и она почела да води русофилску политику. Док је та мера осетно погађала привредни положај Србије, друга је изазвала њену националну осетљивост. Год. 1896. славили су Мађари хиљадугодишњицу свог доласка у Европу. Тим поводом приређена је у Пешти велика изложба. Приликом њеног отварања, ком

је присуствовао и двор, у великој историској поворци, имале су бити ношене заставе с грбовима свих земаља, на које су мађарски краљеви полагали неко историско право, носећи њихова имена у својој титули. Међу другима имала се носити и застава Србије, коју је мађарски краљ спомињао у својој титули још од 1202. год. Новаковић је одлучно протестовао против тога и забранио је српском посланику да присуствује свечаном отварању.

У Бечу и Пешти још је један догађај изазвао велико незадовољство с Новаковићевом владом. Први пут у нашој историји, његовим залагањем, дошло је на Видов-дан 1896. у Београду до састанка владара Србије и Црне Горе, краља Александра и кнеза Николе. Том приликом, пред раздраганим Српством, кнез Никола је одржао један ретко јасан и нимало дипломатски говор, у ком су се налазиле ове речи: "Загрљене и слогом спојене, нас ће добри српски народ, испредвајан, а из три вјере, благосиљати; благосиљаће нас сјенке умрлих мученика српских, благосиљаће нас робље српско. Они ће наш примјер шљедовати, те сложан сав ће вјеровати једну вјеру, вјеру спасавајући, вјеру народности. *Цијело је српство данас у духу с нама*, а што оно жели, желимо и ми двојица, а наша је задаћа да га поведемо правцем његових тежња. Наш је народ и свјестан и праведан, он за туђим не тежи, он жели само своје и ничије осим своје, јер је сам изрекао "отето проклето". Посједници свога, ми смо позвани бити ревности сурадници других срећних народа на пољу напретка, развића и цивилизације. Ове праведне тежње наше не могу да не буду предусретнуте и праћене добром вољом од свијех, напредних и *већ уједињених народа*". Да ће тај састанак и такав говор бити најгоре примљени у штампи суседне монархије могло се очекивати; оно, што је у Бечу вређало било је нарочито то, што тај догађај нису приправили ни либерали ни радикали, него влада странке која је некад била њихов стуб. Међу Србима ван Србије и Црне Горе овај је састанак изазвао велико одушевљење. Новаковић је и пре тога уживао велик углед као наш најбољи научењак Даничићеве школе; ово му је дигло глас и као великом националном државнику.

Сем тога, влада је постигла извесне успехе и у Старој Србији и Маћедонији. Срби су са Турцима водили борбе кроз скоро цео XIX век и на Порти су се једно време скоро били изједначили појмови Србин и бунтовник, односно Србин и непријатељ.

Како нисмо успели да се погодимо ни са Грцима ни са Бугарима, нешто због њихове а нешто и због наше неувиђавности, то није остајао други пут него да се нађе начин, да се Порта увери како јој ми нисмо непријатељи, бар не већи од других. Први покушаји у том правцу нису имали много успеха. Порта је примала наша уверавања, али нам није чинила никакве уступке. Кад је краљ Александар, у лето 1894., ишао у Цариград, да направи посету султану, није могао да извуче ни најмање политичке повластице за српски живаљ у Турској. Али после тога положај се знатно изменио. Год. 1894. пао је у Бугарској са власти Стамбулов и дотле туркофилска политика софиске владе добила је нов, супротан, правац. Бугари су не само дали осетити да би радо изменили и политичко и териториално стање на Балкану, него су почели и са убацивањем чета у Маћедонију. Од 1894. год. јерменско питање у Турској изазвало је озбиљно посредовање Енглеске, а кад је 1895., у јесен, дошло до правих јерменских погрома у више места, па и у самом Цариграду, понегде и уз учешће војске, енглеско држање постало је скоро претеће. Ставило се опет на дневни ред питање реформа. За Турску је било од огромне важности, да се на Балкану не сложе хришћани против ње и да и Срби не почну са четничком акцијом. У лето 1896. поновише се јерменски погроми у Цариграду, и то са доказаним припремама власти. Уз јерменско питање јавило се и критско; у року од три године, 1894-6., избиле су тамо две праве побуне и изазвале не само велико узнемирење у Грчкој, него и у осталој Европи. Да би колико-толико задовољила Србе, који су остали као поданици и суседи потпуно исправни, Порта је знатно допринела да Срби, после толико година, добију свог првог митрополита у Призрену, а стала је на нашу страну, против Патриаршије, и у питању новог митрополита у Скопљу. У оба та питања наше жеље на Порти помагала је руска дипломатија, и то је, поред опште ситуације, много допринело успеху.

Мада није имао много поверења у Бугаре, Новаковић је покушавао да и са њима дође до споразума. Априла 1896., пре доласка кнеза Николе дошао је у Београд кнез Фердинанд,

који је у ово време, после погибије Стамбуловљеве и доласка на престо руског цара Николе II, успео да се привремено приближи Русији. У тај мах овај састанак није донео никаквих стварних резултата, али се осећао ипак као напредак у дотле затегнутим односима. Негујући те односе пријатељства на Балкану, краљ Александар је у пролеће ове исте године походио и грчки двор. На том путу, после неколико векова, посетио је српски владар Свету Гору и наш Хиландар у њој, коме је претила опасност да га Бугари преотму. Том приликом поклонило је хиландарско братство краљу чувено Мирослављево еванђеље, оригиналну Немањину повељу манастиру и још неколико рукописа.

Приликом краљева бављења у Бечу, по нарочитом наваљивању краља Милана, одликован је био лентом Белог Орла Вењамин Калај, тада заједнички министар финансија и министар за Босну и Херцеговину. Историја тог одликовања није сасвим осветљена, али биће да је требала и Калају и краљу Милану. Калај је био врло утицајан на двору. Он је двадесет година, дуже него иједан други министар, остао без промене на свом положају. У јесен 1896. дошла је прва велика депутација претставника српских црквених општина из Босне и Херцеговине, да поднесе цару меморандум против режима у тим земљама и да тако, посредно оптужи и самог Калаја. Тим актом почела је оштра деветогодишња борба тамошњих Срба за црквено-школску аутономију. Цар депутацију није тад примио и био је незадовољан и њеном појавом. Калај још више. У том часу дато му је српско одликовање, готово с намером да демантује босанско-херцеговачке Србе, на чијем је однарођивању режим систематски радио, да се Калају даде задовољштина и да се на неки начин српски двор и влада десолидаришу са радом прекодринске браће. То одликовање дубоко је заболело Србе у Босни и Херцеговини. Новаковић о том одликовању није ништа знао и пристао је да један члан његове већине поднесе о том интерпелацију у Скупштини. Али пре него што би дошло до те скупштинске седнице Новаковићева влада морала је да поднесе оставку. Краљ Милан је у том правцу нарочито утицао на сина хотећи да се избегне свака одговорност за то одликовање, а још више да задовољи аустро-угарску владу која је овакву националистичку политику Новаковићеву осуђивала отворено.

Краљ Александар тешко се огрешио о српске интересе што је одликовао Калаја. Јер у том човеку, који је био некрунисани краљ Босне, био је оличен антисрпски режим аустро-угарске управе. Калај је знао добро српски, служио је дуго у Београду, и проучавао је с пажњом српску историју. Ушао је добро у суштину српског проблема. Зазирући од српског национализма он је био прегао на све начине, да у Босни и Херцеговини заточи народну мисао. Место Српства хтео је да оживи средњевековно босанство и босанску државну и народну свест. Службено је за језик место српскохрватског уведен босански назив; помагала се "бошњачка" штампа: службени *Сарајевски лист*, полуслужбена *Босанска пошта* и муслиманима намењени *Бошњак*. Српским конфесионим школама правиле су се разноврсне сметње, а Срби учитељи били су прогоњени. Већ 1881. год. било је забрањено учење српске историје; сам Калај забранио је своју *Историју Срба*, која је раније била писана са извесним симпатијама за нас. Српској независној штампи био је забрањен улазак у окупиране области, а ћирилица се систематски потискивала, нарочито код муслимана, којима је било писмо од старина. Везе са Србијом и Црном Гором биле су отешчаване на све начине, на Србе се гледало као на несумњиве превратнике. Земља је била преплављена туђим чиновништвом и жандармеријом. У густа српска насеља око Бијељине, Прњавора и Градишке довођени су страни колонисти, да их разбију и прошарају. У школе су ушли антисрпски елементи и антисрпски дух, који су дириговали у Босну 1881. год. уведени исусовци са сарајевским надбискупом дром Јосифом Штадлером. Аустриским властима, по сопственом признању, били су меки и непоуздани домаћи фрањевци, иако су им они последњих година учинили крупних услуга. Клајев режим ишао је нарочито за тим, да одвоји муслимане од православних и да у земљу уопште, по старој аустриској девизи унесе дух заваде.

Покрет за црквено-школску аутономију имао је само привидно тај уски оквир, али је у ствари био покрет националне опозиције. Тако га је народ по инстинкту схватио, али га није могао друкчије изразити због тешког притиска и оштре превентивне цензуре. Борба за јавно признавање српског језика, за слободно учење српске прошлости, тражење да се доносе наредбе сумњивог порекла само усменим путем, све је то, изражено у првој народној тужби

цару из 1896. год., говорило јасно, да покрет обухвата шири обим и креће питања, која угрожавају његову националну будућност. Из те борбе за црквено-школску аутономију развила се, природно, и борба за политичку, коју ће са православнима заједно од 1899. год. тражити и муслимани. Власти су одмах осетиле о чем се ради и почеле су са прогонима. Растуране су народне црквене општине и увођени комесариати; ређале су се оптужбе, пунили затвори. Али то је баш изазвало народни отпор и очеличило га. Народне вође: Глигорије Јефтановић из Сарајева, Коста Кујунџић из Ливна, и Војислав Шола из Мостара имали су за собом огромну већину православног, као Али Фехми ефендија Џабић, мостарски муфтија, Али-бег Фирдус, Шериф Арнаутовић и Дервиш-бег Миралем муслиманског елемента. Непомирљив, видећи да та опозиција и православно-муслиманска сарадња подрива његово цело дело, Калај је читава живота налазио начина, да одбија њихове захтеве, покушавајући узалуд да застрашивањем и корупцијама одврати народ с пута којим је пошао. Калајева смрт, 13. јула 1903., донела је извесно олакшање, али процес опозиционе акције узимао је све више маха допуњујући се другим, политичким, привредним и социалним проблемима.

Почетком 1897. год. Крићани су, стари бунтовници против Турака, прогласили своје сједињење с Грчком. Национално узбуђење у Грчкој нагна атинску владу да се одазове позиву устаника и да упути своје лађе и трупе на Крит, проглашавајући анексију тог острва. Посредовање сила да се спрече непријатељства ишло је споро и с пуно натезања. Кад су се, ипак, сложиле да изврше блокаду грчке обале, пренели су Грци своју акцију и на балканско копно. Марта 29. и 30. неколике веће чете, под вођством грчких активних официра, пребациле су се преко границе. Изазвана Грчком, Турска јој је 6. априла објавила рат. У том рату Грчка је прошла да не може бит горе.

Да је грчко-турски сукоб изазвао узбуђење на целом Балкану разуме се само по себи. Бугари су сматрали да је дошао прави час, да се уз критско покрене и мађедонско питање. Наши људи бојали су се неодређених решења. За Крит су силе предлагале аутономију. Такво решење за Мађедонију нашим људима чинило се врло незгодно. Знало се, да би то био само један провизориј, који би изазвао ново и можда још безобзирније такмичење око тога ко ће више и боље да учврсти тамо свој утицај, да би једног дана могао извршити неко изненађење у своју корист. Срби су место тога тражили од Бугара, који су нудили споразум, да се пре свега одреде сфере интереса и да се оне лојално поштују. Бугари су се били уживили у мисао, да је мађедонско питање претежно њихова ствар и да Срби и Грци у његовом решавању могу да имају само посредну улогу. С тога су увек и нерадо говорили о подели сфера налазећи да је њихово право, освештано санстефанским признањем, да захвате што више. Ипак, пред силом догађаја, није се могло остати скрштених руку. С тога је, приликом посете краља Александра кнезу Фердинанду у Софији, 19 фебруара 1897., дошло до такозване српско-бугарске "угодбе". У тој угодби предвиђала се начелно сарадња у свим питањима која су се тицала Срба и Бугара у Турској и садржавала се обавеза, да ни Србија ни Бугарска неће предузимати никакве мере против постојећег стања без претходне узајамне сагласности. То је несумњиво био знатан напредак према дотадашњим односима, али у исти мах и доказ да се није могло доћи ни до каквог конкретног решења.

По договору са сином краљ Милан се вратио поново у Србију 7. октобра 1897. Нову владу је образовао др Владан Ђорђевић, тада српски посланик у Цариграду. Он политички није био обележен, важио је као неутралац. Сад је примио на себе дужност да служи у исто време два краља, од којих је сваки имао своју вољу, и да лечи Србију од партизанства и превеликог слободарства. Хирург по струци, он је мислио да може својим ножем пршити по потреби хируршке операције и на Србијином организму.

Краљ Милан, кад се вратио у земљу, није више остао личност без функције, само као краљев отац, него му је дато звање врховног команданта активне војске. Милан је тако добио најмоћније оружје државне власти у своје руке. Он је у војсци од раније имао доста пријатеља и привржетника, а отад ће их добити још више. Стање наше војске и војне спреме било је у то време веома рђаво; да је, којим случајем, 1897. год. и Србија била увучена у рат тешко да не би прошла као Грчка. Недостајало је свега. И модерних пушака, и артиљерије, и муниције, и запреге. Краљ Милан је узео у програм да војску оспособи за њену дужност и с

тога јој је обратио сву пажњу. За три године, од 1898-1900., он је њу потпуно реорганизовао и несумњиво унапредио. И највећи противници режима и тад и доцније морали су то да му признају као не малу заслугу.

Долазак краља Милана у Србију и његово стално запослење у њој покварили су, међутим, њене односе на много страна. Русија није нимало крила своје незадовољство. У Петрограду, јављао је немачки посланик, краљ Милан је "неисцрпна тема за руско неповерење према Аустрији". Споразум са Бугарском покварио се исто тако. Али ту не кривицом српском. Упркос обавеза "угодбе", Бугари су у Маћедонији без имало обзира настављали своју пропаганду на штету наше, и та безобзирност није се устручавала ни од терористичких акција. Активност бугарских чета изазвала је почетком пролећа 1898. год. опомене руског и аустриског посланика у Софији, које су испале више формалне него стварне. Бугари су почели да форсирају маћедонско питање нарочито после искуства с критским. Иако је Грчка изгубила рат, Крит је имао да припадне њој, ако и не непосредно, а оно постепено, посредним путем. За гувернера аутономног Крита имао је доћи грчки принц Ђорђе, члан краљевске породице. Кнез Фердинанд је био довољно мудар да не изазива прави рат с Турском, да не удара с чела, знајући колико је крупних интереса великих сила у тај мах у питању на Балкану, али је распиривањем борбе и развијањем опште несигурности хтео стално да Маћедонско Питање одржава живо и да јавно мишљење Европе полагано припрема на решење у корист бугарске тезе.

У једном разговору с немачким послаником, 2. фебруара 1899., излагао је краљ Милан своје гледиште о политичкој ситуацији: Србија неће силом пожуривати ликвидацију Турске, која ће доћи неминовно. Она сад тежи да пропагандом достигне оне, који су је својим радом претекли. Али ако други крену турско питање, и Србија ће, "ма колико слаба и неспремна", прихватити за оружје. Дужност је сила, да на Балкану, међу његовим државама, одржавају извесну равнотежу, да се не би међу њима јављале поново старе борбе из Средњег Века. Нарочито је то потребно учинити између Србије и Бугарске. По његовом уверењу, које ће касније, с више знања, научно формулисати Јован Цвијић, у Маћедонији је већина словенског становништва флотантна маса, која може лако постати и српска и бугарска. И Србији и Бугарској, мислио је он, треба дати излаз на Егејско Море, обилазећи Солун. Са српске стране чињени су током ове године искрени покушаји да се с Бугарима нађе могућност за споразум, на основу поделе интересних зона, али су у Софији избегавали сваки стварнији разговор.

Грчко-турски рат изазвао је и међу муслиманима велико раздражење против хришћана. Нарочито су се својом борбеношћу истицали Арнаути, од којих је приличан број учествовао у том рату као добровољац, па се с новим оружјем вратио у своја места и стао угрожавати своје хришћанске суседе. У својој ноти Порти од 26. маја 1898. српска је влада навела више од 400 злочина над Србима током прошле године, па је тражила мешовиту комисију да утврди чињенице. Кад су Турци, не уважавајући нас, по обичају, изиграли српско тражење хтела је београдска влада да то питање изнесе пред велике силе или да изведе војничку демонстрацију, али је од тога одвратила Аустро-Угарска бојећи се, због краља Милана, тешкоћа с руске стране. У ствари, ни она сама није хтела да дође у положај да се замери Арнаутима, које је повлађивала и са којима је много рачунала у својим будућим плановима. Русија је, међутим, у Цариграду износила српске тегобе, жалећи искрено страдања нашег народа. Али то није много помогло. Арнаути, који су сачињавали главну гарду султанову и које је он с планом помагао, нису више знали за мере. У лето 1899. они су чак прешли преко српске границе и ударили и на пограничне карауле. Инцидент је постао врло озбиљан, јер је Србија против нападача кренула редовну војску. Тек пред опасношћу таквог тежег заплета пристао је султан на озбиљније мере за чување границе, али против арнаутских зулумћара није учинио много.

Србија у то време није имала ни много угледа ни много утицаја. Чак ни давно обећаног српског митрополита у Скопљу није могла да добије, а камо ли што веће! На страни се добро знало да се цео режим држи само на сили; да су финансије у очајном стању, да чиновници по више месеци не добијају плате; да је наша снага врло мала и проблематична. Нарочито рђав глас стекла је земља после Ивањданског атентата 1899.

год., који је један незапослени радник извео на краља Милана. Мотиви атентаторови све до данас нису довољно објашњени и Бог зна хоће ли се икад дознати права истина. Краљ Милан узео је, међутим, одмах, буквално од првог часа, да су тај атентат припремили радикали и он се решио да их, као о Тимочкој буни, потпуно сатре. Све главне вође њихове дао је затворити и извести пред преки суд. Знало се и видело, да је међу оптуженима било људи који с атентатом нису имали никакве везе и да је по среди чист осветнички бес. Сама аустриска влада налазила је, да краљ Милан без потребе претерује и оградила се јавно од његових поступака. Да није било непосредног аустриског залагања код оба краља врло је вероватно да Пашић овом приликом не би изнео живу главу. Уплашен за свој живот, Пашић се на суду држао недовољно мушки; чак је признао да је радикална странка прешла границе лојалности. И с тога је у редовима млађе радикалне интелигенције изгубио врло много од свог угледа. Преки суд и гоњење радикала учинили су мучан утисак на цео српски свет, а на страни је Србија добила глас државе о којој се више говорило са жаљењем него са поштовањем.

Краљу Александру већ је био после тог преког суда дотешчао очев притисак. И то из два разлога: прво, што је добро осећао колико му је његов режим штетио и у земљи и на страни; и друго, што му је сметао да оствари своју женидбу из љубави. Краљева наклоност према Драги Машин, некадашњој дворској дами његове мајке, претворила се у неодољиву страст. Он је хтео пошто пото да се ожени њом. Како је знао да ће се краљ Милан том одлучно противити он је хтео да га уклони из земље, и то на леп начин, без потреса. Притворан како је био, он је чак овластио свог оца, да преговоре о веридби са принцезом од Шаумбург Липе, које је водио посредством аустро-угарског министра Иностраних Дела, може скоро довести до самог чина и послао га је у иноземство на лечење и са овлашћењем да докрајчи ту ствар. Убрзо затим послао је у бању и краљева пријатеља, претседника владе. Кад је њих отпремио на страну он је, на изненађење целог света, објавио веридбу са Драгом Машин и потом убрзо, 23. јула 1900., извео и свадбу. Тај његов чин осудили су му и отац и мајка, али се он није дао поколебати, него је енергично прекинуо све везе са њима обојема. Није га поколебало ни то, што нико од јачих угледнијих политичких људи у Србији није хтео да образује владу спроводећи тај чин. Драга Машин имала је дванаест година више од краља, била је удовица са прилично проблематичном прошлошћу, и жена сасвим маловарошког менталитета. У самом народу вест о том браку била је примљена рђаво. Али је целу ствар, бар привремено, спасло то, што је руски цар, задовољан раскидом са краљем Миланом, пристао да буде венчани кум.

Осећајући колико је та његова женидба била непопуларна краљ Александар је учинио велике обрте и у унутрашњој и у спољашњој политици да бар тако задовољи јавно мишљење. У спољашњој политици обрнуо се одмах Русији, која му је учинила тако велику услугу, а у унутрашњој приближио се радикалима пустивши њихове вође из затвора. Гроф Голуховски говорио је тад са презиром за Србију, да је quantite negligeable и немачком посланику рекао је без увијања: "Ми ћемо просто придавити Србију ако дође до чег озбиљног на Балкану и Србија се можда усуди да води друкчију политику од оне коју ми хоћемо".

Краљ Милан био је утучен. Свом сину он је упутио писмо још пре женидбе, које је било скоро пророчко: "Наша је династија претурила многе ударе, али овај би био најкобнији". После те женидбе, осећајући несрећу, он се просто рушио. За своје поступке није имао увек правог мерила, али је интелигентно уочио сву опасност синова положаја. А није видео начина како да му помогне. Син га је просто одбацио, издавши наредбу војсци да га убије, ако покуша силом да пређе у Србију. Разочаран и дубоко згађен свим, Милан је умро у Бечу 29. јануара 1901. Желео је, да га не сахране у Србији. С тога му је тело пренесено у манастир Крушедол, где је сахрањена и кнегиња Љубица.

Хотећи да створи повољнију ситуацију за себе краљ Александар је спремао измену устава и с њом у вези намеравао је да створи и повољну већину. Мисао му је била да споји радикале и напредњаке, или како се онда говорило, да их фузионише, па да с таквом умереном странком почне нов курс. Прву такву владу саставио је 20. марта 1901. Мих. Вујић са пола радикала и пола напредњака, а наскоро потом, 6. априла, проглашен је и нови

устав. Његова је главна карактеристика да је уводио дводомни систем. Иначе, био је напреднији од устава из 1869. год., али знатно конзервативнији од оног из 1888. Скупштина је имала да претставља вољу народа, али је Сенат имао да постане кочница владаревим рукама.

Спрега радикала с напредњацима; примање новог устава који није одговарао њиховим теориским схватањима; чињеница да су старији радикали још увек држали Н. Пашића ако не као вођу а оно ипак као једног од главара странке, изазвала је расцеп у радикалној странци. Млађи, мање компромисни елементи, начелнији и смелији, издвајали су се као самостални радикали или самосталци. Први вођа био им је адвокат Љубомир Живковић, огорчени противник краља Милана, који је био суђен ради Ивањданског атентата. Он се на суду држао веома мушки, бранећи част странке и образ опозиционе Србије. Због тога је постао један од најпопуларнијих људи у земљи, херој свог времена. Иначе, нову странку водила су у ствари четири професора чистунца, Љубомир Стојановић, Јован Жујовић, Љубомир Давидовић и Јаша Продановић. У народу они су били врло добро примљени и успели су да у радикалној странци, већ у то време превуку скоро трећину људи на своју страну.

Да опозиција у народу узме маха било је више разлога. Пре свега, краљев брак са Драгом Машин био је крајње непопуларан. Нарочиту срамоту и на себе и на двор она је навукла својом лажном трудноћом. Краљ је, разумљиво, живо желео да добије наследника, а Драга је знала да би тим и она учврстила свој положај. Међутим, она није могла родити, али је после извесног времена објавила да је у другом стању. Њени непријатељи, а нарочито краљица Наталија, обавестили су о сумњи међу другима и руски двор. Цар Никола послао је свог дворског лекара да се нађе око краљице и тај је открио да она уопште није трудна. Због тог скандала руски двор није хтео да прими краља и краљицу, иако је био обећао и краљ то живо желео. Само зато што руски двор није хтео да их прими оборио је краљ владу Мих. Вујића. То је тргло радикале и натерало их у опозицију. Краљ се онда вратио на своју стару линију и 6. новембра 1902. довео је нову, и опет тобоже неутралну, претежно војничку, владу, под претседништвом генерала Димитрија Цинцар-Марковића.

Дотле, српска спољашња политика била је вођена у чисто русофилском духу и дала је неколико по нас корисних резултата. Да би могла заштитити Србе и контролисати Аустро-Угарску Русија је отворила свој конзулат у Митровици и за конзула поставила, у мају 1902., Григорија Шчербину. Ово стварање руског конзулата изазвало је праву узбуну међу Арнаутима, а и велико незадовољство у Бечу. И други наш успех постигли смо помоћу Руса. Посвећење Фирмилијаново за скопског митрополита, које се толико дуго отезало због бугарске а делимично и грчке противне акције, извршено је, најпосле, 15. јуна 1902.

Желећи да помогне нашем живљу у Турској српска влада је 14. августа 1902. затражила у Цариграду, да се почне увођење реда и да се престане са повлашћивањем Арнаута. Арнауте или треба разоружати или дати и Србима могућност да се наоружају. У интересу смиривања треба појачати турске гарнизоне у хришћанско-арнаутским средиштима и довести бољи чиновнички апарат. Потребно је, даље, чим пре извести административно-судске реформе с јачим учешћем хришћана у управи и судству и реформу аграрних односа. Те српске захтеве помогла је и руска дипломатија налазећи да су умерени и оправдани. Њима би се у ствари постигао само status quo ameliore par les reformes. У свом образложењу пројекта реформа у Турској од 17. фебруара 1903. и Аустро-Угарска је, с Русијом заједно, признавала да арнаутски злочини и њихово некажњавање претстављају "један од главних узрока за стање немира и несигурности" и да је хитно да отоманска влада приступи мерама које ће Арнауте натерати на поштовање закона. Али, иако је то признавала, аустро-угарска влада се устручавала тражити преке мере. Руски посланик у Цариграду на више се места због тога тужио на свог аустриског колегу. Аустрији није чак ни непријатно, говорио је он француском посланику, што у Старој Србији нестаје српског живља. Извесни високи чиновници централе Министарства Иностраних Дела у Бечу и конзули на терену били су одлучно против реформа и радили су против њих. Говорили су чак, као скадарски конзул Т. Ипен, да је боље да остане "досадашња анархија".

Крајем марта 1903. арнаутски зулуми прешли су мере. Они су у Вучитрну разоружали хришћанске полицајце не дозвољавајући да хришћани носе оружје и врше никакву било власт. Одатле су пошли на Митровицу, у огромном броју, као права хорда, да узму варош на јуриш. Ту им се одупрла турска војска, уз коју се нашао и руски конзул Шчербина. Али тај свој подвиг он је платио главом. Њега је један раздражени арнаутски војник у самој турској војсци тешко ранио, и од те је ране Шчербина умро 10. априла.

Незадовољан држањем руског двора, краљ Александар је од јесени 1902. год. живо настојао да се поново приближи Аустрији, а извесне кораке предузимао је и раније. Већ у јануару 1902. год. слао је он у Беч свог личног секретара Милоша Петронијевића с поруком у том смислу и са обећањем, да ће питање свог наследника решити у споразуму са суседном монархијом, и то, по свој прилици, тако што ће посинити једног од потомака женске линије Обреновића, који живе у Аустро-Угарској. После промене владе он је аустриском посланику говорио, да је то и промена политичког курса. Кад је руски министар Иностраних Дела гроф Ламздорф крајем 1902. дошао у Софију и Ниш, да препоручи и Србији и Бугарској да остану мирне, краљ је свој разговор с руским државником одмах и лично саопштио аустриском посланику. После повратка из Србије Ламздорф је говорио генералу Куропаткину, да не би било мудро правити какав војнички споразум са Србијом, јер би га она могла одати Бечу. Толико је на њега краљ учинио утисак непоуздана човека. У понудама Бечу, да би само стекао поверење, ишао је краљ врло далеко. Пристајао је да се српске железнице уступе Аустријанцима; нудио је царински и војнички савез и чак предлог "да Србију доведе у онакав положај према Хабзбуршкој монархији у каквом су Баварска и Саксонска стајале према Немачкој царевини". Од Аустрије је, као цену за то, тражио помоћ да добије Стару Србију и северни део Маћедоније. Али се Аустро-Угарска односила према краљу с крајњом уздржаношћу. Није му веровала, а није ни много држала до њега. Аустриски посланик К. Думба добио је упутства, да не улази ни у какве погодбе и поред тако примамљивих понуда. Аустрија, говорили су, неће да дели Турску, него да очува њен посед. Руском министру Ламздорфу рекли су, међутим, отворено, да ће Аустро-Угарска узети саму Србију, ако се ова умеша у маћедонске нереде. Сва краљева сондирања у том правцу завршила су с потпуним неуспехом.

У Бечу се у то време знало и то, да се краљ не може још дуго одржати на престолу. Незадовољство против њега било је толико, у свима круговима, да се неко зло могло очекивати сваког часа. Крваве демонстрације од 23. марта 1903. у Београду биле су прва опомена. Али место да оне одврате краља од даљих незаконитости оне су га само раздражиле. Већ сјутра дан после њих он је извршио нови државни удар обустављајући устав и распуштајући Скупштину и Сенат, да после три четврти сата, изменивши што је хтео, поврати опет уставно стање. У нашој историји није било владара који се више и својевољније титрао са правима и законима и са уставима своје земље, и то, на крају крајева, није могло да прође без тешких последица. И у спољашњој политици он је остао без правог става и успеха просто зато што није могао да издржи на једној линији. Ни на једној страни није имао чврста корена и правих пријатеља. А он је, међутим, хтео да не остане пасиван и да у великим обртима на Балкану, које је као сигурно очекивао и чак јавно претсказивао, не остане без добити за своју земљу. Последњи политички корак који је учинила његова влада био је овај. После првог неуспеха с терористичким акцијама у Солуну и Маћедонији Бугари су се тргли и понудили Порти преговоре. Бојећи се да Бугари, настављајући своју активност, не изазову нова посредовања у Европи, пошто су Русија и Аустро-Угарска већ кренуле питање реформа и израдиле програм за њих, султан је био спреман да се погађа с њима. То је забринуло и Атину и Београд. Грчка влада учинила је претставку у Цариграду, да би свако једнострано погађање изазвало неповерење других хришћанских држава и народа и да би било врло опасно по мир на Балкану. Том кораку придружила се 28. маја и српска влада. У својој изјави она је рекла, да би повлађивање једном елементу оштетило српске интересе, "и Србија према томе не може остати равнодушна".

Тешку и мучну ситуацију докрајчила је крвава ноћ између 28. и 29. маја. Повећа група официра, већином млађих, сковала је била заверу против краљевског пара и те ноћи упала је у Двор и убила и краља и краљицу и још неколико других лица, као претседника владе,

министра војног, и краљичину браћу, која су својим понашањем изазивала другове на ту безобзирност. Сам чин, мада необичан ради учешћа официра у њему, да се разумети и донекле правдати, али су биле сасвим излишне и за осуду извесне суровости после самог убиства. Али, сумње нема, земља је после те крваве ноћи одахнула. Нови режим донео је сасвим нови дух и полет.

Период од 1878-1903. године пада међу најтеже и најмрачније у новијој историји Србије. За тих двадесет и пет година, после ликвидације турских ратова и свега што је било с њима у вези, земља није доживела ниједног знатнијег стварног успеха, а претрпела је, међутим, један осетан војнички пораз и неколико тешких унутрашњих криза. Било је и формалних побуна, и преких судова, и државних удара, и дворских скандала, који су ишли на рачун образа земље. Обруч који се стезао око нас бивао је све јачи и опаснији.

Изгледи Србије нису били нимало лепи. Стешњена с поља, притиснута толико да је осећала како скоро губи дах гледајући пред собом затворене све излазе, она је патила и од унутрашњег раздора. Затворена у тесан простор изгледала је као земља у којој се људи, пометени, само узајамно гризу. Не би било, доиста, велико чудо, да се почела губити вера у себе и у боље дане уопште и да је малодушност захватила шире кругове, као што је почела да ломи понеке карактере у интелигенцији. Али, на велико изненађење оних, који нису познавали нашу прошлост и наше позитивне особине, ово зло донело је и услове за промену на боље. Доведена скоро до апсурда ситуација је тражила радикално решење, које је као олуја рашчистило атмосферу. У извесним часовима и људи и природа као да траже да се накупи што више негативног, да би могло после катастрофе да дође олакшање и да се почне изнова, све на другој основи.

Полет Србије

Још пред крај владавине краља Александра јављали су се јасни знаци оздрављења и реакције том стању трулежи. Свет је све више увиђао да тако не може и не сме ићи даље. Већ сама погибија краљева била је очевидна појава незадовољства и тежње да дође нешто боље. У завери против краља учествовали су претежно официри, али је незадовољство захватило све кругове, нарочито интелектуалне и грађанске. *Страдија* Радоја Домановића, која уметнички није била од вредности, политичке басне и песме Милорада Митровића, оштри чланци *Одјека*, критички *став Српског Књижевног Гласника*, који је покренут 1901. год., под уредништвом Богдана Поповића, окупио око себе све што је у књижевном свету Србије било најбоље и што се, у мањој или већој мери, није слагало са режимом, уносило је у наше друштво дух отпора, критике, тражења нових стварних и моралних вредности. Ведри стваралачки дух Јована Цвијића, који је веровао у праснагу наше расе, јачао је веру и упућивао на нове видике. У нашем друштву никад није било боље, позитивније и чак стваралачке критике, као тада. То је доба Љубомира Недића, Богдана Поповића, Јована Скерлића, Павла Поповића. Тад почиње свој научни успон изузетно даровити Слободан Јовановић. У поезији од почетка XX века развијају се с новом снагом Јован Дучић и Алекса Шантић, а јавља се Милан Ракић; у приповетци, у пуној снази, стварају тада Симо Матавуљ и Стеван Сремац, док се лирски приповедач мачванског села, Јанко Веселиновић, био већ шаблонизирао и истрошио. Приповедачки подмладак претстављали су по таленту најснажнији Борисав Станковић, Иво Ћипико, Радоје Домановић, Светозар Ћоровић и Петар Кочић. Бранислав Нушић налазио се тад у служби реакције и имао је у то доба најслабији период свог стварања.

У официрском кору, место кастинске издвојености, почела се све више осећати непосредна повезаност са народом. Тражило се да војска покаже своју вредност. Млађи официри почели су да ускачу у Стару Србију и Маћедонију и да се боре као четници, док код старијих преовлађују студије и обавештавања и путовања по нашим земљама. Једно време било је међу официрима самим оштрих противности између оних, који су учествовали у завери, и њихових противника, али их је измирила опасност пред заједничким непријатељем.

Пред крај XIX века политички живот и у Србији и у Војводини био је веома затрован непоштедном партиском борбом. Ударало се на све, безобзирно, неодговорно, злонамерно, често цинички. Чак су шефови странака учествовали не само у писменим, него и у физичким тучама. Бранећи част породице Јаша Томић је постао убица. Извесни политички листови писали су потом и речником, кога би се могли да стиде и Цигани. Политика се била увукла и у друштва и установе. Српску Краљевску Академију 1886. год. основали су напредњаци против либералног Ученог Друштва, које је појам науке тумачило веома растегљиво. Напредњачку странку сачињавали су, у врховима, махом србијански интелектуалци, скоро понајбоља имена ондашње Србије; међу либералским интелектуалцима било је доста Војвођана, на које се много викало да стварају бирократију у Србији и грабе положаје. Радикали су имали у својим редовима четири петине сељака и добар део млађе интелигенције. Ова је узела у своје руке Српску Књижевну Задругу, која је с почетка основана као ванстраначка организација. Напредњаци су држали задужбине Илије Коларца и Николе Чупића. Год. 1854. кренули су радикали, поред дневне штампе, и свој књижевни орган *Дело*, а већ идуће године Љ. Недић у свој *Српски преглед* уводи претежно напредњаке и нешто либерала. Почетком новог века људи теже да се ослободе тих уских гледања. Кад је 1901. год. осниван *Срп. Књижевни Гласник* у његов одбор ушли су претставници свих странака.

Али главни услов за оздрављење целог нашег државног и духовног живота било је то, што је престао лични режим и с њим удворичко измећарство, које је кварило карактере и тровало атмосферу. Народна Скупштина изабрала је за новог краља Србије, 2. јуна 1903.,

Петра Карађорђевића, унука Вождова и сина кнеза Александра, а пре његова доласка повратила је у живот, с малим изменама, устав од 1888. год. Краљ је 12. јуна, по доласку из Женеве, положио заклетву на устав и почео своју владу, која је Србији донела ненадане успехе.

Краљ Петар није имао никаквих изузетних способности, али је у Србију стигао као човек у годинама, са богатим искуством. После босанског устанка, у ком је желео бити народу од користи, он се више није јавно истицао. Год. 1883. дошао је на Цетиње, где се оженио "зорном" Зорком, најстаријом кћерком кнеза Николе, 30. јула исте године. С њом је имао три сина (Ђорђа, Александра и Андрију) и кћер Јелену. Кнегиња Зорка умрла је на Цетињу 4. марта 1890., мало пошто је донела на свет свог трећег сина, који је умро мало иза ње. Кнез Петар остао је на Цетињу све до 3. септембра 1894., када је отишао у Женеву, ради васпитања деце. Између њега и његова таста кнеза Николе нису увек били најбољи односи, а после Петрова одласка из Црне Горе они су сасвим охладнели. С много више пажње према свом зету односила се кнегиња Милена. У Женеви кнез Петар Карађорђевић, живећи повучен, имао је довољно прилике и могућности да прати догађаје у савременој Европи и у Српству и да из њих извуче потребне поуке. Ту је стекао оно драгоцено уверење, које му је било водиља у целом државничком деловању, да се само у слободи може ценити и волети слобода. С тога је, као владар Србије, пустио да се развије уставни живот до своје пуне снаге и да народна воља дође јасно до свог израза. За његова времена Србија је постала слободнија, носилац свих народних идеала.

Старог наслеђа, сасвим природно, није могло да нестане наједанпут. Било је и извесних нових незгода. Нарочито се било заоштрило завереничко питање, и у земљи и на страни. У земљи било је начелног осуђивања официра, који су још под заклетвом краљу, склопили заверу и извршили убиство законитог краља. Било је и личних прекора, јер су извесни виши завереници хтели да врше утицај и притисак. Са стране, неке велике силе, а у првом реду Енглеска, прекинуле су због те завере и краљевог убиства дипломатске везе са Србијом, и деловале су својим ставом на извесне елементе у земљи. Криза би, вероватно, било и више, да нису крупни спољашњи догађаји, који су стављали у питање нашу националну будућност, натерали људе да усредсреде пажњу у том правцу.

Бугарска је настојала свом снагом, да изазивајући нереде у Маћедонији, стави то питање пред Европу у нади, да би оно могло бити решено стварањем аутономије за ту област, која би се, као у Источној Румелији, могла коначно решити у њезину корист. Питање реформама у тој области већ је узето у претрес и њим су се у велико бавили кабинети Беча и Петрограда. У јужној Маћедонији кренули су Бугари Илиндански устанак 1903. год. већег обима, пошто су већ пре тога извршили низ терористичких аката у Солуну и на разним другим местима. То је дало повода Русији и Аустрији, да приликом састанка царева Николе II и Франца Јосифа, у Мирцштегу, 2. октобра те исте године, њихови министри израде подробан план о целој реформној акцији. Предосећајући сукоб са Јапаном на далеком истоку Русија је желела да уговором са бечком владом осигура бар териториално постојеће стање на Балкану. Аустро-Угарска се, међутим, надала, да би могла, док Русија буде заузета у Азији, утврдити своје позиције и припремити све за своје наступање према Солуну. Бечким плановима главну су сметњу чинили Срби. Они из Србије биће противни, јер се њима пресеца пут на југ и свака нада за евентуално териториално ширење у области њихове класичне старине, а они из Турске зато што би аустриски пут водио преко њих. У Бечу су с тога против Срба систематски помагани Бугари и Арнаути. Непосредно пред Мирцштешки уговор, приликом састанка Вилхелма II и Франца Јосифа у Бечу, 18. и 19. септембра, развијао је гроф А. Голуховски, Пољак, тада аустро-угарски министар Иностраних Дела, свој план и своје погледе на балканску ситуацију. Говорио је овако: "Он неће никад дозволити стварање једне Велике Србије или Велике Црне Горе; исто тако не може бити говора о том, да Цариград припане Русији. Од оног часа, кад би Русија била у Цариграду или кад би се између Адрије и Дунава створила једна велика држава, Аустријом се више не би дало управљати. Центрифугални би је словенски елементи растргали. Пре него што би Аустрија дозволила једну или другу од ове две евентуалности, радије би апеловала на мач." Решавање балканског питања гроф Голуховски је замишљао тада овако, у колико не буде могуће што дуже одржати постојеће стање: Турска се има постепено, "што

је могуће спорије", заментитити новим аутономним државама; "а имају се створити: једна што је могуће већа Грчка, велика Румунија, велика Бугарска, слаба Србија, мала Црна Гора и најпосле и слободна Албанија". Што је најважније, то није било лично мишљење само грофа Голуховског, него се је, како изрично каже немачки канцелар А. Билов, "слично као његов министар, само са већим уздржавањем" изјаснио и цар Франц Јосиф. У истом духу изјављивао је и аустро-угарски посланик у Берлину, гроф Сеђењи, 3. марта 1904., како ће се у Бечу "дозволити повећање Бугарске, иако му се неће ићи на руку, али се неће дозволити повећање Србије".

Према свима другим балканским државама и народима Аустро-Угарска је, дакле, имала други став и више добре воље него према Србима и Србији. Само су јој на Балкану Србија и Црна Гора претстављале непосредну опасност или, како је Бизмарк говорио још 1879. год., биле "камен спотицања на путу Аустрије". Аустриске поруке Београду како она не мисли уопште на поделу Турске биле су прост изговор. Она своју балканску политику није хтела да води са Србима, него очевидно против њих. Напустила је потпуно и оно раније обећање помагања српског ширења према вардарској долини. Затворила је Србији, у свом плану, све излазе и све изгледе. Срби су имали да гледају из свог тесног затвора, како се сви други балкански народи крећу и јачају, само су њиховој акцији требале бити ударене вериге. Тако искључив негативни став према Србији Аустро-Угарска није заузела никад пре. Зашто је дошло до њега, баш у таквој оштрини и с толико искључивости, не може се тачно рећи. То је и данас још неразјашњено питање, у колико се не подводи под оно опште начело аустриске политике, да се Србији не дозволи апсолутно никакво даље јачање. Долазак династије Карађорђевића не може никако бити узрок за то, јер за два и по месеца откако се она вратила у Србију па до овог састанка није се ни по чем могло видети какво је бити њено држање у спољашњој политици у будућности, нити је краљ Петар учинио нешто што би давало повода за такав став. Напротив. Првих месеци и чак првих година своје владавине он је показивао најискренију жељу да са суседном монархијом живи у што бољим односима; извештаји самог аустро-угарског посланика у Београду, барона Думбе, говоре о том са убеђењем.

Срби су тај погоршани став осетили и, знајући да се за њ није било никаква конкретног разлога у садашњости, тумачили су га тим, што су претстављали Аустро-Угарској сметњу за даље продирање на Балкан. У Србији је владало опште уверење да Аустро-Угарска почиње од 1903. год. свој период активистичке политике у вези са нередима у Турској. За то уверење они су налазили ослонца у неколиким чињеницама. Русија и Аустро-Угарска, прогласивши се као две "највише заинтересоване силе" на Балкану, узеле су на себе израду програма и надзор над извођењем реформа у Маћедонији и Старој Србији. Сарадња балканских држава за тај програм није тражена, иако се радило о њиховим сународницима и о питањима која су имала пресудан значај и за њих саме. То се правдало обзирима према Турској. Русија и Аустро-Угарска ишле су с почетка доста солидарно, иако се знало да им мотиви за ту сарадњу беху потпуно супротни и да њихов споразум није био резултат никакве заједнице интереса.

За Србију и Балкан уопште било је од користи, што се у питању реформне акције у Турској јавила љубомора међу самим великим силама. Италија се осећала увређеном, што су се Русија и Аустро-Угарска огласиле као две "највише заинтересоване силе" на Балкану и што је она била обиђена, па је то дала и осетити. Енглеска и Француска подржавале су Италију, вођене сумњом да је Аустро-Угарска само претходница Немачке у великом систематском ширењу германског политичког и економског утицаја све до Перзиског Залива. Немачка јавност је без устручавања говорила о вези Хамбург-Багдад, а немачка влада је од Турске добила концесију за продужење њезине железничке пруге у Малој Азији све до Багдада, 5. марта 1903. По реформном плану руско-аустриском на челу реформне акције имао је бити један турски генерални инспектор (на то место султан је поставио Хилми пашу), а уз њ по један цивилни претставник руски и аустриски. У области, у које су се имале увести реформе, поставила би се нарочито увежбана жандармерија, коју би надзиравали официри великих сила. Силе се нису сложиле у том, што би било најприродније, да ти официри раде заједнички, него је по аустриском захтеву свакој сили додељен по један рејон, где су официри само једне силе радили неконтролисано. Аустрија је успела и у том, да се из

реформа изузме цео западне део Косовског Вилајета, са приштинским, пећским и призренским санџаком, где су Срби били тешко угрожени. А при подели рејона са упорношћу је тражила, да се баш њој додели скопљанска област, и добила је. Тако је она, у ствари, опасала Србију у Санџаку војничким гарнизонима, а од Митровице до Кратова и Криве Паланке жандармериским официрима у служби реформне акције. Идући за аустриским примером Италија је тражила и добила битољску област, а остале силе источне крајеве Битољског и Солунски Вилајет. Сама је турска влада предлагала реформну акцију и у Албанији, али је то Аустрија енергично спречила.

Аустрија се доиста спремала, видећи да је Русија ушла у рат с Јапаном почетком 1904., који ју је тешко оптеретио. Њена штампа је отворено писала о могућности експанзије према Солуну, и то не само преко Санџака, него и моравском долином. У пролеће 1904. изгласани су влади и посебни кредити од 400.000.000 круна. То је дало повода владама великих сила да се распитују о намерама Беча и да ставе извесне своје примедбе.

Из Беча се уверавало, да се аустро-угарска политика сумњичи без оправданог разлога и да нарочито Београд шири узбудљиве вести без потребе. Можда би се доиста тим уверавањима више веровало, да она нису хтела све да поричу и да, због тога, долазе у очигледну противност с чињеницама. Ако би се можда и могло поверовати, да Аустро-Угарска није имала чисто освајачких намера, не би се, доиста, никако, и при најблажој оцени, могло рећи, да је њена акција била несебична, како су они исто тако тврдили. У балканској политици бечка влада није била несебична никад, све од XVIII века, и кадгод је требала да је правда она је то и сама признавала. То је, у осталом, ствар сасвим разумљива и потпуно у духу многих држава тога времена у Европи, које су хтеле да воде политику експанзије и наглашавају и свој положај као велике силе. Аустриски поступци у овој реформној акцији 1902-4. год. не могу добити друго обележје сем то, да су били диктовани првенствено властитим, себичним интересима. Ради њих, она је у извесним моментима узимала став који је био прек и врло крут и који је, као у питању Косовског Вилајета, искључивао сваки компромис. Зар није у опште сумњиво већ и само истицање њених посебних интереса у Турској Царевини? Зар то истицање не значи у исти мах неку врсту интабулације у случају конкурса? Још 1901. год. говорио је лепо барон Маршал, немачки посланик у Цариграду, како аустро-угарска источна политика пати од методе "мишљења на глас"; тај се метод јасно осећао и овог пута. У Бечу се врло добро знало, зашто се у Европи и у његовом непосредном суседству сумњичи његова политика, и да се хтело та су се сумњичења могла пресећи једним потезом.

Опасност од држања бечког кабинета упутила је овом приликом на ближи споразум најпре обе српске државе. У септембру 1903. год., приликом састанка у Цариграду српског посланика на Порти Саве Грујића и црногорског министра Иностраних Дела Гавре Вуковића, нашла су та два наша државника, да је ситуација на Балкану "погибељна како за наш народ у Турској, тако и за обије српске државе". Кад је Сава Грујић постао шеф кабинета у Србији, а догађаји на Балкану почели да бивају све заплетенији и опаснији, упутио је 17. децембра 1903., по наредби кнеза Николе, Гавро Вуковић позив српској влади, да Србија и Црна Гора израде што ближи споразум за рад на Балкану. "Аустрија, мада је привидна, моментална савезница с Русијом у питању нашег истока чини ратне припреме методично, а у последње вријеме и нагло. У нашем сусјеству, у Боки Которској и Херцеговини, граде се разна утврђења. Начињају се стратегиски путови, чему не смета зимска сезона. Снабдевају се тврђаве ратним материјалом и провизијом. Број војене снаге такође нагомилава се систематично". "У име опстанка обије српске државе ... да се договоримо о заједничкој акцији, јер рат изгледа неизбјежан. Да се приуготовимо да све жертве, које од нас цијо српски народ с правом очекује". Београдска влада је, природно, прихватила ту сугестију и почела преговоре.

Тих дана, 7. фебруара 1904. год. јавио је црногорски министар Гавро Вуковић кнезу Николи са Цетиња на Ријеку, где се он у тај мах налазио: "Султан поручује да је вероватно да ће Аустрија продирати у Санџак и даље, па вели да се нада у вашу помоћ". Због тога је, у тој општој усплахирености, у нацрт српско-црногорског савеза унета и једна нарочита тачка, на коју су се брзо сагласиле обе владе. Она је гласила: "Обе савезне државе обавезују се да

ће се успротивити заједнички свима силама и средствима, којима располажу, против сваке непријатељске акције или изолиране окупације, па ма од које стране оне долазиле". Тенденција овог споразума била је, како се јасно види у главном уперена против аустро-угарских намера, али је имала само условни и чисто дефанзиван карактер.

Према саопштењима Гавре Вуковића, руска влада, која је била обавештена о овим преговорима, уложила је свој протест на Цетињу и тражила је, да се ти преговори одмах обуставе, бојећи се очевидно тежих компликација, ако Аустро-Угарска за њих сазна. Вуковић је, вели, одбио тај руски захтев - нема никаква трага о том да ли је он постављен и Београду, - али су преговори после тога добили одмах много спорији ток.

Сем са Црном Гором, Србија је ушла у то време у ближе преговоре о савезу и са Бугарском. И у Софији се, после извесног лутања и неуспелих комбинација с једностраним искоришћавањем заплета у Турској, почело увиђати, да се развијањем туђих политичких утицаја поводом реформне акције у вилајетима Маћедоније и Старе Србије балканско питање све више компликује и упућује тако, да његово решавање може, у крајњој линији, испасти сасвим неповољно по тежње и интересе балканских држава. Империјалистички прохтеви Дунавске Монархије могли су бити задовољени врло лако на рачун балканских народа и држава. Иницијатива за склапање једног политичког споразума између Србије и Бугарске потекла је почетком 1904. год. из Софије, иако је раније сугестија за ближи споразум било с обадве стране. Главни претставници бугарских рефолуционарних организација, генерал Цончев и за њим Борис Сарафов, долазили су почетком децембра 1903. године лично у Београд, на преговоре. Од почетка 1904. год. нарочито је Италија живо препоручивала ближу заједницу између балканских држава Србије, Бугарске и Црне Горе као неопходног услова да се може пред Европом успешно бранити начело "Балкан балканским народима" и да се том заједницом створи ако не још опасна, али свакако озбиљна брана против оних сила, које би имале својих освајачких планова на том полуострву. Непосредан повод за Бугаре да то питање сами пожуре било је њихово страховање од могућег ратног заплета с Турцима, неизвесност општег положаја услед руско-јапанског рата и зебње од аустриских планова на Балкану. Сам немачки посланик из Софије извештавао је у то време своју владу о бугарском зазирању од Аустро-Угарске.

Резултат српско-бугарских преговора вођених од фебруара до априла у Београду био је споразум у овим тачкама: да се узајамно отворе границе за све њихове производе; да се обе државе старају да им царинска политика према другим државама буде вођена једнако; и да теже да се таквим радом дође до царинског савеза. Сем тога било је још неких одлука о споразуму економско-административне природе. У тајном делу уговора, потписаног 30. марта 1904. у Београду, од већег и начелног значаја биле су прве три тачке, које су говориле: 1) да ће Србија и Бугарска помагати, да се предложене реформе у поменута три вилајета изведу, тежећи да се исте реформе уведу и у Једренском Вилајету; 2) да ће се бранити "заједнички и свима силама и средствима, којима располажу, против сваког покушаја - ма од куда овај долазио - био наперен против садашње територијалне целине и независности њихових држава био против сигурности и неприкосновености њихових владајућих данас династија"; 3) исто тако ће се успротивити "свима силама и средствима, којима располажу свакој непријатељској акцији или изолираној окупацији у поменута горе четири вилајета, ма од које државе оне долазиле."

Осећајући се исто тако угроженом од Аустро-Угарске и Турска је, са своје стране, нудила савез Србији и Црној Гори два пута током 1904. године. Иницијативу је за то узимао сам султан лично.

Од 1902. год. Бугари су били развили врло живу четничку акцију у Маћедонији, хотећи да терором заплаше Турке и пробуде Европу, а и да хришћанско становништво те земље, ако не иде друкчије, и силом придобију на своју страну. Данас више није никаква тајна, да је сама бугарска влада помагала ту акцију, стављајући јој на расположење државне органе и државне магацине. Као одговор на ту акцију, која је 1903. год. била узела великог маха, дошла је и четничка акција Срба и Грка. Од 1904. год. по кланцима и селима Старе Србије и Маћедоније клале су се немилосрдно између себе те хришћанске чете, скоро не мање него

са Турцима и Арнаутима. У тим четама било је међу хришћанима бивших официра, студената и много локалних одметника. Начелно споразумевање између влада само је понекад ублажавало противности, али их није прекидало. Ми данас знамо поуздано, из сасвим сигурних извора, да су аустриски конзуларни чиновници и жандармериски официри живо радили на терену да што љуће закрве Србе и Бугаре. Они су Бугарима вршили курирске и обавештачке услуге и по потреби прикривали бугарске четнике и њихове јатаке. Циљ им је био јасан. Требало је с једне стране онемогућити пријатељску сарадњу Срба и Бугара, а с друге тим завадама и борбама створити такво стање на Балкану, да би цео свет нашао као природан спас земље и народа у њезиној окупацији.

Кад је аустро-угарска дипломатија сазнала, да је између Србије и Бугарске дошло до неког споразума, и кад је крајем 1905. било објављено постојање српско-бугарског царинског савеза, склопљеног 22. јуна те године, прекинула је бечка влада трговачке преговоре са Србијом. Она је тражила у први мах ни мање ни више, него да се тај уговор откаже. Кад Срби на то нису пристали Аустрија је покушала да натера Србију на попуштање привредним репресалијама, које су се претвориле у прави царински рат. Бечка влада била је уверена, да Срби тај привредни рат неће моћи издржати, јер је главни извоз њихове стоке био дотле упућиван скоро искључиво на аустриска и угарска тржишта. На велико своје изненађење она је видела, да је то предвиђање обмануло. Срби су, осећајући опасност, ублажили своје политичке борбе и прегли да нађу нова тржишта и да извоз стоке донекле измене у толико, што су је на страну почели слати не само у живом, него и у закланом стању. Тад се у земљи подижу прве велике модерне кланице. У току тог царинског рата аустриска влада је постављала као услов Србији за обнову трговачког уговора још и то, да мора у њеним фабрикама оружја набавити известан број топовских батерија, које је она намеравала купити за своје наоружање тамо, где јој то из свих разлога буде најповољније. Такво њезино држање наишло је на осуду код свих великих сила и определило је, међу осталим, Енглеску да обнови дипломатске везе са Србијом. Српска влада није хтела попустити, налазећи с разлогом да би то само дало повода Бечу да у свом понашању настави тај метод, који очевидно није водио добру.

Крајем 1906. год. отступио је гроф А. Голуховски са положаја аустро-угарског министра Иностраних Дела и место њега је дошао посланик из Петрограда барон А. Ерентал. Ерентал је имао довољно прилике да изблиза прати тешку кризу коју је проживљавала Русија и због пораза са Јапаном и због унутрашње револуције, која је трајала од 1905. год. па скоро све до његова одласка. Он се вратио у Беч са јасним уверењем да Русија није способна ни за какву већу спољашњу акцију, па је с тога хтео да политици своје државе даде више динамике. Ослањао се при том на Немачку, која је због Марока дошла била у отворен сукоб са Француском и Енглеском и показивала исто тако активистичке тенденције. Први његов корак било је тражење од Порте концесија за градњу железнице, која би ишла кроз Новопазарски Санџак, од босанске границе до Митровице, где би се наставила на пругу која је већ постојала. Тако би Аустро-Угарска добила преко Босне и Санџака непосредни железнички спој са Солуном. Сам Ерентал је поверљиво писао, како та пруга "пре свега има подмирити наше политичке и војничке интересе, док ће наше привредне интересе задовољити само у ограниченој мери, а оне балканских држава баш никако". Турска влада дала је тражену дозволу 18. (31.) јануара 1908.

Тај акт изазвао је огорчење на много страна, у Русији, Италији, а нарочито у Србији. Руска дипломатија нашла се увређена посебно с тога, што је бечка влада није о том претходно обавестила, како је, према духу Мирцштешког Уговора било одређено. Италија је видела у том изигравање њених интереса у Албанији. Све силе налазиле су подједнако, да аустриски корак није био лојалан. Оне су све, с бечком владом заједно, тражиле од Турака с доста притисака да извршују захтеве у погледу реформама, а сад Беч, себично, само за свој рачун, тражи концесије од Порте, несумњиво не без извесних обећања са своје стране. Као реакција на то дошло је тражење српске владе, да се њој одобри железничка линија, која би с Дунава, преко Србије и турског подручја, водила на Јадранско Море. Тај српски захтев помагале су све силе сем Аустрије, а нарочито Русија и Италија. У исто време бечка влада је тражила од Црне Горе потпуно слободан промет за своју железницу, коју би она градила преко црногорског подручја за Албанију. Црногорска влада одбила је то тражење.

Даљи рад на пољу реформама пресекла је Младотурска Револуција, која је избила у лето, 20. јуна, у Ресну и Битољу. Турски родољуби бојали су се даљег проширивања реформама, које је било у изгледу, и сталног мешања туђих сила у њихове унутрашње послове, и тражења разних концесија на рачун њихових државних интереса, једном речју свега што је Турску понижавало и правило је државом, којој је потребно туђе туторство. Младотурски покрет прихватила је војска; његови главни вођи и били су млађи официри. Из Солуна, где је био штаб младих реформатора, почело је брзо дириговање свих државних послова. Стари реакционар Абдул Хамид, осећајући да би нови покрет могао олакшати положај Царевине, примио је Младотурке у владу, иако им није веровао.

Кад је Аустро-Угарска монархија на Берлинском Конгресу добила мандат да окупира Босну и Херцеговину сви њени меродавни кругови, и војнички и дипломатски, били су начисто с тим, да тај мандат није привременог карактера.

Аустро-Угарска дипломатија припремала је од првих дана терен, да може окупацију претворити у анексију. Већ у јуну 1881. добила је начелни пристанак руске владе да "у опортуном часу" може прогласити анексију. Што то бечки кругови нису извели одмах било је најпре због извесних унутрашњих тешкоћа, а онда, још више, због турског отпора. Имајући своје даље планове на Балкану бечка дипломатија није хтела у ово време да изазива Турке против себе и да поново начиње Источно Питање, које је недавно, с муком, било како-тако затворено. Али је зато успела да у свој круг привуче краља Милана, да склопи савез са Румунијом, и да домало не само придобије и Бугарску, него чак да на њен престо доведе свог кандидата и свог несумњивог приврженика, кнеза Фердинанда. Али ово аустриско уплитање у бугарско питање умало није 1886/7. године довело до рата између ње и Русије и толико је покварило њихове односе, да бечка влада није могла више рачунати на руску трпељивост у изменама постојећег стања. Покваривши односе са Русијом бечка влада је морала да прави уступке свом талијанском савезнику, који није пристајао да Аустро-Угарска добије ма какву нову корист на Балканском Полуострву без извесне отштете за себе. Као нову корист талијанска влада је сматрала и проглашавање анексије, која би имала да коначно утврди аустро-угарску власт на Балкану. Питање анексије постало је тако много сложеније него што се у Бечу очекивало и морало је с тога бити одложено до погодних времена.

У пролеће 1897, за време грчко-турског рата, покушали су аустриски државници, за време посете Франца Јосифа цару Николи у Петрограду, да поново добију руски пристанак за тај корак. Били су скоро сигурни да ће га добити и припремали су већ и све мере за то. Анексија је имала да буде као нека награда цару, који се 1898. године спремао да прослави педесетогодишњицу своје владавине. Али у Петрограду нису хтели да пристану и тражили су категорично да се поштује постојеће стање.

Мисао о анексији јавила се поново код многих аустро-угарских активиста за време руско-јапанског рата и руске револуције. Али гроф Голуховски, који је тада водио спољашњу политику Дунавске Монархије, није ипак пошао тим путем. Зашто? Очевидно не с тога, што би хтео бити лојалан у обавезама према Русији јер то није било у традицији бечке политике, нити је он сам био пријатељ Руса. Он је то учинио само зато, што се бојао нових заплета. Кад је приликом увођења реформама у Турској добио за аустриске жандармериске официре цео Косовски Вилајет он је наишао на велику опозицију Италије, коју су подржавале Француска и Енглеска. Немачкој, која је ради Марока дошла у сукоб са Француском, није могло бити нимало у интересу да односи између две њене савезнице дођу до непоправљиве оштрине и она се трудила и у Бечу и у Риму да делује умирујући. Бечки војнички кругови били су веома незадовољни и тражили су чак, да се Италија силом уђутка; тада је настала она крилатица, која се после чешће пута понављала, да пут на Балкан води преко Рима. Голуховски и сам, и под утицајем Берлина, није био за преке мере. Унутрашња ситуација Монархије, у којој је мађарска независна странка од 1903. године водила врло оштру и, како се чинило, скоро непомирљиву политику, и у којој су и други народи показивали и сувише незадовољства, није била таква да улива много поверења. По схватањима Голуховског

Аустрија треба да дела опрезно, постепено, и привидно мирно, не излажући се потресима, који би могли бити опасни за њен не много здрави и стабилни организам.

У то време покушавано је, да бар становништво Босне и Херцеговине које је дотад живело без икаквих политичких права, "изрази жељу" за анексијом. У лето 1906. имале су се држати у околини Дубровника комбиноване маневре аустриске флоте и копнене снаге. На те маневре требало је да дође сам цар, и да се после њих наврати у Требиње. Из бечких војничких и клерикалних кругова поручивало се, како би то била веома згодна прилика, да народ, у ком било облику, "подастре" те своје жеље. Идеју су прихватила само лица из круга сарајевског надбискупа Штадлера, којима је стављано у изглед да би то био први корак у остваривању триализма. Православни и муслимани устали су одлучно против тога. У мостарској градској општини дали су изјаве Петар Шантић и Мујага Комадина, уз једногласан пристанак својих другова, чланова Општинског већа, да они неће присуствовати цареву дочеку, као претставници главног града Херцеговине, ако се њихов долазак буде доводио у ма какву везу са анексијом и ако том приликом буде уопште подношена ма какава молба за њу, или ако буде тражена, или чак проглашавана анексија. Та историска седница била је 14. августа 1906. и она је, сасвим природно, изазвала право запрепашћење у службеним круговима.

У мађарској јавности тврдило се да је цар одустао од намераваног пута по њиховој жељи, јер се није тобоже, претходно утврдио однос босанске анексије у оквиру Дунавске Монархије. Мађарски захтев био је да се анексија има извести у име историског права круне св. Стевана, а не и у име аустриске поле. Службено гледиште било је, међутим, да је мандат за окупацију дат Аустро-Угарској Монархији као целини и да она као целина, има провести и анексију.

Младотурска револуција поспешила је и проглас анексије. Бечкој влади учинило се, да је сад дошао погодан час да то оствари. Своје намере она је тумачила овако: Аустро-Угарска је хтела да Босну и Херцеговину постепено васпита за политички живот. Догађаји у Турској пореметили су тамо темпо и рад. Аустрија не може на дуго одлагати питање политичких права за Босну, кад их је Турска дала свима својим поданицима. Шта ће бити ако Босанци реше, да потраже, као још увек номинални поданици султанови, да оду у цариградски парламент? Босни и Херцеговини мора се, дакле, дати устав. Али пре тога мора се извести на чисто државно-правни положај тих земаља. Оваква је обавештења дао бечки кабинет енглеској влади. Другима, и за широку јавност, он је спремао друго објашњење. Бечка влада није смела да даде став пре прогласа анексије просто зато, што је добро знала да би се сабор изјаснио против њене управе и против анексије. О том није било никакве сумње. Знајући то, а не желећи доживети да се такво гласање сасвим правилно протумачи као осуда њеног тридесетогодишњег рада у тим областима бечка влада и њени експоненти у Сарајеву, хотећи да правдају себе, претстављали су таква расположења у народу као плод великосрпске пропаганде, која да у Босни није била самоникла, него уношена из Србије. Ради тога је употребила свога агента провокатора Ђорђа Настића, да помоћу његових открића докаже постојање не само идејне него и стварне револуционарне пропаганде из Србије у аустро-угарским земљама и да на основу њих почне са велеиздајничким процесима. Ради тога су њени органи у аустриском посланству у Београду помагали фалсификовати лажне документе у истом духу, да би могли компромитовати угледне политичке личности у Хрватској и Босни.

У Босни и Херцеговини је одавно постојала истинска жеља, да се уједине са Србијом и Црном Гором. Ко је год пратио нашу историју могао је то утврдити у стотинама примера. Оно што је чиста неистина у противничким тврдњама то је наглашавање, да је то била туђа пропаганда. Зар није Вишњић, више од пола века пре окупације и пре помисли о аустриској управи у тим земљама, сам рођени Босанац, казивао, с пуно саосећања целог народа, оне пророчке речи кроз Вождова уста?

"Дрино водо, племенита међо,
Измеђ' Босне и измеђ' Србије!
наскоро ће и то време доћи,

Када ћу ја и тебека прећи,
И честиту Босну полазити!"

Зар није Кочићев Давид, да све остале и не помињемо, јасан израз свих који су као и он осећали и питали: "Би ли се, икако, икако мого од тог нашег краља и књаза истесати макар један осредњи цар, јер смо се ми, Србови, одавно зажељели царева?"

Бечка влада, иако је знала народна расположења, чинила је, ипак, поновне покушаје, да би се народ у Босни и Херцеговини изјаснио за анексију. Она је упутила тамо адвоката др Красу, који је раније имао канцеларију у Сарајеву и одржавао везе с извесним људима из Босне. Овај је дошао с пуно обећања свима главнијим вођама православних и муслимана препоручујући им да упуте у Беч једну депутацију, која би као молила да се с уставним питањем реши и државноправно. Босни се обећавао аутономан положај са старим краљевским рангом. Одговор наших људи био је из реда негативан. У писменој претставци, коју су 7. септембра 1908., поднели на Илиџи министру Стевану Буријану, они су тражили доношење устава али без државноправног решења, наглашавајући да не желе никаквих одлука без народног пристанка.

Прва седница заједничких министара Аустро-Угарске Монархије о анексији, на којој су присуствовали и аустриски и мађарски министри претседници, одржана је била 18. новембра (1. децембра) 1907. На њој је било решено, да се анексија оствари "кад је прилике затраже и допусте". Одмах потом почело се радити, да се те повољне прилике не само пожуре него и изазову. У Хрватској је 24. децембра 1907. постављен за бана заклети непријатељ Срба, Барон Павле Раух. Из Беча и Сарајева чињено је све што се могло, да се што више затрују односи између Србије и Црне Горе, како би се слободне српске државе у одлучном часу нашле неактивне и узајамно компромитоване. У Босни почињу преметачине, затварања и застрашивања. Издата је позната парола "савити или скршити". Па ипак нису успели. Став Срба био је миран, али одлучан. Кад су видели да из народа не могу добити оно што траже бечки меродавни кругови су решили да анексију изврше октроисањем. Догађаји у Турској убрзали су решење.

На челу руског Министарства Иностраних Дела налазио се у ово време А. Извољски, државник не без даровитости, али сувише ташт и сангвиничан, а у доброј мери не и без извесне брзоплетости. Он је, из побуда које још нису сасвим објашњене и довољно схватљиве, упутио 2. јула 1908. Еренталу један мемоар, у ком му је понудио известан споразум. У том мемоару он је, међу осталим, начео и питање анексије. Оно, као и питање Дарданела, на које су Руси полагали одавно велику и оправдану важност, имало је, истина, по његовом изричном наглашавању, европски карактер, али је могло да се припреми за решавање у духу пријатељског реципроцитета. То је понуда на коју је бечка дипломатија одавно чекала и која је обећавала велико олакшање с те стране. Руска понуда била је још у толико повољнија, што је уз Босну и Херцеговину обухватала и Новопазарски Санџак. Понуда Извољскога дошла је у исто време кад и вести о младотурској револуцији, али независно од њих. Оба догађаја изазвала су у Бечу живу активност и, повезана, одлучила су нов обрт у историји.

Кад се решио да приступи анексији после руске понуде и догађаја у Турској Ерентал је европску ситуацију сматрао као врло повољну. С Русијом се мислио нагодити обећавајући јој пријатељско држање у питању Дарданела; немачки пристанак је већ имао; Француска је била neратоборна и заузета у Мароку, Италију је мислио парализсати тим, што ће напустити Санџак и тим дати доказа да не мисли на даље продирање и да анексија не значи за Аустрију никакву нову добит, него с тим напуштањем чак и једну врсту жртве. Тим актом надао се добити и поверење нове Турске, која у ствари има да добије као чисту једну своју област, дотле у пола закапарисану с њихове стране. За Енглеску, која је Аустрију и увела у Босну, веровао је да неће, поводом анексије, предузимати ништа озбиљније. Верујући у то, и ослањајући се на апсолутну помоћ Немачке, он се решио да за свој поступак не тражи унапред сагласност сила потписница Берлинског Конгреса, које су јој дале мандат, него да их стави пред готов чин. Изузетак је учинио само са Русијом и Италијом, али ни њима није хтео да открије своје праве намере и да их обавести у пуној мери.

Са Извољским састао се у Бухлау на имању грофа Берхтолда, тада аустриског посланика у Петрограду, 2. септембра. Он му је том приликом ставио до знања да намерава прогласити анексију, али му није хтео казати рок. Очевидно зато, да овај не би имао довољно времена да покуша можда какве друге дипломатске потезе, који би компликовали ствар. Обећао му је само да ће га о датуму обавестити накнадно. Извољском је и пре тога, после преписке с Ереналом, било јасно да је анексија на прагу и он је о том, у Карлсбаду обавестио 22. августа и српског министра иностраних дела, др Милована Миловановића. Русија није могла спречити тај акт, говорио је он обилазећи истину о целој ствари, нити због анексије може ући у рат. Једино што може учинити за Србију то је да помаже њене захтеве за извесне територијалне компензације и препоручио му је да их тражи. Према талијанском колеги Титонију Еренал је био још више уздржан. Његов говор с њим о анексији имао је претежно академски карактер и Титони из њега није могао закључити ни кад ће се анексија извршити ни у ком облику. Упало је после нарочито у очи ово: док је Еренал био толико закопчан према свом савезнику он је, у исто време, бугарском кнезу Фердинанду саопштио јасно да мисли прогласити анексију и позвао га је, у недвосмисленој форми, иако дипломатски, да и Бугарска поступи према својим интересима. Кнез је 10. септембра дошао у Пешту и имао је с Ереналом дуже разговоре. Иако су после и једна и друга страна спориле, да је тад била уговорена паралелна акција изненађења за Турску ипак су неки, и то далеки посланици на страни, као гроф Кевенхилер у Паризу, знали, да ће бити проглашена у блиском временском року бугарска независност и анексија Босне. Дипломатски, тај потез је био врло добар. Изненађена Турска неће моћи у исто време да реагује на обе стране, па ће под притиском догађаја попустити и снаћи се у новим приликама.

Акт о анексији упућен је страним дворовима 20. септембра, а јавно је проглашен четири дана доцније. Бугарска независност проглашена је један дан раније. Еренал није сачекао руски службени одговор, а све је ставио пред свршену ствар. Он је тако, једнострано и без много обзира, поцепао један међународни уговор и запрепастио сав свет. Сам је цар Вилхелм био веома ражлућен и написао је о Ереналу, у својој импулзивности, неколико врло опорих речи. Енглески министри изјавили су одмах, у име владе, да они не могу признати право ни једној сили да самовласно мења међународне уговоре. Биограф енглеског краља Едварда VII пише, да никад није видео свог краља тако узбуђена као оног дана када је примио ту вест. У одговору цару Францу Јосифу он је изнео јасну критику таквог поступка. Једнострани тај акт осудио је у свом одговору и цар Никола II.

Извољском је стигла вест о анексији кад је дошао у Париз. Био је изненађен и у доброј мери понижен.

У Србији је проглас анексије изазвао највеће узбуђење. Цела земља осећала се тешко погођена. Ударац је био намењен не толико Босни и Србији колико српској идеји и целој српској будућности. Аустриска окупација имала је привремен карактер, бар теориски, и постојала је нада да ће њеној владавини ту доћи крај кад народ Босне и Херцеговине дође до израза. Сад је та владавина постала дефинитивна; анексија је направила од Аустрије трајну балканску силу. Док буде те силе нема српског уједињења; а будућност Србије, стешњене у уске границе, зависиће стално од ћуди и интереса великог и нетрпељивог суседа. Мимо сва очекивања у Бечу, анексија је узбудила исто тако и Црну Гору. Иако су затегнутости између владајућих кругова Београда и Цетиња биле велике, у часу опште народне угрожености обе су се земље нашле брзо на истој линији. Тридесет година раније, 1876. Србија и Црна Гора ушле су у рат с Турцима због Босне и Херцеговине; и у овом часу оне су биле поново спремне за то. Јавно мишљење тражило је борбу. Мада се добро и знао и видео несразмер снага свет је, као запаљен, кликтао на узбуну.

Влада је била у не малој неприлици. Др Милован Миловановић, као одговорни министар Иностраних Дела, није био за крајње мере знајући да Русија није способна за борбу, да Француска даје јасно разумети како рат, због српског питања, у том облику, не би био довољно схваћен у њиховим редовима, и да нас и друге силе не би помогле у оној мери коју ми желимо. Опозиција је веровала, да би руско јавно мишљење могло ипак утицати на владу да буде енергичнија, мислећи да у Русији пространој и бесконачној, има ипак више

снаге него што малодушни претстављају. Веровало се даље, да ће и Турска устати на одбрану својих права и да би се могао створити војнички савез и с њом. У Петроград је с тога послато више јавних радника, да "обрађују" јавно мишљење и упућен је и сам Никола Пашић; а у Цариград је послат Стојан Новаковић. Није требало много времена па да се види да од савеза с Турском неће бити ништа. Она није била спремна за велику борбу и мисао о неком рату с Аустријом тамо нико није узимао у озбиљну комбинацију. Претње, бојкот робе и преговарање са Србијом служили су само за то, да се прави притисак на Беч како би се отуд добили што већи материјални уступци. У Петрограду јавно мишљење осуђивало је Извољског и имало пуно словенског и братског саосећања, али су сви одговорни кругови, у свакој прилици, јасно наглашавали да они не могу ући у рат. То је наглашавање било искрено, сасвим искрено, али и наивно. Оно је значило бацање оружја унапред и чинило је да противник остане до краја упоран и непомирљив.

Русија је ипак покушала да учини све што се може. У споразуму са Енглеском и Француском она је предложила сазив једне конференције великих сила, која би дискутовала промене одлука Берлинског Конгреса и која би, међу осталим, нашла неку отштету и за Србију. Аустрија је одбијала свако учешће на конференцији, ако унапред не добије јемство да њен поступак неће бити подвргнут критици и ако се унапред не да пристанак на њ. За територијалне уступке Србије није хтела ни да чује. Немачка, бранила је начелно престиж Аустрије као велике силе и примала, са тог гледишта, безусловно све оно што је Беч тражио.

Ерентал је одбијао европску конференцију и с тим разлогом, што је питање Босне и Херцеговине ствар само Турске и Аустро-Угарске. Тај разлог је био правно сасвим погрешан. Мандат за окупацију није добила Аустрија од Турске него од великих сила; према томе и одлука о промени тога мандата треба да дође са исте стране. Ерентал је то добро знао и сам, али кад је већ једном пошао путем гажења међународних уговора требало је њим ићи и даље. Турска је била начисто с тим, да од европске конференције не може добити ништа и да Босну и Херцеговину не може повратити. Било је међутим, извесног страха да би се тражене концесије Србији могле дати на њен рачун, у Санџаку, или на ком другом месту. И с тога је она кад је видела да је Беч вољан на материјалне уступке, прихватила радо преговоре на тој бази и завршила их 13. фебруара 1909.

Кад је свршила питање с Турском Аустрија се спремала на обрачун са Србијом. У бечким круговима све је више сазревала мисао, коју су нарочито развијали војни кругови са шефом Генералштаба на челу, Конрадом Хецендорфом, да Србију, као опасно националнистичко револуционарно гнездо, треба уништити. Ту мисао прихватио је и сам Ерентал. У јесен и зиму 1908/9. чињено је више предлога шта треба учинити с том земљом и како је треба разделити. После споразума с Турском Ерентал је изишао са формалном оптужбом, да Србија ради против интегритета Дунавске Монархије и да је с тога треба уразумити и упозорити на последице. Сем тога он је изјавио, да у српско-аустриском спору не жели туђих посредовања. Како би имао да се води тај спор у двоје, између једне велике силе од педесет милиона становника и њеног суседа који је био двадесет пута слабији, није било тешко предвидети. Реч "кажњавање" није силазила с уста, а с немачке стране у европским престоницама се озбиљно упозоравало на могућност рата. Са свих страна почеле су стизати пријатељске опомене у Београд да Србија попусти и да се, осамљена, не излаже страховитом ударцу. Русија је, међутим, ипак покушала, и то са успехом, да спречи присиљавање Србије на непосредне преговоре с Бечом, које би водила сама. Њезиној акцији придружила се и Енглеска позивајући се на Хашки споразум, према коме се понуда неке силе за посредовање, у интересу мира, не може сматрати као увреда.

Српска влада дала је 18. фебруара изјаву, да она од Аустро-Угарске не тражи ништа ни у политичком ни у привредном погледу; у босанско-херцеговачком питању она је дигла свој глас у толико, у колико је оно имало европски карактер. И у будућности за њу ће у тој ствари бити меродаван само став европских сила; ако не признају отворено стање примиће такву одлуку и она. Та изјава српске владе, с извесним руским изменама, није задовољавала у Бечу, јер је овај тражио изречно признавање анексије. Од Србије је тражен јасан и безуслован одговор. Да би присилио Извољског на попуштање Ерентал му је поручио, да ће објавити целу преписку око анексије и тим њега лично довести у

најнеријатнији положај. Извољски се био веома уплашио. Објављивање те преписке показало би белодано колико је био несмотрен и брзоплет и лишен правог дипломатског осећања и колико је сам допринео до стварања целог заплета.

Незадовољан одговором Србије и тим што је он предат свима силама а не само Аустрији, Ерентал је прешао на отворену претњу. По саопштењу самог шефа аустриског Генералштаба на границу Србије и Црне Горе упућена је огромна војска од 1,041.000 људи. Кад је Србија, на бечки позив на нове трговачке преговоре, одговорила да би требало већ склопљени уговор поднети на надлежно одобрење, а нове преговоре водити само на бази реципроцитета, схватио је то Ерентал као дрзак став малог суседа и нашао је у том одговору довољно разлога да, уз раније претње, упути нову, и још одлучнију. У том опасном часу, понудио се сер Е. Греј да он посредује између Беча и Београда, упутивши у Беч нацрт једне изјаве, коју би српска влада имала дати аустријској. Учинио је то на дан пре закључка руског ратног савета у Царевом Селу, да ће Русија, у случају аустриског напада на Србију, морати остати неутрална. У Берлину и Бечу дознало се одмах за тај закључак. И с тога су захтеви Еренталови постали, природно, већи. Претњом рата против Србије он је сад хтео изнудити признање анексије не само од ње, него и од великих сила. У том смислу је и говорио отворено енглеском посланику одбијајући предложени нацрт.

У тај мах дошло је ненадано немачко посредовање у Петрограду. По наредби државног секретара Кидерлен Вехтера затражио је немачки посланик 10. марта јасну начелну изјаву, да Русија призна анексију, иначе ће Немачка оставити бечкој влади слободне руке. По речима канцелара, кнеза Билова, "на теразије европске одлуке био је бачен немачки мач". Тај корак, који је имао садржајно карактер ултиматума, донео је одлуку. Извољски је попустио и, да спасе Србију, дао пристанак.

Енглеска је одбила да учини сличну изјаву, него је тражила да се претходно реши питање са Србијом и Црном Гором, или, боље речено, тражила је гарантију да их Аустро-Угарска неће напасти. Ерентал се колебао дан-два. Иако је постигао признање анексије или имао сигурне изгледе да ће га постићи он је, под притиском војних кругова, хтео и да казни Србију. Превладао је, ипак, бар за ову прилику, здрав разум. Ерентал је најзад пристао, да од стране Србије прими изјаву коју је саставио Греј, а коју је он, после извесних исправака, усвојио. Енглеска, Француска, Русија и Италија учиниле су 17. марта заједнички демарш код српске владе, да јој олакшају одлуку, која није била лака. Српска влада је попустила и учинила оно што се од ње, у интересу мира, тражило.

Анексиона криза тим је била привидно мирно завршена, али је оставила дубоке трагове у Европи. Силе су се биле јасно поделиле у два табора: једне које су браниле поштовање међународних уговора, и друге које су их, ослањајући се на силу, свесно повредиле. Србија је била, истина понижена, али је из ове кризе изишла чвршћа и боље повезана, свесна и опасности коју је прошла и нових задатака у будућности. С њом заједно била је дубоко понижена и Русија, која после овог, све до Светског Рата, није ушла са Аустро-Угарском ни у какве ближе везе, а камо ли сарадњу. Југословенско питање актом анексије није било затворено; напротив, оно се тад тек јавило и пред нама и пред Европом у пуној озбиљности.

За то време у целом нашем народу осећала се нека ведра стваралачка снага. Умни привредник Владимир Матијевић основао је 1897. год. са још неким Србима друштво *Привредник* за планско смештање малих шегрта, од којих се имао образовати наш средњи, трговачки и занатлиски, грађански сталеж, кога нисмо имали у довољној мери. *Привредник* је препоручивао и организације земљорадничких задруга, а из његова круга је створена и *Српска банка* у Загребу. У Босни и Херцеговини Срби су 1902. год. основали друштво *Просвету*, које је узело на себе дужност да образује школовани српски подмладак, кога је у тим земљама било очајно мало, и да шири просвету у народу на све начине. *Просвета* је постала матица за сва остала друштва у Босни, национална и привредна, помажући створена и подижући нова. Она је, с почетка, организовала и прве земљорадничке задруге. Велик полет узело је од 1904. год. соколство, у ком су међу Словенима предњачили Чеси. С почетка су соколска друштва носила разна имена (Душан Силни, Обилић и др.), али је од

1910. усвојено заједничко име сокола. У привредном животу извесна наша места показивала су очевидан полет, који се преносио и на политичка и на културна питања. Скоро сва главнија места имала су своје локалне листове, међу којима је било врло добрих, а у некима их је било и повише. Водеће улоге имали су *Србобран* у Загребу, који је од 1902. год. прозвао *Нови Србобран*, *Застава* у Новом Саду, *Српска ријеч* од 1905. у Сарајеву, *Народ* од 1907. у Мостару, *Отаџбина* од 1907. год. у Бањој Луци. Смрћу Антона Фабриса (1904.) изгубили су Срби у Далмацији мудрог и одличног новинара, чији је лист *Дубровник* био веома цењен и вршио знатан утицај. Неколико добрих и добронамерних књижевних листова створило је у својим местима права мала културна средишта. У Карловцима је *Бранково коло* било боље и активније од Матичиног *Летописа*, нарочито за време док му је уредник био П. Марковић Адамов, т. ј. од 1895-1907. год. Жив књижевни центар био је створен у Мостару око његове *Зоре* (1896-1901.). *Босанска Вила* у Сарајеву, од 1885. год., има лепих националних заслуга, мада књижевно није била увек на висини, исто као и дубровачки *Срђ* (од 1902. год.). На Цетињу је дуго постојао *Глас Црногорца* (од 1873. год.) као службени лист. Покретано је и неколико књижевних листова (*Црногорка*, *Нова Зета*, *Луча*, *Дан*, *Књижевни лист*), али ниједан од њих није стекао већег угледа, мада је у њима сарађивало и неколико лица несумњиве вредности.

Непријатно је, међутим, деловало на цео српски народ, што односи између Србије и Црне Горе нису постали бољи ни иза нестанка династије Обреновића. Није била никаква тајна, да се краљ Петар и кнез Никола нису трпели. Последњих година XIX и на почетку XX века црногорски кнез није више уживао у народу онај глас који је имао после сјајних победа и осамдесетих година. Он је био даровит човек, с пуно полета, с извесним књижевним настојањима, али аутократа, пашт и подложан утицајима. Као на свима дворовима и око њега је било улизица и сплеткара, који су били у толико опаснији, што је цетињски круг кнежев био мали и ограничен. Сви бољи људи из Црне Горе, кнежеви сарадници и јунаци, као Марко Миљанов, Јоле Пилетић, Пеко Павловић, Лазар Сочица, Жарко Љешевић, Машо Врбица и др., пали су у немилост или се морали повлачити. У земљи нису могли да се задрже ни многи Срби са стране, који су долазили да ту раде. Симпатична из далека, романтичарски идеалисана, Црна Гора је била убога мала земља где се тешко живело и где се с тога на сваки завиднији положај гледало и жељно и прекорно. *Писма о Црногорцима* Љуб. Ненадовића, писана с пуно заслужене хвале и љубави, само су једна страна медаље. Од прекора није никад био штеђен ни сам двор. У последње време против кнежева режима устајала је нарочито омладина, која се школовала на страни, а посебно у Србији. Било је у њезиној критици доста личног, али и доста начелног. Сударала су се нова гледишта са освештаним патриархалним навикама; сукобљавала су се амбиције младих и школованих са наслеђеним традицијама племена и кућића. Кнез сам није радо улазио у сарадњу с младима, јер му је њихов метод изгледао много насртљив. Њихово држање он је тумачио као неукусну имитацију србијанске партиске борбе и осуђивао га је. Веровао је чак, да људи из Србије намерно гурају омладину против њега. Знајући то, босанска влада је смислила паклени план. Да би пред анексију направила јаз између службене Црне Горе и Србије што дубљим она је упутила једног свог повереника, Ђорђа Настића, у Србију. Он се имао тамо претставити као народни мученик који је морао да бежи из Сарајева и ступити као агент изазивач у везе с црногорском омладином и наговарати је на терористичка дела против цетињског двора. Он је доиста успео да буде примљен с поверењем и да му извесни црногорски омладинци приђу искрено, огорчени на кнежево гоњење опозиције и распуштање Народне Скупштине. У тим круговима спремиле су се неколике бомбе за терористичка дела. Кад су оне биле упућене у Црну Гору цетињске власти биле су унапред обавештене и успеле су да их пронађу и похватају доносиоце пре икакве штете. Та бомбашка афера била је, природно, силно надувана од аустриске штампе, али њој су, на жалост, насели и цетињски властодршци, иако им је, за времена, била скренута пажња с најчеститије стране о Настићевој улози. Срећом, у одлучном часу, за време анексионе кризе, цетињски двор се тргао и пришао Србији, да заједно прихвате борбу, и тако је та аустриска сплетка остала без жељеног дејства. Скандал са лажним документима, која је, по испоруци Министарства Иностраних Дела у Бечу, публиковао с оптужбама на српску владу историчар, професор бечког Универзитета, др Х. Фридјунг, био је даљи доказ нескрупулозности аустро-угарске дипломатије у борби против Срба.

За то време веома се заоштрила борба између Беча и Pеште. Мађарска независна странка, на челу са Кошутовим сином, тражила је стварну еманципацију Мађарске од Аустрије, и у том духу захтевала је мађарску државну банку, мађарску војску или бар мађарски језик у војсци и друге ствари, које би имале да им донесу потпуно самосталне установе. Бечки дворски кругови устали су енергично против тога. Од 1903. год. почела је оштра парламентарна борба с разноврсним кризама. На изборима 1905. год. уједињена мађарска опозиција однела је одлучну победу. Беч је тад морао да уведе једну врсту комесаријата. У тој борби и Беч и Пешта пажљиво су пратили држање Срба и Хрвата; обе стране мамиле су их разним обећањима. Мађари су чак тражили и везе са Србијом и правили демонстративне излете у Београд. Бечки клерикални кругови утицали су на Хрвате. Али код Срба и доброг дела Хрвата деловало је овог пута искуство из 1848. год. Нису више хтели да раде за рачун Беча, који им се онако лепо одужио. Српски политичари полазили су сем тога са гледишта, да је у нашем интересу свако слабљење компактне масе Дунавске Монархије и да ради тога треба помагати настојања Пеште.

На Ријеци се 19. септембра (2. октобра) 1905. састало 40 хрватских народних посланика из Хрватске, Далмације и Истре и изјаснило своје симпатије за циљеве мађарске борбе за народно самоопредељење и за уставна права и слободе. У истом смислу изјаснило се и 26 народних посланика српских из истих земаља, скупљених у Задру, 3. (16.) октобра. Наскоро потом, као Мађари, и српскохрватске опозиционе странке образовале су своју коалицију 29. новембра (12. децембра) 1905. год. За своју сарадњу оне су тражиле, уз присаједињење Далмације Хрватској, радикалну измену управе у Хрватској и уставне гарантије за пуну слободу политичког рада и уверења. То тим оправданије, што су саме мађарске вође признавале, да је према хрватском народу поступано насилнички и неправедно. На изборима 1906. год. Српскохрватска Коалиција добила је јаку релативну већину и задржала је, поред свих сметња од стране бечких кругова и државних комесара у Хрватској, све до 1918. год. Због таквог свог држања Српскохрватска Коалиција се замерила Бечу и нарочито војним круговима, али се домало разочарала и у мађарској коалицији. Уплашена претњом Фејерваријева "комесарског" кабинета, односно предлогом Јосифа Криштофија, министра Унутрашњих Дела, да ће се у Угарској увести опште право гласа, мађарска коалиција се током 1906. год. показала склоном за попуштање и примила је 25. марта владу под претседништвом дворског кандидата д-ра А. Векерла. С владом заједно, она је примила и читав низ бечких дворских схватања, нарочито у питању односа према Србима и Хрватима. Давана обећања о поправци режима била су брзо заборављена; шта више, с њене стране дошла су нова насиља. Сам кнез Билов, у својим *Мемоарима* казује, како је, док је био са службом у Букурешту, и "сувише често" посматрао, колико је "Румуне и Србе безгранично огорчавало мешање лудила величине и психолошке кратковидости, фанатичне нетрпељивости и адвокатске рабулистике, које је карактеризовало мађарску политику према народностима".

Стварање Српскохрватске Коалиције, на ком су с хрватске стране живо радили Фрањо Супило и др Анте Трумбић, а са српске Светозар Прибићевић, био је један од најсрећнијих потеза наше народне политике. Место српско-хрватске борбе, која је могла бити само на корист непријатељима, дошла је разумна сарадња, која је све наше проблеме имала да посматра са једног вишег гледишта националне будућности. Срби и Хрвати имали су да служе не као оруђе туђим концепцијама, него да делају онако како захтевају њихови животни интереси. Природна је ствар, да су се на стварну коалицију оборили сви бечки кругови и они код нас који су били с њима у вези или који у својој шовинистичкој кратковидости нису могли да сагледају суштину ствари. Хрватима у Коалицији се пребацивала не само веза са Мађарима, него још више то, да су се упрегли у српска кола. И то зато, што су извесне вође коалиције (као, на пр., угледни књижевник Ксавар Шандор Ђалески) били отворени поборници југословенске идеологије и тражили додира са Београдом.

Балкански ратови

Наде које су се полагале у младотурски режим нису се показале као оправдане. Зло од кога је патила Турска било је много дубље, него што су замишљали млади реформатори и оно се није могло отклонити ни брзо, ни лако, ни обичним административним мерама. Уз младотурке пристали су, у главном, само млађи официри и нешто интелигенције; остало становништво било је пасивно и настављало је живот и рад онако како је било свикло. Покушај реакције у пролеће 1909., истина, није успео и стао је престола аутократског и подозривог и до невероватности перфидног султана Абдул Хамида, место кога је дошао безвољни и пићу одани Мехмед V, али то није нимало значило да Турска у ствари оздравља. Напротив. Младотурци су извесним својим преким мерама изазвали отпор на више страна. Вођени либералним духом они нису хтели, као стари режим, да ислам сматрају као главну основу државне политике. Веровали су, да је тај систем био главна сметња приљубљивању хришћана турској држави и да је то у Европи био главни разлог што су у свима споровима хришћанске симпатије биле мање-више на страни турских противника. Као неравноправни хришћани нису могли никад постати прави пријатељи Турске. С тога су младотурци место верске кохезије истакли државну, отоманску, у нади да ће с њима имати више успеха. Али су се страшно разочарали. Сви нетурци, а нарочито Арапи у Азији и Арбанаси у Европи, устали су против отоманизације. Против ње су се дигле и хришћанске националне групе, које су биле свесне своје народности и које су, природно, тражиле везе и додир са својим сународницима у суседним слободним државама. Хришћани су, у опште, били на муци. Нови режим тражио је од њих сарадњу, али им за њу није давао ништа сем начелне равноправности, коју локалне власти и конзервативне масе, уживеле у старим навикама, нису хтеле да проводе. Љуте на њих због привременог помагања младотурака оне су им чак правиле и пакости и сву освету су, у главном, искаљивали на њима. То се нарочито догађало за време арбанашких устанака.

Арбанаси, који су били с планом повлађивани у време Абдул Хамидово, нису могли да се помире с режимом младотурака, који нису трпели никаквих изузетних племенских повластица и који су и од Арбанаса хтели направити послушне поданике, какви су имали бити и сви други. Већ пролећа 1910. избио је њихов први устанак. Тај устанак помагале су донекле Бугарска и Црна Гора, хотећи да га искористе, али га оне нису изазвале. Стање духова било је такво, да се на много страна рачунало са распадом и сломом Турске. Балканске државе биле су на опрезу. У јесен, средином октобра, 1909. састали су се у Ракониђију руски цар Никола II и талијански краљ Виктор Емануил. На том састанку основна ствар је била у том, што је Русија напустила своју традиционалну политику, да балканска питања расправља првенствено с Бечом, него што је ушла у сарадњу с Римом. Та сарадња иако није била отворено уперена против Аустро-Угарске била је уперена посредно. Она је везала руке бечкој влади не дајући јој да отад, без обзира на интересе суседа, спрема своје агресивне планове; а што је још важније, дизала је самопоуздање балканских народа, којима је поручено да се без страха развијају. У Ракониђију је признато начело "Балкан балканским народима" и одатле је дошла порука о стварању ближих веза међу балканским народима, што је руска влада свесрдно препоручивала од завршетка анексионе кризе.

Руска мисао је била, да се створи један балкански савез, у који би ушла и Турска, а коме би био главни циљ да чува Балкан за балканске народе. Тај план је прихватила и Србија. Али су против њега одлучно биле Бугарска и Грчка, јер је Турска била једино подручје, на ком су они могли остварити своје националне идеале. Србији је Турска била потребна нарочито због Солуна, који је био постао њена главна извозна лука и преко кога је она једино добијала војне потребе из Француске. Али је и она постепено прихватала гледишта Софије и Атине. Томе су у великој мери допринели младотурци, који су, као официри, били махом немачки ђаци, па с тога прихватали политичку оријентацију према Берлину и посредно према Бечу. Сем тога, Турци су добро знали да тај савез не би био искрен за будућност, и да и Срби, и Бугари, и Грци спремају једног дана акцију за уклањање

њезине власти из Европе и за ослобођење својих сународника из њихова ропства. Ради тога су Турци већ крајем 1909. год. понудили савез Аустрији као главном противнику сарадње балканских народа и њихових офанзивних планова.

Аустро-Угарска влада покушала је за то време да у својим земљама смири донекле народно незадовољство. У Хрватској је био смењен барон Раух почетком 1910. год. и постављен је нови бан, учени правник др Никола Томашић. Он је, споразумно са судом, ликвидирао велеиздајничку парницу против Срба. У Босни и Херцеговини проглашен је 4. (17.) фебруара 1910. устав, са врло ограниченим парламентарним режимом. Изборни систем је био сложен: са верском поделом у три курије (интелигенције и великих посредника, грађана и тежака); на челу управе остао је војник; влада је била неодговорна. Сабор је могао расправљати само о локалним питањима и није имао никаква учешћа у уставним телима целе монархије. Крајем маја исте године дошао је у Сарајево и Мостар цар Франц Јосиф I, да санкционише дело анексије. Али све те мере нису ништа помогле. Српски елемент Босне и Херцеговине био се потпуно обрнуо према Србији и желео је само једно: да своју судбину веже за његову. На дан отварања босанског сабора 2. (15.) јуна 1910., у знак протеста, млади студент Богдан Жерајић извршио је неуспели атентат на поглавара земље Маријана Варешанина, а потом је убио самог себе.

Раније, у Херцеговини, очекивало се уједињење са Црном Гором, али прилике у тој земљи, после гоњења опозиције и бомбашке афере, утицале су веома живо да охладни раније одушевљење. Кнез Никола, који се после педесет година владавине, на Велику Госпојину 1910., прогласио за краља имао је још доста поштоватеља, али се од његове управе није више много надало. Убога Црна Гора привлачила је српски свет својом слободарском традицијом, а кад се та почела гушити губило се с њом и све друго. Јер огољели сури крш катунске и њој суседних нахија није имао никакве друге привлачне снаге. У Србији, међутим, за владе краља Петра, царевала је пуна слобода и народ је, ником неспречаван, одлучивао суверено о својој судбини. Црној Гори сметало је даље и то, што се њене спољашње политика колебала, и што су од 1909. год. почела нека сашаптавања са Бечом, која су публици изгледала сумњива, док се политика Србије оријентисала сва према Русији.

Мађарска влада удружене опозиције, пошто је Монархији учинила драгоцену услугу приликом анексије, пала је 1910. год. и за шефа мађарске нове владе дошао је бивши хрватски бан гроф Куен Хедервари. Да би скренуо пажњу мађарског политичког света од унутрашњих питања, и као дворски човек, он је домало отворио кризу у Хрватској, међу Србима и Хрватима. После неуспеха Николе Томашића да на изборима добије владину већину и његова отступања, за бана је доведен почетком 1912. год. Славко Цувај, који 21. марта (3. априла) укину устав и постаде комесар. Мало потом, 28. јуна, би укинута и српска црквена аутономија. Тај притисак изазвао је разумљиву реакцију, и то у часу кад су се на Балкану спремали судбоносни догађаји.

Албански устанак, и поред енергичних мера младотурске владе, није се дао угушити и наставио се и 1911. године. Он је унео немир и несигурност у целом суседству. Али главни пламен на Балкан бацила је Италија у јесен те године. 16. (29.) септембра, кад је објавила рат Турској, да би посела Триполис. Она се, истина, на захтев Аустро-Угарске и по савету других сила, трудила да сукоб ограничи на подручја ван Балканског Подручја, али је труд остао узалудан. Рат објављен Турској морао је унети посебну психозу у целу ту државу, у толико више, што је нападач била једна велика сила, која је дотле заступала начело status quo у Турској и која је на Балкану имала много веза и утицаја.

Прва последица тог рата било је убрзавање рада на склапању савеза балканских држава. Дотле, преговори су ишли споро и тешко; после објаве тог рата, у опасности да велике силе не почну какву акцију и на Балкану, балканске државе су саме осетиле потребу да се приближе и споразумеју. Већ 29. фебруара 1912. склопили су др Милован Миловановић и Иван Гешов српско-бугарски савез; иза тога је дошао бугарско-грчки савез 16. маја, а 19. јуна била је потписана српско-бугарска војна конвенција. Савез између Србије и Црне Горе углављен је 14. септембра.

Српско-бугарски уговор имао је циљ, да те две државе гарантују узајамно "државну независност и неповредност државне територије", и то пуном војничком сарадњом у случају нападаја једне или више сила. Члан 2. тог уговора имао је ову одредбу: "Обе уговорне стране обвезују се да притекну једна другој у помоћ целокупном својом снагом у случају, да ма која велика сила анектира, окупира или војнички заузме, ма и привремено, ма који део балканске територије која се сада налази под турском влашћу, ако једна од њих сматра то као противно њеним животним интересима и као casus belli". У тајном додатку том уговору, у чл. 1, предвиђена је могућност заједничке акције против Турске, ако у њој наступи стање које би угрожавало националне и државне интересе обеју држава или једне од њих, или ако би уопште дошла у питање териториална ликвидација Турске Царевине. У чл. 2 Бугарска је признавала Србији област северно и западно од Шар-планине, а Србија Бугарској област источно од Родопа и реке Струме. За подручје између тих области одређена је, у крајњем случају, ако не би дошло до споразума, арбитража руског цара, која би била обавезна за обе уговарачке стране. Руска влада имала је бити унапред обавештена у случају да се балканске државе реше на војничку акцију против Турске. Природно је потом, да је царска влада добила сва обавештења о савезу, при чијем је склапању њена дипломатија имала и иначе живог учешћа; али су савезници желели да њихов уговор остане у тајности.

У војној конвенцији између Србије и Бугарске била је подробно предвиђена војничка сарадња између те две државе. Она је у чл. 3. долазила у обзир према Аустро-Угарској само онда, ако наступи ситуација предвиђена у поменутом чл. 2. уговора, или ако Аустро-Угарска непосредно нападне Србију. Уговор и конвенција немају ниједне тачке, која би носила офанзиван карактер против Дунавске Монархије. Исти је случај и са србијанско-црногорским уговором у том погледу. Чл. 3. војне конвенције гласио је дословце овако: "Ако Аустро-Угарска нападне Србију, Бугарска се обавезује да одмах објави рат Аустрији и да пошље у Србију војску, која не може бити мања од 200.000 војника, а која ће удружена са српском војском дејстовати дефанзивно или офанзивно против Аустро-Угарске. Бугарска је у истој обавези према Србији, ако Аустро-Угарска, под ма каквим изговором, са пристанком или без пристанка Турске, пошље своју војску у Ново-Пазарски Санџак и Србија буде принуђена да јој објави рат или да, ради заштите својих интереса, упути своју војску у Санџак и тиме изазове оружани конфликт са Аустро-Угарском".

Под утицајем талијанског рата јавили су се у Турској покрети и праве побуне чиновника и војника, који нису хтели да против Арнаута употребљавају преке мере и оружје. Арнаути су били добри поданици раније и увек за Турску поузданији од сумњивих хришћана. Како је у устанку учествовало и доста муслиманских Арбанаса чули су се и протести: зашто да правоверни дижу своје руке на једноверну браћу. На том питању пао је почетком јула 1912. цео турски кабинет, а у нову владу ушао је, као министар унутрашњих дела, Арбанас Ферид-паша. Антихришћанско расположење узело је маха у целој Турској: као победници, у огромним масама, с оружјем у руци, Албанци су ушли у сва главна места Косовског Вилајета. Да делује на њих сам је султан Мехмед био дошао на Косово. И Аустро-Угарска је дошла на мисао, да делује у корист Албаније. Једно, да јачањем Албанаца слаби српске позиције, а друго да тим потисне супарнички талијански утицај међу Албанцима. Албанцима се имала дати широка аутономија, и то очевидно на рачун свих осталих хришћанских поданика. И што је било још неправедније, то је тврда одлука да се аутономија даде у првом реду *само* њима, и ником другом. Аустриски предлози у том погледу, изношени током августа те године, наишли су на противност код великих сила, а још више код балканских хришћанских народа. По њиховој жељи Русија је тражила, да се повластице дане Албанцима прошире и на остале хришћане и отворено је прихватила њихову ствар. Балкански савезници деловали су у том правцу и код Порте. Албанци и раздражене муслиманске масе вршиле су за то време разна насиља, а у Кочанима и Беранама и праве покоље хришћана. Краљ Никола обратио се због тога за посредовање великим силама, а своје балканске пријатеље молио је за подршку.

Турска, поуздавајући се у Аустро-Угарску и Немачку, остала је непопустљива. Шта више, 11. септембра она наређује мобилизацију десет европских дивизија и одређује четири дана потом демонстративне маневре на бугарској граници. Балкански савезници, пошто су

се узалуд обратили великим силама да спрече турске војне припреме, објавили су 17. септембра своју мобилизацију. Велике силе, с пуно међусобног неповерења, изјавиле су, да оне "узимају у своје руке" питање извођења реформа у Турској, а балканским државама саопштиле су, да њихова војна акција, ма како испала, неће изменити територијално стање на Балкану. Русија је озбиљно опомињала и у Београду и у Софији, да се не гази у рат. Из Лондона и Париза, као и из Петрограда, саветовало се Србији да остане мирна, јер је скоро извесно аустриско посредовање на српску штету. Да је био жив др Милован Миловановић, који је до лета 1912. водио српску спољашњу политику, можда би се Београд мало и уздржавао, јер је Миловановић, иначе човек ређе вредности, много полагао на стране савете. Али се у тај мах на челу српске владе налазио Никола Пашић, кога, и поред старости, није напуштао стари заверенички замах и дух рескирања. Сем тога, у рат је енергично гурала Бугарска, а помагала је и Грчка. Да прекрати даља преговарања, која нису обећавала оно што се желело, рат је објавио први црногорски краљ Никола 25. септембра.

Аустро-Угарска, на изненађење многих, није предузела ништа енергично да спречи рат. У Бечу се тврдо веровало, да ће Бугарска имати неких успеха, али да ће Турска тући Србију. И то им не би било непријатно. Турска би уштедела Аустрији незахвалне мере, да обуздава српске претензије. Сем тога, у Бечу се веровало да ће борбе трајати дуго и да ће исцрпети све непријатеље. А они сами спремали су се од првог часа да би могли посредовати и живели су у уверењу, да сви конци остају и даље у њиховим рукама.

Црна Гора објавила је прва рат по бугарском предлогу. Савезници су хтели видети како ће та објава рата деловати на велике силе, а посебно на Аустро-Угарску. Ако оне рат енергично спрече, онда ће се остали савезници уздржати од даље акције. Црна Гора није се излагала великој опасности, јер, ако би је силе зауставиле, оне би се и заузеле за њу, а ако је пусте да ратује прискочиће јој и други савезници. Пашић је зазирао од Беча и гледао је, да на сваки начин осигура бугарску сарадњу у случају аустриског напада. Бугарски државници дали су српској влади изјаву, да ће, ако Аустрија нападне Србију због овог рата, напустити борбу с Турцима "и окренути се сви против Аустрије". За балканске савезнике било је од среће, што је Немачка била у тај мах противник сваког њихова спречавања и што то своје гледиште није крила ни према Бечу. Јер то је у великој мери обуздавало све оне елементе у дунавској престоници, који би хтели да у спољашњој политици Двојна Монархија постане активнија. Немачка је у тај мах искрено желела локализацију рата на Балкану и у том је правцу сарађивала са силама Тројног Споразума. А без потпоре Берлина Аустро-Угарска није могла помишљати ни на какву авантуру.

Рат Турској објављен је 4. октобра 1912. То је био један од најпопуларнијих ратова у нашој историји. Неколико векова од XIV-XIX, све епско доба нашег народа испуњено је само предањем о борбама крста с полумесцом, "за крст часни и слободу златну". Читави нараштаји нашег народа васпитавани су етиком косовске епопеје. Највећи део места наше немањићске прошлости, као Рас, Призрен, Пећ, Скопље, Прилеп и класично Косово; најславнији споменици наше културе, као Грачаница, Сопоћани, Дечани, Лесново, Нагоричино, Кратово и други манастири, налазили су се под Турцима. "Онамо, ’намо" био је стари поклич неколика наша нараштаја, и са кнезом песником искрено се заклињало:

Онамо!... Покој добиђу души
Кад Србин више не буде роб!

Турци су искористили наше растројство и слабост и начинили су нас робљем. Никад, за пет векова, нису успели да нас начине као искрене пријатеље; између раје и господара није било ни правог измирења. Од краја XVII века процес српског ослобађања све је више узимао маха и духовно и стварно. Почела је Црна Гора, а од почетка XIX века прихватила је то дело Србија. Год. 1876-8. покушај ослобођења није успео. Снаге Србије и Црне Горе нису биле довољне, да натерају Стамбол да тоне у море, како су желели наши песници. Овог пута тај задатак имале су да изврше уједињене снаге балканских савезника. Први пут у историји Балкана иступили су заједно Срби, Бугари и Грци против једног непријатеља. И сама та појава била је симпатична, обећавала је много за будућност и дизала дух. То није био никакав освајачки рат, него чисто дело ослобођења својих сународника. У европској

Турској Турци су увек били и остали мањина, а ни исламски и исламизирани елемент није био у већини према хришћанима.

Србија се за овај рат била одлучно спремила. Имала је ново и солидно оружје, нарочито добру артиљерију, довољно муниције и уређен терен. Војнички људски материал био је одличан. То је наш сељак, издржљив, смотрен, задовољан с малим, добро опремљен и с разумевањем и љубављу упућен у значај целе акције, коју је и сам, од материне сисе, знао и разумео. Одзив у војску био је неочекиван. Србија је дигла 402.200 људи за рат. Нарочито је сјајан био официрски кор; пун одушевљења, жељан великих подвига, спреман за највећа пожртвовања. Српска војска, откад постоји, није сигурно никад била у бољем стању. С њом заједно и цело наше друштво било је жељно великог прегнућа. Духовне и моралне кризе последњих година беху од анексионе кризе, замењене периодом националне вере и дубоким уверењем да се наша народна судбина мора поправити. Политика народне слободе дала је сјајне резултате под вођством вођа који су знали шта хоће и куда воде; и владина већина и опозиција биле су у основи вођене истим идеалима. Наша народна наука, на челу са умним и видовитим Јованом Цвијићем, дизала је дух; књижевност је тада дала најбоље родољубиве ствари и у прози и у стиху. Цео свет је био на чисто да се у рат улази с најтежом дилемом: или неуспети, па тим сахранити целу будућност осободитељке Србије, или успети, па тим створити нове услове за даљи рад и окајати све раније погрешке.

Пре рата, 1. октобра балкански савезници, сем Црне Горе, затражили су од Порте административну обласну аутономију по начелу етничке поделе, с гувернерима из неутралних држава, Белгије и Швајцарске. Надзор над реформама вршили би претставници великих сила и балканских држава. Турска је на тај захтев одговорила прекидом дипломатских односа с балканским државама, пошто је идућег дана са савезничке стране дошла објава рата.

Рат је донео српском оружју сјајне успехе. Из обзира према Аустро-Угарској ни Црна Гора ни Србија нису упутиле веће војничке одреде према Новопазарском Санџаку. Црногорска војска је почела главне операције према Тузима и Скадру, а слабија војска кренула је према Бијелом Пољу, Пећи и Дечанима. Црногорско продирање ишло је с почетка доста лако и брзо, јер Турци према њима нису имали довољно војске, али су им наскоро запеле операције пред Скадром. Црногорци нису имали спреме за освајање тврдих градова; нарочито им је недостајала тешка артиљерија. Њихови одреди вршили су неколико пута јурише на добро утврђени Тарабош и Бардањолт, али их нису могли савладати и поред тешких губитака. С тога се морало прећи на дугу опсаду. Град је јуначки бранио Албанац Есад-паша, који је знао, и поред црногорске опсаде, да нађе пута за своје снабдевање на две-три стране.

Борбе на српској граници почеле су код Мердара и пре објаве рата, а главне операције од 6. октобра. Главнина српске војске, с престолонаследником Александром на челу, би упућена према Скопљу, док је једна армија оперисала преко Косова, а друга била упућена на сарадњу с Бугарима. Главна борба очекивала се на Овчем Пољу. Али су Турци, да би предухитрили Србе, пошли ненадано у акцију и пресрели су изненађену српску војску код Куманова. У тешкој дводневној битци, 10. и 11. октобра, Срби су потукли турску вардарску армију Зеки-паше, и то тако снажно и одлучно, да се она није могла прибрати све до Битоља. Победоносна српска војска ушла је већ 13. октобра у Скопље и наставила одмах даље продирање према југу. И остале српске армије напредовале су с успехом. У исто време однели су и Бугари своју прву победу код Лозенграда и после код Лиле-Бургаса. Турци су били одбачени на целој линији, немајући нигде ни једне победе.

Тај неочекивано брзи пораз Турака изменио је одмах и политичку ситуацију. Општи глас јавног мишљења у Европи био је, да балканске народе не треба лишавати плодова њихових победа. То мишљење владало је и код главних европских дворова; њега је чак отворено заступао и цар Вилхелм. Под тим утицајима морала је да попушта и бечка влада, у којој се иначе није крило уверење, да је слом турске војске у исти мах и посредни пораз Аустрије. У Бечу се видело јасно, да због држања Русије, па и Немачке, неће бити могуће вратити Србе из Старе Србије и да се хтели-нехтели морају помирити са јачањем Србије

уопште. Али се зато почело одмах смишљати како да се српски добитак што више умањи и како да се ослаби престиж Србије који је необично порастао. Јер српске победе низале су се брзо и биле су несумњиве.

Косовска војска завладала је без муке целим Косовом и Старом Србијом и њени одреди избили су већ 5. новембра преко Албаније на море. Уједињење србијанске и црногорске војске извршено је 15. октобра, после толико векова, као остварење давног сна. Главна српска војска, кумановска победница, имала је крвавих борби на Присату код Прилепа и код Алинаца на Бакарном Гумну, где су Турци хтели да је задрже док се не утврде у Битољу. У четвородневној тешкој борби око тога града, од 2.-5. новембра Срби су и опет остали победници, дотукавши до краја нешто појачану турску вардарску војску. У тим борбама погинуо је Фети-паша, ранији турски посланик у Београду. Овом победом Срби су завршили свој задатак у овом рату. Они су уништили турску војску упућену против њих и за месец дана рашчистили су цело подручје од српске до близу грчке границе. Одмах после Куманова Срби су, на молбу Бугара, да би им олакшали посао, упутили за опсаду Једрена две своје дивизије. За ове велике успехе, шеф српског Генерал-штаба, Радомир Путник, добио је највећи војнички чин, ранг војводе. Под савезничким ударцима Турска је затражила примирје и добила га је 21. новембра. Преговори за мир вођени су у Лондону, уз учешће претставника великих сила.

Аустриска дипломатија поставила је Србији енергичан захтев, да се њезина војска мора повући са јадранске обале. Попустила би донекле једино, ако би Србија с Аустро-Угарском склопила царински савез. У том правцу чињене су јасне понуде. Кад их Србија није примила аустро-угарска је влада одлучно захтевала српско повлачење с Јадрана и била је готова да на том питању изазове рат. Исто тако је поступала и с Црном Гором. Пристајала је, да она узме Скадар, али само под цену да њој уступи Ловћен или његов западни део. Кад је црногорска влада одбила службену бечку понуду у том правцу отпочела је дипломатија Двојне Монархије да јој прави тешкоће на више страна, а у скадарском питању нарочито. Против Србије и српских претензија упућен је из Беча албански вођа Исмаил Кемал, да организује отпор и створи самосталну албанску државу. Ова је доиста и проглашена у Валони, 15. (28.) новембра 1912. Под аустриским притиском, коме се придружила с много мање енергије Италија, Србија се морала повући с приморја и Албаније, коју су велике силе признале као нову независну државу. У старој тежњи, да против Србије створи што већу Албанију аустро-угарска дипломатија се живо опирала, да Србија добије под своју власт Призрен, Дечане, Ђаковицу, Охрид и Дебар, али је у том питању морала најзад попустити јер се Русија заузела за Србију са одлучношћу, која је у Бечу задавала бриге. Сем тога, у локалним питањима аустро-угарски конзули правили су српским властима пуно свакојаких неприлика. Незадовољство Беча са српским победама било је толико, да су најмеродавнија лица Монархије јавно тражила нападај на Србију и њезино увлачење у свој привредни и политички круг. Мисао о превентивном рату захватала је и невојничке кругове. Србија постаје опасна и треба је сломити пре него се почне даље развијати, да не би деловала на југословенске поданике њихове државе. Данас се зна поуздано, да би Аустро-Угарска крајем 1912. год. доиста покушала изазвати рат са Србијом, да јој измахнуту руку није задржала немачка дипломатија, која је у питању ликвидације Турске хтела споразуман рад са осталим силама.

Међутим, постојала је још једна могућност да се Србија осакати. Њу је Беч рано уочио и почео брзо припремати. То је било да се против Србије раздражи Бугарска, која је у питањима Маћедоније и Старе Србије имала огромних прохтева на српски рачун. Бугарски краљ, Фердинанд Кобург, није био никад пријатељ Срба. Он је на бугарски престо дошао аустриском помоћу и са Бечом је стално био у поверљивим односима. Преко њега није било тешко створити антисрпска расположења код бугарских шовиниста и максималиста, којима је био пред очима идеал светостефанске Бугарске. Аустриска сплеткарења почела су већ од раније, а узела су маха нарочито од почетка 1913. год., кад су преговори о разграничавању новог српског подручја били стављени на дневни ред.

За то време разбили су се преговори с Турцима у Лондону. Порта је налазила, да се од ње траже уступци, које она не може дати. После првих пораза она се била мало прибрала

и веровала је да може одолети. Бугарски залет био је на Чаталџи коначно заустављен и сви покушаји да се пробије та линија остали су безуспешни. Турци нарочито нису хтели да уступе Једрене са старим султанским гробовима, које се јуначки бранило, не само као важан погранични град, колико као и сувише важну традицију отоманске власти на Балкану. Рат с Турцима обновљен је 21. јануара 1913. Србија га је наставила као лојалан савезник. Бугарима је под Једрене упутила сву своју тешку артиљерију, а Црногорцима је под Скадар послала и оружја и војске, 24.000 људи. Међутим, аустро-угарска влада је претила ратом, ако се Скадар уступи Црној Гори. У Босни и Херцеговини она је била извршила делимичну мобилизацију, довукла је много војске, припремила флоту и била готова да отпочне непријатељства. Под тим притиском велике силе су решиле да Скадар припадне новој албанској држави и саветовали су Србији и Црној Гори да попусте. По тим саветима србијанска војска прекинула је 29. марта своју акцију под Скадром, али је краљ Никола наставио операције не желећи да, уступивши, изгуби и од личног и од војничког престижа Црне Горе. Скадар се предао Црногорцима 10. априла, али га ови нису могли задржати. Аустрија је отворено прихватила мач. Велике силе су посредовале на Цетињу и краљ Никола је, после недељу дана, уступио град њима. На то су трупе великих сила поселе град 18. априла. Аустро-угарске трупе поселе су за то време мало историско острво Адакале на Дунаву. То је било њезин једини териториални добитак из Балканског Рата.

Кад све није успело, да се створи оправдан повод за рат, појачана је с аустриске стране антисрпска пропаганда у Бугарској. Аустро-угарски посланик у Софији, гроф Тарновски, делао је скоро јавно. Преговарао је лично не само са Двором и владом, него и са свима политичким људима, из владине већине и опозиције.

Нимало увијено он је потстрекивао Бугаре на рат и обећавао им аустриску помоћ. Русија помаже Србију, говорио је он, па с тога Бугарска треба да се веже уз Аустро-Угарску.

Бугари су од савезника тражили лавовски део. Од 130.000 квадратних километара земљишта, колико се добило од Турске, они су тражили за себе 85.000. Тражили су, да Срби безусловно испуне савезни уговор, иако су га они сами у многим тачкама напустили. Они према Србима нису испунили све примљене обавезе, а неке су мењали, док су Срби дали њима више него је било предвиђено. Српска помоћ за Једрене није била раније уговорена, а захваљујући само тој помоћи град је пао. Срби су с тога с правом тражили ревизију уговора. Кад Бугари, под аустриским притиском, нису на то пристали позвао је руски цар, као врховни арбитар, обе стране, да препусте пресуду Русији и њему. Бугарски претседник владе и творац савеза, И. Гешов, после састанка са Пашићем, био је вољан да пристане на руско посредовање и да покуша још једном да се нађе споразум. Али је краљ Фердинанд био већ решен на рат и сменио га је 2. јуна, а на владу је довео дра Ст. Данева. Аустриска дипломатија упела је била све снаге да осујети споразум. Она је чак отворено говорила, да не жели погодбу која би задовољила све стране. С тога се нису нимало устручавали да јавно, пред целим светом, устану против позива руског цара, сматрајући да он тобоже ограничава независност балканских држава. У ствари, она је имала да охрабри Бугаре и краља Фердинанда да не прима руску арбитражу, него да одлуку донесу сами. Србија се колебала извесно време, јер се у Београду претпостављало да би арбитража могла донети извесне уступке на штету њених жеља и моментаних поседа, али је на крају ипак пристала и краљ Петар упутио је цару позитиван одговор. Бугари су, међутим, пристајали на руско посредовање само условно, то јест да Русија унапред прихвати њихово гледиште.

Мир с Турцима био је потписан 18. маја 1913. После њега имало се прићи подели освојеног земљишта, односно обрачунавању због њега. Видећи опасност која прети од Бугара, Србија и Грчка уговориле су савез, коме се придружила и Црна Гора. Против Бугарске спремала се и Румунија, која је тражила један део Добруче као отштету за бугарска освајања на југу. Став Румуније није био моралан и потицао је само из жеље, да и она, приликом поделе, турског плена, не остане без свог дела. За Србију је сарадња Грчке и Румуније била од користи мање војнички него политички. Војнички Бугарска према Румунији није предузимала апсолутно ништа, у нади да ће Аустрија задржати тог свога савезника. Према Грчкој упутила је једну малу армију од 30.000 људи. Сву је осталу војску окренула према Србији. Али дипломатски и политички та је сарадња спасла Србију од аустриског

напада. Немачки цар Вилхелм II није нимало марио краља Фердинанда. Грчки краљ Константин, који је у јесен 1912. наследио свог оца краља Ђорђа, био је Вилехмов зет, а румунски краљ Карол био је Хоенцолерн и несумњив пријатељ Немаца. Због њих цар Вилхелм није хтео да прави сметња ни Србији и био је чак спреман да у Бечу посредује за њу.

По личној наредби краља Фердинанда Бугари су ноћу између 16. и 17. јула извршили мучки напад на србе и Грке на целој линији нових јужних положаја. Хтело се, да они, извршивши препад, војнички поседну сва она места која су тражили. С тога нису објавили рат и с тога нису хтели да нападну мушки и отворено, бранећи своје право. У свом првом налету Бугари беху узели на српским крилима два-три важнија положаја и код Криволака озбиљно загрозили једну српску армију, али су Срби ипак одолели. Кад су се сјутра дан прибрали извршили су контраофанзиву и одмах су, већ идућих дана, постигли лепе успехе. Главне, страховито крваве, борбе водиле су се на линији Брегалнице и Злетовске Реке. Војни стручњаци подвлаче необичну силину удара у том рату; јуриши и противјуриши понављали су се сваки час, ускакало се у непријатељске ровове, хватало се за гушу и го нож. Сељачки војнички материал био је пун страсти, сиров, снажан као земља. Већ 23. јуна Срби су као победници ушли у Кочане, а 25. у Штип. С југа су Грци код Кукуша разбили бугарску војску и дошли са Србима у додир. Бугари су се, разочарани и разбијени, повлачили на своју траницу. За Бугаре цела ова авантура имала је смисла само да је брзо и потпуно успела; овако, и без војничког неуспеха, они су били изобличени и претрпели су морални пораз. С војничким поразом њихов је положај постао очајан. У Европи сем Аустро-Угарске нико други није био за њих, не чак ни њихови опробани пријатељи. Недељу дана после српског ударца дошао је и румунски. Румунија је 27. јуна објавила Бугарској рат, а одмах за њом пошли су и Турци да поврате Једрене и извесне положаје у Тракији.

Бугари су одмах, после неуспелог препада, нудили бившим савезницима мир. Тражили су посредовање Русије и Румуније. Кад то није помогло краљ Фердинанд је довео на владу чисто аустрофилски кабинет дра В. Радославова. Аустро-Угарска се доиста спремала да посредује у корист Бугарске, али не да нападне све њезине противнике, него само Србију. Своју намеру саопштила је и силама Тројног Савеза, Немачкој и Италији, али су јој обе одговориле негативно. Чак су је и опомињале, да у свом држању према Србији иде предалеко. Аустро-Угарска није успела ни да Румунију одвоји од осталих савезника, ни да је наговори да узме став против Србије. И поред свега, бечка влада је изјавила 12. јула у Београду, да не би могла остати равнодушна према даљем агресивном продирању Срба против Бугара.

Примирје с Бугарима склопљено је, по њиховој молби, 17. јула у Нишу, а преговори о миру вођени су у Букурешту и завршени 28. јула (10. августа). Цар Франц Јосиф упутио је, пред завршетак преговора, нарочиту депешу краљу Фердинанду, у којој је казао како Аустро-Угарска неће дозволити, да "будућност Бугарске зависи једино од ратне среће". Аустриска дипломатија трудила се, у исто време, да објасни Берлину, како њој прети опасност од увећане Србије, како јој је Бугарска природни савезник, и како је и у немачком интересу да је, као савезника, подржи у тој политици. Али Берлин није попуштао. Сем сродничких обзира према румунском и грчком двору, тамо се водило рачуна и о том, да се непријатељским држањем и залагањем за Бугарску не отерају Румунија, њихов дотадашњи савезник, и Грчка у противнички табор. И с тога берлинска влада није прихватила бечки предлог, да се изврши ревизија мировног уговора у Букурешту. Напротив. Цар Вилхелм је честитао краљу Каролу и краљу Константину за склопљени мир и постигнуте успехе. Тим је бечка политика била скоро демонстративно одбијена и њезин став осамљен и онемогућен. Шкрипећи зубима и тужећи се на Немачку, Беч је морао попустити, исто као и Софија, али га то ипак није уразумило.

Миром у Букурешту Србији је признато цело подручје јужне Србије које данас држи сем струмичке области, која је тада припала Бугарима. На том подручју Срби су с пуно добре воље били почели да уводе ред, жељни да што пре оспособе те крајеве за нови културнији живот. Али то није ишло без тешкоћа. Подбадани и помагани од Аустрије и нарочито од Бугарске Албанци су у септембру 1913. извршили упад у Србију и заузели

Дебар, Охрид и Стругу и узбунили Арнауте са српског подручја. Кад је српска војска на тај упад одговорила одмаздом и, пребацивши нападаче, прекорачила албанску границу упутила је бечка влада Србији, после ранијих опомена, вербалну ноту ултимативног карактера 4. октобра, тражећи да се војска повуче у року од осам дана. Ми данас, из самих бечких аката, знамо поуздано, да је овај случај узет само као добродошао повод да се Србији наметне превентивни рат, који се од раније желео, и да се она унизи и онеспособи за дужи низ година. Београдска влада, жељна спокојства после толиких напора, попустила је одмах, не хотећи да ствара нове кризе.

Нова омладина

Одушевљење поводом српских победа било је међу Југословенима у Аустро-Угарској веома велико. Алекса Шантић и Анте Тресић Павачић објавили су читаве збирке песама тим поводом, а Иво Војновић је дао нов епилог *Мајци Југовића*. Сва штампа пратила је скоро без даха кретање војске, а публика, не могући по мањим местима да сачека новине, сама се претплаћивала на ратне депеше. Срби у босанском сабору дали су протесну изјаву против антисрпског става бечке владе, а омладина је, изазивачки, поручивала песмом у Београду и на Цетиње "Овамо ’вамо". Стотине младих људи отишло је у добровољце и тражило да буде примљено у комитске одреде. Жене су шиле рубље за рањенике и обилато купиле прилоге за србијански и црногорски Црвени Крст. У Сплиту и Шибенику власт је распустила градске општине због манифестација за балканске савезнике. Сви народни посланици и претседници општина из Далмације одржали су потом у Задру скупштину славећи победе савезника. Власти су на те изјаве одговарале само прогонствима и полициским мерама, као да се једна идеологија таквог замаха може сузбијати самим наредбама. И место страха изазвале су само мржњу и жудњу за осветом. Та је још појачана међу Словенима уопште, кад је немачки канцелар Бетман Холвег, јавно, у парламенту, 25. марта 1914. говорио о могућности европског сукоба, у ком би Германи били на једној а Словени на другој страни. Такве су се речи почеле јављати све чешће; сам цар Вилхелм налазио је, да би за будућност Хабзбуршке монархије било најбоље јемство кад би се створио систем, у ком би "као два чврста стуба Двојне Монархије били германска Аустрија и угарска Угарска".

Српске победе истакле су доиста југословенско питање још више на дневни ред него што је то раније био случај. "Прије Косова", писао је тада млади хрватски револуционар Владимир Черина, "ми смо просто животарили којекако, крпали наше странке, водили политику државоправну, ону јалову и партијску, ону најпроклетију, парламентарну, ону најбесмисленију и најбескориснију у једној непарламентарној држави поготово". Од Косова, од 1912. године, он види нови дух. "У оним невиђеним нападима тамо, у оним јуришима, клањима и окршајима, било је и оног нашег најгордијег хрватског духа, што нам је сачувано остало. Оно је у ствари било ослобођење Старе Хрватске под именом Старе Србије." Аустрија од 1908-1912., откад је сама дала југословенском питању актуелан карактер, не само да није учинила ништа да га помакне напред, него је, напротив, својом политиком реакције отуђила многе и од оних елемената, који су дотле све своје политичке комбинације правили само у оквиру Хабзбуршке Државе. Од некадашње намере да аустриске југословенске области постану атракција за Србију и Црну Гору није било више ни помена. У пролеће 1914. год. војни кругови су у последњи час спречили парламентаризацију владе у Хрватској не кријући своје сумње у чланове већине, коју је претстављала Српскохрватска Коалиција. "Значај југословенског питања не схватају ни сада још, после догађаја на Балкану!" завршује једну белешку у свом Дневнику министар Ј. Бернрајтер. Француски посланик у Бечу, Димен, имао је потпуно право, кад је тих дана писао, да се против Југословена употребљавају исти методи као некад у Ломбардији и Венецији; ти методи "продужавају власт али чине и потпуно неизбежним револт."

Полет Србије, показан снажно у Балканском Рату, дао је довољно доказа о њеној виталној снази, развијаној дотле под врло тешким условима. Разумљиво је с тога што су се сад у ојачалу Србију почеле упирати очи њихових сународника из ропства са још више поверења него пре и што јој се почела са много страна додељивати улога Пиемонта. И Србија сама осетила се, после ових успеха, више свесна своје снаге и свог позива. У њену вредност као вође за дело народног уједињења веровали су дотле само појединци; од тада у њу је почео веровати скоро цео народ. У том очигледном јачању Србије и дизању њеног престижа гледала је Аустрија од 1912. год. непосредну опасност за себе саму. Србија тад није угрожавала непосредно посед Дунавске Монархије, али се у аустриским водећим круговима налазило да га угрожава посредно својим развијањем, и да га може угрозити

касније, у ближој или даљој будућности. Мисао о превентивном рату, проповедана пре и око Анексионе Кризе, добија сад још више присталица и постаје предмет јавне дискусије.

Противност између Аустро-Угарске и Србије изгледала је доиста све више као непремостива. За спољашњу аустриску политику стварање велике српске државе значило је закрчивање пута аустро-германском продирању на Балкан и ослобађање Балкана од аустриског дипломатског и привредног притиска. У унутрашњој политици Аустро-Угарске Србија је постајала све више привлачна тачка за њене југословенске поданике, који су имали пред собом очигледан пример колико снаге и полета показује један њихов део у пуној националној слободи, а колико се њихове енергије троши само у раду на сузбијању туђих прохтева и у борби да се очувају основна народна права. Противности између Дунавске Монархије и Србије могле би се уклонити само тако, да се Србија коначно одрече активне националне политике и уђе и сама, у каквом било оквиру, у састав Аустро-Угарске или у зависни положај према њој; свако друго решење било би половно и не би могло до краја умирити меродавне кругове Беча и Пеште. Од Србије се то није могло тражити као ни од Немачке и као ни од Италије пре 1866. и 1870. године.

У тој противности видело се јасно оцртавање извесног неминовног историског сукоба. Србија је постојала као слободан организам и развијала се и тежила да се развија према својој животној потреби а на основу своје етничке снаге. У њој се, откако је обновљена, од почетка XIX века, мислило стално о том, да она постане матица за уједињење српског народа, а после се, временом, развијала мисао и о потреби уједињења свих Југословена. То је била животна мисао и животни услов мале Србије; без њих, без дубоке вере у њих, она би се уопште тешко могла одржати кроз све тешке кризе, кроз које је пролазила, а и само њено одржавање кад би остало трајно у тим збијеним и угроженим границама било би једва вредно правог државног живота. Аустрија, која је династички конгломерат са национално хетерогеним и незадовољним елементима, није се опет задовољавала само тим да чува свој посед, него је, још увек у старој традицији, водила активистичку политику једне велике силе. Њена политика на Балкану била је сва у знаку експанзије, политичке и економске; њено држање 1878., 1904., 1908. и 1912. год. давало је и сувише доказа колико је њен активистички дух уједно и агресиван. Она је у то време више угрожавала друге, него што је сама била угрожена. И изазвала је, природно, таквом политиком опште сумње реакцију српских националиста, и заоштрила ситуације до најозбиљнијих могућности рата. У водећим круговима Дунавске Монархије осећало се добро, да се њихова држава почиње распадати и тражио се лек. Место да се покуша извести нека унутрашња реорганизација која би могла да донесе и извесну регенерацију, чинило се као лакше скрхати најпре Србију, као да је она крива *свем злу* од кога је патила Дунавска Царевина и као да би слом Србије значио оздрављење Аустрије и престанак свих њених тешкоћа.

У Аустрији се цело време говорило, да је овакво и оволико расположење њихових југословенских поданика не толико израз властитог и спонтаног уверења, колико систематске агитације која се водила од стране Србије. У том правцу они су нарочито указивали на активност *Народне Одбране*. Ово друштво било је основано 10. октобра 1908. за време оног великог узбуђења, које је у српском друштву изазвала анексија Босне и Херцеговине. У њ су ушли претставници свих странака с намером, да ради виших националних интереса утоле партиске страсти и створе концентрацију свих народних снага. Други циљ је био, с обзиром на тадашњу могућност рата између Србије и Аустро-Угарске, да Народна Одбрана постане матица за прикупљање и организацију добровољачких одреда.

У Србији обновљена Народна Одбрана радила је живо на јачању витешког духа и физичке регенерације помагањем гимнастичких организација и стрељачких дружина, а у крајевима ван Србије намеравала је, помоћу предавања и разних патриотских манифестација, развијати свест о народном јединству. Живо је желела да се друштво препороди и створи нови, бољи тип нашег човека, "нови Србин", како је говорио Васа Стајић, дајући такво име једном свом листу. Мисао о уједињењу свих Срба била је идеја водиља у целом раду. Да је у тој пропаганди било агитације против Аустрије то је била природна последица већ из самих мотива постанка овог друштва, а и из његових општих схватања. "Као што су некада са југа ишли Турци на нас, тако иде данас са севера Аустрија", писало је

у њиховом програму, "Србија мора да прими борбу с моћним суседом, јер је то потреба њене слободе, самоодржања и општег напретка."

Активност Народне Одбране била је врло жива, али ипак ограничена и у погледу на учеснике, а прилично и на подручје. У Србији самој она је од 1912. год. осетно губила терен. Из њеног вођства повлачили су се постепено грађански интелектуалци, нарочито угледнији јавни радници, незадовољни извесним лицима у њему. Они су основали нову организацију, *Културну лигу*. У самој *Народној Одбрани* почело је све мање бивати пуне сагласности у раду. Један део њених вођа био је за то, да се цео рад подеси према духу нових правила и да буде више културан и дефанзиван, како је, у осталом, гласило и име друштва; док је други, борбенији, тражио да се покаже још више активности. Овај се домало издвојио и основао посебну организацију под именом *Уједињење или смрт*. Ова друга организација служила се именом *Народне Одбране*, иако се са њом није слагала, и то, по казивању Чеде Поповића, једног од најактивнијих чланова ове друге, с тога што је рад *Народне Одбране* стекао извесну популарност преко граница и што се бојало, да не би на људе рђаво деловало кад би видели да између те две организације нема сагласности.

О неслагању у вођству Народне Одбране избиле су прве вести у широку јавност још у лето 1911., кад се почело говорити, да се одвојила група активнистички расположених, претежно млађих, људи, која је 13. маја 1911. основала посебно удружење. Стварни вођа њихов постао је генералштабни мајор Драгутин Димитријевић звани Апис, који је био и један од главних завереника против погинулог краља Александра Обреновића. Заверегичким круговима припадао је и највећи број његових првих сарадника. Од незавереника главна личност био је бунтовни новинар Љубомир Јовановић звани Чупа, кога су пријатељи називали Мацинијем Младе Србије...

Ново удружење звало се *Уједињење или смрт* и његово име било је довољно да означи програм; у публици њему је дато тајанствено име *Црна Рука*. Друштво је, по својим статутима, револуционарни рад претпостављало духовном, а од Србије је хтело да створи прави Пиемонт. Тим именом се звао и орган тога друштва, који је покренут у јесен те године. Његова је намера била да, уз живу националну пропаганду, изведе револуционарну организацију у свима областима где Срби живе, да би поспешио процес народног уједињења с једне и пад српских противника с друге стране. Рад друштва, које је било пуно осуда против партиских страсти и група у Србији, није био нимало у сагласности с владом. Нарочито су његове вође из старих либералских породица, били противници радикала, који су с Николом Пашићем на челу, држали власт. Отворени сукоб између њих избио је у јануару 1914., кад је био смењен министар рата, М. Божановић, и домало у Скопљу, кад је дошло до распре о првенству између војних и грађанских власти.

Чланови удружења *Уједињење или смрт*, сами млади људи, деловали су највише међу омладином. "Сматрали смо", пише Чеда Поповић, "да је само омладина способна да крене новим, одлучним путем, будући да су старији нараштаји, чак и они међу њима који су се експонирали у националној борби, заморени и изгубили веру у себе, да су постали мање отпорни, па су прешли на рад путевима компромиса и разних погађања." Они су имали највише веза међу младим студентима, њиховим старијим и млађим друговима, који су имали "свете ватре" одушевљавања и који су у својој младој машти све ствари гледали без много сазнања о релативности и били увек мање-више апсолутних схватања. Култ Србије био је код њих безграничан. У пролеће 1912. год., кад је једна група босанских ђака из Тузле прешла у Зворник, младићи су, чим су ступили на српско тле, пали на колена и почели да љубе слободну земљу као светињу. После победничких ратова 1912/3. год. тај је култ постао још већи и захватио је не само омладину него и друге, старије кругове.

Активност омладине била је, за све то време, веома жива. Агитовало се на све начине: преко јавности, штампом и предавањима, и непосредно у самом народу. Извесни старији листови, као сплитска *Sloboda* и шибенички *Naprednjak* долазе од јесени 1912. у руке омладинаца О. Тартаље и М. Бартулице, а у исто време покрећу се и нови омладински листови *Preporod* у Љубљани, *Српска Омладина* у Сарајеву, *Нови Србин* у Сомбору. Ти листови су кратког даха јер немају довољно материалних сретстава, јер су њихови уредници

и сарадници већином студенти, који су тице-селице и који се, због разних амбиција, не слажу увек међусобно, и јер их добар део за своје чланке мора да издржава сутске прогоне. Али мада листови ничу и пропадају, њихова се активност ипак осећа у свакој средини где су се јавили. Њихове идеје се шире и добијају све више присталица. У извесним местима, нарочито у Далмацији, та омладина има моћан утицај у целом друштву. У Сплиту за време најтеже кризе у Скадарском Питању састају се 16. марта тајно делегати Уједињене Националистичке Омладине, који закључују да на аустро-угарски притисак против српских краљевина одговоре револуционарном пропагандом у народу и војсци. Мобилизирани омладинци развијају, доиста, у војсци живу делатност. "Опћенита је парола била: дође ли до рата, ускратити послушност и пребећи Србима". Од 8. маја 1913. у Сплиту се покреће и нов лист *Ujedinjenje*, али га власти угушују већ с другим бројем. У затвор су дошли не само његови уредници, него чак и његови читаоци. Од 1913. год. кренут је чак у Женеви сличан омладински лист под насловом *Union*.

Кад је место Цуваја као комесар за Хрватску дошао барон Скерлец, у јулу 1913., омладина решава, да и њега дочека као непријатеља зато што је пристао да се прими комесарске дужности. Из Америке чак стиже омладинац Стјепан Дојчић, који 18. августа врши атентат на њ и рањава га у руку. Чланови Српско-хрватске Коалиције осуђивали су тај атентат и изјавили су своје жаљење Скерлецу, јер су били обавештени, да је он дошао с намером да ликвидира комесаријат. Омладина, за разлику од старијих, глорификује борбу појединаца. Она се потсмева раније много хваљеном "ситном раду", јер налази да он доноси и ситне резултате. Она хоће велика дела и подвиге. Успеси које је Србија постигла у два последња рата говорили су јој, по њиховом веровању, само то, да се велико постиже само онда кад се велико и тражи. Они су налазили, да је било доста трпљења под Аустријом и да је дошло време, да се у њој учине радикалне измене. Ако неће да их изврши Аустрија сама, извршиће их омладина, чија вера у своју мисију прелази у једну врсту националног митског фанатизма. Један младић ђак, Милош Пјанић, писао је свом другу Боривоју Јевтићу ове за ту омладину веома карактеристичне речи: "Ја вјерујем исто тако као ти у ослобођење нације и без наше сарадње, али то неће бити данас, а ми хоћемо или у животу да умремо или у смрти да живимо."

Међу омладином Босне и Херцеговине одавно је било уобичајено оснивање тајних ђачких друштава. Год. 1896. ђаци сарајевске гимназије основали су друштво "Српска свијест". Седнице тог друштва "почињале су се и вршавале химном "Боже правде". Тајно националистичко ђачко друштво основало се и у Мостару 1898. год., које је после, 1905., обновљено са именом *Слобода* и имало претежно политички карактер. Покрет се иза тога ширио све јаче, а организацију су вршили понајвише великошколци, који су 1905. год. у Бечу основали своје друштво *Рад* и већ 1906. спремали велики омладински збор у Сарајеву. Тај збор, видећи јасан антиаустриски смер његових покретача, власти су забраниле пре него је и био јавно сазван.

У новије доба, откако је почела борба за грађанске слободе, и писање штампе у Босни и Херцеговини било је пуно духа незадовољства и бунтовности. А. Шантић, популарни песник Херцеговине, певао је већ 1907. год. на адресу аустриских властодржаца:

Ми знамо судбу и све што нас чека
Но страх нам неће заледити груди,
Волови јарам трпе а не људи,
Бог је слободу дао за човјека.
Наша је снага планинска ријека,
Њу неће никад уставити нико,
Народ је овај умирати свико,
У крви својој да нађе лијека...

И кад нам мушке узмете животе
Гробови наши бориће се с вама!

Те мушке, снажне речи имале су одјека у читавој земљи и понављале су се као молитва. Бунтовни списи Петра Кочића, одличног књижевника, који је несумњиво највише утицао у Босни и на сељака и на омладину, давали су израза револуционарном расположењу од кога је тешко могло бити интензивнијег. Још 15. априла 1898. писао је тај национални борац свом оцу, да је његова "светиња на првом мјесту ослобођење моје домовине и уједињење раскомаданог Српства". Писање Ристе Радуловића у *Народу*, покренутом 1907. год., било је све само у "црвеном" расположењу, националном и социалном. Владимир Гаћиновић, један од главних револуционара омладинаца, управо њихов вођ, кога извесни људи желе да претставе као духовни производ организације *Уједињење или смрт*, почео је свој рад баш у *Народовој* редакцији, у Мостару 1907. год., и ту је добио своје револуционарно крштење. Он је отишао одатле у Београд за време Анексионе Кризе, у добровољце, да тражи другове за борбу, као што је Божидар Зечевић, омладинац из Невесиња, из истих разлога отишао у Русију, из Беча, у ком је 1908. организована прва омладинска тајна револуционарна организација по руском систему тројки. Неколико омладинаца, сами од себе, спремали су се на акцију. Из Гацка и Билеће пребегло је у Црну Гору током 1908./9. год. неколико стотина младића, са два свештеника, да учествују у евентуалној борби против Аустрије.

Тачно каже др. Бранко Чубриловић, сам активни омладинац, из једне борбене националне породице, да је на босанску омладину највише деловао пример атентата Богдана Жерајића, изведеног из сопствене иницијативе, као дело дубоког личног револта и као најречитији протест против анексије. Жерајић је био интимни друг Гаћиновићев и његов пример деловао је силно на овог другог и скренуо га коначно на пут активности једног националног револуционара. "На све стране, после Жерајићева атентата, ничу колоне бунтовних кружока. Сарајево, Мостар, Тузла, Бања Лука, дају тон, обележје у тој борби. Читају се руске нихилистичке брошуре, студира се национални покрет на целом свету - Мацини, Фихте; иде се у Србију, да се и тамо хватају каквегод везе, неко у комите, неко у новинаре, неко у кружоке, - речју, све се инспирисало, очеличавало за борбу." То потврђује и П. Слијепчевић, други активни омладинац, који нарочито истиче духовни утицај југословенске идеологије. Омладинци су "читали Скерлића, обасјавали се вером и храброшћу при погледу на јуначка дела Србије. Али онај непосредни, интимни утицај имали су у својој властитој ђачкој средини. Укус атентата дао им је Жерајић, чији гроб ките".

Од јесени 1912. год. почиње још интензивнија систематска организација омладине. Њени чланови се организују у клубове *Народног Уједињења*, којима је "темељна и централна задаћа пропаганда филозофије национализма у опште, уз нарочиту пропаганду радикално-демократских доктрина". *Народно Уједињење* сматрало је, по својим статутима, "да је уједињење српско-хрватског народа, заједно са народом словеначким, изнад свих диспозиција интернационалних и историјских, условљено нарочито диспозицијама само националне душе, вјером народа у своју снагу, прије свега и његовом свјесношћу свога националнога задатка. Зато ће клуб стварати необориви култ српско-хрватске националне енергије, националне религије и националног оптимизма". "Редови националистичке омладине", пише О. Тартаља, "постају дан на дан све већи и гушћи. Уз академичаре прилазе у масама средњошколци, радници и сељаци, особито у Далмацији. Сплит је први међу првима, он носи барјак". Њихова је девиза "Уједињењем Ослобођењу". Исто је тако врло жива организација и у Босни и Херцеговини. Сва главнија места, у којима су се налазиле средње школе, Сарајево, Мостар, Тузла, Бања Лука, Требиње, имала су своје ђачке организације на програму *Народног Уједињења*.

После Сплита и Сарајева врло важно средиште претстављао је Праг. Тамо су се почетком 1914. г. ујединила сва омладинска удружења Срба, Хрвата и Словенаца у националистичко друштво *Југославију*, које покреће и свој орган истог имена. У Загребу од марта 1914. почињу да излазе борбени *Vihor*, књижевни лист омладине, и политички лист *Narodno Jedinstvo*, под уредништвом Милана Марјановића. Њима се, у исто време, придружује у Љубљани месечни *Glas Juga*, који тражи "стварање слободне и потпуно независне и уједињене југословенске нације".

Сви Срби и највећи део осталих Југословена хтели су своје ослобођење од Аустро-Угарске. Откако постоји историја ти примери борбе за слободу били су увек најсимпатичнији. Борбе народа и држава против притиска Хабзбуршке династије испуњавале су понајважније странице историје од Средњег Века до данас. Ослобођење Швајцарске, Холандије, Белгије у ранија времена, и уједињење Немачке и Италије, вршено је само на њихов рачун и претставља понајлепше странице у њиховим историјама. Срби су прихватили њихов пример и не мало се одушевљавали њим. Хабзбуршка династија, коју историја није ничем научила, владала је и у XX веку сублизу онако као и у ранијима. Њена државна творевина, међутим, састављена из народа разнородних раса, осећања, и тежња, није више одговарала оном тесту, које је она навикла да моделује и сукоб је, услед тога, био неизбежан, кад Беч није имао ни воље, ни способности, ни снаге, да изведе, за времена, потребно дело своје реорганизације. Слом Аустро-Угарске повукао је за собом тешку кризу Европе, али то се догодило само с тога, што они, који су хтели да одржавају њено стање нису оценили колико је за њих саме било од опасности да своју снагу вежу и троше за један такав скроз болесни организам. Немачкој је требао слободан пут на исток и она га је хтела да обезбеди преко Аустрије, неувиђајући да је пут из Европе у Азију водио преко једног великог моста, чији су стубови били одавно иструлели.

Опште је уверење било и код пријатеља, и код непријатеља, да се Аустро-Угарска налази пред распадом. У њој је неколико народности, и то главних, водило међусобну борбу: Чеси и Словенци са Немцима, Срби, Хрвати, Румуни и Словаци с Мађарима, Пољаци с Рутенима, Талијани с Немцима и Хрватима и Словенцима. Унутра је све врило. Неколико покрајинских сабора морало је обуставити рад, а Парламенат је био чешће одгађан због чешке опструкције. Међу самим Мађарима водила се огорчена борба између владе Стевана Тисе и њене опозиције и новоснована парламентарна гарда имала је да избацује посланике из Парламента, међу њима чак и шефове странака. Гроф Чернин писао је 22. јуна 1914. тачно, како у Румунији и по осталој Европи осваја уверење, да је Аустрија тело које се распада и да при подели Турске није од ње наследила ништа друго него њезину судбину. Месец дана пре тога, 22. маја, писао је бечки немачки посланик Чиршки у Берлин, под утиском свега што је запажао у Аустро-Угарској: "Често пута стављам себи у мислима питање, да ли се доиста још исплати, да се ми тако чврсто вежемо за ову државну творевину, која пуца на све стране и да настављамо даље напорни рад да је вучемо са собом". Помишљао је чак и на поделу Аустрије и на то, да Немачка придружи себи њене немачке области. Немачки посланик из Рима, Флотов, писао је 3. августа 1914. својој влади, како му је сам Сан Ђулијано, талијански министар Спољашњих Послова, без устручавања говорио, да је Аустрија, "лешина, која више није способна за живот".

Непријатељско расположење официрских кругова и омладине, па и цела народа, против Дунавске Монархије, у којој су под притиском живели њихови сународници, није постојало само у Србији, него и у Аустрији савезним државама, Италији и Румунији. Сан Ђулијано је у априлу 1914. говорио немачком посланику отворено овако: "Аустрија, тј. аустриска влада је творевина из ранијег времена, која не разуме да у државама као у Румунији и Италији ниједна влада не може трајно оријентисати своју политику против народних расположења". А та су све више постајала непријатељска. За Румунију, чије је држање од 1913. задавало све више бриге Бечу и знатно, ако не и највише, допринело да се Аустрија 1914. год. решила на рат, писао је 1913. саветник посланства у Букурешту барон Ф. Хајмерле, да се у њој официри све више истичу против Аустрије и говоре о будућем ослободилачком рату против ње. "Нескривено се овде говори у војничким круговима о том будућем рату и он се чак одобрава... Велика анимозност против нас, а нарочито против Мађара, која дрема у сваком Румуну... избила је сад у најплаховитијем облику". Сам краљ Карол говорио је аустриском посланику, да мађарско поступање према Румунима изазива "у широким масама Румуније јако осећање солидарности" са њиховим сународницима, које се обрће против саме Аустро-Угарске. Немачком посланику говорио је још искреније, да је антиаустриско расположење захватило целу земљу, да је продрло чак и у војску. Гроф Чернин је сам 5. децембра 1913., у једном ванредно мудром и државничком мемоару, писао у Беч, да такво расположење сматра сасвим "природним и човечанским", "та ми живимо у време националног братимљења и кроз цео наш политички живот провејава национални

дух... Што се данас спрема на румунској граници исти је призор који се већ створио на српској граници..."

Сарајевски атентат

У борби наши млади људи ишли су потпуно за примерима људи Италије у њеној борби за народно ослобођење и уједињење, о којима су читали и слушали. Мацини и његова "Млада Италија" постају идеал наше омладине. Његови списи преводе се, читају и објашњавају и јавно и на приватним скуповима. "Наша најомиљенија литература били су руски револуционарни писци и апостоли талијанског рисорђимента", пише један омладинац тога времена. И у Италији су припремани разни атентати, стварала се тајна друштва, организовали се завереници. Атентатору на Франца Јосифа, Оберданку, који је 1882. год. кажњен смрћу, подигнут је 1912. споменик у Венецији и прављен му је читав култ. По њему су назване улице и спевана му је чак и химна. Кад је Марио Стерле објавио један спис величајући Оберданка, па га суд у Бечу априла 1913. осудио на пет година, приређене су по свој Италији бучне демонстрације против Аустрије. У Риму је због тога морао бити затворен универзитет, а у парламенту је један посланик увредио самог аустриског цара.

Тим талијанским примерима придружили су се и руски. Сви млади ђаци у Босни читали су тада руске револуционарне писце и одушевљавали се њиховим пожртвовањем. Један од њих је писао, да им је Рахметов из романа Чернишевског *Шта да се ради?* "постао пример за углед". Лист *Звоно* покренут у Сарајеву 1913. узео је своје име по Херценову *Колоколу*; Гаћиновићев "Крик очајника" исто тако. У Степњаковој књизи *Подземна Русија* "велича се индивидуалистичка акција, мучеништво, карактер, и пролази цела галерија примера за углед. У приповеткама Горкога и Андрејева то исто... Тамо су и мотиви о сејању "црвених зрна слободе", и о апостолима особођења човечанства. У Лозани је Гаћиновић дошао у везу с познатим руским револуционаром Лавом Троцким и писао му је: "Ми познајемо историју ваших идеја и волемо је, у многом је на ново изводимо над собом. Чернишевског, Херцена, Лаврова и Бакунина ми убрајамо међу наше најближе учитеље". "Стојећи под непосредним утицајем руске социално-револуционарне литературе", пише тадашњи омладинац, Б. Јевтић, "природно је да је оријентација "Младе Босне" ишла, следећи циљ народног ослобођења, колосеком руске револуционарне мисли, више него путем који су давали примери из талијанске и немачке историје ослобођења... "Млада Босна" је долазила после Маркса и Енгелса, после руске револуције из 1906; неки њени чланови су прошли школу Масариковог социјализма, многи су видели крваве радничке немире у Сарајеву, 1906."

Најпосле, атмосферу за прека разрачунавања путем атентата стварали су и други кругови. У мађарском парламенту, 1912., извршио је атентат на грофа Тису чак народни посланик Јулије Ковач, а 11. фебруара 1913. извели су свој атентат с бомбом румунски националисти у Дебрецину. Неколико месеци потом, покушао је Стеван Дојчић у Загребу атентат на комесара Скерлеца, а у мају 1914. покушао је да убије тог истог господина Јаков Шефер у загребачком позоришту. Од тада се међу младим људима говорило на све стране, скоро јавно. Веровало се, да ће они бити не само опомена, него и потицај за непосредну промену курса. Атентати треба да оживе дух борбености у самом народу, а да буду страх властодршцу. У дискусијама и узајамним подјаривањима ствар се разбуктавала даље. Тражило се, да се погоде главне личности режима, банови, намесници, министри. У таквом расположењу пала је у марту вест, да у Босну долази Франц Фердинанд, наследник престола и врховни шеф војске.

Франц Фердинанд није имао добар глас. Био је клерикално настројен и врло узак; лично је био неповерљив и веома напрасит. Важио је, нарочито у војним и клерикалним круговима као будући стваралац Велике Аустрије, која ће укротити Мађаре и "утући рогове" Србима. За њ се тврдило, да спрема реорганизацију Царевине на триалистичкој бази. Поред Аустрије и Угарске трећа јединица имала би бити југословенска област, са словеначким земљама, Хрватском, Славонијом, Далмацијом, Босном и Херцеговином. Данас се зна, да су то код њега биле само тренутне комбинације, које се не би дале остварити без тешког

грађанског рата. Јер против њих су били не само Мађари него и аустриски Немци, који су грчевито чували превласт у аустриским земљама. За Франца Фердинанда се, даље, знало да није марио Србе и да се у последње време, у овим разним кризама, показивао као њихов непријатељ. Војничка странка позивала се на њ и налазила је у њему јак ослонац. То је било довољно, да млади људи изаберу као своју мету баш њега. У њему су хтели погодити цео режим Аустрије. У толико пре, што је престолонаследник долазио баш у Босну, да ту, на босанском подручју, руководи маневрима, који су имали несумњив антисрпски карактер. Одлука је после појачана још више, кад се чуло за решење, да се он кроз Сарајево провезе триумфално и демонстративно лицем на Видов-дан.

Одлуку да изврше атентат на Франца Фердинанда донело је неколико омладинаца из Босне и Херцеговине, који су се, као ђаци и радници, налазили у Београду. Њихова одлука била је, по општем уверавању из њихових кругова, спонтана. Само су за оружје ушли у везу са два-три лица из Црне Горе. Данас се зна, да ни у самом вођству Црне Руке није било све познато шта се спрема и да су Апис и Воја Танкосић радили на своју руку. Одговорној влади, с којом су били у непријатељству, нису дали апсолутно никакво обавештење; чак су, помажући младим људима да се пребаце преко границе, нарочито пазили да они не би дошли у какву било везу с органима владе. Знали су добро, да би влада била одлучно против тога, свесна могућих опасности, и жељна да земљи, после два тешка рата, сачува мир. И сам Апис предомислио се доцније и поручивао је у Босну својим младим пријатељима да одустану од атентата, али се они више нису дали одвратити.

У Тузли и Сарајеву омладинци завереници Гаврило Принцип и Трифко Грабеж гимназисти и типографски радник Недељко Чабриновић увели су у свој круг неколико својих другова, а посветили су у ствар и неколико националних радника, који су им имали извршити извесне услуге. Тајна је чувана доста брижљиво, али се ипак понешто наслућивало. Већ у мају говорили су неки протерани ђаци из Хрватске о могућности атентата и о том су у Беч стизали извештаји полициских власти. И српски посланик у Бечу, Јован Јовановић, причао је, да је на дискретан начин скренуо пажњу на опасност министру за Босну и Херцеговину Л. Билинском, не знајући иначе да каже ишта конкретније. Полиција у Сарајеву упозоравала је официрске кругове на опасности, али су ови самоуверено одбијали све примедбе. Они су организацију престолонаследникова пута узели у своје руке.

Атентат је извршен лицем на Видов-дан, пред подне. Први атентат, који је извео Чабриновић, није успео. Кад се престолонаследник враћао из градске већнице и пошао да отвори нови музеј извршио је други атентат Гаврило Принцип. Његови меци, испаљени из непосредне близине, смртно су ранили надвојводу и његову жену, која је била случајно погођена.

Са аустриске стране приказивала се српска опасност за њено подручје као непосредна. Србија тек што није потпалила њене југословенске области и изазвала револуцију. Међутим, српска влада је у ово време најмање мислила на то. Данас се поуздано зна и из српске и из руске дипломатске преписке, да се Србија, само због Аустро-Угарске, устручавала да изврши финансиско и дипломатско уједињење с Црном Гором, које је понудио сам Краљ Никола, 2. марта 1914., у личном писму Краљу Петру и да се, исто тако, устручавала да у Црну Гору пошаље своје војничке инструкторе. Кад се она устезала због аустриске опасности да изврши то што јој се нуди под веома повољним условима, зар би та иста Србија, у то исто време, ишла за тим да изазива Аустрију на другом питању које је за ову било још осетљивије? У једном извештају руског посланика из Београда, Н. Хартвига од 7. априла 1914. имамо и непосредне потврде за то: "Пашић држи у даљем као пожељно, да се сад оставе по страни све бриге "о још неослобођеној српској браћи и целом Југословенству" и да се мисли на мере, које би стварно могле учврстити везе народа исте крви" између Србије и Црне Горе.

Бечки кругови решили су се од првог дана да искористе овај атентат за своје старе планове. Требало је Србију оптужити као виновника за тај случај, који се осуђивао и начелно као средство политичке борбе и посебно као убиство човека, који је мислио преуредити Дунавску Монархију и решити југословенско питање. Првом оптужбом мислило се деловати

нарочито у монархиским државама, а посебно у Русији; а другим се хтело код осталих Југословена распалити мржња против Срба. Обоје је било у вези с намером да се Србији објави рат и да се, сад бар, униште плодови њезиних победа. Сем тога, у Бечу се јасно видело, да се од њега одбија и Румунија, која је, незадовољна стањем својих сународника у Угарској, почела да се приближује Русији. На Румуне су деловали успеси Србије и Грчке и у њој се осећало јачање националних струја, које су биле све расположене антиаустриски. Сукоб између Бугарске, коју је бечка влада отворено помагала, и Србије приближило је Србе и Румуне. Опасност да се Срби и Румуни са Грчком и Црном Гором нађу можда на једној линији под вођством Русије забрињавала је бечку владу у велико и цар Франц Јосиф спремао је, још пре атентата, једно лично писмо за цара Вилхелма. Тим писмом он је хтео да одврати Немце од дотадање политике и да придобије цара за аустриско гледиште. Атентат је доиста променио расположења у Берлину и цар Вилхелм је био чврсто решио, да овог пута помогне енергично свог савезника. Кад је у Бечу била осигурана сарадња Немачке решило се без колебања, да се Србији постави ултиматум, који би унапред био удешен као неприхватљив, и да јој се објави рат. Та је одлука донесена пре завршене истраге у Београду и без обзира на то, што кривица званичне Србије није могла бити утврђена. С предајом ултиматума отезало се само док прође посета претседника Француске Републике руском цару у Петрограду, и то само с тога да се не би државници те две велике силе непосредно договорили о свом држању према судбини Србије.

Ултиматум је предан 10. јула. Русија, Енглеска, Француска и Италија предузимале су многе кораке да се рат предупреди. Нарочито је била активна Русија, која је одмах изјавила, да јој судбина Србије не може бити равнодушна. Иако је било јасно, да напад на Србију може изазвати светски став Аустрија није хтела одустати од своје намере. Сва посредовања остала су узалудна. није помогло ни то, што је Србија примила ултиматум, а за једну спорну тачну понудила да се расправи у Хагу, пред непристрасним међународним форумом. Измисливши вест, да су Срби отворили ватру на аустро-угарску војску код Ковина аустро-угарски министар Иностраних Дела, гроф Берхтолд, узео је то као повод за рат и објавио га је 15. (28.) јула 1914. Непосредно иза тога објавила је Немачка рат Русији мотивишући га општом мобилизацијом руске војске, а одмах потом објавила га је и Француској као савезници Русије. Да би постигла брже успехе немачка војска је повредила неутралност Белгије и пошла је преко њезиног подручја на северну Француску. Потврда белгиске неутралности увела је у рат Велику Британију. Црна Гора стала је одмах на страну братске Србије. Тако се још током јула месеца запалило више од две трећине Европе. Европски рат почео је у свој својој жестини.

Светски рат

Пре него што је објавила рат Србији Аустро-Угарска монархија је повела праву хајку против својих југословенских поданика, за које је веровала да јој нису довољно одани, да симпатишу са Србима, или да своју будућност замишљају у другом оквиру, а не у оном Хабзбуршке династије. На целом подручју Босне и Херцеговине, у Војводини, Далмацији и у Хрватској и Словенији почела су затварања, интернације, конфинирања и сви могући облици лишавања слободе и слободног кретања. Све је српско оглашено за сумњиво и било изложено нападима и порузи. Скрнављене су чак и цркве; школе су биле демолиране, соколске дворане разбијене. Од првог дана Срби су узети за таоце, да осигуравају транспорте војске и ратног материјала.

Аустро-угарски посланик напустио је Београд пред вече 12. јула, а три дана потом објавила је Аустро-Угарска Србији рат. Мобилизација се вршила релативно брзо. Главни заповедник аустро-угарске војске према Србији и Црној Гори био је војнички поглавар Босне и Херцеговине, фелдцајгмајстер Оскар Потјорек, понемчени Словенац, човек који је дуго радио у Главном Генералштабу и који је, поред Конрада Херцендорфа, шефа тог Штаба, важио као најбољи војни стручњак. Он је био један од стубова ратне странке, Србе је мрзео из дна душе, и стално је говорио да Аустро-Угарска све дотле неће имати мира док Србију не баци на колена. Аустрија је пошла на Србију са три армије, са неких 220.000 војника, свежих, врло добро опремљених и са несумњивом техничком надмоћношћу. Српска војска још се није била одморила од прошла два рата. Материал јој је био истрошен, похабан и добрим делом једва употребљив. Није било чак ни довољно одела за војску. Нарочито су се осећали мањци у артиљериској муницији. Једино у чем су Срби имали несумњиву предност пред аустриском војском то је њихов дух свесности чему служе и зашто се боре и њихово драгоцено ратно искуство. Сем тога српска Врховна Команда, којој се налазио на челу даровити и одлучни војвода Радомир Путник, имала је бољу маневарску тактику и смишљенију иницијативу.

Већ прва велика борба показала је српску духовну и јуначку надмоћ. Мимо свако очекивање, Аустријанци нису упутили свој напад преко Београда и долином Мораве, него су кренули у углу што га чине Сава и Дрина, имајући као главне базе Тузлу и Митровицу. Рачунали су да ће тај пут офанзиве изазвати изненађење и брзо решити ствар. Али су се преварили. У крвавој Церској битци, која је трајала од 2-6. августа и у којој је српске дивизије водио генерал Степа Степановић, Срби су не само сломили аустриску офанзиву, него су целу њихову војску натерали на повлачење. Губитци су на обе стране били врло тешки. Српска комбинована дивизија, на коју је пао главни терет борбе, имала је 22% губитака; избачено је из строја 66 официра и 4.084 војника. Аустријанци су оставили на 5.000 самих заробљеника. Морал српске војске био је сјајан. Осећало се дубоко, да су у питању највећа добра народа и отаџбине. Глас о овој победи силно је дигао дух и самоповерење код нас самих, а на страни, и код пријатеља и код непријатеља, донео нам је изузетно поштовање. Дотад Срби су се истакли само као борци на Балкану против Турака и Бугара; сада они су тукли прворазредне армије једне велике силе са војничким традицијама од неколико векова. Аустриски војни план пао је у воду. У Бечу се хтело, по речима једног компетентног војног стручњака, "да се Србија прегази пре но што би се Русија, којој је за извршење мобилизације требало више недеља, могла да појави на попришту с надмоћнијим снагама". После овог пораза ствари су узеле други обрт.

Руска врховна команда, желећи да олакша положај својим армијама, против којих су оперисале главне снаге Аустрије и неколико немачких дивизија, тражила је да Срби пређу у офанзиву. Они су то и учинили, мада за офанзивне потхвате нису били спремни. Офанзива у Босни почела је 21. августа, а три дана доцније и у Срему. Сремска је обустављена врло брзо. Почела је несрећно. Немајући довољно понтонског материала читава једна дивизија страдала је на Чеврнтији, приликом преласка преко Саве. Друге српске снаге, које су имале

бољу срећу, морале су се после тог неуспеха и аустриских противнапада повући. У Босни аустриска војска је почела јаку офанзиву преко Дрине тако да се и у ту почета офанзива морала прекинути. Са српском војском повукло се из Босне и Срема доста нашег живља, а остатак је био тешко гоњен и кажњаван ради показаних симпатија према Србима. Поједине српске чете биле су тад продрле до близу Пала код Сарајева, а у Срему до Нове Пазове и Војке. Заповедник аустриске војске у Срему и победник тимочке дивизије, генерал Алфред Краус писао је о нама с пуно признања. "Упознали смо Србе као ваљане непријатеље. Ја сам их сматрао и сматрам их и сада као војнички најјаче од свих наших непријатеља... Они су нашим трупама задавали много више тешкоћа но Руси, Румуни и Италијани."

Друга аустриска офанзива извођена је са свежим снагама и на почетку са више обазривости. Срби су, изморени, патили од несташице муниције и јесењег и зимског одела. Али су се ипак борили херојски. Гучево, Црни Врх, Чавчићи, Мачков Камен, Бобија, Мали Рожањ и друга места брањени су стопу по стопу и заливени су крвљу на сваком квадратном метру. Аустријанци, свесни своје физичке и материалне надмоћности, хтели су да искористе српску замореност и журили су да пошто пото изнуде одлуку. Нападали су без престанка. Србима нису дали да предахну и да се, оголели, прихвате. Нарочито се појачао њихов притисак од средине октобра. Срби су морали да се повлаче с осетним губицима. У један мах почео је да се колеба и њихов морал. У најтежем часу именован је Живојин Мишић за заповедника прве и најугроженије српске армије. Тај риђи сељачки син, који је раније, из политичких разлога, био уклоњен из војске, имао је самопоуздања и вере у своје људе и знао је да том вером задахне и друге. Тада је цвет наше омладине, 1.300 младих каплара из ђачке формације, бачено на фронт да својом младошћу и одушевљењем дигне дух. Кад је прва српска армија, у повлачењу, стигла испред Милановца, у последњи час, приспела је и давно жељена муниција. То све, и борба на кућњем прагу Шумадије дала је војсци новог покрета. И сам стари краљ Петар, реуматичан и тешко покретан, ушао је тад у бојне редове, да осоколи и да пример. И као што често бива, у часу највеће опасности развија се и највећа енергија. Српска офанзива почела је 20. новембра. У сталном гоњењу, преко рђавих и блатњавих путева, са комором која је каснила, и непријатељ је био осетно малаксао. Сем тога, у најнезгоднијем часу по себе, почео је да врши рокаду трупа. Узевши Београд спремао се да крене на Младеновац и Тополу. Али све би пресечено у кратком року. Српска офанзива имала је ненадан успех. Аустриски фронт био је пробијен и растројен. Поражена војска наже у панично бегство, немајући више ни где ни часа времена да се спреми и одупре. Ова рудничка или колубарска битка најсјајнија је српска победа у Светском Рату. Срби су заробили 323 официра и 42.215 војника и огроман ратни материал и сву су земљу, до последње стопе, очистили од непријатеља. Она је пореметила све планове централних сила на Балкану, а нашим непријатељима задржала је измахнуте руке.

Аустро-Угарска, потучена и осрамоћена, сменила је врховног заповедника војске на јужном ратишту и одустала је за дуже времена од свих покушаја за нове офанзиве. Њезин положај те јесени и зиме постао је врло критичан и на северном бојишту, где су Руси држали већи део Галиције и покушавали да продру кроз Карпате. Али Србима није било суђено да почину. Хигијенске прилике, које ни пре рата нису биле много повољне, постале су за време овог тешког ратовања, с растуреним кућама, са уништеним имањима, са гомилама лешева и рањеника, управо страшне. Избише епидемије. Нарочито је била тешка зараза пегавог тифуса, која је узела огромне размере и покосила на хиљаде живота, можда више него сама борба. То је учинило да Срби нису могли искористити потпуно своју победу и да нису могли прећи у нападај и придружити се са своје стране Италији, кад је ова, у пролеће 1915., објавила рат Аустро-Угарској, и кад је руска војска, пред уједињеном снагом Немачке и Аустро-Угарске с великим губитцима почела да узмиче из Галиције и Пољске.

Балканско Полуострво добило је током 1915. године изузетан значај за све европске силе. Крајем октобра 1914. била се Турска придружила централним силама, Немачкој и Аустро-Угарској. Немачка, која је придобила Турску за сарадњу, намеравала је да успостави непосредну везу с њом и да ратиште пренесе у Азију, како би Енглеску угрозила на њеним осетљивим тачкама у Индији и Египту. Русија, која је већ у јесен 1914. почела све више осећати недостатак ратног материала, желела је да са својим савезницима добије ближи и сигурнији додир, него што је био онај преко Северног, често залеђеног и далеког, Мора.

Њезина жеља подударала се са интересима Енглеза, који су хтели да онемогуће учвршћивање Немаца у Цариграду и извођење њиховог плана. Тако је у пролеће 1915. дошло до заједничке акције енглеске и француске флоте, која је у више узалудних наврата покушавала да продре кроз Дарданеле, и до велике, исто тако узалудне, њихове копнене експедиције на Галипољу. Да би пресекла та њихова настојања немачка влада је, споразумно са аустро-угарском, била решила да обезбеди и рашчисти копнени пут за Цариград. На том путу требало је сломити српски отпор, милом или силом. Кад извесне сугестије за сепаратни мир нису успеле решило се на борбу. За савез против Срба придобили су и Бугарску, иако су јој Русија и остале савезнице јамчиле, да ће, у случају лојалне неутралности, добити један део српске Маћедоније. Краљ Фердинанд, аустриски пријатељ, и добар део Бугара с њим, обрнуо се тад не само против Срба, него и против своје ослободитељке Русије. Други део Бугара, с неколико угледних државника на челу, није се слагао с таквом политиком, али је био немоћан да је спречи. Али је само вођа бугарских земљорадника Александар Стамболиски енергично дизао свој глас против тог рата и због тога био затворен. С Бугарима је био склопљен уговор, по коме је Србија имала да се подели између ње и Аустрије. Граница би ишла долином Мораве у северној Србији, док се о границама у јужној Србији имало накнадно одлучити. Румунија, савезник Немачке и Аустро-Угарске, није хтела да уђе у борбу на њиховој страни, јер је своје национално уједињење морала остварити само сломом Аустро-Угарске Монархије. Грци су, по савезном уговору с нама, имали да уђу у рат, ако би ми били нападнути од Бугарске. Сем тога, све до пролећа 1915. Русија је на бојном пољу стајала боље од Аустрије. То је све задржавало Бугарску да остане мирна. Али кад је руска војска током 1915. године била одбачена далеко натраг и ослабљена у осетној мери и кад је грчки краљ Константин, зет цара Вилхелма, дао разумети, да он не мисли извршити савезничке обавезе према Србима, Бугари су дигли главу и веровали су да је дошао час њихова обрачуна. Не верујући у аустриско војно вођство они су тражили да врховни заповедник буде један истакнути немачки генерал. То им је испуњено. За главнокомандујућег постављен је нико мањи него победилац Руса из офанзиве од пролећа те године, генерал Макензен. Уговори између Бугарске и централних сила потписани су 24. августа 1915. Брзо потом Бугари су прогласили мобилизацију. Знајући да је та мобилизација уперена против Србије, српска влада је хтела да је спречи посредовањем војске, али су је савезничке владе одвратиле од тога верујући бугарским службеним изјавама, да они не мисле напасти свог суседа.

Добро припремљена немачко-аустриска офанзива почела је 22. септембра 1915. У исто време и Бугарска је објавила Србији рат. Главна офанзива кренула је овог пута с Дунава и преко Београда, а споредне армије оперисале су од Босне и Херцеговине према западној Србији и Црној Гори. Пут моравском долином водио је најбрже и најкраће у срце Србије. На североистоку Немци су дошли у везу са извесним одредима Бугара, чија је главна снага била упућена на линију од Ниша до Велеса. Срби су имали према себи огромну надмоћ. Било им је обећано да ће им прискочити у помоћ већа армија Француза и Енглеза, који су са Галипоља баш у то време били пребацивани у Солун, у нову савезничку базу. Али од те помоћи није било скоро ништа. Извесни француски одреди, мали по снази, нису допрли даље од Ђевђелије и Градског, а била је и мала помоћ у артиљерији и техничким трупама. Срби су очекивали бар ово друго. Јер према тешким немачким топовима наша истрошена артиљерија била је и сувише слаба и није се могла одржати. Па ипак отпор Срба био је задивљавајући. Борило се са епским пожртвовањем. Београд је брањен неколико дана, и са положаја изнад града, и на обали, и по самим улицама. Сам Макензен је у свом делу *Писма и белешке* писао о нама с пуно похвале. "У Србима сам познао најбоље војнике Балкана" казао је на једном месту изрично. Кад су Бугари почели залазити с леђа и надирати сила са три стране Срби су морали попуштати и повлачити се све хитније према југу. Како су железница и пут према Солуну били пресечени једини правац повлачења могао је бити кроз албанске врлети. За месец дана борбе непријатељ је већ био продро до Ниша и Краљева.

Једно време помишљало се да се војска прибере и пружи последњи отпор на класичном Косову. Па ту или да се одржи или пробије. Борба би несумњиво била силна и величанствена, али узалудна. Непријатељ је био и многобројнији и јачи. Превладала је с тога одлука да се војска спасе, с чашћу и с образом, и да се уз савезнике, опорављена и

реорганизована, врати на нове подвиге. Решило се, да се у Пећи и Призрену спали и поломи све од материала што би непријатељу могло бити од користи, па да се преко Црне Горе и Албаније избије на море. Боље то, него можда бити заробљен или натеран на срамотну капитулацију. С војском је ишао и велик број избеглица који су тај мучни и језиви поход, у касну јесен, преко снегом покривених кланаца, по беспућу и по козјим стазама, претварали скоро у поворку очајника. Падало се од умора, од глади, од мраза, од арнаутске заседе. Спасавао се само го живот. Али и вера и нада. У нашој прошлости нема жалосније сцене од те, али у суштини ни величанственије. Напуштати отаџбину, прегажену од непријатеља, под оваквим условима, а ипак дубоко веровати у њезину победу и васкрс, то, доиста, нису обични примери у историји, нити су такви нараштаји били од мекушног ткива!

На том путу било је тешкоћа не само од непријатеља, него и од савезника. Пре него што је ступила у рат Италија је у Лондону са Енглеском, Русијом и Француском склопила уговор, по ком је обезбеђивала за себе, међу другим, не само Истру него и већи део Далмације са скоро свима главнијим острвима, а за остатак тражила пуну неутрализацију. Српска влада није пристајала на тај уговор, јер је он осетно погађао Хрвате и будућу српску обалу. Италија је сад употребила прилику да прави притисак на српску владу. Чак су се према болесном краљу Петру понашали у Валони без дужних обзира. Отезали су са одашиљањем лађа и хране за избеглице. Тек на енергично посредовање цара Николе убрзана је акција спасавања и стизале су у већем броју талијанске и француске лађе. Највећи део војске превезен је на острво Крф. На оближњем малом острву Виду остајали су они невољници, који су, исцрпљени напорима, умирали као снопље, грчевито стежући комаде хлеба и драге успомене из отаџбине. На Крф је прешао и престолонаследник регент са владом.

Иза Србије није се могла одржати ни Црна Гора. У првој години рата њезина војска није имала неких већих подвига. У Босни је оперисала заједно са Србијанцима у јесен 1914., па се повукла, а у Херцеговини и Боки није успела да савлада ниједно од већих граничних места сем Будве. Црногорски службени кругови тужили су се оправдано на велику оскудицу у муницији и другом ратном прибору. Што се имало истрошило се у ратовима 1912-3. године, а за обнову није било ни времена ни средстава. Најзначајније дело црногорске војске у овом рату била је битка на Мојковцу. Да задржи аустриско надирање и омогући повлачење деловима србијанске војске преко Чакора, северна црногорска војска Јанка Вукотића дала је дуг и жилав отпор на линији Јавор - Рожај - Бијело Поље. Главна борба водила се на Бадњи дан и сам Божић. У њој се нарочито истакао Милош Меденица, заповедник колашинске бригаде. Одбрана идеалисаног Ловћена није, међутим, била ни приближно тако славна. Људи су патили од оскудице свега, али је било и извесне пометености међу људима. Црногорска влада, да би спасла земљу, била је понудила сепаратни мир, али јој је бечки двор ставио тако понижавајуће услове (црногорска војска имала је бити разоружана и делом интернирана; Аустрија ће преко црногорског подручја водити даље рат; управу у земљи вршиће Аустријанци, који ће посести пристаништа, железницу и тврђаве) да би Црна Гора, и да се склопи мир под таквим нагодбама постала аустриска покрајина исто онако као да је и покорена. Сам цар Франц Јосиф тражио је, да се Црној Гори очува само "привидни суверенитет". Краљ Никола није могао да прими те услове и напустио је Црну Гору. У земљи је остао његов син, тешко болесни кнез Мирко, који је извршио аустриске услове и доскоро умро. Наследник престола, кнез Данило, који је био ожењен немачком принцезом из породице Мекленбург Стрелиц и који је био уверен германофил, напустио је земљу раније и није показивао никаквог дубљег интереса за њезину судбину. Велики део црногорске војске није могао да избегне. Добар део вођа био је интерниран у Аустрију заједно са неколико стотина млађих интелектуалаца и истакнутијих људи из народа.

Број српских војних лица, која су успела да се спасу, ценио се на 120.000. Она су, после краћег одмора, поново стављена у војне редове. Потребни материал и оружје добила су од савезника, а првенствено од Француза. За то време савезници су у Солуну створили моћну операциону базу и образовали нови солунски фронт. Немци, да не би отежавали већ и иначе мучну ситуацију краља Константина, нису хтели из почетка да прелазе грчку границу и нападају Солун, а пошто су се савезници ту учврстили тај би напад стајао великих жртава. Веровали су, сем тога, да тај фронт нема великог војничког значаја и да ће сами

Бугари, с нешто њихових и аустриских јединица, моћи да га држе у шаху. И сами савезници нису том фронту придавали велике важности и хтели су чак једно време да га напусте. Одржан је живим настојањем српске владе и на заузимање неких француских војних и политичких лица. Нарочито се залагао за њ министар Аристид Бриан. Сам краљевић регент ишао је у Енглеску, Француску и Италију, да уверава тамошње кругове о потреби одржавања тога фронта. Док је тога фронта било је и наде да ће почети и непосредна акција за спас Србије; са тим фронтом, на домаку отаџбине, биле су и везе са њом ближе и непосредније. Али, да би се тај фронт одржао, Србија је морала принети нову жртву и у току 1916. год. упутити на њ и последње остатке своје војске.

У Америци се током 1915. и 1916. год. била развила жива агитација, да се међу југословенским исељеницима прикупи што више добровољаца за смену и попуну изморених србијанских бораца. Одзив је био врло леп, нарочито међу Србима из Херцеговине и Лике. Хрвата и Словенаца било је са те стране врло мало. У исто време јавио се покрет и међу Југословенима у Русији, који су тамо доспели као вољни или случајни заробљеници из аустриске војске, да се ставе у службу свом народу. Руски цар одобрио је организовање југословенских војних јединица и наредио је, да им се опрема врши из руских средстава. У лето 1916. образована је већ прва дивизија са 458 официра и 15.535 војника. Број би био свакако већи, да велик део људи није раније прешао у Србију, а ово формирање нове јединице у Русији почело је тек после слома Србије. После се и тај број повећао. Кад је у августу 1916. и Румунија ушла у рат против централних сила додељена је југословенска дивизија руској војсци и отишла је на фронт у Добручу. Већ 24. августа ушли су извесни делови те дивизије код Добруче у борбу с Бугарима, која је била веома крвава. Југословенски добровољци изгубили су ту и у каснијим војевањима по Добручи 42 мртва официра и 718 људи, а рањених 203 официра и 6.017 војника. После руске револуције, која је избила 1917. године већи део тих добровољаца, претежно Срба, кренуо је далеким и заобилазним путем на солунски фронт и учествовао је у каснијим борбама. Њихов број износио је 12.694. Остали су се расули по Русији, па су у већим и мањим транспортима, понајвише преко Сибирије, стизали у отаџбину после свршетка рата.

Срби су поселли нове положаје на солунском фронту у лето 1916. год. И брзо су, још тог истог лета, ушли у нову ватру. Бугари и Немци, обавештени о вероватности рата са Румунијом, хтели су да једним препадом рашчисте ситуацију на југу и онеспособе тамошње противничке снаге, да им не би постале опасне за време борби са Румунима. С тога су 4. августа напали на српске положаје код Кеналиа, у уверењу да неће имати тешка посла. Али су се преварили. Напад је брзо задржан, и то без нарочито великих жртава. Наскоро потом српске и француске јединице предузеле су контраофанзиву, да поправе положаје и олакшају Румунима. У овој офанзиви српска војска посведочила је своју стару вредност. Нарочито се одликовала у страховито крвавим борбама око Кајмакчалана, чији врх има 2.525 метара. Борбе су трајале од 12. до 30. септембра и однеле су много жртава. Резултати ове офанзиве нису били велики. Од већих места освојен је био само Битољ, 6. новембра, и с њим је и његовом околицом био повраћен и ослобођен први комад драге отаџбине.

Вести о том успеху дигле су мало дух и у окупираној Србији. Тамо је притисак непријатеља био врло тежак. Бугари су безобзирно убијали народну интелигенцију, нарочито свештенике и учитеље. Сурдулица је постала чувена по гомилама ту и у околини покланих српских првака. Скопског митрополита Вићентија чак су жива спалили. Немци су били више људи и чак су заштићавали поједнице од бугарских зверстава. Аустријанци су велик део угледнијих људи одвели у интернацију, а остале су држали под сталном присмотром. И они и Немци износили су из земље све што се могло, не само храну, него и ствари из приватних кућа и државних надлештава. Појединци су вршили и садистичка мучења, и силовања, и свирепе злочине. У народу је с тога било много огорчења. Кад су Бугари почели да регрутују наше младиће за своју војску чаша се препунила. У фебруару 1917. избио је устанак у топличком крају, коме се стављају на чело Коста Пећанац, Коста Војновић и Раде Влаховић. Први међу њима стигао је аеропланом са солунскога фронта у тај крај; други су успевали да се прокраду између непријатељских редова и да се врате с поузданим извештајима. Устаници су успели освојити Куршумлију и Прокупље, па су проширили акцију кроз целу Топлицу и у Крушевачку жупу. Непријатељ је дигао против њих

велику снагу и угушио је устанак у крви. Пало је на 15.000 жртава не само људи, него и жена и деце. Исто је тако био кренуо четничку акцију и у Црној Гори генерал Р. Вешовић, али није могао да узме већег маха и да истраје до краја.

У српској војсци било је у то доба, међу вишим и нижим официрима, извесне мучне кризе. Такозвана Црна Рука, у којој се учланило неколико официра несумњиве вредности и несумњивог патриотизма, добила је била амбиције да изиђе из свог чисто војничког круга и да утиче непосредно на све државне послове. Као све организације чији су чланови ушли у ближе везе личним додиром и са истом идеологијом, и чланови Црне Руке почели су према другима претстављати једну ужу заједницу и тежити да узму све важније положаје у руке било својих људи било људи у које су они имали поверења. То је, природно, довело до непријатељства између црнорукаца и оних који су се осећали од њих потиснути и угрожени. То је, још пре избијања Светског Рата, довело припаднике Црне Руке и до сукоба са радикалском владом. Од избијања рата тај се сукоб заоштрио још више. У избеглиштву, далеко од отаџбине, лако раздражљиви, људи су постајали лакше приступачни свакој достави и свакој сплетци. Црнорукци су били оптуживани не само да раде против владе, него чак и да су спремали атентат на престолонаследника. Један инцидент на фронту дао је повода за велики процес против њих, који се водио у Солуну. На том процесу осуђен је на смрт, са још двојицом чланова, претседник организације пуковник Драгутин Димитријевић, а други чланови осуђени су на више година робије. Они су касније били помиловани, док је над Димитријевићем и оном другом двојицом извршена смртна казна. Та криза имала је одјека и у политичком животу. Коалициона влада, у којој су учествовали претставници радикалне, самосталске и напредњачке странке, растурила се и владу су после тога образовали сами радикали.

Година 1918. донела је одлуку на бојиштима. Револуција у Русији довела је до расула војску и онемогућила даљи отпор. Бољшевичка влада морала је са великим жртвама да прими мир у Брест-Литовску и да сву пажњу обрати учвршћивању своје власти. ослобођена од руске опасности, Немачка је напрегла сву своју снагу да изнуди решење на западном фронту. Од марта до јула предузела је три велике офанзиве, али је њима постигла само делимичне успехе. Док је Русија за три године везала на свом фронту велике снаге немачке војске могле су Енглеска и Француска, којима се од 1917. год. придружила и Америка, развити ратну индустрију до неслућене мере, изградити одбранбени систем, и прикупити неслућен број војника. Кад је од јула 1918. год. почела дуго припремана контраофанзива савезника Немачка јој није могла одолети. Почела је попуштати и отступати, и то у све бржем темпу.

Са офанзивом на западу припремана је и велика офанзива на солунском фронту. Врховну команду над целом савезничком војском имао је француски генерал Франше д' Епере, а над српском, поред престолонаследника Александра, прослављени војвода Живојин Мишић. Од 29 на том фронту прибраних дивизија било је седам српских, шест пешачких и једна коњичка. У свом делу *Српска војска и солунска офанзива* генерал Милан Недић каже: "Пред офанзиву 1918. обе стране располагале су скоро једнаким снагама: свака са по 600.000 људи. Непријатељ је био надмоћнији у пешадији, а савезници у коњици, авијацији и оруђима, нарочито великог калибра". У зору, 1. септембра, почела је савезничка офанзива на линији Соко - Добро Поље - Ветерник са страховитом ватром из 580 топова. Дан потом, пошто је артиљерија прокрчила пут, кренула је на јуриш српска и француска пешадија. Њихов налет био је неодољив. Бугарски фронт био је пробијен и после четири дана огорчене борбе бугарска војска била је растројена и разбијена. Како ствари на источном крилу, на фронту који су држали Енглези и Грци, нису ишле добро, колебала се савезничка команда, да ли да се офанзива настави или да се пређе у одбрану. Тада је краљевић Александар издао ону енергичну историску заповест: "Напред, у славу или смрт!" Српско напредовање настављено је потом са истим полетом, помагано од француских пешачких и коњичких јединица. Бугарска, видећи растројство своје војске, а иначе незадовољна понашањем својих савезника, решила се брзо на сепаратан мир. Већ 13. септембра јавили су се њихови емисари тражећи мир. Кад је потом стигло њихово изасланство у Солун бугарски претставници понудили су генералу Еперу да, као савезници, пређу на њихову страну. Епере је одговорио војнички отсечно и кратко: "Никако.

Ви сте побеђени и подносите закон победиочев." Услови за мир ипак нису били много тешки. Водило се извесних обзира. Учињено је мудро да ниједан српски пук не буде упућен у Бугарску, да не би дошло до тешких сцена освете. Главни кривац за рат, краљ Фердинанд, одрекао се престола и 21. септембра напустио је Бугарску заувек.

Слом бугарске војске и продирање савезника с југа убрзали су и слом Аустро-Угарске. Она је већ пуцала на свима странама. Срби и један део Хрвата и Словенаца, Румуни, Талијани, који су били њезини поданици, симпатисали су са својим сународницима у противничком табору и гледали су да им буду на помоћи гдегод су могли. Чеси су се као војници предавали на свима фронтовима, а у унутрашњости су дали разумети, да нису више, као некад, стубови Хабзбуршке Монархије. Са старим царем Францом Јосифом, који је умро 8. новембра 1916., сахрањена је и стара Дунавска Царевина, прави анахронизам нашега времена. Његов наследник, цар Карло, био је човек слабе воље. Примио је власт, кад је држава, после неколико тешких пораза, била искрвављена, дубоко незадовољна, и кад се у њој осећала оскудица на свима странама и у свачем. Царева жена Зита, из породице Бурбон Парма, много енергичнија од њега, гледала је да спасе династију и оно што се још могло спасти. Преко свог брата Сикста, који је био официр у француској војсци, покушала је сондирати терен за сепаратан мир. Кад се дознало за те преговоре двор је био компромитован у великој мери према Немачкој, а у сопственој земљи то је само појачало расположења малодушности. Да би ублажио опозицију цар је помиловао многе политичке кривце и хтео је да отстрани преке мере притиска, али је све то дошло доцкан, кад је свет већ био начисто с тим да се слом приближује. Осећало се, да су то из Беча више знаци слабости него истинске добре воље. Слом Бугарске повећао је број дефетиста и изазвао панику. Рат се поново примицао јужним границама Царевине. Тад су постале скоро крилате оне речи: "Боље и крај са страхотама, него страхоте без краја". И у Немачкој, сјутри дан по бугарској капитулацији, смењен је државни канцелар, а сам шеф Генералштаба, маршал Хинденбург, оправдавао је бугарским сломом потребу, да се час пре почну преговори за мир.

Савезничка војска продирала је за то време даље. Немци су узалуд покушавали, да хитним појачањима, доведеним из Русије и Румуније, зауставе напредовање савезника с југа. Морал њихових трупа није више био онај стари, а није се све могло ни извести онако како се замишљало. Срби им нису дали времена да се реорганизују. Пред Нишем 47 немачких батаљона, на утврђеним положајима, није могло зауставити 27 српских. После Ниша, наши су одбацили непријатеља и код Параћина и код Крушевца и у другим мањим окршајима, па су већ 19. октобра стигли у Београд. Србија је била ослобођена у једном сјајном војничком замаху. Непријатељ није могао да се одржи ни на линији Саве и Дунава. Његова је снага била сломљена и деморалисана, и то без изузетка. Победоносна српска војска није се задржала на свом дому, да се после толиког замора одмори и да окупи своје растурене укућане, него је наставила свој поход. Хтела је, жељно очекивана, да донесе ослобођење и осталој браћи преко Саве, Дунава и Дрине.

Уједињење

Аустрија је сама ставила југословенско питање на дневни ред од дана прогласа анексије Босне и Херцеговине, а нарочито од објаве рата. Пред целим светом она је своје поступке објашњавала тим, да Србија са својом националном активношћу угрожава њене јужне области, да жели створити Велику Србију, или извршити уједињење Југословена под својим окриљем. Улога Србије као Пиемонта значила је од самог зачетка непријатељство према Бечу. С друге стране, сами аустриски кругови, нарочито војнички и клерикални, истицали су потребу стварања једне јаче југословенске заједнице. Они су то тражили првенствено из ова три разлога: 1) да тим онемогуће решење, које би било у корист Београду и тези, да се уједињење врши ван граница Хабзбуршке Монархије; 2) да се уједињавањем католичких Хрвата и Словенаца новој заједници да претежно католички карактер, са средиштем у Загребу, који је важио као искрено одан династији; и 3) да се јачањем Југословена, оданих династији, сузбије сувише велики утицај Мађара и њихових прохтева за што већом самосталношћу. То ново преуређење Аустро-Угарске Монархије имало би се извести тако, да се аустро-мађарски дуализам замени триализмом Аустрије, Угарске и Југославије. О овом програму се много говорило. На њему су живо радили хрватски политичари око дра Јосифа Франка у Загребу и надбискупа Јосипа Штадлера у Сарајеву. Тај програм прихватао је и вођа словеначких клерикалаца др Иван Шустерчић. Међутим, нико од одговорних чинилаца у Дунавској Монархији није ни хтео ни смео да приступи озбиљном решавању тога питања. Данас пријатељи бившег престолонаследника Франца Фердинанда уверавају, да је и он био напустио тај план, иако се на много страна тврдило и веровало, да му је он био носилац. Неоспорна је чињеница, да све до свршетка рата није учињен ни један једини корак да се то питање пречисти. Није се чак дало ни да се Далмација уједини с Хрватском, иако се то тражило преко педесет година. Знало се добро, да би се Мађари против тога борили свима средствима и да не би био искључен ни грађански рат због тога. И Немци, који су ради понемчавања алпских области били основали своју "Јужну Марку" (Sudmark), не би лако упустили Штајерску и Крањску и свој прилаз на море, као ни своје велике трговачке и ратне луке у Трсту и Пуљу.

А питање је међутим било сазрело. Југословени у Аустро-Угарској били су поцепани у четири управна подручја. Сви Словенци и Хрвати и Срби из Далмације и Истре налазили су се у саставу Аустрије и ишли су у бечки парламенат, а имали су и своје покрајинске саборе у Задру, Трсту и Љубљани. Срби и Хрвати Бачке, Баната, Барање и Међимурја стали су под непосредном влашћу Мађара; Хрвати и Срби у Хрватској и Славонији имали су какву-такву самоуправу; док су Срби и Хрвати Босне и Херцеговине живели као одвојена целина, зависни и од Аустрије и од Угарске. Шест милиона Југословена, тако расцепканих, није могао доћи до свог правог израза ни у Бечу ни у Пешти; они су и у бечком и у пештанском парламенту, као и у заједничким делегацијама, претстављали само незнатне мањине. Таква подела омогућавала је Немцима и Мађарима да их мајоризирају и искоришћавају и да често прелазе преко њихових најосновнијих права и захтева. Да се такво стање неће моћи трајно одржати било је несумњиво. Инстикт самоодржања тражио је, да се југословенска снага уједини. Није било у народу ниједне странке која то није желела. Разилажења је било само у питању ко ће и како ће извести то уједињење и које би све области оно имало да обухвати. У прво време, од Илиризма и Штросмајерова Југословенства, чинило се, да ће то извести Хабзбуршка династија, која је од XVIII века показивала тежње, да постане ослободитељ балканских Срба од Турака и да их споји са својим поданицима. У хабзбуршки оквир веровала је све до слома 1918. године још увек већина Хрвата и Словенаца. На Србију нису увек помишљали ни сви Срби, иако је вера у њу постепено расла. Мислило се, у осталом не без разлога, да је њена улога у том правцу неостварљива. Ни понеки краљеви у Србији нису у то веровали. Снага Србије у односу према Дунавској Монархији била је толико несрављено мала, да је доиста свака нада у том правцу могла изгледати као маштаније. А међутим свет је ипак веровао. И то од доласка краља Петра све више. Са неком дубоком

самоувереношћу, са неком мистичном снагом, са нечим што је било и наивно и величанствено у исти мах.

За време овог рата против Аустро-Угарске Монархије био је огроман део њезиних поданика. Словени сви. Чак и Пољаци, који су се у њој осећали боље него у Немачкој и Русији, нису крили да желе изаћи из њене заједнице. Победа Немаца и Мађара значила би несумњиво нови и осиони притисак на све оне који нису били с њима и повећала би њихову превласт. Тамнице и концентрациони логори били су пуни људи који су бечким органима били сумњиви и које су њихове власти оптуживале ради сметања јавнога поретка и велеиздаје. Најбољи људи из Далмације, Хрвати и Срби, вучени су од тамнице до тамнице; а у Босни и Херцеговини страдали су Срби, православни и муслимани. Ђаци из свих босанских државних гимназија извођени су пред суд што су улазили у националистичке организације, а у Бањој Луци и Сарајеву тужена је ради велеиздаје већина тадашње српске интелигенције у Босни и Херцеговини. Суђени су чланови управе друштва "Просвете", соколи, побратими; све што је национално осећало и радило. Разумљиво је с тога, што је тада сазрела на много страна мисао и одлука, да се кидају све везе са Аустро-Угарском државом и да се уђе под крило Белога Орла, који је с чашћу водио главну и праву борбу.

Српска Народна Скупштина, као и цео народ Србије, свесно су поставили свој програм. Већ у зиму 1914. год., после слома аустриске офанзиве, Народна Скупштина одобрила је једногласно изјаву владину, да она сматра "као свој најглавнији и у овим судбоносним тренуцима једини задатак да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања, које је, у тренуцима када је започето, постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца". Мало потом образован је у Риму и један одбор од хрватских избеглица из Аустро-Угарске Монархије, који се, попуњен после и Србима и Словенцима и другим Хрватима из те државе, претворио у Лондону у Југословенски Одбор. Аустро-Угарски Југословени наглашавали су јединство нашег народа и жељу, да се југословенско питање реши у целини, не одвајајући ствар ни једног племена од другога.

У тим тежњама водећих личности Југословенског Одбора било је искреног уверења, да је боља будућност целог нашег народа само у његовој чврстој заједници. Идеологија целог једног столећа најбољих и највидовитијих људи наше расе долазила је у тим настојањима јасно до свог изражаја. Народно јединство, које се оснивало на истој раси и истом језику и биолошкој измешаности на балканском терену, било је основа целога рада. Оно је тада било у многим устима, и наглашавано је на све стране, и у земљи и у иностранству. Код једних оно је несумњиво било ствар искреног уверења и они су му остали верни до краја. Код других то је била потреба практичне политике. Ево зашто. Савезницима је било много стало до тога да добију Италију као новог ратног друга, нарочито откад се видело да у Русији ствари не иду онако како се желело. За улазак у рат Италија је постављала тешке услове. Савезници су јој уговором у Лондону од 13. априла 1915. признали унапред велике уступке, добрим делом на рачун Срба и Хрвата. Италија је имала да добије северну Далмацију с многим острвима и да се укешти, раздвајајући, северно хрватско од јужног српског приморја. Тај Лондонски Уговор, који је био дипломатска тајна, веома је заплашио Хрвате. Није се знало шта он све садржи и какав уопште став може Италија заузети према њима. Талијани су пред Европом оптуживали Хрвате као Аустрији одану чељад и њихов отпор на Сочи и по истарском и горичком кршу тумачили су као непријатељство не само према Талијанима, него према савезницима уопште. Хрвати се нигде нису појавили као самосталан фактор у борби против централних сила, а нека њихова војничка и политичка лица служила су им верно. Шта може снаћи Хрвате саме ако и кад победе савезници? С тога су извесни хрватски политичари сматрали за потребно да своју ствар вежу са српском, да поистовете своје интересе, јер су Срби у савезничким земљама уживали и глас и поверење. Југословенски Одбор узео је као свој задатак, да појача интерес Европе за југословенско питање, које је у њој било мало познато, да га обавести о нашим заједничким тежњама у прошлости и садашњости, и да сузбија не само аустриско гледиште на то питање, него и талијанско. На чело Југословенског Одбора дошао је претседник сплитске општине, адвокат др Анте Трумбић, један од најугледнијих хрватских политичара, који је активно суделовао и код стварања Ријечке Резолуције. Од Срба ту су били из Босне и

Херцеговине Душан Васиљевић, др Никола Стојановић и др Милан Сршкић и после од Војвођана Вељко Петровић. Од Србијанаца био је једини Павле Поповић, професор југословенске књижевности са београдског Универзитета, који је од раније имао много веза са људима ван Србије. Први проглас Југословенског Одбора објављен је на Ђурђев-дан 1915. и говорио је: "Читав југословенски народ, Срби, Хрвати и Словенци, сви ми очекујемо од овога рата уједињење свију народних удова и читавог свог територија у једну независну државу". "Борба Србије и Црне Горе није борба освајалачка за проширењем граница, ове су двије српске државе протагонисти у ослобађању свих Југословена, и њихова је задаћа свију нас: зајамчити нашу народну егзистенцију на нашем уједињеном земљишту." Када је наступио слом Срба - упутио је Југословенски Одбор 11. фебруара 1916. депешу регенту Александру изражавајући у њој своју наду да "она домовина која ће ускрснути из страшнога метежа, којему смо сведоци, неће више бити обновљена Србија, па не ни повећана, него она треба да захвати читав југословенски народ и читаво његово народно земљиште, уједињено у једну државу, под славном династијом Вашега узвишенога оца." Краљ Александар, искрено одушевљен југословенском идеологијом, после повратка са свог пута по савезничким земљама, упутио је 7. априла 1916. проглас препорођеној српској војсци, казујући у њему како су наши савезници вољни "да нас у овој великој борби снажно помогну да Србију створимо великом, те да обухвати све Србе и Југословене, да је учинимо силном и моћном Југославијом, која ће оправдати досада принете жртве и одговорити захтевима новога доба."

Код Хрвата није било јединства у погледима. Кад је умро цар Фрањо Јосиф Југословенски Одбор је наглашавао, да кида све везе са Хабзубршком династијом, али је већина Хрватског сабора у својој адреси новом владару обнављала "староставни завјет вјерности" и молила да јој Престо помогне доћи до народног уједињења у оквиру хабсбуршке државе. Тај оквир тражила је и такозвана Мајска Декларација словеначких и хрватских чланова бечкога парламента, донесена 17/30. маја 1917., у којој се захтевало "на темељу народнога начела и хрватскога државнога права уједињење свих земаља у монархији, у којима живе Словенци, Хрвати и Срби". Срби на ту изјаву нису пристајали. Они су, у широким масама Аустро-Угарске, највише желели Велику Србију; а они кругови који су се одушевљавали ширим југословенским схватањима нису могли, макар и привидно, одобрити тај оквирни програм као ни базу хрватског државног права.

Одлучан обрт у држању многих Хрвата и Словенаца у Аустро-Угарској Монархији донео је Крфски пакт. Тај пакт, склопљен 7/20 јула 1917. између српске владе и Југословенског Одбора на Крфу, предвиђао је стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, као независне уставне и парламентарне монархије под династијом Карађорђевића, са јединственом територијом и јединственим држављанством. И ту је полазна тачка била, да је "наш троимени народ један исти по крви, по језику говорном и писаном, по осећањима свога јединства, по континуитету и целини територије, на којој неподвојено живи, и по заједничким животним интересима свога националнога опстанка и свестранога развитка свога моралнога и материјалног живота." Нови устав за целу државу имала је донети Уставотворна скупштина. Овај програм, на који је пристала српска круна и српска влада и који су прихватали хрватски родољуби, истина без формалног мандата од свог народа, био је доиста основа која је могла наћи одзива у народу. Највећи део интелектуалаца поздравио је с радошћу и у земљама Аустро-Угарске Монархије, као и ван ње. И од ње је очекивао, с пуно искреног радовања, бољу будућност за цео наш народ.

Када је крајем 1917. године, други дан Божића, Вудров Вилсон, претседник Северноамеричке Уније, изнео четрнаест тачака, које је сматрао као основу мира међу народима, он се у две тачке дотакао и нашег питања. У десетој изражавала се жеља, да се народима Аустро-Угарске даде могућност за аутономан развитак, а у једанаестој казивало се, да треба васпоставити Србију и Црну Гору и дати Србији слободан излаз на море. Дан пре тога претседник енглеске владе, Лојд Џорџ, у жељи да одвоји Аустрију од Немачке, изнео је неку врсту сугестије, да се аустро-угарско питање реши на тај начин, што би се дала аутономија тамошњим "потлаченим" народима. Лојд Џорџ је нарочито био под утицајем талијанског пораза код Капорета у јесен 1917. год. и руског попуштања за време револуције и у Брест Литовску. "Савезници су се већ налазили у горем положају у поређењу с

централним силама. Пораз Италије повећао је ту разлику у опасној мери." Тако каже он сам у својим *Ратним мемоарима*. Ти говори изазвали су код Југословена врло непријатно изненађење и велику забринутост. По њима, цела дотадашња борба, са толиким жртвама, могла је остати узалудна. Присиљена да моментално прими те услове Аустрија их је касније могла одбацити; а ако се сад извуче читава из овог страховитог лома велико је питање да ли ће се и кад ће се дати опет прилика, да се наши људи отресу њезиних веза. Југословенски Одбор протестовао је с тога 29. децембра против Џорџова говора тражећи не аутономију него потпуно ослобођење. У Загребу је поводом тога 17. фебруара 1918. сазван збор свих виђених и незатворених југословенских политичара. На њ тад нису дошли претставници Српскохрватске Коалиције, која је држала власт у земљи и која се бојала да не изазове реакцију војничких елемената, долазак на власт франковаца и ново гоњење Срба. Полиција је први дан растурила састанак, али га је после, на посредовање угледних чланова Коалиције, дозволила, али као приватан састанак у стану лекара дра Анте Павелића, тада претседника Старчевићеве странке права. Тада је донесена одлука, да се изведе концентрација свих народних снага, "које, стојећи на становишту народнога јединства и ослањајући се на начело народнога самоопредељења, захтевају да се створи национална, независна и на демократским принципима саграђена држава Словенаца, Хрвата и Срба." У то доба, под хабзбуршком влашћу, више се доиста није могло рећи. И таква изјава била је заплењена. У њој је јасна разлика према оном што је садржавала Мајска Декларација: у њој се ни једном речју не помиње оквир ни однос према династији, а, иако је донесена у Загребу, у њој нема помена ни о хрватском државном праву. На том састанку било је решено, да се приступи и оснивању Народног Већа.

Одмах потом приступило се оснивању организација на основу Крфскога пакта и ове фебруарске резолуције. Ушло се и у ближе везе са Чесима, који су били одлично обавештени и који су имали канала на свима странама. У мају, приликом прославе Народног Дивадла, дошло је у Прагу до неописивих словенских манифестација, што је дало разлога полицији да учеснике натера на напуштање чешке престонице. На све су стране стваране тајне организације, па чак и међу војницима и морнарима. У Боки, у морнарици, изби права побуна, коју су морали силом угушити. Почеше се бунити и разни гарнизони, као у Крагујевцу и Шибенику. Нарочито се систематски помагало бежање из војске. "Зелени кадар", то јест војници који су се одметли у гору, бројао је више стотина, а неки су тврдили да их је било и на хиљаде. У Загребу су лекари вешто и договорно спасавали од војне службе туђину сваког народног човека који је успео да тамо дође. Помагали су и официри, Срби и Хрвати. Загреб је тад постао нека врста збега и братски је помагао. Кад је крајем 1917. кренут *Књижевни Југ*, да окупи све југословенске честите писце, сва четири његова уредника били су војни бегунци (Н. Бартуловић, И. Андрић, В. Ћоровић и Б. Машић), а прва тројица тек су била изишла из тамница. Сем малих изузетака сва је штампа била ориентисана југословенски. Млађи писци демонстративно су писали екавски, а у *Књижевном Југу* појавила се давно невиђена и забрањена ћирилица. Писало се у јасним алузијама, и скоро отворено. У песми Петру Прерадовићу, у марту 1918., за време немачке офанзиве на западу певао је Данко Анђелиновић:

Морао нас силник спутати ко роба,
Да се твоје слово оћути и схвати
И сад ријеч је твоја - снага нашег доба:
"За туђинца нема ништа туђа мати."
Мјесто цвјећа прими наших боли знаке:
Крвав грумен земље наше отаџбине,
Танане конопце, тешке лисичине.
Прими вјечни залог вјере наше јаке:
Заједно смо прошли низ Косово ново,
Скупа ћемо поћи и на Куманово!

У децембру 1917. покренут је у идејама Крфског пакта нови дневник *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba*. То све није могло остати незапажено од власти и од непријатељске штампе. Беч је покушао да тај полет парализише акцијом својих људи у народу, али њихов глас није био од утицаја. Против надбискупа Штадлера отворено устају фрањевци, који прихватају

југословенску идеју, мада је и међу њима било врло неискрених људи (на пр. фра Дидак Бунтић). Мађари су покушавали преко једног дела муслимана да оживе мисао о аутономији Босне, али нису ни ту наишли на повољан одзив. Свет је предосећао какав ће бити завршетак рата и није хтео да се залеће. У Бечу и Пешти ни у последњи час нису могли да се реше и да нађу какву било формулу за југословенско питање. Цар Карло је, пред сам крај рата, упутио грофа Стевана Тису да обиђе југословенске земље и нарочито да оде у Босну, да би му поднео извештај о стању. Тиса је био изненађен расположењем духова. У Сарајеву, где се надао да би могао наћи разумевања за ближе везе са Пештом, какве су постојале раније, кад су православни и муслимани водили борбу за верско-просветну аутономију, он је наишао на збијен фронт Срба и Хрвата. Они чак нису хтели ни преговарати с њим друкчије него заједнички. Раздражен, Тиса је био изгубио присебност, почео ударати руком о сто, и викати: "Добро, ми можемо пропасти, али ћемо још увек имати толико снаге да вас смрвимо". "Ви се надате нечем од Србије?" говорио је, не предушујући. "А знате ли, да ће та Србија бити управо толика, да је Бугарска увек могне појести за доручак!" Присутни су му на то окренули леђа и изашли из собе.

Изнурена, са напрегнутом снагом преко своје моћи, добрим делом изгладнела и оголела, Аустрија није ни могла ни смела ући и у пету зиму рата. Свет је гунђао гласно. Пример руске револуције деловао је у народу и плашио властодршце. Бечка влада упутила је јавни позив за мир већ 1. септембра. Поводом тога позива одговорили су претставници организација Срба, Хрвата и Словенаца, да Беч нема више права говорити у њихово име. Они су тражили да о својој судбини одлучују сами. После пробоја солунског фронта њихов глас је постајао одлучнији. Видело се да централне силе посрћу. Дизали су главе већ и они који су били малодушни; почели су прилазити народним борцима и они, који су им на почетку рата били непријатељи. Већ 22. септембра створено је у Загребу Народно Веће, у које су ушли претставници свих странака сем франковаца, као и претставници свих народних политичких организација. Основна тачка програма Народног Већа била је: уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца у своју слободну државу. За претседника Већа био је изабран др Антон Корошец, а за потпредседника Светозар Прибићевић и др Анте Павелић. Од Срба у Аустро-Угарској Монархији Прибићевић је тада био несумњиво најача и најпопуларнија политичка личност. Он је био један од твораца и вођа Српскохрватске Коалиције; његов национални програм био је јасан и увек чист. Два му брата, Валеријан и Адам, страдала су у Загребу 1908. год., када је бан Раух почео хајку на Србе и кад је отворио велики велеиздајнички процес против њих; а трећи његов брат, Милан, један од твораца Народне Одбране, налазио се као активни потпуковник и борац у српској војсци. Прибићевић је водио ствари тако, да сви Срби из бивше Аустро-Угарске помогну став југословенски ориентисаних Хрвата и Словенаца, па да, тако здружени, са великом моралном снагом изведу дело народног уједињења и створе моћну Југославију. Такву политику желео је лично и регент Александар и слао је у том смислу и поруке Прибићевићу. С том мисијом дошао је у Загреб и Милан Прибићевић и два српска генералштабна потпуковника. Али је против те политике било и опозиције. Један део Срба није хтео уједињење са Србијом преко Загреба, него непосредно. Срби из Војводине тако су и учинили 12. новембра, а исто тако и народни збор Босанске Крајине у Бањој Луци. У том смислу деловали су у народу и извесни изасланици радикалне странке позивајући се на поруке Николе Пашића. Пашић је доиста желео да се најпре изврши уједињење Срба и да се тачно обележи шта припада Србима, па да тој српској држави приступе и Хрвати и Словенци. Он није био противник уједињења, али је хтео да осигура српски посед. У народу се већ од раније нешто знало, да између Пашића и Југословенског Одбора нема пуне сагласности, а у ово време о том су се ширили тенденциозни гласови са обе стране.

За то време Аустро-Угарска је пуцала. Цар Карло упутио је 3/16. октобра манифест народу казујући да се његова царевина претвара у савезну државу. Хтео је да у последњи час испуни старе жеље Словена и спасе државу на тај начин. Али, везан према Мађарима, и слаб, он је наглашавао у исти мах, да ће целокупност земаља угарске круне остати нетакнута. То значи, да Хрватска остаје и даље у вези с Угарском и да од решавања југословенског питања нема ништа. Народно Веће одговорило је на тај царев манифест 6. октобра да га не прима и да оно преузима вођење народне политике. А водиће је тако, да се створи слободна држава Срба и Хрвата "без обзира на ма које покрајинске или државне

границе, у којима данас живе." По сваком схватању то је била чиста "велеиздаја" према хабзбуршкој круни, кидање свих веза и окова. За много невиније ствари плаћало се раније главом. Али овог пута очерупани црни орао није могао ни да залепрша крилима, а камо ли да кликне и пође по плен. Из његових канџи испао је најпре мач, а за њим и круна.

Загребачко Народно Веће, које је без икаква потреса узело власт у своје руке, хтело је да час пре дође у непосредну везу са српском владом. С тога је упутило у Швајцарску свог претседника А. Корошеца, дра Мелка Чингрију и дра Грегора Жерјава. Нови аустро-угарски министар Иностраних Дела, гроф Ј. Андраши, син старог Андрашија са Берлинског Конгреса, обратио се 15. октобра Америци са молбом за сепаратни мир. Пристао је изрично, да се са Чесима и Југословенима воде нарочити преговори. Међутим, већ сјутра дан хрватски сабор је и формално решио, и то једногласно, да кида све везе са Аустријом и Угарском и да желиући у једну потпуно суверену народну државу. Одмах потом образоване су народне владе у Словеначкој, Истри, Ријеци, Далмацији, Босни и Херцеговини, које је потврдило Народно Веће као врховна власт на том подручју. Свака влада одредила је по једног свог тајника при претседништву Народног Већа, да буде веза између њих. Централисти су у овом последњем акту гледали усредсређивање власти у главном средишту, а федералисти су опет били задовољни стварањем покрајинских влада. Те две струје јавиле су се од првог дана и изражавале су се, не без оштрине, од самог почетка.

Први дани нових влада били су веома тешки. Оне су имале пуно поверења у народу, али мало снаге и скоро никаквих средстава. Срећа је ипак била, да је свет, понесен величином момента, срећан због остварења својих идеала, и свестан одговорности, био спреман на велика прегарања и нове жртве. Нарочито се у тим временима наш српски део показао као истински велик. Он је племенито опростио сва зла и увреде, братски је раширио руке, и нигде није победу и слободу окаљао покољем освете. Тешкоћа је било и иначе. Три велике расуте аустриске армије, без хране, без дисциплине, обезглављене, острвљене крвљу и пљачком, повлачиле су се на три стране преко нашег подручја; преко Истре и Словеније са талијанског ратишта, преко Војводине са србијанског и румунског, и преко Црне Горе и Далмације са албанско-мађарског. Све је то требало да пређе преко наших и иначе насилним реквизицијама опустошених и изгладнелих крајева! Како то спречити без војске, и то поуздане? Брига је била велика. Али се срећно пребродила. Сва та војска била је потпуно деморалисана, заплашена, као изгубљена и гледала је само час пре да побегне од нас и да се дочепа своје куће. Биле су понегде довољне саме наше грађанске страже да их разоружају или упуте на рад. Много више муке било је у Словенији са зеленим кадром, у који су ушли и по неки прави разбојници са жељом да пљачкају, а било је и случајева чисте обести и праве анархије. Све је то мање-више било брзо пресечено, када је дошла српска војска и с њом војнички ред.

Биле су од првог дана велике и политичке тешкоће. На доста страна није било правог поверења. Срби су хтели час пре, без икаквих формалности, сједињење са Србијом. Српске војнике поздрављали су и позивали као браћу и ослободиоце. Међутим, у Загребу се отезало. Хтело се, да се Народно Веће и његово подручје сматра као посебна држава, која ће као таква водити преговоре. Претседништво Већа објавило је, да оно претставља "врховну владу југословенских земаља", да има своју властиту војску и морнарицу и "нотифицирало" је савезничким владама "постанак независне и суверене државе Словенаца, Хрвата и Срба". Овластило је 1. новембра Југословенски Одбор, а не српску владу, да код других држава заступа интересе те нове државе. Од страних сила ниједна није признала те нове државе; једина која је то учинила била је српска влада. Ово наглашавање стварања државе Срба, Хрвата и Словенаца правдало се тим, како треба нагласити да Југословени немају више ништа заједничког са Хабзбуршком Монархијом и да их ваља сматрати као нешто засебно. То је, говорило се, било потребно због Талијана, који су, у последњи час, кад је скоро све већ било прсло, почели своју офанзиву и који су продирали у Истру, Далмацију и Словенију тврдећи да не улазе у савезничко него у непријатељско подручје. У Хрватима и Словенцима они су гледали Аустријанце и тврдили су, да се они нису отресли старих веза спонтано, него под утиском талијанске победе и са намером да је изиграју. Само Народно Веће имало је и бржег и непосреднијег начина, да покаже Талијанима свој национални став. Али поред горњег разлога постојао је и други,

прикривенији, и опаснији. Извесни људи у Загребу хтели су, да се приликом уједињења све југословенске земље бивше Аустро-Угарске иставе према Србији као целина, само, у тај мах, нису смели јавно објаснити и зашто то желе; једно, да тим не би одбили Србе, и друго због спољашње опасности. Ником од Срба не би пало на ум да прихвати ма какав план, којим би се тада, у оним светлим данима, стварао у ма ком било облику ма какав фронт против Србије.

Ово дуалистичко схватање наших односа дошло је до израза у такозваном Женевском споразуму. Изасланици Народног Већа ушли су у Женеви у преговоре са Н. Пашићем, србијанском опозицијом и Југословенским Одбором и склопили су споразум: 1) да се "као једна недељива државна целина" образује држава Срба, Хрвата и Словенаца, и 2) да до сазива Конституанте постоје српска влада и влада Народног Већа, а за заједничке послове да се образује нова влада са половином чланова одређених од српске владе и половином од Већа. Половина чланова те владе заклињала би се српском краљу, а друга половина претседништву Народног Већа. Таквом споразуму није се нико надао и изазвао је општу осуду. Српска влада одбацила га је одмах. Н. Пашић бранио се после, да му је тај акт "изнуђен", пошто се нашао осамљен пред заступницима Народног Већа, Југословенског Одбора и србијанске опозиције, која је, да би га срушила, пристала и на такво решење. Одбрана је та слаба и тешко разумљива. На таквом начелном питању државник или побеђује или пада, нарочито државник Пашићеве дотадашње линије. Можда је он поверовао, због слабе обавештености, да је такво расположење у народу бивше Аустро-Угарске. У ствари, такво решење желели су тамо само Несрби и нејугословенски оријентисани елементи. Прибићевић је енергично устао против њега и позвао је Корошеца у земљу, јер овај није имао мандата за коначне преговоре, а најмање за преговоре такве врсте.

Вероватно би већ тада дошло до врло крупних објашњавања, да није било спољашњег притиска. Италија се све више испољавала као непријатељ будуће југословенске државе. Она је окупирала наше подручје, протерала власти Народног Већа с Ријеке, интернирала многе наше националне људе, спречавала извесна лица да преко њезиног подручја прелазе за Француску и чинила многе друге пакости. Уништила је чак и извесне јединице флоте, које су после распада Аустро-Угарске Монархије биле припале нашој држави. У Далмацији је с тога настала општа жеља да се чим пре пречисти положај наше државе, јер се иначе могло очекивати од Италије још више зла. Већ 1. новембра тражила је далматинска влада да се сазове Народно Веће за решавање државно-правног проблема. Том тражењу придружила се 3. новембра и влада за Босну и Херцеговину. Тражена седница, после извесног оклевања, заказана је 10. новембра. Била је прилично бурна. На њој су се јасно учврстила два гледишта, односно две идеологије. Било је предлога разних врста. Загреб се колебао. Чак је 6 чланова гласало, мимо Крфски пакт, за републикански облик државе, а ниједан од тих није био Србин. Извесни хрватски политичари хтели су диктирати услове уједињења. У одлучном часу решили су ствар далматински Хрвати, др Јосип Смодлака и др Мате Дринковић. Смодлака је био врло речит, и сугестиван, и опор. "Ви хоћете да правите ортаклук са једном славном фирмом", говорио је он на адресу извесних Загрепчана, "и улазећи у ортаклук ви хоћете да постављате услове, ви који нисте ни пропала фирма". И бацао је одговорност на њих за судбину Далмације и наше будућности уопште. Превладало је гледиште његово и присталица Српскохрватске Коалиције и народног јединства. Решено је, да се иде у Београд и да се изврши уједињење са Србијом и Црном Гором. Изабран је потом одбор од 28 чланова, који ће имати да сврши преговоре, и дати су му извесни "напутци" као основне линије за преговоре.

За ово време прогласила је Војводина, 12. новембра, своје непосредно уједињење са Србијом. Сјутра дан учинила је то и велика црногорска скупштина, сазвана у Подгорици. Пре тога та скупштина свргнула је са престола отсутну династију Петровића. Покушај присталица те старе куће, помаган од Италије, изведен с нарочитом оштрином на Бадњи дан 1918. год., да васпостави њихову власт, завршен је крвавим поразом на цетињском пољу. У борби се нарочито истакла црногорска омладина, задахнута идејом народног јединства. Остали покушаји били су брзо угушени. У тим борбама истакао се нарочито Марко Даковић, ретко честити национални борац и вођа омладине. Он је био душа црногорског Извршног Одбора,

коме је био претседник војвода Стево Вукотић, брат краљице Милене, и непомирљиви пријатељ старе династије. Вреди забележити, да је први предлог за свргавање Петровића у подгоричкој скупштини поднео ондашњи митрополит а садашњи патриарх Гаврило Дожић.

Споразумевање у Београду свршено је доста брзо. Уговорило се ово: да коначно уређење државе има одлучити Конституента, која ће се састати најдаље шест месеци после склопљеног мира; владарску власт имаће регент Александар; законодавну власт вршиће привремено Државно Веће, које се после прозвало Привремено народно претставништво, а у које су ушли сви чланови Народног Већа, делегати Народних Скупштина из Србије и Црне Горе, и пет чланова Југословенског Одбора. Влада је била једна, и то заједничка. Пошто је постигнут споразум, а пре образовања заједничке владе, проглашено је свечано 1. децембра (18. новембра) уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Прогласио га је регент Александар, у Београду, на Теразијама, у старој господској кући Кузмановића, где се налазио његов стан. Ту је саслушао поздравни говор шефа делегације Народног Већа, дра Анте Павелића, и у присуству чланова српске владе дао му свој историски одговор. Престоница заједничке државе постао је Београд, наш поносни град са старом и необично богатом прошлошћу.

После толико векова борбе, искушења свих врста, и напора достојних дивљења, наш народ је тога дана дочекао своју давну жељу. Он се скоро сав ослободио туђинске власти и ујединио је своје снаге, да би нове странице своје историје могао писати под бољим условима, посвећен сам себи, неспречаван никаквим туђим притиском. Имао је да покаже колико стварно вреди и шта може да даде себи самом и човечанству.

Влада краља Александра

Краљевић-регент Александар, са чијим је именом везано нераздвојно наше народно уједињење, био је тада млад човек, у напону снаге, у правом смислу речи "овенчан славом". Имао је тек тридесет година (рођен на Цетињу 17. децембра 1888.). Био је малог раста и нежна здравља, али необично жив, пун покрета, сав од нерва. Год. 1910. једва се спасао од трбушног тифуса у Нишу и читава је живота патио од стомака. То је осетно деловало и на његова расположења, али се он трудио да увек влада собом. Школовање у пажевском корпусу у Русији није завршио кад се, ради здравља, вратио у Београд, али је своју личну културу допуњавао интензивним читањем. Нарочито га је занимала историја и наша стара уметност. Био је несумњиво даровит и знао је да прозре и људе и ствари. Очи су му имале редак сјај, биле су продорне, и необично топле. Мало је људи чији је поглед имао тако нечег сугестивног и привлачног и који је остављао тако дубока трага у души. Имао је великих амбиција, разумљивих у тим годинама и после толиких успеха; дошло је време, мислио је он, да се изиђе из уских оквира и да се стварају велика дела на свима подручјима. Као сви људи, имао је и својих недостатака, мањих и већих, који се код лица која су на власти појачавају у већој мери зато што врло често и могу оно што хоће. Био је личан и понекад искључив без потребе; у извесним поступцима прек и својевољан. Имао је пуно разлога да буде поносит на све оно што се учинило и постигло за време његове владе и његовом сарадњом, али је у великом успеху било врло крупних заслуга и удела и других чинилаца, с којима се он није раставио у љубави. Услед те црте он је у својој владавини све више скретао ка аутократизму и морао да прима одговорност и за ствари, које су по природи његова положаја а и иначе имале остати ван његова домашаја.

Одмах, на почетку живота нове државе, било је извесног шкрипања. Заједничка влада Срба, Хрвата и Словенаца образована је тек три недеље иза прогласа уједињења, после дугог натезања око поделе мандата. Влада је била концентрациона; у њу су ушли претставници свих странака, свих племена и све три главне вере у земљи. С тога је она испала врло велика; у влади је било 20 министара, од којих 18 ресорних. Тако је од првог дана, пристанком свих, проширен круг заједничких послова и ударен темељ централизацији власти, мада су задржане све дотле постојеће покрајинске владе са њиховим ужим локалним компетенцијама. Али је код избора претседника нове владе дошло до прве незгоде. За претседника је, по формалном договору свих странака, имао доћи Никола Пашић. Али су се против њега, споредним путевима, јавиле сплетке и он је у последњи час био одбијен и замењен Стојаном Протићем. Кад је тај акт изазвао извесно негодовање, Пашић је именован за шефа наше делегације за мировне преговоре у Паризу.

Прве одлуке нове владе донесене су, ради изједначења највиднијих разлика, а према одредбама Крфскога пакта, у овим стварима: уведена је нова, заједничка, државна застава (плаво-бело-црвена); заједнички грб, склопљен из србијанског, хрватског и тобоже словеначког; и уведен је нови календар. С тога се и у овој књизи, од ове главе, сви датуми означавају по новом календару. Ново стање примљено је у огромној већини земље без поговора. Сем поменутих покушаја преврата присталица краља Николе у Црној Гори, неред је изазван још само у Загребу 5. децембра. Тамо су извесне чете из два бивша аустриска пука, у све око 1.200 људи, биле изишле на Јелачића трг да прогласе републику, али су их ту разбили одреди далматинских морнара и хрватски соколи. То је било дело франковачких елемената, чије су се вође биле разбегле или повукле у позадину. Надбискуп Штадлер умро је у Сарајеву оног дана кад је тамо улазила српска војска, генерал Саркотић отишао је у Беч, а Иван Франк, син Јосифа Франка, био је једно време у Пешти. Франковиц нису смели после тога да иступају јавно, него су радили подземно.

Као вођа Хрвата истакао се тад Стјепан Радић. То је био даровит човек, са лепим знањем страних језика, и са извесним ширим идејама. Као чешки ђак, ожењен Чехињом, он је волео Словенство и словенске народе, био је уверен и о нашем народном јединству и о

потреби уже везе међу јужним Словенима, а заступао је напредне идеје и у политичком и у социалном животу. Загребачко више друштво није га примило у свој круг. Није могао да дође ни на Универзитет, иако је то живо желео. Огорчен на господу и "капуташе" он је са енергијом и истрајношћу прихватио идеје свог брата Антуна, који је тражио нову политичку и друштвену обнову од хрватског радног сељачког народа и његове вредности. Хрватски сабор није био претставник народа, него се састојао из вирилних чланова по положају и од посланика, које су бирали само чиновници и грађани и сељаци са доста високим пореским цензусом. Хрватски сељак није имао политичког утицаја и с тога му се политички људи нису ни обраћали. Браћа Радићи осетили су добро и на време тај крупни недостатак хрватског политичког живота, ушли су у народ и стали га обрађивати. Успех с почетка није био велики, али је зато био сталан. После Антунове смрти Стјепан је наставио рад сам. Ишао је стално у народ, са збора на збор. Био је врло активан и прилично безобзиран. Говорио је течно и много, али беседник није био. Није чак ни пазио на то шта баш говори, и како говори. У политичком животу није имао никакве сталности, а ни храброст му није била врлина. За време рата сарађивао је с франковцима, певао химне Хабзбурзима, грдио Србе. Бистар и лако покретан он се тргао на време из тог друштва, предосећајући слом Аустрије, и пришао је Народном Већу. У Већу је био орган оних, који нису смели отворено да изађу "с бојом на среду". Ту је покушавао да се одреди граница докле сме ући српска војска у саму Хрватску; изјашњавао се за републику; одбијао да иде у Београд. Кад је проглашено народно уједињење и почео рад владе стао је купити потписе против створеног стања с тим, да их упути конференцији мира. У практичној политици то није могло имати никаква значаја, јер се Хрвати на мировној конференцији нису могли појавити ни у каквом својству као неки чинилац, али му је то требало у унутрашњој политици, да око себе окупи све противнике Српскохрватске Коалиције и нове државне творевине.

Према постигнутом споразуму, Привремено Народно Претставништво састало се у Београду 1. марта 1919. Састављали су га: половина чланова србијанске Народне Скупштине, делегати подгоричке и војвођанске народне скупштине и повећани број чланова Народног Већа. У том Претставништву огромну већину претстављале су присталице народног јединства; у нашем политичком животу мало је која скупштина била на већем интелектуалном нивоу. Али је и у њој брзо дошло до оштрих криза. Ево зашто.

Светозар Прибићевић ушао је одмах у тешње везе са србијанском опозицијом, коју су сачињавали самосталци, националисте и напредњаци, и створио је с њима Демократску Заједницу. О Васкрсу 1919. то је већ било свршено дело. Он је то учинио из два разлога: 1) да Хрватима из Српскохрватске Коалиције омогући спој са србијанским политичарима, да би се у новој јединственој држави створила и јединствена снажна странка, која би прихватила државне послове. Хрвати нису хтели да се спајају са радикалима, јер су ови, с Пашићем на челу, били оглашени као носиоци не југословенске него великосрпске идеологије, 2) била је жеља круне, да се код србијанске опозиције пречисти питање облика државе. Код извесних србијанских странака било је то време, због солунског процеса и иначе, отворених републиканских струјања. У Хрватској цео Радићев покрет ишао је с том фирмом. Републиканске идеје доносили су и комунисти који су долазили из Русије. Могло се, према том, догодити да републиканци уђу у Конституанту са врло великим бројем, нарочито ако србијанска опозиција отворено изиђе с републиканским програмом. Спајањем србијанске опозиције са Српскохрватском Коалицијом и њезиним пријатељима из осталих области то се пресекло. Демократска заједница постала је одједном највећа политичка групација у парламенту и главни носилац власти с надом да то остане и у будуће. Њезине главне вође, сем малих изузетака, напустиле су републиканске тежње и тако осигурале за будућу заједницу облик монархије.

Ово републиканско питање била је прва проба снага и прва ствар на којој је јавно почео спор између Срба и Хрвата. Срби ван Србије, присиљени да славе туђе владаре као своје, а иначе васпитани у традицији нашег епског монархизма, гледали су у српском краљу или црногорском кнезу претставнике српске државне мисли и носиоце Душанова и Лазарева духовног наслеђа. Нарочито је био постао популаран краљ Петар, "бели краљ", под којим је Србија процвала, постала слободнија, и претстављала привлачну тачку за све потиштене и поробљене. Нападан, ружен, обасипан мржњом за време рата он је у народним очима

постојао све већи, и дражи, и скоро са неким светитељским нимбусом. И зар напустити њега, или пустити да га грде други, сад, после свега што је било, пошто је донео ослобођење? У српске главе то није ишло. У осталом, с пуно разумевања. Код Хрвата покрет је међутим узимао маха. Срби су на то гледали с пуно неповерења. Дотле, Хрвати су били најоданији елеменат хабзбуршке куће, били им истински верни, поносили се кад су могли рећи "Двор је за нас". Њихово републиканство тумачено је с тога не као уверење, него као отпор против династије која је српска. И с тога су многи наши људи одбијали и помисао о уједињењу под условом да се у том питању попусти. Налазили су чак, да на противној страни нема ни довољно лојалности. Крфски пакт био је пречистио ту ствар и потрзати је наново значи отварати сва питања.

Стојан Протић, који је у отсуству Николе Пашића водио радикалску партију, дошао је брзо у сукоб с Прибићевићем. Он му није могао опростити савез са србијанском опозицијом. Није чак примао ни његову политичку линију уопште. И док су главни радикалски агитатори устајали против демократа што нису водили српску него југословенску политику, дотле је Протић сам ушао у везе са главним вођством хрватских федералиста и примио извесне њихове сугестије за израду програма будућег државног уређења. И писмено и усмено Протић је осуђивао Прибићевићеву политику интегралног народног јединства и доста круте методе којим је приводио у дело, и на том питању је домало изазвао и кризу владе. Пашић није прихватио Протићев став и отстранио га је из вођства странке, али створени расцеп између демократа и радикала није се више дао лако премостити.

Основно разилажење између Срба и Хрвата у питању уређења заједничке државе било је у овом: хоће ли та држава бити јединствена или федеративна. Већина Срба, и то огромна, хтела је јединствену државу. Полазила је са гледишта, да један народ треба да има и једну државу. А у оно време сви су одговорни чиниоци тврдили да смо један народ, троимен истина али један. То онда нису порицали ни Хрвати. То је била полазна тачка Југословенског Одбора, Народног Већа и Хрватског сабора у историској седници од 29. октобра; на том основу створена је и заједничка држава. Хрвати су били у великој већини за федерацију. Желели су да очувају своју племенску индивидуалност, како се онда говорило; и налазили су, да не треба и да је врло опасно једним потезом изједначивати све, где су разни историски фактори столећима деловали, створили једну посебну врсту културног наслеђа и унели и у људе и у ствари известан свој дух. У онај мах Хрвати нису тражили федерацију на племенској бази, него су предлагали да се подела земље изврши на неколико већих историских области. Мада су та два гледишта веома супротна о њима се ипак могло расправљати и теориски и стварно, и да је било правог узајамног поверења могло је проћи без већих потреса да се примило било једно било друго гледиште. Али је недостајало баш тога поверења. Срби су, поводом Радићеве акције и хрватског републиканског покрета, веровали, да Хрвати не мисле искрено и у федеративном уређењу гледали су перпетуирање посебног менталитета, који би ишао против државне целине и народне будућности, и који је у ствари негација народног јединства. Хрвати, опет, мислили су и тврдили, да је Србима народно јединство само фирма и орган да натуре своју власт и да чак постепено затру хрватску индивидуалност. Нетактични испади појединаца и на једној и на другој страни уопштавани су злонамерно, а понекад и преувеличавани.

Срби и Хрвати, и поред илирске и југословенске идеологије, нису још били довољно припремљени за велико дело, пред које су били стављени. Дуго се и систематски, историјом и туђим деловањем, радило на том да се они раздвоје и поцепају. Ретко су и мало обоји радили солидарно и са истим коначним циљем. Мисао о народном јединству као о политичкој творевини израђивала се само теориски, истина од најбољих људи, али на делу је практично провођена тек веома кратко, једва којих десетак година. Српскохрватска Коалиција није могла да за један деценij утре зле последице дугогодишњег рада ранијих нараштаја. У својој борби против туђина, када су и радили понекад заједно, Срби и Хрвати знали су добро шта неће, али нису били увек начисто с тим шта хоће, јер нису били подједнако стављени у положај да о томе решавају сами са пуном одговорношћу пред својом националном савешћу. Сем године 1848. они нису иступали заједнички, својом одлуком, као свестан политички чинилац, иако им за то није недостајало прилике. Њихова политика ишла је чак доста пута у раскорак. Срби су живели од своје епске традиције,

створили четничку идеологију хајдуковања и ускакања, били увек спремни на борбене акције, стално у жудњи да једног дана окају и поврате оно што су изгубили. Радили су с папиним емисарима, с Аустријом, с Русијом с ким се год могло, само да се дође до циља, који је блистао у даљини. Недисциплиновани хајдук и бунтовник који пева о Косову и Лазару и машта о својој држави. Хрвати су рано, у зору историје, изгубили своју самосталну државу, али су, с поштовања достојном истрајношћу очували своје место и своју народност. У дугој борби за своја права и опстанак, у борби с Мађарима, Млечанима и Турцима, они су се уско везали за династију Хабзбурга и у тој везаности изгубили су политичку иницијативу. Њихова борба била је стално у дефанзиви, и то и на граници и у саставу Дунавске Монархије. Бранећи своје позиције у унутрашњости они су развили осећање за форме и правице, али су зато били лишени правог слободарског и револуционарног замаха. Уредни, дисциплиновани, искоришћавани, они су изгледали као подстанари у сопственој кући; имали су своју земљу, али нису могли да створе своју државу. И најрадикалнији хрватски политичари нису могли да се ослободе мисли да своју политичку будућност, чак и као југословенски мисионари, посматрају само у саставу и духу политике Хабзбуршке династије. Слом Аустро-Угарске Монархије, мада се предвиђао, није се ипак очекивао у оваквом облику. Нико није мислио да ће се цела њезина зграда, као црвоточина, срушити онако потпуно, без темеља, и да ће се наше победничке заставе само у једном залету побити иза Марибора и Суботице. Решење нашег националног питања и највеће оптимисте замишљале су само у етапама, ма колико да се програмски говорило о потпуном уједињењу.

Затим треба поменути и ове чињенице. Хрватска интелигенција, која је била уверена о стварном народном јединству и о потреби његова политичког израза, није имала много додира са широким народом, нити је утицала на њ. Хрватска интелигенција долазила је у несразмерно већем броју из градова него из села и либила се од сељака. Како смо већ напред истакли, масе хрватског сељачког народа нису утицале на политички живот и с тога им градски кортеши и кандидати нису ни прилазили. У Хрватској је, исто као и у целој држави, тек 1920. год. уведено опште право гласа. Хрватске масе остале су с тога политички неизрађене, а кад им се дала прилика да и оне постану политички чинилац оне су, као што често бива, пошле за најрадикалнијим сугестијама. Прихватиле су Стјепана Радића, који им је раније једини обратио пажњу и који им је био најближи. У ставу тих маса било је понекад доста необавештености и наивности, а у агитацији доста разнородних утицаја. Масе су, иза рата, с Радићем заједно, наглашавале своје миротворство и за своју државу предвиђали су да буде "неутрална република Хрватска у међународним границама јужних Словена", не осећајући колико је то политички нереално и чак магловито. Крајем августа 1920. избила је готово мала побуна у неким загорским срезовима поводом наредбе о жигосању коња и пописивању коморе за војску.

Словенци су ушли у нову државу без икаква државноправног баласта. Послени, свикли на организован рад, позитивни, они су се брзо снашли и своју "дежелу" развили су у једну од најнапреднијих југословенских области. Они нису гледали на облик него на садржај; осећали су добро да је нова народна заједница за њих једини услов да се одрже према Немцима са севера и Талијанима са југа. И они су, у већини, желели да очувају своју националну индивидуалност у оквиру аутономије, али од тог нису никад правили криза. Прихватали су постепено, без гласних изјава, све што се могло; добили су своје школе, свој универзитет, своју управу; отстранили су из Словеније скоро све несловеначко чиновништво, а целу су земљу поплавили својим људима; развили су саобраћај до идеалне мере; сваком месту дали по неку установу. Док су се Срби и Хрвати тргли они су радили; за сваку владу и за сваки режим они су имали по једног свог претставника. У једно време, њихов главни претставник, др Антон Корошец, човек несумњиво мудар и заслужан али без икакве политичке начелности и доктринаризма, прави изданак старе језуитске школе, најпоузданији политички ветромер, вршио је чак најмоћнији утицај у држави.

Као што је било предвиђено, уређење нове државе имала је да донесе велика народна Конституанта. Она је изабрана 28. новембра 1920. Иако се намеравало с извесних страна да она буде потпуно суверена, она то од самог почетка није била, и то по пристанку владе и главних странка у земљи. Та ограниченост њезине суверености односила се само на облик државе. Она је одмах и без претходне дискусије сматрана као монархија. Изабрани

посланици могли су почети рад тек пошто поклоне заклетву краљу. Главна дискусија у Конституанти водила се око питања: хоће ли држава бити јединствена, унитаристичка, или федеративна. Победило је прво гледиште, и то у главном српским гласовима. Нови устав проглашен је на Видов-дан 1921. год. За њ је гласало: 184 Србина, 18 муслимана, 11 Словенаца и 10 Хрвата. Уздржало се од гласања: 83 Хрвата и 26 Словенаца, а нешто је било отсутних и још пасивних. Хрвати су одбијали да признају Видовдански Устав не само с тога што није био донесен по њиховој жељи, него и што је био изгласан простом, а не квалификованом већином, како је придвиђао Крфски пакт. Срби су с правом наглашавали двоје: 1) да је Конституанта била у том погледу невезана, и 2) да сами Хрвати у много питања нису поштовали одредбе тог споразума. Радић се није осећао обавезним да извршује оно, што је уговорио Југословенски Одбор са А. Трумбићем. Зашто би се онда само Срби држали дословно свега? По Видовданском уставу Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца имала је бити једноставна национална држава, са три племена али једном државном идејом, парламентарна и уставна монархија, са широким обласним самоуправама.

На сам дан прогласа Видовданског Устава покушао је један комуниста да изврши атентат на регента Александра. Атентат није успео. То је дало повода новој оштрој кампањи против комуниста, која је била почела и раније. Руски пример имао је, као у осталој Европи, својих следбеника и у нашој држави, и то у доста великој мери. Приликом избора за Конституанту они су добили 198.736 гласова и 58 мандата. Истина, то све нису били гласови уверених присталица покрета, него је међу њима било и много оних, који су хтели тим да протестују не само против друштвеног поретка него и против нове државе уопште. Комунистичка активност била је врло жива и налазила је несумњиво много одзива. Сматрало се код водеће интелигенције да је период националистичког рада завршен и да треба прећи на нове социалне проблеме, али се, у психози руске револуције, није хтело прићи социалним реформама путем еволуције него радикално и насиљем. Комунистичке идеје прихватила је, поред пролетера свих врста, нарочито, као свуда, радничка класа и студентска омладина. Сељак је био уздржан и држао се у главном старих странака. Једино је у Босни ухватила маха сталешка земљорадничка странка, левичарска али национална. Тамо је давно жељено решење аграрног питања дало земљораднику реалан садржај ослободилачког дела и приљубило га за њ. Грађанске странке биле су тад у снажном полету и у великој борби, а носили су се, као озбиљни такмаци, једино радикали и демократи. Против комуниста издала је влада 29. децембра 1920. обзнану, којом је забрањивала сваки њихов јавни рад са мотивацијом да је опасан по државу. То је унело огорчење у њихове редове и изазвало покушаје терористичке реакције. На дан 21. јула 1921. пао је као жртва њихова атентата Милорад Драшковић, бивши министар Унутрашњих Дела, за чијег је времена објављена обзнана. Драшковић је био један од најумнијих државника Србије и велика нада њезине демократије. После атентата на регента и овог атентата на Драшковића решила је Народна Скупштина да поништи све мандате комунистичких посланика и да осуди њихову странку. Комунисти се више нису могли појављивати на изборима са својим листама, али су постојали и даље.

Године 1921. умрла су два наша краља. У Француској, у Антибу крај Нице, завршио је 2. марта свој живот краљ Никола онако како није желео и како сигурно не би никад замислио ниједан од наших романтичара Омладинског покрета. Он је био човек ређег кова, способан, даровит, с песничким полетом, али сувише заузет собом. У прошлости је имао светлих момената, а Црну Гору је утростручио териториално и унапредио у многом погледу. У последње време био је изгубио политички компас, али је ипак држао до краја националну линију и корисно је послужио општој српској ствари.

Неколико месеци после краља Николе умро је у Београду, 16. августа, краљ Петар, одавно болестан и оронуо и одавно повучен испред очију света, али високо поштован у целом народу. Његова владавина значила је процват Србије какав се само могао пожелети. Он лично није био човек од изузетних вредности, али је с богатим искуством живота и јасним демократским и слободарским начелима пустио народ, да даде пуна маха својим расположењима и својим вредностима. Ни његова владавина није била без криза, али су те кризе биле болести организма који се опорављао и који је, на крају, нашао свој пут. Од

Душанова времена наш народ није имао већих успеха; тек под Петром испуњено је оно, што је некад Твртко започео.

Подуго је трајало незадовољство и у Црној Гори, које је систематски помагала Италија. Присталице краља Николе (јер његове синове није нико марио) нису биле толико против самог чина народног уједињења, него више против начина како је оно изведено. Подгоричку скупштину сматрали су као незакониту и тужили се против ње Конференцији амбасадора великих сила. Али су били у лето 1922. одбијени, пошто су избори за Конституанту показали да народ прима створено стање. После смрти краља Николе незадовољство је попуштало и само од себе. Нестајало је и четовања, које је једно време било немало домаће зло.

Док се црногорско питање постепено смиривало хрватско је све више расло. На њему су падале неколике владе. С њим у вези биле су мање-више све политичке кризе у држави; оно је, може се мирно рећи, било главни узрок што се највећи део снаге трошио на прилично бесплодно тражење неких нових путева и метода и што су била потиснута у други и трећи ред многа важна привредна и социална питања. Једно време цео наш политички живот добијао је карактер племенске борбе. Било је чак покушаја, да се у наша унутрашња питања уведу страни чиниоци. Те покушаје изводило је не неко неодговорно лице, него сам вођа Хрвата Стјепан Радић; и што у том није успео није зависило од њега, него од прилика и јачег и ауторитативнијег става наше државе. Он је, на пр., нарочитим мемоаром тражио у марту 1922. од међународне конференције у Ђенови, да позове претставнике Хрвата као посебну групу, мимо делегата наше државе, и, наравно, није успео. После је, 1923. год., кренуо у свет, у Аустрију, Енглеску и Русију, да тамо нађе подршке за свој став против Београда. Али и тај је пут био узалуд. У Аустрији би му можда и хтели нешто помоћи, али нису могли и нису смели; у Енглеској му је саветовано да се врати у отаџбину и да тамо легалним средствима води борбу за своје циљеве; у бољшевичкој Русији било је интереса за сељачки покрет, али нимало склоности да се јача хрватски централизам.

Неколико добронамерних српскохрватских интелектуалаца гледало је тада, да на све начине нађе излаза из те мучне ситуације и да ублажи противности које су постајале све веће*. Српски Књижевни Гласник*, најугледнији наш часопис, отворио је 1922. год. анкету о српскохрватским односима; а известан број истакнутих јавних радника одржао је 10. септембра 1922. конгрес у Загребу с тим програмом. Сам конгрес није ништа допринео сређивању тих односа, јер су његови сазивачи били људи без политичког утицаја; није чак ублажио ни оштрине. Његов закључак, да се дотадашње име Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца замени југословенским и да се образује Југословенска заједница "братскога споразума и праве демократије" није у тај мах прихватио нико. Све политичке странке биле су му противне. Једино су код демократа била подељена мишљења. Љубомир Давидовић, по својој природи добричина и склон да прихвати сваки добронамеран покушај, отишао је лично на тај конгрес и био вољан да помогне његовим сазивачима. Тим је, као члан владине већине и један од сарадника на Видовданском Уставу, дошао у сукоб с владом и режимом, која је конгрес осуђивао тражећи ревизију Устава. Други вођа демократа, Светозар Прибићевић, био је одличан противник тога Конгреса, који је, у главном, био и уперен против Н. Пашића и њега и њихових оштрих метода. Прибићевић је тада непоколебиво заступао унитаристичко гледиште и говорио да између Срба и Хрвата као једног народа не може бити онаквог нагађања као између Хрвата и Мађара. Расцеп између демократа тад је привремено изравнат, али се осећао. Њим и Давидовићевим суделовањем на конгресу образложио је Н. Пашић 4. децембра 1922. оставку своје владе, налазећи да две главне владине групе немају иста гледишта на државна питања. У ствари, Пашић је хтео да добије мандат за хомогену радикалску владу и да предухитри опозицију. Јер блок хрватских опозиционих странака био је донео 25. новембра решење, да ће се вратити у скупштину и појачати опозицију, у коју би прешли и Давидовићеви демократи. Пашић је 16. децембра успео и добио изборни мандат.

Из изборне борбе демократи су изашли скоро преполовљени (од 95 на 52 мандата), јер су их радикали међу Србима сузбијали оптужбом да су издали начело државног и народног јединства. Изборни резултати показали су, да свет није волео средње линије; није чак показао велик интерес ни за класне странке. Земљорадници су изгубили много у свима

крајевима. Победу су однеле племенске и верске странке. Код Срба радикали, код Хрвата Радићевци, код Словенаца клерикали.

Међутим, мада је Видовдански Устав начелно, као устав државе основане на народном јединству, теориски и добар и доста еластичан, он је ипак стицао све више непријатеља. Његова крута примена са претераним централизмом компромитовала је у њему све што је било добро. За добро функционисање централизма апарат је морао бити прворазредан, а он је у ствари био претежно недорастао, без довољних стручних квалификација и доста пута несавестан. Извесни људи служили су понекад више својим партијама него држави и ове су их штитиле чак и онда кад су била у питању и прљава, а покаткад и криминална дела. Корупција је била захватила добар део чиновништва, а њом су били заражени чак и извесни чланови владе. То је све подривало поверење и ауторитет власти и одговорност је за све пребацивана на Београд и на владу у њему. У том погледу критика на режим била је оправдана, мада су за овакво стање имали кривице сви, подједнако и Хрвати и Словенци као и Срби. Од тога стања патили су исто тако подједнако сви, и сви крајеви. Иако се то зло давно уочило централизам није попуштао, нити је за времена хтео да известан део рада и одговорности подели са органима унутрашњости. Министри су задржавали за себе решавање и најситнијих питања; органи у унутрашњости нису могли самостално да поставе чак ни послужитеље. А та ревност није долазила од љубави за посао и од жеље да се о свему истински води рачуна, него да се појача лични утицај и осигура власт. У жудњи за влашћу извесни београдски политичари сматрали су понекад нове области као неку врсту колонија; тамо су упућивали своје људе на положаје, тамо им давали синекуре и повластице, тамо су чак и сами јурили да добију без муке посланичке мандате. У том правцу нарочито се грешило према Јужној Србији, али је било велике јагме и у Војводини и у Босни и Херцеговини.

Видовдански Устав предвиђао је децентрализацију управе и стварање већих самоуправних јединица, али се с тим питањима отезало без икакве потребе годинама. У централној влади веровало се, да је довољно дати закон и донети за неко питање одлуку, па да ствар иде сама од себе. Мало се тражила инициатива одоздо. Свима питањима и покретима тражила се политичка позадина, а и у све ствари уношен је политички моменат. Није се водило увек довољно рачуна о том, да процес југословенскога уједињења није ипак проста хемиска радња, која се може изводити по утврђеној формули. Није се рачунало са извесним психолошким и моралним чиниоцима у народу; брже се решавало него што се припремало.

Најупадљивија грешка, и чак очевидна неправда, учињена је свакако при подели земље на области. Ако се нису хтеле задржати старе историске области због жеље, да се заборави оно што нас је делило и што је у геополитичком погледу било доиста неприродно, онда се с правом могло очекивати да ће нова подела бити боља, начелна, изведена по јасно утврђеним принципима, и стручњачки. Мислило се и предлагало, да се створе области које ће бити географске целине са најприроднијим гравитацијама и везама, које ће се допуњавати привредно и културно, и које би са, од прилике, 800.000 становника биле способне за самоуправни живот. Међутим, све је то било напуштено. Поделу су вршили само политички људи по својим жељама и по својим потребама. Најбољи стручњак за та питања и једна од најбољих глава целог народа, Јован Цвијић, није био ни позван на сарадњу, а камо ли да је у том послу учествовао. Да би се задобили босански муслимани одредило се чак једном тачком устава, да у Босни и Херцеговини остану области у старим границама тих покрајина, и тим се донекле признао њихов аутономни став. Према Хрватима се нису показали ти обзири и они су се с правом бунили. У Србији су извесне области испале једва нешто веће него стари окрузи, док је сва Хрватска са Славонијом била подељена у четири дела. Од 17 окружних места у Србији 13 их је остало као средишта области. Услед те неначелности и партиских уступака дотерало се дотле да је земља, место у 12-15 јединица, била подељена у 33 области. Ради тога се повећао апарат високог, махом бескорисног, чиновништва, администрација се компликовала, а стварног резултата није било. Жупани, који су дошли на чело нових обласних јединица, нису имали ни више права ни више угледа од старих окружних начелника.

Код Хрвата је током времена сазревала одлука, да се путем сарадње у парламенту покушају изменити извесне ствари на боље. Радић је сам давао савете у том смислу, пошто се уверио да од иноземства нема никаквих изгледа за неко активније посредовање. Да приволи Хрвате на политичку сарадњу деловала је нарочито демократска странка, или, боље речено, њезино крило под вођством Љубомира Давидовића. Прва група хрватских посланика дошла је у скупштину 23. марта 1924. Придружила се ту опозиционом блоку, који су сачињавали демократи, муслимани и претставници словеначке народне странке. Њиховим доласком радикалска влада остала је у мањини и поднела је оставку. На том питању поцепала се и демократска странка. Прибићевић је био одлучан противник сарадње са Радићем, па је због тога напустио дотадашње политичке другове и основао самосталну демократску странку. Пришао је потом радикалима, да с њима заједно брани основе Видовданског Устава и спречава његову ревизију. Прва влада Пашић-Прибићевића, образована је 27. марта, није имала већине. Кад су у Скупштину дошли сви радићевски посланици морала је наскоро отступити. Влада Љубомира Давидовића, у коју нису ушли Хрвати, али који су били обећали да ће је помагати, образована у лето 1924., није се могла одржати. Њу је онемогућио својим неодмереним и нетактичним говорима на разним јавним скуповима Стјепан Радић, који се вратио из иноземства. Кад су после Давидовића владу поново образовали Пашић и Прибићевић са изборним мандатом (6. новембра 1924.), Радићева странка је била растурена, а Радић сам, са вођством странке, био је затворен и оптужен по закону о заштити државе због уласка у Трећу интернационалу. Али то није нимало сломило његову снагу у народу. Напротив. Он је све више стицао присталица и јачао свој покрет, и постао је несумњиво главни вођа и претставник Хрвата. Хрватски покрет развијао се тако, да у Радићу није више гледан само вођа једне странке, са својим манама и врлинама, него просто идеалисани претставник нације као такве. На изборима од 8. фебруара 1925. његова странка однела је поново победу у Хрватској и међу Хрватима.

После ове победе Радићеве странке јавила се код радикала жеља, да они нађу додирне тачке са Хрватима и да их одвоје од сарадње са демократама. Слична тежња јавила се и код Хрвата. Било је, у осталом, и разумљиво, да највећа српска странка потражи какву базу за сарадњу са највећом странком код Хрвата. После неколико конференција и протокола, и пошто је Павле Радић у Скупштини дао свечану изјаву, да његова странка прима Видовдански Устав, образована је 18. јула 1925. прва влада радикала и радићеваца под претседништвом Н. Пашића. Обустављени су после тога сви политички прогони и било је пуно наде, да ће ствари осетно кренути набоље. Кад је и сам Радић те јесени ушао у владу као министар просвете политика споразума имала је за себе два најауторитативнија народна претставника, њега и Н. Пашића. Али се наде нису испуниле. На обе стране било је још много неповерења, које се није дало лако пребродити. Било је и много сплеткарења. Већ 4. априла 1926. Пашић је изишао из владе незадовољан створеном ситуацијом и увређен кампањом која је због извесних незгодних афера његова сина била кренута посредно и против њега. Радикали су наставили извесно време сарадњу са Радићевцима, али са сталним шкрипањем. Кад су се разишли са вођством странке они су неколико месеци настављали рад са малим бројем десидената из Радићеве странке, но ти нису имали никаква политичког утицаја ни ауторитета.

Крајем 1926. године, 10. децембра, умро је Никола Пашић. Са њим је нестало најкрупније политичке личности Србије на крају XIX и на почетку XX века. Ниједан од наших политичких људи није био толико година на врховима странке и државне управе колико он, нити је иједан до краја, поред свих обрта политичке среће, одржао толико снаге, ауторитета и утицаја. Од 1880-1925. год., округло узевши, скоро посла столећа, он се налазио у средишту политичког живота, као агитатор, као вођ, као изгнаник, као затвореник, као министар и шеф владе, увек активан и увек са јасном мишљу и програмом. Ако стварање Радикалне странке није првенствено његово дело, та странка је, ипак, везана највише за његово име и управљала се по његовом такту. Он је водио скоро пола века, у свима фазама, од бунтовничких завера до министарских столица, од револуције до реакције. У себи је имао и бунтовништва и опрезности. Са неким јерменским неповерењем и конспираторством у природи он се васпитавао у руским револуционарним кружоцима, али је у исто време, мудро чувао своју главу, чак и под цену понижавања, и био склон на привремене компромисе са савешћу. Употребљавао је револуционарне методе у младости, али никад није био

револуционар ни по својој природи ни по својим циљевима. Напротив. Био је сав за утврђен грађански правни поредак, али строго демократски. Борио се с уверењем за слободу, грађанску и националну, и томе циљу посветио је цео живот, искрено, доследно, и храбро. Обреновићи му нису веровали од почетка и краљ Милан му је био заклети непријатељ. Његова права државничка активност долази до израза тек за владе краља Петра, кад је као шеф радикалне странке, највеће у Србији, давао правац целој нашој спољашњој и унутрашњој политици. У спољашњој политици доследно се држао Русије све до 1917. год., кроз све кризе од Тајне конвенције до Светског Рата. У унутрашњој политици парламентарни режим са пуним грађанским слободама дао је сјајне резултате у политичком васпитању народа. Успеси Србије нераздвојно су везани за његово име без обзира на то да ли је његов лични удео више релативан него апсолутан. Учени и угледни талијански дипломата Карло Сфорца има несумњиво право, кад га, у свој великој студији о њему, мери са великим државницима Европе. Пашићу је за живота много сметало, што није био беспрекорних личних квалитета; и што се није увек служио само чистим средствима; и што је био несумњиво одвише самољубив и безобзиран према својим главним сарадницима; али он зато све више добија што се дубље посматра у историској перспективи.

После његове смрти радикалска странка очевидно опада и почиње све више да се цепа. Пашић није спремио свог заменика, а без њега и без његова ауторитета нису се више дале лако обуздавати амбиције појединаца и држати потребни партиски запт. Пашићев наследник у влади, Никола Узуновић, није био јак човек и није имао своје линије.

Пуних шест година по изгласавању Видовданског Устава прешло се на бирање самоуправних скупштина и њихових органа. Избори су извршени 23. јануара 1927. Непосредно иза тих избора, а с њима у вези, дошло је до раскида радикалско-радићевске владе, која је замењена комбинацијом између радикала и словеначке народне странке. Но ни та комбинација није била дуга века. Била је сувише слаба и квалитативно и бројно да држи ситуацију у парламенту. С тога се 17. априла образовала нова влада радикала и демократа. Ту владу саставио је Велимир Вукићевић, раније дисидент радикалске странке, човек који у њој није никад имао велика утицаја и који је био скромних способности. Он је мандат за састав владе добио поверењем другог уставног чиниоца, са жељом да влада радикала и демократа донесе више стабилности. Међутим, демократи ту сарадњу нису примили у почетку с пуно поверења. У владу је најпре ушло конзервативно крило под вођством дра Војислава Маринковића, а Давидовић је дао пристанак преко срца и тек касније са уверењем о потреби те сарадње, коју ће једног дана огласити за "тврди град" нашег парламентаризма. Против те владе створио се од првог дана моћан блок. Вукићевић није био човек који би знао лично створити себи више ауторитета, а направио је и неколико тешких погрешака. У своју прву владу он није увео никод од Хрвата; после, приликом реконструкције, из владе су се повукли сви радикалски прваци од извесног значаја. Истина, поред демократа, налазили су се у влади и словеначки клерикалци и босански муслимани, и то са својим главним људима А. Корошецом и Мехмедом Спахом. Избори, које је извршио 11. септембра 1927., створили су Вукићевићу огорчене противнике на више страна, а нарочито међу Хрватима. Дошло се чак дотле, да су се Прибићевић и Радић нашли на једној линији и образовали Сељачко-демократску коалицију. Тај корак објашњавао је Прибићевић тим, да су између њега и Радића пале начелне ограде од оног дана, када је Радићева странка признала Видовдански Устав, ушла у парламенат и сарађивала у влади заједничке државе, а сад да се нашао с том странком заједно у одбрани уставности уопште. Радић и Прибићевић понудили су били сарадњу и демократама, али је ови нису хтели да приме. Мислило се, да та Сељачко-демократска коалиција није израз дубље идеолошке повезаности и да неће бити дуга века. У парламенту Вукићевићева влада имала је код радикала само половну подршку, а код нове коалиције наишла је на отпор који је личио на опструкцију. У скупштини су падале грдње и увреде какве су се ретко где могле чути; мучне сцене понављале су се из дана у дан. Прављене су грешке, и случајне и намерне, на све стране. Претседник владе није се више ни појављивао у скупштини, а претседник парламента, др Нинко Перић, није знао да се снађе у ситуацији која је била затрована. И једног дана догодила се несрећа. У раздражењу, због једне личне увреде, посланик Пуниша Рачић, 20. јуна 1928., пуцао је у Скупштини из револвера, па је тешко ранио Стјепана Радића, а смртно је погодио друга два хрватска претставника, Павла Радића и дра Ђуру

Басаричека. Стјепан Радић преживео је ту несрећу само неколико недеља и умро је у Загребу 8. августа.

Овај случај имао је тешке последице за српско-хрватске односе и за развој прилика у целој држави. Раздражење код Хрвата било је велико и захватило је најшире кругове. Претставници Сељачко-демократске коалиције напустили су Београд и даљу сарадњу у тој тако састављеној скупштини. Мучни и напорни рад од десет година био је изгубљен; од тог догађаја јаз између Срба и Хрвата постао је дубљи. Било је јасно, да се он неће моћи лако премостити и да ће се морати утрошити много нове снаге да се спречи процес разјединњавања, који се почео осећати. Велимира Вукићевића заменио је као претседник владе Антон Корошец; али он није могао много да помогне. Сељачко-демократска коалиција тражила је нове изборе, али владина већина то није примила из бојазни, да избори, у таквој атмосфери, не изазову нове и теже сукобе. Кад је Љубомир Давидовић са демократама крајем те године изазвао кризу владе, да се крене с мртве тачке, показало се да између странака владе и опозиције није могло доћи до сарадње. Приликом консултовања код краља претставници Коалиције тражили су, поред нових избора, и ревизију устава. У тај мах ревизија још није тражена с отвореном намером, да се изведе федеративна подела државе на племенској бази, него се хтела провести подела на веће и за живот способније аминистративне, претежно историске, области.

У тежњи да спасе народно и државно јединство краљ Александар је 6. јануара 1929. укинуо устав, распустио скупштину и узео сву власт у своје руке. Нову владу образовао је генерал Петар Живковић, тада командант Краљеве гарде. Али та мера није донела жељене резултате. Основна грешка била је у том, што су деполитизацију земље имали да врше политички људи, припадници дотадашњих странака. Живковић није саставио своју владу из неутралних или страначки неистакнутих нових, стручних, људи, него је у њу увео неколико ранијих активних политичара. Ти страначки људи само су у пола примили ново стање, а у ствари су се трудили да осигурају своје положаје и за будуће партиске комбинације и помагали су своје партиске пријатеље. Мали је број људи искрено прихватио ново стање. Старе партије имале су, по закону, бити растурене, али су оне у ствари постојале и даље радећи мање-више скривено. Нова влада, и оне које су дошле после ње, радиле су старим методама. И с тога нису имале успеха у народу, коме ни иначе није било симпатичан систем неодговорне владавине.

Да ојача југословенску идеологију и народно јединство, на ком је била основана заједничка држава, краљ је 3. октобра 1929., у место дотадашњег имена Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, одредио као службени назив Краљевина Југославија. Указом од истога дана измењене су и границе старих историских области и укинута административно њихова имена, а место њих уведено је девет нових бановина, образованих као велике старе жупе, по већим речним сливовима. Нове бановине биле су ове: дунавска, моравска, вардарска, зетска, дринска, врбаска, савска, приморска и дравска. Београд са Панчевом и Земуном издвојен је као посебно управно подручје. Потом су у војсци старе војничке српске заставе замењене новим југословенским. Соколство, као општенародна витешка организација, са југословенском идеологијом, добило је од државе и моралну и материалну потпору, а на његово чело стављен је млади престолонаследник Петар. Покушано је, да се организује и једна велика политичка југословенска странка, али су вођи тих странака губили присталице онога дана, кад би сишли са власти.

Две године после те нове административне поделе 3. септембра 1931., проглашен је нови устав. По том уставу Југославија је наследна и уставна монархија са дводомним системом. Краљ је "заточник народног јединства и државне целине". Изборно право је било опште, а гласање јавно. Изборни закон је искључивао образовање племенских, верских и покрајинских странака и тражио је као услов за могућност подношења кандидатских листа да се организација политичких странака мора распростирати кроз сву земљу. Влада није морала бити парламентарна. Избори за бановинске скупштине нису постојали; банске већнике именовали су банови. Ти бански већници, народни посланици и претседници општина бирали су половину чланова Сената, а другу половину именовала је круна.

Краљ Александар се сав залагао, да се политичке страсти смире и да се приђе позитивном конструктивном раду. Али је било и сувише много тешкоћа. Привредна криза, која је тих година достигла свој врхунац, спутавала је државна средства. У политичком погледу Хрвати су заузели сасвим негатован став, а помагао их је и један део српске опозиције, састављен из делова свих политичких странака. Један део хрватских политичара и екстремиста отишао је из земље, а неки од њих нису се устручавали да ступе у везе са отвореним непријатељима наше државе. У Италији и Мађарској створени су логори за спремања терориста; покушан је чак и један устанак у Лици, испод Велебита; извођена су свирепа злочиначка дела. И сам краљ Александар пао је као жртва те комбиноване туђинско-одметничке акције. На свом службеном путу у Париз, он је у Марсељу, 9. октобра 1934., био у аутомобилу убијен од једног најмљеног убице. Мало је ко био тако искрено ожаљен. Свет је осећао и видео јасно, да су револверски меци испаљени у његове груди били намењени самој Југославији и њезином опстанку. Александар се сматрао не само као претставник, него и као стваралац и главни заточник те нове државе. И у истину он је довршио што је Карађорђе започео. У Југославију узидао је целу младост, учествовао у свим њезиним подвизима од Куманова до Солуна, извео дело њезиног уједињења, пао као њен симбол.

Његово наслеђе прихватио је његов син првенац, краљ Петар II. Млади краљ рођен 6. септембра 1923. Био је још малолетан кад се десила марсељска катастрофа, па је, с тога, према уставу и према краљевом тестаменту, образовано Намесништво од три члана и три њихова заменика. Први члан Намесништва је кнез Павле Карађорђевић, син кнеза Арсена, брата краља Петра I, енглески ђак, човек лепе уметничке културе и мирне политичке линије. Он је само пет година млађи од краља Александра (рођен 28. априла 1893.) и уживао је његово изузетно поверење. Други намесник постао је др Раденко Станковић, раније професор на Медицинском факултету београдског Универзитета и министар просвете, и др Иво Перовић, бивши бан савске бановине.

Намесништво је почело да напушта стари курс, трудећи се да се то изведе без великих потреса. Влада Богољуба Јевтића, која је настављала курс интегралног југословенства, претрпела је неуспех на Ђурђевданским изборима 1936. год., јер је имала против себе све старе странке Срба, Хрвата и Словенаца. Јевтића је заменио др Милан Стојадиновић, члан Радикалне странке, који се појавио са новом политичком комбинацијом. Стојадиновић је образовао Југословенску радикалну заједницу, у коју су ушли радикали, словеначка народна странка и муслимани. Његова осионост и тежња да постане наш "вођа", по примеру вођа из Немачке и Италије, са методама и елементима који су само одбијали, довеле су брзо до раскида веза између њега и главног вођства Радикалне странке. Већина српског народа огорчила се против њега кад је без икаквих обзира, злоупотребљујући власт, хтео да спроведе Конкордат, који је на штету државног ауторитета имао да фаворизује утицај римске цркве. У осионости он једно време није хтео да обавести о садржају Конкордата не само ширу јавност, него и главу православне цркве, патриарха Варнаву, који је, огорчен, почео, са Синодом заједно оштру борбу против владе и тог уговора. Полицијски органи и жандарми кундацима су разјурили једну црквену литију у Београду, којој су на челу била неколика епископа; а исте ноћи, 23. јула 1937., кад је издисао патриарх Варнава, изгласан је Конкордат у Скупштини и приређен парадни банкет за чланове владине већине. У целој земљи настале су демонстрације и протести, на много места пала је крв, а црква је бацила анатему на све оне људе, који су дали свој глас за Конкордат. Под притиском јавног мишљења влада је морала попустити, али је то тешко погодило њезин ауторитет. После тога и у самој влади настале су несугласице и разлази. Опозицију је у самој влади водио А. Корошец, министар Унутрашњих Дела, онај исти који је, за време конкордатске борбе, први јавно назвао Стојадиновића вођом. Учинио је то онда, кад му је постало јасно, да је Стојадиновићев положај у српском делу народа основан само на власти. Опозициони покрет у народу растао је очевидно. Радикали, демократе и земљорадничка странка успели су да васпоставе везе са Загребом и да уђу у преговоре са Сељачко-демократском коалицијом. Приликом избора за скупштину 1935. и 1938. год. српске опозиционе странке, чак и југословенска национална странка ишле су заједно са Хрватима и носилац заједничке листе био је др Влатко Мачек, тада несумњиви вођа хрватског народа. И поред свега притиска

власти опозиција је на децембарским изборима 1938., изнела преко милион гласова и онемогућила је даљи опстанак Стојадиновићеве владе.

Нова влада Драгише Цветковића, образована у фебруару 1939., помагана од Југословенске радикалне заједнице, узела је као свој главни програм споразум са Хрватима. Српске опозиционе странке нису дале свог пристанка да Мачек преговара и у име њихово, него само у име Хрвата. Напустивши базу споразума, коју је утврдио са својим дотадашњим савезницима, Мачек је ступио у преговоре са владом и 26. августа 1939., пред сам нови светски рат, склопио је с њом споразум. По том споразуму прешло се на нове принципе државног уређења. Место народног јединства стварно су призната три народа, српски, хрватски и словеначки, али је заједничко име држави остало Југославија. Доследно томе и централизам је замењен федерацијом, која још није сасвим спроведена, али којој се несумњиво иде. С тим тежњама основана је бановина Хрватска, у коју су ушле у целини бановине савска и приморска и неки срезови из бановине зетске, дринске и дунавске. Извесни послови, нарочито војска, инострани послови, саобраћај, трговина, поште, остали су заједнички, а у осталим ресорима највећи део компетенција пренесен је на бановину Хрватску. Српско и словеначко питање тим споразумом није решено, него је остављено да се уреди доцније. Одмах после споразума образована је заједничка влада, у коју су ушли и Хрвати са Мачеком на челу. Од Срба споразум су прихватили, сем Југословенске радикалне заједнице, само присталице земљорадничке странке и остаци самосталних демократа.

Иначе, у српском делу народа споразум је, склопљен на тој основи, примљен сасвим негативно. Идеја интегралног југословенства била је стварно напуштена већ поодавно. Признање посебних "националних индивидуалности", односно трију народа, учиниле су већ и пре споразума све странке у народу, и оне из опозиције и владине, сем југословенске народне странке. Централизам и режим диктатуре компромитовали су југословенску идеју, која је једина могла да изведе синтезу свега позитивног од три наша племена или народа и која нам је давала шири оквир и политички, и културни, и привредни, па и национални. Та идеологија била је и остала у ствари само идеал. Она није никад била израз широког пука, правог народа, него само једног танког слоја интелигенције, добронамерне и видовите, али неутицајне у масама. Идеалистичка гледишта и уверења о народном јединству (у колико нису била само то), која су владала кад је створена ова заједничка држава, уступила су сада, у овом периоду, новима, и ми видимо како се, нарочито на хрватској страни, као у доба пуног романтичарства, стварају или обнављају или истичу установе и јавна гласила са искључивим националним обележјем. То је, сасвим природно, имало свог одјека и код Срба. Српска савест у том погледу сасвим је мирна. За народну заједницу они су несумњиво жртвовали много, више него ико други у њој. Да су били себични и ускогруди 1918. год., када су улазили у заједницу са својим огромним моралним капиталом, и да су тада хтели диктирати, они би несумњиво боље прошли него после двадесет година заједничке државе. Срби би, добрим делом прихватили вероватно и примену федерацији. Није толико важно уређење државе, колико дух који влада у њој. Међутим тај дух је рђаво настројен и он је изазвао оштру критику.

Разграничење бановине Хрватске извођено је не на основу једног начела, него на основу свих који су Хрватима могли бити од користи. Основа је имала бити етничка. Хрвати су ван приморске и савске бановине тражили за себе сваки срез, где су они били у већини, али у тим бановинама нису давали ни једног среза где су већину имали Срби. Тако се догодило, да је 847.000 Срба остало у границама Хрватске, а свега 421.000 Хрвата у целој осталој држави, кад се сви католици урачунају у Хрвате. Кад је требало бранити те српске срезове онда су се позивали на своје историске границе и узели су у помоћ тај принцип. Међутим, тај принцип енергично одбијају кад је у питању Дубровник, који није никад улазио у састав њихове историске државе и који је по својој традицији сав "словински", а по својој прошлости у сталној гравитацији према српском подручју. Кад су Хрвати тражили и добили срезове Шид и Илок, који су у већини српски, а по историском праву небрањиви, они су напустили и етничко и историјско начело, па су захтевали та места као свој животни простор. Таква недоследност и неправичност изазвала је с правом протесте, који су се појачавали тим више, што је у новим областима уведен отворен антисрпски режим. Побијени су и прогоњени многи људи, разбијене или онемогућене њихове установе,

створено расположење за њихово потискивање и уклањање. С хрватске се стране и наглашавало, да је то граница националног поседа и националне државе. И што је још горе, с најодговорније њихове стране подвлачило се, да је ово само етапа и да они имају нових претензија. Стављају у покрет акцију, да добију Барању и северну Бачку, а свим средствима доказују да су босански муслимани само Хрвати и да бановина Хрватска има права на нове срезове у Босни. То све ствара мучну атмосферу.

Једина је нада, да ће тешке поуке из најновије светске кризе отворити очи свима малим народима да виде, да њихови интереси нису у цепању и издвајању, него у прибирању свих сродних и заједничких потребама повезаних народа. И друго, развој друштвених односа ставља пред све народе много крупније, сложеније и теже проблеме, него што су ситничарске зађевице око плотова, који једнога дана, ако не будемо свесни, могу постати ни наши ни њихови.

Између два светска рата

Велики светски рат ликвидиран је преговорима о миру, који су 1919. и 1920. год. вођени у Паризу и његовој околини. Главни је био Версаљски Мир потписан у старом краљевском двору 28. јуна те године између савезника и Немачке. Нас је он интересовао у другом реду; имао је да уреди, у колико се тицало наше државе, само материалне ствари у питању репарација. Савезнички циљ је био, да се у Немачкој "уништи за свагда милитаристички дух", али он, као што се зна, није остварен. Уговор са малом Аустриском Републиком, која је преостала иза слома Хабзбуршке Монархије, склопљен је 10. септембра 1919. у Сен-Жермену; са Мађарском у Трианону 4. јуна 1920.; и са Бугарском у Нејиу 27. новембра исте године. Последњи је, и за Југословене више формално, склопљен мир са Турском у Севру 10. августа 1920.

Повлачење границе између Аустрије и наше државе прошло је без великих тешкоћа на северу, а на западу, у Корушкој, морао је за извесну зону бити спроведен плебисцит. Он је испао на штету у том крају недовољно национално свесних Словенаца. Мађари су се дуго опирали "комадању" подручја круне св. Стевана, али су на крају морали попустити. Бугари су нам у Нејиу уступили струмичку област и у старим границама стратешки важне срезове царибродски и босиљградски. Тим уговорима са Аустријом, Мађарском и Бугарском наша држава је добила своје садашње границе, досада највеће у историји Срба, и Хрвата, и Словенаца. Она обухвата 247.542 км^2, и према том је највећа држава на Балканском Полуострву.

Много је лакше ишло са некадашњим противницима, него са талијанским савезником. У Италији су извесни елементи били од првог дана противни стварању велике Југославије, јер нису хтели да на источној обали Јадранског Мора, које су они желели гледати као своје језеро, добију јаког и консолидованог суседа, за кога су веровали да би им могао постати такмац или противник. Сем тога у Италији су се већ тада јављали прохтеви да закораче на Балкан и почну тамо своје економско ширење и политичку доминацију. После бољшевичке револуције у Русији и слома Аустро-Угарске веровали су, да могу без опасности сукоба с неком великом силом почети тај посао, а српско-бугарско непријатељство и међусобно неповерење олакшавали би им рад. Полазне тачке имале су им бити Албанија и Далмација. С тога су одмах, после примирја у јесен 1918., почели са прогоњењем и интернирањем наших људи и са знацима нескривеног непријатељства према нама. На конференцији мира њихови захтеви ишли су мимо Лондонски Уговор. Како су Енглеска и Француска биле везане тим пактом у Лондону ми би вероватно прошли рђаво у питању западне обале, да се за наше оправдане жеље није топло заложио амерички претседник В. Вилсон. Он је бранио етнички принцип и право самоопредељења народа, а одбијао чисто империалистичке захтеве. Преговори с Италијом трајали су дуго и били су пуни криза. Пријатељске силе биле су, међу осталим, предвиделе и малу државу Ријеку под суверенитетом Лиге Народа, и на то решење пристале су биле и Југославија и Италија. Али је тај пристанак био неискрен. Помаган од талијанске флоте упао је изненада, 12. септембра 1919., песник Габриело Данунцио, иначе вођа талијанских нациста, у Ријеку и посео је тај град, да би га "спасао" за Италију. Југословенска влада ослањала се на своје морално право и савезничке обзире, али је најпосле, под притиском Енглеске и Француске, морала попустити и 20. новембра 1920. потписала је са Италијом уговор у Рапалу. Границе су у њему одређене онако како их данас имамо, само је за Ријеку било решено да ће постати, са својим ужим подручјем, засебна држава. Рапалски уговор састављао је са талијанске стране гроф К. Сфорца, пријатељ споразума, а југословенску владу заступали су као главна лица Миленко Веснић и А. Трумбић. Сфорца пише, да се после тога искрено надао бољим односима, али до њих није дошло. Италијани сами нису поштовали створене уговоре. Већ 3. марта 1922. запосела је талијанска војска Ријеку и увела талијанску власт. Скоро још неосушени уговор био је погажен на начин, који је вређао свако правно осећање. Друштво Народа, које је било створено после рата да посредује међу народима и државама, да међународно право узме

као основу целе своје делатности и да цело друштво васпитава у поштовању закона и уговора, било је немоћно да поправи ствар. Оно уопште није имало довољно могућности за стварне санкције против оних који се огреше о право. У извесним случајевима могло је само деловати против малих, али против великих било је немоћно. Такав случај био је и сада, у питању Ријеке. Кад се видело да не може изменити ствар југословенска влада нагодила се 27. јануара 1924. са талијанском. Признала је анексију Ријеке Италији и склопила пакт о пријатељству и узајамном помагању да се очува мировним уговорима створени поредак. Нептунским конвенцијама од 20. јуна 1925. уређена су главна саобраћајна и правна питања у вези са Ријеком.

Могло се с правом очекивати да нових потреса неће бити. Од свршетка рата владе су се у Италији често мењале и нису имале довољно ауторитета. Раднички немири узимали су понекад опасне размере; 1920. год. било је у земљи ништа мање од 1880 штрајкова. Против радничких бунтовника организовао је Бенито Мусолини, бивши социјалиста, активан новинар и одличан агитатор, фашистичку странку са идејама антибољшевичког националистичког социјализма. Њега је с почетка помагала талијанска индустрија и сама влада, док није ноћу 27. октобра 1922. извршен чувени поход на Рим његових присталица у црним кошуљама и док није, дан потом, Мусолини, као нови шеф владе, узео власт у своје руке. Мусолинију је требало извесног времена да учврсти свој положај, а кад га је учврстио он се открио јасно као наш безусловни противник. Његова је идеја била, да Италија прими на се улогу старог Римског Царства, да постане права империја, и да буде водећа сила у Средоземном Мору. Правци његове експанзије били су, у првом реду, Балкан и северна Африка. Кад је решио питање Ријеке он је почео акцију у Албанији, настављајући старе норманске, анжујске и млетачке традиције. Из Албаније је хтео по сваку цену да потисне наш и грчки утицај и да ту земљу сматра као искључиву област свога протектората. Наша влада мешала се у албанске ствари и утицала је знатно на тамошњи развој догађаја. Својим несмотреним мешањем у северној Албанији, кад је помагала стварање Миридитске Републике и кад је чак пребацила нешто војске преко границе, изазвала је у јесен 1921. протест енглеске владе и Лиге Народа. У Риму на то се мешање криво гледало и пре Мусолинијева доласка на власт и после њега. Кад је 1924. год. дошла у Албанији на власт такозвана национална група Фан Нолијева и кад је почела, у споразуму с Бугарима, опремати качачке чете против наше државе, наша влада је посредно помогла да се сруши Фан Ноли. Бивши шеф владе, иначе не много скрупулозни Ахмед бег Зогу, човек који се служио свим и сваким, нашао је склоништа на нашем подручју и ту је успео да организује групу својих присталица, и да крајем те године сруши Нолијев режим. Брзо потом он је постао претседник Албанске Републике, створене по примеру Кемал-пашине Турске. За његова времена ликвидирано је питање разграничења између Југославије и Албаније и Југославији је коначно остао манастир Св. Наума и крај око Врмоша. Везе између Ахмед-бега и Југославије квариле су све планове Италије и она је прегла да их поквари. Код Ахмед-бега то је ишло доста лако. Његово пријатељство одавно се котирало на политичкој берзи. Већ 27. новембра 1926. склопио је он савез са Италијом, који се врло брзо претворио у талијански протекторат. Потом се 1. септембра 1928. прогласио краљем.

Уговор о пријатељству из 1924. год. поцепан је у Риму још исте године. Непријатељство против Југословена исказивало се јавно и у свакој прилици. Словенци и Хрвати у Истри и Горици били су гоњени систематски; њихове школе и установе не само да су затваране, него су и рушене. Бугарска и Мађарска добиле су у Риму поузданог помагача за своју антијугословенску и ревизионистичку политику; против нас се с планом радило и у Грчкој. Црногорска емиграција напуштала је постепено Италију, али су за то из Рима с планом помагали хрватски сепаратизам, а касније и прихватали хрватске одметнике. Почетком пролећа 1927. дошло је било до опасне кризе. Италија нас је тад оптужила да спремамо упад у Албанију, а 19. марта дала је изјаву, да то она не би могла равнодушно поднети. Југословенска влада, потпуно свесна да је недужна, сузбила је енергично ту оптужбу и понудила непосредну контролу јавности у ком било облику.

Видећи очигледно талијанско непријатељство и осећајући талијанско подривање свог положаја у целом суседству и на свима границама, југословенска влада је 11. септембра 1927. потписала већ раније уговорени пакт пријатељства са Француском. Италија, која је већ

поодавна почела водити с Француском мање-више отворену борбу за превласт у Средоземном Мору, примила је тај пакт с нескривеним негодовањем. Још истог месеца одговорила је на њ тим, што је 22. новембра склопила војни савез са Албанијом на двадесет година. Југословенски пакт пријатељства с Италијом, који је у Риму био тако мало поштован и чији је рок истицао 27. јула 1928., није више обнављан.

Од балканских држава ми смо свакако имали највише тешкоћа с Бугарима. Мада је после рата власт тамо узела у руке земљоделска странка са Александром Стамболиским, који је био противник рата са Србијом и који је желео искрено боље односе, ствари ипак нису могле да крену на боље. У земљи су постојали многи чиниоци, јавни и тајни, који нису хтели да се помире са створеним стањем. Мађедонски емигранти и њихови пријатељи, такозвани "македониствујушчи", били су најактивнији агитатори, који су на све стране, у земљи и на страни, радили на том да се мађедонско питање држи стално отворено. Да би Европа обраћала стално пажњу на њ они су организовали систематску четничку акцију, која је у Југославији и Грчкој вршила терористичка дела и потицала народ на отпор. То је довело у лето 1922. до озбиљног протеста грчке и југословенске владе у Софији. Стамболиски сам није марио македониствујушче, а видео је и да они ометају и консолидацију саме Бугарске и њезине односе са суседима. У новембру 1922. он је дошао у Београд, искрено вољан да се нађе неки излаз. После тога, 23. марта 1923., дошло је до преговора и споразума у Нишу о заједничким мерама за чување границе и сузбијање четничке акције. Тај договор стао је Стамболиског главе. Македонствујушчи, војска и грађанска опозиција извршили су 9. јуна 1923. преврат у земљи, требећи земљоделске вође. Сам Стамболиски био је мучен и убијен 14. јуна. Нова влада, са Александром Цанковом на челу, поникла из такве групације и такве ситуације, није могла бити пријатељска према Југославији. Како нису смели узети отворен став Бугари су тада почели организовати такозване тројке на југословенском подручју и вршити мучке препаде и убиства. То је у Југославији изазвало енергичне репресивне мере и скоро херметичко затварање границе. Дипломатски односи одржавали су се само формално и претили су сваки час да се прекину. Софиска влада тражи отворено наслон на Рим, одржава везе с њим, и иступа на свима јавним форумима против Југославије.

Југословенска влада могла је раније у својој политици према Бугарској да рачуна на извесну сарадњу Грчке. Али како се Грчка за владе краља Константина показала као непоуздан савезник то су односи после рата прилично охладнели. Сем тога, до пораза у лето 1922. год., кад је ликвидиран и тај режим, грчки главни интерес био је упућен према Малој Азији, где је било с почетка много изгледа да се тамо прошири њихова област и утицај. После тог пораза и унутрашњих криза Грчка је извесно време била као парализована. Мењали су се људи, режими и облици управа. Тек 1923. год. дошло је до споразума о југословенској слободној зони у Солуну, преко које је имао да иде сав јужни увоз и извоз из наше државе у Средоземни базен, али су Југословени тај уговор отказали. Нови уговор о савезу склопљен је тек 17. августа 1926., за владе диктатора генерала Пангалоса. Али шест дана после тог уговора Пангалос је био оборен, у доброј мери по талијанским сугестијама и из страха од Италије. Грчка није желела да због Југославије сама дође у сукоб са моћним суседом, који би јој могао донети многоструке опасности. Тек после споразума с Италијом дошло је у марту 1928. до новог уговора о солунској зони и до новог пакта о пријатељству.

Прва држава са којом је Југославија склопила савезни уговор, 14. августа 1920., била је Чехословачка Република. Тај савез са братском словенском државом био је и најприроднији. Између Чехословака и Југословена постојала су кроз цео XIX век врло живе културне и политичке везе. Многи Чеси деловали су као културни радници међу Југословенима. Павле Шафарик, учени слависта, водио је дуже година српску гимназију у Новом Саду и први је почео научно испитивати и издавати наше старе споменике. Његов унук, савесни и студиозни Константин Јиричек дао је најбољу *Историју Срба* и много прворазредних студија и књига из прошлости свих балканских народа. Најбољи део српске и хрватске омладине прве половине XIX века васпитавао се у кругу Јана Колара и Људевита Штура и добио ту широка схватања о словенској узајамности и мисији. Тако ће у другој половини тога века дубоко деловати својим реалистичким родољубљем Тома Масарик и прашка школа. Чехословачки политички људи, Масарик, К. Крамарж, В. Клофач, Милан Хоџа

и др., одавно су сарађивали с нашим људима, залагали се за наше ствари и проповедали потребу практичне словенске солидарности. За време Светског Рата Масарик и његов главни помагач Едуард Бенеш сарађивали су непосредно с Југословенима и по Масариковим речима стално су препоручивали "најпотпуније уједињење Југословена". Они су рашчистили са старом девизом Палацкога, да би Аустрију требало створити кад је не би било, и предузимали су све што су могли, с нама заједно, да се сруши Аустро-Угарска Монархија. С њеним сломом дошло је њихово ослобођење и уједињење, исто као и наше. После слома и наша и чехословачка држава, у којој је Масарик постао претседник републике, имале су неколико заједничких политичких гледишта, али су од њих два била најбитнија: 1) да се одржи стање створено уговорима о миру, и 2) да се онемогући рестаурација Хабзбуршке династије, која би опет почела са својим сплеткама. Чехословачка је у то време нарочито зазирала од Мађарске.

Мађарска, која је била уговором о миру преполовљена, преживљавала је тешке кризе. Једно време је у њој владала и бољшевичка диктатура, коју су силом угушили суседи и народна гарда данашњег државног гувернера Николе Хортија, бившег аустриског адмирала. У пролеће 1921., 23. марта, стигао је из Швајцарске у Мађарску бивши цар и краљ Карло, да прими власт у тој држави. Али се није могао одржати. Југославија и остали суседи били с том одлучно противни, исто као и велике силе, сем извесних кругова у Француској. Савет амбасадора у Паризу донео је одлуку, која је отсечно казивала начелно гледиште, "да би рестаурација Хабзбурга пореметила основе мира." Карло се после тога морао вратити. Југославија, Чехословачка и Румунија биле су у том питању потпуно солидарне. На иницијативу Чехословачке дошло је потом до одлуке, да се њихова солидарност потврди и формалним савезом. У преговорима од 7-10. јуна 1921. створена је такозвана Мала Антанта, која није имала ничег агресивног и која је само хтела очувати стечене положаје. Између Румуније и Југославије постојао је савезни уговор од 7. јуна, који се односио и на чување мира на Балкану, у главном у односу према Бугарској. Тај савез је учвршћен и родбинском везом између оба владарска двора, када се краљ Александар, 8. јуна 1922., венчао с Маријом, ћерком краља Фердинанда.

Још те године овај савез имао је да издржи прву пробу. Позиван од извесних авантуриста, гуран од своје амбициозне жене, охрабрен од Француске сам наиван и слободовољан, цар Карло је у јесен 1921., 20 октобра, поново стигао у Мађарску. Југославија и Чехословачка наредиле су одмах тим поводом делимичну мобилизацију. Велике силе, бојећи се већих заплета, узеле су ствар у своје руке. Оне су узеле на себе, да уклоне цара из Мађарске и да га пребаце чак на Мадеиру, како не би могао бити више опасан. Тамо је наскоро и умро остављајући претендентске амбиције свом најстаријем сину Отону.

Односи Југославије са Пољском били су мање срдачни него са Чехословачком, али су стално пријатељски. Од 17. септембра 1926. постојао је између њих и формални пакт пријатељства. Од словенских држава једина је била Русија или, службено, Савез Совјетских Република, с којом све до 1940. год. није било никаквог званичног додира.

Последње године свога живота краљ Александар је посветио срећивању односа на Балкану. Супарништво великих сила бацало је и југоисточну Европу у немир и изазивало на том опасном подручју растројство и неповерење. Краљ Александар се трудио, да се политика балканских народа врати на једино могућу здраву основу "Балкан балканским народима". Велике силе нису никад несебично прилазиле балканским проблемима и балкански народи, кад су примали њихове сугестије, тобоже у свом интересу, бивале су често пута само оруђе. И пре, као и после рата, било је сила, које су хтеле да искоришћавају балканске антагонизме за своје експанзије. Према њима и њиховим циљевима могао се супротставити само јак бедем балканске солидарности. Приватном инициативом, коју је влада с пажњом пратила и помагала почели су преговори о стварању једног балканског пакта. После је сам краљ Александар узео на себе лично да ради на том делу. Године 1933. он је отишао у Бугарску, на Црно Море, где се састао са краљем Борисом, а у Цариграду утврдио пријатељство са главним јунаком и препородитељем нове Турске, Кемалом Ататурком. Потом је почео преговоре на Крфу са грчком владом. Наставио их је и са

Бугарима ако и не да их сасвим придобије за сарадњу, а оно да бар ублажи старе оштрине. Крајем 1933. године стигао је краљ Борис са супругом први пут у званичну посету Београду, а краљ Александар, непосредно пред свој пут у Марсељ, ишао је у Софију. Али Бугарска, исто као ни Албанија, није хтела прићи балканском пакту. Она, са сталним ревизионистичким ставом, није хтела признати основе тога пакта, који је тражио узајамно поштовање створеног стања. Албанија, зависна од Италије, није имала слободне воље. Остале четири државе Балкана Југославија, Турска, Румунија и Грчка наставиле су преговоре и 9. јуна 1934. свечано је у Атини потписан балкански пакт "у жељи да се допринесе учвршћивању мира на Балкану". "Чврсто одлучни да осигурају поштовање већ постојећих обавеза и одржање територијалног реда, установљеног данас на Балкану" потписници тог пакта пришли су послу и завршили га са успехом. Уплашена, да је тај пакт не увуче у незгоде са Италијом, атинска влада дала је после накнадну изјаву, да тај пакт важи само за односе на Балкану и за балканске државе, које би хтеле реметити створено стање.

За то време у Немачкој се спремају судбоносни догађаји. Версаљски неповољни мир, репарације, тешка привредна криза, увређено самољубље изазвали су у земљи све веће јачање националистичких и осветничких елемената и после разних буна и "пучева" дошао је у јануару 1933. на власт Адолф Хитлер. То је био бојаџиски радник вишег реда, страстан агитатор и ватрен говорник. У рату се борио са уверењем, а после рата, као вођа националсоциалиста у Баварској, устао је енергично против владиних попуштања Француској и против понижавања и диктата Версајског Мира. Његова прва побуна у Минхену 1923. год. није успела, али је он од тада све више добијао док 30. јануара 1933. није постао канцелар, потом диктатор и на крају, 19. августа 1934., претседник Немачке Републике. Узевши сву власт у своје руке он је, од првог дана, сву активну снагу Немачке упрегао да се спреми за нове велике војничке подвиге. Противнике је све ућуткао безобзирном силом. Сва је средства употребио за наоружања, а сву је земљу претворио у војнички логор. Дисциплинована, покорна, вођена с планом, Немачка је за четири-пет година постала прва војничка сила Европе, сва у челику, моторизована више од свих, са најмногобројнијом авијацијом, спремна на све. Хитлер је хтео моћну уједињену Немачку и животни простор за њу и у колонијама, које су јој биле узете, и у Европи. Његова жеља имала је бити право, а његово средство груба примена силе. У Немачкој је уклонио све покрајинске владе и сепаратистичке традиције, а потом се решио да изведе уједињење свих Немаца. Од европских сила добио је као пријатеља само Италију, која му се приближила због свог супарништва са Француском; због своје фашистичке идеологије, која је била антидемократска, и слична националсоцијализму; и најпосле због противности према Енглеској, која се све више заоштравала после талијанских претензија у Абисинији и северној Африци уопште. Кад је Италија 1935. год. ушла у рат с Абисинијом енглеско-талијанско разилажење постало је очигледно за цео свет.

Кад се довољно спремила, готова на све евентуалности, Немачка је од 1936. год. почела своју активистичку политику. У марту 1936. немачка војска је посела демилитаризовану рајнску област; у истом месецу 1938. год. Немци су поселили Аустрију. На ред је потом дошла Чехословачка. Предосећајући опасност Чехословачка је, поред ранијег уговора са Француском, још 16. маја 1935. склопила савез са Русијом. Али кад је у септембру 1938. немачка влада енергично захтевала предају Судета њој, у име националне праведности, Чехословачкој је саветовано са свих страна да попусти. Она је то и учинила, да спасе мир Европе и своје остало национално подручје. Хитлер је свечано изјављивао, 12. септембра те године, да Немачка има границе које су "непроменљиве и коначне" и које могу Европи "дати осећање сигурности и мира". Међутим, брзо после тога спремане су друге одлуке. Већ у пролеће идуће године Чехословачка је била раскомадана. Чешку је огласила Немачка као свој протекторат, а Словачкој је дала привидну самосталност, али је узела као своју савезницу и увела у њу своје војничке претставнике. За примером Немачке пошла је и Италија, која је велике недеље 1939. год. учинила крај самосталности Албаније.

Ти поступци изазвали су, природно, велико изненађење и огорчење свега слободољубивог света. Европска равнотежа била је померена из основа, а у цео свет је унесен елеменат неповерења, неизвесности и страха пред даљим компликацијама. Немачка и Италија газиле су безобзирно све међународне уговоре, и своје сопствене обавезе, и своје

речи, и тражећи нови поредак у свету натурале су своју вољу и своју власт са цинизмом коме је ретко било равна. Одмах после Чехословачке Немачка се јавила са својим захтевима и према Пољској. Енглеска и Француска, да спрече нову насртљивост и према Пољској и према другом државама, понудиле су своје гарантије угроженим земљама Пољској, Румунији, Турској и Грчкој и склопиле су савезе са њима. Немачка и Италија склопиле су 22. маја 1939. и формални савез сматрајући себе као осовину будуће Европе. Спремна на све, и не попуштајући, берлинска влада је остала упорна и нападајући Пољску 1. септембра 1939. изазвала је нови светски рат.

Наша држава остала је ван ратног сукоба. Њезини односи са Француском после марсељског атентата и после процеса који је био с њим у вези осетно су охладнели. Али Југославија није могла прићи ни другој страни, јер је талијанско држање према њој било стално непријатељско. И после склопљеног споразума од 25. марта 1937., односи нису постали много искренији. Рим је и даље остао извор свих смутња против нас. Од Немачке је огромну већину нашег народа одбијао груби метод силе у односу према Чесима и Пољацима, који није обећавао много добра ни осталима. С тога политика Милана Стојадиновића са наслоном на силе осовине није имала никаква одјека у народу, иако нам је доносила извесне практичне резултате. У новом светском пожару Југославија се труди да остане неутрална. Не може се рећи да и њезини интереси нису угрожени у извесној мери, али би улазак у рат, неизазван непосредно, могао имати далеко тежих последица него што је засад то угрожавање. Кнез намесник Павле, који лавира, говорио је 1. децембра 1940. из срца целог народа, кад је нагласио да је наша љубав за мир велика, али да су наша независност и целокупност нашег државног подручја изнад те љубави. Српски народ добро зна, шта у целој прошлости дугује својој слободољубивости и да је, по речима великог дубровачког песника, слобода "дар, у ком сва блага вишњи нам Бог је дф".

Владимир Ћоровић и његово дело

Историја српскога народа Владимира Ћоровића (1885-1941) заузима особено место у српској историографији. Она једина обухвата, како је сам Ћоровић напоменуо, "целокупан приказ прошлости српскога народа од најстаријих времена, па све до данас". Ћоровић је дело завршио непосредно пред своју погибију (17. априла 1941.), а завршни редови *Историје* представљају критички осврт на профашистичку политику Милана Стојадиновића и на напоре кнеза Павла да Југославији обезбеди какву-такву неутралност у управо започетом Другом светском рату. Последњи догађај који се датумом помиње у Ћоровићевом делу јесте говор кнеза Павла одржан на годишњицу уједињења, 1. децембра 1940. године.

Студије словенске и германске филологије Владимир Ћоровић је завршио у Бечу 1908. године, код светски угледних професора и научника: Ватрослава Јагића, Константина Јиречека, Милана Решетара. Као најбољи студент бечког универзитета, стекао је право на посебно одличје - на златан прстен цара Фрање Јосифа. Одбио га је у знак протеста због анексије Босне и Херцеговине. Напоредо са завршавањем студија радио је и докторску тезу о Лукијану Мушицком. Докторирао је у Бечу исте, 1908. године. Специјалистичке студије наставио је у Минхену код гласовитог византолога Карла Крумбахера, а продужио у Паризу и Болоњи. Највећи део радног времена увек је проводио у архивима и у рукописним одељењима библиотека. Године 1909. постављен је за кустоса Земаљског музеја у Сарајеву. Добивши изгледна обећања из Београда, систематски се припремао за факултетска предавања из области старе и народне књижевности, не запостављајући рад на историографији, нити праћење новијих књижевних догађања (*Покрети и дела*, 1920). Планове је пореметило избијање Првог балканског рата. Убрзо након почетка Првога светског рата ухапшен је због активне сарадње са илегалном револуционарном организацијом "Млада Босна" и услед сумње да је био умешан у организовање сарајевског атентата. Осуђен је на велеиздајничком процесу у Бања Луци на осам година тешке тамнице. Помилован је, са већином осталих заточеника на инцијативу шпанског краља, након три године робовања, крајем 1917. године. Изнова се политички активира. У заједници са Ником Бартуловићем, Бранком Машићем и Ивом Андрићем (касније и Црњанским) покреће и уређује у Загребу пројугословенски оријентисан часопис - "Књижевни Југ" (1918-1919). Године 1918. учествује у раду Народнога вијећа у Сарајеву, а присуствује и прогласу уједињења 1. децембра 1918. На предлог познатог научника и енциклопедисте, историчара Станоја Станојевића, Ћоровић је 1919. године изабран за ванредног професора народне историје, а 1921. за редовног. Дописни члан Српске краљевске академије постао је у тридесет седмој (1922), а редовни у четрдесет шестој години живота (1931). У раздобљу између 1933. и 1935. био је декан Филозофског факултета, а у периоду 1935-1936. и ректор Универзитета у Београду. Од стране огорченог политичког противника, злогласног министра унутрашњих послова Корошеца, назван је, због студентских демонстрација, именом "крвави ректор", синтагмом коју је после Другога светског рата, у знању или незнању порекла, деценијама користила комунистичка власт у Југославији.

У политичком погледу био је активан читавог живота. Осведочени је противник аустроугарске и немачке политике на Балкану, касније бескомпромисни противник фашизма. Због политичких ставова, због научно-историјског рада којим је доказивао одговорност Аустроугарске и Немачке за Први светски рат, као и услед чињенице да је био истакнути челник међународне масонерије - Трећи Рајх га је осудио на смрт. Намах по уласку немачких трупа у Београд, Гестапо је дошао да га хапси и плени његову имовину: рукописе, преписку, библиотеку. Велика Ћоровићева библиотека завршила је у Немачком знанственом институту у Београду. Прихватио ју је тадашњи директор института, српски зет и велики пријатељ српскога народа, изузетни познавалац српске књижевности - Алојз Шмаус. По његовом наређењу, Ћоровићеве књиге су посебно инвентарисане и чуване као засебни фонд у Институту у, како је говорио Шмаус, "ишчекивању бољих времена". Ћоровићеви рукописи и обимна преписка однети су у Берлин на детаљну претрагу. Непосредно по ослобођењу Београда, део Ћоровићеве библиотеке је развучен, јер су у почетку ослободиоци мислили да је реч о својини окупаторовог института. Након завршетка Другога

светског рата повраћен је у Београд велики део Ћоровићеве рукописне оставштине: већина рукописа и знатан део преписке. Пре него што су рукописи и кореспонденција били враћени породици, већи број рукописа био је узапћен. Неки Ћоровићеви радови, попут студије *Сребрница у средњем веку*, штампани су под туђим именом. На судском процесу који је вођен, "аутор" је осуђен на робију и повраћај рукописа. Међутим, сви рукописи тада очигледно нису враћени. Исти "аутор" наштампао је знатно касније *Етногенезу Југословена*. Првих стоосамдесетак страница те књиге јесу готово чист препис одговарајућих делова Ћоровићеве *Историје Срба*. Начињени су на основу рукописне студије којом је Ћоровић обављао припремне радове за писање велике синтезе о историјској прошлости српског народа. Будући да је за ово тужно откриће заслужан један угледни универзитетски професор, о свему томе биће више речи другом приликом и на другом месту.

Владимира Ћоровића Гестапо није ухапсио. Знајући добро да се налази на црној листи, Ћоровић је напустио Београд заједно са југословенском владом. Планирано је да се са аеродрома у Никшићу пребаци прво у Грчку, а потом у Енглеску. Погинуо је, међутим, у авионској несрећи 17. априла 1941. године.

Изванредан познавалац историјских извора, предан архивски радник, Ћоровић је једновремено био и врстан познавалац сродних научних грана: историјске географије, археологије, филологије, етнологије, фолклора, историје књижевности, историје уметности, филозофије. У младости је, следећи старијега брата Светозара, признатог књижевника, писао песме и краће приче. Прву причицу за децу (*Зло друштво*), као и прву песму (*Кисело грожђе*) обелоданио је са тринаест година у "Споменку" 1898. Окушавао се касније успешно и у превођењу, посебно са немачког језика. Између осталог, превео је и Ничеово знаменито дело "*Тако је говорио Заратустра*". Сјајно опште образовање, знање светских језика (немачког, француског, италијанског, енглеског, руског), минуциозно познавање грчког, латинског и старословенског језика, омогућили су му остваривање одличних студија из различних научних области.

Неспорно, Владимир Ћоровић је био пре свега и изнад свега - радознао историчар. Завидно знање класичних језика и старословенског упућивало га је на проучавање старије српске, југословенске и балканске историје и културе. Знање светских језика, љубав према архивима, усмеравали су га једнако и пут проучавања новије историје и културе. Током недугог живота, погинуо је у педесет шестој години, написао је бројне књиге, множину обимних студија и расправа. Тачан попис његових мањих радова растурених по периодици, не само оној стручној где се природно очекују, као и по дневним листовима - не може се још увек поуздано начинити. Свакако их је знатно више, него ли што то исказује његова библиографија (Јеремија Митровић: *Библиографија Владимира Ћоровића*, Историјски гласник, 1-2, Београд, 1976, 205-313).

Поседовао је врлину иначе ретку у историчара - спремност да се смело суочи са историјским тренутком коме сам сведочи, штавише у коме је запажен, активан учесник. Успео је, што је још ређе, да савремена историјска догађања и појаве подвргне научној анализи, процени и оцени у оној мери објективној, колико је то могуће људској кратковекости и природној засењености временом у коме се управо живи. Гледани у следу, радови указују на три значајне Ћоровићеве одлике:

а. слух за одбир "правих" тема;
б. поступност и систематичност у разматрању проблема;
в. наглашена склоност синтетичком сагледавању збивања.

Прве значајне радове, посебно штампане монографије, објавио је већ током студија: *Историја српског академског друштва "Зора" у Бечу. Прилог историји омладинског покрета* (Рума, 1905), *Војислав Илић (1862-1894). Књижевна студија* (Мостар, 1906), *Мостар и његови књижевници у другој половини* XIX *столећа* (Мостар, 1907). У "Пријегледу Мале библиотеке" у Мостару 1905. наштампаће занимљив текст поводом смрти гласовитог историчара - Илариона Руварца. У својој двадесет првој години живота (1906), малом

студијом о народним песмама које опевају одлазак Светога Саве у калуђере, постаће сарадник знаменитог Јагићевог часописа "Archiv fur slavische Philologie".

У међуратном раздобљу Ћоровића привлаче, поред низа мањих, неколике обимне теме: живот и рад Светог Саве, историја Босне, одговорност краљевине Србије за избијање Првог светског рата, идеја југословенства, историја краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, потоње Југославије и напокон историја српског народа. О Светом Сави написао је низ одличних расправа и мањих чланака. Припремио је за штампу издање списа Светог Саве. Објавио је и изузетно занимљиву, грађом богату књигу, *Свети Сава у народном предању* (1927). Историја (односно хисторија) Босне била је, током васколиког Ћоровићевог радног века - велика љубав и преокупација. Написао је мноштво студија и расправа из те проблематике. Писао је исцрпно, између осталог, о бану Кулину (1921), о бану Борићу и његовим потомцима (1940), о пореклу Котроманића и краљу Твртку I. (1925), о херцеговачким манастирима (1912, 1922), о вољеном Мостару и српској православној општини у њему (1933). Нимало случајно, приступну академску беседу посветио је проблему територијалног развоја босанске државе у средњем веку (1935). Једнако се бавио и проблемима везаним за новију историју босанско-херцеговачких простора, Резултат таквих интересовања и проучавања јесу студије о Мехмед бегу Капетановићу (1911), одлична монографија о Луки Вукаловићу и херцеговачким устанцима 1852-1862 (1923). Заједно са Сеифудином ефенди Кемуром објавио је песме босанских Муслимана из XVII., XVIII. и XIX. века (1912). Рано се одлучио да напише и властито виђење политичке и културне историје Босне и Херцеговине (1925), изложивши притом сложена догађања, покрете и појаве на најједноставнији, најразумљивији могући начин. Занимљиво је и убедљиво његово позније разматрање политичких прилика у Босни и Херцеговини (1939). Круну Ћоровићевог рада на историји Босне представља монографија *Хисторија Босне*, која обухвата раздобље од почетака до под крај петнаестога века (1940). У часу објављивања прве књиге, извесно је био приведен близу краја рад на политичкој историји од петнаестог века до наших дана, као и изванредно значајан рад на културној историји Босне. Нажалост, рукопис је нестао у ратним смутњама.

Ћоровић је систематски проучавао политичка збивања и закулисне политичке игре великих сила, које су претходиле избијању Првога светског рата. У ту сврху започео је са издавањем дипломатске преписке краљевине Југославије. Године 1933. штампана је прва књига. Обухвата раздобље од 1. јануара 1902. до 1. јуна 1903. Књига се, након завршеног штампања, није појавила у продаји, у библиотекама. Тираж је задржан у магацинима све до 1936. године када је Ћоровић објавио своју далеко најбољу монографију: *Односи између Србије и Аустроугарске у XX веку*. Тада је коначно и неопозиво одлучено да се књиге не смеју растурати (пуштати у слободну продају и промет) због "виших државних интереса". У питању, уистину, јесу били "државни интереси", али Трећег Рајха. Према казивањима која су допрла до породице, тиражи су били од стране Немачке откупљени и уништени. Изузетак представља двадесетак примерака "Односа" који су били намах по штампању послати некојим библиотекама и које је сам аутор узео из штампарије. Још је гори случај са *Дипломатском преписком краљевине Србије*. Према непровереним сведочењима, сачувано је свега десетак примерака књиге. Недавно, настојањем Библиотеке Града Београда, поново је штампано (нажалост, не репринт) капитално Ћоровићево дело *Односи између Србије и Аустроугарске у XX веку*. Од свих Ћоровићевих великих монографија, ово дело у највећој могућој мери говори и о данашњем политичком и историјском тренутку. Штавише, оно јесте најбоља, најтемељнија и најсложенија анализа васколиког југословенског, јужнословенског и балканског проблема.

У политичком погледу Ћоровић је био националиста-Југословен. Проучавајући током радног века историју јужнословенских и балканских народа био је убеђени заговорник идеје чврстог, независног Балкана и снажне југословенске државне заједнице у његовом средишту. Знатно време посветио је проучавању обнављању српске државности у новом веку. О томе најбоље сведоче монографије: *Карађорђе и Први српски устанак* (1937), *Србија од 1858-1913* (1937), *Наше победе* (1929), *Велика Србија* (1924). Будући да је последње поменуто дело (*Велика Србија*) наглашено заговарало идеју југословенства, оно је у Загребу 1928. прештампано, уз Ћоровићев пристанак, под другим насловом -

Уједињење. Властито виђење политичког положаја, улоге, али и могуће будућности Балкана изнео је у изврсној монографији: *Борба за независност Балкана* (1937). Идеја југословенства доследно је спроведена у најдржавотворнијој Ћоровићевој монографији - капиталној *Историји Југославије*. Узгред буди речено, у својим последњим одељцима, она садржи и најзаснованију, па и најоштрију критику и оцену владавине Карађорђевића, посебно краља Александра. Много оштрију, а свакојако документованију од оних које су писали социјалисти и комунисти између два рата, од текстова које је, на пример, писао "Затарац" (Милован Ђилас).

Занимљиво и драгоцено сведочанство о Ћоровићевом дубоком убеђењу да идеји југословенства треба све подредити и у њено име много шта спремно и свесно заборавити - видно долази до изражаја у књизи о патњама Србије, Босне и Херцеговине током Првог светског рата (*Црна књига*, 1920). Пишући, између осталог, о злочинима аустријских дивизија у Мачви, Ћоровић је свесно, у име југословенства и заједништва, прећутао национални састав тих дивизија. Ту чињеничну недореченост, изговарање тек половине историјске истине, замерили су му и најближи пријатељи.

Историја српскога народа, заједно са *Историјом Југославије* (Београд, 1933), представља врхунац Ћоровићевих напора да синтетички сагледа судбину југословенских народа, који су се 1. децембра 1918. године ујединили у заједничку државу. *Историја Југославије* осмишљена је и остварена у духу непоколебљивог југословенства. Избор описаних, тумачених историјских догађаја, а поготову њихова оцена, у служби су систематског грађења југословенског јединства, југословенске државне заједнице. У стручној литератури је истицано од стране историчара који нису били српске националности, како се Ћоровићу никако не може пребацити да иједан народ међу југословенскима посебно велича, још мање да некоји у било чему оспорава. Ћоровић је у сусретљивости ишао и даље! Одређене конструкције историјских збивања, па кадкад и њихово тумачење преузимао је из званичне националне историје других југословенских народа, иако је као историчар з н а о да некоји попут, примерице, гласовитог споразума "Pakta konventa", или тобожњег кнеза Иљка и његових поморских победа - нису ни историјске чињенице, нити историјске истине.

Историја српскога народа јесте писана у југословенском духу, али у знатно мањој мери. Настала је у временима кризе југословенства, у предвечерје Другога светског рата и у годинама разбуктавања ратног пожара. Хрватски и словеначки националисти постепено се организују у борби против Југославије и југословенства, а Срби одговарају оснивањем Српског културног клуба. *Историја српскога народа,* не само именом, јесте и одраз замора Ћоровићевог безрезервног одушевљења југословенством.

Рукопис Ћоровићевог капиталног дела *Историја српског народа* имао је необичну судбину. Уочи немачког напада на Југославију нашао се, већим делом, у поседу издавача, књигољупца и врсног уредника - Петра Петровића. Мањи део рукописа остао је у Ћоровићевој широј породици. Свестан да трагање Гестапоа за Ћоровићем значи једновремено и велику опасност по сам рукопис - дело је склонио на сигурно место, ван Београда. Изложивши себе и породицу могућности да живот окончају у логору - рукопис је сачувао. Чувао га је као највећу драгоценост и у послератним годинама све до тренутка када је проценио да настају друга, по Ћоровићево дело боља времена.

Историја српскога народа начињена је тако да упоредо упућује и у политичку и у културну историју Срба. Писана је узорним стилом, лепим књижевним језиком. Сложена догађања и појаве приказани су на једноставан, уверљив начин. Ћоровићево дело лако се чита, а читалац јесте обилато награђен. *Историја српскога народа* пружа одговоре на питања која се тичу прошлости, али и садашњег историјског тренутка. Пажљивији читалац уочиће и имплицитне поруке које се односе на могућу будућност. Дело Владимира Ћоровића узвраћа читаоцу у мери која је сразмерна уложеном труду.

Историја српскога народа штампана је први пут 1989. године у издању Београдског издавачког графичког завода под насловом *Историја Срба*. Књигу су, према Ћоровићевом рукопису, приредили за штампу др Раде Михаљчић и др Радош Љушић. Издање које је сада

пред читаоцима разликује се од БИГЗ-овог у толико што је у њему доследно, до краја поштован Ћоровићев рукопис. Нису вршене никакве материјалне исправке, допуне, нити лекторске интервенције. Правопис је усклађен са данашњим колико је то било неопходно. Приређивачи овога издања определили су се за наслов који је Ћоровић као први предложио своме издавачу, Петру Петровићу (издавачу *Историје Југославије*, издавачу и уреднику гласовите библиотеке "Народно дело"). Наиме, Ћоровић је предложио да се његова *Историја* назове *Историја српскога народа,* или, пак, *Срби (политичка и културна историја).*

Судбина Ћоровићевих радова након његове смрти и после завршетка Другога светског рата била је необична. Човек чију је главу Трећи Рајх тражио и по коју је и дошао истога дана када је окупиран Београд - проглашен је за народног издајника и државног непријатеља. Деценијама, сваког четвртог априла, на Дан студената, штампа, радио (касније и телевизија) нападали су мртвога Ћоровића називајући га синтагмом "крвави ректор", синтагмом коју је осмислио заклети непријатељ идеје југословенства - поп Корошец. Ћоровићеви рукописи се нису могли штампати. Својевремено је и Српска књижевна задруга одбила да штампа ауторову недовршену монографију о Светој Гори и Хиландару. Монографије, студије, чланци Владимира Ћоровића нису, по правилу, цитирани у стручној литератури. Међутим, здушно су преписивани. Догађало се , не једном, да човек који је управо завршио прекуцавање Ћоровићевог текста у следећем пасусу нападне немилосрдно погрешне полазишне ставове буржоаских историчара "типа једног Владимира Ћоровића". Политичари нису дозволили ни штампање *Историје српског народа*. Један издавач (Интерпрес) био је крајем седме деценије спреман да дело штампа. Извршио је неопходне припреме, али забрану је изрекао Вељко Влаховић. Исто се поновило десетак година касније са једном издавачком кућом на Ријеци.

Наступила су другачија времена и Ћоровић се наново могао штампати. Отишло се у другу крајност. Издавачи су се надметали ко ће више Ћоровићевих књига објавити. Нешто је ипак остало заједничко и временима када се Ћоровић није смео штампати и овима садашњим када је објављивање његових дела пожељно. Забрањиван је и оспораван, а није био читан. Данас је хваљен, величан. Изнова су у томе најгласнији они који га не читају. Међутим, дело Владимира Ћоровића, посебно књиге *Односи Србије и Аустроугарске у XX веку* и *Историју српскога народа* данас треба читати с великом пажњом. Оне не говоре о само прошлости, већ и о садашњости, а помало и о будућности Срба.

Ненад Љубинковић
Београд, на св. Јована Владимира,
четвртог јуна 1997. године.